مارکس

کاپیتال

1-توم

(2)

A811.23
K-2:1

پۈتۈن دۇنيا پرولېتارلىرى، بىرلىشىڭلار!

مارکس

کاپیتال

1-توم

(2)

جۇڭگو مىللەتلەر تىل-يېزىق تەرجىمە مەركىزى تەرجىمە قىلغان

新疆大学图书馆
民文图书 755MWS00018377

مىللەتلەر نەشرىياتى

شىنجاڭ داشۇ كۇتۇپخانىسىنىڭ كىتابى
新疆大学图书馆藏书

13-باب
ماشنا ۋە يېرىك سانائەت

1. ماشىنلارنىڭ تەرەققىي قىلىشى

جون ستيۇئارت مىل ئۆزىنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد قائىدىلىرى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەيدۇ:

«ئاكى ھازىرغا قەدەر ئىجاد قىلىنغان بارلىق ماشىنىلارنىڭ ھەرقانداق ئادەمنىڭ ھەر كۈنلۈك ئەمگىكىنى يېنىكلەشتۈرگەن ياكى يېنىكلەشتۈرمەكچىلىكى گۇمان قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئىش.»(86)

بىراق كاپىتالىزمنىڭ ماشىنا ئىشلىتىشىنىڭ مەقسىتى ھەرگىزمۇ بۇنداق ئەمەس. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ باشقا بارلىق ئۇسۇللىرىغا ئوخشاش، ماشىنا تاۋارلارنى ئەرزانلاشتۇرۇش، ئىشچىلارنىڭ ئۆزى ئۈچۈن سەرپ قىلىدىغان ئىش كۈنىنى قىسقارتىش ئارقىلىق، كاپىتالىستلارغا ھەقسىز ئىشلەپ بېرىدىغان ئىش كۈنىنى ئۇزارتىدۇ. ماشىنا — قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىدىغان ۋاستە.

ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشى جەھەتتە، ئىشخانا قول سانائىتىدە ئەمگەك كۈچلىرى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىنىدۇ، يېرىك سانائەتتە ئەمگەك ۋاستىلىرى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ قانداق قىلىپ قورالدىن ماشىنىغا

(86) مىل «باشقىلارنىڭ ئەمگىكىگە تاينىپ ياشىمايدىغان ھەر قانداق ئادەم» دېيىشى كېرەك ئىدى، چۈنكى ماشىنىنىڭ راھەت-پاراغەتتە تۇرمۇش كەچۈرىدىغان بىكارچىلارنىڭ سانىنى كۆپلەپ ئاشۇرۇۋېتىدىغانلىقىدا شەك يوق.

ئايلىنىدىغانلىقىنى ياكى ماشىنا بىلەن قول سانائەت قوراللىرىنىڭ قانداق پەرقى بارلىقىنى تەتقىق قىلىش كېرەك. بۇ يەردە روشەن ئومۇمىي ئالاھىدىلىك ئۇستىدىلا توختىلىپ ئۆتىمىز، چۈنكى، جەمئىيەت تارىخىدىكى ھەرقايسى دەۋرلەرنى، خۇددى يەرشارى تارىخىدىكى ھەرقايسى دەۋرلەرگە ئوخشاش، ئابستراكت ھالدا قاتتىق ئايرىغلى بولمايدۇ.

ماتېماتىكلار ۋە مېخانىكلار قورال — ئاددىي ماشىنا؛ ماشىنا — مۇرەككەپ قورال دېيىشىدۇ، شۇنداقلا بۇ سۆزنى بەزى ئەنگلىيىلىك ئىقتىسادشۇناسلارمۇ تەكرارلايدۇ. ئۇلار ماشىنا بىلەن قورال ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرقنى كۆرمەيدۇ، ھەتتا مەسىلەن، پىشاق، يانتۇ تەكشىلىك، ۋىنتا، قوزۇق قاتارلىقلارغا ئوخشاش مېخانىكىلىق كۈچلەرنىمۇ ماشىنا دەپ ئاتايدۇ.(87) ھەقىقەتەنمۇ ھەرقانداق ماشىنا — كۈچنىڭ قانداق ئۆزگىرىشى ۋە قوشۇلۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەنە شۇنداق ئاددىي كۈچلەردىن تەركىب تاپىدۇ. لېكىن ئىقتىسادشۇناسلىق نۇقتىئىنەزىرىدىن قارىغاندا، بۇنداق تەرىپلەش زادىلا يارىمايدۇ، چۈنكى بۇنىڭدا تارىخىي ئامىل يوق. يەنە بىر تەرەپتىن، بەزىلەر قورال بىلەن ماشىنىنىڭ پەرقى: قورالنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ — ئادەم، ماشىنىنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ — ئادەم كۈچىدىن پەرق قىلىدىغان تەبىئەت كۈچى، مەسىلەن، ھايۋان، سۇ، شامال قاتارلىقلاردىن ئىبارەت دەپ قارايدۇ.(88) . لېكىن بۇ قاراشقا ئاساسلانغاندا، تولىمۇ ئوخشاش بولمىغان ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش

(87) مەسىلەن: خۇتتون «ماتېماتىكا دەرسلىكى»گە قارالسۇن.[292]

(88) «ئەنە شۇ نۇقتىئىنەزەرگە ئاساسلانغاندا، قورال بىلەن ماشىنا ئوتتۇرىسىغا مۇنداق روشەن چېگرا سىزىپ قويۇشقىمۇ بولىدۇ، يەنى گۈرجەك، بولقا، ئىسكىنە قاتارلىقلار، شۇنىڭدەك پىشاق ۋە ۋىنتا قۇرۇلمىلىرى قانچىلىك ماھىرلىق بىلەن ئىشلەنگەنلىكىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ ئادەم بولغانلىقىدىن .... بۇلارنىڭ ھەممىسى قورال دائىرىسىگە كىرىدۇ؛ ۋەھالەنكى ھايۋان كۈچى بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان سوقا، شامال كۈچى قاتارلىقلار بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان تۇمگەننى ماشىنا جۈملىسىگە كىرگۈزۈش كېرەك.» (ۋىليام شۇرتىس «ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكتى» 1843-يىل سىيۇرىخ نەشرى 38-بەت) بۇ — بەزى جەھەتلەردىن ماختاشقا ئەرزىيدىغان ئەسەر.

دەۋرلىرىدە مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان كالا قوشۇلغان سوقا — ماشىنا دەپ قارالسا، ئىشچىنىڭ قولى بىلەن ھەرىكەتكە كەلتۈرۈلىدىغان ۋە مىنۇتىغا 96 مېڭە كاتوشكا تۇگىدىغان كلائۇسىينىڭ ئايلانما توقۇش ئىستانوكى ئاددىي قورال ھېسابلانغان بولاتتى.[293] ئەمما ئوخشاشلا بىر توقۇش ئىستانوكى قول بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلسە قورال بولىدۇ، پار قۇۋۇتتى بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلسە ماشىنا بولىدۇ. شۇنداقتا ھايۋان كۈچىدىن پايدىلىنىش ئىنسانلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى كەشپىياتىنىڭ بىرى بولغانكەن، ماشىنا ئىشلەپچىقىرىشى ئەمەلىيەتتە قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدىن ئىلگىرى ۋۇجۇدقا كەلگەن دېيىشكە بولاتتى. 1735-يىلى جون ئايىبت ئۆزىنىڭ يىپ ئىگرىش ماشىنىسى ئىجاد قىلغانلىقىنى ھەمدە شۇنىڭدىن ئېتىبارەن 18-ئەسىردىكى سانائەت ئىنقىلابى باشلانغانلىقىنى ئېلان قىلغان چاغدا، ئۇ بۇ ماشىنىنى ھەقىقەتەن ئېشەك ھەرىكەتلەندۈرسىمۇ، ئادەمنىڭ ئەمەس بەلكى ئېشەكنىڭ ھەرىكەتلەندۈرىدىغانلىقى توغرىسىدا ئېغىز ئاچمىغاندى. جون ئايىبتنىڭ چۈشەندۈرمىسىدە: بۇ بىر خىل «بارماق ئىشلەتمەي يىپ ئىگرىدىغان» ماشىنا دېيىلدۇ.(89)

(89) ئۇنىڭدىن ئىلگىرى يىپ ئىگرىش ماشىنىسى تېخى ئانچە مۇكەممەللىشىپ كەتمىگەن بولسىمۇ، خېلى ئىلگىرىلا ئىنالىيدە ماشىنا بىلەن يىپ ئىگرىگەنلەر بولغانىدى. ئەگەر بىر ئىسپات خاراكتېرلىك تېخنولوگىيە تارىخى بولسا، III ئەسىردىكى كەشپىياتلارنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمىنىڭ ئايرىم ساندىكى كىشىلەرگە تەۋەلىكى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان بولاتتى. لېكىن مۇشۇ كەمگىنە بۇنداق ئەسەر ۋۇجۇدقا كېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالالمايدۇ. ئاۋۇن تەبىئىي تېخنولوگىيە تارىخىغا، يەنى ھايۋانات-ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ھاياتىدا ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ رولىنى ئويلىنىدىغان ھايۋانات-ئۆسۈملۈك ئورگانلىرىنىڭ قانداق شەكىللىنىشىگە دىققەت قىلدى. ئىجتىمائىي كىشىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىش تارىخى، يەنى ھەربىر ئالاھىدە ئىجتىمائىي تەشكىلاتنىڭ ماددىي ئاساسىنىڭ شەكىللىنىش تارىخىمۇ ئوخشاشلا دىققەت قىلىشقا تېررىمەيدۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ تارىخنى بېزىش تېخىمۇ ئاسان بولمايتتىمۇ؟ چۈنكى ئۇنىڭ ئېيتقىنىدەك، ئىنسانلار تارىخىنىڭ تەبىئەت تارىخىدىن پەرقى شۇكى، ئىنسانلار تارىخىنى ئۆزىمىز ياراتقان، تەبىئەت تارىخىنى بولسا بىز ياراتمىغان. تېخنولوگىيە ئادەمنىڭ تەبىئەتكە بولغان ئاكتىپ مۇناسىۋىتىنى، ئادەم تۇرمۇشىنىڭ بىۋاستە كېلىپ چىقىش جەريانىنى، شۇنداقلا ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش مۇناسىۋىتىنى ۋە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان مەنىۋى تەسەۋۋۇرىنىڭ

بارلىق مۇكەممەللەشكەن ماشىنىلار ماھىيەت جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان دېگۈدەك، ئۇزارتما مېخانىزم، قورال ماشىنا ياكى ئىش ماشىنىسىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ. دېگۈدەك ــ پۈتۈن مېخانىزمنى ھەرىكەتلەندۈرىدىغان كۈچ. ئۇ ياكى ئۆزىنى ھەرىكەتلەندۈرىدىغان كۈچنى، مەسىلەن، پار ماشىنىسى، تېرمودىنامىك ماشىنا[295]، ئېلېكترومېگنىت ماشىنىلاردەك ئۆزى ھاسىل قىلىدۇ؛ ياكى يۇقىرىدىن چۈشىدىغان سۇدىن سۇ چاقىلىكى، شامالدىن شامال تۈگمىنى چاقىلىكى تەييار كۈچ قوبۇل قىلغاندەك سىرتقى مەنبەدىن تەييار تەبىئىي كۈچنىڭ تۈرتكىسىنى قوبۇل قىلىدۇ. ئۇزارتما مېخانىزم ــ ماخاۋىك، ئايلانما ئوق، چىشلىق چاق، تۈرىنا، دەستە، ئارقان، تاسما، تۈتاشتۈرغۇچى قۇرۇلما شۇنىڭدەك خىلمۇخىل قوشۇمچە سايمانلاردىن تەركىب تاپىدۇ. ئۇ ھەرىكەتنى تەڭشەيدۇ، زۆرۈر تېپىلغاندا ھەرىكەتنىڭ شەكلىنى ئۆزگەرتىدۇ. (مەسىلەن، تۈز ھەرىكەتنى ئايلانما ھەرىكەتكە ئايلاندۇرىدۇ)، ئۇنى تەقسىملەيدۇ ۋە ئىش ماشىنىلىرىغا يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. مېخانىزمنىڭ بۇ ھەر ئىككى قىسمى پەقەت ئىش ماشىنىسىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈش ئۈچۈنلا خىزمەت قىلىدۇ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىش ماشىنىسى ئەمگەك ئوبيېكتىنى تۈتالايدۇ ھەمدە مۇئەييەن مەقسەت ئارقىلىق ئۇنى ئۆزگەرتىدۇ. 18-ئەسىردىكى سانائەت ئىنقىلابى ماشىنىنىڭ خۇددى ئەنە شۇ قىسمىدىن ــ ئىش ماشىنىسىدىن باشلانغان. ھازىرمۇ قول سانائەت ياكى ئىشخانا قول سانائىتى ئىشلەپچىقىرىشى ماشىنا

بۇ ئاستە ۋۇجۇدقا كېلىش جەريانىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ھەتتا ئەنە شۇ ماددىي ئاساسنى ئابستراكتلاشتۇرۇۋېتىدىغان ھەرقانداق دىن تارىخمۇ تەنقىدىي تارىخ ھېسابلانمايدۇ. ئەمەلىيەتتە ئانالىز قىلىش يولى بىلەن دىنىي تۇيغۇنىڭ ئومۇمىي مېغىزىنى تېپىپ چىقىش ــ ئەكسىچە شۇ چاغدىكى رېئال تۇرمۇش مۇناسىۋىتىدىن ئۇنىڭ جەننەتتىكى شەكلىنى تېپىپ چىقىشقا قارىغاندا ئاسانغا چۈشىدۇ. كېيىنكى بۇ خىل ئۇسۇل بىردىنبىر ماتېرىيالىزمچە ئۇسۇل بولىدۇ، شۇ سەۋەبتىنمۇ بىردىنبىر ئىلمىي ئۇسۇل بولىدۇ. تارىخىي جەريانىنى ئېتىبارغا ئالمايدىغان، ئابستراكت تەبىئىي پەن ماتېرىيالىزمنىڭ[294] كەمچىلىكلىرى ھەرۋاقىت ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرى ئۆزلىرىنىڭ كەسىپ دائىرىسىدىن ھالقىغان چاغدا، ماتېرىيالىزمنىڭ بۇ كەمچىلىكلىرى ئۇلارنىڭ ئابستراكت ۋە ئىدېئولوگىيىلىك قاراشلىرىدا نامايان بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىشىغا ئايلانغان پەيتته ئىش ماشىنىسى يەنىلا باشلىنىش نۇقتىسى بولۇپ قالىدۇ.

ئەگەر بىز قورال ماشىنىسىغا ياكى ھەققىي ئىش ماشىنىسىغا تەپسىلىي نەزەر سالساق، بۇ سايمانلار گەرچە شەكىل جەھەتتىن زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىلگەن بولسىمۇ، يەنە بىزنىڭ ئالدىمىزدا ئايان بولىدىغىنى ئاساسىي جەھەتتىن يەنىلا قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە ئىشخانا قول سانائىتى ئىشچىسى ئىشلىتىدىغان ئەنە شۇ جابدۇق ۋە قوراللار ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. لېكىن بۇلار ئەمدى ئادەمنىڭ قوراللىرى بولماستىن، بەلكى مېخانىزم قوراللىرى ياكى مېخانىك قوراللار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدا پۈتۈن ماشىنا يا مېخانىك توقۇش ئىستانوكىغا ئوخشاش (90) كونا قول سانائەت ئەسۋابلىرىنىڭ بىر مۇنچە ئۆزگەرگەن مېخانىك نەمۇنىسىدىن ئىبارەت بولىدۇ؛ يا ئىش ماشىنىسىنىڭ جازىسىغا ئورنىتىلغان ھەرىكەت قىلغۇچى ئورگان بولغان ئىگىرىش ماشىنىسىدىكى ئۇرچۇقلار، پايپاق توقۇيدىغان ماشىنىدىكى يىگنىلەر، تاختاي تىلىدىغان ماشىنىدىكى ھەرىلەر، پارچىلاش ماشىنىسىدىكى پىچاقلارغا ئوخشاش بىزگە تونۇش نەرسىلەردىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇ قوراللارنىڭ ئىش ماشىنىسى بىلەن بولغان ھەققىي ئورگانىزم جەھەتتىكى پەرقى ئۇنىڭ ھاسىل بولۇش جەھەتلىرىدىلا ئىپادىلىنىدۇ: بۇ قوراللارنىڭ نۇرغۇن قىسمى تېخىچىلا قول ھۈنەرۋەن ياكى ئىشخانا قول سانائىتى تەرىپىدىن ئىشلەپچىقىرىلىپ، كېيىن ماشىنا ئۇسۇلىدا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئىش ماشىنىسى جازىسىغا ئورنىتىلىدۇ.(91) شۇنداق

(90) بولۇپمۇ دەسلەپكى شەكىلدىكى مېخانىك توقۇش ئىستانوكىغا بىر قارىپلا كونا زامانداشكى توقۇش ماشىنىسىنىڭ تۇرقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ زامانىۋى شەكىلدە ناھايىتى زور ئۆزگىرىش بولغان.[296]

(91) تەخمىنەن 1850-يىللىردىن باشلاپلا ئەنگلىيىدە ئىش ماشىنىسى قوراللىرىنىڭ بارغانسېرى كۆپ قىسىمى ماشىنا ئۇسۇلىدا بىلەن ياسىلىشقا باشلىغان، بۇ قوراللارنى ئىش ماشىنىسىنىڭ ئۆزىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان فابرىكا ئىگىلىرى ياسىمايدۇ. بۇنداق مېخانىك قوراللارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان

قىلىپ ئىش ماشىنىسى شۇنداق بىر مېخانىزمكى، ئۇ مۇۋاپىق ھالدا ھەربىرىكەتلەندۈرۈلگەندىن كېيىن، ئەينى بىر ئىشنى ئىلگىرى ئىشچى قانداق قوراللار بىلەن ئورۇندىغان بولسا، بۇ مېخانىزممۇ خۇددى شۇنداق قوراللار بىلەن ئورۇندايدۇ. ھەربىرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ئادەمدىن باشلىنامدۇ ياكى ئۆز نۆۋىتىدە باشقا بىر ماشىنىدىن باشلىنامدۇ — بۇ مەسىلىنىڭ ماھىيىتىنى ئۆزگەرتمەيدۇ. چىن مەنىدىكى قورال ئادەمدىن مېخانىزمغا ئۆتكەندىن كېيىن، ماشىنا ئاددىي قورالنىڭ ئورنىنى ئالىدۇ. ئادەمنىڭ ئۆزى يەنىلا ئەسلىدىكى ھەربىرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بولغاچقا، ماشىنا بىلەن قورال ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئاسانلا كۆز ئالدىمىزدا ئايان بولىدۇ. ئادەمنىڭ بىرلا ۋاقىتتا ئىشلىتەلىشى مۇمكىن بولغان قوراللىرىنىڭ سانى ئۇنىڭ تەبىئىي ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ سانى بىلەن، ئۇنىڭ تېنىدىكى ئورگانلارنىڭ سانى بىلەن چەكلىنىدۇ. گېرمانىيىدە دەسلەپتە بىر يىپ ئىگىرىش ئىشچىسىنى بىرلا ۋاقىتتا ئىككى ئىگىرىش چاقپىلكىنى ئايلاندۇرۇشقا، يەنى بىرلا ۋاقىتتا ئىككى قولى ۋە ئىككى پۇتى بىلەن ئىشلەشكە مەجبۇر قىلماقچى بولغان.[298] بۇنداقتا كىشى بەك جىددىيلىشىپ كەتكەن بولاتتى. كېيىن كىشىلەر پۇت بىلەن ھەربىرىكەتلەندۈرىدىغان ئىككى ئۈرچۈقلۇق ئىگىرىش دەستىگاھىنى كەشىپ قىلدى. لېكىن بىرلا ۋاقىتتا ئىككى ئۈرچۈقلۇق دەستىگاھتا يىپ ئىگىرەلەيدىغان ماھىر ئىگىرگۈچىلەر ئىككى باشلىق ئادەم بولمىغاندەك كەمدىن كەم ئىدى. ئەكسىچە ژېننى ماشىنىسى[299] ئۆزى پەيدا بولغان ۋاقىتتىن باشلاپلا 12-18 ئۈرچۈق بىلەن يىپ ئىگىرەتتى، پاييىاق توقۇيدىغان ماشىنا بىرلا ۋاقىتتا مىڭلىغان يىڭنىلەر بىلەن پاييىاق توقۇيتتى ۋەھاكازالار. دېمەك، بىر ئىش ماشىنىسى بىرلا ۋاقىتتا ئىشلىتىدىغان قوراللارنىڭ سانى بىر ئىشچىنىڭ قول سانائەت قوراللىرى بويسۇنغان ئورگانىزملىرىنىڭ

ماشىنلاردىن تۆۋەندىكىلەر بار، ئاپتوماتنىڭ تۆشۈك تېشىدىغان ماشىنا، يۈڭ تاراش چوتكىسى ئورنىتىلغان ماشىنا، تاغاق ياسايدىغان ماشىنا ۋە يىپ ئىگىرىدىغان ئۈرچۈق ۋە ۋاتېرلىق ئىگىرىش ئۈرچۈقىنى ياسايدىغان ماشىنلار بار.[297]

چەكلىشىدىن بالدۇرلا قوتۇلغان.

ئادەمنىڭ ئاددىي ھەربىرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ سۈپىتىدە ئىشلىشى بىلەن ھەقىقىي مەنىدىكى ئىشنى ئورۇنلىغۇچى ئىشچى سۈپىتىدە ئىشلىشى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق نۇرغۇن قول سانائەت سايمانلىرى ئۇستىدە ئادەتتىن تاشقىرى روشەن ھالدا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئىگىرىش دەستىگاھىدا ئىشلىگەندە پۈت پەقەت ھەربىرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ سۈپىتىدە رول ئوينايدۇ. ھالبۇكى ئۈرچۈقنى ئىشلىتىدىغان قول بولسا، يىپنى تىتىدۇ ۋە ئېشىدۇ، يەنى ھەقىقىي يىپ ئىگىرىش ئىشنى ئورۇنداىدۇ. قول سانائەت سايمانلىرىنىڭ يەنە شۇ كېيىنكى قىسمى ھەممىدىن بۇرۇن سانائەت ئىنقىلابىنىڭ ھۆجۇمىغا ئۇچرايدۇ. دەسلەپتە، سانائەت ئىنقىلابى كىشىنى ماشىنىنىڭ ئىشنى كۆزىتىپ تۇرۇش ۋە ئۇنىڭ خاتالىرىنى قول بىلەن تۈزىتىپ بېرىشتەك مۇشۇنداق يېڭى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، ساپ مېخانىك ھەربىرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ رولىنمۇ ئويناش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىندۇ. ئەكسىچە، ئەسلىدە ئادەم ئاددىي ھەربىرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىنىدىغان ئاشۇ قوراللار — مەسىلەن، يارغۇنچاق ئايلاندۇرۇش (92) سۈ تارتىش، كۆرۈك تارتىش ۋە ھاۋانچىدا بىر نەرسىنى يانچىشتا ھەممىدىن ئاۋۋال ھايۋان، سۈ، شامال (93) قاتارلىقلار ھەربىرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىنغان. مۇشۇ قوراللارنىڭ بىر قىسمى ئىشخانا قول سانائىتى دەۋرىدە، ھەتتا بەزىلىرى ئۇنىڭدىنمۇ

(92) مىسرلىق مۇسا: «كالىنى پايخانغا سالغاندا، ئۇنىڭ ئېغىزىغا كۆشەك سالما» دەيدۇ.[300] ئۇنىڭ ئەكسىچە گېرمانىيىنىڭ خرىستىئان خەير-ساخاۋەتچىلىرى ئۇن تارتىشتا ھەربىرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ سۈپىتىدە ئىشقا سالىدىغان يانچىلارنىڭ بوينىغا ئۇننى ئېغىزىغا سېلىپ يەۋالماسلىقى ئۈچۈن يوغان بوينۇتۇرۇق سېلىپ قويۇاتتى.[301]

(93) تەبىئىي شارقىراتمىلارنىڭ يېتىشمەسلىكى، يەنە بىر تەرەپتىن ئارتۇقچە سۈنىڭ چىقىرۋېتىلىۋاتقانلىقى تۈپەيلىدىن گوللاندلار شامالدىن ھەربىرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ سۈپىتىدە پايدىلىنىشقا مەجبۇر بولدى. گوللاندلار شامالدۇرغۇچنى گېرمانىيىدىن ئۆگەنگەن.[302] گېرمانىيىدە بۇ كەشپىيات ئاقۇۋگەكلەر، پوپلار ۋە خان ئوتتۇرىسىدا شامال زادى «كىمگە تەئەللۇق بولىدۇ» دېگەن مەزمۇندا بىر

ئىلگىرى ماشىنىغا تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىغا بولغان ئىنقىلابنى كەلتۈرۈپ چىقارمىغان. يېرىك سانائەت دەۋرىدە بۇ قوراللارنىڭ ھەتتا ئۇنىڭ قول سانائەت شەكلىدىن ئاللىقاچان ماشىنا بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، گوللاندلار 1836—1837-يىللاردا گارلېم كۆلىنىڭ سۈيىنى تارتىپ چىقىرىش ئۈچۈن ئىشلەتكەن ناسۇسلار ئاددىي ناسۇس قائىدىسى بويىچە لايىھىلەنگەنىدى، ئوخشىمايدىغان بېرى پەقەت ئۇنىڭ پۈرشىنى ئادەم قولى بىلەن ھەرىكەتكە كەلتۈرۈلمەستىن، بەلكى زور پار ماشىنىسى ئارقىلىق ھەرىكەتلەندۈرۈلەتتى.[304] ئەنگلىيىدە ھازىرمۇ بەزى چاغلاردا توغرىچى ئىشلىتىدىغان زادىلا مۇكەممەل بولمىغان ئاددىي شامالدۇرغۇچنىڭ سېپىنى پار ماشىنىسىغا ئاددىي شەكىلدە ئۇلاش يولى بىلەن مېخانىك شامالدۇرغۇچ ھاسىل قىلىنىدۇ. 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىشخانا قول سانائىتى دەۋرىدە كەشىپ قىلىنىپ تاكى 18-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىنىڭ باشلىرىغىچە ساقلىنىپ كەلگەن پار ماشىنىسىنىڭ ئۆزى (94) سانائەت ئىنقىلابىنى كەلتۈرۈپ چىقارمىغان. ئەكسىچە دەل ئىش ماشىنىلىرىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى نەتىجىسىدىلا پار ماشىنىسى جەھەتتە ئىنقىلاب بولۇش زۆرۈر بولۇپ قالغان. ئادەم ئەمگىكى ئوبيېكتىغا قورال بىلەن تەسىر قىلماي، پەقەت ھەرىكەتكە كەلتۈرگۈچى كۆچ سۈپىتىدە ئىش ماشىنىسىغا تەسىر كۆرسەتكەن ھامان، ئادەمنىڭ مۇسكۇللىرى

مەيدان ئاجايىب بەس مۇنازىرىنىڭ قوزغىلىشىغا سەۋەب بولغان. گېرمانلار ھاۋا ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، شامال بولسا گوللاندلارنى ئازادلىققا ئېرىشتۈردى دەيدۇ. گوللاندىيىدە شامالنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشقا سەۋەب بولغان نەرسە گوللاندلار ئەمەس، بەلكى گوللاندلارنىڭ بېرى. 1836-يىلىغا كەلگەندە گوللاندىيىدە يەنىلا جەمئىي 60 مىڭ ئات كۈچىگە توغرا كېلىدىغان 12 مىڭ شامالدۇرغۇچ ئىشلىتىلىپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ 2/3 قىسىم يېرىنىڭ يەنە سازلىققا ئايلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدى ئېلىنغان.[303]

(94) بۇ پار ماشىنىسى ۋات كەشىپ قىلغان بىرىنچى خىلدىكى پار ماشىنا، يەنى ئاتالمىش تاق يۆنىلىشلىك پار ماشىنىسى بولۇپ، زور دەرىجىدە يېڭىلانغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل شەكىلدىكى پار ماشىنىسى يەنىلا سۇ ۋە تۆز ئېرىتمىلىرى چىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ماشىنا بولۇپ قالدى.[305]

ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بولۇپ قالىدىغان ئەھۋال تاسادىپىي بىر ئىش بولۇپ كۆرۈنىدۇ، ئادەم ئورنىنى شامال، سۇ، پار قاتارلىقلار ئېلىشى مۇمكىن، دېمەك، بۇ خىلدىكى ئۆزگىرىشلەر ھامان ئىلگىرى ئادەمنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىش سۈپىتىدە لايىھىلەنگەن قۇرۇلمىلاردا زور دەرىجىدە تېخنىكا ئۆزگەرتىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، بۇگۈنكى كۈندە تېخى ئۆزىگە يول ئېچىشى كېرەك بولغان بارلىق ماشىنىلار، مەسىلەن، تىكىش ماشىنىلىرى، بولكا ماشىنىلىرى قاتارلىقلار ئەگەر ئۇنىڭ ئىقتىدارىدىن ئالغاندا دەسلەپتىلا كىچىك دائىرىدە ئىشلىتىشكە مۆلچەرلەنگەن بولسا، ئەمدى ئۇنى ھەم ئادەمنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىمۇ ئۇيغۇن كېلىدىغان، ھەم ساپ مېخانىك ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىمۇ ئۇيغۇن كېلىدىغان قىلىپ لايىھىلەشكە توغرا كېلىدۇ.

سانائەت ئىنقىلابىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولغان ماشىنا پەقەت بىر قورال بىلەن ئىشلەيدىغان ئىشچىنى شۇنداق بىر قۇرۇلما بىلەن ئالماشتۇرىدۇكى، بۇ قۇرۇلما بىر خىلدىكى ياكى بىر تۈردىكى بىرقانچە قورالنى تەڭلا ئىشلىتىدۇ، ئۇنىڭ قانداق شەكىلدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بىرلا ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بىلەن ھەرىكەتكە كەلتۈرۈلىدۇ. (95) بۇ يەردە بىزدە ماشىنا بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا ماشىنىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پەقەت ئاددىيلا بىر ئاملىدىن ئىبارەت.

ئىش ماشىنىسى كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشى ۋە بۇ ماشىنىدا بىرلا ۋاقىتتا ئىشلىتىلىدىغان قوراللار سانىنىڭ كۆپىيىشى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى قۇرۇلمىنىڭ تېخىمۇ چوڭراق بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ قۇرۇلما بولسا ئۆزىدىكى قارشىلىقنى يېڭىش ئۈچۈن، ئادەمنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىگە قارىغاندا تېخىمۇ زوراق بولغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئىگە بولۇشى كېرەك، بىز بۇ يەردە ئادەمنىڭ بىر خىلدا ياكى ئۆزلۈكسىز ھەرىكەت ھاسىل

(95) «بىر دۆنگاتىل بىلەن ھەرىكەتكە كەلتۈرۈلىدىغان بارلىق ئاددىي قوراللارنىڭ قوشۇلمىسى ماشىنىنى تەشكىل قىلىدۇ.» (بابباگ «ماشىنا ۋە زاۋۇتلاردىكى ئىقتىسادچىللىق توغرىسىدا» [136-بەت])

قىلىدىغان زادىلا مۇكەممەل بولمىغان ۋاستە ئىكەنلىكى توغرىسىدا سۆزلەپمۇ ئولتۇرمايمىز. ئادەم پەقەت ئاددىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ سۈپىتىدە رول ئويناپدۇ، يەنى ئۇنىڭ ئىشلىتىدىغان قورالنىڭ ئورنىنى ئىش ماشىنىسى ئىگىلەيدۇ دەپ پەرەز قىلساق، ئۇنداقتا ئەمدى تەبىئەت كۈچلىرىمۇ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ سۈپىتىدە ئادەمنىڭ ئورنىنى ئېلىشى مۇمكىن. ئىشخانا قول سانائىتى دەۋرىدىن مىراس قالغان بارلىق يىرىك ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچلەر ئىچىدە ئەڭ يامنى ئات كۈچى ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇ ئىدىكى، ئاتنىڭ ئۆز كاللىسى بار، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ قىممەتكە چۈشىدۇ ۋە ئۇنى فابرىكىلاردا پەقەت چەكلىك دائىرىدىلا ئىشلىتىش مۇمكىن. (96) شۇنداق بولسىمۇ يىرىك سانائەتنىڭ بالىلىق دەۋرىدە ئاتتىن خېلى كۆپ پايدىلىنىلاتتى. بۇنى پەقەت شۇ ۋاقىتتىكى

(96) 1859- يىل يانۋاردا جون. چ. مورتون ھۇنەرۋەنلەر جەمئىيىتىدە [281] «دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان كۈچلەر» توغرىسىدا دوكلات قىلدى. بۇ دوكلاتتا مۇنداق بىر جۈملە سۆز بار: «تۆۋراقنىڭ بىر خىلدا بولۇشىنى ئاشۇرىدىغان ھەرقانداق ياخشىلاش تەدبىرلىرى ساپ مېخانىك كۈچ ھاسىل قىلىش ئۈچۈن پار ماشىنىسىنى ئىشلىتىشكە تېخىمۇ ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ... بىر خىلدا ھەرىكەت قىلىشقا ئىمكان بەرمەيدىغان ئەگرى-بۈگرى ئۆسكەن چاتقاللىق ياكى باشقا خىلدىكى توسالغۇلار بار جايلاردىلا ئات كۈچى تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇنداق توسالغۇلار كۆندىن-كۈنگە تۈگىتىلمەكتە. لېكىن نىسبەتەن كۆپرەك ئىراده جارى قىلدۇرۇلىدىغان، جىسمانىي كۈچ بولسا كەمرەك تەلەپ قىلىنىدىغان مەشغۇلاتلاردا ھەرۋاقىت ئادەمنىڭ روھى تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇپ تۇرىدىغان بىردىنبىر ئادەم كۈچىلا ئىشلىتىلىشى مۇمكىن.» شۇنىڭغا ئولاپ مورتون ئەپەندى پار كۈچىنى، ئات كۈچىنى ۋە ئادەم كۈچىنى پار ماشىنىلىرى ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئۆلچەم بىرلىكىگە، يەنى 33 مىڭ قاداق يۈكنى بىر مىنۇتتا بىر فۇت ئېگىزلىككە كۆتۈرەلەيدىغان كۈچكە ئاددىيلاشتۇرغان ھەمدە پار بېرىدىغان بىر ئات كۈچىگە كېتىدىغان خراجەتنى ھېسابلاپ چىققان: پار ماشىنا ئىشلىتىلگەندە بىر سائەتتە ئۈچ پېنىس چىقىم بولسا، ئات كۈچى ئىشلىتىلگەندە سائىتىگە $5\frac{1}{2}$ پېنىس چىقىم بولىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، ئاتنىڭ ساغلام تۇرۇشى ئۈچۈن، ئۇنى كۈنىگە سەككىز سائەتتىن ئارتۇق ئىشقا سېلىشقا بولمايدۇ. يەر تېرىشتا پار كۈچىدىن پايدىلانغاندا، يىلىغا يەر تېرىشتا ئىشلىتىلىدىغان يەتتە ئاتتىن كەم دېگەندە ئۈچىنى تېجەپ قالغىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە سەرپ قىلىنغان خراجەت ئاتنىڭ ئورنىغا قويۇلغان ئۈچ-تۆت ئاي (يەنى ئۆلار ئەملي ئىشلىتىلگەن ۋاقىت) ئىچىدە ئىشلىتىلگەن خراجەتتىن ئېشىپ كەتمەيدۇ. ئاخىرىدا

ئاگرونوملارنىڭ شىكايەتلىرىدىلا ئەمەس، ھەتتا مېخانىك كۈچنىڭ مىقدارىنى شۇ چاغقىچە ئات كۈچى بىلەن ھېسابلاپ كېلىۋاتقان ئەھۋالمۇ شۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. شامالغا كەلسەك، ئۇ ناھايىتمۇ تۇراقسىز بولۇپ، ئۇنى كونترول قىلغىلى بولمايدۇ؛ ئۇنىڭدىن باشقا، يىرىك سانائەتنىڭ ماكانى بولغان ئەنگلىيىده ئىشخانا قول سانائىتى دەۋرىدىلا سۇ كۈچىدىن پايدىلىنىش ئاللقاچان ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن. 17- ئەسىردىلا كىشىلەر بىر سۇ چاقپىلىكى ۋاسىتىسى بىلەن ئىككى تۈگمەن تېشىنى ئايلاندۇرۇشقا ھەرىكەت قىلغاندى. لېكىن بۇ چاغدا، ئۇزاتما قورۇلما ھەجمىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن سۇ كۈچى يېتىشمەسلىك جەھەتتە توقۇنۇش كېلىپ چىقتى. بۇ ھال كىشىلەرنى تېخىمۇ تەپسىلىي ۋە تولۇغراق ھالدا سۈركۈلۈش قانۇنىيىتىنى مۇھاكىمە قىلىشقا ئۈندىگەنلىكتىن سەۋەبلىرىدىن بىرى بولۇشى مۇمكىن. خۇددى شۇنىڭدەك پىشاڭ ياردەمى بىلەن ئىتتىرىش-تارتىش ئارقىلىق ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان تۈگمەنلەردە ئۇنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىنىڭ رولى تەكشى بولمىغانلىق سەۋەبىدىن، ماخاۋىك (97) نەزەرىيىسى ۋە ئۇنى ئەمەلدە قوللىنىش كېلىپ چىقتى. ماخاۋىك كېيىن يىرىك سانائەتتە ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدۇ. يىرىك سانائەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى پەن-تېخنىكا ئامىللىرى مانا مۇشۇنداق ئىشخانا قول سانائىتى دەۋرىدە راۋاج تاپقان. ئاركرايتنىڭ ۋاتېرلىق ئىگىرىش ماشىنىسى دەسلەپتە سۇ بىلەن ھەرىكەتكە كەلتۈرۈلەتتى. ھالبۇكى، سۇ كۈچىنى ئاساسلىق ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىشتا ھەرخىل قىينىچىلىقلار بار ئىدى. ئۇنى خالىغانچە كۆپەيتىشكە بولمايتتى. سۇ يېتىشمەسلىكنى تولدۇرغىلى بولمايتتى.

پار ماشىنىسىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىش مۇمكىن بولغان دېھقانچىلىق ئىشلىرىدا دېھقانچىلىق سۈپىتى ئات كۈچىدىن پايدىلانغاندەكلا قارىغاندا ياخشىراق بولىدۇ. بىر پار ماشىنىسىنىڭ ئىشنى ئورۇنداش ئۈچۈن سائىتىگە 15 شىللىڭ تۆلەپ 66 ئىشچىنى ئىشلىتىشكە توغرا كېلەتتى. بىر ئاتنىڭ ئىشنى ئورۇنداش ئۈچۈن سائىتىگە سەككىز شىللىڭ تۆلەپ 32 ئىشچىنى ئىشلىتىشكە توغرا كېلىدۇ.

(97) فائۇلگابېر، 1625- يىلى. دېكۇ، 1688- يىلى.[306]

بەزىدە پۇتۇنلەي سۇ قۇرۇپ كېتەتتى، ئەڭ ئاساسلىقى پۇتۇنلەي يەرلىكنىڭ كونترواللىقىدا ئىدى. (98) ۋاتىنىڭ قوش يۆنىلىشلىك پار ماشىنىسى دەپ ئاتىلىدىغان ئىككىنچى ئەۋلاد ماشىنىسى كەشپ قىلىنغاندىن كېيىنلا كۆمۈر ۋە سۇ خام ئەشيا قىلىنغان، ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچنى ئۆزى ھاسىل قىلىنىدىغان ۋە كۈچ قۇۋۋىتىنى تامامەن ئادەملەر تەرىپىدىن كونترول قىلىنىدىغان باشلانغۇچ دۆنگاتىل تېپىلدى؛ ئۇنى يۆتكەشكە بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ئۇ ئۆزىلا ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى ئىدى؛ بۇ دۆنگاتىل سۇ چاقپىلىكىگە ئوخشاش يېزىغا خاس بولماستىن، بەلكى شەھەرگە خاس، ئۇ ئىشلەپچىقىرىشنى سۇ چاقپىلىكىگە ئوخشاش يېزىغا قاراتماستىن، شەھەرگە مەركەزلەشتۈرىدۇ. (99) ئۇ قول ھۈنەرۋەنچىلىك جەھەتتە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىدۇ، ئورۇننى تاللاش جەھەتتە شارائىتنىڭ چەكلىمىسىگە ئانچە ئۇچراپ قالمايدۇ. ۋاتىنىڭ ئۇلۇغ تالانتى 1784-يىل 4-ئايدا ئۇ قولغا كەلتۈرگەن پاتېنتنىڭ چۈشەندۈرمىسىدە ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ پار ماشىنىسىنى ئالاھىدە مەقسەت ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان كەشپىيات دېمەستىن، بەلكى ئۇنى يېرىك سانائەتتە ئومۇميۈزلۈك

(98) زامانىۋى تۈربىنالارنىڭ كەشپ قىلىنىشى سانائەتتە سۇ كۈچىدىن پايدىلىنىشتا ئىلگىرى ئۈچراپ كەلگەن نۇرغۇن چەكلىمىلەردىن قۇتۇلدۇردى.[97]

(99) «توقۇمچىلىق ئىشخانا قول سانائىتى پەيدا بولغان دەسلەپكى مەزگىللەردە زاۋۇتنىڭ ئورنى سۈنىڭ پېتەرلىك دەرىجىدە كۆچلۈك ئېقىپ چۈشۈپ، سۇ چاقپىلىكىنى ئايلاندۇرالىشغا باغلىق ئىدى؛ گەرچە سۇ تۇگمەنلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ئائىلىۋى سانائەت سىستېمىسىنىڭ پارچىلىنىشىدىن دېرەك بەرسىمۇ، لېكىن بۇ سۇ تۇگمەنلىرى چوقۇم ئېقىن سۇ بويلىرىغا قۇرۇلۇشى كېرەك ئىدى، سۇ تۇگمەنلىرىنىڭ ئارىلىقى ھامان يىراق بولىدۇ. شۇڭا بۇ خىلدىكى سۇ تۇگمەنلىرىنى ئەمەلىيەتتە شەھەر سىستېمىسىنىڭ بىر قىسمى دېمەي، يېزا سىستېمىسىنىڭ بىر قىسمى دېگەن تۈزۈك؛ سۇ كۈچى ئورنىغا پار كۈچى ئىشلىتىشكە باشلىغاندىن كېيىنلا فابرىكىلار شەھەرلەردە ۋە پار ھاسىل قىلىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان سۇ ۋە كۆمۈرنى پېتەرلىك مىقدارىدا تېپىش مۇمكىن بولىدىغان جايلاردا توپلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. پار ماشىنىسى — سانائەت شەھەرلىرىنىڭ ئانىسىدۇر» (ئا. رېدگرېيۇ «فابرىكا تەكشۈرۈش دوكلاتى. 1860-يىل 4-ئاينىڭ 30-كۈنى» 36-بەت)

ئىشلىتىلىدىغان دۆنگاتىل دەپ تەسۋىرلىگەن. ئۇ چۈشەندۈرمىدە ئوتتۇرىغا قويغان ئىشلىتىلىش ئورۇنلىرىنىڭ بەزىلىرى (مەسىلەن، پار بولقىسى) يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىنلا قوللىنىلدى.[308] لېكىن ئۇ شۇ چاغدا پار ماشىنىسىنىڭ دېگىز كېمىچىلىكىدە قوللىنىلىشىدىن گۇمان قىلغاندى. 1851-يىلى ئۇنىڭ ۋارىسى بولغان بولتۇن — ۋات شىركىتى لوندوندا ئۈيۈشتۇرۇلغان سانائەت كۆرگەزمىسىدە ئوكيان پاراخوتلىرىدا ئىشلىتىلگەن ناھايىتى چوڭ پار ماشىنىسىنى نامايان قىلغان.

قوراللار ئادەم ئورگانىزمى قوراللىرىدىن مېخانىك قۇرۇلما يەنى ئىش ماشىنىلىرى قوراللارغا ئايلانغاندىن كېيىنلا دۆنگاتىل مۇستەقىل، ئادەم كۈچىنىڭ چەكلىمىسىدىن پۈتۈنلەي قۇتۇلغان بىر خىل شەكىلگە ئىگە بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىز يۇقىرىدا تەكشۈرۈپ ئۆتكەن ئايرىم ئىش ماشىنىسى ماشىنىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاددىي بىر ئېلېمېنتى دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالدى. ھازىر بىر دۆنگاتىل بىرلا ۋاقىتتا بىر نەچچە ئىش ماشىنىلىرىنى ھەربىرىنى كەلتۈرەلەيدۇ. بىرلا ۋاقىتتا ھەربىرىنى كەلتۈرۈلىدىغان ئىش ماشىنىلىرىنىڭ سانىنىڭ ئېشىشى بىلەن دۆنگاتىلمۇ چوڭايدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇزاتما مېخانىزمۇ زورىيىپ بىر چوڭ قۇرۇلمىغا ئايلاندى.

ھازىر بىز نۇرغۇن ئوخشاش ماشىنىلارنىڭ ھەمكارلىقى ۋە ماشىنا سىستېمىسىدىن ئىبارەت مۇشۇ ئىككى ئىشنى پەرقلەندۈرۈشىمىز كېرەك.

ئالدىنقى ئەھۋالدا پۈتۈن ئىشنى بىر ئىش ماشىنىسى ئورۇندايدۇ. ئىش ماشىنىسى ھەرخىل ئوخشاش بولمىغان مەشغۇلاتنى ئورۇندايدۇ، مۇشۇ مەشغۇلاتلارنى ئەسلىدە بىر قول ھۈنەرۋەن ئۆزىنىڭ قورالى (مەسىلەن، رەخت توقۇغۇچىلار ئۆزىنىڭ دەستگاھى) بىلەن ئورۇندايتتى، ياكى بىر قانچە قول ھۈنەرۋەن مۇستەقىل ۋە بىر قول سانائەت ئىشخانىسىنىڭ ئەزاسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەرخىل سايمانلارنى ئىشلىتىش ئارقىلىق رېتى بويىچە

ئورۇندايتتى.(100) مەسىلەن، ھازىرقى زامان پوچتا كونۋېرتلىرى ئىشلەپچىقىرىدىغان ئىشخانا قول سانائىتىدە بىر ئىشچى قەغەز پۈكلەش پىچىقى بىلەن قەغەزنى پۈكلەيدۇ، يەنە بىر ئىشچى يېلىم سۈركەيدۇ، ئۈچىنچىسى يان تەرىپىنى قاتلاپ باسمىغا تەييارلايدۇ، تۆتىنچى ئىشچى تەييارلانغان نۇسخىنى باسىدۇ، ۋەھاكازالار. ھەر بىر پوچتا كونۋېرتى مۇشۇنداق قىسمەن ئىشلارنىڭ ھەر بىرىدە قولدىن-قولغا ئۆتۈپ تۇرۇشى كېرەك ئىدى. كونۋېرت ياسايدىغان بىر ماشىنىنىڭ ئۆزى مۇشۇ مەشغۇلاتلارنىڭ ھەممىسىنى بىراقلا ئورۇنداپدۇ، ھەتتا سائىتىگە 3000 ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك كونۋېرت تەييارلايدۇ.[309] ئامېرىكىلىقلارنىڭ 1826-يىلى لوندوندىكى سانائەت كۆرگەزمىسىگە قويغان قەغەز خالتا ئىشلەش ماشىنىسى قەغەزنى كېسىدىكەن، ئۇنىڭغا يېلىم سۈركەيدىكەن، قەغەزنى قاتلايدىكەن، ھەر مىنۇتىغا 300 قەغەز خالتا ئىشلەپچىقىرالايدىكەن.[310] ئىشخانا قول سانائىتىدە نەچچە خىلغا بۆلۈنۈپ تەرتىپ بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان مەشغۇلات جەريانىنى ھازىر ھەرخىل سايمانلارنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل قىلىنغان ئىش ماشىنىسى ئورۇندايدىغان بولدى. بۇنداق ئىش ماشىنىسى مۇرەككەپ ھۈنەرۋەنچىلىك قوراللىرىنىڭ مېخانىك يول بىلەن تەقلىد قىلىنىشى بولسۇن ۋە ياكى ھەر خىل ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ ھەر خىل مەخسۇسلاشقان ئاددىي قوراللىرىنىڭ بىرىكىشى بولسۇن، فابرىكىدا، يەنى

(100) ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ ئىش تەقسىماتى نۇقتىنىزەردىن قارىغاندا، توقۇمچىلىق ئاددىي ھۈنەرۋەنچىلىك ئەمگىكى بولماستىن، بەلكى مۇرەككەپ ھۈنەرۋەنچىلىك ئەمگىكى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ مېخانىك توقۇش ماشىنىسى كۆپ خىل مەشغۇلاتلارنى ئورۇندىيالايدىغان ماشىنا ئىدى. بەزىلەر ھازىرقى زامان ماشىنىلىرىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە ئىگىلىگىنى ئىشخانا قول سانائىتىدىكى ئىش تەقسىماتىنىڭ ئاددىيلاشتۇرۇلغان مەشغۇلاتى دەپ قارايدۇ، بۇ قاراشلار تۈپتىن خاتا قاراشتۇر. ئىشخانا قول سانائىتى دەۋرىدە ئىگىرىش ۋە توقۇش ئىشلىرى يېڭى تۇرلەرگە بۆلۈنگەن، ئىشلىتىلىدىغان قوراللار ئىسلاھ قىلىنغان ۋە ئۆزگەرتىلگەن، لېكىن ئەمگەك جەريانىنىڭ ئۆزى زادىلا بۆلۈنمەي يەنىلا ھۈنەرۋەنچىلىك خاراكتېرىنى ساقلاپ قالغان. ماشىنىنىڭ باشلانغۇچ نۇقتىسى ئەمگەك ئەمەس، بەلكى ئەمگەك ۋاستىسىدۇر.

ماشىنىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئاساس قىلىنغان ئىشخانىلاردا ھەر دائىم ئاددىي ھەمكارلىشىش يېڭىباشتىن كۆرۈلىدۇ، بۇنداق ھەمكارلىشىش ئالدى بىلەن بىر خىللىرى بىر ۋاقىتتا ئورتاق رول ئوينايدىغان ئىش ماشىنىسىنىڭ بوشلۇق جەھەتتىكى توپلىنىشى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ (بۇ يەردە بىز ئىشچىنى تىلغا ئالماي تۇرايلى). مەسىلەن، توقۇمچىلىق فابرىكىسى نۇرغۇنلىغان مېخانىك توقۇش ماشىنىلىرىنىڭ تەككۇچىلىك فابرىكىسى بولسا نۇرغۇنلىغان تىكىش ماشىنىلىرىنىڭ بىر زاۋۇت بىناسىدا بىللە توپلىنىشى نەتىجىسىدە ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. لېكىن بۇ يەردە تېخنىكا بىرلىكى مەسىلىسى بار. چۈنكى بۇ بىر خىلدىكى نۇرغۇنلىغان ئىش ماشىنىلىرىنىڭ ھەممىسى بىرلا ۋاقىتتا ۋە تەكشى ھالدا ئورتاق بولغان باشلانغۇچ ماشىنىنىڭ يۈرەك سوقۇشى ئارقىلىق ھەركەتلىنىپ تۇرىدۇ، بۇ ھەركەت ئۇزاتما مېخانىزم ئارقىلىق يەتكۈزۈلىدۇ، ھالبۇكى بۇ ئۇزاتما مېخانىزمنىڭ قىسمەن ئورگانىزملىرى مۇشۇ ئىش ماشىنىلىرى ئۈچۈن ئورتاق بولىدۇ، چۈنكى ئۇ بەزى ئالاھىدە تارماقلارنى ئايرىپ چىقىپ ھەر بىر ئىش ماشىنىسى بىلەن تۇتاشتۇرۇلىدۇ. خۇددى نۇرغۇنلىغان قوراللار بىر ئىش ماشىنىسىنىڭ پەقەت ئورگانىزملىرىنى شەكىللەندۈرگەنگە ئوخشاش، نۇرغۇنلىغان ئىش ماشىنىلىرىمۇ ئەمدى بىر ھەركەتكە كەلتۈرگۈچى مېخانىزمنىڭ پەقەت بىر خىلدىكى ئورگانلىرىنى تەشكىل قىلىدۇ.

لېكىن، ئەمگەك ئوبيېكتلىرى بىر يۈرۈش ئۆزئارا باغلانغان، ئوخشاش بولمىغان باسقۇچلۇق جەريانىدىن تەرتىپ بويىچە ئۆتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جەريانلار بىر يۈرۈش ئوخشاش بولمىغان ھەم بىر-بىرىنى تولۇقلاپ تۇرىدىغان ئىش ماشىنىلىرى ئارقىلىق ئورۇندالغان جايدىلا، ھەقىقىي ماشىنا سىستېمىسى ئايرىم بىر مۇستەقىل ماشىنىنىڭ ئورنىنى ئالىدۇ. بۇ يەردە ئىشخانا قول سانائىتىگە خاس بولغان، ئىش تەقسىماتى ئاساس قىلىنغان ھەمكارلىق يەنە كېلىپ چىقىدۇ، لېكىن ئەمدى بۇ خىلدىكى ھەمكارلىق ھەرقايسى قىسمەن ئىش ماشىنىلىرىنىڭ بىرلىشىشى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ھەر

新疆大学图书馆藏书

خىل قىسمەن ئىشچىلارنىڭ مەخسۇس قوراللىرى — مەسىلەن، يۇڭ توقۇمچىلىق قول سانائىتىدە يۇڭ ساۋۇغۇچىلار، يۇڭ تارىغۇچىلار، تۈت چىقارغۇچىلار، يۇڭ ئىگىرگۈچىلەر ۋەھاكازالار ئىشلەتكەن قوراللار ئەمدىلىكتە ھەر خىل مەخسۇسلاشقان ئىش ماشىنىلىرىنىڭ قوراللىرىغا ئايلىنىدۇ، ھەر بىر ئىش ماشىنىسى بىرلەشكەن قورال قۇرۇلمىلىرى سىستېمىسىدا بىر ئالاھىدە ئورگانىزم رولىنى ئويناپ، بىر ئالاھىدە فۇنكسىيەنى ئادا قىلىدۇ. ماشىنا سىستېمىسى ئەڭ ئىلگىرى قوللىنىلغان تارماقلاردا ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ ئۆزى ئومۇمەن بۇ ماشىنا سىستېمىسىغا ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى ئايرىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى ئۇيۇشتۇرۇش ئۈچۈن تەبئىي ئاساس يارىتىپ بېرىدۇ. (101) لېكىن ئىشخانا قول سانائىتى ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن ماشىنىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئوتتۇرىسىدا بىر ماھىيەتلىك پەرق كېلىپ چىقىدۇ. ئىشخانا قول سانائىتىدە

(101) بىرىنچى سانائەت دەۋرىدىن ئىلگىرى ئەنگلىيىدە يۇڭ توقۇمچىلىق ئىشخانا قول سانائىتى ئاساسلىق ئىشخانا قول سانائىتى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 18 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى تەجرىبىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يۇڭ توقۇمچىلىق ئىشخانا قول سانائىتىدە ئېلىپ بېرىلغاندى. يۇڭ توقۇمچىلىق ساھەسىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن تەجرىبىلەر پاختا توقۇمچىلىقى ئۈچۈن پايدىلىق بولدى، چۈنكى پاختىنى ماشىنا بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەش ئۈچۈن كېتىدىغان تەييارلىق خىزمىتى يۇڭ توقۇمچىلىقىغا قارىغاندا ئاسانراق ئىدى؛ كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ئەكسىچە، ماشىنىلاشقان يۇڭ توقۇمچىلىق ماشىنىلاشقان پاختا توقۇمچىلىق ئاساسىدا راۋاجلاندى. يۇڭ توقۇمچىلىق ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ مەلۇم ئاممىلىرى تاكى يېقىنقى ئون يىل ئىچىدە فابرىكا تۈزۈمىگە كىرگۈزۈلگەن، مەسىلەن، يۇڭ تاراش مۇشۇ جۈملىگە كىرىدۇ. «يۇڭ تاراش ماشىنىسى»، بولۇپمۇ لىستېر ماشىنىسى... قوللىنىلغاندىن كېيىن، يۇڭ تاراش ئىشىدا مېخانىكا كۈچىدىن كەڭ پايدىلىنىلغانلىقتىن، زور بىر تۇركۈم ئىشچىلار ئىشسىز قالدىغان ئەھۋال مۇقەررەر كېلىپ چىققان. ئىلگىرى يۇڭنىڭ كۆپ قىسمىنى يۇڭ تارىغۇچىلار ئۆيلىرىدە قولدا تارايتتى. ئەمدىلىكتە ئۇنى ئادەتتە فابرىكىدا تارايدۇ، ئاز ساندىكى بىر نەچچە خىل قول بىلەن تارىمىسا بولمايدىغان ئالاھىدە مەشغۇلاتتىن باشقا قول ئەمگىكىگە بەرھەم بېرىلدى. قولدا يۇڭ تارايدىغانلارنىڭ كۆپلىرى فابرىكىلاردىن ئىش تاپتى. لېكىن قولدا يۇڭ تاراش ئىشچىلىرىنىڭ مەھسۇلاتى ماشىنا مەھسۇلاتىغا قارىغاندا كۆپ ئاز بولغاچقا، نۇرغۇنلىغان يۇڭ تاراش ئىشچىلىرى يەنىلا ئىش تاپالمىدى. («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1856-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 16-بەت)

ئايرىم ئىشچىلار ياكى گۇرۇپپا بولۇپ بىرلەشكەن ئىشچىلار ئۆزلىرىنىڭ ھۈنەرۋەنچىلىك قوراللىرىنىڭ يارىدىمى بىلەن ھەر بىر ئالاھىدە قىسمەن جەريانلارنى ئورۇندىشى لازىم بولىدۇ. بۇنىڭدا ئىشچى بۇ ئىش جەريانىغا ماسلىشىدۇ دېسەك، ئىش جەريانىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئالدىنئالا ئىشچىغا ئويغۇنلاشقان بولىدۇ. ماشىنىلىق ئىشلەپچىقىرىشتا ئەمگەك تەقسىماتىنىڭ بۇ سۇبېيكت پرىنسىپلىرى يوقاپ كېتىدۇ. بۇ يەردە پۈتۈن جەريان ئوبېيكتىپ ئاساستا ئۆزلىرىنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسەن ھەرقايسى تەركىبىي باسقۇچلارغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ، ھەربىر قىسمەن جەريانىنى قانداق ئورۇنداش ۋە ھەرقايسى قىسمەن جەريانىنى قانداق بىرلەشتۈرۈش مەسىلىسى مېخانىكا، خىمىيە ۋەھاكازالارنى تېخنىكىدا قوللىنىش يولى بىلەن ھەل قىلىنىدۇ. (102) ئەلۋەتتە، نەزەرىيۇي لايىھىلەرنى ئىلگىرىكىدەك كەڭ ئەمەلىي تەجرىبە توپلاش يولى بىلەن ئوبدان مۇكەممەللەشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ھەربىر قىسمەن ماشىنا رەت بويىچە ئۆزىدىن كېيىنكى ماشىنىغا خام ماتېرىيال يەتكۈزۈپ بېرىدۇ، بۇ قىسمەن ماشىنىلارنىڭ ھەممىسى بىرلا ۋاقىتتا ھەرىكەتكە كەلتۈرۈلىدىغان بولغاچقا، مەھسۇلات دائىم ياسلىش جەريانىنىڭ ھەرخىل باسقۇچلىرىدا بولىدۇ، دائىم ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بۇ باسقۇچىدىن ئۇ باسقۇچىغا ئۆتۈپ تۇرىدۇ. ئىشخانا قول سانائىتىدە قىسمەن ئىشچىلارنىڭ بۇاستە ھەمكارلىقى ھەرقايسى ئالاھىدە ئىشچىلار گۇرۇپپىسى ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن نىسبەتلىك سانىنى شەكىللەندۈرىدۇ، شۇنىڭغا ئوخشاش، تەشكىللىك ماشىنا سىستېمىسىدىمۇ ھەرقايسى قىسمەن ماشىنىلارنىڭ ئۆزلۈكسىز ھالدا بىر-بىرىگە ئىش ئۆتكۈزۈپ تۇرۇشى ھەرقايسى قىسمەن ماشىنىلارنىڭ سانى، كۆلىمى ۋە سۈرئىتى جەھەتتە مۇئەييەن نىسبەتلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ. ھازىر ھەرخىل ئايرىم ئىش ماشىنىلىرى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى گۇرۇپپىلىرىدىكى ئىش

(102) «دېمەك، فابرىكا تۈزۈمىنىڭ پرىنسىپى:...ئەمگەك جەريانىنى ئۇنىڭ ھەرقايسى مۇھىم تەركىبىي قىسمى قىلىپ بۆلۈش ئارقىلىق، ئۇنى ھەرقايسى ھۈنەرۋەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەمگەك تەقسىماتى ياكى ئەمگەك بۆلۈنۈشىنىڭ ئورنىغا قويۇشتىن ئىبارەت.» (يۇر «فابرىكا پەلسەپىسى» 20-بەت)

ماشىنىلىرىنىڭ بىر تەشكىللىك سىستېمىسىدىن ئىبارەت بولغان بىرلەشتۈرۈلگەن ئىش ماشىنىسى ئورۇندايدىغان بارلىق جەريان قانچىلىك ئۇزۇلۇكسىز بولسا، يەنى بۇنىڭدا خام ماتېرىيال پۈتكۈل جەرياننىڭ ئەڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىن ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچىغا ئۆتۈشتە ئۈزۈك قانچىكى ئاز بولسا، دېمەك خام ماتېرىيالنى قانچىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىر باسقۇچىدىن يەنە بىر باسقۇچىغا ئادەم قولى بىلەن ئەمەس، بەلكى مېخانىزمنىڭ ئۆزى ئارقىلىق يۆتكىسە، بۇ بىرلەشتۈرۈلگەن ئىش ماشىنىسى شۇنچىلىك مۇكەممەللەشكەن بولىدۇ. ئەگەر ئىشخانا قول سانائىتىدە ھەرقايسى ئالاھىدە جەريانىنى بىر-بىرىدىن ئايرىۋېتىشنى ئەمگەك تەقسىماتىنىڭ ئۆزىدىن كېلىپ چىقىدىغان پرىنسىپ دەيدىغان بولساق، ئۇنىڭ ئەكسىچە، تەرەققىي قىلغان فابرىكىدا ھۆكۈمرانلىق رول ئويناydىغىنى ھەرخىل ئالاھىدە جەريانلارنىڭ ئۇزلۇكسىزلىكى بولىدۇ.

ماشىنىلار سىستېمىسى توقۇمىچىلىقتىكىگە ئوخشاش مەيلى بىر خىلدىكى ئىش ماشىنىلىرىنىڭ ئاددىي ھەمكارلىقىنى ئاساس قىلغان، ياكى ئىگىرىش كەسپىدىكىگە ئوخشاش ھەر خىل ئىش ماشىنىلىرىنىڭ بىرىكىشىنى ئاساس قىلغان بولسۇن، بۇ سىستېمىنى بىر ئاپتوماتىك باشلانغۇچ دېتالغا ھەرىكەتكە كەلتۈرسە، بۇ ماشىنىلار سىستېمىسىنىڭ ئۆزى بىر چوڭ ئاپتوماتىك ماشىنىنى شەكىللەندۈرىدۇ. پۈتۈن سىستېمىنى، ئالايلۇق، پار ماشىنىسى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈشى مۇمكىن، ۋەھالەنكى، ئايرىم ئىش ماشىنىلىرى مەلۇم ھەرىكەتلەرنى ئورۇنداشتا يەنىلا ئىشچىلارنىڭ ياردىمىگە موھتاج بولىدۇ. مەسىلەن، ئاپتوماتىك يىپ ئىگىرىش ماشىنىسى قوللىنىلىشتىن ئىلگىرى يىپ ئىگىرىش ماشىنىسىنى ئىشقا سېلىش ئۈچۈن ئىشچىلارنىڭ ياردىمى تەلەپ قىلىناتتى، ئىنچىكە ئىگىرىش جەريانىدا بولسا ھازىرمۇ شۇنداق قىلىنۇاتىدۇ؛ ياكى ماشىنىلارنىڭ ئايرىم قىسىملىرىنى قورالغا ئوخشاش ئىشچىلارنىڭ مەشغۇلاتىغا تايىنىش ئارقىلىق ئاندىن ئىشقا سالغىلى بولىدۇ، مەسىلەن، ماشىنىسازلىقتا سىيرىلما پىچاق جازىسى

ئاپتوماتىك قورۇلمىغا ئايلىنىشتىن ئىلگىرى شۇنداق بولغاندى. ئەگەر ئىش ماشىنىسى خام ماتېرىياللارنى ئىشلەش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان بارلىق ھەرىكەتلەرنى ئادەمنىڭ ياردىمىسز ئورۇنلىسا، ئادەم بۇ ماشىنىنىڭ ئىشىغا سىرتتىن نازارەت قىلىپ تۇرسا، بىزدە ئاپتوماتىك سىستېما بولغان بولىدۇ، ئەمما بۇ ماشىنا سىستېمىسىنىڭ ئىنچىكە تەرەپلىرىنى يەنە ئۇزلۇكسىز ياخشىلاش لازىم بولىدۇ. مەسىلەن، بىر يىپ ئۈزۈلۈشى بىلەنلا ئىگىرىش ماشىنىسىنى ئاپتوماتىك توختىتىدىغان ئاپپارات ۋە توقۇش موكىسىدىكى يىپ تۇگەپ قېلىشى بىلەنلا مۇكەممەللەشكەن توقۇش پار ماشىنىسىنى توختىتىپ قويىدىغان ئاپتوماتىك ۋىكلیۇچاتېل پۈتۈنلەي زامانىۋى كەشپىيات ھېسابلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇزلۇكسىزلىكىگىمۇ، ئاپتوماتىك پرىنسىپنىڭ تەتبىق قىلىنىشىغىمۇ ھازىرقى زامان قەغەز زاۋۇتى مىسال بولالايدۇ. قەغەز ئىشلەپچىقىرىشىدا ھەرخىل ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئاساسىدا قورۇلغان ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرى بىلەن بولغان باغلىنىشىنى ئىنچىكىلىك بىلەن ئۇنۇملۇك مۇھاكىمە قىلىمىز، چۈنكى گېرمانىيىنىڭ قەدىمكى قەغەزچىلىك كەسپى مۇشۇ بىر تارماقتىكى قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىغا ئۇلگە يارىتىپ بەردى، 17-ئەسىردىكى گوللاندىيە ۋە 18-ئەسىردىكى فرانسىيە — چىن مەنبە قەغەز ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ ئۇلگىسى بولالايدۇ، ھازىرقى زامانداكى ئەنگلىيە — بۇ ساھەدە ئاپتوماتىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نەمۇنىسىدۇر، ئۇنىڭدىن باشقا جۇڭگو بىلەن ھىندىستاندا بۇ سانائەتنىڭ قەدىمكى ئاسىيادىن قالغان ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل شەكلى تېخىچلا مەۋجۇت.

ئۇزاتما مېخانىزملار ئارقىلىق بىر مەركىزىي ئاپتومات تەرىپىدىن ھەرىكەتكە كەلتۈرۈلىدىغان ئىش ماشىنىلىرىنىڭ تەشكىللىك سىستېمىسى ماشىنىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەڭ راۋاج تاپقان ھالىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يەردە ئايرىم ماشىنا ئورنىنى شۇنداق بىر هەيۋەتلىك مېخانىك ئالدۇكى، ئۇنىڭ گەۋدىسى پۈتۈن- پۈتۈن فابرىكا بىناسىنى ئىگىلەيدۇ، ئۇنىڭ سېھرىي كۈچى ئاۋۋال ئۇنىڭ چوڭ- چوڭ قىسىملىرىنىڭ رېتىملىق هەرىكىتى تەرىپىدىن يوشۇرۇنغان بولىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ سانسىزلىغان هەققىي خىزمەت ئورگانىزمىنىڭ قاتتىق پىقرىشى داۋامىدا ئەۋجىگە چىقىدۇ.

مەخسۇس پار ماشىنىسى، هەربىرىگەچان يېپ ئىگىرىش ماشىنىسى قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ئىشچىلار پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى هەربىرىگەچان يېپ ئىگىرىش ماشىنىسى، پار ماشىنىسى ئاللىقاچان پەيدا بولغان، بۇ هال خۇددى تىككۈچىلىك پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى كىشىلەر كىيىم كىيىشنى بىلگەنگە ئوخشايدۇ. لېكىن، ۋوكانسون، ئاركرايت، ۋات قاتارلىقلارنىڭ كەشپىياتلىرى شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمەلگە ئاشتىكى، ئۇ كەشپىياتچىلار خېلى كۆپ ساندىكى ئىشخانا قول سانائىتى دەۋرى تەبىيار قىلىپ بەرگەن ماهىر مېخانىك ئىشچىلارنى تاپقانىدى. مۇشۇ ئىشچىلارنىڭ بىر قىسمى هەرخىل كەسىپتىكى مۇستەقىل هۈنەرۋەنلەر، يەنە بىر قىسمى بولسا ئىشخانا قول سانائىتىدە بىرلەشكەن، يەنى يۇقىرىدا ئېيتقاندەك ئەمگەك تەقسىماتى ناهايىتى قاتتىق بولغان ئىشخانا قول سانائىتى ئىچىدە ئىدى.① كەشپىياتلار ساننىڭ كۆپىيىشى ۋە يېڭىدىن كەشىپ قىلىنغان ماشىنىلارغا بولغان ئېهتىياجنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، بىر تەرەپتىن ماشىنا ئىشلىمە كەسپى بارغانسېرى كۆپ خىللاشقان مۇستەقىل تارماقلارغا بۆلۈندى، يەنە بىر تەرەپتىن ماشىنا ياسايدىغان ئىشخانا قول سانائىتى ئىچىدىكى ئىش تەقسىماتىمۇ كۇندىن- كۈنگە راۋاجلاندى. شۇنداق قىلىپ، بۇ يەردە بىز ئىشخانا قول سانائىتىدە يىرىك سانائەتنىڭ بۇاستە تېخنىكا ئاساسى بارلىقىنى كۆرىمىز. ئىشخانا قول سانائىتى ماشىنىلارنى ئىشلەپچىقاردى، يىرىك سانائەت بولسا شۇ ماشىنىلارنىڭ يارىدىمى ئارقىلىق ئۇ ئالدىن ئىگىلىگەن ئىشلەپچىقىرىش ساهەلىرىدە قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى ۋە

① مۇشۇ تومنىڭ 649- 661- بەتلىرىگە قارالسۇن — تۈزگۈچىدىن

ئىشخانا قول سانائىتى ئىشلەپچىقىرىشىنى بىر ياقلىق قىلدى. دېمەك، ماشىنا ئىشلەپچىقىرىشى ئۆزىگە مۇۋاپىق بولمىغان ماددىي ئاساستا تەبىئىي كۆللىنىدۇ. ماشىنا ئىشلەپچىقىرىشى تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن دەرىجىگە يەتكەندە، باشتا تەبيار تاپقان، كېيىن كونا شەكىلده يەنمۇ راۋاجلاندۇرغان ئاساسنىڭ ئۆزىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ماس كېلىدىغان يېڭى ئاساسنى بەرپا قىلىدۇ. ئايرىم ماشىنا ئادەم تەرىپىدىن هەربىرىگە كەلتۈرۈلگەن ۋاقتلاردا بۇ ماشىنا ناهايىتى كىچىك ماشىنا بولۇپ قالغىنىدەك، ئىشلىتىلىپ كېلىنگەن هەربىرىگەتلەندۇرگۈچى كۈچلەر يەنى هايۋان، شامال ۋە هەتتا سۇ كۈچلىرىنىڭ ئورنىنى پار ماشىنىسى ئىگىلىگەن ۋاقىتتىن ئىلگىرى ماشىنا سىستېمىسى بىمالال راۋاجلىنالمىغىنىدەك، يىرىك سانائەتكە خاس ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى يەنى ماشىنىنىڭ ئۆزى شەخسىي كۈچ، شەخسىي ماهارەت ۋاستىسىگە تايىنىپ ساقلىنىپ تۇرغان ۋاقتلاردا، يەنى ئىشخانا قول سانائىتىدىكى قىسمەن ئىشچى ۋە ئۇنىڭدىن باشقا هۈنەر ۋە ئۆزىنىڭ ناهايىتى كىچىك ئەسۋابى بىلەن ئىشلىگىنىدە ئىشقا سالىدىغان پېتىلگەن مۇسكۇل كۈچىگە، كۆز ئۆتكۈرلۈكىگە ۋە قول چاققانلىقىغا باغلىق بولغان ۋاقتلاردا يىرىك سانائەتمۇ تولۇق راۋاج تاپالمايدۇ. شۇڭا، ماشىنىلارنىڭ شۇ ئۇسۇلدا ياسىلىشى نەتىجىسىدە ئۇنىڭ قىممەتكە چۈشكەنلىكىنى — ئاڭلىق مەقسەتتە كاپىتالنى باشقۇرۇشقا ئىمكان بېرىدىغان بۇنداق ئەهۋالنى — تىلغا ئالماي تۇرساق، ماشىنا ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش سانائىتىنىڭ كېڭىيىشى، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يېڭى تارماقلىرىغا ماشىنىلارنىڭ كىرىشى يەنىلا شۇ كاتېگورىيىدىكى ئىشچىلارنىڭ كۆپىيىشىگە تامامەن باغلىق بولىدۇ، كاتېگورىيىدىكى ئىشچىلار كەسپىي ماهارەت خاراكتېرىگە ئىگە بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ سانى بىردىنلا كۆپەيمەستىن، پەقەت ئاستا- ئاستا كۆپىيەلەيدۇ. لېكىن، يىرىك سانائەت مەلۇم بىر تەرەققىيات باسقۇچىغا كەلگەندە، تېخنىكا جەهەتتە ئۆزىنىڭ قول هۈنىرى ۋە ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ ئاساسى

ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا بولىدۇ. دىۋىگاتېل، ئۇزاتما مېخانىزم ۋە ئىش ماشىنىلىرىنىڭ كۆلىمى كۆنسېرى كېڭىيىدۇ؛ ئىش ماشىنىسىنىڭ دەسلەپكى پەيتلەردە ئۇنىڭ شەكىللىنىشىنى بەلگىلەپ بېرىدىغان قول سانائەت شەكلىدىن قۇتۇلۇپ، پەقەت ئۇنىڭ مېخانىك ۋەزىپىسى بىلەن بەلگىلىنىدىغان ئەركىن شەكىلگە كىرىشگە ئەگىشىپ، ئىش ماشىنىسىنىڭ ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرى كۆنسېرى مۇرەككەپلىشىدۇ ۋە خىللىرى كۆپىيىدۇ ھەمدە قاتتىق قائىدە تۈسىنى ئالىدۇ؛ ئاپتوماتىك سىستېما بارغانسېرى راۋاج تاپىدۇ؛ پىششىقلاپ ئىشلەش قېيىن بولغان ماتېرىياللار، مەسىلەن، ياغاچ ئورنىغا تۆمۈر ئىشلىتىش بارغانسېرى مۇقەررەر يوسۇندا كۆپىيىدۇ؛ (103) مانا بۇلار تەبىئىي سۈرئەتتە ۋۇجۇدقا كەلگەن ۋەزىپىلەر بولۇپ، بۇلارنى ئورۇنداش ھەممە يەردە كىشىلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. بۇ چەكلىمىلەرنى ھەتتا ئىشخانا قول سانائىتىدىكى بىرلەشمە ئىشچىلارمۇ مۇئەييەن دەرىجىدە بۆسۈپ ئۆتەلەيدۇ، بىراق تۈپتىن بۆسۈپ ئۆتەلمەيدۇ. مەسىلەن، ھازىرقى باسما ماشىنىسى، پار بىلەن ئىشلەيدىغان زامانىۋى توقۇش ماشىنىسى ۋە زامانىۋى تاراش ماشىنىسىدەك ماشىنىلارنى ئىشخانا قول سانائىتى يارىتالمايتتى.

سانائەتنىڭ بىر ساھەسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىدا يۈز بەرگەن

(103) مېخانىك توقۇش ماشىنىسى دەسلەپتە ئاساسەن ياغاچتىن ياسالغان، ھازىرقى مۇكەممەل مېخانىك توقۇش ماشىنىسى بولسا تۆمۈردىن ياسالغان. * ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ كونا شەكلى ئاۋۋال يېڭى شەكىلدىن قانچىلىك ئۈستۈنلۈكتە تۇرىدىغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن، پار بىلەن ئىشلەيدىغان ھازىرقى توقۇش ماشىنىسىنى كونا توقۇش دەستگاھى بىلەن، چۆيۈن قۇيۇش زاۋۇتلىرىدىكى ھازىرقى كۆرۈكلەرنى دەسلەپكى كۆرۈككە تەقلىد قىلىپ ياسالغان قوپال ۋە ئاددىي مېخانىك كۆرۈك بىلەن يۈزەلا سېلىشتۇرۇپ كۆرسەكلا كۆپايە بولىدۇ. لېكىن ھازىرقى زامان پاراۋۇزى كەشپ قىلىنىشتىن ئىلگىرىكى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەنگەن پاراۋۇزلارنىڭ قايىل قىلىش كۆچى ئەڭ زور بولۇشى مۇمكىن. دەسلەپكى پاراۋۇزنىڭ ئەمەلىيەتتە ئىككى پۈتى بولۇپ، ئۇ خۇددى ئىنقا ئوخشاش ماڭاتتى. مېخانىكىنىڭ تېخنىكا راۋاجلىنىشى ۋە ئەمەلىي تەجرىبىنىڭ توپلىنىشى نەتىجىسىدىلا ماشىنىنىڭ شەكلى پۈتۈنلەي مېخانىكا پرىنسىپلىرى بىلەن بەلگىلىنىدىغان بولدى ۋە شۇنىڭ بىلەن ماشىنا شەكلىگە كىرىۋاتقان قورالنىڭ كونا شەكلىدىن پۈتۈنلەي قۇتۇلدى.

ئۆزگىرىش باشقا ساھەلەردىمۇ شۇنداق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. بۇ — ئەڭ ئاۋۋال ئىجتىمائىي ئەمگەك تەقسىماتى تۈپەيلىدىن بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا تاۋار ئىشلەپچىقىرىدىغان، لېكىن يەنە ئومۇمىي بىر جەريانىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرى سۈپىتىدە بىر-بىرىگە زىچ باغلانغان سانائەت تارماقلىرىغا چېتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ماشىنا بىلەن يىپ ئىگىرىش بولغانىكەن، ماشىنا بىلەن گەزلىمە توقۇش جەزمەن بولۇشى كېرەك، بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ئاقارتىش، چىتقا گۈل بېسىش ۋە بوياش كارخانىلىرىدا مېخانىك-خىمىك ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىشنى زۆرۈر قىلىپ قويىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش، يەنە بىر تەرەپتىن پاختا توقۇمىچىلىقىدا يۈز بەرگەن ئىنقىلاب پاختا تالالىرىنى ۋە چىگىتنى ئايرىپ چىقىدىغان ماشىنىلارنى كەشپ قىلىشقا سەۋەب بولىدۇ، مۇشۇ كەشپىيات تۈپەيلىدىن پاختا ئىشلەپچىقىرىشنى ھازىرقى ئېھتىياجغا ئاساسەن زور كۆلەمدە ئىشلەپچىقىرىش مۇمكىن بولىدۇ. (104) لېكىن سانائەت ۋە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى ئىنقىلاب بولۇپمۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئومۇمىي شارائىتلىرىدا، يەنى قاتناش-تىرانسپورت ۋاستىلىرىدە ئىنقىلابنى زۆرۈر قىلىپ قويىدى. ئائىلىۋى قوشۇمچە كەسىپ خاراكتېرىدىكى ئۇششاق دېھقانچىلىق بىلەن شەھەر ھۈنەرۋەنچىلىكى «توگون»[312] (فوربېنىڭ تىلى بويىچە) بولغان جەمئىيەتنىڭ قاتناش-تىرانسپورت ۋاستىلىرى — ئىجتىمائىي ئەمگەك كەڭ تەرىزدە تەقسىم قىلىنغان، ئەمگەك ۋاستىلىرى ۋە ئىشچىلار مەركەزلەشكەن شۇنىڭدەك مۇستەملىكە بازارلىرىغا ئىگە ئىشخانا قول سانائىتى دەۋرىدىكى ئېھتىياجنى پۈتۈنلەي قاندۇرالمايدىغان بولۇپ

(104) تاكى يېقىنغا قەدەر 18-ئەسىردە كەشپ قىلىنغان ھەرخىل ماشىنىلار ئىچىدە ئامېرىكىلىق ئېلى ئۇئىتنى كەشپ قىلغان چىگىت ئايرىش ماشىنىسى ماھىيەت جەھەتتە كۆپ ئۆزگەرمىدى. پەقەت بېقىنقى بىر نەچچە ئون يىل ئىچىدە (1867-يىلىدىن ئىلگىرى) يەنە بىر ئامېرىكىلىق يەنى نيۇ-يورك شىتاتىنىڭ ئالبانى دېگەن يېرىدىن چىققان ئېمېرى ئەپەندى ئۈنى ئاددىي ۋە ئۈنۈملۈك قىلىپ ئۆزگەرتكەچكە، ئۇئىتنىنىڭ ماشىنىسى كونا كۆرۈنۈپ قالدى.[310]

قالدى، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئەمەلىيەتتە مۇشۇ جەھەتلەردە ئۆزگىرىش بولغانغا ئوخشاش، ئىشخانا قول سانائىتى دەۋرىدىن قېيىقالغان قاتناش-تىرانسپورت ۋاستىلىرى يەنە ناھايىتى تېزدىن ئىشلەپچىقىرىش سۈرئەتلىرىنى ناھايىتى تېزلەشتۈرۈۋەتكەن ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆلىمىنى زورايتىۋەتكەن، نۇرغۇنلىغان كاپىتال ۋە ئىشچىلارنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىر ساھەسىدىن ئىككىنچى ساھەسىگە دائىم كۆچۈرۈپ تۇرغان ۋە دۇنيا بازار ئالاقىلىرىنى پەيدىن بارلىققا كەلتۈرىدىغان يېرىك سانائەت ئۈچۈن چىداپ بولمايدىغان كىشەنلەرگە ئايلاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن، يەلكەنلىك كېمىسازلىقتا پۈتۈنلەي ئۆزگىرىش بولغانلىقىنى دېمىسەكمۇ، قاتناش-تىرانسپورت ئىشلىرى بارا-بارا دەريا پاراخوتلىرى، تۆمۈر يوللار، ئوكيان پاراخوتلىرى ۋە تېلېگرافلار سىستېمىسىغا يېقىنلىشىپ يېرىك سانائەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىغا ماسلاشتى. لېكىن ھازىر ناھايىتى چوڭ-چوڭ تۆمۈرلەرنى تاۋلاش، كەپشەرلەش، كېسىش، تېشىش ۋە قېلىپقا سېلىش ئۈچۈن، ناھايىتى زور ماشىنا كېرەك بولاتتى، بۇنداق ماشىنىلارنى ياساشقا ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ كۈچى يەتمەيتتى.

شۇنداق قىلىپ، يېرىك سانائەت ئۆزگە خاس بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە، يەنى ماشىنىنىڭ ئۆزگە ئىگە بولۇشى، ماشىنا ئارقىلىق ماشىنا ئىشلەپچىقىرىشى لازىم ئىدى. شۇنداق قىلغاندا، يېرىك سانائەت ئۆزىگە باب كېلىدىغان تېخنىكا ئاساسىنى يارىتىپ مۇستەقىل ئورۇندا تۇرالايتتى. 19-ئەسرنىڭ دەسلەپكى بىر نەچچە ئون يىلدا ماشىنىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ماشىنا — ئەمەلىيەتتە ئىش ماشىنىسى ياساشنى پەيدىنپەي ئىگىلىدى. لېكىن يېقىنقى بىر نەچچە ئون يىللاردىلا، زور كۆلەمدىكى تۆمۈر يول قۇرۇلۇشى ۋە ئوكيان پاراخوتچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى بىرلەمچى دۈنياتىللارنى ياسايدىغان زور ماشىنىلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەب بولدى.

ماشىنىنى ماشىنا بىلەن ياساشنىڭ ئەڭ مۇھىم شەرتى شۇكى، ھەر

خىل سىجىللىقتا قۇۋۋەت بېرەلەيدىغان شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا پۈتۈنلەي ئادەم باشقۇرىدىغان دۈنياتىلنىڭ بولۇشى كېرەك ئىدى. پار ماشىنىسى ئەنە شۇنداق ماشىنا ئىدى. لېكىن، ماشىنىلارنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى ئۈچۈن زۇرۇر، ئىنتايىن توغرا بولغان گېئومېتىرىك شەكىللەرنى يەنى تۈز سىزىق، تەكشى يۈز، چەمبەر، سىلىندىرسىمان، كۇنۇسسىمان ۋە شارسىمان شەكىللەرنىمۇ ماشىنا بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كېرەك ئىدى. 19-ئەسرنىڭ دەسلەپكى ئون يىلدا، ھېنرى مۇدسلېي سىيرىلما پىچاق جازىسىنى كەشىپ قىلىپ، بۇ مەسىلىنى ھەل قىلدى. بۇنداق پىچاق جازىسى ئۈزاق ئۆتمەي ئاپتوماتىك شەكىلگە ئۆزگەرتىلدى، ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن دەسلەپتە ئىشلىتىلگەن ئايلانما ئىستانوكتىن باشقا ماشىنا ياسايدىغان ماشىنىلارغا كۆچۈرۈلدى.[313] بۇ خىلدىكى مېخانىك قۇرۇلما مەلۇم بىر ئالاھىدە قورالنىڭ ئورنىنى ئالماستىن، بەلكى ئادەم قولىنىڭ ئورنىنى ئالدى. ئىلگىرى قول بىلەن كېسىش ئەسۋابلىرى قاتارلىقلارنىڭ تېغىنى ئەمگەك ماتېرىيالغا توغرىلاپ ياكى ئەمگەك ماتېرىيالنى (تۆمۈر)گە يېقىنلاشتۇرۇپ مەلۇم شەكىل ھاسىل قىلىناتتى. ھازىر بۇنداق قۇرۇلما ھاسىل قىلىنغان بولغاچقا ماشىنىنىڭ ھەرخىل زاپچاسلىرىنىڭ گېئومېتىرىك شەكلىنى ياساش مۇمكىن بولدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە

«بۇنداق شەكلىنى ئەڭ تەجرىبىلىك ۋە ئەڭ ماھىر ئىشچىنىڭمۇ قولىدىن كەلمەيدىغان شۇنچىلىك ئۇڭايلىق، توغرىلىق، تېزلىك بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇمكىن بولدى» (105)

(105) «ھەرقايسى ئەللەر سانائىتى» 1855 - يىل لوندون نەشرى 2 - قىسىم 239 - بەت. بۇ كىتابنىڭ شۇ بېرىدە مۇنداق دېيىلگەن: «ئىستانوكقا قوشۇلغان بۇ بۆلەك قانچىلىك ئاددىي، قانچىلىك ئەھمىيەتسىز بولۇپ كۆرۈنسىمۇ، بىزنىڭ قارىشىمىزچە قىلچە مۇبالىغە قىلماي شۇنداق دېيىشىمىز مۇمكىنكى، پار ماشىنىسى ۋاتتنىڭ ئۆزگەرتىشى بىلەن قانداق چوڭ تەسىرگە ئىگە بولغان بولسا، ماشىنىلارنى ياخشىلاش ۋە ئۇنى ئومۇملاشتۇرۇشتا بۇ بۆلەكنىڭ تەسىرىمۇ شۇنچىلىك زور بولدى، بۇ بۆلەكنىڭ تەتبىق قىلىنىشى ھەرخىل ماشىنىلارنىڭ مۇكەممەللىشىشى ۋە ئەرزانلىشىشىغا سەۋەب بولدى ھەم يېڭى كەشپىيات ۋە ئۆزگىرىشلەرگە تۈرتكە بولدى.»

ئەگەر بىز ئەمدى ماشىنىسازلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ماشىنىلار ئىچىدىكى چىن مەنىدىكى قورال- ماشىنىلارنى تەشكىل قىلىدىغان بۆلەكلەرنى كۆزدىن كەچۈرسەك، ئۇنداقتا ھۈنەرۋەنچىلىك ئەسۋابلىرى قايتا نامايان بولىدۇ، بىراق ئۇنىڭ كۆلىمى زور بولىدۇ. مەسىلەن: بۇرغىلاش ئىستانوكىنىڭ خىزمەت قىلىدىغان بۆلىكى پار ماشىنىسى بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان ئىنتايىن زور ئۇشكە بولۇپ، بۇنداق ئۇشكە بولمىسا، چوڭ پار ماشىنىسى ۋە سۇ پرېسىنىڭ سىلىندىرلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش مۇمكىن بولمايتتى. مېخانىك ئايلانما ئىستانوكى — ئاياغ بىلەن ئىشلىتىلىدىغان ئاددىي ئايلانما ئىستانوكىنىڭ زور كۆچۈرۈلمىسى. رەندىلەش ئىستانوكى — تۆمۈر ياغاچچى، ئۇ ياغاچچى ياغاچ ماتېرىياللارنى رەندىلەشتە ئىشلىتىدىغان سايمان بىلەن تۆمۈرنى يونايدىغان تۆمۈر ياغاچچى. لوندىن كېمىسازلىق زاۋۇتىدىكى پەنەركە كېسىش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان قورال — ئىنتايىن چوڭ ئۇستىرىدىن ئىبارەت؛ قايچىنىڭ چوڭلۇقى ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدۇ، ئۇ تۆمۈرنى ماشىنىچى رەخت كەسكەندەك كېسىدۇ؛ پار قۇۋۇتىنى بىلەن ئىشلەيدىغان بازغانمۇ ئاددىي بازغاننىڭ ئۆزى، لېكىن ئۇ شۇنچىلىك ئېغىركى، ھەتتا ئۇنى تورنىڭ ئۆزىمۇ كۆتۈرەلمەيدۇ (106) [314] مەسىلەن، نېسىمىس كەشپ قىلغان ئەنە شۇنداق پار قۇۋۇتىنى بىلەن ئىشلەيدىغان بازغانلاردىن بىرىنىڭ ئېغىرلىقى ئالتە تونىدىن كۆپرەك بولۇپ، ئېغىرلىقى 36 تونا كېلىدىغان سەندەلگە يەتتە فۇت ئېگىزلىكتىن تىك چۈشىدۇ، بۇ بازغان ناھايىتى چوڭ بىر گرانت تاشنى ئاسانلا پاراشوكقا ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ ۋە بىر قانچە قېتىم يېنىك ئۇرۇش بىلەن يۇمشاق ياغاچقا مىخنىمۇ قاقالايدۇ.[316] (107)

(106) لوندوندا پاراخوتلارنىڭ پالاق چاقلىرى ئۇچۇن ئوق ياسايدىغان ماشىنىلاردىن بىرى «تور» دەپ ئاتىلىدۇ. تۆمۈرچى تاقىنى قانداق ئوڭايلىق بىلەن بازغانلىسا، بۇ ماشىنىمۇ $16\frac{1}{2}$ تونىلىق ئوقنى شۇنداق ئوڭايلا بازغانلايدۇ.[315]

(107) كېچىك كۆلەمدە ياغاچچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ماشىنىلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئامېرىكىلىقلار كەشپ قىلغان.

ئەمگەك ۋاستىسىنىڭ ماشىنا شەكلىدە مەيدانغا چىقىپ ماددىي مەۋجۇدىيەت شەكلىگە كىرىشى ئۇچۇن، ئادەم كۈچى ئورنىغا تەبىئەت كۈچىنى دەسسىتىش، كونا قائىدە - تەرتىپلەر ئورنىغا تەبىئىي پەننى ئاساسلىق تەتبىق قىلىشنى دەسسىتىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئىشخانا قول سانائىتىدە ئىجتىمائىي ئەمگەك جەريانىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇلۇشى پۈتۈنلەي سۇبېيېكتىپ ئاساستا بولىدۇ، ئۇ قىسمەن ئىشچىلارنىڭ بىرلىشىشىدىن ئىبارەت: ماشىنىلار سىستېمىسىدا يېرىك سانائەت پۈتۈنلەي ئوبېيېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئورگانىزمىغا ئىگە بولۇپ، بۇ ئورگانىزم ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەبىيار ماددىي شەرت - شارائىتى سۈپىتىدە ئىشچىنىڭ ئالدىدا نامايان بولىدۇ. ئاددىي ھەمكارلىقتا ھەتتا ئەمگەك تەقسىماتى تۈپەيلىدىن كەسىپلەشكەن ھەمكارلىقتا ئىجتىمائىيلاشقان ئىشچىنىڭ يەككە ئىشچىنى سقېپ چىقىرىشى تېخى كۆپ ھاللاردا تاسادىپىي ئەھۋال بولىدۇ. ماشىنىلار بولسا، تۆۋەندە توختالماقچى بولغان ئاز ساندىكى مىسالاردىن باشقا ھاللاردا، بۇ ئامىلاشتۇرۇلىدىغان ئەمگەك ياكى بىرلىشىپ قىلىنىدىغان ئەمگەك شارائىتىدىلا رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. دېمەك بۇ يەردە ئەمگەك جەريانىنىڭ ھەمكارلىشىش خاراكتېرى ئەمگەك ۋاستىسىنىڭ ئۆز خاراكتېرىدىن كېلىپ چىقىدىغان تېخنىكا زۆرۈرىيىتىگە ئايلىنىدۇ.

2. ماشىنا قىممىتىنىڭ مەھسۇلاتقا كۆچۈشى

بىز كۆردۇقكى، ھەمكارلىق ۋە ئەمگەك تەقسىماتىدىن كېلىپ چىقىدىغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى كاپىتالغا بىكارغا توختايدۇ.① بۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ تەبىئىي كۈچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئىشلىتىلىدىغان پار، سۇ

(1) مۇشۇ تومنىڭ 611-625، 630-633، 644-649، 663-665، 684-685، 692- بەتلىرىگە قارالسۇن.

قاتارلىقلارغا ئوخشاش تەبىئي كۆچلەرمۇ بىكارغا توختايدۇ. ئەمما ئادەمنىڭ نەپەس ئېلىشى ئۈچۈن ئۆپكە زۆرۈر بولغاندەك، كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىشتا تەبىئي كۈچنى ئىستېمال قىلىشتا «كىشى قولىدا يارىتىلغان ئىجادىي بۇيۇم»[317] غا موھتاج بولىدۇ. سۇنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن، سۇ چىغرىقى بولۇشى كېرەك، پارنىڭ بېسىم كۈچىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن پار ماشىنىسى بولۇشى كېرەك. تەبىئي كۈچتىن پايدىلىنىشتىمۇ، پەندىن پايدىلىنىشتىمۇ شۇنداق بولىدۇ. توكنىڭ تەسىرى دائىرىسىدە ماگنىت ستىرىلكىسىنىڭ بۇرۇلۇش قانۇنىيىتى ياكى تۆمۈر ئەتراپىدىن ئۆتكەن توكنىڭ تەسىرى ئاستىدا تۆمۈرنىڭ ماگنىتلىشىش قانۇنىيىتى بايقالغانلىقىن بۇلارغا ئەمدى بىر تېخنىمۇ خىراجەت كەتمەيدۇ. (108) لېكىن تېلېگراف قاتارلىق ساھەلەردە بۇ قانۇنىيەتتىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ناھايىتى قىممەت ۋە مۇرەككەپ ئۈسكۈنە كېتىدۇ. بىز كۆردۇقكى، ماشىنا قورالىنى سىقىپ چىقارمايدۇ. ئۇ كىشى ئورگانىزمى ئىشلىتىدىغان كىچىككىنە قورال، ئۇ كۆلىمى زۇرىيىش، سانى كۆپىيىش ئارقىلىق ئادەم ئىجاد قىلغان قۇرۇلما سايمانغا ئايلىنىدۇ.① كاپىتال ئەمدى ئىشچىدىن قول قورالى بىلەن ئىشلەشنى ئەمەس، بەلكى ئۆز قوراللىرىنى ئۆزى ئىشقا سالىدىغان ماشىنا بىلەن ئىشلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەگەر يېرىك سانائەت تەبىئەتنىڭ زور كۈچلىرىدىن ۋە

(108) پەن كاپىتالىستقا «بىر تېخنىم» چىقىم قىلدۇرمايدۇ، بۇ ھال ئۇنىڭ پەندىن پايدىلىنىشى ئۈچۈن زادىلا توسقۇنلۇق قىلمايدۇ. كاپىتال باشقىلارنىڭ ئەمگىكىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالغىنىدەك، «باشقىلارنىڭمۇ» پېنىنى ئىگىلىۋالىدۇ. لېكىن، پەننىمۇ، ماددىي بايلىقلارنىمۇ «كاپىتالىستنىڭ» ئاساستا ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش بىلەن «شەخسىي» ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش تامامەن ئوخشىمايدىغان ئىككى ئىش. دوكتور يۇرنىڭ ئۆزى ماشىنىلاردىن پايدىلىنىدىغان ۋە ئۇنىڭ ئۆزىگە قەدىردان بولغان زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ مېخانىكىدىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ئىكەنلىكىدىن شىكايەت قىلغانىدى. لېبخمۇ ئەنگلىيەدىكى خىمىيە زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ خىمىيە ساھەسىدە پۈتۈنلەي نادان ئىكەنلىكلىرىنى بايان قىلغان.

① مۇشۇ تومنىڭ 703-709 - بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن.

ئەبىئي پەندىن ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئۈچۈن پايدىلىنىپ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى مۇقەررەر ناھايىتى زور دەرىجىدە ئاشۇرىدۇ، بۇ ئوچۇق كۆرۈنۈپلا تۇرىدۇ دېيىشكە بولسا، ئۇ ھالدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ بۇ تەرىقىدە ئېشىشى يەنە بىر تەرەپتىن ئەمگەك سەرپىياتىنى ئاشۇرۇش بەدىلىگە كەلگەن ئەمەس دېگەن مەسىلە ھەرگىز ئۇنىڭدەك ئوچۇقلا كۆرۈنۈپ تۇرمايدۇ. ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ ھەرقانداق باشقا تەركىبىي قىسمىغا ئوخشاش، ماشىنىلارمۇ قىممەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرمەيدۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ قىممىتىنى ئۆزى ئىشلەپچىقىرىدىغان مەھسۇلاتقا كۆچۈرىدۇ. ماشىنىلار قىممەتكە ئىگە بولغانلىقتىن، ئۇ ئۆز قىممىتىنى مەھسۇلاتقا كۆچۈرگەنلىكتىن، ئۇ مەھسۇلات قىممىتىنىڭ تەركىبىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ ماشىنىلار مەھسۇلاتنى ئەرزانلاشتۇرۇش ئۈرنىغا، ئۆز قىممىتىگە مۇۋاپىق يۈسۈندا بۇ مەھسۇلاتنى قىممەتلەشتۈرىدۇ. ئىنتايىن روشەنكى، يېرىك سانائەتكە خاس ئەمگەك ۋاستىسى بولغان ماشىنا ۋە تەرەققىي تاپقان ماشىنىلار سىستېمىسى ھۇنەرۋەنچىلىك ۋە ئىشخانا قول سانائىتى ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئەمگەك ۋاستىلىرىگە قارىغاندا ھېسابسىز دەرىجىدە چوڭ قىممەتكە ئىگە.

ئەڭ ئاۋۋال شۇ نەرسىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ماشىنىلار ئەمگەك جەريانىغا ھامان تولۇق كىرىدۇ، لېكىن قىممەتنىڭ ئېشىش جەريانىغا باشتىن-ئاخىر قىسمەن ھالدا كىرىدۇ. ئۇنىڭ قوشقان قىممىتى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ خوراش داۋامىدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يوقاتقان قىممىتىدىن ھەرگىز چوڭ بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ماشىنىنىڭ قىممىتى بىلەن ماشىنا ۋاقتى-ۋاقتىدا مەھسۇلاتقا كۆچۈپ تۇرىدىغان قىممەت ئوتتۇرىسىدا چوڭ پەرق بار. قىممەتنى تەشكىل قىلىدىغان ئامىل بولغان ماشىنا بىلەن مەھسۇلاتنى شەكىللەندۈرىدىغان ئامىل بولغان ماشىنا ئوتتۇرىسىدا چوڭ پەرق بار. ئوخشاشلا بىر ماشىنا ئوخشاشلا بىر ئەمگەك جەريانىدا قايتا-قايتا ئىشلىتىلىدىغان ۋاقىت قانچە ئۇزۇن بولسا، بۇنداق پەرقمۇ شۇنچە چوڭ بولىدۇ. ئەلۋەتتە، چىن مەنىدىكى ھەرقانداق ئەمگەك ۋاستىسى ياكى

ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىڭ ئەمگەك جەريانىدا ھامان تولۇق قاتنىشىدىغانلىقىنى ۋە قىممەتنى ئاشۇرۇش جەريانىدا بولسا قىممەتنىڭ باشتىن-ئاياغ ئۆزگىرىڭ كۈندىلىك ئوتتۇرىچە خورىشى تۈپەيلىدىن قىسمەن قاتنىشىدىغانلىقىنى بىلدۈق.① لېكىن پايدىلىنىش بىلەن ئۈپراش ئوتتۇرىسىدىكى بۇ پەرق قوراللاردىكىگە قارىغاندا ماشىنىلاردا خېلى زور بولىدۇ. چۈنكى خېلى مۇستەھكەم ماتېرىيالدىن ياسالغان ماشىنىلارنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولىدۇ؛ ماشىنىلاردىن پەن قانۇنىيىتى بويىچە پايدىلىنىلغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ ۋە ئۇلار ئىستېمال قىلىدىغان مەبلەغلەرنىڭ سەرپىياتىدا كۆپلەپ ئىقتىسادچىللىق قىلىشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ؛ ئاخىرىدا ماشىنىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش دائىرىسى قوراللارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش دائىرىسىگە قارىغاندا ھېسابسىز دەرىجىدە كەڭ بولىدۇ. ئەگەر بىز ماشىنا بىلەن قوراللارنى كۈندىلىك ئوتتۇرىچە چىقىملارنى چىقىرىپ تاشلىساق ياكى كۈندىلىك ئوتتۇرىچە خوراش بىلەن ماي، كۆمۈر قاتارلىق قوشۇمچە ماتېرىياللارنى ئىستېمال قىلىش تۈپەيلىدىن مەھسۇلاتقا قوشۇلىدىغان قىممەتنىڭ بىر قىسمىنى چىقىرىپ تاشلىساق، ئۇ ھالدا ماشىنا ۋە قوراللار ئۆز رولىنى كىشى ئەمگىكىنىڭ ياردىمىسز مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان تەبىئەت كۈچلىرىدەك بەدەلسىز جارى قىلدۇرىدۇ. ماشىنىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش رولىنىڭ دائىرىسى قوراللىنىڭكىدىن چوڭ بولغانسېرى، ئۇنىڭ بىكارغا قىلىدىغان خىزمىتىنىڭ دائىرىسىمۇ قوراللىنىڭكىدىن شۇنچە چوڭ بولىدۇ. پەقەت يېرىك سانائەتتىلا ئادەم ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى ۋە ئوبېيكتلاشقان ئەمگەك مەھسۇلاتىنى تەبىئەت كۈچلىرىگە ئوخشاش كەڭ مىقياستا ھەقسىز تەسىر كۆرسىتىشكە مەجبۇر قىلىشنى ئۆگىنىۋالىدۇ. (109)

(109) ريكاردو ماشىنىلارنىڭ بۇنداق رولىغا بەزى چاغلاردا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ (لېكىن ئۇنىڭ ئەمگەك جەريانى بىلەن قىممەتنى ئاشۇرۇش جەريانى ئوتتۇرىسىدىكى ئومۇمىي پەرقنى ئوبدان

① مۇشۇ تومنىڭ 383-384-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

ھەمكارلىق بىلەن ئىشخانا قول سانائىتىنى تەكشۈرگەن چاغدا شۇنى بىلدۇقكى، مەلۇم ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش شارائىتلىرىدىن، مەسىلەن، (بىنالار ۋەھاكازالاردىن) بىرلىكتە پايدىلىنىلغاندا ئۇلار تارقاق ئىشلەپچىقىرىش شارائىتلىرىدىن يەككە ئىشچىلار پايدىلانغاندىكىگە قارىغاندا كۆپرەك تېجىلىدۇ، دېمەك، مەھسۇلات تېخىمۇ ئەرزانغا چۈشىدۇ.① ماشىنىلىق ئىشلەپچىقىرىشتا بىر ئىش ماشىنىسىنىڭ نۇرغۇنلىغان قوراللىرى ئورتاق ھالدا بىر ئىش ماشىنىسىنىڭ گەۋدىسىدىن پايدىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى بىر دېۋىگانىل ۋە ئۇزاتما مېخانىزمنىڭ بىر قىسمىدىن ناھايىتى نۇرغۇن ئىش ماشىنىلىرىمۇ بىرلىكتە پايدىلىنىدۇ.

ئەگەر ماشىنىلارنىڭ قىممىتى بىلەن ئۇلار ھەر كۈنى ئۆز مەھسۇلاتىغا كۆچۈرىدىغان بىر قىسىم قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بېكىتىلگەن بولسا، ئۇنداقتا قىممەتنىڭ بۇ قىسمىنىڭ مەھسۇلاتنى قايسى دەرىجىدە قىممەتلەشتۈرۈشى ئالدى بىلەن مەھسۇلاتنىڭ ھەجمىگە باغلىق بولغاندەك، ئۇنىڭ سانىغا باغلىق بولىدۇ. بىلېكبېرنلىق جاناب بېينس 1857-يىلى نەشر قىلىنغان بىر لېكسىيىسىدە تۆۋەندىكىدەك ھېسابلىغان:

چۈشەندۈرمىگەندەك، بۇنداق رولنى چۈشەندۈرمەيدۇ)، ھەتتا بەزى چاغلاردا ماشىنىلارنىڭ مەھسۇلاتقا كۆچۈرىدىغان قىممىتىنىڭ تەركىبىي قىسمىنى ئۇنتۇپ قېلىپ، ماشىنا بىلەن تەبىئەت كۈچىنى پۈتۈنلەي ئارىلاشتۇرۇپ قويىدۇ. مەسىلەن: «ئادام سىمت تەبىئىي كۈچنىڭ ۋە ماشىنىلارنىڭ بىزگە قىلىدىغان مۇلازىمىتىنى ئەزەلدىن تۆۋەن مۆلچەرلىمىگەن، لېكىن ئۇنىڭ تاۋارغا كۆچىدىغان قىممىتىنىڭ ھاراكىتىنى ناھايىتى جايىدا ئېنىق پەرق ئېتىدۇ، ... چۈنكى ئۇلار بۇ ئىشنى بىكارغا ئورۇنلىغىنى ئۈچۈن، ئۇلار بىز ئۈچۈن تەمىن ئەتكەن يارىدىمىدە ئالماشتۇرۇش قىممىتىگە ھېچنېمە قوشمايدۇ.» (ريكاردو «سىياسىي ئىقتىساد ۋە باج-سېلىق ئاساسلىرى» 336-، 337-بەتلەر) ئەلۋەتتە ريكاردونىڭ مۇشۇ قاراشلىرى ئارقىلىق ژ.ب. سايغا قىلغان رەددىيىسى ناھايىتى توغرا ئىدى. چۈنكى ژ.ب. ساي قالايمىقان سۆزلەپ مۇنداق دېگەنىدى، ماشىنىلار تەمىن ئېتىدىغان «مۇلازىمەت» قىممەت يارىتىشتىن ئىبارەت، بۇ قىممەت «پايدا»نىڭ بىر قىسمىنى ھاسىل قىلىدۇ.[318]

① مۇشۇ تومنىڭ 614-617، 657-661-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

«ھەر بىر رېئال مېخانىك ئات كۈچى (109a) 450 ئاپتوماتىك مېيۇل ئۇرچۇقنى شۇنىڭدەك ئۇنىڭ قوشۇمچە ئوسكۇنىلىرىنى، ياكى 200 ۋاتىرلىق ئىگىرىش ئۇرچۇقنى ياكى 40 دېۋېيلىق رەخت توقۇش ئۈچۈن تەييارلانغان 15 دەستىگاھنى شۇنىڭدەك ئۆرۈش يېپىنى غالتەككە يۆگەش ۋە يىپ پاتىلاش ئوسكۇنىلىرىنى تەڭ ھەرىكەتكە كەلتۈرىدۇ.»[319]

بىر پار ئات كۈچىنىڭ كۈندىلىك چىقىمى شۇنىڭدەك شۇ ئارقىلىق ھەرىكەتكە كەلتۈرۈلىدىغان ماشىنىلارنىڭ خورىشى بىرىنچى خىل ئەھۋالدا 450 مېيۇل ئۇرچۇقنىڭ كۈندىلىك مەھسۇلاتىغا تەقسىم قىلىنىدۇ؛ ئىككىنچى خىل ئەھۋال ئاستىدا 200 ۋاتىرلىق ئۇرچۇقنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلاتىغا تەقسىم

(109a) [3-نەشرىگە ئىزاھ: بىر «ئات كۈچى» مىنۇتىغا 33 مىڭ فۇت-قاداق كۈچكە، يەنى 1 مىنۇتتا 33 مىڭ قاداقنى بىر فۇت ئېگىزلىككە ياكى بىر قاداقنى 33 مىڭ فۇت ئېگىزلىككە كۆتۈرىدىغان كۈچكە تەڭ. يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئات كۈچى ئەنە شۇنىڭدىن ئىبارەتتۇر.① لېكىن ئادەتتىكى سودا سۆزلىرىدە، شۇنىڭدەك بۇ كىتابتا ئېلىنغان بەزى ستاتىلاردا ئەينى بىر ماشىنىنىڭ «نورمال» ئات كۈچى بىلەن «سودا» ئات كۈچى ياكى «كۆرسەتكۈچ» ئات كۈچلىرى پەرقلەندۈرۈلىدۇ. كونا ئات كۈچى ياكى نورمال ئات كۈچى پەقەت پۈرشىنىنىڭ ھەرىكىتىگە ۋە سلىندىرنىڭ دىئامېتىرىغا قاراپ ھېسابلىنىدۇ، بۇنىڭدا پار بېسىمى ھەم پۈرشىنىنىڭ تېزلىكى زادىلا ھېسابقا ئېلىنمىغان. ئەمەلىيەتتە ئەگەر بۇ پار ماشىنىسى بولتۇن ۋە ۋات دەۋرىدىكىدەك زەئىپ پار بېسىمى بىلەن ۋە ھېلىقىدەك پۈرشىنىنىڭ شۇ دەۋرىدىكىدەك تۆۋەن تېزلىكى بىلەن ئىشلىسە، بۇ پار ماشىنىسىنىڭ قۇۋۋىتى 50 ئات كۈچىگە باراۋەر دەپ ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، شۇ چاغدىن باشلاپ بۇ ئىككى ئامىل زور دەرىجىدە كۆچەيدى. بىر ماشىنىنىڭ ھازىر ئەمەلىيەتتە بېرىدىغان مېخانىك كۈچىنى ئۆلچەش ئۈچۈن، پار بېسىمى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان ئىندىكاتۇر كەشپ قىلىندى. پۈرشىن ھەرىكەت تېزلىكىنى ئېنىقلاش تەس ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىر ماشىنىنىڭ «كۆرسەتكۈچ» ئات كۈچى ياكى «سودا» ئات كۈچىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىنى بىر ماتېماتىك فورمۇلا بىلەن ھېسابلاشقا بولىدۇ، بۇ فورمۇلىدا بىر ۋاقىتتا سىلىندىرنىڭ دىئامېتىرى، پۈرشىنىنىڭ كۆتۈرۈلۈش ئېگىزلىكى، پۈرشىنىنىڭ ئايلىنىش تېزلىكى ۋە پارنىڭ بېسىمى ئېتىبارغا ئېلىنغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ فورمۇلا ماشىنىنىڭ بىر مىنۇتتا ئەمەلىيەتتە نەچچە قېتىم 33 مىڭ فۇت-قاداق كۈچ بېرىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىر نورمال ئات كۈچى ئەمەلىيەتتە ئۈچ-تۆت ۋە ھەتتا بەش كۆرسەتكۈچ ئات كۈچى ياكى ئەمەلىي ئات كۈچى بېرىشى مۇمكىن. بۇ ئىزاھ بۇنىڭدىن كېيىنرەك ئۈچرايدىغان ستاتىلارنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن زۆرۈر② — ف.ئې]

① مۇشۇ تومنىڭ 710-بېتىگە قارالسۇن. — تۈرگۈچىدىن

②مۇشۇ تومنىڭ 776-778-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۈرگۈچىدىن

قىلىنىدۇ: ئۈچىنچى خىل ئەھۋال ئاستىدا 15 مېخانىك دەستىگاھنىڭ كۈندىلىك مەھسۇلاتىغا تەقسىم قىلىنىدۇ. شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىر ئۇنسىيە كاللەك يىپقا ياكى بىر گەز رەختكە قىممەتنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمى نوغرا كېلىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن پار بازغىنى توغرىسىدىكى مىسالدىمۇ خۇددى شۇ ئەھۋالنى كۆرسەتكەن.① پار بازغىنىنىڭ كۈندىلىك خورىشى ۋە ئىستېمال قىلغان كۆمۈرى قاتارلىقلار ئۇنىڭ ھەر كۈنى بازغان بىلەن تاۋلاپ چىقارغان ناھايىتى نۇرغۇن تۆمۈرنىگە تەقسىم قىلىنغانلىقتىن، ھەر بىر كۈنتال تۆمۈرگە ناھايىتى ئاز قىممەت قوشۇلىدۇ؛ لېكىن بۇ زور ئەۋاب ئۇششاق مىخ قېقىشقا ئىشلىتىلسە، قىممەتنىڭ ھەر بىر كۈنتالغا تەقسىم قىلىنىدىغان قىسمى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ.

ئەگەر ئىش ماشىنىسى رولىنىڭ دائىرىسى ئېنىق، يەنى ئىش ماشىنىسىدىكى قورالالارنىڭ سانى ئېنىق بولسا، ياكى كۈچكە بېرىپ تاقالغاندا، ئىش ماشىنىسى قورالالىرىنىڭ كۆلىمى ئېنىق بولسا، ئۇنداقتا مەھسۇلاتنىڭ سانى ئىش ماشىنىسىنىڭ قانداق تېزلىك بىلەن ئىشلىگەنلىكىگە باغلىق بولىدۇ، مەسىلەن، ئۇرچۇقلارنىڭ ئايلىنىش تېزلىكى ياكى پار بازغىنىنىڭ بىر مىنۇتتا قانچىنى سوقۇشىغا باغلىق بولىدۇ. بەزى چوڭ پار بازغىنى مىنۇتىغا 70 قېتىم سوقىدۇ؛ رايدېرنىڭ پاتېنتلىق تۆمۈرچىلىك ماشىنىسى كىچىك ھەجىملىك پار بازغىنى بىلەن ئىشلەپ ئۇرچۇق ياسىغىنىدا، مىنۇتىغا 700 قېتىم سوقىدۇ.[320]

ئەگەر ماشىنىنىڭ مەھسۇلاتقا يۆتكىگەن قىممىتىنىڭ نىسبىتى ئېنىق بولسا، ئۇنداقتا بۇ قىممەت قىسمىنىڭ كۆپ-ئازلىقى ماشىنا ئۆز قىممىتىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە باغلىق بولىدۇ.(110) ماشىنا ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەمگەك

(110) كاپىتالىستىك قاراشلارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ كەلگەن كىتابخانلار بۇ يەردە ماشىنىنىڭ ئۆز كاپىتال قىممىتى بويىچە مەھسۇلاتقا قوشىدىغان «ئۆسۈمى» توغرىسىدا توختالمىغانلىقىدىن ئەپسۇسلىنىدىغاندۇ. لېكىن بۇنى چۈشەنمەك ناھايىتى ئاسانكى، ماشىنا ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ ھەرقانداق

(1) مۇشۇ تومنىڭ 726-بېتىگە قارالسۇن. — تۈرگۈچىدىن

قانچىكى ئاز بولسا، ئۇنىڭ مەھسۇلاتقا قوشقان قىممىتىمۇ شۇنچە ئاز بولىدۇ. ئۇ كۆچۈرگەن قىممەت قانچىلىك ئاز بولسا، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ، ئۇنىڭ مۇلازىمىتى تەبىئەت كۈچلىرى مۇلازىمىتىگە شۇنچە يېقىنلىشىدۇ. ماشىنىلارنى ماشىنىلار بىلەن ئىشلەپچىقىرىش بولسا، ماشىنىنىڭ قىممىتىنى ماشىنىنىڭ ھەجمىگە ۋە رولىغا قارىغاندا نىسبەتەن تۆۋەنلىتىدۇ.

قولدا ياكى ئىشخانا قول سانائىتىدە ئىشلەپچىقىرىلغان تاۋارلارنىڭ باھاسى ۋە ماشىنا بىلەن ئىشلەپچىقىرىلغان ئوخشاش بىر تاۋارنىڭ باھاسىنى سېلىشتۇرۇپ ئانالىز قىلساق، ئومۇمەن مۇنداق بىر نەتىجە كېلىپ چىقىدۇ: ماشىنا بىلەن ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتتا قىممەتنىڭ ئەمگەك ۋاستىلىرىدىن كۆچىدىغان تەركىبىي قىسمى نىسبەتەن ئۆسىدۇ، لېكىن مۇتلەقلەشتۇرۇپ ئېيتقاندا كېمىيىدۇ. يەنى ئۇنىڭ مۇتلەق سانى كېمىيىدۇ، لېكىن مەھسۇلاتنىڭ (مەسىلەن، بىر قاداق كالىنىڭ پۈتۈن قىممىتىگە نىسبەتەن سېلىشتۇرۇلغان مىقدارى ئاشىدۇ.(111)

باشقا تەركىبىي قىسمىغا ئوخشاش يېڭى قىممەت ھاسىل قىلمىغانلىقتىن مەھسۇلاتقا «ئۆسۈم» دەپ ئاتالمىدىغان يېڭى قىممەتنى قوشالمايدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا ناھايىتى روشەنكى، بۇ يەردە گەپ قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش توغرىسىدا بولۇۋاتىدۇ، شۇڭا، قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەلۇم قىسمىنى «ئۆسۈم» دەپ ئاتىدىن پەرەز قىلىشقا بولمايدۇ. كاپىتالىستنىڭ ھېسابلاش ئۈسۈلى بىر قاراشتىلا ئەقىلگە سىغمايدۇ، ئۇ قىممەت شەكىللەندۈرۈش قانۇنىيىتىگە زىت كېلىدۇ. بۇ نۇقتا مۇشۇ كىتابنىڭ 3-تومىدا[180] چۈشەندۈرۈپ بېرىلىدۇ.

(111)ماددىي شەكىلنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ماشىنا سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى پەقەت ھەربىرىنى ئىشلىتىلىدىغان ئاتالارنى، باشقا ئىش ھايۋانلىرىنى ماشىنا سىقىپ چىقارغان ھاللاردا ماشىنىنىڭ قىممىتىگە قوشىدىغان ئەنە شۇ تەركىبىي قىسمى مۇتلەق قىلىپ ئېيتقاندىمۇ ياكى نىسپىي جەھەتتىن ئېيتقاندىمۇ كېمەيمىدۇ. شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتەيكى، دېكارت ھايۋانلارنى ئاددىي ماشىنا[321] دەپ تەرىپلىگەن، ئۇ مەسىلىگە ئوتتۇرا ئەسىردىكىلەردىن پەرق قىلىدىغان ئىشخانا قول سانائىتى دەۋرىگە خاس قاراش بويىچە قارىغان. ئوتتۇرا ئەسىردە ھايۋانلار ئادەمچىسى دەپ قارالغان، كېيىن فون خالبېر ئەپەندىمۇ ئۆزىنىڭ «دۆلەتشۇناسلىقىنىڭ گۇللىنىشى» دېگەن ئەسىرىدىمۇ شۇنداق قارىغان.[322] دېكارتنىمۇ بىكونداك ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ۋە ئادەمنىڭ تەبىئەت ئۈستىدىن ئەمەلىي ھۆكۈمرانلىق قىلىشىنى تەپەككۇر ئۈسۈلىدىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ نەتىجىسى دەپ

روشەنكى مەلۇم بىر ماشىنىنى ياساش ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدىغان ئەمگەكنىڭ مىقدارى ئۇنى ئىشلەتكەندە تېجىلىدىغان ئەمگەك مىقدارىغا باراۋەر بولسا، ئۇ ھالدا ئەمگەك پەقەت ئۆز ئورنىنى ئالماشتۇرغان بولىدۇ، يەنى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەكنىڭ ئومۇمىي مىقدارى كېمەيمەيدۇ، ياكى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئۆسمەيدۇ. لېكىن ماشىنىغا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك بىلەن ئۇ تېجەيدىغان ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى پەرق، ياكى ماشىنا ئۇنۇمدارلىقىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەن بولۇشى روشەنكى، ماشىنىنىڭ قىممىتى بىلەن ئۇنىڭغا ئۆز ئورنىنى بوشتىپ بەرگەن قورالنىڭ قىممىتى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتە باغلىق بولمايدۇ. پەقەت ماشىنىغا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك ۋە قىممەتنىڭ ماشىنىدىن مەھسۇلاتقا كۆچىدىغان قىممىتىمۇ ئىشچىنىڭ ئۆز قورالى بىلەن ئەمگەك ئوبيېكتىغا قوشىدىغان قىممەتتىن ئاز بولىدىكەن، بۇنداق پەرق باشتىن-ئاخىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ماشىنىنىڭ ئۇنۇمدارلىقى ئۇنىڭ ئىنسانلار ئەمگەك كۈچى ئورنىنى بېسىش دەرىجىسىگە قاراپ ئۆلچىنىدۇ. بېينىس ئەپەندىنىڭ ھېسابلىشى بويىچە بولغاندا، بىر پار ئات كۈچى بىلەن ھەربىرىكەتكە كەلتۈرۈلىدىغان 450

قارايدۇ.* ئۇنىڭ «مېتودولوگىيە» دېگەن كىتابىدا بۇ نۇقتا ئېنىق چۈشەندۈرۈلگەن. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلغان: «ھايانتا ناھايىتى پايدىلىق بىلىملەرگە (ئۇ پەلسەپىگە تونۇشتۇرغان ئۆسۈل بىلەن) ئېرىشىش ۋە ھەقىقەتەن ئوقۇتۇلىدىغان تەپەككۇر پەلسەپىسى ئورنىغا ئەمەلىي پەلسەپە تېپىش مۇمكىن؛ ئەمەلىي پەلسەپە باردىنبىر بىلەن بىز خۇددى قول ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ھەرخىل مەشغۇلاتلىرىنى بىلگىنىمىزدەك، ئوبيېكت، ھاۋا، بۇلتۇزلارنىڭ ۋە ئەتراپىمىزدىكى باشقا جىسىملارنىڭ كۈچ ۋە تەسىرىنى ئېنىق بىلىمىز. شۇنداق قىلىپ ھەممە مۇۋاپىق جايلاردا مۇشۇ كۈچ ۋە روللاردىن پايدىلىنالىغانلىقىمىز ئۈچۈن ئەينەكنىڭ خۇجايىنى ۋە ھۆكۈمرانى بولۇپ قالدۇق»، شۇنىڭ بىلەن بىللە «ئىنسانلار ھاياتىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇق». سېر دېدلى نورسىنىڭ «سودا نەزەرىيىسى» (1691-يىلى) دېگەن ئەسىرىنىڭ سۆز بېشىدا: دېكارتنىڭ سىياسىي ئىقتىسادتا قوللىنىلىشقا باشلىغان ئۆسۈلى سىياسىي ئىقتىسادنى يېڭى، سودا قاتارلىقلار توغرىسىدىكى قەدىمكى چۈچەكلەردىن ۋە خۇراپىيلارچە كۆز قاراشلاردىن ھۇنۇلدۇرۇشقا باشلىدى دەپ يېزىلغان. لېكىن ئومۇمەن ئالغاندا ئەنگلىيىنىڭ ئىلگىرىكى ئىقتىسادشۇناسلىرى بىكون بىلەن گوببىسنى ئۆزىنىڭ پەيلاسوپى دەپ قارىغان، كېيىنچە لوك ئەنگلىيە، فرانسىيە ئىنالىيىنىڭ سىياسىي ئىقتىسادىنىڭ مۇھىم «پەيلاسوپى» بولۇپ قالغان.

ميۇل ئۇرچۇقىغا ۋە ئۇنىڭ قوشۇمچە ئۇسكۇنىلىرىگە ئىككى يېرىم ئىشچى قارايدۇ؛ (112)بۇنىڭدا ھەربىر ئاپتوماتىك ئۇرچۇق ئون سائەتلىك ئىش كۈندە 13 ئۇنسىيە (ئوتتۇرىچە يوغانلىقتا) يىپ ئىگىرىدۇ، دېمەك، ئىككى يېرىم ئىشچى ھەپتىدە $365\frac{5}{8}$ قاداق كاللەك يىپ ئىگىرىدۇ. دېمەك، تەخمىنەن 366 قاداق پاختىدىن يىپ ئىگىرىش ئۇچۇن (ھېسابلاشقا ئاسان بولسۇن ئۇچۇن كېرەكسىز پاختىنى ھېسابقا ئالمىدۇق) ھەممىسى بولۇپ 150 ئىش سائىتى ياكى ئون سائەتلىك 15 ئىش كۈنى كېرەك بولىدۇ، ھالبۇكى، يىپ يىپ ئىگىرىش چاقى بىلەن ئىگىرىلگىنىدە ئىگىرگۈچى 60 سائەتتە 13 ئونسىيە يىپ ئىگىرىپ چىقىرىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن، ئوخشاش مىقداردىكى پاختىنى ئېگىرىش ئۇچۇن ئون سائەتلىك 2700 ئىش كۈنى، ياكى 27 مىڭ ئىش سائىتى كېرەك بولىدۇ. (113) تاختايدا گۈل بېسىش ياكى قول بىلەن گۈل بېسىشتىن ئىبارەت كونا ئۇسۇل ماشىنىدا گۈل بېسىش ئۇسۇلى بىلەن ئالماشتۇرۇلغان جايلاردا، قۇرامغا يەتكەن بىر ئىشچى ياكى بىر بالا ئىشچىنىڭ يارىدىمى بىلەن بىر ماشىنا بىر سائەتتە تۆت رەڭلىك چىتقا گۈل باسىدۇ. بۇ ئىلگىرى قۇرامغا يەتكەن 200 ئىشچىنىڭ گۈل بېسىش مىقدارىغا تەڭ كېلىدۇ[324]. (114) ئىلى ئۇئىتنى 1793-يىلى چىگىت ئايرىش ماشىنىسىنى كەشپ قىلىشتىن بۇرۇن بىر

(112) ئېسپىندىكى سودا بىرلەشمىسىنىڭ يىللىق دوكلاتىغا ئاساسلانغاندا (1863-يىل 10-ئاي)، 1862-يىلى كرۇيىنىڭ پولات ئېرىتىش زاۋۇتى 161 ئېرىتىش، قىزدۇرۇش ۋە سېمونت تەييارلاش مېشى، 32 پار ماشىنىسى (1800-يىلى مانچېستىردا ئىشلىتىلگەن پار ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى تەخمىنەن شۇنچىلىك بولغان)، 14 پار بازغىنى (جەملىگەندە 1236 ئات كۈچىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ)، 49 تۆمۈرچىلىك كۆرۈكى، 203 ئىش ماشىنىسى، تەخمىنەن 2400 ئىشچىنىڭ يارىدىمى بىلەن 13 مىليون قاداق قۇيما پولات ئىشلەپچىقارغان. بۇ يەردە بىر ئات كۈچىگە ھەتتا ئىككى ئىشچىدىنمۇ كەم توغرا كەلگەن.

(113) بېيىجىنىڭ ھېسابلىشى بويىچە ياۋادا يالغۇز ئىگىرىش ئەمگىكى تۇپەيلىدىن پاختىنىڭ قىممىتى 17%ئىشپ كەتكەن، بىرلا ۋاقىتتا (1832-يىلدا) ئەنگلىيىدە ئىنچىكىلىك بىلەن يىپ ئىگىرىدىغان ماشىنىلار ۋە ئەمگەكتىن پاختىغا قوشۇلدىغان ئومۇمىي قىممەت خام ماتېريال قىممىتىنىڭ 33%نى تەشكىل قىلغان. («ماشىنا ۋە فابرىكىدىكى تېجەشچانلىق توغرىسىدا»، 165-166-بەتلەر).

(114) بۇنىڭدىن تاشقىرى ماشىنا بىلەن گۈل باسقاندا بويىقمۇ تېجىلىپ قالىدۇ.

قاداق پاختىنى چىگىتتىن ئايرىش ئۇچۇن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بىر ئىش كۈنى كېتەتتى. بۇ ماشىنا كەشپ قىلىنغانلىقتىن بىر نېگىر ئايال كۈنىگە 100 قاداق پاختىنى چىگىتتىن ئايرىيالايدىغان بولغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چىگىت ئايرىش ماشىنىسىنىڭ ئۇنۇمى يەنە زور دەرىجىدە ئاشقان.[325] ئىلگىرى بىر قاداق پاختا تالاسنى ئىشلەپچىقىرىش ئۇچۇن 50 پۇڭ خراجەت قىلىناتتى، كېيىنچىرەك بىر قاداق پاختا تالاسى 10 پۇڭدىن سېتىلىدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن پايدا تېخمۇ چوڭ بولدى، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، بۇنىڭدا ھەق تۆلەنمىگەن ئەمگەك مىقدارى كۆپ ئىدى. ھىندىستاندا پاختا تالاسنى چىگىتتىن ئايرىش ئۇچۇن قول بىلەن ھەربىرىكتەكە كەلتۇرۇلىدىغان بېرىم ماشىنىسىمان ئەسۋاب ئىشلىتىلەتتى؛ بۇ ئەسۋاب بىلەن بىر ئەر كىشى ۋە بىر ئايال كىشى كۈنىگە 28 قاداق پاختىنى چىگىتتىن ئايرىيالايدۇ. بىر نەچچە يىل ئىلگىرى دوكتور فوربىس كەشپ قىلغان قول بىلەن ھەربىرىكەتلەندۇرۇلىدىغان چىگىت ئايرىش ماشىنىسى بىلەن ئىككى ئەر كىشى ۋە بىر بالا ئىشچى كۈنىگە 250 قاداق پاختىنى چىگىتتىن ئايرىيالايدۇ[326]؛ ھەربىرىكەتلەندۇرگۈچ كۆچ سۇپىتىدە ئۆكۈز، پار ياكى سۇدىن پايدىلىنىدىغان جايلاردا ماشىنىغا ماتېرىيال سىلىپ تۇرىدىغان بىر قانچە ئوغۇل-قىز ئۆسمۈرلا تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۆكۈز بىلەن ھەربىرىكتەكە كەلتۇرۇلىدىغان ئەنە شۇنداق ماشىنىدىن 16سى كۈنىگە ئىلگىرى 750 ئادەم ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بىر كۈندە قىلىدىغان ئىشنى قىلالايدۇ. (115)

بۇقىردا سۆزلەپ ئۆتۈلگىنىدەك، 66 ئادەم بىر سائەتتە 15 شىللىڭغا قانچىلىك ئىش ئورۇندىسا، پار قۇۋۋىتى بىلەن ئىشلەيدىغان سوقىدىكى پار ماشىنىسى بىر

(115) ھىندىستان ۋالىيسىغا مەسئۇلاتتىن دوكلات بەرگەن ۋاتسون دوختۇرنىڭ 1860-يىل 4-ئاينىڭ 17-كۈنى ھۈنەرۋەنلەر جەمئىيىتى[281] دە قىلغان دوكلاتىغا قارالسۇن.[327]

سائەتتە 3 پېنسكە، ياكى 1/4 شىللىڭغا شۇنچىلىك ئىش قىلىدۇ.① خاتا چۈشەنچە پەيدا بولمىسۇن ئۈچۈن مەن يەنە مۇشۇ مىسالغا قايتاي. يەنى ئەنە شۇ 15 شىللىڭ زادىلا 66 ئىشچىنىڭ بىر سائەتتە مەھسۇلاتقا قوشقان ئەمگىكىنىڭ ئىپادىسى ئەمەس. ئەگەر ئوشۇق ئەمگەكنىڭ زۆرۈر ئەمگەككە بولغان نىسبىتى 100% بولسا، ئۇنداقتا بۇ 66 ئىشچى بىر سائەتتە 30 شىللىڭلىق قىممەت ياراتقان بولىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە پەقەت 33 سائەت ئۆزلىرىنىڭ قىممەتدىشى يەنى 15 شىللىڭدىن ئىبارەت ئىش ھەققى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەگەردە بىز ماشىنىنىڭ قىممىتى ئۇ سەقىپ چىقارغان 150 ئىشچىنىڭ بىر يىللىق ئىش ھەققىگە، مەسىلەن 3000 فوند ستېرلىڭغا باراۋەر دەپ پەرەز قىلساق، ئۇ ھالدا بۇ 3000 فوند ستېرلىڭ ئەنە شۇ 150 ئىشچى تەرىپىدىن ئورۇندالغان ۋە ئەمگەك ئوبيېكتىغا قوشۇلغان جەمئىي ئەمگەكنىڭ پۇل ئىپادىسى بولماي، بەلكى ئۇلارنىڭ يىللىق ئەمگىكىنىڭ ئىش ھەققىدە ئىپادىلەنگەن قىسمىنىڭلا ئىپادىسى بولىدۇ. ئەكسىچە، ماشىنىنىڭ پۇل قىممىتى يەنى 3000 فوند ستېرلىڭ ماشىنىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان بارلىق ئەمگەكنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ، بۇنىڭدا بۇ ئەمگەك قانداق نىسبەت بويىچە ئىشچىنىڭ ئىش ھەققىنى تەشكىل قىلىشى ۋە كاپىتالست ئۈچۈن قوشۇمچە قىممەت بولۇشنىڭ ئەھمىيىتى يوق. دېمەك، ماشىنىنىڭ قىممىتى ئۇ ئورنىنى باسقان ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىگە باراۋەر بولغان تەقدىردىمۇ، ماشىنىدا ئوبيېكتلاشقان ئەمگەك ھامان ئۇ ئورنىنى باسقان جانلىق ئەمگەكتىن خېلى كەم بولىدۇ.(116)

(116) «بۇ تىلسىز ئامىللارنى (ماشىنىلارنى) ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلغان ئەمگەك ئومۇمەن ئۆلار سقىپ چىقارغان ئەمگەكتىن كۆپ ئاز بولىدۇ، گەرچە ئۇ ئوخشاش پۇل قىممىتىگە ئىگە بولسىمۇ.» (رىكاردو «سىياسىي ئىقتىساد ۋە باج ئاساسلىرى» 40-بەت)

① مۇشۇ تومنىڭ 710-بېتىگە قارالا. ـــ تۈزگۈچىدىن

ئەگەر ماشىنا مەھسۇلاتنى ئەرزانلاشتۇرىدىغان ۋاستە دەپ قارىلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش چېگرىسى شۇ بولىدۇكى: ماشىنىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان ئەمگەك ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش نەتىجىسىدە ئورنىنى باسقان ئەمگەكتىن ئاز بولۇشى لازىم. لېكىن كاپىتال ئۈچۈن بۇ چېگرا تېخمۇ تار بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. كاپىتال ئىشلىتىۋاتقان ئەمگەككە ھەق تۆلىمەستىن، بەلكى ئىشلىتىۋاتقان ئىش كۈچى قىممىتىگە ھەق تۆلەيدۇ، شۇڭا، كاپىتال ئۈچۈن ئېيتقاندا، ماشىنىدىن پايدىلىنىش ماشىنىنىڭ قىممىتى بىلەن ئۇ ئورنىنى باسقان ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى ئوتتۇرىسىدا پەرق دائىرىسىدىلا بولىدۇ. چۈنكى، ئىش كۈنىنىڭ زۆرۈر ئەمگەككە ۋە ئوشۇق ئەمگەككە بولغان نىسبىتى ئوخشاش بولمىغان ئەللەردە ئوخشاش بولمايدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە بىر دۆلەتتىمۇ ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردە ياكى ئوخشاش بىر دەۋردىكى ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشچىنىڭ ئەمەلىي ئىش ھەققى بەزى چاغلاردا ئۇنىڭ ئىش كۈچى قىممىتىدىن تۆۋەنلەپ كېتىدۇ، بەزىدە ئۆزلەپ قالىدۇ، شۇڭا، ماشىنىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەكنىڭ مىقدارى بىلەن بۇ ماشىنا ئورنىنى باسقان ئەمگەكنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئۆزگەرمىگەن تەقدىردىمۇ، ماشىنىنىڭ باھاسى بىلەن ئۇ ئورنىنى باسىدىغان ئىش كۈچىنىڭ باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ پەرق چوڭ ئۆزگىرىشلەرگە دۇچ كېلىدۇ. (116a) لېكىن كاپىتالستنىڭ ئۆزى ئۈچۈن ئېيتقاندا، پەقەت ئالدىنقى پەرقلا تاۋار ئىشلەپچىقىرىش چىقىملىرىنى بەلگىلەپ بېرىدۇ ھەمدە رىقابەتنىڭ مەجبۇرلاش قانۇنىيىتى ئارقىلىق ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن 16-17-ئەسىرلەردە گېرمانىيىدە كەشپ قىلىنغان ماشىنىلاردىن

(116a) 2-نەشرىگە ئىزاھ: شۇنىڭ ئۈچۈن كومۇنىزم جەمئىيىتىدە ماشىنىنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى كاپىتالستىك جەمئىيەتتىكىگە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ.

پەقەت گوللاندىيىدە پايدىلىنىلغان ۋە 18-ئەسىردە فرانسىيىدە كەشپ قىلىنغان بەزى ماشىنىلاردىن پەقەت ئەنگلىيىدە پايدىلىنىلغانغا ئوخشاش، ھازىر ئەنگلىيىدە كەشپ قىلىنغان ماشىنىلاردىن پەقەت شىمالىي ئامېرىكىدا پايدىلىنىلماقتا. خېلى ۋاقىتتىن بۇيان تەرەققىي تېپىپ كېلىۋاتقان ئەللەردە ماشىنىنىڭ ئۆزىنىڭ بەزى سانائەت تارماقلىرىدا ئىشلىتىلىشى بىلەن باشقا تارماقلاردا ئەمگەك ئوشۇقچىلىقى كېلىپ چىقىدۇ. (رىكاردو of labour redundancy دەيدۇ)، شۇنىڭدەك باشقا تارماقلاردا ئىش ھەققىنىڭ ئىش كۈچى قىممىتىدىن تۆۋەنلەپ كېتىشى ماشىنىلاردىن پايدىلىنىشقا تۇسقۇنلۇق قىلىدۇ ھەمدە كاپىتال تەرەپتىن قارىغاندا ماشىنىلاردىن پايدىلىنىشنى ئوشۇقچە، ھەتتا كۆپىنچە ئۈلاردىن پايدىلىنىشقا ئىمكان بەرمەيدۇ، چۈنكى كاپىتال ئۈچۈن پايدا ئومۇمەن ئىشلىتىلىدىغان ئەمگەكنىڭ قىسقىرىشىدىن كېلىپ چىقمايدۇ، بەلكى پەقەت ھەق تۆلىنىدىغان ئەمگەكنىڭ قىسقىرىشىدىن كېلىپ چىقىدۇ. يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان، ئەنگلىيە يۇقۇ توقۇمچىلىق سانائىتىنىڭ بەزى تارماقلىرىدا بالا ئىشچىلار ئازىيىپ كەتتى، بەزى جايلاردا پۈتۈنلەي سقىپ چقىرىلدى. نېمە ئۈچۈن؟ چۈنكى زاۋۇت قانۇنى باللارنى ئىككى سمېنغا بۆلۈپ ئىشلىتىشكە مەجبۇر قىلدى، بىر سمېنىدا ئالتە سائەت ئىشلەش، ئىككىنچى سمېنىدا تۆت سائەت ئىشلەش، ياكى ھەر ئىككىسىدىلا پەقەت بەش سائەتتىن ئىشلەش بەلگىلەندى. لېكىن ئاتا-ئانىلار ئىلگىرىكى پۈتۈن كۈنلۈك ئەمگەكنى سېتىشقا قارىغاندا يېرىم كۈنلۈك ئەمگەكنى ئەرزان سېتىشنى خالىمايتتى. شۇڭا يېرىم كۈنلۈك ئىشچىلار ئورنىنى ماشىنىلار ئالدى. (117) كانلاردا ئايالار ۋە بالىلار (10

(117) «يالىغۇچى 13 ياشتىن تۆۋەن بالىلارنى بىكاردىن - بىكارغا ئىككى سمېنغا بۆلۈپ ئىشلەتمەيدۇ.... ھەققەتەنمۇ بىر خىلدىكى زاۋۇت ئىگىلىرى (يۇقۇ توقۇمچىلىق ئىگىلىرى) ھازىر يېشى 13 تىن كىچىك بېرىم كۈنلۈك ئىشچىلارنى ناھايىتى ئاز ئىشلىتىدۇ، ئۇلار مۇكەممەللەشكەن ھەر خىل يېڭى ماشىنىلارنى ئىشقا سالدى، شۇ سەۋەبتىن بالا ئىشچىلار (يەنى 13 ياشقىچە بولغان بالا ئىشچى)نى ئىشلەتمەيدىغان بولدى. ئەمگەكتە بالىلار سانىنىڭ مۇنچىلىك كېمىيىپ كەتكەنلىكىنى

ياشتىن كىچىكلەر) ئەمگىكى چەكلىنىشتىن ئىلگىرى[328]، كاپىتال ئايالارنى ۋە قىزلارنى يالىڭاچ ھالدا ئەرلەر بىلەن بىللە كۆمۈر كانلىرىدا ۋە باشقا كانلاردا ئىشلەشكە مەجبۇر قىلىشنى ئۆزىنىڭ ئەخلاقي قانۇنلىرىغا ۋە ئۆزىنىڭ باش ھېسابات دەپتىرىگە ئۇيغۇن دەپ ھېسابلايتتى، ئايالار ۋە بالىلارنى ئىشلىتىش مەنئى قىلىنغاندىن كېيىنلا ماشىنىلارنى ئىشلىتىشكە باشلىدى. ئامېرىكىلىقلار تاش چېقىش ماشىنىسىنى كەشپ قىلدى. ئىنگلىزلار بۇ ماشىنىنى ئىشلەتمىدى، چۈنكى بۇ ئىشنى قىلىدىغان «بەختسىزلەر» («wretch» ئەنگلىيىلىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلار دېھقان ئىشچىلارنى ئاتايدىغان سۆز) ئۆز ئەمگىكىنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمىغلا ھەق ئالىدۇ، شۇڭا كاپىتالىست ئۈچۈن ئېيتقاندا، ماشىنا ئەكسىچە ئىشلەپچىقىرىشنى قىممەتلەشتۇرۇۋەتكەن بولىدۇ.(118) ئەنگلىيىدە تېخى ھازىرغىچە كېمىلەرنى قانالدىن تارتىش ۋەھاكازالاردا بەزى چاغلاردا ئات ئورنىغا ئايالاردىن پايدىلىنىلىدۇ، (119) چۈنكى ئاتلارنى بېقىش ۋە ماشىنىلارنى ياساش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك ماتېماتىكا جەھەتتىن بەلگىلىك بىر مىقدارنى تەشكىل قىلىدۇ، ئوشۇق نوپۇس ھېسابلىنىدىغان ئايالارنى بېقىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدىغان دەرىجىدە ئاز. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەنگلىيىدىن ئىبارەت مۇشۇ ماشىنا دۆلىتىدە ئادەم كۈچى باشقا ھەرقانداق يەرگە قارىغاندا پەسكەش

كۆرسىتىش ئۈچۈن مەن بىر ئەمگەك جەريانىنى مىسالغا ئالماقچىمەن: بۇ ئەمگەك جەريانىدا ھازىرقى ماشىنىلارغا يېپ ئېشىش ماشىنىسى دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئاپپارات قوشۇلۇشى نەتىجىسىدە (ھەرقايسى ماشىنىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ) ئالتە ياكى تۆت يېرىم كۈنلۈك ئىشچىنىڭ ئەمگىكىنى (13 ياشتىن يۇقىرى) بىر ئۆسمۇر ئورۇندىيالايدۇ... يېرىم كۈنلۈك تۇزۇم» «يېپ ئېشىش ماشىنىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى»نى ئىلگىرى سۈردى. («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1858 - يىل 10 - ئاينىڭ 31 - كۈنى»، 42 - ، 43 - بەتلەر)

(118) «پەقەت ئەمگەك (ئىش ھەققىنى كۆرسىتىدۇ) ئاشمىغىچە ماشىنلار ئىشقا سېلىنمايدۇ» (رىكاردو «سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق ۋە باج- سېلىق ئاساسلىرى» 479- بەت)

(119) «ئېدىنبۇرگ ئىجتىمائىي پەن يىغىندا بىرىلگەن دوكلات. 1863- يىل 10- ئاي.»غا قارالسۇن.

مەقسەتنى دەپ نۇمۇسسىزلارچە ئىسراپ قىلىندۇ.

3. ماشىنلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىشچىغا بولغان بۇاستە تەسىرى

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتتۇقكى، ئەمگەك ۋاستىسىدە يۈز بەرگەن ئىنقىلاب يېرىك سانائەتنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولدى①. ئۆزگىرىشكە ئۇچرىغان ئەمگەك ۋاستىسى زاۋۇتنىڭ تەشكىللىك ماشىنلار سىستېمىسىدا ئۆزىنىڭ ئەڭ تەرەققىي تاپقان ھالىتىگە ئىگە بولدى. بۇ ئوبيېكتىپ ئورگانىك جىسىمغا جىسمانىي ماتېرىيالنىڭ قانداق بىرىكىشىنى تەتقىق قىلىشتىن ئىلگىرى، بۇ ئىنقىلابنىڭ ئىشچىغا كۆرسەتكەن بەزىبىر ئومۇمىي تەسىرلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقمىز.

(a) كاپىتالنىڭ قوشۇمچە ئەمگەك كۈچلىرىنى ئىگىلىۋېلىشى. ئاياللار ۋە بالىلار ئەمگىكى

ماشىنلار مۇسكۇل كۈچىنى ئارتۇقچە قىلىپ قويغانلىقتىن ئېلىپ ئېيتساق، ماشىنا مۇسكۇل كۈچىگە ئىگە بولمىغان ياكى جىسمانىي جەھەتتىن پېتىلمىگەن، لېكىن پۇت-قولى چاققانراق بولغان ئىشچىلارنى ئىشلىتىش ۋاستىسىگە ئايلاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن خوتۇن-قىزلار ۋە بالىلار ئەمگىكى ماشىنلارنى كاپىتالىستىك ئۇسۇلدا ئىشقا سېلىشنىڭ بىرىنچى شوئارى بولۇپ قالدى! شۇنداق قىلىپ، ئەمگەك ۋە ئىشچىلارنىڭ ئورنىنى باسىدىغان بۇ قۇدرەتلىك ۋاستە دەرھال يالاڭاچ ئىشچىلار سانىنى كۆپەيتىش ۋاستىسىگە ئايلىنىپ، ئىشچىلار ئائىلىسىنىڭ بارلىق ئەزالىرىنى، ئەر-ئايال، قېرى-ياش دېمەي پۈتۈنلەي كاپىتالنىڭ بۇاستە ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇندىغان قىلىپ

① مۇشۇ تومنىڭ 698-بەتلەردىن كېيىنكى بەتلەرگە قارالسۇن. ــ تۆزگۈچىدىن

قويىدى. كاپىتالىستقا مەجبۇرىي يۇسۇندا ئەمگەك قىلىش بالىلارنىڭ ئويناش ۋاقتىنىلا ئەمەس، ھەتتا ئائىلىنىڭ ئۆز ئېھتىياجى ئۈچۈن ئۆي دائىرىسى ئىچىدە ئەركىن ھالدا ئىشلەشكە بەلگىلەنگەن ئادەتتىكى ۋاقتىنمۇ ئىگىلىۋالدى. (120)

ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى قۇرامىغا يەتكەن ئىشچىنىڭ ياشىشى ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى ئىشچى ئائىلىسىنىڭ ياشىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئىش ۋاقتى بىلەن بەلگىلىنىدۇ.① ماشىنلار ئىشچى ئائىلىسىنىڭ بارلىق ئەزالىرىنى ئەمگەك بازىرىغا چېقىرىپ تاشلاش بىلەن ئەر كىشىنىڭ ئەمگەك كۈچى قىممىتىنى ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكى بارلىق ئەزالار ئوتتۇرىسىدا تەقسىم قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ماشىنا ئەر ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسىنى چۈشۈرۈپتىدۇ. ئېھتىمال، تۆت ئەمگەك كۈچى بار بىر ئائىلىنى سېتىۋېلىش ئىلگىرى بىر ئائىلە باشلىقى بولغان ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىشقا قارىغاندا قىممەترەك بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ھازىر بىر ئىش كۈنى ئورنىنى تۆت ئىش كۈنى ئالدى، دېمەك تۆت ئىش كۈنىنىڭ ئوشۇق ئەمگىكى بىر ئىش

(120) ئامېرىكا جەنۇب-شىمال ئۇرۇشى[8] دەۋرىدە سادىر بولغان پاختا كرىزىسى ۋاقتىدا، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى دوختۇر ئېدۋارد سمىتنى توقۇمىچىلىق سانائىتى ئىشچىلىرىنىڭ ساقلىقىنى تەكشۈرۈپ كېلىش ئۈچۈن لانكاشىر بىلەن چېشىرغا ۋە باشقا جايلارغا ئەۋەتتى. ئۇ مۇنداق دەپ دوكلات قىلىدۇ: كرىزىسنىڭ ئىشچىلارنى فابرىكا شارائىتىدىن سۈرۈپ چىقارغانلىقىنى دېمىگەندىمۇ، سەھىيە جەھەتتىن قارىغاندا ئۇنىڭ يەنە نۇرغۇن پايدىلىق تەرەپلىرىمۇ بار. ھازىر ئىشچىلارنىڭ ئاياللىرى بوۋاق بالىلارنى گودىرتىپ روھلاندۇرغۇچى دورىلىرى[329] (ئەپيۇن پرېپاراتلىرىنىڭ بىر خىلى) بىلەن زەھەرلەش ئورنىغا ئۆزى ئېمىتىپ بېقىشقا بوش ۋاقىت چىقىرالايدىغان بولدى. ئۇلاردا تاماق ئېتىشنى ئۆگىنىشكىمۇ ۋاقىت چىقتى. ئەڭ يامىنى، تاماق ئېتىشنى بلىش ئۇلاردا پىشۇرۇپ يېيىش ئۈچۈن ھېچنىمە يوق بىر پەيتكە نوغرا كەلدى. لېكىن، بۇنىڭدىن كاپىتال ئۆزىنىڭ قىممىتىنى ئۆستۇرۇش مەقسىتىدە ئائىلىنىڭ ئېھتىياجلىرى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئائىلە ئەمگىكىنى قانداق قىلىپ زورلۇق بىلەن قولغا كەلتۈرگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، كرىزىستىن ئىشچىلارنىڭ قىزلىرىنى مەخسۇس مەكتەپلەردە كېسىم تىكىشنى ئۆگىتىش ئۈچۈنمۇ پايدىلىنىلدى. پۈتۈن دۇنيادىكى يېپ ئىگىرىدىغان ئىشچىلارنىڭ قىزلىرىنىڭ تىككۈچىلىكنى ئۆگىنىشى ئۈچۈن، ئامېرىكا ئىنقىلابى ۋە دۇنيا كرىزىسى كېرەك بولدى!

① مۇشۇ تومنىڭ 316-320-بەتلىرىگە قارالسۇن ــ تۆزگۈچىدىن

كۇننىڭ ئوشۇق ئەمگىكىدىن قانچىلىك ئوشۇق بولسا، ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسىمۇ شۇ نىسبەت بويىچە تۆۋەنلەيدۇ. ھازىر بىر ئائىلىنىڭ ياشىشى ئۈچۈن كاپىتالغا تۆت كىشى ئەمگەك قىلىپلا قالماستىن، بەلكى كاپىتالغا ئوشۇق ئەمگەك قىلىشمۇ لازىم بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ ماشىنا باشتىنلا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىدىغان كىشىلىك ماتېرىيالنى، يەنى كاپىتالنىڭ ئەسلىدە بار بولغان ئېكسپىلاتاتسىيە دائىرىسىنى كېڭەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ دەرىجىسىنمۇ ئاشۇرۇۋېتىدۇ. (121)

ماشىنا كاپىتال مۇناسىۋەتلىرىنىڭ شەكىل جەھەتتىكى ۋاستىچىسى، يەنى ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى شەرتنامە جەھەتتە تۇپ نېگىزىدىن ئىنقىلابنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. تاۋار ئالماشتۇرۇش ئاساسىدا، ئەڭ ئاۋۋال كاپىتالىست بىلەن ئىشچى ئەركىن شەخس سۈپىتىدە، مۇستەقىل تاۋار خوجايىنلىرى سۈپىتىدە ئۆزئارا قارىمۇ قارشى تۇرىدۇ: بىرى پۇل ۋە

(121) «ئەرلەر ئەمگىكىنىڭ ئورنىنى كۇندىن-كۇنگە ئايالالار ئەمگىكى ئالغانلىقى، بولۇپمۇ قۇرامىغا يەتكەنلەر ئەمگىكىنىڭ ئورنىنى كۇندىن-كۇنگە ئۆسمۈرلەر ئەمگىكى ئالغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئىشچىلارنىڭ سانى زور دەرىجىدە كۆپىيىپ كېتىدۇ. ھەپتىلىك ئىش ھەققى ئالتە شىللىڭدىن سەككىز شىللىڭغىچە بولغان 13 ياشلىق ئۈچ قىز ئىش ھەققى 18 شىللىڭ بىلەن 45 شىللىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قۇرامىغا يەتكەن بىر ئەرنىڭ ئورنىنى ئالىدۇ». (ت.د. ھۇنسەي «سياسي ئىقتىساد لوگىكىسى» 1844-يىل لوندون نەشرى 147-بەتنىڭ ئىزاھاتى) بەزى ئائىلە ئىشلىرى تۈپەيلىدىن، مەسىلەن بوۋاقلارغا قاراش ۋە بالا ئېمىتىشتەك ئىشلارنى قىلمىسا زادىلا مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، كاپىتال تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغان ئانىلار نائىلاج ئۆز ئورۇنلىرىغا باشقا يالانمىلارنى قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئائىلىنىڭ ئېھتىياجى تەلەپ قىلىدىغان ئىشلارنى، مەسىلەن، تىكىش-ياماش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى قىلىش ئورنىغا تاۋارلارنى سېتىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئۇيې ئەمگىكىنىڭ كېمىيىشى بىلەن مۇناسىپ ھالدا خىراجەت كۆپىيىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئىشچى ئائىلىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش چىقىمى ئاشىدۇ ۋە دارامەتنىڭ ئېشىشى ئۇنىڭ بىلەن باراۋەرلىشىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، تىرىكچىلىك ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىشتا تېجەش ۋە ئۇلارنى مۇۋاپىق ئىشلىتىش مۇمكىن بولماي قالىدۇ. رەسمىي سىياسىي ئىقتىساد تەرىپىدىن يوشۇرۇلىدىغان بۇ پاكىتلار ئوغرىسىدا فابرىكا تەكشۈرگۈچىلىرى ۋە بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ «دوكلات»ىدا، بولۇپمۇ «ئاممۇي سەھىيە ئوغرىسىدىكى دوكلات»تىن بۇ ھەقتىكى مول ماتېرىياللارنى تاپقىلى بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىگىسى سۈپىتىدە، يەنە بىرى ئىش كۈچىنىڭ ئىگىسى سۈپىتىدە تۇرىدۇ. ① لېكىن ئەمدىلىكتە كاپىتال پېتىلمىگەن ياكى يېتىلۈاتقان كىشىلەرنى سېتىۋالىدۇ. ئىلگىرى ئىشچى شەكىل جەھەتتە ئەركىن بىر شەخس سۈپىتىدە ئۆز ئىختىيارىدىكى ئۆز ئەمگەك كۈچىنى ساتاتتى. ئەمدى ئۇ ئۆز ئايالىنى ۋە بالىلىرىنى ساتىدۇ. ئەمدى ئۇلار قۇل ساتقۇچىلارغا ئايلىنىدۇ. (122) بالىلار ئەمگىكىگە بولغان تەلەپ شەكىل جەھەتتە ھامان ئامېرىكا گېزىتلىرىدىكى ئېلانلاردا دائىم ئۇچرايدىغان نېگىر قۇللارغا بولغان تەلەپكە ئوخشايدۇ، مەسىلەن، ئەنگلىيىنىڭ بىر زاۋۇت تەكشۈرگۈچىسى مۇنداق دەيدۇ:

«مېنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىمدىكى ئەڭ مۇھىم بىر سانائەت شەھىرىدە نەشر قىلىنىدىغان يەرلىك

(122) ئەنگلىيە فابرىكىلىرىدا ئايالالار ۋە بالىلار ئەمگىكىنى چەكلەشكە قۇرامىغا يەتكەن ئەر ئىشچىلار كاپىتالنى مەجبۇر قىلغاندى. ② مۇشۇ مۇھىم پاكىتنىڭ ئەكسىچە، كىشىلەر بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ ئەڭ يېقىندىكى تەكشۈرۈش دوكلاتىدىن بالا ساتقۇچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاتا-ئانا بولغان ئىشچىلارنىڭ ھەقىقەتەن ئادەمنى غەزەبلەندۈرىدىغان ۋە پۈتۈنلەي قۇل ساتقۇچىغا خاس خۇسۇسىيەتكە كىرگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايدۇ. ئەپسۇسكى خۇددى مۇشۇ «دوكلات»تا كۆرگىنىمىزگە ئوخشاش، كاپىتالىستنىڭ ساختا سېخىلار ئۆزلىرى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن، ئۆزلىرى ئەبەدىيلەشتۈرۈۋاتقان ۋە ئۆزلىرى پايدىلىنىۋاتقان بۇ يىرتقۇچلۇقنى سۆكىۋاتىدۇ، ھالبۇكى باشقا ھاللاردا بۇنداق يىرتقۇچلۇقنى «ئەمگەك ئەركىنلىكى» دەپ ئاتاۋاتىدۇ. «بالىلار ئەمگىكىدىن پايدىلىنىلماقتا... ئۇلار ھەتتا پەقەت ئۆزلىرىنىڭ كۇندىلىك نائىلىرىنى تېپىپ يېيىش ئۈچۈن ئەمگەك قىلماقتا. ئۇلار بۇ ھەددىدىن تاشقىرى ئېغىر ئەمگەككە بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ، ئۇلار بۇنىڭدىن كېيىنكى ھاياتىنى يولغا سېلىش ئۈچۈن، تەلىم ئېلىشتىن مەھرۇم قالدى، ئۇلار جىسمانىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن خاراب قىلىنىدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدى. يەھۇدى تارىخشۇناس تىت ئېرۇسالىمنىڭ ۋەيران قىلىنىشى توغرىسىدا مۇنداق دېگەنىدى: بىر رەھىمسىز ئانا مۇدھىش ئاچلىق ئازابىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۆز پەرزەنتىنى قۇربان قىلغانىكەن، ئۇنداقتا ئېرۇسالىمنىڭ ۋەيران قىلىنىشى ۋە مۇشۇنداق ئۇزۇل-كېسىل ۋەيران قىلىنىشىدىن ئەجەبلەنمىسمۇ بولىدۇ.» («ئاممۇي ئىقتىساد توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» 1833-يىل كارلسلې نەشرى، 66-بەت)

① مۇشۇ تومنىڭ 311-بېتىگە قارالسۇن. — تۇزگۈچىدىن

② مۇشۇ تومنىڭ 556-بېتىگە قارالسۇن. — تۇزگۈچىدىن

گېزىتتە بېسىلغان بىر ئېلان مېنى جەلپ قىلدى، بۇ ئېلاندا مۇنداق دېيىلگەن: 12 ياشتىن 20 ياشقىچە بولغان ئۆسمۈرلەر ئىشقا قوبۇل قىلىنىدۇ، تۆۋرقى 13 ياشتەك بولۇشى كېرەك، ھەپتىلىك ئىش ھەققى تۆت شىللىڭ، تىزىملىتىش ئورنى ...» (123)

بۇ يەردە ئېيتىلغان تۆۋرقى 13 ياشتەك بولۇش دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى شۇكى، زاۋۇت قانۇنىغا ئاساسەن 13 ياشتىن كىچىك بالىلار پەقەت ئالتە سائەت ئىش قىلىشى كېرەك ئىدى. بالىلارنىڭ يېشى لاياقەتلىك ۋاراق تەرىپىدىن ئىسپاتلىنىشى كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، فابرىكا خوجايىنى ئۈچۈن تۇرقى 13 ياشتەك بالىلار كېرەك ئىدى. ئەنگلىيەنىڭ كېيىنكى 20 يىل ئىچىدىكى ستاتىستىكىسىدا فابرىكا خوجايىنلىرىنىڭ قولىدا يالىنىپ ئىشلەۋاتقان 13 ياشقا توشمىغان بالىلار سانىنىڭ ھەيران قالغۇدەك دەرىجىدە تېز سۈرئەتتە كېمەيىپ بېرىشى ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدۇ. زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ ئىسپات سۆزىگە ئاساسلانغاندا، مۇشۇنداق ئەھۋالنى لاياقەتلىك ۋاراق كەلتۈرۈپ چىقارغانكەن. ئۇلار بالىلارنىڭ يېشىنى كاپىتالىستلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئارزۇسى ۋە ئاتا-ئانىلارنىڭ بالىلىرىنى سېتىش تەلىپىگە ماسلىشىش ئۈچۈن يالغاندىن ئۆزگەرتىپ بېرىدىكەن. لوندوننىڭ يامان نام چىقارغان بېتنېل گرىن رايونىدا ھەر ھەپتىنىڭ دۈشەنبە، سەيشەنبە كۈنلىرى ئەتىگەنده ئوچۇق سودا بولىدىكەن. بۇ يەردە توققۇز ياشتىن ئاشقان ئوغۇل-قىز بالىلار لوندون يېپەك فابرىكىسىغا يالىنىلىدىكەن. «ئادەتتىكى شەرت مۇنداق ئىكەن، ھەپتىسىگە 1 شىللىڭ 8 پېنس (بۇ ئاتا-ئانىلارغا بېرىلىدۇ)، ئۆزىگە 2 پېنىس ۋە چاي پۇلى بېرىلىدۇ.» شەرتنامە ھەپتىلىك تۇزۇلىدۇ. بۇنداق بازاردىكى مەنزىرىلەر ۋە سۆزلەر ھەقىقەتەن ئادەمنىڭ غەزىپىنى قوزغايدۇ. (124)

(123) ئا. رىدگرېيۇ «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1858-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 41-بەت)

(124) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 5-نومۇرلۇق دوكلات» 1866-يىل لوندون نەشرى 81-بەت، 31-نومۇر. [4-نەشر ئىزاھاتىدا: بېتنېل رايونىدا يېپەكچىلىك سانائىتى ھازىرقى ۋاقىتتا دېگۈدەك يوق دېيىلسە بولىدۇ – ف .ئې]

ئەنگلىيەدە تېخىچىلا شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىپ تۇرىدۇكى: ئايالىلار «پەرزەنتلىرىنى كەمبەغەللەر ھۇنەرئۆگىنىش ئورنىدىن چىقىرىۋېلىپ، ھەپتىسىگە 2 شىللىڭ 6 پېنس بېرىدىغان خالىغان خېرىدارغا ساتىدۇ.» (125) قانۇنغا خىلاپ ھالدا بۇيۇك برىتانىيەدە تېخىچىلا كەم دېگەندە 2000غا يېقىن بالا تۇرخۇن تازىلايدىغان تىرىك ماشىنىلار سۈپىتىدە ئۆز ئاتا-ئانىلىرى تەرىپىدىن سېتىلىدۇ (گەرچە ئۇلارنىڭ ئورنىنى باسىدىغان ھەقسىز ماشىنىلار بولسىمۇ) (126) ئەمگەك كۈچىنىڭ ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچى ئوتتۇرىسىدا قانۇنىي مۇناسىۋەت بولۇشنى ماشىنا كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىنقىلاب پۈتۈن سودىنى ئەركىن شەخسلەر ئوتتۇرىسىدىكى پۈتۈم سۆزلىشىدە يۈزەكى كۆرۈنۈشتىنمۇ مەھرۇم قىلدى، بۇنىڭ بىلەن كېيىنلىكتە ئەنگلىيە پارلامېنتىغا دۆلەتنىڭ فابرىكا ئىشلىرىغا ئارىلىشىشى ئۈچۈن قانۇنىي ئاساس يارىتىپ بەردى. تېخى ھەر قېتىم زاۋۇت قانۇنىدا ئىلگىرىكى چەكلىمگە ئۇچرىمايدىغان سانائەت تارماقلىرىدا بالىلار ئەمگىكىنى ئالتە سائەت قىلىش بەلگىلەنگەندە، فابرىكا خوجايىنلىرى دائىم داد-پەرياد كۆتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: بەزىبىر ئاتا-ئانىلار ئۆز بالىلىرىنى شۇ چاغقىچە «ئەمگەك ئەركىنلىكى» ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان، يەنى 13 ياشتىن كىچىك بالىلار چوڭلار بىلەن ئوخشاش ئىشلەشكە مەجبۇر بولغان، ئۇلارنى قىممەتەرەك باھادا سېتىش مۇمكىن بولغان سانائەت تارماقلىرىغا سېتىش ئۈچۈن، ئۇلارنى بالىلار ئەمگىكى چەكلىمگە ئۇچرايدىغان سانائەت تارماقلىرىدىن چىقىرىۋالىدۇ. لېكىن كاپىتال ئۆز تەبىئىيىتىگە بىنائەن باراۋەرلىك تەرەپدارى بولغانلىقتىن، يەنى بارلىق

(125) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 3-نومۇرلۇق دوكلات» 1864-يىل لوندون نەشرى، 53-بەت 15-نومۇر.

(126) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 5-نومۇرلۇق دوكلات» 22-بەت 137-نومۇر.

ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىدىكى ئەمگەكنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان شەرت-شارائىتنىڭ باراۋەر بولۇشىنى كىشىنىڭ تۇغما ئىنسانىي ھوقۇقى دەپ تەلەپ قىلغانلىقتىن، باللار ئەمگىكىنىڭ بىر سانائەت تارمىقىدا قانۇن بويىچە چەكلىنىشى ئۇنىڭ يەنە باشقا بىر سانائەت تارماقلىرىدا چەكلىمىگە ئۇچرىشىغا سەۋەب بولۇپ قالىدۇ.

ماشىنا ئەڭ ئاۋۋال باللارنى ۋە ئۆسمۈرلەرنى ئىشچىلارنىڭ ئاياللىرىغا ئوخشاشلا ماشىنا ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن فابرىكىلاردا بۇ‌ئاستە كاپىتالنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچراتقان، كېيىنچە ئۇلارنى بارلىق سانائەت تارماقلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ۋاستىلىك ھالدا كاپىتالنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچراتقانلىقتىن ئۇلارنىڭ تېنىمۇ دەپسەندە قىلىنىۋاتقانلىقىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتتۇق.① شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ يەردە بىرلا مەسىلە ئۈستىدە يەنى ئىشچىلارنىڭ پەرزەنتلىرى تۇغۇلغاندىن كېيىنكى دەسلەپكى بىر قانچە يىلدا باللارنىڭ ئادەمنى چۆچىتىدىغان دەرىجىدە ئۆلۈپ كېتىۋاتقانلىقى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز. ئەنگلىيىدە 16 نوپۇس رايونىدا بىر ياشقا توشمىغان 100 مىڭ بالىدىن يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئۆلگەنلەرنىڭ سانى 9085 (ئۇنىڭ ئىچىدە بىر رايوننىڭ پەقەت 7047 بولغان)؛ 24 رايوندا 10 مىڭدىن 11 مىڭغىچە؛ 39 رايوندا 11 مىڭدىن 12 مىڭغىچە؛ 48 رايوندا 12 مىڭدىن 13 مىڭغىچە بولغان؛ 22 رايوندا 20 مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن؛ 25 رايوندا 21 مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن؛ 17 رايوندا 22 مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن؛ 11 رايوندا 23 مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن؛ خۇ، ۋۇلۋىرھېمپتون، ئېشتون ئاندىر لايىن ۋە پرېستوندا 24 مىڭدىن ئاشقان؛ نوتتىنگھېمدا، ستوكپورتتا ۋە بىرمىنگېمدا 25 مىڭدىن ئاشقان؛ ئۇئىزبىچتە 26 مىڭ 1 ئادەم؛ مانچېستىردا 26 مىڭ 125 ئادەم ئۆلگەن؛(127) 1861-يىلى ئېلىپ بېرىلغان بىر ھۆكۈمەت

(127) «ئاممۇي سەھىيە. 6-نومۇرلۇق دوكلات» 1864-يىل لوندون نەشرى 34-بەت.

① مۇشۇ تومنىڭ 483-496-بەتلىرىگە قارالسۇن. ـــ تەرجىمان

دوختۇرلىرىنىڭ تەكشۈرۈش دوكلاتىدا مۇنداق كۆرسىتىلگەن: ئۆلۈمنىڭ مۇشۇنداق كۆپ بولۇشىغا شۇ جايىنىڭ ئەھۋالىدىن باشقا، ئاساسلىقى ئانىلارنىڭ سىرتقا چىقىپ ئىشلىشى، شۇنىڭدەك پەرزەنتلىرىگە يېتەرلىك غەمخورلۇق قىلىنمىغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ خارلانغانلىقى، ئۇلارغا مۇۋاپىق غىزا بېرىلمىگەنلىكى، ئۇلارنىڭ ئەپيۇن پرېپاراتلىرى بىلەن بېقىلغانلىقى سەۋەب بولغان، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئانىلار ئۆز تەبىئىيىتىگە خىلاپ ھالدا پەرزەنتلىرىنى خارلىشى نەتىجىسىدە قەستەن ئاچ قويۇپ ۋە زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈش ۋەقەلىرى كىلىپ چىققان. (128) ئەكسىچە «ئاياللار ئىشقا كۆپ تۇرۇنلاشمىغان» دېھقانچىلىق رايونلىرىدا «ئۆلۈم ئاز بولغان» (129) لېكىن، 1861-يىلى تەكشۈرۈش كومىتېتى شۇنداق كۆتۈلمىگەن بىر خۇلاسىگە كەلدىكى، شىمالىي دېڭىز قىرغاقلىرىدىكى بەزى نوقۇل دېھقانچىلىق رايونلىرىدا، بىر ياشقا توشمىغان باللارنىڭ ئۆلۈپ كېتىش نىسبىتى بۇ جەھەتتە يامان نام چىقارغان سانائەت رايونلىرىنىڭكىگە يېتىشكە سەللا قالغان. شۇڭلاشقا بۇ ئەھۋالنى ئۆز جايىدا تەكشۈرۈش مەسىلىسى دوختۇر يۇلئان خانتېرغا تاپشۇرۇلغانىدى. ئۇنىڭ دوكلاتى «ئاممۇي سەھىيە توغرىسىدا 6-نومۇرلۇق دوكلات» قا كىرگۈزۈلگەن. (130) شۇ كەمگىچە باللارنىڭ كۆپلەپ قىرىلىشىغا بەزگەك كىسەللىكى ۋە سايلىق ھەم پاتقاق جايلارغا خاس بولغان باشقا كىسەللىكلەر سەۋەب بولغان، دەپ پەرەز قىلىناتتى. لېكىن بۇ تەكشۈرۈشتە

(128) «ئۇنىڭدىن باشقا ئۇ (1861-يىلدىكى تەكشۈرۈش) ... يەنە شۇ نەرسىنى ئىسپاتلىدىكى، يۇقىرىقى ئەھۋال ئاستىدا، باللارنىڭ ئانىلىرى سىرتقا چىقىپ ئىشلىگەنلىكى تۈپەيلىدىن ئۇلارغا قارايدىغان ئادەم بولمىغانلىقتىن ئۆلۈپ كەتكەن، ئانىلار ئۆز پەرزەنتلىرىگە بولغان تەبىئىي كۆيۈمنى شۇنچىلىك يوقاتتىكى ئۇلار ئادەتتە پەرزەنتلىرىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىگە پىسەنت قىلمايدۇ، بەزىدە ھەتتا ... ئۆزلىرى ئۇلارنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدىغان چارىلەرنى كۆرىدۇ». يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.

(129) يۇقىرىقى كىتاب 454-بەت.

(130) يۇقىرىقى كىتاب 454-462-بەتلەر. دوختۇر ھېنرى يۇلئان خانتېرنىڭ «ئەنگلىيىنىڭ بەزى يېزا ئىگىلىك رايونلىرىدا بوۋاق باللارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى بەك يۇقىرى بولۇش ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلات».

چىقىرىلغان خۇلاسە پۈتۈنلەي ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ چىقتى:

«بەزگەكنىڭ تۇغتىلىشىگە سەۋەب بولغان نەرسە ــ يەنى قىشتا پاتقاقلىقتىن، يازدا كەم ئوتلۇق يايلاقلاردىن ئىبارەت بولغان يەرلەرنىڭ ھوسۇللۇق تېرىلغۇ يەرلەرگە ئايلاندۇرۇلۇشى بەزگەك كېسىلىنىڭ يوقىلىشىغا سەۋەب بولغان، شۇنداقلا دەل مۇشۇ سەۋەب بۇۋاقلارنىڭ يۇقىرى نىسبەتتە ئۆلۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.» (131)

دوختۇر خانتېر مۇشۇ رايوندا ئىشلەۋاتقان 70 ۋراچنىڭ پىكرىنى سورىغاندا، ئۇلار بۇ مەسىلىدە «ھەيران قالارلىق دەرىجىدە بىردەك» پىكىردە بولغان، ئەمەلىيەتتە يەر تېرىش ئىنقىلابىغا ئەگىشىپ سانائەت تۇزۇمى قوللىنىلغان.

«دوغا» دەپ ئاتىلىدىغان پۈتۈن ئىجارىچىلەرنى ياللايدىغان كىشىلەر «ئۆسمۈر ئوغۇل-قىزلار بىلەن بىللە ئىشلەيدىغان نىكاھلانغان ئايالىلارنى ئازراق پۇل تېپىش ئۈچۈن ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. بۇ مالايلار كۆپىنچە ئۆز يېزىلىرىدىن ناھايىتى نۇرغۇن مىل ئۇزاقتىكى جايلارغا كۆچۈپ كېتىدۇ: ئەتىگەن ۋە ئاخشاملاردا ئۇلارنى يېزا يوللىرىدا ئۇچرىتىش مۇمكىن، ئايالىلار يوپكا ۋە شۇنىڭغا لايىق كوفتا ۋە ئۆتۈك، بەزىدە بولسا شىم كىيىپ، قارىماققا ناھايىتى كۆچلۈك ۋە ساغلام كۆرۈنىدۇ، لېكىن ئادەت بولۇپ قالغان ئەخلاقسىزلىق ئۇلارنى بۇزۇپ قويغان، ئۇلارمۇ مۇشۇنداق ئالدىراش ۋە مۇستەقىل تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ياخشى كۆرگەنلىكتىن، ئۆيلىرىدىكى ئورۇقلاپ كەتكەن پەرزەنتلىرى ئۈچۈن قانچىلىك بەختسىزلىك ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى ئويلاپمۇ باقمايدۇ.»(132)

فابرىكا رايونىدىكى ھەر خىل ھادىسىلەر بۇ جايدا يەنە قايتىلانماقتا، بولۇپمۇ بالىلارنى ئاستىرتتىن ئۆلتۈرۈش ۋە بالىلارغا ئەپيۇن پرېپاراتلىرى يېگۈزۈش ئەھۋالى بۇ جايدا فابرىكا رايونىغا قارىغاندا تېخىمۇ ئېغىر. (133)

(131) «ئاممىۋى سەھىيە 6-نومۇرلۇق دوكلات» 1864-يىل لوندون نەشرى، 35-، 455-، 456-بەتلەر.

(132) «ئاممىۋى سەھىيە 6-نومۇرلۇق دوكلات» 456-بەت.

(133) ئەنگلىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك رايونلىرىدا فابرىكا رايونلىرىغا ئوخشاشلا قۇرامغا يەتكەن ئەر ئىشچىلار ۋە ئايال ئىشچىلارنىڭ ئەپيۇن ئىستېمال قىلىشلىرى بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. «ئەپيون سودا

ئەنگلىيە مەركىزىي مەخپىي كېڭىشىنىڭ[200] ۋراچى، «ئاممىۋى سەھىيە» دوكلاتىنىڭ باش تەھرىرى دوختۇر سايمون مۇنداق دەيدۇ:

«قۇرامىغا يەتكەن ئايالىلارنىڭ ئۇزاق ۋاقىت سانائەتتە ئىشلىشىدىن پەيدا بولغان يامان ئاقىۋەتلەردىن خەۋەردار بولغانلىقىم ئۈچۈن، ھەرۋاقىت مۇشۇنداق ھادىسىنى كۆرگىنىمدە قاتتىق نەپرەتلەنمەي تۇرالمايمەن.» (134)

زاۋۇت تەكشۈرگۈچىسى ر. بېكېر ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ بىر ھېسابات‌تىدا مۇنداق مۇراجىئەت قىلىدۇ:

«ئەگەر نىكاھلانغان ۋە ئۆيى بار ئايالارنىڭ ھەرقانداق زاۋۇتتا ئىشلىشى مەنئى قىلىنسا، بۇ ئەنگلىيىنىڭ فابرىكا رايونلىرى ئۈچۈن ھەقىقەتەن بىر بەختلىك ئىش بولاتتى.» (135)

ئايالار ۋە بالىلار ئەمگىكىنى كاپىتالىستىك ئاساستا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان مەنىۋى مىيىپلىق ھەققىدە ف.ئېنگېلىسنىڭ «ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى» دېگەن ئەسىرىدە ۋە باشقا يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىلىنغان بولغاچقا، بۇ يەردە مەن بۇ مەسىلىنى كۆرسىتىپلا ئۆتىمەن. قۇرامىغا يەتمىگەن بالىلارنى نوقۇل قوشۇمچە قىممەت يارىتىدىغان ماشىنىلارغا ئايلاندۇرۇش نەتىجىسىدە سۈنئىي يوسۇندا ئەقلىي ياۋايىلىق پەيدا بولىدۇ، بۇ تەبىئىي نادانلىققا تۈپتىن

يوللىرىنى كېڭەيتىش ... بەزىبىر يۇرىكى چوڭ توپ ساتقۇچى سودىگەرلەرنىڭ ئاساسىي مەقسىتى بولۇپ قالدى. دورا سودىگەرلىرى ئەپيۇننى ئەڭ بازىرى ئىنتىك تاۋار دەپ قارىماقتا.» (شۇ كىتابنىڭ 459-بېتى) ئەپيۇن يېگۈزۈلىدىغان بۇۋاقلار «كېچىككىنە بۇۋايەك پۇرۇشۇپ ياكى مايمۇنەك ئورۇقلاپ كېتىدۇ» (شۇ كىتابنىڭ 460-بېتى) ھىندىستان بىلەن جۇڭگو ئەنگلىيىدىن قانداق تەرىقىدە ئۆچ ئېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر.

(134) «ئاممىۋى سەھىيە 6-نومۇرلۇق دوكلات» 1864-يىل لوندون نەشرى 37-بەت.

(135) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1862-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 59-بەت. مۇشۇ زاۋۇت تەكشۈرگۈچى ئىلگىرى دوختۇر ئىدى.

ئوخشمايدۇ، كېيىنكىسىدە كىشىنىڭ ئەقلى تاشلىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئىقتىدارىنىڭ تەرەققىياتىغا زىيان يەتكۈزمەيدۇ، ئۇنىڭ تەبىئىي كۈچىيىشىگە زىيان يەتكۈزمەيدۇ، بۇنداق ئەقلىي ياۋايىلىق ھەتتا ئەنگلىيە پارلامېنتىنمۇ زاۋۇت قانۇنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدىغان بارلىق سانائەت تارماقلىرىدا باشلانغۇچ مەلۇمات ئېلىش «ئىشلەپچىقىرىش»تا 14 ياشتىن تۆۋەن باللارنى ئىشلىتىشنىڭ قانۇنلۇق شەرتى دەپ ئېلان قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. زاۋۇت قانۇنىنىڭ مائارىپ توغرىسىدىكى ماددىلىرى چالا يېزىلغان؛ مەمۇرىي ئورگان كەم بولغانلىقتىن، بۇ خىلدىكى مەجبۇرىيەت مائارىپىنىڭ كۆپ قىسمى يەنىلا نامدىكى مائارىپ بولۇپ قالغان؛ فابرىكا خوجايىنلىرى مۇشۇ مائارىپ پەرمانلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ھەرخىل ھىيلە-مىكرلەرنى ئىشلىتىپ بۇ پەرماندىن چەتلىگەن؛ مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ روھىنى روشەن ئېچىپ بېرىدۇ.

«پەقەت قانۇن چقارغۇچى ئورگان ئەيىبلىنىشى كېرەك. چۈنكى ئۇ ئادەمنى ئالدايدىغان قانۇننى ئېلان قىلدى، بۇ قانۇن سىرتقى كۆرۈنۈشتە باللار تەربىيىسىگە كۆڭۈل بۆلگەندەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئاغزاكى مەقسەتكە يېتىشكە كاپالەتلىك قىلمىغان بىرمۇ مادىدا يوق. ئۇنىڭدا بەلگىلەنگىنى پەقەت باللار مەكتەپ دەپ ئاتالمىغان بىنانىڭ تۆت تېمى ئىچىدە ھەر كۈنى مەلۇم سائەت (ئۇچ سائەت) سولىنىپ ئولتۇرۇشى لازىم، باللارنىڭ خوجايىنى ھەر ھەپتىدە ئەر ياكى ئايال ئۇقۇتقۇچى سۈپىتىدە بىرسى قول قويغان بىر ئىسپاتنامە ئېلىشى كېرەك.»(136)

1844-يىلى تۇزىتىش كىرگۈزۈلگەن زاۋۇت قانۇنى ئېلان قىلىنىشتىن ئىلگىرى، مەكتەپتە ئوقۇش گۇۋاھنامىسگە ئەر ئوقۇتقۇچى ياكى ئايال ئوقۇتقۇچى كرېست بەلگىسى سىزىپ ئىمزا قويمىغان ئەھۋال كۆپ ئۇچرايتتى، چۈنكى ئۇلارنىڭ ئۆزىمۇ خەت يېزىشنى بلمەيتتى.

(136) لېئونارد خورنېر «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1857 - يىل 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى» 17-بەت.

«ئەنە شۇنداق گۇۋاھنامىلەرنى بېرىدىغان بىر مەكتەپكە بارغىنىمدا، ئوقۇتقۇچىنىڭ نادانلىقىنى كۆرۈپ ناھايىتى ھەيران قالدىم، مەن ئۇنىڭدىن: «ئەپەندىم، ئېيتىڭچۇ، خەت يېزىشنى بىلەمسىز؟» دەپ سورىدىم، ئۇ: «ھەئە، ئازراق بلىمەن»، دەپ جاۋاب بەردى. ئۇ ئۆزىنى ئاقلاش ئۈچۈن تولۇقلاپ: «ھەر ھالدا ئوقۇغۇچىلىرىمغا قارىغاندا كۆپرەك بلىمەن»، دېدى.»

1844-يىللىق قانۇننى تەييارلاش ۋاقتىدا زاۋۇت تەكشۈرگۈچىلىرى مەكتەپ دەپ ئاتالمىدىغان جايلارنىڭ شەرمەندىلىك ئىشلىرىنى ئېچىپ تاشلىغانىدى. لېكىن ئۇلار مەكتەپلەرنىڭ گۇۋاھنامىلىرىنى قانۇن جەھەتتىن پۈتۈنلەي ئىناۋەتلىك دەپ تونۇشقا مەجبۇر ئىدى. لېكىن تەكشۈرگۈچىلەر ئېرىشمەكچى بولغان نەرسە شۇ ئىدىكى، 1844-يىلدىن باشلاپ،

«ئوقۇتقۇچى مەكتەپ گۇۋاھنامىسگە رەقەمنى ئۆز قولى بىلەن يېزىشى، شۇنىڭدەك ئۆز ئىسمىنى ۋە فامىلىسىنى ئۆز قولى بىلەن يېزىشى لازىم.» (137)

شوتلاندىيە زاۋۇت تەكشۈرگۈچىسى سېرجون كېنكېيدمۇ ئۆز خىزمىتى داۋامىدا شۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللارغا يولۇققانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ.

«بىز زىيارەت قىلغان بىرىنچى مەكتەپنى ئا.كىللىن خانىم ئاچقانىكەن. مەن ئۇنىڭدىن ئۆز فامىلىسىنى يېزىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغىنىمدا، ئۇ ھە دېگەندىلا c ھەرپىدىن يېزىشقا باشلاپ خاتا قىلدى ۋە شۇ زاماتلا، ئۆزىنىڭ فامىلىسى k ھەرپىدىن باشلىنىدىغانلىقىنى ئېيتىپ خاتاسىنى تۈزەتتى. لېكىن ئۇنىڭ مەكتەپ گۇۋاھنامىلىرىغا قويغان ئىمزالىرىنى كۆزدىن كەچۈرگىنىمدە، ئۇنىڭ ھەرخىل ئىمزا قويغانلىقىنى كۆردۈم. ئۇنىڭ پوچوركىسى ئۇنىڭ بالا ئوقۇتۇش ئىقتىدارىنىڭ يوقلۇقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇ ئۆزىمۇ يوقلما قىلىشنى بىلمەيدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى.... يەنە بىر مەكتەپتە بىز ئۇزۇنلۇقى 15 فۇت كېلىدىغان، كەڭلىكى 10 فۇت كېلىدىغان سىنىپتا 75 بالىنىڭ چۇشىنىپ بولمايدىغان بىر نېمىلەرنى دەۋاتقانلىقىنى بايقىدۇق.» (138) «لېكىن بالىلار

(137) لېئونارد خورنېر «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1855 - يىل 10 - ئاينىڭ 31 - كۈنى» 18 - ، 19 - بەتلەر.

(138) سېرجون كېنكېيد «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىلىرىنىڭ دوكلاتى. 1858-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 31- ، 32-بەتلەر.

مەكتەپتە بىلىم ئالماستىن، بەلكى مەكتەپ گۈزاھانامىلىرى ئالىدىغان بۇنداق ئەھۋال مۇشۇنداق ئازاب چېكىدىغان جايلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. لايىقەتلىك ئوقۇتقۇچىلىرى بار نۇرغۇنلىغان مەكتەپلەردىمۇ، ھەر خىل ياشتىكى (ئۇچ ياشتىن باشلاپ) بالىلار ئارىلاش ئوقۇيدىغان بولغاچقا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تىرىشچانلىقىمۇ بىكارغا كېتىدۇ. ئوقۇتقۇچىنىڭ كىرىمى ناھايىتى ياخشى دېگەندىمۇ بەكلا ئاز، بۇلارنىڭ كىرىمى پۈتۈنلەي بالىلار تاپشۇرغان پېنسىنىڭ سانىغا باغلىق ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئىلاج بار كۆپلەپ بالىلارنى سىنىپقا يىغىۋالاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا مەكتەپ جاھازلىرى ناچار، كىتاب ۋە باشقا ئوقۇش قوراللىرى كەمچىل بولغانلىقى ئۈستىگە سىنىپتىكى ناچار ۋە سېسىق ھاۋا كەمبەغەل بالىلارغا ناھايىتى زىيانلىق تەسىر كۆرسەتتى. مەن بارغان مۇشۇنىڭغا ئوخشاش مەكتەپلەردە رەت-رەت ئولتۇرغان بالىلارنىڭ ھېچ ئىش قىلماي بىكار ئولتۇرغىنىنى كۆردۈم. لېكىن بۇ مەكتەپكە بارغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيمەن، ھۆكۈمەتنىڭ ستاتىستىكىسىدا مۇشۇ بالىلار تەربىيە كۆرگەن بالىلار دەپ ھېسابلىنىدىكەن.» (139)

شوتلاندىيىدە زاۋۇت خوجايىنلىرى مەكتەپتە ئوقۇش زۆرۈر بولغان بالىلارنى مۇمكىنقەدەر ئىشتىن بوشتىشقا ئۇرۇندۇ.

«مانا بۇ ـــ فابرىكا خوجايىنلىرىنىڭ مائارىپ توغرىسىدىكى مادداىلارنى زادىلا ياقتۇرمايدىغانلىقىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.»(140)

بۇنداق ئەھۋال ئالاھىدە زاۋۇت قانۇنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدىغان پاختا رەختكە گۈل باسىدىغان فابرىكىلارغا ئوخشاش ئورۇنلاردا ناھايىتى يىرگىنچلىك ئىپادىلىنەتتى. بۇ قانۇنلاردىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن،

«ھەربىر بالا مۇشۇنداق چىتقا گۈل باسىدىغان فابرىكىلارغا كىرىپ ئىشقا ئورۇنلاشتىن ئىلگىرى ئالتە ئاي ئىچىدە كەم دېگەندە 30 كۈن مەكتەپكە بېرىشى ھەمدە ئوقۇغان ۋاقتى 150 سائەتتىن كەم بولماسلىقى كېرەك. ئۇلار بۇ فابرىكىلاردا ئىشلىگەن مەزگىلدە ھەر يىرىم يىل ئۆتكەندە يەنە 30 كۈن ياكى 150 سائەت مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇشى كېرەك... مەكتەپكە بارىدىغان ۋاقىت ئەتىگىنى سائەت

(139) لېئونارد خورنېر «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1857- يىل 4- ئاينىڭ 30- كۈنى» 17- ، 18- بەتلەر.

(140) سېرجون كىنكېيد «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1856- يىل 10- ئاينىڭ 31- كۈنى» 66- بەت.

سەككىزدىن كەچقۇرۇنلۇقى سائەت ئالتىگىچە بولۇشى لازىم. بالىنىڭ مەكتەپتە ئوقۇيدىغان ۋاقتى $2\frac{1}{2}$ سائەتتىن كەم ياكى بەش سائەتتىن ئوشۇق بولغان ۋاقتى يۇقىرىدا ئېيتىلغان 150 سائەت ھېسابىغا كىرگۈزۈلمەسلىكى لازىم. ئادەتتىكى ئەھۋال ئاستىدا بالىلار مەكتەپكە 30 كۈن داۋامىدا پۈتۈن كۈن بېرىپ كۈنىگە بەش سائەتتىن ئوقۇيدۇ. 30 كۈن توشقاندا ئەگەر بەلگىلىمىدىكى 150 سائەتكە توشسا، ئۇلارنىڭ ئېيتقىنى بويىچە ئوقۇشنى پۈتتۈرگەندە، ئۇلار يەنە گۈل بېسىش فابرىكىسىغا كىلىدۇ، يەنە ئالتە ئاي ئىشلەيدۇ؛ يەنە بىر ئوقۇش مۇددىتىدە ئۇلار يەنە مەكتەپكە بارىدۇ، تاكى كىتابلىرىنى تۈگەتكىچە ئوقۇيدۇ... بەلگىلىمە بويىچە 150 سائەت ئوقۇغان بالىلار چىتقا گۈل بېسىش فابرىكىسىدا 6 ئاي ئىشلىگەندىن كېيىن يەنە مەكتەپكە قايتىپ بارغان چاغدا، ئەھۋال يەنە يېڭىدىن مەكتەپكە بارغان چاغدىكىدەك بولىدۇ.... ئۇلار تەبىئىي ھالدا ئالدىنقى قېتىمدا مەكتەپتە ئۆگەنگەن نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇنتۇپ كېتىدۇ. يەنە بەزى فابرىكىلاردا مەكتەپتە ئوقۇش ئىشى پۈتۈنلەي فابرىكىنىڭ ئىجادىيىتىگە باغلىق بولغان. ھەر بىرىم يىلدا تەلەپ قىلىنغان سائەت سانى بالىلارنىڭ مەكتەپكە بارغان 3-5 سائەتلىرىنى قوشۇپ ھېسابلاش يولى بىلەن تولۇقلانغان. ھالبۇكى، بۇ سائەتلەر بىرىم يىلغا تەقسىم قىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، بىر كۈنى مەكتەپكە ئەتىگەن سائەت سەككىزدىن 11 غىچە بارغان بولسا، يەنە بىر كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت بىردىن تۆتكىچە بېرىشى مۇمكىن. بەزى كۈنلەردە مەكتەپكە بارماي، ئۇشتۇمتۇت چۈشتىن كېيىن سائەت ئۈچتىن ئالتىگىچە مەكتەپكە بېرىشى مۇمكىن، ئۇلار بەلكىم ئۇدا ئۈچ-تۆت كۈن ياكى بىر ھەپتە مەكتەپكە بېرىپ، ئاندىن كېيىن ئۈچ ھەپتە ياكى پۈتۈن بىر ئاي بارماسلىقى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ خوجايىنلىرىنىڭ بالىلارغا تاسادىپىي ئېھتىياجى بولمىغان بەزى كۈنلەردە ئۇلار يەنە مەكتەپكە بېرىپ بىر نەچچە سائەت چۆگىلەپ كېلىشى مۇمكىن؛ شۇنىڭ ئۈچۈن، بالىلار ئۈيىقتىن بۇيىقتا ئىتتىرىلىپ تۇرىدۇ، 150 سائەت توشقىچە بالىلار مەكتەپتىن فابرىكىغا، فابرىكىدىن مەكتەپكە ئىتتىرىلىپ يۈرىدۇ.» (141)

(141) ئا.رېدگرېيۋ «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1857- يىل 10- ئاينىڭ 31- كۈنى» 41- 43- بەتلەر. يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان، ئىلگىرى زاۋۇت قانۇنى (مۇشۇ ماقالىنىڭ ئاخىرىدا ئېيتىلغان گۈل بېسىش فابرىكىسى قانۇنى ئەمەس)نىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ كېلىۋاتقان ئەنگلىيە سانائەت تارماقلىرىدا مائارىپ توغرىسىدىكى مادداىلارنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا بولغان تۇسالغۇلارغا مەلۇم دەرىجىدە بەرھەم بېرىلدى. زاۋۇت قانۇنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان سانائەتتە بولسا، ئەينەك زاۋۇتىنىڭ خوجايىنى گىددىسىنىڭ كۆز قارىشى ھېلىمۇ كەڭ تارقالماقتا. ئۇ تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ئۇئايتىنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ مۇنداق دەيدۇ: «مېنىڭ پىكرىمچە يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان بىر قىسىم ئىشچىلار سىنىپنىڭ تېخىمۇ كۆپلەپ بىلىم ئېلىۋاتقانلىقى بىر بالا بولىدۇ، بۇ بەك خەتەرلىك، چۈنكى ئۇ ئىشچىلارنى ناھايىتى مۇستەقىل كىشى قىلىپ قويىدۇ.» («بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى 4- نومۇرلۇق دوكلات» 1865- يىل لوندون نەشرى 253- بەت)

ماشىنا بالىلار ۋە ئايالالارنىڭ كۆپ قىسمىنى بىرىكمە ئەمگەكچىلەر قاتارىغا قوشۇپ، ئەر ئىشچىلارنىڭ ئىشخانا قول سانائىتى دەۋرىدە كاپىتال ئىستىبداتىغا قاراتقان قارشىلىقىنى ئاخىرقى ھېسابتا يەڭدى. (142)

(b) ئىش كۈنىنىڭ ئۇزارتىلىشى

ئەگەر ماشىنا ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئاشۇرۇشنىڭ، يەنى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئىش ۋاقتىنى قىسقارتىشنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك ۋاسىتىسى دېسەك، ئۇنداقتا، ئۇ كاپىتالنى ھۆددىگە ئالغۇچى سۈپىتىدە ئەڭ ئاۋۋال بۇ ۋاسىتە ئۆزى ئىگىلىۋالغان سانائەت تارماقلىرىدا ئىش كۈنىنى بارلىق تەبىئىي چەكتىنمۇ ئاشۇرۇۋېتىش ئۈچۈن ئەڭ قۇدرەتلىك ۋاسىتىگە ئايلىنىدۇ. ماشىنا بىر تەرەپتىن، كاپىتالنىڭ ئىزچىل ئۆز خاھىشى بويىچە خالىغانچە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن يېڭى شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، كاپىتالنىڭ باشقىلار ئەمگىكىگە بولغان ناھايىتمۇ قاتتىق تەشنالىقىنى كۈچەيتىشى ئۈچۈن يېڭى مۇددىئالارنى تۇغدۇرىدۇ.

ئالدى بىلەن ئەمگەك ۋاسىتىسىنىڭ ھەرىكىتى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ماشىنىدا ئىشچىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولىدۇ. ئەمگەك ۋاسىتىسىنىڭ ئۆزى سانائەتتىكى بىر خىل مەڭگۈلۈك مېخانىزمغا ئايلىنىدۇ، ئەگەر ئۇ ئۆز يارىدەمچىسى بولغان ئادەم تەرىپىدىن مەلۇم تەبىئىي چەككە

(142) فابرىكا خوجايىنى ئې ئەپەندى داۋا مۇنداق دېدى: «مەن ئۆزۈمنىڭ مېخانىك توقۇش ئىستانوكىمدا پەقەت ئايالالارنىلا ئىشلىتىمەن، مەن نىكاھلانغان ئايالالارنى ئىشلىتىشنى ياخشى كۆرىمەن، بولۇپمۇ ئائىلىسىنى باقىدىغان ئايالالارنى ياخشى كۆرىمەن؛ بۇنداق ئايالالار قىزلارغا قارىغاندا تېخىمۇ ئەستايىدىل ۋە گەپ ئاڭلايدۇ، ئۇلار زۆرۈر تىرىكچىلىك ۋاسىتىلىرىنى تېپىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ پۈتۈن كۈچلىرىنى سەرپ قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇنداق بولغاندا، گۈزەل ئەخلاق، ئايالالارغا خاس بولغان گۈزەل ئەخلاق ئەكسىچە ئۇلارنىڭ ئۆزىگە زىيان سالىدۇ، ئۇلارنىڭ مۇمىن-نازۇك تۇغما تەبىئىتى ئۇلارنى ئەنە شۇنداق قۇل قىلىدىغان ۋە ئازاب چەككۈزدىغان ۋاستىگە ئايلىنىدۇ.» («فابرىكىدا كۈنىگە 10 سائەت ئىشلەش قانۇنى لايىھىسى. سىر ئاشبرنىڭ 3-ئاينىڭ 15-كۈنىدىكى نۇتقى» 1844-يىل لوندون نەشرى 20-بەت)

يەنى بۇ ئادەملەر تېنىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ۋە ئۇلارنىڭ ئىرادىسىگە دۇچ كەلمىسە، ئۇ ئۇزۇلۇكسىز ئىشلەپچىقىرىۋېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمگەك ۋاسىتىسى بولغان كاپىتال ــ يەنە كېلىپ كاپىتال بولغان ئاپتوماتىك ماشىنا كاپىتالىست تەرىپىدىن ئاڭ ۋە ئىرادىگە ئېرىشىدۇ ــ مۇشۇنداق بىر خىل ھەۋەس تۇرتكىسىگە ئۇچرايدۇ، يەنى ئۆزىگە قارشىلىق كۆرسىتىدىغان، لېكىن ئېلاستىك بولغان ئادەمنىڭ تەبىئىي چەك بويىچە قارشىلىق كۆرسىتىشىنى ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈرۈۋېشكە ئۇرۇنىدۇ.(143) ئۇنىڭ ئۈستىگە ماشىنىدا ئىشلەش ئاسان بولۇپ كۆرۈنىدىغان، شۇنىڭدەك ئايالالار ۋە بالىلار ئىتائەتچان كېلىدىغان بولغاچقا بۇنداق قارشىلىق شۇبھىسىزكى ئازىيىدۇ. (144)

(143) «قىممەت باھالىق ماشىنىلار كەڭ قوللىنىلغاندىن بۇيان، ئادەم ئۆزىنىڭ ئوتتۇرىچە كۈچىدىن كۆپلەپ ئوشۇقچە ئىشلەشكە مەجبۇر قىلىندى.» (روبېرت ئوۋېن «سانائەت سىستېمىسىنىڭ تەسىرىگە باھا» 1817-يىل لوندون 2-نەشرى [16-بەت])

(144) ئەنگلىيىلىكلەر بىر شەيئىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەجرىبىلىرىنىڭ ئېپادىلىنىش شەكلىنى شەيئىنىڭ سەۋەبى دەپ قاراشقا ئامراق. ئۇلار كۆپ ھاللاردا فابرىكىلاردىكى ئىش ۋاقتىنىڭ ئۇزارتىلىشىغا فابرىكا تۈزۈمىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە كاپىتالنىڭ نامراتلار ساناتورىيىسى ۋە يېتىم بالىلار ساناتورىيىسىدە رەھىمسىزلىك بىلەن بالىلارنى پادىشاھ ھېرودچە قىرغانلىقى[39] ۋە شۇ يول بىلەن تامامەن ئىرادىسى بولمىغان ئادەم ماتېرىيالىنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى سەۋەب بولغان دەپ ھېسابلايدۇ. مەسىلەن، ئۇزى ئەنگلىيە خوجايىنى بولغان فىلدېن مۇنداق دەيدۇ: «روشەنكى، ئىش كۈنىنىڭ ئۇزارتىلىشىغا مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئېلىپ كېلىنگەن ئىگە - چاقسىز بالىلارنىڭ ئىنتايىن كۆپلىكى سەۋەب بولدى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە خوجايىن ئىشچىلارغا بېقىنمايدىغان بولدى. فابرىكا خوجايىنلىرى شۇ ئۇسۇلدا قولغا كىرگۈزۈلگەن بىچارە ئادەم ماتېرىيالىغا تايىنىپ ئىش ۋاقتىنى ئۇزارتتى. ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىش ئادەتكە ئايلانسا، ئۇلار مۇشۇ خىلدىكى ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىش ئىشنى ئىنتايىن ئاسانلا ئۆز قوشنىلىرىغا تاڭدۇ.» (ج. فىلدېن «زاۋۇت تۈزۈمىنىڭ زىيانكەشلىكى» 1836 - يىل لوندون نەشرى، 11 - بەت) ئايالالار ئەمگىكى توغرىسىدا زاۋۇت تەكشۈرگۈچى سوندېرس 1843 - يىلدىكى فابرىكا توغرىسىدىكى دوكلاتىدا مۇنداق دەيدۇ: «ئايال ئىشچىلار ئارىسىدا شۇنداق ئايالالار بارکى، بەزىلەر بىر نەچچە كۈندىن تاشقىرى، بىر نەچچە ھەپتىلەر داۋامىدا ئەتىگەن سائەت ئالتىدىن كېچىسى سائەت 12گىچە ئىشلەيدۇ ۋە غەزلىنىش ئۈچۈن ئىككى سائەتتىن كەمرەك ۋاقىت بېرىلىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ھەر ھەپتىنىڭ بەش كۈنىدە ھەر كۈندىكى 24 سائەت ئىچىدە ئۇلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپ كېلىشى ۋە ئۇخلىشى ئۈچۈن پەقەت ئالتە سائەتلا قالىدۇ.»

بىزگە ئايان بولدىكى، ماشىنىنىڭ ئۇنۇمدارلىقى ماشىنا مەھسۇلاتقا كۆچۈرگەن قىممەتنىڭ تەركىبىي قىسمىنىڭ مقدارىغا تەتۇر تاناسىپ بولىدۇ. ماشىنا ئېلىپ بارىدىغان فۇنكسىيە مۇددىتى قانچە ئۇزۇن بولسا، ماشىنا تەرىپىدىن قوشۇلىدىغان قىممەتنىڭ مەھسۇلات مقدارىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ، ماشىنا تەرىپىدىن ئۇنىڭ تاۋار بىرلىكىگە قوشۇلىدىغان قىممەت قىسمى شۇنچە ئاز بولىدۇ. ماشىنىنىڭ ئۇنۇملۇك ئىشلەش دەۋرى بولسا، ناھايىتى روشەنكى ئىش كۈنىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى يا كى كۈندىلىك ئەمگەك جەريانىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى مۇشۇ جەريانىدا تەكرارلانغان كۈن سانىغا كۆپەيتىش بىلەن بەلگىلىنىدۇ.

ماشىنىلارنىڭ ئۇپرىشى ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش ۋاقتى بىلەن زادىلا ماتېماتىكىدىكىدەك ئۇنداق ئېنىق ھالدا بىردەك كېلىشەرمەيدۇ. مۇشۇ ئىككىسى بىردەك بولغان ئالدىنقى شەرت ئاستىدىمۇ، $7\frac{1}{2}$ يىل داۋامىدا ھەركۈنى 16 سائەتتىن ئىشلىگەن ماشىنىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى بىلەن ئومۇمىي مەھسۇلاتقا قوشقان قىممىتى ئەينى شۇنىڭدەك 15 يىل داۋامىدا كۈنىگە سەككىز سائەتتىن ئىشلەيدىغان ماشىنىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى بىلەن ئومۇمىي مەھسۇلاتقا قوشقان قىممىتىدىن ئارتۇق بولمايدۇ. لېكىن بىرىنچى خىل ئەھۋالدا ماشىنىنىڭ قىممىتى ئىككىنچى خىل ئەھۋالدىكىگە قارىغاندا بىر ھەسسە تېزراق تەكرار ھاسىل قىلىنىدۇ ھەمدە كاپىتالىست ئىككىنچى خىل ئەھۋالدا بۇ ماشىنا بىلەن 15 يىل ئىچىدە قولغا كەلتۈرىدىغان ئوشۇق ئەمگەكنى بىرىنچى خىل ئەھۋالدا $7\frac{1}{2}$ يىلدا قولغا كەلتۈرگەن بولىدۇ.

ماشىنىنىڭ شەكىللىك ئۇپرىشى ئىككى خىل بولىدۇ. بىرىنچى خىلى ئىشلىتىلىش سەۋەبىدىن، يەنى خۇددى تەڭگە پۇل ئوبوروت جەريانىدا ئۇپرىغاندەك ئۇپرايدۇ، يەنە بىر خىلى بولسا، ئىشلەتمەسلىكتىن ئۇپرايدۇ. قىلىچ غىلاپ ئىچىدە تۇرۇۋەرسە دات بېسىپ قالغىنىدەك، كىيىنكى بىر خىل ئەھۋالدا ماشىنىنىڭ ئۇپرىشى تەبىئەت كۈچىنىڭ تەسىرىدىن بولىدۇ.

بىرىنچى خىلدىكى ئۇپراش ئازدۇر-كۆپتۇر ماشىنىنىڭ ئىشلىتىلىشى بىلەن تۇغرا تاناسىپ بولىدۇ. ئىككىنچى خىلدىكى ئۇپراش بولسا، ماشىنىنىڭ ئىشلىتىلىشىگە مەلۇم دەرىجىدە تەتۇر تاناسىپ بولىدۇ. (145)

لېكىن ماشىنا شەكىللىك ئۇپراشتىن باشقا يەنە شەكىلسىزمۇ ئۇپرايدۇ، ئوخشاش قۇرۇلمىلىق ماشىنا ئەرزان باھا بىلەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىدىكەن ياكى بۇ ماشىنا بىلەن رىقابەتلىشەلەيدىغان ئوبدانراق ماشىنىلار بارلىققا كەلگەنىكەن، ئەسلىدىكى ماشىنىنىڭ ئالماشتۇرۇش قىممىتى زىيانغا ئۇچرايدۇ. (146) مۇشۇ ئىككى خىل ئەھۋال ئاستىدا، ئەسلىدىكى ماشىنا يەنە ناھايىتى يېڭى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئىگە بولسىمۇ، ئەمدى ئۇنىڭ قىممىتى ئۇنىڭدا ئەمەلىيەتتە ئوبيېكتلاشقان ئىش ۋاقتى بىلەن بەلگىلەنمەستىن، بەلكى ئۇنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ياكى ئۇنىڭدىن ئوبدانراق ماشىنىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئىش ۋاقتى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ماشىنا ئازدۇر-كۆپتۇر ئۆز قىممىتىنى يوقىتىدۇ. ماشىنىنىڭ پۈتۈن قىممىتىنىڭ تەكرار ھاسىل قىلىنىش دەۋرى قانچىلىك قىسقا بولسا، ئۇنىڭ شەكىلسىز ئۇپراش خەۋپى شۇنچىلىك ئاز بولىدۇ، ئىش كۈنى قانچىلىك ئۇزۇن بولسا، بۇ تەكرار ھاسىل قىلىنىش دەۋرى شۇنچە قىسقا بولىدۇ. مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى ماشىنىنى دەسلەپتە قوللانغان چاغدا، ئۇلارنى ئەرزان قىلىپ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن يېڭى ئۇسۇللار پەيدا

(145) «مېتال مېخانىزمىنىڭ ئىشلىتىلمەي تاشلاپ قويۇلۇشى ئۇنىڭ نازۇك، كۆپ ھەرىكەت قىلىدىغان بۆلەكلىرىنىڭ زىيانغا ئۇچرىشىغا ... سەۋەب بولۇپ قېلىشى مۇمكىن» (يۇر «فابرىكا پەلسەپىسى» 281-بەت)

(146) يۇقىرىدا ① ئېيتىپ ئۆتۈلگەن «مانچېستېر يىپ ئىگىرگۈچىلەر خوجايىنى» (1862-يىل 11-ئاينىڭ 26-كۈنى «تايمىس گېزىتى») ماشىنىنىڭ خىراجىتى ئۇستىدە توختالغاندا مۇنداق دېگەن: «ئۇ (يەنى ماشىنىلارنىڭ ئۇپرىشى ئۈچۈن چىقىرىۋېتىلىدىغان قىسمى) ماشىنىلار براكقا چىقىرىلىشتىن ئىلگىرى يېڭى ۋە قۇرۇلمىسى تېخىمۇ ياخشى باشقا ماشىنىلارغا ئالماشتۇرۇلۇش نەتىجىسىدە ئىشتىن توختىتىلغان چاغدا، مۇشۇنداق ئۇزلۇكسىز پەيدا بولۇپ تۇرىدىغان زىيانىنى تولۇقلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.»

① مۇشۇ تومنىڭ 388-389-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۇزگۈچىدىن

بولىدۇ، (147) ئاشۇ ماشىنىنىڭ قىسمەن بۆلەكلىرى ياكى ئۇسكۇنىلىرىگە ئالاقىدار بولۇپلا قالماي، ھەتتا ماشىنىنىڭ پۈتكۈل قۇرۇلمىسىغا ئالاقىدار ئۆزگىرىشلەر ئۈزلۈكسىز ھالدا كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ماشىنا ئۆمرىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ئىش كۇنىنى ئۈزارتىشتەك بۇنداق ئالاھىدە نىيەتمۇ كۆچلۈك بولىدۇ. (148)

باشقا شارائىتلار ئۆزگەرمىگەن ۋە ئىش كۇنى مۇقىم بولغان ئەھۋال ئاستىدا، ئىككى ھەسسە كۆپ ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئۈچۈن ماشىنىغا ۋە زاۋۇت ئۈيلىرىگە سېلىنىدىغان ئۆزگەرمەس كاپىتال قىسمىنى ھەم خام ئەشيا ۋە قوشۇمچە ماتېرىيال قاتارلىقلارغا سېلىنىدىغان ئۆزگەرمەس كاپىتال قىسمىنمۇ بىر ھەسسە كۆپەيتىشكە توغرا كېلىدۇ. ئىش كۇنىنىڭ ئۈزارتىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆلىمىمۇ زورىيىدۇ، ئەمما ماشىنا ۋە زاۋۇت ئۈيلىرىگە سېلىنىدىغان كاپىتال ئۆزگەرتىلمەيدۇ. (149) شۇنىڭ ئۈچۈن، قوشۇمچە قىممەت ئېشىپلا قالماستىن، بەلكى بۇ قوشۇمچە قىممەتنى

(147) «ئادەتتىكى مۆلچەرگە قارىغاندا، بېگى تېپتىكى بىرىنچى ماشىنىنى ياساش ئۈچۈن كەتكەن خراجەت ئىككىنچى ماشىنىنى ياساشقا كەتكەن خراجەتتىن بەش ھەسسە قىممەتكە چۈشىدۇ.» (بابباگ «ماشىنا ۋە فابرىكىدىكى تېجەشلىك توغرىسىدا» 211 ـ ، 212 ـ بەتلەر)

(148) «بىر نەچچە يىل داۋامىدا تور ئىشلەپچىقىرىشدا نۇرغۇن ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىلىپ، ياخشى ساقلانغان ئەسلىدە 1200 فوند ستېرلىڭغا يارايدىغان ماشىنا بىر نەچچە يىلدىن كېيىن ئاران 60 فوند ستېرلىڭغا سېتىلىدىغان بولۇپ قالدى... ماشىنلار كەينى ـ كەينىدىن شۇنچىلىك تېزلىكتە ياخشىلىنىپ باردىكى، ماشىنلار ماشىنا ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ قولىدا تۇرۇپلا كېرەكسىز قىلىندى، چۈنكى مۇۋاپىقىيەتلىك كەشپىياتلار قولغا كەلگەنلىكتىن ئۇنىڭ ۋاقتى ئۆتكەنىدى.» شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنداق قالايمىقان دەۋردە تور زاۋۇتىنىڭ خوجايىنلىرى ناھايىتى تېزدىن ئىشچىلارنى ئىككى سمېنا بوپىچە ئىشلەيدىغان قىلىپ، ئىلگىرىكى سەككىز سائەتلىك ئىش كۇنىنى 24 سائەتكە ئۇزارتتى. (يۇقىرىدىكى كىتاب، 233 ـ بەت)

(149) «ئۆز ـ ئۆزىدىن روشەنكى، بازار ئەھۋالى تۇراقسىز بولغان، تەلەپ ئېشىپ ـ تۆۋەنلەپ تۇرۇۋاتقان ئەھۋالدا، دائىم شۇنداق ئەھۋاللار كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ: فابرىكا خوجايىنلىرى تۇراقلىق كاپىتالنى كۆپەيتمەيمۇ تېخمۇ كۆپ تۇراقسىز كاپىتالنى ئىشلىتەلەيدۇ.....قۇرۇلۇش ۋە ماشىنا چىقمىنى كۆپەيتمەي تۇرۇپمۇ تېخمۇ كۆپ خام ئەشيا ماتېرىياللىرىنى پىششىقلاپ ئىشلىيەلەيدۇ.» (ر.توررېنس «ئىش ھەققى ۋە بىرلىشىش توغرىسىدا» 1834 ـ يىل لوندون نەشرى 41 ـ بەت)

شىلۇپلىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان خراجەتلەرمۇ كېمىيىدۇ ئەلۋەتتە، ئىش كۇنى ئۇزارتىلسىلا، ئومۇمەن مەلۇم دەرىجىدە مۇشۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىدۇ، لېكىن بۇ يەردە ئۇ تېخمۇ ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە، چۈنكى كاپىتالنىڭ ئەمگەك ۋاستىسىگە ئايلىنىدىغان قىسمى بۇ يەردە تېخمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ.(150) ماشىنلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن، كاپىتالنىڭ بارغانسېرى ئۆسۈپ بارىدىغان تەركىبىي قىسمى مۇشۇنداق بىر خىل شەكىلدە مۇقىملىشىپ قالىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، كاپىتال ئۆز قىممىتىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ بارىدۇ، يەنى بىر تەرەپتىن، كاپىتال جانلىق ئەمگەك بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزگەن ھامان ئۆزىنىڭ ئىستېمال قىممىتىنى ۋە ئالماشتۇرۇش قىممىتىنى يوقىتىدۇ. ئەنگلىيە پاختا توقۇمىچىلىق ساھەسىدىكى خوجايىن ئېشۇورت ئەپەندى پروفېسسور ناسسائو.ۋ.سېنئيورغا نەسىھەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

«بىر دېھقان گۈرجىكىنى يەرگە قويۇپ قويغاندا، شۇ ھامان 18 پېنسلىق كاپىتالنى كېرەكسىز نەرسىگە ئايلاندۇرغان بولىدۇ. بىزنىڭ كىشىلىرىمىز (يەنى فابرىكىدىكى ئىشچىلىرىمىز)دىن بىرى فابرىكىنى تاشلاپ كەتكىنىدە، ئۇ 100 مىڭ فوند ستېرلىڭدىن[331] ئىبارەت كاپىتالنى كېرەكسىز نەرسىگە ئايلاندۇرغان بولىدۇ.»(151)

ئويلاپ كۆرۈڭ! 100 مىڭ فوند ستېرلىڭدىن ئىبارەت كاپىتالنى بىردەم بولسىمۇ «كېرەكسىز نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ ـ ھە!» كىشىلىرىمىزدىن بىرەرسىنىڭ فابرىكىنى قاچان بولمىسۇن تاشلاپ كېتىشى زادىلا يول قويۇپ بولمايدىغان ئىش! ئېشۇورت تەنبە بەرگەن سېنئيورنىڭ قارىشچە ماشىنا كۆلىمىنىڭ زورىيىشى ئىش كۇنىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۈزارتىلىشىنى «ئارزۇسىغا

(150) نېكىستە كۆرىستىلگەن بۇ نۇقتا بۇ يەردە تولۇقراق تەسۋىرلەنگەن ھاسىل قىلىش ئۈچۈن ئۈرىستىلدى، چۈنكى مەن 3 ـ كىتابتا[180] پايدا نىسبىتى يەنى قوشۇمچە قىممەت ۋە ئاۋانسلانغان ئومۇمىي كاپىتال نىسبىتى توغرىسىدا توختالمەن.

(151) سېنئيور «زاۋۇت قانۇنى توغرىسىدا خەت ـ چەكلەر» 1837 ـ يىل لوندون نەشرى 14 ـ بەت.

مۇڭاپىق ئىشقا ئايلاندۇرۇپ قويىدى.»(152)

ماشىنا پەقەت ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ كۆرسىنى بىۋاستە چۈشۈرۈپ، ئەمگەك كۈچىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتا زۆرۈر بولغان تاۋارلارنى ئەرزانلاشتۇرغانلىقى، شۇنىڭ بىلەن ۋاستىلىك ھالدا ئەمگەك كۈچىنى ئەرزانلاشتۇرغانلىقى ئۈچۈنلا نىسپىي قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلغان ئەمەس، بەلكى ماشىنا ئەڭ دەسلەپتە ئاندا-ساندا قوللىنىلغان چاغدا ماشىنا ئىگىسى ئىشلىتىدىغان ئەمگەكنى يۇقىرى ئۈنۈملۈك ئەمگەككە ئايلاندۇرغانلىقى، ماشىنا مەھسۇلاتىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتىنى ئۈنىڭ ئايرىم قىممىتىدىن ئاشۇرغانلىقى ۋە شۇ تەرىقىدە كاپىتالىستقا ئەمگەك كۈچىنىڭ بىر كۈنلۈك قىممىتىنى بىر كۈنلۈك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ ئىنتايىن ئاز قىسمى بىلەن تولۇقلاشقا ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بەرگەنلىكى ئۈچۈنمۇ نىسپىي قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ماشىنىلىق ئىشلەپچىقىرىش تېخى مونوپول ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان مۇشۇنداق ئۆتكۈنچى دەۋرده پايدا ئىنتايىن يۇقىرى بولىدۇ، كاپىتالىستمۇ ئىش كۈنىنى مۇمكىنقەدەر ئۇزارتىش ئارقىلىق بۇ «غەنىيمەت پۇرسەت» مەزگىلى[332] دىن ئۇزۇل-كېسىل پايدىلىنىشقا ئۇرۇنىدۇ. پايدا كۆپەيگەنسېرى تېخىمۇ كۆپرەك پايدا ئېلىش تەشنالىقى كۈچىيىدۇ.

(152) «تۇراقلىق كاپىتالنىڭ ئوبوروت كاپىتالدىن كۆپلەپ ئېشىپ كېتىشى....ئىش ۋاقتىنىڭ ئۇزارتىلىشىنى ئارزۇسىغا مۇڭاپىق كېلىدىغان ئىشقا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ.» ماشىنا قاتارلىق ئۇسكۇنىلەر كۆلەمنىڭ زورىيىشىغا ئەگىشىپ، «ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىش غەرەزلىرىمۇ كۈچىيىپ بارىدۇ، چۈنكى مۇشۇنداق قىلىش كۆپلىگەن تۇراقلىق كاپىتالغا پايدا كەلتۈرىدىغان بىردىنبىر ۋاستە ئىدى.» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 11- ، 14- بەتلەر) «ھەرقانداق بىر فابرىكىدا ھەرخىل خراجەتلەر، مەسىلەن، بىنا ئۈچۈن ئىجارە ھەققى، يەرلىك باج ۋە دۆلەت بېجى، ئوت ئاپىتى سوغۇرتىسى خراجىتى، ھەر خىل مۇقىم ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى، ماشىنىلارنىڭ ئۈپراش ھەققى شۇنىڭدەك باشقا ھەرخىل خراجەتلەر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۆزگەرمەيدۇ. مۇشۇ چىقىملارنىڭ پايدىغا بولغان نىسبىتى ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ زورىيىشىغا ئەگىشىپ، ئوخشاش نىسبەت بويىچە ئازلايدۇ.» «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1862- يىل 10- ئاينىڭ 31- كۈنى» 19- بەت)

ماشىنا ئوخشاش بىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىدا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغاندىن كېيىن، ماشىنا مەھسۇلاتىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى ئۈنىڭ ئايرىم باھاسىنىڭ سەۋىيىسىگە چۈشۈپ قالىدۇ، بۇ چاغدا تۆۋەندىكى بىر قانۇنىيەت ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىشكە باشلايدۇكى، قوشۇمچە قىممەت كاپىتالىستنىڭ ماشىنا ئارقىلىق ئەمگەك كۈچىنىڭ ئورنىنى ئالغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئەكسىچە كاپىتالىستنىڭ شۇ ماشىنىدا ئىشلىتىدىغان ئەمگەك كۈچىنى يوللىغانلىقىدىن ھاسىل بولىدۇ. قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەنبەسى كاپىتالنىڭ پەقەت ئۆزگىرىشچان قىسمىدۇر، بىز يۇقىرىدا كۆردۈقكى، قوشۇمچە قىممەت مىقدارى مۇنداق ئىككى ئامىلغا باغلىق بولىدۇ، يەنى قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى بىلەن بىرلا ۋاقىتتا ئىشلىتىلگەن ئىشچىنىڭ سانىغا باغلىق بولىدۇ. ① مەلۇم ئۆزۈنلۇقتىكى ئىش كۈنىدە قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ئىش كۈنىنىڭ زۆرۈر ئەمگەككە ۋە ئوشۇق ئەمگەككە قانداق نىسبەتتە بۆلۈنۈشى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. بىرلا ۋاقىتتا ئىشلىتىلىدىغان ئىشچىنىڭ سانى كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان قىسمى بىلەن ئۆزگەرمەس قىسمىنىڭ نىسبىتى بويىچە بەلگىلىنىدۇ. ئەمدى روشەنكى، ماشىنىلىق ئىشلەپچىقىرىش قانداق قىلىپ زۆرۈر ئەمگەكنى كېمەيتىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئۆستۈرۈپ، ئوشۇق ئەمگەكنى كېڭەيتىسۇن، ئۇ پەقەت مۇئەييەن كاپىتال ئىشلىتىدىغان ئىشچىنىڭ سانىنى ئازايتقاندىلا ئاندىن مۇشۇنداق نەتىجە كېلىپ چىقىدۇ. ماشىنىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىلگىرىكى ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ بىر قىسمىنى يەنى جانلىق ئەمگەك كۈچىگە ئايلانغان كاپىتالنىڭ بىر قىسمىنى ماشىنىغا يەنى ھېچقانداق قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلمايدىغان ئۆزگەرمەس كاپىتالغا ئايلاندۇرىدۇ. لېكىن، مەسىلەن، ئىككى ئىشچىدىن 24 ئىشچىنىڭ ھاسىل قىلىدىغان قوشۇمچە قىممىتىنى شىلىۋالغىلى بولمايدۇ. ئەگەر 24 ئىشچىنىڭ ھەرقايسىسى

① مۇشۇ تومنىڭ 572-580- بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۆزگۈچىدىن

ھەر بىر 12 سائەتلىك ئىش ۋاقتىدا بىر سائەتلىك ئوشۇق ئەمگەك قىلسا، ئۇنىڭدا ئۇلارنىڭ ھەممىسى جەمئىي 24 سائەتلىك ئوشۇق ئەمگەك قىلغان بولىدۇ، ھالبۇكى، ئىككى ئىشچىنىڭ پۈتۈن ئەمگىكى 24 سائەتتىن ئىبارەت بولىدۇ. شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ماشىنىدىن پايدىلىنىپ قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىشتا شۇنداق بىر ئىچكى زىددىيەت بارلىكى، مۇئەييەن مىقداردىكى كاپىتال تەمىن ئېتىدىغان قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئىككى ئامىلى ئىچىدە، ماشىنا بىر ئامىلنى يەنى قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنى ئاشۇرغاندەك يەنە بىر ئامىلنى يەنى پەقەت ئىشچىلارنىڭ سانىنى ئازايتىش يولى بىلەنلا ئاشۇرىدۇ، ماشىنىلار سانائەتنىڭ مەلۇم تارمىقىدا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغاندىن كېيىن، ماشىنا ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلىدىغان تاۋارنىڭ قىممىتى مۇشۇ تۈردىكى بارلىق تاۋارلارنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتىنى تەڭشەيدىغان قىممەتكە ئايلانغان چاغدىلا بۇ ئىچكى زىددىيەت ئاشكارلىنىپ چىقىدۇ؛ لېكىن مانا بۇ زىددىيەتنى كاپىتالىست ھېس قىلالمايدۇ(153)، ئەنە شۇ زىددىيەت ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنۇاتقان ئىشچىلار سانىنىڭ نىسپىي كېمىيىشىنى پەقەت نىسپىي ئوشۇق ئەمگەك بىلەنلا ئەمەس، بەلكى مۇتلەق ئوشۇق ئەمگەكنىڭ كۆپىيىشى بىلەنمۇ تولدۇرۇش ئۈچۈن كاپىتالستنى ئىش كۈننى جېنىنىڭ بارىچە ئۇزارتىشقا يەنە مەجبۇر قىلىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ماشىنىلارنىڭ كاپىتالستىك ئۇسۇلدا تەتبىق قىلىنىشى، بىر تەرەپتىن ئىش كۈننى چەكسىز ئۇزارتىش ئۈچۈن يېڭى ۋە كۈچلۈك مۇددىئا تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ ھەمدە ئەمگەك ئۇسۇلىنىڭ ئۆزىنى ۋە ئىجتىمائىي ئەمگەك ئورگانىزمىنىڭ خاراكتېرىدە مۇنداق ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇكى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە مۇشۇنداق يۇنىلىشكە بولغان قارشىلىقنى بۇزۇپ تاشلايدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىلگىرى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ

(153) بۇ ئىچكى زىددىيەتنى نېمە ئۈچۈن كاپىتالستنىڭ ئۆزى ۋە كاپىتالستنىڭ پىكرى تەسىرىگە ئۇچرىغان سىياسىي ئىقتىسادنىڭ ئاڭقىرالمايدىغانلىقىنى 3-كىتابنىڭ باشتىكى بۆلۈملىرىدە كۆرىمىز.

كاپىتالنىڭ قول ئاستىدا بولمىغان تەبىقىلىرىنى قىسمەن كاپىتالغا بويسۇندۇرۇپ، قىسمەن ماشىنا تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلغان ئىشچىلارنى ئىشسىز قالدۇرۇپ، ئوشۇق ئەمگەك ئاھالىسىنى پەيدا قىلىدۇ(154)، بۇ كىشىلەر كاپىتال تاڭغان قانۇنىيەتلەرگە بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئەنە شۇ سەۋەبتىن، ھازىرقى زامان سانائىتى تارىخىدا دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىر ھادىسە پەيدا بولىدۇ يەنى ماشىنا ئىش كۈنىنىڭ بارلىق ئەخلاق چېكىنى ۋە تەبىئىي چەكنى يوقىتىدۇ. ئەنە شۇ سەۋەبتىن، ئىقتىسادشۇناسلىقتا پارادوكس پەيدا بولىدۇ، يەنى ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىشنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ۋاستىسى — ئىشچىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنىڭ پۈتۈن ھاياتىنى كاپىتالنىڭ ئىختىيارىدا بولىدىغان، كاپىتالنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرىدىغان ئەمگەك ۋاقتىغا ئۆزگەرتىشتىكى ئەڭ ئىشەنچلىك ۋاستىگە ئايلىنىدۇ. قەدىمكى زامانداكى ئەڭ بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئارىستوتېل مۇنۇلارنى خىيال قىلغانىدى:

«ئەگەر دېدال يارىتقان ھەيكەل ئۆز-ئۆزىدىن ھەرىكەت قىلغاندەك ياكى ھېفىستاسنىڭ سۆيىسىدا نەزىر-چىراغ ئىشلىرى ئۆزلۈكىدىن ئادا قىلىنغاندەك، ھەر بىر سايمان بۈيرۇققا ئاساسەن ياكى سىزىمگە ئاساسەن ئۆزى ئورۇنداشقا تېگىشلىك ئىشنى ئورۇندىيالغان بولسا، رەخت توقۇش موكىلىرى رەختنى ئۆزى توقۇيالغان بولسا، ئۇنداقتا ئۇستىغا ياردەمچىمۇ، خوجايىنغا قۇلمۇ كېرەك بولمىغان بولاتتى.»(155)

تەسىرون زامانىدىكى گرىك شائىرى ئانتىپاترمۇ بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ماشىنىلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلى سۈپىتىدە سۇ تۇگمىنىنىڭ كەشپ قىلىنغانلىقىنى ئايال قۇللارنى ئازادلىققا ئېرىشتۇرگۈچى ۋە ئالتۇن ئەسىرنى گۈللەندۇرگۈچىنىڭ پەيدا بولغانلىقى دەپ

(154) رىكاردونىڭ ئەڭ بۈيۈك نەتىجىلىرىدىن بىرى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ ماشىنىنى پەقەت تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى دەپلا ئەمەس، بەلكى «ئوشۇق ئاھالە» ھاسىل قىلىدىغان ۋاستە دەپمۇ قارىغان.

(155) فرانز بىپ «ئارىستوتېل پەلسەپىسى» 1842-يىل بېرلىن نەشرى 2-توم 408-بەت

مەدھىيىلىگەنىدى. (156) «كۇپارلار! ھەي كۇپارلار!» پاراسەتلىك باستىئا، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۆتكەن تېخمۇ پاراسەتلىك ماك كوللوخ كەشىپ قىلغىنىدەك، بۇ قەدىمكىلەر سىياسىي ئىقتىسادتىن ۋە خرىستىئاندىن ھېچنىمە چۈشەنمەيدۇ. ئۇلار جۇملىدىن ماشىنىنىڭ ئىش كۈنىنى ئۇزارتىشتىكى ئەڭ ئەپچىل ۋاستە ئىكەنلىكىنى چۈشەنمەيدۇ. ئۇلار بەلكىم بىر ئادەمنىڭ قۇل بولۇشى، يەنە بىر ئادەمنىڭ ھەقىقىي راۋاج تېپىشى ئۈچۈن ۋاستە بولىدۇ دەپ چۈشەندۈرۈشى مۇمكىن. بىراق ئاممىنى قۇل قىلىشنى تەرغىپ قىلىش ئارقىلىق ئاز ساندىكى قوپال ياكى ھېچقانچە تەربىيە كۆرمىگەن ۋە بىردىنلا بېيىپ كەتكەنلەرنىڭ «داڭلىق فابرىكا خوجايىنى»، «قالتىس كولباسا ئىشلەش خوجايىنلىرى» ۋە «نوپۇزلۇق ئاياغ مېيى سودىگەرلىرى»گە ئايلىنىشى ئۈچۈن، ئۇلاردا خرىستىئانلىققا خاس ئورگانىك سېزىم ناھايىتى كەمچىل ئىدى.

(c) ئەمگەك سجىللىقى

كاپىتال قوللىدىكى ماشىنلار كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىش كۈنىنىڭ

(156) بۇ يەردە مەن شتولبېرگ تەرجىمە قىلغان شېئىرلارنى نەقىل كەلتۈرىمەن. چۈنكى بۇ شېئىرلار يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئەمگەك تەقسىماتى توغرىسىدىكى گەپلەرگە① بۇ قەدىمكى زاماندىكى كۆزقاراش ھازىرقى زاماندىكى كۆزقاراشنىڭ ئەكسىچە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ:

«تۆگىمەنچى قىز قولۇڭنى ئاسرا، ئاڭا ئارام بەر،
خوراز چىللاپ، تاڭ ئاتسا، كارىڭ بولماي ئۇخلىغىن!
كەلدى ئەنە سۇ پەرى سىلەر ئۈچۈن ئىشلەشكە،
چۆرگىلەتتى چاقپەلەك ئىلاھەنىڭ ئەمرىدىن.
ئەجدادلارىدەك بىزلەرمۇ ياشايلى شاد، جاپاسىز،
بەھرلىنىپ تەڭرىنىڭ شاپائىتى، مېھرىدىن!»

(«يۇنان شېئىرلىرىدىن تاللانما» گراف كرستىن شتولبېرگ تەرجىمىسى. 1782 - يىل ھامبۇرگ نەشرى [312 - بەت])

① مۇشۇ تومنىڭ 685-698-بېتىگە قارالسۇن. ـــ تۈزگۈچىدىن

چەكسىز ئۇزىرىشى جەمئىيەتنىڭ ھايات مەنبەسىنى تەھدىتكە ئۇچراتتى، نەتىجىدە بىز يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، جەمئىيەتتە ئىنكاس قوزغاپ، قانۇننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدىغان نورمال ئىش كۈنىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولدى.① نورمال ئىش كۈنى ئاساسىدا، بىز يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەن ئەھۋال، يەنى ئەمگەك سجىللىقى ھەل قىلغۇچ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. ② مۇتلەق قوشۇمچە قىممەتنى تەھلىل قىلغان چاغدا، گەپ ئالدى بىلەن ئەمگەكنىڭ تاشقى ئامىللىق مىقدارى ئۈستىدە بولغانىدى، ئەمگەكنىڭ سجىللىقى بولسا ئۆزگەرمەيدۇ دەپ پەرەز قىلىنغانىدى. ئەمدى بىز تاشقى ئامىللىق مىقدارنىڭ قانداق قىلىپ ئىچكى ئامىللىق مىقدارغا ياكى سجىللىققا ئۆزگىرىدىغانلىقى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىمىز.

ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇمكى، ماشىنلار مۇكەممەللىشىپ بارغانسېرى ۋە ماشىنلاردا ئىشلەيدىغان بۇ ئالاھىدە تۈردىكى ئىشچىلارنىڭ تەجرىبىسى توپلانغانسېرى ئەمگەكنىڭ سۈرئىتى، ئەمگەكنىڭ سجىللىقى تەبىئىي ھالدا ئېشىپ بارىدۇ. مەسىلەن، ئەنگلىيىدە يېرىم ئەسىردىن بۇيان، ئىش كۈنىنىڭ ئۇزىرىشى بىلەن بىللە فابرىكا ئەمگەك سجىللىقىنىڭ ئېشىشىمۇ بىرلا ۋاقىتتا تەڭ ئەمەلگە ئېشىپ كەلدى. لېكىن ئىنتايىن روشەنكى، ئەمگەك ۋاقىتلىق ئەمەس، بەلكى ھەر كۈنى قانۇنىيەتلىك ھالدا بىر خىل تەكرار ئېلىپ بېرىلغان ئەھۋال ئاستىدا، شۇنداق بىر پەيت پەيدا بولىدۇكى، بۇنداق پەيتتە ئىش كۈنىنىڭ ئۇزىرىشى بىلەن ئەمگەك سجىللىقى بىر-بىرىنى چەتكە قاقىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمگەكنىڭ سجىللىقى تۆۋەنلىتىلگەندىلا ئىش كۈنى ئۇزارتىلىدۇ ياكى ئۇنىڭ ئەكسىچە ئىش كۈنى قىسقارتىلغاندىلا ئەمگەك سجىللىقى ئاشىدۇ. ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بارا-بارا كۆچەيىپ بارغان غەزىپى تۈپەيلىدىن دۆلەت زورلۇق بىلەن ئىش كۈنىنى قىسقارتىشقا ۋە ھەممىدىن ئاۋۋال ھەقىقىي تۈردە فابرىكىدا نورمال ئىش كۈنىنى يولغا قويۇشقا مەجبۇر

① مۇشۇ تومنىڭ 563-بېتىگە قارالسۇن. ـ تۈزگۈچىدىن
② مۇشۇ تومنىڭ 646-بېتىگە قارالسۇن. ـ تۈزگۈچىدىن

قىلىنغان ۋاقىتتىن باشلاپ، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىش كۈنىنى ئۈزارتىش ۋاستىسى بىلەن قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشىنى ئاشۇرۇش مەڭگۈ مۇمكىن بولماي قالغان ۋاقىتتىن باشلاپ، كاپىتال پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن غەيرەتكە كىرىپ ماشىنا سىستېمىسىنى راۋاجلاندۇرۇشنى تېزلىتىش ئارقىلىق نسپىي قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، نسپىي قوشۇمچە قىممەتنىڭ خاراكتېرىدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، نسپىي قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىشنىڭ ئۇسۇلى مۇنداق بولىدۇ: ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ئاشۇرۇلغانلىقتىن، ئىشچى ئوخشاش ۋاقىت ئىچىدە ئوخشاش ئەمگەك سەرپ قىلىپ تېخىمۇ كۆپ نەرسە ئىشلەپچىقىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ، ئوخشاش ئىش ۋاقتى ئىچىدە ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ قىممىتىگە قوشۇلسا، ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا كۆپ بولىدۇ، لېكىن بۇ ئۆزگەرمەس ئالماشتۇرۇش قىممىتى ئەمدى نۇرغۇن مقداردىكى ئىستېمال قىممىتىدە ئىپادىلىنىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن يەككە تاۋارنىڭ قىممىتى تۆۋەنلەيدۇ. بىراق ئىش كۈنى مەجبۇرىي قىسقارتىلسا، ئەھۋال باشقىچە بولىدۇ. ئىش كۈنىنىڭ مەجبۇرىي قىسقارتىلىشى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ۋە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتلىرىنى تېجەشكە ناھايىتى زور تۈرتكە بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىشچىنى ئەينى بىر ۋاقىت ئىچىدە ئەمگەك سەرپىياتىنى كۆپەيتىپ، ئەمگەك كۈچىنىڭ جىددىيلىك دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈپ، ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدىكى بوشلۇقنى يەنىمۇ تولدۇرۇشقا مەجبۇرلايدۇ، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئەمگەكنى قىسقارغان ئىش كۈنى دائىرىسىدىلا يېتىش مۇمكىن بولغان دەرىجىگىچە زىچلاشتۇرىدۇ. مۇئەييەن ۋاقىت ئىچىگە سىغدۇرۇلغان، زور مقداردىكى بۇنداق ئەمگەك ھازىر بىرقەدەر زور ئەمگەك مقدارى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەمەلىيەتتىمۇ شۇنداق. ھازىر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ «تاشقى ئامىللىق مقدارى» جەھەتتىن ئۆلچەشتىن باشقا، يەنە ئۇنىڭ زىچلىق دەرىجىسىنى ئۆلچەشمۇ

بار. (157) ھازىر ئون سائەتلىك ئىش كۈنىنىڭ بىر سائىتىدە قىلىنغان بىرقەدەر ئېغىر ئەمگەك 12 سائەتلىك ئىش كۈنىنىڭ بىر سائىتىدە قىلىنغان يېنىك ئەمگەككە قارىغاندا، ئوخشاش ياكى تېخىمۇ كۆپ ئەمگەكنى، يەنى سەرپ قىلىنغان ئەمگەك كۈچىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، سىجىللىقى چوڭراق بولغان بىر سائەتتە ئىشلەنگەن مەھسۇلاتنىڭ قىممىتى ئازادە $1\frac{1}{5}$ سائەتتە ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلات قىممىتىگە سېلىشتۇرغاندا باراۋەر ياكى تېخىمۇ كۆپ قىممەتكە ئىگە بولىدۇ. نسپىي قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ ئۆسۈشىدىن سۆز ئاچماي تۇرايلى، ھازىر، مەسىلەن، $3\frac{1}{3}$ سائەتلىك ئوشۇق ئەمگەك بىلەن $6\frac{2}{3}$ سائەتلىك زۆرۈر ئەمگەك خۇددى ئىلگىرىكى تۆت سائەتلىك ئوشۇق ئەمگەك بىلەن سەككىز سائەتلىك زۆرۈر ئەمگەككە ئوخشاش، كاپىتالىستقا ئوخشاش مقداردىكى قىممەت مقدارىنى تەمىن ئېتىدۇ.

ئەمدى ئەمگەك قانداق قىلىپ سىجىللاشتۇرۇلىدۇ؟ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ.

ئىش كۈنىنىڭ قىسقارتىلىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان بىرىنچى نەتىجىدە ئەمگەك كۈچىنىڭ ھەرىكەت ئىقتىدارى ئۇنىڭ ھەرىكەت ۋاقتىغا تەتۇر ناناسىپ بولىدۇ، دېگەن ناھايىتى روشەن قانۇنىيەت ئاساس قىلىنىدۇ.

(157) ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ئەمگەك سىجىللىقىدا پەرق بولىدۇ ئەلۋەتتە، بۇنداق پەرق ئا.سمىت كۆرسەتكەندەك ھەر خىل ئەمگەككە خاس بولغان قوشۇمچە شارائىتلار تۈپەيلىدىن قىممەن ئۆزئارا خالاس بولۇپ كېتىدۇ. ئەمگەكنىڭ ئېچكى ئامىللىق مقدارى بىلەن تاشقى ئامىللىق مقدارى ئەينى بىر ئەمگەك مقدارىنىڭ ئۆزئارا قارىمۇقارشى بولغان، بىر-بىرىنى چەتكە قاقىدىغان ئىپادىسىگە ئايلانغان چاغدا، بۇنداق پەرق قىممەت ئۆلچىمى بولغان ئىش ۋاقتىنىڭ رولىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇئەييەن چەك ئىچىدىكى كۈچ رولىنىڭ داۋاملىشىش جەريانىدىكى خورىشى كۈچنىڭ رولىنىڭ دەرىجىسى ئارقىلىق تولۇقلىنىدۇ. كاپىتالمۇ ھەق تۆلەش ئۈسۈلى ئارقىلىق ئىشچىنى ئەمەلىيەتتە تېخىمۇ زور ئەمگەك كۈچىنى سەرپ قىلدۇرۇشقا ئۇرۇندۇ. (158) ئىشخانا قول سانائىتىدە، مەسىلەن، ماشىنا رول ئوينىمايدىغان ياكى ناھايىتى ئاز رول ئوينايدىغان ساپالچىلىق كەسپىدە زاۋۇت قانۇنىنى يولغا قويۇش كىشىنى قايىل قىلارلىق ھالدا شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئاددىيغىنا ئىش كۈنىنىڭ قىسقارتىلىشى بىلەن ئەمگەكنىڭ تۇزۇمچانلىقى، بىردەكلىكى، تەرتىپلىكى، ئۈزلۈكسىزلىكى ۋە ئۈنۈمى ئادەمنى ھەيران قالدۇرغىدەك دەرىجىدە ئاشقان. (159) بىراق، ھەقىقىي فابرىكىلاردىمۇ مۇشۇنداق نەتىجە كۆرۈلمەيدۇ. كۆرۈلمەيدۇ بۇ گۇمانلىنىشقا ئەرزىيدۇ، چۈنكى بۇ يەردە ئىشچىلار ماشىنىنىڭ ئۈزلۈكسىز ۋە بىر تەرزدىكى ھەرىكىتىگە بويسۇنۇشى لازىم بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ھال ئاللىقاچان قاتتىق تۇزۇمنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن 1844-يىلى ئىش كۈنىنى 12 سائەتتىن تۆۋەنلىتىش مەسىلىسى مۇھاكىمە قىلىنغاندا فابرىكا خوجايىنلىرى ھەممىسى دېگۈدەك بىردەكلا مۇنداق دېگەن:

«ئۇلارنىڭ نازارەتچىلىرى ھەرقايسى سېخلاردا ئىشچىلارنىڭ قولى توختاپ قېلىپ ۋاقتىنىڭ ئىسراپ قىلىنماسلىقىغا قاراپ تۇرىدۇ»، «ئىشچىلارنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئىشلەش دەرىجىسىنى يەنىمۇ ئۇستۇرۇشكە بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ»، شۇنىڭ ئۈچۈن، ماشىنىنىڭ سۈرئىتى قاتارلىق باشقا بارلىق شارائىتلار ئۆزگەرمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، «ياخشى باشقۇرۇلۇۋاتقان فابرىكىدا ئىشچىلارنىڭ دەققەت-ئېتىبارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش قاتارلىقلار ئارقىلىق ھەرقانداق كۆرۈنەرلىك نەتىجە قازىنىشنى ئويلىغانلىق ئەخمىقانىلىق بولىدۇ.»(160)

(158) بولۇپمۇ ئىشقا قاراپ مائاش بېرىش ئۈسۈلى قوللىنىلىدۇ، بۇ ھەقتە 6-بۆلۈمدە چۈشەندۈرۈش بېرىمىز.①

(159) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1865-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى»گە قارالسۇن.

(160) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1844-يىلى ۋە 1845-يىل 4-ئاينىڭ 30-كۈنگىچە بولغان ئۇچ ئاي» 20-، 21-بەتلەر.

① مۇشۇ تومنىڭ 1017-1027-بەتلىرىگە قارالسۇن. ـــ تۇزگۈچىدىن

بۇنداق ھۆكۈم تەجرىبە ئارقىلىق ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. ر.گاردنېر ئەپەندى 1844-يىل 4-ئاينىڭ 20-كۈندىن باشلاپ ئۆزىنىڭ پرېستوندىكى ئىككى چوڭ فابرىكىسىدا 12 سائەتلىك ئىش تۇزۇمىنى 11 سائەتكە ئۆزگەرتتى. بىر يىلچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن نەتىجە شۇنداق بولدىكى:

«چىقىملار ئىلگىرىكىدەكلا بولغان ئەھۋالدا، ئوخشاش كۆپلۈكتىكى مەھسۇلاتقا ئىگە بولغان ھەمدە ئىشچىلار ئاۋۋالقى 12 سائەتتە قانچىلىك مائاش ئالغان بولسا، 11 سائەتتىمۇ شۇنچىلىك مائاش ئالغان.»(161)

مەن بۇ يەردە ئىگىرىش ۋە تاراش سېخلىرىدا ئىلىپ بېرىلغان تەجرىبە ئۇستىدە توختالمايمەن، چۈنكى بۇ خىلدىكى تەجرىبە ماشىنىنىڭ سۈرئىتى ئاشۇرۇلغان (2% ئاشۇرۇلغان)لىق بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن. ئەكسىچە ئىنتايىن خىلمۇخىل تۈردىكى گۈللۈك پاسۇن كىيىم گەزلىمىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان رەخت توقۇش سېخلىرىدا بولسا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوبيېكتىپ شارائىتلىرىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىغان. نەتىجە مۇنداق بولغان:

«1844-يىل 1-ئاينىڭ 6-كۈندىن 4-ئاينىڭ 20-كۈنگىچە ھەر كۈنى 12 سائەت ئىشلەپ، ھەر بىر ئىشچىنىڭ ھەپتىلىك ئوتتۇرىچە مائاشى 10 شىللىڭ $1\frac{1}{2}$ پېنىس بولغان بولسا، 1844-يىل 4-ئاينىڭ 20-كۈندىن 6-ئاينىڭ 29-كۈنگىچە بولغان ئارىلىقتا، ھەر كۈنى 11 سائەت ئىشلەپ، ھەر ھەپتىلىك ئوتتۇرىچە مائاشى 10 شىللىڭ $3\frac{1}{2}$ پېنىس بولدى.»(162)

بۇ ھالدا 11 سائەت ئىچىدە 12 سائەتتىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىلدى، بۇ پۈتۈنلەي ئىشچىلارنىڭ باشتىن-ئاخىر

(161) يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش، 19-بەت. ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان مائاش ئۆزگەرمىگەنلىكتىن، بىر ھەپتىلىك مائاشنىڭ مىقدارى مەھسۇلات سانىغا باغلىق بولغانىدى.

(162) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1844-يىلى ۋە 1845-يىل 4-ئاينىڭ 30-كۈنگىچە بولغان ئۇچ ئاي» 20-بەت.

تېخىمۇ كۆپ ئەمگەك سەرپ قىلغانلىقى ۋە ۋاقتىنى تېجىگەنلىكى تۈپەيلىدىن بولغان. ئىشچىلار مائاشىنى بۇرۇنقىغا ئوخشاشلا ئېلىپ، بىر سائەتلىك بوش ۋاقىتقا ئېرىشىدۇ؛ كاپىتالىست بولسا ئوخشاش مىقداردىكى مەھسۇلاتقا ئېرىشىدۇ ھەمدە بىر سائەتلىك كۆمۈر، گاز قاتارلىق سەرپىياتنى تېجەپ قالىدۇ. خوررۇكس ۋە جېكسون ئەپەندىلەرمۇ فابرىكىلىرىدا شۇنداق تەجرىبىنى ئېلىپ بارغان ھەمدە ئوخشاش نەتىجىگە ئېرىشكەن. (163)

ئىش كۈنىنىڭ قىسقارتىلىشى ئەڭ دەسلەپتە ئەمگەكنىڭ مەركەزلىشىشى ئۈچۈن سۈنىيېكتىپ شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ، يەنى ئىشچىغا مەلۇم بىر ۋاقىت ئىچىدە كۆپرەك كۆچ سەرپ قىلىشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ، ئىش كۈنىنىڭ بۇنداق قىسقارتىلىشى قانۇن ئارقىلىق مەجبۇرىي ئىشقا ئاشۇرۇلغاندا، ماشىنا كاپىتال قولىدا مەلۇم بىر ۋاقىت ئىچىدە ئىشچىدىن كۆپرەك ئەمگەك شىلىۋېلىش ئۈچۈن سىستېمىلىق رەۋىشتە قوللىنىلىدىغان ئوبىيېكتىپ ۋاستىگە ئايلىنىدۇ. بۇنىڭغا ئىككى خىل ئۇسۇل ئارقىلىق يېتىش مۇمكىن: بىرى ماشىنىنىڭ تېزلىكىنى ئاشۇرۇش، يەنە بىرى بولسا ئىشچى نازارەت قىلىدىغان ماشىنىنىڭ سانىنى كۆپەيتىش، يەنى ئۇلارنىڭ ئەمگەك دائىرىسىنى كېڭەيتىشتىن ئىبارەت. ماشىنىنىڭ قورۇلمىسىنى ياخشىلاش بىر تەرەپتىن، ئىشچىغا تېخىمۇ زور بېسىم ئىشلىتىش ئۈچۈن زۆرۈر بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇنىڭ ئۈزى ئەمگەكنىڭ سىجىللىشىشغا ئەگىشىپ كەلگەن بولىدۇ، چۈنكى ئىش كۈنىگە چەك قويۇش كاپىتالىستنى ئىشلەپچىقىرىش چىقىملىرىنى بەكمۇ تېجەشكە مەجبۇر قىلىدۇ. پار ماشىنىسىنىڭ ياخشىلىنىشى بىلەن ئۇنىڭ پۈرشىنىنىڭ بىر مىنۇتتىكى ئۇرۇلۇش قېتىم سانى ئاشىدۇ،

(163) يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش، 21- بەت. يۇقىرىقى تەجرىبىدە مەنىۋى ئامىل چوڭ رول ئويناپىدۇ. ئىشچىلار زاۋۇت تەكشۈرگۈچىگە مۇنداق دەيدۇ: «بىز تېخىمۇ زور غەيرەت بىلەن ئىشلىمەكتىمىز. بىز ھامان كەچقۇرۇن بالدۇراق ئىشتىن چۈشۈشنى ئۈمىد قىلىمىز؛ پۈتۈن فابرىكىدا ئەڭ ياش سىم ئۈلغۇچى ئىشچىدىن تا ئەڭ قېرى ئىشچىلارغىچە تېتىك ۋە جۇشقۇن روھ تولۇپ تاشقى ھەمدە بىز بىر-بىرىمىزگە كۆپرەك ياردەم بەرمەكتىمىز.» (يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش)

شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا، كۈچنىڭ تېخىمۇ تېجەلگەنلىكى، بىر دۈنگاتىل بىلەن خىلى چوڭ مېخانىزمنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلغانلىقى تۈپەيلىدىن يېقىلغۇلارنىڭ كۆمۈر مىقدارى بۇرۇنقىدەكلا ئۆزگەرمەيدۇ، ھەتتا ئازىيىدۇ. ئۇزاتما مېخانىزمنىڭ ياخشىلانغانلىقى نەتىجىسىدە سۈركۈلۈش ئازلىغانلىقتىن ھەرخىل چوڭ-كىچىك ئۇقۇلارنىڭ دىئامېترى ۋە ئېغىرلىقى بارغانسېرى كىچىكلەپ ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشىدۇ، زامانىۋى ماشىنىلارنىڭ كونا ماشىنىلارغا قارىغاندا كۆرۈنەرلىك ئارتۇقچىلىقى مانا مۇشۇ. ئاخىرىدا ئىش ماشىنىلرىنىڭ ياخشىلانغانلىقى نەتىجىسىدە سۈرئەت تېزلىتىلىش ۋە رولى كېڭىيىش بىلەن بىرۋاقىتتا، ماشىنىنىڭ ھەجمى كىچىكلەيدۇ (مەسىلەن، زامانىۋى پار ماشىنىلرىدەك) ياكى ماشىنا گەۋدىسى چوڭايتىلىش بىلەن بىرۋاقىتتا، ئۇنىڭدا ئىشلىتىلىدىغان سايمانلارنىڭ كۆلىمى ۋە سانى كۆپىيىدۇ (مەسىلەن، يىپ ئىگرىش ماشىنىسىدەك) ياكى دېتاللاردىكى ئازغىنا ئۆزگىرىشلەر ئارقىلىق مۇشۇ سايمانلارنىڭ ھەرىكەتچانلىقى ئاشىدۇ (مەسىلەن، 50- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاپتوماتىك يىپ ئىگرىش ماشىنىسىنىڭ ئۇرچۇقىنىڭ تېزلىكى مۇشۇ يول بىلەن 1/5 ھەسسە ئاشۇرۇلغان).

ئەنگلىيىدە 1832- يىلىدىلا ئىش كۈنى 12 سائەتكە قىسقارتىلغاندى. 1836- يىلىدىلا بىر ئەنگلىيىلىك فابرىكا خوجايىنى مۇنداق دېگەنىكەن:

«ئىلگىرىكى ۋاقىتلارغا سېلىشتۇرغاندا، ھازىر فابرىكىلاردا ئەمگەك زور دەرىجىدە ئېغىرلاشتى. چۈنكى ماشىنا سۈرئىتىنىڭ زور دەرىجىدە تېزلىتىلىشى ئىشچىلاردىن پۈتۈن زېھنىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، تېخىمۇ كۆپ ئىش قىلىشنى تەلەپ قىلاتتى». (164)

ھازىر شېپتسبېرى گرافى بولغان ئاشلىي 1844- يىلى تۆۋەن پالاتادا ھۆججەتلەرگە ئاساسلىنىپ مۇنداق سۆز قىلىدۇ:

(164) جون فىلدېن «زاۋۇت تۈزۈمىنىڭ زىيانكەشلىكى» 1836- يىل لوندون نەشرى 32- بەت.

«ھازىر ئىشلىمە سانائىتىدە يالالاپ ئىشلىتىلىۋاتقان ئىشچىلارنىڭ ئەمگىكى دەسلەپتە مۇشۇ مەشغۇلات بىلەن شۇغۇللانغانلارنىڭ ئۈچ ھەسسىسگە توغرا كېلىدۇ. شۇبھىسزكى، ماشىنا ئورۇندىغان خىزمەت مىليونلىغان ئادەمنىڭ ئورنىنى ئالىدۇ، بىراق ماشىنىمۇ ئۆزىنىڭ قورقۇنۇچلۇق ھەرىكەتلىرىگە بويسۇندۇرۇلغان كىشىلەرنىڭ ئەمگىكىنى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە كۆپەيتىۋېتىدۇ... 1815-يىلى، ئىشچىلار 12 سائەت ئىچىدە ئالدى-كەينىگە مېڭىپ يۈرۈپ باشقۇرىدىغان 40 ئۆرۈشلۈك ئىككى يىپ ئىگىرىش ماشىنىسىنى باشقۇرغاندا يۈرگەن مۇساپە سەككىز مىلغا توغرا كەلگەن. 1832-يىلى 12 سائەتلىك ئىش ۋاقتىدا ئوخشاشلا ئىككى يىپ ئىگىرىش ماشىنىسىغا قاراش ئۈچۈن يۈرگەن مۇساپە 20 مىلغا باراۋەر بولغان، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولغان. 1825-يىلى بىر يىپ ئىگىرىش ئىشچىسى 12 سائەت ئىچىدە ھەر بىر يىپ ئىگىرىش ماشىنىسىدا 820 قېتىم يىپ تارتقان، 12 سائەتتە جەمئىي 1640 قېتىم يىپ تارتقان. 1832-يىلى، بىر يىپ ئىگىرىش ئىشچىسى ئۆزىنىڭ 12 سائەتلىك ئىش كۈنى ئىچىدە ھەر بىر يىپ ئىگىرىش ماشىنىسىدا 2200 قېتىم، جەمئىي 4400 قېتىم يىپ تارتىدىغان بولدى. 1844-يىلى ھەر بىر يىپ ئىگىرىش ماشىنىسىدا 2400 قېتىم، جەمئىي 4800 قېتىم يىپ تارتىدىغان بولدى؛ بەزى چاغلاردا زۆرۈر ئەمگەك مىقدارى ئۇنىڭدىنمۇ زور بولدى.... بۇ يەردە مېنىڭ قولۇمدا 1842-يىلغا دائىر باشقا بىر ھۆججەت بار، بۇ ھۆججەتتە ئىسپاتلىنىشىچە، ئەمگەكنىڭ تەدرىجىي ئېشىپ بېرىشغا پىيادە ماگىدىغان مۇساپە ئارىلىقىنىڭ ئېشىشلا ئەمەس، بەلكى ئىشلەپچىقىرىلىدىغان تاۋار سانىنىڭ ئېشىۋاتقانلىقى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىشچى سانىنىڭ مۇناسىپ ھالدا ئازىيىۋاتقانلىقى سەۋەب بولغان؛ ئۇنىڭدىن باشقا، ھازىر ئىگىرىلىۋاتقىنى بىرقەدەر ناچار پاختا بولغانلىقتىن، ئۇنىڭغا تېخمۇ كۆپ ئەمگەك سەرپ قىلىشقا توغرا كېلىۋاتقانلىقىمۇ سەۋەب بولغان... تاراش سېخىدىمۇ ئەمگەك خېلى زور ئاشتى. ھازىر بىر ئادەم ئىلگىرى ئىككى ئادەم ئىشلەيدىغان ئىشنى قىلىدىغان بولدى. رەخت توقۇش سېخىدا يالالانما ئىشچىلار ناھايىتى كۆپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ تولىسى ئايالالار بولۇپ، بۇ يەردە يېقىنقى يىللاردىن بېرى ماشىنىنىڭ سۈرئىتى ئاشۇرۇلغانلىقتىن ئەمگەك مىقدارى تويتوغرا 10% ئاشتى. 1838-يىلى ھەر پىتىسگە 18 مىڭ خانەك يىپ ئىگىرىلگەن بولسا، 1843-يىلغا كەلگەندە 21 مىڭ خانەك يىپ ئىگىرىلىدىغان بولدى. 1819-يىلى پار قۇۋۋىتى بىلەن ئىشلەيدىغان توقۇش سېخىدىكى موكا ھەرىكىتىنىڭ سانى مىنۇتىغا 60 قېتىم بولغان بولسا، 1842-يىلى 140 قېتىمغا يەتكەن. مانا بۇلار ئەمگەكنىڭ زور دەرىجىدە ئاشقانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.»(165)

1844-يىلىدىلا 12 سائەتلىك ئىش كۈنى توغرىسىدىكى قانۇن ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىلدىكى ئەمگەك سىجىللىقى كىشىنى ھەيران قالارلىق دەرىجىگە يەتكەندى، شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇ چاغدىكى ئەنگلىيە فابرىكا خوجايىنلىرى بۇ

(165) لورد ئاشلىي «فابرىكىنىڭ ئون سائەتلىك ئىش كۈنى لايىھىسي. 1844-يىل 3-ئاينىڭ 15-كۈنى (جۈمە كۈنى) تۆۋەن پالاتادا سۆزلەنگەن نۇتۇق» 1844-يىل لوندون نەشرى 6-، 9-بەتلەر.

جەھەتتە يەنە بىر قەدەممۇ ئىلگىرىلەشكە بولمايدۇ، ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىش دېگەنلىك ئىشلەپچىقىرىشنى كېمەيتىش دېگەنلىكتۇر، دېگەندى، بۇ گەپلەرنىڭ ئاساسى بارەدە بولۇپ بىلىنگەندى. ئۇلارنىڭ بۇ سەۋەبلىرىنىڭ قارىماققا توغرىدەك كۆرۈنگەنلىكىنى ئۇلارنىڭ ھارماس-تالماس تەپتىشى، زاۋۇت تەكشۈرگۈچىلىرىدىن بىرى بولغان لېئونارد خورنېر شۇ چاغدا ئېيتقان تۆۋەندىكى بىر جۈملە سۆز ناھايىتى ئوبدان ئىسپاتلاپ بېرىدۇ:

«ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتنىڭ مىقدارى ئاساسەن ماشىنىنىڭ تېزلىكىگە باغلىق بولغانلىقىدىن، فابرىكا خوجايىنى ماشىنىنىڭ تېزلىكىنى ئامالىنىڭ بارىچە ئەڭ يۇقىرى دەرىجىگە يەتكۈزۈشكە جەزمەن كۆڭۈل بۆلىدۇ، لېكىن بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكى شەرتلەرگە خىلاپلىق قىلماسلىقى كېرەك: يەنى ماشىنىنىڭ تېز بۇزۇلۇشىدىن ساقلىنىشى، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىشى، ئىشچىغا ماشىنىنىڭ ئايلىنىشىغا يېتىشىش ئىمكانىيىتى بېرىش ھەمدە ئىشچىنى جىددىيلەشتۈرۈۋەتمەسلىك ۋە بۇنداق ئىشنى بەك ئۇزاق قىلدۇرماسلىق لازىم. كۆپ ھاللاردا فابرىكا خوجايىنلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئالدىراقسانلىقىدىن ماشىنىلارنىڭ تېزلىكىنى ھەددىدىن زىيادە ئاشۇرۇۋېتىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ. شۇنداق بولغاندا ماشىنىلارنىڭ بۇزۇلۇشى ۋە مەھسۇلات سۈپىتىنىڭ ناچارلىشىشى ماشىنىنىڭ سۈرئىتىنى ئۆستۈرۈشتىن كېلىدىغان پايدىنى قاپلىيالمايدۇ، شۇڭا فابرىكا خوجايىنى ماشىنىنىڭ سۈرئىتىنى ئاستىلىتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. چۈنكى زېرەك ۋە قابىلىيەتلىك فابرىكا خوجايىنلىرى ئېرىشىش مۇمكىن بولغان ئەڭ يۇقىرى چەكنى تاپالايدۇ، شۇ سەۋەبتىن مەن 11 سائەتتە 12 سائەتتە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتنى ئىشلەش مۇمكىن ئەمەس دېگەن خۇلاسىنى چىقاردىم. مەن يەنە ئىشقا قاراپ ئىش ھەققى ئالىدىغان ئىشچىلار جىددىيلىكتە چەككە يەتتى، ئۇلار بۇ چەكتىن ئاشۇرۇپ ئىشلىسە، ئۇلارنىڭ ئوخشاش ئەمگەك سىجىللىقىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس دەپ قارايمەن.»(166)

شۇنىڭ ئۈچۈن گاردنېر قاتارلىقلارنىڭ تەجرىبىسگە قارىماي، خورنېر ئىش ۋاقتىنى 12 سائەتتىن يەنىمۇ ئازايتسا، مەھسۇلات مىقدارى چوقۇم كېمىيىپ كېتىدۇ دېگەن خۇلاسگە كېلىدۇ. (167) لېكىن 10 يىل ئۆتكەندىن

(166) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1845-يىل 4-ئاينىڭ 30-كۈنى» 20-بەت.
(167) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 22-بەت.

كېيىن خورنېر ئۆزى 1845-يىلدىكى گۈمانىنى مسالغا ئېلىپ ئۆزىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ماشىنا بىلەن ئادەمنىڭ ئەمگەك كۈچىنىڭ ئەۋرىشىملىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى قانچىلىك چۈشەنمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغان. بۇ ئىككىسى ئوخشاشلا ئىش ۋاقتىنىڭ مەجبۇرىي قىسقارتىلغانلىقى تۈپەيلىدىن جىددىيلىكتە ئاخىرقى چەككە يېتىدۇ.

ئەمدى بىز 1847-يىلدىن كېيىنكى دەۋرنى، ئەنگلىيىنىڭ پاختا، يۇڭ، يىپەك، كەندىر توقۇمچىلىق فابرىكىلىرىدا 10 سائەتلىك ئىش كۈنى قانۇنى يولغا قويۇلغاندىن بۇيانقى دەۋرنى تەكشۈرۈپ ئۆتىمىز.

«ئۇرچۇقلارنىڭ ئايلىنىش سۈرئىتى ۋاتېرلاردا مىنۇتىغا 500 قېتىمنى ئارتۇق ئايلىنىدىغان، مىۋللاردا 1000 قېتىمنى ئارتۇق ئايلىنىدىغان بولدى، يەنى ۋاتېر ئۇرچۇقلىرىنىڭ ئايلىنىش سۈرئىتى 1839-يىلدا مىنۇتىغا 4500 بولغان بولسا، ھازىر (1862-يىل) 5000 بولدى، مىۋللاردىكى ئۇرچۇقلارنىڭ بىر مىنۇتتا ئايلىنىش سۈرئىتى ئىلگىرى 5000 بولغان بولسا، ئەمدى 6000غا يەتتى؛ ئالدىنقىسىنىڭ ئايلىنىش سۈرئىتى 1/10، كېيىنكىسىنىڭ ئايلىنىش سۈرئىتى 1/6 ھەسسە كۆپەيدى.»(168)

1852-يىلى، مانچېستېرغا يېقىن پېتىركوروفتىن چىققان مەشھۇر ئاممۇي قورۇلۇش ئىنژېنېرى جېمس نېسمس لېئونارد خورنېرغا يازغان بىر پارچە خېتىدە 1848-1852-يىللىرىدا پاختا ماشىنىسىدا بولغان ئۆزگىرىشلەرنى چۈشەندۈرۈپ، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن قىلىنغان زاۋۇت ستاتىستىكىسىدا، پاختا ماشىنىسىنىڭ ئات كۈچى يەنىلا 1828-يىلدىكى پاختا ماشىنىسىنىڭ كۈچىگە ئاساسەن ھېسابلىنىۋاتىدۇ(169)، بۇ ئات كۈچى پەقەت نورمال ئات كۈچى بولۇپ، ئۇنى ئەمەلىي ئات كۈچىنىڭ كۆرسەتكۈچ سانى قىلىشقىلا بولىدۇ،

(168) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1862-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 62-بەت.

(169) بۇنداق ئەھۋالدا، 1862-يىلدىكى «پارلامېنت دوكلاتى»دىن باشلاپ ئۆزگىرىش بولدى. بۇ دوكلاتتا نورمال پاختا ماشىنىسى ئات كۈچى قوللىنىلماي، زامانىۋى پاختا ماشىنىلىرى ۋە سۇ چاقپىلەكلىرى بويىچە ھەقىقىي پاختا ماشىنىسى ئات كۈچى قوللىنىلغان. 352-بەتتىكى ئىزاھ (109a)①. يېپ ئىگىرىش

① مۇشۇ تومنىڭ 732-بېتىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

دېگەن. ئۇ يەنە مۇنداق دېگەن:

«شۇبھىسزكى، ئېغىرلىقى ئوخشاش بولغان پاختا ماشىنىلىرى (كۆپ ھاللاردا زامانىۋىلاشتۇرۇلغان ئوخشاش بىر ماشىنىلار) ئىلگىرىكىگە قارىغاندا ئات كۈچى بويىچە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 50%تىن كۆپ قۇۋۋەت بېرىدۇ؛ نۇرغۇن ھاللاردا ئوخشاشلا بىر پاختا ماشىنىسى سۈرئەت تېزلىكى مىنۇتىغا 220 فۇت بىلەن تىزگىنلەنگەن چاغدا، 50 ئات كۈچى قۇۋۋىتى بېرەتتى، ھازىر 100 ئات كۈچىدىن ئارتۇق قۇۋۋەت بېرىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆمۈر سەرپىياتى ئازايدى... ئوخشاش بىر نورمال ئات كۈچىگە ئىگە زامانىۋى پاختا ماشىنىسى قۇرۇلمىلىرىنىڭ سەرخىللىشىشى، پاختا قازىنىسىنىڭ سىغىمچانلىقى ۋە قۇرۇلمىسىنىڭ كىچىكلىشى ۋەھاكازالار تۈپەيلىدىن ئىلگىرىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ زور كۈچ بېرىدىغان بولدى... شۇنىڭ ئۈچۈن، گەرچە ئوخشاش نورمال ئات كۈچىگە سېلىشتۇرغاندا، ئىشلەتكەن ئادەم سانى ئىلگىرىكىگە ئوخشاش بولسىمۇ، بىراق ئوخشاش ئىش ماشىنىسىغا سېلىشتۇرغاندا ئىشلىتىلگەن ئادەم سانى ئازايغان.» (170)

1850-يىلى بىرلەشمە پادىشاھلىق فابرىكىلىرىدا جەمئىي 134 مىڭ 217 نورمال ئات كۈچى ئىشلىتىلىپ، بۇلار 25 مىليون 638 مىڭ 716 ئۇرچۇقنى ۋە 301 مىڭ 445 توقۇش ماشىنىسىنى ھەرىكەتلەندۈرگەنىدى. 1856-يىلى ئۇرچۇقلارنىڭ سانى 33 مىليون 503 مىڭ 580گە ۋە توقۇش ماشىنىسىنىڭ سانى 369 مىڭ 205كە يەتكەن. ئەگەر ئېھتىياجلىق بولغان ئات كۈچى يەنىلا 1850-يىلدىكىدەك بولسا، ئۇنداقتا 1856-يىلدا 175 مىڭ ئات كۈچىگە ئېھتىياج چۈشەتتى. بىراق ھۆكۈمەتنىڭ ماتېرىيالغا ئاساسلانغاندا پەقەت 161 مىڭ 435 ئات كۈچلا بار، يەنى 1850-يىلدىكى ئۆلچەم بويىچە ھېسابلىغاندا 10 نەچچە مىڭ ئات كۈچى كېمەيگەن.(171)

ئۇرچۇقلىرى ئەمدىلىكتە ھەقىقىي تۇرىدە يىپ ئىگىرىش ئۇرچۇقلىرى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىلمەيدىغان بولدى. (1839-، 1850-، 1856-يىللاردىكى «دوكلات»تا ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن)؛ يەنە بىر تەرەپتىن يۇڭ فابرىكىلىرى ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، «تۇتىتلەش ماشىنىلىرى»نىڭ سانى مسال كەلتۈرۈلگەن، جۈت ۋە كاناپ فابرىكىلىرى كەندىر فابرىكىلىرىدىن پەرقلەندۈرۈلگەن؛ ئاخىرىدا، دوكلاتتا تۇنجى قېتىم پايپاق توقۇيدىغان كارخانىلار ھېسابقا كىرگۈزۈلگەن.

(170) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1856-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 14-، 20-بەتلەر.

(171) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1856-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 14-، 15-بەتلەر

«1856-يىلىدىكى ئەڭ يېقىنقى دوكلاتتا «ھۆكۈمەت ستاتىستىكىسى»دا تۆۋەندىكى پاكىتلار دەللىلەنگەن: زاۋۇت تۈزۈمى تېز كېڭەيدى؛ ماشىنىلارغا سېلىشتۇرغاندا ئادەم سانى قىسقاردى؛ كۇچنىڭ تېجەلگەنلىكى ۋە باشقا يوللار ئارقىلىق، پار ماشىنىسى تېخمۇ ئېغىر ماشىنىلارنى ھەرىكەتلەندۈرەلەيدىغان بولدى؛ ئىش ماشىنىسىنىڭ ياخشىلىنىشى، ياساش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكى، ماشىنا سۈرئىتىنىڭ ئاشقانلىقى شۇنىڭغا ئوخشاش نۇرغۇن سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مەھسۇلاتنىڭ مىقدارى ئاشتى».(172)

«ھەرخىل ماشىنىلارنىڭ زور دەرىجىدە ياخشىلىنىشى نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى زور دەرىجىدە يۇكسەلدى. شۇبھىسىزكى، ئىش كۇنىنىڭ قىسقىرىشى... مۇشۇ ئىلگىرىلەشلەرنى ئىلگىرى سۈردى. مۇشۇ ئىلگىرىلەشلەر شۇنىڭدەك ئىشچىلارنىڭ جىددىيلىك دەرىجىسىنىڭ ئېغىرلىشىشى نەتىجىسىدە قىسقىغىنا (ئىككى سائەت ياكى 1/6) ئىش كۇنى ئىچىدە ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلات ھېچبولمىغاندا ئىلگىرىكى ئۇزۇن ئىش كۇنىدە ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلات بىلەن ئوخشاشلا كۆپ بولدى.»(173)

فابرىكا خوجايىنلىرىنىڭ بايلىقى قانداق قىلىپ ئەمگەك كۈچىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىشىنىڭ ئېغىرلىشىشىغا ئەگىشىپ كۆپىيىدىغانلىقىنى تۆۋەندىكى پاكىتلار ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ: ئەنگلىيە پاختا توقۇمچىلىق ۋە باشقا فابرىكىلىرىنىڭ سانى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1838-يىلدىن 1850-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا يىلغا 32سى كۆپەيگەن، 1850-يىلدىن 1856-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا يىلغا 86سى كۆپەيگەن.[333]

1848-يىلدىن 1856-يىلغىچە بولغان سەككىز يىل ئىچىدە، 10 سائەتلىك ئىش كۇنى ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقىتتا، ئەنگلىيىنىڭ سانائىتىدە مۇشۇنداق زور ئۆزگىرىشلەر بولدى، شۇنداقلا بۇ ئىلگىرىلەشلەر 1856-يىلدىن 1862-يىلغىچە بولغان ئالتە يىلدا تېخمۇ كۆپ بولدى. مەسىلەن، يىپەك توقۇمچىلىق فابرىكىلىرىدا ئۇرچۇقلارنىڭ سانى 1856-يىلى 1 مىليون 93 مىڭ 799 ئىدى، 1862-يىلغا كەلگەندە 1 مىليون 388 مىڭ 544كە يەتتى؛ 1856-يىلى توقۇش ماشىنىسى 9260 ئىدى. 1862-يىلغا كەلگەندە 10 مىڭ 709 بولدى. ئۇنىڭ

(172) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 20-بەت.

(173) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 10-بەت. «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1860-يىل 4-ئاينىڭ 30-كۈنى» 30-بەت ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەتلەرگە قارالسۇن.

ئەكسىچە، ئىشچىلارنىڭ سانى 1856-يىلدا 56 مىڭ 137 ئىدى، 1862-يىلغا كەلگەندە 52 مىڭ 429 بولدى. مۇشۇ سانلار شۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇكى، ئۇرچۇقنىڭ سانى 26.9% كۆپەيگەن، توقۇش ماشىنىسى15.6% كۆپەيگەن، ئىشچىلارنىڭ سانى بولسا 7% كېمەيگەن. ئىنچىكە يۇڭ توقۇلما فابرىكىلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان ئۇرچۇق 1850-يىلى 875 مىڭ 830 بولسا، 1856-يىلى 1 مىليون 324 مىڭ 549 بولغان (51.2% كۆپەيگەن)، 1862-يىلى 1 مىليون 289 مىڭ 172 بولغان (2.7% كېمەيگەن). بىراق 1856-يىلدىكى ساندا يېپ ئېشىش ئۇرچۇقىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىنغان، 1862-يىلدىكى ساندا ئۆز ئىچىگە ئېلىنمىغان. ئەگەر ئۇرچۇقنى چىقىرىۋەتسەك، ئۇنداقتا، 1856-يىلدىن بۇيانقى ئۇرچۇقلارنىڭ سانى خېلىلا مۇقىم بولغان بولىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، 1850-يىلدىن بۇيان، نۇرغۇن جايلاردا ئۇرچۇق ۋە توقۇش ماشىنىلىرىنىڭ سۈرئىتى بىر ھەسسە ئاشتى. ئىنچىكە يۇڭ توقۇلما فابرىكىلىرىدىكى پار كۈچى بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان توقۇش ماشىنىلىرى 1850-يىلى 32 مىڭ 617 ئىدى، 1856-يىلى 38 مىڭ 956گە يەتتى، 1862-يىلغا كەلگەندە 43 مىڭ 48گە يەتتى. مۇشۇ خىلدىكى فابرىكىلاردا ئىشلەيدىغان ئىشچىلارنىڭ سانى 1850-يىلى 79 مىڭ 737 كىشى، 1856-يىلى 87 مىڭ 794 كىشى، 1862-يىلى 86 مىڭ 63 كىشى بولدى؛ ئۇنىڭ ئىچىدە 14 ياشتىن تۆۋەن بالىلار 1850-يىلى 9956، 1856-يىلى 11 مىڭ 228، 1862-يىلى 13 مىڭ 178گە يەتكەن. شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، 1856-يىلغا سېلىشتۇرغاندا 1862-يىلى گەرچە توقۇش ماشىنىلىرىنىڭ سانى زور دەرىجىدە كۆپەيگەن بولسىمۇ، لېكىن يالالانغان ئىشچىلارنىڭ ئومۇمىي سانى كېمەيگەن، ئەكسىچە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىدىغان بالا ئىشچىلارنىڭ ئومۇمىي سانى ئاشقان.(174)

1863-يىل 4-ئاينىڭ 27-كۈنى پارلامېنت ئەزاسى فېررېند تۆۋەن پالاتادا

(174) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1862-يىل 10-ئاينىڭ 30-كۈنى» 100-، 103-، 129-، 130-بەتلەر.

مۇنداق دەيدۇ:

«مەن لانكاشىر ۋە چېشىرنىڭ 16 رايوندىكى ئىشچىلار ۋەكىللىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن بۇ يەردە سۆزلەۋاتىمەن. ئۇلار ماڭا فابرىكىدىكى ئەمگەك ماشىنىلارنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ كېتىۋاتىدۇ. ئىلگىرى بىر ئادەم بىر يارىمچى بىلەن ئىككى توقۇش ماشىنىسىغا قارايتتى، ھازىر يارىمچى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئۈچ توقۇش ماشىنىسىغا قارايدۇ؛ ھەتتا بىر ئادەم تۆت توقۇش ماشىنىسىغا قارايدۇ، بۇنداق ئىش خېلى كۆپ. يۇقىرىقى پاكىتتىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، 12 سائەتلىك ئەمگەك ھازىرقى 10 سائەتلىك ئەمگەككە قىسقارتىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان فابرىكىلاردىكى ئىشچىلارنىڭ ئەمگىكى ئادەمنى ھەيران قالدۇرارلىق دەرىجىدە ئېغىرلاشقانلىقى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم.»(175)

شۇنىڭ ئۈچۈن گەرچە زاۋۇت تەكشۈرگۈچىلىرى ھارماي-تالماي 1844-يىل ۋە 1850-يىللاردىكى زاۋۇت قانۇننىڭ ياخشى تەرەپلىرىنى تامامەن ھەقلىق دەپ ماختىغان بولسىمۇ، بىراق ئۇلار ئىش كۈنىنىڭ قىسقارغانلىقى نەتىجىسىدە ئەمگەك سىجىللىقى ئېشىپ ئىشچىلارنىڭ سالامەتلىكىگە خەۋپ يەتكۈزۈپ، ئەمگەك كۈچىنىڭ ئۆزىنى بۇزىدىغان دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان:

(175) ھازىر، بىر رەخت توقۇش ئىشچىسى زامانىۋىلاشقان پار كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان ئىككى ماشىنىنى ئىشلىتىدۇ، ھەر ھەپتىدە 60 سائەت ئىشلەپ مۇئەييەن ئۆزۈنلۇقتىكى ۋە كەڭلىكتىكى مەلۇم رەختتىن 26 توپ ئىشلەپچىقىرىدۇ، ئەگەر كونا شەكلىدىكى پار كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان توقۇش ماشىنىسىنى ئىشلەتسە ئاران تۆت توپ رەخت توقۇغان بولاتتى. 19-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىنىڭ باشلىرىدا مۇشۇ خىلدىكى رەختنىڭ ھەر توپىنى توقۇش ئۈچۈن كېتىدىغان خىراجەت 2 شىللىڭ 9 پېنىستىن $5\frac{1}{8}$ پېنىسكىچە چۈشۈپ قالغان.[334]

2-ئەشرىگە قوشۇمچە ئىزاھ: «30 يىل ئاۋۋال (1841-يىلى) ئۈچ يارىمچى بىلەن ئىشلەيدىغان بىر پاختا توقۇمچىلىق ئىشچىسىدىن 300-324 ئۈرچۈقلۇق بىر جۈپ مېيلىغا قاراپ تۇرۇش تەلەپ قىلىناتتى، ھازىر بولسا (1871-يىلنىڭ ئاخىرىدا) بىر پاختا توقۇمچىلىق ئىشچىسى بەش يارىمچى بىلەن 2200 ئۈرچۈقلۇق نەچچە مېيلىغا قارايدۇ، كەم دېگەندە 1841-يىلدىكىنىڭ ئالتە ھەسسىسىگە تەڭ كېلىدىغان يېپ ئىشلەپچىقىرىدۇ.» (زاۋۇت تەكشۈرگۈچى ئالېكساندىر رېدگرېيۋ، 1872-يىل 1-ئاينىڭ 5-كۈنى «ھۇنەرۋەنلەر جەمئىيىتى ژۇرنىلى»غا بېسىلغان).

«يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، كۆپ ساندىكى پاختا توقۇمچىلىق فابرىكىلىرىدا، ئىنچىكە يۈڭ توقۇلما فابرىكىلىرى ۋە يىپەك توقۇلما فابرىكىلىرىدا ماشىنىلارنىڭ يۈرۈشىنى زور دەرىجىدە تېزلەشكەنلىكتىن، ماشىنىغا قاراشتا زۆرۈر بولغان ئەمگەك جىددىيلىشىپ ئادەم ماغدۇرىدىن كېتىدىغان دەرىجىگە يەتكەن، قارىغاندا بۇ دوختۇر گرىنخا ئۇ يېقىندا بەرگەن دوكلاتىدا ئوتتۇرىغا قويغان ئۆپكە كېسىلى تۇپەيلىدىن ئۆلۈپ كېتىدىغانلار نىسبىتىنىڭ بەك يۇقىرى بولۇشىنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.»(176)

شەك-شۇبھىسىزكى، قانۇن كاپىتالنى مەڭگۈ ئىش كۈنىنى ئۇزارتالمايدىغان قىلىپ قويغان چاغدا، كاپىتال ئەمگەك سىجىللىقىنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق ئۇنى تولۇقلاشقا ئۇرۇنىدۇ ھەمدە ماشىنىلارنىڭ ھەر بىر ياخشىلىنىشىنى ئەمگەك كۈچىنى شىلۇالىدىغان ۋاستىگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ، كاپىتالنىڭ بۇ خىل يۈزلىنىشى چوقۇم شۇنداق بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسىغا ئېلىپ كېلىشى لازىمكى، بۇنىڭدا ئىش ۋاقتىنى يەنە بىر قېتىم قىسقارتىش مۇقەررەر بولۇپ قالىدۇ.(177) يەنە بىر تەرەپتىن، ئەنگلىيە سانائىتىنىڭ جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلىشى 1833-1847-يىللىرىدا يەنى 12 سائەتلىك ئىش تۈزۈمى دەۋرىدە، فابرىكا تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن بۇيانقى ئەڭ دەسلەپكى بېرىم ئەسىردىن ئېشىپ كەتتى، يەنى ئىش كۈنى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغان مەزگىل ئىدى، 1848-يىلدىن تاكى ھازىرغىچە يولغا قويۇلۇۋاتقان 10 سائەتلىك ئىش كۈنى مەزگىلىمۇ 1833-1847-يىللاردىكىدىن ئېشىپ كەتتى، ئېشىش نىسبىتى ئالدىنقى قېتىمقىدىنمۇ زور بولدى.(178)

(176) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1861-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 25-، 26-بەتلەر.

(177) ھازىر (1867-يىلى) «لانكاشىردىكى فابرىكا ئىشچىلىرى ئارىسىدا سەككىز سائەتلىك ئىش تۈزۈمى تەشۋىق قىلىنىشقا باشلىدى.

(178) تۆۋەندىكى بەزى سانلار 1848-يىلدىن بۇيانقى بىرلەشمە پادىشاھلىقنىڭ «فابرىكا»لىرىنىڭ ھەققىي تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

(كۆك تاشلىق كىتاب «بىرلەشكەن پادىشاھلىق دۆلەتلەرنىڭ قىسقىچە ستاتىستىكا جەدۋىلى»گە قارالسۇن، 1861-يىل ۋە 1866-يىل لوندون نەشرى، 8-، 13-توم)

	ئېكسپورت مقدارى			
	1848-يىلى	1851-يىلى	1860-يىلى	1865-يىلى
يىپ گەزلىمە فابرىكىلىرى				
پاختىدىن ئىگىرىلىگەن كالەك يىپ (قاداق)	135831162	143966106	197343655	103751455
پاختا يىپ (قاداق)		4392176	6297554	4648611
يىپ توقۇلما(يارد)	1091373930	1543161789	2776218427	2015237851
كاناپ ۋە كەندىر فابرىكىلىرى				
چىگە يىپ (قاداق)	11722182	18841326	31210612	3677334
چىگە توقۇلمىلىرى (يارد)	88901519	129106753	143996773	247012329
يىپەك تۇقۇمچىلىق فابرىكىسى				
ئۆرمەك يىپەك، ئىشمە يىپەك،				
ئىگىرىلمە يىپەك (قاداق)	194815	462513	897402	812589
يىپەك توقۇلمىلىرى (يارد)		1181455①	1307293①	2869837
يۇڭ توقۇمچىلىق فابرىكىسى				
يۇڭ يىپ ۋە ئۇنى تاراش				
يۇڭ يىپ (قاداق)		14670880	27533968	31669267
يۇڭ توقۇلمىلىرى (يارد)		151231153	190371527	278837418
	ئېكسپورت قىممىتى (فوندستېرلىڭ)			
پاختا توقۇمچىلىق فابرىكىسى				
پاختا يىپ	5927831	6634026	9870875	10351049
پاختا توقۇلمىلىرى	16753369	23454810	42141505	46903796
كاناپ ۋە كەندىر فابرىكىسى				
چىگە يىپ	493449	951426	1801272	2505497
چىگە توقۇلمىلىرى	2802789	4107396	4804830	9155358
يىپەك توقۇمچىلىق فابرىكىسى				
ئۆرمەك يىپەك، ئىشمە يىپەك،				
ئىگىرىلمە يىپەك	77789	196380	826107	768064
يىپەك توقۇلمىلىرى		1130398	1587303	1409221
يۇڭ توقۇمچىلىق فابرىكىسى				
يۇڭ يىپ ۋە ئۇنى تاراش				
يۇڭ يىپ	776975	1484544	3843450	5424047
يۇڭ توقۇلمىلىرى	5733828	8377183	12156998	20102259

① قاداق. ـ تۇزگۈچىدىن

4. فابرىكا

بىز بۇ بابنىڭ بېشىدا فابرىكىنىڭ تېخنى يەنى ماشىنا سىستېمىسىنىڭ قۇرۇلمىسىنى كۆزدىن كەچۈرگەنىدۇق. ① كېيىن بىز ماشىنىنىڭ قانداق قىلىپ ئايالار ئەمگىكى ۋە بالىلار ئەمگىكىنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىپ، كاپىتال تەرىپىدىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىدىغان ئادەم ماتېرىيالىنى كۆپەيتكەنلىكىنى② ، بۇ ماشىنىلار ئىش كۈنىنى چەكسىز ئۇزارتىپ، ئىشچىلارنىڭ بارلىق تۇرمۇش ۋاقتىنى قانداق ئىگىلىۋالغانلىقىنى، ئاخىرى ماشىنىنىڭ تەرەققىياتى كىشىلەرگە قىسقا مۇددەت ئىچىدە كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە مەھسۇلاتنى كۆپەيتىش پۈرسىتىنى يارىتىپ بېرىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن يەنە ئۆز نۆۋىتىدە سىستېمىلىق ۋاستە سۈپىتىدە، ھەردەم ئەمگەكنى قانداق قىلىپ تېخىمۇ كۆپلەپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىۋاتقانلىقىنى ياكى ئەمگەك كۈچىگە

1839-يىلدىن 1850-يىلىغىچە بولغان مەزگىللەردە لانكاشىردا زاۋۇتلارنىڭ سانى 4%، 1850-يىلدىن 1856-يىلىغىچە بولغان مەزگىللەردە 19%، 1856-يىلدىن 1862-يىلىغىچە بولغان مەزگىللەردە 33% ئاشقان؛ لېكىن ئىككى 11 يىل ئىچىدە يالىلنىپ ئىشلىگەن ئىشچىلارنىڭ سانى مۇتلەق ھالدا ئېشىپ، نسپىي ھالدا كېمەيگەن. «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1862-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 63-بەتكە قارالسۇن. لانكاشىردا پاختا توقۇمچىلىق زاۋۇتلىرى ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن. ئۇلار ئەنگلىيە، ئۇتۇپلىس، شوتلاندىيە ۋە ئىرېلاندىيەدىكى ئوخشاش تۇردىكى زاۋۇتلار ئىچىدە 45.2%نى، ئورچۇق ئومۇمىي سانى83.3% نى، پارلىق توقۇش ئىستانوكىنىڭ 81.4% نى، پاختا توقۇمچىلىق زاۋۇتى پارلىق ئات كۈچى ئومۇمىي سانىنىڭ 72.6%نى، يالىلانغان ئىشچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 58.2%نى ئىگىلىگەن (يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش، 62-، 63-بەتلەر)، بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇلار پۈتكۈل توقۇمچىلىق ساھەسىدە خېلى زور نىسبەتنى ئىگىلىگەن.

① مۇشۇ تومنىڭ 703-، 714-715-بېتىگە قارالسۇن. ——تۇزگۈچىدىن

② مۇشۇ تومنىڭ 742-743-بېتىگە قارالسۇن. ——تۇزگۈچىدىن

قارىتىلغان ئېكسپىلاتاتسىيىنى ئۇزلۇكسىز كۈچەيتىۋاتقانلىقىنى كۆردۈق. ئەمدى بىز زاۋۇتنى ئومۇمىي گەۋدە بويىچە يەنە كېلىپ ئۇنىڭ ئەڭ تەرەققىي تاپقان ھالىتىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە ئۆتىمىز.

ئاپتوماتىك زاۋۇتنىڭ پىنداری، دوكتور يۇر زاۋۇتلارنى بىر تەرەپتىن مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

«تۇرلۇك ئىشچىلار يەنى قۇرامغا يەتكەن ئىشچىلار بىلەن قۇرامغا يەتمىگەن ئىشچىلار ھەمكارلىشىدۇ، بۇ ئىشچىلار مەلىكلىك ھالدا، تىرىشچانلىق بىلەن بىر مەركىزىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ(بىرلەمچى دۋىگاتېل) تەرىپىدىن ئۇزلۇكسىز ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان، ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بارىدىغان ماشىنلار سىستېمىسىنى باشقۇرىدۇ»؛

يەنە بىر تەرەپتىن، شۇ زاۋۇتلارنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

«سانسىزلىغان ماشىنلاردىن ۋە ئاڭلىق ئورگانلاردىن تەركىب تاپقان چوڭ ئاپتوماتىك ماشىنا ئوخشاش بىر بۈيۈمنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ماس ھالدا توختىماي ھەرىكەتلىنىپ تۇرىدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلۈكىدىن ھەرىكەتلىنىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە بېقىنىدۇ.»

بۇ ئىككى قاراش بىر-بىرىگە زادى ئوخشىمايدۇ. ئالدىنقى قاراشتا بىرلەشتۈرۈلگەن ئومۇمىي ئىشچىلار يېكى ئىجتىمائىي ئەمگەك گەۋدىسى ئاكتىپ ھەرىكەت قىلىدىغان سۈبېيكت قىلىنغان، ئاپتوماتىك ماشىنلار ئوبېيكت قىلىنغان؛ كېيىنكى قاراشتا، ئاپتوماتىك ماشىنلار سۈبېيكت قىلىنغان، ئىشچىلار بولسا ئاڭلىق ئورگانىزم سۈپىتىدە ئاپتوماتىك ماشىنىسنىڭ ئاڭسىز ئورگانىزمى بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە كېيىنكىسى بىلەن بىرگە مەركىزىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە تەۋە قىلىنغان. بىرىنچى خىل قاراش ماشىنا سىستېمىسىنىڭ مۇمكىن بولغان دائىرىدە كەڭ كۆلەملىك قوللىنىلىشىغا باب كېلىدۇ، ئىككىنچى خىل قاراش ماشىنا سىستېمىسىنىڭ كاپىتالىستىك ئۇسۇلدا تەتبىقلانغانلىقىنى شۇ ئارقىلىق ھازىرقى زامان زاۋۇت تۈزۈمىنىڭ

ئالاھىدىلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا، يۇرمۇ ھەرىكەت پەيدا قىلىدىغان مەركىزىي ماشىنىنى ئاپتوماتىك ماشىنا [Automat] دەپ تەسۋىرلەپلا قالماي، بەلكى مۇستەبىت پادىشاھ [Autokrat] دەپ تەسۋىرلەشنى ياخشى كۆرىدۇ.

«بۇ چوڭ ئىشخانىلاردا شەپقەتلىك پار كۈچى ئۆز ئەتراپىغا سان-ساناقسىز پۈقرانى توپلايدۇ.»(179).

ئەمگەك قورالى بىلەن بىرگە، بۇنداق قورالنى ئىشلىتىشتىكى ماھىرلىقمۇ ئىشچىلاردىن ماشىنىغا ئۆتىدۇ. قورالنىڭ ئۇنۇمى ئىنسانىيەت ئەمگەك كۈچىنىڭ جىسمانىي چەكلىمىسىدىن قۇتۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن، ئىشخانا قول سانائىتى ئىش تەقسىماتىنىڭ تېخنىكا ئاساسى يوقايدۇ. شۇڭا، ئاپتوماتىك زاۋۇتلاردا، ماشىنىنىڭ يارىمى بىلەن ئورۇنداشقا ھەر خىل ئەمگەكنىڭ باراۋەرلىشىش ياكى تەڭلىشىش يۈزلىنىشى ئىشخانا قول سانائىتىگە خاس كەسىپلەشكەن ئىشچىلارنىڭ دەرىجە تۈزۈلمىسىنىڭ ئورنىنى ئالىدۇ(180). قىسمەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى سۈنئىي پەرقنىڭ ئورنىنى ئاساسلىقى ياش ۋە جىنسىدىن ئىبارەت تەبىئىي پەرق ئالىدۇ.

ئىش تەقسىماتىنىڭ ئاپتوماتىك زاۋۇتلاردا يېڭىباشتىن مەيدانغا كېلىشىنى ئالساق، بۇنداق ئىش تەقسىماتى ئىشچىلارنى ھەممىدىن ئاۋۋال تۇرلۇك كەسىپلەشكەن ماشىنىلارغا تەقسىم قىلىدۇ ھەمدە تەشكىللىك گۇرۇپپا بولۇپ شەكىللەنمىگەن كۆپلىگەن ئىشچىلارنى زاۋۇتنىڭ ھەر قايسى تارماقلىرىغا تەقسىم قىلىدۇ، ئۇلار ئۇ يەردە قاتار قويۇلغان، ئوخشاش ئىش قىلىدىغان ماشىنىلاردا ئىشلەيدۇ، شۇڭا، ئۇلاردا ئاددىي

(179) يۇر «زاۋۇت پەلسەپىسى» 18-بەت.

(180) يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش، 20 -بەت، كارل ماركس«پەلسەپە نامراتلىقى» 140-، 141 -بەتلەرگە قارالسۇن[335].

ھەمكارلىق بولىدۇ. ئىشخانا قول سانائىتىگە دائىر تەشكىللىك گۇرۇپپىلارنىڭ ئورنىنى ئاساسلىق ئىشچىلار بىلەن ئاز ساندىكى يارداەمچىلەرنىڭ بىرىكمىسى ئالىدۇ. خىزمەت ماشىنىسىدا ئەمەلىي مەشغۇلات ئېلىپ بارىدىغان ئىشچىلار(جۈملىدىن دۇنگاتېلغا قارايدىغان ياكى دۇنگاتېلغا ماتېرىيال سالىدىغان ئىشچىلار) بىلەن بۇ ماشىنا ئىشچىلىرىنىڭ ئاددىي يارداەمچىلىرى (پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۆسمۈرلەر) ئوتتۇرىسىدىكى پەرق زور پەرق ھېسابلىنىدۇ. بارلىق «feeders» (ماشىنىغا ئەمگەك ماتېرىيالىلا سالىدىغانلار) مۇ مەلۇم دەرىجىدە يارداەمچىلەر قاتارىغا كىرىدۇ. بۇ ئىككى تۈرلۈك ئىشچىلاردىن باشقا يەنە ماشىنىلارنى تەكشۈرۈشكە ۋە دائىم رېمونت قىلىپ تۇرۇشقا مەسئۇل بولىدىغان ئاز ساندىكى خادىملار بار، مەسىلەن، ئىنژېنېر، مېخانىك، ياغاچچى قاتارلىقلار. بۇلار يۇقىرى دەرىجىلىك ئىشچىلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ بىلىمى بار، بىر قىسمىنىڭ ھۈنىرى بار، ئۇلار زاۋۇت ئىشچىلىرىنىڭ دائىرىسىگە كىرمەيدۇ، لېكىن زاۋۇتتىكى ئىشچىلار بىلەن بىر يەردە تۇرىدۇ.(181) بۇنداق ئىش تەقسىماتى ساپ تېخنىكا خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ.

ماشىنىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان بارلىق ئەمگەك ئىشچىلاردىن كىچىكىدىن باشلاپلا ئۆز ھەرىكىتىنى ئاپتوماتىك ماشىنىنىڭ ئوخشاش ئىزچىل ھەرىكىتىگە ماسلاشتۇرۇشنى ئۆگىنىۋېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. باش

(181) ئەنگلىيىنىڭ زاۋۇت قانۇنىدا بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئاخىرقى تۈردىكى ئىشچىلارنى زاۋۇت ئىشچىلىرى دەپ قارىمايۇ، ئۇلارنى زاۋۇت قانۇنىنىڭ تەسىر دائىرىسىدىن چىقىرىۋەتكەن؛ پارلامېنت ئېلان قىلغان «دوكلات»تا ئىنژېنېر، مېخانىكلارنىلا ئەمەس، بەلكى زاۋۇتنىڭ باشقۇرۇش خادىملىرى، پىركازچىك، سىرتتا ۋەزىپە ئۆتەيدىغان خادىملار، ئامبارچى، تايلىغۇچىلارنى، قىسقىسى، زاۋۇت خوجايىنىدىن باشقا بارلىق كىشىلەرنى زاۋۇت ئىشچىلىرى قاتارىغا كىرگۈزگەن. بۇ ستاتىستىكا جەھەتتە قەستەن ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان ئالدامچىلىق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، بۇ نۇقتا باشقا جەھەتلەردىمۇ تەپسىلىي ئىسپاتلانغان.

ماشىنا خىلمۇخىل، تەڭ ھەرىكەتلىنىدىغان ھەمدە بىرلەشتۈرۈلگەن ماشىنىلاردىن تەركىب تاپقان سىستېما بولسىلا، ئۇنى ئاساس قىلغان ھەمكارلىق ئوخشاش بولمىغان ئىشچىلار گۇرۇپپىسىنى ئوخشاش بولمىغان ماشىنىلارغا تەقسىم قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن، ماشىنا ئىشلەپچىقىرىشىدا ئىشخانا قول سانائىتىدىكىگە ئوخشاش بەزى ئىشچىلار باشتىن-ئاخىر بىر خىل ئىش بىلەن شۇغۇللىنىش، بۇ ئارقىلىق بۇ خىل ئىش تەقسىماتىنى مۇقىملاشتۇرۇپ قويۇش ھاجەتسىز.(182) زاۋۇتنىڭ بارلىق ھەرىكىتى ئىشچىلارنى ئەمەس، ماشىننىنى چىقىش قىلغاچقا، خادىملارنى ئۈزلۈكسىز ئالماشتۇرسىمۇ ئەمگەك جەريانى ئۈزۈلۈپ قالمايدۇ. 1848 — 1850-يىللىرى ئەنگلىيىدە مالمانچىلىق يۈز بەرگەندە، زاۋۇت خوجايىنلىرى يولغا قويغان سىمبا ئالماشتۇرۇش تۈزۈمى① بۇنىڭ ئەڭ كۆچلۈك ئىسپاتى بولىدۇ. نەتىجىدە، ياشلار ماشىننى ئىشلىتىشنى ناھايىتى تېزلا ئۆگىنىۋالغان. شۇڭا، بىر ئىشچىنى مەخسۇس ماشىنا ئىشچىسى قىلىپ تەربىيىلەشنىڭ ئورنى قالمىغان.(183) زاۋۇتتا

(182) يۇرمۇ بۇنى ئېتىراپ قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «زۆرۈر تېپىلغاندا، زاۋۇتنىڭ باشقۇرۇش خادىملىرى» ئىشچىلارنى «بۇ ماشىنىدىن خالىغانچە ئۇ ماشىنىغا يۆتكىسە بولىدۇ.» ئۇ يەنە كۆرەڭلىگەن ھالدا مۇنداق دەيدۇ: «بۇنداق ئالماشتۇرۇش روشەنكى، بىر كىشىگە بۇلاپكا ئۇچى تەييارلاشنى، يەنە بىر كىشىگە بۇلاپكا ئۇچىنى ئۇچلاشنى تاپشۇرىدىغان كونا ئىش تەقسىمات قائىدىسىگە خىلاپ»[336]. يۇر ئۆزىدىن ئاپتوماتىك زاۋۇتلار نېمە ئۈچۈن «زۆرۈر تېپىلغاندا»، ئاندىن بۇ «كونا قائىدە»نى بىكار قىلغانلىقىنى سوراپ بېقىشى كېرەك ئىدى.

(183) ئەھۋال جىددىي چاغدا، مەسىلەن، ئامېرىكىدا يۈز بەرگەن جەنۇبىدىشمال ئۇرۇشى مەزگىلىدە، مۇلۇكدارلار قائىدىگە قارىماي زاۋۇت ئىشچىلىرىنى مەسىلەن، يول ياساشقا ئوخشاش ئەڭ قوپال ئىشلارغا سالغان. 1862-يىلى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر نەچچە يىل ئىچىدە، ئەنگلىيە ئىشسىز قالغان پاختا توقۇمچىلىق ئىشچىلىرى ئۈچۈن قۇرغان «مىللىي ئىشخانا»لار بىلەن 1848-يىلى فرانسىيە قۇرغان «مىللىي ئىشخانا»لارنىڭ پەرقى شۇكى، فرانسىيە مىللىي ئىشخانىلىرىدا ئىشچىلار دۆلەت ھېسابىغا غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانغان، ئەنگلىيە مىللىي

① مۇشۇ تومنىڭ 525-551-بېتىگە قارالسۇن. ——تۈزگۈچىدىن

ئىشلەيدىغان ئاددىي يارداەمچىلەرنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپتىن ماشىنىلار ئۈستىگە ئالىدۇ(184)، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ ئىشلار بەك ئاددىي بولغاچقا، بۇنداق جاپالىق ئىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنى تېز ھەم دائىم ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ.

گەرچە ماشىنا تېخنىكا جەھەتتە كونا ئىش تەقسىماتى تۈزۈمىنى بىكار قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ كونا تۈزۈم ئەڭ دەسلەپتە ئادەتكە ئايلىنىپ قالغاچقا، يەنە ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ ئەنئەنىسى سۈپىتىدە داۋاملىق قوللىنىلىپ، ئاخىرى كاپىتال تەرىپىدىن ئەمگەك كۈچىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ۋاستە قىلىنىپ، تېخىمۇ يىرگىنىشلىك

ئىشخانىلىردا بولسا، ئىشچىلار شەھەرلەردە مۇلۈكدارلارغا پايدىلىق بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇنداق ئىشچىلارنى ئىشلەتسە، ئىش ھەققى مۇنتىزىم ئىشچىلارنىڭكىدىن ئەرزان بولىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنى مۇنتىزىم ئىشچىلار بىلەن رىقابەتلىشىشكە مەجبۇرلىغان. «پاختا توقۇمچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ سالامەتلىكى شۇبھىسىزكى ياخشىلانغاندەك قىلىدۇ. مېنىڭچە... بۇ ئەر ئىشچىلارغا نىسبەتەن ئېيتىلغان، بۇ سىرتتا ئاممىۋى قۇرۇلۇش بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى»(بۇ يەردە «پربستون سازلىقى»دا ئىشلەۋاتقان پربستون زاۋۇت ئىشچىلىرىنى كۆرسىتىدۇ). («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1863-يىل 10-ئاي» 59-بەت)

(184) مەسىلەن: 1844-يىلدىكى قانۇن[153] ئېلان قىلىنغاندىن بۇيان، يۇڭ توقۇمچىلىق فابرىكىلىرى بالىلار ئەمگىكىنى قىلىدىغان ھەر خىل ماشىنىلاشقۇسكۇنىلەرنى سەپلىگەن. جانابى زاۋۇت خوجايىنلىرى ئىشلىتىۋاتقان بالىلار زاۋۇت يارداەمچىلىرى «مەكتىپى» دە ئوقۇشقا تولىمۇ كەلگەندە، مېخانىكىدا تېخى ئېچىلمىغان بۇ ساھە روشەن ھالدا تەرەققىي قىلغان. «ئاپتوماتىك ئۇرچۇق ماشىنىسى باشقا ماشىنىلارغا ئوخشاش خەتەرلىك ماشىنا بولسا كېرەك. كۆپ ساندىكى ھادىسىلەر بالىلاردا كۆرۈلگەن، چۈنكى ئۇلار ھەرىكەت ئۇستىدىكى ئۇرچۇق ماشىنىلرىنىڭ ئاستىغا كىرىپ يەر سۈپۈرگەندە ھادىسە كېلىپ چىققان. ئۇرچۇق ماشىنىغا قارايدىغان نۇرغۇن ئىشچىلار بۇنداق سەۋەنلىك تۈپەيلىدىن زاۋۇت تەكشۈرگۈچى تەرىپىدىن شىكايەت قىلىنغان ھەمدە ئۇلارغا جەرىمانە قويۇلغان، لېكىن بۇنىڭ ھېچقانداق ئۈمۈمىيۈزلۈك پايدىسى بولمىغان. ئەگەر ماشىنا ياسىغۇچىلار ئاپتوماتىك يەر سۈپۈرۈش ماشىنىسىنى كەشپ قىلىپ، بۇ بالىلارنى ماشىنا ئاستىغا كىرىپ يەر سۈپۈرۈشتىن قۇتۇلدۇرغان بولسا، بۇ بىزنىڭ قوغداش تەدبىرىمىزگە قوشۇلغان، تەبرىكلەشكە ئەرزىيدىغان تۆھپە بولاتتى.» («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىلىرىنىڭ دوكلاتى. 1866-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 63-بەت)

شەكىلدە سىستېمىلىق ئەسلىگە كەلگەن ۋە مۇستەھكەملەنگەن. ئىلگىرى قىسمەن قورالنى بىر ئۆمۈر مەخسۇس ئىشلەتكەن بولسا، ھازىر بىر ماشىنىنى بىر ئۆمۈر مەخسۇس ئىشلىتىدىغان بولغان. ماشىنىنى قالايمىقان ئىشلىتىشتە ئىشچىلارنى دەسلەپتىلا قىسمەن ماشىنىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇرۇش مەقسەت قىلىنغان.(185) شۇنداق قىلىپ، ئىشچىلارنىڭ ئۆزى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا كېتىدىغان چىقىم زور دەرىجىدە ئازىيىپ قالماستىن، بەلكى ئىشچىلارنىڭ زادىلا ئامالى قالماي، پۈتكۈل زاۋۇتقا ۋە كاپىتالستقىلا تايىنىپ قالغان. بۇ يەردىمۇ باشقا يەرلەردىكىگە ئوخشاش ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ تەرەققىياتىدا بارلىققا كەلگەن بىر قەدەر زور دەرىجىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمدارلىقىنى مۇشۇ جەريانىدىكى كاپىتالستىك ئېكسپىلاتاتسىيە تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان بىر قەدەر زور دەرىجىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمدارلىقىدىن پەرقلەندۇرۇش لازىم.

ئىشخانا قول سانائىتىدە ۋە قول سانائەتتە ئىشچىلار قورالدىن پايدىلىنىدۇ، زاۋۇتتا ئىشچىلار ماشىنا ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئالدىنقى سورۇندا ئەمگەك ۋاستىلىرىنى ئىشچىلار ھەرىكەتكە كەلتۈرىدۇ، كېيىنكى سورۇندا ئىشچىلار ئەمگەك ۋاستىلىرىغا ئەگىشىپ ھەرىكەت قىلىدۇ. ئىشخانا قول سانائىتىدە ئىشچىلار تىرىك ئاپپاراتنىڭ بىر ئەزاسى بولىدۇ. زاۋۇتتا ئۆلۈك ئاپپارات ئىشچىلاردىن مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئىشچىلار تىرىك بېقىندا سۈپىتىدە ئۆلۈك ئاپپاراتقا قوشۇۋېتىلىدۇ.

«ئۇزلۇكسىز داۋام قىلىدىغان بۇنداق جاپالىق ئەمگەكتە ئوخشاش بىر مېخانىك جەريان تەكرار، ئۇزلۇكسىز ئورۇندىلىدۇ؛ بۇنداق جاپالىق ئەمگەك كىشىنى زېرىكتۈرىدۇ، ئۇ خۇددى سىزغىنىڭ رەھىمسىز جازاسىغا ئوخشايدۇ؛ ئېغىر ئەمگەك ھالىدىن كەتكەن ئىشچىلارنىڭ ئۈستىگە

(185) شۇڭا بىز بۇ ئارقىلىق پرودوننىڭ تۆۋەندىكى بىمەنە قاراشلىرىغا باھا بېرەلەيمىز: ئۇ ماشىنىلارنى ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ «بىرىكمىسى» قىلماستىن، بەلكى ئىشچىلارنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن ئېلىپ بارغان قىسمەن ئەمگىكىنىڭ «بىرىكمىسى» قىلغان.[277]

گويا قورام تاشتەك تۆپەتۆپلەپ چۈشىدۇ.»(186)

ماشىنا ئەمگىكى كىشلەرنىڭ نېرۋا سىستېمىسىنى ئېغىر دەرىجىدە قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە مۇسكۇللارنىڭ كۆپ تەرەپلىك ھەرىكىتىنى بېسىپ، كىشىنى جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتىن ئەركىن پائالىيەت قىلىشتىن مەھرۇم قىلغان.(187) ھەتتا ئەمگەكنى يېنىكلىتىشمۇ كىشىنى ئازابلايدىغان ۋاستە بولۇپ قالغان. چۈنكى ماشىنا ئىشچىلارنى ئەمگەكتىن قۇتۇلدۇرماستىن، بەلكى ئىشچىلارنىڭ ئەمگىكىنى پۈتۈنلەي مەزمۇنسىز قىلىپ قويغان. بارلىق كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ھەم ئەمگەك جەريانى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە كاپىتال قىممىتىنى ئاشۇرۇش جەريانى بولغانكەن، ئۇلاردا شۇنداق بىر ئورتاقلىق بولدۇكى، ئىشچىلار ئەمگەك شارائىتىدىن پايدىلانماستىن، ئەكسىچە، ئەمگەك شارائىتى ئىشچىلاردىن پايدىلىنىدۇ، لېكىن بۇنداق تەتۇر مۇناسىۋەت ماشىنىنىڭ قوللىنىلىشىغا ئەگىشىپ تېخنىكا جەھەتتە تېخمۇ روشەن رېئاللىشىدۇ. ئەمگەك ۋاستىلىرى ئاپىتوماتلاشقانلىقتىن، ئەمگەك جەريانىدا كاپىتال سۈپىتىدە جانلىق ئەمگەك كۈچىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرىدىغان ۋە ئۇنى شورايدىغان جانسىز ئەمگەك سۈپىتىدە ئىشچىلار بىلەن قارىمۇقارشى تۇرىدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك،

(186) ف. ئېنگېلس «ئەنگلىيەدىكى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى» 217-بەت[337]. ھەتتا ئەڭ ئاددىي، ئۈمىدۋار ئەركىن سودا نەزەريىچىسى مولىنارى ئېيتقاندەك كۆرسەتكەن: «ماشىنىلارنىڭ ئوخشاش ھەركىتىنى ھەر كۈنى 15 سائەت كۆزىتىپ تۇرىدىغان ئادەم ئوخشاش ۋاقىت ئىچىدە جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغىنىغا قارىغاندا ماغدۇرىدىن تېز كېتىدۇ. ماشىنىنى كۆزىتىدىغان بۇنداق ئەمگەكنىڭ ۋاقتى قىسقىراق بولغان بولسا، ئېھتىمال ئۇ ئەقلىي جەھەتكە پايدىلىق گىمناستىكا بولۇپ قالاتتى، لېكىن بۇنداق ئەمگەكنىڭ ۋاقتى ئۆزىراپ كەتسە، ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتتە زىيان يېتىدۇ.» (گ. د. مولىنارى «ئىقتىسادشۇناسلىق تەتقىقاتى» 1846-يىل پارىژ نەشرى [49-بەت])

(187) ف. ئېنگېلس «ئەنگلىيەدىكى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى» 216-بەت[338].

ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئەقلىي ئەمگەك جىسمانىي ئەمگەكتىن ئايرىلىدۇ، ئەقلىي ئەمگەكنىڭ كاپىتالغا ئايلىنىپ ئەمگەكنى ئىدارە قىلىش ھوقۇقى ماشىنا ئاساس قىلىنغان يىرىك سانائەتتە ئورۇندىلىدۇ.① ماشىنىدا ئىشلەپ خاراب بولۇۋاتقان ئايرىم ئىشچىلارنىڭ قىسمەن ماھارىتى ئىلىم-پەن ئالدىدا، غايەت زور تەبىئەت كۈچى ئالدىدا، جەمئىيەتتىكى ئاممىۋى ئەمگەك ئالدىدا، ئەرزىمەس قوشۇمچە نەرسىدەك يوقاپ كېتىدۇ؛ ئىلىم-پەن، غايەت زور تەبىئەت كۈچى، جەمئىيەتتىكى ئاممىۋى ئەمگەك ماشىنا سىستېمىسىدا ئىپادىلىنىدۇ ھەمدە ماشىنا سىستېمىسى بىلەن بىرگە «خوجايىن» ھوقۇقى بولۇپ شەكىللىنىدۇ. شۇڭا، بۇ خوجايىنلار (ئۇلارنىڭ كاللىسىدا ماشىنا ۋە ئۇنىڭ ماشىنىسىنى مونوپولى قىلىش ئايرىلماس ھالدا بىرلىشىپ كەتكەن) «ئادەم قولى» بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغاندا، ئۇ ئىشچىلارنى مەنستىمگەن ھالدا مۇنداق دېگەن:

«زاۋۇت ئىشچىلىرى شۇنى ئېسىدە چىڭ ساقلىشى كېرەككى، ئۇلارنىڭ ئەمگىكى ئەمەلىيەتتە ئەڭ تۆۋەن دەرىجىلىك مەلىكىلىك ئەمگەك؛ ئۇنىڭدەك ئوڭاي ئۆگىنىۋالىدىغان ئەمگەك يوق، سۈپەت جەھەتتىن ئالغاندا ئۇنىڭدىن يۇقىرى ھەق بېرىلمەيدىغان ئەمگەك يوق؛ ئەڭ تەجرىبىسىز كىشىلەرنى قىسقا مۇددەت تەربىيىلەش ئارقىلىق ئۇلارغا مۇنچىلىك قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ۋە مۇنداق زور مىقدارىدا ئېرىشكىلى بولمىدىغان ئەمگەك يوق. ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا، خوجايىنىڭ ماشىنىلىرى ئەمەلىيەتتە ئىشچىلارنىڭ ئەمگىكى ۋە ماھارىتىگە قارىغاندا كۆپ مۇھىم رول ئوينايدۇ، چۈنكى ئىشچىلارغا بۇنداق ئەمگەك ۋە ماھارەتنى ئالتە ئايدىلا ئۆگىتىپ بولغىلى بولىدۇ، ھەر قانداق بىر يېللانما دېھقانمۇ ئۇنى ئالتە ئايدىلا ئۆگىنىۋالالايدۇ.»(188)

(188) «يىپ زاۋۇتى سەركارلىرى ۋە زاۋۇت خوجايىنلىرىنىڭ قوغداش فوندى.كومىتېتىنىڭ دوكلاتى» 1854-يىل مانچېستېر نەشرى، 17-، 19-بەتلەر. كېيىن كۆرىمىزكى، «خوجايىنلار» ئۆزلىرىنىڭ [جانلىق] ئاپىتوماتىك ماشىنىلىرى ئىشتىن قېلىشتەك خەۋپ تۇغۇلغانلىقىنى ھېس قىلغاندا، ئاندىن پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان مۇقام توۋلايدۇ②.

① مۇشۇ تومنىڭ 685-بېتىگە قارالسۇن. ــ تەرجىمە

② مۇشۇ تومنىڭ 1059-1066-بەتلىرىگە قارالسۇن. ــ تەرجىمە

ئىشچىلارنىڭ تېخنىكا جەھەتتە ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ ئوخشاش ھەرىكىتىگە بويسۇنۇشى ۋە ھەر خىل ياشتىكىئوغۇل-قىزلاردىن تەشكىللەنگەن ئەمگەك گەۋدىلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ھالدا تەركىب تېپىشى كاپىتالىستلارنى ئىنتىزامنى ياراتقان. بۇنداق تۈزۈم تەرەققىي قىلىپ مۇكەممەل زاۋۇت تۈزۈمىگە ئايلانغان ھەمدە ئالدىدا تىلغا ئېلىنغان نازارەتچىلىك ئەمگىكى① تولۇق راۋاجلانغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشچىلارنى ئەمگەك ئىشچىسى ۋە نازارەت ئىشچىسى، ئادەتتىكى سانائەت ئەسكىرى ۋە سانائەت سەرۋانتى دەپ ئايرىش ئەھۋالىمۇ تولۇق راۋاجلانغان.

«ئاپتوماتنىڭ زاۋۇتنىڭ ئاساسلىق قىينىچلىقى كىشىلەرنىڭ تەرتىپسىز ئەمگەك ئادىتىنى تاشلاپ، چوڭ ئاپتوماتنىڭ ماشىنا بىلەن ئىزچىل تۇرمۇش تەرتىپىنى ماسلىشىشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن زۆرۈر ئىنتىزام ئورنىتىشتىن ئىبارەت. لېكىن، ئاپتوماتنىڭ سىستېمىسىنىڭ ئېھتىياجى ۋە سۈرئىتىگە ئۈيغۇن كېلىدىغان ئىنتىزام قانۇنى يارىتىش ھەمدە ئۇنى ئۇنۇملۇك يولغا قويۇش—گېركۇلېسقا مۇناسىپ ئىش بولدى، ھەمدە بۇ دەل ئاركرايتنىڭ ئالىيجاناب مۇۋەپپەقىيىتى بولدى! ھەتتا بۇ سىستېما پۈتۈنلەي ئورنىتىلغان بۈگۈنكى كۈندىمۇ قۇرامغا يەتكەن ئىشچىلار ئارىسىدىن ئاپتوماتنىڭ سىستېما ئۈچۈن پايدىسى تېگىدىغان يارەمچىلەرنى تاپقىلىمۇ بولمايدۇ»(189)

بۇرژۇئازىيە ئادەتتە ھوقۇق ئايرىش تۈزۈمىگە[339]، بولۇپمۇ ۋاكالەتچىلىك پارلامېنت تۈزۈمىگە ناھايىتى ئامراق كېلىدۇ، لېكىن كاپىتال زاۋۇت قانۇنىدا خۇسۇسىي قانۇن ئارقىلىق ئىشچىلار ئۈچۈن ئۆز

(189) يۇر «زاۋۇت پەلسەپىسى» 15-بەت. ئاركرايتنىڭ تەرجىمھالىدىن خەۋىرى بار كىشىلەر بۇ تۆغما تالانتلىق ساتىراشنى ھەرگىز «ئالىيجاناب» دەپ ئاتىمايدۇ. 18-ئەسىردىكى بارلىق چوڭ كەشپىياتچىلار ئىچىدە ئۇ شۇبھىسىزكى باشقىلارنىڭ كەشپىياتىنى ئوغرىلايدىغان ئەڭ چوڭ ئوغرى، ئەڭ پەسكەش ئەبلەخ.

① مۇشۇ تومنىڭ 626-631-بېتىگە قارڭ. ـــتۈزگۈچىدىن

بېشىمچىلىق بىلەن مۇستەبىت تۈزۈم تۇرغۇزغان. بۇنداق قانۇن ئەمگەك جەريانىنى ئىپتىدائىي ئۇسۇل بىلەن تەڭشەيدىغان، يەنى ئورتاق ئەمگەك ۋاستىلىرىنى كەڭ كۆلەمدە ھەمكارلاشتۇرۇش ۋە ئىشلىتىشنى بولۇپمۇ ماشىنىلارنى ئىشلىتىشنى زۆرۈر ئىجتىمائىي ئۇسۇل بىلەن تەڭشەيدىغان بىر كاپىتالىستىك ھەجۋىي سۈرەت. قوللارنى نازارەت قىلغۇچىلارنىڭ قامچىسى ئورنىغا نازارەتچىنىڭ جەرىمانە دەپتىرى پەيدا بولغان. تەبىئىيكى، بارلىق جازا جەرىمانە ئىلىش ۋە ئىش ھەققىنى تۇتۇپ قىلىشقا ئاددىيلاشتۇرۇلغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە فابرىكا لىكۇرگلىرىنىڭ قانۇن چىقىرىشتىكى دانالىقى تۈپەيلىدىن ئولارنىڭ قانۇنغا خىلاپلىق قىلىشى قانۇنغا بويسۇنۇشىغا قارىغاندا تېخىمۇ پايدىلىق بولغان.(190)

(190) «بۇرژۇئازىيىنىڭ پرولېتارىياتنى چۈشەيدىغان قوللۇق تۈزۈمى مەيلى قەيەردە بولسۇن، فابرىكا تۈزۈمىگە ئوخشاش روشەن ئاشكارىلانغىنى يوق. بۇ يەردە بارلىق ئەركىنلىك قانۇن جەھەتتىمۇ ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىمۇ يوقاپ كېتىدۇ. ئىشچىلار ئەتىگەن سائەت بەش يېرىمدا زاۋۇتقا بېرىشى كېرەك. ئەگەر بىر نەچچە مىنۇت كېچىكسە قالسا جازالىنىدۇ؛ ئەگەر ئون مىنۇت كېچىكسە قالسا، ناشتىدىن ئىلگىرى ئۇنى كىرگۈزمەيدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ بىر كۈنلۈك ئىش ھەققىنىڭ 1/4 قىسمى تۇتۇپ قېلىنىدۇ. مەيلى تاماق يېيىش، ئۇسسۇلۇق ئىچىش، ئۇخلاشتىمۇ بۇيرۇقتا بويسۇنۇشى كېرەك... مۇستەبىت قوڭغىرىقى ئۇنى ئۈيقۇسىدىن ئويغىتىدۇ، ئەتىگەنلىك ۋە چۈشلۈك تامىقىنىمۇ ئارامخۇدا يېگۈزمەيدۇ. زاۋۇتنىڭ ئەھۋالى قانداق دېگەندە زاۋۇتتا قانۇن چىقىرىدىغىنى شەرتسىز زاۋۇت خوجايىنى بولىدۇ. ئۇ زاۋۇتنىڭ قائىدەتۈزۈملىرىنى خالىغانچە ئېلان قىلىدۇ؛ ئۇنىڭغا خالىغانچە تۈزىتىش كىرگۈزىدۇ ۋە ئۇنى تولۇقلايدۇ؛ ئۇ قائىدەتۈزۈم ئىچىدە ئەڭ بىمەنە مەزمۇنلارنى قوشۇپ قويسىمۇ، سوت مەھكىمىسى ئىشچىلارغا: بۇ كېلىشىمنى ئۆز ئىختىيارىڭلار بىلەن تۈزۈپسىلەر، ئەمدى ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىڭلار دەيدۇ.... بۇ ئىشچىلار توققۇز يېشىدىن تارتىپ تاكى ئۆلگىچە، جىسمانىي جەھەتتىن، مەنىۋى جەھەتتىن كالتەك ئاستىدا ياشاشقا مەھكۇم» (ف. ئېنگېلىس « ئەنگلىيەدىكى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى» 217-ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەتلەر)[338] مەن ئىككى مىسال ئارقىلىق، «سوت مەھكىمىسى دېگەن گەپ» نى چۈشەندۈرۈپ ئۆتمەكچى. بىرى 1866-يىلنىڭ ئاخىرى شەفىلدا يۈز بەرگەن ئىش. ئۇ يەردە بىر ئىشچى بىر تۆمۈر زاۋۇتى بىلەن ئىككى يىللىق توختام تۈزۈشكەن. ئۇ زاۋۇت خوجايىنى بىلەن گەپ تالىشىپ قالغانلىقتىن، زاۋۇتتىن كېتىپ قالغان ھەمدە بۇ زاۋۇت خوجايىنىنىڭ قولىدا ھەرگىز ئىشلىمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. نەتىجىدە ئۇ توختامغا خىلاپلىق قىلدى دەپ ئەيىپلەنگەن ۋە

بىز بۇ يەردە زاۋۇت ئەمگىكىنىڭ ماددىي شارائىتىنىلا تىلغا ئالدۇق. سۈنئىي يۇقىرى تېمپېراتۇرا، خام ماتېرىيال توزاڭلىرىغا تولغان ھاۋا،

ئىككى ئايلىق قاماق جازاسى بېرىلگەن. (ئەگەر زاۋۇت خوجايىنى توختاتمىغا خلاپلىق قىلغان بولسا، ھەق تەلەپ قانۇنى جەھەتتىن جاۋابكارلىققا تارتىلاتتى ۋە جەرىمانە قويۇلاتتى)، ئۇ ئىككى ئايلىق جازا مۇددىتى توشۇپ تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن، ھېلىقى زاۋۇتنىڭ خوجايىنى ئۇنى كونا توختام بويىچە زاۋۇتقا ئەكىلىپ ئىشلەتكەن، ئۇ ئىشچى مەن توختاتمىغا خلاپلىق قىلىپ جازالانغان، ئەمدى ئىشلىمەيمەن دېگەن. زاۋۇت خوجايىنى يەنە ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئەرز قىلغان ، گەرچە بىر سودىيە ئاشكارا ھالدا بىر ئادەم ئوخشاش بىر سەۋەنلىك ياكى جىنايىتى ئۇچۇن بىر ئۆمۈر قاپتالقايتا جازالىنامدۇ، بۇ قانۇن جەھەتتە بىمەنە ئىش دەپ ئەيىبلىگەن بولسىمۇ، لېكىن سوت مەھكىمىسى ئۇنى يەنە جازاغا ھۆكۈم قىلغان. بۇ ھۆكۈمنى ئىش ھەققى ئالمايدىغان ئۇلۇغ كىشى، ① يەرلىك دوگېرلار چقارماستىن، بەلكى لوندوندىكى بىر يۇقىرى سوت مەھكىمىسى چىقارغان.

«4-نەشرىگە ئىزاھ: ھازىر بۇنداق ئەھۋال يوق. ھازىر ئەنگلىيىدە ئاز ساندىكى ئەھۋاللاردىن باشقا (مەسىلەن ئاممۇي كۆمۈر گازى زاۋۇتى)، ئىشچىلار توختاتمىغا خلاپلىق قىلسا، خوجايىنغا ئوخشاش پەقەت ھەق تەلەپ قانۇنى جەھەتتىنلا جازالىنىدۇ. ئې، ئىككىنچى ئىش، 1863-يىل 11-ئاينىڭ ئاخىرىدا ۋىلتشىردا يۈز بەرگەن. ۋېستبۇرىدىكى لېئو سوكنو زاۋۇتىنىڭ خوجايىنى خېررېپ ياللاپ ئىشلەتمۇاتقان بارلىق توقۇش ماشىنىسىدا ئىشلەيدىغان 30غا يېقىن ئايال ئىشچى ئىش تاشلىغان. چۇنكى خېررېپنىڭ مۇنداق بىر ئادىتى بار ئىكەن: ئەتىگىنى كېچىكىپ قالغانلارنىڭ ئىش ھەققىنى توتىدىكەن، مەسىلەن، ئىككى منوت كېچىكسە 6 پېنىس، ئۈچ منوت كېچىكسە 1 شىللىڭ، ئون منوت كېچىكسە 1 شىللىڭ 6 پېنىس تۇتىدىكەن. سائىتىگە 9 شىللىڭ تۇتۇپ قېلىنىدىغان بولسا، بىر كۈندە 4 فوند 10 شىللىڭ بولىدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى ھەپتىسىگە ھېچقاچان 10-12 شىللىڭدىن ئاشمايدىكەن. خېررېپ يەنە بىر ئۆسمۇرنى ئىشقا چىقىش دۇدۇكى چېلىشقا ياللىغان. بەزىدە بۇ بالا ئەتىگەن سائەت ئالتىدىن بۇرۇن دۇدۇك چالىدىكەن، دۇدۇك ئاۋازى توختىغان ھامان ئىشچىلار يېتىپ كېلەلمىسە، زاۋۇتنىڭ دەرۋازىسى تاقىلىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن دەرۋازا سىرتىدا قالغانلاردىن جەرىمانە ئېلىنىدىكەن؛ چۇنكى زاۋۇتتا سائەت بولمىغاچقا، بەختسىز ئىشچىلار خېررېپنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئىش قىلىدىغان ياش دۇدۇكچىنىڭ كونتروللىقىدا بولىدىكەن. ئىش تاشلىغان ئىشچىلار، ئالىلار ۋە قىزلار دۇدۇكچىنىڭ ئورنىدا سائەت قويسا، ئېلىنىدىغان جەرىمانىنى مۇۋاپىقراق بېكىتسە ئىشقا چۇشىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. خېررېپ 19 خوتۇن-قىز ئۇستىدىن توختاتمىغا خلاپلىق قىلدى، دېگەن باھانە بىلەن سوتقا ئەرز قىلغان. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىدىن 6 پېنستىن جەرىمانە ئېلىنغان، ھەمدە 2 شىللىڭ 6 پېنستىن دەۋا ھەقىنى تۆلەشكە بۇيرۇلغان، سوتقا قاتناشقانلار بۇ

① مۇشۇ تومنىڭ 546-بېتىگە قارالسۇن. ــ تۇزگۈچىدىن

قۇلاقنى پاكىز قىلىۋېتىدىغان شاۋقۇنلار ئادەمنىڭ بارلىق سەزگۈ ئەزالىرىغا ئوخشاشلا زىيان يەتكۈزىدۇ. سانجاق-سانجاق ماشىنىلار ئارىسىدا ھاياتقا تەۋەككۈل قىلىش خەۋپىنى سۆزلىمەيلا قويايلى. بۇ ماشىنىلار تۆت پەسلىدە ئالمىشىپ تۇرغىنىغا ئوخشاش ئۆلگەن ۋە يارىلانغانلار توغرىسىدىكى سانائەت مەلۇماتىنى تەرتىپلىك ئېلان قىلىپ

ھۆكۈمگە قاتتىق غەزەپلەنگەن. خېررېپ سوت مەھكىمىسىدىن چىققاندا، بىر توپ كىشىلەر ئىسقىرتىپ ئۇنى مەسخىرە قىلغان. زاۋۇت خوجايىنلىرى ئۆگۈنسې قالغان ھېيلەمكىر شۇكى، ئۇلار ئىشچىلارنى ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتنىڭ سۇپىتى ياخشى ئەمەس دېگەن باھانە بىلەن ئىش ھەققىنى توتۇپ قېلىش ئارقىلىق جازالايدۇ. 1866-يىلى بۇنداق ئۇسۇل تۇپەيلىدىن، ئەنگلىيىدىكى كۆلالچىلىق رايونىدا ئومۇميۈزلۈك ئىش تاشلاش كېلىپ چىققان. بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ دوكلاتىدا (1863-1866) بەزى ئىشلارنى مىسال كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئىشچىلار قىلغان ئىشى ئۇچۇن ئىش ھەققى ئېلىش ئۈيغا تۇرسۇن، جەرىمانە دەستىدىن ئۆزىنىڭ قەدىرلىك «خوجايىنى»غا قەرزدار بولۇپ قالغانلىقى چۈشەندۈرۈلگەن. يېقىندا پاختىچىلىق ساھەسىدە كرىزىس يۈز بېرىپ، ئىبرەت بولىدىغان ئەمەلىي مىسالار كەلتۈرۈلۈپ، زاۋۇت مۇستەبىتچىلىرىنىڭ ئىش ھەققىنى تۇتۇپ قېلىش جەھەتتىكى قالتىس ئۇستاتلىقى چۈشەندۈرۈلگەن. زاۋۇتنىڭ نەكشۇرگۈچىسى ر.بېكېر مۇنداق دېگەن: «يېقىندا مەن بىر پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسىنىڭ خوجايىنى ئۇستىدىن ئەرز قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم. چۇنكى ئۇ شۇنداق جاپالىق ۋاقىتنىمۇ قولدا ياللىنىپ ئىشلەيدىغان [ئۆسمۇر] (13 ياشتىن يۇقىرى) ئىشچىلاردىن ئۇلارنىڭ يېشى توغرىسىدا دوختۇر تەرىپىدىن بېرىلگەن گۇۋاھنامە ئۈچۇن 10 پېنستىن تۇتۇپ قالغان، لېكىن بۇ گۇۋاھنامە ئۇنىڭ ئۆزىگە ئاران 6 پېنسقا توختىغان، قانۇندا بەلگىلىنىشى بويىچە پەقەت 3 پېنىس تۇتۇشقا رۇخسەت قىلىنىتتى، ئادەت بويىچە تۇتمىسمۇ بولاتتى...يەنە بىر زاۋۇتنىڭ خوجايىنى ئوخشاش بىر مەقسەتكە قانۇنغا خلاپلىق قىلماي يېتىش ئۈچۇن دوختۇر ئۇنىڭ قولدا ئىشلەۋاتقان كەمبەغەل ياللانما يېشى ئىگىرىش ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باب كېلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغاندا، ھەر بىر بالىدىن ئىگىرىش ھۇنىرى ۋە سىرىنى ئۆگىنىش بەدىل پۇلى سۇپىتىدە 1 شىللىڭدىن يېقىن. دېمەك، بۇنىڭدا شۇنداق چوڭقۇر سىر بارکى، بۇ سىرنى بىلمەي تۇرۇپ ھازىرقىدەك مەزگىلدە ئىش تاشلاشقا ئوخشاش (1863-يىل 6-ئايدا دارۇندا يۈز بەرگەن ماشىنىدا رەخت توقۇش ئىشچىلىرىنىڭ ئىش تاشلاش ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ) پەۋقۇلئاددە ئەھۋالنى چۈشەنگىلى بولمايدۇ» (ھازاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1863-يىل 4-ئاينىڭ 30-كۈنى» 50-، 51-بەتلەر) (زاۋۇت دوكلاتىغا كۆپ ھاللاردا رەسمىي ئېلان قىلىنغان كۈندىن كېيىنكى ئىشلار بىزىلدۇ)

تۇرىدۇ. (190a) ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى تېجەش زاۋۇت تۈزۈمى مۇۋاپىق بولغان شارائىتتىلا پىشىپ يېتىلىدۇ، بۇنداق تېجەش شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كاپىتالنىڭ قولىدا ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك ۋاقتىدىكى تۇرمۇش شارائىتى سىستېمىسىنى يەنى بوشلۇق، ھاۋا، كۈن

(190a) «خەتەرلىك ماشىنىلاردا ئىشلەيدىغان ئىشچىلارنى ئاسراش توغرىسىدا چىقىرىلغان قانۇنلار پايدىلىق رول ئويناپدى. لېكىن...ھادىسە كېلىپ چىقىشنىڭ 20 يىلدىن بېرى كۆرۈلۈپ باقمىغان يېڭى سەۋەبلىرى ھازىر پەيدا بولدى، بۇ سەۋەبلەر ئىچىدە مۇھىمى ماشىنىلارنىڭ ئايلىنىش سۈرئىتى تېزلەشتى. ھازىر ماشىنا چاقلىرى، ئوقلىرىنىڭ ئۇرچۇق ۋە توقۇش ئىستانوكلىرىنىڭ كۆچى ئاشتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزۇلۇكسىز ئاشماقتا؛ ئۇزۇلگەن يىپنى ئۇلىغاندا بارماقنىڭ ھەرىكىتى تېخمۇ تېز بولۇشى كېرەك، تېخمۇ ئېھتىيات قىلىش كېرەك، چۈنكى سەللا بىخەستەلىك قىلىنسا، بارماقنى ماشىنا ئۇزۇۋېتىدۇ...نۇرغۇن ۋەقەلەر ئىشچىلارنىڭ ئۆز ئىشىنى تۇگىتىشىگە ئالدىرىغانلىقىدىن كېلىپ چىقىدۇ. شۇنى ئەسته چىڭ ساقلاش كېرەككى، زاۋۇت خوجايىنى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئەڭ مۇھىمى ماشىنىسى توختاپ قالماسلىقى كېرەك، دېمەك، توختىماي يىپ ئىگىرىشى ۋە رەخت توقۇشى كېرەك. ماشىنا بىر مىنۇت توختاپ قالسا، ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ يوقاپ كېتىپلا قالماستىن، بەلكى مەھسۇلاتنىمۇ تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. شۇڭا، مەھسۇلاتنىڭ سانىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان نازارەتچىلەر ماشىنىلارنىڭ توختاپ قالماسلىقى ئۈچۈن ئىشچىلارغا ھەيدەكچىلىك قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنداق ھەيدەكچىلىك ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتنىڭ ئېغىرلىقى ياكى سانىغا قاراپ ھەق ئالىدىغان ئىشچىلار ئۈچۈنمۇ ئوخشاشلا مۇھىم. شۇڭا، گەرچە زور كۈچ سانىدىكى زاۋۇتلار شەكىل جەھەتته ماشىنا ئىشلەۋاتقاندا ماشىننى سۈرتۈشنى مەنئى قىلسمۇ، لېكىن بۇنداق ئۈسۈل ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت. يالغۇز مۇشۇ بىر سەۋەب تۈپەيلىدىلا، يېقىنقى ئالته ئاي ئىچىدە 906 قېتىم ۋەقە يۈز بەرگەن... گەرچە ماشىنا ھەر كۈنى سۈرتىلىپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئادەتته شەنبە كۈنى ئۈزۈل-كېسىل سۈرتۈش بەلگىلەنگەن، بۇ ئىشمۇ كۆپ ھاللاردا ماشىنا ئىشلەۋاتقاندا ئېلىپ بېرىلغان... بۇ ئىشقا ھەق بېرىلمەيدىغان بولغاچقا، ئىشچىلار بۇ ئىشنى تېزراق تۇگىتىشنى ئويلايدۇ. شۇڭا، جۈمە كۈنلىرى، بولۇپمۇ شەنبە كۈنلىرى ئادەتتىكى كۈنلەرگە قارىغاندا ۋەقە كۆپرەك يۈز بېرىدۇ. جۈمە كۈنى يۈز بەرگەن ۋەقە ئالدىنقى تۆت كۈندىكىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 12% ئېشىپ كېتىدۇ، شەنبە كۈنى يۈز بەرگەن ۋەقە ئالدىنقى بەش كۈندىكىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 25% كۆپ بولىدۇ؛ لېكىن شەنبە كۈنلۈك ئىش ۋاقتى يەتته بېرىم سائەت، قالغان كۈنلەرنىڭ ئىش ۋاقتى ئون يېرىم سائەت بولىدۇ، ئەگەر مۇشۇ بويىچە ھېسابلىغاندا، شەنبە كۈنى يۈز بەرگەن ۋەقەنىڭ نىسبىتى 65% ئېشىپ كېتىدۇ.» («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1866-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 1867-يىل لوندون نەشرى 9-، 15-، 16-، 17-بەتلەر)

نۇرى شۇنىڭدەك، ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى جىسمانىي بىخەتەرلىكى ۋە سالامەتلىكىنى قوغداش ئۈسكۈنىلىرى سىستېمىسىنى تالان-تاراج قىلىشقا ئايلىنىدۇ، ئىشچىلارنىڭ پاراۋانلىق ئەسلىھەلىرىدىن قىلچە سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ.(191) فورىيېنىڭ زاۋۇتنى «ئىللىق تۇرمە»[340] دەپ ئاتىشى توغرا ئەمەسمۇ؟(192)

5. ئىشچى بىلەن ماشىنا ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش

كاپىتالىست بىلەن يالالانما ئىشچى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش كاپىتال

(191) ئۈچىنچى تومنىڭ بېرىنچى بۆلۈمىدە:[259] مەن ئەنگلىيەدىكى زاۋۇت خوجايىنلىرىنىڭ يېقىندا زاۋۇت قانۇنىدىكى [«ئادەم قولى»]نىڭ جان ئالار ماشىنىلارنىڭ خەۋپىدىن ساقلاش توغرىسىدىكى ماددىلارغا قارشى تۇرغانلىقىنى بايان قىلىپ ئۆتىمەن. بۇ يەردە زاۋۇت تەكشۈرگۈچى لېئونارد. خورنېرنىڭ رەسمىي دوكلاتىدىكى بىر ئابزاس سۆزنى نەقىل كەلتۈرسەك كۆپايە قىلىدۇ: «مەن زاۋۇت خوجايىنلىرىنىڭ بەزى ھادىسلەرنى ئادەم تاقەت قىلغۇسىز دەرىجىدە يېنىكلىك بىلەن تىلغا ئېلىشۇاتقانلىقىنى ئاڭلىغان. مەسىلەن، بىر ئادەمنىڭ بىر بارمقى ئۈزۈلۈپ كەتسە، ئۇلار ئۈچۈن كىچىك ئىش ئىكەن. ھالبۇكى، بىر ئىشچىنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئىستىقبالى ئۈنىڭ بارماقلىرىغا باغلىق بولىدۇ، بۇنداق يوقتىش ئۇلار ئۈچۈن ناھايىتى ئېغىر ئىش. مەن بۇنداق قالايمىقان جۆيلۈشنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇلارغا: «ئەگەر سىلەرگە بىر ئىشچى لازىم بولۇپ، ھەر قايسى جەھەتته شەرتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىككى كىشى تىزىمغا ئالدۇردى، لېكىن بىرسىنىڭ باش بارمقى ياكى كۆرسەتكۈچ بارمقى يوق بولۇپ قالسا، قايسىسىنى تاللايسىلە، دېدىم، ئۇلار ئىككىلەنمەستىنلا بارمقى تولۇق كىشىنى تاللايمىز دېيىشتى... بۇ جانابى زاۋۇت خوجايىنلىرىنىڭ ئۇزلىرى دەۋاتقان ساختا قانۇنلارغا بولغان قارىشى خاتا.» («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى» 1855-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى) بۇ ئەپەندىلەرنىڭ ھەممىسى «ھۇشيار كىشىلەر»، ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدلارىنىڭ مالمانچىلىق كۆتۈرۈشلىرىگە[8] قىزىقىشى بىكاردىن ئەمەس!

(192) زاۋۇت قانۇنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئەڭ بۇرۇن ئۇچرىغان زاۋۇتلاردا ئەمگەك ۋاقتىغا مەجبۇرىي چەك قويۇلغان ھەمدە ئۇ باشقا بەلگىلىمىلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان، شۇڭا، ئالگىرىكى بەزى ئىللەتلەر تۈگىتىلگەن. ماشىنلار ياخشىلىنىپ، مەلۇم ۋاقىتقا كەلگەندە «زاۋۇت ۋۇجۇدىنىڭ قۇرۇلمىسىنى ياخشىلاش»تەلەپ قىلىنىدۇ، بۇ ئىشچىلارغا پايدىلىق. («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1863-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 109-بەتكە قارالسۇن)

بىلەن بولغان مۇناسىۋەت بىلەن بىرگە باشلانغان. بۇ كۆرەش پۈتكۈل ئىشخانا قول سانائىتى دەۋرىدە ناھايىتى ئەۋج ئېلىپ كەتكەن.(193) لېكىن، ماشىنىلار قوللىنىلغاندىن كېيىن، ئىشچىلار ئاندىن ئەمگەك ۋاستىلىرىگە، يەنى كاپىتالنىڭ ماددىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شەكلىگە قارشى تۇرغان. ئىشچىلار كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ماددىي ئاساسى بولغان بۇنداق بەلگىلىك شەكلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بەس-بەستە قارشى تۇرغان.

17-ئەسىردە، لېنتا ۋە گۈل جىيەك توقۇيدىغان ماشىنىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن ئىشچىلار قوزغىلىڭى پۈتۈن ياۋروپاغا كېڭەيگەن.(194) 17-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىغا كەلگەندە، بىر گوللاندىيىلىك لوندوننىڭ ئەتراپىغا

(193) يوھان خوكتون «بېزا ئىگىلىكى ۋە قول سانائەتنى ياخشىلاش» 1727-يىل لوندون نەشرى. «شەرقىي ھىندىستان سودىسىنىڭ پايدىسى»، 1720-يىل نەشرى، يوھان بېللىرس «قول سانائەت ۋە بېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئىنستىتۇتى قۇرۇش توغرىسىدىكى تەكلىپ» 1696-يىل لوندون نەشرىگە قارالسۇن. ئەپسۇسكى، خوجايىن بىلەن ئىشچىلار توختىماي ئۇرۇش قىلىش ھالىتىدە تۇرۇپ كەلدى. خوجايىنلىق ئىزچىل مەقسىدى ئۆز ئىشىنى ئىمكانقەدەر ئەرزان باھادا ئورۇنلاشتۇرۇش؛ شۇڭا ئۇ بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ھەر خىل ھىيلەمىكىرلەرنى قوللىنىشتىن يانمايدۇ. ئىشچىلارمۇ خوجايىنلارنى بارلىق پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ تېخىمۇ يۇقىرى تەلەپلىرىنى قاندۇرۇشقا مەجبۇرلايدۇ. «نۆۋەتتە ئاشلىق باھاسىنىڭ قىممەت بولۇشىدىكى سەۋەب توغرىسىدا» 1767-يىل نەشرى، 61-، 62-بەتلەر (ئاپتورى — پوپ ناتىنئېل فورستېر، ئۇ تامامەن ئىشچىلار تەرەپتە تۇرىدۇ).

(194)لېنتا توقۇش ماشىنىسى گېرمانىيىدە ئىجاد قىلىنغان. ئىتالىيىلىك پوپ لانچېلوتتى 1636-يىلى ۋېنېتسىيىدە نەشر قىلىنغان بىر كىتابتا مۇنداق دەيدۇ: «دانزىگلىق ئانتون مىۋللېر تەخمىنەن 50 يىلنىڭ ئالدىدا (لانچېلوتتى بۇ كىتابنى 1629-يىلى يازغان)، بۇ شەھەردە بىر قېتىمدىلا 4-6 يول گۈل جىيەك توقۇيدىغان ناھايىتى ئەپچىل بىر ماشىنىنى كۆرگەن؛ لېكىن شەھەر پارلامېنتى بۇ كەشپىياتنىڭ زور بىر تۇركۈم ئىشچىلارنى تىلەمچىگە ئايلاندۇرۇپ قويۇشىدىن قورقۇپ، بۇ كەشپىياتنى باستۇرۇپ قويغان ھەمدە ئۇنى كەشپ قىلغان كىشىنى مەخپىي بوغۇپ ئۆلتۈرۈش ياكى تۇنجۇقتۇرۇپ ئۆلتۈرۈشكە بۇيرىغان.[341] 1621-يىلى بۇ ماشىنا لېيدېنداى تۇنجى قېتىم ئىشلىتىلگەن. گۈللۈك جىيەك ئىشلەيدىغان ئىشچىلارنىڭ قوزغىلىڭى ئالدى بىلەن شەھەر مەمۇرىيىتى ئىدارىسىنى بۇنداق ماشىنىنى ئىشلىتىشنى چەكلەشكە مەجبۇر قىلغان؛ گوللاندىيە

قۇرغان شامال كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان بىر ياغاچ ھەرىلەش زاۋۇتى ئاۋامنىڭ زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىشى بىلەن ۋەيران قىلىۋېتىلگەن. 18-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەنگلىيىدە سۇ كۈچى بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان ياغاچ ھەرىلەش ماشىنىسى ئەنگلىيە پارلامېنتى تەرىپىدىن قوللانغان خەلقنىڭ قارشىلىقى ئۇستىدىن مىڭ بىر مۇشەققەتتە غالىپ كەلگەن. 1758-يىلى ئېۋېرت سۇ كۈچى بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان تۇنچى يۈڭ قىرقىش ماشىنىسىنى ئىجاد قىلغان، بىراق ئۇنى ئىشسىز قالغان 100 مىڭدەك ئىشچى كۆيدۈرۈپ تاشلىغان. يۈڭ تاراش بىلەن جان بېقىپ كېلىۋاتقان 50 مىڭ ئىشچى پارلامېنتقا مۇراجىئەت قىلىپ، ئارکرايتنىڭ يۈڭ تاراش ۋە پاختا تاراش ماشىنىسىغا

پارلامېنتى 1623-، 1639-يىللىرى بىر نەچچە پەرمان چىقىرىپ، ئۇ ماشىنىنى ئىشلىتىشنى چەكلىگەن؛ ئاخىر 1661-يىل 12-ئاينىڭ 5-كۈنى چىقىرىلغان پەرماندا ئۇ ماشىنىنى مۇئەييەن شارائىتتا ئىشلىتىشكە يول قويۇلغان. بوكسخورن («سىياسەت ئاساسلىرى» 1663-يىلى نەشرى)دا، لېنتا توقۇش ماشىنىسىنىڭ لېيدېنداى قوللىنىلغانلىقى ئۇستىدە مۇنداق دەيدۇ: «مۇشۇ شەھەردە بىر ئادەم 20 يىلنىڭ ئالدىدا مەلۇم بىر توقۇش ماشىنىسى ئىجاد قىلغان، ئۇنىڭدا بىر ئادەم ئوخشاش بىر ۋاقىت ئىچىدە بۇرۇن بىرنەچچە ئادەم توقىغاندىنمۇ كۆپ نەرسىنى ئاسانلا توقۇپ چىقالىغان، بۇنىڭغا توقۇغۇچى ئىشچىلار نارازىلىق بىلدۈرۈپ شىكايەت قىلغان، ئاخىر شەھەر مەمۇرىيىتى بۇنداق ماشىنىنى ئىشلىتىشنى چەكلىگەن». كېيىندا 1676-يىلى بۇنداق ماشىنىنى ئىشلىتىش مەنئى قىلىنىش بىلەن بىرگە، ئەنگلىيىگىمۇ كىرگۈزۈلمەكچى بولغاچقا، ئەنگلىيىدىمۇ ئىشچىلار ئىرىسىدا ماللىمانچىلىق كېلىپ چىققان. 1685-يىل 2-ئاينىڭ 19-كۈنى گېرمانىيە پادىشاھى پۈتۈن گېرمانىيىدە بۇنداق ماشىنىنى ئىشلىتىشنى مەنئى قىلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەن. ھامبۇرگدا شەھەر مەمۇرىيىتى ئىدارىسىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن بۇنداق ماشىنا ئامما ئالدىدا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن.1719-يىل 2-ئاينىڭ 9-كۈنى چارلىزVI 1685-يىلدىكى پەرماننى قايتا تەكىتلىگەن، لېكىن ساكسونىيەدە خان سايلىنىپ، 1765-يىلدىن باشلاپ بۇنداق ماشىنىنى ئىشلىتىشكە رۇخسەت قىلىنغان. دۇنيانى زىل-زىلىگە سالغان بۇ ماشىنا ئەمەلىيەتتە ئىگىرش ۋە توقۇش ماشىنىسىنىڭ پىشۇاسى شۇنداقلا 18-ئەسىردىكى سانائەت ئىنقىلابىنىڭ پىشۇاسى ئىدى. قىلچە رەخت توقۇش تەجرىبىسى يوق بىر ياش بۇنداق ماشىنىنىڭ تەۋرەنمە تۇنتۇجىنى ئالدى-كەينىگە ئىتتىرىپ بەرسىلا، پۈتكۈل ماشىنا يۈتۈنلەي تولۇق ھەرىكەتكە كېلەتتى؛ ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى بۇ ماشىنىدا بىرلا ۋاقىتتا 40-50 يول گۈللۈك جىيەك ئىشلەپچىقىرىلاتتى.

قارشى تۇرغان[342]. 19-ئەسىرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى 15 يىلىدا، ئەنگلىيە ئىشخانا قول سانائىتى رايونلىرىدا يۈز بەرگەن ماشىنىلارنى كەڭ كۆلەمدە بۇزۇش(بولۇپمۇ پار بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان توقۇش ماشىنىسىنى بۇزۇش) ھەرىكىتى، يەنى ئاتالمىش لۇددىتلار ھەرىكىتى[343] ياكوبىنچىلارغا قارشى سىدمائۇس، كېستلىرى قاتارلىقلار ھۆكۈمىتىنىڭ ئەڭ ئەكسىيەتچىل زوراۋانلىق ھەرىكىتى[344] قوللىنىشغا باھانە بولغان. ئىشچىلارنىڭ ماشىنا بىلەن شۇ ماشىنىنى كاپىتالىستىك ئۇسۇلدا تەتبىق قىلىش ئۈتتۇرىسىدىكى پەرقنى بىلىۋېلىشى، ھەمدە ھۇجۇم نىشانىنى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي قوللىنىش شەكلىگە ئۆتۈشىنى بىلىۋېلىشى ئۈچۈن ۋاقىت ۋە تەجرىبە كېتىدۇ.(195)

ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىش ھەققى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان كۈرەش ئىشخانا قول سانائىتىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ، ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ھەرگىز قارشى تۇرمايدۇ. ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ بەرپا قىلىنىشىغا قارشى تۇرۇش مەسلىسىگە كەلسەك، بۇنداق قارشىلىق يالالانما ئىشچىلاردىن كەلمەيدۇ، بەلكى كەسىپداشلار ئۈيۇشمىلىرىدىكى ئۇستىلاردىن ۋە ئىمتىيازغا ئىگە شەھەرلەردىن كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىشخانا قول سانائىتى دەۋرىدىكى يازغۇچىلار مۇنداق قارايدۇ، ئىش تەقسىماتىدىكى ئاساسلىق سەۋەب ئىشچىلارنى ھەققىي سقىپ چقىرىشنى ۋاستە قىلمايدۇ، بەلكى ئىشچىلارنىڭ ئورنىنى يوشۇرۇن ئىگىلەشنى ۋاستە قىلىدۇ. بۇ پەرق ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مەسلەن، ھازىر، ئەنگلىيىدە ماشىنىنىڭ

(195)كونا شەكلىدىكى ئىشخانا قول سانائىتىدە ئىشچىلار تا بۈگۈنگە قەدەر ماشىنىلارغا قوپاللارچە قارشىلىق كۆرسىتىپ كېلىۋاتىدۇ. مەسلەن، 1865-يىلى شېففىلدا ئىكەك ئىشلەپچىقىرىش ئىشچىلىرى ئارىسىدا شۇنداق ئەھۋال كۆرۈلگەن.

يارىدىمى بىلەن 500 مىڭ كىشى ئىگىرىدىغان پاختىنى كونىچە ئىگىرىش چاقىدا ئىگىرىشكە 100 مىليون كىشى كېتىدۇ دېسەك، بۇ ئىگىرىش ماشىنىسى زادى مەۋجۇت بولۇپ باقمىغان بۇ 100 مىليونچە ئادەمنىڭ ئورنىنى ئىگىلەيدۇ، دېگەننى چۈشەندۈرمەيدۇ، بۇ پەقەت ئىگىرىش ماشىنىسىنىڭ ئورنىنى ئېلىشقا 100 مىليونچە ئادەم كېتىدۇ، دېگەنلىك. ئەكسىچە، ئەنگلىيىدە پار كۈچى بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان توقۇش ئىستانوكى 800 مىڭ توقۇش ئىشچىسىنى كوچىغا چىقىرىپ تاشلىدى دېسەك، ئۇنداقتا، بۇ ھازىرقى ماشىنىلارنىڭ ئورنىنى بەلگىلىك ساندىكى ئىشچىلار ئېلىشى كېرەك دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى ھازىرقى بەلگىلىك ساندىكى ئىشچىلارنىڭ ئورنىنى ئەمەلىيەتتە ماشىنا ئىگىلىدى ياكى ماشىنا ئۇلارنى سقىپ چقىرىۋەتتى دېگەنلىك. ئىشخانا قول سانائىتى دەۋرىدە، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى پارچىلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا ئاساس. ئوتتۇرا ئەسىردىن قېپقالغان شەھەر ئىشچىلىرىنىڭ سانى نىسبەتەن كۆپ بولمىغان شارائىتتا يېڭى مۇستەملىكە بازارلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايتتى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەققىي ئىشخانا قول سانائىتى فېئودال تۈزۈمىنىڭ پارچىلىنىشى تۈپەيلىدىن يەردىن قۇرۇق قالغان يېزا ئاھالىسىگە يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ساھەسى ئېچىپ بەردى. شۇڭا، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىش تەقسىماتى ۋە ھەمكارلىق ئۆزىنىڭ ئىجابىي تەرىپىنى تېخىمۇ كۆپ نامايان قىلدى، يەنى ئىش ئورنىدىكى ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقىنى ئاشۇردى.(196) نۇرغۇن دۆلەتلەردە، يىرىك سانائەت مەركىزىدىن خېلى بۇرۇنلا، ھەمكارلىق ۋە ئەمگەك ۋاستىلىرى ئاز

(196) سېر جېمس ستيۇئارت ماشىنىنىڭ رولىنى پۈتۈنلەي مۇشۇ مەنىدىن چۈشىنىدۇ. شۇڭا ھەقسىز ماشىنىلارنى بېقىش كەتمەيدىغان ئىشچىلارنىڭ سانىنى يوشۇرۇن ئاشۇرىدىغان بىر ۋاستە دەپ قارايمەن... ماشىنىلارنىڭ رولى بىلەن ھېلىقىدەك يېڭى ئاھالىنىڭ رولى ئوتتۇرىسىدا قانداق پەرق بار؟ («سىياسىي ئىقتىساد ئاساسلىرى ھەققىدە تەتقىقات» فرانسۇزچە تەرجىمىسى 1-توم 1-

ساندىكى كىشىلەرنىڭ قولىغا مەركەزلىشىپ، يېزا ئىگىلىكىدە تەتبىقلانغاندا، يېزا ئاھالىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىدا، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى ۋە ئىشقا ئورۇنلىشىش ۋاستىسىدە ھەقىقەتەن غايەت زور، تۈيۇقسىز ۋە كۈچلۈك ئىنقىلاب كېلىپ چىقتى. لېكىن، بۇنداق كۈرەش دەسلەپتە كاپىتال بىلەن يالىلانما ئەمگەك ئوتتۇرىسىدا يۈز بەردى دېگەندىن كۆرە، چوڭ يەر ئىگىلىرى بىلەن ئۇششاق يەر ئىگىلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەردى دېگەن تۈزۈك. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمگەك ۋاستىلىرى (قوي، ئات قاتارلىقلار) ئەمگەكچىلەرنى سقىپ چىقىرىۋەتكەنلىكتىن، بۇاستە زوراۋانلىق ئالدى بىلەن سانائەت ئىنقىلابىنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولىدۇ. ئالدى بىلەن ئەمگەكچىلەر يەردىن ئايرىلىدۇ، ئاندىن بۇ يەرگە قويلار كىرىدۇ.① خوددى ئەنگلىيىدە يۈز بەرگەن كەڭ كۆلەمدە يەر ئوغرىلاش ئەھۋالى يېرىك يېزا ئىگىلىكىگە پائالىيەت سورۇنى ئېچىپ بەرگەندەك ئىش بولىدۇ. (196a)، شۇنىڭ ئۈچۈن يېزا ئىگىلىكىدە كۆرۈلگەن بۇ ئۆزگىرىش

كتاب 19-باب). ناھايىتى سادىا كەلگەن پېتتى مۇنداق دەيدۇ: ماشىنا «بىر ئەر كۆپ خوتۇنلۇق تۇزۇم»نىڭ ئورنىنى ئالدى. بۇ قاراش ھېچ بولمىغاندا ئامېرىكىنىڭ بەزى جايلىرىغا باب كېلىدۇ. ئەكسىچە، «ئايرىم ئىشچىلارنىڭ ئەمگىكىنى ماشىنىدىن پايدىلىنىپ ئازايتىش ناھايىتى تەسكە توختايدۇ، چۈنكى ماشىنا ياساشقا كەتكەن ۋاقىت ماشىنىدىن پايدىلىنىپ تېجەپ قالغان ۋاقىتتىن كۆپ بولىدۇ. ماشىنا رولىنى كەڭ كۆلەمدە جارى قىلدۇرۇپ، بىر ماشىنا مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ ئەمگىكىگە يارىدىم قىلغاندىلا، ئاندىن ئۇ ھەقىقىي كارغا كەلگەن بولىدۇ. شۇڭا، ماشىنا ھامان نوپۇسى ئەڭ زىچ، ئىشسىزلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ دۆلەتلەردە ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدۇ... ماشىنىدىن پايدىلىنىشنىڭ ئىشچى يېتىشمەسلىكىدىن ئەمەس، بەلكى ئىشچىلارنى كۆپلەپ ئەمگەككە قاتنىشىشقا جەلپ قىلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ» (پىرسى راۋنستون «زايوم تۇزۇمى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى» 1824-يىلى لوندون نەشرى 45-بەت).

(196a) [4-نەشرىگە ئىزاھ: بۇ ئەھۋال گېرمانىيىگىمۇ باب كېلىدۇ. ئېلىمىزدە يېرىك يېزا ئىگىلىك يولغا قويۇلغان جايلاردا، بولۇپمۇ شەرقىي قىسمدا، يېرىك يېزا ئىگىلىكى 16-ئەسىردىن

① مۇشۇ تومنىڭ 1332-1337-بەتلىرىگە قارالسۇن. ـــ تۈزگۈچىدىن

دەسلەپتىلا تېخىمۇ سىياسىي ئىنقىلاب تۈسىنى ئالدى.

ئەمگەك ۋاستىلىرى ماشىنا سۈپىتىدە مەيدانغا كېلىشى بىلەنلا ئىشچىلارنىڭ رىقابەتچىسىگە ئايلاندى.(197) كاپىتال قىممىتى ماشىنىنىڭ يارىمى بىلەن ئۆسۈپ، ياشاش شارائىتى ماشىنا تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغان ئىشچىلارنىڭ سانى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولۇپ قالدى. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پۈتكۈل سىستېمىسى ئىشچىلار ئۆز ئەمگەك كۈچىنى تاۋار سۈپىتىدە سېتىش ئاساسىغا ئورنىتىلغان. ئىش تەقسىماتى بۇنداق ئەمگەك كۈچىنى بىر تەرەپلىمەلەشتۈرۈپ، قىسمەن قوراللارنى كونترول قىلىدىغان ئالاھىدە ئىقتىدارغا ئىگە قىلدى. ناۋادا قورالنى ماشىنا كونترول قىلمىسا، ئەمگەك كۈچىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇش قىممىتى ئۇنىڭ ئىشلىتىش قىممىتى بىلەن تەڭ يوقايدۇ. ئىشچىلارمۇ ئوبوروتتىن قالغان قەغەز پۇلغا ئوخشاش خېرىدارسىز قالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ماشىنا ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بىر قىسمىنى ئوشۇقچە نوپۇسقا، يەنى كاپىتالنىڭ ئۆز قىممىتىنى ئاشۇرۇشىغا بۇاستە كېرەك بولمايدىغان نوپۇسقا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ، بۇ كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى كونا ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە ئىشخانا قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ماشىنىلىق ئىشلەپچىقىرىشقا قارشى تۇرىدىغان تەڭسىز كۈرەشتە ھالاك بولىدۇ، يەنە بىر قىسمى ئوڭايراق كىرگىلى بولىدىغان سانائەت تارماقلىرىغا كىرىپ، ئەمگەك بازىرىنى تولۇقلاپ بارىدۇ، بۇنىڭ بىلەن

پاشلاپ، بولۇپمۇ 1648-يىلدىن بۇيان ئەۋج ئالغان «يەردىن ھەيدەش»① مەزگىلىدە بارلىققا كەلگەن—ف. ئې.]

(197) «ماشىنا بىلەن ئەمگەك ئۇزلۇكسىز رىقابەت ئېچىدە تۇرىدۇ» (رىكاردو «سىياسىي ئىقتىساد ۋە باج-سېلىق قائىدىسى» 479-بەت).

① «يەردىن ھەيدەش» دېگەن سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى « bauernlegen» بولۇپ، فېئودال يەر ئىگىلىرى دېھقانلارنىڭ يېرىنى ئېلىۋېلىپ، دېھقانلارنى يەردىن ھەيدەش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ـــ تۈرگۈچىدىن

ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى ئۆز قىممىتىدىن تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. بەزىلەر مۇنداق دەيدۇ، قۇتقۇزۇشقا توغرا كەلگەن ئىشچىلار مۇنداق ئىككى جەھەتتە زور تەسەللى تاپىدۇ: بىر تەرەپتىن، ئۇلار «ۋاقىتلىنچە» ئازابلىنىدىغان چېكىدۇ (« a temporary inconveniense»[قىسقا ۋاقىت قىسلىدۇ»])؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ماشىنا پۈتكۈل ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىنى پەيدىنپەي ئىگىلەيدىغان بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ بۇزغۇنچىلىق قىلىش دائىرىسى ۋە دەرىجىسى كىچىكلەيدۇ. مەلۇم بىر تەسەللىنى ئىككىنچى بىر تەسەللى يوقىتىدۇ. ماشىنا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەلۇم ساھەسىنى ئاستا-ئاستا ئىگىلىگەن جايلاردا ئۆزى بىلەن رىقابەتلىشىۋاتقان ئىشچىلار تەبىقىسىنى ئاستا-ئاستا نامراتلاشتۇرىدۇ. ماشىنىغا كۆچۈش سۈرئىتى ھەددىدىن تېز بولغان جايلاردا ئۇنىڭ تەسىرى كەڭ ھەم جىددىي بولىدۇ. دۇنيا تارىخىدا ئەنگلىيە رەخت توقۇش ئىشچىلىرى ئاستا-ئاستا ۋەيران بولغاندىنمۇ ئېچىنىشلىق ئەھۋال كۆرۈلمىگەن بولسا كېرەك، بۇ جەريان نەچچە 10 يىلغىچە سوزۇلۇپ، 1838-يىلىغا كەلگەندە ئاخىرلاشقان. بۇ رەخت توقۇش ئىشچىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كەتكەن، يەنە بىرمۇنچىسى ھەر كۈنى ئائىلىسىنى ئالدىغان $2\frac{1}{2}$ پېنسقا تاينىپ ئۇزاققىچە قامداپ كەلگەن.(198) ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئەنگلىيىنىڭ پاختا توقۇمچىلىق ماشىنىلىرى شەرقىي

(198) 1834-يىلى نامراتلارغا ياردەم بېرىش قانۇنى[345] يولغا قويۇلۇشتىن ئىلگىرى، ئەنگلىيىدە قول توقۇمچىلىقى بىلەن ماشىنا توقۇمچىلىقى ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتنىڭ سوزۇلۇپ كېتىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئەڭ تۆۋەن چەكتىنمۇ ئازلاپ كەتكەن ئىش ھەققى دىنىي جەھەتتىن ياردەم تۇپلاش يولى بىلەن تولۇقلىنىپ تۇراتتى. «1827-يىلى باستېر تېرنا جانابلىرى چېشىر ئۇئىلمىسلود سانائەت راپىونىنىڭ ۋەخپە باشلىقى ئىدى. كۆچمەنلەر كومىتېتى ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەر ۋە تېرنا ئەپەندىنىڭ جاۋابلىرى قول ئەگىكى بىلەن ماشىنىلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتنىڭ قانداق داۋاملاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سوئال: ‹ماشىنا توقۇش ئىستانوكلىرى قول ئىستانوكلىرىنى سقپ چقىرىۋاتامدۇ؟› جاۋاب: ‹ەل شۇنداق بولدى؛ ئەگەر قول بىلەن توقۇغۇچىلار ئۆز ئىش ھەققىنىڭ كېمىيىشىگە رازى بولمسا، ھازىرقىدىنمۇ

ھىندىستانغا جىددىي تەسىر كۆرسەتكەن. 1834-، 1835-يىللىرى شەرقىي ھىندىستان گۈبېرناتورى مۇنداق ئېتىراپ قىلغان:

«سودا تارىخىدا بۇنداق بالايى-قازا كۆرۈلمىگەن بولسا كېرەك. ھىندىستان تۇزلەڭلىكلىرى بوۋۇمچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ سۆڭەكلىرى بىلەن ئاقىرىپ كەتتى.»

دەرۋەقە، بۇ توقۇمچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ قىسقىغنا ھاياتىنىڭ ئاخىرلىشىشىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ماشىنىنىڭ ئۇلارغا ئېلىپ كەلگىنى پەقەت «قىسقا ۋاقىتلىق قىسلىش». ئەمما، ماشىنا يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىنى ئۈزلۈكسىز ئىگىلەپ تۇرۇۋاتقاچقا، ئۇنىڭ «قىسقا ۋاقىتلىق» تەسىرىمۇ ئۇزۇن مۇددەتلىك تەسىرگە ئايلاندى. بۇنىڭدىن ئەمگەك شارائىتى ۋە ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تۇرتكىسىدە ئىشچىلاردىن مۇستەقىل تۇرۇپ ۋە ياتلىشىپ، ماشىنىلارنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تولۇق قارىمۇقارشى تۇس ئالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.(199) شۇڭلاشقا، ماشىنىلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ ئىشچىلار ئەمگەك ۋاستىلىرىگە قارشى تۇنجى قېتىم

بەتتەر كۆنگە قالاتتى.› سوئال: ‹لېكىن، ئۇلار رازى بولغاندىن كېيىن ئېرىشكەن ئىش ھەققى ئازقىلىق تۇرمۇشنى قامدىيالمسا، يېتىشمىگەن قىسمىغا دىنىي جەمئىيەتنىڭ ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلاتتىمۇ؟› جاۋاب: ‹تەلەپ قىلاتتى. قول ئىستانوك بىلەن مېخانىك توقۇش ئىستانوكى ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت ئەھمىيەتتە قۇتقۇزۇشقا تاينىپ داۋاملىشىدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ماشىنىلارنىڭ تەبىقى قىلىشى نەتىجىسىدە، ئەمگەكچىلەر خارلىنىپ، نامراتلىشىپ كەتكەن ياكى چەت ئەلگە كۆچمەن بولۇشقا مەجبۇر بولغان. ھۆرمەتكە سازاۋەر، بەلگىلىك مۇستەقىل بولغان بۇ ھۇنەرۋەنلەر نەتىجىدە تىزلىنىپ تۇرۇپ باشقىلاردىن سەدىقە تەلەپ قىلىدىغان نامرات كىشىلەرگە ئايلىنىپ قالغان. مانا بۇ كىشىلەر ئېيتقان ‹قىسقا ۋاقىتلىق قىسلىش›.» («سېلىشتۇرما رىقابەت ۋە ھەمكارلىق بويىچە پايدىلزىيانغا دائىر مۇكاپاتقا ئېرىشكەن ئىلمىي ماقالە» 1834-يىل لوندون نەشرى 29-بەت)

(199) «دۆلەتنىڭ ساپ كىرىمى ‹يەنى خۇددى رىكاردونىڭ ئوخشاش بىر ئورۇندا شەرھلىگىنىدەك، پومبىچىك ۋە كاپىتالىستلارنىڭ پايدىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇقتىسادشۇناسلىق

قوپال قارشىلىق كۆرسىتىدۇ.

ئەمگەك ۋاستىلىرى ئىشچىلارنى خاراب قىلىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇنداق بۇاستە قارىمۇقارشىلىق بىكىدىن قوللىنىلغان ماشىنىلار ئەنئەنىۋى قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ياكى ئىشخانا قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن رىقابەتكە چۈشكەندە تېخىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ. ئەمما يېرىك سانائەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ماشىنىلارنىڭ ئۇزۇلۇكسىز ئۆزگەرتىلىشى بىلەن ئاپتوماتىك سىستېمىنىڭ تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدىمۇ مۇشۇ خىلدىكى رول پەيدا بولىدۇ.

«ماشىنىنى ئۆزگەرتىشتىكى مەقسەت ئەزەلدىن جىسمانىي ئەمگەكنى ئازايتىش بولۇپ كەلگەن، ياكى مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئادەم قۇرۇلمىسى ئورنىغا تۇمۇر ئوسكۇنىلەرنى سەپلەش ئۈسۈلى ئارقىلىق زاۋۇتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش زەنجىرىدىكى مەلۇم ھالقىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتىن ئىبارەت.»(200) «ئىلگىرىكى قول بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان ماشىنىلاردا پار كۈچى ۋە سۇ كۈچىدىن پايدىلىنىش ھەر كۈنى بولۇپ تۇرىدىغان ئىشلار…ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچنى تېجەش، مەھسۇلاتنى ياخشىلاش، ئوخشاش ۋاقىت ئىچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىنى ئاشۇرۇش ياكى بىر بالا ئىشچى، بىر ئايال ئىشچى ۋە ياكى بىر ئەر ئىشچىنى سەپ چىقىرىش ئۈچۈن ماشىنىلار ئانچىمۇنچە ئۈزلۈكسىز ئۆزگەرتىلىپ تۇرىدۇ، گەرچە بۇنداق ئۆزگەرتىشنىڭ ھېچقانچە ئەھمىيىتى يوقتەك بىلىنسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن ئىنتايىن مۇھىم نەتىجە ھاسىل بولىدۇ.» (201) «مەلۇم بىر مەشغۇلات قالتىس چۈشەر ۋە يېتىلگەن بىر ماھىرغا ئېھتىياجلىق بولغانلىكى جايدا، كىشىلەر ھەمىشە بۇ مەشغۇلاتنى زىيادە چېۋىر ۋە ھەرقانداق قائىدىنى ئاسانلا بۇزىدىغان ئىشچىلار قولىدىن تارتىۋېلىپ، ھەرىكىتى ناھايىتى قېلىپلاشقان، ھەتتا باللارمۇ باشقۇرالايدىغان ئالاھىدە ماشىنىنىڭ ئىشلىشىگە

نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ بايلىقى دۆلەتنىڭ بايلىقى‌نى ئاشۇرغان سەۋەب شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاھالە ئوشۇقچىلىقى ۋە ئىشچىلار ئەھۋالىنىڭ يامانلىششىنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.» (رىكاردو «سىياسىي ئىقتىساد ۋە باج-سېلىق پرىنسىپلىرى» 469-بەت) «ماشىنىلارنى ياخشىلاشتىكى بارلىق ئىزچىل مەقسەت ۋە يۇنىلىش ئەمەلىيەتتە ئادەمنىڭ ئەمگەك قىلىشىدىن تامامەن قۇتۇلۇش ياكى ئايالار ۋە باللار ئەمگىكى قۇرامغا يەتكەن ئەر ئىشچىلار ئەمگىكىنىڭ ئورنىنى ئېلىش، يېرىك ئەمگەك مەلىكلىك ئەمگەكنىڭ ئورنىنى ئېلىش ئارقىلىق ئەمگەك قىممىتىنى تۆۋەنلىتىش بولۇپ كەلگەن.» (يۇر «زاۋۇت پەلسەپىسى» 23-بەت)

(200) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1858-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 43-بەت.

(201) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1856-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 15-بەت.

تاپشۇرىدۇ.»(202) «ئاپتوماتىك سىستېما شارائىتىدا ئىشچىلارنىڭ تالانتى بارغانسېرى يەكلىنىدۇ.»(203) «ماشىنىلار ئىسلاھ قىلىنسا، بەلگىلىك بىر نەتىجىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن باللايدىغان قۇرامغا يەتكەن ئىشچىلارنىڭ سانىنى كېمەيتكىلى بولۇپلا قالماي، يەنە بىر تۈرلۈك ئىشچىلار يەنە بىر تۈرلۈك ئىشچىلارنىڭ ئورنىغا: يەنى مەلىكلىك دەرىجىسى تۆۋەنلىرى مەلىكلىك دەرىجىسى يۇقىرىلارنىڭ ئورنىغا، بالا ئىشچىلار قۇرامغا يەتكەنلەرنىڭ ئورنىغا، ئايال ئىشچىلار ئەر ئىشچىلارنىڭ ئورنىغا ئالمىشىدۇ. مۇشۇ ئۆزگىرىشلەر تۇپەيلىدىن ئىش ھەققى نىسبىتى داۋاملىق تەۋرىنىپ تۇرىدۇ.» (204) «ماشىنا قۇرامغا يەتكەن ئىشچىلارنى زاۋۇتتىن ئۈزلۈكسىز سىقىپ چىقىرىدۇ.»(205)

خىزمەت كۈنى قىسقىرىۋاتقان بېسىم ئاستىدىمۇ ماشىنا سىستېمىسىنىڭ ئۇچقانداق تەرەققىي قىلغانلىقى بىزگە ئەمەلىي تەجرىبىلەرنىڭ جۈغلىنىشى، ماشىنا ۋاستىلىرىنىڭ نۆۋەتتىكى كۆلەمى شۇنىڭدەك تېخنىكىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئىلگىرىلىشى تۈپەيلى ماشىنا سىستېمىسىنىڭ غايەت چوڭ ئېلاستىكلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ

(202) يۇر «زاۋۇت پەلسەپىسى» 19-بەت. «خىشچىلىق كەسپىدە قوللىنىلغان ماشىنىنىڭ غايەت چوڭ پايدىلىق يېرى شۇكى: ئۇ ئىشلەتكۈچىنى ماھىر ئىشچىلارغا پۈتۈنلەي تايانماس قىلىپ قويىدۇ.» («بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 5-نومۇرلۇق دوكلات» 1866-يىل لوندون نەشرى 130-بەت 46-نومۇرلۇق)

2-نەشرىگە قوشۇمچە ئىزاھ: شىمال تۆمۈرىيول شىركىتى پاراۋۇز باشقارمىسىنىڭ مۇدىرى ئا. ستېررووك ئەپەندى ماشىنا (پاراۋۇز قاتارلىقلارنى) ياساش توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئىش ھەققى يۇقىرى ئەنگلىيە ئىشچىلىرىغا چۈشىدىغان ئېھتىياج كۈندىن-كۈنگە ئازايدى. ئۆزگەرتىلگەن سايمانلارنى ئىشلەتكەندە ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىنى ئاشۇرغىلى بولىدىكەن، تېخى بۇ سايمانلار تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمگەك بىلەن باشقۇرۇلىدىكەن… ئىلگىرى پار ماشىنىسىنىڭ بارلىق زاپچاسلىرىنى مەلىكلىك ئەمگەك ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش شەرت ئىدى، ئەمدىلىكتە بۇ زاپچاسلارنى مەلىكلىشپ كەتمىگەن ئەمگەك بىلەنمۇ ئىشلەپچىقىرىشقا بولىدۇ، ئەمما ئىلغار سايمان كېتىدۇ… مەن بۇ يەردە سايمان دەپ ماشىنسازلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ماشىنلارنى كۆزدە تۇتتۇم.» («پادىشاھلىق تۆمۈرىيول كومىتېتى. گۇۋاھلىق سۆزى» 1867-يىل لوندون نەشرى 17862-نومۇر ۋە 17863-نومۇرلۇق)

(203) يۇر «زاۋۇت پەلسەپىسى» 20-بەت.

(204) يۇر «زاۋۇت پەلسەپىسى» 321-بەت.

(205) يۇر «زاۋۇت پەلسەپىسى» 23-بەت.

بېرىدۇ.① ئەمما 1860-يىلى يەنى ئەنگلىيەنىڭ پاختا توقۇمچىلىق سانائىتى تازا گۈللەنگەن يىل بولغان، شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇچ يىلدا ئامېرىكا جەنۇبىشىمال ئۇرۇشىنىڭ[8] تەسىرى بىلەن ماشىنىلارنىڭ تېز سۈرئىتتە ئىسلاھ قىلىنغانلىقى ۋە قول سانائەت ئەمگەكنىڭ ماس ھالدا سەقەپ چىقىرىلغانلىقىدەك ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشىنى كىممۇ پەرەز قىلغان؟ بۇ يەردە پەقەت ئەنگلىيىلىك زاۋۇت تەكشۈرگۈچىلەرنىڭ مۇشۇ مەسىلىگە ئالاقىدار ھۆكۈمەت تەرەپ ماتېرىياللىرىدىن بىرنەچچە مىسالنى نەقىل ئالساقلا كۇپايە. مانچېستېردىكى بىر زاۋۇت خوجايىنى مۇنداق دەيدۇ:

«بىز ئىلگىرى پاختا تىتىش ماشىنىسىدىن 75نى ئىشلەتتۇق، ھازىر 12نىلا ئىشلىتىمىز، ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى ئىلگىرىكىگە ئوخشاش، سۈپىتىمۇ ئىلگىرىكىدەكلا، تېخى ئۇنىڭدىنمۇ ياخشى بولۇپ كەتتى... ئىش ھەققىدىن ھەر ھەپتىسىگە 10 فوند سىتېرلىڭ تېجىلدىنكەن، تۇزغاقمۇ 10% ئازايدى.»

مانچېستېردىكى بىر سپىتا ئىگىرىش زاۋۇتىدا،

«ئايلىنىش سۈرئىتى تېزلىتىلگەن ۋە تۇرلۇك ئاپتوماتىك جەريانلار قوللىنىلغانلىقتىن، بىر سېختىكى ئىشچىلار سانىدىن 1/4 قىسقارتىلدى، يەنە بىر سېخنا يېرىمىدىن كۆپرەكى قىسقارتىلدى، ئىككى يوللۇق يىرىك تاراش ماشىنىسى ئورنىغا سپىتا تاراش ماشىنىسى ئىشلىتىلىشى بىلەن ئىلگىرى پاختا تاراش سېخىغا يالانغان ئادەم كۆچى زور دەرىجىدە ئازايتىلدى.»

يەنە بىر ئىگىرىش فابرىكىسىدىكىلەر مەزكۇر فابرىكىدا تەخمىنەن 10% «ئادەم» كۆچى تېجەپ قېلىنغانلىقىنى تەخمىن قىلىشتى. مانچېستېردىكى گلىمېر شىركىتى ئىگىرىش فابرىكىسىنىڭ خوجايىنلىرى مۇنداق دەيدۇ:

① مۇشۇ تومنىڭ 775-781-بەتلىرىگە قارالسۇن. —— تۈگۈچىدىن

«تەخمىنىمىزچە پاختا ئادالاش سېخىمىزدا يېڭى ماشىنا ئىشلىتىلگەنلىكتىن ئادەم كۆچى ۋە ئىش ھەققىنىڭ 1/3ى ساق تېجەپ قېلىندى... يېرىك ئىگىرىش سېخى ۋە يىپ قاتلاش سېخىدا 1/3 قىسمىغا يېقىن خىراجەت ۋە ئادەم كۆچى تېجەپ قېلىندى؛ ئىنچىكە ئىگىرىش سېخىدا 1/3 قىسمىغا يېقىن خىراجەت تېجەپ قېلىندى. مۇشۇنداق بولۇپلا قالماي، يەنە بىر رەخت توقۇش كەسپىدىكى خوجايىنلارغا تاپشۇرۇپ بېرىدىغان يىپنىڭ سۈپىتىمۇ يېڭى ماشىنا ئىشلىتىلىشى بىلەن زور دەرىجىدە ياخشىلاندى، شۇڭلاشقا توقۇپ چىقىرىلغان رەخت ئىلگىرىكى كونا ماشىنىدا ئىگىرىلگەن يىپتا توقۇلغان رەختكە قارىغاندا كۆپ ياخشىلاندى.»(206)

زاۋۇت تەكشۈرگۈچى ئا. رىدگرېيىۋ بۇ توغرىدا مۇنداق دەيدۇ:

«ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى ئېشىش بىلەن بىرگە ئىشچىلار تېز سۈرئىتتە ئازايدى؛ يېقىندىلا بۇڭ توقۇمچىلىق فابرىكىلىرى يەنە ئادەم قىسقارتىشنى باشلىدى، ھېلىھەم توختىماي قىسقارتىۋاتىدۇ؛ بىرنەچچە كۈن ئىلگىرى روچدېلغا يېقىن جايدا تۇرۇشلۇق بىر ئوقۇتقۇچى ماڭا مەكتەپتە قىز ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى زور دەرىجىدە ئازلاپ كەتكەنلىكىنى، بۇنىڭغا كرىزىس بىسىمى سەۋەبلىك بولۇپلا قالماي، يۇڭ توقۇمچىلىق فابرىكىلىرىدىكى ماشىنىلارنىڭ ئىسلاھ قىلىنغانلىقى سەۋەب بولغانلىقىنى، ماشىنا ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 70 نەپەر يېرىم كۈنلۈك ئىشچى قىسقارتىلغانلىقىنى دېدى.»(207)

(206) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1863-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 108-بەت ۋە كېيىنكى بەتلەر.

(207) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 109-بەت. پاختىچىلىق كرىزىسى مەزگىلىدە، ماشىنىلارنىڭ ئۇچقىنىدەك ئىسلاھ قىلىنىشى ئەنگلىيە فابرىكا خوجايىنلىرىغا ئامېرىكا جەنۇبىشىمال ئۇرۇشى ئايلىنىشىدىن كېيىن دۇنيا بازىرىنى تېزلىكتە ئۆز تاۋارلىرى بىلەن تولدۇرۇۋېتىش شارائىتى يارىتىپ بەردى. 1866-يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، گەزلىمەلەر سېتىلمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تاۋارلارنى ھاۋالە قىلىپ سېتىش ئۇچۇن جۇڭگو ۋە ھىندىستانغا يۆتكەشكە باشلىدى، بۇ ھال تەبىئىكى تاۋار بىلەن تويۇنۇشنى تېخمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. 1867-يىلىنىڭ بېشىدا، فابرىكا خوجايىنلىرى قىينچىلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۇن ئۆزلىرى ئادەتلەنگەن ۋاستىنى قوللانىدى، يەنى ئىش ھەققىنى 5% تۆۋەنلەتتى. ئىشچىلار قوزغىلىپ بۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسەتتى ھەمدە بىردىنبىر چىقىش يولى ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىش، ھەپتىدە تۆت كۈن ئىشلەش (بۇ نەزەرىيە جەھەتتىن تامامەن توغرا ئىدى) دەپ جاكارلىدى. ئۆزىنى سانائەت قوماندانى دەپ ئاتىغان بۇ كىشىلەر ئۇزۇن ۋاقىت قارشىلىق كۆرسەتكەندىن كېيىن شۇنداق قارار چىقىرىشقا مەجبۇر بولدى، ئەمما بەزى جايلاردا ئىش ھەققى 5% تۆۋەنلىتىلدى، بەزى جايلاردا بولسا ئۆۋەنلىمىدى.[346]

تۆۋەندىكى جەدۋەل[347] ئامېرىكا جەنۇبىدىكى ئۇرۇشنىڭ تۈرتكىسىدە ئەنگلىيە پاختا توقۇمچىلىق سانائىتىدە كېلىپ چىققان ماشىنا ئىسلاھاتىنىڭ ئومۇمىي نەتىجىسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

فابرىكا سانى

	1856-يىلى	1861-يىلى	1868-يىلى
ئەنگلىيە ۋە ئۇئېلس	2046	2715	2 405
شوتلاندىيە	152	163	131
ئىرېلاندىيە	12	9	13
قوشما پادىشاھلىق	2210	2887	2 549

پار كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان توقۇش ماشىنىسىنىڭ سانى

	1856-يىلى	1861-يىلى	1868-يىلى
ئەنگلىيە ۋە ئۇئېلس	275 590	368 125	344 719
شوتلاندىيە	21 624	30 110	31 864
ئىرېلاندىيە	1 633	1 757	2 746
قوشما پادىشاھلىق	298 847	399 992	379 329

ئۇرچۇقلار سانى

ئەنگلىيە ۋە ئۇئېلس	25818576	28352125	30478228
شوتلاندىيە	2041129	1915398	1397546
ئىرېلاندىيە	150512	119944	124240
قوشما پادىشاھلىق	28010217	30387467	32000014

ئىشلەۋاتقان ئىشچىلار سانى

ئەنگلىيە ۋە ئۇئېلس	341170	407598	357052
شوتلاندىيە	34698	41237	39809
ئىرېلاندىيە	3345	2734	4203
قوشما پادىشاھلىق	379213	451569	401064

روشەنكى، 1861-يىلدىن 1868-يىلغا قەدەر پاختا توقۇمچىلىق فابرىكىسىدىن 338ى ئازايغان، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى نىسبەتەن يۇقىرى، كۆلىمى بىرقەدەر چوڭ ماشىنىلار ئاز ساندىكى كاپىتالىستلار قولىغا توپلانغان. پار كۈچى بىلەن

ھەرىكەتلىنىدىغان توقۇش ماشىنىسىدىن 20 مىڭ 663ى ئازايغان؛ ئەمما شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مەھسۇلات مىقدارى ئاشقان، بۇنىڭدىن ئىلغارلاشتۇرۇلغان بىر توقۇش ماشىنىسى ئىشلەپچىقىرىدىغان مەھسۇلات كونا توقۇش ماشىنىسىنىڭكىدىن خېلىلا كۆپ بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئاخىرىدا، 1 مىليون 612 مىڭ 547 ئۇرچۇق كۆپەيگەن، ئەمما ئىشلەۋاتقان 50 مىڭ 505 ئىشچى قىسقارتىلغان. شۇڭا ماشىنىلارنىڭ ئۇزلۇكسىز ئۇچقاندەك ئىلغارلاشتۇرۇلۇشى ئارقىسىدا پاختىچىلىق كىرىزىسى ئىشچىلارنىڭ شىللىسىدىن داۋاملىق بېسىپ، ئىشچىلارنىڭ «ۋاقىتلىق» نامراتلىقى ئېغىرلاشقان ھەم ئۇزۇن داۋاملاشقان.

ئەمما، ماشىنا غايەت كۈچلۈك رىقابەتچى بولۇپلا قالماستىن، يەنە يالانما ئىشچىلارنى ھەرۋاقىت «ئوشۇقچە» كۈچكە ئايلاندۇرۇپ قويىاتتى. ئۇ يەنە تېخى كاپىتال تەرىپىدىن يالانما ئىشچىلارغا قارشى دۈشمەن كۈچ دەپ ئاشكارا ۋە قەستەن جاكارلاندى ھەمدە ئىشلىتىلدى. ماشىنا ئىشچىلارنىڭ كاپىتال مۇستەبىتلىكىگە قارشى دەۋرىيلىك قوزغىلاڭلىرى ۋە ئىش تاشلاش ھەرىكەتلىرىنى باستۇرىدىغان ئەڭ كۈچلۈك قورالغا ئايلاندى.(208) گاسكېلنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، پار ماشىنىسى باشتىلا «ئادەم كۈچى»نىڭ رەقىبى بولغانىدى،[348] ئۇ كاپىتالىستلارغا ئىشچىلارنىڭ كۈندىن كۈنگە ئۇلغىيىۋاتقان، ئەمدىلا يولغا قويۇلۇۋاتقان زاۋۇت تۈزۈمىنى خەۋپلىك ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويۇش ئېھتىمالى بولغان

(208) «تاش ئەينەك ۋە ئادەتتىكى ئەينەك كەسپىدە، خوجايىن بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئاستا خاراكتېرلىك ئىش تاشلاش بىلەن باراۋەر.» شۇڭلاشقا، ئاساسلىق مەشغۇلاتى ماشىنا بىلەن تاماملىنىدىغان ئەينەك پرېسلاش ئىشخانا قول سانائىتى تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. نيۇكېستلدىكى بىر شىركەت ئىلگىرى يىلغا 350 مىڭ قاداق پۇڭلىمە تاش ئەينەك ئىشلەپچىقراتتى، ھازىر 3 مىليون 500 قاداق پرېسلانغان ئەينەك ئىشلەپچىقىرىدىغان بولدى. («بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 4-نومۇرلۇق دوكلات» 1865-يىل نەشرى 262-، 263-بەتلەر)

ئاشۇ تەلەپلەرنى بىتچەت قىلىش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بېرىدۇ.(209) بىر تارىخ كىتاب بېزنېپ، 1830-يىلدىن بۇيان يارىتىلغان نۇرغۇنلىغان كەشپىياتلارنىڭ پەقەت كاپىتالنىڭ ئىشچىلار قوزغىلىڭىغا تاقابىل تۇرىدىغان قورالى سۈپىتىدىلا مەيدانغا كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. بىز ئالدى بىلەن ئاپتوماتىك ئۇرچۇقلۇق ئىگىرىش ماشىنىسىنى ئويلايمىز، چۈنكى ئۇ ئاپتوماتىك سىستېمىدىن ئىبارەت يېڭى دەۋر ئاچقان.(210)①

پار بازغىنىنىڭ كەشپىياتچىسى نېسمىس سانائەت بىرلەشمىسىنىڭ تەكشۈرۈش كومىتېتىغا بەرگەن گۇۋاھلىق سۆزىدە، 1851-يىلى ماشىنىسازلىق ئىشچىلىرى ئۇزاق مۇددەت ئىش تاشلىغانلىقتىن قوللانغان ماشىنىلارنى يېڭىلاش ئىشى توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ:

«بىزنىڭ ھازىرقى مېخانىكا يېڭىلاش ئىشىمىزنىڭ ئالاھىدىلىكى—ئاپتوماتىك سايمانلارنى قوللىنىش. ھازىر بىر مېخانىكا ئىشچىسىنىڭ قىلىدىغان ئىشى ئۆزى ئىشلەش ئەمەس، بەلكى ماشىنىنىڭ كارامەت ياخشى ئەمگىكىگە قاراش ۋە ئۇنى باشقۇرۇش، ھەرقانداق ئوغۇل بالا بۇنداق ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ. پۈتۈنلەي ئۆز ھۇنىرىگە تايىنىدىغان ئۇنداق ئىشچىلار ھازىر بىر چەتتە قالدى. ئىلگىرى مەن تۆت بالىنى بىر مېخانىكا ئىشچىسى ئورنىدا ئىشلەتكەنىدىم. بۇ يېڭى مېخانىكلار بىرلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، قۇرامىغا يەتكەن ئەر ئىشچىلارنىڭ سانىنى 1500دىن 750 كە قىسقارتتىم. نەتىجىدە پايدامۇ زور دەرىجىدە ئاشتى.»[351]

يۇر رەختكە گۇل بېسىش كەسپىدىكى بىر گۇل بېسىش ماشىنىسى

(209) گاسكىل «ئەنگلىيىنىڭ سانائەت ئاھالىسى» 1833-يىل لوندون نەشرى34، 35-بەتلەر.[349]

(210) فېربېرن ئەپەندىنىڭ ماشىنىسازلىق زاۋۇتىدا ئىشچىلار ئىش تاشلىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ماشىنىسازلىقتا ئىنتايىن مۇھىم بولغان، ئەمەلىي ئىشلىتىلىدىغان ماشىنىلارغا دائىر بەزى ئۇسۇللارنى ياراتقان.[350]

① مۇشۇ تومنىڭ 732-736-بەتلىرىگە قارالسۇن. —تۈزگۈچىدىن

ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:

«ناھايەت، كاپىتالىستلار ئىلىم-پەنگە يېلىنىش ئارقىلىق بۇنداق چىدىغۇسىز قۇللۇق (يەنى ئىشچىلار بىلەن تۇزگەن، كاپىتالىستلارغا يۈك ھېسابلىنىدىغان توختام شەرتلىرى)دىن قۇتۇلماقچى بولۇشتى، ئۇلار ناھايىتى تېزلا ئۆزلىرىنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇقىنى، يەنى مېگە ئارقىلىق تەنىنىڭ باشقا قىسىملىرىنى باشقۇرىدىغان ھوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالدى.»

ئۇ بىر قېتىملىق ئىش تاشلاش بۇۋاستە سەۋەبكار بولغان يېپ پاتلاشقا ئائىت بىر كەشپىيات توغرىسىدا سۆزلەپ مۇنداق دەيدۇ:

«بىر توپ نارازى كىشىلەر ئۆزلىرىچە كونا ئىش تەقسىماتى لىنىيىسىدە بۇزۇلماس ئىستېھكام ھاسىل قىلدۇق دەپ قاراشتى، ئەمما ئىككى قانىتى زامانىۋى مېخانىكا تاكتىكىسىنىڭ قورشاۋىدا قالغانلىقىنى سەزگىنىدە، ئۇلارنىڭ مۇداپىئە ۋاستىسىنىڭ قىلچە رولى قالمىغاندى. ناھايەت ئۇلار ئامالسز تەسلىم بولدى.»

ئۇ ئاپتوماتىك ئۇرچۇقلۇق ئىگىرىش ماشىنىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى توغرىسىدا توختالغاندا مۇنداق دەيدۇ:

«ئۇنىڭ بۇرچى سانائەت سىنىپلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەرتىپنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىدى... بۇ كەشپىيات بىز شەرھلەپ ئۆتكەن بىر نەزەرىيىنى، يەنى كاپىتال ئىلىم-پەننى ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرماقچى بولغاندا، ھەمىشە ئەمگەكنىڭ ئىسيانچى قوللىرىنى ئىتائەتتە بولۇشقا مەجبۇرلايدۇ دېگەننى ئىسپاتلاپ بەردى.»(211)

يۇرنىڭ بۇ ئەسىرى گەرچە فابرىكا تۈزۈمى تېخى تازا تەرەققىي قىلمىغان 1835-يىللىرى نەشر قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئەسەرگە ساددا سېنىكزم[96] سىڭدۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈنلا ئەمەس، يەنە كېلىپ ئۇ

(211) يۇر «زاۋۇت پەلسەپىسى» 367—370-بەتلەر.

كاپىتال كاللىسىدىكى تېتىقسىز زىددىيەتنى سەبىلەرچە ئېچىپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن، فابرىكا روھىنىڭ تىپىك ئىپادىسىنى ھېلىھەم يوقاتمىغان. مەسىلەن، ئاپتور ئالدى بىلەن: كاپىتال ئۆزى باقىدىغان ئىلىم-پەن ئارقىلىق «ھەمىشە ئەمگەكنىڭ ئىسيانچى قوللىرىنى ئۆزىگە ئىتائەتتە بولۇشقا مەجبۇرلايدۇ» دېگەن «نەزەرىيە»نى شەرھلەپ ئۆتىدۇ، ئارقىدىنلا غەزەپ بىلەن مۇنداق دەيدۇ:

«بەزىلەر مەلۇم جەھەتتىن مېخانىكا فىزىكىسىنى ئەيىبلەپ، ئۇ باي كاپىتالىستلارنىڭ مۇستەبىتلىكىگە ياردەم بېرىۋاتىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ نامرات سىنىپنى ئېزىدىغان قورالى بولۇپ قېلىۋاتىدۇ، دەپ كايىشتى.»

ئۇ ماشىنا ئۈچقاندەك تەرەققىي قىلسا ئىشچىلارغا قانداق پايدىسى بولىدىغانلىقىنى تەرەپ-تەرەپتىن تەرغىپ قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشى ۋە ئىش تاشلىشى قاتارلىقلار ماشىنا تەرەققىياتىنى تېزلىتىدۇ دەپ ئىشچىلارنى ئاگاھلاندۇردى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

زوراۋانلىققا تايانغان بۇنداق ئاسىيلىق ئىنسانىنىڭ يېراقنى كۆرەلمەسلىكتەك ئەڭ پەسكەشلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئادەم ئۆز ئوربىسىنى ئۆزى كولايدۇ.

بۇنىڭ ئەكسىچە، ئۇ كىتابىنىڭ ئالدىنقى بىرنەچچە بەتلىرىدە مۇنداق دېگەنىدى:

«ناۋادا ئىشچىلارنىڭ خاتا قارىشى تۈپەيلى كېلىپ چىققان كەسكىن توقۇنۇش ۋە ئۈزۈلۈشلەر بولمىسىدى، فابرىكا تۈزۈمىنىڭ تەرەققىياتى تېخمۇ بەكرەك تېز بولاتتى، مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەرگە تېخمۇ زور نەپ تېگەتتى.»

ئارقىدىنلا ئۇ يەنە مۇنداق خىتاب قىلىدۇ:

«برىتانىيە فابرىكا رايونىدىكى ئاھاللەرگە نىسبەتەن تەبرىكلەشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، مېخانىكلارنىڭ بېڭىلىنىشى پەقەت پەيدىنپەي ئەمەلگە ئاشتى.»

ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

«ماشىنلار سەۋەبىدىن بېشىغا يەتكەن بىر قىسىم ئىشچىلار چەتكە قېقىلىپ، ئۇلارنىڭ سانى ئەمگەك ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كەتتى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىش ھەققى تۆۋەنلەپ كەتتى، دەپ ماشىنىلارنى ئەيىبلەش ئادالەتسىزلىك. ئەمما ماشىنا بالىلار ئەمگىكىگە چۈشكەن ئېھتىياجنى ئاشۇردى، شۇنىڭ بىلەن بالىلار ئەمگىكىنىڭ ئىش ھەققى نىسبىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.»

يەنە بىر جەھەتتىن، بۇ بەزلەمچى بالا ئىشچىلارنىڭ تۆۋەن ئىش ھەققىنى مۇنداق ئاقلايدۇ: «بۇ ئاتا-ئانىلارنىڭ ئۆز بالىلىرىنى فابرىكىلارغا بەك بالدۇرلا ئەۋەتىشىگە توسالغۇ بولدى.» يۇرنىڭ بۇ ئەسىرى پۈتۈنلەي چەكلىمىسى يوق خىزمەت كۈنىنى قوغدايدىغان بىر ئاقلاش خېتىدىن ئىبارەت. قانۇندا 13 ياشلىق بالىلار ھەركۈنى 12 سائەتتىن ئوشۇق ئەمگەك قىلىشقا بولمايدۇ دەپ بەلگىلەنگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بۇ لىبېرالىزمچە قەلبىي ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەڭ زۇلمەتلىك دەۋرلەرنى ئەسلەپ قالدى. ئەمما ئۇ بۇنىڭغا بىلەن ئىشچىلارنى تەڭرىگە سېغىنىشقا دەۋەت قىلىشتىن قالمىدى، چۈنكى تەڭرى ماشىنا ئارقىلىق ئىشچىلارنى «ئۆزلىرىنىڭ ئۆلمەس مەنپەئىتى ئۈستىدە ئويلانغۇدەك بوش ۋاقىتقا ئىگە قىلغان»مىش.(212)

(212) يۇر «زاۋۇت پەلسەپىسى» 368، 7، 370، 280، 321، 322، 281 ۋە 475-بەتلەر

6. ماشىنا چەتكە قاققان ئىشچىلارنىڭ تۆلەمگە ئېرىشىدىغانلىقى توغرىسىدىكى نەزەرىيە

بۇرژۇئازىيەنىڭ جامىس مىل، ماك كوللوخ، تورىنس، سېنيور، جون ستيۇئارت مىل قاتارلىق بىر تۈركۈم ئىقتىسادشۇناسلىرى ئىشچىلارنى سقىپ چىقارغان بۇ ماشىنىلار ھەمىشە شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە يەنە كېلىپ مۇقەررەر ھالدا شۇنىڭغا ماس كاپىتالنى يۈلۈپ چىقىدۇ-دە، سقىپ چىقىرىلغان بۇ ئىشچىلار ئەسلىي سانى بىلەن يالليدۇ، دەپ كېسىپلا ئېيتتى.(213)

مەسىلەن، كاپىتالىست ھەربىرىنىڭ يىللىقىنى 30 فوند سېتىرلىڭغا توختىتىپ، بىر تام قەغەز ئىشخانىسىغا 100 ئىشچى ياللىدى، دەپ پەرەز قىلايلى. شۇڭا ئۇ ھەر يىلى چىقىم قىلىدىغان ئۆزگىرىشچان كاپىتال جەمئىي 3000 فوند ستېرلىڭ بولىدۇ. ھازىر ئۇ 50 ئىشچىنى ئىشتىن بوشتىۋېتىپ، قالغان 50 ئىشچىنى 1500 فوند ستېرلىڭغا سېتىۋالغان ماشىنىدا مەشغۇلات قىلىشقا ياللىدى. چۈشىنىشكە ئاسان بولۇشى ئۈچۈن، بىز زاۋۇت ئۆيى، كۆمۈر دېگەنلەرنى تىلغا ئېلىپ ئولتۇرمايمىز. يەنە ھەر يىلى سەرپ بولىدىغان خام ئەشيانى يەنىلا 3000 فوند ستېرلىڭ دەپ پەرەز قىلايلى.(214) بۇنداق شەكىل ئۆزگىرىشلەردىن ھەرقانداق كاپىتال «بوشتىلىپ» چىقامدۇ؟ كونا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بويىچە بولغاندا، چىقىم قىلىنغان جەمئىي 6000 فوند ستېرلىڭنىڭ

(213) دەسلەپتە رىكاردوموُ مۇشۇنداق قاراشتا بولغاندى، ئەمما ئۇ كېيىنچە ئىلمىي، ئادىل پوزىتسىيىدە بولغاچقا ھەمدە ھەققەتنى قىزغىن سۆيگەچكە، بۇنداق قاراشتىن ئۆزۈل-كېسىل ياندى. «سىياسىي ئىقتىساد ۋە باج-سېلىق پرىنسىپى» 31-باب «ماشىنا توغرىسىدا»غا قارالسۇن.

(214) دىققەت، مەن پۈتۈنلەي يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ ئۇسۇلى بويىچە مىسال ئالدىم.

يېرىمى ئۆزگەرمەس كاپىتال، يېرىمى ئۆزگىرىشچان كاپىتال بولاتتى. ئەمدىلىكتە بۇ ئومۇمىي سوممىنىڭ 4500 فوند ستېرلىڭى ئۆزگەرمەس كاپىتال (3000 فوند ستېرلىڭ خام ئەشياغا، 1500 فوند ستېرلىڭ ماشىنىغا سەرپ قىلىنىدۇ)، 1500 فوند ستېرلىڭ ئۆزگىرىشچان كاپىتال بولىدۇ. ئۆزگىرىشچان قىسمى ياكى جانلىق ئەمگەك كۈچىگە ئايلانغان كاپىتال قىسمى ئەمدى ئومۇمىي كاپىتالنىڭ يېرىمى بولماستىن بەلكى 1/4 قىسمى ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە كاپىتال بوشتىلغىنى يوق، بەلكى ئەمگەك كۈچى بىلەن قايتا ئالماشتۇرغىلى بولمايدىغان بىر خىل شەكىلدە بوغۇلغان، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۆزگىرىشچان كاپىتال ئۆزگەرمەس كاپىتالغا ئايلانغان. ناۋادا باشقا شەرتلەر ئۆزگەرمىسە، 6000 فوند ستېرلىڭ كاپىتالغا ئەمدى 50 نەپەردىن كۆپ ئىشچى يالليغىلى بولمايدۇ. ماشىنا ھەربىر قېتىم يېڭىلانسا، بۇ كاپىتال يالليغان ئىشچىلارمۇ ئازىيىپ بارىدۇ. ئەگەر يېڭى ئىشلىتىلگەن ماشىنىغا كەتكەن خىراجەت ماشىنا سقىپ چىقارغان ئەمگەك كۈچى ۋە ئەمگەك سايمانلىرىنىڭ ئومۇمىي سوممىسىدىن ئاز بولسا، مەسىلەن، 1500 فوند ستېرلىڭ ئەمەس بەلكى 1000 فوند ستېرلىڭ بولسا، ئۇنداقتا بۇ 1000 فوند ستېرلىڭ ئۆزگىرىشچان كاپىتال ھالىتىدىن ئۆزگەرمەس كاپىتالغا ئايلىنىدۇ، مۇنداقچە ئېيتقاندا بوغۇلىدۇ-دە، 500 فوند ستېرلىڭ كاپىتال بوشتىلىدۇ. ئەگەر يىللىق ئىش ھەققى ئوخشاش دەپ پەرەز قىلساق، 50 ئىشچى ئىشتىن بوشتىلغان ئەھۋالدا، بۇ 500 فوند ستېرلىڭ تەخمىنەن 16 نەپەر، ئەمەلىيەتتە 16 نەپەردىن خېلىلا ئاز ئىشچىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش فوندى بولۇپ شەكىللىنىدۇ، چۈنكى 500 فوند ستېرلىڭنى كاپىتالغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ بىر قىسمىنى قايتا ئۆزگەرمەس كاپىتالغا ئايلاندۇرۇش، يەنە بىر قىسمىنى پەقەت ئەمگەك كۈچىگە ئايلاندۇرۇش كېرەك.

ناۋادا يەنە يېڭى ماشىنىنىڭ ياسىلىشى بىلەن سانى نىسبەتەن

كۆپ مېخانىكلار ياللىنىدۇ دەپ پەرەز قىلساق، بۇنى ئىشتىن بوشىتىلغان تام قەغەز ئىشچىلىرىغا بېرىلگەن تۆلەم دەپ ھېسابلاشقا بولامدۇ؟ ئەڭ ياخشى ئەھۋالدا، يېڭى ماشىنا ياساش ئۈچۈن ياللانغان ئىشچىلار يېڭى ماشىنىلارنىڭ ئىشلىتىلىشى بىلەن سقېپ چىقىرىلغان ئىشچىلاردىنمۇ ئاز بولىدۇ. بۇ 1500 فوند ستېرلىڭ ئىلگىرى پەقەت ئىشتىن بوشىتىلغان تام قەغەز ئىشچىلىرىنىڭ ئىش ھەققىگىلا ۋەكىللىك قىلاتتى، ماشىنا ئىشلىتىلگەن ھازىرقى ئەھۋالدا: 1. ماشىنا ياساشقا كەتكەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ باھاسى؛ 2. ماشىنا ياسايدىغان مېخانىكلارنىڭ ئىش ھەققى؛ 3. ئۇلارنىڭ «خوجايىنى» سۈزۈۋالغان قوشۇمچە قىممەت قاتارلىقلارغا ۋەكىللىك قىلدى. ئىككىنچىدىن، ماشىنا ياسلىپ پۈتسلا، كاردىن چىققىچە قايتا يېڭىلاش ھاجەتسىز. شۇڭا، سان جەھەتتىن قوشۇلۇۋاتقان مېخانىك ئىشچىلارنى داۋاملىق ياللاش ئۈچۈن، تام قەغەز خوجايىنى ماشىنىلارنى بىر-بىرلەپ ئىشلىتىپ ئىشچىلارنى سقېپ چىقىرىشى كېرەك.

ئاشۇ ئاقىلغۇچىلار ئەمەلىيەتتە كاپىتالنى ھەرگىزمۇ مۇشۇنداق ئۇسۇلدا بوشىتىشنى كۆرسەتمەكچى ئەمەس. ئۇلارنىڭ كۆزدە تۇتقىنى بوشىتىلىپ چىققان ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش ۋاستىلىرى. مەسىلەن، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەھۋالدا، ماشىنا پەقەت 50 ئىشچىنى بوشىتىپ چىقىپ، ئۇلارنى «ئىختىيارىي ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغان» ھالغا چۈشۈرۈپلا قالماستىن، يەنە ئۇلارنىڭ قىممىتى 1500 فوند ستېرلىڭلىق تۇرمۇش ۋاستىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۆزۈپ تاشلىدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ تۇرمۇش ۋاستىلىرىمۇ «بوشىتىلدى»، بۇنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. شۇڭا، ماشىنىنىڭ ئىشچىلارنى تۇرمۇش ۋاستىلىرى ئىچىدىن بوشىتىپ چىقىۋاتقانلىقىدەك ئاددىي، ئەمما قىلچە ھەيران قالغۇچىلىكى يوق بۇ پاكىت ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ تىلى بويىچە ماشىنا ئىشچىلارنىڭ ئورنىدا تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى بوشىتىپ چىقتى ياكى ماشىنا تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى

ئىشچى ياللاشقا ئىشلىتىلىدىغان كاپىتالغا ئايلاندۇردى دەپ ئېيتىلدى. قارىغاندا، ھەرقانداق ئىش سىزنىڭ قانداق بايان قىلىشىڭىزغا قاراشلىق ئىكەن. يامان ئىشنى ياخشى گەپ بىلەن ياپقىلى بولىدىغانلىقى راست ئىكەن.[352]

مۇشۇ نەزەرىيىگە ئاساسلانغاندا، قىممىتى 1500 فوند ستېرلىڭلىق تۇرمۇش ۋاستىلىرى ئىشتىن بوشىتىلغان 50 نەپەر تام قەغەز ئىشچىسىنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىق قىممىتى ئاشقان كاپىتال بولىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ 50 نەپەر ئىشچى مەجبۇرىي دەم ئېلىشقا قويۇپ بېرىلگەن ھامان، بۇ كاپىتالمۇ ئىشلىتىلمەيدۇ، ئەمما يېڭى «مەبلەغ سالىدىغان ئورۇن» تېپىلغىچە بىكارمۇ قالمايدۇ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان 50 كىشى ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا ئۇنى يېڭىباشتىن ئىستېمال قىلىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەيلى بۇرۇن ياكى كېيىن بولسۇن كاپىتال بىلەن ئىشچى ھامان تېپىشىدۇ، تۆلەم شۇ چاغدا ئىشقا ئاشىدۇ. دېمەك، ماشىنا تەرىپىدىن سقېپ چىقىرىلغان ئىشچى تارتقان ئازاب خۇددى بۇ دۇنيادىكى بايلىققا ئوخشاشلا ۋاقتىلىق بولىدۇ.

1500 فوند ستېرلىڭ سوممىسىدىكى تۇرمۇش ۋاستىلىرى ھېچقاچان كاپىتال سۈپىتىدە ئىشتىن بوشىتىلغان ئىشچىلارغا قارشى تۇرغان ئەمەس. ئۇلارغا كاپىتال سۈپىتىدە قارشى تۇرغىنى ئەمدى ماشىنىغا ئۆزگەرگەن 1500 فوند ستېرلىڭ. ئىنچىكىلىك بىلەن تەكشۈرسەك شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، 1500 فوند ستېرلىڭ ئىشتىن بوشىتىلغان 50 نەپەر ئىشچىنىڭ بىر يىلدا ئىشلەپچىقارغان تام قەغەزنىڭ پەقەت بىر قىسمىغلا ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئىشچىلار ياللىغۇچى قولىدىن بۇ بىر قىسمىنى ماددىي بۇيۇم شەكلىدە ئەمەس بەلكى نەق پۇل شەكلىدە ئىش ھەققىگە ھېسابلاپ ئالىدۇ. ئۇلار 1500 فوند ستېرلىڭغا ئايلاندۇرۇلغان بۇ تام قەغەزنىڭ ئوخشاش سوممىدىكى تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى سېتىۋالىدۇ. شۇڭا، ئىشچىلارغا نىسبەتەن بۇ تۇرمۇش

ۋاستىلىرى كاپىتال ئەمەس، بەلكى تاۋار. ئىشچىلار ئۆزلىرى بولسا تاۋارلارغا نسبەتەن يالالانما ئىشچى ئەمەس، بەلكى خېرىدار ھېسابلىنىدۇ. ماشىنا ئۈلارنى سېتىۋېلىش ھەرىكىتىدىن «بوشتىپ» چىقاردى، دېمەك، ئۈلارنى سېتىۋالغۇچى ئورۇندىن غەيرىي سېتىۋالغۇچى ئورۇنغا ئالماشتۇردى. شۇڭلاشقا بۇ تاۋارلارغا چۈشىدىغان ئېھتىياج ئازىيىدۇ. بۇنىڭدىن باشقىچە بولمايدۇ. ئەگەر تەلەپنىڭ بۇنداق ئازىيىشى باشقا جەھەتلەردە ئېشىۋاتقان تەلەپ ئارقىلىق تولۇقلانمىسا، تاۋارنىڭ بازار باھاسى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. بۇنداق ئەھۋال بىرقەدەر ئۇزۇن ۋاقىت داۋاملاشسا، يەنە كېلىپ دائىرىسى بىرقەدەر كەڭ بولسا، مۇشۇ تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن يالالانغان ئىشچىلار ئىشتىن بوشىتىلىدۇ. كاپىتالنىڭ ئىلگىرى زۆرۈر تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن قىسمى باشقا شەكىل ئارقىلىق تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. بازار باھاسى تۆۋەنلىگەن ۋە كاپىتال يۆتكەپ كېتىلگەن چاغدا، زۆرۈر تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن يالالانغان ئىشچىلارمۇ بىر قىسىم ئىش ھەققىدىن «بوشتىلىپ» قالىدۇ. دېمەك، ئاقلىغۇچى ئەپەندىم ھەرگىزمۇ ماشىنا ئىشچىلارنى تۇرمۇش ۋاستىلىرىدىن بوشتىپ چىقىرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشچى يالالاشقا ئىشلىتىلىدىغان كاپىتالغا ئايلاندۇرغان دېگەننى ئىسپاتلىماقچى ئەمەس؛ ئەكسىچە ئۆزىنىڭ سىناقلاردىن ئۆتكەن تەمىناتىتەلەپ قانۇنىيەتتىدىن پايدىلىنىپ، ماشىنا ئىشچىلارنى ماشىنا ئىشلىتىلگەن ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىنلا ئەمەس، يەنە كېلىپ ماشىنا ئىشلىتىلمىگەن ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىنمۇ كوچىغا چىقىرۇېتىدۇ دېگەننى ئىسپاتلايدۇ.

ئىقتىسادشۇناسلىق جەھەتتىكى ئۇمدۇارلىقتىن بۇرمىلانغان ھەقىقىي پاكىت مانا مۇنداق: ماشىنا سىقىپ چىقارغان ئىشچىلار ئىشخانىلاردىن ئەمگەك بازىرىغا ھەيدىلىپ، ئۇ يەردە كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ باشقۇرۇشىنى كۈتۈۋېلىپ تۇرغان ئەمگەك كۈچى سانىنى كۆپەيتتى.

ماشىنىنىڭ بۇ خىل رولى بۇ يەردە ئىشچىلار سىنىپىغا بىرىلگەن تۆلەم دېيىلگەن، ئەمەلىيەتتە دەل بۇنىڭ ئەكسىچە ئۇ ئىشچىلارغا ئۇرۇلغان ئىنتايىن قورقۇنچلۇق قامچا،① بىز بۇنى 7-بۆلۈمدە كۆرۈپ ئۆتىمىز. بۇ يەردە پەقەت مۇنداق بىر نۇقتىنى قەيت قىلىپ ئۆتىمىز: بىر سانائەت تارمىقىدىن چىقىرۇېتىلگەن ئىشچى ئەلۋەتتە يەنە بىر سانائەت تارمىقىدىن ئىش ئىزدىسە بولىدۇ. ئەگەر ئىش تاپالسا، ئۇلار ۋە ئۇلار بىلەن بىر يولى بوشتىلغان تۇرمۇش ۋاستىلىرى ئوتتۇرىسىدا يېڭىدىن مۇناسىۋەت باغلىنىدۇ، ئۇنداقتا، بۇ يەردە ۋاستىچىلىك رول ئويىنىغىنى ھەرگىزمۇ ئىلگىرى ئۆز فۇنكسىيىسىنى ئادا قىلىپ بولغان، ئەمدىلىكتە ماشىنىغا ئايلانغان كاپىتال ئەمەس، بەلكى مەبلەغ مەيدانىغا قىسىلىپ كىرىۋاتقان يېڭىدىن قوشۇلغان كاپىتال. يەنە كېلىپ شۇنداق بولغان تەقدىردىمۇ ئۇلارنىڭ ئىستىقبالى نەقەدەر قاراڭغۇ! ئىش تەقسىماتى تۆۋەيلى مۇكچىيىپ كەتكەن بۇ بىچارە كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئەمگەك دائىرىسىدىن ئايرىلغان زامان قىممىتىنى يوقىتىدۇ، ئۇلار ئامالسىزلىقتىن ئاز ساندىكى دەرىجىسى تۆۋەن بولغان ئادەم ئېشىپ-تېشىپ تۇرىدىغان، ئىش ھەققى تۆۋەن ئەمگەك ئورۇنلىرىغا بېرىپ چىقىش يولى ئىزدەيدۇ.(215) ئىككىنچىدىن، ھەربىر سانائەت تارمىقى ئۆز تارمىقىغا نورمال ئادەم تولۇقلاش ۋە كۆپەيتىش ئۈچۈن يىلدا بىر تۇركۇم يېڭى

(215) رىكاردو ئېقىمىدىكىلەردىن بىرەيلەن ژ. ب. ساينىڭ بۇ مەسىلە توغرىسىدىكى تۇتۇرۇقسىز سۆزلىرىگە ئېتىراز بىلدۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «ئىش تەقسىماتى تەرەققىي قىلغان جايلاردا، ئىشچىنىڭ ماھارىتى پەقەت ئىشچى شۇ ماھارەتنى ئۆگەنگەن ئالاھىدە تارماقتىلا ئەسقاتىدۇ؛ ئىشچىنىڭ ئۆزى بىر ماشىنا. شۇڭلاشقا، ھەر نەرسىدە ئۆز دەرىجىسىنى تېپىش خاھىشى بولىدۇ دەپ خۇددى شاتۇتىدەك توختىماي ۋالاقلاشنىڭ قىلچە پايدىسى يوق. ئەتراپىمىزغا نەزەر سېلىشىمىز شەرتكى، نەرسىلەرنىڭ ئۆزاق ۋاقىتقىچە ئۆز دەرىجىسىنى تاپالمايدىغانلىقىنى؛ تاپقان تەقدىردىمۇ شۇ جەريان باشلانغان چاغدىكى دەرىجىدىنمۇ تۆۋەن بولىدىغانلىقىنى بايقايمىز.»(«تەلەپنىڭ ماھىيىتىگە ئائىت پرىنسىپلار توغرىسىدا» 1821-يىل لوندون نەشرى 72-بەت)

① مۇشۇ تومنىڭ 1178-1180-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۆزگۈچىدىن

كىشىلەرنى قوبۇل قىلىپ تۇرىدۇ. ماشىنا مەلۇم سانائەت تارمىقىدا ھازىرغا قەدەر ئىشلەۋاتقان بىر قىسىم ئىشچىلارنى بوشتىپ چىقارغان ھامان، تولۇقلىما قىلىنغان بۇ ئادەملەر يېڭىباشتىن تەقسىم قىلىنىدۇ ۋە باشقا ئەمگەك تارماقلىرىغا يۈرۈشىدۇ، ھالبۇكى دەسلەپ بەدەل بەرگەنلەرنىڭ تولىسى شۇ ئۆتكۈنچى دەۋردە خارابلىشىپ ھالاك بولىدۇ.

قىل سىغمايدىغان بىر پاكىت شۇكى: ماشىنا ئەسلىدىلا ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش ۋاستىلىرىدىن بوشتىلىپ چىقىشىغا جاۋابكار ئەمەس. ماشىنا ئۆزى ئىگىلىگەن تارماقنىڭ مەھسۇلاتىنى ئەرزانلاشتۇردى، مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇردى، تېخى ئەڭ دەسلەپتە باشقا سانائەت تارماقلىرى ئىشلەپچىقارغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارىدىمۇ ئۆزگىرىش پەيدا قىلمىغان. شۇڭا، يىللىق مەھسۇلاتنىڭ غەيرىي ئەمگەكچى ئىسراپ قىلىۋەتكەن غايەت زور قىسمىنى پۈتۈنلەي تىلغا ئالمىغاندىمۇ، ماشىنىلار ئىشلىتىلگەندىن كېيىن، جەمئىيەتتە ئىشتىن بوشتىلماقچى بولغان ئىشچىلار ئىشلىتىدىغان تۇرمۇش ۋاستىلىرى ئىلگىرىكىدەكلا كۆپ بولدى، ياكى تېخىمۇ كۆپ بولدى، ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ئاقلاش نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسىي نۇقتىسى ئەنە شۇ! ماشىنىنىڭ كاپىتالىستىك تەبىقلىنىشىدىن ئايرىۋەتكىلى بولمايدىغان زىددىيەت ۋە قارشىلىق مەۋجۇت ئەمەس. چۈنكى بۇ زىددىيەت ۋە قارشىلىق ماشىنىنىڭ ئۆزىدىن پەيدا بولمىغان، بەلكى ماشىنىنىڭ كاپىتالىستىك تەبىقلىنىشىدىن شەكىللەنگەن! چۈنكى ماشىنىنىڭ ئۆزى ئۈچۈن ئېيتقاندا ئۇ ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ كاپىتالىستىك تەبىقلىنىشى ئەمگەك كۈنىنى ئۇزارتىدۇ؛ چۈنكى ماشىنا ئەسلىدە ئەمگەكنى يېنىكلەشتۈرىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ كاپىتالىستىك تەبىقلىنىشى ئەمگەك سىجىللىقنى يۇقىرى كۆتىرىدۇ؛ چۈنكى ماشىنا ئەسلىدە ئادەمنىڭ تەبئىي كۈچ ئۇستىدىن غەلبە قىلغانلىقى، ئەمما ئۇنىڭ كاپىتالىستىك تەبىقلىنىشى ئادەمنى تەبئىي كۈچكە قۇل قىلىدۇ؛

چۈنكى ماشىنا ئەسلىدە ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ بايلىقىنى كۆپەيتىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ كاپىتالىستىك تەبىقلىنىشى ئىشلەپچىقارغۇچىنى قۇتقۇزۇشقا موھتاج بولغان نامراتقا ئايلاندۇرىدۇ ۋەھاكازالار. شۇڭا، بۈرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئاددىيلا قىلىپ، ماشىنا ئۈستىدىن ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈش شۇنى ئېنىق ئىسپاتلاپ بەردىكى، بۇ روشەن زىددىيەتلەرنىڭ ھەممىسى پەقەتلا ئادەتتىكى بىر رېئال ھادىسە، شۇ زىددىيەتلەرنىڭ ئۆزىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇلار نەزەرىيە جەھەتتىن زادىلا مەۋجۇت ئەمەس، دەپ جاكارلىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بۇ توغرىدا قايتا كاللا ئىشلىتىپ ئولتۇرمىسمۇ بولىدىغان بولدى، ئۇلار تېخى قارشى تۇرغۇچىلارنى كالۋا دەپ ئەيىبلەپ، بۇ كىشىلەر ماشىنىنىڭ كاپىتالىستىك تەبىقلىنىشىغا ئەمەس، بەلكى ماشىنىنىڭ ئۆزىگە قارشى تۇرۇۋاتىدۇ، دېيىشتى.

بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ماشىنىنىڭ كاپىتالىستىك تەبىقلىنىشى جەريانىدىمۇ قىسقا ۋاقىتلىق قۇلايسىزلىق پەيدا بولىدىغانلىقىنى قەتئىي ئىنكار قىلمايدۇ؛ ئەمما قايسى بىر ئىزناكنىڭ كەينى تەرىپى بولمايدۇ؟ ئۇلارنىڭ نەزەردە، ماشىنىدىن كاپىتالىزمچە پايدىلىنىشتىن ئۆزگىچە پايدىلىنىش يولى يوقمىش. شۇڭا ئۇلار ماشىنىنىڭ ئىشچىنى ئىشقا سېلىشى بىلەن ئىشچىنىڭ ماشىنا ئىشلىتىشى بىر ئىش دەپ قارايدۇ. شۇڭا، كىمكى ماشىنىنى كاپىتالىزمچە تەبىقلاشنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى ئېچىپ تاشلىسا، شۇ كىشى ماشىنىنىڭ تەبىقلىنىشىنى زادى خالمايدۇ، ئۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ دۈشمىنى!(216) بۇ پۈتۈنلەي كاللا كېسەر بىل سايكسنىڭ مەنتىقىسى:

(216) ماك كوللوخ ئەنە شۇنداق ھاكاۋۇر ھاڭۋاقىلىق كېسىلگە گىرىپتار بولغان ماھىرلارنىڭ بىرى. مەسىلەن، ئۇ سەككىز ياشلىق بالىدەك گۈدەك قىياپەتتە مۇنداق دەيدۇ: «ئاۋادا ئىشچىلارنىڭ ماھارىتى بارغانسېرى ئېشىپ، ئۇلارنىڭ ئوخشاش مىقداردىكى يېكى ئۇنىڭدىنمۇ ئاز

«زاسىداتېل ئېپەندىلەر، بۇ سودىگەرلەر ھەقىقەتەن ئۆلتۈرۈلدى، ئەمما بۇ مېنىڭ سەۋەنلىكىمدىن ئەمەس، پىچاقنىڭ سەۋەنلىكى، مۇشۇنداق قىسقا ۋاقىتلىق موھتاجلىقنى دەپ پىچاق ئىشلىتىشنى چەكلىمەدۇق ئەمدى؟ ئويلاپ بېقىڭلار! پىچاق بولمىسا، دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك نېمە ئىش قىلسۇن؟ تاشقى كېسەللىكلەر ئوپېراتسىيىسىدە پىچاق ئىنسانلارغا بەخت ئاتا قىلمامتى، ئاناتومىيە ساھەسىدە، زىيانېتىلەردە پىچاق ئەڭ مۇۋاپىق ياردەمچى ئەمەسمىدى؟ ناۋادا سىلەر پىچاق ئىشلىتىشنى چەكلىسەڭلار، بىزنى ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ چوڭقۇر ھاڭلىرىغا ئىتتىرىۋەتكەن بولسىلەر.»(216a)

گەرچە ماشىنىلار ئۆزلىرى ئىشلىتىلگەن ئەمگەك تارماقلىرىدىكى ئىشچىلارنى مۇقەررەر سىقىپ چىقارسىمۇ، ئەمما ئۇ باشقا ئەمگەك تارماقلىرىدا ئىش ئورنىنى كۆپەيتەلەيدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ رولنىڭ ئاتالمىش تۆۋەم نەزەريىسى بىلەن قىلچە ئورتاقلىقى يوق. چۈنكى ماشىنىدا ئىشلەپچىقىرىلغان ھەرقانداق مەھسۇلات، مەسىلەن، ماشىنىدا ئىشلەپچىقىرىلغان بىر يارد رەخت شۇ ماشىنا تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلغان ئوخشاش خىلدىكى قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرىدىن ئەرزان بولىدۇ، شۇڭا بۇنىڭدىن مۇنداق بىر مۇتلەق قانۇنىيەت كېلىپ چىقىدۇ: ئەگەر ماشىنا ئىشلەپچىقارغان بۇيۇمنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ماشىنا ئورنىغا قول سانائەت ياكى ئىشخانا قول سانائىتى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتنىڭ ئومۇمىي مىقدارى بىلەن تەڭلەشسە، ئۇنداقتا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك ئومۇمىي مىقدارى ئازىيىدۇ. مۇقەررەركى، ئەمگەك

ئەمگەك ئارقىلىق بارغانسېرى كۆپلەپ تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا پايدىلىق بولسىلا، ئۇنداقتا ئۇلارنىڭ مۇشۇنداق مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلىشىگە تازا ئۇنۇملۇك ياردەمى بولىدىغان ماشىنىدىن پايدىلىنىشىمۇ مۇقەررەر پايدىلىق بولىدۇ.»(ماك كوللوخ «سىياسىي ئىقتىساد ئاساسلىرى» 1830-يىل لوندون نەشرى 182-بەت)

(216a) «ئىگىرىش ماشىنىسىنى ئىختىرا قىلغان كىشى ھىندىستانىي ژېيران قىلدى، ئەمما بۇ بىز ئۈچۈن ئانچە مۇھىم ئەمەس.»(ئا·تېيېر «مۇلۇك توغرىسىدا» [275-بەت] بۇ يەردە تېيېر ئەپەندى ئىگىرىش ماشىنىسى بىلەن مېخانىك ئىگىرىش ئىستانوكىنى ئارىلاشتۇرۇپ قويغانلىقتىن، «ئەمما بۇ بىز ئۈچۈن ئانچە مۇھىم ئەمەس» دەيدۇ.

ۋاستىلىرىنى، مەسىلەن، ماشىنا، كۆمۈر قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنىدىغان ئەمگەك مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى ماشىنا ئىشلەتكەندىن كېيىنكى ئەمگەك مىقدارىنىڭ ئازىيىشىغا قارىغاندا ئاز بولىدۇ. ئۇنداق بولمىسا، ماشىنىدا ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلات قولدا ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلات بىلەن ئوخشاشلا قىممەت، بەلكىم تېخىمۇ قىممەت بولىدۇ. لېكىن ئەمەلىيەتتە، سان جەھەتتە ئازايتىلغان ئىشچىلار ماشىنا ئارقىلىق ئىشلەپچىقارغان بۇيۇمنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئۆزگىرىش بىلەنلا قالماي، بەلكى سىقىپ چىقىرىۋېتىلگەن قول ئەمگىكى بىلەن ئىشلەنگەن بۇيۇمنىڭ ئومۇمىي مىقدارىدىن خېلىلا ھالقىپ كېتىدۇ. ماشىنىدا 400 مىڭ يارد رەخت توقۇشقا ئىشلىتىلگەن ئىشچىنىڭ سانى قولدا 100 مىڭ يارد رەخت توقۇشقا ئىشلىتىلگەن ئىشچىنىڭ سانىدىن ئاز دەپ پەرەز قىلايلى. مەھسۇلات مىقدارى تۆت ھەسسە ئاشسا ئۇنىڭغا كېتىدىغان خام ماتېريالمۇ تۆت ھەسسە كۆپىيىدۇ، شۇڭلاشقا خام ماتېريال ئىشلەپچىقىرىشمۇ ئەسلىدىكىدىن تۆت ھەسسە ئېشىشى شەرت. بۇنىڭغا سەرپ قىلىنىدىغان ئەمگەك ۋاستىلىرىگە، مەسىلەن، زاۋۇت، كۆمۈر، ماشىنا قاتارلىقلارغا كەلسەك، بۇ نەرسىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئوستىلەپ قوشۇلىدىغان ئەمگەكنىڭ ئېشىش ئېھتىمالىنىڭ چېكى ماشىنىدا ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلات مىقدارى بىلەن ئوخشاش سانىدىكى ئىشچىلار قولدا ئىشلەپچىقىرالايدىغان مەھسۇلات مىقدارى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتە قاراپ ئۆزگىرىدۇ.

روشەنكى، سانائەتنىڭ مەلۇم بىر تارمىقىدا ماشىنا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، مەزكۇر سانائەت تارمىقىغا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان تارماقنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ئالدى بىلەن ئاشىدۇ. ئىش كۈننىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە ئەمگەك سىجىللىقى بەلگىلەنگەن ئەھۋالدا، ئىشقا ئورۇنلىشىدىغان ئىشچىلار سانىنىڭ قانچىلىك كۆپىيىدىغانلىقى سەرپ قىلىنغان كاپىتال قۇرۇلمىسى تەرىپىدىن، يەنى

كاپىتالنىڭ ئۆزگەرمەس تەركىبي قىسمى ۋە ئۆزگىرىشچان تەركىبي قىسمىنىڭ نسبىتى بويىچە بەلگىلىنىدۇ. بۇ نسبەت يەنە ماشىنىلارنىڭ شۇ كەسىپلەردە ئىگىلەپ بولغان ۋە ئىگىلەۋاتقان دائىرىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئەگىشىپ زور دەرىجىدە ئۆزگىرىدۇ. ئەنگلىيىدە ماشىنا سىستېمىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كۆمۈر كان ۋە مېتال كانلىرىغا بېرىپ ئىشلەشكە مەھكۇم بولغان كىشىلەرنىڭ سانى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە كۆپىيىپ كەتكەن، لېكىن يېقىنقى نەچچە ئون يىلدىن بۇيان كانچىلىقتا يېڭى ماشىنىلار ئىشلىتىلگەنلىكتىن، بۇنداق كۆپىيىش پەسكويغا چۈشتى.(217) ماشىنىغا ئەگىشىپ يېڭى بىر خىل ئىشچىلار، يەنى ماشىنا ئىشلەپچىقارغۇچىلار مەيدانغا كەلدى. ماشىنا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت بۇ تارماقنى بارغانسېرى زور كۆلەمدە ئىگىلەۋاتقانلىقى بىزگە مەلۇم.①(218) يەنە خام ماتېرىيالنى

(217) 1861-يىلدىكى نوپۇس تەكشۈرۈش[353] 1863-يىل لوندون نەشرى 11-توم،غا ئاساسلانغاندا، ئەنگلىيە ۋە ئۇئېلس كۆمۈر كانلىرىدا ئىشقا ئورۇنلاشقانلارنىڭ سانى جەمئىي 246 مىڭ 613 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 20 ياشتىن تۆۋەنلىرى 73 مىڭ 546 نەپەر، 20 ياشتىن يۇقىرىلىرى 173 مىڭ 67 نەپەر ئىكەن. ئالدىنقى تۈردىكىلەر ئىچىدە بەش ياشتىن ئون ياشقىچە بولغانلىرى 835 نەپەر، ئون ياشتىن 15 ياشقىچە بولغانلىرى 30 مىڭ 701 نەپەر، 15 ياشتىن 19 ياشقىچە بولغانلىرى 42 مىڭ ئون نەپەر ئىكەن. تۆمۈر، مىس، چۆيۈن، قەلەي كانلىرى ۋە باشقا بارلىق مېتالچىلىق كانلىرىدا ئىشقا ئورۇنلاشقانلارنىڭ سانى جەمئى 319 مىڭ 222 نەپەر ئىكەن.

(218) 1861-يىلى ئەنگلىيىدە ۋە ئۇئېلستا ماشىنا ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار جەمئىي 60 مىڭ 807 بولۇپ، بۇ سان زاۋۇت خوجايىنى ۋە زاۋۇت خىزمەتچىلىرىنى، شۇنىڭدەك شۇ ساھەدىكى بارلىق دىرېكتورلار ۋە سودا خادىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدىكەن. ئەمما كىچىك تېپتىكى ماشىنىلار (مەسىلەن، كىيىم تىكىش ماشىنىسى قاتارلىقلار)نى ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ۋە ئىستانوك سايمانلىرى (مەسىلەن، ئۇرچۇق قاتارلىقلار)نى ئىشلەپچىقىرىدىغانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدىكەن. تېخنىكلارنىڭ ئومۇمىي سانى 3329 ئىكەن.

① مۇشۇ تومنىڭ 724-725-بەتلىرىگە قارالسۇن. —تۆرگۈچىدىن

مىسالغا ئالساق(219) ، شۇبھىسزكى، پاختا توقۇمچىلىقىغا ئوخشاش كەسىپلەرنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى ئامېرىكىنىڭ پاختىچىلىقىنى زور دەرىجىدە ئالغا سلجىتتى، شۇنىڭدەك ئافرىقىدىكى قۇل سودىسىنى زور دەرىجىدە ئالغا سلجىتىپلا قالماي، يەنە نېگىرلارنى بېقىشنى چىڭرىدىكى ئاتالمىش قۇل توپلاش شتاتلىرىنىڭ ئاساسلىق كەسپىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى. 1790-يىلى ئامېرىكىدا تۇنجى قېتىم قۇللار نوپۇسى تەكشۈرۈلگەن بولۇپ، شۇ چاغلاردا جەمئي 697 مىڭ قۇل بار ئىدى، ئەمما 1861-يىلغا كەلگەندە تەخمىنەن 4 مىليونغا يەتكەن[354]. يەنە بىر تەرەپتىن، شۇ نەرسىمۇ ئېنىقكى، ماشىنىلاشقان يۇڭ توقۇمچىلىق فابرىكىلىرىنىڭ گۈللىنىشى ھەمدە تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز تۇردە قوي فېرمىلىرىغا ئايلىنىشى نەتىجىسىدە يېزا ئىگىلىك ئەمگەكچىلىرى كۆپلەپ ھەيدەلدى ۋە «ئارتۇقچە» بولۇپ قالدى.① ئىرېلاندىيىدە بۇ جەريان ھازىرمۇ داۋاملىشۋاتىدۇ، 1845-يىلدىن بۇيان ئۇ يەردىكى نوپۇسنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ئازىيىپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىرېلاندىيىلىك پومېشچىكلار ۋە ئەنگلىيە يۇڭ توقۇمچىلىق فابرىكىلىرىدىكى خوجايىن ئەپەندىلەرنىڭ تەلىپىگە دەل ماس كەلگۈدەك دەرىجىدە ئۈزلۈكسىز ئازايماقتا.

ناۋادا ماشىنا مەلۇم بىر ئەمگەك ئوبيېكتى ئاخىرقى شەكلگە كىرگۈچە چوقۇم بىسىپ ئۆتىدىغان دەسلەپكى باسقۇچنى ياكى ئوتتۇرا باسقۇچنى ئىگىلىسە، ئۇنداقتا، بۇنداق ماشىنا بۇيۇملىرى كىرگەن، قول

(219) تۆمۈر ئەڭ مۇھىم ماتېرىياللارنىڭ بىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، 1861-يىلى ئەنگلىيە ۋە ئۇئېلستىكى پولات تاۋلاش ئىشچىلىرى جەمئىي 125 مىڭ 771 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ 123 مىڭ 430ى ئەر ئىشچى، 2341ى ئايال ئىشچى، ئەر ئىشچىلار ئىچىدە 20 ياشقا توشمىغانلىرى 30 مىڭ 810، 20 ياشتىن ئاشقانلىرى 92 مىڭ 000.

① مۇشۇ تومنىڭ 1326-1339-بەتلىرىگە قارالسۇن. —تۆرگۈچىدىن

ھۇنەرۋەنچىلىكى ياكى ئىشخانا قول ھۇنەرۋەنچىلىكىدىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ھېلىھەم ساقلاپ كېلىۋاتقان تارماقلاردا، ئەمگەككە چۈشىدىغان ئېھتىياجمۇ ئەمگەك ماتېرىياللىرىنىڭ كۆپەيىشىگە ئەگىشىپ ئاشىدۇ. مەسىلەن، ماشىنىلاشقان يىپ ئىگىرىش كەسپى تەمىنلىگەن پاختا يىپ ھەم ئەرزان ھەم كۆپ بولغانلىقتىن، قولدا رەخت توقۇيدىغانلار ئەڭ دەسلەپتە چىقمىنى كۆپەيتمەيلا تولۇق ئىش باشلاپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ كىرىمىمۇ ئاشىدۇ.(220) شۇنداق قىلىپ كىشىلەر بەس-بەستە پاختا توقۇمچىلىق كەسپىگە يۈزلىنىدۇ. بۇ ھالەت ئەڭ ئاخىرى ژېننى ماشىنىسى، ۋاتېرلىق ئىگىرىش ماشىنىسى ۋە توختىما ئۇرچۇقلۇق يىپ ئىگىرىش ماشىنىسى تەرىپىدىن چاقىرىلغان ئىشچىلار، مەسىلەن، ئەنگلىيىدە ئىشقا چاقىرىلغان 800 مىڭ ئىشچى يەنە پار كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان رەخت توقۇش ماشىنىسى تەرىپىدىن ۋەيران بولغانغا قەدەر داۋاملاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ماشىنىدا ئىشلەپچىقىرىلغان گەزلىمەلەر مول بولغانلىقتىن، ئەڑئايال ماشىنچىلار، تىككۈچىلىك ئىشنى قىلىدىغان ئايال ئىشچى قاتارلىقلارنىڭ سانمۇ تاكى كېيىم تىكىش ماشىنىسى بارلىققا كەلگەنگە قەدەر ئۇزلۇكسىز كۆپەيدى.

نىسپىي جەھەتتىن ئاز ساندىكى ئىشچىلار ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش ئۇچۇن تەييارلاپ بېرىدىغان خام ماتېرىيال، بېرىم تەييار مەھسۇلات، ئەمگەك سايمانلىرى قاتارلىقلارنىڭ سانمۇ ئۇزلۇكسىز كۆپەيىدۇ، شۇنىڭغا ماس ھالدا، بۇ خام ماتېرىيال ۋە يېرىم تەييارلانغان

(220) «ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قۇرامىغا يەتكەن تۆت ئەر كىشى (پاختا توقۇمچىلىق ئىشچىسى) ۋە يېپەك ئۇراش ئىشنى قىلالايدىغان ئىككى بالا بار بىر ئائىلە كۇنىگە ئون سائەت ئىشلىسە، ھەر ھەپتىدە تۆت فوند ستېرلىڭ كىرىم قىلاتتى؛ ئاۋادا جەددىي ئىش بولسا تېخمۇ كۆپرەك كىرىم قىلالايتتى... ئىلگىرى ئۇلار ھەمىشە پاختا يىپنىڭ كەملىكىدىن قىينىلاتتى.» (گاسكېل «ئەنگلىيىنىڭ سانائەت ئاھالىسى» 24-، 26-بەتلەر)

مەھسۇلاتلارنى پىششىقلاپ ئىشلەشمۇ سانسىزلىغان تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ-دە، شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ كۆپ خىللىشىشىمۇ ئاشىدۇ. ئىشخانا قول سانائىتىگە سېلىشتۇرغاندا ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى كەڭ تەرەققىياتقا ئېرىشتۇرىدۇ، چۈنكى ماشىنا ئۆزى ئىگىلىگەن كەسىپتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەڭداشسىز زور دەرىجىدە ئاشۇرىدۇ.

ماشىنىلاردىن پايدىلىنىشنىڭ بىۋاسىتە نەتىجىسى شۇ بولدىكى، ئۇ قوشۇمچە قىممەتنى ئاشۇرۇش بىلەن بىللە، ئاشۇ قوشۇمچە قىممەتنى گەۋدىلەندۇرىدىغان مەھسۇلاتنىڭ مىقدارىنى كۆپەيتتى، شۇنىڭ بىلەن، كاپىتالىستلار سىنىپى ۋە ئۇلارنىڭ مالايلىرى تەمىنلىنىدىغان ماددىلار كۆپەيگەن چاغدا بۇ ئىجتىمائىي تەبىقىنىڭ ئۆزىمۇ كۈچەيدى. بۇ ئىجتىمائىي تەبىقىدىكىلەرنىڭ بايلىقىنىڭ كۆپىيىشى ۋە زۆرۈر تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئېھتىياج چۈشكەن ئىشچىلار سانىنىڭ نىسپىي جەھەتتىن ئۇزلۇكسىز ئازىيىشى بىر تەرەپتىن يېڭىچە راھەتپاراغەت تەلەپلىرىنى شەكىللەندۇرسە، يەنە بىر تەرەپتىن بۇنداق تەلەپنى قاندۇرىدىغان يېڭى ۋاستىلەرنى مەيدانغا چىقىرىدۇ. ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلارنىڭ خىلى كۆپ قىسمى قوشۇمچە مەھسۇلاتقا ئايلىنىدۇ، قوشۇمچە مەھسۇلاتنىڭ خىلى كۆپ قىسمى بولسا يەنە نەپىس ۋە كۆپ خىل شەكىلدە قايتىدىن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ ۋە ئىستېمال قىلىنىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، راھەتپاراغەت بۇيۇملىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ئاشىدۇ.(221)

يېرىك سانائەت ھاسىل قىلغان يېڭىچە دۇنيا بازىرى مۇناسىۋىتىمۇ

(221) ف·ئېنگېلس «ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى» دېگەن كىتابىدا دەل ئاشۇ راھەتپاراغەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ئىشچىلارنىڭ زور كۆپ قىسمى پاجىئەلىك ئەھۋالدا ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ دوكلاتىدا بۇ مەسىلە توغرىسىدا كۆپلەپ يېڭى مىساللار كەلتۈرۈلگەن.

مەھسۇلاتنىڭ نەپىس ۋە كۆپ خىل بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. چەت دۆلەتنىڭ تېخنىكا كۆپ ئىستېمال بۇيۇملىرى شۇ دۆلەتنىڭ مەھسۇلاتلىرىغا ئالماشتۇرۇلۇپلا قالماي، يەنە چەت ئەلنىڭ تېخنىكا كۆپ خىل ئەشيا، ماتېرىيال ۋە يېرىم تەييارلانغان مەھسۇلاتلىرى قاتارلىقلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى سۈپىتىدە شۇ دۆلەتنىڭ سانائىتىگە كىرىدۇ. دۇنيا بازىرى مۇناسىۋىتىنىڭ بۇنداق تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تىرانسپورت كەسپىنىڭ ئەمگەككە بولغان ئېھتىياجى ئاشتى، يەنە تېخى ئۆز ئىچىدىن نۇرغۇنلىغان بېڭى تارماقلارغا بۆلۈندى.(222)

ئىشچىلار سانى نىسپىي ئازايغان ئەھۋالدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە تۈرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ كۆپىيىشى بىرقەدەر يىراق كەلگۈسىدە ئاندىن ئۇنۇمى كۆرۈلىدىغان مەھسۇلاتلار (مەسىلەن، قانال، دوك، تۇننېل، كۆۋرۈك قاتارلىقلار)نى ئىشلەپچىقىرىدىغان سانائەت تارماقلىرىدىكى ئەمگەكنى كېڭەيتتى. بىر قىسىم پۈتۈنلەي بېڭى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى، شۇ ئارقىلىق بەزى بېڭى ئەمگەك ساھەلىرى ياكى بۇ ئاستە ماشىنا سىستېمىسى ئاساسىدا، ياكى ماشىنا سىستېمىسىغا ئويغۇنلاشقان ئادەتتىكىدەك سانائەت ئۆزگىرىشى ئاساسىدا شەكىللەندى. ئەمما ئۇلار قالتىس تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەردىمۇ ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىشتا ئانچە زور نىسبەتنى ئىگىلەپ كېتەلمەيدۇ. بۇ ساھەلەردە يوللانغان ئىشچىلار سانىنىڭ كۆپىيىشى شۇ ساھەلەر قايتىدىن ھاسىل قىلغان ئەڭ قوپال قول ئەمگىكىگە چۈشكەن ئېھتىياج بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ. نۆۋەتتە كۆمۈرگاز زاۋۇتى، تېلېگراف كەسپى، فوتوگرافىيە، كېمىسازلىق ۋە تۆمۈرىيول كەسپى مۇشۇ تۈردىكى سانائەتنىڭ ئاساسلىقلىرى ھېسابلىنىدۇ. (ئەنگلىيە ۋە ئۇيغۇرستىكى) 1861

(222) 1861-يىلى ئەنگلىيە ۋە ئۇيغۇرستىكى سودا كېمىلىرىدە 94 مىڭ 665 ماتروس ئىشلەيتتى.

يىللىق تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، كۆمۈرگاز كەسپى (كۆمۈرگاز زاۋۇتى، مېخانىك ئۇسكۇنىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش، كۆمۈر گاز شىركىتىنىڭ دىرېكتورلۇق ئورنى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)دە 15 مىڭ 211 ئادەم[355]، تېلېگراف كەسپىدە 2399 ئادەم، فوتوگرافىيە كەسپىدە 2366 ئادەم، كېمىسازلىق كەسپىدە 3570 ئادەم، تۆمۈرىيول كەسپىدە 70 مىڭ 599 ئادەم[356] (بۇ سان تەخمىنەن 28 مىڭغا يېقىن بىرقەدەر مۇقىم، «پىشمىغان» يەر كولاش ئىشچىلىرىنى شۇنىڭدەك بارلىق باشقۇرغۇچى خادىملار ۋە سودا خادىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئىشلەيدۇ. شۇڭا بۇ بەش خىل بېڭى سانائەتتە جەمئىي 94 مىڭ 145 ئادەم ئىشلەيدۇ.

ئاخىرىدا، يېرىك سانائەت ساھەسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ زور دەرىجىدە يۈكسىلىشى، شۇنىڭدەك بۇنىڭغا ئەگىشىپلا پەيدا بولغان باشقا بارلىق ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىنىڭ مەزمۇن ۋە دائىرە جەھەتتىن كۈچىيىشى نەتىجىسىدە، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بارغانسېرى كۆپىيىۋاتقان قىسمى غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكلىرىگە ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن، بولۇپمۇ كونا شەكىلدىكى ئائىلە قوللىرىنى «مالايلار سىنىپى» (مەسىلەن، مالاي، دېدەك، نەۋكەر قاتارلىقلار) دېگەن نام بىلەن بارغانسېرى چوڭ كۆلەمدە قايتىدىن شەكىللەندۈرۈلگەن. 1861-يىلدىكى نوپۇس تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، ئەنگلىيە ۋە ئۇيغۇرستىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 20 مىليون 66 مىڭ 224 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 9 مىليون 770 مىڭ 259ى ئەر، 10 مىليون 289 مىڭ 965ى ئايال ئىكەن. بۇنىڭدىن ئەمگەك قىلالمايدىغان قېرى-چۆرىلەرنى، «ئىشلەپچىقىرالمايدىغان» ئايالار، ئۆسمۈرلەر ۋە باللارنى چىقىرىۋەتكەندە، يەنە ئەمەلدارلار، پوپلار، قانۇن ساھەسىدىكى خادىملار، ھەربىيلەر قاتارلىق «ئىدىئولوگىيە» قاتلىمىدىكىلەرنى ۋە مەخسۇس يەر ئىجارىكەشلىكى، ئۆسۈم ئېلىشقا ئوخشاش شەكىللەر ئارقىلىق باشقىلارنىڭ

ئەمگىكنى ئىستېمال قىلىدىغان بارلىق كىشىلەرنى چىقىرىۋەتكەندە، ئەڭ ئاخىرى يەنە قۇتقۇزۇۋېلىشقا موھتاج نامراتلار، سەرگەردانلار ۋە جىنايەتچىلەرنى چىقىرىۋەتكەندە، ئوخشاش بولمىغان ياش پەرقى بويىچە تەخمىنەن 8 مىليونچە ئەر-ئايال ئېشىپ قالىدىكەن، ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى، سودا تارمىقى ۋە پۈل مۇئامىلە تارمىقىغا ئوخشاش تارماقلاردا مەلۇم شەكىلدە ۋەزىپە ئىجرا قىلىۋاتقان كاپىتالىستلار مۇشۇنىڭغا ھېساب ئىكەن. بۇ 8 مىليون ئادەم ئىچىدە:

ېيزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى (جۈملىدىن مالچى ۋە ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلرىنىڭ ئۆيىدىكى يالالنما دېھقان ۋە دېدەكلەر)·····261 098 1 ئادەم

پاختا، يۇڭ، تارالغان يۇڭ، زىغىر، كەندىر، يىپەك، سېرىق كەندىر قاتارلىق توقۇمچىلىق فابرىكىلىرىغا ۋە ماشىنىدا پاپياق توقۇش كەسپى، گۈللۈك جىيەك ئىشلەش كەسپىلرىگە يالالنغان بارلىق خادىم ····· 642 مىڭ 607 ئادەم (223)[357]

كۆمۈركان ۋە مېتالچىلىق كانلىرىغا يالالنغان بارلىق خادىم ····· 565 مىڭ 835 ئادەم

بارلىق مېتاللورگىيە زاۋۇتلىرى (پولات تاۋلاش، پروكاتلاش زاۋۇتلىرى قاتارلىقلار) ۋە تۇرلۈك قول سانائەت مېتالچىلىق ئىشخانلىرىغا يالالنغان خادىملار·····396 مىڭ 998 ئادەم (224) [359]

خىزمەتكارلار سىنىپى ····· 1 مىليون 208 مىڭ 648 ئادەم(225)

توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرىغا يالالنغان بارلىق خادىملارنى ۋە كۆمۈركان، مېتال كانلىرىغا يالالنغان بارلىق خادىملارنى قوشقاندا 1

(223) بۇنىڭ ئىچىدە 13 ياشتىن يۇقىرى ئەرلەر ئاران 177 مىڭ 596 ئادەم.[358]

(224) بۇنىڭ ئىچىدە ئايالالار 30 مىڭ 501 ئادەم.

(225) بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 137 مىڭ 447 ئادەم. شەخسلەر تۇرالغۇسىدا مۇلازىمەت قىلىدىغان خادىملارنىڭ ھەممىسى بۇ 1 مىليون 208 مىڭ 648 ئادەم ئىچىگە كىرمەيدۇ.

ئىككىنچى نەشرىگە ئىزاھ: 1861-يىلدىن 1870-يىلغىچە ئەر خىزمەتكارلارنىڭ سانى 1 ھەسسە دېگۈدەك كۆپەيىپ، 267 مىڭ 671گە يەتكەن. 1847-يىلى ئۇۋچىلىق مەيدانلىرىغا (ئاقسۆڭەكلەر ئوۋچىلىق مەيدانلىرى)غا 2694 ئادەم قارايتتى، ئەمما 1869-يىلى 4921 ئادەم قارايدىغان بولدى. لوندوندىكى مېشچانلار ئائىلىلىرىدە ئىشلەيدىغان كىچىك قىزلار كىچىك قۇل («little slaveys») ئاتىلىپ قالدى.

مىليون 208 مىڭ 442 نەپەر بولىدىكەن؛ توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرىغا يالالنغان بارلىق خادىملارنى ۋە مېتاللورگىيە زاۋۇتى، قول سانائەت مېتالچىلىق ئىشخانلىرىدىكىلەرنى قوشقاندا 1 مىليون 39 مىڭ 605 نەپەر بولىدىكەن؛ ھەر ئىككىلىسىنىڭلا سانى زامانىۋى ئائىلىلەر قۇللىرىنىڭ سانىغا يەتمەيدىكەن. ماشىنىلاردىن كاپىتالىزمچە پايدىلىنىشتىن قولغا كەلگەن شانلىق نەتىجىنى شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىڭ!

7. ئىشچىلارنىڭ ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ سقىپ چىقىرىلىشى ۋە جەلپ قىلىنىشى. پاختا توقۇمچىلىق كەسپىدىكى كرىزىس

سىياسىي ئىقتىساد ساھەسىدىكى ئەقلى-ھوشى جايىدا تېپىك ۋەكىللەرنىڭ ھەممىسى ماشىنىلارنىڭ پېيدىن ئىشلىتىلىشى ئالدى بىلەن ماشىنىنىڭ رىقابەت ئوبيېكتى بولغان كونا قول سانائەت ۋە ئىشخانا قول سانائىتى كەسىپلىرىدىكى ئىشچىلارغا ئاپەت خاراكتېرلىك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئىشچىلارنىڭ زاۋۇتتىكى قۇللۇق ئورنى ئۈچۈن ھەسرەت چېكىدۇ. ئۇنداقتا، ئۇلارنىڭ قولىدىكى ئەڭ چوڭ كۇزىر نېمە؟ ئۇ: ماشىنىلارنى ئىشلىتىش باسقۇچى ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش باسقۇچىغا دائىر ۋەھىمە ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، ماشىنىلار ئەڭ ئاخىرىدا ئەمگەك قۇللىرىنى ئارايتمايدۇ بەلكى كۆپەيتىدۇ! دەيدىغان قاراشتىن ئىبارەت. تۇغرا، شۇ ئاپتا سىياسىي ئىقتىساد كىشىنى سەسكەندۇرىدىغان بىر تېئورىما ئىچىگە، ھەتتا كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئەبەدىيلىكىدىن ئىبارەت ئەينى مۇقەررەرلىككە ئىشىنىدىغان ھەرقانداق «ساخاۋەتچىلەر»مۇ سەسكىنىدىغان بىر تېئورىما ئىچىگە چۆكمەكتە، يەنى: ھەتتا ئاللىقاچان

ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىغا قۇرۇلۇپ بولغان زاۋۇتلارمۇ بىر مەھەللىك تەرەققىياتنى باشتىن كەچۈرۈپ ياكى ئۈزاق ياكى قىسقا مۇددەتلىك «ئۆتكۈنچى باسقۇچ»تىن كېيىن، دەسلەپتە ئۆزلىرى كوچىغا چىقىرىۋەتكەن نۇرغۇنلىغان ئىشچىلارنى زاۋۇتقا كېلىپ جاپالىمۇشەققەت چېكىشكە مەجبۇر قىلدۇ!(226)

دۇرۇس، بەزى مىسالىلاردا (مەسىلەن، ئەنگلىيە يۇك تاراش-توقۇمچىلىق فابرىكىلىرى، يىپەك توقۇمچىلىق فابرىكىسى) كۆرسىتىلگىنىدەك، سانائەت تارماقلىرى مەلۇم تەرەققىيات دەرىجىسىگە

(226) ئەكسىچە، گانىل ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاقىۋىتىدە ئەمگەكچى قاتلارنىڭ سانى مۇتلەق ئازىيىدۇ، ئەمما ئادەم سانى كۆپەيگەن «ئېسىلزادىلەر» مۇشۇ ئەمگەكچى قاتلارغا تايىنىپ جان باقىدۇ، شۇلارغا تايىنىپ ئۆزلىرىنىڭ داڭلىق «مۇكەممەللەشتۈرگىلى بولىدىغان مۇكەممەللەشتۈرۈش ئىقتىدارى»نى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ[360] دەپ قارايدۇ. گانىل ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتىنى تازا چۈشىنىپ كەتمەيدۇ، ئەمما ئۇ ھېچبولمىغاندا ناۋادا ماشىنىلارنىڭ ئىشلىتىلىشى ئىشقا ئورۇنلاشقان ئىشچىلارنى قوتقۇزۇۋېلىشقا موھتاج نامرات خەلقنى ئايلاندۇرۇپ قويۇپ، ماشىنا تەرەققىياتى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئەمگەكچى قاتلار يەنە ماشىنا تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغانلاردىنمۇ كۆپىيىپ كېتىدىغان بولسا، ئۇنداقتا ماشىنا ناكەس نەرسە بولۇپ قالىدۇ، دەپ ھېس قىلىدۇ. ئۇنىڭ بۇ كۆزقارىشىنىڭ ئەخمىقانىلىقىنى پەقەت ئۇنىڭ ئۆز سۆزى بىلەنلا ئىپادىلەپ بەرگىلى بولىدۇ: «پېشانىسىگە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ياكى ئىستېمال قىلغۇچىلار دەپ پۈتۈلگەن ھەرقايسى سىنىپلاغا تەۋە كىشىلەرنىڭ سانى ئازايماقتا. ئەمما ئەمگەكنى باشقۇرىدىغان، پۈتكۈل ئاھالىگە خەيرىخاھلىق قىلىدىغان، ئۇلارنى بەزلەيدىغان ۋە يېتەكلەيدىغان ھەرقايسى سىنىپلارغا تەۋە كىشىلەرنىڭ سانى كۆپەيمەكتە،...ئۇلار ئەمگەك خراجىتىنىڭ ئازىيىشى، تاۋارلارنىڭ مول بولۇشى ۋە ئىستېمال بۇيۇملىرى باھاسىنىڭ ئەرزان بولۇشى نەتىجىسىدە ھاسىل قىلىنغان پۈتكۈل پايدىنى ئېگىلىدى. ئىنسانىيەت مۇشۇ نىشانىنى بويلاپ تالانت ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ يۇكسەك پەللىسىگە يەتمەكتە، دېننىڭ ئەڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا كىرمەكتە، دۇنيانى قوتقۇزىدىغان ئەخلاق («بەنى پۈتكۈل پايدىنى ئېگىلەش، ۋەھاكازا!) ئۆلچىمىنى بەرپا قىلماقتا، ئەركىنلىك («پېشانىسىگە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقى پۈتۈلگەن سىنىپ»نىڭ ئەركىنلىكمۇ؟) ۋە ھوقۇقنى، ئىتائەتچانلىق ۋە ھەققانىيەتنى، مەجبۇرىيەت ۋە ئادەمگەرچىلىكنى قوغدايدىغان قانۇنلارنى تۇزمەكتە». بۇ ئالىجوقا سۆزلەش. گانىلنىڭ «سىياسىي ئقتىسادنىڭ تۇرلۇك سىستېمىلىرى توغرىسىدا» ناملىق ئەسىرىنىڭ 1821-يىل پارىژ 2-نەشرى 1-توم 224-بېتىگە قارالسۇن، 212-بەتكە قارالسۇن.)

يەتكەندە، زور دەرىجىدە كېڭىيىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشلەيدىغان ئىشچىلارنىڭ سانى نسپىي جەھەتتىن ئېھتىمال ئازىيىپلا قالماي، بەلكى مۇتلەق ئازىيىشى مۇمكىن.① 1860-يىلى پارلامېنتنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن قوشما پادىشاھلىق ئىگىدارچىلىقىدىكى بارلىق زاۋۇتلاردا بىر قېتىم مەخسۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان، لانكاشىر، چېشىر ۋە يوركشىر زاۋۇت رايونلىرى ئىچىدە زاۋۇت تەكشۈرگۈچى خادىم ر. بېكبېرگە قاراشلىق رايونلاردا جەمئىي 652 زاۋۇت بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى 570دە: پار كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان توقۇش ئىستانوكىدىن 85 مىڭ 622سى، 6 مىليون 819 مىڭ 146 ئۇرچۇق (يىپ ئېشىش ئۇرچۇقلىرىدىن تاشقىرى) بار ئىكەن، پار ماشىنىلىرى 27 مىڭ 439 ئات كۈچىگە، سۇ چاقپەلەكلىرى 1390 ئات كۈچىگە ئىگە ئىكەن، يالانغان ئىشچىلار 94 مىڭ 119 ئىكەن، ئەمما 1865-يىلغا كەلگەندە، بۇ زاۋۇتلاردا: توقۇش ئىستانوكى 95 مىڭ 163كە، ئۇرچۇق 7 مىليون 25 مىڭ 31گە يەتكەن، پار ماشىنىلىرى 28 مىڭ 925 ئات كۈچىگە، سۇ چاقپەلەكلىرى 1445 ئات كۈچىگە يەتكەن، 88 مىڭ 913 ئادەم يالانغان. روشەنكى، 1860-يىلدىن 1865-يىلغا قەدەر بۇ زاۋۇتلاردىكى پار كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان توقۇش ئىستانوكىلىرى 11% كۆپەيگەن، ئۇرچۇق سانى 3% كۆپەيگەن، پار ماشىنىلىرىنىڭ ئات كۈچى 5% ئاشقان، ئەمما شۇنىڭ بىلەن بىللە يالانغان ئىشچىلارنىڭ سانى 5.5% ئازايغان.(227) 1856-يىلدىن 1862-يىلغىچە بولغان

(227) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى، 1865-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 58-بەت ۋە كېيىنكى بەتلەر. ئەمما شۇنىڭ بىلەن بىللە كۈنسېرى كۆپىيىۋاتقان ئىشچىلارنى يالانغا چىقىرىدىغان ماددىي ئاساسمۇ ئاللىقاچان ھازىرلىنىپ بولغان؛ بېكىدىن 110 زاۋۇت قۇرۇلغان، بۇ زاۋۇتلاردىكى پار كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان توقۇش ئىستانوكى 11 مىڭ 625كە، ئۇرچۇق سانى 628

① مۇشۇ تومنىڭ 778-780-بەتلىرىگە قارالسۇن. ـــ تۈزگۈچىدىن

مەزگىلدە، ئەنگلىيىنىڭ يۈك توقۇمىچىلىق كەسپى كۆرۈنەرلىك تەرەققىياتقا ئېرىشكەن، ئەمما ئىشلىتىلگەن ئىشچىلارنىڭ سانىدا ھېچقانچە ئۆزگىرىش بولمىغان.

«بۇ ھال يېڭىدىن قوللىنىلغان ماشىنىلارنىڭ ئىلگىرىكى ھەرقايسى مەزگىللەردىكى ئەمگەكنى نەقەدەر چوڭ دەرىجىدە چەتكە قاققانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.»(228)

تەجرىبىلەردىن بارلىققا كەلگەن مەلۇم پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، زاۋۇتلاردا ئىشقا ئورۇنلاشقان ئىشچىلار سانىنىڭ ئېشىشى كۆپىنچە پەقەت شەكىل جەھەتتىكىلا ئەھۋال، مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇنداق ئېشىش ھەرگىزمۇ ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىغا قۇرۇلغان زاۋۇتلارنىڭ كېڭەيگەنلىكىدىن ئەمەس، بەلكى قوشۇمچە تارماقلارنىڭ زاۋۇتقا پەيدىنپەي قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىدىن بولۇۋاتىدۇ. مەسىلەن، 1838ـ 1856 ـ يىللاردا، (بىرتانىيە) پاختا توقۇمچىلىق فابرىكىلىرى ئۇچۇن ئېيتقاندا، مېخانىكىلىق توقۇش ماشىنىلىرىنىڭ ۋە ئۇنى ئىشلىتىدىغان فابرىكا ئىشچىلىرىنىڭ كۆپىيىشى پۈتۈنلەي شۇ ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىنىڭ كېڭەيگەنلىكىدىن بولدى. ئەمما يەنە باشقا زاۋۇتلاردا ئىلگىرى ئادەم

مىك 576گە، پار ماشىنىسى ۋە سۇ چاقپەلەكلىرى 2695 ئات كۈچىگە يەتكەن. (يۇقىرىقىغا ئوخشاش)

(228) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1862ـيىل 10ـئاينىڭ 31ـكۈنى» 79ـبەت.

2ـنەشرىگە قوشۇمچە ئىزاھ: 1871ـيىل 12ـئاينىڭ ئاخىرىدا، زاۋۇت تەكشۈرگۈچى ئا. رىدگرىيۇ بىرىدفوردتكى يېڭى مېخانىزم ئىلمىي يىغىندا بەرگەن بىر قېتىملىق دوكلاتىدا مۇنداق دەيدۇ: «نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان يۈك توقۇمچىلىق فابرىكىلىرىنىڭ قىياپىتىدە كۆرۈلگەن ئۆزگىرىشلەرگە ھەيران قالدىم. ئىلگىرى فابرىكىلاردا پۈتۈنلەي ئايالار ۋە بالىلار ئىشلەيتتى، ئەمدى بارلىق مەشغۇلات ماشىنا ئارقىلىق بولدىغان بوپتۇ. بىر زاۋۇت خوجايىنى مەن ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىگە مۇنداق چۈشەنچە بەردى: ‹كونا تۈزۈم شارائىتىدا 63 ئىشچى يالىغانتىم؛ ياخشىلانغان ماشىنىلارنى ئىشلەتكەندىن كېيىن ئىشچىلارنى ئازايتىپ 33كە چۈشۈردۇم، يېقىندىكى قىسمەن زور يېڭى ئۆزگىرىشلەردىن كېيىن ئىشچىلارنى 33تىن ئازايتىپ 13كە چۈشۈرەلىدىم.›»

كۈچى ئارقىلىق ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان گىلەم توقۇش ماشىنىسى، لېنتا توقۇش ماشىنىسى، كاناپ توقۇش ماشىنىسى قاتارلىقلارغا ئەمدىلىكتە پار كۈچى ئىشلىتىلگەنلىكى سەۋەب بولغان.(229) شۇڭلاشقا، بۇ زاۋۇتلاردىكى ئىشچىلارنىڭ كۆپىيىشى پەقەت ئىشقا ئورۇنلاشقان ئىشچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ ئازايغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئاخىردا، بۇ يەردە يەنە مۇنداق بىر ئەھۋال نەزەردىن پۈتۈنلەي ساقىت قىلىنغان، يەنى مېتالچىلىق زاۋۇتلىرىدىن باشقا زاۋۇتلارنىڭ ھەممىسىدىلا ئۆسمۈر ئىشچىلار (18 ياشتىن تۆۋەن)، ئاياللار ۋە بالىلار خېلىلا يۇقىرى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن.

ۋەھالەنكى، گەرچە ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيەتتە زور مىقداردىكى ئىشچىلارنى سقىپ چىقارغان، ئاستىرتتىن ئىشچىلار ئورنىنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆز تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ (بۇنداق تەرەققىيات ئوخشاش خىلدىكى زاۋۇت سانىنىڭ كۆپىيىشى ياكى ھازىرقى زاۋۇت كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ)، زاۋۇت ئىشچىلىرىنىڭ سانى ئەڭ ئاخىردا ئۇلار تەرىپىدىن سقىپ چىقىرىلغان ئىشخانا قول سانائىتى ئىشچىلىرى ياكى قول سانائەت ئىشچىلىرىنىڭ سانىدىن كۆپ بولىدىغانلىقى بىزگە مەلۇم. ھەر ھەپتىدە ئىشلىتىلگەن 500 فوند ستېرلىڭ كاپىتالنىڭ ئۆزگەرمەس تەركىبىي قىسمى، كونا ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا 2/5 نىسبەتنى، ئۆزگىرىشچان تەركىبىي قىسمى 3/5 نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ، يەنى، 200 فوند ستېرلىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە سەرپ قىلىنسا، 300 فوند ستېرلىڭ ئەمگەك كۈچىگە سەرپ قىلىنىدۇ، مەسىلەن، بىر فوند ستېرلىڭغا بىر ئىشچى يالىغلى بولىدۇ، دەپ پەرەز قىلايلى. ماشىنىلىق ئىشلەپچىقىرىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئومۇمىي كاپىتالنىڭ

(229) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى، 1856ـيىل 10ـئاينىڭ 31ـكۈنى» 16ـبەت.[361]

قۇرۇلمىسىدا ئۆزگىرىش بولىدۇ. ئەمدى بۇ كاپىتال 4/5 نىسبەتتىكى ئۆزگەرمەس قىسىم ۋە 1/5 نىسبەتتىكى ئۆزگىرىشچان قىسمىغا ئايرىلىدى، يەنى ئەمگەك كۈچىگە ئاران 100 فوند ستېرلىڭ سەرپ قىلىندى دەپ قىياس قىلايلى. بۇ چاغدا، ئىلگىرى يالالانغان ئىشچىلارنىڭ 2/3 قىسمى ئىشتىن بوشتىلىدۇ. ناۋادا زاۋۇتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى كېڭەيتىلسە، باشقا ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا سەرپ قىلىنغان ئومۇمىي كاپىتال ئەسلىدىكى 500 فوند ستېرلىڭدىن كۆپىيىپ 1500 فوند ستېرلىڭغا يېتىدۇ، ئۇنداقتا 300 ئىشچىنى يالالاشقا توغرا كېلىدۇ، بۇ سانائەت ئىنقىلابىدىن ئىلگىرىكىگە ئوخشاش كۆپ بولىدۇ. ناۋادا سەرپ قىلىنغان كاپىتال ئۆزلۈكسىز كۆپىيىپ 2000 فوند ستېرلىڭغا يەتسە، ئۇنداقتا 400 ئىشچىنى يالالاشقا توغرا كېلىدۇ، بۇ كونا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان ۋاقىتتىكىدىن 1/3 ھەسسە كۆپ بولىدۇ. بۇ ئىشلىتىلگەن ئىشچى سانىغا مۇتلەق 100 ئىشچى قوشۇلدى، نىسپىي جەھەتتە، ئالدىنقى سەرپ قىلىنغان ئومۇمىي كاپىتالغا سېلىشتۇرغاندا ئەكسىچە 800 نەپەر ئىشچى ئازايدى دېگەن گەپ، چۈنكى كونا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى شارائىتىدا 2000 فوند ستېرلىڭ كاپىتالغا 400 ئىشچى ئەمەس، بەلكى 1200 ئىشچى يالالىنىشى كېرەك. روشەنكى، ئىشقا ئورۇنلاشقان ئىشچىلار سانىنىڭ نىسپىي رەۋىشتە ئازىيىشى ۋە مۇتلەق رەۋىشتە كۆپىيىشى تەڭكەش بولىدۇ. يۇقىرىدا بىز ئومۇمىي كاپىتالنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئۆزگەرمىگەنلىكتىن كاپىتالنىڭ قۇرۇلمىسى ئۆزگەرمەيدۇ دەپ پەرەز قىلغانىدۇق، ئەمما بىزگە ئايانكى، ماشىنا سىستېمىسىنىڭ ھەربىر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كاپىتالنىڭ ماشىنا، خام ماتېرىيال قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان ئۆزگەرمەس قىسمى ئۆزلۈكسىز كۆپىيىدۇ، ئەمما ئەمگەك كۈچىگە سەرپ قىلىنىدىغان ئۆزگىرىشچان قىسمى ئۆزلۈكسىز ئازىيىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا، باشقا ھەرقانداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى

شارائىتىدا دائىم يېڭىلاش بولۇۋەرمەيدىغانلىقى، شۇڭا ئومۇمىي كاپىتالنىڭ قۇرۇلمىسىمۇ ئاشۇنداق دائىم ئۆزگەرمەيدىغانلىقى بىزگە مەلۇم.① ئەمما بۇنداق دائىملىق ئۆزگىرىش كۆپىنچە ئارىلىق مەزگىل ۋە تېخنىكا بەلگىلەش ئاساسىدىكى ساپ مقدارنىڭ كېڭىيىشى سەۋەبىدىن ئۇزۇلۇپمۇ تۇراتتى. شۇڭا ئىشقا ئورۇنلاشقان ئىشچىلار سانىمۇ كۆپىيەتتى. مەسىلەن، 1835-يىلى بىرلەشمە پادىشاھلىقتىكى پاختا، يۇڭ، تارالغان يۇڭ، كاناپ، يىپەك قاتارلىق توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرىدىكى ئىشچىلار ئومۇمىي سانى ئاران 354 مىڭ 684 ئىدى، ئەمما 1861-يىلغا كەلگەندە، پار كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان توقۇش ئىستانوكلىرىدا ئىشلەيدىغان توقۇمىچىلارنىڭ (سەككىز ياشتىن يۇقىرى ھەرخىل ياشتىكى ئەرلەر ۋە ئاياللار) سانىلا 230 مىڭ 564كە يەتكەن.[362] ئەلۋەتتە، ناۋادا 1838-يىلى بىرتانىيەدىكى قول ھۈنەرى ئارقىلىق رەخت توقۇيدىغان ئىشچىلارنى ھەمدە ئۇلارنىڭ بىللە ئىشلەيدىغان ئائىلە تاۋابئاتلىرىنى نەزەرگە ئالساق يەنە 800 مىڭغا يېتىدۇ،(230) بۇنداق كۆپىيىشمۇ چوڭ ھېسابلانمايدىغان بولدى؛ بۇ يەردە تېخى ئاسىيا ۋە ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى سىقىپ چىقىرىۋېتىلگەن قول سانائەت توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرى زادىلا تىلغا ئېلىنمىدى.

(230) «قول ھۈنەرى ئارقىلىق رەخت توقۇيدىغان ئىشچىلار ‹پاختا رەخت توقۇيدىغان ياكى باشقا ماددىلارنى پاختىغا ئارىلاشتۇرۇپ رەخت توقۇيدىغان ئىشچىلار›نىڭ ئازابئۇقۇبەتلىرى بىر خىلدىق كومىتېتنىڭ تەكشۈرۈش ئوبيېكتى بولغان، ئەمما، گەرچە ئۇلارنىڭ ئازابئۇقۇبەتلىرى ئېتىراپ قىلىنغان، ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھال-ئەھۋالىنىڭ ياخشىلىنىشى ‹!› يەنىلا ئۆز تەقدىرىگە باغلىق ئىدى؛ شۇنى ئىشەنچ بىلەن ئېيتىش مۇمكىنكى، بۇ ئازابئۇقۇبەتلەر ‹20 يىلدىن كېيىن!› تۇغۇلمۇ كېتىدۇ، ھازىر پار كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان توقۇش ماشىنىلىرىنىڭ كەڭ تۈردە ئومۇملىشىۋاتقانلىقى بۇ ھالەتنى ئىلگىرى سۈرىدىغانلىقى ئېھتىمالغا بەك يېقىن.» («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1856-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 15-بەت)

① مۇشۇ تومنىڭ 736-742، 761-765، 775-781-بەتلىرگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

بۇ ھەقتە يەنە بەزى چۈشەنچىلەرنى بېرىشكە توغرا كېلىدۇ، بۇنىڭ ئۈچىدە بىز نەزەريە جەھەتتىن تېخى بايان قىلىنمىغان بەزى ساپ پاكىتقا ئالاقىدار ئەھۋاللارنى قىسمەن سۆزلەپ ئۆتىمىز.

ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش مەلۇم بىر سانائەت تارمىقىدا ئىلگىرىكى قول سانائىتىنى ياكى ئىشخانا قول سانائىتىنى قۇربان قىلىشقا تايىنىپلا كېڭىيىدىكەن، ئۇ چوقۇم موۋەپپەقىيەت قازىنىدۇ، بۇ خۇددى يېڭىنە تەپكىلىك مىلتىق بىلەن قوراللانغان قوشۇننىڭ ئوقيا بىلەن قوراللانغان قوشۇنغا قارشى كۆرەشتە چوقۇم غەلىبە قىلىدىغانلىقىغا ئوخشايدۇ. ماشىنا ئادەتتىن تاشقىرى يۇقىرى پايدا يارىتالمايدىغان ئۇچۇن، شۇنىڭ يارىمىدە ئەمدىلا ئۆز پائالىيەت دائىرىسىگە ئېرىشىۋاتقان بۇ دەسلەپكى مەزگىل ھەل قىلغۇچ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. بۇ پايدا ئەسلىدىن جۇغلىنىشنى تېزلەشتۈرىدىغان مەنبەنى شەكىللەندۈرۈپلا قالماي، ئۆزلۈكسىز يېڭىدىن پەيدا بولۇۋاتقان ۋە ھەم مەبلەغ سېلىشقا يېڭى ئورۇن ئىزدەۋاتقان ئىنتايىن زور بىر قىسىم ئىجتىمائىي ئۇستىلمە كاپىتالنى پايدىلىق ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىگە جەلب قىلىدۇ. دەسلەپكى مەزگىلدە شىددەت بىلەن كۆپىيىدىغان بۇنداق ئالاھىدە مەنپەئەت ماشىنىلار يېڭى قوللىنىلغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا ئۆزلۈكسىز قايتىدىن كۆرۈلىدۇ. لېكىن، زاۋۇت تۈزۈمى مەلۇم دەرىجىدىكى كەڭلىككە يەتكەن ۋە مەلۇم دەرىجىدە پىشىپ يېتىلگەن، بولۇپمۇ ئۇ ئۆزىنىڭ تېخنىكا ئاساسىنى يەنى ماشىنىنىڭ ئۆزىنىمۇ ماشىنا ئارقىلىق ئىشلەپچىقارغان، كۆمۈر ۋە تۆمۈر قېزىش، مېتال پىششىقلاپ ئىشلەش شۇنىڭدەك قاتناش-تىرانسپورت قاتارلىق كەسىپلەردە ئىنقىلاب يۈز بەرگەن، ئومۇمەن، يېرىك سانائەتكە ئۈيغۇنلاشقان ئادەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى شەكىللەنگەن ھامان، بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى مەلۇم بىر ئىلاستىك خۇسۇسىيەتكە، تۈيۈقسىز سەكرىمە ھالەتتە كېڭىيىدىغان ئىقتىدارغا ئېرىشىدۇ، ئۇنىڭغا پەقەت خام ئەشيا ۋە سېتىش بازىرىلا چەك

قويالايدۇ. بىر تەرەپتىن، ماشىنا خام ماتېرىيالنىڭ كۆپىيىشىگە بىۋاستە سەۋەب بولىدۇ، مەسىلەن، پاختا ئايرىش ماشىنىسى پاختا ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرىدۇ.(231) يەنە بىر جەھەتتىن، ماشىنىدا ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتنىڭ ئەرزان بولۇشى ۋە قاتناش-تىرانسپورت كەسپىدە كۆرۈلگەن ئۆزگىرىش تاشقى بازارنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ قورالى ھېسابلىنىدۇ. ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش تاشقى بازاردىكى قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ۋەيران قىلىپ، ئاشۇ بازارلارنى ئۆزىنىڭ خام ئەشيا بازىرى بولۇشقا قىستايدۇ. مەسىلەن، شەرقىي ھىندىستان بىرتانىيىگە پاختا، يۇڭ، كەندىر، سىرىق كەندىر، ۋات بويىقى قاتارلىقلارنى ئىشلەپ بېرىشكە مەجبۇر بولغان.(232) يېرىك سانائەت دۆلەتلىرىدە ئىشچىلارنىڭ ئۈزلۈكسىز «ئېشىپ قېلىشى» چەت ئەل كۆچمەنلىرىنىڭ ۋە چەت دۆلەتلەرنىڭ مۇستەملىكىگە ئايلىنىشىغا سەۋەب بولدى، بۇ چەت دۆلەتلەر بولسا ئاشۇ مېتروپولىيىلەرنىڭ خام ئەشيا ئىشلەپچىقىرىش بازىسىغا ئايلىنىپ قالدى، مەسىلەن، ئاۋسترالىيە قوي يۇڭى ئىشلەپچىقىرىدىغان جاي بولۇپ قالدى.(233) ماشىنىلاشقان

---

(231) ماشىنا خام ماتېرىيال ئىشلەپچىقىرىشنىڭ باشقا ئۈسۈللىرىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ، بۇ ئۈچىنچى كىتابتا [180] بايان قىلىنىدۇ.

(232) شەرقىي ھىندىستاندىن بىرتانىيىگە چىقىرىلغان پاختا

1846-يىلى	143	540	34 قاداق
1860-يىلى	168	141	204 قاداق
1865-يىلى	600	947	445 قاداق

شەرقىي ھىندىستاندىن بىرتانىيىگە چىقىرىلغان قوي يۇڭى

1846-يىلى	581	4570	قاداق
1860-يىلى	173	214	20 قاداق
1865-يىلى	617	105	17 قاداق

(233) ئۇمىد تۇمشۇقىدىن بىرتانىيىگە چىقىرىلغان قوي يۇڭى

1846-يىلى	457	2958	قاداق

ئىشلەپچىقىرىش مەركەزلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان خەلقئارالىق يېڭىچە ئىش تەقسىماتى مەيدانغا كەلدى، ئۇ يەر شارىنىڭ بىر قىسمىنى ئاساسلىقى يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش رايونلىرىغا ئايلاندۇرۇپ، ئاساسلىقى سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يەنە بىر قىسىم ئىشلەپچىقىرىش رايونلىرىغا خىزمەت قىلدۇردى. بۇنداق ئىنقلاب يېزا ئىگىلىكىدە كۆرۈلگەن تۇرلۇك ئۆزگىرىشلەرگە چېتىلدى، بىز بۇ يەردە بۇ ئۆزگىرىشلەرنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ چۈشەندۈرۈپ ئولتۇرمايمىز.(234)

1860-يىلى 16 574 345 قاداق
1865-يىلى 29 220 623 قاداق
ئاۋسترالىيەدىن برىتانىيەگە چىقىرىلغان قوي يۈڭى
1846-يىلى 21 789 346 قاداق
1860-يىلى 59 166 616 قاداق
1865-يىلى 109 734 261 قاداق

(234) ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئەسلىدىنلا ياۋروپا بولۇپمۇ ئەنگلىيە يېرىك سانائىتىنىڭ مەھسۇلى. نۆۋەتتىكى (1866-يىلى) ئامېرىكا يەنىلا ياۋروپانىڭ مۇستەملىكىسى دەپ قارىلىشى كېرەك.[4-نەشرىگە ئىزاھ: شۇ ۋاقىتتىن بۇيان ئامېرىكا تەرەققىي قىلىپ دۇنيا بويىچە ئىككىنچى سانائەت دۆلىتىگە ئايلاندى، ئەمما بۇنىڭدىن بىلەن ئۇنىڭ مۇستەملىكىلىك خاراكتېرى يوقاپ كەتكىنى يوق—ف·ئېنگېلس.]

ئامېرىكىدىن بۇيۇك برىتانىيەگە چىقىرىلغان پاختا (قاداق بىرلىك قىلىندۇ)
1846-يىلى 401 949 393
1852-يىلى 765 630 544
1859-يىلى 961 707 264
1860-يىلى 115 890 608

ئامېرىكىدىن بۇيۇك برىتانىيەگە چىقىرىلغان دانلىق زىرائەت قاتارلىقلار (كۆنىتال بىرلىك قىلىندۇ)

	1850-يىلى	1862 -يىلى
بۇغداي	16 202 312	41 033 503
ئارپا	3 669 653	6 624 800
سۇلۇ	3 174 801	4 426 994

1867-يىل 2-ئاينىڭ 18-كۈنى ئەنگلىيە ئاۋام پالاتاسى گلادىستون ئەپەندىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، 1831-يىلدىن 1866-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا بىرلەشمە پادىشاھلىققا كىرگۈزۈلگەن ۋە چىقىرىلغان تۇرلۇك دانلىق زىرائەتلەرنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئومۇمىي مىقدارى توغرىسىدا ستاتىستىكا ماتېرىيالى تۈزۈپ چىققان. مەن ئومۇمىي نەتىجىنى تۆۋەندىكىدەك تىزىپ چىقتىم. ئۇن كۋارتېر بىرلىكىدە دانلىق زىرائەتلەرگە سۇندۇرۇلدى:[363] (تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈۋېلىڭ)

زاۋۇت تۈزۈمىنىڭ غايىت زور سەكرەش شەكلىدىكى كېڭىيىش ئىقتىدارى ۋە ئۇنىڭ دۇنيا بازىرىغا تايىنىشى تۈپەيلىدىن ئىشلەپچىقىرىش مۇقەررەر قىزىپ كېتىدۇ، ھەمدە شۇنىڭغا ئەگىشىپ بازارلارغا تاۋار تولۇپ كېتىدۇ، ئەمما بازار تارايغاندا، پالەچ ھالەت كېلىپ چىقىدۇ. سانائەتنىڭ ئۆمرى ئوتتۇراھال جانلىنىش، گۈللىنىش، ئوشۇق ئىشلەپچىقىرىش، كرىزىس يۈز بېرىش، تۇرغۇنلىشىشتىن ئىبارەت مۇشۇ مەزگىللەر تەرتىپى بويىچە توختاۋسىز ئۆتۈشۈپ تۇرىدۇ. سانائەتنىڭ ئايلىنىپ تۇرۇشىدىكى بۇنداق دەۋرىيلىك ئالمىشىپ تۇرۇش سەۋەبىدىن، ماشىنىلىق ئىشلەپچىقىرىش تۈرتكىسىدە ئىشچىلار ئىشقا ئورۇنلىشىشتا، تۇرمۇشتا قىيىنچىلىققا دۇچكەلگەندە كاپالەتسىز قالدىغان، خاتىرجەم بولمايدىغان ئەھۋال نورمال ئەھۋال بولۇپ قالدۇ. گۈللىنىش دەۋرىدىن ئۆزگە

قارا بۇغداي	388 749	7 108
ئۇن	3 819 440	7 207 113
گرىچا	1 054	19 571
كۆممەقوناق	5 473 161	11 694 818
Bere ياكىBigg		
(ئارپىنىڭ بىرخىلى)	2 039	7 675
كۆك پۇرچاق	811 620	1 024 722
پۇرچاق خىللىرى	1 822 972	2 037 137
جەمئى	35 365 801	74 083 441

بىرقانچە بەش يىل ۋە 1866-يىلى

	1835-1831	1840-1836	1845-1841	1850-1846	1855-1851	1860-1856	1865-1861	1866
يىلنىڭ ئوتتۇرا ھېساب يىلەن كىرگۈزۈلگىنى (كۇۋرتىر)	1096373	2389729	2843865	8776552	8345237	10913612	15009871	16457340
يىلنىڭ ئوتتۇرا ھېساب يىلەن چىقىرىلغىنى (كۇۋرتىر)	225263	251770	139056	155461	307491	341150	302754	216218
ھەر يىلقى ئوتتۇرىچە ساندىن ئېشىپ كەتكەن قىسمى	871110	2137959	2704809	8621091	8037746	10572462	14707117	16241122
نوپۇسنىڭ ھەر قايسى مەزگىللەردىكى ھەر يىللىق ئوتتۇرىچە سانى	24621107	25929507	27262559	27797598	27572923	28391544	29381760	29935404
ھەر بىر ئادەم ھەر يىلى ئىستېمال قىلىدىغان داغلىق زىرائەت مىقدارىنىڭ شۇ دەۋرلەت ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلات مىقدارىدىن ئېشىپ كەتكەن قىسمى (كۇۋرتىر)	0.036	0.082	0.099	0.310	0.291	0.372	0.501	0.543

ۋاقىتلاردا، كاپىتالىستلار بازاردىكى ئۆز نىسۋىسىنى تالىشىپ ھەمىشە ئىنتايىن كەسكىن كۈرەش قىلىپلا تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ نىسۋىلىرى مەھسۇلاتنىڭ ئەرزانلىق دەرىجىسى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن كاپىتالىستلار ئەمگەك كۈچىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىلگەن ياخشىلانغان ماشىنىلارنى ۋە يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى بەس-بەستە قوللانغاندىن باشقا، تاۋارنى ئەرزانلاشتۇرۇش مەقسىتىدە ئىش ھەققىنى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىدىن مەجبۇرىي تۆۋەنلىتىدىغان پۇرسەت بولۇپ تۇرىدۇ.(235)

روشەنكى، زاۋۇت ئىشچىلىرىنىڭ سان جەھەتتىن كۆپىيىشى زاۋۇتقا سېلىنغان ئومۇمىي كاپىتالنىڭ نىسبەت جەھەتتىن تېخىمۇ تېز

(235) 1866-يىل 7-ئايدا «ئىتتىپاقلىشىپ تىجارەت توختىتىش» سەۋەبىدىن لېستېردىكى ئايال زاۋۇت خوجايىنلىرى كوچىغا چىقىرىۋەتكەن ئىشچىلار «ئەنگلىيە كەسىپ جەمئىيىتى»گە مۇراجىئەتنامە سۇنغان، مۇراجىئەتنامىدە مۇنداق دېيىلگەن: «تەخمىنەن ئون يىل ئىلگىرى، لېستېردىكى موزدۇزلۇق كەسپىدە تىكىش ئۇسۇلى ئورنىغا مىخلاش ئۇسۇلى قوللىنىلغاچقا، ئۆزگىرىش بولغان. شۇ چاغلاردا خېلى ئوبدان ئىش ھەققىگە ئېرىشكىلى بولاتتى. بۇ يېڭى ئىش ناھايىتى تېزلا ئومۇملىشىپ كەتتى. ھەرقايسى دۇكانلار ئوتتۇرىسىدا قېنى كىم ئەڭ كۆركەم تاۋار بىلەن تەمىنلىيەلەيدۇ، دەيدىغان كەسكىن رىقابەت ئەۋج ئالدى، ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەيلا ناتوغرا رىقابەت شەكىللەندى، كۆپچىلىك تاۋارلىرىنى بازاردا بەس-بەس بىلەن تۇڭۇن باھادا سېتىشتى. نەتىجىدە ئىش ھەققى ناھايىتى تېزلا تۆۋەنلەپ كېتىدىغان يامان ئاقىۋەت كېلىپ چىقتى، ئەمگەك قىممىتى جەددىي تۆۋەنلەپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇنلىغان دۇكانلار ئەمدى ئەسلىدىكى ئىش ھەققىنىڭ يېرىمىنلا بېرىدىغان بولدى. قارىغاندا، ئىش ھەققى بارغانسېرى تۆۋەنلەپ كېتىۋاتقىنى بىلەن، ئەمما پايدا ئىش ھەققى نىسبىتىنىڭ ھەر قېتىملىق ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئېشىپ باردىكەن.»—زاۋۇت خوجايىنلىرى ھەتتا سانائەتنىڭ پايدىسىز مەزگىللىرىدىن پايدىلىنىپ ئىش ھەققىنى ھەددىدىن زىيادە تۆۋەنلىتىش يەنى ئىشچىلارنىڭ زۆرۈر تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى بۇزۇپ ئوغرىلاش ئارقىلىق غايەت زور پايدىغا ئېرىشىدۇ. تۆۋەندە كۆۋېنترىنىڭ يېپەك توقۇمچىلىق كەسپىدە كۆرۈلگەن كرىزىس مەزگىلى مىسال قىلىنىدۇ: «مەن زاۋۇت خوجايىنى ۋە ئىشچىلاردىن ئالغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئىش ھەققىنىڭ تۆۋەنلەپ بېرىشى ئۇنىڭ چەت ئەللىك ئىشلەپچىقارغۇچىلار بىلەن رىقابەت تۈپەيلى ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تۆۋەنلىتىشكە توغرا كەلگەن چاغدىكى دەرىجىسىدىن شەكسىز ئېشىپ كەتكەن. كۆپ ساندىكى توقۇمچىلىق

كۆپىيىشنى شەرت قىلىدۇ. لېكىن، بۇ جەريان پەقەت سانائەت دەۋرىيلىكنىڭ پەسىيش باسقۇچى ۋە كۆتۈرۈلۈش باسقۇچىدىلا ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئۇ كۆپىنچە يەنە تېخنىكا تەرەققىياتى سەۋەبىدىن ئۈزۈپ تاشلىنىدۇ. بۇنداق تەرەققىيات بەزىدە ئاستىرتتىن ئىشچىلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلەيدۇ بەزىدە ھەققەتەن ئىشچىلارنى سقىپ چقىرىدۇ. ماشىنىلاشقان ئىشلەپچقىرىشتىكى بۇنداق ماھىيەت ئۆزگىرىشى ئىشچىلارنى ئۈزلۈكسىز تۇردە زاۋۇتتىن قوغلاپ چقىرىدۇ ياكى يېڭىدىن تولۇقلانغان خادىملار قوشۇنىنى بوسۇغا سىرتىدا قالدۇرىدۇ، ئەمما زاۋۇتنىڭ ساپ مقدار جەھەتتىكى كېڭىيىشى قوغلاپ چقىرىلغان ئىشچىلارنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىرۋاقىتتا، يەنە يېڭى خادىملارنى قوبۇل قىلىدۇ، ئىشچىلار ئەنە شۇنداق ئۈزلۈكسىز تۇردە بىردەم سقىپ چقىرىلىپ، يەنە قوبۇل قىلىنىدۇ، ئۈياقتىن بۇياققا قوغلىنىپ تۇرىدۇ، يەنە كېلىپ قوبۇل قىلىنىدىغان كىشىلەرنىڭ جىنسى، يېشى ۋە مەلىكلىك دەرىجىسى ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ.

ئەنگلىيە پاختا توقۇمچىلىق كەسپىنىڭ تەقدىرىگە يۇزەلا قاراپ چقىساق، زاۋۇت ئىشچىلىرىنىڭ تەقدىرىنى ئەڭ روشەن دەرىجىدە كۆرۈۋالالايمىز.

1770-يىلدىن 1815-يىلغىچە پاختا توقۇمچىلىق كەسپى بەش يىل

ئىشچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى 30%تىن 40%كە قەدەر تۆۋەنلىتىلگەن. بەش يىلنىڭ ئالدىدا بىر ئىشچى بىر يىپەك لېنتا توقۇپ چقسا 6 شىللىڭ ياكى 7 شىللىڭ ئالاتتى، ئەمدى ئارانلا 3 شىللىڭ 3 پېنس ياكى 3 شىللىڭ 6 پېنس ئالدۇ؛ يەنە بىر خىل ئەمگەكتە، ئىلگىرى 4 شىللىڭ ياكى 4 شىللىڭ 3 پېنس ئالغان بولسا، ھازىر ئاران 2 شىللىڭ ياكى 2 شىللىڭ 3 پېنس ئالدۇ. ئىش ھەققىنىڭ تۆۋەنلىتىلىشى ئېھتىياجنى قوزغاش يۇزىسىدىن چوقۇم تۆۋەنلىتىلىدىغان دەرىجىدىنمۇ ئېشىپ كەتكەن. ئەمەلىيەتتە كۆپ خىلدىكى يىپەك لېنتىلارنى ئېلىپ ئېيتىساق، ئىش ھەققى تۆۋەنلىتىلگەن چاغلاردا تاۋار باھاسى چۈشىدىغان ئەھۋال ئەزەلدىن كۆرۈلمىگەن». (كومىتېت ئەزاسى ف·د·لانگېنىڭ دوكلاتى، «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى، 5-نومۇرلۇق دوكلات، 1866-يىلى» 114-بەت 1-دوكلاتتىن ئېلىنغان)

كاسات ياكى تۇرغۇن ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. ئەڭ دەسلەپكى 45 يىلدا ئەنگلىيە زاۋۇت خوجايىنلىرى ماشىننى ۋە دۇنيا بازىرىنى مونوپول قىلۋالدى. 1815-يىلدىن 1821-يىلغىچە بازار كاساتلاشتى. 1822-يىلدىن 1823-يىلغىچە گۈللەندى. 1824-يىلى جەمئىيەتكە ئۈيۇشتۇرۇشنى چەكلەش قانۇنى[364] بىكار قىلىنىپ، زاۋۇتلار ئومۇمىيۈزلۈك زور دەرىجىدە كېڭەيدى. 1825-يىلى كرىزىس[365] يۈز بەردى. 1826-يىلى پاختا توقۇمچىلىق كەسپىدىكى ئىشچىلار نامراتلىقتا چېكىگە يېتىپ، توپلاڭ كۆتۈرۈلدى. 1827-يىلى ئەھۋال سەل ياخشىلاندى. 1828-يىلى پار كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان توقۇش ماشىنىسى ۋە چەتكە چقىرىش مقدارى زور دەرىجىدە ئاشتى. 1829-يىلى چەتكە مەھسۇلات چقىرىش (بولۇپمۇ ھىندىستانغا) ئىلگىرىكى يىللاردىكىدىن ئېشىپ كەتتى. 1830-يىلى بازارغا تاۋار تولۇپ، ئەھۋال قېينىلاشتى. 1831-يىلدىن 1833-يىلغىچە بازار ئۈدا كاساتلاشتى؛ شەرقىي ھىندىستان شىركىتى شەرقىي ئاسىيا (ھىندىستان ۋە جۇڭگو) سودىسىنى مونوپول قىلىش ھوقۇقىدىن قالدى. 1834-يىلى زاۋۇتلار ۋە ئىستانوكلار زور دەرىجىدە كۆپىيىپ ئىشچىلار يېتىشمەي قالدى. نامراتلارنى يۆلەش يېڭى قانۇنى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ سانائەت رايونلىرىغا يۆتكىلىشگە تۈرتكە بولدى. ھەرقايسى يېزا ئىگىلىك ۋىلايەتلىرىدىكى ئۆسمۈرلەر قالدۇرۇلماي بۇلاندى. ئاق قۇللار سودىسى باشلاندى. 1835-يىلى زور گۈللىنىش بارلىققا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا قول بىلەن رەخت توقۇيدىغان ئىشچىلار ئاچ يالىڭاچلىقتا ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالدى. 1836-يىلى زور گۈللىنىش بارلىققا كەلدى. 1837-يىلى ۋە 1838-يىلى كاساتلىق ھالتى ۋە كرىزىس يۈز بەردى. 1839-يىلى قايتىدىن جانلىنىش بارلىققا كەلدى. 1840-يىلى قاتتىق كاساتلىق كۆرۈلدى، ئىسيان كۆتۈرۈلۈپ، ئارمىيە ئارىلاشتى. 1841-يىلى ۋە 1842-يىلى زاۋۇت ئىشچىلىرى ئېغىر ئازاب-ئوقۇبەت ئىچىدە قالدى. 1842-يىلى زاۋۇت خوجايىنلىرى ئاشلىق

قانۇننى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇرلاش مەقستىدە ئىشچىلارنى ئىشتىن بوشاتقىلى تۇردى. مىڭلىغان-ئونمىڭلىغان ئىشچىلار يورکشېرگە قاراپ يول ئالدى، ئەمما ئارمىيە ئۇلارنى توسۇپ ياندۇرۇپ كەلدى، ئۇلارنىڭ يولباشچىلىرى لانكاشېر سوتىغا تاپشۇرۇلدى. 1843-يىلى ئېغىر نامراتلىق كۆرۈلدى. 1844-يىلى قايتىدىن جانلىنىش بارلىققا كەلدى. 1845-يىلى قالتىس گۇللىنىش بولدى. 1846-يىلى دەسلەپتە يۈكسىلىش داۋاملىشىپ، كېيىنچە پەسەيىش ئالامەتلىرى كۆرۈلدى. ئاشلىق قانۇنى بىكار قىلىندى. 1847-يىلى كرىزىس كۆرۈلدى. «چوڭ بولكا»[229] شەرپىگە ئىش ھەققى ئومۇميۈزلۈك 10% ياكى 10%تىن ئېشىپ تۆۋەنلىتىلدى. 1848-يىلى كاساتلىق داۋاملاشتى. مانچېستېر ئارمىيە ھېمايىسگە ئېلىندى. 1849-يىلى قايتىدىن جانلىنىش كۆرۈلدى. 1850-يىلى گۇللىنىش بارلىققا كەلدى. 1851-يىلى تاۋارنىڭ باھاسى چۈشتى، ئىش ھەققى ئازلاپ، ئىش تاشلاش ھەرىكەتلىرى كۆپەيدى. 1852-يىلى ئەھۋال ياخشىلىنىشقا باشلىدى. ئىش تاشلاش ھەرىكەتلىرى كۆرۈلۈپ تۇردى، زاۋۇت خوجايىنلىرى چەت ئەل ئىشچىلىرىنى كىرگۈزۈش يولى بىلەن تەھدىت سالدى. 1853-يىلى سىرتقا مەھسۇلات چىقىرىش كۆپەيدى. پرېستوندىكى ئىش تاشلاش سەككىز ئاي داۋاملىشىپ، ئېغىر نامراتلىق كېلىپ چىقتى. 1854-يىلى گۇللىنىش بارلىققا كېلىپ، بازارغا تاۋار تولۇپ كەتتى. 1855-يىلى ئامېرىكا، كانادا ۋە شەرقىي ئاسىيا بازارلىرىدىن ۋەيران بولۇۋاتقانلىق خەۋەرلىرى ئارقىلىقىدىن تارقىلىشقا باشلىدى. 1856-يىلى قالتىس گۇللىنىش بارلىققا كەلدى. 1857-يىلى كرىزىس كۆرۈلدى. 1858-يىلى ئەھۋال ياخشىلاندى. 1859-يىلى زور گۇللىنىش بارلىققا كېلىپ، زاۋۇتلار كۆپەيدى. 1860-يىلى ئەنگلىيە پاختا توقۇمچىلىق كەسپى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتتى. ھىندىستان، ئاۋسترالىيە بازارلىرى ۋە باشقا جايلاردىكى بازارلاردا تاۋارلار شۇنچىلىك تولۇپ كەتتىكى، ئېشىپ-تېشىپ قالغان مالالار ھەتتا 1863-يىلغىچمۇ سېتىلىپ تۈگىمىدى.

فرانسىيە بىلەن سودا كېلىشىمى تۈزۈلدى.[366] زاۋۇت ۋە ماشىنىلار قالتىس كۆپەيدى. 1861-يىلى يۈكسىلىش بىر مەزگىل داۋاملىشىپ، ئارقىدىنلا پەسەيىش كۆرۈلدى. ئامېرىكا جەنۇبىدىكى ئۇرۇشى پارتلاپ،[8] پاختا قەھەتچىلىكى يۈز بەردى. 1862-يىلدىن 1863-يىلغىچە پۈتۈنلەي توگەشتى.

پاختا قەھەتچىلىكىنىڭ تارىخى شۇقەدەر ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئىكەنكى، بۇ ھەقتە ئازراق توختىلىپ ئۆتمەي بولمايدۇ. 1860-1861-يىللاردىكى دۇنيا بازىرىنىڭ ئەھۋالىغا دائىر قىسقىچە بايانىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، زاۋۇت خوجايىنلىرى ئۇچۇن ئېيتقاندا پاختا قەھەتچىلىكى ناھايىتى دەل ۋاقتىدا يۈز بەردى، بۇھال قىسمەن جەھەتتىن ئۇلارغا پايدىلىق بولدى. بۇ—پاكىت، بۇ پاكىت مانچېستېر سودا ئۇيۇشمىسىنىڭ دوكلاتىدا ئاللىقاچان ئېتىراپ قىلىنغان، بۇنى پالمېرستون ۋە دېربىمۇ پارلامېنت يىغىندا ئېلان قىلغان، يەنە كېلىپ ئەمەلىي ئەھۋالمۇ بۇنى ئىسپاتلىغاندى.(236) ئەلۋەتتە، 1861-يىلى بىرلەشمە پادىشاھلىقنىڭ 2887 پاختا توقۇمچىلىق فابرىكىسى ئىچىدە ئۇششاق فابرىكىلار خېلى نۇرغۇن ئىدى. بۇ 2887 فابرىكا ئىچىدىكى 2109 فابرىكا تەكشۇرگۈچى ئا. رېدگرىيۇغا بۇۋاستە قاراشلىق دائىرە ئىچىدە ئىدى. ئۇنىڭ دوكلاتىدىن قارىغاندا، ئاشۇ 2109 فابرىكا ئىچىدە ئون ئات كۈچىگىمۇ بارمايدىغان پار قۇۋۋىتى ئىشلىتىلىدىغان فابرىكا 392 بولۇپ، 19%نى ئىگىلىگەن؛ 10-20 ئات كۈچىگىچە بولغان پار قۇۋۋىتى ئىشلىتىلىدىغان فابرىكا 345 بولۇپ، 16%نى ئىگىلىگەن؛ پار قۇۋۋىتى 20 ئات كۈچىگە تەڭ كېلىدىغان ۋە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىدىغان

(236) «زاۋۇت تەكشۇرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1862-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 30-بەتكە قارالسۇن.

فابرىكا 1372 .(237) ئۇششاق زاۋۇتلارنىڭ تەڭدىن تولىسى 1858-يىلدىن كېيىنكى گۈللىنىش مەزگىلىدە قورۇلغان رەخت توقۇش فابرىكىلىرى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ فابرىكىلارنىڭ زور كۆپ قىسمى بەزى ھايانكەشلەرنىڭ بۆلۈنۈپ، بىرسى كاللەك يىپ چىقىرىش، بىرى ماشىنا، يەنە بىرى زاۋۇت ئۆيى سېلىش ئاساسىدا قورۇلغان، بۇرۇنقى نازارەتچىلەر ياكى كاپىتال ۋە مال-مۈلكى يوق كىشىلەر تەرىپىدىن تىجارەتكە سېلىنغان. بۇ ئۇششاق زاۋۇت خوجايىنلىرىنىڭ كۆپ ساندىكىلىرى ۋەيران بولدى. ئەمەلىيەتتە، پاختا قەھەتچىلىكى سودا كرىزىسىدىن ساقلاپ قالغان، بولمىسا ئۇلارمۇ ئوخشاشلا تەقدىرگە قالاتتى. گەرچە ئۇلار زاۋۇت خوجايىنلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 1/3 قىسمىنى تەشكىل قىلسىمۇ ئەمما ئۇلارنىڭ زاۋۇتقا سالغان كاپىتالى پاختا توقۇمچىلىق كەسىپگە سېلىنغان كاپىتالنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. پالەچ كۆلەمگە كەلسەك، ئىشەنچلىك مۆلچەرگەر قارىغاندا 1862-يىل 10-ئايدا 60.3% ئۇرچۇق ۋە 58% توقۇش ئىستانوكى ئىشتىن توختىغان. پۈتكۈل سانائەت تارماقلىرىنىڭ ئەھۋالى ئەنە شۇ، ئەلۋەتتە، ھەرقايسى رايونلارنىڭ ئەھۋالى خىللا ئوخشىمايدۇ. پەقەت ئىنتايىن ئاز ساندىكى زاۋۇتلار تولۇق ئىشلىيەلەيدۇ (ھەر ھەپتىدە 60 سائەت)، باشقا زاۋۇتلاردا ئىش توختاپ قېلىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلگەن. ياخشى پاختىنىڭ ئورنىغا ناچار پاختا، دېگىز ئارلى پاختىسى ئورنىغا مىسر پاختىسى (سېپتا ئىگىرىش زاۋۇتلىرىدا)، ئامېرىكا پاختىسى ۋە مىسر پاختىسى ئورنىغا سۇرات (شەرقىي ھىندىستان) پاختىسى ئىشلىتىلگەچكە، شۇنىڭدەك كېرەكسىز پاختا سۇرات پاختىسىغا ئارىلاشتۇرۇلۇپ ساپ پاختا ئورنىدا ئىشلىتىلگەچكە، تولۇق ئىشلەيدىغان

(237) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1863-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 18-، 19 -بەتلەرگە قارالا.

ۋە ئادەت بويىچە ئىشقا قاراپ ھەق ئالىدىغان ئاز سانلىق ئىشچىلارنىڭ ھەپتىلىك ئىش ھەققىمۇ ساقلانغۇسىز دەرىجىدە ئازلاپ كەتكەن. سۇرات پاختىسىنىڭ تالاسى قىسقا، مەينەت، يىپى ئاسان ئۈزۈلۈپ كېتىدۇ، ئۇرۇش يىپىنى سلىغلاشقا ئۇن ئىشلىتىلمەي تۇرلۇك ئېغىر ئارىلاشمىلار ئىشلىتىلگەن ۋەھاكازالار، بۇلارنىڭ ھەممىسى ماشىنىنىڭ سۈرئىتىنى ئاستىلىتۇەتكەن، ياكى بىر توقۇمچىلىق ئىشچىسى باشقۇرىدىغان توقۇش ئىستانوكىنىڭ سانىنى ئازايتىۋەتكەن، ئىستانوكتا كۆرۈلگەن چاتاقنى ئوڭشاشقا كېتىدىغان ئەمگەكنى ئاشۇرغان، ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى ئازىيىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ھەقمۇ ئازايغان. سۇرات پاختىسى ئىشلىتىلگەن چاغلاردا، پۈتۈن كۈن ئىشلەيدىغان ئىشچىلارغمۇ 20%، 30% ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ زىيان يەتكەن. ئەمما كۆپ سانلىق زاۋۇت خوجايىنلىرى ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى نىسبىتىنى يەنە 5%، 7.5% ۋە 10% كېمەيتكەن. شۇڭا، ھەپتىدە ئاران ئۈچ كۈن، ئۈچ يېرىم كۈن، تۆت كۈن ئىشلەيدىغان ياكى ھەركۈنى ئاران ئالتە سائەت ئىشلەيدىغان ئىشچىلارنىڭ ھال-كۈنىنىڭ قانداقلىقىنمۇ بىلىۋالغىلى بولىدۇ. 1863-يىلى ئەھۋال ياخشىلىنىشقا باشلىغاندىن كېيىن، توقۇمچىلىق ئىشچىلىرى، يىپ ئىگىرىش ئىشچىلىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەپتىلىك ئىش ھەققى يەنە ئاران 3 شىللىڭ 4 پېنس، 3 شىللىڭ 10 پېنس، 4 شىللىڭ 6 پېنس، 5 شىللىڭ بىر پېنس بولغان.(238) مۇشۇنداق پاجىئەلىك ئەھۋال ئاستىدىمۇ، زاۋۇت خوجايىنلىرىنىڭ ئىش ھەققىنى تۆتۈۋېلىش جەھەتتىكى ئىجادىيەت روھى قىلچە سۇسلاشمىغان، زاۋۇت خوجايىنلىرى ئىشلەتكەن پاختىلار ناچار، ماشىنىلار يارامسىز بولۇشتەك ئەھۋاللار تۈپەيلىدىن مەھسۇلاتتا مەسىلە كۆرۈلگەنىنىڭ ئۈستىگە، يەنە جازا تەرىقىسىدە ئىش ھەققىنى

(238) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1863-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى»،41 -45- بەتلەر ۋە 51-، 52-بەتلەر.

تۇتۇۋېلىشىنىڭمۇ قىسمەن سەۋەبى بولدى. ناۋادا زاۋۇت خوجايىنى يەنە ئىشچىلار تۇرۇۋاتقان كېچەك ئۆيىنىڭمۇ ئىگىسى بولسا، ئۇنداقتا ئۇلار نامەدكى ئىش ھەققىنىڭمۇ بىر قىسمىنى ئۆي ئىجارىسى سۈپىتىدە تۇتۇپ قالىدۇ، زاۋۇت تەكشۈرگۈچىسى رېدىگرىيۇ ئاپتوماتىك توختىما ئۇرچۇقلۇق يىپ ئىگىرىش ماشىنىسىنى باشقۇرىدىغان ئىشچىلارنى (ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ئاپتوماتىك توختىما ئۇرچۇقلۇق يىپ ئىگىرىش ماشىنىسىدىن ئىككىنى باشقۇرىدۇ) تىلغا ئالغاندا مۇنداق دەيدۇ: ئۇلار

«14 كۈن تولۇق ئىشلەپ بولغاندىن كېيىن 8 شىللىڭ 11 پېنىس ئالىدىكەن؛ بۇ ساندىن يەنە ئۆي ئىجارىسى تۇتۇپ قېلىنىدىكەن، زاۋۇت خوجايىنى ئۆي ئىجارىسىنىڭ يېرىمىنى يەنە سوۋغا سۈپىتىدە ئىشچىلارغا قايتۇرۇپ بېرىدىكەن. شۇنداق قىلىپ ئىستانوك باشقۇرغۇچى ئىشچىغا جەمئىي 6 شىللىڭ 11 پېنىس تېگىدىكەن. 1862-يىلنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ ھەپتىلىك ئىش ھەققى ئەڭ تۆۋەن بولغاندا 2 شىللىڭ 6 پېنىس بولغان.»(239)

ھەتتا ئىشچىلار ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىشلىگەن بولسىمۇ، ئىش ھەققىدىن دائىم ئۆي ئىجارىسى تۇتۇپ قېلىنغان.(240) لانكاشىردىكى بەزى جايلاردا ئاچارچىلىق كېسىلى يۈز بەرگەنلىكى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەسكەن! ئەمما بۇنىڭغا قارىغاندا مەسلىنى تېخىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغىنى شۇكى: ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدىكى ئىنقىلاب ئىشچىلارنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ خۇددى ئاناتومىستلارنىڭ پاقىنى تەجرىبە قىلىپ كۆرگىنىگە، قىممىتى يوق جانلىقلارنىڭ تېنى ئارقىلىق تەجرىبە ئېلىپ بارغىنىغا تامامەن ئوخشايدۇ. زاۋۇت تەكشۈرگۈچى رېدىگرىيۇ مۇنداق دەيدۇ:

(239) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1863-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 41-، 42-بەتلەر.

(240) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 57-بەت.

«مەن گەرچە نۇرغۇنلىغان زاۋۇتلاردىكى ئىشچىلارنىڭ ئەمەلىي كىرىمىنى مىسالغا ئالغان بولساممۇ، ئەمما بۇنىڭلىق بىلەن ئۇلار ھەپتىدە مۇشۇنچىلىك پۇلغا ئېرىشەلەيدىكەن دەپ قاراپ قېلىشقا بولمايدۇ. زاۋۇت خوجايىنلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز تەجرىبە قىلىشى سەۋەبىدىن ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالى تازا تۇراقسىز تۇرغان……ئۇلارنىڭ كىرىمى ئارىلاش پاختىنىڭ سۈپىتىگە قاراپ كۆپەيگەن ياكى كېمەيگەن، بەزى چاغلاردا ئىلگىرىكى ئالىدىغان ئىش ھەققىدىن 15% پەرقلەنگەن، ئەمما بىر ئىككى ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن تۇيۇقسىز 50%تىن 60% كىچە قەدەر تۆۋەنلەپ كەتكەن.»(241)

بۇ تەجرىبىلەر ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە ئېلىپ بېرىلىپلا قالماي، بەلكى يەنە ئىشچىلارنىڭ بەش ئەزاسىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە ئېلىپ بېرىلغان.

«پاختا تايلىرىنى چۆۋۈيدىغان ئىشچىلارنىڭ ماڭا ئېيتىشچە، چىدىغۇسىز سېسىقچىلىق دەستىدىن ئادەمنىڭ كۆڭلى ئېلىشىدىكەن.… پاختا ئېلىشتۇرۇش سېخى، پاختا پاكىزلاش سېخى ۋە پاختا تاراش سېخلىرى پاختا توزۇندىلىرى ۋە چاڭ-توزانغا تولغان بولۇپ، ئادەمنىڭ ئېغىز-بۇرۇن-كۆز-قۇلاقلىرىغا تەسىر قىلىدىكەن، يۆتەل قوزغىلىدىكەن ياكى دەم سىقىلىدىكەن…… پاختا تالاسى قىسقا بولغاچقا، يىپنى سىلىقلىغاندا پاختا يىپقا نۇرغۇن مىقدارىدا قوشۇمچە ماتېرىياللار ئىشلىتىلىدىكەن، يەنە كېلىپ ئەسلىدە ئىشلىتىلىدىغان ئۇن ئورنىغا تۇرلۈك سەپلىمىلەر ئىشلىتىلىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن توقۇمچىلىق ئىشچىلىرىدا كۆڭلى ئېلىشىپ قەي قىلىدىغان، ھەزىم قىلىش ناچارلىشىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلگەن. چاڭ-توزان بەك كۆپ بولغانلىقتىن، كاناي، ھەلقۇم ياللۇغلىنىش ناھايىتى كۆپىيىپ كەتكەن؛ يەنە بىرى، سۈرات پاختىسىدىكى مەينەتچىلىك تېرىگە تەسىر قىلغانلىقتىن تېرە كېسەللىكىمۇ كۆپىيىپ كەتكەن.»

يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇن ئورنىغا ئىشلىتىلگەن سەپلىمە نەرسىلەر پاختا يىپىنىڭ ئېغىرلىقىنى ئاشۇرغاچقا، جانابى زاۋۇت خوجايىنلىرىنىڭ فورتۇنات ھەمياني بولۇپ قالغان. بۇ سەپلىمىلەرنى ئىشلەتكەندىن كېيىن «15 قاداق خام ماتېرىيالدىن توقۇپ چىقىرىلغان رەختنىڭ ئېغىرلىقى 20

(241) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1863-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى»، 50-، 51-بەتلەر.

قاداققا يەتكەن».(242) زاۋۇت تەكشۈرگۈچى 1864-يىل 4-ئاينىڭ 30-كۈنى بەرگەن دوكلاتىدا مۇنداق دەيدۇ:

«ھازىر، سانائەتتە بۇ ئۇسۇلدىن پايدىلىنىش دەل پەسكەش شەرمەندىچىلىك دەرىجىسىگە بېرىپ يەتتى. ئىشەنچلىك يەردىن بىلىشىمچە، 8 قاداق رەخت $5\frac{1}{4}$ قاداق پاختا ۋە $2\frac{3}{4}$ مەلھەملەنگەن ماتېرىياللاردىن توقۇلدىكەن. بۇنىڭدىن باشقا $5\frac{1}{4}$ قاداق رەختكە ئىككى قاداق مەلھەملەنگەن ماتېرىيال ئارىلاشتۇرۇلغانكەن. بۇ تېخى ئېكسپورتقا تەييارلانغان ئادەتتىكى كۆينەك رەختى ئىكەن. باشقا تۇردىكى رەختلەرگە بەزىدە 50% مەلھەملەنگەن ماتېرىيال قوشۇلدىكەن، شۇڭلاشقا زاۋۇت خوجايىنلىرى ماختىنىپ، بىز شۇنىڭ ئۈچۈن بېيىپ كەتتۇقكى، بىزنىڭ رەختلىرىمىز ئاتاقا رەخت توقۇلدىغان يېنىڭ قىممىتىدىنمۇ ئەرزان سېتىلىدۇ دېيىشىدىكەن. ئۇلار ھەققەتەن شۇنداق ماختىنىدىكەن.(243)

ھالبۇكى، ئىشچىلارنى قىيناۋاتقىنى زاۋۇت خوجايىنلىرىنىڭ زاۋۇت ئىچىدە ئېلىپ بېرىۋاتقان سىناقلىرى ۋە شەھەر مەمۇرىيىتىنىڭ زاۋۇت سىرتىدا ئېلىپ بېرىۋاتقان سىناقلىرىلا ئەمەس، ئۇلارنى قىيناۋاتقىنى ئىش ھەققىنىڭ تۆۋەنلىكى، ئىشسىزلىق، نامراتلىق ۋە نامراتلارنى قوتقۇزۇش، شۇنىڭدەك كېڭەش پالاتاسى بىلەن ئاۋام پالاتاسىنىڭ مەدھىيە سۆزلىرىلا ئەمەس.

«پاختا قەھەتچىلىكى تۆپەيلى ئىشسىز قالغان بەختسىز ئايالار جەمئىيەت غېرىبلىرى بولۇپ قالدى، يەنە كېلىپ ھازىرمۇ ھەم شۇنداق...ياش پاھىشىلەرنىڭ سانى ئىلگىرىكى 25 يىلدىكىدىنمۇ كۆپەيىپ كەتتى.»(244)

(242) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1863-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 62-، 63-بەتلەر.

(243) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1863-يىل 4-ئاينىڭ 30-كۈنى» 27-بەت.

(244) بولتوندىكى ساقچى باشلىقى گارىسىنىڭ خېتىدىن ئېلىنغان، بۇ خەت «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى، 1865-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 61-بەتكە بېرىلگەن.

روشەنكى، برىتانىيەنىڭ پاختا توقۇمچىلىق سانائىتى دەسلەپكى 45 يىلدا، يەنى 1770-يىلدىن 1815-يىلغىچە بولغان مەزگىلدە پەقەت بەش يىل كرىزىس ۋە تۇرغۇن ھالىتىدە تۇرغان، ئەمما بۇ 45 يىل ئۇ دۇنيانى مونوپول قىلغان دەۋر بولدى. ئىككىنچى دەرۋرده، يەنى 1815-يىلدىن 1863-يىلغىچە بولغان 48 يىل ئىچىدە ئاران 20 يىل قايتا جانلىنىش ۋە گۈللىنىش دەۋرىدە تۇرغان، 28 يىل كاساتلىق ۋە تۇرغۇنلۇق ھالىتىدە تۇرغان. 1815-يىلدىن 1830-يىلغىچە ياۋروپا قۇرۇقلۇقى ۋە ئامېرىكا بىلەن رىقابەتلىششكە باشلىغان. 1833-يىلدىن باشلاپ «ئىرقنى قۇرۇتۇش» چارىسىگە تايىنىپ ئاسىيادىكى بازىرىنى زورلۇق بىلەن كېڭەيتكەن.[367] ئاشلىق قانۇنى بىكار قىلىنغاندىن كېيىن، 1846-يىلدىن 1863-يىلغىچە سەككىز يىل ئوتتۇراھال جانلىنىش ۋە گۈللىنىش مەزگىلىدە تۇرغان، ئەمما توققۇز يىل كاساتلىق ۋە تۇرغۇنلۇق مەزگىلىدە تۇرغان، پاختا توقۇمچىلىق كەسپىدىكى قۇرامىغا يەتكەن ئەر ئىشچىلارنىڭ گۈللەنگەن مەزگىلىدىمۇ قانداق ئەھۋالدا ئىكەنلىكىنى تۆۋەندىكى قوشۇمچە ئىزاھاتقا قاراپ ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ.(245)

(245) 1868-يىلى ئەتىيازدا، پاختا توقۇمچىلىق ئىشچىلىرى كۆچمەنلەر جەمئىيىتى قۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ يازغان بىر پارچە مۇراجىئەتنامىسىدە مۇنداق دېگەن: «نۆۋەتتە زاۋۇت ئىشچىلىرىنىڭ كۆپلەپ كۆچۈشى مۇتلەق زۆرۈر بولۇپ، بۇنى پەقەت ئاز ساندىكى كىشىلەرلا ئىنكار قىلىدۇ. تۆۋەندىكى پاكىتلاردىن مەلۇمكى، دائىم توختىماي كۆچۈپ تۇرىدىغانلار ھەرقانداق ۋاقىتتا ئەھتىياجلىق، بولمىسا ئادەتتىكى ئەھۋالدىكى ئۇرنىمزنى ساقلاپ تۇرالمايمىز. بۇ پاكىتلار مۇنداق: 1814-يىلى سىرتقا چىقىرىلغان پاختا توقۇمچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن قىممىتى «بۇ پەقەت سان كۆرسەتكۈچى» 17 مىليون 665 مىڭ 378 قاداق ئىدى، ئەمما ئەمەلىي بازار قىممىتى 20 مىليون 70 مىڭ 824 قاداق بولغان؛ 1858-يىلى سىرتقا چىقىرىلغان پاختا توقۇمچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن قىممىتى 182 مىليون 221 مىڭ 681 قاداق ئىدى، ئەمما ئەمەلىي بازار قىممىتى ئاران 43 مىليون 1332 قاداق بولدى؛ مىقدارى ئون ھەسسە كۆپەيدى، ئەمما سېتىلىش باھاسى ئاران بىر ھەسسىدىن ئازراق ئاشتى. پۈتكۈل دۆلەتكە،

8. يېرىك سانائەت ئىشخانا قول سانائىتى، قول ھۈنەر ۋە ئائىلە ئەمگىكىدە كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىنقىلاب

(a) قول ھۈنەر ۋە ئىش تەقسىماتى ئاساسىدىكى ھەمكارلىقنىڭ يوقىتىلىشى

بىز ماشىنىلارنىڭ قول ھۈنەر ئاساسىدىكى ھەمكارلىقنى ۋە قول ھۈنەرگە دائىر ئىش تەقسىماتى ئاساسىدىكى ئىشخانا قول سانائىتىنى قانداق يوقاتقانلىقنى كۆرۈپ ئۆتتۇق.① كومباين ئالدىنقى ئەھۋالغا

بولۇپمۇ زاۋۇت ئىشچىلىرىغا ئىنتايىن زىيانلىق بولغان بۇ ئاقىۋەتنى بىر ۋاقىتتا رول ئويناپدىغان ھەرخىل سەۋەبلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئەمگەكنىڭ ئېھتىياجىدىن ئېشىپ تۇرۇۋاتقانلىقى بۇنىڭدىكى ئەڭ گەۋدىلىك سەۋەبلەرنىڭ بىرى بولدى، ئەمما بۇنداق ئوشۇقچىلىق بىزگە ئوخشاش ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىدىكىلەر ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدۇ، چۈنكى ئۇ يوقىتىلمىسا، بازارنى ئۆزلۈكسىز كېڭەيتىشكە تىرىشىدۇ. نۆۋەتتىكى تۇرۇم شارائىتىدا سودا ساھەسىدىكى دەۋرىي تۇرغۇنلۇق خۇددى ئەجەلگە ئوخشاش ساقلانغۇسىز بولۇپ قالدى. بۇنداق تۇرغۇنلۇقتىن پاختا توقۇمچىلىق زاۋۇتلىرىمىزدا ئىش توختاپ قېلىشمۇ مۇمكىن. ئەمما ئىنتاسىنىڭ ئىجادىيىتى روھى بۇنىڭلىق بىلەنلا توختاپ قالمايدۇ. ئەڭ تۆۋەن مۇلچەرگە ئاساسلانغاندا، يېقىنقى 25 يىلدا 6 مىليون ئادەم بۇ دۆلەتتىن كېتىپ قالغان، شۇنداق بولسىمۇ، مەھسۇلاتنى ئەرزانلاشتۇرۇش مەقسىتىدە ئەمگەك ئۈزلۈكسىز تۇردە سىقىپ چىقىرىۋېتىلگەنلىكتىن، ھەتتا ئەڭ گۈللەنگەن مەزگىلدىمۇ يەنىلا قۇرامىغا يەتكەن زور بىر تۇركۈم ئەر ئىشچىلار ھەرقانداق شەرت ئاستىدا ھەرقانداق خىزمەت تېپىشقا ئامالسىز قالغان.» («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1863-يىل 4-ئاينىڭ 30-كۈنى» 51، 52-بەتلەر) كېيىنكى بەزى باباللاردا، بىز پاختا توقۇمچىلىق كەسپىدە كۆرۈلگەن زور بالايىئاپەت مەزگىلىدە، جانابى زاۋۇت خوجايىنلىرىنىڭ قانداقلارچە بارلىق ئامالالارنى ئىشقا سېلىپ، ھەتتا دۆلەت ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، چەت دۆلەتلەرگە كۆچۈۋاتقان زاۋۇت ئىشچىلىرىنى توسۇش قەستىدە بولغانلىقىنى كۆرىمىز.②

① مۇشۇ تومنىڭ 698-، 714-716، 789-بەتلىرىگە قارىڭ. — تۆزگۈچىدىن

② مۇشۇ تومنىڭ 1061-1066، 1170-بەتلىرىگە قارىڭ. — تۆزگۈچىدىن

دائىر مىسال، ئۇ ئورمىچىلار ھەمكارلىقى ئورنىدا ئىشلەيدۇ. كېيىنكى ئەھۋالغا يېڭىنە ياساش ماشىنىسى ئەڭ روشەن مىسال بولالايدۇ. ئادام سىمىتنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ چاغلاردا 10 ئەر ھەمكارلىشىپ ئىش تەقسىملۇبلىپ كۈنىگە 48 مىڭدىن ئاشۇرۇپ يېڭنە ياسايدىكەن. لېكىن ھازىر بىر ماشىنا 11 سائەتلىك بىر ئىش كۈنىدە 145 مىڭ دانە يېڭنە ياسىيالايدىغان بوپتۇ. بىر ئايال ياكى بىر كىچىك قىز ئوتتورا ھېساب بىلەن مۇشۇنداق ماشىنىدىن تۆتتىنى باشقۇرالايدىكەن، شۇڭا ئۇ مۇشۇ ماشىنا ئارقىلىق كۈنىگە 600 مىڭ دانە يېڭنە، ھەپتىسىگە 3 مىليوندىن ئاشۇرۇپ يېڭنە ئىشلەپچىقىرىدىكەن.(246) ھەمكارلىق ياكى ئىشخانا قول سانائىتى ئورنىدا ناۋادا بىرلا ماشىنا بولسا، ئۇنداقتا، ماشىنىنىڭ ئۆزىلا قول ھۈنەر ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسى بولالايدۇ. لېكىن قول ھۈنەر ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ماشىنا ئاساسىدا قايتا شەكىللىنىشى پەقەت زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشى باسقۇچىغا ئۆتۈش بولۇپ، مېخانىك ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ (پار كۈچى ياكى سۇ كۈچى) ماشىنىنى ئادەم كۈچى ئورنىدا ھەرىكەتلەندۈرەلىگەن ھامان، ئادەتتىكى زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشى بارلىققا كېلىدۇ. ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش ياكى بىرمىنھامدىكى بەزى ئىشخانا قول سانائەتلىرىگە ئوخشاش پار كۈچىنى ئىجارىگە ئېلىشقا تايىنىپ، ياكى توقۇمچىلىق كەسپى قاتارلىق بەزى تارماقلارغا ئوخشاش كىچىك تىپتىكى ئىسسىقلىق دىۋىگاتېلىنى ئىشلىتىشكە تايىنىپ[295]، ئارىلاپ-ئارىلاپ ھەمدە پەقەت قىسقا مەزگىللا مېخانىك ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بىلەن ھەمكارلىشالايدۇ.(247) كاۋاپنىتىردىكى يېپەك توقۇمچىلىق كەسىپلىرىدە،

(246) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 3-نومۇرلۇق دوكلات» 1864-يىل نەشرى 108-بەت 447-نومورلۇق.

(247) قول ھۈنەرنىڭ ئامېرىكىدا ماشىنا ئاساسىدا بۇنداق قايتا شەكىللىنىشى دائىم كۆرۈلىدىغان ئىش. دەل مۇشۇ سەۋەب تۈپەيلى، بۇ يەردىكى زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشىغا مۇقەررەر ئۆتىدىغان بۇنداق يۇزلىنىش ياۋروپاغا، ھەتتا ئەنگلىيىگە سېلىشتۇرغاندا نەچچە ھەسسە تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلغان.

ئىلگىرى «كىچىك ئۆي زاۋۇت» دېيىلگەن تەجرىبە ئىستېخسىلىك ھالدا تەرەققىي قىلغان. بىرقانچە قاتار كىچىك ئۆيلەر بىلەن قورشالغان چاسا مەيدان ئوتتۇرىسىغا پار ماشىنىسى ئورنىتىلغان ئاتالمىش ماشىنا ئۆيى سېلىنغان بولۇپ، پار ماشىنىسى مەركىزىي ئوق ئارقىلىق ھەرقايسى كىچىك ئۆيلەردىكى توقۇش ئىستانوكى بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان. پار ماشىنىسى پۈتۈنلەي ئىجارىگە ئېلىنغان، مەسلەن، ھەر بىر توقۇش ئىستانوكى ئۈچۈن $2\frac{1}{2}$شىللىڭ تاپشۇرۇلغان. توقۇش ئىستانوكىنىڭ ئايلىنىش ياكى ئايلانماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، پار ھەققى ھەر ھەپتىدە تاپشۇرۇلۇشى كېرەك. ھەربىر كىچىك ئۆيگە ئىككىدىن ئالتىگىچە توقۇش ئىستانوكلىرى قويۇلغان بولۇپ، بۇ ئىستانوكلارنىڭ بەزىلىرى ئىشچىلارنىڭ، بەزىلىرى سېتىۋېلىنغان، بەزىلىرى بولسا ئىجارىگە ئېلىنغان. كىچىك ئۆي زاۋۇتلىرى بىلەن رەسمىي زاۋۇتلار ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش 12 يىلدىن كۆپرەك داۋام قىلدى. ئاقىۋەتتە 300 كىچىك ئۆي زاۋۇتى پۈتۈنلەي ۋەيران بولدى.(248) بۇ جەريانىنىڭ خاراكتېرى ھەرگىزمۇ باشلىنىشتىلا كەڭ كۆلەمدە ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بارىدىغان مەيدان تەلەپ قىلمىدى، يېقىنقى نەچچە 10 يىل ئىچىدە يېڭىدىن گۈللەنگەن كەسىپلەر مەسلەن، كونۇبرت ياساش كەسپى، قەلەم ئۇچى ياساش كەسپى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئادەتتە ئالدى بىلەن قول ھۈنەر ئىشلەپچىقىرىشى باسقۇچى، ئارقىدىن ئىشخانا قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچىغا ئوخشاش ئاشۇنداق قىسقا ئۆتكۈنچى باسقۇچلارنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەن، مەھسۇلاتنىڭ ئىشخانا قول سانائىتى ئارقىلىق

(248) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1865-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 64-بەتكە قارالسۇن.

ئىشلەپچىقىرىلىشى تەرتىپ بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان تۈرلۈك تەرەققىيات جەريانلىرىدىن تەركىپ تاپماستىن، بەلكى ئۆزئارا قىلچە چېتىشلىقى يوق نۇرغۇن جەريانلاردىن تەركىب تاپقان جايلاردا، شەكىل جەھەتتىكى بۇنداق ئۆزگىرىش ئەڭ قىيىن ئىدى. مەسلەن، بۇنداق ئەھۋال قەلەم ئۇچى ياسايدىغان زاۋۇت ئۇچۇن ئەڭ چوڭ توسالغۇ بولاتتى. ئەمما تەخمىنەن 15 يىل ئىلگىرى ئۆزئارا چېتىشلىقى يوق ئالتە جەريانىنى بىرەمدىلا تاماملاپ بولىدىغان بىر خىل ئاپتوماتىك ماشىنا ئالماشقاچان ئىجاد قىلىنغانىدى. 1820-يىلى قول ھۈنىرى تەمىنلىگەن بىرىنچى تۈركۈمدىكى پولات قەلەم ئۇچىنىڭ باھاسى 7 فوند سىتېرلىڭ 4 شىللىڭ ئىدى، 1830-يىلى ئىشخانا قول سانائىتى تەمىنلىگەنلىرىنىڭ 8 شىللىڭ بولغان. ئەمدىلىكتە زاۋۇتتىن توپ سېتىش سودىگەرلىرىگە بېرىلىدىغان باھاسى 2 پېنىستن 6 پېنسقىچە بولدى.(249) [368]

(b) زاۋۇت تۈزۈمىنىڭ ئىشخانا قول سانائىتى ۋە ئائىلە ئەمگىكىگە كۆرسىتىدىغان ئەكس تەسىرى

زاۋۇت تۈزۈمىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە بۇنىڭغا قاراپ يېزا ئىگىلىكىدە يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشكە ئەگىشىپ، باشقا بارلىق سانائەت تارماقلىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆلىمى كېڭىيىپلا قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ

(249) ژىللوت ئەپەندى بىرمىنھامدا پولات قەلەم ئۇچى ياسايدىغان تۇنجى چوڭ كۆلەملىك قول ھۈنەر ئىشخانىسى قۇرغان. 1851-يىلى بۇ زاۋۇت 18 مىڭدىن ئاشۇرۇپ قەلەم ئۇچى ئىشلەپچىقىرالايتتى، يىلىغا 120 تونىنا تاختا پولات سەرپ قىلاتتى. بىرمىنھام بىرلەشمە پادىشاھلىقى ئىگىدارلىقىدىكى بۇ كەسىپنى مونوپول قىلۋالغان بولۇپ، ھازىر يىلىغا نەچچە مىليارد دانە قەلەم ئۇچى ئىشلەپچىقىرىدۇ. 1861-يىلدىكى تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، بۇ كەسىپكە يالالانغان ئىشچىلارنىڭ سانى 1428 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال ئىشچىلار 1268 ئىكەن، يېشى ئەڭ كىچىك ئىشچى بەش ياش ئىكەن.

خاراكتېرىدىمۇ ئۆزگىرىش كۆرۈلدى. مەتەرىكىبي بۆلەكلەرگە پرىنسىپى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى قاتارلىقلار تەتبىقلاندى. ئايرىۋەتتى ھەمدە مېخانىكا ئىلمى، خ ئارقىلىق ھەل قىلىندى. بۇ كۆرۈلگەن مەسىلىلەر ئومۇمەن تەبرول ئويندى. شۇڭا، ماشىنا پرىنسىپ ھەممىلا يەردە ھەل جەريانىغا قىستىلىپ كىرسە، بەزىدە بەزىدە ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ ئىشخانا قول سانائەت تەشكىلىنىڭ يەنە ئۇ جەريانغا قىستىلىپ كىرىدى. شۇنداق قىلىپ، كونا ئىش تەقسىماتىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىشكە باشلىدى ھەمدە يۇز بېرىۋاتقان مۇستەھكەم جەۋھەرلىرى بىكارلىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئومۇمىي ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىشلەر بىرىككەن ئىشچىلار قورۇلمىسىدىمۇ نېگىزلىك ئىشچىلار قورۇلمىسى ئىشخانا قول سانائىتى دەۋرىدىكىدىن ئەكسىچە، ئۆزگىرىش كۆرۈنىشلىرىنىڭ ئاساسىي نۇقتىسى ھازىر يولغا قويۇشقا بولسىلا، ھەممە ئايالار ئەمگىكىگە، تۇرلۇك ياشتىكى بالىلار ئەمگىكىگە ۋە مەلىكىر ئىشچىلار ئەمگىكىگە قويۇلدى، ئومۇمەن ئەنگلىيەلىكلەر نەزىرىدىكى ئاتالمىش «تۆۋەن باھالىق ئەمگەك»كە قويۇلدى. بۇ ئەھۋال ماشىنا ئىشلىتىدىغان ياكى ماشىنا ئىشلەتمەيدىغان بارلىق كەڭ كۆلەمدە بىرلەشكەن ئىشلەپچىقىرىشقا ئۈيغۇن كېلىپلا قالماي، يەنە ئىشچىلارنىڭ شەخسىي تۇرالغۇسىدا ياكى كىچىك ئىش مەيدانلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش مەشغۇلاتى بولىدىغان ئاتالمىش ئائىلە سانائىتىگىمۇ ئۈيغۇن كېلىدۇ. بۇنداق ئاتالمىش زامانىۋى ئائىلە سانائىتى بىلەن مۇستەقىل شەھەر قول ھۈنىرى ۋە مۇستەقىل يېزا ئىقتىسادىنى، بولۇپمۇ ئىشچىلارنىڭ ئائىلىسى تۇرۇشلۇق تۇرالغۇنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغان كونىچە ئائىلە سانائىتى ئوتتۇرىسىدا نامدىن ئۆزگە ھېچقانداق ئورتاقلىق يوق. ھازىر زاۋۇت ئاللىقاچان قول ھۈنەر ئىشخانىلىرى، ياكى دۇكانلارنىڭ تاشقى تارماق ئاپپاراتى بولۇپ قالدى. كاپىتال زاۋۇت ئىشچىلىرىنى، قول سانائەت

ئىشخانىسى ئىشچىلىرىنى ۋە قول ھۈنەر ئىشچىلىرىنى كەڭ كۆلەمدە توپلاش ھەمدە ئۇلارغا بۇۋاستە قوماندانلىق قىلىشتىن باشقا، يەنە نۇرغۇن شەكىلسىز يول ئارقىلىق چوڭ شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشقان ۋە يېزىلاردا تارقاق ئولتۇراقلاشقان ئائىلە ئىشچىلىرىدىن ئىبارەت يەنە بىر قوشۇننى ھەرىكەتكە كەلتۈرمەكتە. مەسىلەن، دىلى ئەپەندى ئىربىلاندىيىنىڭ لوندوندېررى شەھىرىدە قۇرغان كۆينەك زاۋۇتىغا 1000 ئىشچى ۋە يېزىلاردا تارقاق ئولتۇراقلاشقان 9000 ئائىلە ئىشچىسى يالليغان.(250)

ھازىرقى زامان ئىشخانا قول سانائىتى ئەرزان ئەمگەك كۈچىنى ۋە يېتىلمىگەن ئەمگەك كۈچىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتا ھەقىقىي يوسۇندىكى زاۋۇت ئېكسپىلاتاتسىيىسىدىنمۇ بەك نومۇسسىزلىشىپ كەتتى، چۈنكى زامانىۋى ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ كۆپىنچىسىدە زاۋۇت ئىگە بولغان تېخنىكا ئاساسى، يەنى ئادەم كۈچى ئورنىنى ئالغان ماشىنا ۋە يېنىك ئەمگەك مەۋجۇت ئەمەس: شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، زامانىۋى ئىشخانا قول سانائىتىدە، ئايال ئىشچىلار ياكى قۇرامىغا يەتمىگەن ئىشچىلار زەھەرلىك ماددىغا ئوخشاش زىيانلىق نەرسىلەر بىلەن زەھەرلىنىپ تۇرىدىغان شارائىتتا ئىشلەيدۇ. بۇنداق ئېكسپىلاتاتسىيە ئاتالمىش ئائىلە ئەمگىكىدە ئىشخانا قول سانائىتىدىكىدىنمۇ يامان بولىدۇ، بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى: ئىشچىلارنىڭ قارشىلىق كۈرسىتىش كۈچى تارقاق بولغاچقا ئاجىز بولىدۇ، ھەقىقىي ياللىغۇچى بىلەن ئىشچىلار ئارىسىغا زور بىر تۇرۇكۇم ئاچكۆز پارازىتلار قىستىلىپ كىرىۋالىدۇ، ئائىلە ئەمگىكى ھەممىلا يەردە ئوخشاش بىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى ھېسابلىنىدىغان ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن، ھېچبولمىغاندا ئىشخانا قول

(250) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 2-نومۇرلۇق دوكلات» 1864-يىل نەشرى 68-بەت، 415-نومۇرلۇق

خاراكتېرىدىمۇ ئۆزگىرىش كۆرۈلدى. ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پرىنسىپى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى ھەرقايسى تەركىبىي بۆلەكلەرگە ئايرىۋەتتى ھەمدە مېخانىكا ئىلمى، خىمىيە ئىلمى قاتارلىقلار تەتبىقلاندى. كۆرۈلگەن مەسىلىلەر ئومۇمەن تەبىئىي پەن ئارقىلىق ھەل قىلىندى. بۇ پرىنسىپ ھەممىلا يەردە ھەل قىلغۇچ رول ئويناندى. شۇڭا، ماشىنا بەزىدە ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ بۇ جەريانىغا قىستىلىپ كىرسە، بەزىدە يەنە ئۇ جەريانىغا قىستىلىپ كىردى. شۇنداق قىلىپ، كونا ئىش تەقسىماتىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىشخانا قول سانائەت تەشكىلىنىڭ مۇستەھكەم جەۋھەرلىرى ئېرىشكە باشلىدى ھەمدە يۈز بېرىۋاتقان ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىشكە ئورۇن بىكارلىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئومۇمىي ئىشچىلار قۇرۇلمىسى يەنى بىرىككەن ئىشچىلار قۇرۇلمىسىدىمۇ نېگىزلىك ئۆزگىرىش كۆرۈلدى. ئىشخانا قول سانائىتى دەۋرىدىكىدىن ئەكسىچە، ئىش تەقسىماتى پىلانىنىڭ ئاساسىي نۇقتىسى ھازىر يولغا قويۇشقا بولسىلا، ھەمىشە ئايالالار ئەمگىكىگە، تۇرلۇك ياشتىكى بالىلار ئەمگىكىگە ۋە مەلىكسىز ئىشچىلار ئەمگىكىگە قويۇلدى، ئومۇمەن ئەنگلىيىلىكلەر نەزەرىدىكى ئاتالمىش «تۆۋەن باھالىق ئەمگەك»كە قويۇلدى. بۇ ئەھۋال ماشىنا ئىشلىتىدىغان ياكى ماشىنا ئىشلەتمەيدىغان بارلىق كەڭ كۆلەمدە بىرلەشكەن ئىشلەپچىقىرىشقا ئۇيغۇن كېلىپلا قالماي، يەنە ئىشچىلارنىڭ شەخسىي تۇرالغۇسىدا ياكى كىچىك ئىش مەيدانلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش مەشغۇلاتى بولىدىغان ئاتالمىش ئائىلە سانائىتىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇنداق ئاتالمىش زامانىۋى ئائىلە سانائىتى بىلەن مۇستەقىل شەھەر قول ھۈنىرى ۋە مۇستەقىل يېزا ئىقتىسادىنى، بولۇپمۇ ئىشچىلارنىڭ ئائىلىسى تۇرۇشلۇق تۇرالغۇنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغان كونىچە ئائىلە سانائىتى ئوتتۇرىسىدا نامدىن ئۆزگە ھېچقانداق ئورتاقلىق يوق. ھازىر زاۋۇت ئاللىقاچان قول ھۈنەر ئىشخانىلىرى، ياكى دۇكانلارنىڭ تاشقى تارماق ئاپپاراتى بولۇپ قالدى. كاپىتال زاۋۇت ئىشچىلىرىنى، قول سانائەت

ئىشخانىسى ئىشچىلىرىنى ۋە قول ھۈنەر ئىشچىلىرىنى كەڭ كۆلەمدە توپلاش ھەمدە ئۇلارغا بۇۋاستە قوماندانلىق قىلىشتىن باشقا، يەنە نۇرغۇن شەكىلسىز يول ئارقىلىق چوڭ شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشقان ۋە يېزىلاردا تارقاق ئولتۇراقلاشقان ئائىلە ئىشچىلىرىدىن ئىبارەت يەنە بىر قوشۇننى ھەرىكەتكە كەلتۈرمەكتە. مەسىلەن، دىلى ئېپەندى ئىرېلاندىيىنىڭ لوندوندېررى شەھىرىدە قۇرغان كۆينەك زاۋۇتىغا 1000 ئىشچى ۋە يېزىلاردا تارقاق ئولتۇراقلاشقان 9000 ئائىلە ئىشچىسى يالىلغان.(250)

ھازىرقى زامان ئىشخانا قول سانائىتى ئەرزان ئەمگەك كۈچىنى ۋە يېتىلمىگەن ئەمگەك كۈچىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتا ھەقىقىي يوسۇندىكى زاۋۇت ئېكسپىلاتاتسىيىسىدىنمۇ بەك نومۇسسىزلىشىپ كەتتى، چۈنكى زامانىۋى ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ كۆپىنچىسىدە زاۋۇت ئىگە بولغان تېخنىكا ئاساسى، يەنى ئادەم كۈچى ئورنىنى ئالغان ماشىنا ۋە يېنىك ئەمگەك مەۋجۇت ئەمەس: شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، زامانىۋى ئىشخانا قول سانائىتىدە، ئايال ئىشچىلار ياكى قۇرامىغا يەتمىگەن ئىشچىلار زەھەرلىك ماددىغا ئوخشاش زىيانلىق نەرسىلەر بىلەن زەھەرلىنىپ تۇرىدىغان شارائىتتا ئىشلەيدۇ. بۇنداق ئېكسپىلاتاتسىيە ئاتالمىش ئائىلە ئەمگىكىدە ئىشخانا قول سانائىتىدىكىدىنمۇ يامان بولىدۇ، بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى: ئىشچىلارنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كۈچى تارقاق بولغاچقا ئاجىز بولىدۇ، ھەقىقىي يالىلغۇچى بىلەن ئىشچىلار ئارىسىغا زور بىر تۇرۇكۇم ئاچكۆز پارازىتلار قىستىلىپ كىرىۋالىدۇ، ئائىلە ئەمگىكى ھەممىلا يەردە ئوخشاش بىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى ھېسابلىنىدىغان ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن، ھېچبولمىغاندا ئىشخانا قول

(250) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 2-نومۇرلۇق دوكلات» 1864-يىل نەشرى 68-بەت، 415-نومۇرلۇق

سانائىتى بىلەن رىقابەتلىشىپ تۇرىدۇ، نامراتلىق ئىشچىلارنى كەم بولسا بولمايدىغان ئەمگەك شارائىتىدىن—بوشلۇق، يورۇقلۇق، ھاۋالىنىش ئەسلىھەلىرى قاتارلىقلاردىن مەھرۇم قىلىدۇ، ئىشقا ئورۇنلىشىش بارغانسېرى قىيىنلىشىدۇ، ئاخىردا يېرىك سانائەت ۋە يېرىك يېزا ئىگىلىكى سەۋەبىدىن «ئېشىپ قالغان» ئاشۇ كىشىلەر بۇ ئەڭ ئاخىرقى پاناھلىنىدىغان جايدا، ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت مۇقەررەر ئەڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلىدۇ. ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش قوللىنىلغانلىقتىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ سىستېمىلىق تېجىلۇاتقانلىقى باشلىنىشتىلا ئەمگەك كۈچىنى ئايماي ئىسراپ قىلىش ۋە ئەمگەكنى ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرىدىغان نورمال شارائىتتىن مەھرۇم قىلىش بىلەن بىرۋاقتتا ئېلىپ بېرىلغان. ئەمما ھازىر مەلۇم بىر سانائەت تارمىقىدا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇلگەن ئەمگەك جەريانىنىڭ تېخنىكا ئاساسى تەرەققىي قىلمىغانسېرى، بۇنداق تېجەش ئۆزىنىڭ قارشىلىشى خاراكتېرىنى ۋە قانخور ماھىيىتىنى شۇنچە ئاشكارىلاپ قويىدۇ.

(C) زامانىۋى ئىشخانا قول سانائىتى

مەن ئەمدى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قائىدىلەرنى بىرقانچە مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمەن. ئەمەلىيەتتە كىتابخان خىزمەت كۈنىگە ئائىت بابلاردىن نۇرغۇنلىغان دەلىللەرنى كۆرگەنىدى. بىرمىنھام ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى مېتالچىلىق قول سانائەت ئىشخانىلىرىغا 10 مىڭ ئايال ئىشچى يالالانغاندىن باشقا، يەنە 30 مىڭ بالا ۋە ئۆسمۈر ئىشچىلىققا يالالانغان، ئۇلارنىڭ تەڭدىن تولىسى ئىشلارنى قىلىدۇ. ئۇلار ئۇ يەردە سالامەتلىككە ئىنتايىن زىيانلىق بولغان مىس قۇيۇش، تۇگمە ياساش، ئېمالچىلىق، ئېلېكترلىك ھەل بېرىش، سىرچىلىققا

ئوخشاش ئىشلارنى قىلىدۇ.(251) لوندوندىكى ھەرقايسى كىتابخانىلار باسما زاۋۇتلىرى قۇرامىغا يەتكەن ۋە قۇرامىغا يەتمىگەن ئىشچىلارنى ھەددىدىن زىيادە ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن «قۇشخانا»دەپ ئاتىلىپ قالغان.(251a) كىتاب تۇپلەش ئىشىدىمۇ ئاشۇنداق ھەددىدىن زىيادە ئىشلىتىش ئەھۋالى مەۋجۇت، ئاساسلىقى ئايالالار، كىچىك قىزلار ۋە بالالار بۇ ئىشنىڭ قۇربانى بولۇپ كېتىدۇ. ئارغامچا ياساش كەسىپلىرىدە قۇرامىغا يەتمىگەن ئىشچىلارغا ئەڭ ئېغىر ئىش يۈكلەنگەن. تۇز چىقىرىش، شام ياساش كەسىپلىرىدە ۋە بۇنىڭدىن باشقا خىمىيە سانائىتى ئىشخانىلىرىدا ئۇلار يەنە كىچىلىك ئىشلەيدۇ؛ تېخىچە مېخانىك ھەربىرىتەندۈرگۈچ كۈچ ئىشلىتىلمىگەن يېپەك توقۇمچىلىق كەسىپىدە كىچىك بالالار توقۇش ئىستانوكىنى ئىتتىرىپ ھەربىرىتەندۈرىدۇ، بۇ ئىشتىن ئادەمنىڭ ھېچ ھالى قالمايدۇ.(252) ئاساسلىقى ئايالالار ۋە كىچىك قىزلارنى يالالاپ پۇرۇچ لاتىلارنى رەتلەيدىغان ئىش تازا يۈز تۆكۈلدىغان، ئەڭ مەينەت، ئىش ھەققى ئەڭ تۆۋەن ئىش ھېسابلىنىدۇ. بىزگە ئايانكى، بۈيۈك برىتانىيە ئۆزىلا تۇگمەس پۇرۇچ لاتىغا ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە دۇنيا بويىچە پۇرۇچ لاتا سودىسىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. پۇرۇچ لاتىلار ياپونىيەدىن، ئەڭ يىراق جەنۇبىي ئامېرىكا دۆلەتلىرىدىن ۋە كانار ئارالىلىرىدىن يۆتكەپ كېلىنىدۇ. ئەمما ئاساسلىق تەمىنلەش مەنبەسى گېرمانىيە، فرانسىيە، رۇسسىيە، ئىتالىيە، ئاۋسترىيە، تۈركىيە، بېلگىيە ۋە گوللاندىيە. پۇرۇچ لاتىلار ئوغۇت ياساشقا،

(251) ھەتتا شېففىلدىكى ئېكەك ياساش ئىشغىمۇ بالالار يالالانغان!

(251a) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 5-نومۇرلۇق دوكلات» 1866-يىل نەشرى 1-بەت، 2-نومۇرلۇق؛ 6-بەت 55-، 56-نومۇرلۇق؛ 7-بەت 59-، 60-نومۇرلۇق.

(252) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 114-، 115-بەتلەر 6-، 7-نومۇرلۇق، تەكشۈرۈش كومىتېتى دوختۇرلىرىنىڭ ئادەم ئورنىغا ماشىنا ئىشلىتىلدى دېيىلسە، ئۇنداقتا بۇ يەردە ھەققەتەن ماشىنا ئورنىدا كىچىك بالالار ئىشلىتىلدى، دەپ توغرا كۆرسەتكەن.

كۆرپىگە، تىرىلمە يۈڭ توقۇلمىلارغا ئىشلىتىلىدۇ. يەنە تېخى قەغەز ياسىلىدىغان خام ماتېرىيال قىلىنىدۇ. پۈرۈچ لاتىلارنى رەتلەيدىغان بۇ ئايال ئىشچىلار تەمرەتكە ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى تارقىتىدىغان ۋاستە، يەنە كېلىپ ئۇلار ئالدى بىلەن مۇشۇ كېسەللىكلەرنىڭ قۇربانى بولۇپ كېتىدۇ.(253) مېتالچىلىق كانلىرى ۋە كۆمۈر كانلىرىدىن باشقا خىش-كاھىش مەيدانلىرىمۇ ھەددىدىن زىيادە ئەمگەكنى، ئېغىر ۋە نامۇۋاپىق ئەمگەكنى، شۇنىڭدەك گۈدەك چېغىدىن باشلاپلا ئىشقا سېلىنىۋاتقان ئىشچىلار بۇ جەھەتتە تارتقان جەبر-زۇلۇمنى ئەڭ تىپىك مىسال سۈپىتىدە چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. ئەنگلىيىدە بۇنداق خىش-كاھىش مەيدانلىرى يېڭىدىن ئىجاد قىلىنغان ماشىنلارنى پەقەت ئانداسىاندا ئىشلىتىپ قالدۇ (1866-يىلى). 5-ئايدىن 9-ئايغىچە ئىش ئەتىگەن سائەت بەشتە باشلانسا كەچ سائەت سەككىزدە ئاخىرلىشىدۇ، ناۋادا ئاپتاپتا قۇرۇتىدىغان ئىش بولسا، كۆپىنچە ئەتىگەن سائەت تۆتتە باشلانسا كەچ سائەت توققۇزدا ئاخىرلىشىدۇ. ئەتتىگەن سائەت بەشتىن كەچ سائەت يەتتىگىچە بولىدىغان ئىش كۈنى «قىسقارتىلغان»، «مۇۋاپىقلاشتۇرۇلغان» ئىش كۈنى ھېسابلىنىدۇ. ئوغۇللار ۋە قىزلار ئالتە يېشىدىن باشلاپ، ھەتتا تۆت يېشىدىن باشلاپ ئىشقا سېلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەمگەك ۋاقتى قۇرامغا يەتكەنلەرنىڭكىگە ئوخشاش ئۇزۇن، ھەتتا بەزىدە ئۇلارنىڭكىدىنمۇ ئۇزۇراپ كېتىدۇ. ئىش تولىمۇ قىيىن بولۇپ، يازنىڭ تومۇز ئىسسىق كىشىنى ناھايىتى ئاسانلا ھالدىن كەتكۈزىدۇ. مەسلەن، موسلىدىكى بىر خىش مەيدانىدا، 24 ياشلىق بىر قىز كۈنىگە 2000 خىش پىشۇرىدىكەن، قۇرامغا يەتمىگەن ئىككى

(253) پۈرۈچ لاتا سودىسىغا دائىر دوكلاتقا ۋە «ئامېرىكا سەھىيە، 8-نومۇرلۇق دوكلات» 1866-يىل لوندون نەشرى، ئىلاۋىنىڭ 196—208-بەتلىرىدىكى كۆپلىگەن ئەمەلىي مىساللارغا قارالا.

قىزچاق ئۇنىڭغا يارىدەملىشىپ توپا توشۇيدىكەن ۋە خىش تىزىدىكەن. بۇ ئىككى قىز ھەركۈنى 30 فۇت چوڭقۇرلۇقتىكى ئازگالدىن ئون تونتا توپا كولاپ، ئاندىن تولىمۇ تېيىلغاق يانتۇلۇقتىن تۆپىگە ئېلىپ چىقىپ، 210 فۇت يىراقلىقتىكى جايغا توشۇيدىكەن.

وخىش مەيدانىدىن ئىبارەت بۇ تۈرمىدە تاۋلانغان ئۆسمۈرلەرنىڭ ئەخلاق جەھەتتە چېكىگە يەتكۈچە چۈشكۈنلەشمىگىنى يوق……ئۇلار گۈدەك چېغىدىن باشلاپلا تۇرلۇك سەت گەپلەرگە ئۆگۈپ كەتكەن، ئۇلار تۇرلۇك قەبە، ئېپلاس، نومۇسسىز ئادەتلەر ئىچىدە ياۋايى ۋە نادان چوڭ بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كېيىنكى كۈنلەردە ئۇچىغا چىققان مۇتەھەم، شاللاقلىشىپ كەتكەن كۆكەمە بولۇپ چىقىدۇ……ئۇلارنىڭ تۇرالغۇ شەكلى ئەخلاق بۇزۇلۇشنىڭ ناھايىتى قورقۇنچلۇق بىر مىسالىسى. ھەر بىر يېتىلگەن ئىشچى (ئۇ رەسمىي مەلىكلىك ئىشچى شۇنداقلا بىر ئىشچىلار گۇرۇپپىسىنىڭ بېشى ھېسابلىنىدۇ) ئۆز گۇرۇپپىسىدىكى يەتتە ئادەمنىڭ تامىقى ۋە ياتقىنى ئۆزىنىڭ كىچىك ئۆيىگە ئورۇنلاشتۇرۇشى كېرەك. بۇلار مەيلى ئۇنىڭ ئائىلە ئەزاسى بولسۇن-بولمىسۇن، مەيلى قېرى-ئوغۇل، ياكى چوڭ-كىچىك بولسۇن ھەممىسى ئۇنىڭ ئۆيىدە ئۇخلايدۇ. بۇنداق كىچىك ئۆيلەر ئادەتتە ئاران ئىككى ئېغىز بولىدۇ، بەزىلىرى ئاران ئۈچ ئېغىز بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى يولدا ئۇخلايدۇ، ئۆيدىن شامال ئۆتۈشمەيدۇ. ئۇلار بىر كۈن ئىشلەپ چارچاپ، تەرلەپ قاۋسىپ، ھېچھالى قالمىغان تۇرسا، تازىلىق، پاكىزلىق، ئەدەب-قائىدە دېگەنلەرگە قانداقمۇ رىئايە قىلسۇن؟ بۇنداق كىچىك ئۆيلەرنىڭ تولىسى مالمانچىلىق ۋە پاسكىنىلىقنىڭ ھەقىقىي ئۇلگىسى…… بۇنداق ئىشقا كىچىك قىزلارنى يالاپ ئىشلىتىشنىڭ ئەڭ چوڭ زىيىنى شۇكى، بۇنداق شارائىتتا ئۇلار گۈدەك چېغىدىن باشلاپلا ئۆمۈرۈايەت شاللاق ئادەم بولۇپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. تەبىئەت قوينىدا ئۇلار ئۆزىنىڭ ئايال ئىكەنلىكىنى بىلىپ بولغىچە، قوپال، سەت گەپلەرنى قىلىدىغان ئوغۇللاردىن بولۇپ قېلىدۇ. ئۇلار پارچە-پۇرات پاسكىنا لاتا-پاتىلارغا ئورۇلۇپ، يوتىلىرىنى ئېچىپ، چاچلىرىنى ياغلىنىپ، مەينەتلىشىپ يۈرىدۇ، ئۆزىنى تۇزمەشتۇرۇپ يۈرۈش، ئەلھايا دېگەننى زادى بىلمەيدۇ. ئاداق بېگەن چېغىدا، پۈتىدقولىنى كېرىپ يەرگە يېتىۋالىدۇ ياكى يېقىن ئەتراپتىكى قانالدا يۇيۇنۇۋاتقان يىگىتلەرنى ماراپدۇ. ئۇلار كۈندۈزدىكى ئېغىر ئىشلارنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ياتىراق كىيىملىرىنى يەڭگۈشلەپ، ئەرلەرگە ياندىشىپ قاۋاقخانىلارغا ماڭىدۇ.»

بۇنداق ئىشچىلارنىڭ ھەممىسلا كىچىك چېغىدىن باشلاپ ھاراقنا يېرىلىپ كېتىدۇ، بۇ تامامەن تەبىئىي ئىشلار.

ۋاداق يامىنى شۇكى، خىش ئىشچىلىرى ئۆزلىرىنى تاشلۇەتكەن. خېلى ئوبدانلا بىر ئىشچى

سائۇسولفىلدتىكى پوپقا: ئەپەندىم، سىزنىڭ بىر خىش ئىشچىسىنى تەسىرلەندۈرمەكچى ئالۋاستىنى تەسىرلەندۈرۈشتىنمۇ تەسكە چۈشىدۇ!» دېگەنىكەن.(254)

«ئاممۇۋى سەھىيە دوكلاتى»نىڭ 4-نومۇرلۇق (1861-يىلى) ۋە 6-نومۇرلۇق (1863-يىلى) دوكلاتلىرىدىنمۇ زامانىۋى ئىشخانا قول سانائىتى (رەسمىي زاۋۇتتىن باشقا بارلىق چوڭ كۆلەملىك ئىشخانىلارنى كۆرسىتىدۇ)دىكى ئەمگەك شارائىتىنىڭ كاپىتالىزمچە تېجىلىشىگە دائىر رەسمىي ماتېرىياللارنى كۆپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. دوكلاتتا ئىشخانىلار توغرىسىدىكى، بولۇپمۇ لوندوندىكى باسمىچىلىق ئىشخانىلىرى ۋە تىكمىچىلىك ئىشخانىلىرى توغرىسىدىكى تەسۋىرلەر يازغۇچىلىرىمىزنىڭ ئەڭ قورقۇنچلۇق خىيالىي تەسەۋۋۇرلىرىنىمۇ بېسىپ چۈشىدۇ. ئىشچىلارنىڭ سالامەتلىكىگە تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقى ئېنىق. مەركىزىي مەخپىي كېڭەشنىڭ[200] دىرېكتور مىدىتسىنا ئەمەلدارى قوشۇمچە «ئاممۇۋى سەھىيە دوكلاتى»نىڭ باش تۈزگۈچىسى سايمون دوختۇر مۇنداق دەيدۇ:

«مەن 4-نومۇرلۇق دوكلاتىمدا (1861-يىلى)، ئىشچىلارنىڭ ئۆزى ئۈچۈن مۇھىم بولغان ساغلام بولۇش ھوقۇقىدا قەتئىي چىڭ تۇرۇشى كېرەكلىكىنى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، خوجايىندىن مەيلى قانداق ئىشقا سېلىنىشىدىن قەتئىينەزەر، مەسئۇلىيەت يار بەرگەن دائىرە ئىچىدە، ئەمگەكنى ساقلانغىلى بولىدىغانلىكى سالامەتلىككە زىيانلىق بارلىق ئەھۋالدىن خالىي قىلىشنى تەلەپ قىلىشى كېرەكلىكىنى كۆرسەتكەنىدىم، بۇنى ئەمەلىيەتتە ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدۇ. مەن يەنە، ئىشچىلارنىڭ ئەمەلىيەت داۋامىدا ساغلام بولۇش ھوقۇقىنى ئۆزى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئامالسىز قالغان چاغدا، سەھىيە ساقچى ئەمەلدارلىرىدىنمۇ ھېچقانداق ئۇنۇملۇك يارەمگە ئېرىشەلمەيدىغانلىقىنى كۆرسەتكەنىدىم……ھازىر سانسىزلىغان ئەرئىيال ئىشچىلارنىڭ ھاياتى ئۈلار ئۆزلىرى شۇغۇللىنىۋاتقان كەسىپ كەلتۈرۈپ چىقارغان تۇگمەس جىسمانىي ئازابئوقۇبەتلەر تۇپەيلى

(254) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 5-نومۇرلۇق دوكلات» 1866-يىل نەشرى 16—18-بەت 86—97-نومۇرلۇق؛ 130—133-بەت 39—71-نومۇرلۇق. يەنە «3-نومۇرلۇق دوكلات»، 1864-يىل نەشرى 48-، 56-بەتلەرگە قارالسۇن.

بىكاردىن-بىكارغا خارابلاشماقتا ۋە قىسقارماقتا.»(255)

دوختۇر سايمون ئىشخانىلارنىڭ ئىشچىلارنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى چۈشەندۈرۈش ئۈزىسىدىن بىر پارچە ئۈلۈم ستاتىستىكا جەدۋىلىنى مىسالغا ئالىدۇ: (256)

ھەرقايسى ئالاقىدار سانائەت تارماقلىرىدىكى ياللانما ھەرخىل ياشتىكى ئىشچىلارنىڭ سانى	سالامەتلىك جەھەتتە ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلىدىغان بىرقانچە سانائەت تارمىقى	ھەرقايسى سانائەت تارماقلىرىدىكى ياش پەرقى بويىچە ھەر 100 مىڭ ئادەم ئىچىدىكى ئۆلۈش نىسبىتى		
		25_35ياش	35_45ياش	45_55ياش
958265	ئەنگلىيە ۋە ئۇۋېلس پېزا ئىگىلىكى	743	805	1145
ئەر 22301	لوندون تىكمىچىلىك كەسپى	958	1262	2093
ئايال 12377				
13803	لوندون باسمىچىلىقى	894	1747	2367

(d) زامانىۋى ئائىلە ئەمگىكى

ئەمدى ئاتالمىش ئائىلە ئەمگىكى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتەيلى. كاپىتالنىڭ بىرىك سانائەتنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ قۇرۇلغان بۇ ئېكسپىلاتاتسىيە ساھەسى ۋە ئۇنىڭ كىشىنى چۆچىتىدىغان ئەھۋالى توغرىسىدا ئاددىيراق چۈشەنچىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن،

(255) «ئاممۇۋى سەھىيە، 6-نومۇرلۇق دوكلات» 1864-يىل لوندون نەشرى 29-، 31-بەتلەر.

(256) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 30-بەت. دوختۇر سايمونىنىڭ كۆرسىتىشچە، لوندوندا 25 ياشتىن 35 ياشقىچە بولغان تىكمىچىلەر ۋە باسمىخانا ئىشچىلىرىنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى ئەمەلىيەتتە يۇقىرىدىن خېلىلا يۇقىرى، چۈنكى ئۈلارنى ياللىغان لوندونلۇق خوجايىن يېزىلاردىن 30 ياشتىن ئاۋۇەن نۇرغۇنلىغان ياش «شاگىرتلار» ۋە «پراكتىكانتلار» (يەنى ئۆز ھۈنىرىنى ئۆستۈرمەكچى بولغانلار)نى ئالغان. تەكشۈرۈش داۋامىدا بۇ كىشىلەر لوندونلۇق ھېسابلانغان بولۇپ، ئۈلار لوندوندىكى ئۆلۈش نىسبىتىنى ھېسابلاشتىكى ئاساسىي سانىنى كۆپەيتىۋەتكەن، ئەمما لوندوندىكى ئۆلگەنلەرنىڭ سانىنى شۇنىڭغا يارىشا كۆپەيتىۋەتمىدى، چۈنكى ئۈلارنىڭ كۆپ قىسمى بولۇپمۇ ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولغانلىرى يېزىغا قايتىپ كېتىدۇ. (يۇقىرىقىغا ئوخشاش)

ئەنگلىيىنىڭ چەت ياقىلىرىدىكى بەزى يېزا-كەنتلەردە تىجارەت قىلىۋاتقان، تاشقى كۆرۈنۈشىدىن يېزا-قىشلاق تۇيغۇسىنى بېرىدىغان مىخ ياساش كەسىپلىرىنى كۆرۈپ باقايلى.(257) ئەمما بۇ يەردە، گۇللۇك جىيەك ئىشلەش كەسىپى ۋە كۇلا ئىشلەش كەسىپى ئىچىدىن زادىلا ماشىنا ئىشلەتمىگەنلىرىنى، ياكى ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىشخانا قول سانائىتى ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن ھېچقانداق رىقابەتتە بولمىغان تارماقلار ئىچىدىن بىر نەچچىنى مىسال كەلتۈرسەكلا كۇپايە.

ئەنگلىيىدە 150 مىڭ ئادەم گۇللۇك جىيەك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە تەخمىنەن 10 مىڭچە ئادەم 1861-يىلدىكى زاۋۇت قانۇنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغىنى ماشىنىلىق ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەن ھەققىي مەنىدىكى گۇللۇك جىيەك ئىشلەش كەسىپى بولدى، ئەمما ئەنگلىيىدە ئادەتتە بۇ كەسىپتىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئاللىقاچان ماشىنا ئىشلىتىشكە باشلىغانىدى. بۇ يەردە بىز ئادەتىلا تەكشۈرۈپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك تارماقلارنى (بىزنىڭ تەكشۈرۈشىمىز پەقەت ئاتالمىش ئائىلە ئىشچىلىرى بىلەنلا چەكلىنىدۇ، ئەمما قول ھۈنەر ئىشخانىلىرىغا ۋە دۇكان قاتارلىق جايلارغا تۇيۇقسىز چىقىلايدۇ) مۇنداق ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ، بىرى گۇللۇك جىيەكنى رەتلەش (ماشىنىدا توقۇلغان گۇللۇك جىيەكنىڭ ئاخىرقى پىششىقلاش ئىشلىرىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ يەنە نۇرغۇن ئىش تۈرلىرىگە ئايرىلىدۇ)، يەنە بىرخىلى گۇللۇك جىيەكنى قولدا توقۇش.

گۇللۇك جىيەك رەتلەش ئىشى ئائىلە ئەمگىكىنىڭ بىر تۈرى سۈپىتىدە يا ئاتالمىش «ئايال خوجايىننىڭ ئۆيى»دە ئىشلىنىدۇ يا ئۇنى شۇ ئايال ئۆز ئائىلىسىدە ئۆزى ياكى پەرزەنتلىرى بىلەن بىللە ئىشلەيدۇ. «ئايال خوجايىننىڭ ئۆيى»دە ئىشلەشكە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئاياللار ئەسلىدىلا كەمبەغەل. ئىشخانا ئۇلارنىڭ شەخسىي تۇرالغۇسىنىڭ بىر قىسمى. ئۇلار زاۋۇت خوجايىنى ياكى دۇكاندارلاردىن مال زاكاز قىلىپ ھۆددىگە ئېلىپ، ئاياللار، قىزلار ۋە باللارنى ئىشقا سالىدۇ، ئۇنىڭ ئادەم سانى ئۆيىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى ۋە تىجارەت ئېھتىياجىنىڭ

1852-يىلى ھەر 45 ئادەمدىن بىر ئادەم
1853-يىلى ھەر 28 ئادەمدىن بىر ئادەم
1854-يىلى ھەر 17 ئادەمدىن بىر ئادەم
1857-يىلى ھەر 13 ئادەمدىن بىر ئادەم
1858-يىلى ھەر 15 ئادەمدىن بىر ئادەم
1859-يىلى ھەر 9 ئادەمدىن بىر ئادەم

(257) بۇ يەردە ماشىنا ئارقىلىق مىخ ياساش ئەمەس، بەلكى بولقا بىلەن ئۇرۇپ مىخ ياساش كۆزدە تۇتۇلدۇ. «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 3-نومۇرلۇق دوكلات»نىڭ11-، 19- بەت 125—130-نومۇرلۇق؛ 52-بەت 11-نومۇرلۇق؛ 113-114-بەت 487-نومۇرلۇق؛ 137 -بەت 674-نومۇرلۇق.

(258) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 2-نومۇرلۇق دوكلات» 22-بەت 166 -نومۇرلۇق.

1855-يىلى ھەر18 ئادەمدىن بىر ئادەم
1856-يىلى ھەر15 ئادەمدىن بىر ئادەم
1860-يىلى ھەر 8 ئادەمدىن بىر ئادەم
1861-يىلى ھەر 8 ئادەمدىن بىر ئادەم

ئەڭ ئۇمىدۋار ھېسابلىنىدىغان تەرەققىياتىرۇەرلەر ۋە خۇددى فۇخقا ئوخشاش ئۇستا كاززاپ—گېرمانىيە ئەركىن سودا نەزەريىيچىلىرى سىل كېسىلى نىسبىتىنىڭ بۇنداق ئېشىپ بېرىشىدىن چوقۇم رازىمەنلىك ھېس قىلىدۇ.

1861-يىلدىكى زاۋۇت قانۇنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغىنى ماشىنىلىق ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەن ھەققىي مەنىدىكى گۇللۇك جىيەك ئىشلەش كەسىپى بولدى، ئەمما ئەنگلىيىدە ئادەتتە بۇ كەسىپتىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئاللىقاچان ماشىنا ئىشلىتىشكە باشلىغانىدى. بۇ يەردە بىز ئادەتىلا تەكشۈرۈپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك تارماقلارنى (بىزنىڭ تەكشۈرۈشىمىز پەقەت ئاتالمىش ئائىلە ئىشچىلىرى بىلەنلا چەكلىنىدۇ، ئەمما قول ھۈنەر ئىشخانىلىرىغا ۋە دۇكان قاتارلىق جايلارغا تۇيۇقسىز چىقىلايدۇ) مۇنداق ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ، بىرى گۇللۇك جىيەكنى رەتلەش (ماشىنىدا توقۇلغان گۇللۇك جىيەكنىڭ ئاخىرقى پىششىقلاش ئىشلىرىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ يەنە نۇرغۇن ئىش تۈرلىرىگە ئايرىلىدۇ)، يەنە بىرخىلى گۇللۇك جىيەكنى قولدا توقۇش.

گۇللۇك جىيەك رەتلەش ئىشى ئائىلە ئەمگىكىنىڭ بىر تۈرى سۈپىتىدە يا ئاتالمىش «ئايال خوجايىننىڭ ئۆيى»دە ئىشلىنىدۇ يا ئۇنى شۇ ئايال ئۆز ئائىلىسىدە ئۆزى ياكى پەرزەنتلىرى بىلەن بىللە ئىشلەيدۇ. «ئايال خوجايىننىڭ ئۆيى»دە ئىشلەشكە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئاياللار ئەسلىدىلا كەمبەغەل. ئىشخانا ئۇلارنىڭ شەخسىي تۇرالغۇسىنىڭ بىر قىسمى. ئۇلار زاۋۇت خوجايىنى ياكى دۇكاندارلاردىن مال زاكاز قىلىپ ھۆددىگە ئېلىپ، ئاياللار، قىزلار ۋە باللارنى ئىشقا سالىدۇ، ئۇنىڭ ئادەم سانى ئۆيىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى ۋە تىجارەت ئېھتىياجىنىڭ

ئۆزگىرىشگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ. يالانغان ئايال ئىشچىلارنىڭ سانى بەزى ئىشخانىلاردا 20دىن 40 قىچە، بەزىلىرىدە بولسا 10دىن 20 گىچە بولىدۇ. بالىلار ئوتتۇرىچە 6 ياشتىن باشلاپلا ئىشلەيدۇ، ئەمما بەزى بالىلار 5 ياشقا توشماستىنلا ئىشلەيدۇ. ئىش ۋاقتى ئادەتتە ئەتىگەن سائەت 8 دىن كەچ سائەت 8گىچە بولىدۇ، ئارىلىقتىكى تاماق ۋاقتى $1\frac{1}{2}$سائەت بولۇپ، قەرەلسىز، يەنە كېلىپ كۆپىنچە سېپىق كىچىككىنە ئىشخانا ئۆيدە تاماق يەيدىغان گەپ. سودا ياخشى چاغلاردا، ئىشچىلار كۆپىنچە ئەتىگەن سائەت 8دىن (بەزى ۋاقىتتا سائەت 6دىن) كەچ سائەت 10، 11، ياكى 12لەرگىچە ئىشلەيدۇ. ئەنگلىيە گازارمىلىرىدا ھەر بىر ئەسكەرنىڭ 500—600 كۇب فۇتتىن، ھەربىي دوختۇرخانىلاردا 1200 كۇب فۇتتىن ئورۇن ئىگىلەيدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. ئەمما بۇنداق كىچىك ئىشخانىلاردا بىر ئادەم ئاران67—100 كۇب فۇت ئورۇن ئىگىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە گاز لامپىمۇ ئۆيدىكى ئوكسىگېننى خورىتىۋېتىدۇ. گۇللۇك جىيەكنىڭ پاكىز بولۇشى ئۈچۈن، مەيلى قىش پەسلى بولسۇن، ھەتتا يەرگە خىش ياكى تاش ياتقۇزۇلغان بولسۇن، بالىلار ھەردائىم چوقۇم ئايىغىنى سىلىۋېتىپ ئىشلەيدۇ.

«نوتتىنگخامدا، 15—20 چە بالىنىڭ 12 كۇب فۇتقا يەتمەيدىغان بىر ئېغىز كىچىك ئۆيدە قىستىلىپ، سوتكىسىغا 15 سائەت ئىشلەشكە مەجبۇر ئىكەنلىكىنى دائىم ئۇچراتقىلى بولىدۇ، بۇنداق ئىش ئەسلىدىنلا زىيىنكەشلىك ۋە بەك چارچاشلىق، يەنە كېلىپ ئەمگەك شارائىتى سالامەتلىككە ئىنتايىن پايدىسىز،..... ھەتتا ئەڭ كىچىك ياشتىكى بالىلارمۇ ئىش قىلغاندا شۇنداق جىددىي ئىشلەيدۇ، ئۇلارنىڭ سۈرئىتى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ قولى ئىشتىن ئازراقمۇ توختاپ قالمايدۇ ياكى ئازراقمۇ ئاستىلاپ قالمايدۇ. ناۋادا بىرەرسى ئۇلاردىن گەپ سوراپ قالسا، ئۇلار ئىشقا مىنۇتسىكۇنت دەخلى بېتىپ قالمىسۇن دەپ ئىشتىن كۆزىنى ئۈزمەيدۇ.»

ئەمگەك ۋاقتى ئۇزارغانسېرى، «ئايال خوجايىن»نىڭ «ئۇزۇن تاياق»

تۇتۇۋېلىپ بالىلارنى ئىشقا سۈيلەيدىغان قېتىم سانىمۇ كۆپىيىدۇ.

«بالىلار بارلىرا چارچاپ قالىدۇ، ئۇلار قىلىۋاتقان ئىش زىيىنكەشلىك، كۆز تالىدىغان ئىش، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزاققىچە بىرخىل ھالەتتە تۇرۇپ ئىشلەپ، قاتتىق چارچايدۇ، شۇڭا بۇنداق ئۇزاققا سوزۇلغان ئىش ئاخىرلىشىشقا ئاز قالغاندا ئۇلار خۇددى قۇشقا ئوخشاش جىم تۇرالماي قالىدۇ. مانا بۇ ھەققىي قۇل ئەمگىكى.»(259)

ئەگەر ئايالار ئۆز ئۆيىدە(بۇ ئۆيىنىڭ ھازىرقى زامانىدىكى مەنىسى ئىجارىگە ئېلىنغان بىر ئېغىز ئۆي، كۆپىنچە بالىخانا ئۆي) بالاچاقسى بىلەن بىللە ئىشلىگەن تەقدىردە، ئەھۋال تېخىمۇ بەتتەرلىشىپ كېتىدۇ. بۇنداق ئىشلار نوتتىنگخامدىن 80 مىل نېرىغىچە بولغان رايونلاردىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. ماگىزىنلاردا ئىشلەيدىغان بالىلار كەچ سائەت 9، 10 لاردا ئىشتىن چۈشكەندىن كېيىنمۇ ئۇلارنىڭ ئۆيگە بارغاندا ئىشلىشى ئۈچۈن يەنە بىرمۇنچە ئىش بېرىلىدۇ. كاپىتالىست ساختىپەز جانابلار بۇنداق چاغلاردا يالالۇغان مالىيىنىڭ ئېغىزى ئارقىلىق «بۇ ئىشنى ئاناڭغا بەرگىن»دېگەن بىر ئېغىز چىرايلىق سۆزنى قوشۇپ قويىدۇ ئەلۋەتتە، ئەمما ئۇ بىچارە بالىنىڭ ئۆيگە بارغاندىن كېيىن ئاپىسىغا يارەملىشىپ بېرىشكە توغرا كېلىدىغانلىقىنى ئويدان بىلىدۇ.(260)

قولدا گۇللۇك جىيەك توقۇش ئىشى ئاساسەن ئەنگلىيىنىڭ ئىككى يېزا ئىگىلىك رايونىدا ئىشلىنىدۇ. بىرى دېۋون ۋىلايىتىنىڭ جەنۇبىي دېڭىز ساھىلىنى بويلاپ 20 ـ30 مىل كەڭلىكتىكى جايلار ۋە شىمالىي دېۋوننىڭ ئاز ساندىكى جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خونىتون گۇللۇك جىيەك توقۇش رايونى؛ يەنە بىرى بۇككىڭخام، بېدفورد، شىمالىي گېمپتون ۋىلايەتلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى، شۇنىڭدەك ئوكسفورد ۋە

(259) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 2-نومۇرلۇق دوكلات» 1864-يىل نەشرى 18-، 19-، 20-، 21-بەتلەر.

(260) يۇقىرىقىغا ئوخشاش.21-، 22-بەتلەر.

خېنتسندون ۋىلايەتلىرى ئەتراپىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايونلار. دېھقان مەدىكارلار تۇرىدىغان كىچىك ئۆيلەر ئادەتتە ئىشخانا ھېسابلىنىدۇ. بەزى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرىنىڭ خوجايىنلىرى يالغان مۇشۇنداق ئائىلە ئىشچىلىرى ئاساسلىقى ئۆسمۈر قىزلار ۋە بويىغا يەتمىگەن قىزلار بولۇپ 3000دىن ئاشىدۇ. بۇ يەردىكى ئەھۋالمۇ گۇللۇك جىھەك رەتلەش ئىشىدىكى ئەھۋالغا ئوخشاش. پەقەت «خوجايىن ئايالنىڭ ئۆيى»نامرات ئايالار ئۆز ئۆيىدە ئاچقان ئاتالمىش «گۇللۇك جىھەك توقۇش مەكتىپى»گە ئالمىشىدۇ. بۇنداق مەكتەپلەردە بالىلار 5 يېشىدىن (بەزىدە ئۇنىڭدىنمۇ كىچىك) باشلاپ تاكى 12 ياش ياكى 15 ياشقىچە ئىشلەيدۇ. بىرىنچى يىلى، يېشى ئەڭ كىچىك بالا ھەر كۈنى 4 سائەتتىن 8 سائەتكىچە ئىشلەيدۇ، سەل چوڭراقلىرى ئەتىگەن سائەت 6 كەچ سائەت 8 ياكى 10غىچە ئىشلەيدۇ.

«ئىشخانا ئۆي دېگىنى كىچىك ئۆيلەرنىڭ ئادەتتىكى ياتاق ئۆيى بولۇپ، شامالنى توسۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ پەنجىرىلىرىمۇ ئېتىۋېتىلگەن، بۇنداق ئۆيلەردە تۇرىدىغانلار ھەتتا قىش كۈنلىرىمۇ ئۆز بەدىنىنىڭ ئىسسىقلىقى ئارقىلىق ئۆزىنى ئىسسىتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بەزى جايلاردىكى مۇشۇنداق ئاتالمىش سىنىپلاردا كىچىكرەك قازناق ئۆي ئۈياقتا تۇرسۇن، مەش قويغىدەك ئورۇنمۇ چىقمايدۇ...بۇ ئەبگار ئۆيلەر ئادەتتىن تاشقىرى قىستاڭچىلىق بولۇپ، ھاۋاسى ناھايىتى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئەۋرەز، تەرەتخانا، سېسىق-چىرىندىلار ۋە ئىشىك يېنىغا دۆۋىلەپ قويۇلغان باشقا پاسكىنا نەرسىلەرمۇ زىيان يەتكۈزىدۇ.»

ئورۇن ئىگىلەشكە دائىر ئەھۋاللار:

«بىر گۇللۇك جىھەك توقۇش مەكتىپىدە، بىر خوجايىن ئايال بىلەن 18 قىز بالا

ئىشلەيدىكەن، ھەر بىر ئادەم 33 كۇب فۇت ئورۇن، ئىگىلەيدىكەن؛ 18 ئادەم ئىشلەيدىغان، چىدىغۇسىز سېسىقچىلىققا تولغان يەنە بىر مەكتەپتە، ھەربىر ئادەم $24\frac{1}{2}$ كۇب فۇت ئورۇن ئىگىلەيدىكەن. بۇ ئىشقا ئىككى ياشلىق، ئىككى يېرىم ياشلىق باللارمۇ يالالانغانىكەن.»(261)

بۇككىخام ۋە بېدىفورد يېزا ئىگىلىك گرافلىقلىرىدىكى گۇللۇك جىھەك توقۇش كەسپى بىلەن شۇغۇللانمايدىغان جايلاردا، پاخال ئۆرۈمچىلىكى جانلانغان. بۇ كەسىپ خېرىتفورد ۋىلايىتىنىڭ نۇرغۇن قىسمىغا، ئېسسېكس ۋىلايىتىنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي قىسمىغا كېڭەيگەن.1861-يىلى پاخال ئۆرۈمچىلىكى ۋە چوڭ قالپاق كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار جەمئىي 48 مىڭ 43 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ھەرخىل ياشتىكى ئەرلەر 3815 نەپەر ئىكەن، قالغانلىرى ئايالار بولۇپ، 20 ياشتىن تۆۋەنلىرى 14 مىڭ 913 نەپەر ئىكەن، بۇنىڭ ئىچىدە قىز ئۆسمۈرلەر 6000غا يېقىنلىشىدىكەن. بۇ يەردە گۇللۇك جىھەك توقۇش مەكتىپى ئورنىغا «پاخال ئۆرۈمچىلىك مەكتىپى» ئالماشقان.[369] بالىلار ئادەتتە تۆت يېشىدىن باشلاپ، بەزىلىرى ئۈچ-تۆت ياش ئارىلىقىدىلا بۇ مەكتەپكە كىرىپ پاخال ئۆرۈمچىلىكىنى ئۆگىنىدۇ. ئۇلار ئەلۋەتتە ھېچقانداق تەربىيە ئالمايدۇ. بالىلار ئۆزى باشلانغۇچ مەكتەپنى «تەبىئىي مەكتەپ»دەپ ئاتاش ئارقىلىق، ئادەم قېنىنى شورايدىغان بۇنداق ئورۇندىن پەرقلەندۈردۇ. ئۇلار بۇنداق جايدا پەقەت ئاچلىقتىن ئۆلەي دەپ قالغان ئانسىنىڭ كۆرسەتكەن ئىشنى يەنى كۈنىگە كۆپ دېگەندە 30 يارد پاخال ئۆرۈمچىلىك ۋەزىپىسىنى تاماملاش ئۈچۈنلا ئىشلەيدۇ. ئۇلار ئىشتىن قايتقاندىن كېيىن، ئائىلىسىدە يەنە ئانىسىنىڭ تەلىپى بويىچە كەچ سائەت 10-11لەرگىچە، ھەتتا سائەت

(261) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 2-نومۇرلۇق دوكلات» 1864-يىل نەشرى 29-،30-بەتلەر.

12لەرگىچە ئىشلەيدۇ. ئۇلار شۆلگىيى بىلەن پاخالنى نەملەيمەن دەپ ھەمىشە قولى ۋە كالپۇكلىرىنى كېسىۋالىدۇ. لوندوندىكى سەھىيە تەكشۈرگۈچىلىرى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، دوختۇر بېللارد تەرىپىدىن يەكۈنلەپ بېرىلگەن پىكىرگە بىنائەن، ياتاق ئۆي ياكى ئىشخانىلاردا ھەر بىر ئادەم ئاز دېگەندە 300 كۇب فۇت ئورۇن ئىگىلىشى كېرەك ئىدى. ئەمما پاخال ئۆرۈمچىلىك مەكتىپىدىكى ئورۇن گۇللۇك جىيەك توقۇش مەكتىپىدىكىدىنمۇ كىچىك. «ھەر بىر ئادەمگە $12\frac{2}{3}$، 17، $18\frac{1}{2}$كۇب فۇت ئورۇن تۇغرا كېلىدۇ. ئەڭ كۆپ بولغاندىمۇ 22 كۇب فۇتقا يەتمەيدۇ». تەكشۈرگۈچى خادىم ئۇنايت مۇنداق دەيدۇ:

«بۇ سانلار ئىچىدىكى ئەڭ كىچىك سان ھەر تەرىپى ئۈچ مىل كېلىدىغان ساندۇق ئىچىدىكى بالا ئىگىلىگەن ئورۇننىڭ بېرىمىدىنمۇ كىچىك.»

بالىلارنىڭ 12 ياش ياكى 14 ياشقا تۇشقىچە كۆرىدىغان كەچۈرمىشلىرى ئەنە شۇ. نامراتلىقتىن چۈشكۈنلىشىپ كەتكەن ئاتا-ئانا پەقەت باللىرىدىن ئىمكانقەدەر كۆپرەك نەرسە ئۇندۇرۇۋېلىشىنلا ئويلايدۇ. بالىلار چوڭ بولغاندىن كېيىن تەبىئىيلا ئاتا-ئانىسىغا كۆڭۈل بۆلۈپمۇ قويمايدۇ ھەتتا تاشلىۋېتىدۇ.

«مۇشۇنداق تەربىيىلەنگەنلەرنىڭ ئارىسىدا نادانلىق ۋە شاللاقلىقنىڭ ئەۋج ئېلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس... ئۇلارنىڭ ئەخلاقى ئىنتايىن بۇزۇلغان...نۇرغۇنلىغان ئاياللارنىڭ باللىرى نىكاھسىز تۇغۇلغان، ئۇلارنىڭ نۇرغۇنى تېخى بويىغا يەتمەي تۇرۇپلا باللىق بولغان. جىنايى ئىشلار دېلولىرىغا ئائىت ئىستاتىستىكا ماتېرىياللىرىنى پىششىق بىلىدىغان كىشىلەرمۇ بۇ ئەھۋالدىن چۆچۈمەي قالمايدۇ.(262)

(262) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 2-نومۇرلۇق دوكلات» 1864-يىل نەشرى 39-، 40-، 41-بەتلەر.

ئەپسۇسكى، خرىستىئان دىنى بويىچە نوپۇزلۇق ئەربابسانلىدىغان گراف مونتالامبېرنىڭ جاكارلىشىچە، بۇ ئۇلگىلىك ئائىلىلەرنىڭ ۋەتىنى ياۋروپادىكى قايسىبىر ئۇلگىلىك خرىستىئان دۆلتىمىش!

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىككى خىل سانائەت تارمىقىدا، ئادەتتە ئىش ھەققى بەك تۆۋەن (پاخال ئۆرۈمچىلىك مەكتىپىدە، باللارنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئىش ھەققى ئايرىم ئەھۋاللاردا ئۈچ شىللىڭغا بارىدۇ)، ئەمما ناتۇرال ئىش ھەققى تۇزۇمى يولغا قويۇلغانلىقتىن①(بۇ تۇزۇم گۇللۇك جىيەك توقۇش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان رايونلاردا قالتىس يولغا قويۇلغان)، ئەمەلىي ئىش ھەققى ئېغىزدىكى ساندىن تېخىمۇ تۆۋەنلەپ كەتكەن. (263)

(e) زامانىۋى ئىشخانا قول سانائىتى ۋە ئائىلە ئەمگىكىنىڭ يېرىك سانائەتكە ئۆتۈشى. زاۋۇت قانۇنىنىڭ مۇشۇ ئىككى خىل ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى شارائىتىدا يولغا قويۇلۇشى تۇپەيلىدىن بۇ ئىنقىلابنىڭ تېزلەشكەنلىكى

ئايالالارنىڭ ۋە قۇرامىغا يەتمىگەنلەرنىڭ ئەمگەك كۈچىدىن قالايمىقان پايدىلىنىشقا تايىنىش، ئىشچىلارنى بارلىق نورمال ئەمگەك شارائىتى ۋە تۇرمۇش شارائىتىدىن مەھرۇم قالدۇرۇشقا تايىنىش،

(263) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 1-نومۇرلۇق دوكلات» 1863-يىل نەشرى 185-بەت.

① مۇشۇ تومنىڭ 325-بېتىگە قارالا. — تۇزگۈچىدىن

شەپقەتسىز ۋە چېكىدىن ئاشقان ئەمگەك ۋە كېچىلىك ئەمگەككە تايانمىش يولى بىلەنلا ئەمگەك كۈچىنى ئەرزانلاشتۇرماقچى بولغانلار ئاخىرى ببرىپ ئۆتۈپ كەتكىلى بولمايدىغان مەلۇم تەبىئىي چەككە دۇچ كېلىدۇ، ئەمما تاۋارنىڭ مۇشۇنى ئاساس قىلىپ ئەرزانلاشتۇرۇشىمۇ ۋە پۈتكۈل كاپىتالىستىك ئىكسپىلاتاتسىيەمۇ ئاخىرى ببرىپ مۇشۇنداق ئەھۋال يۈز ببرىدۇ. ئەھۋال مۇشۇ يەرگە يەتكەندە (بۇنىڭغا نۇرغۇن ۋاقىت كېتىدۇ)، ماشىنا ئىشلىتىش ۋە چېچىلاڭغۇ ئائىلە ئەمگىكىنى (يەنە ئىشخانا قول سانائىتىنى) تېزلىكتە زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشىغا ئايلاندۇرىدىغان پەيت پېتىپ كەلدى.

«كىيىم-بېزەك» ئىشلەپچىقىرىشى بۇ ھەرىكەتنىڭ ئەڭ روشەن ئىسپاتى بولالايدۇ. بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ تۇرگە ئايرىشى بويىچە سانائەتنىڭ بۇ تارمىقى چىغ قالپاق ۋە ئايالچە شىلەپە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى، شەپكە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى، ماشىنىچىلارنى، ئايالچە باش بېزەك ئىشچىلىرى ۋە ئايالچە مودا كىيىم ئىشچىلىرىنى (264)، كۆڭلەك تىككۈچىلەر ۋە تىككۈچىلىك ئىشچىلىرىنى، ئېچ كىيىم، پەلەي ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ۋە موزدۇزلارنى، شۇنىڭدەك باشقا نۇرغۇن ئۇششاق كەسىپتىكىلەرنى، مەسىلەن، گالىستۇك ۋە قاتتىق ياقا تىككۈچى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1861-يىلى ئەنگلىيە ۋە ئۇئېلىستىكى سانائەت تارماقلىرىغا جەمئىي 586 مىڭ 298 ئايال ئىشچى يالانغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 20 ياشقا يەتمىگەنلەر ئاز دېگەندە 115 مىڭ 242، 15 ياشقا يەتمىگەنلىرى 16 مىڭ 560، بىرلەشمە پادىشاھلىقتا (1861-يىلى) بۇ تۈردىكى ئايال ئىشچى جەمئىي 750 مىڭ 334 ئىدى.

(264) ئايالچە باش بېزەك كەسپى ئۇچۇقنى ئېيتساق، پەقەت باش بېزەك ياساشنىلا كۆرسىتىدۇ، ئەمما بۇ كەسىپتىكىلەر يەنە ئايالچە پەلتۇ ۋە كالتە يېپىنچىلارنىمۇ تىكىدۇ؛ ئەمما dressmakers [ئايالچە مودا كىيىم ئىشچىلىرى] گېرمانىيىنىڭPutzmacherinnen لىرىگە ئوخشايدۇ.

ئوخشاش شۇ مەزگىلدە، ئەنگلىيە ۋە ئۇئېلىستىكى باش كىيىم، موزدۇزلۇق، پەلەيچىلىك ۋە تىككۈچىلىك كەسىپلىرىگە 437 مىڭ 969 ئەر ئىشچى يالانغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 15 ياشتىن تۆۋەنلىرى 14 مىڭ 964، 15-20 ياشتىكىلىرى 89 مىڭ 285، 20 ياشتىن ئاشقانلىرى 333 مىڭ 117. مۇشۇ ساھەگە تەۋە نۇرغۇنلىغان كىچىكرەك تارماقلار بۇ ئىستاتىستىكىغا كىرگۈزۈلمىگەن. ئەمما بىز نەق ساندىن قارىساق، 1861-يىلدىكى تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، ئەنگلىيە ۋە ئۇئېلىستىلا مۇشۇ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار 1 مىليون 24 مىڭ 267 گە يەتكەن، يەنى، يېزا ئىگىلىكى ۋە چارۋىچىلىق كەسىپدىكىلەرنىڭ ئادەم سانى بىلەن تەڭلەشكەن. ماشىنا ئارقىلىق ھەيران قالارلىق دەرىجىدە زور مىقداردا ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلار ۋە ھەيران قالارلىق دەرىجىدە زور مىقداردا «ئايرىلىپ چىققان» ئىشچىلار زادى نەگە كەتتى، دېگەن مەسىلە ئەمدى بىزگە ئايدىڭلىشىۋاتىدۇ.

«كىيىم-بېزەك» ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرىمۇ بولدۇ، ئۇلار پەقەت تەبىيار ھالەتتىكى پارچىلانغان پۈتۈقول ھالىتىدىكى[125] ئىش تەقسىماتىنىلا قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قايتا ئىشلەپچىقىرىدۇ؛ يەنە بەزى كىچىكرەك قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇستىلىرىمۇ بولدۇ، ئەمما ئۇلار ئەمدى ئىلگىرىكىگە ئوخشاش ئايرىم ئىستېمالچىلار ئۈچۈن ئىشلىمەي، بەلكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرى ۋە دۇكانلار ئۈچۈن ئىشلەيدىغان بولدى، شۇنداق قىلىپ، كۆپىنچە پۈتۈن شەھەر ۋە پۈتۈن رايون بويىچە مەلۇم بىر كەسىپ بىلەن مەسىلەن، موزدۇزلۇق كەسىپى قاتارلىقلار بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىدىغان بولدى؛ ئاخىرىدا، ئاتالمىش ئائىلە ئىشچىلىرىمۇ بارلىققا كەلدى، ئۇلار مەھسۇلاتنىڭ تەڭدىن تولىسىنى ئىشلەپچىقىرىپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرى، دۇكان، ھەتتا كىچىكرەك قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇستىلىرىنىڭ

تارمىقىغا ئايلاندى.(265) يېرىك سانائەت زور مىقداردىكى ئەمگەك ماتېريالىرى، خام ئەشيا ۋە يېرىم پىششىق مەھسۇلات بىلەن تەمىنلىدى، يېرىك سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىدىن «ئايرىلىپ چىققان» كىشىلەر زور مىقداردىكى ئەرزان باھالىق، خالىغانچە ئىشلىتىلىدىغان ئادەم ماتېريالىنى ھاسىل قىلدى. بۇ ساھەدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب شۇكى، كاپىتالىست ئېھتىياجىنىڭ ھەر بىر ئۆزگىرىشىگە ماسلىشالايدىغان بىر زاپاس قوشۇننى تۇتۇپ تۇرۇشقا ئېھتىياجلىق بولۇپ قالدى.(266) ئەمما بۇ قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرى تارقاق ھالەتتىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ئائىلە ئىشلەپچىقىرىشىنى ئۆزىنىڭ كەڭ ئاساسى قىلىش بىلەن بىرگە يەنە ئۇنىڭ ئۆزى بىلەن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويدۇ. بۇ ئەمگەك تارماقلىرىنىڭ زور مىقداردا قوشۇمچە قىممەت ئىشلەپچىقىرالىشىدىكى، شۇنىڭ بىلەن بىللە مەھسۇلاتنى بارغانسېرى ئەرزانلاشتۇرالىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب شۇكى، مەيلى ئىلگىرى ياكى ھازىر بولسۇن، ئىش ھەققى پەقەت قورساقنى يەتسلا بولىدىغان ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈرۈلگەن، ئەمما ئىش ۋاقتى ئادەم بەرداشلىق بېرەلەيدىغان ئەڭ يۇقىرى چەككىچە ئۇزارتىلغان. ئادەمنىڭ دەل تاۋارغا

(265) ئەنگلىيەنىڭ ئايالچە باش بېزەك ۋە ئايالچە مودا كىيىم كەسپىدىكىلەر كۆپىنچە ياللىغۇچى خوجايىنىنىڭ ئۆيىدە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ئىشچىلارنىڭ بىر قىسمى شۇ يەردە تۇرۇپ ئىشلەشكە ياللانغان ئايال ئىشچىلار، يەنە بىر قىسمى سىرتتا تۇرىدىغان، كۇنلۈك ئىشلەيدىغان ئايالار.

(266) تەكشۈرگۈچى ئەزا ئۇئايت ھەربىي كىيىم تىكىدىغان بىر قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىسىنى تەكشۈرگەن، بۇ ئىشخانىدا ياللانغان1000—1200 ئىشچىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئايال ئىدى؛ ئۇ يەنە 1300 نەپەر ئىشچىسى بار بىر ئايىغ تىكىش ئىشخانىسىنى تەكشۈرگەن، ئۇنىڭدا ئىشچىلارنىڭ بېرىمى دېگۈدەك ئۆسمۈرلەر ۋە باللار ئىدى، ۋەھاكازالار. («بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى، 2-نومۇرلۇق دوكلات» 47-بەت 319-نومۇرلۇق)

ئايلىنىدىغان مۇشۇ قان-تەرى ئەرزانلاشقانلىقتىن، سېتىش بازىرى ئىلگىرى ئۇزلۇكسىز كېڭەيگەن، ھېلىھەم كۈنسايىن كېڭىيۋاتىدۇ، ئەنگلىيەگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئۆرپ-ئادەت ۋە ھەۋەسلىرىنى كۆكلىتىپ كېلىۋاتقان مۇستەملىكە جايلاردىكى بازارلار تېخىمۇ شۇنداق. بۇرۇلۇش نۇقتىسى ئاخىرى يېتىپ كەلدى. كونا ئۇسۇل ئاساسى ئارقىلىق پەقەت ئىشچى ماتېريالىلار دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە سىستېمىلىق تەرەققىي قىلغان بەزى ئىش تەقسىماتلىرى ئازدۇر-كۆپتۇر قوللىنىلدى. بۇنداق ئاساس كۈنسېرى تەرەققىي قىلىۋاتقان بازارغا ۋە كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى تېخىمۇ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان رىقابەتكە ئاللىقاچان ماسلىشالماي قالدى. ماشىنا ئىشلىتىدىغان پەيت يېتىپ كەلدى. بۇ ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىنىڭ بارلىق تارماقلىرىنى (ئايالچە مودا كىيىم كەسپى، كېسمچىلىك، موزدۇزلۇق، تىككۈچىلىك، باش كىيىم تىكىش قاتارلىقلار) تەڭ ئىگىلەيدىغان ھەل قىلغۇچ ئىنقىلاب ئەھمىيىتىگە ئىگە ماشىنا—تىكىش ماشىنىسى ئىدى.

تىكىش ماشىنىسىنىڭ ئىشچىلارغا بىۋاستە كۆرسىتىدىغان تەسىرى يېرىك سانائەت مەزگىلىدە يېڭى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنى بويسۇندۇرغان ماشىنىلارنىڭ تەسىرى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. يېشى ئەڭ كىچىك باللار سىقىپ چىقىرىۋېتىلدى. ماشىنىدا ئىشلەيدىغان ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى ئائىلە ئىشچىلىرىنىڭكىگە (بۇنىڭ ئىچىدە نۇرغۇنلىغان ئادەملەر «نامراتلار ئىچىدىكى ئەڭ نامراتلار» ئىدى) قارىغاندا ئۆسكەنىدى. ھال-كۈنى ياخشىراق قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپىدىكىلەرنىڭ ئىش ھەققى ماشىنا بىلەن بولغان رىقابەت تۇپەيلىدىن تۆۋەنلەپ كەتتى. ماشىنىدا ئىشلەيدىغان يېڭى ئىشچىلار پۈتۈنلەي كىچىك قىزلار ۋە ياش ئايالار ئىدى. ئۇلار ئەر ئىشچىلارنىڭ نىسبەتەن ئېغىر ئەمگەكتە ئىگىلىگەن زومىگەرلىك ئورنىنى مېخانىكىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ يوقاتتى ھەمدە زور تۇركۈمدىكى يېشى چوڭ ئايالار ۋە قۇرامىغا

يەتمىگەن باللارنى برقەدەر يېنىك ئەمگەكتىن سقىپ چىقاردى. بۇنداق كۈچلۈك رىقابەت ئەڭ ئاجىز قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشچىلىرىنى ۋەيران قىلدى. يېقىنقى 10 يىلدىن بۇيان لوندوندا ئاچ-زارلىق سەۋەبىدىن ئۆلگەنلەر سانىنىڭ كىشىنى چۆچۈتەرلىك دەرىجىدە كۆپىيىشى بىلەن ماشىنىلاشقان تىككۈچىلىك كەسپىنىڭ كېڭىيىشى تەڭ قەدەمدە ئاشتى.(267) تىككۈچىلىك ماشىنىسىنى ئىشلىتىدىغان يېڭى ئايال ئىشچىلار ماشىنىنىڭ ئېغىر-يېنىكلىكى، چوڭ-كىچىكلىكى ۋە ئىقتىدارىغا قاراپ ئولتۇرۇپ ياكى ئۆرە تۇرۇپ ئىشلەيتتى، ماشىنىنى قولى ياكى پۇتى ئارقىلىق ھەرىكەتلەندۈرەتتى ياكى پۈتۈنلەي قول بىلەنلا ھەرىكەتلەندۈرەتتى، ئۇلار زور مقدارىدا ئەمگەك كۈچى سەرپ قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئىشى ناھايىتى سوزۇلۇپ كېتىدىغانلىقتىن (گەرچە كۆپىنچىلىرىنىڭ كونا تۈزۈم شارائىتىدىكىدىن قىسقىراق بولسىمۇ) ئۇلارنىڭ سالامەتلىكىگە زىيانلىق ئىدى. موزدۇزلۇق، ئېچ كىيىم تىكىش، باش كىيىمچىلىككە ئوخشاش كەسىپلەردە، ئەسلىدىنلا ناھايىتى كىچىك، ناھايىتى قىستاڭ ئىشخانىلارغا ئەمدى تىكىش ماشىنىسى تىقىلغاندىن كېيىن سالامەتلىككە تېخىمۇ زىيانلىق بولدى. تەكشۈرگۈچى خادىم لورد مۇنداق دەيدۇ:

«30دىن 40قىچە ئىشچى ماشىنىدا ئىشلەيدىغان پاكار، قىستاڭ ئىشخانىغا كىرىش بىلەنلا ئادەم چىداپ تۇرغىلى بولمايدۇ...تېمپراتۇرا (دەزمال قىزىتىدىغان گاز ئوچاقىنىڭمۇ تەسىرى بار) كىشى قورقۇدەك دەرىجىدە ئۆرلەپ كېتىدۇ...مۇڭاپىق ئىش ۋاقتى يەنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت سەككىزدىن چۈشتىن كېيىن سائەت ئالتىگىچە ئىشلەش بولغا قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ھەر كۈنى

(267) مەسىلەن، 1864-يىل 2-ئاينىڭ 26-كۈنى مەركىزىي رويخەت ئىدارىسىنىڭ باشلىقى[370] بەرگەن ھېسابلىك ئۆلۈم ئەھۋالى دوكلاتىدا بەش ئادەم ئاچلىقتىن ئۆلدى دېيىلگەن، يەنە شۇ كۈنى «تايمىس گېزىتى» يەنە بىر ئادەمنىڭ ئاچلىقتىن ئۆلگەنلىكىنى خەۋەر قىلغان. بىر ھەپتىدە ئالتە ئادەم ئاچلىقنىڭ قۇربانى بولغان!

يەنىلا ئۈچ-تۆت ئادەم ھوشىدىن كېتىدۇ.»(268)

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىش يەنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىسلاھاتنىڭ بۇ مۇقەررەر مەھسۇلى تۈرلۈك مۇرەككەپ ئۆتكۈنچى شەكىللەر داۋامىدا سادىر بولدۇ. بۇ ئۆتكۈنچى شەكىلدىكى ئۆزگىرىشلەر تىكىش ماشىنىسىنىڭ مەلۇم بىر سانائەت تارمىقىنى ئىگىلەش دائىرىسىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى، ئىگىلەش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىقىغا، ئىشچىلارنىڭ ئەينى ۋاقتتىكى ئەھۋالىغا، ئىشخانا قول سانائىتى ئىشلەپچىقىرىشى، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ئائىلىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئىچىدە قايسىسىنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىگەنلىكىگە ۋە ئىشخانىنىڭ ئىجارە پۇلىغا باغلىق بولىدۇ.(269) ۋەھاكازالار. مەسىلەن، ئەمگەكنىڭ (ئاساسلىقى ئاددىي ھەمكارلىق يولى ئارقىلىق) يېرىمىدىن كۆپرەكى ئاللىقاچان تەشكىللىنىپ بولغان ئايالچە مودا كىيىم كەسپىدە، ئەڭ دەسلەپتە تىكىش ماشىنىسى پەقەت ئىشخانا قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدىكى بىر يېڭى ئامىل ئىدى. تىككۈچىلىك، كۆينەكچىلىك، موزدۇزلۇق قاتارلىق كەسىپلەردە تۈرلۈك شەكىللەر ئۆزئارا ئارىلىشىپ كەتتى. بەزى جايلاردىكىسى ھەقسىز يوسۇندىكى زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشى بولدى؛ بەزى جايلاردا ۋاستىچىلار كاپىتالىستلاردىن خام ماتېرىيال ئېلىپ، «كىچىك ئۆي» ياكى «بالىخانا»لارغا 10دىن 50كىچە

(268) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 2-نومۇرلۇق دوكلات»1864-يىل نەشرى 67-بەت 406-409-نومۇرلۇق؛ 84-بەت 124-نومۇرلۇق؛ 73-بەت 441-نومۇرلۇق؛ 68-بەت 6-نومۇرلۇق؛ 84-بەت 126-نومۇرلۇق؛ 78-بەت 85-نومۇرلۇق؛ 76-بەت 69-نومۇرلۇق؛ 72-بەت 438-نومۇرلۇق.

(269) «ئىشخانىنىڭ ئىجارە پۇلى ئاخىردا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان ئامىلدەك قىلىدۇ، شۇڭا پايتەختتە ئىشنى ئۇششاق خوجايىنلارغا ۋە ئائىللەرگە ھۆددىگە بېرىدىغان كونا تۈزۈم ئەڭ ئۇزۇن داۋاملاشتى، ئەڭ ئاۋۋال ئەسلىگە كەلدى.» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 83-بەت 123-نومۇرلۇق) كېيىنكى بۇ سۆز پەقەت موزدۇزلۇق كەسپىگە قارىتىپلا ئېيتىلغان.

ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئادەمنى يالاپ تىكىش ماشىنىسى ئەتراپىغا توپلىدى؛ ئاخىرىدا، بەزى جايلاردا ماشىنا تېخى تەشكىللىك سىستېما شەكىللەنمىگەن ئەمما پەقەت كىچىك دائىرىدىلا ئىشلىتىلگەندە يۈز بېرىدىغان ئەھۋالغا ئوخشاش، قول ھۈنەرۋەنچىلەر ياكى ئائىلە ئىشچىلىرى ئۆز ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىللە ياكى سىرتتىن يالاپ كېلىنگەن ئاز سانداكى ئىشچىلار بىلەن بىللە ئۆزلىرىگە تەۋە بولغان تىكىش ماشىنىسىنى ئىشلىتىدۇ.(270) ئەمەلىيەتتە، ھازىر ئەنگلىيىدە ئېقىۋاتقىنى مۇنداق تۈزۈم: كاپىتالىستلار ئۆز زاۋۇتلىرىغا نۇرغۇنلىغان ماشىنىلارنى توپلىۋالىدۇ، ئاندىن ماشىنىدا ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلارنى ئائىلە ئىشچىلىرىدىن ئىبارەت بۇ چوڭ قوشۇننىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلەپ پىششىقلاپ ئىشلىشىگە بۆلۈپ بېرىدۇ. (271) ئەمما ئۆتكۈنچى شەكىلدىكى چىگىش ئىشلار رەسمىي يوسۇندىكى زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشىغا ئۆتىدىغان بۇ يۆنىلىشنى ھەرگىزمۇ يوشۇرۇپ قالالمايدۇ. بۇنداق يۆنىلىشكە ئالدى بىلەن مەدەت بولىدىغىنى تىكىش ماشىنىسىنىڭ ئەسلىدىكى ئىقتىدارى ئىدى، ئۇنى ئىشلىتىشنىڭ تۈرلۈك يوللىرى ئىلگىرىكى تارقاق ھالەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنى ئوخشاش بىر زاۋۇت ئۆيىدە ياكى ئوخشاش بىر كاپىتالنىڭ قوماندانلىقىدا بىرلەشتۈرۈشكە تۈرتكە بولىدۇ؛ ئۇنىڭدىن قالسا، دەسلەپكى قەدەملىك تىكىش خىزمىتى شۇنىڭدەك باشقا بەزى مەشغۇلاتلارنىڭ ماشىنا بار جايدا ئېلىپ بېرىلىشىغا تازا لايىق ئىدى؛ ئۇنچىسى، ئۆز ماشىنىلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قول سانائەتچىلەر ۋە ئائىلە ئىشچىلىرى ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۆچراشتىن خالىي بولالمايتتى. ھازىر، بۇ

(270) پەلەيچىلىك قاتارلىق كەسىپلەردە، ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالى قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك نامراتلارنىڭكىدىن ھېچقانچە پەرقلەنمەيدۇ، شۇڭا بۇنداق ئەھۋال مەۋجۇت ئەمەس.

(271) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 2-نومۇرلۇق دوكلات» 1864-يىل نەشرى 83-بەت 122-نومۇرلۇق.

قىسمەت ئاللىقاچان ئۇلارغا قىسمەن يۈزلەنگەنىدى. تىكىش ماشىنىسىغا سېلىنغان كاپىتال مقدارىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئېشىشى(272)، ئىشلەپچىقىرىشقا تەسىر كۆرسەتتى ھەمدە بازار كاساتچىلقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، بۇ ئائىلە ئىشچىلىرىغا قولىدىكى تىكىش ماشىنىلىرىنى سېتىش توغرىسىدا بېرىلگەن ئۇچۇر ئىدى. تىكىش ماشىنىلىرىنىڭ ئوشۇقچىلىقى يەنە تىكىش ماشىنىلىرىنىڭ سېتىلىش يولىنى ئېچىشقا ئالدىراۋاتقان ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى تىكىش ماشىنىسىنى ھەپتىلىك ئىجارىگە بېرىشكە مەجبۇر قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇششاق ماشىنا ئىگىلىرىنى ھالاكەتكە يۈزلەندۈرىدىغان رىقابەتلىك ۋەزىيەت شەكىللەنىدى.(273) ماشىنا قۇرۇلمىسىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرۇشى ۋە ماشىنىنىڭ كۈندىن-كۈنگە ئەرزانلىشىشى نەتىجىسىدە، كونا ماشىنىلارمۇ ئۇزلۇكسىز ئەرزانلاشتى، شۇنىڭ بىلەن بۇنداق ماشىنىلارنى ئىنتايىن تۆۋەن باھادا تۇركۈملەپ يىغىپ سېتىۋالغان چوڭ كاپىتالىستلارلا يەنە شۇ ماشىنىلارنى ئىشلىتىپ پايدا ئالالايدىغان بولدى. ئاخىرىدا، بۇ يەردىمۇ ئادەمنىڭ ئورنىنى پار ماشىنىسىنىڭ ئالغانلىقى خۇددى مۇشۇ تۇرۇدىكى بارلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ جەريانىغا ئوخشاشلا ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. پار كۈچىدىن پايدىلىنىش ئىشى ئەڭ دەسلەپتە پۈتۈنلەي تېخنىكا جەھەتتىكى بەزى توسالغۇلارغا، مەسىلەن، ماشىنا تەۋرىنىپ تۇرۇش، ماشىنا سۇرئىتىنى كونترول قىلىش قىيىن بولۇش، يېنىك تىپتىكى ماشىنىلار تېزلا كاردىن چىقىشقا ئوخشاش توسالغۇلارغا دۇچ كەلدى، ئەمما كىشىلەر تەجرىبىلەردىن بۇ توسالغۇلارنى يېڭىش ئۈسۈلىنى تېزلا

(272) 1864-يىلى يالغۇز لىستېردىلا توپ مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىدىغان موزدۇزلۇق كەسىپلىرىدە 800 يۇرۇش تىكىش ماشىنىسى ئىشلىتىلگەن.

(273) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 2-نومۇرلۇق دوكلات» 1864-يىل نەشرى 84-بەت 124-نومۇرلۇق.

ئۆگىنىۋالدى.(274) ناۋادا، نۇرغۇنلىغان ئىش ماشىنىلىرىنىڭ بىرقەدەر چوڭراق قول سانائەت ئىشخانىسىغا جۇغلىنىشى بىر تەرەپتىن پار كۈچىنىڭ قوللىنىلىشىغا تۈرتكە بولدى دېيىلسە، ئۇنداقتا يەنە بىر تەرەپتىن، پار بىلەن ئادەم مۇسكۇلى ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت ئىشچىلار ۋە ئىش ماشىنىلىرىنىڭ چوڭ زاۋۇتلارغا توپلىنىشىنى تېزلەتتى. مەسىلەن، ھازىر ئەنگلىيەدىكى «كىيىم-بېزەك»① ئىشلەپچىقىرىدىغان بۇ غايەت زور ساھە دەل باشقا كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدىغان كەسىپلەرگە ئوخشاشلا ئىشخانا قول سانائىتى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ۋە ئائىلە ئەمگىكىدىن زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشىغا ئۆتۈشتەك ئۆزگىرىشنى باشتىن كەچۈرمەكتە. ئەمما بۇنىڭدىن بۇرۇن، بۇ بارلىق شەكىللەر يېرىك سانائەتنىڭ تەسىرى ئاستىدا تامامەن ئۆزگىرىپ، پارچىلىنىپ غەلىتە شەكىلگە كىرىپ قالغانىدى، ئۇلاردا زاۋۇت تۈزۈمىنىڭ سىجىل تەرەققىيات ئامىللىرى كۆرۈلمىگەنىدى، بىراق زاۋۇت تۈزۈمىنىڭ بارلىق قورقۇنچلۇق تەرەپلىرى، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ چۈشىدىغان تەرەپلىرى ئاللىقاچان تەكرار كۆرۈلگەنىدى.(275)

ئىستخېيىلىك ئىرىپ بېرىلغان بۇ سانائەت ئىنقىلابى ئايالالارنى،

(274) مەسىلەن، لوندون پىملىكودىكى ھەربىي كىيىم زاۋۇتىدا، لوندون دېرىدىكى تىللى-گېندېرسون كۆينەك زاۋۇتىدا، لىمېرىكدىكى تېپىت شىركىتىنىڭ 1200دەك ئادەم ئىشلەيدىغان كىيىم-كېچەك زاۋۇتىدا ئەھۋال ئەنە شۇنداق ئىدى.

(275) «زاۋۇت تۈزۈمىگە ئۆتۈش يۈنىلىشى» («يالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 2-نومۇرلۇق دوكلات» 1864-يىل نەشرى 67-بەت). «ھازىر كەسىپلەرنىڭ ھەممىسلا ئۆتكۈنچى ھالەتتە تۇرماقتا ھەمدە گۈللۈك جىيەكچىلىك، رەخت توقۇش قاتارلىق كەسىپلەر باشتىن كەچۈرگەن ئاشۇنداق ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرمەكتە.» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 67-بەت 405-نومۇرلۇق) «بىر قېتىملىق مۇكەممەل ئىنقىلاب» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 46-بەت 318-نومۇرلۇق). 1840-يىللاردىكى يالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى مەزگىلىدە، پايپاقچىلىق ئىشى قولدا ئېلىپ بېرىلاتتى. 1846-يىلدىن باشلاپ تۇرلۇك ماشىنىلار قوللىنىلىشقا باشلىدى، ھازىر بۇ

①مۇشۇ تومنىڭ 878-بېتىگە قارالسۇن.— تۈزگۈچىدىن

بالىلارنى، ئۆسمۈرلەرنى ئىشقا سالىدىغان بارلىق سانائەت تارماقلىرىدا زاۋۇت قانۇنىنىڭ يولغا قويۇلۇشى نەتىجىسىدە سۈنئىي ئۈسۈلدا تېزلەشتۈرۈلدى. خىزمەت كۈنىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى، دەم ئېلىش ۋاقتىنى، ئىشقا چىقىش-ئىشتىن چۈشۈش ۋاقتىنى مەجبۇرىي بەلگىلەش، بالىلار سېنا ئالمىشىپ ئىشلەش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، مەلۇم ياشقا توشمىغان بالىلارنى ئىشقا سېلىشنى مەنئى قىلىش قاتارلىقلار بىر تەرەپتىن تېخىمۇ كۆپ ماشىنىلارنى ئىشلىتىشنى(276)، ھەمدە پارنى ئادەم مۇسكۇلى ئورنىدا ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىشنى تەلەپ قىلدى(277). يەنە بىر تەرەپتىن، ۋاقىت جەھەتتىن مەھرۇم قىلىنغان نەرسىلەرنى ئورۇن ئارقىلىق تولۇقلۇۋېلىش ئۈچۈن، ئورتاق ئىشلىتىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى مەسىلەن، مەش، زاۋۇت ئۆيى قاتارلىقلارنى تولۇقلاش ۋە كېڭەيتىش، يېغىپ ئېيتقاندا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى تېخىمۇ زور دەرىجىدە جۇغلاشقا ھەمدە شۇنىڭغا ماسلاشتۇرۇپ ئىشچىلارنى تېخىمۇ زور دەرىجىدە توپلاشقا توغرا كېلىدۇ. زاۋۇت قانۇنىنىڭ تەھدىتىگە دۇچ

ماشىنىلار پار بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان بولدى. ئەنگلىيىدە پايپاق توقۇش كەسپىگە يالالانغان تۇرلۇك ياشتىكى (ئۈچ ياشتىن باشلاپ) ئەر-ئايال ئىشچىلارنىڭ سانى 1862-يىلى تەخمىنەن 120 مىڭ ئىدى. پارلامېنتنىڭ 1862-يىلى 2-ئاينىڭ 11-كۈنىدىكى دوكلاتىغا[371] ئاساسلانغاندا ئۇلاردىن ئاران 4063 ئادەم زاۋۇت قانۇنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان.

(276) مەسىلەن، ساپالچىلىق توغرىسىدا، «گلازگو برىتانىيە ساپال بۇيۇم زاۋۇتى»نى قۇرغان كوكرېن شىركىتىنىڭ دوكلاتىدا مۇنداق دېيىلگەن: «مەھسۇلات مىقدارىمزنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ھازىر ماشىنىلارنى كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىدىغان بولدۇق، مەلۇمكى، ئىشچىلارنى ماشىنىغا قاراشقا سالدۇق، ھەر كۈنلۈك ئەھۋالغا قاراپ، بىزدە كونا ئۈسۈلنى قوللانغان چاغدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرالايدىغانلىقىمىزغا ئىشەنچ تۇغۇلدى.» («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1865-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 13-بەت). «زاۋۇت قانۇنىنىڭ رولى ماشىنىلارنىڭ ئىشلىتىشنى يەنمۇ ئىلگىرى سۈرۈش بولدى» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 13-، 14-بەت)

(277) مەسىلەن، ساپالچىلىقتا زاۋۇت قانۇنى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، قول بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان چىغرىق ئورنىغا موتۇرلۇق چىغرىق ئىشلىتىلىدىغان ئەھۋاللار خېلى كۆپەيدى.

كەلگەن ھەر بىر ئىشخانا قول سانائىتى ئورنىنىڭ تەلۈلەرچە قايتلاقايتا ماختاپ ئۈچۈرىدىغان ئاساسلىق قارشى دەلىلى ئەمەلىيەتتە: تېخنىمۇ زور مقداردا كاپىتال چىقىم قىلىش شەرت، شۇنداللا كونا كۆلەم ئاساسىدا ئىشلەپچىقىرىشنى داۋاملاشتۇرغىلى بولىدۇ، دېگەندىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئىشخانا قول سانائىتى ۋە ئائىلە ئەمگىكى ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىلىك شەكىلگە ۋە ئائىلە ئەمگىكىنىڭ ئۆزىگە كەلسەك، ئۇنداقتا، خىزمەت كۈنىگە ۋە باللار ئەمگىكىگە چەك قويۇلۇشقا ئەگىشىپ، بۇلارمۇ كۈندىن-كۈنىگە مەۋجۇتلۇق ئورنىدىن مەھرۇم قالىدۇ. ئەرزان ئەمگەك كۈچلىرىنى چەكسىز ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئۇلارنىڭ رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنىڭ بىردىنبىر ئاساسى.

زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇھىم شەرتى—ئىشلەپچىقىرىش نەتىجىسىنى نورمال كاپالەتكە ئىگە قىلىش، مۇنداقچە ئېيتقاندا، مەلۇم ۋاقىت ئىچىدە مۇئەييەن مقداردا تاۋار ئىشلەپچىقىرىلغان بولۇش، ياكى ئالدىنئالا كۆزلەنگەن پايدىلىق ئۇنۇمنى قولغا كەلتۈرگەن بولۇش، بولۇپمۇ خىزمەت كۈنى بەلگىلەنگەندىن كېيىن تېخنىمۇ شۇنداق بولۇش. ئىككىنچى شەرتى، بەلگىلەنگەن خىزمەت كۈنىدە قانۇن بويىچە بەلگىلەنگەن دەم ئېلىش ۋاقتى ئەمگەكنى تۈيۈقسىز ۋە دەۋرىيلىك توختاتقىلى بولىدىغان، ئەمما ئىشلەپچىقىرىلىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بۇيۇملار زىيانغا ئۇچرىمايدىغان بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەلۋەتتە، مەلۇم خىمىيلىك ۋە فىزىكىلىق جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈشكە توغرا كېلىدىغان كەسىپلەر (مەسىلەن، كۈلالچىلىق، ئاقارتىش، بوياقچىلىق، بولكىچىلىق كەسىپلىرى ۋە كۆپىنچە مېتال پىششىقلاش كەسىپلىرى)گە قارىغاندا، ساپ مېخانىكىلىق كەسىپلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش نەتىجىسى بىرقەدەر ئاسان كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ، ئەمگەكنى توختىتىش ئىشمۇ ناھايىتى ئاسانغا چۈشىدۇ. پەقەت چەكلىمگە ئۇچرىمايدىغان ئىش كۈنى، كېچىلىك ئىش ھەمدە ئادەم كۈچىنى خالىغانچە دەپسەندە قىلىش مەۋجۇت بولۇپلا

تۇرىدىكەن، تەبىئىي شەكىللىنىدىغان ھەر بىر توسالغۇ ناھايىتى تېزلا ئىشلەپچىقىرىشتىكى مەڭگۈلۈك «تەبىئىي چەك» دەپ قارىلىدۇ. زاۋۇت قانۇنى مۇشۇنداق «تەبىئىي چەك»لەرنى شۇنداق ئىشەنچلىك يوقىتىدۇكى، زىياندىش ھاشارەتلەرنى يوقىتىدىغان ھەرقانداق زەھەرلىك دورىنىڭ ئۇنۇمىمۇ بۇنچىلىك بولماس. «مۇمكىن ئەمەس» دېگەن سۆزنى ھەرقانداق ئادەم كۈلالچىلىق كەسپىدىكى ئەپەندىلەردىنمۇ قاتتىق ۋارقىرغان ئەمەس. 1864-يىلى ئۇلاردىنمۇ زاۋۇت قانۇنى مەجبۇرىي يولغا قويۇلۇپ، 16 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن مۇمكىن ئەمەس دېيىلگەن ئىشلارنىڭ ھەممىسى يوقالدى. زاۋۇت قانۇنى تۇپەيلىدىن

«كۈلال توپىسىنى قۇرۇتۇپ پىششىقلاپ ئىشلەش ئۇرنىغا ئىشلىتىلگەن يېڭىچە پرېسلاش ئۈسكۈنى، كېسەكنى قۇرۇتىدىغان پېچلارنىڭ يېڭىچە قۇرۇلمىسى قاتارلىقلار ساپالچىلىق تېخنىكىسىدا ئىنتايىن مۇھىم ئىشلار ئىدى، ئۇلار ئالدىنقى ئەسىردىكى تەڭداشسىز ساپالچىلىق تېخنىكىسىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىگەنلىكىنىڭ بەلگىسى بولدى...پېچنىڭ ھارارىتى زور دەرىجىدە تۆۋەنلىتىلدى، كۆمۈر سەرپىياتى زور دەرىجىدە ئازايتىلدى، ساپال بۇيۇملار تېخنىمۇ تېز ياسىلىدىغان بولدى»(278).

تۇرلۇك قىياسلارنىڭ ئەكسىچە، ساپال بۇيۇملارتىڭ تەننەرخى ئۆسمەستىن، بەلكى مەھسۇلات مقدارى ئاشقانىدى، نەتىجىدە، 1864-يىل 12-ئايدىن 1865-يىل 12-ئايغىچە بولغان بۇ 12 ئاي ئىچىدە، ساپال بۇيۇملارنىڭ ئېكسپورت قىممىتى ئالدىنقى ئۇچ يىل ئىچىدىكى ئوتتۇرىچە ئېكسپورت قىممىتىدىن 138 مىڭ 628 فوند سترېرلىڭ ئاشتى. سەرەڭگىچىلىك كەسپىدە، ئۆسمۈرلەر چۈشلۈك غىزا يەۋاتقاندىمۇ سەرەڭگە ياغچىنى قىزىپ تۇرغان فوسفور سۇيۇقلۇقىغا چىلاپ تۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى، بۇنداق سۇيۇقلۇقتىن چىقىدىغان زەھەرلىك گاز ئۇلارنىڭ

(278) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1865-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 96-، 127-بەتلەر.

يۈزىگىلا ئۇرۇلۇپ تۇراتتى، بۇنداق ئەھۋاللار ئىلگىرى تېخى تەبىئىي قانۇنىيەت دەپ قارالغاندى. زاۋۇت قانۇنى (1864-يىلى)نىڭ يولغا قويۇلۇشى ئارقىسىدا زاۋۇتلار ۋاقتىنى تېجەشكە مەجبۇر بولدى، نەتىجىدە بۇ چىلاش ماشىنىسىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تۈرتكە بولدى، بۇنداق ماشىنىلاردىن چىققان گاز ئادەم بەدىنىگە ئۇرۇلمايتتى.(279) نۆۋەتتە زاۋۇت قانۇنىنىڭ چەكلىمىسىگە تېخى ئۇچرىمىغان گۈللۈك جىيەك ئىشلەپچىقىرىدىغان ئىشخانا قول سانائىتى تارماقلىرى يەنىلا تۈرلۈك گۈللۈك جىيەك ماتېرىياللىرىنى قاقلاپ قۇرۇتۇش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلقى ئوخشاش ئەمەس، بەزىسى ئۇچ مىنۇت، بەزىسى بىر سائەت ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇن بولغاچقا، تاماق ۋاقتىنى مۇقىم قىلغىلى بولمايدۇ، دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى. بۇنداق قاراشقا بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى مۇنداق جاۋاب بەردى:

«بۇ يەردىكى ئەھۋال تام قەغىزى ياساش كەسپىدىكى بىلەن ئوخشاش. بۇ تارماقتىكى بەزى مۇھىم زاۋۇتلارنىڭ خوجايىنلىرى كەسكىن مۇنازىرىلىشىپ، ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىياللارنىڭ خۇسۇسىيتى ۋە بۇ ماتېرىياللار ئۆتكۈزۈلىدىغان تۈرلۈك ئىش تەرتىپلىرى پەرقلىق بولغاچقا، ئەمگەكنى بىردىنلا توختىتىپ تاماققا قويۇپ بېرىلسە، ئېغىر زىيان كېلىپ چىقىدۇ، دېيىشكەنىدى... «زاۋۇت قانۇنىنىڭ تولۇقلىما نىزامى» «1864-يىل»نىڭ 6-پاراگراف 6-مادىدىكى بەلگىلىمە بويىچە، مۇشۇ قانۇن ئېلان قىلىنغان كۈندىن باشلاپ ئۈلارغا 18 ئايلىق مۆھلەت بېرىلىدۇ، مۆھلەت توشقاندىن كېيىن ئۇلار زاۋۇت قانۇنىدا بەلگىلەنگەن دەم ئېلىش ۋاقتىغا رىئايە قىلىشى شەرت.» (280)

(279) سەرەڭگە زاۋۇتى مۇشۇ خىلدىكى ماشىنىلارنى ۋە باشقا ماشىنىلارنى ئىشلەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ بىر تارمىقىدىكى 230 نەپەر ياش ئىشچى ئورنىغا 14 ياشتىن 17 ياشقىچە بولغان 32 نەپەر ئوغۇل-قىز ئۆسمۈر ئالماشتۇرۇلدى. 1865-يىلى پار قۇۋۇتىنى قوللىنىلغانلىقتىن ئىشچى تېجەيدىغان بۇنداق ئۇسۇل يەنمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى.

(280) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 2-نومۇرلۇق دوكلات» 1864-يىل نەشرى 9 - بەت 50-نومۇرلۇق.

پارلامېنت بۇ قانۇننى ئەمدىلا تەستىقلىشىغا، جانابى زاۋۇت خوجايىنلىرى شۇنى بايقاشتىكى:

«بىز ئەسلىدە زاۋۇت قانۇنىنى يولغا قويغاندىن كېيىن پەيدا بولىدۇ دەپ مۆلچەرلىگەن تۈرلۈك نۇقسانلار كۆرۈلمىدى. ئىشلەپچىقىرىشتا ھېچقانداق پالەچ ئەھۋالنى بايقىمىدۇق. ئەمەلىيەتتە بىز ئوخشاش بىر ۋاقىت ئىچىدە تېخىمۇ كۆپ مەھسۇلات ئىشلەپچىقاردۇق.»(281)

بىز شۇنى كۆردۇقكى، ئەنگلىيە پارلامېنتى (ئۇنىڭ بۇ ئىجادچانلىق روھىنى ھېچكىمنىڭ ئەيىبلىمەيدىغانلىقى ئېنىق) تەجرىبىلەرگە ئاساسلىنىپ، پەقەت مەجبۇرلاش خاراكتېرىدىكى قانۇن ئارقىلىق، ئىش كۈنىگە چەك قويۇش ۋە ئۇنى بەلگىلەشكە توسالغۇ بولىدىغان ئاتالمىش ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدىكى تەبىئىي توسالغۇلارنىڭ ھەممىسىنى يوقاتقىلى بولىدىغانلىقىنى بىلىپ يەتكەنىدى. شۇڭا زاۋۇت قانۇنى مەلۇم بىر سانائەت تارمىقىدا يولغا قويۇلغاندا، ئۇلارغا ھەمىشە ئالتە ئايدىن 18 ئايغا قەدەر مۆھلەت بېرىلەتتى، بۇ مەزگىلدە زاۋۇت خوجايىنلىرىنىڭ قىلىدىغان ئىشى تېخنىكا جەھەتتىكى توسالغۇلارنى چىقىرىپ تاشلاش ئىدى. مىرابونىڭ «مۇمكىن ئەمەس؟ ماڭا بۇنداق ئەخمىقانە گەپلەرنى ئىككىنچى دېمە!» دېگەن بۇ ھېكمەتلىك سۆزى ھازىرقى زامان تېخنولوگىيىسىگە ناھايىتى باپ كېلىدۇ. لېكىن، ناۋادا زاۋۇت قانۇنى شۇنداق قىلىپ ئىشخانا قول سانائىتى ئىشلەپچىقىرىشىدىن زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆتۈشتە زۆرۈر بولغان ماددىي ئامىللارنى خۇددى ئىللىق مۇھىتقا ئوخشاش ۋايىغا يەتكۈزدى دېسەك، ئۇنداقتا، ئۇ يەنە كاپىتال چىقىمىنى كېڭەيتىشنى زۆرۈرىيەتكە ئايلاندۇرغانلىقتىن ئۇششاق ئۇستىلارنىڭ ۋەيران بولۇشىنى ۋە كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىنى تېزلەشتۈردى.(282)

(281) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1865-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 22-بەت.

(282) «زۆرۈر ئۆزگەرتىش...نى نۇرغۇنلىغان كونا قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرىدا يولغا

ساپ تېخنىكىلىق توسالغۇلارنى ۋە تېخنىكا جەھەتتىن يوقاتقىلى بولىدىغان توسالغۇلارنى قويۇپ تۇرساق، ئەمدى ئىش كۈننىي بەلگىلەش ئىشى ئىشچىلارنىڭ تەرتىپسىز تۇرمۇشقا ئادەتلىنىپ قېلىشىدەك توسالغۇغا دۇچ كەلدى، بولۇپمۇ ئىشقا قاراپ ھەق بېرىلىدىغان، بىر كۈن ياكى بىر ھەپتە ئىچىدە ئىسراپ بولغان ۋاقىتنى كېيىنچە ئارتۇق ئىشلەش ياكى كېچىلىك ئىشلەش يولى بىلەن تولۇقلىغىلى بولىدىغان جايلاردا— بۇ ئۇسۇل قۇرامغا يەتكەن ئىشچىلارنى ياۋايىلاشتۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ قۇرامىغا يەتمىگەن ھەمراھلىرى ۋە ئايال ھەمراھلىرىنى ھالاكەتكە يۈزلەندۈرىدۇ—بۇنداق ئەھۋال كۆرۈلدى.(283) ئەمگەك كۈچى سەرپىياتى جەھەتتىكى بۇنداق پۈتۈنلەي تەرتىپسىز ئەھۋال زېرىكىشلىك، ئېغىر ئىشقا ئىستىخىيىلىك ھالدا قايتۇرۇلغان قوپال ئىنكاس بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئەھۋالنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە

قويغىلى بولمايدۇ، چۈنكى ئۇنىڭغا خېلى كۆپ كاپىتال چىقىم قىلىش كېرەك، ئەمما ھازىر نۇرغۇنلىغان ئىشخانا ئىگىلىرىنىڭ مالىيە كۈچى بۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ…ژاۋۇت قانۇنى يولغا قويۇلۇشى بىلەن ۋاقىتلىق قالايمىقانچىلىقنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇقەررەر. بۇنداق قالايمىقانچىلىقنىڭ دەرىجىسى چىقىرىپ تاشلاشقا تېگىشلىك نۇقسانىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ.» («ژاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1865-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 96-، 97-بەتلەر)

(283) دومنا پېچلارنى مىسالغا ئالساق، «ئىشچىلار دۇشەنبە كۈنى ئىشقا چىقماي ئادەتلىنىپ كەتكەچكە، بەزىدە سەيشەنبە كۈنىنىڭ بەزى ۋاقىتلىرىدا ياكى پۈتۈن كۈن ئىشقا چىقمايدىغان بولغاچقا، ھەپتە ئاخىرىدا ئەمگەك ۋاقتى ئۇمۇمەن خېلىلا سوزۇلۇپ كېتەتتى» («بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 3-نومۇرلۇق دوكلات» 6-بەت). «كىچىك ئۇستىلارنىڭ ئەمگەك ۋاقتى ئۇمۇمەن ئىنتايىن تەرتىپسىز ئىدى. ئۇلار ئىككى كۈن ياكى ئۈچ كۈن قويۇپ بېرىلەتتى، ئاندىن كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ ئىشلەپ زىيانىنىڭ ئورنىنى تولدۇراتتى…ئەگەر ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى بولسا تېخى ئۆز پەرزەنتلىرىنمۇ ئىشقا سالاتتى.» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 7-بەت) «ئىشقا چىقىش ۋاقتى تەرتىپسىز بولۇشتەك بۇ ئەھۋال كىشىلەرنىڭ ئارتۇق ئىشلەش يولى بىلەن زىيانىنى ئورنىنى تولدۇرۇش ئىمكانىيىتى ھەمدە شۇنىڭغا ئادەتلىنىپ قالغانلىقى تۈپەيلى داۋاملىشۇھەردى.» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش،18-بەت) «بىرمىنھامدا ۋاقىت ئىسراپچىلىقى كىشىنى چۆچۈتىدۇ…قىسمەن ۋاقىتتا ئۇلار لاغايلاپ يۈرۈپ، قالغان ۋاقىتتا جېنىنىڭ بارىچە ئىشلەيدۇ.» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 11-بەت)

تۇرغانلىقىدىن كېلىپ چىققانلىق ئېھتىمالى ناھايىتى زور ئىدى. يەنە كېلىپ بۇنداق ھۆكۈمەتسىزلىك يەنە كاپىتالنىڭ ئەمگەك كۈچىنى چەكلىمىسىز دەرىجىدە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلاتتى. سانائەت دەۋرىيلىكىنىڭ ئۇمۇمىي دەۋرىيلىك ئۆزگىرىشى ۋە بازارنىڭ ھەربىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىغا خاس پەۋقۇلئاددە تەۋرىنىشىدىن باشقا، يەنە دېگۈز سەپىرى مەۋسۇمىنىڭ دەۋرىيلىك بولۇشى ياكى مودا قوغلىشىش سەۋەبىدىن شەكىللەنگەن ئاتالمىش ئاۋات مەزگىل بارلىققا كەلدى، بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئەڭ قىسقا مۆھلەت ئىچىدە زور مىقداردا مال زاكاز قىلىپ بولىدىغان ئەھۋاللارمۇ ئۇشتۇمتوت كۆرۈلۈپ قېلىشى مۇمكىن. بۇنداق قىسقا مۇددەتلىك مال زاكاز قىلىدىغان ئادەت تۆمۈرىيول ۋە تېلېگراف ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بارغانسېرى پاتپات كۆرۈلىدىغان بولۇپ قالدى. مەسىلەن، لوندوندىكى مەلۇم بىر زاۋۇت خوجايىنى مۇنداق دەيدۇ:

«تۆمۈرىيول سىستېمىسى دۆلەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغىچە كېڭىيىپ، قىسقا مۆھلەتلىك مال زاكاز قىلىش ئادىتىگە زور پايدىسى بولدى؛ ھازىر خېرىدارلار گلازگو، مانچېستېر ۋە ئېدىنبۇرگدىن ھەر 14 كۈندە بىر قېتىم كېلىدۇ، ياكى بىزنىڭ سىتىدىكى مال تەمىنلەپ بېرىدىغان چوڭ سودا سارىيىمىزغا بېرىپ توپ-توپى بىلەن مال سېتىۋالىدۇ. ئۇلار مالنى بۇرۇنقىدەك مال سارىيىدىن سېتىۋالماي، بەلكى دەرھال مال ئۆتكۈزۈپ بېرىش زاكاز قەغىزى ئەۋەتىدۇ. بىرنەچچە يىللار ئىلگىرى، بىز سودا سۇس پەسلىدە ھەمىشە سودا ئاۋات بولىدىغان چاغدىكى ئېھتىياجلىق نەرسىلەرنى ئالدىنئالا تەييارلىۋالاتتۇق، ئەمما ھازىر نېمىنىڭ ئېھتىياجلىق بولىدىغانلىقىنى ھېچكىم مۆلچەرلىيەلمەيدۇ».(284)

تېخنىچە زاۋۇت قانۇنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمىغان زاۋۇتلاردا ۋە

(284) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 4-نومۇرلۇق دوكلات» 32-بەت. «ئېپتېشلارغا قارىغاندا، تۆمۈرىيول سىستېمىسىنىڭ كېڭىيىشى ئۇشتۇمتوت مال زاكاز قىلىدىغان ئادەتكە قالتىس پايدىلىق بولۇپتۇ، بۇنىڭ بىلەن ئىشچىلار جېنىنىڭ بارىچە ئىشلىگىلى تۇرۇپتۇ، تاماققا قارىغۇدەك چولىسمۇ يوق ئىكەن، ئىش ۋاقتىدىن ئاشۇرۇپ ئىشلەۋېتىپتۇ.» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 31-بەت)

قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرىدا ئاتالمىش سودا ئاۋات بولىدىغان پەسىل كەلگەندە، ئۇشتۇمتوت كېلىپ قالغان زاكاز مال سودىسىنى دەپ، كىشىنى چۆچۈتىدىغان دەۋرىيلىك زىيادە ئەمگەك ھەدەپ يولغا قويۇلدۇ. زاۋۇت، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىسى ۋە سودا دۇكىنى قاتارلىقلارنىڭ تاشقى تارماق ئاپپاراتلىرىدا يەنى ئەسلىدىنلا ئىنتايىن تەرتىپسىز ئائىلە ئەمگىكى ساھەلىرىدە، خام ئەشيا ۋە مال زاكاز قىلىش پۈتۈنلەي كاپىتالىستنىڭ كەيپىياتىغا باغلىق بولىدۇ، ئۇ يەرلەردە كاپىتالىست ئىشخانا، ماشىنا قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىش مەسلىسىنى ئويلاپمۇ قويمايدۇ، پەقەت ئىشچىلارنىڭ ھاياتى بەدىلىگە خەتەرگە تەۋەككۈل قىلىدۇ. بۇ ساھەدە ئىشلىتىشكە ھەر ۋاقىت تەييار تۇرىدىغان بىر زاپاس ئىشلەپچىقىرىش قوشۇنى سىستېمىلىق تەربىيىلىنىپ تۇرىدۇ، بۇ زاپاس قوشۇن بىر يىلنىڭ قىسمەن ۋاقىتلىرىدا ئادەم چىدىغۇسىز ئېغىر ئەمگەككە مەجبۇرىي سېلىنىپ كاردىن چىقىدۇ، قالغان چاغلاردا بولسا ئىش يوقلىقىدىن نامراتلىشىپ، چۆشكۈنلىشىدۇ، بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ دوكلاتىدا مۇنداق دېيىلىدۇ:

«ياللىغۇچى خوجايىنلار ئائىلە ئەمگىكىدە ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن تەرتىپسىزلىكتىن پايدىلىنىدۇ، تېزلىكتە تۇگىتىشكە توغرا كەلگەن ئىشلاردا ئائىلە ئەمگىكىنىڭ ۋاقتىنى كېچە سائەت 11، 12، ئىككىلەرگىچە ئۇزارتىشقا مەجبۇرلايدۇ، ئەمەلىيەتتە، ئادەتتە ئېيتىلىپ كېلىۋاتقىنىدەك، ئۆزى خالىغان ۋاقىتقىچە ئۇزارتىدۇ»، ئەمما ئەمگەك ئورنى «قاڭقىق ھەم ئىسلىشىپ كەتكەن بولۇپ ھوشىزدىن كېتەيلا دەپ قالىسز. بېرىپ ئىشكىنمۇ ئېچىۋېتەرسىز، ئەمما يېنىپ كىرىشكە جۈرئەت قىلالمايسىز.»(285)

بىر گۈۋاھچى موزدۇز سوئالغا مۇنداق جاۋاپ بېرىدۇ:

(285) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 4-نومۇرلۇق دوكلات» 35-بەت 235-نومۇرلۇق ۋە 237-نومۇرلۇق.

«خوجايىنلىرىمىز بەك غەلىتە، ئۇلار بىر بالا يېرىم يىل ئۆلگىدەك ئىشلەپ، قالغان يېرىم يىل ئېچىدە ھەممە يەردە بىكار لاغايلاپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولسىمۇ، بۇنىڭ بالىلار ئۈچۈن ھېچقانداق زىيىنى يوق، دەپ قارايدىكەن.»(286)

بۇ ئاتالمىش «سودا ئادەتلىرى» (with the growth of tradel usage which have grown] بۇرۇنمۇ ۋە ھازىرمۇ خۇددى تېخنىكىلىق توسالغۇغا ئوخشاش مەنپەئەت مۇناسىۋىتى بولغان كاپىتالىستلار تەرىپىدىن ئىشلەپچىقىرىشتىكى «تەبىئىي چەك» دېيىلگەن، بۇ پاختا توقۇمىچىلىق ماگناتلىرى زاۋۇت قانۇنىنىڭ① تەھدىتىگە ئۇچرىغان دەسلەپكى چاغلاردا ئەڭ ياقتۇرۇپ توۋلايدىغان شوئار ئىدى. گەرچە ئۇلارنىڭ سانائىتى دۇنيا بازىرىغا باشقا ھەرقانداق سانائەتتىنمۇ بەكرەك يۆلىنىدىغان، شۇ ئارقىلىق دېڭىز قاتنىشىغا تېخىمۇ يۆلىنىدىغان بولسىمۇ، ئەمما تەجرىبىلەر ئۇلارنىڭ يالغانچىلىقلىرىنى ئېچىپ تاشلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ھەرقانداق بىر ئاتالمىش «سودا تۇسقى» ئەنگلىيىنىڭ زاۋۇت تەكشۈرگۈچىلىرى تەرىپىدىن تېتقىسز باھانە دەپ قارالدى.(287) ئەمەلىيەتتە، بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ ئىنتايىن ئەستايىدىل ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشى شۇنى ئىسپاتلىدىكى،

(286) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 127-بەت 56-نومۇرلۇق.

(287) ئېسىمدە قېلىشچە، دېڭىز قاتنىشى ئارقىلىق يەتكۈزۈپ بېرىلىدىغان ھاۋالە قىلىنغان زاكاس مالنىڭ دەل ۋاقتىدا يەتكۈزۈپ بېرەلمەسلىكىدىن كېلىپ چىققان سودا زىيىنى 1832- ۋە 1833-يىللاردا جانابي زاۋۇت خوجايىنلىرى ئەڭ ياقتۇرۇپ مىسالغا ئالىدىغان ئاساسلار ئىدى. ئەمدىلىكتە پار ھەر قانداق مۇساپىنىڭ يېرىمىنى دېگۈدەك قىسقارتتى، شۇنىڭدەك قاتناش ئىشلىرى يېڭىدىن تەڭشەلدى. شۇڭا بۇ مەسىلىدە ئوتتۇرىغا قويغۇدەك ئىلگىرىكىدەك بىرمۇ ئاساس قالمىدى. بۇ سەپسەتىلەر ئەينى ۋاقىتتىلا ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىغا بەرداشلىق بېرەلمىگەنىدى، ھازىرمۇ ھەم قايتا سىناققا بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىقى ئېنىق. «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1862-يىل 10-ئاينىڭ31 -كۈنى» 54-، 55-بەتلەر.

① 1833-يىلدىكى زاۋۇت قانۇنىنى كۆرسىتىدۇ، مۇشۇ تومنىڭ 523-529-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

بەزى سانائەتلەردە، خىزمەت كۈنىنى بەلگىلەش پەقەت ئاللىقاچان ئىشلىتىلگەن ئەمگەك مقدارىنى پۈتۈن بىر يىلغا بىرقەدەر تەكشى قىلىپ تەقسىملەشتىنلا ئىبارەت؛(288) بۇ بەلگىلىمە ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولىدىغان، قىلچە ئەھمىيىتى يوق، ئەسلىدىنلا يېرىك سانائەت تۈرۈمىگە ئويغۇن كەلمەيدىغان، ئۆزگىرىشچان، مودا قوغلىشىدىغان كەيپىياتقا(289) قويۇلغان بىرىنچى مۇھاپىق چەك؛ يېراق ئوكيان قاتنىشى ۋە ئادەتتىكى قاتناش قوراللىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا پەسىللىك ئەمگەكنىڭ ئۆزىگە خاس تېخنىكا ئاساسى بۇزۇپ تاشلاندى.(290)؛ زاۋۇت ئۆيىنىڭ كېڭەيتىلىشى، ماشىنىلارنىڭ كۆپەيتىلىشى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىشلەيدىغان ئىشچى سانىنىڭ كۆپىيىشى(291) شۇنىڭدەك توپ تارقىتىش سودىسى تۈرۈمنىڭ تەبىئي شەكىللىنىشى قاتارلىقلارنىڭ ئەكس رولى

(288) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 3-نومۇرلۇق دوكلات» 18-بەت 118-نومۇرلۇق.

(289) 1699-يىللا جون بېللېرس مۇنداق كۆرسەتكەن: «مودا ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، نامرات كىشىلەرنى كۆپەيتىۋېتىدۇ. ئۇنىڭ مۇنداق ئىككى چوڭ زىيىنى بار: 1. يالالانما ئىشچىلار قىش پەسلىدە ئىش تاپالمىغانلىقتىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ، چۈنكى گەزمال سودىگەرلىرى ۋە توقۇمچىلىق فابرىكىلىرىنىڭ خوجايىنلىرى ئەتىيازدا بولغىچە شۇ ئەتىيازدا نېمىنىڭ ئەڭ مودا بولىدىغانلىقىنى بىلمەي تۇرۇپ كاپىتال چېقىم قىلىپ ئىشچى يالالاشقا جۇرئەت قىلالمايدۇ؛ 2. ئەتىيازدا يالالانما ئىشچىلار يېتىشمەي قالىدۇدە، خانلىق سودا ئىشلىرىنىڭ پەسىللىك ياكى بىرىم بىللىق ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن رەخت توقۇمچىلىق فابرىكىلىرىنىڭ خوجايىنلىرى نۇرغۇن شاگىرت ئىشچىلارنى ئېلىشقا مەجبۇر بولىدۇ، ھەتتا ئېتىزدا ئىشلەۋاتقان دېھقانلارنمۇ زورلاپ ئەكىلىدۇ، نەتىجىدە يىزىلاردا ئادەم ئازىيىپ كېتىپ، شەھەرگە تىلەمچىلەر تولۇپ كېتىدۇ، قىش يېتىپ كەلگەن ھامان تىلەمچىلكتىن نومۇس قىلغانلار ئاچلىقتىن ئۆلىدۇ.» «نامراتلار، سانائەت، سودا، مۇستەملىكە ۋە ئەخلاق چۈشكۈنلۈكى توغرىسىدا» 9-بەت

(290) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 5-نومۇرلۇق دوكلات» 171-بەت 34-نومۇرلۇق

(291) مەسلەن، بريدفوردلۇق ئېكسپورت سودىگەرلىرىنىڭ گۇۋاھلىق سۆزىدە دېيىشچە: «بۇنداق ئەھۋالدا، ناھايىتى روشەنكى، ئۆسمۈرلەر سودا دۇكىنىدا ئەتىگەن سائەت سەككىزدىن كەچ سائەت يەتتە ياكى يەتتە يېرىمغىچە ئىشلىسىلا بولىدى، ۋاقىتنى يەنە ئۆزارتىشنىڭ ھاجىتى

تۇيۇقسىز كونترول قىلغىلى بولمايدۇ، دەپ قارالغان ئاتالمىش شەرتلەرنىڭ ھەممىسى يوقىتىلدى.(292) ۋەھالەنكى، خوددى كاپىتال ئۆز ۋاكالەتچىلىرىنىڭ تىلى ئارقىلىق بىرنەچچە قېتىم ئېيتقىنىدەك، كاپىتالنى بۇنداق ئۆزگىرىشكە ماقۇل كەلتۈرۈش ئىشىنى «پەقەت پارلامېنتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەتبىقلىنىدىغان مەلۇم بىر پەرمانىنىڭ بېسىمى ئاستىدا»(293)، يەنى ئىش كۈنىنى قانۇن ئارقىلىق مەجبۇرىي بەلگىلىگەن ئەھۋالدا ئاندىن ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

يوق. بىردىنبىر مەسىلە شۇكى، چىقمىنى ۋە ئادەم سانىنى كۆپەيتىشكە توغرا كېلىدۇ. ئەگەر بەزى خوجايىنلار پايدىنى دەپ مۇنچىۋالا ئاچكۆزلۈك قىلمىغان بولسا، باللارنىڭ بۇنچە كەچىكچە ئەمگەك قىلىشى ھاجەتسىز ئىدى؛ بىر ماشىنىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن 16—18 فوند ستېرلىڭ كېتىدۇ... قىينىچىلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇسكۇنە كەمچىلىكى ۋە بوشلۇق يېتىشمەسلىكىدىن كېلىپ چىققان.» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 171-بەت 35، 36، 38-نومۇرلۇق)

(292) يۇقىرىقىغا ئوخشاش. لوندوندىكى مەلۇم بىر زاۋۇت خوجايىنىنىڭ قارىشىچە، ئىش كۈنىنى مەجبۇرىي بەلگىلەش ئىشچىلارنى زاۋۇت خوجايىنلىرىنىڭ زىيان-زەخمىتىدىن ساقلاپ قالىدىغان ۋاستە، شۇنداقلا زاۋۇت خوجايىنىنمۇ توپ تارقىتىش سودىگەرلىرىنىڭ زىيان-زەخمىتىدىن ساقلاپ قالىدىغان ۋاستە ئىكەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بىزنىڭ كەسىپىمىزگە چۈشكەن بېسىم ئېكسپورت سودىگەرلىرىدىن كېلىدۇ؛ مەسىلەن، ئۇلار مالنى يەلكەنلىك كېمە ئارقىلىق توشۇشنى خالايدۇ، ئۇلار ھەم كۆزلىگەن جايغا مەلۇم پەسلىدە يېتىپ بېرىشنى، ھەم يەلكەنلىك كېمىنىڭ توشۇش ھەققى بىلەن پاراخوتنىڭ توشۇش ھەققى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق سوممىنى ئۆز چۆنتىكىگە سېلىشنى ئويلايدۇ؛ ياكى ئىككى پاراخوت ئېچىدىن ئەڭ ئاۋۋال يولغا چىقىدىغىنىنى تاللىۋېلىپ، چەت ئەل بازىرىغا ئۆز رىقابەتچىلىرىدىن بۇرۇن يېتىپ بارماقچى بولىشىدۇ.» (81-بەت 32-نومۇرلۇق)

(293) مەلۇم بىر زاۋۇت خوجايىنى مۇنداق دەيدۇ: «پەقەت پارلامېنتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەتبىقلىنىدىغان مەلۇم بىر پەرمانىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش ئىشىنى قۇربان قىلغاندىلا ئاندىن بۇنداق ئەھۋالدىن ساقلانغىلى بولىدۇ.» («بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 5-نومۇرلۇق دوكلات» 10-بەت 38-نومۇرلۇق)

9. زاۋۇت قانۇنى (سەھىيە ۋە مائارىپقا ئائىت ماددىلار). بۇ قانۇننىڭ ئەنگلىيىدە ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلۇشى

زاۋۇت قانۇنى—جەمئىيەتنىڭ ئىستىخبىلىك ھالەتتە كېلىۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا تۇنجى قېتىم ئاڭلىق، پىلانلىق كۆرسەتكەن ئەكس تەسىرى. خۇددى بىز قەيت قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇ خۇددى پاختا يىپ، توختىما ئۇرچۇقلۇق يىپ ئىگىرىش ماشىنىسى ۋە تېلېگراممىغا ئوخشاشلا، يېرىك سانائەتنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى ھېسابلىنىدۇ.① زاۋۇت قانۇننىڭ ئەنگلىيىدە ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلۇش ئەھۋالىنى تىلغا ئېلىشتىن بۇرۇن، ئەنگلىيە زاۋۇت قانۇننىڭ خىزمەت كۇنىنىڭ سائەت سانى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بەزى ماددىلىرىنى قىسقىچە ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمىز.

سەھىيىگە دائىر ماددىلاردىكى كاپىتالىستلار ئاسانلا چەتنەپ كېتەلەيدىغان سۆزلەرنى قويۇپ تۇرايلى، بۇ ماددىلارنىڭ مەزمۇنىمۇ ئىنتايىن ئاددىي بولۇپ، ئەمەلىيەتتە پەقەت تامنى ھاكلاش ۋە باشقا بىر قانچە تۈرلۈك تازىلىق تەدبىرلىرى، ھاۋا ئۆتۈشۈپ تۇرۇش، خەتەرلىك ماشىنىلاردىن ئېھتىيات قىلىشقا ئوخشاش ئىشلار توغرىسىدا بەزى بەلگىلىمىلەر چىقىرىلغان. بىز 3-قىسىمدا[180] يەنە زاۋۇت خوجايىنلىرىنىڭ ئۆزلىرىدىن ئاز مىقداردا پۇل چىقىرىپ ئۆز «ئادەملىرى»نىڭ ئامانلىقىنى قوغداش تەلەپ قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى ماددىلارغا قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن تەلۈلەرچە قانچىلىك كۈرەش قىلغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتىمىز. بۇ يەردە ئەركىن سودا نەزەريىچىلىرىنىڭ بىر-بىرىگە زىت مەنپەئەتلەر

① مۇشۇ تومنىڭ 450-453، 522-562-بەتلىرىگە قارىڭ. —تۈزگۈچىدىن

مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان جەمئىيەتتە، ھەممە كىشىنىڭ ئۆز مەنپەئىتىگە ئىنتىلىشى ئاممىۋى پاراۋانلىق ئىشلىرىغا تۇرتكە بولىدۇ① دېيىلىدىغان ئەقىدىسى يەنە بىر قېتىم سەلتەنەتلىك ئىسپاتلاندى. بۇنىڭغا بىر مىسال كۆرسەتسەكلا كۇپايە. كۆپچىلىككە ئايانكى، ئۆتكەن 20 يىلدا ئىرېلاندىيىنىڭ زىغىر سانائىتى ۋە بۇنىڭغا ئەگىشىپ گۇللەنگەن زىغىر تىتىش زاۋۇتلىرى زور تەرەققىي قىلدى. 1864-يىلى ئۇ يەردىكى زىغىر تىتىش زاۋۇتلىرى تەخمىنەن 1800گە يەتكەنىدى. ھەر قېتىم كۇز ۋە قىش پەسلى كەلگەندە، ماشىنىدىن تامامەن خەۋەرسىز كىشىلەر، ئاساسلىقى باللار ۋە ئاياللار، يەنى يېقىن ئەتراپتىكى يەر ئىجارىكەش دېھقانلارنىڭ ئاياللىرى ۋە پەرزەنتلىرى ئېتىزلىقتىكى ئىشلىرىنى ۋاقتىنچە قويۇپ، زىغىر تىتىش زاۋۇتىغا كېلىپ زىغىر تىتىش ئىشلىرىنى قىلاتتى. بۇ يەردە كۆرۈلگەن ھادىسىلەر مەيلى سان ياكى دەرىجە جەھەتتىن بولسۇن ماشىنا تارىخىدا پەقەتلا كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى. كىلدىنبىندىكى (كوركقا يېقىن جاي) بىر زىغىر تىتىش زاۋۇتىدا 1852-يىلدىن 1856-يىلغىچە جەمئىي ئالتە قېتىم ئۆلۈم ھادىسىسى ۋە 60 قېتىم ئېغىر دەرىجىدە مېيىپ بولۇش ھادىسىسى يۈز بەرگەن، ئەپسۇسكى بىر قانچە شىللىڭ خەجلەپلا بەزى ئاددىغىنە ئۇسكۇنىلەر ئورنىتىپ قويۇلغان بولسلا بۇ ھادىسىلەردىن ساقلىنىپ قالغىلى بولاتتى. دائۇنىپېتردىكى زاۋۇتلارنىڭ رەسمىي دوختۇرى ئۇئايت 1865-يىل 12-ئاينىڭ 16-كۇنىدىكى رەسمىي دوكلاتىدا مۇنداق دەيدۇ:

«زىغىر تىتىش زاۋۇتىدا كۆرۈلۈۋاتقان ھادىسىلەردىن ئادەم چۆچۈيدۇ. نۇرغۇن ھادىسىلەردە بەدەننىڭ 1/4 قىسمى ئۆزۈلۈپ كېتىدۇ. ئادەتتە زەخمىلەنگۈچىلەر يا ئۆلۈپ كېتىدۇ يا مېيىپ بولۇپ ئۆمۈرۋايەت ئازاب چېكىدۇ. دۆلەت ئىچىدە زاۋۇتلارنىڭ كۆپىيىشى تۇپەيلىدىن بۇنداق قورقۇنچلۇق ئاقىۋەتلەرنىڭ دائىرىسى كېڭىيىپ كېتىدۇ، ئەلۋەتتە. شۇنىڭغا ئىشىنىمەنكى، دۆلەت زىغىر تىتىش زاۋۇتلىرىغا مۇۋاپىق دەرىجىدە نازارەتچىلىك قىلسا، تالاپەتنىڭ كۆپلەپ يۈز بېرىشىدىن

① مۇشۇ تومنىڭ 326-328-بەتلىرىگە قارىڭ.— تۈزگۈچىدىن

ساقلانغىلى بولاتتى.»(294)

كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىنى قوللانغۇچىلارنىڭ ئەڭ ئەقەللىي سەھىيەتازلىق ئۈسكۈنىلىرىنى ئورنىتىشغا ھەيدەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن دۆلەت مەجبۇرلاش خاراكتېرىنى ئالغان قانۇن چىقىرىشى كېرەك. كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى بۇنىڭدىن باشقا يەنە نېمە ئەڭ ياخشى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ؟

«1864-يىلدىكى زاۋۇت قانۇنىنىڭ ھەيدەكچىلىكىدە، 200دىن ئارتۇق كۇلالچىلىق ئىشخانىسى ئاقارتىلدى ۋە تازىلاندى، بۇ ئىشخانىلاردا تازىلىق ئىشلىرىنىڭ چەكلەنگىنىگە 20 يىل بولغان ياكى ئەزەلدىنلا ئۇنداق ئىشلار قىلىنمىغان. ‹كاپىتالنىڭ «پەرھىز» تۇتۇشى دېگەن ئەنە شۇ!› بۇ ھۇنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرىغا 27 مىڭ 878 ئىشچى ياللانغان، ئۇلار تا بۈگۈنگە قەدەر كۈندۈزلۈك ھەددىدىن ئارتۇق ئەمگەك ئىچىدە، ھەتتاكى كۆپىنچە ھەددىدىن ئارتۇق كېچىلىك ئەمگەك ئىچىدە، ئىنتايىن زىيانلىق ھاۋادىن نەپەسلىنىپ ئۆتۈۋاتىدۇ. بۇنداق ھاۋا باشقا جەھەتلەردىن ئازراق زىيان يەتكۈزمىدىغان مۇشۇنداق كەسىپلەرنىمۇ كېسەل ۋە ھالاكەت بۆشۈكىگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. زاۋۇت قانۇنىنىڭ تۈرتكىسىدە ھاۋا ئالماشتۇرۇش ئۈسكۈنىلىرى خېلىلا كۆپەيدى».(295)

شۇنىڭ بىلەن بىللە، زاۋۇت قانۇنىنىڭ بۇ قىسمىدا، كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى ئەسلىي ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا، مەلۇم چەكتىن ھالقىپ كەتكەن ھامان ھەرقانداق مۇۋاپىق ئىسلاھاتنى رەت قىلىدىغانلىقى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. بىز قايتىلاقايتا قەيت قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئەنگلىيە دوختۇرلىرى ئىلگىرى بىردەك ئاۋازدا ھەر بىر كىشىگە ھېچبولمىغاندا 500 كۇب فۇت بوشلۇق بولغاندىلا ئۇنىڭ خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرالايدىغانلىقىنى جاكارلىغاندى.① ياخشى! زاۋۇت قانۇنى

(294) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 5-نومۇرلۇق دوكلات» (15-بەت 72-نومۇرلۇق ۋە كېيىنكى ھەرقايسى نومۇرلار)

(295) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 1865-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 127-بەت

① مۇشۇ تومنىڭ 480-بېتىگە قارالسۇن.— تۈزگۈچىدىن

ئۆزىنىڭ تۈرلۈك مەجبۇرىي بەلگىلىمىلىرى ئارقىلىق بىرقەدەر كىچىك ئىشخانىلارنىڭ زاۋۇتقا ئايلىنىشىنى ۋاستىلىك تېزلەشتۈرگەن، شۇ ئارقىلىق بىرقەدەر ئۇششاق كاپىتالىستلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا دەخلى يەتكۈزگەن ھەمدە چوڭ كاپىتالىستلارنىڭ مونوپوللۇق ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلغان ئىكەن، ئۇنداقتا، قانۇندىكى ھەربىر ئىشخانا ئىشچىسىنىڭ ئۆزىگە زۆرۈر بولغان بوشلۇقنى ئىگىلىشى كېرەكلىكى توغرىسىدىكى مەجبۇرىي بەلگىلىمىلەر بىر دەمدىلا مىڭلىغان-ئون مىڭلىغان ئۇششاق كاپىتالىستلارنى بۇاستە مەھرۇم قىلىۋېتەتتى! كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۇلى تەۋرىنىپ قالغان بولاتتى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، چوڭ‌كىچىك كاپىتالنىڭ ئەمگەك كۈچىنى «ئىختىيارىي» سېتىۋېلىش ۋە ئىستېمال قىلىش ئارقىلىق ئۆز قىممىتىنى ئۆزلۈكىدىن ئاشۇرۇشىغا بۇزغۇنچىلىق قىلغان بولاتتى. شۇڭا، 500 كۇب فۇت بوشلۇق مەسلىسىدە زاۋۇت قانۇنىنى تۈزگۈچىلەر توسالغۇغا دۇچ كەلدى. سەھىيە ئورگانلىرى، سانائەتنى تەكشۈرۈش كومىتېتى ۋە زاۋۇت تەكشۈرگۈچىلەرنىڭ ھەممىسى بىردەك 500 كۇب فۇت بوشلۇقنىڭ زۆرۈرلۈكىنى قايتىلاقايتا تەكتىلىدى، يەنە بۇنى كاپىتالغا زورلاپ تېڭىشقىمۇ بولمايدىغانلىقىنى قايتىلاقايتا بايان قىلىشتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار ئەمەلىيەتتە ئىشچىلاردىكى ئۆپكە تۇبېركۇلىيوزى ۋە باشقا ئۆپكە كېسەللىكلىرىنى كاپىتالنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى شەرتلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى جاكارلىغان بولدى.(296)

(296) بىز تەجرىبىلەردىن شۇنى بايقىدۇقكى، سالامەتلىكى ئوتتۇرا ھال بىر كىشى ھەر قېتىم نەپەس ئالغاندا ئادەتتە تەخمىنەن 25 كۇب دىيۇيم ھاۋا سەرپ بولىدىكەن، بۇ ئادەم ھەر مىنۇتىغا تەخمىنەن 20 قېتىم نەپەس ئالىدىكەن. شۇڭا، بىر سوتكا ئىچىدە بىر ئادەم تەخمىنەن 720 مىڭ كۇب دىيۇيم ياكى 416 كۇب فۇت ھاۋا سەرپ قىلىدىكەن. بىزگە يەنە نەپەستىن چىققان تەبىئىتنىڭ چوڭ ئىشخانىسىدا تېخى تازىلاشتىن ئۆتمىگەن ھاۋادا قايتا نەپەسلىنىشكە بولمايدىغانلىقى مەلۇم. ۋالېنتىن ۋە بروننېرنىڭ تەجرىبىسىگە ئاساسلانغاندا، ساغلام بىر ئادەم

گەرچە زاۋۇت قانۇنىنىڭ مائارىپقا دائىر ماددىلىرى ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا خام بولسىمۇ، ئەمما باشلانغۇچ مائارىپنى ئەمگەكنىڭ مەجبۇرىي شەرتى سۈپىتىدە جاكارلىدى.(297) بۇ ماددىنىڭ مۇۋاپىقىيىتى ئەقلىي تەرىبىيە ۋە جىسمانىي تەربىيىنى(298) جىسمانىي ئەمگەك بىلەن برلەشتۈرۈشنىڭ مۇمكىنلىكىنى تۇنجى قېتىم ئىسپاتلىدى، شۇنداقلا جىسمانىي ئەمگەكنى ئەقلىي تەربىيە ۋە تەنتەربىيە بىلەن برلەشتۈرۈش مۇمكىنلىكىنىمۇ ئىسپاتلىدى. زاۋۇت تەكشۈرگۈچىلەر مۇئەللىملەرنىڭ گۇۋاھلىق سۆزىدىن ناھايىتى تېزلا شۇنى بايقىدىكى، گەرچە زاۋۇتتا ئىشلەيدىغان باللارنىڭ دەرس ۋاقتى كۈندە مەكتەپتە ئوقۇيدىغان رەسمىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرس ۋاقتىنىڭ يېرىمىدەك بولسىمۇ، ئەمما شۇلارغا ئوخشاشلا كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋالىدىكەن، تېخى كۆپىنچە ئۇلارنىڭكىدىنمۇ ئېشىپ كېتىدىكەن.

سائىتىگە تەخمىنەن 1300 كۇب دىيۇيم كاربون دىئوكسىد گازى چىقىرىدىكەن؛ بۇ، بىر سوتكا ئىچىدە ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا تەخمىنەن سەككىز ئۇنسىيە قاتتىق كۆمۈرگە توغرا كېلىدۇ، دېگەن گەپ. «ھەر بىر كىشىگە ئاز دېگەندە 800 كۇب فۇت بولۇشى كېرەك.» (گېكسلى)

(297) ئەنگلىيىنىڭ زاۋۇت قانۇنى بويىچە، ئەگەر ئاتالمىلارنىڭ 14 ياشتىن تۆۋەن پەرزەنتلىرىنى باشلانغۇچ مائارىپ مەلۇماتىغا ئىگە قىلىشقا قۇربى يەتمىسە، شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە باللىرىنى «نازارەت ئاستىدىكى» زاۋۇتلارغا ئىشلەشكە ئاپىرىپ بەرسە بولمايدۇ. زاۋۇت خوجايىنلىرىنىڭ قانۇنغا رىئايە قىلىش مەجبۇرىيىتى بار. «زاۋۇت تەربىيسى مەجبۇرىيەت خاراكتېرىدە بولىدۇ ھەم ئەمگەك شەرتلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.» «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1865-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 111-بەت

(298) تەنتەربىيىنى (ياشلارغا، باللارغا يەنە ھەربىي مەشقمۇ بار) زاۋۇتلاردىكى باللار ۋە نامرات ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان مەجبۇرىي مائارىپ بىلەن برلەشتۈرۈشنىڭ ناھايىتى پايدىلىق ئۇنۇم بەرگەنلىكى توغرىسىدا ن.ۋ. سېنيورنىڭ «مەملىكەتلىك ئىجتىمائىي پەنلەرنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى»نىڭ 7-نۆۋەتلىك يىللىق يىغىندا سۆزلىگەن نۇتقىدىن («خۇلاسە دوكلات»، 1863-يىل لوندون نەشرى 63، 64-بەتلەرگە بېرىلگەن) پايدىلىنىشقا بولىدۇ، يەنە زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ 1865-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈندىكى دوكلاتىنىڭ 118-، 119-، 120-، ۋە 126-بەتلىرىدىن پايدىلىنىشقىمۇ بولىدۇ.

«بۇنىڭ قائىدىسى ناھايىتى ئاددىي. مەكتەپتە يېرىم كۈنلا ئوقۇيدىغان باللارنىڭ ھەمشە روھى ئۇرغۇپ تۇرىدۇ، ئۇلار ھەر ۋاقىت دەرس ئوقۇشقا يارايدۇ ھەم ئۆزلىرىمۇ خالايدۇ. يېرىم كۈن ئىشلەپ يېرىم كۈن ئوقۇش تۈزۈمى بۇ ئىككى خىل پائالىيەتكە ئۆزئارا باغلىنىشلىق دەم ئېلىش ۋە تەڭشەش پۇرسىتى يارىتىپ بەرگەن، شۇڭا، بۇ تۈزۈم باللارغا نىسبەتەن مەلۇم بىر پائالىيەت بىلەن توختىماي شۇغۇللانغاندىنمۇ بەكرەك مۇۋاپىق كېلىدۇ. قاق سەھەردە، بولۇپمۇ ياز كۈنلىرى سىنپتا ئولتۇرغان بالا بىلەن ئەمگەكتىن خۇشال-خۇرام قايتىپ كەلگەن تېتىك بالىنى سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ.»(299)

بۇ ھەقتە سېنيورنىڭ 1863-يىلى ئېدىنبۇرگدا ئۆتكۈزۈلگەن سوتسىئولوگلار قۇرۇلتيىدا سۆزلىگەن نۇتقىدىن يەنمۇ ئىلگىرىلەپ مىسال ئېلىشقا بولىدۇ. ئۇ نۇتقىدا يەنە مۇنداق كۆرسىتىدۇ، يۇقىرى تەبىقە ۋە ئوتتۇرا تەبىقە باللىرىنىڭ بىر تەرەپلىمە، پۈچەك ۋە ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئوقۇش كۈنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمگىكىنى بىكاردىن-بىكارغىلا ئېغىرلىتىۋېتىدۇ، «شۇنىڭ بىلەن بىللە باللارنىڭ ۋاقتىنى، سالامەتلىكىنى ۋە زېھنىنى بىھۇدە ھەم مۇتلەق زىيانلىق تۇردە ئىسراپ قىلىۋېتىدۇ.» (300) خۇددى بىز روبېرت ئوۋېننىڭ تەجرىبىسىدىن تەپسىلىي كۆرۈپ

(299) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1865-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 118-، 119-بەتلەر. يەنىمۇ توقۇمىچىلىق فابرىكىسىنىڭ سادىدا بىر خوجايىنى بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ ئەزالىرىغا مۇنداق دېگەنىكەن: «مەن مۇنەۋۋەر بىر ئىشچى يېتىشتۇرۇپ چىقىشنىڭ ھەقىقىي سىرى باللارنى گۈدەك چېغىدىن باشلاپلا ئەمگەك ۋە ئەقلىي تەربىيىنى بىرلەشتۈرۈپ تەربىيىلەشتە ئىكەنلىكىگە تامامەن ئىشىنىمەن. ئەلۋەتتە، ئەمگەك ھەددىدىن ئارتۇق جىددىي بولۇپ كەتمەسلىكى، يەنە زېرىكىشلىك، سالامەتلىككە زىيانلىق بولماسلىقى كېرەك. مەن باللىرىمنىڭ ئەمگەك ۋە ئويۇننى دەرستىن كېيىنكى دەم ئېلىش قىلىشىنى خالايمەن.» «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 5-نومۇرلۇق دوكلات» 82-بەت 36-نومۇرلۇق.

(300) سېنيورنىڭ «مەملىكەتلىك ئىجتىمائىي پەنلەرنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى»نىڭ 7-نۆۋەتلىك يىللىق يىغىنىدا سۆزلىگەن نۇتقى «خۇلاسە دوكلات»نىڭ 66-بېتىگە بېرىلگەن. ن.ۋ.سېنيورنىڭ 1863-يىلدىكى نۇتقى بىلەن ئۇنىڭ 1833-يىلدىكى زاۋۇت قانۇنىنى بوغۇلۇپ تىللاشلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، ياكى شۇ يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆز قاراشنى ئەنگلىيىنىڭ بەزى يېزا ئىگىلىك رايونلىرىدا نامرات ئاتالمىلارنىڭ باللىرىنى مەكتەپكە بېرىشى

ئۆتكىنمىزدەك، زاۋۇت تۈزۈمىدىن كەلگۈسى مائارىپنىڭ نوتىلىرى بىخ سۈرۈپ چىقتى، مەلۇم ياشقا يەتكەن ئۆسمۈرلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، كەلگۈسى مائارىپ — ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن ئەقلىي تەربىيە ۋە تەنتەربىيىنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشى، ئۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ بىر ئۇسۇلى بولۇپلا قالماي، ئەتراپلىق تەرەققىي قىلغان كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىقىشنىڭ بىردىنبىر ئۇسۇلى.

بىز كۆرۈپ ئۆتكەندەك، يىرىك سانائەت مۇكەممەل بىر ئادەم ئىشخانا قول سانائىتىدە مەلۇم بىر مەشغۇلات بىلەن ئۆمۈرۋايەت مۇقىم شۇغۇللىنىدىغان مۇنداق ئىش تەقسىماتىنى تېخنىك نۇقتىسىدىن يوقاتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يىرىك سانائەتنىڭ كاپىتالىستىك شەكلى بۇ ئىش تەقسىماتىنى تېخىمۇ قورقۇنچلۇق شەكىلدە قايتىدىن شەكىللەندۈردى؛ رەسمىي زاۋۇتتا، ئىشچىلار قىسمەن ماشىنىلارنىڭ ئاڭلىق قوشۇمچە قىسمىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇلغانلىقتىن، باشقا ھەرقايسى ئورۇنلاردا ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ماشىنىنى ۋە ماشىنىلىق ئەمگەكنى ئارىلاپ ئىشلەتتى(301)، يەنە بىر قىسمى ئايالار ئەمگىكى، بالىلار ئەمگىكى ۋە

(301) قول ھۈنەرۋەنچىلىك خاراكتېرىدىكى ماشىنىلار ئادەم كۈچى بىلەن ھازىرغىچىلا چەكلىنىۋاتقان، خلاپلىق قىلغۇچىلارغا ئاچىلقتىن ئۆلۈش جازاسى بېرىلىدىغان پاكىت بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، يىرىك سانائەت تەرەققىي قىلىپ مەلۇم سەۋىيىگە يەتكەندە، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە كۆرۈلگەن ئۆزگىرىشلەر ئارقىلىق ئادەمنىڭ مېڭىسىدە قانداق ئۆزگىرىشلەرنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدىغانلىقىنى① ناھايىتى روشەن چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، سىنىل ئېپەندى دوكلاتىدا مۇنداق دەيدۇ: سومېتسېتشىردا، ناۋادا مەلۇم بىر نامرات ئوقۇتۇش رايونىدىن يارىدەم تىلەپ مۇراجىئەت قىلسا، ئۇ ئۆز بالىسىنى ئامالسىز ئوقۇشتىن چېكىندۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ، بۇ ئاللىقاچان ئادەت بولۇپ كەتكەن. مەسىلەن، فېلتكېم شەھىرىدىكى جانابي باسىتىر ئۇئۇللېستون سۆزلەۋېتىپ مۇنداق بىر ئەھۋالنى تىلغا ئالىدۇ، بەزى ئائىلىلەرگە ھەرقانداق يارىدەم بېرىش رەت قىلىنغان، «چۈنكى ئۇلار باللىرىنى مەكتەپكە بەرگەن!»

① مۇشۇ تومنىڭ 421-432-بەتلىرىگە قارالسۇن.— تۈزگۈچىدىن

مەلىكسىز ئەمگەكتىن پايدىلانغانلىقتىن ئىش تەقسىماتىنىڭ يېڭى ئاساسى بولۇپ قالدى.① ئىشخانا قول سانائىتىدىكى ئىش تەقسىماتى بىلەن يىرىك سانائەتنىڭ خاراكتېرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈچلۈك رەۋىشتە ئىپادىلىنىپ چىقتى. مەسىلەن، بۇ زىددىيەت مۇنداق بىر قورقۇنچلۇق پاكىتتا ئىپادىلىنىدۇ: زامانىۋى زاۋۇتلار ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرىغا يالانغان بالىلارنىڭ كۆپ قىسمى گۆدەك چېغىدىن باشلاپلا ئەڭ ئاددىي مەشغۇلاتقا باغلىنىپ قالغان، خېلى يىللار ئېكسپلاتاتسىيىگە ئۇچرىغان، ئۇلار ھەرقانداق بىرەر ماھارەتنى، ھېچبولمىغاندا كېيىنچە پەقەتلا شۇ خىلدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىسى ياكى زاۋۇتلاردا ئەسقاتىدىغان بىر ماھارەتنى ئۆگىنەلمىگەن. مەسىلەن، ئىلگىرى ئەنگلىيىنىڭ باسمىچىلىق كەسپىدە شاگىرت ئىشچىلار كونا ئىشخانا قول سانائىتى ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكى تۈزۈمىگە ماسلىشىپ

① مۇشۇ تومنىڭ 703-707، 785-792-بەتلىرىگە قارالسۇن.— تۈزگۈچىدىن

دەسلەپتە بىرقەدەر ئاددىي ئىشلاردىن باشلاپ بىرقەدەر مۇرەككەپ ئىشلارغا ئۆتەتتى. ئۇلار بىر مەزگىللىك ئۆگىنىش باسقۇچىدىن كېيىن ئەڭ ئاخىردا باسمىخانىنىڭ مەلىكلىك باسما ئىشچىسى بولۇپ قالاتتى. بۇ ھۇنەر بىلەن شۇغۇللانغانلىكى ئادەمنىڭ ھەممىسى ئوقۇيالايدىغان ھەم يازالايدىغان بولۇشى شەرت ئىدى. باسما ماشىنىسىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، ھەممە ئەھۋال ئۆزگەردى. باسما ماشىنىسىدا ئىككى خىل ئىشچى ئىشلەيدىغان بولدى، بىر خىلى قۇرامىغا يەتكەن ئىشچىلار ئىدى، ئۇلار ماشىنا باشقۇراتتى؛ يەنە بىر خىلى ئۆسمۈرلەر ئىدى، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى 11 ياش بىلەن 17 ياش ئارىلىقىدا بولۇپ، پەقەت قەغەزنى يېيىپ ماشىنىغا كىرگۈزۈش ئىشىنى ياكى بېسىلىپ چىققان قەغەزنى ماشىنىدىن ئېلىپ رەتلەش ئىشىنى قىلاتتى. ئۇلار (بولۇپمۇ لوندوندا) بىر ھەپتە ئىچىدە ئۈدا نەچچە كۈن مۇشۇنداق جاپالىق ئىش بىلەن كۈنىگە 14، 15، 16 سائەت توختىماي شۇغۇللىناتتى، ھەتتا كۆپىنچە چاغلاردا ئۈدا 36 سائەت ئۈزمەي ئىشلەيتتى، ئارىلىقتا تاماق ۋە ئۇخلاشقا پەقەت ئىككى سائەتلىكلا ئارام ۋاقتى بېرىلەتتى.(302) ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كۆپ سانلىقى خەت تونۇمايدىكەن، ئۇلار كۆپىنچە ناھايىتى قوپال، بىنورمال بولىدىكەن.

«ئۇلارنىڭ ئۆز ئىشىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشى ئۈچۈن ئۇلاردىن بىرەر بىلىم سەۋىيىسىگە ئىگە بولۇش تەلەپ قىلىنمايدىكەن؛ ئۇلارنىڭ تېخنىكىلىق ماھارەت بىلەن ئۈچرىشىش پۈرسىتى ناھايىتى ئاز ئىكەن، ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارىنى ئىشقا سېلىش پۈرسىتى تېخىمۇ ئاز ئىكەن؛ گەرچە ئۇلارنىڭ ئىش ھەققى ئۆسمۈر چېغىدىكىدىن سەل يۇقىرى بولسىمۇ، ئەمما ئۆزىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ ئىش ھەققى نىسبەتلىك ئېشىپ بارمايدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپ سانلىقلىرىنىڭ ماشىنا باشقۇرىدىغان بىرقەدەر يۇقىرى كىرىملىك ۋە مەسئۇلىيىتى بىرقەدەر ئېغىر ئىشچىلىق ئورنىغا كۆتۈرۈلۈشىدىن ھېچقانداق ئۈمىد يوق ئىكەن، چۈنكى ھەربىر ماشىنىنى پەقەت بىرلا ئادەم

(302) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 5-نومۇرلۇق دوكلات»، 1866-يىل نەشرى 3-بەت 24-نومۇرلۇق.

باشقۇرىدىكەن، ئەمما كۆپىنچە تۆت نەپەر ئۆسمۈر لازىم بولىدىكەن.»(303)

ئۇلار چوڭ بولۇپ باللار ئەمگىكىگە ماس كەلمەيدىغان بولغاندا، يەنى ئەڭ كىچىككەندىمۇ 17 ياشقا يەتكەندە باسمىخانا ئۇلارنى ئىشتىن بوشىتىدىكەن. ئۇلار جىنايەتچىلەر قوشۇنىنىڭ تولۇقلىمىسىغا ئايلىنىدىكەن. ئۇلارغا باشقا جايدىن ئىش تېپىپ بېرىش مەقسىتىدىكى بەزى ئۇرۇنۇشلار ئۇلارنىڭ نادانلىقى، قوپاللىقى، جىسمانىي ئاجىزلىقى ۋە روھىي چۈشكۈنلۈكى تۈپەيلىدىن بىكارغا كېتىدىكەن.

ئىشخانىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىشخانا قول سانائىتى ئىش تەقسىماتىغا دائىر تىلغا ئېلىنغان مەزمۇنلارنىڭ ھەممىسى جەمئىيەتتىكى ئىش تەقسىماتىغىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش قول ھۇنەرۋەنچىلىكى ۋە ئىشخانا قول سانائىتىنى ئومۇمىي ئاساس قىلىپ تۇرغۇزۇلسىلا، ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مەلۇم بىر مەخسۇس ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىشى، ئۇنىڭ كەسپىنىڭ ئەسلىدىلا مەۋجۇت بولغان كۆپ خىللىقىنىڭ بۇزۇلۇشى(304) تەرەققىياتنىڭ زۆرۈر ئاملىغا ئايلىنىدۇ. مۇشۇ ئاساستا، ھەربىر ئالاھىدە ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى تەجرىبە ئارقىلىق ئۆزىگە لايىق كېلىدىغان تېخنىكىلىق ھالەتنى تاپىدۇ ۋە ئۇنى ئاستائاستا مۇكەممەللەشتۈرىدۇ، ئەمما

(303) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 7-بەت 59، 60-نومۇرلۇق.

(304) شوتلاندىيە ئېگىزلىكىدىكى بەزى جايلاردا... ستاتىستىكىلىق دوكلاتقا ئاساسلانغاندا، نۇرغۇنلىغان چارۋىچىلار، كىچىك ئۆيلەردە تۇرىدىغان نامرات دېھقانلار ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇن-باللىرى ئۆزلىرى ئەيلىگەن تېرىدىن ئۆزلىرى ئاياغ تىكىپ كىيىدىكەن، ئۆزىدىن باشقا ئىككىنچى بىر ئادەمنىڭ قولى تەگمىگەن كىيىملەرنى كىيىدىكەن، ئۇلار قويدىن قىرقىۋالغان يۇڭنى ياكى ئۆزلىرى تېرىپ ئۆستۈرگەن كەندىرنى كىيىم ماتېرىيالى قىلىدىكەن. كىيىم تىككەندە بىگىز، يىگنە، ئويماق ۋە توقۇمىچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ئاز سانداكى تۆمۈر ئەسۋابلاردىن باشقا نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى سېتىۋالمايدىكەن. بويىاق ماتېرىياللىرىنى ئايالىلار دەرەخ، چاتقال ۋە ئوت-چۆپلەردىن تەييارلىۋالىدىكەن.» («دۇگالد ستېۋارت ئەسەرلىرى توپلىمى» خاملىتون تۇرگەن 8-توم 327ـــ328-بەتلەر)

يېتىلىپ مەلۇم بىر دەرىجىگە يەتكەندە ئۇنى ناھايىتى تېزلا مۇقىملاشتۇرىدۇ. سودا ئىشلىرى تەمىنلىگەن ئەمگەك ۋاستىلىرىدىن باشقا يەنە ئەمگەك قوراللىرىنىڭ پەيدىنپەي ئۆزگىرىپ تۇرۇشىمۇ توختاۋسىز ئۆزگىرىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئەمگەك قورالى تەجرىبە ئارقىلىق مەلۇم بىر شەكىلگە كىرگەندىن كېيىن ئۆزگىرىشتىن توختاپ مۇقىملىشىدۇ؛ قورالنىڭ مىڭ يىللارغىچە ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا تارقىلىپ كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ پاكىت بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بەردى. مەسىلنى ناھايىتى ئوبدان چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغىنى شۇكى، تۈرلۈك ئالاھىدە ماھارەتلەر 18-ئەسىرگە كەلگەندىمۇ يەنىلا <mystères> mysteris (سىر) دەپ ئاتالدى.(305) يەقەت مول تەجرىبىلىك كەسىپ ئىگىسىلا ئۇنىڭ ئىچىدىكى سىرنى بىلەلەيدىكەن. ئۇلار بۇ پەردە ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى باشقىلارنىڭ نەزىرىدىن ساقىت قىلىدۇ، نەتىجىدە تەبىئىي شەكىللەنگەن، بىر-بىرىدىن ئايرىم تۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى بىر-بىرىگە نىسبەتەن تېپىشماق بولىدۇ، ھەتتا بىر تارماق ئىچىدىكى كەسىپلەرمۇ تېپىشماق بولۇپ قالىدۇ. يېرىك سانائەت بۇ پەردىنى يىرتىپ تاشلىدى. يېرىك سانائەت ئالدى بىلەن ئادەمنىڭ قولى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەربىر ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى ھەرقايسى تەركىبىي ئاملىغا پارچىلاشنى ئۆزىگە پرىنسىپ قىلغان بولۇپ، شۇ ئارقىلىق تېخنولوگىيىدىن ئىبارەت بۇ تولۇق زامانۇي ئىلمىنى بەرپا قىلغانىدى.

(305) ئېتىبىن بۇئالونىڭ «قول ھۈنەرۋەنچىلىك قوللانمىسى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە يېزىلىشچە، شاگىرت ئىشچىلار ئۇستىلىققا كۆتۈرۈلگەندە: «كەسىپداش قېرىنداشلارنى ئۆز تۆھپىسىدەك ياخشى كۆرىمەن، كەسىپداش قېرىنداشلارغا يار-يۆلەك بولىمەن، ھەربىر كىشىنىڭ ئۆز كەسىپىگە ئائىت مەخپىيەتلىكىنى خالىغانچە ئاشكارىلاپ قويۇشىغا قەتئىي بولمايدۇ، ھەتتا ئومۇمنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۆز تاۋرىنىنى ساتىمەن دەپ خېرىدارلارغا باشقىلار ئىشلىگەن تاۋارنىڭ كەمچىلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىشكە قەتئىي بولمايدۇ.» دەپ قەسەم بېرىدىكەن.

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئىچكى جەھەتتىن مۇناسىۋىتى يوقىتىڭ كۆرۈنىدىغان ۋە ئاللىقاچان تۇراقلاشقان خىلمۇخىل فورماتسىيىلىرى تەبىئىي پەننىڭ ئاڭلىق-پىلانلىق يوسۇندا ۋە كۆزلەنمە پايدىلىق نەتىجىگە ئېرىشىش يۈزىسىدىن سىستېمىلىق تۈرلەرگە بۆلۈنۈش ئاساسىدا تەتبىقلىنىشىغا ئاجرالغان بولىدۇ. تېخنولوگىيىمۇ سان جەھەتتىن كۆپ بولمىغان نېگىزلىك زور ھەربىكەت شەكىللىرىنى ئېچىپ بەردى، ئىشلىتىلىدىغان قورال-سايمانلار گەرچە ھەرخىل-ھەر ياڭزا بولسىمۇ، ئەمما ئادەمنىڭ بارلىق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى مۇشۇ شەكىللەر ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقى مۇقەررەر، بۇ خۇددى ماشىنىلار ئادەتتىن تاشقىرى مۇرەككەپ بولسىمۇ، ئەمما مېخانىكا ئارقىلىق ماشىنىنىڭ پەقەت ئادەتتىكى مېخانىكىلىق كۈچىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەكرارلىنىپ تۇرۇشىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ يەتكەندەك بىر ئىش. زامانۇي سانائەت مەلۇم بىر ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ نەق مەۋجۇت شەكلىنى ھېچقاچان ئەڭ ئاخىرقى شەكىل دەپ قارىمايدۇ ۋە شۇنداق ھېسابلىمايدۇ. شۇڭا زامانۇي سانائەتنىڭ تېخنىكا ئاساسى— ئىنقىلاب، ئىلگىرىكى بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرىنىڭ تېخنىكا ئاساسى ماھىيەت جەھەتتىن مۇتەئەسسىپلىك ئىدى.(306) زامانۇي سانائەت ماشىنا، خىمىيىلىك جەريان ۋە باشقا ئۇسۇللار ئارقىلىق، ئىشچىلارنىڭ فۇنكسىيىسى ۋە

(306) بۇرژۇئازىيە ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى، شۇ ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ۋە بارلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ئۆزلۈكسىز ئۆزگەرتىپ تۇرىدۇ، بولمىسا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. ئەكسىچە، كونا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتمەي ئۆز پېتى ساقلاپ قېلىش ئىلگىرىكى بارلىق سانائەت پرىنسىپلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئالدىنقى شەرت ئىدى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرۇشى، بارلىق ئىجتىمائىي ھالەتلەرنىڭ مەڭگۈ تىنچلانماي توختىماي داۋالغۇپ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى بۇرژۇئازىيە دەۋرىنىڭ ئىلگىرىكى بارلىق دەۋرلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان تەرىپىدۇر. تۇراقلىشىپ قېتىپ قالغان مۇناسىۋەتلەر ۋە شۇنىڭغا لايىقلاشقان، ئادەتتە ئۇلۇغلىنىپ كېلىۋاتقان نۇقتىنەزەر ۋە چۈشەنچىلەرنىڭ ھەممىسى يوقىلىدۇ، يېڭىدىن شەكىللەنگەن بارلىق مۇناسىۋەتلەر تۇراقلىشىشقا ئۈلگۈرمەيلا كونىراپ كېتىدۇ، دەرىجىگە

ئەمگەك جەريانىنىڭ ئىجتىمائىي بىرىكمىسىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېخنىكا ئاساسىغا قاراپ ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يەنە جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىش تەقسىماتىدا توختىماي ئۆزگىرىش ياساپ تۇرىدۇ، زور مىقداردىكى كاپىتال ۋە زور تۇركۈمدىكى ئىشچىلارنى مەلۇم بىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىدىن باشقا بىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىغا ئۆزلۈكسىز باشلاپ تۇرىدۇ. شۇڭا بىرىك سانائەتنىڭ ئەسلىي ماھىيىتى ئەمگەكنىڭ ئالمىشىپ تۇرىدىغانلىقىنى، فۇنكسىيىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرىدىغانلىقىنى ۋە ئىشچىلارنىڭ ئومۇميۈزلۈك يۆتكىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى بەلگىلەن. يەنە بىر جەھەتتىن، بىرىك سانائەت ئۆزىنىڭ كاپىتالىزملىق شەكلى ئاساسىدا كونا ئىش تەقسىماتىنى ۋە باشقا قېلىپلاشقان كەسىپلەرنى قايتا ھاسىل قىلىدۇ. بىز بۇ مۇتلەق زىددىيەتنىڭ ئىشچىلارنىڭ مۇقىم، كاپالەتلىك كېتىۋاتقان خاتىرجەم تۇرمۇشىغا قانداق بۇزغۇنچىلىق كەلتۈرۈۋاتقانلىقىنى، ئىشچىلارنى ئەمگەك ۋاستىلىرى تارتىۋېلىنىش بىلەن بىرگە تۇرمۇش ۋاستىلىرىمۇ تارتىۋېلىنىش(307)، ئۇلارنىڭ قىسمەن فۇنكسىيىسى ئارتۇق نەرسىگە ئايلىنىپ قېلىش بىلەن بىرگە ئۆزلىرىنىڭمۇ ئارتۇق نەرسىگە ئايلىنىپ قېلىۋاتقانلىقىغا ئوخشاش تەھدىتكە دۇچار قىلىنىۋاتقانلىقىنى؛ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئۆزلۈكسىز بەدەل بېرىشى، ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ چەكسىز دەرىجىدە ئىسراپ بولۇشى ۋە جەمئىيەتتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان بالايىئاپەتلەر ئارقىسىدا بۇ زىددىيەتنىڭ قانداق

ئايرىلغان ۋە تۇراقلاشقان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى بۆلۈتتەك تارقاپ كېتىدۇ، مۇقەددەس قارىلىپ كېلىۋاتقان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ھۆرمەتتىن ساقىت قىلىنىدۇ. كىشىلەر ئاخىر ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشتىكى ئورنى ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋىتىگە سوغۇققانلىق بىلەن قاراشقا مەجبۇر بولىدۇ.» ف. ئېنگېلىس ۋە ك. ماركس «كومپارتىيە خىتابنامىسى» 1848-يىل لوندون نەشرى، 5-بەت [372]

(307) «سىلەرنىڭ مېنىڭ تىرىكچىلىك ۋاستىلىرىمنى تارتىۋالغىنىڭلار، مېنى ھالاك قىلغىنىڭلار.» (شېكسپىر) [373]

قىلىپ ئۆز مەيلىچە ئىپادىلىنىپ چىقىدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتتۇق.① بۇ ئۇنىڭ پاسسىپ تەرىپى. ئەمما، ناۋادا ھازىر ئەمگەكنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشى پەقەت يەكخىلى بولمايدىغان تەبىئىي قانۇنىيەت بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەمدە ئۇنىڭ تەبىئىي قانۇنىيەتنىڭ ھەرقانداق جايدا توسالغۇغا ئۇچرىغاندا كۆرۈلىدىغان قارىغۇلارچە بۇزغۇنچىلىق سىلىش رولى ئارقىلىق ئۆزىگە يول ئاچىدۇ دېيىلسە(308)، ئۇنداقتا، يىرىك سانائەت يەنە ئۆزىنىڭ بالايىئاپەتلىكى ئارقىلىق تۆۋەندىكى بۇ نۇقتىنى ھايات-ماماتلىققا تاقىلىدىغان مەسىلىگە ئايلاندۇرىدۇ، يەنى، ئەمگەكنىڭ ئالمىشىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىش، شۇ ئارقىلىق ئىشچىلارنىڭ ئىمكانقەدەر ھەر تەرەپلىمە تەرەققىي قىلىشى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئورتاق قانۇنىيىتى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش ھەمدە تۇرلۇك مۇناسىۋەتلەرنى بۇ قانۇنىيەتلەرنىڭ نورمال ئىشقا ئېشىشىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇش. يىرىك سانائەت يەنە تۆۋەندىكى نۇقتىنى ھايات-ماماتقا تاقىلىدىغان مەسىلىگە ئايلاندۇردى، يەنى: كاپىتالنىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ئېكسپىلاتاتسىيە ئېھتىياجىغا كۆنۈش ئۈچۈن زاپاس ھالەتتە تۇرغان، ئورۇنلاشتۇرۇشنى كۈتۈپ تۇرغان زور تۇركۈمدىكى نامرات ئىشچىلار

(308) فرانسىيىلىك بىر ئىشچى سان-فرانسىسكودىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مۇنداق يازىدۇ: «ئۆزەمنىڭ كالىفورنىيىدە تۇرلۇك كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنالىشىمنى پەقەت ئويلاپ باقمايتىكەنمەن. ئەسلىدە مەن باسمىچىلىق كەسىپىدىن باشقا كەسىپلەرنى قىلالمايدىغانلىقىمغا ئىشىنەتتىم... لېكىن، كەسىپ ئالماشتۇرۇش كۆينەك ئالماشتۇرۇشتىن ئاسانغا توختايدىغان بۇ تەۋەككۈلچىلار دۇنياسىغا كەلگەن ھامان—سەممىيلىكىمگە ئىشىنىك—! مەنمۇ باشقىلارغا ئوخشاشلا ئىشلىيەلەيدىغان بولدۇم. كانچىلىق ئەمگىكىنىڭ كىرىمى كۆپ بولمىغاچقا، بۇ ئىشنى تاشلاپ شەھەرگە كىردىم، شەھەردە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ باسمىچىلىق ئىشچىسى، ئۆي يېپىش ئىشچىسى، قۇيمىچىلىق ئىشچىسى بولدۇم. ھەرقانداق خىزمەتنى ئىشلەشكە مۇۋاپىق كېلىدىغان تەجرىبىگە ئىگە بولغانلىقىم ئۈچۈن، ئۆزەمنى ئىلگىرىكىدەك ئاجىز بىر مەخلۇق ئەمەس، بەلكى بىر ئادەمدەك ھېس قىلدىم.» ئا. كوربون «كەسىپ تەربىيىسى توغرىسىدا» 2-نەشرى، 50-بەت

① مۇشۇ تومنىڭ 797- ، 855- بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

نوپۇسى ئورنىغا ئەمگەكنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ خالىغانچە ئورۇنلاشتۇرۇشقا تەييار تۇرغان كىشىلەرنى ئىشلىتىش؛ جەمئىيەتنىڭ بىر خىل قىسمەن فۇنكسىيەسىنىلا ئۈستىگە ئالىدىغان قىسمەن كىشىلەر ئورنىغا ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي فۇنكسىيەلەرنى بىر-بىرىگە تولۇقلىما بولىدىغان ھەرىكەت شەكلىگە ئايلاندۇرالايدىغان، ئەتراپلىق تەرەققىي قىلغان كىشىلەرنى ئىشلىتىش. ئۇنىۋېرسال تېخنىكا مەكتەپلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك مەكتەپلىرى مۇشۇ ئۆزگىرىش جەريانىدا يېرىك سانائەت ئاساسىدا تەبىئىي تەرەققىي قىلىپ چىققان ئامىللارنىڭ بىرى؛ كەسىپ مەكتەپلىرى يەنە بىر ئامىل بولۇپ، بۇنداق مەكتەپلەردە ئىشچىلارنىڭ پەرزەنتلىرى تېخنولوگىيە ۋە تۇرلۇك ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ ئەملىي مەشغۇلاتىغا ئائىت بەزى تەربىيىگە ئىگە بولىدۇ. ناۋادا زاۋۇت قانۇنىنىڭ چىقىرىلىشى كاپىتالدىن قولغا كەلتۈرۈلگەن ئەڭ دەسلەپكى كىچىككىنە يول قويۇش، ئۇ پەقەت باشلانغۇچ تەربىيىنى زاۋۇت ئەمگىكى بىلەن بىرلەشتۈردى دېيىلسە، ئۇنداقتا شۇبھىسىزكى، ئىشچىلار سىنىپى ھاكىمىيەتنى مۇقەررەر يوسۇندا تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئىشچىلار مەكتەپلىرىدە نەزەريە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىكى ماھارەت تەربىيىسى ئۆزىنىڭ تېگىشلىك ئورنىغا ئۆتىدۇ. ئوخشاشلا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كاپىتالىزملىق شەكلى ۋە شۇنىڭغا ماسلاشقان ئىشچىلارنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى شەكسىزكى مۇشۇنداق ئۆزگىرىشنىڭ فېرمېنتى ۋە مەقسىتى بولغان كونا ئىش تەقسىماتىنى يوقىتىشقا بېۋاستە زىت كېلىدۇ. لېكىن، مەلۇم بىر تارىخىي ئىشلەپچىقىرىش شەكلىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ تەرەققىياتى— مۇشۇ شەكىلنىڭ پارچىلىنىشى ۋە يېڭى شەكىلنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى بىردىنبىر تارىخىي يول. «ئىشىڭنى قىلە موزدۇز!»[374] —— سائەتچى ئۇستا ۋات پار ماشىنىسىنى، ساتىراش ئاركرايت ئىگىرىش ماشىنىسىنى، زەرگەر ئىشچى فولتون پاراخوتنى ئىجاد قىلغاندىن بۇيان، قول

ھۈنەرۋەنچىلىك ھېكمەتلىرىنىڭ بۇ «چوققا»سى ئىنتايىن قورقۇنچلۇق ئەخمىقانىلىق بولۇپ قالدى.(309)

زاۋۇت قانۇنىدا زاۋۇت ۋە ئىشخانا قول سانائىتى قاتارلىقلارنىڭ ئەمگەك ۋاقتى بەلگىلەنگەندىن كېيىن، ئەڭ دەسلەپتە بۇ كاپىتالنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە ھوقۇقىغا ئارىلاشقانلىق بولۇپ ئىپادىلەندى. ئەكسىچە، ئاتالمىش ئائىلە ئەمگىكى(310)گە دائىر ھەرقانداق بەلگىلىمە دەرھال ئاتىلىق ھوقۇقىغا(ھازىرقى زامان تىلى بىلەن ئېيتقاندا ئاتىلانىلىق ھوقۇقى) بېۋاستە دەخلى-تەرۇز يەتكۈزۈش بولۇپ ئىپادىلەندى. بۇ قەدەمنى ئېلىشتىن بۇرۇن مۇلايىم ئەنگلىيە پارلامېنتى ئۇزۇندىن بۇيان ئېغىزدىلا ھەيۋە كۆرسىتىپ، تۇگۇلۇپ تۇرۇۋاتقاندى. ئەمما پاكىت كۆچمىنىڭ تۇرتكىسىدە كىشىلەر ئاخىر يېرىك سانائەتنىڭ كونىچە ئائىلە

(309) سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق تارىخىدا، ھەققىي بۇيۇك شەخس ھېسابلىنىدىغان جون بېللېرس17 -ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىلا ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان مائارىپ ۋە ئىش تەقسىماتىنى بىكار قىلىش شەرتلىكىنى، چۈنكى بۇنداق مائارىپ ۋە ئىش تەقسىماتىنىڭ ئەكسى يۇنىلىش بويىچە جەمئىيەتنى ئىككى قۇتۇبلاشتۇرۇپ، بىر قۇتۇبى سەمىز، بىر قۇتۇبى ئاۋاق ھالەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى ناھايىتى ئوچۇق كۆرۈپ يەتكەنىدى. ئۇنىڭ سۆزلىرى ناھايىتى جايىدا:«ھورۇنلۇقنى ئۆگىنىش ئۆگىنىشكە ھورۇنلۇق قىلىشتىن ياخشىراق... جىسمانىي ئەمگەك ئەسلىدىنلا تەگرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىدىندۇر... تاماق يېيىش ھاياتلىق ئۈچۈن زۆرۈر بولغاندەك ئەمگەكمۇ ساغلاملىققا ئىنتايىن مۇھىم، چۈنكى بىكارچىلىق تەبىئىيكى كىشىنى ئازابتىن خالاس قىلىدۇ، ئەمما كىشىل يەنە ئۇنىڭغا ئازاب ئېلىپ كېلىدۇ... ئەمگەك ھاياتلىق چىرىقىغا ماي قوشىدۇ، ئىدىيە بۇ چىراغنى يورۇتقۇچىدۇر... بىر خىل ئەخمىقانە باللار ئەمگىكى «بۇ بازبدوۋغا ۋە ھازىرقى زامان دورامچىلىقىغا قارشى قويۇلغان ھېسسىي ئېتىرازدۇر» باللارنى ئەقىلسىز قىلىپ قويىدۇ.»(«ھەممىگە پايدىلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئىنستىتوتى قۇرۇش توغرىسىدا تەكلىپ»1696 -يىل لوندون نەشرى، 12-، 14-، 16-، 18-بەتلەر)

(310) بۇنداق ئەمگەكنىڭ كۆپرەكى بىرقەدەر كىچىكرەك ئىشخانىلاردا ئېلىپ بېرىلىدۇ. بىزنىڭ گۇللۇك جىيەك ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرىدا ۋە پاخال بۇيۇم توقۇش كەسپىدە كۆرگەنلىرىمىز① بولۇپمۇ شېففىلدىكى ۋە بېرمىنھام قاتارلىق جايلاردىكى مېتالچىلىق قول سانائىتى ئىشخانىلىرى بۇنى تېخمۇ تەپسىلىي ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ.

① مۇشۇ تومنىڭ 867-874-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۇزگۈچىدىن

تۇرۇمىدىكى ئىقتىسادىي بازىس ۋە شۇنىڭغا ماسلاشقان ئائىلە ئەمگىكىنى يىمىرىپ تاشلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كىشىنىڭ ئائىلە مۇناسىۋىتىنىمۇ بۇزۇپ تاشلىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشتىنمۇ مەجبۇر بولدى. ئۇلار ئامالسىزلىقتىن بالىلارنىڭ ھوقۇق-مەنپەئىتى دەپ ۋارقىرايدىغان بولدى، بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ 1866-يىلدىكى ئەڭ ئاخىرقى دوكلاتىدا مۇنداق دېيىلدۇ:

«بەختكە قارشى بارلىق گۇۋاھلىق سۆزلىرىدىن قارىغاندا، قىز-ئوغۇل ئۆسمۈرلەر ئۆز ئاتا-ئانىسىنىڭ ئالدىدا قوغدىنىشقا باشقا ھەرقانداق ئادەمنىڭ ئالدىدا تۇرغاندىنمۇ بەكرەك مۇھتاج ئىكەن.» ئادەتتە بالىلار ئەمگىكى، بولۇپمۇ ئائىلە ئەمگىكى چەكلىمىسىز ئېكسپلاتاتسىيەگە ئۇچرايدىغان تۇرۇم «شۇنىڭ ئۈچۈن ساقلىنىپ قالىدۇ»كى، ئاتا-ئانىلار ئۆزلىرىنىڭ نارىسىدە، ئىتائەتچان پەرزەنتلىرىگە ھوقۇقىنى قالايمىقان ئىشلىتىدۇ، ئۇلارنى خالىغانچە خارلىسىمۇ ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ ۋە نازارەت قىلىنمايدۇ.... ئاتا-ئانىلار ھەر ھەپتىدە بىرنەچچە سائەت ئېرىشىش ئۈچۈن ئۆز پەرزەنتىنى ئاددىي بىر ماشىنىغا ئايلاندۇرۇپ قويىدىغان بۇنداق مۇتلەق ھوقۇقتىن ھەرگىز بەھرىمەن بولماسلىقى كېرەك... بالىلار ۋە ئۆسمۈرلەر ئاتىلىق ھوقۇقىنىڭ قالايمىقان ئىشلىتىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قانۇن جەھەتتىن قوغدىنىشى قولغا كەلتۈرۈشكە ھوقۇقلۇق، ھوقۇقنىڭ قالايمىقان ئىشلىتىلىشى ئۆلارنى جىسمانىي جەھەتتىن بالدۇرلا نابۇت قىلىدۇ ھەمدە ئۇلارنى ئەخلاق جەھەتتىن چۈشكۈنلەشتۈرۈپ، ئەقلىسز قىلىپ قويىدۇ.»(311)

ۋەھالەنكى، ئاتىلىق ھوقۇقىنىڭ قالايمىقان ئىشلىتىلىشى كاپىتالنىڭ قۇرامىغا يەتمىگەن ئەمگەك كۈچىنى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئەمەس، ئەكسىچە، ئاتىلىق ھوقۇقنىڭ قالايمىقان ئىشلىتىلىشى دەل كاپىتالنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە ئۇسۇلىنىڭ ئاتىلىق ھوقۇقىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىقتىسادىي بازىسنى يوقاتقانلىقىدىن كېلىپ چىققان. ئەمما كاپىتالنىڭ تۇرۇمىنىڭ ئىچكى

(311) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 5-نومۇرلۇق دوكلات» 25-بەت 162-نومۇرلۇق ۋە «2-نومۇرلۇق دوكلات» 38-بەت 285، 289-نومۇرلۇق، 25، 26-بەت 191-نومۇرلۇق.

قىسمىدا كونىچە ئائىلە تۇرۇمى قالتىس قورقۇنچلۇق ۋە زېرىكىشلىك دەرىجىدە پارچىلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما يىرىك سانائەت ئەرلەر، خوتۇن-قىزلار ۋە ئۆسمۈرلەرنى ئائىلە سىرتىدا ئىجتىمائىي يول بىلەن تەشكىللەنگەن ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ھەل قىلغۇچ رول ئويناش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش بىلەن بىرگە، يەنە ئائىلىگە ۋە ئىككى جىنس ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ تېخىمۇ يۇقىرى دەرىجىلىك شەكلىگە يېڭى ئىقتىسادىي ئاساس يارىتىپ بەردى. ئەلۋەتتە، خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان نېمىسلارنىڭ ئائىلە شەكلىنى مۇتلەق نەرسە دەپ قاراش خۇددى قەدىمكى رىمنىڭ ئائىلە شەكلىنى، قەدىمكى يۇنانىنىڭ ئائىلە شەكلىنى ۋە شەرقنىڭ ئائىلە شەكلىنى مۇتلەق نەرسە دەپ قارىغانغا ئوخشاشلا تېتىقسىزلىق. بۇ شەكىللەر تارىخنىڭ تەرەققىيات تەرتىپىنى رېتى بويىچە تۇزىدۇ. ئوخشاشلا شۇ نەرسىمۇ ئايدىڭكى، گەرچە تۇرلۇك ياشتىكى ئەر-ئاياللاردىن تەشكىل تاپقان بىرككەن ئەمگەكچىلەردىن ئىبارەت بۇ پاكىت ئۆزىنىڭ ئىستىخبىلىك، ياۋايى، كاپىتالىستىك بىر شەكلىدە تۇرغاندا، يەنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئىشچىلار ئۈچۈن مەۋجۇت بولىدىغان ئەمەس، بەلكى ئىشچىلار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئۈچۈن مەۋجۇت بولىدىغان ئاشۇنداق بىر شەكلىدە تۇرغاندا، ھالاكەت ۋە قوللۇقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئاپەت مەنبەسى بولسىمۇ، ئەمما مۇۋاپىق شارائىتتا، ئەكسىچە ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ مەنبەسىگە مۇقەررەر ئۆزگىرىدۇ.(312)

خۇددى بىز كۆرۈپ ئۆتكەندەك، زاۋۇت قانۇنى ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەھسۇلى يەنى يىپ ئىگىرىش ۋە توقۇمچىلىق كەسىپلىرىدە يولغا قويۇلدىغان ئالاھىدە قانۇن بولۇش

(312) «زاۋۇت ئەمگىكى خۇددى ئۆي ئىشىغا ئوخشاش پاكىز ۋە گۈزەل بولىدۇ، ھەتتا تېخىمۇ پاكىز ۋە گۈزەل بولىدۇ.» «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1865-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 129-بەت.

ئورنىدىن تەرەققي قىلىپ، پۈتكۈل ئىجتىمائي ئىشلەپچىقىرىشتا ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلىدىغان قانۇنغا ئايلانغان، بۇ مۇقەررەرلىك يېرىك سانائەتنىڭ تارىخي تەرەققىيات مۇساپىسى داۋامىدا شەكىللەنگەن.① يېرىك سانائەتتىن ئىبارەت بۇ ئارقا كۆرۈنۈش ئالدىدا ئىشخانا قول سانائىتى، قول هۈنەرۋەنچىلىك ۋە ئائىلە ئەمگىكىنىڭ ئەنئەنىۋى شەكىللىرى ئۈزۈل-كېسىل ئۆزگەرگەن: ئىشخانا قول سانائىتى بارا-بارا زاۋۇتقا ئايلانغان؛ قول هۈنەرۋەنچىلىك بارا-بارا ئىشخانا قول سانائىتىگە ئۆزگەرگەن؛ ئەڭ ئاخىرىدا قول هۈنەرۋەنچىلىك ۋە ئائىلە ئەمگىكى ساھەلىرى يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا كىشى هەيران قالارلىق ئىنتايىن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئازابئوقۇبەت ئۆۋىسىغا ئايلاندى، ئۇ يەردە كىشىنى چۆچۈتىدىغان، ئەڭ ۋەهشي كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيە ئۆز مەيلىچە ئىش قىلدى. بۇ يەردە ئەڭ ئاخىرىدا هەل قىلغۇچ رول ئويناىيدىغان مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋال بار: بىرىنچىسى، تەجرىبىلەر شۇنى قايتىلاقايتا ئىسپاتلىدىكى، ناۋادا كاپىتال پەقەت جەمئىيەت دائىرىسىدىكى قىسمەن نۇقتىلاردىلا دۆلەت تەرىپىدىن نازارەت قىلىنسا، ئۇنداقتا ئۇ تارتقان زىيىنىنى باشقا نۇقتىلاردىن تېخمۇ چەكسىز رەۋىشتە قايتۇرۇۋالالايدۇ(313)؛ ئىككىنچىسى، كاپىتالىستلار رىقابەت شەرتلىرىنىڭ باراۋەر بولۇشىنى، يەنى ئەمگەك ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە باراۋەر چەك قويۇلۇشىنى ئۆزلىرى تەلەپ قىلىپ جار سېلىشىدۇ.(314) بىز بۇ هەقتە مۇنۇ ئىككى خىل سەممي سادانى ئاڭلاپ باقايلى. جانابي كوكسلېي (بىرىستولدىكى مىخ، زەنجىر قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان زاۋۇتنىڭ خوجايىنى) ئۆز كارخانىسىدا ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن زاۋۇت

(313) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1865-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 27-، 32-بەت.

(314) بۇ هەقتە «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى»دىن نۇرغۇن ئىسپاتلارنى تاپقىلى بولىدۇ.

① مۇشۇ تومنىڭ 856-896-بەتلىرىگە قارالسۇن.— تۈزگۈچىدىن.

بەلگىلىمىسىنى يولغا قويغان.

«قوشنا كارخانىلاردا بەلگىلىمىدىن ئۆتمىگەن كونا تۈزۈملەر داۋاملىق يولغا قويۇلۇپ كېلىۋاتقاچقا، ئۇلار ئامالسىز زىيانغا ئۇچرىغان، ئۇلار زاۋۇتىدىكى ئۆسمۈر ئىشچىلارنىڭ چۈشتىن كېيىن سائەت ئالتىدىن كېيىن باشقا جايلاردا داۋاملىق ئىشلەشكە چاقىرىپ كېتىلىۋاتقانلىقىغا قارايلا قالغان. ئۇلار ئەلۋەتتە:بۇ بىزگە نىسبەتەن ئادالەتسىزلىك، شۇنداقلا بىر زىيان، بۇ ئىش ئۆسمۈر ئىشچىلارنىڭ قىسمەن جىسمانىي كۈچىنى خورىتىۋېتىدۇ، ئەمما ئۆسمۈر ئىشچىلاردىن تاپقان پايدىنىڭ هەممىسى بىزگە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك.» دېيىشىدۇ.(315)

سىمپسون ئەپەندى (لوندوندىكى قەغەز قاپ-كورۇپكا ياساش زاۋۇتىنىڭ خوجايىنى) بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ بىر ئەزاسىغا مۇنداق دەيدۇ:

«مەن زاۋۇت قانۇنىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلىدىغان هەرقانداق ئىلتىماسنامىگە ئىمزا قويۇشنى خالايمەن. قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر كەچتە زاۋۇتۇم ئىشتىن چۈشكەندىن كېيىن، مەن باشقا زاۋۇتلار تېخمۇ ئۇزاقراق ئىشلىدى، ئۇلار ماڭا كېلىدىغان مال زاكاسلىرىنى كۆز ئالدىمدىن تارتىپ كېتىۋاتىدۇ دەپ ئويلاپ ئەنسىزلىككە چۈشمەن.»(316)

بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى بۇلارنى خۇلاسىلەپ مۇنداق دەيدۇ:

«چوڭراق كارخانا ئىگىلىرىنىڭ زاۋۇتلىرى بەلگىلىمىگە رىئايە قىلسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭغا كەسىپداش كىچىك ئىشخانىلار ئەمگەك ۋاقتى جەھەتتە هېچقانداق قانۇنىي چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. بۇ چوڭراق كارخانا ئىگىلىرى ئۈچۈن ئادالەتسىزلىك. ئەمگەك ۋاقتىغا چەك قويغاندا، كىچىكرەك كارخانىلار بۇنىڭ سىرتىدا دەپ قاراش تەڭسىز رىقابەت شەرتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇدە، بۇمۇ ئادالەتسىزلىك بولۇپ قالدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، چوڭراق كارخانا ئىگىلىرىگە پايدىسىز يەنە بىر تەرەپ شۇكى، بۇ زاۋۇتلارغا كىرىدىغان ئۆسمۈر ئىشچىلار ۋە ئايال ئىشچىلارنى زاۋۇت قانۇنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان ئىشخانىلار جەلپ قىلمۇالىدۇ. ئاخىرىدا بۇ كىچىك ئىشخانىلارنىڭ

(315) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 5-نومۇرلۇق دوكلات» 10-بەت 35-نومۇرلۇق.

(316) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 5-نومۇرلۇق دوكلات» 9-بەت 28-نومۇرلۇق.

كۆپىيىشگە سەۋەب بولىدۇ، ئەمما ئەڭ پايدىسىز يېرى شۇكى، بۇ كىچىكرەك كارخانىلارنىڭ پۈقرانىڭ سالامەتلىكى، پاراۋانلىقى، مائارىپ ئىشلىرى ۋە ئومۇمىي ئەھۋالىنىڭ ياخشىلىنىشى بىلەن قىلچە كارى يوق.»(317)

بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى ئاخىرقى دوكلاتىدا، 1 مىليون 400 مىڭدىن كۆپرەك بۇ ئۆسمۈرلەر، بالىلار ۋە ئايالار (ئۇلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئائىلە ئەمگەكنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىغان)نى زاۋۇت قانۇنىنىڭ چەكلىمىسى ئاستىغا ئېلىشنى تەۋسىيە قىلغان.(318) كومىتېت مۇنداق دەيدۇ:

«ئەگەر پارلامېنت بىزنىڭ تەۋسىيىمىزنى تولۇق قوبۇل قىلسا، شۇبھىسىزكى، بۇ قانۇن ئۆزىگە بىۋاستە ئالاقىدار گۇرۇھ ۋە تېنى ئاجىز بالىلارغىلا ئەمەس، قانۇننىڭ چەكلىمىسىگە بىۋاستە (ئايالار) ۋە ۋاستىلىك (ئەرلەر) ئۇچرايدىغان تېخىمۇ زور كۆپ سانلىق ئىشچىلارغا ئەڭ

(317) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 25-بەت 165-167-نومۇرلۇق، يېرىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەۋزەل تەرەپلىرى توغرىسىدا «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 3-نومۇرلۇق دوكلات» 13-بەت 144 -نومۇرلۇق؛ 25-بەت 121-نومۇرلۇق؛ 26-بەت 125-نومۇرلۇق؛ 27-بەت 140-نومۇرلۇق قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىڭ.

(318) زاۋۇت قانۇننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان سانائەت تارماقلىرى تۆۋەندىكىچە: گۈللۈك جىيەك توقۇش ئىشخانا قول سانائىتى، پاپياقچىلىق، پاخال بۇيۇم توقۇش، تۇرلۇك كىيىم-بېزەك ئىشخانا قول سانائىتى، گۈل ياساش، موزدۇزلۇق، باش كىيىمى ئىشلەش، پەلەيچىلىك، تىككۈچىلىك كەسپىلىرى، بارلىق مېتال زاۋۇتلىرى (پولات تاۋلاش زاۋۇتىدىن يېڭىنە ياساش زاۋۇتىغىچە)، قەغەز زاۋۇتى، ئەينەكچىلىك قول سانائەت ئىشخانىلىرى، تاماكا قول سانائەت ئىشخانىسى، كاۋچۇك زاۋۇتى، تاغاق (توقۇمچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان) ياساش، قول گىلەم توقۇمچىلىقى، زونتىك ئىشخانا قول سانائىتى، ئۈرچۈق ۋە غالتەك ياساش كەسپى، باسمىچىلىق، كىتاب تۇپلەش، يېزىش-سىزىش قوراللىرى كەسپى (بۇ يەنە قەغەز كورۇپكا، كارتا ۋە رەڭلىك قەغەز ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ئارغامچا ئىشىش، ھېقىقتىن زىننەت بۇيۇملىرى ياساش ئىشخانىسى، خىش زاۋۇتى، قول يېپەك توقۇمچىلىقى، يېپەك لېنتا كەسپى، تۇز زاۋۇتى، شام زاۋۇتى، سېمونت زاۋۇتى، شىكەرچىلىك، پېچىنە-پەرەنىك ياساش كەسپىلىرى، تۇرلۇك ياغاچ ئەسۋاب ياساش كەسپى ۋە باشقا تۇرلۇك بۇيۇملارنى ياسايدىغان كەسىپلەر.

پايدىلىق تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇ قانۇن ئۇلارنى بەلگىلەپ قويۇلغان، مۇۋاپىق ئەمگەك ۋاقتىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ؛ ئۇ ئىشچىلارنىڭ ئۆز بەختى ۋە دۆلەتنىڭ پاراۋانلىقىنى بەلگىلەيدىغان جىسمانىي زاپاس كۈچىنى ئىنتايىن زور دەرىجىدە جۇغلاپ قالدۇ ۋە جۇغلايدۇ؛ ئۇ يېتىلۈاتقان ئەۋلادلارنى قوغداپ، ئۇلارنى كىچىكىدىن باشلاپلا شۇغۇللىنىۋاتقان ساغلاملىققا تەسىر يەتكۈزۈپ، ئادەمنى بالدۇرلا تۈگەشتۈرىدىغان ھەددىدىن زىيادە جىددىي ئەمگەكتىن خالاس قىلىدۇ؛ ئەڭ ئاخىرىدا، ئۇ يەنە ھېچبولمىغاندا 13 ياشتىن تۆۋەن بالىلارغا باشلانغۇچ مەلۇماتى ئېلىش پۈرسىتى يارىتىپ بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدىغان نادانلىق ھالىتى ئاخىرلىشىدۇ، بۇنداق ھالەت ئىلگىرى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ دوكلاتىدا ئەينەن تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، كۆرگۈچىلەر قاتتىق ئازابلىنىپ، پۈقرالار ھاقارەتلىنىپتۇ دېگەن تۇيغۇغا كېلەتتى.»(319)

1867-يىل 2-ئاينىڭ 5-كۈنى توربىچىلار پارتىيىسى كابىنىتى خان نۇتقىنى ماقۇللاپ، سانائەتنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ تەكلىپىنى(319a) «قانۇن لايىھىسى» دەپ بېكىتكەن. مۇشۇ ھەقتە قىممىتى يوق بىر ئورگانىزمدا 20 يىلچە يېڭى بىر تەجرىبە ئېلىپ بېرىشقا توغرا كەلگەن. پارلامېنت بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى 1840-يىللا قۇرۇلۇپ ۋەزىپىگە تەينىلەنگەنىدى. بۇ كومىتېت 1842-يىلدىكى دوكلاتىدا، ۋ. ن. سېنيورنىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ:

(319) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 5-نومۇرلۇق دوكلات» 25-بەت 169-نومۇرلۇق.

(319a) زاۋۇت قانۇننىڭ تولۇقلىما نىزامى 1867-يىل 8-ئاينىڭ 12-كۈنى ماقۇللانغان. ئۇنىڭدا مېتال قۇيمىچىلىق، مېتال تاۋلاش ۋە مېتال پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىقلارغا چېتىلىدىغان بارلىق ئىشخانا قول سانائىتىگە (جۈملىدىن ماشىنا ياساش زاۋۇتلىرى) چەك قويۇلغان. ئۇنىڭدىن قالسا ئەينەكچىلىك ئىشخانا قول سانائىتى، قەغەزچىلىك ئىشخانا قول سانائىتى، گوتتاپېر يىلمىچىلىك ئىشخانا قول سانائىتى ۋە كاۋچۇكچىلىق ئىشخانا قول سانائىتى، تاماكىچىلىق ئىشخانا قول سانائىتى، باسمىچىلىق، كىتاب تۇپلەش قاتارلىق ئىشخانا قول سانائىتىگە شۇنىڭدەك 50تىن كۆپ يالانما ئىشچىسى بار ئىشخانىلارغا چەك قويۇلغان. 1867-يىل 8-ئاينىڭ 17-كۈنى ماقۇللانغان ئەمگەك ۋاقتىنى بەلگىلەش قانۇنىدا، كىچىكرەك ئىشخانىلار ۋە ئاتالمىش ئائىلە ئەمگىكىگە چەك قويۇلغان.

مەن ئىككىنچى تومدا بۇ قانۇنلار ۋە 1872-يىلدىكى يېڭى كانچىلىق قانۇنى قاتارلىقلار توغرىسىدا قايتا توختىلىپ ئۆتىمەن.[375]

«كاپىتالىستلار ۋە ئاتالمىش ئالىملارنىڭ ئاچكۆزلۈكى، شەخسىيەتچىلىكى ۋە ۋەھشىيلىكى، بارلىق ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئازابلىنىۋاتقانلىقى، چۈشكۈنلىشىش ۋە جىسمانىي جەھەتتىن زەئىپلىشىش ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىنتايىن قورقۇنچلۇق بىر كۆرۈنۈشنى شەكىللەندۈرگەن... بەزىلەر دوكلاتنى تەسۋىرلەنگىنى ئۈتكەن دەۋرلەردىكى پاجىئەلىك ئەھۋاللار دېيىشى مۇمكىن. لېكىن ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ئالدىمىزدىكى بىر قىسىم دوكلاتلار بۇنداق پاجىئەلىك ئەھۋاللارنىڭ ھېلىھەم مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى، ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا ئېغىر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئىككى يىل ئاۋۋال خارىدۇئىك تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان بىر كىتابچىدە يېزىلىشىچە، 1842-يىلى ئەيىپلەنگەن رەزىللىكلەر ھازىرمۇ (1863-يىلى) راسا يامراۋېتىپتۇ... بۇ دوكلات (1842-يىلى) 20 يىل مابەينىدە سۈرۈشتۈرۈلۈپ باقمىغان، بۇ مەزگىلدە ئەينى چاغدىكى بالىلار چوڭ بولۇپ ياش قۇرامغا يەتكەن، ئۇلار بىز ئەخلاق دەپ ئاتىغان نەرسىلەر توغرىسىدا، يەنى مەكتەپ تەربىيىسى، دىن، تەبىئىي ئائىلە مېھرى قاتارلىقلار توغرىسىدا ھېچنېمە بىلمەيدۇ، ئەمما شۇ بالىلار كۆز ئالدىمىزدىلا ھازىرقى بىر ئەۋلاد بالىلارنىڭ ئاتالمىش بولۇپ كەتتى.»(320)

بۇ مەزگىلدە جەمئىيەت ئەھۋالىدا ئۆزگىرىش بولدى. پارلامېنت بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ 1863-يىلدىكى تەلىپىنى خۇددى ئۇلارنىڭ 1842-يىلدىكى تەلىپىنى رەت قىلغانغا ئوخشاش رەت قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. شۇڭلاشقا 1864-يىلى بۇ كومىتېت يەنە پەقەت بىر قىسىم دوكلاتلىرىنى ئېلان قىلغاندا، ساپالچىلىق (جۈملىدىن كۇلالچىلىق)، تام قەغەزچىلىك، سەرەڭگە، ئوق-دورا ۋە پىستان ياساش قاتارلىق ئىشلىمە كەسىپلەر شۇنىڭدەك يۇڭ قىرقىش كەسىپلىرى توقۇمىچىلىق كەسىپلىرىدە يولغا قويۇلغان قانۇنلارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىدى. تۇرىيچىلار پارتىيىسىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى كابىنىتى 1867-يىل 2-ئاينىڭ 5-كۈنىدىكى خان نۇتقى ئارقىلىق بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ (بۇ كومىتېت 1866-يىلى ئۆز خىزمىتىنى تاماملىدى) ئەڭ ئاخىرقى دوكلاتى ئاساس قىلىنغان يېڭى قانۇن لايىھىسىنى ئېلان قىلدى.

1867-يىل 8-ئاينىڭ 15-كۈنى ۋە 21-كۈنى زاۋۇت قانۇنىنىڭ

(320) سېنيور «ئىجتىمائىي پەنلەر يىللىق يىغىنى» 55-بەت ۋە كېيىنكى بەتلەر.

كېڭەيتىلگەن نىزامى ۋە ئىشخانا باشقۇرۇش نىزامى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ پادىشاھنىڭ تەستىقىغە ئېرىشتى. ئالدىنقى نىزامدا چوڭ كارخانىلارغا، كېيىنكى نىزامدا كىچىك كارخانىلارغا چەك قويۇلغانىدى.

زاۋۇت قانۇنىنىڭ كېڭەيتىلگەن نىزامدا تۆمۈر تاۋلاش زاۋۇتى، مىس تاۋلاش زاۋۇتى، مېتال قۇيۇش زاۋۇتى، ماشىنىسازلىق زاۋۇتى، مېتال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى، گوتتاپىر يىلمىچىلىك زاۋۇتى، قەغەز زاۋۇتى، ئەينەك زاۋۇتى، تاماكا زاۋۇتى، يەنە باسمىچىلىق كەسپى، كىتاب تۇپلەش كەسپى، شۇنىڭدەك بىر يىل ئىچىدە ئاز دېگەندە 100 كۇن 50تىن كۆپ ئىشچىنى يالالاپ ئىشلەتكەن شۇ خىلدىكى بارلىق سانائەت ئىشخانىلىرى قاتارلىقلارغا چەك قويۇلغان.

مۇشۇ قانۇنىنىڭ تەتبىقلىنىش دائىرىسىنىڭ كېڭەيگەنلىكى توغرىسىدا ئومۇمىي بىر چۈشەنچىگە ئېرىشىش مەقسىتىدە مەزكۇر قانۇندا بەلگىلەنگەن بىرقانچە تەبىرنى نەقىل كەلتۈرىمىز:

قول سانائەت—«مەزكۇر قانۇندا» سېتىلىشقا مولجاللانغان مەلۇم مەھسۇلاتنى ياكى شۇ مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمىنى نەپ ئېلىش مەقسىتىدە ياساش، ئۆزگەرتىش، بېزەش، رېمونت قىلىش ياكى پىششىقلاپ ئىشلەش كەسىپ قىلىنغان ياكى شۇ ئىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ياكى قوشۇمچە شۇغۇللىنىدىغان ھەرقانداق بىر قول ئەمگىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىشخانا—ھەرقانداق بىر بالا، ئۆسمۈر ئىشچى ياكى ئاياللار مەلۇم «قول سانائەت» بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھەمدە ئاشۇ بالىلار، ئۆسمۈرلەر ۋە ئاياللارنى ياللىغان كىشى كىرىشكە ھەمدە نازارەتچىلىك قىلىشقا ھوقۇقلۇق بولغان ئۇستى ئوچۇق ياكى يېپىق بارلىق ئۆي ياكى مەيدانىنى كۆرسىتىدۇ.

يالالىنىش—مەيلى ئىش ھەققى بولسۇن ياكى بولمىسۇن، بىر ئۇستىنىڭ ياكى تۆۋەندە تەپسىلىي دېپلىگەن بەلگىلىمىلەرگە لايىق كېلىدىغان ئاتالمىنىدەك ئادەمنىڭ قولىدا مەلۇم بىر قول سانائىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاتالمىنا—بالا ئىشچى ياكى ئۆسمۈر ئىشچىنىڭ ئاتىسى، ئانىسى، ھامىيسى ياكى ئۇلارغا ھامىي بولۇشقا، قاراپ قويۇشقا مەسئۇل بولغان باشقا كىشىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

7-ماددىدا، مەزكۇر قانۇندىكى بەلگىلىمىلەرگە خىلاپلىق قىلىپ يالا

ئىشچىلارنى، ئۆسمۈر ئىشچىلارنى ياكى ئاياللارنى يالالاپ ئىشلەتكەنلەرگە جەرىمانە قويۇش جازاسى بېرىلىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن، بۇ مادىدا ئىشخانا خوجايىنلىرىغا (ئاتالمىش بولۇش-بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر) تەتبىقلىنىپ قالماي، يەنە «ئاتالمىشلارغا، شۇنىڭدەك بالا ئىشچىلار، ئۆسمۈر ئىشچىلار ياكى ئاياللارنىڭ ھامىيلىق قىلىشقا ھوقۇقلۇق بولغان، ياكى ئۇلارنىڭ ئەمگىكىدىن بىۋاستە پايدا كۆرىدىغان كىشىلەر»گىمۇ تەتبىقلانغان.

زاۋۇت قانۇنىنىڭ چوڭ كارخانىلارغا تەتبىقلىنىدىغان كېڭەيتىلگەن نىزاملىرىدا نۇرغۇنلىغان شەرمەندە مۇستەسنا بەلگىلىمىلەر چىقىرىلغان ۋە كاپىتالىستلار بىلەن قورقۇنچاقلارچە مۇرەسسە قىلىنغان، شۇڭا ئۇ زاۋۇت قانۇنىغا قارىغاندا ئازقىغا چېكىنىپ كەتكەن.

ئىشخانا باشقۇرۇش نىزامىدا تۇرلۇك ئۇششاق تەپسىلاتلار ناھايىتى ئاز بولغاچقا، مەزكۇر قانۇننى ئىجرا قىلىش ھوقۇقى بېرىلگەن شەھەر مەمۇرىيىتى ۋە يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ قولىدا ئۇ يەنىلا بىر پارچە ئاق قەغەز بولۇپ قالدى. 1871-يىلى پارلامېنت بۇ يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ قولىدىن مەزكۇر قانۇننى ئىجرا قىلىش ھوقۇقىنى يېغىۋېلىپ، زاۋۇت تەكشۈرگۈچىلىرىگە تاپشۇرۇپ بەردى، شۇ ئازقىلىق زاۋۇت تەكشۈرگۈچىلىرىنىڭ تەكشۈرۈش دائىرىسىنى بىراقلا 100 نەچچە مىڭ ئىشخانىغا كېڭەيتتى، يالغۇز خىش زاۋۇتىدىنلا 300ى كۆپەيدى، ئەمما ئەسلىدىنلا ئادەمى يېتىشمەيۋاتقان تەكشۈرگۈچىلەرگە ناھايىتى ئېغىر قىلىپ سەككىز نەپەر يارەمچى قوشۇپ بەردى.(321)

(321) زاۋۇت تەكشۈرگۈچىلىرى ئىككى نەپەر تەكشۈرگۈچى، ئىككى نەپەر مۇئاۋىن تەكشۈرگۈچى، 41 نەپەر يارەمچى تەكشۈرگۈچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. يېڭىدىن كۆپەيتىلگەن سەككىز يارەمچى تەكشۈرگۈچى 1871-يىلى ۋەزىپىگە تەينىلەنگەن. 1871-يىلىدىن 1872-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئەنگلىيە، شوتلاندىيە ۋە ئىرېلاندىيىنىڭ زاۋۇت قانۇننى ئىجرا قىلىشقا سەرپ قىلغان ئومۇمىي خراجىتى ئاران 25 مىڭ 347 فوند ستېرلىڭ بولغان، جۈملىدىن قانۇنغا خىلاپ ئىشلارنى ئەيىبلەشكە كېتىدىغان دەۋا ھەققىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە.

شۇڭا، 1867-يىلى چىقىرىلغان ئەنگلىيە قانۇنى ئىچىدە كىشىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدىغىنى شۇكى، بىر تەرەپتىن، ھۆكۈمران سىنىپ پارلامېنتى پرىنسىپ جەھەتتە پەۋقۇلئاددە ۋە كەڭ تەدبىرلەرنى ئامالسىز قوللىنىپ، كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ ھەددىدىن ئېشىپ كېتىشىنى چەكلەشكە مەجبۇر بولغان بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن بۇ تەدبىرلەرنى ھەققىي ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان چاغدا پارلامېنت ئۇزۇل-كېسىل بولماي، ئۇنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى خالىماي، بەك سەممىيەتسىزلىك قىلغان.

1862-يىلدىكى تەكشۈرۈش كومىتېتى يەنە كانچىلىق كەسپىدە يېڭى بەلگىلىمىنى يولغا قويۇشنى تەۋسىيە قىلغان؛ كانچىلىقنىڭ باشقا ھەرخىل سانائەتكە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، بۇنىڭدا يەر ئىگىدارلىرى بىلەن سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ مەنپەئىتى بىر. ئىلگىرى بۇ ئىككى خىل مەنپەئەتنىڭ قارىمۇقارشىلىقى زاۋۇت قانۇنىنىڭ چىقىرىلىشىغا تۈرتكە بولغانىدى؛ ئەمدىلىكتە دەل مۇشۇ قارىمۇقارشىلىقنىڭ مەۋجۇت بولماي قالغانلىقى كانچىلىققا دائىر قانۇن چىقىرىش ئىشىنىڭ نېمىشقا شۇ قەدەر سوزۇلۇپ كەتكەنلىكىنى ۋە ئىشتىلگەن ھېيلەنەيرەڭلەرنى يېتەرلىك چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

1840-يىلى تەكشۈرۈش كومىتېتى كىشىنى چۆچۈتىدىغان ۋە غەزەپلەندۈرىدىغان پاكىتنى ئېچىپ تاشلىدى، بۇ پۈتكۈل ياۋروپادا شۇ قەدەر چوڭ بىر سەتچىلىككە ئايلاندىكى، پارلامېنتمۇ ئۆز ۋىجدانىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن 1842-يىلدىكى كانچىلىق قانۇنىنى ماقۇللاشقا مەجبۇر بولدى، ئۇ قانۇن پەقەت ئاياللار ۋە ئون ياشتىن تۆۋەن بالىلارنىڭ كاندا ئىشلىشىنى مەنئى قىلىش بىلەنلا چەكلەندى.

ئۇنىڭدىن كېيىن، يەنى 1860-يىلى كان تەكشۈرۈش قانۇنى تۈزۈلۈپ، كانلارنىڭ مەخسۇس ۋەزىپىگە تەينىلەنگەن دۆلەت ئەمەلدارلىرىنىڭ تەكشۈرۈشىنى قوبۇل قىلىشى كېرەكلىكى، مەكتەپنىڭ ئىسپات خېتى بولمىسا ياكى مەكتەپكە باردىغان بەلگىلىك ۋاقتى

بولمسا، ئون ياشتىن 12 ياشقىچە بولغان باللارنى ياللاشقا رۇخسەت قىلىنمايدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. كۆلكىلىك يېرى شۇكى، ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن تەكشۈرگۈچىلەرنىڭ ناھايىتى ئاز، ھوقۇقنىڭ ناھايىتى كىچىك بولۇشى، يەنە كېلىپ تۆۋەندە تەپسىلىي بايان قىلىنماقچى بولغان سەۋەبلەر تۈپەيلى بۇ پەرمانمۇ شۇ پېتى بىر پارچە ئاق قەغەز بولۇپ قالدى.

كان توغرىسىدىكى ئەڭ يېڭى كۆك تاشلىق كىتابنىڭ[11] بىرى— «كانچىلىق ئالاھىدە كومىتېتنىڭ دوكلاتى. قوشۇمچە گۈۋاھلىق سۆز. 1866-يىل 7-ئاينىڭ 23-كۈنى». بۇ تۆۋەن پالاتا ئەزالىرىدىن تەشكىللەنگەن، گۈۋاھچىلارنى چاقىرتىپ كېلىشكە ۋە سوئال سوراشقا تولۇق ھوقۇقلۇق بىر كومىتېتنىڭ بىر توملۇق قېلىن ئەسىرى بولۇپ، ئەسەردە دوكلاتتىن: كومىتېت ھېچنېمە دېمەيدۇ، تېخىمۇ كۆپ گۈۋاھچىلاردىن سوراپ بېقىش زۆرۈر! دېگەن مەزمۇندا جەمئىي بەش قۇرلا يېزىلغان.

گۈۋاھچىلاردىن سوئال سوراش ئۇسۇلى كىشىگە ئەنگلىيە سوتلىرىدىكى قايتۇرۇپ سوراش ئۇسۇلىنى ئەسلىتىدۇ، يەنى ئادۋوكات ئېغىزىغا كەلگىنىچە تۇرلۇك ئۇياتسىز، ئىككى بىسلىق سوئاللارنى سوراپ، گۈۋاھچىنى ئاداشتۇرۇۋېتىشكە ئۇرۇنىدۇ، ئاندىن ئۇنىڭ سۆزلىرىنى بولۇشىغا بۇرمىلايدۇ. بۇ يەردە، ئادۋوكات پارلامېنت تەرگەۋ كومىتېتنىڭ ئەزاسى ئىدى، ئۇلارنىڭ ئېچىدە كان خوجايىنلىرى ۋە كان باشقۇرغۇچىلار بار ئىدى؛ گۈۋاھچىلار بولسا كان ئىشچىلىرى، زور كۆپ قىسمى كۆمۈركان ئىشچىلىرى ئىدى. بۇ بىر يۇرۇش بىمەنە ئويۇنلار كاپىتال روھىنى ئوبدان چۈشەندۈرۈپ بەردى، شۇڭا بۇ يەردە بىر نەچچە نەقىل كەلتۈرمەي بولمايدۇ. تەكشۈرۈشكە قولايلىق بولۇشنى كۆزدە تۇتۇپ، تەكشۈرۈش نەتىجىسىنى تۈرگە ئايرىپ بايان قىلىمەن. ئېسىمدە قېلىشچە، سوراغان سوئاللار ۋە بېرىلگەن جاۋابلار ئەنگلىيە

كۆك تاشلىق كىتابىدا نومۇر بويىچە رەتكە تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، بۇ يەردە كۆمۈركان ئىشچىلىرىنىڭ گۈۋاھلىق سۆزلىرىلا بېرىلدى.

1. كاندىكى ئون ياشتىن يۇقىرى ئۆسمۈرلەرنىڭ ئەمگىكى كان ئورنىغا بېرىپ كېلىش مۇساپىسىنى قوشقاندا، ئەمگەك ئادەتتە 14 سائەتتىن 15 سائەتكىچە داۋاملىشىدۇ، بەزىدە ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ كېتىدۇ، ئەتىگەن سائەت ئۈچ، تۆت، بەشلەردىن كەچ سائەت تۆت، بەشلەرگىچە بولىدۇ. (6-، 452-، 83-نومۇرلۇق) قۇرامغا يەتكەن ئىشچىلار ئىككى سمېنىغا بۆلۈنۈپ ئىشلەيدۇ، مۇنداقچە ئېيتقاندا سەككىز سائەت ئىشلەيدۇ، ئۆسمۈرلەر چىقمىنى تېجەپ قېلىش ئۈچۈن سمېنا ئالماشماي ئىشلەيدۇ. (80-، 203-، 204-نومۇرلۇق) كىچىك باللار ئاساسلىقى ھەرقايسى كان يوللىرىدىكى ھاۋا ئۆتكۈزۈش قاپقىلىرىنى ئېچىپ-يېپىپ تۇرۇش ئىشىغا يالانغان، چوڭراقلىرى بولسا ئېغىرراق ئىشلارنى، مەسىلەن كۆمۈر توشۇشقا ئوخشاش ئىشلارنى قىلىدۇ. (122-، 739-، 740-، 1717-نومۇرلۇق) ئۇلار تاكى 18 ياش ياكى 22 ياشقا كىرگىچە كان قۇدۇقىدا ئۇزۇندىن-ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان مۇشۇنداق ئىشنى قىلىدۇ، ئاندىن ئۇلار رەسمىي كۆمۈر قېزىش ئەمگىكىگە ئۆتىدۇ. (161-نومۇرلۇق) ھازىر باللار ۋە ئۆسمۈرلەر تارتىۋاتقان ئازاب ئىلگىرىكى ھەرقانداق ۋاقىتتىكىدىنمۇ بەكرەك ۋەھشىيلىشىپ كەتتى. (1663-، 1667-نومۇرلۇق) كان ئىشچىلىرى پارلامېنتتىن قانۇن تۇزۇپ 14 ياشقا توشمىغان بالا ئىشچىلارنى كان ئىشىغا سېلىشنى مەنئى قىلىشنى بىردەك تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرۇس ئەپەندىم سوئال قويدى:

«ئەجىبا بۇ تەلەپ ئاتا-ئانىنىڭ نامراتلىقىغا باغلىق ئەھەسمىكەن؟» «ئەگەر ئاتاڭ ئۆلۈپ كەتسە ياكى مېيىپ بولۇپ قالسا، ئائىلىنىڭ ئاشۇ كىرىم مەنبەسىنى تارتىۋېلىش ئېچىنىشلىق ھېسابلانمامدىكەن؟ شۇڭا ئومۇملاشقان بىر قائىدىنى يولغا قويۇش زۆرۈر. سىز ھەرقانداق ئەھۋالدا 14 ياشقا توشمىغا باللارنى كان ئىشىغا سېلىشنى مەنئى قىلىشنى خالامسىز؟» جاۋاب: «ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا خالايمەن.» (110—107-نومۇرلۇق) ئۇئېبن: «ئەگەر كاندا 14 ياشقا توشمىغان

بالا ئىشچىلارنى ئىشلىتىش مەنئى قىلىنسا، ئۇنداقتا ئاتلىنانلار بالىلىرىنى زاۋۇتلارغا ئاپىرىپ بەرمەسمۇ؟— ئادەتتە ئۇنداق قىلمايدۇ.» (174-نومۇرلۇق) ئىشچى: «ھاۋا ئوتۇش قاپقىنى ئېچىپ-يېپىش ئىشى قارىماققا ئاسان بولغىنى بىلەن ناھايىتى جاپالىق ئىش، بۇ بالىلارنىڭ شامالدا تۇرىدىغانلىقىنى دېمىگەندەمۇ، ئۇلار ئۇ يەردە خودىدى قاراڭغۇ كامىرغا سولاپ قويغاندەكلا سولاقلىق تۇرىدۇ.» مۇلۇكدار ۋۇجۇدىن: «ئەگەر بىر بالىنىڭ يېنىدا چىراق بولسا، ئۇ ھاۋا ئوتۇشۇش قاپقىغا قارىغاچ كىتاب ئوقۇسا بولامدۇ؟— بۇنىڭ ئوچۇن ئۇ ئالدى بىلەن شام سېتىۋېلىشى كېرەك، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئۇ ئۆز خىزمىتىگە دىققەت قىلىشى، ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىشى كېرەك. مەن ھېچبىر بالىنىڭ كاندا كىتاب ئوقۇغىنىنى ئەزەلدىن ئۇچرىتىپ باقمىدىم.»(139—160-نومۇرلۇق)

2. تەربىيە. كان ئىشچىلىرى زاۋۇتلاردىكىگە ئوخشاش بالىلارنى مەجبۇرىي ئوقۇتۇشقا دائىر قانۇن تۈزۈشنى تەلەپ قىلغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، 1860-يىلدىكى قانۇندا دېيىلگەن ئون ياشتىن 12 ياشقىچە بولغان بالىلارنىڭ مەكتەپتىن بەرگەن ئىسپات خېتى بولۇشى كېرەك دېگەن ماددىلار پۈتۈنلەي قوزۇق خيال ئىكەن. كاپىتالىستىك سوراقچى ئەمەلدارلارنىڭ «ئوجۇر-بوجۇرىگىچە سورايدىغان» سوراقلىرى بۇ يەردە ھەقىقەتەنمۇ كۈلكىلىك بولدى.

«قانۇندا كىملەرگە تېخىمۇ كۆپرەك چەك قويۇش كېرەك، خوجايىنلارغىمۇ ياكى ئاتلىنانلارغىمۇ؟—ھەر ئىككى تەرەپكە چەك قويۇش كېرەك.» (115-نومۇرلۇق) «بۇلارنىڭ بىرىگە بەكرەك چەك قويۇشقا بولمامدۇ؟— بۇنىڭغا نېمە دەپ جاۋاب بېرەي؟ (116-نومۇرلۇق) «خوجايىنلار ئەمگەك ۋاقتىنى مەكتەپتە ئوقۇشقا توغرىلاپ بەلگىلەش دېگەندەك بىرەر ئارزۇسىنى بىلدۈرۈپ باقمىدىمۇ؟— ھېچقاچان بىلدۈرۈپ باقمىدى.» (137-نومۇرلۇق) «كان ئىشچىلىرى كېيىنچە ئۆز مەلۇماتىنى ياخشىلىيالامدۇ؟»—ئادەتتە، ئۇلار بارغانسېرى ئەسكىلىشىپ كېتىۋاتىدۇ؛ تۇرلۇك يامان ئادەتلەرنى يۇقتۇرۇۋېلىۋاتىدۇ؛ ھاراق ئىچىدۇ، قىمار ئويناىدۇ، شۇنىڭ بىلەن پۈتۈنلەي چوشكۇنلىشىپ كېتىۋاتىدۇ.» (211-نومۇرلۇق) «بالىلارنى نېمىشقا كەچ كۈرس مەكتەپلەرگە ئاپىرىپ بەرمەيسىلەر؟— كۆپ ساندىكى كان رايونلىرىدا كەچ كۈرس مەكتەپلىرى يوق. ئەمما مۇھىمى، ئۇلار ئۆزۈن ۋاقىت زىيادە ئەمگەك قىلىپ ھالدىن كەتكەچكە كۆزىنمۇ ئاچالماي قالىدۇ.» ئاخىردا مۇلۇكدار چورتلا مۇنداق دېدى:«قارىغاندا سەن تەربىيىگە قارشى ئىكەنسەنده؟—ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. ئەمما...» (454-نومۇرلۇق) «1860-يىلدىكى قانۇندا كان خوجايىنلىرى قاتارلىقلار ئون ياشتىن 12 ياشقىچە بولغان بالىلارنى يالىلغان چاغدا مەكتەپنىڭ

ئىسپات خېتىنى سۇرۇشتۇرۇش كېرەكلىكى بەلگىلەنگەنغۇ؟—قانۇندا شۇنداق دېيىلگەن، ئەمما كان خوجايىنلىرى ئۇنداق قىلمىدى.» (441—434-نومۇرلۇق) «سېنىڭچە قانۇننىڭ بۇ ماددىسى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلماپتىمۇ؟—زادىلا يولغا قويۇلمىدى.» (444-نومۇرلۇق) «كان ئىشچىلىرى تەربىيە مەسلىسىگە بەك كۆڭۈل بۆلەمدۇ؟—زور كۆپ سانلىق كىشىلەر بەك كۆڭۈل بۆلىدۇ.» (717-نومۇرلۇق) «ئۇلار بۇ قانۇننىڭ يولغا قويۇلۇشىغا شۇنداق ئىنتىزارمۇ؟—كۆپ سانلىقى شۇنداق ئىنتىزار.» (718-نومۇر) «نېمىشقا ئۇلار بۇ قانۇننى يولغا قويۇشقا مەجبۇرلىمايدۇ؟— نۇرغۇن ئىشچىلار مەكتەپنىڭ ئىسپات خېتى يوق بالىلارنى ئىشقا ئالماسلىقنى ئارزۇ قىلىدۇ. ئەمما ئۇلار تىزىملىككە چۈشۈپ قالىدۇ.» (720-نومۇرلۇق) «ئۇنى كىم تىزىملىۋالىدۇ؟— ئۇنىڭ خوجايىنى.» (721-نومۇرلۇق) «ئەمسە سەن قانۇنغا بويسۇنغان كىشىنى خوجايىنىنىڭ سۇرۇشتۇرىدىغانلىقىغا ئىشىنەمسەن؟— مەن خوجايىنلارنىڭ شۇنداق قىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.» (722-نومۇرلۇق) «بۇنداق بالىلارنى ئىشقا سېلىشنى ئىشچىلار نېمىشقا رەت قىلمايدۇ؟— بۇ ئىشچىلارنىڭ ئىختىيارىدىكى ئىش ئەمەس.» (723-نومۇرلۇق) «بۇ ئىشقا پارلامېنتنىڭ ئارىلىشىشنى تەلەپ قىلامسەن؟— كان ئىشچىلىرىنىڭ پەرزەنتلىرىنى تەربىيىلەش ئىشىدا پارلامېنت ئازدۇر-كۆپتۇر ئۇنۇملۇك ئىش قىلماقچى بولسا، چوقۇم قانۇن چىقىرىپ مەجبۇرىي ئىجرا قىلىشى كېرەك.»(1634-نومۇرلۇق) «بۇ چارىنى برىتانىيىدىكى بارلىق ئىشچىلارنىڭ پەرزەنتلىرىگە تەتبىقلاش كېرەكمۇ ياكى كان ئىشچىلىرىنىڭ پەرزەنتلىرىگىلا تەتبىقلاش كېرەكمۇ؟— مەن بۇ يەردە كان ئىشچىلىرىغا ۋاكالىتەن سۆزلەۋاتىمەن.» (1636-نومۇرلۇق) «كان ئىشچىلىرىنىڭ پەرزەنتلىرىنى نېمىشقا باشقا بالىلاردىن پەرقلەندۇرۇش كېرەك؟—چۈنكى ئۇلار ئادەتتىكى ئىشلاردىن مۇستەسنا قالدى.» (1638 -نومۇرلۇق) «قايسى جەھەتتىن؟—جىسمانىي جەھەتتىن» (1639-نومۇرلۇق) «تەربىيىنىڭ باشقا تەبىقىدىكى بالىلارغا قارىغاندا بۇ بالىلارغا بەكرەك قىممەتلىك بولۇشىدىكى سەۋەب نېمە؟— مەن تەربىيە ئۇلار ئۈچۈن تېخىمۇ قىممەتلىك دېمىدىم، ئەمما، ئۇلار كاندا ھەددىدىن زىيادە ئىشلەپ كېتىۋاتقاچقا، كۈندىلىك مەكتەپلەرگە ۋە يەكشەنبىلىك مەكتەپلەرگە بارىدىغان پۈرسىتى تېخىمۇ ئاز بولىدۇ.» (1640-نومۇرلۇق) «بۇنداق مەسىلىلەرنى مۇتلەقلەشتۇرۇۋەتكىلى بولمايدۇ، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ (1644-نومۇرلۇق) «كان رايونىدىكى مەكتەپلەر يېتەرلىكمۇ؟—ياق.» (1646-نومۇرلۇق) «ئەگەر دۆلەت ھەربىر بالىنىڭ ئوقۇشقا كىرىشىنى تەلەپ قىلسا، ئۇنداقتا، ھەممە بالىنى ئوقۇتالايدىغان بۇنچىۋالا كۆپ مەكتەپ نەدىمۇ بولسۇن؟—مېنىڭچە، ئەگەر مۇشۇنداق قىلىشقا ئېھتىياجلىق بولسا، مەكتەپلەر تەبىئىيلا قۇرۇلىدۇ.»(1647-نومۇرلۇق) «كۆپ سانلىق بالىلارلا ئەمەس، بەلكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى قۇرامغا يەتكەن ئىشچىلارمۇ خەت يازالمايدۇ ھەم ئوقۇيالمايدۇ.» (705-، 726-نومۇرلۇق)

3. ئاياللار ئەمگىكى. گەرچە 1842-يىلدىن بۇيان ئايال ئىشچىلار كان قۇدۇقى ئىشلىرىغا سېلىنمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار يەنىلا كان سىرتىدا كۆمۈر قاچىلاش-چۈشۈرۈش، كۆمۈر قاچىلانغان تۆگىلارنى قانال

بويىغا ياكى پويىز بېنىغا يۆتكەش دېگەندەك ئىشلارغا سېلىنىپ كەلدى. بېقىنقى 3—4 يىللاردىن بۇيان ئايال ئىشچىلار خېلى كۆپەيدى. (1727-نومۇرلۇق) بۇ ئايالارنىڭ كۆپ سانلىقى كان ئىشچىلىرىنىڭ ئايالى، قىزى ۋە تۇل ئايالار بولۇپ، كىچىكى 12 ياشتىن 50، 60 ياشقىچە بولغان ھەر خىل ياشتىكىلەر. (647-، 1779-، 1781-نومۇرلۇق)

«كاندا يالاپ ئىشلىتىلگەن ئايالار توغرىلىق كان ئىشچىلىرىنىڭ نېمە ئويى بار؟—ئۇلار بۇ ئىشنى بىردەك ئەيىبلەيدۇ.» (648-نومۇرلۇق) «نېمىشقا؟— ئۇلار بۇ ئىش ئايالارنى تۇغماسلىققا ئېلىپ بارىدۇ.» (649-نومۇرلۇق) .... ئايالار ئەرچە كىيىم كىيىدۇ. نۇرغۇن سورۇنلاردا ھەرقانداق ئېرزىمەت-نومۇسىنى يوقاتتى. بەزى ئايالار تاماكا چېكىدۇ. ئۇلار قۇدۇق ئىشىغا ئوخشاشلا پاسكىنا ئىشلارنى قىلمۇاتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېچىدىكى توي قىلغان نۇرغۇن ئايالار ئائىلىسىدىكى مەسئۇلىيەتنى ئادا قىلالمىدى.» (654—65-، 701-نومۇرلۇق) «تۇل ئايالار باشقا جايلاردىنمۇ ئوخشاش كىرىملىك (ھەپتىسىگە 8—10 شىللىڭ ئالىدىغان) كەسىپلەرنى تاپالامدۇ؟—بۇنىڭغا بىر نېمە دېيەلمەيمەن. (709-نومۇرلۇق) ئۇنداقتا سىز يەنىلا «ياغرى تاش! »لىق قىلىپ ئۇلارنىڭ بۇ تىرىكچىلىك يولىنى ئۇزۇپ تاشلىماقچى بولامسىز؟—ئەلۋەتتە.» (710-نومۇرلۇق) «بۇ كەپىيات نەدىن كەلدى؟—بىز كان ئىشچىلىرى ئايالارنى ئىنتايىن ھۆرمەتلەيمىز، ئۇلارنىڭ كۆمۈركانلاردا ئازاب چېكىشلىرىگە چىدىمىدۇق....بۇ ئىشلارنىڭ تولىسى ناھايىتى ئېغىر ئىشلار. نۇرغۇن قىزلار بىر كۈندە ئون تونناىدىن كۆپرەك كۆمۈرنى چۈشۈرىدۇ.» (1715-، 1717-نومۇرلۇق) «سىز كانغا يالاڭاياق ئايالار زاۋۇتقا يالاڭاياق ئايالاردىنمۇ بەكرەك ئەخلاقسىز دەپ قارامسىز؟—بۇزۇلغان قىزلارنىڭ نىسبىتى زاۋۇتلاردىكىدىن كۆپ.» (1732-نومۇرلۇق) «ئەمما سىز زاۋۇتتىكىلەرنىڭمۇ ئەخلاقىدىن نارازى ئىدىگىزغۇ؟—شۇنداق.» (1733-نومۇرلۇق) «ئۇنداقتا سىزمۇ زاۋۇتلاردا ئايالار ئەمگىكىنى مەنئى قىلىشنى ئارزۇ قىلامسىز؟— ياق، ئۇنداق ئەمەس.» (1734-نومۇرلۇق) «نېمىشقا؟— زاۋۇت ئەمگىكى ئايالارغا مۇۋاپىق كېلىدىغان تۇرمۇش ئىش.» (1735-نومۇرلۇق) «سىز بۇ ئەمگەكنىمۇ ئايالارنىڭ ئەخلاقىغا يەنىلا زىيانلىق دەپ قارايتىگىزغۇ؟—ياق، كان ئەمگىكىدەك ئۇنداق ئېغىر زىيانلىق ئەمەس. ئەمما ھېنىڭ پىكرىمىدە پەقەت ئەخلاق جەھەتلا كۆزدە تۇتۇلمىغان، يەنە جىسمانىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتلەرمۇ نەزەرگە ئېلىنغان. قىزلارنىڭ جەمئىيەتتە بۇنداق بۇزۇلۇشى كىشىنى ئازابلايدۇ، بۇ ناھايىتى ئېغىر ئەھۋال. بۇ قىزلار كان ئىشچىلىرىغا تەگكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئەرلىرى بۇنداق بۇزۇقلۇقتىن قاتتىق ئازابلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئائىلىسىدىن يىراقلىشىپ ھاراقتا بېرىلىدۇ.» (1736-نومۇرلۇق) «ئەمما تۇمۇر زاۋۇتىدىكى يالانما ئايالارنىڭ ئەھۋالىمۇ شۇنداقتۇ؟—باشقا ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى توغرىسىدا مەن بىر نەرسە دېيەلمەيمەن.» (1737-نومۇرلۇق) «ئەمما تۇمۇر زاۋۇتىغا يالاڭاياق ئايالار بىلەن كانغا يالاڭاياق ئايالارنىڭ نېمە پەرقى بار؟ —بۇ مەسىلە توغرىسىدا كاللا قاتۇرۇپ باقمايتىمەن.»

(1740-نومۇرلۇق) «سىز ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى تېپىپ چىقالامسىز؟—بۇ مەسىلىگە تازا ئىشەنچلىك جاۋاب بېرەلمەيمەن، ئەمما مەن ئۇيمۇ ئۆي ئايلىنىپ يۇرۇپ، كان رايونىدىكى بەزى سېپىستچىلىقلاردىن خەۋەر تاپتىم.» (1741-نومۇرلۇق) «سىز ئايالارنى چۈشكۈنلەشتۈرىدىغانلىكى جايلارنىڭ ھەممىسىدىلا ئايالار ئەمگىكىنى بىكار قىلىشنى بەك ئۈمىد قىلامسىز-قانداق؟—شۇنداق... باللارنىڭ ئەڭ ياخشى ھېس تۇيغۇلىرى ئانىلاردىن كېلىدۇ.» (1750-نومۇرلۇق) «ئەمما دېھقانچىلىق قىلىدىغان ئايالارمۇ شۇنداقمۇ؟— دېھقانچىلىق پەقەت ئىككى پەسىللا بولىدۇ، بۇ يەردىكى ئايالار بولسا يىلبويى ئەمگەك قىلىشى كېرەك، بەزىدە كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ ئىشلەيدۇ، چىلىق-چىلىق تەرگە چۆملىدۇ، ئۇلارنىڭ تېنى ئاجىزلىشىپ سالامەتلىكىگە زىيان يېتىدۇ.» (1751-نومۇرلۇق) «سىز بۇ مەسىلىنى «يەنى ئايالار ئەمگىكى مەسىلىسىنى» ئومۇمىيۈزلۈك تەتقىق قىلىپ باقمىدىڭىزمۇ؟—مەن ئەترابىنى كۆزىتىپ باقتىم، شۇنداق دېيەلەيمەنكى، مەن كاندىكى ئايالار ئەمگىكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئەمگەكنى ھەرقانداق جايدىن تاپالمايمەن. (1753-نومۇرلۇق) بۇ ئەرلەر قىلىدىغان ئىش، يەنە كېلىپ قاۋۇل ئەرلەر قىلىدىغان ئىش.»«كان ئىشچىلىرىنىڭ ياخشىراقلىرى روھلىنىشنى ۋە ئەستايىدىل ئادەم بولۇشنى ئۈيلايدۇ، ئەمما ئۇلار ئايالىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمەيدۇ، ئەكسىچە ئايالىرى ئۇلارغا دەخمىز بولىدۇ.[1793-، 1794-، 1808 -نومۇرلۇق]

بىر قەپەس ئالاڭجوقا سوئاللاردىن كېيىن، مۇلۇكدارلار ئۆزلىرىنىڭ تۇل ئايالار، نامرات ئائىلىلەرگە «ھېسداشلىق» قىلىشىدىكى سىرىنى ئاشكارىلىدى.

«كان خوجايىنلىرى بەزى مۆتىۋەرلەرنى باش نازارەتچىلىككە ئەۋەتتى، باش نازارەتچىلەر بولسا خوجايىنىنىڭ ماختىشغا سازاۋەر بولۇش ئۈچۈن ھەرقانداق ئىشنى ئامالىنىڭ بارىچە تېجەشلىك بېجىرىش سىياسىتىنى يولغا قويدى؛ يالاڭاياق كانلاردا 1 شىللىڭدىن 1 شىللىڭ 6 پېنسقىچە ئالدى، ئەرلەر 2 شىللىڭ 6 پېنس ئالدى.» (1816-نومۇرلۇق)

4. جەسەت تەكشۈرىدىغان زاسپاتچىل.

«سىلەرنىڭ رايونۇڭلاردا جەسەت تەكشۈرىدىغان زاسپاتچىللارنىڭ تەكشۈرۈش ئىشىغا كېلەيلى، ئۇنداقتا، ھادىسە يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئىشچىلار دەۋا تەرتىپىدىن رازى بولامدۇ؟—ياق، رازى بولمايدۇ.» (360-نومۇرلۇق) «نېمىشقا رازى بولمايدۇ؟—بولۇپمۇ زاسپاتچىل بولغان كىشىلەر كان توغرىسىدا ھېچنېمە بىلمەيدۇ. ئىشچىلارنى گۇۋاھچىلىققىن باشقا ھېچ ئىش قىلدۇرمايدۇ. ئادەتتە بېقىن ئەترابتىكى ئۇششاق دۇكانداراللار زاسپاتچىل بولۇشقا تەكلىپ قىلىنىدۇ،

ئۇلار كان خوجايىنىنىڭ، يەنى ئۆز خېرىدارلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، گۈزەللىكنىڭ تېخنىكىلىك سۆزلىرىنىڭ بىرىنىمۇ بىلمەيدۇ. بىز زاسپىداتچىلارنىڭ بىر قىسمى كان ئىشچىلىرىدىن بولۇشىنى تەلەپ قىلىمىز. چىقىرىلغان ھۆكۈم بىلەن گۈزەللەشتۈرۈش سۆزى زىت بولۇپ قېلىۋاتىدۇ.» (361—375-نومۇرلۇق) «زاسپىداتچىلار چوقۇم ئادىل بولۇشى كېرەك ئىدىغۇ؟— شۇنداق.» (378-نومۇرلۇق) «ئىشچىلار مۇشۇنداق زاسپىداتچىلاردىن بولالامدۇ؟— مەن ئىشچىلارنى ئادىللىقتىن قايتۇرىدىغان ھېچقانداق بىر سەۋەب بايقىمىدىم. ئۇلار ئەمەلىي بىلىمگە ئىگە.» (379-نومۇرلۇق) «ئەمما ئۇلار ئىشچىلارغا يان بېسىپ، نائادىل، شەپقەتسىز ھۆكۈم چىقارماسمۇ؟—ياق، ئۇنداق قىلمايدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.» (380-نومۇرلۇق)

5. ساختا ئۆلچەم قاتارلىقلار. ئىشچىلار ئىككى ھەپتىدە بىر قېتىم مائاش تارقىتىش ئورنىغا ھەپتىدە بىر قېتىم مائاش تارقىتىش، كۆمۈر چىلىكىنىڭ سىغىمى بويىچە ھېسابلىنىدىغان ئېغىرلىق مىقدارى بويىچە ھېسابلاش، ساختا تارازا ئىشلەتمەسلىك قاتارلىقلارنى تەلەپ قىلغان.

«ناۋادا كۆمۈر چىلىكى ساختا ئوسۇلدا چوگايتىپ قويۇلغان بولسا، ئىشچى بۇنى بىلدۈرۈپ 14 كۇندىن كېيىن كاندىن كەتسە بولىدىغۇ؟—ئەمما ئۇلار باشقا بىر جايغا بارغاندىمۇ ئوخشاش ئەھۋالغا يولۇقىدۇ.» (1071-نومۇرلۇق) «ئەمما ئۇ يەنىلا بۇنداق ئادالەتسىز جاينى تاشلاپ كەتسە بولىدۇ ئەمەسمۇ؟—ئادالەتسىزلىك ھەممە يەردە بار-دە.» (1072-نومۇرلۇق) «ئەمما ئىشچى خەۋپ بېرىپ 14 كۇندىن كېيىن ئۆزى تۇرۇۋاتقان جايدىن كەتسە بولىدۇ، شۇنداققۇ؟—شۇنداق.» (1073-نومۇرلۇق)

سوراق شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى!

6. كان تەكشۈرۈش. ئىشچىلار گاز پارتلاش ھادىسىسىدىن بېتىدىغان ئازابنى تارتىش بىلەنلا قالمايدۇ.

«بىز كۆمۈركان ئىچىدە ھاۋا ئوبدان ئۆتۈشمەسلىك ئەھۋالىنىمۇ ئەيىبلەپ باقتۇق، بۇنداق ئەھۋالدا ئىشچىلار نەپەس ئېلىشقىمۇ ئامالسز قېلىپ، ئىشمۇ قىلالمايدۇ. مەسىلەن، مەن ھازىر ئىشلەۋاتقان ھېلىقى جايدا ھاۋانىڭ ناچارلىقىدىن نۇرغۇن ئىشچىلار كېسەل بولۇپ نەچچە ھەپتە يېتىپ قالدى. ئاساسلىق كان يوللىرىدا ئادەتتە ھاۋا يېتىشىدۇ، ئەمما بىز ئىشلەۋاتقان جايدا ھاۋا يېتىشمەيدۇ. ناۋادا بىرەر كىم تەكشۈرگۈچىلەرگە ھاۋا ئۆتۈشۈش ئەھۋالى توغرىلىق ھال ئېيتسا، ئۇ ئىشتىن بوشىتىلىدۇ ھەمدە «تىزىملىككە چۈشكەن كىشى» بولۇپ قالىدۇ، باشقا جايغا بارسىمۇ ئىش

تاپالمايدۇ. 1860-يىلدىكى كان تەكشۈرۈش قانۇنى بەئەينى بىر پارچە كېرەكسىز قەغەز بولۇپ قالدى. تەكشۈرگۈچىلەرنىڭ سانى بەك ئاز، ئۇلار يەتتە يىلدا ئاران بىر قېتىم شەكلەن تەكشۈرۈش ئېلىپ بارالايدىغان ئوخشايدۇ. بىزنىڭ تەكشۈرگۈچىمىز قولىدىن ھېچقانداق ئىش كەلمەيدىغان 70 نەچچە ياشلىق ئادەم، ئۇ 130دىن ئارتۇق كۆمۈركانىنى باشقۇرىدۇ. بىز تېخىمۇ كۆپ تەكشۈرگۈچىلەرگە موھتاج بولغاندىن تاشقىرى يەنە يارەمچى تەكشۈرگۈچىلەرنىڭ بولىشىغمۇ موھتاج.» (234-نومۇرلۇق ۋە تۆۋەندىكى ھەرقايسى نومۇرلار) «ئۇنداقتا ھۆكۈمەت بىر تەكشۈرگۈچىلەر قوشۇننى ساقلاپ قېلىشى، ئۇلار ئىشچىلاردىن ھېچقانداق دوكلات بولمىغان ئەھۋالدىمۇ سىلەرنىڭ بارلىق تەلىپىگىلارنى ئۆزلىرى ھەل قىلالايدىغان بولۇشى كېرەك، شۇنداقمۇ؟—بۇ مۇمكىن ئەمەس، ئەمما ئۇلار كان قۇدۇقلىرىغا ئۆزلىرى كېلىپ دوكلات ئاڭلىشى كېرەك.» (280-نومۇرلۇق) «سىز بۇنداق قىلىشنىڭ ئاقىۋىتى ھاۋا ئۆتۈشمەسلىك قاتارلىقلارغا دائىر مەسئۇلىيەتنى‹! › خوجايىنىنىڭ زىممىسىدىن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ زىممىسىگە ئارتقانلىق دەپ قارىمامسىز؟—ھەرگىز ئۇنداق بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ مەسئۇلىيىتى كىشىلەرنى يولغا قويۇلۇۋاتقان قانۇنغا رىئايە قىلىشقا مەجبۇرلاش.» (285-نومۇرلۇق) «سىز دېگەن يارەمچى تەكشۈرگۈچى ئىش ھەققى ھازىرقى تەكشۈرگۈچىلەردىنمۇ ئاز، دەرىجىسىمۇ تۆۋەن كىشىلەرنى كۆرسىتەمدۇ؟—ئەگەر سىلەر ياخشىراقلىرىنى ئەۋەتەلىسەڭلار، مەن ھەرگىز دەرىجىسى تۆۋەنلەرنىڭ كېلىشىنى ئۈمىد قىلمايمەن.»(294-نومۇرلۇق) «سىلەرگە تېخىمۇ كۆپ تەكشۈرگۈچىلەر كېرەكمۇ، ياكى تەكشۈرگۈچىدىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان ئادەممۇ؟—بىز كانغا شەخسەن ئۆزى بېرىپ ئارىلاپ يۈرىدىغان ھەمدە شەخسىي مەنپەئەتىنى ئويلاشمايدىغان كىشىگە موھتاج.»(295-نومۇرلۇق) «ئەگەر سىلەرنىڭ ئىككىنچى قاتاردىكى بىرىنچى دەرىجىلىك تەكشۈرگۈچىنى ئەۋەتىش ئارزۇيۇڭلار قانداقراق، ئۇنداقتا ئۇلارنىڭ مەلىكىلىك دەرىجىسى جەھەتتىكى كەمچىلىكى تۇپەيلى خەتەر تۇغۇلماسمۇ؟...—تۇغۇلمايدۇ؛ ھۆكۈمەتنىڭ مەسئۇلىيىتى مۇڭاپىق خادىم ئەۋەتىش.»(297-نومۇرلۇق)

بۇنداق سوراق شەكلىنىڭ بەك بىمەنىلىكىنى ئاخىرىدا تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ رەئىسىمۇ ھېس قىلدى. ئۇ سۆز قىستۇرۇپ مۇنداق دېدى:

«سىلەر ئەمەلىي تەجرىبىلىك كىشىلەرنىڭ كان قۇدۇقىغا شەخسەن ئۆزى بېرىپ كۆرۈپ بېقىشنى ھەمدە ئەھۋالنى تەكشۈرگۈچىلەرگە دوكلات قىلسا، تەكشۈرگۈچىلەر ئاندىن ئۆزىنىڭ نىسبەتەن يۇقىرى تۇرىدىغان بىلىمنى ئىشقا سېلىپ بېقىشنى ئارزۇ قىلىدىكەنسىلەر.»(531-نومۇرلۇق) «ئاشۇ كونا كۆمۈركانلارنىڭ ھەممىسى ھاۋا ئالماشتۇرۇش سايمانلىرىنى ئورۇنلاشتۇرسا، بۇنىڭغا ناھايىتى كۆپ خراجەت كەتمەمدۇ؟— شۇنداق، خراجەت كۆپىيىشى مۇمكىن، ئەمما ئادەمنىڭ ھاياتى كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ.»

بىر كۆمۈركان ئىشچىسى 1860-يىلدىكى پەرماننىڭ 17-ماددىسىغا ئېتىراز بىلدۈرۈپ مۇنداق دېدى:

«ھازىر، ناۋادا كان تەكشۈرگۈچىلەر كان قۇدۇقىدىكى مەلۇم بىر يەرنىڭ مەشغۇلات قىلىشقا مۇۋاپىق كەلمەيدىغانلىقىنى بايقىسا، ئۇ كان خوجايىنىغا ۋە ئېچكى ئىشلار ۋەزىرىگە دوكلات قىلىشى شەرت. ئاندىن كان خوجايىنىنىڭ 20 كۈنلۈك ئويلىنىش ۋاقتى بولىدۇ؛ 20 كۈنلۈك مۆھلەت توشقاندىن كېيىن، كان خوجايىنى ھەرقانداق ئۆزگەرتىشنى رەت قىلسا بولىدۇ. ئەمما كان خوجايىنى شۇنداق قىلماقچى بولسا، چوقۇم ئېچكى ئىشلار ۋەزىرىگە بىر دوكلات يېزىشى ھەمدە ئۇنىڭغا بەش نەپەر كان ئىنژېنېرى تونۇشتۇرۇشى كېرەك، ئېچكى ئىشلار ۋەزىرى ئۇلارنىڭ بىرىنى كېسىم چىقىرىشقا تاللايدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇنداق ئەھۋالدا، كان خوجايىنى ئەمەلىيەتتە ئۆز ئادىمىنى كېسىم چىقىرىشقا ئەۋەتىدۇ.» (581-نومۇرلۇق)

تەرگەۋچى سالاھىيىتىدىكى مۇلۇكدار (ئۇ ئۆزى كان خوجايىنى) مۇنداق دەيدۇ:

«بۇ ئېتىراز پۈتۈنلەي ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان.» (586-نومۇرلۇق) «قارىغاندا سىلەر كان ئىنژېنېرىنىڭ دۇرۇسلۇقىنى تۆۋەن چاغلاپسىلەردە؟—مەن بۇ نامۇۋاپىق، ئادالەتسىز بىر ئىش دېمەكچىمەن.» (588-نومۇرلۇق) «ئەجبا كان ئىنژېنېرىدا ھېچبىر ئادىل خىسلەت بولمايدۇ، قارار چىقارغاندا سىلەر ئەنسىرىگەن ھېلىقىدەك بىرتەرەپلىمىلىكلەردىن ساقلىنىپ قالالامدۇ؟—مەن بۇ ئادەملەرنىڭ ئەخلاقىغا تاقىلىدىغان مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىشنى رەت قىلىمەن. شۇنىڭغا ئىشىنىمەنكى، ئۇلار تولا چاغلاردا ناھايىتى ئادالەتسىز ئىش قىلىدۇ، ئىش ئادەمنىڭ ھاياتىغا تاقىلىدىغان بۇنداق جايدا ئۇلارنى بۇنداق ھوقۇقتىن چوقۇم مەھرۇم قىلىش كېرەك.»(589-نومۇرلۇق)

— سىلەر گاز پارتلاش ۋەقەسى سەۋەبىدىن كان خوجايىنىمۇ زىيانغا ئۇچرايدۇ دەپ قارىمامسىلەر؟—

دېدى بۇ مۇلۇكدار يۇزىنى داپتەك قىلىپ. ئۇ ئاخىردا يەنە مۇنداق دېدى:

— سىلەر ئىشچىلار ھۆكۈمەتتىن ياردەم تەلەپ قىلمايمۇ ئۆز مەنپەئىتىگىلارنى ئۆزەڭلار قوغدىيالمامسىلەر؟— قوغدىيالمايمىز.» (1042-نومۇرلۇق)

1865-يىلى برىتانىيەدە 3217 كۆمۈركان ۋە 12 نەپەر تەكشۈرگۈچى بار ئىدى. يورکتېردىكى بىر كان خوجايىنى («تايمىس گېزىتى»نىڭ 1867-يىل 1-ئاينىڭ 26-كۈنىدىكى خەۋىرى)نىڭ ھېسابلاپ بېقىشچە، تەكشۈرگۈچىلەرنىڭ ساپ ۋەزىپە خاراكتېرلىك خىزمىتىنى ھېسابلىمىغاندا (شۇنىڭ ئۆزىلا ئۇلارنىڭ پۈتۈن ۋاقتىنى ئىگىلەيدىكەن)، ھەربىر كاننى ئون يىلدا ئاران بىر قېتىم تەكشۈرەلەيدىكەن. شۇڭا، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان (بولۇپمۇ 1866-يىلى ۋە 1867-يىلى) يۇز بېرىۋاتقان پاجىئە قېتىم سانىنىڭ بارغانسېرى كۆپىيىپ كېتىۋاتقانلىقى ۋە كۆلىمىنىڭ بارغانسېرى چوڭىيىپ كېتىۋاتقانلىقى (بەزىدە بىر قېتىمدىلا 200—300 نەپەر ئىشچىغا قازا يېتىدۇ) ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. «ئەركىن» كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېسىل يېرى ئەنە شۇ!

1872-يىلدىكى قانۇندا زور كەمچىلىكلەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كۆمۈركانغا ياللانغان باللارنىڭ ئەمگەك ۋاقتىنى بەلگىلىگەن ھەمدە كان باشقۇرغۇچىلار ۋە كانچىلىق كەسپىنى ئاتالمىش ھادىسىلەرگە مەلۇم دەرىجىدە بولسىمۇ ئاساسلىق جاۋابكار قىلغان تۇنجى قانۇن.

1867-يىلى يېزا ئىگىلىكىدىكى باللار، ئۆسمۈرلەر ۋە ئاياللارنىڭ ئەمگەك ئەھۋالىنى تەكشۈرگەن خانلىق كومىتېت بىرقانچە ئىنتايىن مۇھىم دوكلاتنى ئېلان قىلغان. ئىلگىرى زاۋۇت قانۇنى چىقىرىش پرىنسىپلىرىنى شەكىل جەھەتتىن ئۆزگەرتىپ يېزا ئىگىلىكىگە تەتبىقلاش تۇغرىلىق ھەرخىل ئۇرۇنۇشلار بولغان، ئەمما تا بۈگۈنگە قەدەر بۇ ئۇرۇنۇشلارنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي مەغلۇب بولدى. ئەمما مەن بۇ يەردە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر نۇقتىنى ئەسكەرتىپ قويايكى، ئاشۇ پرىنسىپلارنى ئومۇميۈزلۈك تەتبىقلماقچى بولغان، تاقابىل تۇرغىلى

بولمايدىغان بىر يۈزلىنىش بارلىققا كېلىپ بولغان.

ئەگەردە زاۋۇت قانۇنى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتىكى قوغدىنىش ۋاستىسى سۈپىتىدە ئومۇملىشىدىغانلىقى مۇقەررەرلەشتى دېيىلسە، ئۇنداقتا، يەنە بىر جەھەتتىن، خۇددى ئالدىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇنداق ئومۇملىشىش كىچىك كۆلەملىك، تارقاق ئەمگەك جەريانىنى چوڭ ئىجتىمائىي كۆلەملىك بىرلەشتۈرۈلگەن ئەمگەك جەريانىغا ئايلاندۇرۇشنىمۇ ئومۇملاشتۇرىدۇ ۋە تېزلەشتۈرىدۇ، شۇ ئارقىلىق كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى ۋە زاۋۇت تۈزۈمىنىڭ ئوڭچە ھۆكۈمرانلىقىمۇ ئومۇملىشىدۇ ۋە تېزلىشىدۇ، ئۇ كاپىتال ھۆكۈمرانلىقىنى قىسمەن يوشۇرۇپ تۇرغان بارلىق كونا ئۆتكۈنچى شەكىللەرنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئورنىغا بىۋاستە، ئوچۇق-ئاشكارا كاپىتال ھۆكۈمرانلىقىنى تۇرغۇزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ يەنە بۇنداق ھۆكۈمرانلىققا قارشى بىۋاستە كۈرەشنىمۇ ئومۇملاشتۇرىدۇ. ئۇ ئايرىم ئىشخانىلارنى ئۆلچەملىك، قائىدىلىك، تەرتىپلىك ۋە تېجەشلىك ئىشلەشكە مەجبۇرلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ يەنە ئىش كۈنىگە چەك قويۇش ۋە ئۇنى بەلگىلەشتىن كېلىپ چىقىدىغان تېخنىكىغا غايەت زور دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىش ئارقىلىق پۈتكۈل كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى ۋە بالايىئاپەتنى ئېغىرلاشتۇرىدۇ، ئەمگەك سەجىللىقىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ ھەمدە ماشىنا بىلەن ئىشچى ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتنى كېڭەيتىدۇ. ئۇ ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئائىلە ئەمگىكى ساھەلىرىنى يوقىتىش بىلەن تەڭ، «ئوشۇق نوپۇس»نىڭ ئاخىرقى پاناھ جايىنىمۇ يوقىتىدۇ، شۇ ئارقىلىق پۈتكۈل جەمئىيەت مېخانىزمىدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىخەتەرلىك كىلاپانىنى يوقىتىدۇ. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ماددىي شارائىتى ۋە ئىجتىمائىي بىرىكىشىنى ۋايىغا يەتكۈزۈش بىلەن بىللە، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ كاپىتالىستىك شەكىلدىكى زىددىيىتى ۋە قارىمۇقارشىلىقىنىمۇ ۋايىغا

يەتكۈزىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە يېڭى جەمئىيەتنىڭ شەكىللىنىش ئامىلىنىمۇ ۋە كونا جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىش ئامىلىنىمۇ پېتىلدۇرىدۇ.(322)

(322) روبېرت ئوۋېن ھەمكارلىق زاۋۇتى ۋە ھەمكارلىق سودا دۇكىنىنىڭ پەدەرى، ئەمما ئۇ خۇددى ئاۋۇال كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مۇشۇ يىگانە ئۆزگىرىش ئامىلىنىڭ رولىغا قارىتا ئۆز ئەگەشكۈچىلىرىگە ئوخشاش ھەرخىل خام خىيالدا بولمىغان.① ئۇ ئۆز تەجرىبىسىدە زاۋۇت تۈزۈمىنى ھەققەتەن باشلىنىش نۇقتىسى قىلىش بىلەنلا قالماي، زاۋۇت تۈزۈمى ئىجتىمائىي ئىنقلابنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ئىكەنلىكىنى نەزەرىيە جەھەتتىن چۈشەندۈرۈپ بەردى:[376] لەيتون ئۇنىۋېرسىتېتى سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق پروفېسسورى فىسرىك ئېپەندى 1860-يىلدىن 1862-يىلغىچە نەشر قىلغان «ئەمەلىي خەلق ئىگىلىكى قوللانمىسى» (بۇ ئەسەردە چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ بارلىق چاكىنا تەشەببۇسلىرى ئەڭ مۇژاپىق شەكىلدە بايان قىلىنغان.) ناملىق ئەسىردە قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى بار كۈچى بىلەن قوللاپ، يىرىك سانائەتكە قارشى تۇرغان چېغىدا، مۇشۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى سەزگەن —[4-نەشرىگە ئىزاھ: ئەنگلىيە قانۇن چىقىرىپ ماقۇللاپ بىرىبىرگە زىت كېلىپ قالغان زاۋۇت قانۇنى، زاۋۇت قانۇنىنىڭ كېڭەيتىلگەن نىزامى، ئىشخانىلارنى باشقۇرۇش نىزامى قاتارلىقلار كەلتۈرۈپ چىقارغان «ئارقىلارقىدىن كېلىپ چىققان دەۋا-ماجىرالار» (264-بەت②)غا ئەڭ ئاخىرىدا كىشىلەر تاقەت قىلالماي قالدى، شۇڭا 1878-يىلدىكى زاۋۇت ۋە ئىشخانا قانۇنى[377]غا ئالاقىدار قانۇنلار جەملەنگەن قانۇنلار توپلىمى بولدى. ئەلۋەتتە، بۇ يەردە ھازىرغىچە كۆچەك ئىگە بولۇۋاتقان ئەنگلىيە سانائەت قانۇنىغا تەپسىلىي باھا بېرىپ ئولتۇرمايمىز، شۇڭا تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىلارنى كۆرسىتىپ ئۆتسەكلا كۇپايە. قانۇندا چەكلەنگەن دائىرە: 1. توقۇمچىلىق فابرىكىسى. بۇ يەردە بارلىق ئەھۋال ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا ئون ياشتىن يۇقىرى باللارنىڭ ھەر كۈنى بەش يېرىم سائەت ئەمگەك قىلىشىغا ياكى ھەر كۈنى ئالتە سائەت ئەمگەك قىلىشىغا، شەنبە كۈنى ئارام ئېلىشىغا رۇخسەت قىلىنغان؛ ئۆسمۈرلەر ۋە ئاياللار ئالدىنقى بەش كۈندە كۈنىگە ئون سائەت ئىش قىلىدۇ، شەنبە كۈنى ئەڭ كۆپ بولغاندا ئالتە يېرىم سائەتتىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك. 2. توقۇمچىلىق فابرىكىلىرىدىن باشقا زاۋۇتلار. بۇ يەردىكى بەلگىلىمەلەر ئىلگىرىكىگە قارىغاندا 1-تۈردىكى تۇرلۇك بەلگىلىمەلەرگە تېخمۇ يېقىن كېلىدۇ، ئەمما كاپىتالىستلارغا پايدىلىق بەزى مۇستەسنالىقلار يەنىلا مەۋجۇت، يەنە كېلىپ بەزى سورۇنلاردا، ئىچكى ئىشلار ۋەزىرىنىڭ ئالاھىدە ئىجازىتى بولسلا بۇ مۇستەسنالىقلارنى كېڭەيتكىلى بولىدىكەن. 3. مەنسى ئىلگىرىكى قانۇندىكىگە ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان ئىشخانىلار. ئەگەر ئۇلار باللارنى، ئۆسمۈر ئىشچىلارنى ياكى ئاياللارنى يالاپ ئىشلەتسە،

① مۇشۇ تومنىڭ 566-بېتىگە قارالسۇن.— تۈزگۈچىدىن

② مۇشۇ تومنىڭ 567-بېتىگە قارالسۇن.— تۈزگۈچىدىن

10. يېرىك سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكى

يېرىك سانائەت يېزا ئىگىلىكى شۇنىڭدەك يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتناشقۇچىلارنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى جەھەتتە قوزغىغان ئىنقىلاب توغرىسىدا كېيىن ئىزاھات بېرىلىدۇ. بۇ يەردە بىز پەقەت بەزى نەتىجىلەرنى قىسقىچە ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەكلا بولىدۇ. ناۋادا ماشىنىلارنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە قوللىنىلىشى ئارقىسىدا زاۋۇتلاردا ئىشچىلارغا جىسمانىي جەھەتتىن يېتىدىغان زىيان خېلىلا ئازايغان بولسا (323)، ئۇنداقتا، ماشىنىلارنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە قوللىنىلىشى ئىشچىلار

توقۇمچىلىق فابرىكىلىرىدىن باشقا زاۋۇتلارنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولىدۇ، ئەمما ئىنچىكە تەپسىلاتلار يەنىلا كەڭ بەلگىلەنگەن. 4. باللارنى ياكى ئۆسمۈر ئىشچىلارنى ياللىمايدىغان، 18 ياشتىن يۇقىرى ئەر-ئاياللارنىلا ئىشچىلىققا ياللايدىغان ئىشخانىلار. بۇ تۈردىكى ئىشخانىلارغا ئائىت بەلگىلىمىلەر تېخىمۇ كەڭ تۈزۈلگەن. 5. پەقەت ئائىلە ئەزالىرىلا ئۆز تۇرالغۇسىدا ئەمگەك قىلىدىغان ئائىلىۋى ئىشخانىلار. بۇ خىلدىكى ئىشخانىلارغا ئالاقىدار تۇرلۇك بەلگىلىمىلەر تېخىمۇ ئىلاستىكلىققا ئىگە، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە چەكلىمىمۇ بار: ناۋادا تەكشۈرگۈچى كاپىتىنىڭ ياكى سوت مەھكىمىسىنىڭ ئالاھىدە ئىجازىتىگە ئىگە بولمىسا، بىرلا ۋاقىتتا ھەم ئۆيى، ھەم ئىشخانا قىلىنايدىغان تۇرالغۇلارغىلا كىرىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ؛ ئەڭ ئاخىرىدا، ئائىلە دائىرىسىدىكى گۈللۈك جىيەك توقۇش، پەلەي توقۇشقا ئوخشاش كەسىپلەرگە ھېچقانداق چەك قويۇلمىغان. گەرچە بۇ قانۇندا مۇشۇ كەمچىلىكلەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يەنىلا 1877-يىل 3 -ئاينىڭ 23-كۈنىدىكى شۆبىتسارىيە فېدېراتىپ زاۋۇت قانۇنىغا ئوخشاشلا ئىزچىل بۇ جەھەتتىكى ئەڭ ياخشى قانۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ كەلمەكتە. بۇ قانۇننى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شۆبىتسارىيە فېدېراتىپ زاۋۇت قانۇنى بىلەن سېلىشتۇرۇش ناھايىتى قىزىقارلىق ئىش، چۈنكى بۇنداق سېلىشتۇرمىدا بۇ ئىككى خىل قانۇننىڭ ئەۋزەللىكى ۋە كەمچىلىكى مانا مەن دەپلا تۇرىدۇ: بىرى ئەنگلىيىنىڭ دېلولارنى بىر-بىرلەپ تەكشۈرۈشتىن چىقىرىلغان «تارىخىي» ئۇسۇلى، يەنە بىر خىلى چوڭ قۇرۇقلۇققا خاس، فرانسىيە ئىنقىلابىنىڭ ئەنئەنىسىنى ئاساس قىلغان، تېخىمۇ ئومۇملاشتۇرۇلغان قانۇن چىقىرىش ئۇسۇلى. ئەپسۇسكى ئەنگلىيىنىڭ بۇ قانۇنلار توپلىمى ئىشخانىلاردا يولغا قويۇلغاندا، تەكشۈرگۈچىلەرنىڭ پېتىشمەسلىكى تۈپەيلىدىن كۆپ قىسمى يەنىلا بىر پارچە ئاق قەغەز بولۇپ قالدى.—ف.ئې]

(323) بىز ۋ. ھام دوكتورنىڭ «ئەنگلىيىنىڭ دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك

«ئوشۇقچىلىقى» جەھەتتە تېخىمۇ كۆچلۈك رول ئوينىدى، يەنە كېلىپ ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىمىدى، بۇ توغرىلىق بىز كېيىن تەپسىلىي توختىلىمىز.① مەسىلەن، يېقىنقى 20 يىلدىن بۇيان، كامبېرگ ۋە سافوكتا تېرىلغۇ يەر كۆلىمى زور دەرىجىدە كېڭەيدى، ئەمما شۇ مەزگىلدە يېزا ئاھالىسى نىسپىي ئازىيىپلا قالماي، بەلكى مۇتلەق ئازايدى. نۆۋەتتە شىمالىي ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىدا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىشچىلارنىڭ ئورنىنى ئاستىرتتىن ئىگىلىدى، يەنى ماشىنىلارنىڭ تۇرتكىسىدە ئىشلەپچىقارغۇچىلار يەرلەرنى تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە تېرىۋاتىدۇ، ئەمما ئىشلەۋاتقان سانائەت ئىشچىلىرى ھەقىقەتەن قوغلانغىنى يوق. 1861-يىلى ئەنگلىيە ۋە ئۇئېلىستا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى ياساشقا قاتناشقان ئىشچىلارنىڭ ئومۇمىي سانى 1034كە يەتكەن، ئەمما پار ماشىنىسى ۋە ئىش ماشىنىلىرىدا ئىشلەيدىغان يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى ئاران 1205 نەپەر بولغان.

يېزا ئىگىلىكى ساھەسىدە، كونا جەمئىيەتنىڭ توسۇقى بولغان «دېھقانلار»نى يوقىتىپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئالغان يالانما ئىشچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، يېرىك سانائەت ئىنقىلابى رول ئوينىغان. شۇنداق قىلىپ، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ئېھتىياجى بىلەن ئىجتىمائىي قارىمۇقارشىلىق يېزىلاردىمۇ شەھەردىكىگە ئوخشاش بولۇپ قالغان، كونا قائىدىگە چېكىنىپ ئىسىلۋالىدىغان، ئەڭ ناموۋاپىق ئىگىلىك باشقۇرۇش ئورنىنى ھۇنەر-سەنئەتتە ئىلىم-پەننى ئاڭلىق تەتبىقلاش ئىگىلىدى.

ماشىنىلىرى» (1856-يىل 2-نەشرى)دىن ئەنگلىيىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلگەن ماشىنىلارغا ئالاقىدار تەپسىلىي بايانلارنى ئۇچرىتالايمىز. ھام ئەپەندى ئەنگلىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتى جەريانىنى تەسۋىرلىگەندە لىئونس دې لاۋنگنې ئەپەندىگە قىلچە تەنقىدسىز ئەگەشكەن.[378] [4 -نەشرىگە ئىزاھ: ئەلۋەتتە ھازىر بۇ ئەسەر زامانىدىن قالدى.—ف. ئې]

① مۇشۇ تومنىڭ 1239-1279-بەتلىرىگە قارالسۇن.— تۈزگۈچىدىن

كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش شەكلى يېزا ئىگىلىكى ۋە ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ ئىپتىدائىي ئالىمە بەلۋېغىنى، يەنى ئاشۇ ئىككىسىنى گۈدەك، تەرەققىياتسىز ھالەتتە باغلاشتۇرۇپ تۇرىدىغان بەلۋاغنى ئۈزۈپ تاشلىدى. ئەمما شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى يېڭى، تېخمۇ يۇقىرى دەرىجىلىك بىر ئومۇميلىققا، يەنى يېزا ئىگىلىكى بىلەن سانائەتنىڭ بىر-بىرىگە قارىمۇقارشى تەرەققىي قىلىش ھالىتى ئاساسىدىكى بىرلىكىگە ماددىي شەرت ھازىرلاپ بەردى. كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ھەرقايسى چوڭ مەركىزىي شەھەرلەرگە توپلانغان ئاھالىنى بارغانسېرى ئۇستۇنلۇككە ئىگە قىلدى، شۇنداق قىلىپ، ئۇ بىر تەرەپتىن جەمئىيەتنىڭ تارىخىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىنى جۇغلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئادەم بىلەن تۇپراق ئوتتۇرىسىدىكى ماددىي ئۆزگىرىشنى بۇزدى، يەنى ئىنسانلار كىيىم-كېچەك، يېمەك-ئىچمەك ھالىتىدە ئىستېمال قىلغان تۇپراق تەركىبلىرىنى تۇپراققا قايتۇرغۇزماي، تۇپراقنىڭ ئەلمىساقتىن بۇيان ساقلىنىپ كەلگەن مول تەبىئىي شارائىتىغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. شۇنداق قىلىپ ئۇ يەنە شەھەردىكى ئىشچىلارنىڭ جىسمانىي ساغلاملىقىغا ۋە يېزىلاردىكى ئىشچىلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىغا بۇزغۇنچىلىق كەلتۈردى.(324) ئەمما كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش بۇنداق ماددىي ئالمىشىشتىن پۈتۈنلەي ئىستىخىيىلىك شەكىللەنگەن ھالەتنى بۇزۇپتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇنداق ماددىي ئالمىشىشنى

(324) «سىلەر خەلقنى تومپاي دېھقانلار ۋە ئاجىز پەتەكلەردىن ئىبارەت ئىككى دۈشمەن سەپكە بۆلۈۋېتىڭلار. تووا ! يېزا ئىگىلىك مەنپەئىتى ۋە سودا مەنپەئىتى بوينىچە بۆلۈنۈپ كەتكەن بىر مىللەت كىشىنى شورىكەندۈرىدىغان، تەبىئىي بولمىغان مۇشۇنداق بۆلۈنۈشكە پىسخىت قىلمايلا قالماستىن، بەلكى ئاشۇ بۆلۈنۈش تۈپەيلىدىن يەنە ئۆزىنى ساغلام، ھەتتا تەرەققىي قىلغان مەدەنىيەتلىك مىللەت چاغلايدۇ.»(داۋىد ئۇركات «تۈرمۇش پاراڭلىرى» 119-بەت) بۇ سۆزدە ھازىرقى رېئاللىققا باھا بېرىشنى ۋە ھازىرقى رېئاللىقنى ئەيىبلەشنى بىلگەن ئەمما ئۇنى چۈشىنىشنى بىلمىگەن تەنقىدنىڭ ئارتۇقچىلىقى ۋە پېتەرسىزلىكى بىرلا ۋاقىتتا ئېنىق ئىپادىلەنگەن.

مەجبۇرىي ھالدا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى تەڭشەيدىغان قانۇنىيەتكە ئايلاندۇرۇۋالدى ھەمدە ئۇنى يەنە ئىنسانىنىڭ تولۇق تەرەققىياتىغا لايىق شەكىلدە سىستېمىلىق قۇرۇپ چىقتى. يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ كاپىتالزملىششى خۇددى ئىشخانا قول سانائىتىدىكىگە ئوخشاش، شۇنىڭ بىلەن بىرلا ۋاقىتتا ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ قۇربان بولۇش تارىخى بولۇپ ئىپادىلەندى، ئەمگەك ۋاستىلىرى بىرلا ۋاقىتتا ئىشچىلارنى قۇل قىلىش ۋاستىسى، ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋاستىسى ۋە ئىشچىلارنى نامراتلاشتۇرۇش ۋاستىسى بولۇپ ئىپادىلەندى، ئەمگەك جەريانىنىڭ ئىجتىمائىي بىرىكتۇرۇشى بىرلا ۋاقىتتا ئىشچىلارنىڭ ئۆزىگە خاس ھاياتىي كۈچىنى، ئەركىنلىكىنى ۋە مۇستەقىللىقىنى تەشكىللىك بوغۇش بولۇپ ئىپادىلەندى. يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى كەڭ زېمىنغا چېچىلىش بىلەن تەڭ ئۆزلىرىنىڭ قارشىلىق كۈرىستىش كۈچىگە بۇزغۇنچىلىق قىلدى، ئەمما شەھەر ئىشچىلىرىنىڭ توپلىششى ئۇلارنىڭ قارشىلىق كۈرىستىش كۈچىنى ئاشۇردى. زامانىۋى يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۈكسىلىشى ۋە ئەمگەك مىقدارىنىڭ ئېشىشى خۇددى شەھەر سانائىتىدىكىگە ئوخشاشلا ئەمگەك كۈچىنىڭ ئۆزىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش ۋە نابۇت بولۇش بەدىلىگە كەلدى. بۇنىڭدىن سىرت، كاپىتالستىك يېزا ئىگىلىكىنىڭ ھەرقانداق تەرەققىياتى ئەمگەكچىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش ئۇستاتىلىقى جەھەتتىكى تەرەققىيات بولۇپلا قالماي، بەلكى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش ئۇستاتىلىقى جەھەتتىكى تەرەققىيات بولدى، مەلۇم ۋاقىت ئىچىدە تۇپراق قۇۋۋىتىنى يوقىرى كۆتۈرۈشكە دائىر ئىلگىرىلەش بىرلا ۋاقىتتا تۇپراقنىڭ ئەزەلدىن ساقلىنىپ كېلىۋاتقان قۇۋۋىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش بولدى. بىر دۆلەتتە، مەسىلەن، شىمالىي ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىدا، يېرىك سانائەت ئۆز تەرەققىياتىنىڭ ئاساسى قىلىنغانسېرى بۇنداق بۇزغۇنچىلىق شۇنچە

تېزلىشىدۇ. (325) شۇڭا، كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى تېخنىكا ۋە بىرىكىشنى تەرەققىي

(325) لىبخنىڭ «خەمىينىڭ يېزا ئىگىلىكى ۋە بىئولوگىيىدە قوللىنىلىشى» ناملىق ئەسىرى 1862-يىل 7-نەشرى، بولۇپمۇ 1-توم «يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي تەرەققىياتى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»غا قارىڭ. لىبخنىڭ ئۆلمەس نەتىجىلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇ زامانىۋى يېزا ئىگىلىكىنىڭ پاسسىپ تەرەپلىرىنى تەبىئىي پەن نۇقتىئىنەزىرىدىن شەرھلەپ بەرگەن. ئۇ يېزا ئىگىلىكىنىڭ تارىخىغا دائىر تارىخىي بايانلىرىدا بەزى ئېغىر خاتالىقلاردىن ساقلىنالمىغان بولسىمۇ، ئەمما بەزى ئېسىل قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەپسۇسكى، ئۇ ئويلانمايلا مۇنداق بىر كۆز قاراشنى بايان قىلىدۇ: «تۇپراققا تۇجۇپلەپ ئىشلىگەندە ۋە دائىم تېرىقچىلىق قىلغاندا، بوشىتىلغان تۇپراق ئېچىدىكى ھاۋانىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشىغا تۇرتكە بولغىلى، ھاۋانىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدىغان تۇپراقنىڭ سىرتقى يۈزىنى كېگەيتكىلى ۋە يېگىلغىلى بولىدۇ؛ ئەمما شۇنىسى ناھايىتى چۈشىنىشلىككى، يەردىن كېلىدىغان مەنپەئەت يەرگە سەرپ قىلىنىدىغان ئەمگەككە تاناسىپ ھالدا ئاشمايدۇ، بەلكى ئاز ئەمگەك ئارقىلىق كۆپ مەنپەئەتكە ئېرىشىش نىسبىتى بويىچە ئاشىدۇ.» ئارقىدىنلا ئۇ يەنە: «بۇ قانۇنىيەتنى دەسلەپتە جون. س. مىل ئۆزىنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد قائىدىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە بايان قىلغان، شۇ كىتاب 1-تومنىڭ 217-بېتىدە مۇنداق يېزىلغان: باشقا شارائىتلار ئوخشاش ئەھۋالدا، يالالانغان ئىشچى سانىنىڭ كۆپىيىشگە سېلىشتۇرغاندا، يەرنىڭ مەھسۇلات مىقدارى كېمىيش نىسبىتى بويىچە ئېشىپ بارىدۇ، بۇ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى (مىل ئۆپەندى ھەتتا رىكاردو ئېقىمىدىكىلەرنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى خاتا فورمۇلا بويىچە قايتا بايان قىلىپ بەرگەن، چۈنكى ئەنگلىيىدە ئىشلىتىلگەن ئىشچى سانىنىڭ ئازىيىشى يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن تەڭ قەدەمدە بولۇپ كەلگەن، شۇڭا ئەنگلىيىدە، يەنە كېلىپ ئەنگلىيە ئۇچۇن ئىختىرا قىلىنغان بۇ قانۇنىيەت ھېچقولمىغاندا ئەنگلىيىگىمۇ پۈتۈنلەي ئۈيغۇن كەلمەيدۇ)، بۇ ھەقىقەتەن كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئىش، چۈنكى مىل بۇ قانۇنىيەتنىڭ ئاساسىنى ئەسلا بىلمەيدۇ.» (لىبخ «خەمىينىڭ يېزا ئىگىلىكى ۋە بىئولوگىيىدە قوللىنىلىشى» 1-توم 143-بەت ۋە ئىزاھ) دەيدۇ. لىبخنىڭ «ئەمگەك» (ئۇنىڭ نەزەرىدىكى ئەمگەك سىياسىي ئىقتىساد بىلەن ئوخشىمايدۇ) دېيىلىدىغان سۆز توغرىسىدىكى خاتا قارىشىنى دېمەي تۇرايلى، قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر «ھەيران قالارلىقى» شۇكى، ئۇ جون.س.مىل ئېپەندىنى بۇ نەزەرىيىنىڭ دەسلەپكى تەرغىباتچىسى دەپ قاراپ قاپتۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ نەزەرىيىنى ئەڭ دەسلەپتە ئادام سىمىت دەۋرىدىكى جېمىس ئاندىرسون ئېلان قىلغان، ئۇ بۇ نەزەرىيىنى تاكى 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر ھەرخىل ئەسەرلىرىدە [379] قايتىلاقايتا بايان قىلغان؛ 1815-يىلى ئۇستا كۆچۈرمىكەش مالتۇس (ئۇنىڭ نوپۇسقا دائىر بارلىق نەزەرىيىسى شەرمەندە كۆچۈرمىكەشلىكتۇر) بۇ نەزەرىيىنى ئۆزىنىڭ قىلمۇاغلىق[380] ئۇئېسىت بۇ نەزەرىيىنى شۇ چاغدا ئاندىرسوندىن مۇستەقىل ھالدا شەرھلىگەن؛ [381] 1817-يىلى

قىلدۇرىدىغانلىقى ئۇنىڭ ئۆز نۆۋىتىدە بارلىق بايلىقنىڭ مەنبەسى بولغان يەر ۋە ئىشچىغا بۇزغۇنچىلىق كەلتۈرگەنلىكىدىنلا بولغان.

رىكاردو بۇ نەزەرىيىنى ئادەتتىكى قىممەت نەزەرىيىسى بىلەن باغلىغان؛[382] شۇندىن باشلاپ بۇ نەزەرىيە رىكاردونىڭ نامىدا دۇنياغا تارالغان. 1820-يىلى جېمىس مىل (جون.س.مىلنىڭ ئاتىسى) ئۇنى چاكىنلاشتۇرىۋەتكەن؛[383] ئەڭ ئاخىردا، جون.س.مىل ئەپەندىمۇ بۇ نەزەرىيىنى كونا گەپكە ئېسىلمۇالىدىغان ئېقىم دوگمىچىلىقى سۈپىتىدە قايتا بايان قىلغان. شۇنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇكى، جون.س.مىل قانداقلا بولمىسۇن «كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان» بۇ نوپۇزغا پۈتۈنلەي شۇنىڭغا ئوخشاش خاتا چۈشەنچىلەر سەۋەبىدىن ئېرىشكەن.

5-بۆلۈم
مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت ۋە نىسپىي قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشى

14-باب
مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت ۋە نىسپىي قوشۇمچە قىممەت

ئەمگەك جەريانى ئەڭ دەسلەپتە ئابستراكت بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ھەر خىل تارىخىي شەكىللىرىنى قايرىپ قويۇپ، ئۇنى ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى بىر جەريان سۈپىتىدە تەكشۈرۈپ چىققاندۇق (5-بابقا قارالڭ①). ئىلگىرى ئۇنىڭدا مۇنداق كۆرسىتىلگەن: «ئەگەر پۈتۈن ئەمگەك جەريانى ئۆزىنىڭ نەتىجە نۇقتىسىدىن تەكشۈرۈلىدىغان بولسا، ئۇنداقتا ئەمگەك ۋاسىتىلىرىمۇ، ئەمگەك ئوبيېكتىمۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى سۈپىتىدە، ئەمگەكنىڭ ئۆزى بولسا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى سۈپىتىدە ئىپادىلىنىدۇ.» ئىزاھات(7) دە قوشۇمچە قىلىپ يەنە مۇنداق دېيىلگەن:«ئاددىي ئەمگەك جەريانى قارىشىدىن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە بېرىلگەن بۇ تەبىر كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئۈچۈن ھەرگىز

① مۇشۇ تومنىڭ 331-348-بەتلىرىگە قارالڭ. — تۈزگۈچىدىن

كۆپايە قىلمايدۇ.» بۇ مەسىلىنى بۇ يەردە يەنمۇ ئىلگىرىلەپ بايان قىلىش كېرەك.

ئەمگەك جەريانىنىڭ ساپ شەخسىي ئەمگەك جەريانى بولۇشىدىن ئېيتقاندا، ئەينى بىر ئەمگەكچى كىيىن بىر-بىرىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن فۇنكسىيىلەرنىڭ ھەممىسىنى بىرلەشتۈرىدۇ. ئۇ تەبىئىي نەرسىنى ئۆزىنىڭ تۇرمۇش مەقسىتى ئۈچۈن ئىگىلىگەن چاغدا، ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلغان بولىدۇ. كىيىنچە ئۇ ئىدارە قىلىنغۇچى بولۇپ قالىدۇ. ئادەم ئۆز مۇسكۇللىرىنى ئۆز مېڭىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا ھەرىكەتكە كەلتۈرمىسە، تەبىئەتكە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. خۇددى تەبىئىي ئورگانىزمدا باش بىلەن قول بىر گەۋدە بولغاندەك، ئەمگەك جەريانىمۇ ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەكنى بىرلەشتۈرىدۇ. بۇلار كىيىنچە بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ، بىر-بىرىگە دۇشمەن بولغان قارىمۇقارشى ھالەتكە ئۆتىدۇ. مەھسۇلات يەككە ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ بۇيۇمى مەھسۇلاتىدىن ئىجتىمائىي مەھسۇلاتقا، ئومۇمىي ئىشچىنىڭ يەنى بىرلەشكەن ئەمگەكچىلەرنىڭ ئورتاق مەھسۇلاتىغا ئايلىنىدۇ. ئومۇمىي ئىشچىنى تەشكىل قىلغان ھەر بىر ئەزا ئەمگەك ئوبيېكتىغا يا بىر قەدەر بىۋاستە، يا بىرقەدەر ۋاستىلىك ھالدا تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا ئەمگەك جەريانىنىڭ ھەمكارلىشىش خاراكتېرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ۋە ئۇنى ئۇستىگە ئالغۇچى يەنى ئىشلەپچىقارغۇچى ئىشچى دېيىلگەن ئۇقۇمنىڭ دائىرىسىمۇ مۇقەررەر ھالدا كېڭىيىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىشتا، ھازىر ئۆزى بىۋاستە ئىشلەشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق؛ ئومۇمىي ئىشچىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپ، ئۆزىگە قاراشلىق بىرەر ئىشنى ئورۇندىيالىسلا بولىدۇ. يۇقىرىدا ماددىي ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە دائىر چۈشەنچىلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەبىر بىر پۈتۈن قارىلىدىغان ئومۇمىي ئىشچى ئۈچۈن ئېيتقاندا باشتىن-ئاخىر توغرا بولىدۇ. بىراق شۇ ئومۇمىي

ئىشچىنى تەشكىل قىلغان ھەربىر ئايرىم ئەزا ئۈچۈن ئېيتقاندا ئۇ ئەمدى باب كەلمەي قالىدۇ.

بىراق يەنە بىر جەھەتتىن، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە دائىر چۈشەنچە تارىيىپ كېتىدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش پەقەت تاۋار ئىشلەپچىقىرىشلا ئەمەس، ماھىيەتتە ئۇ قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىشتىن ئىبارەت. ئىشچى ئۆزى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى كاپىتال ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىدۇ. شۇڭا ئىشچى پەقەت ئىشلەپچىقىرىش بىلەنلا ھەپىلىشىپ قالماي، چوقۇم قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىشى لازىم. پەقەت كاپىتالىست ئۈچۈن قوشۇمچە قىممەت يارىتقان ياكى كاپىتال قىممىتىنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئېشىشىغا خىزمەت قىلغان ئىشچىلا ئىشلەپچىقارغۇچى ئىشچى بولالايدۇ. ئەگەر ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىن سىرت مىسال كەلتۈرۈشكە توغرا كەلسە، ئۇنداقتا، بىر ئوقۇتقۇچى باللارنىڭ مېڭىسىنى ئىشقا سېلىش بىلەنلا قالماي، يەنە مەكتەپ ئىگىسىنى باي قىلىش ئۈچۈن ھالدىن كەتكۈچە ئىشلىگەن چاغدىلا، ئىشلەپچىقارغۇچى ئىشچى بولالايدۇ. مەكتەپ ئىگىسى ئۆزىنىڭ كاپىتالىنى كولباسا زاۋۇتىغا سالماي، ئوقۇتۇش زاۋۇتىغا سالسىمۇ، بۇنىڭلىق بىلەن ھېچقانداق ئۆزگىرىش يۈز بېرمەيدۇ. شۇڭا، ئىشلەپچىقارغۇچى ئىشچى دېگەن ئۇقۇم پائالىيەت بىلەن نەتىجە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، ئىشچى بىلەن ئەمگەك مەھسۇلاتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىلا ئۆز ئىچىگە ئېلىپ قالماي، بەلكى يەنە بىر خىل ئالاھىدە ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي يوسۇندا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ئىشچىنى كاپىتالنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرىدىغان بىۋاستە قورالغا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. دېمەك ئىشلەپچىقارغۇچى ئىشچى بولۇش بەخت ئەمەس، بەلكى بەختسىزلىك. بۇ كىتابنىڭ نەزەريىە تارىخى شەرھلەنگەن تۆتىنچى قىسمىدا شۇ نەرسە تېخىمۇ تەپسىلىي

بايان قىلىنغانكى، كلاسسىك سىياسىي ئىقتىساد قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىشنى ئىزچىل تەۋرەپ ئىشلەپچىقارغۇچى ئىشچىنىڭ ھەل قىلغۇچ ئالاھىدىلىكى دەپ قاراپ كەلگەن.[384] شۇڭا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادنىڭ ئىشلەپچىقارغۇچى ئىشچىغا بەرگەن تەبىرى ئۇنىڭ قوشۇمچە قىممەتنىڭ خاراكتېرىغا بولغان كۆز قارىشىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن، دېھقانچىلىق ھېرىسمەنلىرى پەقەت دېھقانچىلىق ئەمگىكىلا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بولىدۇ، چۈنكى پەقەت دېھقانچىلىق ئەمگىكىلا قوشۇمچە قىممەت يارىتىپ بېرىدۇ، دەپ قارىغان. دېھقانچىلىق ھېرىسمەنلىرىنىڭ قارىشىچە، قوشۇمچە قىممەت پەقەت يەر ئىجارىسى شەكلىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىكەن.

ئىش كۈننىڭ ئۇزارتىلىشى ئارقىلىق ئىشچى پەقەت ئۆز ئەمگەك كۈچى قىممىتىدىن ئارتۇق قىممەتداشنى ئىشلەپچىقارغان بولسا، ھەمدە كاپىتال بىر قىسىم ئوشۇق ئەمگەكنى ئىگىلىۋالغان بولسا، مانا بۇ مۇتلەق قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشى بولىدۇ. مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ ئادەتتىكى ئاساسىنى ۋە نىسپىي قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىشنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. نىسپىي قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىشقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىش كۈنى باشلانغان كۈندىن باشلاپ زۆرۈر ئەمگەك ۋە ئوشۇق ئەمگەك دەپ ئىككى قىسمغا بۆلۈنگەن بولىدۇ. ئوشۇق ئەمگەكنى ئۇزارتىش ئۇچۇن، ئىش ھەققى قىممەتدىشنى قىسقىراق ۋاقىت ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىدىغان ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىشقا تىرىشا كېلىدۇ. مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش پەقەت ئىش كۈنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ؛ نىسپىي قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشى بىلەن ئەمگەكنىڭ تېخنىك جەريانىدا ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلاردا تۈپتىن ئىنقىلاب يۈز بېرىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، نىسپىي قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش ئالاھىدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ؛ بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ھەتتا ئۇنىڭ مىتودلىرى، ۋاسىتىسى ۋە شارائىتلىرىنىڭ ئۆزىمۇ دەسلەپتە ئەمگەك شەكلى جەھەتتىن كاپىتالغا بويسۇنغان ئاساستىلا ئۆزلۈكىدىن ۋۇجۇدقا كېلىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ. ئەمگەكنىڭ كاپىتالغا بۇنداق شەكىل جەھەتتىن بويسۇنۇشى، ئەمگەكنىڭ كاپىتالغا ئەمەلىي جەھەتتىن بويسۇنۇشىغا ئورۇن بېرىدۇ.

بۇ يەردە ھەرخىل ئارىلىقتىكى شەكىللەرنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشلا كۇپايە قىلىدۇ. بۇنداق ئارىلىقتىكى شەكىللەردە ئوشۇق ئەمگەك ئىشلەپچىقارغۇچىدىن بۇئاستە مەجبۇرلاش يولى بىلەن شىلۇۋلىنغان ئەمەس، ئىشلەپچىقارغۇچىلارمۇ كاپىتالغا شەكىل جەھەتتىن بويسۇنغان ئەمەس. بۇ يەردە كاپىتال ئەمگەك جەريانىنى تېخى بۇئاستە ئۆزىنىڭ قولىغا ئالغان ئەمەس. قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئاساسىدا قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مۇستەقىل ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئەتراپىدا جازانىخورلار ياكى سودىگەرلەر، جازانە كاپىتالى ياكى سودا كاپىتالى بار، ئۇلار خۇددى پارازىت قۇرتتەك بۇ مۇستەقىل ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ قېنىنى شورايدۇ. بۇنداق ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلىنىڭ بىر جەمئىيەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇشى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى چەتكە قاقىدۇ، لېكىن يەنە بىر تەرەپتىن بۇنداق ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش شەكلىگە ئۆتۈش باسقۇچى بولۇشى مۇمكىن، مەسىلەن ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا مۇشۇنداق ئەھۋال بولغانىدى. خۇددى ھازىرقى زامانداا ئۆيدە ئىشلەش مىساللىرىدا ئېپادىلەنگىنىدەك①، مەلۇم ئارىلىقتىكى شەكىللەر يىرىك سانائەت ئاساسىدىمۇ قىسمەن جايلاردا

① مۇشۇ تومنىڭ 867-874-بەتلىرىگە قارالسۇن.— تۈزگۈچىدىن

تەكرار پەيدا بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ئۇلار پۇتۇنلەي باشقىچە تۈس ئالىدۇ.

مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىشقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەمگەك پەقەت شەكىل جەھەتتىلا كاپىتالغا بويسۇنسا كۇپايە قىلىدۇ، مەسىلەن، ئىلگىرى پەقەت ئۆزى ئۈچۈن ئىشلىگەن ياكى ئۇستىسىنىڭ قول ئاستىدا شاگىرت سۈپىتىدە ئىشلىگەن قول ھۈنەرۋەن كاپىتالىستنىڭ بۇيرۇقىدا ھۆكۈمرانلىقىدا ئىشلەيدىغان يالالانما ئىشچىغا ئايلانسا كۇپايە قىلىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، نىسپىي قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش ئۈسۈلى ئۆز نۆۋىتىدە مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىشنىڭمۇ ئۈسۈلى بولىدۇ. ئىش كۈننىڭ ھەددىدىن تاشقىرى ئۇزارتىۋېتىش① دەل يېرىك سانائەتنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالاھىدە ئۈسۈلى بىر پۈتۈن ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىنى ئىگىلىگەنلىكەن، ئۇ نوقۇل ھالدا نىسپىي قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش ۋاستىسى بولۇشتىن قالىدۇ، ھالبۇكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بارلىق ھەل قىلغۇچ تارماقلىرىنى ئىگىلىگەنلىكەن، ئۇ ھالدا تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئۇ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ جەمئىيەتتە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى، ئومۇمىي شەكلى بولۇپ قالىدۇ. ھازىر ئۇ نىسپىي قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىشنىڭ ئالاھىدە ئۈسۈلى بولۇش سۈپىتى بىلەن، پەقەت تۆۋەندىكى ئىككى خىل ئەھۋال ئاستىدا يەنە رول ئوينايدۇ: بىرىنچى، ئىلگىرى پەقەت شەكىل جەھەتتىلا كاپىتالغا بويسۇنغان ئاشۇ سانائەتلەرنى ئۇ ئىگىلىۋالىدۇ، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ رولىنى جارى قىلدۇرۇش دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئۇنىڭ ئىدارە قىلىشىغا ئۇچرىغان سانائەتلەردە ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ

① مۇشۇ تومنىڭ 756-766-بەتلىرىگە قارالسۇن.— تۈزگۈچىدىن

ئۆزلۈكسىز ئىنقىلاب بولىدۇ.

مەلۇم بىر نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا، مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت بىلەن نىسپىي قوشۇمچە قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرق تامامەن خام خىيالدەك بولۇپ تۇيۇلىدۇ. نىسپىي قوشۇمچە قىممەت مۇتلەق بولىدۇ، چۈنكى ئۇ ئىش كۈننى ئىشچى ئۆزىنىڭ ياشىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك ۋاقتىدىن ئاشۇرۇپ مۇتلەق ئۇزارتىشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت نىسپىي بولىدۇ، چۈنكى ئۇ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى ئىش كۈننىڭ مەلۇم بىر قىسمى بىلەن چەكلەپ قويالايدىغان بولۇشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. بىراق، ئەگەر قوشۇمچە قىممەت ھەرىكىتىگە دىققەت قىلىدىغان بولساق، بۇنداق يۈزەكى ئوخشاشلىق كۆزدىن غايىپ بولىدۇ. كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى ۋۇجۇدقا كېلىپ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي شەكلىگە ئايلانغان ئەھۋال ئاستىدا، پەقەت قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنىڭ ئۆسۈشىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالسلا، مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت بىلەن نىسپىي قوشۇمچە قىممەتنىڭ پەرقىنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ. ئىش كۈنىگە ئۇنىڭ قىممىتى بويىچە ھەق بېرىلىدۇ دەپ پەرەز قىلساق، ئۇنداقتا، بىز تۆۋەندىكىدەك تاللاشقا دۇچ كېلىپ قالىمىز: ئەگەر ئەمگەكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ۋە ئەمگەكنىڭ نورمال سىجىللىقى بېكىتىلگەن بولسا، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنى پەقەت ئىش كۈننى مۇتلەق ئۇزارتىش ئارقىلىقلا ئاشۇرغىلى بولىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئەگەر ئىش كۈننىڭ چېگرىسى بېكىتىلگەن بولسا، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنى پەقەت ئىش كۈننىڭ ئىككى تەركىبىي قىسمىنى يەنى زۆرۈر ئەمگەك بىلەن ئوشۇق ئەمگەكنىڭ نىسپىي مىقدارىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىقلا ئاشۇرغىلى بولىدۇ، ھالبۇكى بۇنداق ئۆزگىرىش ئىش ھەققى ئەمگەك كۈچى قىممىتىدىن تۆۋەنلەپ كەتمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ياكى ئەمگەك سىجىللىقىنىڭ ئۆزگىرىشىنى

ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ.

ئەگەر ئىشچى ئۆزىنىڭ پۈتۈن ۋاقتىنى ئۆزى ۋە ئۆز ئائىلىسىنى قامداش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىشقا توغرا كەلسە، ئۇنداقتا ئۇنىڭ ئۈچىنچى شەخس ئۈچۈن ھەقسىز ئىشلەشكە ۋاقتى چىقمايدۇ. مەلۇم دەرىجىگە يەتكەن ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى بولمىسا، ئىشچىنىڭ ئۆز ئىختىيارىدىكى بۇنداق ۋاقتى بولمايدۇ، بۇنداق ئارتۇقچە ۋاقتى بولمىسا قوشۇمچە ئەمگەكمۇ بولمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ بولۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس، شۇنىڭ بىلەن بىللە قۇلدارلارنىڭمۇ، فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭمۇ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، قىسقىسى، چوڭ مۇلۇكدارلار سىنىپىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.(1)

شۇنىڭ ئۈچۈن، قوشۇمچە قىممەتنىڭ تەبىئىي ئاساسى بار دېيىشكە بولىدۇ. بىراق، بۇ ئەڭ ئادەتتىكى مەنىدىن ئېلىپ ئېيتىلغان سۆز بولۇپ، بىر ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ مەۋجۇدلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەكتىن ئۆزىنى قۇتۇلدۇرۇشغا ھەمدە ئۇنى باشقا بىر ئادەمگە يۈكلىشىگە مۇتلەق تەبىئىي توسالغۇ بولمايدۇ، خۇددى شۇنىڭدەك مەسىلەن، بىر ئادەمنىڭ باشقا بىر ئادەمنىڭ گۆشىنى ئىستېمال قىلىشغا كاشىلا بولىدىغان مۇتلەق تەبىئىي توسالغۇ يوق(1a). بەزىدە يۈز بەرگەن ئەھۋاللارغا ئوخشاش، ھەر خىل سىرلىق قاراشلارنى بۇنداق تەبىئىي يۈز بەرگەن ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى بىلەن باغلاشقا

(1) «كاپىتالىستىك كارخانىچىنىڭ ئالاھىدە سىنىپ سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئۆزى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى بىلەن باغلىق بولىدۇ.»(راماي «بايلىقنى تەقسىملەش توغرىسىدا»206 -بەت) «ئەگەر ھەر بىر ئادەمنىڭ ئەمگىكى پەقەت ئۆزىنىڭ ئوزۇق-تۈلۈكىنى ئىشلەپچىقىرىشقا يەتسە، ئۇ ۋاقتىتا ھېچقانداق مۇلۇك بولمىغان بولاتتى.»(راۋېنستون «زايوم تۇزۇمى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى توغرىسىدا»14 -بەت)

(1a) يېقىنقى ئىستاتىستىكىدىن قارىغاندا، يەر شارىدا تەكشۈرۈلۈپ چىققان رايونلاردىلا كەم دېگەندە 4 مىليون ئادەم گۆشى يەيدىغان ئادەم بار ئىكەن.

ھەرگىز بولمايدۇ. پەقەت ئىنسانىيەت ئەمگەك ئارقىلىق ئەڭ دەسلەپكى ھايۋان ھالىتىدىن قۇتۇلۇپ چىققاندىلا، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئەمگىكى مەلۇم دەرىجىدە ئىجتىمائىيلاشقان ۋاقىتتىلا، بىر ئادەمنىڭ ئوشۇق ئەمگىكى باشقا بىر ئادەمنىڭ ياشىشى ئۈچۈن شەرت بولىدىغان شارائىت ئاندىن پەيدا بولىدۇ. مەدەنىيەتنىڭ باشلانغۇچ باسقۇچلىرىدا، ئەمگەكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى، بىراق ئېھتىياجمۇ ناھايىتى تۆۋەن ئىدى، ئېھتىياج—ئېھتىياجنى قاندۇرۇش ۋاستىلىرى بىلەن بىللە راۋاجلىنىدۇ ھەمدە مۇشۇ ۋاستىلەرگە تايىنىپ راۋاجلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن، مەدەنىيەتنىڭ باشلانغۇچ مەزگىللىرىدە، جەمئىيەتتىكى باشقىلارنىڭ ئەمگىكىگە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان ئاشۇ بىر قىسىم ئادەملەرنىڭ سانىنى بۇۋاستە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ سانى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدۇ. ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، بۇ بىر قىسىم ئادەملەرنىڭ نىسپىي ۋە مۇتلەق مىقدارى كۆپىيىپ بارىدۇ.(2) ئۇنىڭدىن باشقا، كاپىتال مۇناسىۋىتى ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىيات جەريانىنىڭ مەھسۇلى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىقتىسادىي تۈپراقتا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. كاپىتال مۇناسىۋىتىنىڭ ئاساسى ۋە باشلىنىش نۇقتىسى بولغان ھازىرقى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى تەبىئەتنىڭ ئىلتىپاتى ئەمەس، بەلكى نەچچە يۈز مىڭ يىللىق تارىخنىڭ ئىلتىپاتى.

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ھالىتىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىنى قويۇپ تۇرساق، ئۇنىڭدا ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى تەبىئىي شارائىت بىلەن ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ چىقىدۇ. بۇ تەبىئىي شارائىتلارنى پۈتۈنلەي

(2) «ئامېرىكىدىكى مەدەنىيلەشمىگەن ئىندىئانلار ھەممىسى دېگۈدەك ئەمگەكچىلەرگە مەنسۇب، 99% نەرسە ئەمگەكچىلەرگە تەۋە بولىدۇ؛ ئەنگلىيىدە ئىشچىلار ئەزەلدىن مەھسۇلاتنىڭ 2/3 گىمۇ ئېرىشەلمىگەن.» («شەرقىي ھىندىستان سودىسىنىڭ ئەنگلىيىگە كەلتۈرىدىغان پايدىسى» 72-، 73 -بەت)

ئادەمنىڭ ئۆز تەبىئىتىگە(مەسىلەن، ئىرقى قاتارلىقلارغا) ۋە ئادەمنىڭ ئەتراپىدىكى تەبىئەتكە يېقىنچاقلاش مۇمكىن. تاشقى دۇنيادىكى تەبىئىي شارائىتنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ: تۈرمۇش ۋاستىلىرىدىن ئىبارەت تەبىئىي بايلىقلار، مەسىلەن: مۇنبەت تۇپراق، بېلىق جىق سۇ دائىرىسى قاتارلىقلار؛ ئەمگەك ۋاستىلىرىدىن ئىبارەت تەبىئىي بايلىقلار، مەسىلەن: بۇزغۇنلاپ چۈشۈۋاتقان شارقىراتمىلار، پاراخوت قاتنىيالايدىغان دەريالار، ئورمان، مېتال، كۆمۈر قاتارلىقلار. مەدەنىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، بىرىنچى تۈركۈمدىكى تەبىئىي بايلىقلار ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ؛ بىر قەدەر يۇقىرى تەرەققىيات باسقۇچىغا كەلگەندە، ئىككىنچى تۈركۈمدىكى تەبىئىي بايلىقلار ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، ئەنگلىيە بىلەن ھىندىستاننى ياكى قەدىمكى دۇنيادىكى ئافىنا بىلەن كولونىسى قارا دېڭىز يېقىسىدىكى دۆلەتلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەكلا بولىدۇ.

قانداقلا مۇتلەق زۆرۈر بولغان تەبىئىي ئېھتىياجلارنىڭ مىقدارى قانچىكى ئاز بولسا، تۇپراقنىڭ مۇنبەتلىكى قانچىكى ياخشى بولسا، ھاۋا كىلىماتى قانچىكى ياخشى بولسا، ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ ھاياتىنى ساقلاش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئىش ۋاقتى شۇنچە ئاز بولىدۇ. دېمەك، ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ ئۆزى ئۈچۈن قىلىۋاتقان ئەمگىكىدىن سىرت، باشقىلارغا قىلىدىغان ئوشۇق ئەمگىكى بارغانسېرى كۆپ بولۇشى مۇمكىن. دىدوروس قەدىمكى زامانىدىكى مىسىرلىقلار توغرىسىدا مۇنداق دېگەنىدى:

«ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى تەربىيەلەشكە سەرپ قىلغان كۈچى ۋە ئىشلەتكەن خىراجىتىنىڭ ئازلىقىغا ئادەمنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ. ئۇلار باللىرىغا ناھايىتى ئاددىيلا تاماق قىلىپ بېرىدۇ؛ ھەتتا پاپۇرۇسنىڭ يىلتىز تەرىپىنى ئوتقا قاقلاپ باللىرىغا يېگۈزىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا سازلىقلاردىكى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يىلتىزى ۋە غوللىرىنى يېگۈزىدۇ، بەزىلىرىنى خام يېگۈزىدۇ، بەزىلىرىنى پىشۇرۇپ ياكى ئوتقا قاقلاپ يېگۈزىدۇ. ھاۋا كىلىماتى ئىنتايىن ئىسسىق بولغاچقا،

نۇرغۇن باللار يالىڭاچ-يالاڭغىدىن يۇرىۋېرىدۇ. شۇڭا ئاتا-ئانىنىڭ بىر پەرزەنتىنى بېقىشقا سەرپ قىلغان خىراجىتى 20 دىراخمىدىن ئاشمايدۇ. مىسىردا ئاھالىنىڭ شۇنچە كۆپ بولۇشىغا ھەمدە ئاشۇنداق كۆپ ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇشلارنى سېلىشقا ئىمكان بەرگەن سەۋەبمۇ ئاساسەن ئەنە شۇنىڭدىن ئىبارەت.(3)

بىراق قەدىمكى مىسىردا مۇشۇنداق بۈيۈك قۇرۇلۇشلارنى سېلىشقا مىسىردا ئاھالە كۆپ دېگەندىن كۆرە، ئاشۇ ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمىنى بۇ قۇرۇلۇشنى سېلىشقا ئورۇنلاشتۇردى دېگەن تۈزۈك. يەككە ئىشچىنىڭ زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى قانچە ئاز بولسا، ئۇنىڭ يارتىدىغان ئوشۇق ئەمگىكى شۇنچە كۆپ بولىدۇ؛ ئوخشاشلا ئىشچى ئاھالىسى ئىچىدە زۆرۈر تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن تەلەپ قىلىنىدىغان ئاھالە قانچە ئاز بولسا، باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىش مۇمكىن بولغان ئاھالە شۇنچە كۆپ بولىدۇ.

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئالدىنقى شەرتكە ئايلانغان ھامان، باشقا شارائىتلار ئۆزگەرمىگەن ۋە ئىش كۈنىنىڭ مۇئەييەن ئۇزۇنلۇقى ساقلىنىپ قالغان ئەھۋال ئاستىدا، ئوشۇق ئەمگەك مىقدارى ئەمگەكنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا بولۇپمۇ تۇپراقنىڭ مۇنبەتلىكىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. بىراق ئەكسىچە ئەڭ مۇنبەت تۇپراق كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ راۋاج تېپىشىغا ئەڭ ماس كېلىدۇ دېگىلى ھەرگىز بولمايدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئادەمنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئىنتايىن سېخى تەبىئەت «خۇددى كىچىك بالىنىڭ قولىدىن يېتىلەپ ماڭغاندەك، ئادەمنى يېتىلەپ يۈرىدۇ»[385]. بۇ تەبىئەت ئادەمنىڭ ئۆز تەرەققىياتىنى تەبىئىي زۆرۈرىيەتكە ئايلاندۇرمايدۇ.(4)كاپىتالنىڭ ۋەتىنى ئۆسۈملۈكلىرى كۆپ

(3) دىدوروس «تارىخشۇناسلىق ھەققىدە» 1-توم 80-باب.

(4) «ئالدىنقىسى «تەبىئىي بايلىق» ناھايىتى مول ۋە ئىنتايىن پايدىلىق بولغان ۋاقىتتا، ئادەمنى

تروپىك بەلباغ ئەمەس، بەلكى مۆتىدىل بەلباغ. ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ تەبىئىي ئاساسىنى تۈپراقنىڭ مۇتلەق مۇنبەتلىكى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ پەرقلىقلىقى بىلەن ئۇنىڭ تەبىئىي مەھسۇلاتىنىڭ كۆپ خىللىقى شەكىللەندۈرىدۇ ھەمدە ئادەم تۇرىدىغان تەبىئىي مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئۆز ئېھتىياجى، ئىقتىدارى، ئەمگەك ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك ئۇسۇلىنى كۆپ خىللىقا يۈزلەندۈرۈشكە تۈرتكە بولىدۇ. تەبىئەت كۈچىنى ئىجتىمائىي ئاساستا كونترول قىلىش ئارقىلىق تەبىئەت كۈچىدىن تېجەشلىك پايدىلىنىش، ئادەم كۈچى بىلەن قۇرۇلغان زور كۆلەملىك قۇرۇلۇشلار يارىتىمى بىلەن تەبىئەت كۈچىنى ئىگىلەش ياكى ئۇنى بويسۇندۇرۇشتىن ئىبارەت بۇنداق مۇقەررەرلىك سانائەت تارىخىدا ھەل قىلغۇچ رول ئويناپىدۇ. مەسىلەن، مىسىر(5)، لومبارىيە،

پەرۋاسىز، ھاكاۋۇر، چېچىلاڭغۇ قىلىپ قويىدۇ. لېكىن كېپىنكىسى[ئادەم كۈچى بايلىقى] ئادەمنى ئېھتىياتچان، مول بىلىملىك، تېخنىكا جەھەتتىن پىشقان ۋە سىياسىي جەھەتتە قابىلىيەتلىك بولۇشقا مەجبۇرلايدۇ.»(«ئەنگلىيىنىڭ تاشقى سودىدىن تاپقان بايلىقى ياكى دۆلىتىمىزنىڭ تاشقى سودا پەرقى دۆلىتىمىزنىڭ بايلىقىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم»، لوندون سودىگىرى توماس مانىنىڭ ئەسىرى. ئۇنىڭ ئوغلى جون مان ئاممىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن بۇ كىتابنى چىقارغان،1669 -يىل لوندون نەشرى 181-، 182-بەتلەر) «مېنىڭچە، بىر مىللەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلار ئولتۇراقلاشقان جايدىن نۇرغۇن تۇرمۇش ۋاستىلىرى ۋە بىمەلگىنىچمەكنىڭ چقىشى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئادەملەرنىڭ كىيىم-كېچەك ۋە ئۆيدىن غەيرىئەندىشە قىلماسلىقىدىنمۇ ئارتۇق چوڭ بەختسىزلىك بولماس... ئەلۋەتتە بۇنىڭ ئەكسى بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئەمگەك سەرپ قىلىسمۇ ھېچقانداق ھوسۇل بەرمەيدىغان يەر بىلەن ھېچقانداق ئەمگەك سەرپ قىلمايلا مول مەھسۇلات ئالغىلى بولىدىغان يەر ئوخشاشلا يامان.» [(ن. فوستېر] «نۆۋەتتىكى ئاشلىق باھاسىنىڭ قىممەت بولۇش سەۋەبى»1767 -يىل لوندون نەشرى،10 -بەت)

(5) نىل دەريا سىدىكى سۇ مقدارىنىڭ ئۆزگىرىش مەزگىلىنى ھېسابلاش زۆرۈر بولغانلىقتىن مىسىردا ئاستىرونومىيە بارلىققا كەلگەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ دېھقانچىلىققا رەھبەرلىك قىلىدىغان سالاھىيەتلىك مۇتەۋەللىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. «كۈن توختاش نۇقتىسى نىل دەريا سىنىڭ سۈيى ھەر يىلى كۆپىيىدىغان ۋاقىت بولغاچقا، مىسىرلىقلار مۇشۇ ۋاقىتنى ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن كۈزىتىپ تۇرىدۇ... ئۇلار چوقۇم بۇ تروپىك يىلىنى بېكىتىپ، دېھقانچىلىقنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار چوقۇم ئۇنىڭ قايتىپ كېلىشىدىكى ئېنىق

گوللاندىيە قاتارلىق جايلارنىڭ سۇ تىزگىنلەش قۇرۇلۇشى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. ياكى ھىندىستان، ئىران قاتارلىق جايلاردىكى كىشىلەر يەر سۇغىرىش ئۈچۈن سۇنئىي ئېرىق ياسىغان، بۇنىڭ بىلەن يەر ئۈچۈن زۆرۈر بولغان سۇنى يەتكۈزۈپ بېرىش بىلەنلا قالماي، تاغلاردىن لاتقا بىلەن بىللە مېنرال ئوغۇتلارنىمۇ ئېقىتىپ چۈشكەن. سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش— ئەڭ بىلەر ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئىسپانىيە بىلەن ستسىلىيىنىڭ سانائەت جەھەتتىن گۈللىنىشىنىڭ سىرى ئەنە شۇ.(6)

ياخشى تەبىئىي شارائىت ئوشۇق ئەمگەك ئۈچۈن باشتىن-ئاخىر ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ، شۇنىڭ نەتىجىسىدە قوشۇمچە قىممەت ياكى قوشۇمچە مەھسۇلات بىلەن تەمىنلەشكىمۇ ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ، ئۇنىڭ رېئاللىققا ھەرگىز ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرمەيدۇ. ئەمگەكنىڭ تۈرلۈك تەبىئىي شارائىتلىرىدا ئوخشاش بىر ئەمگەك مىقدارى ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەردە ئوخشاش بولمىغان ئېھتىياجنى قاندۇرىدۇ.(7) شۇنىڭ

بەلگىلەرنى ئاساساندىن ئىزدىشى لازىم ئىدى.»(گۈۋېير «بەر شاردىكى ئاپەتلىك ئۆزگىرىشلەر توغرىسىدا»، خوفبر تۇزگەن،1863 -يىل پارىژ نەشرى141 -بەت)

(6) سۇ بىلەن تەمىنلەشنى باشقۇرۇش— دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ ھىندىستانغا بولغان ئۆزئارا ئالاقە باغلىمايدىغان ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىشىدىكى ماددىي ئاساسلاردىن بىرى. بۇ نۇقتىنى ھىندىستاندىكى مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلار ئۇلارنىڭ ۋارىسلىرى بولغان ئەنگلىيلىكلەردىن تېخىمۇ ياخشىراق چۈشىنىدۇ. بىز1866 -يىلى يۇز بەرگەن ئاچارچىلىقتا بېنگالنىڭ ئورىسسا رايونىدا بىر مىليوندىن ئارتۇق ھىندىنىڭ ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى ئەسلەپ ئۆتسەكلا كۇپايە.

(7) «تەڭ مىقدارىدا ئەمگەك سەرپ قىلىپ، تەڭ مىقدارىدىكى زۆرۈر تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى تەڭ دەرىجىدە مول قىلىپ يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئىككى دۆلەت بولمايدۇ. ئادەم ئېھتىياجىنىڭ ئاز كۆپ بولۇشى شۇ ئادەم تۇرغان جايدىكى ھاۋا كىلىماتىنىڭ سوغۇق ياكى مۆتىدىل بولۇشىغا باغلىق بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئوخشىمىغان دۆلەتلەردىكى ئاھالىلەر شۇغۇللىنىۋاتقان ھەر خىل كەسىپلەرنىڭ نىسبىتى چوقۇم ئوخشاش بولمايدۇ، بۇنداق پەرقنىڭ دەرىجىسىنى پەقەت ئىسسىق-سوغۇقلۇق دەرىجىسىگە ئاساسەن ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنداق بىر ئومۇمىي خۇلاسە چىقىرىش مۇمكىنكى: مەلۇم مىقدارىدىكى ئادەملەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامداشقا كېتىدىغان ئەمگەك مقدارى ھاۋا كىلىماتى سوغۇق جايلاردا كۆپ، ئىسسىق جايلاردا ئاز

ئۇچۇن، باشقا شارائىتلار ئوخشاش بولغان ئەھۋال ئاستىدا، زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى تۇرلۇك بولىدۇ. بۇ تەبىئىي شارائىتلار پەقەت تەبىئىي چەك بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوشۇق ئەمگەككە تەسىر كۆرسىتىدۇ، يەنى ئۇلار باشقىلار ئۇچۇن قىلىنىدىغان ئەمگەكنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى بەلگىلەپ بېرىدۇ. سانائەت قانچە تەرەققىي قىلسا، بۇ تەبىئىي چەك شۇنچە كەينىگە سۈرۈلىدۇ. غەربىي ياۋروپا جەمئىيىتىدە، ئىشچى ئۆزىنىڭ ياشىشى ئۇچۇن ئەمگەك قىلىش ئىجازىتىنى پەقەت ئوشۇق ئەمگەككە تايىنىپ سېتىۋالىدۇ، شۇنىڭ ئۇچۇن ئاسانلا قوشۇمچە مەھسۇلات بىلەن تەمىنلەش ئىنسانىيەت ئەمگىكىنىڭ تەبىئىي خاراكتېرى ئوخشايدۇ دەيدىغان خاتا تۇيغۇ پەيدا بولۇپ قالىدۇ. (8) بىراق بىز ئاسىيا تاقىم ئارىلىنىڭ شەرقىي ئاراللىرىدىكى ئاھاللەرنى مىسالغا ئېلىپ باقايلى. ئۇ يەرلەردىكى ئورمانلىقتا ياۋا ساگو دەرىخى ئۆسىدىكەن.

«ئاھاللەر بۇ ساگو دەرىخىنى تېشىپ، دەرەخنىڭ مېغىزىنىڭ پىشقانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن دەرەخنى كېسىدۇ، ئۇنى نەچچە بۆلەككە بۆلۈپ مېغىزىنى كولاپ ئېلىپ، ئۇنى سۇ بىلەن ئارىلاشتۇرىدۇ، سۈيى سۈزۈلگەندىن كېيىن، ئىستېمال قىلىشقا تامامەن بولىدىغان ساگو ئۇنى بولۇپ چىقىدۇ. بىر تۇپ ساگو دەرىخىدىن 300 قاداق ساگو ئۇنى چىقىدۇ، بەزىدە 500دىن 600 قاداققىچە چىقىدۇ. بىز ئورمانلىقتا ئوتۇن كەسكىلى بارغانىدەك، ئۇ يەردىكى ئاھاللەرمۇ ئورمانلىقتا ساگو ئۇنى ياسىۋېلىش ئۈچۇن بارىدۇ.»(9)

شەرقىي ئاسىيادىكى ساگو ئۇنى ياسىۋالغۇچىلار ئۆزىنىڭ پۈتۈن

تەلەپ قىلىنىدۇ، چۇنكى ئالدىنقى خىلدىكى جايىنى كېيىنكى خىلدىكى جاي بىلەن سېلىشتۇرساق، كىشىلەر كۆپ كىيىم-كېچەككە موھتاج بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەرنىمۇ تېخىمۇ ياخشى تېرىشقا توغرا كېلىدۇ.» («تەبىئىي ئۆسۈم نىسبىتىنى بېكىتىشنىڭ سەۋەبى توغرىسىدا» 1750-يىل لوندون نەشرى، 59-بەت) بۇ دەۋر بۆلگۈچ ئىمزاسىز ئەسەرنىڭ ئاپتورى ج.مېسسى. بولۇپ, يۇم ئۆزىنىڭ ئۆسۈم نەزەرىيىسىگە مۇشۇ ئەسەرده ئېرىشكەن.

(8) «ھەرقانداق ئەمگەك ‹دېمەك بۇمۇ شەھەر ئاھالىسىنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى› جەزمەن ئازراق بولسىمۇ قوشۇمچە مقدار قالدۇرۇشى كېرەك.»(پرودون)[386]

(9) ف.ساۋۇ «يەر، ئۆسۈملۈك ۋە ئادەم» لېيپسىگ 2-نەشرى، 148-بەت.

ئېھتىياجنى قاندۇرۇش ئۇچۇن ھەپتىسىگە 12 سائەت ئىشلەيدۇ دەپ پەرەز قىلايلى. تەبىئەت ئۇلارغا نۇرغۇن بوش ۋاقىتنى بۇاستە ئىلتىپات قىلغان. ئۇ بۇ بوش ۋاقىتتا ئۆزى ئۇچۇن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشتا بىر قانچە تارىخىي شارائىتقا موھتاج بولىدۇ؛ ئۇ بۇ بوش ۋاقىتنى باشقىلار ئۇچۇن ئوشۇق ئەمگەك قىلىشقا سەرپ قىلسا سىرتنىڭ مەجبۇرلىشىغا موھتاج بولىدۇ. ئەگەر ئۇ يەردە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش پەيدا بولغان بولسا، بۇ سەممىي ئادەمگە بىر ئىش كۇنىنىڭ مەھسۇلاتىغا ئىگە بولۇش ئۇچۇن، ھەر ھەپتىدە ئالتە كۇن ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ. ھازىر ئۇ نېمە ئۇچۇن ھەر ھەپتىدە ئالتە كۇن ئىشلەيدۇ ياكى نېمە ئۇچۇن بەش كۇنلۇك ئوشۇق ئەمگەك ئىشلىشى لازىم بولىدۇ دېگەننى تەبىئەتنىڭ ئىلتىپاتى چۇشەندۇرۇپ بېرەلمەيدۇ. ئۇ پەقەت ئۇنىڭ زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ھەپتىدە بىر كۇن بىلەن چەكلەنگەنلىكىنى چۇشەندۇرۇپ بېرىدۇ. بىراق ئۇنىڭ قوشۇمچە مەھسۇلاتى قانداقلا بولمىسۇن ئىنسانىيەت ئەمگىكىنىڭ مەلۇم سىرلىق خۇسۇسىيىتىدىن پەيدا بولغان ئەمەس.

تارىخىي يوسۇندا تەرەققىي قىلغان ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىگە ئوخشاش، تەبىئەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىمۇ ئەمگەكنى بىرلەشتۇرگەن كاپىتالنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

رىكاردو ئەزەلدىن قوشۇمچە قىممەتنىڭ كېلىپ چىقىشىنى نەزەردە تۇتقان ئەمەس. ئۇ قوشۇمچە قىممەتنى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزىگە خاس نەرسە دەپ قارايدۇ، ھالبۇكى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۇنىڭ نەزەردە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەبىئىي شەكلىدىن ئىبارەت. ئۇ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئۇستىدە توختالغاندا، ئۇنىڭ ئىچىدىن قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەۋجۇت بولۇش سەۋەبىنى ئىزدىمەستىن، بەلكى قوشۇمچە قىممەت مىقدارىنى بەلگىلەپ

بىرىدىغان سەۋەبنى ئىزدەيدۇ. ئەكسىچە، ئۇنىڭ ئېقىمىدىكىلەر پايدىنى (قوشۇمچە قىممەت دەپ بىلىش كېرەك) ھاسىل قىلغۇچى ئەمگەكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچىدۇر دەپ ئاشكارا جاكارلايدۇ. بۇ ھەرھالدا سودا ھېرىسمەنلىرىگە قارىغاندا ئالغا ئىلگىرىلىگەنلىك، چۈنكى سودا ھېرىسمەنلىرى مەھسۇلاتنىڭ باھاسى شۇ مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن كەتكەن چىقىمدىن ئېشىپ كەتكەندىن كېيىن شەكىللەنگەن قالدۇق بولسا ئالماشتۇرۇش داۋامىدا، مەھسۇلاتنى ئۆز قىممىتىدىن يۇقىرى باھادا سېتىش داۋامىدا پەيدا بولغان دەپ قارايدۇ. بىراق بۇ مەسىلىنى رىكاردو ئېقىمىدىكىلەرمۇ[72] ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىپ ھەل قىلمىدى.[387] بۇ بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلار ئەمەلىيەتتە تىوغرا ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولسىمۇ، ئۇلار قوشۇمچە قىممەتنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىدىن ئىبارەت بۇ پارتلاش خاراكتېرلىك مەسىلىنى ھەددىدىن ئارتۇق چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشنىڭ ئىنتايىن خەۋپلىك ئىكەنلىكىنى چۈشىنىدۇ. ئەمما رىكاردودىن يېرىم ئەسىر كېيىن جون. ستيۇئارت مىل ئەپەندى خۇنۇك ھالدا ئەڭ دەسلەپتە رىكاردونىڭ تەلىماتىنى چاكىنىلاشتۇرغانلارنىڭ كونا نەيرەڭلىرىنى تەكرارلىدى، ئۇ بۇنى رەسمىي يوسۇندا سودا ھېرىسمەنلىرىدىن دانا دەپ جاكارلىدى، بۇنىڭغا بىز نېمە دەيمىز؟

مىل مۇنداق دەيدۇ:

«پايدىنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبى شۇكى، ئەمگەك ئارقىلىق ئىشلەپچىقارغان نەرسە ئەمگەكنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئېھتىياجلىق بولغان نەرسىدىن كۆپ بولىدۇ.»

بۇ پەقەت قايتا تەكرارلانغان كونا سۆز؛ بىراق مىل يەنە ئۆزىنىڭ بەزى نەرسىلىرىنى قوشماقچى.

«ياكى بۇ كۆز قاراشنى باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، كاپىتالنىڭ پايدا بېرىش سەۋەبى شۇكى، يېمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك، خام ئەشيا ۋە ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا كەتكەن ۋاقىت ئۇلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا كەتكەن ۋاقىتتىن ئۇزۇن بولىدۇ.»

مىل بۇ يەردە ئىش ۋاقتىنىڭ داۋاملىشىشى بىلەن ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇش ۋاقتىنىڭ داۋاملىشىشىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن. بۇ نۇقتىنىزەردىن قارىغاندا، بولكىچى خوجايىن مەڭگۈ يالالانما ئىشچىلىردىن ماشىنىسازلىق خوجايىنىغا ئوخشاش پايدىغا ئېرىشەلمەيدۇ، بەلكى بولكىچى خوجايىننىڭ مەھسۇلاتى پەقەت بىر كۈنلا داۋاملىشىدۇ، ماشىنىسازلىق خوجايىننىڭ مەھسۇلاتى 20 يىل ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇن ۋاقىت داۋاملىشىدۇ. تەبىئىكى، ئەگەر قۇش ئۇۋىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋاقتى ئۇۋا ياساشقا كەتكەن ۋاقىتتىن ئۇزۇن بولمىسا، قۇشلارمۇ ئۇۋىنى كېرەك قىلمىغان بولاتتى.

بۇ تۈپ ھەقىقەت مۇئەييەنلەشتۇرۇلگەندىن كېيىن، مىل ئۆزىنىڭ سودا ھېرىسمەنلىرىدىن دانالىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرىدۇ:

«شۇنىڭ ئۈچۈن بىز پايدىنىڭ ئالماشتۇرۇشتىن ئىبارەت تەساددىپىي ئىشتىن كەلگەن بولماستىن، بەلكى ئەمگەكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچىدىن كەلگەنلىكىنى، ئالماشتۇرۇشنىڭ يۈز بېرىش-بەرمەسلىكىدىن قەتئىينەزەر بىر دۆلەتنىڭ ئومۇمىي پايدىسى ئەمگەكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بىلەن بەلگىلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئەگەر كەسىپلەرنىڭ ئايرىمىسى بولمىسا، ئۇنداقتا سېتىۋېلىشمۇ، سېتىشمۇ بولمايدۇ، بىراق پايدا بۇرژۇنقىدەكلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋېرىدۇ.»

شۇنداق بولغاندا، بۇ يەردىكى ئالماشتۇرۇش، سېتىش ۋە سېتىۋېلىشتىن ئىبارەت كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بۇ ئومۇمىي شەرتلىرى پۈتۈنلەي تاسادىپىي ئىش دەپ ھېسابلىنىدىكەن ھەمدە ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىش ۋە سېتىش بولمىسمۇ پايدا بۇرژۇنقىدەك مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋېرىدىكەن-دە!

ئۇ داۋاملىق يەنە مۇنداق دەيدۇ:

«ئەگەر بىر دۆلەتتىكى بارلىق ئىشچى ئىشلەپچىقارغان نەرسە ئۈلارنىڭ ئومۇمىي مائاشىنىڭ 20%تىن ئېشىپ كەتسە، ئۇنداقتا تاۋار باھاسى سەۋىيىسىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر پايدا ھامان20% بولىدۇ.»

بۇ، بىر تەرەپتىن، مەندىن سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشى بولدى، چۈنكى ئىشچىلار ئۆز كاپىتالىستلىرى ئۈچۈن 20% قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلسا، پايدا بىلەن ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت تەبىئىي ھالدا 20:100 بولىدۇ. بىراق يەنە بىر تەرەپتىن، پايدا «ھامان 20% بولىدۇ» دېيىش تامامەن خاتا. ئۇ مۇقەررەر ھالدا 20%تىن ئاز بولىدۇ، چۈنكى پايدا ئاۋانسلانغان كاپىتالنىڭ ئومۇمىي سوممىسى بويىچە ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، كاپىتالىست 500 فوند ستېرلىڭ ئاۋانسلىغان، جۈملىدىن 400 فوند ستېرلىڭنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئۈچۈن، 100 فوند ستېرلىڭنى ئىش ھەققى ئۈچۈن ئاۋانسلىغان بولسۇن. قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنى يۇقىرىدا پەرەز قىلىنغاندەك 20% دەپ تۇرايلى، ئۇنداقتا پايدا نىسبىتى 20% بولماي بەلكى20:500، يەنى 4% بولىدۇ.

تۆۋەندە مىلنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تۈرلۈك تارىخىي شەكىللىرىگە قانداق مۇئامىلە قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان يەنە بىر ئاجايىپ دەللىنى كۆرىمىز:

«مەن بارغانلا يەردە، ئاز ساندىكى ئىستىسنادىن باشقا، شەيئىنىڭ ھازىرقى ھالىتى ھەممە يەردە ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، بۇ— كاپىتالىست بارلىق خراجەتنى جۈملىدىن ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان خراجەتلەرنى ئالدىن تۆلەيدۇ دەپ پەرەز قىلىپلا كەلدىم.»

ھازىرغىچە يەر شارىدا پەقەت ئىستىسنا بولۇش سۈپىتى بىلەن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن ھالەتنى ھەممە يەردە مەۋجۇت ھالەت دەپ قاراش ھەقىقەتەن ھەيران قالارلىق خاتا تۇيغۇ! بىز يەنە

تۆۋەندىكىلەرگە قاراپ باقايلى. مىل «كاپىتالىستنىڭ بۇنداق قىلىشىدا مۇتلەق زۆرۈرىيەت يوق»[388] دەپ خۇشاللىق بىلەن ئېتىراپ قىلىدۇ. ئىش دەل بۇنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ.

«ئەگەر ئىشچى بارلىق خىزمەتنى ئورۇنداشتىن ئىلگىرى، مۇشۇ مەزگىللىك تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان مەبلەغقە ئىگە بولسا، ئۇ بارلىق ئەمگەكنى تۈگەتكەندىن كېيىن ئاندىن ئىش ھەققىنى ئالغان بولاتتى، ھەتتا پۈتۈن ئىش ھەققىنى شۇ چاغدا ئالغان بولاتتى. بىراق بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئۇ مەلۇم دەرىجىدە كاپىتالىستقا ئايلىنىپ قالغان بولىدۇ. چۈنكى ئۇ مەبلەغنى كارخانىغا سېلىپ، كارخانا باشقۇرۇشقا كېرەكلىك بىر قىسىم مەبلەغنى بېرىپ تۇرغان بولىدى-دە.»

مىل ئوخشاشلا، ئۆزى ئۈچۈن تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىلا ئەمەس، بەلكى ئەمگەك ۋاستىلىرىنىمۇ بېرىپ تۇرغان ئىشچى ئەمەلىيەتتە ئۆزى ئۆزىنىڭ يالانما ئىشچىسى بولىدۇ، دەپمۇ ئېيتالايدۇ ياكى خوجايىن ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۆزى ئۈچۈنلا ھاشارنى ئورۇندايدىغان ئامېرىكا دېھقانلىرى ئۆزى ئۆزىنىڭ قۇلى دېيەلەيدۇ.

مىل كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەۋجۇت بولمىغان تەقدىردىمۇ ئۇ ھامان مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، دەپ ناھايىتى ئوچۇق دەللەپ بولغاندىن كېيىن، ئۇ يەنە لوگىكىغا تامامەن ئۇيغۇن ھالدا كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەۋجۇت بولغان تەقدىردىمۇ ئۇ مەۋجۇت بولماي قالىدۇ دېگەننى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

«ھەتتا ئالدىنقى ھالدىمۇ (يەنى كاپىتالىست يالانما ئىشچىنىڭ پۈتۈن تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئۇنىڭغا ئاۋانسلىغاندىمۇ)، بىز بىر خىل نۇقتىنىنەزەر ئاساسىدا(يەنى ئۇلارنى كاپىتالىست دەپ بىلىپ) ئىشچىلارنى تەكشۈرۈشمىز مۇمكىن.» «چۈنكى ئۇ ئۆز ئەمگىكىنى بازار باھاسىدىن تۆۋەن(!) بېرىدۇ، شۇڭلاشقا ئۇ ئۇنىڭدىكى ئوشۇق مىقدارنى(؟) گويا ئۆزىنىڭ كارخانا خوجايىنىغا ئاۋانس قىلىپ بەرگەن بولىدۇ...»(9a)

(9a) ج. ستيۇئارت. مىل «سياسىي ئىقتىساد قائىدىلىرى» 252-، 253-بەتلەر.—[يۇقىرىقى ھەر بىر ئابزاس «كاپىتال»نىڭ فرانسۇزچە نەشرىدىن ئېلىندى.— ف. ئې]

ئەمەلىيەتتە ئىشچىلار بىر ھەپتىدە ياكى باشقا بىر مەزگىل ئىچىدە ئۆزىنىڭ ئەمگىكىنى كاپىتالىستقا ھەقسىز ئاۋانس قىلىپ بېرىدۇ، ئاندىن كېيىن ھەپتە ئاخىرلاشقاندا ياكى باشقا بىر مەزگىل ئاخىرلاشقان ۋاقىتتا ئۆزىنىڭ ئەمگىكىنىڭ بازار باھاسىغا ئېرىشىدۇ؛ مىلىنىڭ قارىشچە مۇشۇ نەرسە ئىشچىنى كاپىتالىستقا ئايلاندۇرۇپ قويمايدۇ! تەكشى يەردىكى بىر دۆۋە توپىمۇ قارىماققا ئېدىر بولۇپ كۆرۈنىدۇ؛ ھازىرقى زامان بۇرژۇئا چاكىنلىرىنى ئۇنىڭ «بۇيۇك مۇتەپەككۇر»لىق سەۋىيىسىدىن ئۆلچىگىلى بولىدۇ.

15-باب
ئەمگەك كۈچى باھاسىنىڭ ۋە قوشۇمچە قىممەتنىڭ مىقدارىدىكى ئۆزگىرىش

ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى ئادەتتە ئىشچىنىڭ ئوتتۇرىچە زۆرۈر تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. بۇ تۇرمۇش ۋاستىلىرىدە شەكىل جەھەتتە ئۆزگىرىش بولغان بىلەن، بىراق مۇئەييەن بىر جەمئىيەتنىڭ مۇئەييەن بىر دەۋردە ئۇلارنىڭ مىقدارى ئۆزگەرمەيدۇ، شۇڭا ئۇنى ئۆزگەرمەس مىقدار دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئۆزگىرىدىغىنى مۇشۇ مىقدارنىڭ قىممىتى. ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى يەنە ئىككى ئامىل بەلگىلەيدۇ. بىرى ئەمگەك كۈچىنى راۋاجلاندۇرۇشقا قىلىنىدىغان چىقىم بولۇپ، بۇنداق چىقىم ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ؛ يەنە بىرى، ئەمگەك كۈچى جەھەتتىكى تەبىئىي پەرق، يەنى ئەر ئەمگەك كۈچى بىلەن ئايال ئەمگەك كۈچى ئوتتۇرىسىدىكى، قۇرامغا يەتكەنلەر بىلەن قۇرامغا يەتمىگەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ ئوخشىمىغان ئەمگەك كۈچلىرىنى ئىشلىتىش (بۇنىمۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بەلگىلەيدۇ) ئىشچىلار ئائىلىسىدىكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتا ۋە قۇرامغا يەتكەن ئەر ئىشچىلارنىڭ قىممىتىدە ناھايىتى چوڭ پەرقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، بىراق تۆۋەندىكى تەتقىقاتتا بۇ ئىككى ئامىلنى قويۇپ تۇرىمىز.(9b)

(9b) 281-بەتتە تەتقىق قىلماقچى بولغان ئەھۋالمۇ بۇ يەردە تەبىئىيلا قايرىپ قويۇلغان. [3-بەشرىگە ئىزاھ— ف. ئې]

(1) مۇشۇ تومنىڭ 602-603-بەتلىرىگە قارالا. —تۈزگۈچىدىن

بىز: 1. تاۋارلار ئۆزئىنىڭ قىممىتى بويىچە سېتىلىدۇ؛ 2. ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى بەزىدە ئۆز قىممىتىدىن يۇقىرى بولۇشى مۇمكىن، بىراق ھەرگىز ئۆز قىممىتىدىن تۆۋەن بولمايدۇ، دەپ پەرەز قىلايلى.

مۇشۇ پەرەز ئارقىلىق بىز ئەمگەك كۈچى باھاسىنىڭ ۋە قوشۇمچە قىممەتنىڭ نىسپىي مىقدارىنىڭ ئۇچ خىل ئەھۋالغا باغلىق بولىدىغانلىقىنى كۆرىمىز: 1. ئىش كۈنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ياكى ئەمگەكنىڭ تاشقى ئامىللىق مىقدارى بىلەن؛ 2. نورمال ئەمگەك سىجىللىقى ياكى ئەمگەكنىڭ ئىچكى ئامىللىق مىقدارى يەنى مەلۇم ۋاقىت ئىچىدە مۇئەييەن مىقدارda سەرپ قىلىنىدىغان ئەمگەك بىلەن؛ 3. ئەڭ ئاخىرىدا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بىلەن باغلىق بولىدۇ، يەنى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنىڭ راۋاجلىنىش دەرىجىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، تەڭ مىقداردىكى ئەمگەك ئوخشاش بىر ۋاقىت ئىچىدە بىر قەدەر كۆپ ياكى بىر قەدەر ئاز مەھسۇلات مىقدارى بىلەن تەمىنلەيدۇ.① روشەنكى بۇ ئۇچ خىل ئامىل ھەرخىل ھەرياڭزا بىرىكىدۇ: ياكى بولمىسا ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر ئامىل ئۆزگەرمەي، قالغان ئىككى ئامىل ئۆزگىرىدۇ؛ ياكى بولمىسا ئىككى ئامىل ئۆزگەرمەي، بىر ئامىل ئۆزگىرىدۇ؛ ئاخىرىدا، ياكى بولمىسا ئۇچ ئامىل بىرلا ۋاقىتتا ئۆزگىرىدۇ. بۇ ئامىللار بىرلا ۋاقىتتا ئۆزگەرگەندە، ئۆزگىرىشنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى ۋە يۆنىلىشى سەۋەبىدىن تۇرلۇك بولىدۇ، بىرىكىشمۇ ھەرخىل ھەرياڭزا بولىدۇ. تۆۋەندە پەقەت بىر قانچە خىل ئاساسلىق بىرىكىش ئۇسۇلىنى توختىلىمىز.

I ئىش كۈنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە ئەمگەك سىجىللىقى ئۆزگەرمەيدۇ(مۇقىم بولىدۇ)، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئۆزگىرىدۇ

مۇشۇ پەرەز ئاساسىدا ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى ۋە قوشۇمچە

① مۇشۇ تومنىڭ 591-609-بەتلىرىگە قارالسۇن.—تەرجۈمچىدىن

قىممەتنى ئۇچ قانۇنىيەت بەلگىلەيدۇ:

بىرىنچى، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ قانداق ئۆزگىرىشىدىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە مەھسۇلات مىقدارىنىڭ ۋە يەككە تاۋار باھاسىنىڭ قانداق ئۆزگىرىشىدىن قەتئىينەزەر، مەلۇم ئۇزۇنلۇقتىكى ئىش كۈنى ھامان ئوخشاش قىممەتتىكى مەھسۇلاتنى ئىپادىلىنىدۇ.

12 سائەتلىك بىر ئىش كۈنى قىممىتىدىكى مەھسۇلات مىسال ئۈچۈن 6 شىللىڭ بولسا، ئۇ ھاسىل قىلغان ئىستېمال قىممىتىنىڭ مىقدارى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ، شۇڭا 6 شىللىڭلىق قىممەت كۆپ ياكى ئاز مىقدارىدىكى تاۋارلارغا تەقسىملىنىدۇ.

ئىككىنچى، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى بىلەن قوشۇمچە قىممەت قارىمۇقارشى يۆنىلىش بويىچە ئۆزگىرىدۇ. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆزگىرىشى، ئۇنىڭ ئېشىشى ۋە كېمىيىشى قارىمۇقارشى يۆنىلىش بويىچە ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئوخشاش يۆنىلىش بويىچە قوشۇمچە قىممەتكە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

12 سائەتلىك بىر ئىش كۈنى قىممىتىدىكى مەھسۇلات ئۆزگەرمەس مىقدار، مەسىلەن، 6 شىللىك. بۇ ئۆزگەرمەس مىقدار قوشۇمچە قىممەت بىلەن ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ (بۇ قىممەتنى ئىشچى قىممەتداش بىلەن تولۇقلاپ بېرىدۇ) يىغىندىسىغا تەڭ. ئۆزگىرىدىن مەلۇمكى، بىر ئۆزگەرمەس مىقدارنىڭ ئىككى قىسمى ئىچىدە، بىر قىسمى كېمەيمىسە، يەنە بىر قىسمى كۆپەيمەيدۇ. قوشۇمچە قىممەت 3 شىللىڭدىن 2 شىللىڭغا كېمەيمەيدىكەن، ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ 3 شىللىڭدىن 4 شىللىڭغا ئۆسۈشى مۇمكىن ئەمەس. ئەكسىچە، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى 3 شىللىڭدىن 2 شىللىڭغا كېمەيمەيدىكەن، قوشۇمچە قىممەتنىڭ 3 شىللىڭدىن 4 شىللىڭغا ئۆسۈشى مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇنداق ئەھۋال

ئاستىدا، ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ ياكى قوشۇمچە قىممەتنىڭ مۇتلەق مىقدارى، ئەگەر ئۇلارنىڭ نىسپىي مىقدارى بىلەن نىسبەتلىك مىقدارىدا بىر ۋاقىتتا ئۆزگىرىش بولمىسا، ئۇنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ئەمگەك كۈچى قىممىتى بىلەن قوشۇمچە قىممەت ئەينى بىر ۋاقىتتا كۆپەيمەيدۇ ياكى كېمەيمەيدۇ.

ئۇنىڭدىن قالسا، ئەگەر ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى يۇقىرى كۆتۈرۈلمىسە، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى تۆۋەنلەتكىلى بولمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن قوشۇمچە قىممەتنىڭ كۆپەيشىمۇ ئالدىدىكى مىسال بويىچە ئېيتقاندا، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئېشىشى نەتىجىسىدە ئىلگىرى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئالتە سائەت تەلەپ قىلغان تۇرمۇش ۋاستىلىرى مىقدارىنى تۆت سائەت ئىچىدىلا ئىشلەپچىقىرىش مۇمكىن بولمىغان بولسا، ئەمگەك كۈچى قىممىتى 3 شىللىڭدىن 2 شىللىڭغا چۈشۈپ قالمىغان بولاتتى. ئەكسىچە، ئەگەر ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ تۆۋەنلىشى نەتىجىسىدە، ئىلگىرى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن پەقەت ئالتە سائەت تەلەپ قىلغان تۇرمۇش ۋاستىلىرى مىقدارىنى ئەمدى سەككىز سائەتتە ئىشلەپچىقارغىلى بولمىغان بولسا، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنىمۇ 3 شىللىڭدىن 4 شىللىڭغا ئېشىشى مۇمكىن بولمىغان بولاتتى. بۇنىڭدىن مۇنداق خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇكى، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئېشىشى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى تۆۋەنلىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن قوشۇمچە قىممەتنى ئۆستۈرىدۇ. ئەكسىچە، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ تۆۋەنلىشى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرىدۇ، قوشۇمچە قىممەتنى تۆۋەنلىتىدۇ.

رىكاردو بۇ قائىدىنى بايان قىلغاندا بىر نۇقتىغا دىققەت قىلمىغاندى، يەنى گەرچە قوشۇمچە قىممەت مىقدارى ياكى ئوشۇق ئەمگەك مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممەت مىقدارى ياكى زۆرۈر ئەمگەك مىقدارىنىڭ ئەكسىچە ئۆزگىرىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان بولسىمۇ، بىراق بۇنىڭدىن بۇ مىقدارلار ئوخشاش نىسبەت بويىچە

ئۆزگىرىدۇ دېگەن خۇلاسە ئەسلا كېلىپ چىقمايدۇ. ئۇلار ئوخشاش مىقدارىدا كۆپەيمەيدۇ ياكى ئازىيمەيدۇ. بىراق قىممىتى بار مەھسۇلات ياكى ئىش كۈنىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىنىڭ كۆپىيىشى ياكى ئازىيىش نىسبىتى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئۆزگىرىشتىن ئىلگىرى دەسلەپكى تەقسىماتقا باغلىق بولمىدۇ. ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى 4 شىللىڭ، ياكى زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى سەككىز سائەت، قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى 2 شىللىڭ ياكى ئوشۇق ئەمگەك ۋاقتى تۆت سائەت دەپ پەرەز قىلايلى؛ ئەگەر ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى نەتىجىسىدە ئەمگەك كۈچى قىممىتى 3 شىللىڭغا، ياكى زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئالتە سائەتكە چۈشۈپ قالسا، ئۇنداقتا قوشۇمچە قىممەت 3 شىللىڭغا، ياكى ئوشۇق ئەمگەك ۋاقتى ئالتە سائەتكە كۆپەيمەيدۇ. بىر تەرەپتىكى كۆپەيتىلگەن مىقدار بىلەن يەنە بىر تەرەپتىكى كېمەيتىلگەن مىقدار ئوخشاشلا ئىككى سائەت، ياكى 1 شىللىڭ بولمىدۇ. بىراق نىسبەت بويىچە ئېپادىلەنگەن مىقدارنىڭ ئۆزگىرىشى ئىككىلا تەرەپتە ئوخشاش بولمايدۇ. ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى 4 شىللىڭدىن 3 شىللىڭغا يەنى 1/4 ھەسسە ياكى 25% كېمەيگەندە، قوشۇمچە قىممەت 2 شىللىڭدىن 3 شىللىڭغا، يەنى 1/2 ھەسسە ياكى 50% ئاشىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى مۇئەييەن ئۆزگىرىش كەلتۈرۈپ چىقارغان قوشۇمچە قىممەتنىڭ كۆپىيىش ياكى كېمىيىش نىسبىتى ئىش كۈنىنىڭ ئەسلىدە قوشۇمچە قىممەت بولۇپ ئېپادىلەنگەن قىسمىدا ئېپادىلىنىدۇ، ئەگەر ئاشۇ قىسمى ئەسلىدە قانچىلىك ئاز بولسا، نىسبەت شۇنچە كۆپ بولىدۇ، ئەسلىدە كۆپ بولسا، نىسبەت شۇنچە ئاز بولىدۇ.

ئۇچىنچى، قوشۇمچە قىممەتنىڭ كۆپىيىشى ياكى كېمىيىشى باشتىنئاخىر ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ مۇناسىپ كېمىيىشى ياكى كۆپىيىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان نەتىجە، ئۇ ھەرگىز بۇنداق كېمىيىش ياكى كۆپىيىشنىڭ

سەۋەبى ئەمەس.(10)

چۈنكى ئىش كۈنى بىر ئۆزگەرمەس مىقدار ھەمدە ئۆزگەرمەس قىممەت مىقدارى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، چۈنكى قوشۇمچە قىممەت مىقدارنىڭ ھەربىر ئۆزگىرىشىگە ئەمگەك كۈچى قىممىتى مىقدارنىڭ قارىمۇقارشى تەرەپكە ئۆزگىرىشى مۇۋاپىق كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدىغانلىقى ئۈچۈن، ناھايىتى ئېنىقكى، مۇشۇ شەرتلەر ئاستىدا، قوشۇمچە قىممەت مىقدارىدا پەيدا بولغان ھەرقانداق ئۆزگىرىشنىڭ ھەمىسى ئەمگەك كۈچى قىممىتى مىقدارنىڭ قارىمۇقارشى ئۆزگىرىشى ئارقىلىق پەيدا بولغان بولىدۇ. ئەمگەك كۈچى قىممىتى ۋە قوشۇمچە قىممەتنىڭ نىسپىي مىقدارلىرىدا ئۆزگىرىش بولمىسا، ئۇلارنىڭ مۇتلەق مىقدارىدىمۇ ئۆزگىرىش بولمايدىغانلىقىنى بىز يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتتۇق. ھازىر بىز ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ مۇتلەق مىقدارى ئۆزگەرمەي تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ نىسپىي مىقدارلىرىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمايدۇ دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىمىز.

ئۈچىنچى قانۇنىيەت بويىچە، قوشۇمچە قىممەت مىقدارىنىڭ

(10) ماك كوللوخمۇ بۇ ئۈچىنچى قانۇنىيەتكە بىمەنە قوشۇمچە قىلدى: كاپىتالىست ئىلگىرى چوقۇم تۆلەپ كەلگەن سېلىقنى بىكار قىلىش ئارقىلىق، قوشۇمچە قىممەتنى ئەمگەك كۈچى قىممىتى تۆۋەنلىمىگەن ئەھۋال ئاستىدىمۇ ئاشۇرغىلى بولىدۇ. بۇ سېلىقلارنىڭ بىكار قىلىنىشى سانائەت كاپىتالىستىنىڭ ئىشچىلاردىن بۇۋاستە شىلۋالىدىغان قوشۇمچە قىممەت مىقدارىنى مۇتلەق ئۆزگەرتەلمەيدۇ. ئۇ پەقەت سانائەت كاپىتالىستى ئۆز يانچۇقىغا سېلىۋالغان قوشۇمچە قىممەتنىڭ نىسبىتىنلا ئۆزگەرتەلەيدۇ، ياكى ئۈچىنچى شەخس بىلەن تەڭ بەھرىمەن بولىدىغان قوشۇمچە قىممەتنىڭ نىسبىتىنلا ئۆزگەرتەلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ئەمگەك كۈچى قىممىتى بىلەن قوشۇمچە قىممەتنىڭ نىسبىتىنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ. دېمەك ماك كوللوخنىڭ بۇ ئىستاتىسىتىكا پەقەت ئۇنىڭ قائىدىگە بولغان خاتا چۈشەنچىسىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. ئۇ ركاردونى چاكىنلاشتۇرغاندا خۇددى ج.ب.سەي ئا. سمىتنى چاكىنلاشتۇرغانغا ئوخشاش پاتىپات مۇشۇنداق بەختسىزلىك يۈز بېرىپ تۇردى.

ئۆزگىرىشى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق كېلىپ چىققان ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. قوشۇمچە قىممەت مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ چېكىنى ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ يېڭى چېكى بەلگىلەيدۇ. بىراق، شارائىت بۇ قانۇنىيەت ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىش ئىمكانىيىتىنى بەرگەن ئەھۋال ئاستىدىمۇ، ھەر خىل ئارىلىقتىكى ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن ئەمگەك كۈچى قىممىتى 4 شىللىڭدىن 3 شىللىڭغا، ياكى زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى سەككىز سائەتتىن ئالتە سائەتكە چۈشىدۇ، ئەمما ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى يەنىلا پەقەت 3 شىللىڭ 8 پېنس، 3 شىللىڭ 6 پېنس، 3 شىللىڭ 2 پېنس كېمەيدۇ ۋەھاكازا، دېمەك قوشۇمچە قىممەت پەقەت 3 شىللىڭ 4 پېنس، 3 شىللىڭ 6 پېنس، 3 شىللىڭ 10 پېنس ئۆسىدۇ ۋەھاكازا. كېمەيشىنىڭ ئەڭ تۆۋەن چېكى 3 شىللىڭ بولىدۇ، ھالبۇكى كېمەيشىنىڭ دەرىجىسى كاپىتالنىڭ بېسىمى بىلەن ئىشچىلارنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كۈچىنىڭ سىلىشتۇرمىسىغا باغلىق بولىدۇ.

ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى—مەلۇم مىقداردىكى تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئۆزگىرىدىغىنى بۇ تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ قىممىتىدۇر. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئاشقاندا، ئىشچى بىلەن كاپىتالىستنىڭ تۇرمۇش ۋاستىلىرى مىقدارىمۇ بىرلا ۋاقىتتا ئوخشاش نىسبەت بويىچە ئاشىدۇ، ئەمما ئەمگەك كۈچى باھاسى بىلەن قوشۇمچە قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى مىقدارىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش يۈز بەرمەيدۇ. ئەمگەك كۈچىنىڭ ئەسلىدىكى قىممىتى 3 شىللىڭ، زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئالتە سائەت، قوشۇمچە قىممەتمۇ 3 شىللىڭ، ئوشۇق ئەمگەكمۇ ئالتە سائەت بولسا، ئۇنداقتا ئىش كۈنىنىڭ بۆلۈنۈشى

ئۆزگەرمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى بىر ھەسسە ئۆسسىمۇ، ئەمگەك كۈچى باھاسى بىلەن قوشۇمچە قىممەت ئۆزگەرمەيدۇ. بىراق ئۇلار ھازىر سانىنىڭ بىر ھەسسە كۆپەيىشى نىسبەت بويىچە ئەرزانلاشقان ئىستېمال قىممىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى گەرچە ئۆزگەرمىسىمۇ، بىراق ئۇ ئەمدى ئەمگەك كۈچى قىممىتىدىن يۇقىرى بولىدۇ. ئەگەر ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى تۆۋەنلىسە، لېكىن ئەمگەك كۈچىنىڭ يېڭى قىممىتى بەلگىلىگەن ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈپ قالمىسا، يەنى 1/2 شىللىڭغا چۈشۈپ قالماي، 2 شىللىڭ 10 پېنسقا، 2 شىللىڭ 6 پېنسقا چۈشۈپ قالسا ۋەھاكازا، ئۇنداقتا بۇ چۈشكەن باھا يەنىلا كۆپەيگەن تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ئاشقان چاغدا، ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسىنى داۋاملىق چۈشۈرگىلى بولىدۇ، ئەمما ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارىمۇ شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئاشىدۇ. بىراق نىسپىي ئېيتقاندا، قوشۇمچە قىممەت بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى يەنىلا داۋاملىق چۈشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىشچى بىلەن كاپىتالىستنىڭ تۇرمۇش ھالىتى ئوتتۇرىسىدىكى ھاڭ بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىپ بارىدۇ.(11)

رىكاردو يۇقىرىدىكى ئۇچ قانۇنىيەتنى تۇنجى قېتىم تەپسىلىي بايان قىلدى. ئۇنىڭ بايانىدىكى كەمچىلىك: 1. ئۇ بۇ قانۇنىيەتلەر پايدىلانغان تۈرلۈك ئالاھىدە شەرتلەرنى كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇقەررەر، ئومۇمىي ۋە يەككە شارائىتلىرى دەپ ھىسابلىغان. ئۇ ئىش كۈنىنىڭ

(11) «سانائەت ئۈنۈمدارلىقىدا ئۆزگىرىش يۈز بەرگەندە، مۇئەييەن مىقدارىدىكى ئەمگەك بىلەن كاپىتال ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلات كۆپ ياكى ئاز بولغاندا، ئىش ھەققى ئىگىلىگەن نىسبەت قىسمىدا كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ، بىراق بۇ قىسىم ۋەكىللىك قىلىدىغان مىقدارىدا ئۆزگىرىش بولمايدۇ؛ ياكى بۇ مىقدارىدا ئۆزگىرىش بولىدۇ، بىراق ئىش ھەققىنىڭ نىسبەت قىسمى ئۆزگەرمەيدۇ.» ([ج.كارنوف] «سىياسىي ئىقتىساد پروگراممىسى» 67-بەت)

ئۇزۇنلىقىدا ئۆزگىرىش بولىدىغانلىقىنىمۇ، ئەمگەك سىجىللىقىدا ئۆزگىرىش بولىدىغانلىقىنىمۇ چۈشەنمىگەن، شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ قارىشىچە، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى تەبىئىيلا بىردىنبىر ئۆزگىرىشچان ئامىلغا ئايلىنىپ قالغان. 2. باشقا بارلىق ئىقتىسادشۇناسلارغا ئوخشاش، رىكاردومۇ ئەسلا قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئۆزىنى تەتقىق قىلمىغان، يەنى رىكاردو ئۇنىڭ ئالاھىدە شەكلى بولغان پايدا، يەر ئىجارىسى قاتارلىقلارنى تاشلاپ قويۇپ تەتقىقات ئېلىپ بارىدىغان ئىشنى قىلمىغان. بۇ نۇقتا ئالدىنقى نۇقتىغا سېلىشتۇرغاندا خېلى چوڭ دەرىجىدە ئۇنىڭ تەھلىلىگە بۇزغۇنچىلىق بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنىڭ تۈرلۈك قانۇنىيەتلىرىنى پايدا نىسبىتىنىڭ تۈرلۈك قانۇنىيەتلىرى بىلەن توغرىدىن-توغرا ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن[389]. پايدا نىسبىتى—قوشۇمچە قىممەت بىلەن ئاۋانسلانغان ئومۇمىي كاپىتالنىڭ نىسبىتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى—قوشۇمچە قىممەت بىلەن مۇشۇ كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان قىسمىنىڭ نىسبىتى ئىكەنلىكىنى يۇقىرىدا دەپ ئۆتتۇق. 500 فوند ستېرلىڭلىق كاپىتال(C) جەمئىي 400 فوند ستېرلىڭلىق خام ئەشيا، ئەمگەك ۋاستىلىرى(c) قاتارلىقلارغا ۋە 100 فوند ستېرلىڭلىق ئىش ھەققى(v)گە بۆلۈندۇ دەپ؛ قوشۇمچە قىممەت (m) 100 فوند ستېرلىڭغا تەڭ دەپ پەرەز قىلايلى. بۇنداق بولغاندا قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى $\frac{m}{V}=\frac{100\text{ فوند ستېرلىڭ}}{100\text{ فوند ستېرلىڭ}}=100\%$ بولىدۇ، ۋەھالەنكى پايدا نىسبىتى $\frac{m}{C}=\frac{100\text{ فوند ستېرلىڭ}}{500\text{ فوند ستېرلىڭ}}=20\%$ بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ناھايىتى روشەنكى، پايدا نىسبىتى يەنە قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىگە ھېچقانداق تەسىر كۆرسەتمەيدىغان بەزى ئەھۋاللارغا باغلىق بولىدۇ. مەن كېيىن مۇشۇ كىتابنىڭ 3-قىسمىدا چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمەنكى، ئوخشاش بىر قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى قەتئىي ئوخشاشمايدىغان پايدا نىسبىتى بولۇپ ئىپادىلىنىشى، ئوخشاشمايدىغان قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى مەلۇم

شارائىتلاردا ئەينى بىر پايدا نىسبىتى بولۇپ ئىپادىلىنىشى مۇمكىن.[390]

II ئىش كۈنى ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ئۆزگەرمەيدۇ، ئەمگەك سېجىللىقى ئۆزگىرىدۇ

ئەمگەك سېجىللىقىنىڭ ئېشىپ بېرىۋاتقانلىقى ئوخشاش بىر ۋاقىت ئىچىدە ئەمگەك سەرپىياتىنىڭ ئېشىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، سېجىللىقى زور بولغان ئىش كۈنى سانى ئوخشاش بولغان بىراق سېجىللىقى يۇقىرى بولمىغان ئىش كۈنىگە قارىغاندا كۆپرەك مەھسۇلاتنى گەۋدىلىنىدۇ. ھەقىقەتەن، ئەمگەكنىڭ ئۈنۈمدارلىقى ئاشقاندا، ئوخشاش بىر ئىش كۈنى كۆپرەك مەھسۇلات يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. بىراق كېيىنكى بىر خىل ئەھۋالدا، مەھسۇلاتقا كەتكەن ئەمگەك بۇرۇنقىدىن كېمىيىپ كەتكەچكە، يەككە مەھسۇلاتنىڭ قىممىتى چۈشۈپ كېتىدۇ؛ ئالدىنقى بىر خىل ئەھۋالدا، مەھسۇلاتقا كەتكەن ئەمگەك بۇرۇنقى بىلەن ئوخشاش بولغاچقا، يەككە مەھسۇلاتنىڭ قىممىتى ئۆزگەرمەيدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، مەھسۇلاتنىڭ مىقدارى كۆپىيىدۇ، بىراق ئۇلارنىڭ باھاسى چۈشمەيدۇ. مەھسۇلات مىقدارىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسمۇ كۆپىيىدۇ، بىراق ئىشلەپچىقىرىش كۈچى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ئەھۋال ئاستىدا، ئوخشاش بىر قىممەتنىڭ ئومۇمىي سوممىسى پەقەت كۆپەيگەن مەھسۇلاتنىڭ ئومۇمىي مىقدارىدا ئىپادىلىنىدۇ. شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەمگەكنىڭ ۋاقىت سانى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، سېجىللىقى چوڭراق ئىش كۈنى قىممىتى بار كۆپرەك مەھسۇلاتنى گەۋدىلىنىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، پۇلنىڭ قىممىتى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، كۆپرەك مىقدارىدىكى پۇلدا گەۋدىلىنىدۇ. سېجىللىقى چوڭراق ئىش كۈنىنىڭ قىممىتى بار مەھسۇلاتى ئىش كۈنى سېجىللىقىنىڭ جەمئىيەتنىڭ نورمال

سېجىللىقىدىن چەتلەش دەرىجىسىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئوخشاش بىر ئىش كۈنى ئىلگىرىكىگە ئوخشاش قىممىتى بار ئۆزگەرمەس مەھسۇلات بولۇپ گەۋدىلەنمەيدۇ، بەلكى قىممىتى بار ئۆزگىرىشچان مەھسۇلات بولۇپ گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن، سېجىللىقى چوڭراق بولغان 12 سائەتلىك ئىش كۈنى سېجىللىقى نورمال بولغان 12 سائەتلىك ئىش كۈنىگە ئوخشاش 6 شىللىڭدا ئىپادىلەنمەستىن، بەلكى 7، 8 شىللىڭدا ئىپادىلىنىدۇ، ۋەھاكازا. روشەنكى، ئەگەر بىر ئىش كۈنلىك قىممىتى بار مەھسۇلاتتا ئۆزگىرىش يۈز بەرسە، مەسىلەن، 6 شىللىڭدىن 6 شىللىڭغا كۆپەيسە، ئۇنداقتا بۇ قىممىتى بار مەھسۇلاتنىڭ ئىككى قىسمى، يەنى ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى بىلەن قوشۇمچە قىممەت بىرلا ۋاقىتتا ئوخشاش ياكى ئوخشىمىغان دەرىجىدە كۆپىيىشى مۇمكىن. ئەگەر قىممىتى بار مەھسۇلات 6 شىللىڭدىن 8 شىللىڭغا كۆتۈرۈلسە، ئەمگەك كۈچى باھاسى بىلەن قوشۇمچە قىممەت بىرلا ۋاقىتتا 3 شىللىڭدىن 4 شىللىڭغا كۆپىيىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا، گەرچە ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى ئۆسكەن بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ قىممىتىدىن ئېشىپ كېتەلمەيدۇ. ئەكسىچە، ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەندە، ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىدىنمۇ تۆۋەنلىشى مۇمكىن.① ئەمگەك كۈچى باھاسىنىڭ ئېشىشى ئەمگەك كۈچىنى تېزلىتىش ئۈچۈن تارتقان زىيانىنى قاپلىيالمىغاندا بۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىدۇ.

بىزگە مەلۇمكى، بىر مەزگىللىك ئىستىسنا ئەھۋاللارنى تىلغا ئالمىغاندىمۇ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆزگىرىشى پەقەت ئالاقىدار كەسىپي تارماقلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلار ئىشچىلارنىڭ كۈندىلىك ئىستېمالى قاتارىغا كىرگەن ئەھۋالدىلا، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممەت

① بۇ بىر جۈملە سۆز نېمىسچە 1-نەشرىگە ئاساسەن تەرجىمە قىلىنغان، 2-دىن 4-گىچە بولغان نەشرىلىرىدە: ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى يەنمۇ تۆۋەنلىشى مۇمكىن دېيىلگەن.— تۆزگۈچىدىن

مقداردا ھەم قوشۇمچە قىممەت مقداردا ئۆزگىرىش يۈز بېرىشگە سەۋەب بولىدۇ.① بۇنداق چەك بۇ يەردە باب كەلمەي قالىدۇ. ئەمگەك مقدارى مەيلى تاشقى ئامىل ياكى ئىچكى ئامىل جەھەتتە ئۆزگەرسۇن، ئەمگەكنىڭ قىممىتى بار مەھسۇلات مقدارى ھامان ئەمگەك مقدارىنىڭ ئۆزگىرىشگە ماس ھالدا ئۆزگىرىدۇ، بۇ قىممەتنى گەۋدىلەندۈرىدىغان نەرسىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۆزگىرىپ بېرىدۇ.

ئەگەر ئەمگەكنىڭ سىجىللىقى سانائەتنىڭ بارلىق تارماقلىرىدا بىرلا ۋاقىتتا تەڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلسە، يېڭىدىن يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن سىجىللىق جەمئىيەتتىكى ئادەتتىكى نورمال سىجىللىق بولۇپ قالىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئۇ ئەمدى تاشقى ئامىللىق مقدار ھېسابلانمايدۇ. بىراق ھەتتا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدىمۇ، ئەمگەكنىڭ ئۆتتۈرىچە سىجىللىقى ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەردە يەنىلا ئوخشاش بولمايدۇ، شۇ سەۋەبتىن قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ھەر قايسى دۆلەتلەردە ئىش كۈنىگە تەدبىقلىنىشدا ئۆزگىرىش بولىدۇ. بىر دۆلەتنىڭ ئەمگەك سىجىللىقى چوڭراق ئىش كۈنى باشقا بىر دۆلەتنىڭ ئەمگەك سىجىللىقى كەمرەك ئىش كۈنىگە قارىغاندا چوڭراق پۇل سوممىسىدا ئىپادىلىنىدۇ.(12)

(12) «باشقا شارائىتلار ئوخشاش بولغان ئەھۋالدا، باشقا دۆلەتلەرنىڭ زاۋۇت خوجايىنى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئەنگلىيە زاۋۇت خوجايىنلىرىنىڭ مەلۇم ۋاقىت ئىچىدە ئېرىشكەن ئەمگەك مقدارى خېلى كۆپ بولىدۇ، نەتىجىدە ئەنگلىيەنىڭ 60 سائەتلىك ئىش ھەپتىسى بىلەن باشقا دۆلەتلەرنىڭ 72—80 سائەتلىك ئىش ھەپتىسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق تەڭلىشىپ قالىدۇ»«زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1855-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 65-بەت) چوڭ قۇرۇقلۇقتىكى زاۋۇتلارنىڭ ئىش كۈنىنى پەرمان ئارقىلىق قىسقارتىش—چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ ئىش ۋاقتى بىلەن ئەنگلىيەنىڭ ئىش ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ئازايتىش ئۈچۈن ئەڭ ياخشى ۋاستە ھېسابلىنىدۇ.

① مۇشۇ تومنىڭ 593-602-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

III ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى بىلەن ئەمگەك سىجىللىقى ئۆزگەرمەيدۇ، ئىش كۈنى ئۆزگىرىدۇ

ئىش كۈنى ئىككى جەھەتتىن ئۆزگىرىشى مۇمكىن. ئۈنى قىسقارتىشقا ياكى ئۇزارتىشقا بولىدۇ.

1. مۆلچەرلەنگەن شارائىت ئاستىدا، يەنى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ۋە ئەمگەك سىجىللىقى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، ئىش كۈنىنىڭ قىسقىرىشى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى، شۇنىڭ بىلەن، زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنىمۇ ئۆزگەرتەلمەيدۇ. ئۇ ئوشۇق ئەمگەك بىلەن قوشۇمچە قىممەتنى كېمەيتىدۇ. قوشۇمچە قىممەتنىڭ مۇتلەق مقدارىنىڭ تۆۋەنلىشىگە ئەگىشىپ، ئۈنىڭ نىسپىي مقدارى، يەنى ئۈنىڭ ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ ئۆزگەرمەس مقدارى بىلەن سېلىشتۇرۇلغان مقدارىمۇ تۆۋەنلەيدۇ. كاپىتالىست پەقەت ئەمگەك كۈچى باھاسىنى ئۆزىنىڭ قىممىتىدىن تۆۋەنگە چۈشۈرۈش يولى بىلەن ئۆزىنى زىيانداردىن قوتۇلدۇرالايدۇ.

ئىش كۈنىنىڭ قىسقارتىلىشىغا قارشى بارلىق سەپسەتىلەردە بۇنداق ھادىسىنىڭ بۇ يەردە پەرەز قىلىنغان شارائىت ئاستىدا يۈز بېرىدىغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. ۋەھالەنكى، ئەمەلىيەتتە دەل ئەكسىچە بولىدۇ: ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ۋە ئەمگەك سىجىللىقىنىڭ ئۆزگىرىشى ياكى ئىش كۈنىنىڭ قىسقىرىشىدىن ئىلگىرى، ياكى ئىش كۈنىنىڭ قىسقىرىشىغا ئۇلاپلا شۇنىڭدىن كېيىن يۈز بېرىدۇ.(13)

(13) «10 سائەتلىك ئىش كۈنىنى يولغا قويۇش پەرمانىدا ھەر خىل تولۇقلاش ئەھۋاللىرى مەۋجۇتلۇقى كۆرسىتىلگەن.»«زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1848-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 7-بەت)

2. ئىش كۇنىنىڭ ئۇزارتىلىشى: زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئالتە سائەت، ياكى ئەمگەك كۇچى قىممىتى 3 شىللىڭ، ئوشۇق ئەمگەك ئالتە سائەت، قوشۇمچە قىممەت 3 شىللىڭ دەپ پەرەز قىلايلى. ئۇنداقتا، پۈتۈن ئىش كۇنى 12 سائەت بولىدۇ ھەمدە 6 شىللىڭلىق قىممىتى بار مەھسۇلاتتا ئىپادىلىنىدۇ. ئەگەر ئىش كۇنى ئىككى سائەت ئۇزارتىلسىپ، ئەمگەك كۇچى باھاسى ئۆزگەرمسە، ئۇنداقتا قوشۇمچە قىممەتنىڭ نىسپىي مقدارى ئۇنىڭ مۇتلەق مقدارى بىلەن تەڭ كۆپىيىدۇ. گەرچە ئەمگەك كۇچى قىممىتىدە ئۆزىنىڭ مۇتلەق مقدارىغا نىسبەتەن ئۆزگىرىش بولمىغان بىلەن، بىراق ئۇنىڭ نىسپىي مقدارىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا تۆۋەنلەپ كېتىدۇ.1 -پاراگرافتا پەرەز قىلىنغان شارائىت ئاستىدا، ئەمگەك كۇچى قىممىتىنىڭ مۇتلەق مقدارى ئۆزگەرمەي تۇرۇپ، ئۇنىڭ نىسپىي مقدارىدىمۇ ئۆزگىرىش بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئەكسىچە، بۇ يەردە ئەمگەك كۇچى قىممىتىنىڭ نىسپىي مقدارىدىكى ئۆزگىرىش قوشۇمچە قىممەتنىڭ مۇتلەق مقدارىدىكى ئۆزگىرىشىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

چۈنكى ئىش كۇنى ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلەنگەن قىممىتى بار مەھسۇلات ئىش كۇنىنىڭ ئۇزىرىشىغا ئەگىشىپ كۆپىيىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمگەك كۇچىنىڭ باھاسى بىلەن قوشۇمچە قىممەت بىرلا ۋاقىتتا تەڭ مقداردا ياكى خىلمۇخىل مقداردا كۆپىيىشى مۇمكىن. بۇنداق بىرلا ۋاقىتتا ئۆسۈش تۆۋەندىكى ئىككى خىل ئەھۋالدا، يەنى ئىش كۇنى مۇتلەق ئۇزارتىلغان ياكى ئىش كۇنى مۇتلەق ئۇزارتىلمىغان، بىراق ئەمگەك سىجىللىقى كۆپەيگەن ئەھۋالدا يۈز بېرىدۇ.

ئىش كۇنىنىڭ ئۇزارتىلىشىغا ئەگىشىپ، ئەمگەك كۇچىنىڭ باھاسىدا نام جەھەتتىن ئۆزگىرىش بولمىسا، ھەتتا ئاشقان بولسا، يەنىلا ئۆز قىممىتىدىن چۈشۈپ كېتىشى مۇمكىن. بىزگە مەلۇمكى، ئەمگەك كۇچىنىڭ كۇنلۇك قىممىتى ئەمگەك كۇچىنىڭ ئوتتۇرىچە نورمال

داۋاملىشىش ۋاقتى ياكى ئىشچىنىڭ نورمال ئۆمرى بويىچە ھېسابلىنىدۇ ھەمدە جانلىق ماددىدىن مۇۋاپىق، نورمال، بەدەن خۇسۇسىيىتىگە ماس كېلىدىغان ھەرىكەتكە ئۆزگىرىش ئاساسى بويىچە ھېسابلىنىدۇ.(14) ئىش كۇنىنىڭ ئۇزارتىلىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەمگەك كۇچىنىڭ زور سەرپىياتىنى، مەلۇم نۇقتا ئىچىدە كۆپەيتىلگەن ئىش ھەققى بىلەن تولۇقلاشقا بولىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، سەرپىيات گېئومېتىرىيلىك قاتار بويىچە ئاشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەمگەك كۇچىنىڭ تەكرار ھاسىل قىلىنىشى ۋە ئۆز فۇنكسىيىسىنى جارى قىلدۇرۇشى ئۈچۈن لازىم بولغان بارلىق شارائىتلار بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ. ئەمگەك كۇچىنىڭ باھاسى ۋە ئۇنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش دەرىجىسى ئۆلچىنىدىغان مقدار بولماي قالىدۇ.

IV ئەمگەكنىڭ داۋاملاشقان ۋاقتى، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ۋە ئەمگەك سىجىللىقى بىرلا ۋاقىتتا ئۆزگىرىدۇ

روشەنكى، بۇ يەردە بىرىكىشنىڭ نۇرغۇن خىلى بولۇشى مۇمكىن. ئىككى ئامىل ئۆزگىرىشى، بىر ئامىل ئۆزگەرمەسلىكى، ياكى ئۈچ ئامىل بىرلا ۋاقىتتا ئۆزگىرىشى مۇمكىن. ئۇلار ئوخشاش دەرىجىدە ياكى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئۆزگىرىشى، بىر يۆنىلىشكە ياكى قارىمۇقارشى يۆنىلىشكە قاراپ ئۆزگىرىشى مۇمكىن، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىشى قىسمەن ياكى تولۇق رەۋىشتە ئۆزئارا خالاس بولۇشى مۇمكىن.

(14) «ئادەمنىڭ 24 سائەت ئىچىدە سەرپ قىلغان ئەمگەك مقدارى ئومۇمەن ئادەمنىڭ تېنىدە يۈز بەرگەن خىمىيلىك ئۆزگىرىشلەرنى تەقتق قىلىش ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ، چۈنكى ماددىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى ھەرىكەت كۇچىنىڭ سەرپ قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.» (گروق «فىزىكىلىق كۇچنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى» [308-، 309-بەتلەر])

ئەھمىيەتتە، 1-، 2-، 3-پاراگرافلاردا چۈشەندۈرۈلگىنى بويىچە يۇز بېرىش ئېھتىمالى بولغان بارلىق ئەھۋاللارنى ئانالىز قىلىش قىيىن ئەمەس. پەقەت رېتى بويىچە ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر ئامىلنى ئۆزگىرىشچان ئامىل، قالغان باشقا ئامىلنى ئۆزگەرمەس ئامىل دەپ قارىغاندىلا، ھەرقانداق بىر مۇمكىن بولغان بىرىكمىنىڭ نەتىجىسىگە ئېرىشەلەيمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز تۆۋەندە پەقەت ئىككى خىل مۇھىم ئەھۋالنى قىسقىچە قەيت قىلىپ ئۆتىمىز.

1. ئىش كۈنىنىڭ ئۇزىرىشى بىلەن تەڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ كېمىيىشى:

بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ كېمىيىشى دېگىنىمىز بەزى ئەمگەك تارماقلىرىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتلىرى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى بەلگىلەيدۇ. بۇنىڭغا مۇنبەت يەرنىڭ ناچارلىشىشى شۇنداقلا دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى باھاسىنىڭ مۇناسىپ ئۆسۈپ كېتىشى نەتىجىسىدە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشى مىسال بولالايدۇ. ئىش كۈنى 12 سائەت، ئۇنىڭ قىممىتى بار مەھسۇلاتى 6 شىللىڭ بولۇپ، ئۇنىڭ يېرىمى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى تولۇقلايدۇ، يېرىمى قوشۇمچە قىممەتنى شەكىللەندۈرىدۇ دەپ پەرەز قىلايلى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىش كۈنى ئالتە سائەتلىك زۆرۈر ئەمگەككە ۋە ئالتە سائەتلىك ئوشۇق ئەمگەككە بۆلۈنىدۇ. دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى باھاسىنىڭ ئۆسۈشى تۈپەيلىدىن ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى 3 شىللىڭدىن 4 شىللىڭغا يېتىدۇ، شۇڭا زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئالتە سائەتتىن سەككىز سائەتكە كۆپەيىدۇ دەپ پەرەز قىلايلى. ئەگەر ئىش كۈنى ئۆزگەرمىسە، ئۇنداقتا ئوشۇق ئەمگەك ئالتە سائەتتىن تۆت سائەتكە كېمەيىدۇ، قوشۇمچە قىممەت 3 شىللىڭدىن 2 شىللىڭغا چۈشىدۇ. ئەگەر ئىش كۈنى ئىككى سائەت ئۇزارتىلسا، يەنى 12 سائەتتىن 14 سائەتكە ئۇزارتىلسا، ئۇنداقتا ئوشۇق ئەمگەك يەنىلا

ئالتە سائەت، قوشۇمچە قىممەت يەنىلا 3 شىللىڭ بولۇپبرىدۇ، بىراق قوشۇمچە ئەمگەك مقدارى زۆرۈر ئەمگەك بىلەن ئۆلچىنىدىغان ئەمگەك كۈچى قىممىتىگە نسبەتەن كېمەيىدۇ. ئەگەر ئىش كۈنى تۆت سائەت ئۇزارتىلسا يەنى 12 سائەتتىن 16 سائەتكە ئۇزارتىلسا، ئۇنداقتا قوشۇمچە قىممەت بىلەن ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ نسبەت مقدارى، ئوشۇق ئەمگەك بىلەن زۆرۈر ئەمگەكنىڭ نسبەت مقدارى ئوخشاشلا ئۆزگەرمەيدۇ. بىراق قوشۇمچە قىممەتنىڭ مۇتلەق مقدارى 3 شىللىڭدىن 4 شىللىڭغا، ئوشۇق ئەمگەكنىڭ مۇتلەق مقدارى ئالتە سائەت ئەمگەك ۋاقتىدىن سەككىز سائەت ئەمگەك ۋاقتىغا يەنى 1/3 ياكى $33\frac{1}{3}\%$ كۆپەيىدۇ. شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەمگەكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى تۆۋەنلىگەن ۋە ئىش كۈنى بىرلا ۋاقىتتا ئۇزارغان ئەھۋال ئاستىدا، قوشۇمچە قىممەتنىڭ نسبەت مقدارى تۆۋەنلىگەندىمۇ، ئۇنىڭ مۇتلەق مقدارى يەنىلا ئۆزگەرمەي ساقلىنىپ قالىدۇ؛ قوشۇمچە قىممەتنىڭ مۇتلەق مقدارى كۆپەيگەندىمۇ، ئۇنىڭ نسبەت مقدارى يەنىلا ئۆزگەرمەي ساقلىنىپ قالىدۇ؛ ھەمدە، ئىش كۈنى ئۇزىراپ مەلۇم دەرىجىگە يەتكەن چاغدا، قوشۇمچە قىممەتنىڭ نسبەت مقدارى بىلەن مۇتلەق مقدارى تەڭ ئېشىشى مۇمكىن.

1799-يىلدىن 1815-يىلغىچە بولغان مەزگىلدە، ئەنگلىيىدە تۇرمۇش ۋاستىلىرى باھاسىنىڭ ئۆسۈشى ئىش ھەققىنىڭ نورمال ئۆسۈشىگە سەۋەب بولغان، لېكىن تۇرمۇش ۋاستىلىرىدە ئېپادىلەنگەن ھەقىقىي ئىش ھەققى كېمەيگەن. ئوئېست بىلەن ريكاردو بۇنىڭدىن: دېھقانچىلىق ئەمگىكى ئۇنۇمدارلىقىنىڭ كېمىيىشى قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنىڭ كېمىيىشىگە سەۋەب بولدى دېگەن خۇلاسىنى چىقارغان ھەمدە ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ خىيالىدىكى پەرەزنى ئىش ھەققى، پايدا ۋە يەر ئىجارىسى ئوتتۇرىسىدىكى نىسپىي مىقدار مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلىشنىڭ مۇھىم

نۇقتىسى دەپ بىلگەن.[391] بىراق شۇ چاغدا، ئەمگەك سىجىللىقىنىڭ ئېشىشى ۋە ئەمگەك ۋاقتىنىڭ مەجبۇرىي ئۇزارتىلىشى نەتىجىسىدە قوشۇمچە قىممەت مۇتلەق جەھەتتىنمۇ، نىسپىي جەھەتتىنمۇ كۆپەيگەن. بۇ دەۋر دەل ئىش كۈنىنى ھەددىدىن تاشقىرى ئۇزارتىش پۈقراۋى ھوقۇقىغا ئىگە بولغان دەۋر بولدى(15)، بىر تەرەپتىن، كاپىتالنىڭ تېز سۈرئىتتە كۆپىيۋاتقانلىقى، يەنە بىر تەرەپتىن، قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك نامراتلارنىڭ تېز سۈرئىتتە كۆپىيۋاتقانلىقى بۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى

(15) «ئاشلىق بىلەن ئەمگەكنىڭ پۈتۈنلەي تەڭ ئىلگىرىلىشى ناھايىتى ئاز بولدۇ، بىراق روشەن بىر چەك بارکى، بۇ چەكتىن ئېشىپ كەتسە، ئۇلار ئۆزئارا ئايرىلالمايدۇ. ئەمگەكچىلەر سىنىپىنىڭ مال باھاسى ئۆرلەپ كەتكەن مەزگىلدە قىلغان ئادەتتىن تاشقىرى تىرىشچانلىقى ئىش ھەققىنىڭ تۆۋەنلىشىگە سەۋەب بولدى، بۇنداق تۆۋەنلەش گۈۋاھلىق سۆز«1814 — 1815 -يىللىرى پارلامېنتنىڭ تەكشۈرۈش كومىتېتلىرى ئالدىدا بەرگەن گۈۋاھلىق سۆز»دە ئىسپاتلاندى. بۇنداق تىرىشچانلىق كۆرسىتىش شەخسكە نىسبەتەن ئىنتايىن شەرەپلىك ئىش ھەمدە كاپىتالنىڭ كۆپىيىشىگە تۈرتكە بولىدۇ. بىراق ھەرقانداق بىر ئىنسانىي خىسلەتلىك ئادەم بۇنداق تىرىشچانلىقنىڭ مەڭگۈ ئۆزگەرمەي داۋاملىشىشنى ئۈمىد قىلمايدۇ. ۋاقتىلىق تەدبىر بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇنداق تىرىشچانلىق ئىنتايىن ماختاشقا ئەرزيدۇ؛ ئەگەر بۇنداق تىرىشچانلىق مەڭگۈ داۋاملىشىۋىرسە، ئۇنىڭ نەتىجىسى بىر دۆلەتتىكى ئاھالىلەر يېمەك-ئىچمەكتە قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانغا ئوخشايدۇ.» (مالتۇس «يەر ئىجارىسىنىڭ ماھىيىتى ۋە كۆپىيىشى توغرىسىدا» 1815-يىل لوندون نەشرى48-، 49-بەتلەر ئىزاھاتى) رىكاردو قاتارلىقلار كىشىنى غەزەپلەندۈرىدىغان بۇنداق پاكىتلارغا قارىماي، ئىش كۈنىنىڭ ئۆزگەرمەس مىقدارىنى ئۆزلىرىنىڭ پۈتۈن تەتقىقات ئاساسى دەپ ھېسابلىغان چاغدا، مالتۇس ئىش كۈنىنىڭ ئۇزارتىلىشىنى تەكىتلىدى ھەمدە ئۆزىنىڭ كىتابچىسىنىڭ باشقا يەرلىرىدىمۇ بۇ نۇقتىنى ئاشكارا كۆرسىتىپ ئۆتتى. بۇ مالتۇسقا نىسبەتەن بىر شەرەپ ئىدى. بىراق مالتۇس خىزمەت قىلغان كونسىرۋاتىپ مەنپەئەتلەر بۇنى كۆرۈشكە ئىمكان بەرمىدى، ماشىنىنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى تەرەققىي قىلىشى شۇنداقلا ئايالار ۋە بالىلار ئەمگىكىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىشى، ئىش كۈنىنىڭ چەكسىز ئۇزارتىلىشى، بولۇپمۇ ئۇرۇش كەلتۈرۈپ چىقارغان ئېھتىياج ۋە ئەنگلىيىنىڭ دۇنيا بازىرىدىكى مونوپولىيىسى يوقالغاندىن كېيىن، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى «ئارتۇقچە» بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. «ئاھالە ئوشۇقچىلىقى» مەڭگۈلۈك تەبىئىي قانۇنىيەت بويىچە چۈشەندۈرۈلسە، ئەلۋەتتە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ساپ تارىخىي تەبىئىي قانۇنىيەتلىرى بىلەن چۈشەندۈرۈلگەندىن ئوڭاي بولىدۇ، بۇ مالتۇس نوقۇل پوپلارچە چوقۇنغان ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتىگە تېخمۇ ماس كېلىدۇ.

بولۇپ قالدى.(16)

2. ئەمگەك سىجىللىقى ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىش كۈنىنىڭ قىسقىرىشى:

ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى ۋە ئەمگەك سىجىللىقىنىڭ ئېشىشى بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، ئوخشاش رول ئوينايدۇ. ئىككىلىسى ھەرقانداق بىر ۋاقىتتا ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى كۆپەيتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىككىلىسى ئىشچى ئۆزى ئىشلەپچىقارغان تۇرمۇش ۋاستىلىرى ياكى ئۇنىڭ قىممەتدىشى ئېھتىياجلىق بولغان ئىش كۈنىنىڭ بىر قىسمىنى قىسقارتىدۇ. ئىش كۈنىنىڭ مۇتلەق ئەڭ تۆۋەن چېكى ھامان ئىش كۈنىنىڭ زۆرۈر بولغان بىراق قىسقىرىشى مۇمكىن بولغان مۇشۇ قىسمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئەگەر پۈتۈن ئىش كۈنى ئاشۇ زۆرۈر قىسمىغا قىسقارسا، ئۈنداقتا ئوشۇق ئەمگەك يوقاپ كېتىدۇ، بۇنداق ئەھۋال كاپىتال تۈزۈمى شارائىتىدا يۈز بەرمەيدۇ. پەقەت كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش شەكلى يوقىتىلسىلا، ئىش كۈنىنى زۆرۈر ئەمگەك بىلەن چەكلەشكە بولىدۇ. بىراق باشقا شارائىتلار ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، زۆرۈر ئەمگەك ئۆزىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ. بىر تەرەپتىن، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى تېخمۇ موللاشقانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجى ئاشىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ھازىرقى ئوشۇق ئەمگەكنىڭ بىر قىسمى زۆرۈر ئەمگەككە قوشۇلىدۇ، يەنى ئىجتىمائىي زاپاس فوند بىلەن ئىجتىمائىي جۇغلانما فوندنى شەكىللەندۈرۈش

(16) «ئۇرۇش مەزگىلىدە كاپىتالنىڭ كۆپىيىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب ھەربىر جەمئىيەتتە ئادەم سانى ئەڭ كۆپ بولغان ئەمگەكچىلەر سىنىپىنىڭ زور تىرىشچانلىقىدا، ئېھتىمال تېخى بۇ سىنىپنىڭ بەك نامراتلىقىدا بولسا كېرەك. نۇرغۇنلىغان ئايالار ۋە بالىلار شارائىتىنىڭ زورى بىلەن ئىشلەشكە مەجبۇر بولدى؛ ئىلگىرىكى ئىشچىلار ئوخشاش سەۋەب تۈپەيلىدىن ۋاقىتنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇشقا سەرپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى.» ([جورج روبىنسون] «سىياسىي ئىقتىسادقا دائىر ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى. دۆلىتىمىزنىڭ ھازىر يەنىلا نامرات بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەبلەر» 1830-يىل لوندون نەشرى، 248-، 249-بەتلەر)

ئۇچۇن زۆرۈر بولغان ئەمگەك بولۇپ قالىدۇ.

ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى قانچە ئاشسا، ئىش كۈنىمۇ شۇنچە قىسقرايدۇ؛ ئىش كۈنى قانچە قىسقارسا، ئەمگەك سىجىللىقى شۇنچە ئاشىدۇ. جەمئىيەت نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىمۇ ئەمگەكنىڭ تېجىلىشى نەتىجىسىدە ئاشىدۇ. ئەمگەكنى تېجەش— ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى تېجەشنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماي، بەلكى بارلىق پايدىسىز ئەمگەكنى بىكار قىلىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ھەربىر كارخانىنى ئىقتىسادچانلىقنى يولغا قويۇشقا مەجبۇر قىلسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدىكى رىقابەت تۈزۈمى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ۋە ئەمگەك كۈچىنىڭ زور ئىسراپ قىلىنىشىغا، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھازىر نۇرغۇن كەم بولسا بولمايدىغان، بىراق ئۇنىڭ ئۆزىگە نىسبەتەن ئارتۇقچە بولغان فۇنكسىيەلەرنىڭ ھاسىل بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ.

ئەمگەك سىجىللىقى بىلەن ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى بىكىتىلگەن ئەھۋال ئاستىدا، ئەمگەكنىڭ جەمئىيەتتىكى بارلىق ئەمگەك ئىقتىدارى بار ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا تەقسىملىنىشى قانچە باراۋەر بولسا، بىر ئىجتىمائىي تەبىقىنىڭ ئەمگەكنىڭ تەبىئىي زۆرۈرلۈكىنى ئۆزى ئۇستىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئۇنى يەنە بىر ئىجتىمائىي تەبىقە ئۇستىگە يۈكلەش ئىمكانىيىتى قانچە كەم بولسا، ئىجتىمائىي ئىش كۈنىنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇچۇن زۆرۈر بولغان قىسمى شۇنچە كىچىك بولىدۇ، شۇ سەۋەبتىن شەخسىنىڭ ئەركىن پائالىيىتى، ئەقلىي پائالىيىتى ۋە ئىجتىمائىي پائالىيىتى ئۇچۇن قالغان ۋاقىتى شۇنچە كۆپ بولىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىش كۈنىنى قىسقارتىشنىڭ مۇتلەق چېكى ئەمگەكنىڭ ئومۇملىشىشىدا بولۇپ قالىدۇ. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، بىر سىنىپ بەھرىمەن بولىدىغان ئەركىن ۋاقىت ئاممىنىڭ پۈتۈن تۇرمۇش ۋاقتىنىڭ ئەمگەك ۋاقتىغا ئايلاندۇرۇلغانلىقىدىن ۋۇجۇدقا كېلىدۇ.

16-باب
قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنىڭ تۈرلۈك فورمۇللىرى

يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى تۆۋەندىكى فورمۇللار بىلەن ئىپادىلىنىدۇ①:

$$\text{I}.\quad \frac{\text{قوشۇمچە قىممەت}}{\text{ئۆزگىرىشچان كاپىتال}}=\left(\frac{m}{V}\right)=\frac{\text{قوشۇمچە قىممەت}}{\text{ئەمگەك كۈچى قىممىتى}}=\frac{\text{ئۇشۇق ئەمگەك}}{\text{زۆرۈر ئەمگەك}}$$

ئالدىنقى ئىككى فورمۇلدا قىممەت نىسبىتى، ئۇچىنچى فورمۇلدا ئاشۇ قىممەتنى ھاسىل قىلىشتا زۆرۈر بولغان ۋاقىت نىسبىتى ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئۇلار ئوخشاش بىر نەرسىنى ئىپادىلەيدۇ. بىر-بىرىنىڭ ئورنىنى ئالىدىغان بۇ فورمۇللار ئۇقۇم جەھەتتە مۇكەممەل تۈزۈلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز كلاسسىك سىياسىي ئىقتىساتتىلا بۇ فورمۇلاغا دۇچ كېلىمىز، لېكىن ئۇ يەردە بۇ فورمۇللار ئاڭلىق تۈزۈلگەن ئەمەس، بەلكى، ماھىيەت جەھەتتىنلا شۇنداق تۈزۈلگەن. بىز كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادتا تۆۋەندىكى ھاسىلىي فورمۇللارغا دۇچ كېلىمىز:

$$\text{II}.\quad \frac{\text{ئۇشۇق ئەمگەك②}}{\text{ئىش كۈنى}}=\frac{\text{قوشۇمچە قىممەت}}{\text{مەھسۇلات قىممىتى}}=\frac{\text{ئۇشۇق مەھسۇلات}}{\text{ئومۇمىي مەھسۇلات}}$$

① مۇشۇ تومنىڭ 408-409-بەتلىرىگە قارالسۇن. ——تۈزگۈچىدىن

② ماركس تەكشۈرۈپ تۈزەتكەن فرانسۇزچە نەشرىدە بىرىنچى فورمۇلغا تىرناق قوشۇپ قويغان ھەمدە «ئۇشۇق ئەمگەك دېگەن بۇ ئۇقۇم بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىدا ئېنىق ئىپادىلەنمىگەنلىكى ئۈچۈن» تىرناق قوشۇپ قويدۇم دەپ كۆرسەتكەن.——تۈزگۈچىدىن

ئەينى بىر نىسبەت بۇ يەردە بەزىدە ئەمگەك ۋاقتى شەكلىدە، بەزىدە شۇ ئەمگەك ۋاقتىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان قىممەت شەكلىدە، بەزىدە شۇ قىممەتلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان مەھسۇلاتلار شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇمكى، بۇ يەردە دېيىلگەن مەھسۇلات قىممىتىنى پەقەت ئىش كۈنى داۋامىدا يېڭىدىن ھاسىل قىلىنغان قىممىتى بار مەھسۇلات دەپ چۈشىنىش كېرەك، مەھسۇلات قىممىتىنىڭ ئۆزگەرمەس قىسمى بولسا بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ.

بۇ فورمۇلىنىڭ ھەممىسىدە، ئەمگەكنىڭ ھەقىقىي ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش دەرىجىسى ياكى قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ساختا ئىپادىلەنگەن. ئىش كۈننىي 12 سائەت دەپ پەرەز قىلايلى. يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن مىسالىمىزدىكى باشقا بارلىق پەرەز①لەرگە ئاساسلانغاندا، مۇنداق ئەھۋالدا، ئەمگەكنىڭ ھەقىقىي ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش دەرىجىسى تۆۋەندىكى نىسبەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

$$\frac{\text{6 سائەتلىك ئۇشۇق ئەمگەك}}{\text{6 سائەتلىك زۆرۈر ئەمگەك}} = \frac{\text{3 شىللىڭلىق قوشۇمچە قىممەت}}{\text{3 شىللىڭلىق ئۆزگىرىشچان كاپىتال}} = 100\%$$

بىراق، فورمۇلا II گە ئاساسلانغاندا، مۇنداق يەكۈنگە ئىگە بولىمىز:

$$\frac{\text{6 سائەتلىك ئۇشۇق ئەمگەك}}{\text{12 سائەتلىك ئىش كۈنى}} = \frac{\text{3 شىللىڭلىق قوشۇمچە قىممەت}}{\text{6 شىللىڭلىق قىممىتى بار مەھسۇلات}} = 50\%.$$

بۇ ئىككى ھاسىلي فورمۇلا ئەمەلىيەتتە ئىش كۈنىنىڭ ياكى ئىش كۈنى داۋامىدا ھاسىل قىلىنغان قىممىتى بار مەھسۇلاتنىڭ

① مۇشۇ تومنىڭ 404-410-بەتلىرىگە قارالسۇن. ——تۆزگۈچىدىن

كاپىتالىست بىلەن ئىشچى ئوتتۇرىسىدا قانداق نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، ئەگەر بۇ فورمۇللار كاپىتالنىڭ ئۆزىنىڭ كۆپىيىش دەرىجىسىنى بىۋاستە ئىپادىلەيدىغان فورمۇللار دەپ قارالسا، ئۇشۇق ئەمگەك ياكى قوشۇمچە قىممەت ھەرگىز100% كە يەتمەيدۇ(17) دېگەن ساختا قانۇنىيەت كېلىپ چىقىدۇ. چۈنكى ئۇشۇق ئەمگەك باشتىن-ئاخىر ئىش كۈنىنىڭ بىر قىسمى بولىدۇ ياكى قوشۇمچە قىممەت

(17) مەسىلەن، سىلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ، رودبېرتۇسنىڭ «فون كىرشمانغا يازغان ئۇچىنچى پارچە خېتى: رىكاردونىڭ يەر ئىجارىسى تەلىماتىغا رەددىيە بېرىپ، يېڭى يەر ئىجارىسى نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسلىرى توغرىسىدا» 1851-يىل بېرلىن نەشرى. بۇ ئەسەر توغرىسىدا، كېيىن يەنە توختىلىمەن. ئۇنىڭ بۇ ئەسىردە ئوتتۇرىغا قويغان يەر ئىجارىسى نەزەرىيىسى خاتا بولغان بولسىمۇ، بىراق كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ماھىيىتىنى بايقىغان.[392] ——[تەنەشرىگە قوشۇمچە: بۇ يەردىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ماركس ئالدىنقى كىشلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە ھەققەتەن ئالغا بېسىلغان ھەر قانداق قەدەمنى ۋە ھەر قانداق توغرا، يېڭى پىكىرلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى كۆرگىنىدە، ھامان ئۇلارغا خەيرىخاھلىق بىلەن باھا بېرىپ كەلدى. ئەمما رودبېرتۇسنىڭ رۇدوف مايېرغا يازغان خېتىنىڭ ئېلان قىلىنغانلىقى ماركسنىڭ ئۇنىڭغا بەرگەن يۇقىرىقى باھاسىدىن خېلى دەرىجىدە كەينىگە پىنىشىغا مەجبۇر قىلدى. رودبېرتۇس خەتتە مۇنداق دەپ يازغان: «كاپىتالنى پەقەت ئەمگەكتىنلا ئەمەس، بەلكى ئۆزىنى ئۆزىدىنمۇ قۇتۇلدۇرۇپ چىقىش كېرەك، بۇنىڭ ھەقىقىي ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ئەڭ 'ياخشى چارىسى كارخانا ئىگىسى بولغان كاپىتالىستنىڭ ھەرىكىتىنى كاپىتالغا ئىگىدارلىق ھوقۇقى ئۇنىڭغا ھاۋالە قىلغان خەلق ئىگىلىكى فۇنكسىيسى ياكى دۆلەت ئىگىلىكى فۇنكسىيسى دەپ، ئۇنىڭ پايدىسىنى بىر خىل مائاش شەكلى دەپ چۈشىنىش كېرەك، چۈنكى بىز تېخى باشقا ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ بارلىقىنى بىلمەيمىز. لېكىن مائاشنى تەڭشەشكە بولىدۇ، ئەگەر ئۇ ئىش ھەققىنى ھەددىدىن تاشقىرى كۆپ ئېلىۋاتقان بولسا، ئۇنىڭ تۆۋەنلىتىشكە بولىدۇ. ماركسنىڭ جەمئىيەتكە قارشى ھۆجۇمىنى ـــمەن ئۇنىڭ ئەسىرىنى شۇنداق دەپ ئاتايتتىمـــئەنە شۇ تەرىزدە چېكىنىدۇرۇش كېرەك... قىسقىسى، ماركسنىڭ ئەسەرلىرىنى كاپىتال ئۇستىدىكى تەتقىقات دېگەندىن كۆرە، ھازىرقى زامان كاپىتال شەكلىگە قىلغان ھۆجۇم دېگەن تۇزۇك. ئۇ ھازىرقى كاپىتال شەكلى بىلەن كاپىتال ئۇقۇمىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتتى، ئۇنىڭ بارلىق خاتالىقلىرى ئەنە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان.»(رودبېرتۇس— جاگېتزوۋ دوكتور «خەتـچەكلەر ۋە ئىجتىمائىي-سىياسىي ماقالىلەر توپلىمى»، رۇدوف مايېير دوكتور نەشر قىلغان، 1881-يىل بېرلىن نەشرى، 1-تۇم، 111-بەت، رودبېرتۇسنىڭ 48-خېتى) رودبېرتۇسنىڭ «ئىجتىمائىي مەسىلىلەر مەكتۇپى»دە دادىللىق بىلەن قىلغان ھۆجۇمنى ئىدىئولوگىيىدىكى قۇرۇق گەپلەر بىلەن پۈتۈنلەي يوققا چىقىرىۋېتىلىدۇ.——ق.ئې]

باشتىن-ئاخىر قىممىتى بار مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئوشۇق ئەمگەك باشتىن-ئاخىر مۇقەررەر ھالدا ئىش كۈنىدىن ئاز بولىدۇ، ياكى قوشۇمچە قىممەت باشتىن-ئاخىر مۇقەررەر ھالدا قىممىتى بار مەھسۇلاتتىن ئاز بولىدۇ. ئىككىسى تەڭ بولغاندىلا، مقدارنى $\frac{100}{100}$ نىسبەتكە يەتكۈزگىلى بولىدۇ. ئوشۇق ئەمگەك پۈتكۈل ئىش كۈنىنى يوقتىش ئۈچۈن (بۇ يەردە بىر ھەپتىلىك ئەمگەك ياكى بىر يىللىق ئەمگەك قاتارلىقلارنىڭ ئوتتۇرىچە كۈنىنى كۆرسىتىدۇ)، زۆرۈر ئەمگەكنى نۆل دەرىجىگە چۈشۈرۈشى شەرت. بىراق، زۆرۈر ئەمگەك يوقالسا، ئوشۇق ئەمگەكمۇ يوقىلىدۇ، چۈنكى كىيىنكىسى پەقەت ئالدىنقىسىنىڭ فۇنكسىيىسىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، $\frac{\text{ئوشۇق ئەمگەك}}{\text{ئىش كۈنى}} = \frac{\text{قوشۇمچە قىممەت}}{\text{قىممىتى بار مەھسۇلات}}$ بۇ نىسبەت $\frac{100}{100}$ بولىدىغان چەككە مەڭگۈ يېتەلمەيدۇ، ئۇنى $\frac{100+x}{100}$ گە كۆتۈرۈش تېخمۇ مۇمكىن ئەمەس. لېكىن، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ياكى ئەمگەكنىڭ ئەمەلىي ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش دەرىجىسىنى بۇ دەرىجىگە پۈتۈنلەي يەتكۈزگىلى بولىدۇ. مىسال ئۈچۈن لۇئىس دې لاۋېرن ئەپەندىنىڭ ھېسابلاپ چىقارغان نەتىجىسىنى ئالايلى. ئۇنىڭ ھېسابلىغىنى بويىچە بولغاندا ئەنگلىيە يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ئاران مەھسۇلاتنىڭ(18) ياكى ئۇنىڭ قىممىتىنىڭ 1/4 قىسمىغلا ئېرىشىدۇ، ئەمما كاپىتالىست بولسا (ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى) 3/4 قىسمىغا ئېرىشىدۇ، بۇ ھارام مالنىڭ كىيىن كاپىتالىست بىلەن يەر ئىگىسى قاتارلىقلار ئوتتۇرىسىدا

(18)ئۆز ئۆزىدىن مەلۇمكى، بۇنداق ھېسابلاشتا مەھسۇلاتقا سېلىنغان ئۆزگەرمەس كاپىتال ئۈچۈنلا بېرىلىدىغان تولۇقلما قىسمى ھېسابلانمىغان. لوئىس دې لاۋېرن ئەپەندى ئەنگلىيىگە قارىغۇلارچە چوقۇنىدىغان ئادەم بولغاچقا، ئۇ نىسبەتنى تۆۋەن قىلسا قىلىدۇكى، ھەرگىز يۇقىرى قىلمايدۇ.

قانداق تەقسىم قىلىنىدىغانلىقى بىلەن ھېسابلاشمايمىز. بۇ مىسالغا ئاساسلانغاندا، ئەنگلىيە يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئوشۇق ئەمگىكى بىلەن ئۇنىڭ زۆرۈر ئەمگىكىنىڭ نىسبىتى 1:3گە، ئېكسپىلاتاتسىيە نىسبىتى 300%كە توغرا كېلىدۇ.

كلاسسىك سىياسىي ئىقتىساد تەرەپدارلىرىنىڭ ئىش كۈنىنى ئۆزگەرمەس مقدار دەپ قارايدىغان ئۈسۈلى فورمۇلا II نىڭ قوللىنىلىشى بىلەن مۇقىملىشىپ قالدى، چۈنكى كىشىلەر بۇ يەردە ھامان ئوشۇق ئەمگەكنى مۇئەييەن ئۆزۈنلۇقتىكى ئىش كۈنى بىلەن سېلىشتۇرىدۇ. ئەگەر قىممىتى بار مەھسۇلاتنى تەقسىم قىلىشلا نەزەردە تۇتۇلسا، ئوخشاشلا شۇ نەتىجىگە ئېرىشىدۇ. قىممىتى بار بىر مەھسۇلاتتا بۈيۇملاشقان ئىش كۈنى ھامان مۇئەييەن چەككە ئىگە ئىش كۈنى بولىدۇ. گېزى كەلگەندە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتەيلى، قوشۇمچە قىممەت بىلەن ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى قىممىتى بار مەھسۇلاتنىڭ ئىككى قىسمى قىلىپ ئىپادىلەيدىغان بۇنداق ئىپادىلەش شەكلى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزىدىن ۋۇجۇدقا كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئەھمىيىتىنى كېيىن چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمىز — بۇنداق ئىپادىلەش شەكلى كاپىتال مۇناسىۋىتىنىڭ ئالاھىدە خاراكتېرىنى يەنى ئۆزگىرىشچان كاپىتال بىلەن جانلىق ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشىنى، شۇنداقلا بۇنىڭغا مۇناسىپ ئىشچى بىلەن مەھسۇلاتنىڭ ئايرىلىشىنى يوشۇرغان. بۇنىڭ ئورنىنى بىر خىل ماسلىشىش مۇناسىۋىتىگە ئوخشاش ساختا كۆرۈنۈش ئېلىپ، خۇددى ئىشچى بىلەن كاپىتالىست مۇشۇنداق ماسلىشىش مۇناسىۋىتىدە مەھسۇلاتنىڭ ئوخشاش بولمىغان شەكىللىنىش ئامىلىنىڭ نىسبىتىگە ئاساسەن مەھسۇلاتنى تەقسىم قىلغاندەك كۆرۈنىدۇ.(19)

(19) كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ بارلىق تەرەققىي قىلغان شەكىللىرى ھەمكارلىق شەكلى بولىدۇ، شۇڭا بۇ شەكىلگە خاس بولغان ئانتاگونىيىلىك خاراكتېرنى چىقىرىپ تاشلاش ھەمدە ئۇلارنى ئەركىن ماسلىشىش شەكلى دەپ جۈيلۇش ئىنتايىن ئاسان ئىشتۇر.

بىراق فورمۇلا II نى ھامان يەنە فورمۇلا I گە ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، $\frac{\text{6 سائەتلىك ئوشۇق ئەمگەك}}{\text{12 سائەتلىك ئىش كۈنى}}$ بىزگە مەلۇم بولسا، ئۇ چاغدا زۈرۈر ئەمگەك ۋاقتى 12 سائەتلىك ئىش كۈنىدىن ئالتە سائەتلىك ئوشۇق ئەمگەكنى ئېلىۋەتكەنگە باراۋەر بولىدۇ دېگەن خۇلاسگە ھەمدە تۆۋەندىكى خۇلاسگە ئىگە بولىمىز:

$$\frac{\text{6 سائەتلىك ئوشۇق ئەمگەك}}{\text{6 سائەتلىك زۈرۈر ئەمگەك}} = \frac{100}{100}.$$

مەن يۇقىرىدا تىلغا ئالغان ئۇچىنچى فورمۇلا① بولسا:

$$\text{III}\quad \frac{\text{قوشۇمچە قىممەت}}{\text{ئەمگەك كۈچى قىممىتى}} = \frac{\text{ئوشۇق ئەمگەك}}{\text{زۈرۈر ئەمگەك}} = \frac{\text{ھەق تۆلەنمىگەن ئەمگەك}}{\text{ھەق تۆلەنگەن ئەمگەك}}$$

$\frac{\text{ھەق تۆلەنمىگەن ئەمگەك}}{\text{ھەق تۆلەنگەن ئەمگەك}}$ تىن ئىبارەت بۇ فورمۇلا كاپىتالىست ئەمگەك كۈچى ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى ئەمگەك ئۇچۇن ھەق تۆلەيدۇ دەيدىغان مۇنداق بىر خاتا چۈشەنچە پەيدا قىلىشى مۇمكىن، بىراق بۇ خاتا چۈشەنچىلەرگە ئىلگىرىكى بايانلاردا خاتىمە بېرىلدى. $\frac{\text{ھەق تۆلەنمىگەن ئەمگەك}}{\text{ھەق تۆلەنگەن ئەمگەك}}$ فورمۇلىسى پەقەتلا $\frac{\text{ئوشۇق ئەمگەك}}{\text{زۈرۈر ئەمگەك}}$ فورمۇلىسىنىڭ ئامىباب ئىپادىلىنىشىدۇر②. كاپىتالىست ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى ياكى بۇ قىممەتتىن چەتنەپ تۇرىدىغان ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسىنى

مەسىلەن، گراف ئا. لابورد «جەمئىيەتنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە پايدىلىق بولغان ماسلىشىش روھى توغرىسىدا» (1818-يىل پارىژ نەشرى، 130-، 131-بەتلەر) دېگەن كىتابىدا شۇنداق جۆيلىگەن:[393] ئامېرىكىلىق ھ. كېرى بەزىدە بۇ نەيرەڭنى ھەتتا قۇللۇق تۈزۈم مۇناسىۋىتىگە تەتبىقلاپمۇ ئوخشاش تەسىر پەيدا قىلغان.

① مۇشۇ تومنىڭ 408-409-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

②مۇشۇ تومنىڭ 310-326-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

تۆلەش ئارقىلىق ئالماشتۇرۇش جەريانىدا جانلىق ئەمگەك كۈچىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئېرىشىدۇ. ئۇنىڭ بۇنداق ئەمگەك كۈچىدىن پايدىلىنىشى ئىككى دەۋرگە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى دەۋردە، ئىشچى پەقەت ئۆز ئەمگەك كۈچى قىممىتىگە باراۋەر كېلىدىغان قىممەتنى ھاسىل قىلىدۇ، دېمەك، بىرلا قىممەتداشنى ھاسىل قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، كاپىتالىست ئەمگەك كۈچىنىڭ ئاۋانسلانغان باھاسىنى تۆلەپ، قىممىتى تەڭ كېلىدىغان مەھسۇلاتقا ئېرىشىدۇ. بۇ خۇددى كاپىتالىست بازاردىن تەييار مەھسۇلات سېتىۋالغانغا ئوخشايدۇ. لېكىن ئوشۇق ئەمگەك دەۋرىدە بولسا، ئەمگەك كۈچىدىن پايدىلىنىش كاپىتالىست ئۈچۈن ھېچقانداق بەدەل تۆلەنمەيدىغان بىر قىممەت يارىتىپ بېرىدۇ.(20) ئۇ بۇنداق ئەمگەك كۈچىگە ھەقسىز ئېرىشىدۇ. مۇشۇ مەندىن ئالغاندا، ئوشۇق ئەمگەكنى ھەق تۆلەنمىگەن ئەمگەك دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئا. سمىت ئېيتقاندەك، كاپىتال——ئەمگەكنى ئىدارە قىلىدۇ:[394] ئۇنىڭ ماھىيىتىدىن ئالغاندا، ئۇ ھەق تۆلىمىگەن ئەمگەكنى ئىدارە قىلىدۇ. ھەر قانداق قوشۇمچە قىممەت، مەيلى ئۇ كېيىن پايدا، ئۆسۈم، يەر ئىجارىسى قاتارلىق قايسى بىر ئالاھىدە شەكىلدە كرىستاللاشقان بولسۇن، ماھىيەتتىن ئالغاندا ئۇ ھەق تۆلەنمىگەن ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ناماياندىسىدۇر. كاپىتال قىممىتىنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئېشىپ بېرىشىدىكى سىر شۇنىڭدىكى، كاپىتال باشقىلارنىڭ ھەق تۆلەنمىگەن مەلۇم مىقدارىدىكى ئەمگىكىنى ئىدارە قىلىدۇ.

(20) دېھقانچىلىق ھېرىسمەنلىرى قوشۇمچە قىممەتنىڭ سىرىنى بىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارغا ئىنتايىن ئايانكى، قوشۇمچە قىممەت بولسا «بىر خىل مۇستەقىل ۋە بايلىق ئۆزلەشتۈرگۈچىنىڭ ئىختىيارىدا بولغان بايلىقتۇر، ئۇنى «بايلىق ئۆزلەشتۈرگۈچى» سېتىۋالمىغان، لېكىن ساتسا بولىدىغان بايلىقتۇر» (تۈرگود «بايلىقنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەقسىملىنىشى توغرىسىدا تەكشۈرۈش» 11-بەت).

6-بۆلۈم
ئىش ھەققى

17-باب
ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ ياكى ئەمگەك كۈچى باھاسىنىڭ ئىش ھەققىگە ئايلىنىشى

بۇرژۇئا جەمئىيىتىدە، ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى كۆرۈنىشتە ئەمگەك باھاسى بولۇپ، مۇئەييەن مىقداردىكى ئەمگەك ئۈچۈن تۆلەنگەن مۇئەييەن مىقداردىكى پۇل بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ يەردە، كىشىلەر ئەمگەكنىڭ قىممىتى توغرىسىدا سۆزلەيدۇ ھەمدە ئۇنىڭ پۇل ئىپادىسىنى ئەمگەكنىڭ زۆرۈر باھاسى ياكى ئەمگەكنىڭ ناتۇرال باھاسى دەپ ئاتايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، كىشىلەر ئەمگەكنىڭ بازار باھاسى توغرىسىدا، يەنى ئەمگەكنىڭ زۆرۈر باھاسىنى چۆرىدەپ داۋالغۇپ تۇرىدىغان باھا توغرىسىدا سۆزلەيدۇ.

خوش، تاۋارنىڭ قىممىتى دېگەن نېمە؟ تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ئوبيېكتلاشقان شەكلىدۇر. بىز تاۋار قىممىتىنىڭ مىقدارىنى نېمە بىلەن ئۆلچەيمىز؟ شۇ تاۋار ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەمگەك مىقدارى بىلەن ئۆلچەيمىز. ئۇنداقتا، ئېيتايلۇق، 12 سائەتلىك ئىش كۈنىنىڭ قىممىتى نېمە بىلەن بەلگىلىنىدۇ؟ 12 سائەتلىك ئىش كۈنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 12 ئىش

سائىتى بىلەن بەلگىلىنىدۇ؛ بۇ ئوخشاش مەنىدىكى گەپنى تەكرارلىماقتىن باشقا ئىش ئەمەس.(21)

ئەمگەك بازاردا تاۋار سۈپىتىدە سېتىلىشى ئۈچۈن، قانداقلا بولمىسۇن سېتىلىشتىن ئىلگىرى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى كېرەك. لېكىن، ئەگەر ئىشچى ئۆز ئەمگىكىنى مۇستەقىل بولۇپ تۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلالمىغان بولسا، ئۇ ئەمگەكنى ئەمەس، بەلكى تاۋارنى ساتقان بولار ئىدى.(22)①

بۇ زىددىيەتلەرنى تىلغا ئالماي بىر چەتكە قويۇپ تۇرغاندىمۇ، پۇلنىڭ يەنى ئوبيېكتلاشقان ئەمگەكنىڭ جانلىق ئەمگەك بىلەن بىۋاستە ئالماشتۇرۇلۇشى، بىر بولسا، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىدىلا

(21) «رىكاردو ئۆزىنىڭ قىممەت ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك مىقدارىغا باغلىق بولىدۇ، دېگەن بۇ نەزەريىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغاندەك كۆرۈنگەن قىينچىلىقتىن ناھايىتى زېرەكلىك بىلەن ئۆزىنى قاچۇرغان. ئەگەر بۇ پرىنسىپتا قەتئىي چېكىنىش تۇرۇلدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئەمگەكنىڭ قىممىتى ئەمگەكنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىدا ئىستېمال قىلىنغان ئەمگەك مىقدارىغا باغلىق، دېگەن خۇلاسە كېلىپ چىقاتتى. روشەنكى بۇ—— بىمەنىلىك. شۇڭا، رىكاردو ئەپەندى ئۇستىلىق قىلىپ، ئەمگەكنىڭ قىممىتىنى ئىش ھەققىنى ھاسىل قىلىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك مىقدارىغا باغلىق قىلىپ قويىدۇ؛ ياكى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئەمگەكنىڭ قىممىتى ئىش ھەققىنى ھاسىل قىلىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك مىقدارى بىلەن ئۆلچىنىشى كېرەك؛ ئۇ بۇنىڭدا ئىشچىغا بېرىلىدىغان پۇلنى ھاسىل قىلىش ياكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك مىقدارىنى كۆزدە تۇتىدۇ. ئۇنداقتا بىزمۇ ئوخشاشلا، سوكىنىڭ قىممىتىنى سوكىنو ئىشلەپچىقىرىشقا كېتىدىغان ئەمگەك مىقدارى بىلەن ئەمەس، سوكىنىغا تېگىشىدىغان كۈمۈشنى ھاسىل قىلىشقا كېتىدىغان ئەمگەك مىقدارى بىلەن ئۆلچىنىدۇ، دېيەلەيمىز.» ([س. بېيلى] «قىممەتنىڭ ماھىيىتى، ئۆلچىمى ۋە سەۋەبلىرى ئۈستىدە تەنقىد ۋە تەتقىقات» 50-، 51-بەتلەر)

(22)«سىلەر ئەمگەكنى تاۋار دەپ ئاتىسىڭلارمۇ، ھەر ھالدا ئۇ ئادەتتىكى تاۋارغا ئوخشىمايدۇ، ئادەتتىكى تاۋار دەسلەپتە ئالماشتۇرۇش مەقسىتىدە ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، ئاندىن بازارغا ئېلىپ بېرىلىپ، شۇ ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدە بازاردا سېتىلىدىغان باشقا تاۋار بىلەن مۇۋاپىق نىسبەتتە ئالماشتۇرۇلىدۇ. ئەمگەك پەقەت بازارغا ئېلىپ بېرىلىدىغان پەيتتىلا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ، ياكى ئېنىقراقى، ئەمگەك ۋۇجۇدقا كېلىشتىن ئىلگىرى بازارغا ئېلىپ بېرىلىدۇ، دېگەن تۇزۇك.» («سىياسىي ئىقتىسادتىكى بىر قانچە ئاتالغۇ ئۈستىدىكى مۇنازىرىگە باھا» 75-، 76-بەتلەر)

① مۇشۇ تومنىڭ 408-409-بەتلىرىگە قارالسۇن. —— تۈزگۈچىدىن

ئەركىن راۋاجلىنالايدىغان ئاشۇ قىممەت قانۇنىيىتىنى يوقىتىۋېتىدۇ، بىر بولسا، يالالانما ئەمگەكنى ئاساس قىلىدىغان كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزىنى يوقىتىۋېتىدۇ. مىسال بىلەن ئالايلۇق، 12 سائەتلىك بىر ئىش كۈنى 6 شىللىڭلىق پۇل قىممىتىدە ئىپادىلىنىدۇ دەپ پەرەز قىلايلى، ياكى قىممەتداشلار بىر-بىرى بىلەن ئالماشتۇرۇلسۇن، شۇنىڭ بىلەن ئىشچى 12 سائەتلىك ئەمگىكى ئۈچۈن 6 شىللىڭ ئالىدۇ. ئۇنىڭ ئەمگىكىنىڭ باھاسى ئۆزى ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتنىڭ باھاسىغا تەڭ بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، ئىشچى ئۆزىنىڭ ئەمگىكىنى سېتىۋالغۇچى ئۈچۈن قوشۇمچە قىممەت يارىتىپ بېرەمەيدۇ، بۇ 6 شىللىڭ كاپىتالغا ئايلانمايدۇ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسى يوقلىدۇ، ھالبۇكى، ئىشچى دەل مۇشۇ ئاساستىلا ئاندىن ئۆز ئەمگىكىنى ساتىدۇ- دە، ئۇنىڭ ئەمگىكىمۇ يالالانما ئەمگەك بولۇپ قالىدۇ. ياكى ئىشچى 12 سائەتلىك ئەمگىكى ئۈچۈن 6 شىللىڭدىن ئاز يەنى 12 سائەتلىك ئەمگىكى ئۈچۈن ئېلىشقا تېگىشلىك ھەقتىن ئاز ھەق ئالىدۇ. 12 سائەتلىك ئەمگەك ئون سائەتلىك ئەمگەك، ئالتە سائەتلىك ئەمگەك ۋەھاكازالار بىلەن ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلغان بولىدۇ. تەڭ بولمىغان مىقدارلارنىڭ ئۆزئارا بۇنداق تەڭلەشتۇرۇلۇشى قىممەت بەلگىلىمىلىرىنى يوقىتىش بىلەنلا قالمايدۇ. ئۆزىنى ئۆزى يوقىتىدىغان بۇنداق زىددىيەتلەرنى ھەتتا قانۇن سۈپىتىدە شەرھلەش ياكى بايان قىلىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس.(23)

(23) «ئەگەر ئەمگەك بىر خىل تاۋار دەپ، ئەمگەك مەھسۇلاتى بولغان كاپىتال باشقا بىر خىل تاۋار دەپ قارالسا، يەنە كېلىپ بۇ ئىككى خىل تاۋارنىڭ قىممىتى ئوخشاش ئەمگەك مىقدارى بىلەن بەلگىلىنىدۇ دەپ پەرەز قىلىنسا، ئۇ ھالدا، مۇئەييەن مىقداردىكى ئەمگەك...ئوخشاش مىقداردىكى ئەمگەك ھاسىل قىلغان كاپىتال بىلەن ئالماشتۇرۇلغان بولىدۇ؛ ئىلگىرىكى ئەمگەك... ئوخشاش مىقداردىكى ھازىرقى ئەمگەك بىلەن ئالماشتۇرۇلغان بولىدۇ. لېكىن، ئەمگەكنىڭ قىممىتىنى باشقا تاۋارلارنىڭ قىممىتىگە سېلىشتۇرغاندا... ئوخشاش مىقداردىكى ئەمگەك بىلەن بەلگىلەنمەيدۇ.» (ئى.گ. ۋېكفىلد ئۆزى نەشر قىلغان ئا. سمىتنىڭ «دۆلەت بايلىقى ھەققىدە» دېگەن ئەسىرىگە بەرگەن ئىزاھ. 1835-يىل لوندون نەشرى، 1-توم، 230-، 231-بەتلەر)

ئەمگەكنىڭ ئوبيېكتىلاشقان ئەمگەك بىلەن جانلىق ئەمگەككە بۆلۈنىدىغان شەكىل جەھەتتىكى پەرقىگە قاراپلا كۆپرەك مىقداردىكى ئەمگەك ئازراق مىقداردىكى ئەمگەك بىلەن ئالماشتۇرۇلىدۇ دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىش بەھۇدە ئاۋارىچىلىق بولىدۇ.(24) تاۋارنىڭ قىممىتى ئەمەلىيەتتە تاۋاردا ئوبيېكتىلاشقان ئەمگەك مىقدارى بىلەن ئەمەس، بەلكى شۇ تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان جانلىق ئەمگەك مىقدارى بىلەن بەلگىلىنىدۇ، شۇنداق ئىكەن، بۇنداق قىلىش تېخىمۇ بىمەنىلىك بولىدۇ. بىر تاۋارنى ئالتە ئەمگەك سائىتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، دەپ پەرەز قىلايلى. ئەگەر بەزى كەشپىياتلار بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، بۇ تاۋارنى ئۈچ سائەتتە ئىشلەپچىقارغىلى بولسا، ئۇ ھالدا، ئىشلەپچىقىرىلىپ بولغان تاۋارنىڭ قىممىتىمۇ يېرىم باراۋەر چۈشىدۇ. ئەمدى بۇ تاۋار بۇرۇنقىدەك ئالتە سائەتلىك ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەككە ئەمەس، بەلكى پەقەت ئۈچ سائەتلىك ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەككىلا ۋەكىللىك قىلىدۇ. دېمەك، تاۋارنىڭ قىممىتىنىڭ مىقدارىنى ئەمگەكنىڭ ئوبيېكتىلاشقان شەكلى ئەمەس، بەلكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك مىقدارى بەلگىلەيدۇ.

ئەمەلىيەتتە تاۋار بازىردا پۇل ئىگىسى بىلەن ئەمگەك ئەمەس، بەلكى ئىشچى بىۋاستە قارمۇقارشى تۇرىدۇ. ئىشچى ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ساتىدۇ. ئىشچى ئۆز ئەمگىكىنى باشلىغان چاغدا، ئۇ ئەمگەك ئىشچىغا مەنسۇپ بولماي قالىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئىشچى ئەمدى ئۇنىڭ ساتالمايدۇ. ئەمگەك——قىممەتنىڭ سۇبستانسىيسى ۋە ئىچكى

(24) «قىلىنىپ بولغان ئەمگەك قىلىنىدىغان ئەمگەك بىلەن ئالماشتۇرۇلغاندا، كېيىنكىسى ‹كاپىتالست› ئالدىنقىسىدىن ‹ئىشچىدىن› كۆپ قىممەتكە ئېرىشىشى شەرت، دېگەن پىكىرگە قوشۇلۇش كېرەك«ئىجتىمائىي پۈتۈم نەزەريىسى»[395] نىڭ يەنە بىر كۆچۈرۈلمىسى» «سودا بايلىقى توغرىسىدا»، 1803-يىل جەنۈبە نەشرى، 1-توم، 37-بەت

ئۆلچىمىدۇر، ئەمما ئەمگەكنىڭ ئۆزى قىممەتكە ئىگە بولمايدۇ.(25)

«ئەمگەكنىڭ قىممىتى» دېگەن بۇ سۆزدە، قىممەت دېگەن ئۇقۇم تامامەن يوقىلىپ كېتىش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئۆزىنىڭ ئەكسىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. بۇمۇ يەرنىڭ قىممىتى، دېگەنگە ئوخشاش بىر خىيالىي سۆز. لېكىن، بۇنداق خىيالىي سۆزلەر ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزىدىن پەيدا بولىدۇ. ئۇلار ماھىيەتلىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىنىڭ كاتېگورىيىسى. شەيئىلەر ئۆزىنىڭ ھادىسىسىدە كۆپ ھاللاردا، تەتۈر ئىپادىلىنىپ قالىدۇ، بۇ بىرلا سىياسىي ئىقتىسادتىن باشقا پەنلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئېتىراپ قىلىنىدۇ.(26)

(25) «ئەمگەك——قىممەتنىڭ بىردىنبىر ئۆلچىمى...بارلىق بايلىقنى يارىتقۇچى، لېكىن ئۆزىنىڭ ئۆزى تاۋار ئەمەس.»(ت. ھوگسكىن «ئاممباب سىياسىي ئىقتىساد» 186-بەت)

(26)ئەكسىچە، بۇ سۆزلەرنى نوقۇل شائىرانە ئەركىنلىك دېيىش تەھلىلىنىڭ ئاجىزلىقىنىلا چۈشەندۈرىدۇ. پروۇدون: «كىشىلەرنىڭ ئەمگەك قىممەتكە ئىگە دەپ قارىشى ئۆزىنىڭ ئۆزىنىڭ تاۋار بولغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى بۇ كىشىلەرنىڭ ئەمگەك ئۆز ئىچىگە ئالغان قىممەتنى مۇئەييەنلەشتۈرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمگەكنىڭ قىممىتى دېگەن سۆز...تەمسىل قىلىپ ئېيتىلغان سۆز.» دەيدۇ. شۇڭا ئۆزىنىڭ بۇ سۆزىگە قارىتا مەن مۇنداق دەيمەن: «ئۇ ئەمگەك تاۋار دېگەن قورقۇنچلۇق رېئاللىقنى گرامماتىك قىسقارتىلما دەپلا قارايدۇ. دېمەك، ئەمگەك تاۋار ئاساسىغا قۇرۇلغان پۈتكۈل ھازىرقى زامان جەمئىيىتى بۇنىڭدىن كېيىن يالغۇز مەلۇم ئەركىن نەزەملەر ۋە تەمسىل خاراكتېرلىك سۆزلەر ئۈستىگە قۇرۇلىدۇ. ئەگەر جەمئىيەت ئۆزىنى ئازابلاپ كېلىۋاتقان ‹بارلىق ئاۋارىگەرچىلىكلەرنى تۇغدۇرغان› نى خالسا، ئۇ ھالدا، قۇلاققا سەت ئاڭلىنىدىغان ئىبارىلەر تۇغتىلسە، سۆزلەر ئۆزگەرتىلسا بولدى؛ بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن بىر يېڭى لۇغەت چىقىرىشنى ئۆتۈنۈشلا كۇپايە قىلىدۇ.» (كارل ماركس «پەلسەپە نامراتلىقى» 34-، 35-بەتلەر)[396] قىممەتنى ھېچنېمە ئەمەس دەپ چۈشىنىش، ئەلۋەتتە كۆپ قولايلىق بولىدۇ. بۇنداقتا، ھەر قانداق بىر نەرسىنى مۇشۇ كاتېگورىيىگە خالىغانچە كىرگۈزگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ج.ب. سەي شۇنداق قىلىدۇ. «قىممەت» دېگەن نېمە؟ جاۋاب: «نەرسىنىڭ قىممىتى.» «باھا» دېگەن نېمە؟ جاۋاب: «نەرسىنىڭ پۇل بىلەن ئىپادىلەنگەن قىممىتى.» نېمە ئۈچۈن «يەر ئەمگىكى...قىممەتكە ئىگە بولىدۇ؟ سەۋەب، كىشىلەر ئۇنىڭغا بىر باھا قويغان» بۇ شۇنداق دېگەنلىككى، قىممەت——نەرسىنىڭ قىممىتى، يەرنىڭ «قىممەت» كە ئىگە بولۇشىنىڭ سەۋەبى شۇكى، كىشىلەر ئۇنىڭ قىممىتىنى «پۇل بىلەن ئىپادىلەيدۇ.» قىسقىسى، بۇ، شەيئىلەر «نېمە سەۋەبتىن» ۋە «نېمە ئۈچۈن» شۇنداق بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىشنىڭ ئىنتايىن ئاددىي ئۇسۇلى.

كلاسسك سىياسىي ئىقتىساد كۇندىلىك تۇرمۇشتىن «ئەمگەكنىڭ باھاسى» دېگەن كاتېگورىينى قىلچە تەنقىد قىلمايلا كۆچۈرۈۋالغاندىن كېيىن: بۇ باھا قانداق بەلگىلىنىدۇ؟ دېگەن سوئالنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ تەمىنلەش بىلەن تەلەپ مۇناسىۋىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزگىرىش باشقا بارلىق تاۋارنىڭ باھاسىدا بولغىنىدەك، ئەمگەكنىڭ باھاسىدىمۇ باھانىڭ ئۆزگىرىشىنى، يەنى بازار باھاسىنىڭ مۇئەييەن مىقدارنى چۆرىدىگەن ھالدا يۇقىرى-تۆۋەن بولۇپ داۋالغۇپ تۇرىدىغانلىقىنىلا چۈشەندۈرىدىغانلىقىنى دەرھال بىلدى. بىز تەمىنلەش بىلەن تەلەپ بىر-بىرىنى قاپلايدۇ، باشقا شارائىت ئۆزگەرمەيدۇ، دەپ پەرەز قىلايلى، ئۇنداقتا، باھادىكى داۋالغۇش توختايدۇ. بۇ چاغدا، تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ھېچنەرسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدىغان بولىدۇ. تەمىنلەش بىلەن تەلەپ بىر-بىرىنى قاپلىغان چاغدا، ئەمگەكنىڭ باھاسى ئۇنىڭ تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە بېقىنمىغان ھالدا بەلگىلىنىدىغان باھاسى بولىدۇ، يەنى ئۇنىڭ تەبىئىي باھاسى بولىدۇ، مانا مۇشۇ باھالا تەھلىل قىلىشقا تېگىشلىك ھەققىي ئوبيېكت بولىدۇ. يېكى بىز بازار باھاسىنىڭ ئۇزاقراق مەزگىل (مەسىلەن بىر يىل) ئىچىدىكى داۋالغۇشلىرىغا قارايدىغان بولساق، بۇنداق يۇقىرى-تۆۋەن بولۇپ داۋالغۇشنىڭ بىر-بىرىنى قاپلاپ، بىر ئوتتۇراھال ئوتتۇرىچە مىقدارنى ئۆزگەرمەس مىقدارنى ھاسىل قىلىدىغانلىقىنى بايقايمىز. بۇ ئوتتۇرىچە مىقدارنى ۋە ئۇنى چۆرىدىگەن ھالدا پەيدا بولىدىغان بىر-بىرىنى قاپلاش-ئېغىشنى تەبىئىكى ئوخشاش بولمىغان نەرسىلەر بەلگىلەيدۇ. ئەمگەكنىڭ تاسادىپىي بازار باھاسىنى تىزگىنلەپ ۋە تەڭشەپ تۇرىدىغان بۇ باھا، يەنى ئەمگەكنىڭ «زۆرۈر باھاسى» (دېھقانچىلىق ھېرىسمەنلىرى) يېكى «تەبىئىي باھاسى» (ئادام سمىت)[397]، باشقا تاۋارلارنىڭ باھاسىغا ئوخشاش، ئەمگەكنىڭ پۇل بىلەن ئىپادىلىنىدىغان قىممىتىلا بولىدۇ. سىياسىي ئىقتىساد مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق ئەمگەكنىڭ تاسادىپىي

باھاسىدىن ئۆتۈپ ئەمگەكنىڭ قىممىتىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن باشقا تاۋارلارنىڭ قىممىتىگە ئوخشاش، بۇ قىممەتنىمۇ ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى بەلگىلەيدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. لېكىن ئىشچىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش خىراجىتى يەنى ئىشچىنىڭ ئۆزىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان يېكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىدىغان خىراجەت دېگەن نېمە؟ بۇ سوئال سىياسىي ئىقتىسادتا ئاڭسىز تۇردە ئەسلىدىكى سوئالنىڭ ئورنىنى ئالدى، چۈنكى سىياسىي ئىقتىساد ئەمگەكنىڭ ئۆزىنى ئىشلەپچىقىرىلىش خىراجىتى ئۈستىدە توختالغاندا، بىر دائىرىدىلا چۆگىلەۋېرىپ، بىر قەدەممۇ ئىلگىرىلىمىدى. دېمەك، سىياسىي ئىقتىسادتا ئەمگەكنىڭ قىممىتى دەپ ئاتىلىدىغان نەرسە، ئەمەلىيەتتە، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىدىن ئىبارەت؛ ئەمگەك كۈچى ئىشچىنىڭ تېنىدە مەۋجۇت، خۇددى ماشىنا ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىغا ئوخشاش بولمىغىنىدەك، ئەمگەك كۈچىمۇ ئۆزىنىڭ رولىغا يەنى ئەمگەككە ئوخشىمايدۇ. كىشىلەر ئەمگەكنىڭ بازار باھاسى بىلەن ئۇنىڭ قىممىتى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى، بۇنداق قىممەتنىڭ پايدا نورمىسى، ئەمگەك ھاسىل قىلغان تاۋار قىممىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋەھاكازالارنى تەتقىق قىلغان، لېكىن تەھلىل جەريانىنىڭ ئەمگەكنىڭ بازار باھاسىدىن ئۇنىڭ قىياسەن قىممىتىگە بېرىپ يېتىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى مۇشۇ ئەمگەك قىممىتىنىڭ ئۆزىنى يەنە ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىگە ئايلاندۇرغانلىقىنى زادىلا بايقىمىغان. كلاسسىك سىياسىي ئىقتىساد ئۆزىنىڭ تەھلىلىدىن كېلىپ چىققان بۇ نەتىجىنى بىلمەي، «ئەمگەكنىڭ قىممىتى»، «ئەمگەكنىڭ تەبىئىي باھاسى» دېگەنگە ئوخشاش كاتېگورىيىلەرنى قىلچە تەنقىد قىلمايلا قوللىنىپ، ئۇلارنى تەكشۈرۈلۈۋاتقان قىممەت مۇناسىۋىتىنى ئەڭ ئاخىرقى ھېسابتا مۇۋاپىق سۆزلەر دەپ قارىغان، نەتىجىدە بىزنىڭ كۆرىدىغىنىمىزدەك، ئوڭۇشسىزلىق بولمايدىغان قالايمىقانچىلىققا ۋە ھەل قىلىپ بولمايدىغان زىددىيەتلەرگە يېتىپ قېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا،

چاكنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ پرىنسىپ جەھەتتە ساختا كۆرۈنۈشلەرگىلا سادىق بولغان يۇزە نەزەرىيىسى ئۈچۈن پۈختا پائالىيەت ئاساسى ھازىرلاپ بەرگەن.

ئەمدى، بىز ئالدى بىلەن ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى بىلەن باھاسىنىڭ قانداق قىلىپ ئۆزگىرىشىنى ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ، يەنى ئىش ھەققى بولۇپ ئىپادىلىنىدىغانلىقىنى تەكشۈرۈپ ئۆتەيلى.

بىزگە مەلۇمكى، ئەمگەك كۈچىنىڭ كۈنلۈك قىممىتى ئىشچىنىڭ مۇئەييەن ئۆمرى بويىچە ھېسابلىنىدۇ، ئىشچىنىڭ مۇئەييەن ئۆمرىگە مۇئەييەن ۋاقىتتىكى ئىش كۈنى ماس كېلىدۇ.① ئادەتتىكى بىر ئىش كۈننى 12 سائەت دەپ، ئەمگەك كۈچىنىڭ كۈنلۈك قىممىتىنى 3 شىللىڭ دەپ، بۇ 3 شىللىڭ ئالتە ئىش سائىتى قىممىتىنىڭ پۇل بىلەن ئىپادىلىنىشىنى گەۋدىلەندۈرگەن، دەپ پەرەز قىلايلى. ئەگەر ئىشچى 3 شىللىڭ ئالغان بولسا، ئۇ ئۆزىنىڭ 12 سائەت ئىچىدە ۋەزىپە ئۆتىگەن ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى ئالغان بولىدۇ. ئەمدى ئەگەر ئەمگەك كۈچىنىڭ بىر كۈنلۈك قىممىتى بىر كۈنلۈك ئەمگەكنىڭ قىممىتى سۈپىتىدە ئىپادىلەنسە، ئۇ ھالدا 12 سائەتلىك ئەمگەكنىڭ قىممىتى 3 شىللىڭ بولىدۇ، دېگەن فورمۇلا كېلىپ چىقىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى ئەمگەكنىڭ قىممىتىنى بەلگىلەيدۇ، ياكى پۇل بىلەن ئىپادىلەنگەندە، ئەمگەكنىڭ زۆرۈر باھاسىنى بەلگىلەيدۇ. ئەگەر ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى ئۆز قىممىتىدىن چەتلەپ كەتسە، ئۇ چاغدا ئەمگەكنىڭ باھاسىمۇ ئەمگەكنىڭ ئاتالمىش قىممىتىدىن چەتلەپ كېتىدۇ.

ئەمگەكنىڭ قىممىتى دېگەن ئاتالغۇ ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى بىلدۈرىدىغان ناموۋاپىق ئاتالغۇ بولغانلىكەن، ئۇنداقتا ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇمكى، ئەمگەكنىڭ قىممىتى ھامان ئەمگەك يارىتىدىغان قىممەتتىن

① مۇشۇ تومنىڭ 316-322-بەتلىرىگە قارالسۇن. —— تۈزگۈچىدىن

جەزمەن كەم بولىدۇ، چۈنكى كاپىتالىست ئەمگەك كۈچى ۋەزىپە ئۆتەيدىغان ۋاقىتنى ئەمگەك كۈچىنىڭ ئۆز قىممىتىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ۋاقىتتىن ھامان ئاشۇرۇۋېتىدۇ. يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن مىسالدا 12 سائەت ئىچىدە ۋەزىپە ئۆتەيدىغان ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى 3 شىللىڭ بولىدۇ، مۇشۇ قىممەتنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن، ئەمگەك كۈچى ئالتە سائەت ۋەزىپە ئۆتىشى كېرەك. لېكىن ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممەتكە ئىگە مەھسۇلاتى 6 شىللىڭ بولىدۇ، چۈنكى، ئەمگەك كۈچى ئەمەلىيەتتە 12 سائەت ۋەزىپە ئۆتەيدۇ، ئەمگەك كۈچىنىڭ ياراتقان قىممىتى بولسا ئەمگەك كۈچىنىڭ ئۆزىنىڭ قىممىتى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئەمگەك كۈچى ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقىتنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىقى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بىز بىمەنىلىكى مانا مەن دەپ چىقىپ تۇرغان مۇنداق نەتىجىگە ئىگە بولىمىز: 6 شىللىڭ قىممەت ياراتقان ئەمگەكتە 3 شىللىڭ قىممەت بولىدۇ.(27)

ئۇنىڭدىن قالسا، ئىش كۈنىنىڭ ھەق تۆلەنگەن قىسمىنى، يەنى ئالتە سائەتلىك ئەمگەكنى نامايان قىلغان 3 شىللىڭلىق قىممەتنىڭ ھەق تۆلەنمىگەن ئالتە سائەتلىك ئەمگەكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن 12 سائەتلىك ئىش كۈنىنىڭ قىممىتى ياكى باھاسى بولۇپ ئىپادىلىنىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. شۇنداق قىلىپ، ئىش ھەققى شەكلى ئىش كۈنىنىڭ زۆرۈر ئەمگەك ۋە ئوشۇق ئەمگەككە، ھەق تۆلەنگەن ئەمگەك ۋە ھەق تۆلەنمىگەن ئەمگەككە بۆلۈنۈشنىڭ بارلىق ئىزلىرىنى

(27) «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى»نىڭ 40-بېتىگە قارالسۇن.[398] مەن شۇ بەتتە كاپىتالنى تەكشۈرگەندە مۇنۇ مەسىلىنى: «نېمە ئۈچۈن نوقۇل ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بەلگىلىنىدىغان ئالماشتۇرۇش قىممىتى ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئىشلەپچىقىرىش نەتىجىدە ئەمگەكنىڭ ئالماشتۇرۇلۇش قىممىتىنى ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئالماشتۇرۇش قىممىتىدىن كىچىك قىلىپ قويىدۇ؟» دېگەن مەسىلىنى ھەل قىلىش لازىملىقىنى كۆرسەتكەنىدىم.

يوقتىدۇ. ھەممە ئەمگەك ھەق تۆلەنگەن ئەمگەك بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ھاشار ئەمگىكى شارائىتىدا، ھاشارچىنىڭ ئۆزى ئۈچۈن قىلىدىغان ئەمگىكى بىلەن پومپىشچىك ئۈچۈن مەجبۇرىي قىلىدىغان ئەمگىكى ماكان ۋە زامان جەھەتتىن ئېنىق ئايرىلغان بولىدۇ. قوللۇق ئەمگىكى شارائىتىدا، ئەقەللىسى قولۇنىڭ ئىش كۈنىنىڭ ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىنى قاپلاش ئۈچۈن سەرپ قىلىدىغان قىسمى، يەنى قولۇنىڭ ئەمەلىيەتتە ئۆزى ئۈچۈن ئەمگەك قىلىدىغان قىسمىمۇ گويا خوجايىنى ئۈچۈن قىلغان ئەمگەك بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. قولۇنىڭ پۈتۈن ئەمگىكى ھەق تۆلەنمىگەن ئەمگەك بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.(28) بۇنىڭ ئەكسىچە، يالالانما ئەمگەك شارائىتىدا، ھەتتا ئوشۇق ئەمگەك ياكى ھەق تۆلەنمىگەن ئەمگەكمۇ ھەق تۆلەنگەن ئەمگەك بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. قوللۇق ئەمگىكى شارائىتىدا، ئىگىدارلىق ھوقۇقى مۇناسۋىتى قولۇنىڭ ئۆزى ئۈچۈن ئىشلىگەن ئەمگىكىنى پەردىلەپ قويىدۇ، يالالانما ئەمگەك شارائىتىدا بولسا، پۇل مۇناسۋىتى يالالانما ئىشچىنىڭ ھەقسىز ئەمگىكىنى پەردىلەپ قويىدۇ.

دېمەك، چۈشىنىشلىك بولدىكى، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى بىلەن باھاسىنىڭ نېمە ئۈچۈن ئىش ھەققى شەكلىگە، يەنى ئەمگەكنىڭ ئۆزىنىڭ قىممىتى بىلەن باھاسىغا ئايلىنىدىغانلىقى مۇھىم ۋە ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنداق ئىپادە شەكلى رېئال مۇناسۋەتنى پەردىلەپ، دەل ئۆزىنىڭ ئەكس تەرىپىنى نامايان قىلىدۇ. ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ بارلىق ھوقۇقچىلىق ئىدىيىسى، كاپىتالىستىك

(28) سالىدىلقتا ئەخمەقلىق دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن، ئەركىن سودا تەرەپدارلىرىنىڭ لوندوندا چىقىدىغان ئورگان گېزىتى «چولپان» ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىشىمال ئۇرۇشى [8] مەزگىلىدە، ئىنسانلاردا بولىدىغان ئەڭ يۇقىرى چەكتىكى غەزەب بىلەن «جەنۇب ئىتتىپاقى»دىكى نېگىرلار پۈتۈنلەي بىكارغا ئىشلەۋاتىدۇ، دەپ تىنماي دەۋا قىلغان ئىدى. ئەڭ ياخشىسى، بۇ گېزىت مەرھەمەت قىلىپ، بۇ نېگىرلارنىڭ كۈنلۈك خىراجىتىنى لوندوننىڭ شەرقىدىكى ئەركىن ئىشچىلارنىڭ كۈنلۈك خراجىتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسۇن.

ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ھەممە سىرى، بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن ھەممە ئەركىن خىيالىي تۇيغۇ، چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ئۇنى ئاقلاش يولىدا قىلغان ئەگىتمە سۆزلىرى مۇشۇ ئىپادىلىنىش شەكلىنى ئۆزىگە ئاساس قىلىدۇ.

ئىش ھەققىنىڭ سىرىنى بىلىش ئۈچۈن دۇنيا تارىخىغا ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىت كەتكەن بولسا، بۇنىڭ ئەكسىچە، بۇنداق ئىپادىلىنىش شەكلىنىڭ مۇقەررەرلىكىنى ۋە ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش سەۋەبلىرىنى بىلىش ناھايىتى ئاسان ئىش.

كاپىتال بىلەن ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش دەسلەپتە كىشىلەرگە تامامەن باشقا ھەر قانداق تاۋارنى سېتىۋېلىش ۋە سېتىشقا ئوخشاش تۇيغۇ بېرىدۇ. سېتىۋالغۇچى مۇئەييەن مىقداردا پۇل چىقىرىدۇ، ساتقۇچى پۇلغا ئوخشىمايدىغان بىر نەرسە چىقىرىدۇ. بۇ يەردە ھوقۇق ئېگى كۆپ دېگەندەمۇ، پەقەت ماددىي پەرقىلا تونۇيدۇ، بۇنداق پەرق قانۇن جەھەتتە تەڭ بولغان مۇنداق ھەر قايسى فورمۇلدا ئىپادىلىنىدۇ: «مېنىڭ بېرىشىم سېنىڭ بېرىشىڭ ئۈچۈن؛ مېنىڭ بېرىشىم سېنىڭ بىر ئىش قىلىشىڭ ئۈچۈن؛ مېنىڭ ئىشلىشىم سېنىڭ بېرىشىڭ ئۈچۈن؛ مېنىڭ بىر ئىش قىلىشىم سېنىڭ بىر ئىش قىلىشىڭ ئۈچۈن»[399].

ئۇنىڭدىن قالسا، ئالماشتۇرۇش قىممىتى بىلەن ئىستېمال قىممىتىنىڭ ئۆزى ئومۇمىي ئۆلچىمى بولمىغان مىقدار بولغانلىقتىن، «ئەمگەكنىڭ قىممىتى»، «ئەمگەكنىڭ باھاسى» دېگەن ئىبارىلەر «پاختىنىڭ قىممىتى»، «پاختىنىڭ باھاسى» دېگەن ئىبارىلەردىن نامۇۋاپىق بىلىنمەيدۇ. يەنە كېلىپ، ئىشچى ئۆزى ئەمگەك قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بەدىلىگە ھەق تۆلەيدۇ. تۆلەش ۋاستىسى بولغان پۇل فۇنكسىيىسىدە تەييارلاپ بېرىلگەن بۇيۇمنىڭ قىممىتى ياكى باھاسىنى كېيىنچە ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ، دېمەك، بۇ يەردە قوشۇلغان ئەمگەكنىڭ قىممىتى ياكى باھاسىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. ناھايەت، ئىشچىنىڭ كاپىتالىستقا بېرىدىغان «ئىستېمال

قىممتى» ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئەمگەك كۈچى ئەمەس، بەلكى ئەمگەك كۈچىنىڭ فۇنكسىيىسى، يەنى مۇئەييەن پايدىلىق ئەمگەك، تىككۈچىلىك ئەمگىكى، موزدۇزلۇق ئەمگىكى، يىپ ئىگىرىش ئەمگىكى ۋەھاكازالار بولىدۇ. بۇنداق ئەمگەكنىڭ يەنە بىر جەھەتتىن قىممەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان ئومۇمىي ئامىل ئىكەنلىكىگە، ئۇنى باشقا تاۋارلاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىگە كەلسەك، بۇنى ئاددىي ئاڭ بىلەن چۈشەنگىلى بولمايدۇ.

ئىشچىنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ قارايدىغان بولساق، ئىشچى ئۆزىنىڭ 12 سائەتلىك ئەمگىكى ئۈچۈن ئالتە سائەتلىك ئەمگىكى ياراتقان قىممەتنى، مەسىلەن، 3 شىللىڭنى ئالىدۇ، ئىشچى ئۈچۈن ئېيتقاندا ئۇنىڭ 12 سائەتلىك ئەمگىكى ئەمەلىيەتتە 3 شىللىڭلىق سېتىۋېلىش ۋاستىسى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممتى ئۇنىڭ كۈنلۈك تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ قىممتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى، 3 شىللىڭدىن 4 شىللىڭغا چىقىشى ياكى 2 شىللىڭغا چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. ياكى ئۇنىڭ ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممتى ئۆزگەرمەي، ئۇنىڭ ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىسىدا، 3 شىللىڭدىن 4 شىللىڭغا چىقىشى ياكى 2 شىللىڭغا چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. بىراق، قانداقلا بولسۇن، ئۇ ھامان 12 ئىش سائىتى ئىشلەيدۇ. شۇڭا، ئۇ ئېرىشكەن قىممەتداشنىڭ مىقدار جەھەتتە ھەر قانداق ئۆزگىرىشى ئۇنىڭغا مۇقەررەر ھالدا ئۇنىڭ 12 ئىش سائىتىنىڭ قىممتى ياكى باھاسىنىڭ ئۆزگىرىشى بولۇپ كۆرۈنىدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋال تۇيۇلىدىن، ئىش كۈننىي ئۆزگەرمەس مىقدار دەپ قارىغان ئا. سمىت(29) ئەكسىچە بىر خاتا ھۆكۈم چىقىرىدۇ: تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ قىممتى ئۆزگىرىپ

(29) ئا. سمىت ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى توغرىسىدا توختالغان چېغىدىلا ئىش كۈننىڭ ئۆزگىرىدىغانلىقىنى تاسادىپىي ۋە مۇجمەل ھالدا تىلغا ئالىدۇ.

تۇرسىمۇ، ئەمگەكنىڭ قىممتى ئۆزگەرمەيدۇ، شۇڭا، ئىشچى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئوخشاش بىر ئىش كۈنى كۆپرەك ياكى ئازراق پۇل بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

يەنە بىر جەھەتتىن، كاپىتالىستنى ئالايلى. شۇبھىسىزكى، ئۇ مۇمكىنقەدەر ئاز پۇل بىلەن مۇمكىنقەدەر كۆپ ئەمگەككە ئېرىشىش كويىدا بولىدۇ. شۇڭا، ئۇ ئەمەلىيەتتە، پەقەت ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى بىلەن ئەمگەك كۈچى فۇنكسىيىسىنى ئۆتىگەن چاغدا ياراتقان قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلا كۆڭۈل بۆلىدۇ. لېكىن، كاپىتالىست بارلىق تاۋارلارنى مۇمكىنقەدەر ئەرزانراق سېتىۋېلىشقا ئورۇنىدۇ ھەمدە ھەمىشە ئەرزان سېتىۋېلىپ، قىممەت سېتىشتەك مانا مۇشۇنداق پۇتۇنلەي ئالدامچىلىقنى ئۆزى ئوندۇرۇۋالىدىغان پايدىنىڭ مەنبەسى دەپ بىلىدۇ. دېمەك، ئەگەر ئەمگەكنىڭ قىممتى دېگەن نەرسە راستلا مەۋجۇت بولىدىغان بولسا، يەنە كېلىپ كاپىتالىست بۇ قىممەتنى راستىنلا تۆلىگەن بولسا، ئۇ ھالدا كاپىتالنىڭ مەۋجۇت بولمايدىغانلىقىنى، كاپىتالستنىڭ پۈلىنىڭمۇ كاپىتالغا ئايلىنالمايدىغانلىقىنى چۈشىنەلمەيدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، ئىش ھەققىنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتى بەزى ھادىسىلەرنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، بۇ ھادىسىلەر ئۇزاقتىن ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممتىنىڭ ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ فۇنكسىيىسىنىڭ يەنى ئەمگەكنىڭ ئۆزىنىڭ قىممتىنىڭ تۆلەنگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ ھادىسىلەرنى ئىككى چوڭ تۈرگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ: «بىرىنچىدىن، ئىش ھەققى ئىش كۈنىنىڭ ئۇزۇن-قىسقا بولۇشىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق بولىدىغان بولسا، بىز ئوخشاشلا، ماشىنىنىڭ بىر ھەپتىلىك ئىجارە ھەققى بىر كۈنلۈك ئىجارە ھەققىدىن قىممەت بولغاچقا، ماشىنىنىڭ قىممتى ئەمەس، ماشىنىنىڭ ئىقتىدارىنىڭ قىممتى تۆلىنىدۇ، دېيەلەيمىز. ئىككىنچىدىن، ئوخشاش بىر فۇنكسىيىنى ئىجرا قىلىدىغان باشقىباشقا ئىشچىنىڭ ئىش ھەققىدە شەخسەن پەرقلەر بولىدۇ. بۇنداق

شەخسەن پەرقلەر قۇللۇق تۈزۈم شارائىتىدىمۇ ئۇچرايدۇ، لېكىن قۇللۇق تۈزۈم شارائىتىدا ئەمگەك كۈچىنىڭ ئۆزى ھېچقانداق پەردىلەنمەستىن، ئوچۇق-ئاشكارىلا سېتىلىدۇ، بۇنداق پەرق ھېچقانداق خىيالىي تۈيغۇنى پەيدا قىلمايدۇ. بۇ يەردىكى پەرق پەقەت شۇنىڭدىكى: ئەمگەك كۈچىنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىدىن ئېشىپ كېتىشى ئارقىسىدا كىلىدىغان مەنپەئەت ياكى ئوتتۇرىچە سەۋىيىدىن تۆۋەن بولۇشى ئارقىسىدا كېلىپ چىقىدىغان زىيان قۇللۇق تۈزۈم شارائىتىدا قۇلدارغا ئارتىلسا، يالالانما ئەمگەك تۈزۈمى شارائىتىدا ئىشچىنىڭ ئۆزىگە ئارتىلىدۇ، چۈنكى كېيىنكى ئەھۋالدا ئەمگەك كۈچىنى ئىشچىنىڭ ئۆزى ساتىدۇ، ئالدىنقى ئەھۋالدا بولسا، ئۇچىنچى شەخس ساتىدۇ.

قىسقىسى، «ئەمگەكنىڭ قىممىتى ۋە باھاسى» ياكى «ئىش ھەققى» دېگەن ئىپادىلىنىش شەكلى ئۆزى ئىپادىلىگەن ماھىيەتلىك مۇناسىۋەتتىن يەنى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى ۋە باھاسىدىن پەرقلىنىدۇ، بىز بارلىق ئىپادىلىنىش شەكىللىرى ۋە ئۇلارنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان ئاساس تۇغرىسىدا ئېنىق سۆزلەر بۇ يەرگىمۇ باب كېلىدۇ. ئىپادىلىنىش شەكىللىرى تارقىلىپ يۈرگەن تەپەككۇر شەكلى سۈپىتىدە بىۋاستە ۋە ئۆز-ئۆزىدىن تەكرار ھاسىل قىلىنىدۇ، ئۇلاردا يوشۇرۇنغان ئاساس بولسا پەقەت ئىلىم-پەن ئارقىلىقلا ئېچىپ بېرىلىدۇ.① كلاسسىك سىياسىي ئىقتىساد شەيئىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىغا يېقىنلاشقاندەك قىلىدۇ-يۇ، ئەمما ئۇنى ئاڭلىق تۈردە بايان قىلىپ بېرەلمەيدۇ. كلاسسىك سىياسىي ئىقتىساد بۇرژۇئا تېرىسىدىن قۇتۇلماي تۇرۇپ، بۇ ئىشنى ئورۇندىيالمايدۇ.

① مۇشۇ تومنىڭ 581-بېتىگە قارالسۇن.

18-باب
ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى

ئىش ھەققىنىڭ ئۆزى ئۆز نۆۋىتىدە خىلمۇخىل شەكىللەرگە كىرىدۇ، بۇنداق ئەھۋالنى ماتېرىيالغا ھەددىدىن زىيادە ئەھمىيەت بېرىپ، بارلىق شەكىللەرنىڭ پەرقىگە سەل قارايدىغان ئىقتىسادشۇناسلىق دەرسلىكىدىن چۈشىنىۋالغىلى بولمايدۇ. ئەمما، بۇ بارلىق شەكىللەرنى شەرھلەپ ئۆتۈش يالالانما ئەمگەكنى مەخسۇس تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم دائىرىسىگە كىرىدۇ[400]، بۇ كىتابنىڭ ۋەزىپىسى دائىرىسىگە كىرمەيدۇ. بىراق، بۇ يەردە ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن ئىككى خىل ئاساسىي شەكىلنى قىسقىچە چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئەمگەك كۈچىنىڭ ھەمىشە مۇئەييەن مەزگىل بويىچە سېتىلىشى① بىزگە ئايان. شۇڭا، ئەمگەك كۈچىنىڭ كۈندىلىك قىممىتى، ھەپتىلىك قىممىتى قاتارلىق ئۆزگىرىش شەكىللىرىنى بىۋاستە ئىپادىلەيدىغان شەكىل «ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى» شەكلى، يەنى كۈنلۈك ئىش ھەققى ۋەھاكازالاردىن ئىبارەت.

ئالدى بىلەن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، 5-بابتا بايان قىلىنغان ئەمگەك كۈچى باھاسى ۋە قوشۇمچە قىممەت مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشى تۇغرىسىدىكى قانۇنىيەت پەقەت شەكىل ئۆزگەرتىش يولى بىلەنلا ئىش ھەققى قانۇنىيىتىگە② ئايلىنىدۇ. ئوخشاشلا، ئەمگەك

① مۇشۇ تومنىڭ 322-324، 347-348، 364-365-بەتلىرىگە قارالسۇن. ——تۈزگۈچىدىن

② مۇشۇ تومنىڭ 959-978-بەتلىرىگە قارالسۇن. —— تۈزگۈچىدىن

كۆچمنىڭ ئالماشتۇرۇش قىممىتى بىلەن بۇ قىممەتنىن ئۆزگەرگەن تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئەمدىلىكتە نامدىكى ئىش ھەققى بىلەن ئەمەلىي ئىش ھەققى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ماھىيەتلىك شەكىل جەھەتتە شەرھلەپ ئۆتۈلگەن ئىشلارنى ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتە يەنە بىرقېتىم تەكرارلاش ئارتۇقچە ئىش. شۇڭا بىز ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنىڭ بىرقانچە ئالاھىدىلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش بىلەن چەكلىنىمىز.

ئىشچىنىڭ ئۆزىنىڭ كۈندىلىك ئەمگىكى، ھەپتىلىك ئەمگىكى ۋەھاكازالارغا تايىنىپ ئېرىشكەن پۇل سوممىسى(30) ئۇنىڭ نامدىكى يېنى قىممەت بويىچە ھېسابلانغان ئىش ھەققى سوممىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئەمما ناھايىتى روشەنكى، ئىش كۈنىنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىقىغا ئاساسەن، يەنى ئىشچىنىڭ ھەر كۈنى ئىشلىگەن ئەمگىكىنىڭ مىقدارىغا ئاساسەن، ئوخشاش بىر كۈنلۈك، ھەپتىلىك ئىش ھەققى ۋەھاكازالار ئېنىقايىن ئوخشاش بولمىغان ئەمگەك باھاسىغا ۋەكىللىك قىلالايدۇ، يەنى ئوخشاش مىقدارىدىكى ئەمگەك ئۈچۈن چىقىم قىلىنغان ئىنتايىن ئوخشاش بولمىغان پۇل سوممىسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. (31) شۇڭا، ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى تەكشۈرگەندە ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى، يەنى كۈنلۈك ئىش ھەققى، ھەپتىلىك ئىش ھەققى ۋەھاكازالارنىڭ ئومۇمىي سوممىسى بىلەن ئەمگەك باھاسىنى پەرقلەندۈرۈش شەرت. لېكىن بۇ باھانى يەنى مۇئەييەن مىقداردىكى

(30) بۇ يەردە ھەمىشە پۈلنىڭ ئۆز قىممىتى ئۆزگەرمەيدۇ دەپ پەرەز قىلىنىدۇ.

(31) «ئەمگەك باھاسى مۇئەييەن مىقداردىكى ئەمگەككە تۆلەنگەن پۇل سوممىسىنى كۆرسىتىدۇ». (سېر ئېدۋارد ۋېستېر «ئاشلىق باھاسى ۋە ئىش ھەققى» 1826-يىل لوندون نەشرى 67-بەت) ۋېستېر «كاپىتالنى يەرگە ئىشلىتىش توغرىسىدا» (ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى بىر تەنقىداتچىنىڭ ئەسىرى، 1815-يىل لوندون نەشرى) سىياسىي ئىقتىساد تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە بۇ نامسز ئەسەرنىڭ ئاپتورى.

ئەمگەكنىڭ پۇل قىممىتىنى قانداق تېپىش كېرەك؟ ئەمگەك كۈچىنىڭ ئوتتۇرىچە كۈنلۈك قىممىتىنى ئىش كۈنىنىڭ ئوتتۇرىچە سائەت سانىغا بۆلسەك، ئەمگەكنىڭ ئوتتۇرىچە باھاسىغا ئېرىشىمىز. ئەمگەك كۈچىنىڭ كۈنلۈك قىممىتى 3 شىللىڭ، يەنى ئالتە سائەتلىك ئەمگەك داۋامىدا يارىتىلغان قىممىتى بار مەھسۇلاتقا تەڭ، ئىش كۈنى 12 سائەت دېسەك، ئۇنداقتا بىر سائەتلىك ئەمگەكنىڭ باھاسى=$\frac{3\text{شىللىڭ}}{12}$=3 پېنسقا تەڭ بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ چىقىرىلغان سائەتلىك ئەمگەكنىڭ باھاسى ئەمگەك باھاسىنى ئۆلچەيدىغان بىرلىك بولىدۇ.

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەمگەك باھاسى ئۆزلۈكسىز تۆۋەنلىگەن تەقدىردىمۇ، كۈنلۈك ئىش ھەققى، ھەپتىلىك ئىش ھەققى قاتارلىقلار يەنىلا ئۆزگەرمەي ساقلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن، بىر ئاددىي ئىش كۈنى 10 سائەت داۋام قىلىپ، ئەمگەك كۈچىنىڭ كۈنلۈك قىممىتى ئۈچ شىللىڭ بولسا، ئۇنداقتا بىر سائەتلىك ئەمگەكنىڭ باھاسى $3\frac{3}{5}$ پېنس بولىدۇ؛ ئىش كۈنى 12 سائەتكە ئۇزارتىلغان ھامان، بىر سائەتلىك ئەمگەكنىڭ باھاسى 3 پېنسقا چۈشىدۇ، ئىش كۈنى 15 سائەتكە ئۇزارتىلغان ھامان، بىر سائەتلىك ئەمگەكنىڭ باھاسى $2\frac{2}{5}$ پېنسقا چۈشىدۇ. شۇنداقتىمۇ، كۈنلۈك ياكى ھەپتىلىك ئىش ھەققى يەنىلا ئۆزگەرمەيدۇ. ئەكسىچە، ئەمگەك باھاسى ئۆزگەرمىگەن، ھەتتاكى تۆۋەنلىگەن تەقدىردىمۇ، كۈنلۈك ياكى ھەپتىلىك ئىش ھەققى ئاشىدۇ. مەسىلەن، بىر ئىش كۈنى 10 سائەت، ئەمگەك كۈچىنىڭ كۈنلۈك قىممىتى 3 شىللىڭ بولسا، ئۇنداقتا بىر سائەتلىك ئەمگەكنىڭ باھاسى $3\frac{3}{5}$ پېنس بولىدۇ. ناۋادا ئىشچىلار ئىش مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى تۈپەيلىدىن ئەسلىدىكى ئەمگەك باھاسى بويىچە 12 سائەت ئەمگەك قىلسا، ئۇنداقتا ئۇنىڭ كۈنلۈك ئىش ھەققى كۆپىيىپ 3 شىللىڭ $7\frac{1}{5}$ پېنسقا

بېتىدۇ، لېكىن ئەمگەك باھاسىدا ئۆزگىرىش بولمايدۇ. ئەگەر ئەمگەكنىڭ تاشقى ئامىللىق مىقدارى ئاشماستىن، بەلكى ئىچكى ئامىللىق مىقدارى ئاشسىمۇ، ئوخشاش نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.(32) شۇڭا، نامىدىكى كۈنلۈك ئىش ھەققى ياكى ھەپتىلىك ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن بىللە، ئەمگەك باھاسى ئۆزگەرمەسلىكى ياكى چۈشۈپ كېتىشى مۇمكىن. ئائىلە باشلىقى تەمىن ئەتكەن ئەمگەك مىقدارى ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئەمگىكى بىلەن كۆپىيىدىغانلا بولسا بۇنى ئىشچى ئائىلىسىنىڭ كىرىمىگىمۇ تەتبىقلىغلى بولىدۇ. شۇڭا، نامىدىكى كۈنلۈك ئىش ھەققى ياكى ھەپتىلىك ئىش ھەققىنى ئازايتماي تۇرۇپمۇ ئەمگەك باھاسىنى تۆۋەنلىتىدىغان تۇرلۇك ئۇسۇللار بار.(33)

(32) «ئىش ھەققى ئەمگەك باھاسى ۋە ئورۇنلانغان ئەمگەك مىقدارىنى بەلگىلەيدۇ... ئىش ھەققىنىڭ ئېشىشى بىلەن ئەمگەك باھاسىنىڭمۇ ئۆسۈشى ناتايىن. ئەمگەك ۋاقتى بىرقەدەر ئۇزۇن ۋە ئەمگەك بىرقەدەر جىددىي بولغان ئەھۋالدا، ئىش ھەققى خېلىلا كۆپىيىشى، لېكىن ئەمگەك باھاسى ئۆزگەرمەسلىكى مۇمكىن.» (سېر ئىدۋارد ۋېستېر «ئائىلىق باھاسى ۋە ئىش ھەققى» 1826-يىل لوندون نەشرى 67-، 68- ۋە 112-بەتلەر) ئەمما ۋېستېر «ئەمگەك باھاسى» قانداق بەلگىلىنىدۇ دېگەن بۇ ئاساسلىق مەسىلىگە كەلگەندە، بىمەنە گەپ سېتىپ ئۆتۈپ كەتكەن.

(33) 18-ئەسىردىكى سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئەڭ تەلۈە ئالقىغۇچىسى، بىز كۆپ قېتىم نەقىل ئالغان «قول سانائەت ۋە سودا توغرىسىدا» دېگەن ئەسەرنىڭ ئاپتورى بۇ مەسىلىنى ناھايىتى قالايمىقان بايان قىلغان بولسىمۇ، بۇ نۇقتىنى توغرا سېزىپ يېتىپ مۇنداق دېگەن: «بىمەكلىك ۋە باشقا تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنىڭ باھاسى ئەمگەك باھاسىنى ئەمەس (ئۇ ئەمگەك باھاسىنى نامىدىكى كۈنلۈك ياكى ھەپتىلىك ئىش ھەققى دەپ چۈشىنىدۇ)، بەلكى ئەمگەك مىقدارىنى بەلگىلەيدۇ، ئەگەر تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنىڭ باھاسى زور دەرىجىدە تۆۋەنلىسە، تەبىئىكى سىلەر ئەمگەك مىقدارىنى مۇناسىپ ئازايتىسىلەر... ئەمگەك باھاسىنى ئۆستۈرۈش ياكى تۆۋەنلىتىشتە ئەمگەك باھاسىنىڭ نامىدىكى سوممىسىنى ئۆزگەرتىشتىن باشقا يەنە تۇرلۇك ئۇسۇل بارلىقى زاۋۇت خوجايىنلىرىغا ئايان» ([ج·كۇننىڭخام] «قول سانائەت ۋە سودا توغرىسىدا» 48- ۋە 61-بەتلەر). ن·ۋ·سېنيۇر ئۆزىنىڭ «ئىش ھەققى نىسبىتى توغرىسىدا قىلغان ئۈچ نوتۇق» (1830-يىل لوندون نەشرى)دە ۋېستېرنىڭ ئەسرىنى ھېچقانداق نەقىل بەلگىسى ئىشلەتمەي كۆچۈرۈپ كېلىپ، مۇنداق دەيدۇ: «ئىشچى ئاساسلىقى ئىش ھەققىنىڭ مىقدارىغا كۆڭۈل بۆلىدۇ» (15-بەت). دېمەك، ئىشچى ئاساسلىقى ئۆزى بەرگەن نەرسىگە، يەنى ئەمگەك مىقدارىغا ئەمەس، بەلكى ئۆزى ئېرىشىدىغان نەرسىگە، يەنى نامىدىكى ئىش ھەققى سوممىسىغا كۆڭۈل بۆلىدۇ!

ئادەتتىكى قانۇنىيەت مۇنداق: ئەگەر كۈنلۈك، ھەپتىلىك ئەمگەك ۋاھاكازالارنىڭ مىقدارى بەلگىلەنگەن بولسا، ئۇنداقتا كۈنلۈك ياكى ھەپتىلىك ئىش ھەققى ئەمگەك باھاسىنى بەلگىلەيدۇ، لېكىن ئەمگەك باھاسىنىڭ ئۆزى ياكى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ، ياكى ئەمگەك كۈچى باھاسىنىڭ ئۆز قىممىتىدىن چەتنىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. ئەكسىچە، ئەگەر ئەمگەك باھاسى بېكىتىلگەن بولسا، ئۇنداقتا كۈنلۈك ياكى ھەپتىلىك ئىش ھەققى كۈنلۈك ياكى ھەپتىلىك ئەمگەكنىڭ مىقدارىنى بەلگىلەيدۇ.

ۋاقتقا قاراپ بېرىلمىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئۆلچىمى بىرلىكى يەنى بىر سائەتلىك ئەمگەكنىڭ باھاسى ئەمگەك كۈچىنىڭ كۈنلۈك قىممىتىنى ئادەتتىكى ئىش كۈنى سائىتىگە بۆلۈشتىن ھاسىل بولغان بۆلۈنمىگە تەڭ بولىدۇ. بىر ئادەتتىكى ئىش كۈننىنى 12 سائەت، ئەمگەك كۈچىنىڭ كۈنلۈك قىممىتىنى 3 شىللىڭ، يەنى ئالتە سائەتلىك ئەمگەكتە يارىتىلغان قىممىتى بار مەھسۇلات دەپ پەرەز قىلايلى، بۇنداق بولغاندا، بىر سائەتلىك ئەمگەكنىڭ باھاسى 3 پېنس، ئۇنىڭ قىممىتى بار مەھسۇلاتى 6 پېنس بولىدۇ. ئەگەر ھازىر ئىشچىنىڭ بىر كۈنلۈك ئىشى 12 سائەتكە يەتمىسە (ياكى بىر ھەپتىدە ئالتە كۈنگە يەتمىسە)، مەسىلەن ئارىن ئالتە ياكى سەككىز سائەت ئىشلىسە، ئۇنداقتا مۇشۇ ئەمگەك باھاسى بويىچە ھېسابلىغاندا، ئۇ 2 شىللىڭ ياكى $1\frac{1}{2}$ شىللىڭ كۈنلۈك ئىش ھەققىگلا ئېرىشىدۇ.(34) چۈنكى پەرەزگە

(34) بۇنداق بىنورمال تولۇق ئىشلىمەسلىكنىڭ تەسىرى ئىش كۈنىنى قانۇن ئارقىلىق مەجبۇرىي ئومۇميۈزلۈك قىسقارتىشنىڭ تەسىرى بىلەن تامامەن ئوخشىمايدۇ. ئالدىنقىسى ئىش كۈنىنىڭ مۇتلەق ئۇزارتىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولۇپ، ئۇ 15 سائەتلىك ئىش كۈنىدە يۈز بېرىدۇ، ئوخشاشلا 6 سائەتلىك ئىش كۈنىدىمۇ يۈز بېرىدۇ. نورمال ئەمگەك باھاسى بىرىنچى خىل ھالدا، ئىشچىنىڭ كۈنلۈك ئوتتۇرىچە ئەمگىكى 15 سائەت بويىچە ھېسابلىنىدۇ، ئىككىنچى خىل

ئاساسلانغاندا، ئىشچى ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچى قىممىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان كۈنلۈك ئىش ھەققىنى تېپىش ئۈچۈن، بىر كۈندە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئالتە سائەت ئىشلىشى كېرەك، يەنە شۇ پەرەزگە ئاساسلانغاندا، ئۇ ھەربىر سائەتنىڭ يېرىمىدا ئۆزى ئۈچۈن ئىشلىسە، يېرىمىدا كاپىتالىست ئۈچۈن ئىشلەيدۇ، شۇڭلاشقا ناھايىتى ئېنىقكى، ئەگەر ئۇنىڭ ئىشلىگەن ۋاقتى 12 سائەتكە يەتمىسە، ئۇ ئالتە سائەتلىك ئەمگەك بىلەن يارىتىلغان مەھسۇلاتنىڭ قىممىتىگە ئېرىشەلمەيدۇ. بىز ھەددىدىن زىيادە ئەمگەكنىڭ يامان ئاقىۋىتىنى ئالدىدا كۆرۈپ ئۆتتۇق، بۇ يەردە بىز يەنە ئىشچىنىڭ ئىشلىگەن ۋاقتى تولۇق بولماسلىقى تۈپەيلى تارتىدىغان ئازابىدىن ئۇقۇبىتىنىڭ مەنبەسىنى بايقايمىز.

ئەگەر سائەتلىك ئىش ھەققى تۆۋەندىكى ئۇسۇل بىلەن بېكىتىلسە، يەنى كاپىتالىستنىڭ مەجبۇرىيىتى كۈنلۈك ياكى ھەپتىلىك ئىش ھەققى تۆلەش بولماستىن، بەلكى يالانما ئىشچى قانچە سائەت ئەمگەك قىلسا شۇنچە سائەتلىك ئىش ھەققىنى تۆلەشكە رازى بولسا، ئۇنداقتا، كاپىتالىست ئىشچىنىڭ ئىش ۋاقتىنى دەسلەپتە سائەتلىك ئىش ھەققى ياكى ئەمگەك باھاسىنى ھېسابلاشنىڭ ئۆلچەم بىرلىكى قىلىنغان ئاساس ۋاقىتتىنمۇ ئازايتىۋېتىدۇ. چۈنكى بۇ ئۆلچەم بىرلىكى ئەمگەك كۈچىنىڭ كۈنلۈك قىممىتى / مۇئەييەن سائەتلىك ئىش كۈنى نىسبىتى بويىچە بېكىتىلگەن، شۇڭا، ئىش كۈنى مۇئەييەن سائەت سانىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان ھامان، بۇنداق ئۆلچەم بىرلىكى تەبىئىي ھالدا ئۆزىنىڭ ھەرقانداق مەنىسىنى يوقىتىدۇ. ھەقلىق ئەمگەك بىلەن ھەقسىز ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش

ھالدا، كۈنلۈك ئوتتۇرىچە ئەمگىكى ئالتە سائەت بويىچە ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئەگەر ئىشچى بىرىنچى خىل ھالدا ئاران $7\frac{1}{2}$ سائەت، ئىككىنچى خىل ھالدا ئاران ئۈچ سائەت يالانما، نەتىجە ئوخشاش بولىدۇ.

يوقىلىدۇ. ئەمدى كاپىتالىست ئىشچىنى ئۆز جېنىنى قامداشقا زۆرۈر بولغان ئەمگەك ۋاقتىنى توشقۇزۇپ ئىشلەتكۈزمەيمۇ، ئىشچىدىن مەلۇم مىقداردىكى ئوشۇق ئەمگەكنى شىلۋالىدۇ. كاپىتالىست ئەمگەكنىڭ ھەرقانداق قائىدىسىنى بۇزۇپ، تامامەن ئۆز خاھىشى ۋە كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتى بويىچە، كىشىنى تازا شۇركەندۈرىدىغان ھەددىدىن ئارتۇق ئەمگەك بىلەن نەسىپىي ياكى تامامەن ئىشسىزلىقنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇۋېتىشى مۇمكىن. كاپىتالىست «نورمال ئەمگەك باھاسى»نى تۆلەش باھانىسى بىلەن، ئىش كۈنىنى نورمال چەكتىن ئاشۇرۇپ ئۇزارتىپ، ئىشچىغا ھەرقانداق مۇناسىپ تولۇقلىمىنى بەرمەسلىكى مۇمكىن. شۇڭا، لوندوندىكى بىناكارلىق ئىشچىلىرى كاپىتالىستلارنىڭ بۇنداق سائەتلىك ئىش ھەققىنى مەجبۇرىي يولغا قويۇش غەرىزىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، تامامەن ئەقىلغە مۇۋاپىق بىر قوزغىلاڭنى (1860-يىلى) قوزغىغانىدى. قانۇنداً ئىش كۈنىگە چەك قويۇلۇشى بىلەن بۇنداق نامۇۋاپىق ئىشلارغا خاتىمە بېرىلگەن بولسىمۇ، ئەمما، بۇنداق چەكلىمە ماشىنىلارنىڭ رىقابىتى، ئىشلىتىلىدىغان ئىشچىلارنىڭ سۈپەت جەھەتتىكى ئۆزگىرىشى قىسمەن ۋە ئومۇمىيۈزلۈك كرىزىس تۈپەيلىدىن كېلىپ چىقىدىغان تولۇق ئىش ۋاقتى بىلەن بەنت بولالماسلىقتەك ئەھۋاللارنى يوقىتالمايدۇ، ئەلۋەتتە.

كۈنلۈك ياكى ھەپتىلىك ئىش ھەققى كۆپەيگەن ئەھۋالدا، ئەمگەك باھاسى نام جەھەتتىن ئۆزگەرمەي ساقلىنىپ قالىدۇ، ھەتتا ئۇنىڭ نورمال سەۋىيىسىدىنمۇ تۆۋەنلەيدۇ. بۇ ھال ئەمگەك باھاسى ياكى سائەتلىك ئەمگەك باھاسى ئۆزگەرمىگەنلىك ئۈستىگە ئىش كۈنى ئادەتتىكى چېكىدىن ئېشىپ كەتكەندىلا يۈز بېرىدۇ. ئەمگەك كۈچىنىڭ كۈنلۈك قىممىتى / ئىش كۈنى

بۇ ئاددىي كەسىر ساندا، مەخرەج كۆپەيسە، سۈرەت تېخىمۇ تېز كۆپىيىدۇ. ئەمگەك كۈچىنىڭ خورىشى تۈپەيلىدىن، ئەمگەك كۈچىنىڭ

قىممىتى ئەمگەك كۈچىنىڭ ئۆز فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلىش ۋاقتى بىلەن تەڭ ئاشىدۇ، يەنە كېلىپ ئالدىنقىسىنىڭ ئېشىش نىسبىتى كېيىنكىسىگە قارىغاندا تېخىمۇ تېز بولىدۇ. شۇڭا، ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن ھەم ئەمگەك ۋاقتى قانۇننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمىغان نۇرغۇن سانائەت تارماقلىرىدا، مۇئەييەن سانائەت سانىغا يەتكەن (مەسىلەن 10 سائەتكە توشقان) ئىش كۈننى نورمال ("normal working day"[«نورمال ئىش كۈنى»]، "the day' s work" [«كۈنلۈك ئەمگەك»]، "hours of work" the regular [«مۇنتىزم ئەمگەك ۋاقتى»]) قىلىدىغان ئادەت تەبىئىي شەكىللەنگەن. بۇ چەكتىن ئېشىپ كەتكەن ئەمگەك ۋاقتى نورمىدىن تاشقىرى ۋاقىت بولۇپ شەكىللەنگەن ھەمدە سائەت ئۆلچىمى بىرلىكى قىلىنىپ ئىش ھەققىدىن سىرت ئادەمنىڭ ئىچى سىرىلغۇدەك دەرىجىدە ئاز بولسىمۇ پۇل قوشۇپ بېرىلگەن.(35) نورمال ئىش كۈنى بۇ يەردە ئەمەلىي ئىش كۈنىنىڭ بىر قىسمى قاتارىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، يەنە كېلىپ پۈتۈن بىر يىل ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئەمەلىي ئىش كۈنى ھەمىشە نورمال ئىش كۈنىدىنمۇ ئۇزۇن بولىدۇ. (36) بىرتانىيەدىكى ھەر خىل سانائەت تارماقلىرىدا، ئىش كۈننىڭ ئۇزارتىلىشى نورمال چەكتىن

(35) «نورمىدىن تاشقىرى ئىشلىگەن ۋاقىتقا بېرىلىدىغان ھەق نىسبىتى (تور توقۇش كەسپىدە) ئىنتايىن تۆۋەن، ھەر سائىتى ئۈچۈن 1/2 پېنس بېرىدۇ، ھەتتا ئۇ ئىشچىلارنىڭ سالامەتلىكى ۋە ھاياتىغا يەتكۈزىدىغان زور زىيىنى بىلەن كەسكىن سىلىشتۇرما بولۇپلا قالماستىن، نورمىدىن تاشقىرى ئىشلىگەن ۋاقىتقا بېرىلگەن بۇ ئازغىنە ھەق ھەمىشە نورمىدىن تاشقىرى ئىشلەشكە كېتىدىغان يېمەك-ئىچمەك ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان.» («بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 2-نومۇرلۇق دوكلات» 16-بەت، 17-نومۇرلۇق)

(36) مەسىلەن، زاۋۇت قانۇنى يېقىنقى كۈنلەردە يولغا قويۇلۇشتىن ئىلگىرى، تام قەغىزى ئىشلەش كەسپىدە ئەھۋال شۇنداق بولغان. «بىز توختىماي ئىشلەيمىز، تاماق يەۋالغۇدەك ۋاقىتمۇ يوق، نەتىجىدە 10 يېرىم سائەتلىك كۈنلۈك ئىش چوشتىن كېيىن سائەت تۆت يېرىمدا ئاخىرلىشىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقىتنىڭ ھەممىسى نورمىدىن تاشقىرى ۋاقىت بولىدۇ، كۆپىنچە

ئېشىپ كەتكەن چاغدا، ئەمگەك باھاسىنىڭ ئېشىشى بىلەن مۇنداق بىر ئەھۋال كېلىپ چىققان، يەنى ئاتالمىش نورمال ئىش ۋاقتى ئىچىدىكى ئەمگەكنىڭ باھاسى ناھايىتى تۆۋەن بولغان، شۇنىڭ بىلەن يېتەرلىك ئىش ھەققىگە ئېرىشىشنى ئويلايدىغان ئىشچىلار نورمىدىن تاشقىرى ۋاقىتتا ئىش ھەققى يۇقىرىراق ئىشنى قىلىشقا مەجبۇر بولغان. (37) قانۇن ئارقىلىق ئىش كۈنىگە چەكلىمە قويۇلۇشى بىلەن بۇنداق ئوشۇق

ھاللاردا بۇ ۋاقىت چوشتىن كېيىن سائەت ئالتىدىن بۇرۇن ئاخىرلاشمايدۇ. شۇڭا، ئەمەلىيەتتە بىز يىلىۋىي نورمىدىن تاشقىرى ئىشلىگەن بولمىز.» (ئا. سمىت ئەپەندىنىڭ گۇۋاھلىق سۆزى، «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 1-نومۇرلۇق دوكلات» 125-بەتكە بېسىلغان)

(37) مەسىلەن، شوتلاندىيەنىڭ ئاقارتىش كەسپىدە شۇنداق بولغان. «شوتلاندىيەنىڭ بەزى جايلىرىدا، بۇ كەسىپلەر (1862-يىلى زاۋۇت قانۇنى يولغا قويۇلۇشتىن ئىلگىرى) نورمىدىن تاشقىرى ۋاقىت تۆزۈمى بويىچە ئىشلىگەن، يەنى 10 سائەت نورمال ئىش كۈنى ھېسابلانغان. بۇ ۋاقىت ئىچىدە ھەر بىر كىشى 1 شىللىڭ 2 پېنسكە ئېرىشكەن. لېكىن ھەر كۈنى يەنە ئۈچ سائەتتىن تۆت سائەتكىچە نورمىدىن تاشقىرى ۋاقىت بولۇپ، ھەر سائىتى ئۈچۈن 3 پېنس ھەق ئېلىشقا توغرا كېلەتتى. بۇنداق تۆزۈمنى يولغا قويۇش نەتىجىسىدە نورمال ۋاقىتتىلا ئەمگەك قىلىدىغانلار ھەپتىدە ئاران 8 شىللىڭ ئىش ھەققى ئالالايتتى. نورمىدىن تاشقىرى ۋاقىتتا ئىشلىمىسە، ئۇنىڭ ئىش ھەققى يەتمەيتتى.» («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1863-يىل 4-ئاينىڭ 30-كۈنى» 10-بەت) بۇنداق «نورمىدىن تاشقىرى ۋاقىتقا بېرىلگەن ھەق ئىشچىلارنى قىزىقتۇرىدىغان نەرسە ئىدىكى، ئىشچى ئۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسىتەلمەيتتى» («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1848-يىل 4-ئاينىڭ 30-كۈنى» 5-بەت). لوندوننىڭ ستى كوچىسىدىكى كىتاب تۇپلەش كەسپىگە 14-15 ياشلاردىكى نۇرغۇن قىز باللار يالالانغان، يەنە تېخى شاگىرتلىق توختامى تۈزۈلۈپ، بەلگىلىك ئەمگەك سائىتى بەلگىلەنگەن. شۇنداق تۇرۇغلۇقمۇ، ھەر ئاينىڭ ئاخىرقى ھەپتىسىدە ئۇلار يېشى چوڭ ئەر ئىشچىلار بىلەن بىللە كېچە سائەت 10، 11، 12-لەرگىچە، ھەتتا كېچە سائەت بىرگىچە ئىشلىگەن. «خوجايىن ئۇلارنى قوشۇپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ۋە بىر ۋاقلىق مول كېچىلىك تاماق پۇلى بىلەن قىزىقتۇرغان»، ئۇلار بۇ كېچىلىك تاماقنى يېقىن ئەتراپتىكى قاۋاقخانىلاردا يەيدىكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ «ياش پەرىشتىلەر» ئارىسىدا ئىنتايىن ئەخلاقسىزلىق پەيدا بولغان («بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 5-نومۇرلۇق دوكلات» 44-بەت 191-نومۇرلۇق). ئەمما ئۇلارنىڭ بۇ قىلمىشلىرى باشقا كىتابلاردىن باشقا يەنە زور مىقداردىكى ئىنجىل ۋە دىنىي كىتابلارنى تۇپلەش بولى بىلەن يۇيۇلۇپ تۇرغان.

ھەق ئالىدىغان ئىشقا خاتىمە بېرىلگەن. (38)

بىر سانائەت تارمىقىدا ئىش كۈنى قانچە ئۇزۇن بولسا، ئىش ھەققىنىڭ شۇنچە تۆۋەن بولىدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم پاكىت. (39) زاۋۇت تەكشۈرگۈچى ئا. رېدگرېيۇ 1839-يىلىدىن 1859-يىلىغىچە بولغان 20 يىللىق سىلىشتۇرۇپ كۆزىتىش ئارقىلىق بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرگەن. ئۇنىڭ كۆزىتىشىگە ئاساسلانغاندا، ئىش كۈنى 10 سائەت بولۇش قانۇنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان زاۋۇتلاردا ئىش ھەققى ئۆسكەن، لېكىن كۈندە 14-15 سائەتلىك ئىشلەيدىغان زاۋۇتلاردا ئىش ھەققى تۆۋەنلەپ كەتكەن.(40)

«ئەمگەك باھاسى بېكىتىلىپ بولغان چاغدا، كۈنلۈك ياكى ھەپتىلىك ئىش ھەققى سەرپ قىلىنىدىغان ئەمگەك مىقدارىنى بەلگىلەيدۇ» دېگەن بۇ قانۇنىيەتتىن ئالدى بىلەن مۇنداق يەكۈن چىقىرىشقا بولىدۇ: ئەمگەك باھاسى قانچە تۆۋەن بولسا، ئىشچىلارنىڭ ناھايىتى ئاز بولسىمۇ ئوتتۇرىچە ئىش ھەققىنى ئېلىشقا كاپالەتلىك قىلىش

(38) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1863-يىل 4-ئاينىڭ 30-كۈنى» 5-بەتكە قارالسۇن.
1860-يىلدىكى چوڭ ئىش تاشلاش ۋە ئىتتىپاقداشلار ئىش توختىتىش داۋامىدا، لوندوندىكى بىناكارلىق ئىشچىلىرى تۆۋەندىكى ئىككى شەرت ئاستىدا ئالدىن سائەتلىك ئىش ھەققىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا بايانات ئېلان قىلىپ ، ۋەزىيەتكە تامامەن توغرا باھا بەرگەن: 1. ئەمگەكنىڭ سائەتلىك باھاسىنى بەلگىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، توققۇز سائەت ياكى 10 سائەتتىن نورمال ئىش كۈنى قىلىپ بەلگىلەش كېرەك، بەلكى 10 سائەتلىك ئىش كۈنىنىڭ ھەر بىر سائىتىنىڭ باھاسى توققۇز سائەتلىك ئىش كۈنىنىڭ ھەر بىر سائىتىنىڭ باھاسىدىن يۇقىرى بولۇشى كېرەك؛ 2. نورمال ئىش كۈندىن ئېشىپ كەتكەن ھەر بىر سائەت نورمىدىن تاشقىرى ۋاقىت ھېسابلىنىپ، ئۇنىڭغا يۇقىرى ھەق بېرىلىشى كېرەك.

(39) «بۇنىڭدىن باشقا، بۇ ئىنتايىن دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىر پاكىت: ئادەتتە ئەمگەك ۋاقتى ئۇزۇن جايلاردا ئىش ھەققى تۆۋەن بولىدۇ.» («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1863-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 9-بەت) «قورساق توينۇزۇشقىلا يېتىدىغان ئىش ھەققى ئۇچۇن ئىشلەيدىغان ئەمگەك كۆپىنچە بەك ئۇزۇن بولىدۇ.» («ئاممىۋى سەھىيە. 6-نومۇرلۇق دوكلات. 1863-يىل» 15-بەت)

(40) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1860-يىل 4-ئاينىڭ 30-كۈنى» 31-، 32-بەتلەر.

ئۇچۇن سەرپ قىلىدىغان ئەمگەك مىقدارى مۇقەررەر شۇنچە چوڭ بولىدۇ، ياكى ئىش كۈنى مۇقەررەر شۇنچە ئۇزۇن بولىدۇ. ئەمگەك باھاسىنىڭ ئەرزان بولۇشى بۇ يەردە ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىشقا تۈرتكە بولۇش رولىنى ئويناپدۇ.(41)

لېكىن، ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۇزىرىشى ئەكسىچە ئۆز نۆۋىتىدە ئەمگەك باھاسىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىگە، شۇنىڭ بىلەن بىللە كۈنلۈك ياكى ھەپتىلىك ئىش ھەققىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدۇ.

ئەمگەك باھاسى $\frac{\text{ئەمگەك كۈچىنىڭ كۈنلۈك قىممىتى}}{\text{مۇئەييەن سائەتلىك ئىش كۈنى}}$ ئارقىلىق بەلگىلىنىدىغان بۇ پاكىت شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى: ئەگەر ھېچقانداق تۈلەم بولمسا، يالغۇز ئىش كۈنىنىڭ ئۇزارتىلىشى ئەمگەك باھاسىنى تۆۋەنلىتۈېتىشى مۇمكىن. لېكىن كاپىتالىستقا ئىش كۈنىنى ئۇزاقچە ئۇزارتىش ئىمكانىيىتىنى بېرىدىغان ئەھۋال، ئەڭ دەسلەپتە ئۇنىڭغا شۇنداق ئىمكانىيەت بەرگەن بىلەن ئاخىردا كاپىتالىستنى ئەمگەك باھاسىنى نام جەھەتتە تۆۋەنلىتىشكە مەجبۇر قىلىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئەمگەك سائەت سانى كۆپىيىدۇ، لېكىن ئومۇمىي باھا يەنى كۈنلۈك ياكى ھەپتىلىك ئىش ھەققى تۆۋەنلەيدۇ. بۇ يەردە ئىككى خىل

(41) مەسىلەن، ئەنگلىيىدە مخنى قولدا ئىشلەپچىقىرىدىغان ئەمگەك باھاسىنىڭ تۆۋەن بولۇشى تۇپەيلىدىن، ھەر كۈنى 15 سائەت ئىشلىگەندىلا ئالدىن ئىنتايىن ئازغىنە ھەپتىلىك ئىش ھەققىگە ئېرىشەلەيدۇ. «بۇ ئەتىگەندىن كەچكىچە ھەرىپ-چارچاپ خىلى كۆپ سائەتلەپ ئىشلىگەندىلا، ئالدىن 11 پېنس ياكى 1 شىللىڭ تاپالايدۇ، يەنە كېلىپ بۇنىڭدىن يەنە $2\frac{1}{2}$ دىن 3 پېنسقىچە پۇل قورال-سايمانىنىڭ ئۇپرىشى، يېقىلغۇنىڭ خورىشى ۋە تۆمۈر چىقىرىندىسى ئۈچۇن تۆتۈپ قىلىنىدۇ.» («بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 3-نومۇرلۇق دوكلات» 136-بەت 671-نومۇرلۇق) ئىش ۋاقتى ئوخشاش ئۇزۇن ۋاقىت ئىچىدە ئايال ئىشچىلار ھەپتىدە ئالان 5 شىللىڭ ئىش ھەققى ئالىدۇ (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 137-بەت 674-نومۇرلۇق).

ئەھۋالنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە قىلىدۇ. ئەگەر بىر ئادەم بىر يېرىم ئادەم ياكى ئىككى ئادەمنىڭ ئىشىنى ئورۇنلىسا، ئۇنداقتا بازاردا ئەمگەك كۇچىنىڭ تەمىناتى ئۆزگەرمىگەن تەقدىردىمۇ، ئەمگەك تەمىناتى يەنىلا ئېشىپ بارىدۇ. بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت كاپىتالىستنى ئەمگەك باھاسىنى تۆۋەنلىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ، ئەمگەك باھاسىنىڭ تۆۋەنلىشى ئۆز نۆۋىتىدە كاپىتالىستنى ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. (42) لېكىن بۇنداق بىنورمال يەنى ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە سەۋىيىدىن ئېشىپ كەتكەن ھەقسىز ئەمگەك مىقدارىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى ناھايىتى تېزلىكتە كاپىتالىستلارنىڭ ئۆز ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت ۋاستىسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. تاۋار باھاسىنىڭ بىر قىسمى ئەمگەك باھاسىدىن ھاسىل بولىدۇ. ئەمگەك باھاسىنىڭ ھەقسىز قىسمىنى تاۋار باھاسىغا ھېسابلاشنىڭ ھاجىتى يوق. ئۇنى تاۋار سېتىۋالغۇچىلارغا ھەدىيە قىلىپ بېرىش مۇمكىن. بۇ رىقابەت يارىدىمى بىلەن قويۇلغان بىرىنچى قەدەم. رىقابەتنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن ئورۇنلىنىدىغان ئىككىنچى قەدەم شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، تاۋارنىڭ سېتىش باھاسىدىن ھېچبولمىغاندا ئىش كۈننىي ئۇزارتىش يولى بىلەن پەيدا بولغان بىنورمال قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىنى چىقىرىۋېتىش لازىم. تاۋارنىڭ بىنورمال ئەرزان سېتىش باھاسى مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن ۋۇجۇدقا كېلىدۇ، دەسلەپتە ئاندىساندا كۆرۈلىدىغان بۇ باھا كېيىن بارلىبارا مۇقىملىشىپ قالىدۇ ھەمدە شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئەمگەك

(42) مەسىلەن، زاۋۇت ئىشچىسى ئادەتتىكىچە كۆپ ئىشلەش سائەتلىرىدە ئىشلەشتىن باش تارتسا، «ئۇنىڭ ئورنىنى كۆپرەك ئىشلەشنى خالايدىغان ئىشچى ئالىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىشسىز قالىدۇ» («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1848-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» گۈۋاھلىق سۆز 39-بەت، 58-نومۇرلۇق). «ئەگەر بىر ئادەم ئىككى ئادەمنىڭ ئىشىنى ئىشلىسە... پايدا نىسبىتى ئادەتتە ئۆسىدۇ... چۈنكى بۇنداق ئۇسۇلنىم ئەمگەكنىڭ باھاسىنى تۆۋەنلىتىدۇ.» (سېنيۇر «ئىش ھەققى نىسبىتى توغرىسىدا ئۇچ نوتۇق» 1830-يىل لوندون نەشرى 15-بەت)

ۋاقتىنىڭ ئۇزىرىشى ۋە ئىنتايىن تۆۋەن ئىش ھەققى ئۈچۈن ئۆزگەرمەس ئاساس بولۇپ قالىدۇ، دەسلەپكى بۇنداق سېتىش باھاسى ھەقىقەتەن مۇشۇنداق ئەھۋاللار كەلتۈرۈپ چىقارغان نەتىجە ھېسابلىنىدۇ. بىز بۇ ھەرىكەتنى كۆرسىتىپلا ئۆتىمىز، چۈنكى رىقابەتنى تەھلىل قىلىش بۇ يەردە قىلىدىغان ئىشىمىز ئەمەس[401]. ئەمما بىز يەنىلا كاپىتالىستنىڭ ئۆز ئىقرارىنى ئاڭلاپ ئۆتەيلى.

«بېرمىنھامدا خوجايىنلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت شۇنداق كەسكىن بولغان، شۇ سەۋەبتىن ئارىمىزدىكى بەزى كىشىلەر خوجايىنلىق سالاھىيتى بىلەن ئۆزلىرى ئادەتتە نومۇس قىلىدىغان ئىشلارنى قىلىۋاتىدۇ؛ لېكىن مۇشۇنداق تۇرۇپ كۆپ پۇل تاپالمىغان تەقدىردىمۇ، ئاممىغا بۇنىڭدىن نەپ تېگىدۇ.»(43)

لوندوندا بولكا پىشۇرۇپ ساتىدىغان ئىككى خىل خوجايىنىڭ بارلىقى ئېسىمىزدە، ئۇنىڭ بىر خىلى بولكىنى پۇتۇن باھا بويىچە ساتىدۇ، يەنە بىر خىلى نورمال باھادىن تۆۋەن باھادا ساتىدۇ①. «پۇتۇن باھا بىلەن ساتقۇچى» پارلامېنت تەكشۈرۈش كومىتېتىغا ئۆزىنىڭ رىقابەتچىسىنى ئەيىبلەپ مۇنداق دەيدۇ:

«ئۇلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشىدىكى سەۋەب، بىرىنچىدىن، ئۇلار جامائەتنى ئالداۋاتىدۇ (تاۋاردا ساختىپەزلىك قىلىش ئارقىلىق)، ئىككىنچىدىن، ئىشچىلارغا 12 سائەتلىك ئىش ھەققى بېرىپ، ئۇلاردىن 18 سائەتلىك ئەمگەك ئۇندۇرۇۋاتىدۇ... ئىشچىنىڭ ھەقسىز ئەمگىكىنى رىقابەت كۈرىشىنىڭ ۋاسىتىسى قىلىۋاتىدۇ... بولكا خوجايىنلىرى ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتكېچىلىك ئەمگەكنى بىكار قىلالماسلىقنىڭ سەۋەبى. تۆۋەن باھادا ساتقۇچى بولكىنى تەنەرخ باھاسى (ئۇ ئۇن باھاسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ)دىن تۆۋەن باھادا ساتىدۇ، لېكىن ئۇ ھەرگىز

(43) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 3-نومۇرلۇق دوكلات» گۈۋاھلىق سۆز 66-بەت، 22-نومۇرلۇق.

① مۇشۇ تومنىڭ 324-بېتىگە قارالا. ——تۈزگۈچىدىن

زىيان تارتمايدۇ، چۈنكى ئۇ ئىشچىلاردىن تېخىمۇ كۆپ ئەمگەك ئۈندۈرۈۋالىدۇ. ئەگەر مەن ئۆز ئىشچىلىرىمنى پەقەت 12 سائەت ئىشلەتسەم، خوشنام ئۆز ئىشچىلىرىنى 18 سائەت ياكى 20 سائەت ئىشلەتسە، مۇقەررەركى، ئۇ سېتىش باھاسى جەھەتتە مېنى مەغلۇپ قىلىدۇ. ئەگەر ئىشچىلار ئىش ۋاقتىدىن ئۈشۈق ئىشلىگەن ھەققىنى چېكى تۈرۈپ تەلەپ قىلالىغان بولسا، بۇنداق نەيرەڭ شۇ زامان توگەشكە بولاتتى... تۆۋەن باھادا ساتقۇچى ياللىغان ئىشچىلارنىڭ زور بىر قىسمى چەت ئەللىك كىشىلەر، ياش باللار ۋە قولغا كەلتۈرۈش مۇمكىن بولغان ھەرقانداق ئىش ھەققىگە قانائەت قىلىشقا مەجبۇر بولغان باشقا كىشىلەر.» (44)

بۇنداق شىكايەتنىڭ قىزغىنلىق بولۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ كاپىتالىستنىڭ كاللىسىدا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ساختا كۆرۈنۈشلا ئەكس ئېتىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئەمگەكنىڭ نورمال باھاسىنىڭ مۇئەييەن مىقداردىكى ھەقسىز ئەمگەكنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى ھەمدە دەل مۇشۇنداق ھەقسىز ئەمگەك كاپىتالىست ئالىدىغان پايدىنىڭ نورمال مەنبەسى ئىكەنلىكىنى كاپىتالىست بىلمەيدۇ. ئۈشۈق ئەمگەك ۋاقتىدىن ئىبارەت بۇ كاتېگورىيە كاپىتالىستقا نىسبەتەن ئېيتقاندا تۇيۇقسىز مەۋجۇت ئەمەس، چۈنكى ئۈشۈق ئەمگەك ۋاقتى نورمال ئىش كۈنىگە كىرگۈزۈلگەن بولىدۇ، بەلكى بۇ نورمال ئىش كۈنى كاپىتالىستنىڭ قارىشىدا كۈنلۈك ئىش ھەققى قاتاردا تۆلەنگەن ھېسابلىنىدۇ. لېكىن نورمىدىن تاشقىرى ۋاقىت، يەنى ئىش كۈنىنى ئادەتتىكى ئەمگەك باھاسىغا ماس كېلىدىغان چەكتىن ئاشۇرۇپ ئۇزارتۇۋېتىش كاپىتالىستقا نىسبەتەن ئېيتقاندا ھەقسىز ئەمگەك مەۋجۇت.

(44) «بولكا ئىشچىلىرىنىڭ ئايال پادىشاھنىڭ ئېچكى ئىشلار ۋەزىرىگە سۇنغان ئەرزى ھەققىدىكى دوكلات» 1862-يىل لوندون نەشرى 52-بەت ۋە ئوخشاش دوكلات، گۇۋاھلىق سۆز 479-، 359-، 27-نومۇرلۇق. ئەمما، پۈتۈن باھادا ساتقۇچى، ئالدىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ۋە ئۇلارنىڭ جارچىسى بېننىتنىڭ ئىقرار قىلغىنىدەك، ئۆز ئىشچىلىرىنى «ئىشنى كەچقۇرۇن سائەت 11دە ياكى تېخىمۇ بالدۇراق باشلاشقا مەجبۇر قىلىدۇ ھەمدە كۆپىنچە ئىشنى ئىككىنچى كۈنى كەچقۇرۇن سائەت يەتتىگىچە داۋام قىلدۇرىدۇ» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 22-بەت).①

① بۇ تومنىڭ 471- ، 472-بەتلىرىگە قارالسۇن. ——تۈزگۈچىدىن

كاپىتالىست ئۆزىنىڭ تۆۋەن باھادا ساتقۇچى رىقابەتچىسىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ھەتتا بۇنداق نورمىدىن تاشقىرى ۋاقىتقا ئۈشۈق ھەق بېرىدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. لېكىن ئۇ بۇنداق ئۈشۈق ھەقنىڭمۇ ئادەتتىكى سائەتلىك ئەمگەك باھاسىغا ئوخشاش، ھەقسىز ئەمگەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى يەنىلا بىلمەيدۇ. مەسىلەن، 12 سائەتلىك ئىش كۈنىنىڭ بىر سائەتلىك باھاسى 3 پېنس، يەنى 1/2 ئەمگەك سائىتىدە يارىتىلغان مەھسۇلاتنىڭ قىممىتىگە تەڭ، نورمىدىن تاشقىرى سائەتلىك ئەمگەك باھاسى 4 پېنس، يەنى 2/3 ئەمگەك سائىتىدە يارىتىلغان مەھسۇلاتنىڭ قىممىتىگە تەڭ بولسۇن. بىرىنچى ھالدا، كاپىتالىست 1/2 سائەتلىك ئەمگەكنى ھەقسىز ئىگىلىۋالىدۇ، ئىككىنچى ھالدا، 1/3 سائەتلىك ئەمگەكنى ھەقسىز ئىگىلىۋالىدۇ.

19-باب
ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى

ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ئەمگەك كۆچىنىڭ قىممىتى ياكى باھاسىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولغىنىدەك، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلىدىنلا ئىبارەت.

ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى يولغا قويۇلغان ئەھۋالدا، بىر قاراشتىلا ئىشچىنىڭ ساتقان ئىستېمال قىممىتى ئۇنىڭ ئەمگەك كۆچىنىڭ فۇنكسىيىسى يەنى جانلىق ئەمگەك ئەمەس، بەلكى مەھسۇلاتتا ئوبيېكتلاشقان ئەمگەكتەك، بۇنداق ئەمگەكنىڭ باھاسى ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىدىكىدەك ئەمگەك كۆچىنىڭ كۆنلۈك قىممىتى / مۇئەييەن سائەتلىك ئىش كۈنى دىن ئىبارەت دېگەن بۇ كەسىر سان بىلەن بەلگىلەنمەستىن، بەلكى ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ ئىش ئۇنۇمى بىلەن بەلگىلىنىدىغاندەك كۆرۈنىدۇ. (45)

(45) «ئىش بويىچە ئىشلەش تۇزۇمى ئىشچىلار تارىخدا مەلۇم بىر دەۋردىن دېرەك بېرىدۇ؛ ئۇ كاپىتالىستنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئاددىي كۆنلۈكچى ئىشچىلارنىڭ ئورنى بىلەن يېقىن كەلگۈسىدە كاپىتالىست بىلەن قول ھۈنەرۋەنلەرنى قوشۇپ باشقۇرۇشتىن ئۈمىد بولغان بىرلەشمە قول ھۈنەرۋەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەنزىلدىن ئىبارەت. ئىش بويىچە ئىشلەيدىغان ئىشچىلار ھەتتا ئۆز خوجايىنلىرىنىڭ كاپىتالغا تايىنىپ ئەمگەك قىلغان چاغلىرىدىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۆز-ئۆزلىرىگە خوجايىندۇر.» (جون ۋاتس «ئىشچىلار ئۈيۇشمىسى ۋە ئىش تاشلاش. ماشىنا ۋە كوپېراتىپ» 1865-يىل مانچېستېر نەشرى. 52-، 53-بەتلەر) مېنىڭ بۇ كىتابچىدىن نەقىل كەلتۈرۈشمىنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇ كىتابچە ھەققەتەن ئاقلىغۇچىلارنىڭ ئاللىبۇرۇن چىرىپ رەسۋاسى چىققان بىمەنە

ئالدى بىلەن، ئىككى خىل ئىش ھەققى شەكلى ئوخشاش كەسىپلەردە بىرلا ۋاقىتتا تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان بۇ پاكىت جەزمەن بۇنداق پەرەزگە بولغان ئىشەنچنى قاتتىق تەۋرىتىپ قويىدۇ. مەسىلەن:

«لوندوندىكى نابورچىكلار ئادەتتە ئىشقا قاراپ ھەق ئالدۇ، ئۇلاردا ۋاقىتقا قاراپ ھەق ئېلىش ئىستىسنادۇر، ئەكسىچە، ھەرقايسى جايلاردىكى نابورچىكلار ئادەتتە ۋاقىتقا قاراپ ھەق ئالىدۇ، ئۇلاردا ئىشقا قاراپ ھەق ئېلىش ئىستىسنادۇر. لوندون پورتىدىكى كېمىسازلىق ئىشچىلىرى ئىشقا قاراپ ھەق ئالىدۇ، ئەنگلىيىنىڭ باشقا پورتلىرىدىكى كېمىسازلىق ئىشچىلىرى بولسا ۋاقىتقا قاراپ ھەق ئالىدۇ.» (46)

لوندوندا، ئەينى بىر خىلدىكى ئىگە-جابدۇق ئىشخانىلىرىدا ئەينى بىر خىلدىكى ئىش بىلەن شوغۇللىنىۋاتقان فرانسىيىلىكلەرگە كۆپ ھاللاردا ئىشقا قاراپ ھەق بېرىلىدۇ، ئەنگلىيىلىكلەرگە ۋاقىتقا قاراپ ھەق بېرىلىدۇ. ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى تۇزۇمى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلغان ھەقىقىي زاۋۇتلاردا، ئايرىم ئەمگەك فۇنكسىيىلىرىگە تېخنىكا جەھەتتىكى سەۋەب تۇپەيلىدىن ئىشقا قاراپ ھېسابلىغىلى بولمىغاچقا، ۋاقىتقا قاراپ ھەق بېرىلىدۇ. (47) ئەمما شۇ

سۆزلىرى بىلەن تولغان سېپىق ئازگال ئىدى. ۋاتس ئەپەندى ئىلگىرى ئوۋېنىزمغا قىزىقىپ كېتىپ 1842-يىلى «سىياسىي ئىقتىسادچىلارنىڭ ئەمەلىيىتى ۋە خىيالى» دېگەن باشقا بىر كىتابچىنى باستۇرۇپ چىقارغان، ئۇنىڭدا مۇلۇكنى بۇلاڭچىلىق دېگەن. بۇ خىلى ئىلگىرىكى گەپ.

(46) ت·ج·دۇننىڭ «ئىشچىلار بىرلەشمىسى ۋە ئىش تاشلاش» 1860-يىل لوندون نەشرى 22-بەت.

(47) بۇ ئىككى خىل ئىش ھەققى شەكلىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا تەڭ مەۋجۇت بولۇشى زاۋۇت خوجايىنلىرىنىڭ ئالدامچىلىق قىلىشغا كۆپ پايدىلىق بولىدىغانلىقىنى تۇڭدۇرىدىكى بۇ مىسال چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ: «بىر زاۋۇت يالليغان 400 ئادەمنىڭ بىرىمى ئىشقا قاراپ ھەق ئالىدۇ، ئىش ۋاقتى ئۇزۇنراق بولسا ئۇلارغا بىۋاستە نەپ تېگىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا 200 ئادەم كۈنلۈك ھەق ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىش ۋاقتى ئىشقا قاراپ ھەق ئالىدىغان ئىشچىغا ئوخشاش ئۇزۇن، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوشۇق ئىش ۋاقتىغا ئالىدىغان ئىش ھەققى ھېچقانچە ئەمەس... 200 ئادەمنىڭ كۈندە

ناھايىتى ئېنىقكى، ئىش ھەققى تۆلەش شەكىللىرىدىن بىرى يەنە بىرىگە قارىغاندا كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا تېخىمۇ پايدىلىق بولسىمۇ، ئىش ھەققى تۆلەش شەكلىدىكى يەرق ئىش ھەققىنىڭ ماھىيىتىنى قىلچىمۇ ئۆزگەرتەلمەيدۇ.

ئاددىي ئىش كۈنىنى 12 سائەت، بۇنىڭ ئالتە سائىتى ھەقلىق، ئالتە سائىتى ھەقسىز ئەمگەك دەپ پەرەز قىلايلى. بىر ئىش كۈنىدە ھاسىل قىلىنغان مەھسۇلاتنىڭ قىممىتىنى 6 شىللىڭ دەپ پەرەز قىلساق، دېمەك بىر ئىش سائىتىدە ھاسىل قىلىنغان مەھسۇلاتنىڭ قىممىتى 6 پېنس بولىدۇ. پەرەزدىكى تەجرىبىلەر شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، ئوتتۇرىچە ئەمگەك سەجىللىقى ۋە ماھارىتىگە ئىگە بولغان ھەمدە بىر خىل بۇيۇمنى ئىشلەپچىقىرىشتا ئەملىيەتتە ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنىلا سەرپ قىلىدىغان بىر ئىشچى 12 سائەت ئىچىدە 24 دانە مەھسۇلات يارىتىدۇ، بۇنىڭدا بۇ مەھسۇلاتلار ئايرىم-ئايرىم مەھسۇلات بولامدۇ، ياكى بۆلۈنمەس بىر مەھسۇلاتنىڭ ئايرىم-ئايرىم ئۆلچىگىلى بولىدىغان قىسىملىرىدىن ئىبارەت بولامدۇ، بەربىر. شۇنداق بولغاندا، بۇ 24 دانە مەھسۇلاتنىڭ قىممىتى ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۆزگەرمەس كاپىتال قىسمىنى چىقىرىۋەتكەندە 6 شىللىك، ھەر بىر مەھسۇلاتنىڭ قىممىتى 3 پېنس بولىدۇ. ئىشچى ھەر بىر مەھسۇلاتتىن $1\frac{1}{2}$ پېنسقا

1/2 سائەتتە ئورۇندايدىغان ئىشى بىر ئادەمنىڭ 50 سائەتتە ئورۇندايدىغان ئىشقا ياكى بىر ئادەمنىڭ بىر ھەپتىلىك ئىشىنىڭ 5/6 قىسمىغا توغرا كېلىدۇ، بۇ كارخانا ئىگىسىگە روشەن پايدا كەلتۈرىدۇ.» («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1860-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 9-بەت) «نورمىدىن ئوشۇق ئىشلەش يەنىلا ھۆكۈم سۈرۈۋاتىدۇ. ھالبۇكى، كۆپ ھاللاردا، قانۇننىڭ ئۆزى، بۇنداق ھادىسىنىڭ پاش قىلىنماسلىقى ۋە ئەيىبكارلارنىڭ جازاغا تارتىلماسلىقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىۋاتىدۇ. مەن ئىلگىرىكى نۇرغۇن دوكلاتلىرىمدا... ئىشقا قاراپ ھەق ئالماي، ھەپتىلىك ھەق ئالىدىغان ئىشچىلارغا قانداق ئادالەتسىزلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدىم.» (لېئونارد خورنېر «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1859-يىل 4-ئاينىڭ 30-كۈنى» 8-9-بەتلەر)

ئېرىشسە، 12 سائەتتە 3 شىللىڭغا ئېرىشىدۇ. ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى يولغا قويۇلغان ئەھۋالدا، ئىشچىنىڭ ئالتە سائەت ئۆزى ئۈچۈن، ئالتە سائەت كاپىتالست ئۈچۈن ئىشلىشنى، ياكى ئۇنىڭ ھەر بىر سائەتتىكى يېرىمىدا ئۆزى ئۈچۈن، يېرىمىدا كاپىتالست ئۈچۈن ئىشلىشنى پەرەز قىلىشىمىزنىڭ پەرقى يوق؛ ئوخشاشلا بۇ يەردە، ھەر بىر دانە مەھسۇلاتنىڭ يېرىمى ھەقلىق، يېرىمى ھەقسىز، ياكى 12 دانە مەھسۇلاتنىڭ باھاسى تولۇقلىما ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى بولۇپ، قالغان 12 دانە مەھسۇلات قوشۇمچە قىممەتنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، دېيىشنىڭمۇ ئوخشاشلا پەرقى يوق.

ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى شەكلى ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى شەكلىگە ئوخشاشلا مۇۋاپىق ئەمەس. مەسىلەن، ئىككى دانە تاۋاردىن سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىنى تۇتۇپ قالغاندا، بىر ئىش سائىتىدە يارىتىلغان مەھسۇلاتنىڭ قىممىتى 6 پېنس بولىدۇ، ئىشچى بۇنىڭدىن 3 پېنس ھەق ئالىدۇ. ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ئەملىيەتتە قىممەت مۇناسىۋىتىنى بۇزۇستە ئىپادىلىمەيدۇ. بۇ يەردە، بىر دانە تاۋارنىڭ قىممىتى ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ئىش ۋاقتى بىلەن ئۆلچەنمەيدۇ، ئەكسىچە، ئىشچى سەرپ قىلغان ئەمگەك ئۈلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتنىڭ سانى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى يولغا قويۇلغان ئەھۋالدا، ئىش ئىشنىڭ داۋام قىلغان ۋاقتى بىلەن بۇزۇستە ئۆلچىنىدۇ؛ ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى يولغا قويۇلغان ئەھۋالدا بولسا، مۇئەييەن ۋاقىت ئىچىدىكى ئەمگەك مۇجەسسەملەشكەن مەھسۇلاتنىڭ سانى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. (48) ئىش ۋاقتىنىڭ باھاسى ئاخىرقى ھېسابتا:

(48) «ئىش ھەققىنى ھېسابلاشنىڭ ئىككى خىل ئۇسۇلى بار، يا ئەمگەكنىڭ سەجىل ۋاقتى بىلەن، يا ئەمگەك مەھسۇلاتى بويىچە ھېسابلىنىدۇ.» («سىياسىي-ئىقتىساد قائىدىلىرى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» 1796-يىل پارىژ نەشرى 32-بەت) بۇ نامسز ئەسەرنىڭ ئاپتورى ـــ ج. گارنىي.

كۈنلۈك ئەمگەك قىممىتى=ئىش كۈچىنىڭ كۈنلۈك قىممىتى دېگەن تەكلىمە بىلەن بەلگىلىنىدۇ. شۇڭا، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلىدىنلا ئىبارەت.

ئەمدى ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەپسىلىيرەك تەكشۈرۈپ ئۆتىمىز.

بۇ يەردە، ئەمگەكنىڭ سۈپىتى مەھسۇلاتنىڭ ئۆزى ئارقىلىق تىزگىنلىنىدۇ، مەھسۇلات جەزمەن ئوتتۇرىچە سۈپەتكە ئىگە بولغاندىلا، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ھەقنى تولۇق تۆلىگىلى بولىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى دېگىنىمىز ئىش ھەققىدىن تۇتۇپ قېلىش ۋە كاپىتالىستلارنىڭ ئالدامچىلىقى ئۈچۈن پۈتمەس-تۈگىمەس مەنبەدۇر.

ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى كاپىتالىستلارغا ئەمگەك سېتىلىشنىڭ ھېسابلاشنىڭ ئىنتايىن ئېنىق بەلگىلەنگەن ئۆلچىمىنى يارىتىپ بېرىدۇ. ئالدىن بەلگىلەنگەن ھەمدە تەجرىبە ئارقىلىق مۇئەييەنلەشكەن تاۋار مىقدارىدا گەۋدىلىنىدىغان ئەمگەك ۋاقىتلا ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا شۇ ئاساستا ھەق بېرىلىدۇ. شۇڭا، لوندوندىكى چوڭراق تىككۈچىلىك ئىشخانىلىرىدا مەلۇم مەھسۇلات، مەسىلەن بىر مايكا ۋەھاكازالار بىر سائەت ياكى يېرىم سائەتلىك ئىش دەپ ئاتىلىپ، ھەر بىر سائىتى ئۈچۈن 6 پېنس بېرىلىدۇ. بىر سائەتتە يارىتىلغان ئوتتۇرىچە مەھسۇلاتنىڭ قانچىلىك بولىدىغانلىقىنى ئەمەلىيەتتىن بىلگىلى بولىدۇ. مودا كىيىم-كېچەك تىككەن، كىيىم-كېچەكنى ئۆزگەرتكەن چاغدا، خوجايىن بىلەن ئىشچى ئوتتۇرىسىدا ھەمىشە مەلۇم مەھسۇلاتنىڭ بىر سائەتلىك ئەمگەككە تەڭ كېلىدىغان-كەلمەيدىغانلىقى ئۇستىدە تالاش-تارتىش بولۇپ قالىدۇ، ئاخىردا بۇنداق مەسىلىلەرنى يەنىلا

تەجرىبىلەر ئاساسىدا ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. لوندوندىكى ئۆي جاھازلىرى زاۋۇتى قاتارلىق تارماقلاردىمۇ ئەھۋال شۇنداق. ئەگەر ئىشچى ئوتتۇرىچە ئىش ئۈنۈمىگە ئىگە بولمىسا ھەمدە كۈندە ئەڭ تۆۋەن مىقداردا ئىشلەپ بېرەلمىسە ئىشتىن بوشىتىلىدۇ. (49)

ئەمگەكنىڭ سۈپىتى ۋە سىجىللىقىنى بۇ يەردە ئىش ھەققى شەكلىنىڭ ئۆزى تىزگىنلىگەنىكەن، ئۇنداقتا ئەمگەك ئۇستىدىن نازارەت قىلىش كۆپىنچە ئارتۇقچە ئىش بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى شەكلى ھەم يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھازىرقى زامان ئائىلە ئەمگىكىنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ ئاساسى①، ھەم قاتلاممۇ قاتلام ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ۋە زۇلۇم سالىدىغان تۈزۈمنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ ئاساسى بولۇپ قالىدۇ. كېيىنكى تۈزۈمنىڭ ئىككى خىل ئاساسىي شەكلى بار. بىر تەرەپتىن، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى كاپىتالىست بىلەن يالالانما ئىشچى ئوتتۇرىسىدىكى پارازىتلارنى ئارىلىقتا شىلۈپلىش، يەنى ئىشنى ھۆددىگە ئېلىش تۈزۈمى(of labour subletting)نى تېخىمۇ ئاسان يولغا قويۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. ئارىلىقتىكىلەر ئالدىغان پايدا تامامەن كاپىتالىستلار تەرىپىدىن تۇلىنىدىغان ئەمگەك باھاسى بىلەن ئارىلىقتىكىلەرنىڭ ئەمەلىيەتتە ئىشچىغا

(49) «ئۇنىڭغا (ئىگىرىش ئىشچىسىگە) مۇئەييەن ئېغىرلىقتىكى پاختا بېرىلىدۇ. ئىشچى مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، مۇئەييەن ئېغىرلىقتىكى ئىنچىكە قىلىپ ئىگىرىلگەن يىپ ياكى ئۇرچۇقنى ناپشۇرۇشى كېرەك بولىدۇ ھەمدە ئىگىرىپ بەرگەن ھەر بىر قاداق يىپى ئۈچۈن مۇئەييەن ھەق تالىدۇ. ئەگەر مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى ياخشى بولمىسا، ئىشچى جازالىنىدۇ؛ ئەگەر مەھسۇلاتنىڭ سانى مەلۇم مەزگىلدە بەلگىلەنگەن ئەڭ تۆۋەن چەكتىن كەم بولسا، ئىشچى ئىشتىن بوشىتىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى قولدىن ئىش كېلىدىغان ئىشچى ئىگىلەيدۇ.» (يۇر «زاۋۇت پەلسەپىسى» 835-يىل لوندون نەشرى 316-، 317-بەتلەر)

① مۇشۇ تومنىڭ 866-873-بەتلىرىگە قارالسۇن. ——تۈزگۈچىدىن

بەرگەن قىسمەن ئەمگەك باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتىن كېلىدۇ. (50) ئەنگلىيىدە بۇ تۇزۇم (ھالسىزلاندۇرىدىغان تۇزۇم) دېگەن يەنە بىر ئالاھىدە نام بىلەن «sweating__system» ئاتىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى كاپىتالىستنى ئىش بېشى (قول سانائەت ئىشخانىلىرىدا گۇرۇپپا باشلىقى، كان قۇدۇقلىرىدا كۆمۈر قازغۇچى ئىشچى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار، فابرىكىلاردا ھەقىقىي ماشىنىدا ئىشلەيدىغان ئىشچى) بىلەن ئىشقا قاراپ ھەق بېرىش بويىچە توختام تۈزۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ، ئىش بېشى توختامدا بەلگىلەنگەن باھا بويىچە يارىمچى قوبۇل قىلىش ۋە ئۇلارغا ئىش ھەققى بېرىشكە مەسئۇل بولىدۇ. بۇ يەردە، كاپىتالنىڭ ئىشچىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ئىشچىنىڭ ئىكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ.(51)

ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى يولغا قويۇلغانىكەن، ناھايىتى تەبىئىيكى، ئىشچىنىڭ شەخسىي مەنپەئىتى ئىشچىنى ئۆزئىنىڭ ئەمگەك كۆچىنى ئىمكانقەدەر جىددىي ئىشلەپ جارى قىلدۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ، بۇ__كاپىتالىستنىڭ ئەمگەك سىجىللىقىنىڭ نورمال دەرىجىسىنى ئاسان

(50) «ئەگەر بىر ئەمگەك مەھسۇلاتى نۇرغۇن كىشىنىڭ قولىدىن ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى پايدا ئالغان، لېكىن ئۇلاردىن ئاخىرقىسىلا ئەمگەك سەرپ قىلغان بولسا، ئۇنداقتا ئايال ئىشچى ئاخىرىدا ئالىدىغان ھەق ئىنتايىن ئاز بولىدۇ.» («بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 2-نومۇرلۇق دوكلات» 70-بەت، 424-نومۇرلۇق)

(51) ھەتتا ئاقلىغۇچى ۋاتتسون مۇنداق دېگەن: «ئەگەر بىر ئىشتا يالىلانغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئۆز قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەپ توختام تۈزۈشكە قاتناشقان بولسا، بىر ئىشچى ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەپ، ھەمراھلىرىنى ھەدىدىدن تاشقىرى ئەمگەك بىلەن شوغۇللىنىشقا دەۋەت قىلىدىغان ئىش بولمىغان بولسا، بۇ__ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى تۈزۈمىدىكى زور ياخشىلىنىش ھېسابلىناتتى.» (جون•ۋاتتس «ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ۋە ئىش تاشلاش. ماشنا ۋە ھەمكارلىق كوپېراتىپى» 1865-يىل مانچېستېر نەشرى 53-بەت) بۇ تۈزۈمنىڭ زىيىنى توغرىسىدا، «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 3-نومۇرلۇق دوكلات» 66-بەت 22-نومۇرلۇق؛ 11-بەت 124-نومۇرلۇق، 11-بەت 13-، 53-، 59-نومۇرلۇق قاتارلىق دوكلاتلارغا قارالسۇن.

ئۆستۈرۈۋېلىشىغا ئىمكان بېرىدۇ. (51a) ئوخشاشلا، ئىشچىنىڭ شەخسىي مەنپەئىتىمۇ ئىش كۈنىنى ئۇزارتىشقا ئۇندەيدۇ، چۈنكى مۇشۇنداق بولغاندا ئىشچىنىڭ كۈنلۈك ياكى ھەپتىلىك ئىش ھەققىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ. (52) بۇ ھال ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى تەتقىق قىلغان چاغدا تەسۋىرلەنگەن ئاشۇنداق ئەكس تەسىرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ①، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ئۆزگەرمىگەن

(51a) كىشىلەر كۆپ ھاللاردا بۇنداق تەبىئىي نەتىجىگە سۈنئىي يول بىلەن مەدەت بېرىپ قويىدۇ. مەسىلەن، لوندوندىكى ماشىنىسازلىق سانائىتىدە مۇنداق نەيرەڭ ئىشلىتىش ئادەت بولۇپ قالغان: «كاپىتالىست بىر نەپەر ناھايىتى قاۋۇل ۋە چىۋەر كىشىنى تاللاپ، ئۇنى مەلۇم ساندىكى ئىشچىلارغا باشلىق قىلىپ قويىدۇ. ھەر بىر پەسىل ياكى ئىشقا مۆھلەتكە يارىغاندا ئۇنىڭغا ئۇستىلىمە ئىش ھەققى بېرىدۇ، بۇنىڭدا ئۇنىڭ جېنىنىڭ بېرىچە ئىشلىشى، شۇنىڭ بىلەن ئادەتتىكى ئىش ھەققى ئالىدىغان ھەمراھلىرىنىڭمۇ ئۆزىگە ئەگىشىپ قاتتىق ئىشلىشىگە تۈرتكە بولۇشى شەرت قىلىنىدۇ... بۇ __ ئىلگىرىلەپ ئىزاھلىمىساقمۇ كاپىتالىستنىڭ نېمە ئۈچۈن ئاغرىنغان ھالدا ئىشچىلار بىرلەشمىسى ئەمگەك قىلىپ، ئالاھىدە ماھارەت كۆرسىتىشكە ۋە ئەمگەك كۈچىنى جارى قىلدۇرۇشقا چەك قويۇۋاتىدۇ، دېگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.» (ت•ج•دۇننىڭ «ئىشچىلار بىرلەشمىسى ۋە ئىش تاشلاش» 1860-يىل لوندون نەشرى 22، 23-بەتلەر) چۈنكى ئاپتومونىڭ ئۆزى ئىشچى ۋە ئىشچىلار بىرلەشمىسىنىڭ سېكرىتارى بولغاچقا، ئۇنىڭ سۆزى كىشىلەرگە ھەدىدىن ئارتۇق مۇبالىغە قىلىنغاندەك بىلىنىشى مۇمكىن. لېكىن شۇنىڭغا قارىغاندا ماقايلىكى، مەسىلەن، ج•چ• مورتوننىڭ «كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان» يېزا ئىگىلىك قامۇسىدىكى «ئىشچى» دېگەن قىسمىدا، بۇ ئۇسۇل ئالاھىدە ئۇنۇملۇك ئۇسۇل قاتارىدا ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىگە تونۇشتۇرۇلغان.

(52) «ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ھەق ئالىدىغان بارلىق كىشىلەر... قانۇندا بەلگىلەنگەن چەكتىن ئاشۇرۇپ ئەمگەك قىلغانلىقتىن پايدا ئالىدۇ. بۇنداق ئىش ۋاقتىدىن ئارتۇق ئىشلەش ئارزۇسى توقۇمچى ۋە يىپ ئىگىرگۈچى ئايال ئىشچىلار ئارىسىدا بولۇپمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ.»(«زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1858-يىل 4-ئاينىڭ 30-كۈنى» 9-بەت) «كاپىتالىستلار ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق بولغان ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان بۇنداق ئىش ھەققى تۈزۈمى... ياش كۆلالچىلارنى تۆت يېش يىل ئىچىدە ھەدىدىدن ئارتۇق ئەمگەك قىلىشقا بىۋاسىتە ھەيدەكچىلىك قىلىشقا قارىتىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار تۆۋەن باھادىكى بېرىلگەن ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ھەق ئالىدۇ. بۇ كۆلالچىلارنىڭ جىسمانىي جەھەتتىن زەئىپلىشىپ كېتىشىدىكى ئاساسىي سەۋەبىنىڭ بىرى.» («بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 1-نومۇرلۇق دوكلات» 13-بەت)

(1) مۇشۇ تومنىڭ 1006-1012-بەتلىرىگە قارالسۇن. ـــــ تۈزگۈچىدىن

ئەھۋالدىمۇ، ئىش كۈننىڭ ئۇزارتىلىشىنىڭ ئۆزى ئەمگەك باھاسىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى ئېغىزغا ئېلىش تېخىمۇ ھاجەتسىز.

ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى يولغا قويۇلغان ئەھۋالدا، ئاز ساندىكىلىرىدىن باشقا، ئادەتتە ئوخشاش فۇنكسىيىگە ئوخشاش ئىش ھەققى بېرىلىدۇ①؛ ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى يولغا قويۇلغان ئەھۋالدا، ئەمگەك ۋاقتىنىڭ باھاسى مۇئەييەن مىقدارىدىكى مەھسۇلات ئارقىلىق ئۆلچەنسىمۇ، لېكىن كۈنلۈك ياكى ھەپتىلىك ئىش ھەققى ئىشچىلار ئارىسىدىكى ئايرىم پەرقلەر تۈپەيلىدىن ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، چۈنكى مەلۇم بىر ئىشچى مۇئەييەن ۋاقىت ئىچىدە ئەڭ تۆۋەن چەكتىكى مەھسۇلات، يەنە بىر ئىشچى ئوتتۇرىچە نورمىدىكى مەھسۇلات، ئۈچىنچى ئىشچى بولسا ئوتتۇرىچە نورمىدىن ئارتۇق مەھسۇلات يارىتىدۇ. شۇڭا، بۇنداق ئەھۋالدا، ھەرقايسى ئىشچىنىڭ ئەمەلىي كىرىمى ئۇنىڭ ماھارىتى، جىسمانىي كۈچى، زېھنىي قۇۋۋىتى، چىداملىقى ۋەھاكازالارنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن ناھايىتى زور پەرقلىنىدۇ. (53) ئەلۋەتتە، بۇ ھال كاپىتال بىلەن يالىلانما ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى ئومۇمىي مۇناسىۋەتنى ھەرگىز ئۆزگەرتەلمەيدۇ. بىرىنچى، پۈتكۈل ئىشخانىدىن ئالغاندا، شەخسىنىڭ پەرقى ئۆزئارا بالانس بولۇپ كېتىدۇ، شۇڭا، پۈتكۈل ئىشخانا مۇئەييەن ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە ئوتتۇرىچە مەھسۇلات مىقدارى

(53) «ئەگەر مەلۇم ساھەدىكى ئەمگەككە يەككە باھا بويىچە ئىشقا قاراپ ھەق بېرىلىدىغان بولسا، ئۇنداقتا ھەرقايسى ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى سان جەھەتتە ناھايىتى زور پەرقلىنىشى مۇمكىن... لېكىن كۈنلۈك ئىش ھەققىدىن ئېيتقاندا، ئادەتتە بىرلىككە كەلگەن سان بولىدۇ... خوجايىن بىلەن ئىشچى بۇ سانىنى مۇشۇ ساھەدىكى ئوتتۇرىچە ئىشچىنىڭ ئۆلچەملىك ئىش ھەققى دەپ قارايدۇ.» (ت·ج·دوننىڭ «ئىشچىلار بىرلەشمىسى ۋە ئىش تاشلاش» 1860-يىل لوندون نەشرى 17-بەت)

① مۇشۇ تومنىڭ 1006 - 1012 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

يارىتىدۇ، يەنە كېلىپ ئىشچىلارغا بېرىدىغان ئومۇمىي ئىش ھەققىمۇ شۇ ساھەدىكى ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى بولىدۇ. ئىككىنچى، ئىش ھەققى بىلەن قوشۇمچە قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت ئۆزگەرمەيدۇ، چۈنكى ھەرقايسى ئىشچىلارنىڭ ئۆزلىرى يارىتقان قوشۇمچە قىممەت مىقدارى بىلەن ئۇلارنىڭ ئالىدىغان ئىش ھەققى ماس كېلىدۇ. لېكىن ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى خاراكتېر جەھەتتە زور پائالىيەت ئورنى ھازىرلاپ بەرگەنىكەن، ئۇ بىر تەرەپتىن ئىشچى خاراكتېرىنىڭ يېتىلىشىنى، شۇنىڭ بىلەن روھىي ئەركىنلىك، مۇستەقىللىق ۋە ئۆزىنى ئۆزى نازارەت قىلىش ئىقتىدارىنىڭ كۈچىيىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ؛ لېكىن يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتنىمۇ ئىلگىرى سۈرىدۇ. شۇڭا، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ئايرىم ئىش ھەققىنى ئوتتۇرىچە سەۋىيىدىن يۇقىرى دەرىجىگە ئۆستۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ سەۋىيىنىڭ ئۆزىنى تۆۋەنلىتىشتەك يۇزلىنىشته بولىدۇ. لېكىن مەلۇم ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ئۇزاق مۇددەتلىك ئەنئەنگە ئاساسەن مۇقىملىشىپ قالغان بولغاچقا، ئۇنى تۆۋەنلىتىش ئالاھىدە قىيىن بولغان جايلاردا خوجايىن ئادەتنى بۇزۇپ تۇرۇپ ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى زورلۇق بىلەن ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن، 1860-يىلى كوۋېنتىرىدىكى لېنتا توقۇيدىغان ئىشچىلار ئارىسىدا قوزغىتىلغان چوڭ ئىش تاشلاش ئەنە شۇ سەۋەبتىن يۈز بەرگەنىدى. (54) دېمەك ئاخىرىدا، ئىشقا قاراپ

(54) «قول ھۈنەرۋەنچىلىك نىمكارلىرىنىڭ ئەمگىكى كۈنلۈك ياكى ئىش بويىچە بەلگىلىنىدۇ... ھەر خىل قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شوغۇللىنىۋاتقان ئىشچىنىڭ بىر كۈندە قانچىلىك ئىشنى ئورۇنلىيالايدىغانلىقىنى خوجايىن بىلىدۇ، شۇڭا، ئۇلار كۆپىنچە ئورۇنلانغان ئىشنىڭ مىقدارىغا قاراپ ئىشچىغا ھەق بېرىدۇ؛ شۇنداق قىلىپ، بۇ نىمكارلار نازارەتچىلىك بولمىغان تەقدىردىمۇ، ئۆزىنىڭ جانجان مەنپەئىتى ئۈچۈن كۈچىنىڭ بارىچە ئىشلەيدۇ.» (كانتىللون «ئومۇمىي سودىنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدا» 1756-يىل ئامستېردام نەشرى 185-بەت ۋە 202-بەت. بىرىنچى نەشرى 1755-يىل

بېرىلىدىغان ئش ھەققى ئالدىنقى بابتا بايان قىلىنغان سائەتلىك ھەق بېرىش تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي تۆۋرۈكى. (55)

يۇقىرىدىكى بايانلاردىن ئشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئش ھەققى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان ئش ھەققى شەكلى دېگەن يەكۈننى چىقارغىلى بولىدۇ. ئشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئش ھەققى قانداقتۇر يېڭى نەرسە بولماستىن، ئۇ 14-ئەسىردە، ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئش ھەققى بىلەن بىللە

نەشر قىلىنغان) بۇنىڭدىن كۆرسىنىدۇكى، سېرجېمس ستيۇئارت ۋە ئا·سمىتلار تولۇق پايدىلانغان كانتىللوننىڭ بۇ يەردە ئشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئش ھەققىنى ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئش ھەققىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى دەپ قارىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. كانتىللون ئەسىرىنىڭ فرانسۇزچە نەشرىنىڭ بىرىنچى بېتىدە بۇ ئەسەرنىڭ ئىنگلىزچىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئەسكەرتىلگەن، لېكىن مەزكۇر كىتابنىڭ ئىنگلىزچە نەشرى «سودا-سانائەت، پۇل، ئالتۇن-كۈمۈش، بانكا ۋە تاشقى پېرېۋوت توغرىسىدا تەھلىل» (فىلىپ كانتىللون ئەسىرى، لوندوندا ئالەمدىن ئۆتكەن ستى دېگەن سودىگەرنىڭ قولىيازمىسىدىن تاللۇبلىنغان) نەشر قىلىنغان ۋاقتى بىرقەدەر كېيىن (1759) بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ مەزمۇنىدىن ئېيتقاندىمۇ، ئۇنىڭ كېيىن تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن نەشرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، فرانسۇزچە نەشرىدە يۇم تېخى تىلغا ئېلىنمىغان، بەلكى ئىنگلىزچە نەشرىدە پېتتىنىڭ ئىسمىمۇ قايتا كۆرۈلمىگەن. ئىنگلىزچە نەشرىنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىكى قىممىتى بىرقەدەر كىچىك بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭ ئېچىدە ئەنگلىيىنىڭ سودا، قىممەت مېتال سودىسى ۋەھاكازالار توغرىسىدىكى مەخسۇس ماتېرىياللار فرانسۇزچە نەشرىدە يوق. شۇڭا، ئىنگلىزچە نەشرىنىڭ بىرىنچى بېتىدە ئىزاھ بېرىلگەن بۇ كىتاب «ئاساسلىقى ئالەمدىن ئۆتكەن ئىنتايىن قابىلىيەتلىك مۇتتۇھرىنىڭ قولىيازمىسىدىن تاللاپ، ئۆزگەرتىپ تۈزۈلگەن» دېگەن خەتلەردىن تامامەن ئەينى ۋاقىتتا كەڭ تارقالغان ساختا نەيرەڭ ئەمەسلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. 402

(55) «بىز دائىم بەزى ئىشخانىلاردا يالالنما ئىشچىلارنىڭ ئش جەھەتتىكى ئەمەلىي ئېھتىياجىدىن كۆپ ئېشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرىمىز ئەمەسمۇ؟ خوجايىن پەۋقۇلئاددە ئىشلارنى، بەزىدە ھەتتا تامامەن خىيالدىكى ئىشلارنى دەپ ئىشچىلارنى يالالاپ تۇرىدۇ. خوجايىن ئشقا قاراپ ھەق بېرىدىغان بولغاچقا، ئۇ ھەرقانداق خەۋپ-خەتەرگە تەۋەككۈل قىلمايدۇ، چۈنكى ۋاقىت جەھەتتىكى بارلىق زىيانىنىڭ ھەممىسىنى ئىشسىز قالغان كىشىلەر ئۈستىگە ئالىدۇ.» (خ· گرېگوئىر «بېرىۋسىپل دەرھال ھۆكۈم چىقىرىش سوتىدىكى باسما ئىشچىلار» 1865-يىل بېرىۋسىپل نەشرى 9-بەت)

ئەنگلىيە-فرانسىيە دۆلەتلىرىنىڭ ئ
بولسىمۇ، لېكىن ھەقىقىي ئىشخا
كەڭ كۆلەمدە تەتبىق قىلىنغ
بوران-چاپقۇن دەۋرىدە، بولۇپمۇ
بېرىلىدىغان ئش ھەققى ئەمگەك
تۆۋەنلىتىش ئۈچۈن ۋاستە بولۇ
«ئاشلىق قانۇنىنى مۇراجىئەت قىل
ۋە گۈۋاھلىق سۆز» (1813-يىلىدىن
مەزگىلى) ۋە «يۇقىرى پالاتا كومى
ئىستېمال قىلىنىش ئەھۋالى ۋە
(1814-يىلىدىن 1815-يىلىغىچە بولغان
ئش ھەققىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئالا
تاپالايمىز. بۇ يەردە، بىز
باشلانغىنىدىن بۇيانقى ئەمگەك
كېتىۋاتقانلىقىغا ئىسپات بولىدىغا
توقۇمچىلىق ئىشىدا ئشقا قاراپ
تۆۋەنلەپ كەتكەن، ئش كۈنىنىڭ
قارىماستىن، كۈنلۈك ئش ھەققى
بولغان.

«توقۇمچىنىڭ ئەمەلىي كىرىمى ئىلگىرى
ئىشچى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ ئەۋزەللىكى
دېگۈدەك غايىپ بولدى. ئەمەلىيەتتە، مەلىكىلى
ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ھازىر ئىلگىرىكى ھەرقاند

ئشقا قاراپ بېرىلىدىغان

(56) «بۇيۇك برىتانىيىنىڭ سودا سىياسىتى

بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ئالدىنقى بابتا بايان قىلىنغان سائەتلىك ھەق بېرىش تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي تۆۋرۈكى. (55)

يۇقىرىدىكى بايانلاردىن ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىش ھەققى شەكلى دېگەن يەكۈننى چىقارغىلى بولىدۇ. ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى قانداقتۇر يېڭى نەرسە بولماستىن، ئۇ 14-ئەسىردە، ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى بىلەن بىللە

نەشر قىلىنغان) بۇنىڭدىن كۆرىنىپ، سېرجېمس ستيۇئارت ۋە ئا·سمىتلار تولۇق پايدىلانغان كانتىللوننىڭ بۇ يەردە ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئۆزگىرىگەن شەكلى دەپ قارىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. كانتىللون ئەسىرىنىڭ فرانسۇزچە نەشرىنىڭ بىرىنچى بېتىدە بۇ ئەسەرنىڭ ئىنگلىزچىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئەسكەرتىلگەن، لېكىن مەزكۇر كىتابنىڭ ئىنگلىزچە نەشرى «سودا-سانائەت، پۇل، ئالتۇن-كۈمۈش، بانكا ۋە تاشقى پېرېۋوت توغرىسىدا تەھلىل» (فلىپ كانتىللون ئەسىرى، لوندوندا ئالەمدىن ئۆتكەن سىتى دېگەن سودىگەرنىڭ قوليازمىسىدىن تالالۇبلىنغان) نەشر قىلىنغان ۋاقتى بىرقەدەر كېيىن (1759) بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ مەزمۇنىدىن ئېيتقاندىمۇ، ئۇنىڭ كېيىن تۇزىتىش كىرگۈزۈلگەن نەشرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، فرانسۇزچە نەشرىدە يۇم تېخى تىلغا ئېلىنمىغان، بەلكى ئىنگلىزچە نەشرىدە پېتتىنىڭ ئىسمىمۇ قايتا كۆرۈلمىگەن. ئىنگلىزچە نەشرىنىڭ نەزەريە جەھەتتىكى قىممىتى بىرقەدەر كىچىك بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭ ئېچىدە ئەنگلىيىنىڭ سودا، قىممەت مېتال سودىسى ۋەھاكازالار توغرىسىدىكى مەخسۇس ماتېرىياللار فرانسۇزچە نەشرىدە يوق. شۇڭا، ئىنگلىزچە نەشرىنىڭ بىرىنچى بېتىدە ئىزاھ بېرىلگەن بۇ كىتاب «ئاساسلىقى ئالەمدىن ئۆتكەن ئىنتايىن قابىلىيەتلىك مۇتەۋەرنىڭ قوليازمىسىدىن تالالاپ، ئۆزگەرتىپ تۈزۈلگەن» دېگەن خەتلەردىن تامامەن ئەينى ۋاقىتتا كەڭ تارقالغان ساختا نەيرەڭ ئەمەسلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. 402

(55) «بىز دائىم بەزى ئىشخانىلاردا يالالانما ئىشچىلارنىڭ ئىش جەھەتتىكى ئەمەلىي ئېھتىياجىدىن كۆپ ئېشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرىمىز ئەمەسمۇ؟ خوجايىن پەۋقۇلئاددە ئىشلارنى، بەزىدە ھەتتا تامامەن خىيالدىكى ئىشلارنى دەپ ئىشچىلارنى يالالاپ تۇرىدۇ. خوجايىن ئىشقا قاراپ ھەق بېرىدىغان بولغاچقا، ئۇ ھەرقانداق خەۋپ-خەتەرگە تەۋەككۇل قىلمايدۇ، چۈنكى ۋاقىت جەھەتتىكى بارلىق زىياننىڭ ھەممىسىنى ئىشسىز قالغان كىشىلەر ئۈستىگە ئالىدۇ.» (خ· گرېگوئىر «بىرېۋسىپل دەرھال ھۆكۈم چىقىرىش سوتىدىكى باسما ئىشچىلار» 1865-يىل بىرېۋسىپل نەشرى 9-بەت)

ئەنگلىيە-فرانسىيە دۆلەتلىرىنىڭ ئىشچىلار قانۇنىغا رەسمىي كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ھەقىقىي ئىشخانا قول ھۈنەرۋەنچىلىكى دەۋرىدە خېلى كەڭ كۆلەمدە تەتبىق قىلىنغان. يېرىك سانائەتنىڭ شىددەتلىك بوران-چاپقۇن دەۋرىدە، بولۇپمۇ 1797-يىلىدىن 1851-يىلىغىچە، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىش ۋە ئىش ھەققىنى تۆۋەنلىتىش ئۈچۈن ۋاسىتە بولۇپ قالغان. بىز كۆك تاشلىق كىتاب «ئاشلىق قانۇنىنى مۇراجىئەت قىلىش پەۋقۇلئاددە كومىتېتنىڭ دوكلاتى ۋە گۇۋاھلىق سۆز» (1813-يىلىدىن 1814-يىلىغىچە بولغان پارلامېنت يىغىنى مەزگىلى) ۋە «يۇقىرى پالاتا كومىتېتنىڭ ئاشلىقنىڭ ئۆسۈشى، سودىسى، ئىستېمال قىلىنىش ئەھۋالى ۋە ئالاقىدار قانۇنلار توغرىسىدىكى دوكلات» (1814-يىلىدىن 1815-يىلىغىچە بولغان يىغىن مەزگىلى)دىن، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىش ھەققىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئالاقىدار ئىنتايىن مۇھىم ماتېرىياللارنى تاپالايمىز. بۇ يەردە، بىز ياكوبىنچىلارغا قارشى ئۇرۇش 403 باشلانغاندىن بۇيانقى ئەمگەك باھاسىنىڭ ئۆزلۈكسىز تۆۋەنلەپ كېتىۋاتقانلىقىغا ئىسپات بولىدىغان ھۆججەتلەرنى تاپالايمىز. مەسىلەن، توقۇمچىلىق ئىشىدا ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى شۇنچىلىك تۆۋەنلەپ كەتكەن، ئىش كۈننىڭ زور دەرىجىدە ئۇزىراپ كەتكەنلىكىگە قارىماستىن، كۈنلۈك ئىش ھەققى يەنىلا ئىلگىرىكى سەۋىيىدىن تۆۋەن بولغان.

«توقۇمچىنىڭ ئەمەلىي كىرىمى ئىلگىرىكىگە قارىغاندا زور دەرىجىدە ئازلاپ كەتتى: ئاددىي ئىشچى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ ئەۋزەللىكى ئىلگىرى ناھايىتى زور ئىدى، ئەمما ھازىر تامامەن دېگۈدەك غايىپ بولدى. ئەمەلىيەتتە، مەلىكىلىك ئەمگەك بىلەن ئاددىي ئەمگەكنىڭ ئىش ھەققى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ھازىر ئىلگىرىكى ھەرقانداق دەۋردىكىگە قارىغاندا كۆپ ئازلاپ كەتتى.» (56)

ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا

(56) «بۇيۇك برىتانىيىنىڭ سودا سىياسىتىگە باھا» 1815-يىل لوندون نەشرى 48-بەت.

ئەگىشپ ئەمگەك سەجىللىقىنىڭ ئاشقانلىقى ۋە مۇددىتىنىڭ ئۇزارغانلىقى تۇپەيلىدىن، يېزا ئىگىلىك پرولېتارىياتى ئۈچۈن قىلچە نەپ تەگمىگەنلىكىنى چوڭ پومپىچىك ۋە ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدايدىغان بۇ كىتابتىن كۆچۈرۈۋېلىنغان تۆۋەندىكى بىر ئابزاس سۆزدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

«دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى كۈنلۈك ياكى ئش بېشىغا قاراپ يالالانغان كىشلەر تەرىپىدىن ئورۇندىلىدۇ. ئولارنىڭ ھەپتىلىك ئش ھەققى تەخمىنەن 12 شىللىڭ؛ ئشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئش ھەققى يولغا قويۇلغان ئەھۋالدا، بىر ئادەمنىڭ ئەمگەكنىڭ تۇرتكىسى تۇپەيلىدىن، ھەپتىلىك ئش ھەققى يولغا قويۇلغان ئەھۋالغا قارىغاندا 1 ياكى 2 شىللىڭدىن كۆپرەك پۇل تاپالايدىغانلىقىنى پەرەز قىلغىلى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئومۇمىي كىرىمىنى ھېسابلىغان چاغدا، ئۇنىڭ ئوشۇق ئالغان ھەققى بىر يىلدا ئىشسىزلىقتىن تارتقان زىيان بىلەن بالانس بولۇپ كېتىدىغانلىقىنى بايقايمىز... ئومۇمەن ئېيتقاندا، بىز يەنە بۇ كىشىلەرنىڭ ئش ھەققى زۆرۈر تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ باھاسى بىلەن مەلۇم نىسبەتنى ساقلاپ قالىدىغان بولغاچقا، ئىككى بالىسى بار كىشىنىڭ ۋەخپىگە بېرىلگەن رايونلارنىڭ قۇتقۇزۇشىغا تايانمايمۇ بىر ئائىلىنىڭ تۇرمۇشىنى قامداپ كېتەلەيدىغانلىقىنى بايقايمىز.» (57)

ئەينى ۋاقىتتا مالتۇس پارلامېنت ئېلان قىلغان پاكىتلار ئۈستىدە مۇنداق دېگەن:

«مەن شۇنى ئېتىراپ قىلىمەنكى، ئشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئش ھەققىنىڭ كەڭ يولغا قويۇلغانلىقى مېنى ناھايىتى بىئارام قىلىۋاتىدۇ. خېلى ئۇزاق مەزگىلگىچە ھەر كۈنى 12-14 سائەتلەپ ئېغىر ئەمگەك بىلەن شوغۇللىنىش ھەققەتەن ئادەم بالىسى ئۈچۈن بەك ئېشىپ كەتكەنلىك بولىدۇ.» (58)

زاۋۇت قانۇنىنىڭ چەكلىشگە ئۇچرىغان ئىشخانىلاردا ئادەتتە ئشقا

(57) «ئاشلىق قانۇنى توغرىسىدا» 1815-يىل لوندون نەشرى 34-بەت.

(58) مالتۇس «يەر ئىجارىسىنىڭ ماھىيىتى ۋە ئېشىشى توغرىسىدا» 1815-يىل لوندون نەشرى [49-بەتتىكى ئىزاھ]

قاراپ بېرىلىدىغان ئش ھەققى يولغا قويۇلدۇ، چۈنكى بۇ يەردە، كاپىتال ئش كۈننى ئىچكى ئامىل جەھەتتىنلا كېڭەيتەلەيدۇ.(59)

ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئوخشاش مەھسۇلات مىقدارى ۋەكىللىك قىلغان ئەمگەك ۋاقتىمۇ ئۆزگىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئش ھەققىمۇ ئۆزگىرىدۇ، چۈنكى ئشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئش ھەققى مۇئەييەن ئەمگەك ۋاقتى باھاسىنىڭ ئىپادىسى. يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن مىسالنى① ئالساق، 12 سائەت ئىچىدە 24 دانە مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىلغان بولۇپ، 12 سائەتتە يارىتىلغان مەھسۇلاتنىڭ قىممىتى ئالتە شىللىك، ئەمگەك كۈچىنىڭ كۈنلۈك قىممىتى 6 شىللىڭ، ئش سائىتىنىڭ باھاسى 6 پېنس، ھەر بىر مەھسۇلاتقا بېرىلگەن ئش ھەققى $1\frac{1}{2}$ پېنس بولغانىدى. دېمەك ھەر بىر مەھسۇلات ئۈچۈن 1/2 ئش سائىتى سىڭدۈرۈلگەنىدى. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى بىر ھەسسە ئاشتى دەپ پەرەز قىلساق، ئوخشاش ئش كۈنىدە يارىتىلىدىغان مەھسۇلات 24 دانە بولماستىن، 48 دانە بولىدۇ، باشقا بارلىق ئەھۋاللار ئۆزگەرمىگەن شارائىتتا، ئشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئش ھەققى $1\frac{1}{2}$ پېنستىن 3/4 پېنسقا چۈشىدۇ، چۈنكى ئەمدى ھەر بىر مەھسۇلات 1/2 ئش سائىتىگە ئەمەس، بەلكى 1/4 ئش سائىتىگىلا ۋەكىللىك قىلىدۇ. 24نىڭ $1\frac{1}{2}$ پېنسقا كۆپەيتمىسى 3 شىللىڭغا تەڭ، ئوخشاشلا 48نىڭ 3/4 پېنسقا كۆپەيتمىسى 3 شىللىڭغا

(59) «ئشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئش ھەققى ئالىدىغان ئشچىلار، تەخمىنەن زاۋۇتتىكى ئشچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 4/5-نى ئىگىلەيدۇ.» («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1858-يىل 4-ئاينىڭ 30-كۈنى» 9-بەت)

① مۇشۇ تومنىڭ 1018-1020-بەتلەرگە قارالسۇن. ——تۆزگۈچىدىن

تەك بولىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنىڭ تۆۋەنلىشى ئوخشاش ۋاقىت ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلات سانىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن تەڭ تاناسىپ بولىدۇ. (60) دېمەك، ئوخشاش بىر مەھسۇلاتقا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئازىيىشى بىلەن تەڭ تاناسىپ بولىدۇ. ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىدە كۆرۈلگەن بۇنداق ئۆزگىرىش نوقۇل نام جەھەتتىكى ئۆزگىرىش بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كاپىتالىستلار بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدا بولۇپ تۇرىدىغان دائىملىق كۈرەشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ: يا كاپىتالىست بۇنى باھانە قىلىپ ئەمگەكنىڭ باھاسىنى ھەقىقەتەن تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ؛ يا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەمگەك سىجىللىقىمۇ ئۆسىدۇ؛ يا بولمىسا ئىشچى ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ساختا كۆرۈنۈشىگە ئىشىنىپ كېتىپ، مېنىڭ ئەمگەك كۈچىمگە ئەمەس، بەلكى مەھسۇلاتىمغا ھەق تۆلىنىدۇ، دەپ قارايدۇ، شۇڭا،

(60) «ئۇنىڭ ئىگىرىش ماشىنىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى توغرا ھېسابلانغان، بۇنداق ماشىنىغا تايىنىپ ئۇرۇنلانغان ئىشنىڭ ھەققى، بۇنداق ماشىنىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنىڭ ئېشىشىغا **ئەگىشىپ** ئازىيىدۇ، لېكىن ئوخشاش نىسبەت **بويىچە** ئازايمايدۇ.» (يۇر «زاۋۇت پەلسەپىسى» 317-بەت) ئەمما يۇر ئۆزى ئاقلىغان سۆزنى ئۆزى ئىنكار قىلىدۇ. مەسىلەن ئۇ ئورچۇقلۇق ئىگىرىش ماشىنىسىنىڭ ۋاقتى ئۆزارغان چاغدا، بۇنداق ئۆزارتىشتىن ئۇستىلىمە ئەمگەك كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. بۇنىڭدىن ئەمگەكنىڭ ئۆزىنىڭ ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئېشىش دەرىجىسى بويىچە ئازايمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، «ماشىنىنىڭ ئىش ۋاقتى ئۆزارغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچى 1/5 ئاشىدۇ. ئەگەر بۇنداق ئەھۋال ھەققەتەن يۈز بەرسە، ئۇنداقتا ئىگىرىش ئىشچىسى ئورۇنلىغان ئىشقا ئىلگىرىكى ئىش ھەققى نىسبىتى بويىچە ھەق بېرىلمەيدۇ؛ لېكىن ئۇنىڭ ئىش ھەققى نىسبىتى 1/5 ئازايمىغانلىقتىن، بۇنداق ئىسلاھاتمۇ ئىشچىنىڭ مەلۇم ئىش سائىتىدىكى پۇل ئىش ھەققىنى ئۆستۈرىدۇ». لېكىن «يۇقىرىدا ئېيتىلغانلارنى مەلۇم دەرىجىدە تۈزىتىشكە توغرا كېلىدۇ... ئىگىرىش ئىشچىسى ئۆزىنىڭ ئۇستىلىمە كىرىمى 6 پېنىستن بىر قىسمىنى چىقىرىپ ياش يارداەمچىسىنىڭ مائاشىغا تۆلىشى كېرەك، بۇ ياش يارداەمچىلەر بىر قىسم چوڭ ياشتىكى ئىشچىلارنى سىقىپ چىقىرىدۇ» (يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش، 320-، 321-بەتلەر)، بۇ ھەرگىزمۇ ئىش ھەققىنىڭ ئېشىپ بېرىش يۈزلىنىشىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ.

تاۋارنىڭ سېتىلىش باھاسى مۇناسىپ تۆۋەنلىمىگەن ئەھۋالدا ئىش ھەققىنى تۆۋەنلىتىشكە قارشى تۇرىدۇ.

«ئىشچى خام ماتېرىيالنىڭ باھاسى بىلەن تەييار مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىنى دىققەت بىلەن كۆزىتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۆز خوجايىنلىرى ئالدىغان پايدىنى توغرا مۆلچەرلىيەلەيدۇ.» (61)

كاپىتال بۇنداق تەلەپلەرنى يالىلانما ئەمگەكنىڭ خاراكتېرىنى قوپاللىق بىلەن بۇرمىلىغانلىق دەپ ھەقلىق رەۋىشتە رەت قىلىدۇ.(62) ئۇ سانائەت تەرەققىياتىدىن نەپ ئېلىش ئۈچۈن سېلىق سېلىشقا تەلۈلەرچە ئۇرۇنۇۋاتقانلىقىنى ھاقارەتلەيدۇ ھەمدە كەسكىنلىك بىلەن ئىشچىلارنىڭ ئۆز ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق، دەپ جاكارلايدۇ.(63)

(61) خ·فاۋسبت «ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ ئىقتسادىي ئەھۋالى» 1865-يىل كېمبرىج ۋە لوندون نەشرى 178-، 179-بەتلەر.

(62) لوندوندا چىقىدىغان «بايراق گېزىتى»نىڭ 1861-يىل 10-ئاينىڭ 26-كۈنىدىكى سانىغا جون برايت شىركىتىنىڭ دەۋا دېلوسى توغرىسىدىكى دوكلات بېسىلغان. مەزكۇر شىركەت روچدېلدا ئامانلىق قوغدىغۇچى سودىيگە «ئۇلار تەھدىت سېلىۋاتىدۇ دەپ گىلەم توقۇغۇچى ئىشچىلار بىرلەشمىسىنىڭ ۋەكىلى ئۇستىدىن ئەرز قىلغان. برايت شىركىتىنىڭ پايپىكلىرى يېڭى ماشىنا كىرگۈزگەن، بۇ يېڭى ماشىنا ئىلگىرىكى 160 يارد گىلەمنى توقۇش ئۈچۈن كېتىدىغان ۋاقىت ۋە ئەمگەك بىلەن(!)، ھازىر 240 يارد گىلەمنى توقۇپ چىقىرالايدىكەن. ئۆزلىرىنىڭ ياللىغۇچىسى مەبلەغ سېلىپ ماشىنىنى ياخشىلاش ئارقىلىق ئېرىشكەن پايدا بۆلۈشۈشكە قاتنىشىشنى تەلەپ قىلىشقا ئىشچىلارنىڭ ھوقۇقى يوق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شىركەت خوجايىنى ھەر بىر يارد گىلەم ئىشلەپچىقىرىشقا بەرگەن مائاشنى $1\frac{1}{2}$ شىللىڭدىن بىر شىللىڭغا چۈشۈرۈش تەكلىپىنى بەرگەن، بۇنداق بولغاندا، ئىشچىنىڭ ئوخشاش مىقدارىدىكى ئەمگەكتىن كىرىدىغان كىرىمى يەنىلا ئىلگىرىكىدەكلا بولىدۇ. بۇ پەقەت نام جەھەتتىكى تۆۋەنلىتىش. ئاڭلىشىمىزچە بۇ ھەقتە ئىشچىلارغا ئالدىن راست گەپ قىلىنمىغان ئىكەن. »

(63) «ئىشچىلار بىرلەشمىسى ئىش ھەققىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ماشىنىنى ياخشىلاشتىن كېلىدىغان پايدىدىن تەك بەھرىمەن بولماقچى بولدى! (نېمىدېگەن دەھشەتدەھ!)... ئۇلار ئەمگەك ۋاقتىنىڭ قىسقارتىلىشى بىلەن ئىش ھەققىنىڭ يۇقىرىراق بولۇشىنى تەلەپ قىلدى...باشقىچە ئېيتقاندا، ئۇلار سانائەتنى ياخشىلاشتىن سېلىق ئۇندۇرۇشكە ھەرىكەت قىلدى.» («ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى توغرىسىدا» 1834-يىل لوندون يېڭى نەشرى 42-بەت)

20-باب
ئىش ھەققدىكى مىللىي پەرقلەر

بىز 15-بابتا ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ مۇتلەق مىقدارى ياكى نىسپىي مىقدارى (يەنى قوشۇمچە قىممەت بىلەن سېلىشتۇرۇلىدىغان مىقدار)نى كەلتۈرۈپ چىقرىپ، ھەر خىل ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل قىلغان بىرىكمە ئەھۋاللارنى تەكشۈردۇق، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسىغا سېتىۋېلىنىدىغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى، يەنە كېلىپ مۇشۇ باھانىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن مۇناسىۋەتسىز(64) ياكى ئوخشاش بولمىغان ھەرىكەتنى بارلىققا كەلتۈردۇق. بىز ئېيتىپ ئۆتكەندەك، پەقەت ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى ياكى باھاسىنى سىرتقى كۆرۈنۈشتىكى ئىش ھەققى شەكلىگە ئالماشتۇرغاندا، ئۇنىڭدىكى ھەممە قانۇنىيەتلەر ئىش ھەققىنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيەتلىرىگە ئايلىنىدۇ.① مۇشۇ ھەرىكەتتە ھەرخىل ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان بىرىكمە بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان ئەھۋال، ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئايرىم مىللىي ئىش ھەققىنىڭ ئوخشاش مەزگىلدىكى پەرقى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

(64)«ئىش ھەققى بىلەن تېخمۇ كۆپ، تېخمۇ ئەرزان بۇيۇملارنى سېتىۋالغىلى بولغانلىقتىن، ئىش ھەققى(بۇ يەردە ئىش ھەققىنىڭ پۇل بىلەن ئىپادىلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ) ئۆستى دېيىش توغرا ئەمەس.»(داۋىد. بيوكېنېن ئۆزى نەشر قىلغان. ئا. سمىتنىڭ «دۆلەت بايلىقى ھەققىدە»دىكەن ئەسىرىگە بەرگەن ئىزاھى. 1814-يىل نەشرى، 1-توم 417-بەت)

① مۇشۇ تومنىڭ 1001-بېتىگە قارالسۇن.

شۇنىڭ ئۈچۈن، مىللىي ئىش ھەققىنى سېلىشتۇرغاندا، ئەمگەك كۈچى قىممەت مىقدارىنى بەلگىلەيدىغان ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھەممە ئامىللىرىنى: تەبىئىي ۋە تارىخىي يۇسۇندا راۋاجلىنىپ يېتىلگەن ئەڭ مۇھىم بولغان تۇرمۇشقا كېرەكلىك بۇيۇملارنىڭ باھاسى ۋە دائىرىسىنى، ئىشچىلارغا تەلىم-تەربىيە بېرىش خىراجىتىنى، ئاياللارنىڭ ئەمگىكى ۋە بالىلار ئەمگىكىنىڭ رولىنى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى، ئەمگەكنىڭ تاشقى ۋە ئىچكى ئامىللىق مىقدارلىرىنى نەزەرگە ئېلىش كېرەك. ئەڭ يۇزەكى سېلىشتۇرغاندىمۇ، ئەڭ ئاۋۋال ئوخشاش بولمىغان مەملىكەتلەرنىڭ ئوخشاش ساھەلىردىكى ئوتتۇرىچە كۈنلۈك ئىش ھەققىنى ئۆزئارا تەڭ بولغان ئىش كۈنىگە ئايلاندۇرۇشنىمۇ تەلەپ قىلىش لازىم. كۈنلۈك ئىش ھەققىنى مۇشۇنداق سۈندۇرۇپ ھېسابلىغاندىن كېيىن، يەنە ۋاقىتنىڭ قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىگە سۈندۇرۇپ ھېسابلاش لازىم، چۈنكى، پەقەت ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى بولغاندىلا، ئاندىن، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى بىلەن ئەمگەكنىڭ ئىچكى ئامىللىق مىقدارىنىڭ ئۆلچىمىنى ھېسابلاپ چىققىلى بولىدۇ.

ھەربىر مەملىكەتتە ئەمگەكنىڭ بىر ئوتتۇرىچە سىجىللىقى بولىدۇ، مۇشۇ سىجىللىق ئاستىدىكى ئەمگەكنىڭ بىر تاۋارنى ئىشلەپچىقارغان چاغدىكى سەرپ قىلغان ۋاقتى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن جىق بولىدۇ، شۇڭا، ئۇنى نورمال سۈپەتلىك ئەمگەك دەپ ھېسابلىغىلى بولمايدۇ. مەلۇم بىر مەملىكەتتە، خەلقنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىنىڭ سىجىللىقىدىن ئېشىپ چۈشكەندىلا، ئاندىن نوقۇل ئەمگەك داۋام قىلغان ۋاقتى بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان قىممەت ئۆلچىمىنى ئۆزگەرتكىلى بولىدۇ. ھەرقايسى دۆلەت تەركىبىي قىسىم قىلىنغان دۇنيا بازىرىدا ئەھۋال ئوخشىمايدۇ. دۆلەتلەر ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئەمگەكنىڭ ئوتتۇرىچە سىجىللىقىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ؛ بەزى دۆلەتلەردە يۇقىرىراق

بولىدۇ، بەزى دۆلەتلەردە تۆۋەنرەك بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئوتتۇرىچە سانىدىن شۇنداق بىر پەلەمپەي شەكىللىنىدۇكى، ئۇنىڭ ئۆلچىمى بىرلىكى دۇنيادىكى ئەمگەكنىڭ ئوتتۇرىچە بىرلىكىدىن ئىبارەت بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، سىجىللىقى چوڭراق بولغان مىللىي ئەمگەك سىجىللىقى كىچىكرەك بولغان ئەمگەككە قارىغاندا، ئوخشاش بىر ۋاقىت ئىچىدە كۆپرەك قىممەت ھاسىل قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ كۆپ پۇل بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

لېكىن، قىممەت قانۇنىيىتى ئۆزىنىڭ خەلقئارا دائىرىسىدىن تەتبىق قىلىنغاندا، يەنە تۆۋەندىكى ئەھۋاللار سەۋەبىدىن، تېخىمۇ چوڭ ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ: ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمى يۇقىرىراق بولغان دۆلەت رىقابەت سەۋەبىدىن ئۆزلىرىنىڭ تاۋارلىرىنىڭ سېتىلىش باھاسىنى تاۋارنىڭ قىممىتىگە تەڭ بولغان دەرىجىگە چۈشۈرۈشكە مەجبۇر بولمايدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمى يۇقىرىراق بولغان مىللىي ئەمگەك دۇنيا بازىرىدا سىجىللىقى چوڭراق بولغان ئەمگەك سۈپىتىدە ھېسابقا ئېلىنىدۇ.

بىر دۆلەتنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشى قانچە تەرەققىي تاپقانسېرى، ئۇنىڭدىكى مىللىي ئەمگەكنىڭ سىجىللىقى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمى خەلقئارا سەۋىيىدىن شۇنچە ئېشىپ كېتىدۇ.(64a) شۇنىڭ ئۈچۈن، ئوخشىمىغان دۆلەتلەرنىڭ ئوخشاش بىر ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە ئىشلەپچىقارغان شۇ خىلدىكى تاۋارنىڭ ئوخشاش بولمىغان مىقدارى ئوخشاش بولمىغان خەلقئارا قىممەتكە ئىگە بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن، ئوخشاش بولمىغان باھادا، يەنى ھەرقايسىسىنىڭ خەلقئارا قىممىتى بويىچە ئوخشاش بولمىغان پۇل سوممىسى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىرقەدەر تەرەققىي تاپقان

(64a) بىز ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئاشۇ ئەھۋاللارنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا مۇشۇ قانۇنىيەتنى ئۆزگەرتىشى مۇمكىنلىكىنى باشقا جايدا تەتقىق قىلىمىز.

دۆلەتلەردىكى پۇلنىڭ نىسپىي قىممىتى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئانچە تەرەققىي تاپمىغان دۆلەتلەردىكى پۇلنىڭ نىسپىي قىممىتىدىن كىچىك بولىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى، بىرىنچى دۆلەتتە نامىي ئىش ھەققى، يەنى پۇل بولۇپ ئىپادىلەنگەن ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممەتدىشى ئىككىنچى دۆلەتتىكىدىن يۇقىرى بولىدۇ؛ لېكىن، بۇ ھەرگىز ئەمەلىي ئىش ھەققىنى يەنى ئىشچىلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدىغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىنمۇ شۇنداق بولىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس.

لېكىن، ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەرنىڭ پۇل قىممىتىدىكى بۇ خىل نىسپىي پەرقى بىر چەتكە قايرىپ قويۇلغان تەقدىردىمۇ، بىرىنچى دۆلەتتىكى كۇنلۇك ئىش ھەققى، ھەپتىلىك ئىش ھەققى ۋەھاكازالارنىڭ ئىككىنچى دۆلەتتىكىدىن يۇقىرى بولىدىغانلىقىنمۇ دائىم دېگۈدەك سەزگىلى بولىدۇ، ئىككىنچى دۆلەتتىكى نىسپىي ئەمگەك باھاسى يەنى قوشۇمچە قىممەت ئوخشاش مەھسۇلات قىممىتى بىلەن سېلىشتۇرۇلىدىغان ئەمگەك باھاسى بىرىنچى دۆلەتتىكىدىن يۇقىرى بولىدۇ.(65)

(65) جېمس ئاندېرسون ئا. سمىت بىلەن مۇنازىرە قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «شۇنىمۇ كۆرۈستۈپ ئۆتۈش كېرەككى، گەرچە دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بولۇپمۇ ئاشلىق ئەرزان بولغان كەمبەغەل مەملىكەتلەردە ئەمگەكنىڭ باھاسى ئادەتتە تۆۋەنرەك بىلىنسىمۇ، راستىنى ئېيتقاندا، ئۇنىڭدا ئەمگەكنىڭ باھاسى ئەملىيەتتە باشقا مەملىكەتلەردىكىدىن يۇقىرى. چۈنكى، ئىشچىنىڭ ھەر كۈنى ئالىدىغان ئىش ھەققى، گەرچە ئەمگەكنىڭ يۈزەكى باھاسى بولسىمۇ، ئەمما، ئۇ ئەمگەكنىڭ ھەقىقىي باھاسىغا ۋەكىللىك قىلمايدۇ. ھەقىقىي باھا سەرپ قىلىنغان مۇئەييەن مىقداردىكى ئەمگەكنىڭ ئەمەلدە كارخانا ئىگىسىنى سەرپ قىلدۇرىدىغان خىراجەتتىن ئىبارەت. مۇشۇ نۇقتىنىنەزەردىن قارىغاندا، ئەمگەك باي دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ھامان كەمبەغەل دۆلەتلەردىكىدىن ئەرزان بولىدۇ، گەرچە كەمبەغەل مەملىكەتلەردە ئاشلىق ۋە باشقا تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ باھاسى باي مەملىكەتلەردىكىگە قارىغاندا كۆپ تۆۋەن بولسىمۇ... شوتلاندىيەدە كۇن بويىچە ھېسابلىنىدىغان ئىش ھەققى ئەمگىكى ئەنگلىيەدىكىگە نىسبەتەن كۆپ ئەرزان... ئىش بويىچە ھېسابلىنىدىغان ئەمگەك ئومۇمەن ئەنگلىيەدە ئەرزان.» (جېمس ئاندېرسون: «مىللىي ئىگىلىك تەكلەش روھىنى رىغبەتلەندۈرۈش ۋاستىسى توغرىسىدا»، 1777-يىل ئېدىنبورگ نەشرى

1833-يىلى زاۋۇت كومىتېتىنىڭ ئەزاسى كائۇيبىل يىپ ئىگىرىش كەسپىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ چىققان ھەم تۆۋەندىكىدەك يەكۈن چىقارغان:

«ئەنگلىيەدىكى ئىش ھەققى ئىشچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا چوڭ قۇرۇقلۇقتىكىدىن يۇقىرى بولۇشى مۇمكىن، لېكىن زاۋۇت ئىگىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەمەلىيەتتە چوڭ قۇرۇقلۇقتىكىدىن تۆۋەن.» (يۇر: «زاۋۇت پەلسەپىسى» 314-بەت)

ئەنگلىيە زاۋۇت تەكشۈرگۈچىسى ئالېكساندر رېدگرېيۋ 1866-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنىدىكى زاۋۇت دوكلاتىدا، چوڭ قۇرۇقلۇقتىكى ھەرقايسى مەملىكەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغان ئىستاتىستىكا ماتېرىياللارغا ئاساسەن، چوڭ قۇرۇقلۇقتىكى ئەمگەكنىڭ گەرچە ئىش ھەققى تۆۋەنرەك، ئەمگەك ۋاقتى ئۇزۇنراق بولىشىغا قارىماي ئوخشاش مەھسۇلات بىلەن سېلىشتۇرغاندا يەنىلا ئەنگلىيەدىكى ئەمگەكتىن قىممەت دەپ كۆرسىتىدۇ. ئولدېنبورگدىكى بىر پاختا توقۇمچىلىق فابرىكىسىنىڭ دىرېكتورى مۇنداق دېگەن: ئۇيغۇرنىڭ ئىش ۋاقتى ھەر كۈنى، شەنبە كۈنلىرىمۇ ئەتىگەن سائەت بەش يېرىمدىن كەچ سائەت سەككىزگىچە داۋام قىلىدۇ، شۇ جايدىكى ئىشچىلارنىڭ ئەنگلىيە نازارەتچىلىرىنىڭ نازارىتى ئاستىدا مۇشۇ ۋاقىت ئىچىدە تەييارلىغان مەھسۇلاتى ئەنگلىيە ئىشچىلىرى 10 سائەت ئىچىدە تەييارلىغان مەھسۇلاتتىن ئاز، نېمىس نازارەتچىلىرىنىڭ نازارىتى ئاستىدا ئىشلەيدىغان ئىشچىلارنىڭ بېرىدىغان مەھسۇلاتى بۇنىڭدىن كۆپ ئاز. ئىش ھەققى ئەنگلىيەدىكىدىن كۆپ تۆۋەن، كۆپ ھاللاردا 50% تۆۋەن بولىدۇ،

350-، 351-بەتلەر)—ئەكسىچە، ئىش ھەققىنىڭ تۆۋەن بولۇشى ئەمگەكنىڭ قىممەت بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. «ئىرېلاندىيەدە ئەمگەك ئەنگلىيەدىن قىممەت... چۈنكى ئىرېلاندىيەدە ئىش ھەققى كۆپ تۆۋەن.» («پادىشاھلىق تۆمۈرىيول كومىتېتىنىڭ دوكلاتى» 1867-يىل نەشرى، 2074-نومۇرلۇق)

لېكىن، ماشىنا بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئىشچىلار سانى ئەنگلىيەدىكىدىن كۆپ، بەزى تارماقلاردا 3:5كە يېتىدۇ. رېدگرېيۋ ئەپەندى روسسىيەدىكى پاختا توقۇمچىلىق فابرىكىلىرىغا دائىر ئىنتايىن تەپسىلىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. مۇشۇ ماتېرىياللارنى ئۇنىڭغا يېقىندىلا روسسىيەدە ۋەزىپە ئۆتىگەن بىر ئەنگلىيىلىك دىرېكتور بەرگەن. ھەر خىل رەسۋاچىلىقلارغا تولۇپ كەتكەن مۇشۇ روسسىيە زېمىنىدا، ئەنگلىيە فابرىكىلىرىنىڭ گۈدەكلىك دەۋرىگە ئائىت كونا، كىشىنى چۆچىتىدىغان ھادىسىلەر يەنىلا كەڭ ئومۇملاشقان. باشقۇرغۇچىلار ئەلۋەتتە ئەنگلىيىلىكلەر، چۈنكى، شۇ جايدىكى روسسىيىلىك كاپىتالىستلار زاۋۇت باشقۇرۇشنى بىلمەيدۇ. ئىشچىلارنىڭ ھەددىدىن تاشقىرى ئىشلەپ، كېچەكۈندۈز ئىش قىلىپ ئالىدىغان ئىش ھەققى ئىنتايىن ئاز بولسىمۇ، ئەمما روسسىيەدىكى سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئاۋالقىدەكلا پەقەت چەت ئەل مالىلىرىنى مەنئى قىلغان ئەھۋال ئاستىدا، ئاندىن ئەپلەپدىسەپلەپ پۈت تىرەپ تۇرالايدۇ. ئاخىردا، رېدگرېيۋ ئەپەندىنىڭ ياۋروپا ھەرقايسى ئەللىرىدىكى ھەر بىر زاۋۇتقا ۋە ھەر بىر يىپ ئىگىرىش ئىشچىسىغا توغرا كېلىدىغان ئۇرچۇقلارنىڭ سانى ھەققىدىكى سېلىشتۇرما جەدۋىلىنى كۆرسەتمەن. رېدگرېيۋ ئەپەندى ئۆزى، مۇشۇ سانلارنى ئۆزىنىڭ بىرنەچچە يىللار ئىلگىرى توپلىغانلىقىنى، شۇ ۋاقىتتىن بۇيان، ئەنگلىيەدىكى زاۋۇت كۆلىمىنىڭ ۋە ھەر بىر ئىشچىغا توغرا كېلىدىغان ئۇرچۇقلارنىڭ سانى كېڭەيگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى. لېكىن، ئۇ مىسال كەلتۈرگەن چوڭ قۇرۇقلۇقتىكى دۆلەتلەردىمۇ ئوخشاش دەرىجىدە ئىلگىرىلەش بولغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىدۇ، شۇڭا، مۇشۇ سانلىق ماتېرىياللارنىڭ ئاۋۋالقىدەكلا سېلىشتۇرۇش قىممىتى بار.

ھەربىر فابرىكىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە ئۇرچۇق سانى

ئەنگلىيىدە.....12600

شۋېتساريىدە..... 8000
ئاۋسترىيىدە..... 7000
ساكسونىيىدە..... 4500
بېلگىيىدە..... 4000
فرانسىيىدە..... 1500
پرۇسسىيىدە..... 1500

ھەربىر ئىشچىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە ئۇرچۇق سانى

فرانسىيىدە..... 14
روسسىيىدە..... 28
پرۇسسىيىدە..... 37
باۋارىيىدە..... 46
ئاۋسترىيىدە..... 49
بېلگىيىدە..... 50
ساكسونىيىدە..... 50
گېرمانىيە ئۇششاق شتاتلىرى..... 55
شۋېتساريىدە..... 55
بۇيۇك برىتانىيىدە..... 74

رىدگرىيۇ ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ:

«بۇنداق سېلىشتۇرۇش بۇيۇك برىتانىيىگە پايدىلىق ئەمەس، باشقا سەۋەبلەردىن تاشقىرى، بولۇپمۇ سەۋەبى شۇكى، بۇيۇك برىتانىيىدە نۇرغۇن فابرىكىلاردا ماشىنا بىلەن توقۇش ئىشى ئىگىرىش ئىشى بىلەن بىرلەشتۇرۇلگەن، ئەمما ھېسابلىغان چاغدا، ھەتتا بىر ئىگىرىش ئىشچىسىمۇ ھېسابتىن چىقىرىلمايدۇ. ئەكسىچە چەت ئەللەردىكى فابرىكىلارنىڭ كۆپ قىسمى يىپ ئىگىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئەگەر ئوخشاش ئەھۋالنى ئېلىپ توغرا سېلىشتۇرۇلىدىغان بولسا، مەن ئۆزۈم باشقۇرىدىغان رايوندا نۇرغۇن يىپ رەخت فابرىكىلارنىڭ بارلىقىنى، مۇشۇ فابرىكىلاردا بىر ئەر ئىشچى بىلەن ئىككى ئايال ياردەمچى 2200 ئۇرچۇق بولغان برقانچە يىپ ئىگىرىش ماشىنىسىنى باشقۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ھەركۈنى 400 مىل ئۇزۇنلۇقتىكى 220 قاداق كاللەك يىپ ئىگىرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيتتىم.» («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1866-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 31—37- بەتلەرگە قارالسۇن)

بىزگە مەلۇمكى، ئەنگلىيىنىڭ بەزى شىركەتلىرى شەرقىي ياۋروپا ۋە

ئاسىيادا تۆمۈرىيول قۇرۇلۇشىنى ھۆددىگە ئالغان بولۇپ، ئۇلار شۇجايدىكى ئىشچىلارنى ئىشلىتىشتىن باشقا، يەنە مۇئەييەن مىقداردىكى ئەنگلىيىلىك ئىشچىلارنىمۇ ئىشلەتكەن. ئەمەلىي ئېھتىياج تۇپەيلىدىن ئۇلار ئەمگەك سىجىللىقىنىڭ مىللىي پەرقىنى ئويلىشىشقا مەجبۇر بولغان، لېكىن بۇ ئۇلارنى ھېچقانداق زىيانغا ئۇچراتمىغان. ئۇلار تەجرىبىگە ئاساسەن شۇنى بىلىۋالدىكى، ئىش ھەققى سەۋىيىسىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكى ئوتتۇرىچە ئەمگەك سىجىللىقى بىلەن ئۆزئارا ئۇيغۇن بولغان تەقدىردىمۇ، لېكىن ئەمگەكنىڭ نىسپىي باھاسى (مەھسۇلات بىلەن سېلىشتۇرۇلغان باھا) ئادەتتە قارىموقارشى يۆنىلىش بويىچە ئۆزگىرىدۇ.

ھ·كېرى ئۆزىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئىقتىسادشۇناسلىق ئەسەرلىرىدىن بىرى بولغان «ئىش ھەققى نىسبىتى»(66) دە ئوخشاش بولمىغان مىللىي ئىش ھەققىنىڭ ھەرقايسى ئەللەردىكى ئىش كۈنىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش نىسبىتى سەۋىيىسى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنىدۇ. مۇشۇ خەلقئارالىق سېلىشتۇرما ئىچىدىن، ئىش ھەققى ھامان ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىغا ئەگىشىپ ئۆرلەپ ۋە چۈشۈپ تۇرىدۇ، دەپ خۇلاسە چىقىرىدۇ. كېرى ئادەتتىكىگە ئوخشاش قىلچە تەنقىدسىز، يۈزەكى ھالدا قۇراشتۇرۇلغان ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللارنى قالايمىقان ھالدا بىر يەرگە تىزىپ قويماستىن، ئۆزىنىڭ ئالدىنقى شەرتىنى دەلىللىگەن تەقدىردىمۇ، بىزنىڭ قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش ھەققىدىكى بارلىق تەھلىللىرىمىز يەنە ئۇنىڭ مۇشۇ يەكۈننىڭ بىمەنە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەڭ ئەجەپلىنەرلىك يېرى شۇكى، ئۇ شەيئىلەر نەزەرىيە بويىچە قانداق بولۇشى لازىم بولسا، ئەمەلىيەتتە شۇنداق بولىدۇ، دەپ ھېسابلىمايدۇ. دەل دۆلەتنىڭ ئارىلىشىشى بۇنداق

(66) «ئىش ھەققى نىسبىتى: دۇنيادىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەھۋالىدىكى پەرقنىڭ سەۋەبى ھەققىدە ئىزدىنىش» 1835-يىل فىلادېلفىيە نەشرى.

تەبىئىي ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى بۇرمىلىدى. شۇڭا، مىللىي ئىش ھەققىنى ھېسابلىغاندا، ئىش ھەققىدىكى باج شەكلىدە دۆلەتكە مەنسۇپ بولىدىغان ئاشۇ بىر قىسمنى گويا ئىشچىلارنىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق بولىدۇ، دەپ قاراش لازىمدەك تۇيۇلىدۇ. كېرى ئەپەندى بۇنداق «دۆلەت خىراجىتى»نىڭ كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ «تەبىئىي مېۋىلىرى» ئىكەنلىكىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئويلاپ كۆرۈشكە تېگىشلىك ئەمەسمۇ؟ مۇشۇنداق يەكۈن مۇشۇنداق كىشىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىنتايىن مۇناسىپتۇر: ئۇ دەسلەپتە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى مەككۇلۇك تەبىئىي قانۇنىيەت ۋە ئەقلىي قانۇنىيەت دەۋالدى ھەم دۆلەتنىڭ ئارىلىششى سەۋەبىدىن مۇشۇ قانۇنىيەتلەرنىڭ ئەركىن، ماس رولى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، دېدى، ئەمما كېيىن ئۇ، ئەنگلىيىنىڭ دۇنيا بازىرىغا بولغان ياۋۇزلارچە تەسىرىنىڭ(بۇنداق تەسىر كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەبىئىي قانۇنىيىتى ئىچىدىن پەيدا بولمىغاندەك كۆرۈندۇ) دۆلەتنىڭ ئارىلىششى يەنى دۆلەت ئارقىلىق ئاشۇ «تەبىئىي قانۇنىيەت ۋە ئەقلىي قانۇنىيەت»لەرنى زۆرۈرىيەتكە ئايلاندۇرغانلىقىنى، باشقىچە ئېيتقاندا، تاموژنا باج تۈزۈمىنى قوغداشنى يولغا قويۇشنى زۆرۈرىيەتكە ئايلاندۇرغانلىقىنى سەزگەن. ئىككىنچىدىن، ئۇ رىكاردو قاتارلىق كىشىلەر ھازىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىجتىمائىي قارىمۇقارشىلىق ۋە زىددىيەتلەرنى بايان قىلغان تېئورېمىنىڭ رېئال ئىقتىسادىي ھەرىكەتنىڭ نۇقتىئىنەزەر جەھەتتىكى مەھسۇلى بولماستىن، ئەكسىچە، ئەنگلىيە ۋە باشقا جايلاردىكى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىكى رېئال قارىمۇقارشىلىقنىڭ رىكاردو قاتارلىق كىشىلەرنىڭ نەزەرىيىسىنىڭ نەتىجىسى ئىكەنلىكىنى سەزگەن! ئاخىردا، ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تۇغما گۇزەللىكى ۋە ماسلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان نەرسىنىڭ، تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، سودا ئىكەنلىكىنى سەزگەن. يەنمۇ ئالغا ئىلگىرىلىگەندە، ئۇ كاپىتالىستىك

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىردىنبىر ئاپىتىنىڭ كاپىتالنىڭ ئۆزى ئىكەنلىكىنى سېزىشى مۇمكىن. پەقەت مۇشۇنداق تەنقىد قىلىش ئىقتىدارى كىشىنى چۆچۈتكىدەك دەرىجىدە كەمچىل بولغان ۋە مۇشۇنداق بىلىملىك كىشى قىياپىتىگە كىرىۋالغان كىشىلا—گەرچە ئۇنىڭ تاموژنا بېجىنى قوغداشتىن ئىبارەت ئەسەبىي سەپسەتىلىرى بولسىمۇ—باستىئا ئىسىملىك ئادەم بولۇشقا ۋە ھازىرقى زامان ئەركىن سودا تەرەپدارلىرىغا خاس، باشقا بارلىق ئۇمىدۋارلىرىنىڭ ماس ئەقىل-پاراسىتىنىڭ مەخپىي مەنبەسى بولۇشقا مۇناسىپ.

7-بۆلۈم
كاپىتالنىڭ جۇغلىنىش جەريانى

بىر پۇل سوممىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا ۋە ئەمگەك كۈچىگە ئايلىنىدۇ، بۇ كاپىتال فۇنكسىيىسىنىڭ قىممەت مىقدارىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن ئورۇندالغان بىرىنچى ھەرىكەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھەرىكەت بازاردا، ئوبوروت ساھەسىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ ھەرىكەتنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تاۋارغا ئايلانغان چاغدا تامام بولىدۇ، مۇشۇ تاۋارنىڭ قىممىتى ئۆلارنىڭ تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ قىممىتىدىن چوڭ بولىدۇ يەنى ئەسلىدە ئاۋانسلانغان كاپىتالغا قوشۇمچە قىممەتنى قوشۇشتىن ئىبارەت بولىدۇ. ئۆلاپلا، مۇشۇ تاۋارلار يەنە ئوبوروت ساھەسىگە سېلىنىشى كېرەك. مۇشۇ تاۋارلارنى سېتىپ، ئۆلارنىڭ قىممىتىنى پۇلدا ئەمەلگە ئاشۇرۇش كېرەك، مۇشۇ پۇللارنى يەنە يېڭىباشتىن كاپىتالغا ئايلاندۇرۇش، مۇشۇنداق دەۋر قىلىپ ئۆزلۈكسىز ئېلىپ بېرىش لازىم. مۇشۇنداق، ئوخشاش بەزى ئۆلانما باسقۇچ ئارقىلىق بولىدىغان ئۆزلۈكسىز ئايلانما، كاپىتال ئوبوروتىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

جۇغلانمىنىڭ بىرىنچى شەرتى شۇكى، كاپىتالىستنىڭ ئۆزىنىڭ تاۋارلىرىنى سېتىۋېتىشى ھەم بۇنىڭدىن ئېرىشكەن مۇتلەق كۆپ قىسىم پۇلنى قايتىدىن كاپىتالغا ئايلاندۇرۇشتۇر. تۆۋەندە، كاپىتال نورمال ئۇسۇل بويىچە ئۆزىنىڭ ئوبوروت جەريانىنى ئورونداىدۇ، دەپ پەرەز قىلىنىدۇ. بۇجەريان ئۇستىدىكى تەپسىلىي تەھلىل ئىككىنچى كىتابتا

ئېلىپ بېرىلىدۇ.

قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىدىغان يەنى ھەق تۆلەنمىگەن ئەمگەكنى ئىشچىلاردىن بىۋاستە شىلىۋالىدىغان ھەم شۇ ھەق تۆلەنمىگەن ئەمگەكنى تاۋاردا مۇقىملاشتۇرىدىغان كاپىتالىست قوشۇمچە قىممەتنى ئىگەللىگۈچى بىرىنچى كىشى بولىدۇ، لېكىن ھەرگىز قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئاخىرقى ئىگىسى ئەمەس. كېيىن، ئۇ يەنە پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتا باشقا فۇنكسىيىلەرنى ئىجرا قىلىدىغان كاپىتالىست بىلەن، يەر ئىگىسى ۋەھاكازالار بىلەن بىرلىكتە قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۈپ ئېلىشى كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، قوشۇمچە قىممەت ئوخشاش بولمىغان تۈرلۈك قىسىملارغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى ئوخشاش بولمىغان خىلدىكى كىشىلەرگە مەنسۇپ بولىدۇ ھەم ئوخشاش بولمىغان، ئۆزئارا مۇستەقىل بولغان شەكىلگە ئىگە بولىدۇ، مەسىلەن، پايدا، ئۆسۈم، سودا پايدىسى، يەر ئىجارىسى ۋەھاكازالار. قوشۇمچە قىممەتنىڭ مۇشۇ ئايلىنىش شەكلىنى ئۈچىنچى كىتابتا[180] تەتقىق قىلغىلى بولىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز بۇ يەردە بىر تەرەپتىن تاۋار ئىشلەپچىقىرىدىغان كاپىتالىست تاۋارنىڭ قىممىتى بويىچە تاۋارنى ساتىدۇ، دەپ پەرەز قىلىمىز، يەنمۇ ئىلگىرىلەپ كاپىتالىستنىڭ تاۋار بازىرىغا قانداق قايتىپ كېلىشىنى: كاپىتالنىڭ ئوبوروت ساھەسىدە قايسى يېڭى شەكىللەرنى قوللانغانلىقىنى تەتقىق قىلمايمىز، مۇشۇ شەكىللەر ئۆز ئىچىگە ئالغان تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كونكرېت شەرتلىرىنىمۇ تەتقىق قىلمايمىز. يەنە بىر تەرەپتىن، بىز كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقارغۇچىنى ھەممە قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئىگىسى ياكى ئۇنى ئولجا بۆلۈشۈشكە قاتناشقان ھەممە كىشىلەرنىڭ ۋەكىلى قىلىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز ئالدى بىلەن جۇغلانمىنى ئابستراكت ھالدا تەكشۈرىمىز، يەنى جۇغلانمىنى بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى بىر ئامىل، دەپ

قارايمىز.

بۇنىڭدىن باشقا، جۇغلاش ئېلىپ بېرىلىدىكەن، كاپىتالىست ئىشلەپچىقارغان تاۋارنى ساتىدۇ ھەم ئۇلارنى سېتىپ قولغا كىرگۈزگەن پۇلنى يەنە كاپىتالغا ئايلاندۇرىدۇ. ئىككىنچىدىن، قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئوخشاش بولمىغان ھەرقايسى قىسىملارغا بۆلۈنۈشى، ئۇنىڭ خاراكتېرىنى ھەم ئۇنى جۇغلانما ئامىلغا ئايلاندۇرىدىغان ئاشۇ زۆرۈر شەرتلەرنىمۇ قىلچە ئۆزگەرتمەيدۇ. مەيلى كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىلكىدە بولغان ياكى باشقىلارغا بۆلۈپ بەرگەن قوشۇمچە قىممەتنىڭ نىسبىتىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ ھامان قوشۇمچە قىممەتنى ئەڭ ئاۋۋال ئىگىلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز جۇغلانمىنى بايان قىلغان چېغىمىزدا پەرەز قىلغان ئەھۋال جۇغلىنىش ئېلىپ بېرىلىشتا ئەمەلىي يۈز بەرگەن ئەھۋال دېمەكتۇر. يەنە بىر تەرەپتىن، قوشۇمچە قىممەتنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە ئوبوروت ئىچىدىكى ۋاستىچىلىك ھەرىكەت، جۇغلىنىش جەريانىنىڭ ئاددىي ئاساسىي شەكلىنى مۇجىملاشتۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، جۇغلىنىش جەريانى ئۇستىدىكى ساپ تەھلىل، بىزدىن ئۇنىڭ مېخانىزمىنىڭ ئىچكى رولىنى يوشۇرۇپ تۇرىدىغان بارلىق ھادىسىلەرنى ۋاقتىنچە قويۇپ تۇرۇشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ.

21-باب
ئاددىي تەكرار ئىشلەپچقىرىش

ئىشلەپچقىرىش جەريانى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي شەكلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، سىجىل داۋام قىلىپ تۇرىدىغان جەريان بولۇشى كېرەك، ياكى ئوخشاش بولغان بەزى باسقۇچلاردىن تەكرار-تەكرار ئۆتۈپ تۇرىدىغان جەريان بولۇشى كېرەك. بىر جەمئىيەت ئىستېمالنى توختىتىپ قويالمايدۇ، ئوخشاشلا ئىشلەپچقىرىشنىمۇ توختىتىپ قويالمايدۇ. دېمەك، ھەربىر ئىجتىمائىي ئىشلەپچقىرىش جەريانى دائىملىق باغلىنىشتىن ۋە ئۇنىڭ ئۇزلۇكسىز يېڭىلىنىپ تۇرۇشىدىن قارىغاندا، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە تەكرار ئىشلەپچقىرىش جەريانىدۇر.

ئىشلەپچقىرىش شارائىتى، ئەينى ۋاقىتتا يەنە تەكرار ئىشلەپچقىرىش شارائىتى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. ھەرقانداق بىر جەمئىيەت ئۆزىنىڭ بىرقىسىم مەھسۇلاتىنى ئىشلەپچقىرىش ۋاستىلىرىگە ياكى يېڭى ئىشلەپچقىرىش ئامىللىرىغا ئۇزلۇكسىز تۇردە ئايلاندۇرۇپ تۇرمايدىغان بولسا، ئىشلەپچقىرىشنى ئۇزلۇكسىز ئېلىپ بارالمايدۇ، يەنى تەكرار ئىشلەپچقىرىشنى ئېلىپ بارالمايدۇ. باشقا شارائىتلار ئۆزگەرمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، جەمئىيەت مەسلەن، بىر يىلدا ئىستېمال قىلغان ئىشلەپچقىرىش ۋاستىلىرىنى، يەنى ئەمگەك ۋاستىلىرى، خام ئەشيا ۋە قوشۇمچە ماتېرىياللارنى پەقەت ئەمەلىي بۇيۇملار شەكلىدە مىقدارى تەك بولغان يېڭى بۇيۇملار بىلەن ئالماشتۇرغاندىلا، ئاندىن ئەسلىدىكى كۆلەمدە تەكرار ئىشلەپچقىرالايدۇ ياكى ئۆزىنىڭ بايلىقىنى ساقلاپ قالالايدۇ،

مۇشۇ يېڭى بۇيۇملار يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ مىقدارىدىن ئاجرىتىلىشى، يېڭىباشتىن ئىشلەپچقىرىش جەريانىغا كىرگۈزۈلۈشى لازىم. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇئەييەن مىقدارىدىكى يىللىق مەھسۇلات ئىشلەپچقىرىشقا تەۋە بولىدۇ. ئەسلىدە ئىشلەپچقىرىش ئىستېمالى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان مۇشۇ بىر قىسىم مەھسۇلات، قوللىنىلغان ئەمەلىي بۇيۇم شەكلىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ زور كۆپ قىسمى شەخسىي ئىستېمالغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

ئىشلەپچقىرىش كاپىتالىستىك شەكلىدە بولسا، تەكرار ئىشلەپچقىرىشمۇ شۇ شەكلىدە بولىدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچقىرىش ئۇسۇلى شارائىتىدا، ئەمگەك جەريانى قىممەتنىڭ كۆپىيىپ بېرىش جەريانىنىڭ ۋاستىسى بولۇپلا ئىپادىلىنىدۇ، ئوخشاشلا، تەكرار ئىشلەپچقىرىشمۇ ئاۋانس قىممەتنى كاپىتال سۈپىتىدە يەنى ئۆزلۈكىدىن كۆپىيىپ بارىدىغان قىممەت سۈپىتىدە تەكرار ئىشلەپچقىرىش ۋاستىسى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەلۇم شەخس ئۆز پۇلى ئۈزلۈكسىز ھالدا كاپىتال فۇنكسىيىسىنى ئۆتەپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈنلا كاپىتالىستقا خاس ئىقتسادىي رولنى ئويناىدۇ. ئالايلۇق، 100 فوند ستېرلىڭ ئاۋانس پۇل بۇ يىل كاپىتالغا ئايلىنىپ، 20 فوند ستېرلىڭ قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلغان بولسا، ئۇنداقتا ئۇ كېلەر يىل ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردىمۇ مۇشۇنداق ھەرىكەتنى تەكرارلاپ تۇرۇشى كېرەك. كاپىتال قىممىتىنىڭ دەۋرىيلىك كۆپىيىپ بارىدىغان مقدارى بولغان ياكى فۇنكسىيە جەريانىدا تۇرغان كاپىتالنىڭ دەۋرىيلىك مېۋىسى بولغان قوشۇمچە قىممەت كاپىتالدىن پەيدا بولىدىغان دارامەت [Revenue ①] شەكلىگە كىرىدۇ.(1)

(1)«باشقىلارنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتىنى ئىستېمال قىلىدىغان بايلار پەقەت مەھسۇلاتلارنى ئالماشتۇرۇش ھەرىكىتى «ئاۋارىنى سېتىۋېلىش» بىلەن ئاندىن مۇشۇ مەھسۇلاتقا ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار ئۆزىنىڭ زاپاس پۇلىنى ئىنتايىن تېزخەجلەپ بولىدىغاندەك كۆرۈنىدۇ…لېكىن، بۇخىل ئىجتىمائىي تۈزۈمدە، بايلىق باشقىلارنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىق بىر خىل تەكرار ئىشلەپچقىرىدىغان كۈچگە

(1) مۇشۇ كىتابنىڭ 1090-بېتىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

ئەگەر بۇ دارامەت كاپىتالىست ئۈچۈن ئىستېمال فوندى بولۇپلا خىزمەت قىلسا، ياكى ئۇ دەۋرىيلىك ھاسىل بولۇپ، دەۋرىيلىك ئىستېمال قىلىنىپ تۇرسا، ئۇھالدا، باشقا شارائىتلار ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، بۇنىڭ ئۆزى ئاددىي تەكرار ئىشلەپچقىرىش بولىدۇ. ئاددىي تەكرار ئىشلەپچقىرىش گەرچە، ئىشلەپچقىرىش جەريانىنىڭ ئەسلىي كۆلىمىدىكى تەكرارلىنىشىدىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق نوقۇل تەكرارلىنىش ياكى ئىزچىللىق بۇ جەريانىنى بەزى يېڭى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە قىلىدۇ، ياكى توغرىراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ تەنھا جەريان سۈپىتىدىلا ئىگە بولغان ساختا خۇسۇسىيەتلىرىنى يوقىتىدۇ.

ئەمگەك كۈچىنى مۇئەييەن ۋاقىت سېتىۋېلىش ئىشلەپچقىرىش جەريانىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولىدۇ، ئەمگەكنىڭ سېتىلغان ۋاقتى مۇددىتى توشقان، شۇنىڭ بىلەن مۇئەييەن ئىشلەپچقىرىش مەزگىلى (ئالايلۇق، بىر ھەپتە، بىر ئاي قاتارلىق) ئۆتكەندە، بۇ باشلىنىش نۇقتىسى يېڭىدىن قايتىلىنىدۇ. لېكىن، ئىشچى ئۆز رولىنى ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىدە جارى قىلدۇرۇپ، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى بىلەن قوشۇمچە قىممىتىنى تاۋاردا رېئاللاشتۇرغاندىن كېيىن، ئاندىن ئىش ھەققى ئالىدۇ. دېمەك، ئىشچى ھەم بىز ۋاقتىنچە كاپىتالىستنىڭ ئىستېمال فوندى دەپ قارايدىغان قوشۇمچە قىممەتنى، ھەم ئۆزىنىڭ ھەققى ئۈچۈن بېرىلىدىغان فوندىنى، يەنى ئۆزگىرىشچان كاپىتالنى ھاسىل قىلىدۇ، ئىشچى بۇ ئۆزگىرىشچان كاپىتالنى ئىش ھەققى شەكلىدە قولغا قايتىپ كېلىشتىن بۇرۇن ھاسىل قىلىدۇ، ئىشچى بۇ فوندنى ئۇزلۇكسىز تۇردە تەكرار ئىشلەپچقىرىپ تۇرغان چاغدىلا، ئاندىن يالىنىپ تۇرىدۇ. ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ 16-بابتا كۆرسىتىلگەن

ئىگە بولۇۋالىدۇ…بايلىق ئەمگەككە ئوخشاش ھەم ئەمگەك ئارقىلىق ھەر يىلى مېۋە بېرىدۇ، بۇ مېۋىنى ھەر يىلى ئىستېمال قىلۇېتىش مۇمكىن، ئەمما بايلارنى كەمبەغەللەشتۈرمەيدۇ. بۇ مېۋە كاپىتالدىن كېلىدىغان دارامەتتۇر.» (سىسموندى: «سىياسىي ئىقتىساد يېڭى پرىنسىپلىرى»1-توم 81—82-بەتلەر)

فورمۇلا2—سى مۇشۇنىڭدىن كېلىپ چىققان، مۇشۇ فورمۇلا ئىش ھەققىنى مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمى قىلىپ ئىپادىلەيدۇ.(2) بۇ ئىشچىلار ئۆزلىرى تەكرار ئىشلەپچقارغان مەھسۇلات ئىچىدە، ئىش ھەققى شەكلى بىلەن ئىشچىلارنىڭ قولىغا ئۇزلۇكسىز قايتىپ كېلىدىغان ئاشۇ بىر قىسمىدۇر. ئەلۋەتتە، كاپىتالىست مۇشۇ تاۋارنىڭ قىممىتى ئۈچۈن ئىشچىغا پۇل بىلەن ھەق تۆلەيدۇ. لېكىن بۇ پۇل ئەمگەك مەھسۇلاتنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئىشچى ئىشلەپچقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ بىر قىسمىنى مەھسۇلاتقا ئايلاندۇرغان چاغدا، ئۇنىڭ ئىلگىرىكى مەھسۇلاتلىرىنىڭ بىر قىسمى قايتا پۇلغا ئايلىنىدۇ. ئىشچىنىڭ بۇگۈنكى ئەمگىكىگە ياكى كېيىنكى يېرىم يىلدىكى ئەمگىكىگە، ئۇنىڭ ئۆتكەن ھەپتىدىكى ئەمگىكى ياكى ئالدىنقى يېرىم يىلدىكى ئەمگىكى بىلەن ھەق تۆلىنىدۇ. بىز ئايرىم كاپىتالىست ۋە ئايرىم ئىشچىنى تەكشۈرمەي، كاپىتالىستلار سىنىپى بىلەن ئىشچىلار سىنىپىنى تەكشۈرىدىغان بولساق، پۇل شەكلى كەلتۈرۈپ چىقارغان خاتا تۇيغۇ دەرھال يوقىلىدۇ. ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئۆزى ئىشلەپچقارغان، كاپىتالىستلار سىنىپى ئىگىلىگەن مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمىنى ئىلىشى ئۈچۈن، كاپىتالىستلار سىنىپى ئۇزلۇكسىز پۇل شەكلى بىلەن ئىشچىلار سىنىپىغا چەك تارقىتىدۇ، ئىشچىمۇ كاپىتالىستلار سىنىپىدىن ئۆزىنىڭ مەھسۇلاتى ئىچىدىكى ئۆزىگە مەنسۇپ بولغان ئاشۇ بىر قىسمىنى ئىلىش ئۈچۈن، مۇشۇ چەكلەرنى كاپىتالىستلار سىنىپىغا ئۇزلۇكسىز قايتۇرۇپ بېرىدۇ. مەھسۇلاتنىڭ تاۋار شەكلى ۋە تاۋارنىڭ پۇل شەكلى بۇنداق سودىنى يوشۇرۇپ تۇرىدۇ.

(2) «ئىش ھەققىنى پايدىغا ئوخشاشلا، ئەمەلىيەتتە تەبىيار مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمى دەپ قاراش كېرەك.» (رامساي: «بايلىقنىڭ تەقسىم قىلىنىشى ھەققىدە» 142-بەت) «مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمى ئىش ھەققى شەكلى بىلەن ئىشچىغا تەۋە بولىدۇ.»(ج. مىل: «سىياسىي ئىقتىساد پرىنسىپلىرى» پارسوت نەشرى جىلىسى، 1823-يىل پارىژ نەشرى 33—34-بەتلەر)

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆزگىرىشچان كاپىتال ئىشچىلارنىڭ ئۆزىگە زۆرۈر بولغان تۇرمۇش ۋاستىلىرى فوندىنى ياكى ئەمگەك فوندىنى قامداش ۋە تەكرار ئىشلەپچقىرىش يولىدىكى بىر خىل ئالاھىدە تارىخىي ئىپادىلىنىش شەكلىدىن ئىبارەت؛ بۇنداق فوندىنى بارلىق ئىجتىمائىي ئىشلەپچقىرىش تۈزۈمى ئاستىدا، باشتىن-ئاخىر ئەمگەكچىنىڭ ئۆزى ئىشلەپچقىرىشى ياكى تەكرار ئىشلەپچقىرىشى لازىم. ئەمگەك فوندى ھەمىشە ئىشچىنىڭ ئەمگىكى ئۈچۈن تۆلىنىدىغان تۆلەم ۋاستىسى شەكلىدە ئىشچىنىڭ قولىغا قايتىپ كېلىدۇ، چۈنكى، ئىشچىنىڭ ئۆز مەھسۇلاتى ئۆزلۈكسىز تۇردە كاپىتال شەكلىدە ئىشچىدىن چەتنەيدۇ. لېكىن ئەمگەك فوندىنىڭ بۇنداق ئىپادىلىنىش شەكلى مۇنداق بىر پاكىتنى قىلچە ئۆزگەرتەلمەيدۇ: كاپىتالىست ئىشچىنىڭ ئوبيېكتلاشقان ئۆز ئەمگىكىنى ئىشچىغا ئاۋانس قىلىپ بېرىدۇ.(3) ھاشارغا ئىشلەيدىغان دېھقاننى مىسالغا ئالايلى، ئۇ ھەر ھەپتىدە ئۈچ كۈن ئۆزىنىڭ ئىشلەپچقىرىش ۋاستىسى بىلەن ئۆزىنىڭ ئېتىزىدا ئىشلەيدۇ، دەيلى، ھەپتىنىڭ قالغان ئۈچ كۈنىدە، بۇ دېھقان خوجايىنىنىڭ قورۇقىدا ھاشارغا ئىشلەيدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەمگەك فوندىنى ئۆزلۈكسىز تۇردە تەكرار ئىشلەپچقىرىدۇ، بۇ ئەمگەك فوندى ئۆنۈگۈنسىز نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەزەلدىن ئۈچىنچى كىشى ئۆنىڭ ئەمگىكىگە ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن ئاۋانس قىلىپ بېرىدىغان تۆلەم ۋاستىسى شەكلىنى قوللانغان ئەمەس. لېكىن ئۇنىڭ ھەقسىز مەجبۇرىي قىلىدىغان ئەمگىكىدىمۇ ئەزەلدىن ئىختىيارىي ئەمگەك ۋە ھەقلىق ئەمگەك شەكلى قوللىنىلغان ئەمەس. ئەگەر پومپىچىك ھاشارغا ئىشلەۋاتقان دېھقاننىڭ

(3)«كاپىتال ئىشچىلارغا ئىش ھەققى ئورنىدا ئاۋانس قىلىپ بېرىلگەندە، ئۇ ئەمگەكنى قامداشقا ئىشلىتىلىدىغان فوندقا ھېچنەرسە قوشمايدۇ.» (كېيزنوۋنىڭ ئۆزى نەشر قىلغان مالتۇسنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد تەبرلىرى» دېگەن ئەسىرىگە بەرگەن ئىزاھاتى. 1853-يىل لوندۇن نەشرى 22-بەت)

بېرىنى، تېرىلغۇ ئۇلىقىنى، ئۇرۇقىنى، قىسقىسى ئۇنىڭ ئىشلەپچقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىنىڭكى قىلىۋالسا، ئۇنداقتا دېھقان شۇنىڭدىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى پومپىچىككە سېتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. باشقا شارائىتلار ئۆزگەرمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، بۇ دېھقان ھازىرمۇ ئىلگىرىكىگە ئوخشاش، ھەر ھەپتىدە ئالتە كۈن ئىشلەيدۇ، ئۈچ كۈن ئۆزى ئۈچۈن، ئۈچ كۈن ھازىر ياللىغۇچىغا ئايلانغان ئەسلىدىكى پومپىچىككە ئىشلەيدۇ. ئۇ ھازىرمۇ ئىلگىرىكىگە ئوخشاش، مۇشۇ ئىشلەپچقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچقىرىش ۋاستىسى سۈپىتىدە ئىستېمال قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ قىممىتىنى مەھسۇلاتقا كۆچۈرىدۇ. ھازىرمۇ ئىلگىرىكىگە ئوخشاش، مەھسۇلاتنىڭ مۇئەييەن قىسمى ئاۋۋالقىدەكلا تەكرار ئىشلەپچقىرىشقا كىرىدۇ. لېكىن ھاشار ئەمگەك ياللانما ئەمگەك شەكلىنى ئالغان تەقدىردىمۇ، ھاشارچى دېھقان ئىلگىرىكىگە ئوخشاش ئىشلەپچقارغان ۋە تەكرار ئىشلەپچقارغان ئەمگەك فوندىمۇ پومپىچىكنىڭ ھاشارچى دېھقانغا ئاۋانس قىلىپ بېرىدىغان كاپىتال شەكلىنى ئالىدۇ. بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى كالتە پەم بولغاچقا، ئىپادىلىنىش شەكلى ۋە ئۇ ئىپادىلەنگەن نەرسىنى پەرق ئېتەلمەيدۇ، ئۇلار ھەتتا بۇگۈنكى كۈندە، ئەمگەك فوندى دۇنيادا پەقەت مۇستەسنا ھالدا كاپىتال شەكلىدە ئىپادىلىنىدىغان پاكىتقا كۆز يۇمىدۇ.(4)

دەرۋەقە، بىز كاپىتالىستىك ئىشلەپچقىرىش جەريانىنى ئىشلەپچقىرىش جەريانىنىڭ ئۆزلۈكسىز يېڭىلىنىپ تۇرۇشىدىن تەكشۈرىدىغان بولساقلا، ئۆزگىرىشچان كاپىتال ئاندىن كاپىتالىستىنىڭ خۇسۇسىي فوندىدىن ئاۋانس قىلىپ بېرىلگەن قىممەت خاراكتېرىنى

(4) «يەر شارىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمىغا يەتمەيدىغان يېرىدە كاپىتالىستلار ئىشچىلارغا ئىشلەپچقىرىش ۋاستىلىرىنى ئاۋانس قىلىپ بېرىدۇ» (رىچارد جونس: «مىللىي سىياسىي ئىقتىساد دەرسلىكى» 1852-يىل ھېرتفورد نەشرى، 36-بەت)

يوقىتىدۇ.(4a) لېكىن، مۇشۇ جەريان ھامان مەلۇم جاي ۋە مەلۇم ۋاقىتتىن باشلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىزنىڭ يۇقىرىدىكى نۇقتىئىنەزەرىمىزدىن قارىغاندا، تۆۋەندىكى ئەھۋاللار ئېھتىمالغا يېقىن: كاپىتالىست بىر مەزگىل باشقىلارنىڭ ھەق تۆلەنمىگەن ئەمگىكى بىلەن مۇناسىۋەتسىز مەلۇم بىرخىل دەسلەپكى جۇغلانمىغا تايىنىپ پۈلنىڭ ئىگىسىگە ئايلانسا، شۇنىڭ بىلەن ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋالغۇچى سۈپىتىدە بازارغا كىرەلەيدۇ. لېكىن كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ نوقۇل داۋاملىششى ياكى ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش يەنە باشقا بەزى ئالاھىدە ئۆزگىرىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، مۇشۇ ئۆزگىرىشلەر كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان قىسمىغا تەسىر يەتكۈزۈپلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن كاپىتالغا تەسىر يەتكۈزىدۇ.

ئەگەر 1000 فوندستېرلىڭ كاپىتالنىڭ دەۋرىيلىك ھالدا (مەسلەن ھەر يىلى) يارىتىدىغان قوشۇمچە قىممىتى 200 فوند ستېرلىڭ بولۇپ ۋە مۇشۇ قوشۇمچە قىممەت ھەر يىلى پۈتۈنلەي ئىستېمال قىلىنىپ كەتسە، شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، ئەينى جەريان بەش يىل تەكرارلانغاندىن كېيىن، ئىستېمال قىلىنغان قوشۇمچە قىممەت مىقدارى= 200×5 بولىدۇ، شۇنداقلا ئەسلىدىكى ئاۋانس كاپىتال قىممىتى بولغان 1000 فوند ستېرلىڭ بىلەن تەڭ بولىدۇ. ئەگەر يىللىق قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىلا، مەسلەن، پەقەت يېرىمى ئىستېمال قىلىنغان بولسا، ئۇنداقتا، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى10 يىل تەكرارلانغاندىن كېيىن، ئوخشاش نەتىجە كېلىپ چىقىدۇ، چۈنكى 1000=100×10 بولىدۇ.

(4a) «manufacturer»(يەنى ئىشلىمە سانائىتى ئىشچىسى)نىڭ ئىش ھەققىنى گەرچە خوجايىن ئاۋانس قىلىپ بەرسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە خوجايىن ئىشچىسىغا ھېچقانداق چىقىم قىلمايدۇ، چۈنكى مۇشۇ ئىش ھەققىنىڭ قىممىتى ئادەتتە ھامان پايدا بىلەن بىللە، ئىشچىنىڭ ئەمگىكىگە قوشۇلغان ئوبيېكتنىڭ چوڭايغان قىممىتى ئىچىدە ساقلىنىپ قالىدۇ.» (ئا.سمىت «دۆلەت بايلىقى ھەققىدە»، ئىككىنچى قىسىم، 3-باب 355-بەت)

قىسقىسى، ئاۋانس كاپىتال قىممىتىنى ھەر يىلى ئىستېمال قىلىنغان قوشۇمچە قىممەتكە بۆلۈش ئارقىلىق، ئەسلىدىكى ئاۋانس كاپىتالنىڭ بىرنەچچە يىل ياكى بىرنەچچە يىللىق تەكرار ئىشلەپچىقىرىش مەزگىلىدىن كېيىن كاپىتالىست تەرىپىدىن ئىستېمال قىلىنىپ تۈگىگەنلىكىنى، شۇ سەۋەبتىن يوقالغانلىقىنى تېپىپ چىقىشقا بولىدۇ. كاپىتالىست، باشقىلارنىڭ ھەقسىز ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلاتىنى، يەنى قوشۇمچە قىممەتنى ئىستېمال قىلدىم، ئەسلىدىكى كاپىتال قىممىتىنى ساقلاپ قالدىم، دەپ قارايدۇ، لېكىن بۇ قاراش پاكىتنى ھەرگىز ئۆزگەرتەلمەيدۇ. ئارىدىن بىرنەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، كاپىتالىستنىڭ ئىلكىدىكى كاپىتال قىممىتى ئاشۇ بىرنەچچە يىل داۋامىدا قىممەتداش تۆلىمەي ئۆزلەشتۈرۈۋالغان قوشۇمچە قىممەتنىڭ مىقدارىغا تەڭ بولىدۇ، كاپىتالىست ئىستېمال قىلغان قىممەت مىقدارى بولسا ئەسلىدىكى كاپىتال قىممىتىگە تەڭ بولىدۇ. دەرۋەقە، ئۇنىڭ قولىدا مىقدارى ئۆزگەرمىگەن كاپىتال قالىدۇ، بەلكى ئۇنىڭ بىرقىسمى، مەسلەن، زاۋۇت بىناسى، ماشىنا ۋەھاكازالار، ئۇ ئۆز ئىشىنى باشلىغان چاغدىلا مەۋجۇت ئىدى. لېكىن بۇ يەردىكى مەسىلە، كاپىتالنىڭ ماددىي تەركىبىي قىسمىدا ئەمەس، ئەكسىچە كاپىتالنىڭ قىممىتىدە. ئەگەر بىر كىشى ئۆزىنىڭ بارلىق مال-مۈلكىنىڭ قىممىتى بىلەن باراۋەر قەرز ئېلىپ، ئۆزىنىڭ ھەممە مال-مۈلكىنى سەرپ قىلىپ تۈگىتىۋەتسە، ئۇنداقتا ئۇنىڭ بارلىق مال-مۈلكى دەل ئۇنىڭ بارلىق قەرزىنىڭ ئومۇمىي سوممىسىغىلا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئوخشاشلا، ئەگەر كاپىتالىست ئۆزىنىڭ ئاۋانسلانغان كاپىتالنىڭ قىممەتدىشىنى ئىستېمال قىلىۋەتسە، ئۇنداقتا، مۇشۇ كاپىتالنىڭ قىممىتى ئۇ ھەقسىز ئىگىلىۋالغان قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئومۇمىي سوممىسىغىلا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەسلىدە بار كاپىتال قىممىتىنىڭ ھەرقانداق بىر زەررىچىسىمۇ قالمايدۇ.

دېمەك، بارلىق جۇغلانمىنى تىلغا ئالماي تۇرساق، ئىشلەپچىقىرىش

جەريانىنىڭ نوقۇل داۋام قىلىشى ياكى ئاددىي تەكرار ئىشلەپچقىرىش يا ئۆزۈنراق يا قىسقىراق بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، ھەرقانداق كاپىتالنى مۇقەررەر ھالدا جۇغلانما كاپىتالغا ياكى كاپىتاللاشقان قوشۇمچە قىممەتكە ئايلاندۇرىدۇ. كاپىتال ئىشلەپچقىرىش جەريانىغا كىرگەن چاغدا، شۇ كاپىتالنى ئىشقا سالغان كىشىنىڭ تاپقان بايلىقى بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇ ھامان قىممەتداش تۆلىمەي ئۆزلەشتۈرۈۋېلىنغان قىممەتكە ئايلىنىدۇ، باشقىلارنىڭ ھەقسىز ئەمگىكىنىڭ پۇل شەكلىنىڭ ياكى باشقا شەكلىنىڭ نامايەندىسىگە ئايلىنىدۇ.

بىز تۆتىنچى بابتا كۆرگىنىمىزدەك، پۇلنى كاپىتالغا ئايلاندۇرۇش ئۇچۇن، پەقەت تاۋار ئىشلەپچقىرىش ۋە تاۋار ئوبوروتىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى كۇپايە قىلمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋۋال تۆۋەندىكى ئىككى تەرەپ سېتىۋالغۇچى بىلەن ساتقۇچى سۇپىتىدە ئۆزئارا قارىمۇقارشى بولۇشى لازىم: بىر تەرەپ، قىممەت ياكى پۇلنى ئىگىلىگۇچى، يەنە بىر تەرەپ، قىممەتنى يارىتىدىغان سۇبىستانسىينى ئىگىلىگۇچى؛ بىر تەرەپ، ئىشلەپچقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىگىلىگۇچى، يەنە بىر تەرەپ، ئەمگەك كۈچىدىن باشقا، ھېچنېمىسى بولمىغان ئىگىلىگۇچى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەمگەك مەھسۇلاتىنى ئەمگەكنىڭ ئۆزىدىن ئايرىۋېتىش، ئوبيېكتىپ ئەمگەك شارائىتىنى سۇبيېكتىپ ئەمگەك كۈچىدىن ئايرىۋېتىش كاپىتالستىك ئىشلەپچقىرىش جەريانىنىڭ ئەمەلىي ئاساسى ۋە باشلىنىش نۇقتىسى.

لېكىن، دەسلەپ باشلىنىش نۇقتىسى بولغان نەرسە، كېيىن جەريانىنىڭ نوقۇل داۋاملىشىشى ئارقىلىق، يەنى ئاددىي تەكرار ئىشلەپچقىرىش ئارقىلىق، كاپىتالستىك ئىشلەپچقىرىشنىڭ ئۆز نەتىجىسى سۇپىتىدە ئۆزلۇكسىز قايتا ئىشلەپچقىرىلىدۇ ھەم ئەبەدىيلەشتۈرۈلىدۇ. بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچقىرىش جەريانى ماددىي بايلىقلارنى ئۆزلۇكسىز تۇردە كاپىتالغا، كاپىتالستنىڭ قىممەت ئاشۇرۇش ۋاستىسىگە ۋە ئىستېمال

بۇيۇمغا ئايلاندۇرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشچى ئىشلەپچقىرىش جەريانىغا كىرگىنىگە ئوخشاش، بۇ جەريانىدىن بايلىقنىڭ شەخسلىك مەنبەسى بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىگە بۇنداق بايلىقنى يارىتىدىغان بارلىق ۋاستىدىن مەھرۇم بولغان ھالدا ئۆزلۇكسىز چىقىپ كېتىدۇ. چۈنكى ئۇ بۇ جەريانغا كىرىشتىن بۇرۇن، ئۇنىڭ ئۆز ئەمگىكى ئۇنىڭدىن يىراقلىشىپ كېتىپ، كاپىتالست تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنىپ كاپىتالغا قوشۇۋېتىلىدۇ، شۇڭا بۇ جەريانىدا بۇنداق ئەمگەك باشقىلارنىڭ ئىلكىدە بولغان مەھسۇلات ئىچىدە ئۆزلۈكسىز ئوبيېكتلىشىدۇ. چۈنكى ئىشلەپچقىرىش جەريانى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كاپىتالست ئەمگەك كۈچىنى ئىستېمال قىلىدىغان جەريان بولغاچقا، ئىشچىنىڭ مەھسۇلاتى تاۋارغا ئۆزلۈكسىز ئايلىنىپلا قالماي، بەلكى كاپىتالغىمۇ ئايلىنىپ تۇرىدۇ، قىممەت يارىتىدىغان كۈچنى شىلۇالدىغان قىممەتكە، ئادەملەرنى سېتىۋالدىغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە، ئىشلەپچقارغۇچىلارنى ئىشلىتىدىغان ئىشلەپچقىرىش ۋاستىلىرىگە ئايلىنىدۇ.(5) شۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، ئىشچىنىڭ ئۆزى ئوبيېكتىپ بايلىقنى كاپىتال سۇپىتىدە، ئۆزىگە يات بولغان، ئۆزىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ۋە ئۆزىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان ھوقۇق سۇپىتىدە ئۆزلۈكسىز ئىشلەپچقىرىدۇ، كاپىتالست بولسا ئوخشاشلا ئەمگەك كۈچى بايلىقنىڭ سۇبيېكتىپ مەنبەسى سۇپىتىدە، ئەمگەك كۈچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئوبيېكتلىشىشى ۋە ئىشلەپچقىرىش ۋاستىسىدىن ئاجرىتىلغان، پەقەت ئىشچى ئورگانىزمىنىڭ ئۆزىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئابستراكت بايلىق مەنبەسى

(5) «بۇ ئۇنۇملۇك ئىستېمالنىڭ ئالاھىدە دەققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىر خۇسۇسىيتى. ئىشلەپچقىرىشتا ئىستېمال قىلىنىدىغان نەرسە كاپىتالدۇر، ھەم ئىستېمال ئارقىلىق ئادىن كاپىتالغا ئايلىنىدۇ.» (ج. مىل «سىياسىي ئىقتىساد پرىنسىپلىرى» 242-بەت) ئەما ج. مىل بۇنداق «ئالاھىدە دەققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان خۇسۇسىيەت»نى چۈشەندۈرمىگەن.

سۈپىتىدە ئۇزلۇكسىز ئىشلەپچقىرىدۇ. بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ئىشچىنى يالالنما ئىشچى سۈپىتىدە ئىشلەپچقىرىدۇ.(6) ئىشچىنىڭ بۇنداق ئۇزلۇكسىز تەكرار ئىشلەپچقىرىلىشى يەنە بىر ئابىدىلىشىنى كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچقىرىشىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان شەرتىدۇر.

ئىشچىنىڭ ئىستېمال قىلىشى ئىككى خىل بولىدۇ. ئىشچى ئىشلەپچقىرىشنىڭ ئۆزىدە ئۆز ئەمگىكى ئارقىلىق ئىشلەپچقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىستېمال قىلىدۇ ھەمدە ئىشلەپچقىرىش ۋاستىلىرىنى قىممىتى كاپىتالنىڭ قىممىتىدىن يۇقىرى بولغان مەھسۇلاتقا ئايلاندۇرىدۇ. بۇ، ئۇنىڭ ئىشلەپچقىرىش ئىستېمالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ ئىشچىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋالغان كاپىتالىستنىڭ شۇ ئىشچىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئىستېمال قىلغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشچى ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋالغاندا بەرگەن پۇلنى تۇرمۇش ۋاستىلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ: بۇ ئىشچىنىڭ شەخسىي ئىستېمالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، ئىشچىنىڭ ئىشلەپچقىرىش ئىستېمالى بىلەن شەخسىي ئىستېمالى تامامەن ئوخشىمايدۇ. ئالدىنقى بىر خىل ئىستېمالدا، ئىشچى كاپىتالنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولۇش رولىنى ئويناپدۇ، كاپىتالىستقا تەۋە بولىدۇ؛ كېيىنكى بىر خىل ئىستېمالدا، ئۇ ئۆزىگە تەۋە بولۇپ، ئىشلەپچقىرىش جەريانىدىن تاشقىرىدا تۇرمۇش

(6) «دۈرۈس، بىر خىل ئىشخانا قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ئەك دەسلەپ قوللىنىلغان چاغدا، نۇرغۇن نامراتلارنى خىزمەتكە ئېرىشتۈرىدۇ؛ لېكىن ئۇلار بۇرۇنقىدەكلا نامرات بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ، بەلكى بۇنداق ئىشخانا قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ ئۇزلۇكسىز تىجارىتى تېخىمۇ نۇرغۇن نامراتلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.» («قوي يۈگى ئېكسپورتىنى چەكلەش ئاساسلىرى» 1677-يىل لوندون نەشرى 19-بەت) «ئىجارىكەش سوۋخوز ئىگىسى بىمەنىلىك بىلەن نامراتلارنى بېقىۋاتىمەن دەپ كېسىپ ئېيتىدۇ، ئەمەلىيەتتە، نامراتلار نامراتلىق ئىچىدە ياشايدۇ.»(«بېقىندا يوقسۇللارغا ياردەم بېرىش ېجىنى ئاشۇرۇش سەۋەبلىرى يەنە بىر ئەمگەك ھاياسى بىلەن ئاشلىق ھاياسى ئوستىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقات» 1777-يىل لوندون نەشرى، 31-بەت)

فۇنكسىيىسىنى ئورۇندايدۇ. ئالدىنقى بىر خىل ئىستېمالنىڭ نەتىجىسى كاپىتالىستنىڭ ياشىشى، كېيىنكى بىر خىل ئىستېمالنىڭ نەتىجىسى ئىشچىنىڭ ئۆزىنىڭ ياشىشىدۇر.

«ئىش كۈنى» ۋەھاكازالارنى تەكشۈرگەن چاغدا بەزى ھاللاردا: ئىشچى ھەمىشە ئۆزىنىڭ شەخسىي ئىستېمالىنى ئىشلەپچقىرىش جەريانىنى ساپ قوشۇمچە ئىشقا ئايلاندۇرۇشقا مەجبۇر بولىدىغانلىقى ئىپادىلەندى.① بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، خۇددى پار ماشىنىسى ئۈچۈن كۆمۈر ۋە سۇ، چاق ئۈچۈن قارىماي زۆرۈر بولغىنىدەك، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنىڭ پائالىيىتىنى ساقلاش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئاشۇرىدۇ. بۇيەردە، ئۇنىڭ ئىستېمال ۋاستىلىرى بىر خىل ئىشلەپچقىرىش ۋاستىسىدىنلا ئىبارەت بولىدۇ. ئۇنىڭ شەخسىي ئىستېمالى بۇۋاستە ئىشلەپچقىرىش ئىستېمالىدىن ئىبارەت بولىدۇ. لېكىن، بۇ ماھىيەتتە كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچقىرىش جەريانى بىلەن مۇناسۇەتسىز بولغان لەززەتسىز بىر خىل ئىستېمال بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.(7)

بىز ئايرىم كاپىتالىستنى ۋە ئايرىم ئىشچىنى ئەمەس، بەلكى كاپىتالىستلار سىنىپىنى ۋە ئىشچىلار سىنىپىنى، يالغۇز تاۋار ئىشلەپچقىرىش جەريانىنى ئەمەس، بەلكى جەمئىيەت دائىرىسىدە ئۇزلۇكسىز ئېلىپ بېرىلىدىغان كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچقىرىش جەريانىنى تەكشۈرىدىغان بولساق، ئەھۋال ئوخشاش بولمايدۇ. كاپىتالىست ئۆز كاپىتالىنىڭ بىر قىسمىنى ئەمگەك كۈچىگە ئايلاندۇرغىنىدا، ئۇ بۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ ئومۇمىي كاپىتالىنى ئاشۇرغان بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ

(7) روسسى ھەققەتەن «ئۇنۇملۇك ئىستېمال»نىڭ سىرىنى ئاچقان بولسا، بۇ جەھەتتە ۋۇرۇق گەپ ساتمايتتى.

① مۇشۇ كتابنىڭ 451-467، 496-502-بەتلىرىگە قارالسۇن.— تۈزگۈچىدىن

ئۇ بىر چالما بىلەن ئىككى پاختەكنى سوقىدۇ. ئۇ ئىشچىدىن ئالىدىغان نەرسىسىدىن نەپ ئېلىپلا قالماي، ئىشچىغا بېرىدىغان نەرسىدىنمۇ نەپ ئالىدۇ. ئەمگەك كۈچىگە ئالماشتۇرۇلغان كاپىتال تۈرمۇش ۋاستىلىرىگە ئايلىنىدۇ، بۇ تۈرمۇش ۋاستىلىرى ئىشچىلارنىڭ مۈسكۈل، نېرۋا، سۆڭەك، مېڭىسىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ۋە يېگى ئىشچىلارنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىستېمال قىلىنىدۇ. دېمەك، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ شەخسىي ئىستېمالى مۇتلەق زۆرۈر چەك ئىچىدە، كاپىتالنىڭ ئەمگەك كۈچىگە ئالماشتۇرۇلۇشىنىڭ مەھسۇلى بولغان تۈرمۇش ۋاستىلىرىنى كاپىتال يېگىباشتىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ئەمگەك كۈچىگە ئايلاندۇرىدۇ. بۇ ئىستېمال كاپىتالىست ئۈچۈن كەم بولسا زادى بولمايدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ يەنى ئىشچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئىشچىنىڭ شەخسىي ئىستېمالى، ئىشخانا، زاۋۇت-فابرىكا قاتارلىقلارنىڭ ئىچىدە داۋام قىلسۇن، ياكى سىرتىدا داۋام قىلسۇن، ئەمگەك جەريانىنىڭ ئىچىدە داۋام قىلسۇن، ياكى سىرتىدا داۋام قىلسۇن، ئوخشاشلا كاپىتال ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىر مۇھىم ئامىلى بولغىنىغا ئوخشاش، ماشىنىنى تازىلاش ئىشى ئەمگەك جەريانىدا ئىشلەنسۇن، ياكى ئەمگەك جەريانى ئارىلىقىدىكى مۇئەييەن بوش ۋاقىتتا ئىشلەنسۇن، ھامان ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىر مۇھىم ئامىلى بولىدۇ. ئىشچىنىڭ ئۆز شەخسىي ئىستېمالىنى كاپىتالىست ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۆزى ئۈچۈن ئەمەلگە ئاشۇرۇشى ئەھۋالدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش پەيدا قىلمايدۇ: ئىش ئۈلغىنىنىڭ ئىستېمالى ئىش ئۈلغى يەم يېگەنلىكى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ بىر زۆرۈر ئامىلى بولۇشتىن قالمايدۇ. ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئۈزلۈكسىز ساقلىنىپ تۇرۇشى ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش، باشتىن-ئاخىر كاپىتالنى تەكرار ھاسىل قىلىشنىڭ شەرتى بولۇپ قالىدۇ. كاپىتالىست

ئىشچىنىڭ ئۆزىنى ۋە ئەۋلاد قالدۇرۇش تەبىئىتىنى ساقلاش يولى بىلەن بۇ شەرتنى ئۈرۈندىشىغا بىمالال يول قويىدۇ. كاپىتالىست ئىشچىنىڭ شەخسىي ئىستېمالىنى ئىمكانقەدەر زۆرۈر دائىرە ئىچىدە چەكلەپ تۇرۇشقىلا باش قاتۇرىدۇ. بۇ ئۇسۇل، جەنۇبىي ئامېرىكىدىكىدەك ئىشچىلارنى ئۈزۈقلۇقى كۆپرەك يېمەكلىكلەرنى يېيىشكە، ئۈزۈقلۇقى ئازراق يېمەكلىكلەرنى يېمەسلىككە مەجبۇرلايدىغان قوپال ھەربىكەتتىن ھەققەتەن ئاسمان-زېمىن پەرق قىلىدۇ.(8)

شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالستلار ھەم ئۇنىڭ مۇتەپەككۇرلىرى يەنى سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىرى، پەقەت ئىشچىلار سىنىپىنى ئەبەدىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان، يەنى، كاپىتالنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئىستېمال قىلىشى ئۈچۈن ئىشچىنىڭ ئەمەلىيەتتە ئىستېمال قىلىشى زۆرۈر بولغان ئاشۇ قىسمىنلا ئۇنۇملۇك ئىستېمال دەپ ھېسابلايدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئىشچىلار ئۆزى بەھرىمەن بولۇش ئۈچۈن ئىستېمال قىلىدىغان نەرسىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنۇمسىز ئىستېمالدۇر.(9) ئەگەر كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈشىگە، يەنە كېلىپ ئىشچىنىڭ ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ ئېشىشىغا سەۋەب بولغان بولسىمۇ، لېكىن كاپىتال تېخىمۇ جىق ئەمگەك كۈچىنى ئىستېمال قىلمىغان بولسا، ئۇنداقتا، ئۇستىلمە كاپىتال ئۇنۇمسىز ئىستېمال قىلىنغان

(8) «جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى كان ئىشچىلىرى ھەركۈنى «ئېھتىمال دۇنيادىكى ئەڭ ئېغىر ئەمگەك بولۇشى مۇمكىن» ئېغىرلىقى 180—200 قاداق كېلىدىغان رۇدىنى 450 فۇت چوڭقۇرلۇقتىن يەر ئاستىگە يۇدۇپ چىقىدۇ، ئەمما ئۇلار بولكا ۋە پۇرچاق يەپ كۈن كەچۈرىدۇ؛ ئۇلار بولكا يېيىشكىلا رازى بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلارنىڭ خوجايىنلىرى ئۇلارنىڭ پەقەت بولكىلا يەپ، مۇشۇنداق ئېغىر ئىشلارنى قىلىشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى بايقاپ ، ئۇلارنى ھايۋان قاتاردا كۆرۈپ، ئۇلارنى پۇرچاق يېيىشكە مەجبۇر قىلىدۇ؛ پۇرچاقتا كالتسىي فوسفات بولكىغا قارىغاندا ئېلى كۆپ.»(ي. لىبخ: «خىمىينىڭ دېھقانچىلىق ۋە فىزىئولوگىيىدە قوللىنىلىشى» 1862-يىل، 7 نەشرى، 1-توم 194-بەتنىڭ ئىزاھاتى)

(9) جامېس مىل: «سىياسىي ئىقتىساد ئاساسلىرى» 238-بەت ھەم كېيىنكى بەتلەر.

بولىدۇ.(10) ئەمەلىيەتتە، ئىشچىنىڭ شەخسىي ئىستېمالى ئۈنۈمى ئۆزىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئۈنۈمسىز، چۈنكى، بۇنداق ئىستېمال پەقەت نامراتلارنى تەكرار كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ؛ لېكىن، بۇنداق ئىستېمال كاپىتالىستقا ۋە دۆلەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۈنۈملۈكتۇر، چۈنكى، ئۇ باشقىلارغا بايلىق يارىتىپ بېرىدىغان كۈچنى ھاسىل قىلىدۇ.(11)

شۇڭا، جەمئىيەت نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئىشچىلار سىنىپى بۇ ئاسىتە ئەمگەك جەريانىنىڭ سىرتىدا بولغان تەقدىردىمۇ، يەنىلا ئۆلۈك ئەمگەك قوراللىرىغا ئوخشاش كاپىتالغا تەۋە نەرسە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھەتتا، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ شەخسىي ئىستېمالى مۇئەييەن چەك ئىچىدە، تەكرار كاپىتال ھاسىل قىلىش جەريانىدىكى بىر ئامىلدىن باشقا نەرسە ئەمەس. لېكىن، بۇ جەريان ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتىنى ئۈزلۈكسىز تۇردە ئىشچىلار قۇتۇپىدىن كاپىتال قۇتۇپىغا ئۆتكۈزگەندە ئاڭغا ئىگە ئاشۇ ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى قاچۇرۇپ قويماسلىقا كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئىشچىلارنىڭ شەخسىي ئىستېمالى بىر تەرەپتىن ئۈلارنىڭ ئۆزىنى ساقلاشقا ۋە ئۆزىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا كاپالەتلىك قىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى سەرپ قىلىش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك بازىرىدا ئۈزلۈكسىز تۇردە قايتا پەيدا بولۇشىغا كاپالەتلىك

(10) «ئەگەر ئەمگەك باھاسىنىڭ زور دەرىجىدە ئېشىشى بىلەن، كۆپەيگەن كاپىتالمۇ تېخىمۇ كۆپ ئەمگەكنى ئىشلىتىشكە ئامالسىز قالسا، ئۇنداقتا مۇشۇنداق كۆپەيگەن كاپىتال ئۈنۈمسىز ئىستېمال قىلىنىدۇ، دەيتتىم.» (رىكاردو: «سىياسىي ئىقتىساد ۋە باج ئاساسلىرى» 1821-يىل، لوندون 3-نەشرى، 163-بەت)

(11) «بىرىنبىر ھەققىي ئۈنۈملۈك ئىستېمال كاپىتالىستنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن، بايلىقنى ئىستېمال قىلىشى ۋە ۋەيران قىلىشىدۇر ‹ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىستېمال قىلىشنى كۆزدە تۇتىدۇ›... ئىشچى...ئۆزىنى ئىشلىتىدىغان شەخسىيگە ۋە دۆلەتكە نىسبەتەن ئۈنۈملۈك ئىستېمال قىلغۇچىدۇر، لېكىن، قەتئىي قىلىپ ئېيتقاندا، ئۆزى ئۈچۈن ئۈنۈملۈك ئىستېمال قىلغۇچى ئەمەس.» (مالتۇس: «سىياسىي ئىقتىساد تەبىرلىرى» 1853-يىل لوندون نەشرى 30-بەت)

قىلىدۇ. رىم قۇللىرى كىشەن بىلەن، يالالنما ئىشچىلار كۆرۈنمەس يىپلار بىلەن ئۆز ئىگىسىگە باغلانغان بولىدۇ. ئۈنىڭ مۇستەقىللىقىدىن ئىبارەت بۇنداق ساختا كۆرۈنۈش يالالغۇچىنىڭ دائىم ئالمىشىپ تۇرۇشى ھەم پۈتۈمنىڭ قانۇن تەقلىدىيچىلىكى بىلەن [54] ساقلاپ قېلىنغان.

بۇرۇن، كاپىتال ئۆزى زۆرۈر دەپ ھېسابلىغان چاغدا، مەجبۇرلاش خاراكتېرىدىكى قانۇن ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئەركىن ئىشچىلارغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى ئەمەلگە ئاشۇراتتى. مەسىلەن، 1815-يىلدىن بۇرۇن، ئەنگلىيىدە ماشىنىسازلىق ئىشچىلىرىنىڭ چەت ئەلگە كۆچۈپ كېتىشىنى مەنئى قىلىپ، خىلاپلىق قىلغانلارنى قاتتىق جازالىغاندى.

ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى ماھارەتنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئۆگىتىش ۋە توپلاشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.(12) كاپىتالىست كۈچىنىڭ بارچە بۇنداق مەلىكلىك ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مەۋجۇتلىقىنى ئۆزىگە تەۋە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى دەپ ھېسابلايدۇ، ھەمدە ئەمەلىيەتتە بۇنداق مەلىكلىك ئىشچىلار سىنىپىنى ئۆزىنىڭ ئۆزگىرىشچان كاپىتالىنىڭ ئەمەلىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى دەپ قارايدۇ، ھەر قېتىم كرىزىس مۇشۇ ئىشچىلار سىنىپىنى مەھرۇم بولۇش خەتىرىگە ئۇچراتقاندا، بۇ نۇقتا ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ. كۆپچىلىككە مەلۇمكى، ئامېرىكىنىڭ جەنۇب-شىمال ئۇرۇشى[8] ھەم ئۈنىڭ ئارقىسىدىنلا يۈز بەرگەن پاختا قەھەتچىلىكى نەتىجىسىدە، لانكاشىر ۋە باشقا جايلاردىكى پاختا توقۇمىچىلىق كارخانىلىرىدا ئىشلەۋاتقان ئىشچىلارنىڭ زور كۆپچىلىكى كوچىغا چىقىرىپ تاشلاندى.[404] شۇنىڭ بىلەن ئىشچىلار سىنىپى ھەم جەمئىيەتنىڭ باشقا قاتلاملىرى ئۈچىدىن «ئارتۇقچە

(12) «كىشىلەر ساقلاشقا ۋە ئالدىن تەييارلاشقا بولىدىغان بىردىنبىر نەرسە—ئىشچىلارنىڭ ماھارىتىدۇر...دەپ ئېيتالايدۇ. مەلىكلىك ئەمگەكنىڭ توپلىنىشى ۋە ساقلىنىشىدىن ئىبارەت مۇشۇنداق مۇھىم مەشغۇلاتنى زور كۆپ سانلىق ئىشچىلار ھېچقانداق كاپىتالنى كېرەك قىلمايمۇ ئورۇندىيالايدۇ.» (خودىسكىن: «ئەمگەكنى قوغداپ كاپىتالغا قارشى تۇرۇش تەلىپى» 12، 13-بەتلەر)

ئادەملەر»نى دۆلەتنىڭ يارىمى ياكى خەلقنىڭ ئىختىيارىي پۇل ئىئانە قىلىشى بىلەن، ئەنگلىيە مۇستەملىكىلىرىگە ياكى ئامېرىكىغا كۆچۈرۈشنى تەلەپ قىلىدىغان سادالار چىقتى. ئەينى چاغدا «تايمىس گېزىتى» (1863-يىل 3-ئاينىڭ 24-كۈنى) مانچېستېر سودا ئۇيۇشمىسىنىڭ سابىق باشلىقى ئېدمۇند پوتتېرنىڭ بىر پارچە خېتى ئېلان قىلىنغانىدى. بۇ خەت تۆۋەن پالاتادا دەل جايىدا قىلىپ «زاۋۇت خوجايىنلىرى خىتابنامىسى»دەپ ئاتالدى.(13) بىز بۇ يەردە قىلچە يوشۇرماستىن كاپىتالنىڭ ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى ئىزھار قىلىنغان ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بىرنەچچە ئورۇننى ئوتتۇرىغا قويىمىز.

«بەزىلەر پاختا توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرىغا، سىلەرنىڭ تەمىنلەيدىغان ئەمگەكلەر بەك كۆپ... ئېھتىمال 1/3 قىسمنى ئازايتىشىڭلار لازىم. شۇ چاغدىلا ئاندىن قالغان 2/3 قىسىم نورمال تەلەپكە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ دېيىشى مۇمكىن...جامائەت پىكرى ئاھالە كۆچۈرۈشنى قەتئىي تەلەپ قىلماقتا... خوجايىن(يەنى توقۇمىچىلىق فابرىكىسىنىڭ خوجايىنى) ئەمگەك بىلەن تەمىنلىگۈچىلەرنىڭ يۆنكىلىپ چىقىپ كېتىشىنى خالىمايدۇ؛ ئۇ بۇنداق قىلىش ھەم ئادالەتسىزلىك، ھەم توغرا بولمايدۇ، دەپ ئويلايدۇ... ئەگەر ئاھالە كۆچۈرۈشكە جامائەت فوندى بىلەن يارىدەم بېرىلسە، ئۇ ھالدا خوجايىن ئۆزىنىڭ پىكرىگە قوڭاق سېلىشنى تەلەپ قىلىشقا، بەلكىم نارازىلىق بىلدۈرۈشكە ھوقۇقلۇق.»

مۇشۇ پوتتېر ئارقىدىنلا پاختا توقۇمىچىلىق سانائىتىنىڭ شۇقەدەر پايدىلىق ئىكەنلىكىنى، قانداق قىلىپ «ئېرىلاندىيە ۋە ئەنگلىيىنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى ئارتۇق ئاھالىنى ئۆزىگە شۇبھىسىز تارتقانلىقى»نى، بۇ سانائەتنىڭ كۆلىمىنىڭ شۇقەدەر چوڭلىقىنى، 1860-يىلى قانداق قىلىپ ئەنگلىيىنىڭ ئېكسپورت ئومۇمىي مىقدارىنىڭ 5/13 قىسمىنى ئىگىلەنلىكىنى، بۇ سانائەتنىڭ بىرنەچچە يىللاردىن كېيىن،

(13) «بۇ خەتنى زاۋۇت خوجايىنلىرى خىتابنامىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ.» (1863-يىل 4-ئاينىڭ 27-كۈنى، فېررىبەند تۆۋەن پالاتا يىغىندا پاختا قەھەتچىلىكى توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان تەكلىپ)

بازارنىڭ كېڭىيىشى بولۇپمۇ ھىندىستان بازىرىنىڭ كېڭىيىشى، ھەم ھەربىر قادىقى «6 پېنىستىن يېتەرلىك پاختا تەمىناتى»غا ئېرىشىش ئارقىلىق يەنمۇ كېڭىيىدىغانلىقىنى تىلغا ئالدى. ئۇ داۋام قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

«ۋاقىت (بىر، ئىككى يىل ياكى بەلكىم ئۇچ يىل بولۇشى مۇمكىن) زۆرۈر بولغان مىقدارنى ئىشلەپچىقىرىدۇ... شۇنىڭ بىلەن مەن بىر مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويىمەن: بۇنداق سانائەتنى ساقلاشقا ئەرزىمىدۇ؟ بۇنداق ماشىنا ،جانلىق ئەمگەك ماشىنىسىنى كۆرسىتىدۇ،لارنى كۆچ سەرپ قىلىپ ئاسراشقا ئەرزىمىدۇ؟ بۇنداق ماشىنلارنى تاشلۇېتىش ئەڭ چوڭ ئەخمەقلىق ئەمەسمۇ؟ مەن شۇنداق دەپ قارايمەن. ئىشچىلارنىڭ مال-مۈلۈك ئەمەسلىكىنى، لانكاشىرنىڭ ۋە خوجايىنلارنىڭ مال-مۈلكى ئەمەسلىكىنى ئېتىراپ قىلىمەن؛ لېكىن، ئۇلار ئىككىسىنىڭ كۆچىدۇر؛ ئۇلار ئەقىل-پاراسەتلىك ۋە تەربىيە كۆرگەن كۆچتۇر، ئىشچىلارنى بىر ئەۋلاد ئىچىدە يەڭگۈشلىگىلى بولمايدۇ؛ ئەكسىچە، باشقا ماشىنلار يەنى ئىشچىلار مەشغۇلات ئېلىپ بارىدىغان ماشىنلارنىڭ ئىنتايىن زور بىر قىسمىنى 12 ئاي ئىچىدە ئالماشتۇرۇپ ۋە ياخشىلاپ مەنپەئەت ئالغىلى بولىدۇ. (14) ئەگەر ئەمگەك كۈچىنىڭ چەت ئەللەرگە كۆچۈپ كېتىشىگە رىغبەتلەندۈرۈلسە ياكى رۇخسەت قىلىنسا ،!، ئۇنداقتا كاپىتالىستلار قانداق قىلىدۇ؟»

(14) ئادەتتە، ئىش ھەققىنى تۆۋەنلىتىش زۆرۈر بولغان ئەھۋالدا، ئوخشاش كاپىتالنىڭ پۈتۈنلەي ئوخشاش بولمىغان ئاۋاز چىقىرىدىغانلىقى كىشىلەرنىڭ يادىدا بار. بۇ چاغدا «خوجايىنلار»نىڭ ھەممە بىر ئاۋاز بىلەن (4-بۆلۈم 188-ئىزاھات 389-بەتكە قارالسۇن①) «فابرىكا ئىشچىلىرى شۇنى ئەستە چىڭ ساقلىشى كېرەككى، ئۇلارنىڭ ئەمگىكى ئەمەلىيەتتە ئىنتايىن تۆۋەن دەرىجىلىك مەلىكىلىك ئەمگەكتۇر؛ ئۇنىڭدىن ئاسان ئۆگىنىۋالغىلى بولىدىغان ھېچقانداق ئەمگەك يوق، سۈپىتىنى ئېتىبارغا ئېلىپ ئۇنىڭغا يۇقىرىراق ھەق بېرىلمەيدۇ. ھېچقانداق بىر خىل ئەمگەكنى ئۆك تەجرىبىسىز كىشىلەرنى قىسقا مۇددەت تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش يولى بىلەن مۇشۇنداق قىسقا ۋاقىت ئىچىدە مۇشۇنداق زور مىقدارىدا قولغا كەلتۈرگىلى بولمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرى ئىچىدە، خوجايىنلىك ماشىنىسىنىڭ ،ھازىر بىز بۇ ماشىنلارنى 12 ئاي ئىچىدە بىمالال ياخشى ماشىنلار بىلەن يەڭگۈشلەپ ۋە ياخشىلاپ پايدىغا ئېرىشكىلى بولىدۇ، دېگەننى ئاڭلىدۇق، ئويلايدىغان رولى، ئەمەلىيەتتە ئىشچىنىڭ ئەمگىكى ۋە ماھارىتىنىڭ ،ھازىر بىز بۇنداق ئەمگەك ۋە ماھارەتنى 30 يىل ئىچىدە يەڭگۈشلىگىلى بولمايدۇ، دېگەننى ئاڭلىدۇق، ئويلايدىغان رولدىن كۆپ مۇھىم، چۈنكى، ئىشچىلارغا ئەمگەك ۋە ماھارەتنى ئالتە ئاي ئىچىدە

① مۇشۇ تومنىڭ 792-بېتىگە قارالسۇن.— تۆزگۈچىدىن

يۇرەكتىن چىققان بۇنداق ۋارقىراشلار كىشىگە ئوردا ياساۋۇللار نەۋكەرى رېپونى ئەسلىتىدۇ[405].

«…ئىشچىلارنىڭ جەۋھىرىنى چىقىرىۋەتسىڭىز، تۇراقلىق كاپىتال ئىنتايىن زور دەرىجىدە پاخاللىشىپ كېتىدۇ، تۇراقسىز كاپىتال ناچار ئەمگەك بىلەن يېتەرلىك تەمىنلىنەلمەسلىك بىلەن بولغان كۈرەشكە بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ…بەزىلەر بىزگە، ئىشچىلار چەت ئەلگە كۆچۈپ كېتىشنى خالايدۇ، دەيدۇ. ئىشچىلارنىڭ مۇشۇنداق قىلىشى ئىنتايىن تەبىئىي…پاختا توقۇمچىلىق سانائىتىنىڭ ئەمگەك كۈچلىرىنى چۆرۈۋېتىپ، ئىشچىلارغا بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى مەسىلەن، 1/3 ياكى 5 مىليون چۈشۈرسىڭىز، پاختا توقۇمچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى قىسقرايدۇ، شۇنداق قىلىپ، ئىشچىلاردىن يۇقىرى تۇرىدىغان بىر سىنىپ يەنى ئۇششاق دۇكاندارلار قانداق قىلىدۇ؟ يەر ئىجارىسى ۋە كىچىك ئۆي ئىجارە ھەققى قانداق بولىدۇ؟…كىچىك ئىجارىكەش سوۋخوز ئىگىسى، بايراق ئۆي ئىگىلىرى ۋە يەر ئىگىلىرى قانداق قىلىدۇ؟ دۆلەتنىڭ ئەڭ ياخشى فابرىكا ئىشچىلىرىنى چەتكە چىقىرىۋېتىپ، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى ئەڭ يۇقىرى بولغان بىر قىسىم كاپىتال ۋە بايلىقنىڭ قىممىتىنى چۈشۈرۈپ، بۇ دۆلەتنى كەمبەغەل ۋە ئاجىزلاشتۇرۇۋېتىش دۆلەت ئىچىدىكى بارلىق سىنىپلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ئۆزىنى ئۆلتۇرۇۋېلىش خاراكتېرىگە ئىگە پىلان بارمۇ؟» «مەن ئىككى-ئۈچ يىل ئىچىدە تۇركۈمگە بۆلۈپ 5—6 مىليون قەرز پۇل تارقىتىشنى تەۋسىيە قىلىمەن؛ بۇ پۇلنى پاختا توقۇمچىلىق سانائىتى رايونىدىكى يوقسۇللارغا ياردەم بېرىش ئۈرنىغا قاراشلىق ئالاھىدە كومىتېت باشقۇرۇپ، ئالاھىدە قانۇنلاردىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە ئىشلىتىش ھەم مۇئەييەن مەجبۇرىي ئەمگەكنى يولغا قويۇپ، قۇتقۇزۇش ئالغانلارنىڭ ئەخلاق ئۆلچىمىنى ساقلاش كېرەك… يەر ئىگىلىرى ۋە خوجايىنلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۆزىنىڭ ئەڭ ياخشى ئىشچىلىرىدىن ۋاز كېچىشتىن، ھەمدە كەڭ كۆلەمدە كۆچمەن كۆچۈرۈش ئارقىلىق دۆلەت ئىچىدە كاۋاك پەيدا قىلىش، شۇنىڭدەك پۇتۇن رايوندىكى كاپىتال ۋە قىممەتنى پۈتۈنلەي پاكىزا قۇرۇتۇۋېتىش، قالغان ئىشچىلارنىڭ ئەخلاق پەزىلىتىنى بۇزۇش، ئىرادىسىنى چۈشكۈنلەشتۈرۈشتىنمۇ يامان ئىش بارمۇ؟»

پاختا توقۇمچىلىق فابرىكىسى خوجايىنلىرى كاناي قىلىپ تاللىۋالغان—پوتتېر «ماشىنا»نى ئىككى تۈرگە بۆلىدۇ، بۇ ئىككىلىسى كاپىتالىستقا تەۋەدۇر. بۇ ماشىنىلارنىڭ بىر تۈرى كاپىتالىستنىڭ زاۋۇتىدا بولىدۇ، يەنە بىر تۈرى كىچىلىرى ۋە يەكشەنبە كۈنلىرى زاۋۇتنىڭ

ئۆگىتىپ بولغىلى بولىدۇ، ھەرقانداق بىر يالىلانما دېھقان بۇ ماھارەتنى ئالتە ئاي ئىچىدە ئۆگىنىۋالالايدۇ.»

سىرتىدىكى كىچىك ئۆيلەردە تۇرىدۇ. بىر تۈرى ئۆلۈك ماشىنىلار، ئىككىنچى تۈرى جانلىق ماشىنىلاردۇر. ئۆلۈك ماشىنىلار كۈندىن-كۈنگە بۇزۇلۇپ ۋە قىممىتى چۈشۈپلا قالماستىن، بەلكى تېخنىكىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشى تۈپەيلىدىن، ئۇنىڭ ھازىرقى مىقدارىنىڭ زور قىسمى شۇنچىلىك كونىراپ كېتىدۇكى، ئۇلار بىر نەچچە ئاي ئىچىدە پايدا كەلتۈرىدىغان يېڭى ماشىنىلارغا ئالماشتۇرۇلىدۇ. ئەكسىچە، جانلىق ماشىنىلار قانچە ئۇزۇن ئىشلىتىلسە، ماھارەت قانچە كۆپ توپلانسا شۇنچە ياخشى. «تايمىس گېزىتى»دە مۇشۇ چوڭ فابرىكا خوجايىنىغا بېرىلگەن جاۋابتا مۇنداق دەپ يېزىلغانىدى:

«ئې·پوتتېر ئەپەندى پاختا توقۇمچىلىق فابرىكا خوجايىنلىرىنىڭ ئىنتايىن، مۇتلەق مۇھىملىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان، شۇڭا مۇشۇ سىنىپنى ساقلاپ قېلىش ھەمدە ئۇلارنىڭ كەسپىنى ئەبەدىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن، ئۇ 500 مىڭ ئىشچىنى زورلۇق بىلەن نامراتلارنىڭ ناھايىتى چوڭ ئەدەب-ئەخلاق بولغان ھۈنەر ئۆگىنىش ئۆيلىرىگە قاماپ قويماقچى بولىدۇ. بۇ سانائەتنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئەرزىمەيدۇ؟— دەپ سورايدۇ پوتتېر ئەپەندى. بىز ئەلۋەتتە بارلىق ھەقلىق ۋاستىلەر بىلەن داۋاملاشتۇرۇشقا ئەرزىيدۇ، دەپ جاۋاب بېرىمىز. پوتتېر ئەپەندى، بۇ ماشىنىلارنى كۆچ چىقىرىپ ئاسراشقا ئەرزىمەدۇ؟— دەپ يەنە سورايدۇ، بىز بۈيەردە نېمە دېيىشىمىزنى بىلەلمەي قالىمىز. پوتتېر ئەپەندى ماشىنىلار دېگىنىدە ئادەمدىن ئىبارەت ماشىنىنى نەزەردە تۇتىدۇ، چۈنكى ئۇ مۇشۇ ماشىنىلارنى خوجايىنلارنىڭ مۇتلەق مال-مۈلكى دەپ قارىمايدىغانلىقىنى كېسىپ ئېيتىدۇ. ئادەمدىن ئىبارەت ماشىنىنى قوغداش ئۈچۈن، كۆچ سەرپ قىلىشقا ئەرزىمەيدۇ، ھەتتا مۇمكىن ئەمەس، دەپ ھېسابلىشىمىز، يەنى ئۇلارغا ئېھتىياج چۈشكىچە، ئۇلارنى قاماپ قويۇش ۋە مايلاپ قويۇش مۇمكىن ئەمەس، دەپ ئېتىراپ قىلىشىمىز لازىم. ئادەمدىن ئىبارەت بۇ ماشىنا بىر خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە: بۇ ماشىنىلارنى قانچە مايلىساڭلار ۋە تازىلاپ تۇرساڭلارمۇ، ئۇلار بىكار تۇرسىلا داتلىشىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، خوددى كۆرگىنىمىزدەك، ئادەمدىن ئىبارەت ماشىنا ئۆزىدىن-ئۆزى پار چىقىرىدۇ، پارتلاپ كېتىدۇ، چوڭچوڭ شەھەرلىرىمىزنىڭ كوچىلىرىدا ئەسەبىيلەرچە چاتاق چىقىرالايدۇ. خوددى پوتتېر ئەپەندى ئېيتقاندەك، ئىشچىلارنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن، تېخىمۇ ئۇزۇن ۋاقىت تەلەپ قىلىشى مۇمكىن، لېكىن قولىمىزدا مېخانىك ۋە يول بولىدىكەن، بىز ھامان تىرىشچان، ئىقتىسادچىل، جاپالىمۇشەققەتكە چىداملىق كىشىلەرنى تاپالايمىز، مۇشۇ كىشىلەر ئىچىدىن ھەرقانداق ۋاقىتتىكى ئېھتىياجىمىزدىن ئارتۇق فابرىكا ماشىنىلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرەلەيمىز… پوتتېر ئەپەندى بىر، ئىككى ۋە ئۈچ يىلدىن كېيىن، سانائەت يەنە جانلىنىدىغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ، بىزدىن، ئەمگەك كۈچىنىڭ چەت ئەلگە كۆچۈپ

كېتىشگە رىغبەتلەندۈرمەسلىكنى ياكى رۇخسەت قىلماسلىقنى تەلەپ قىلدۇ! ئۇ، ئىشچىلارنىڭ چەت ئەلگە كۆچۈپ كېتىشنى ئارزۇ قىلىشى ئىنتايىن تەبىئىي ئەھۋال، دەيدۇ، لېكىن، ئۇ، دۆلەت ئۇلارنىڭ تەلىپىگە قارىماي، مۇشۇ 500 مىڭ ئىشچىنى ۋە ئۇلارنىڭ 700 مىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى پاختا توقۇمچىلىق سانائىتى رايونىغا قاماپ قويۇشى لازىم، ھەم بۇنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى—دۆلەت زورلۇق كۈچ بىلەن ئۇلارنىڭ نارازىلىقىنى باستۇرۇپ، ئۇلارغا قۇتقۇزۇش بېرىپ ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى قامدىشى لازىم، دەپ قارايدۇ؛ بۇلارنىڭ ھەممىسى كۈنلەرنىڭ بىرىدە توقۇمچىلىق كارخانا ئىگىلىرىنىڭ ئىشچىلارغا يەنە موھتاج بولۇش ئېھتىماللىقىنى نەزەرگە ئالغانلىقتىن بولغان···ھازىر «بۇ ئەمگەك كۈچى»نى ئۇلارغا كۆمۈر، تۆمۈر ۋە پاختا قاتارىدا مۇئامىلە قىلماقچى بولغان كىشىلەرنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، بۇ ئارال دۆلىتىنىڭ كۈچلۈك جامائەت پىكرى قوزغىلىدىغان ۋاقىت كەلدى.»(15)

«تايمىس گېزىتى»نىڭ ماقالىسى پەقەت بىرخىل ئەقىلگە پايدىلىق ئويۇندىن باشقا نەرسە ئەمەس. «كۈچلۈك جامائەت پىكرى» ئەمەلىيەتتە، پوتتېر ئەپەندىنىڭ پىكرى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، فابرىكا ئىشچىسى فابرىكىنىڭ ھەربىكەتلىنىدىغان قوشۇمچە نەرسىسى دەپ قارايدۇ. ئىشچىلارنىڭ چەت ئەلگە كۆچۈشى توسۇپ قويۇلدى.(16) ئۇلار پاختا توقۇمچىلىق سانائىتى رايونىدىكى «ئەدەب-ئەخلاق بولغان نامراتلار ھۇنەر ئۆگىنىش ئورنى»غا قاماپ قويۇلدى، ئۇلار يەنىلا «لانكاشىردىكى پاختا توقۇمچىلىق كارخانا خوجايىنلىرىنىڭ كۈچى بولۇپ قالدى»①

(15) 1863-يىل 3-ئاينىڭ 24-كۈنى «تايمىس گېزىتى».

(16) «پارلامېنت كۆچمەنلەر ئۈچۈن بىر تىينمۇ خراجەت تەستىقلىمىدى، پەقەت پەرمانلارنى ئېلان قىلىپ، شەھەر مەمۇرىي دائىرىلىرىنى ئىشچىلارنى يا ئۆلۈك ئەمەس، يا تىرىك ئەمەس ھالەتتە تۇتۇپ تۇرۇشقا ياكى ئۇلارغا ئۆلچەملىك مائاش بەرمەي ئۇلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا بۇيرىدى. ئەكسىچە، ئۇچ يىلدىن كېيىن، كالا ۋاباسى تارقالغاندا، پارلامېنت ھەتتا پارلامېنت قائىدىسىنى قوپاللىق بىلەن بۇزۇپ، مىليونېر پومپىچكىلارنىڭ زىيىنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، دەرھال نەچچە مىليون تەستىقلىدى؛ ئۇلارنىڭ ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى گۆش باھاسى ئۆسكەنلىكى ئۈچۈن، زىيانغا ئۇچرىمىدى. 1866-يىلى پارلامېنت يىغىن ئاچقاندا، يەر ئىگىلىرىنىڭ ۋەھشىي ھايۋاندەك ھۆكۈرمىلىرى، ھىندى دىنى مۇرتى بولمىغان تەقدىردىمۇ سابالا كالىغا ئىبادەت قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى، يۇپتېر بولمىغان تەقدىردىمۇ كالىغا ئايلىنىشقا بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

① مۇشۇ كىتابنىڭ 1063-بىتىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

شۇنىڭ ئۈچۈن كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئەمگەك كۈچى بىلەن ئەمگەك شارائىتىنىڭ ئاجرىلىشىنى تەكرارلاپ تۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان شارائىتنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىدۇ ھەمدە ئۇنى ئەبەدىيلەشتۈرىدۇ. ئۇ ئىشچىنى ياشاش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى سېتىشقا دائىم مەجبۇر قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاپىتالىستنىڭ بېيىش ئۈچۈن ئىش كۈچىنى سېتىۋېلىشغا دائىم ئىمكان بېرىدۇ.(17) ھازىر تاۋار بازىرىدا كاپىتالىست بىلەن ئىشچىنىڭ سېتىۋالغۇچى ۋە ساتقۇچى سۈپىتىدە قارىمۇقارشى بولۇپ تۇرۇشى تاسادىپىي ئەھۋال بولۇشتىن قالدى. بۇ جەريانىنىڭ ئۆزى ئىشچىنى ئۆز ئەمگەك كۈچىنى ساتقۇچى سۈپىتىدە ھەمىشە تاۋار بازىرىغا چىقىرىپ تۇرىدۇ ھەمدە ئىشچىنىڭ ئۆز مەھسۇلاتىنى ھەمىشە كاپىتالىستنىڭ سېتىۋېلىش ۋاستىسىگە ئايلاندۇرىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئىشچى ئۆزىنى كاپىتالىستقا سېتىشتىن ئىلگىرىلا كاپىتالغا تەۋە بولۇپ قالىدۇ. ئىشچىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تەۋەلىك ئورنى(18) ئۇنىڭ ئۆزىنى سېتىش ھەرىكىتىنىڭ دەۋرىيلىك يېڭىلىنىشى، خوجايىننىڭ ئالمىشىشى ۋە

17) «ئىشچى ياشاش ئۈچۈن تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە موھتاج بولىدۇ، خوجايىن پايدا ئېلىش ئۈچۈن ئەمگەككە مۇھتاج بولىدۇ.»(سىسموندى: «سىياسىي ئىقتىساد يېڭى ئاساسلىرى»، پارژ نەشرى، 1-توم 91-بەت)

(18) دېرگېم ۋىلايىتىدە بۇنداق تەۋەلىك ئورنىنىڭ سەھراۋى قوپال شەكلى مەۋجۇت. بىرنەچچە ۋىلايەتتە شۇ جايدىكى شارائىت ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك مەدىكارلىرىغا بولغان سۈزسىز ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلالمايدۇ، دېرگېم ۋىلايىتى بۇنىڭ ئىچىدىكى بىرىدۇر. كانچىلىق يېزا ئىگىلىك مەدىكارلىرىنى ئىش تاللاش پۈرسىتىگە ئىگە قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇشۇ جايلاردا ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى قائىدىنى بۇزۇپ، ئىشچىلارنىڭ كىچىك ئۆيلىرى بار يەرلەرنىلا ئىجارىگە ئالىدۇ. كىچىك ئۆيلەرنىڭ ئىجارە ھەققى، ئىش ھەققىنىڭ بىر قىسمىدۇر. مۇشۇ كىچىك ئۆيلەر «يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئۆيلىرى»دەپ ئاتىلىدۇ. ئىشچىلار مۇشۇ كىچىك ئۆيلەرنى ئىجارىگە ئېلىش ئۈچۈن، فىئوداللىق مەلۇم مەجبۇرىيەتلەرنى ئورۇندىشى لازىم، مۇشۇ ئىجارىگە ئېلىش شەرتنامىسى «bondage ««بېقىندىلىق مۇناسىۋەت»، دەپ ئاتىلىدۇ، ئىشچىلارنى چۈشەپ قويىدىغان مۇشۇ شەرتنامە بويىچە،

ئەمگەكنىڭ بازار باھاسىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا، يەنە مۇشۇ پاكىتلار تەرىپىدىن نەقابلىنىپ تۇرىدۇ(19).

دېمەك، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانى باغلىنىش ئىچىدىن تەكشۈرۈلىدىغان بولسا ياكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى سۈپىتىدە تەكشۈرۈلىدىغان چاغدا، پەقەت تاۋار، پەقەت قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە كېلىپ كاپىتالىستىك مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزىنىمۇ—بىر تەرەپتىن كاپىتالىستنى، ئىككىنچى تەرەپتىن يالالانما ئىشچىنى ھاسىل قىلىدۇ ۋە تەكرار ھاسىل قىلىدۇ.(20)

مەسىلەن، ئىشچى باشقا جايدا ئىشلىگەن ۋاقىتتا، ئۆز ئورنىغا قىزىنى ياكى باشقىلارنى ئىشقا ئەۋەتىشى لازىم. ئىشچىنىڭ ئۆزىbondsman ، يەنى بېقىندى دېھقان دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت ئىشچىنىڭ شەخسىي ئىستېمالىنىڭ كاپىتال ئۈچۈن ئىستېمال قىلىنىش ياكى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئىستېمال قىلىنىشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى يەنە بىر پۈتۈنلەي يېڭى نۇقتىدىن ئىپادىلەپ بېردى. «دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ھەتتا بۈندىق بېقىندى دېھقانىنىڭ گەندىسىمۇ پۇل دېسە جېنىنى بېرىدىغان خوجايىنىنىڭ ئارتۇقچە كىرىملىرىدىن بىرى بولۇپ قالىدۇ…ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى ئۆزىنىڭ ھاجەتخانىسىدىن باشقا، يېقىن ئەتراپتا باشقا ھاجەتخانىنىڭ بولۇشىغا رۇخسەت قىلمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇشۇ جەھەتتىكى فېئودالىق يەرگە ئىگەدارلىق ھوقۇقىغا ھەرقانداق دەخلى-تەرۇز قىلىشقا يول قويمايدۇ.» («ئاممۇى سەھىيە. 7-نومۇرلۇق دوكلات. 1864-يىل» 188-بەت)

(19) بالالار ئەمگىكى قاتارلىق جەھەتلەردە، ھەتتا ئۆزىنى سېتىش شەكلىمۇ مەۋجۇت ئەمەسلىكى يادىمدا.①

(20) «كاپىتال يالالانما ئەمگەكنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ، يالالانما ئەمگەك يەنە كېلىپ كاپىتالنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئىككىسى بىر-بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ، ۋە بىر-بىرىنى يارىتىدۇ. پاختا توقۇمچىلىق فابرىكىسىدا ئىشچى پاختا توقۇلمىلارنىلا ئىشلەپچىقارامدۇ؟ ياق، ئۇ كاپىتال ھاسىل قىلىدۇ. بۇ قىممەتلەر ئۇنىڭ ئەمگىكى ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن ۋە ئۇنىڭ ئەمگىكى بىلەن يېڭى قىممەتلەر يارىتىش ئۈچۈن يەنە خىزمەت قىلىدۇ.» (كارل ماركس: «يالالانما ئەمگەك ۋە كاپىتال»، «يېڭى رېيىن گېزىتى»نىڭ 1849-يىل 4-ئاينىڭ 7-كۈنىدىكى 266-سانىغا بېسىلغان) مۇشۇ سەرلەۋھە بىلەن «يېڭى رېيىن گېزىتى»دە ئېلان قىلىنغان ماقالىلار مېنىڭ 1837 -يىلى بريۈسسېل گېرمانىيە ئىشچىلىرى جەمئىيىتىدە[406] شۇ تېمىدا سۆزلىگەن لېكسىيىلىرىنىڭ بىر قىسمىدۇر؛ بۇ ماقالىلارنى بېسىپ چىقىرىش فېئودال ئىنقىلابى باشلانغانلىقى ئۈچۈن توختاپ قالغانىدى.

① مۇشۇ كىتابنىڭ 504-505، 741-، 744-، 756-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

22-باب
قوشۇمچە قىممەتنىڭ كاپىتالغا ئايلىنىشى

1. كۆلىمى كېڭەيگەن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانى. تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى قانۇنىيىتىنىڭ كاپىتالىستىك ئۆزلەشتۈرۈش قانۇنىيىتىگە ئايلىنىشى

بىز يۇقىردا قوشۇمچە قىممەتنىڭ كاپىتالدىن قانداق ھاسىل بولىدىغانلىقىنى تەكشۈرۈپ ئۆتتۇق.① ئەمدى كاپىتالنىڭ قوشۇمچە قىممەتتىن قانداق ھاسىل بولىدىغانلىقىنى تەكشۈرىمىز. قوشۇمچە قىممەتنىڭ كاپىتال سۈپىتىدە ئىشلىتىلىشى ياكى قوشۇمچە قىممەتنىڭ قايتا كاپىتالغا ئايلىنىشى كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى دەپ ئاتىلىدۇ.(21)

بۇ جەريانىنى ئالدى بىلەن ئايرىم كاپىتالىست نۇقتىسىدىن تەكشۈرۈپ ئۆتەيلى. مەسىلەن، بىر يىپ ئىگىرىش فابرىكىسىنىڭ خوجايىنى 10 مىڭ فوند سېتىرلىكلىق كاپىتالنى ئاۋانسلىغان بولسۇن،

(21) «كاپىتال جۇغلاش»—كىرىمنىڭ بىر قىسمىدىن كاپىتال سۈپىتىدە پايدىلىنىش دېمەكتۇر (مالتۇسنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد تەبىرى»، گازېتوۋ نەشرى 11-بەت) «كىرىمنى كاپىتالغا ئايلاندۇرۇش.» (مالتۇسنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد پرىنسىپلىرى» 1836-يىلى لوندون 2-نەشرى 320-بەت)

① مۇشۇ تومنىڭ 290-328، 347-348-بەتلىرىگە قارالسۇن. —— تۈزگۈچىدىن

بۇنىڭ ئىچىدە 4/5 قىسمى پاختا، ماشىنا ۋەھاكازالارغا ئىشلىتىلگەن بولسا، قالغان 1/5 قىسمى ئىش ھەققى بولىدۇ. بۇ فابرىكا يىلىغا 12 مىڭ فوند ستېرلىڭلىق قىممەتكە ئىگە بولغان 240 مىڭ قاداق پاختا يىپ ئىشلەپچىقىرىدۇ دەپ پەرەز قىلايلى. ئەگەر قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى 100% بولسا، قوشۇمچە قىممەت 40 مىڭ قاداق پاختا يىپنىڭ ئوشۇقچە مەھسۇلاتى ياكى ساپ مەھسۇلاتى ئىچىدە بولىدۇ، ئۇ ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ 1/6نى ئىگىلەيدۇ، قىممىتى 2 مىڭ فوند ستېرلىڭ بولىدۇ. بۇ 2 مىڭ فوند ستېرلىڭلىق قىممەت مەھسۇلات سېتىلغاندا رېئاللىشىدۇ. 2 مىڭ فوند ستېرلىڭ قىممەت سوممىسى 2 مىڭ فوندستېرلىڭ قىممەت سوممىسىدۇر. بۇ پۇللارنىڭ قوشۇمچە قىممەت ئىكەنلىكىنى ئۇلارنىڭ رەڭگىدىنمۇ، ھىدىدىنمۇ بىلگىلى بولمايدۇ. بۇ قىممەتنىڭ قوشۇمچە قىممەتتىن ئىبارەت بولغانلىقى پەقەت ئۇنىڭ قانداق يول بىلەن ئۆز ئىگىدارىنىڭ قولىغا كىرگەنلىكىنلا كۆرسىتىدۇ، لېكىن قىممەتنىڭ ياكى پۇلنىڭ تەبىئىيتىنى قىلچە ئۆزگەرتەلمەيدۇ.

شۇنداق قىلىپ، يىپ ئىگىرىش فابرىكىسىنىڭ خوجايىنى ئۆز قولىدىكى بېگىدىن قوشۇلغان 2 مىڭ فوند ستېرلىڭ پۇلنى كاپىتالغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، باشقا شارائىتلار ئۆزگەرمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، ئۇنىڭ 4/5 قىسمىنى پاختا قاتارلىق نەرسىلەرنى سېتىۋېلىشقا، 1/5 قىسمىنى يىپ ئىگىرىدىغان يېڭى ئىشچى سېتىۋېلىشقا ئالدىن تۆلەيدۇ، بۇ ئىشچىلار بازاردا قىممىتى يىپ ئىگىرىش فابرىكىسىنىڭ خوجايىنى تەرىپىدىن ئاۋانسلانغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى تېپىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن، بۇ 2 مىڭ فوند ستېرلىڭلىق يېڭى كاپىتال يىپ ئىگىرىش فابرىكىسىدا ۋۇنكسىينى ئادا قىلىدۇ ھەمدە يەنە 400 فوند ستېرلىڭلىق قوشۇمچە قىممەت كەلتۈرىدۇ.

كاپىتال قىممىتى ئىڭ دەسلەپتە پۇل شەكلىدە ئاۋانس قىلىنىدۇ؛ قوشۇمچە قىممەت بولسا، ئەكسىچە باشتىلا ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ

مۇئەييەن قىسمىنىڭ قىممىتى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ؛ ئەگەر ئومۇمىي مەھسۇلات سېتىلىپ، پۇلغا ئايلانسا، ئۇ چاغدا كاپىتال قىممىتى يەنە ئۆزىنىڭ ئىڭ دەسلەپكى شەكلىگە كىرىدۇ، قوشۇمچە قىممەت بولسا ئۆزىنىڭ ئىڭ دەسلەپكى مەۋجۇت شەكلىنى ئۆزگەرتىدۇ. بىراق، مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، كاپىتال قىممىتىمۇ، قوشۇمچە قىممەتمۇ پۇل مىقدارىغا ئايلىنىدۇ ھەمدە پۈتۈنلەي ئوخشاش يول بىلەن يېڭىباشتىن كاپىتالغا ئايلىنىدۇ. كاپىتالىست ئۆز مەھسۇلاتلىرىنى يېڭىباشتىن ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىش ۋە بۇ ئىشلەپچىقىرىشنى بۇ قېتىم كېڭەيگەن كۆلەمدە ئېلىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، كاپىتال قىممىتىنمۇ، قوشۇمچە قىممەتنىمۇ تاۋار سېتىۋېلىشقا سەرپ قىلىدۇ. لېكىن، بۇ تاۋارلارنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن، كاپىتالىست جەزمەن بۇلارنى بازاردىن تېپىشى كېرەك.

بۇ كاپىتالىستمۇ باشقا كاپىتالىستلارغا ئوخشاش ئۆزىنىڭ يىللىق مەھسۇلاتىنى بازارغا سالغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇنىڭ پاختا يىپى ئوبوروت بولىدۇ. لېكىن بۇ تاۋارلار بازارغا سېلىنىشتىن بۇرۇنلا يىللىق ئىشلەپچىقىرىش فوندىغا كىرگەن بولىدۇ، دېمەك، ھەر قايسى ئايرىم كاپىتالنىڭ ئومۇمىي سوممىسىغا ياكى ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالنىڭ بىر يىل داۋامىدا ئۆزگەرگەن خىلمۇ خىل بۇيۇملارنىڭ ئومۇمىي سوممىسىغا ئايلىنىدۇ، ھالبۇكى ھەر بىر كاپىتالىست ئۇنىڭ ئىچىدىكى مۇناسىپ قىسمىنلا ئىگىلىگەن بولىدۇ. بازاردا يۈز بېرىدىغان جەريانلار يىللىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەر قايسى ئايرىم تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشىنلا ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ، ئۇلارنى بىر قولدىن ئىككىنچى قولغا ئۆتكۈزىدۇ، ئەمما يىللىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى ئاشۇرالمايدۇ، ئىشلەپچىقىرىلغان بۇيۇملارنىڭ تەبىئىتىنمۇ ئۆزگەرتەلمەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئومۇمىي يىللىق مەھسۇلاتتىن قانداق يول بىلەن پايدىلىنىش ھەرگىز مەھسۇلاتنىڭ ئوبوروتىغا ئەمەس، بەلكى

مەھسۇلاتنىڭ قۇرۇلمىسغا باغلىق بولۇپ قالىدۇ.

ئەڭ ئاۋۋال، يىللىق ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالنىڭ يىل بويى ئىستېمال قىلغان ماددىي تەركىبىي قىسىملىرىنى تولدۇرىدىغان بارلىق نەرسىلەرنى(ئىستېمال قىممىتىنى) يەتكۈزۈپ بېرىشى كېرەك. ئەنە شۇ قىسىم چىقىرۋېتىلگەندىن كېيىن، قوشۇمچە قىممەت ئۆز ئىچىگە ئېلىنغان ساپ مەھسۇلات ياكى ئوشۇق مەھسۇلات قالىدۇ. لېكىن بۇ ئوشۇق مەھسۇلات زادى نېمىدىن تەركىب تاپىدۇ؟ بەلكىم ئۇ كاپىتالىستلار سىنىپىنىڭ ئېھتىياجىنى ۋە نەپسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن بەلگىلەنگەن، يەنى ئۇلارنىڭ ئىستېمال فوندىغا كىرىدىغان بۇيۇملاردىن تەركىب تاپقاندۇر؟ ئەگەر شۇنداق بولسا، ئۇ چاغدا قوشۇمچە قىممەت ئاخىرقى تېيىنگىچە بۆزۈپ چىچىلۇۋېتىلىپ، ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا مەجبۇر بولىدىغان ئىش چىقاتتى.

جۇغلاش ئۈچۈن ئوشۇق مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمىنى كاپىتالغا ئايلاندۇرۇش كېرەك. مۆجىزە جۇملىسىگە كىرىدىغان ۋەقەلەر يۈز بەرمىسلا، ئەمگەك جەريانىدا ئىشلىتىشكە بولىدىغان بۇيۇملارنى، يەنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە ئىشچىلارنىڭ ئۆزىنى قامداشقا كېرەكلىك بۇيۇملارنى، يەنى تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىلا كاپىتالغا ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ، شۇڭا يىللىق قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ بىر قىسمىنى ئۈستىلمە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن ئۈستىلمە تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىش، ئۇلارنىڭ مىقدارىنى ئاۋانس كاپىتالنى تولدۇرۇش ئۈچۈن كېرەك بولغان مىقداردىن ئاشۇرۇۋېتىشكە تۇغرا كېلىدۇ. قوسقىسى، قوشۇمچە قىممەتنىڭ كاپىتالغا ئايلىنىشىدىكى سەۋەب پەقەت شۇنىڭدىنلا ئىبارەتكى، ئوشۇق مەھسۇلات (ئۇنىڭ قىممىتى قوشۇمچە قىممەتتۇر) يېڭى كاپىتالنىڭ ماددىي تەركىبىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان

بولىدۇ.(21a)

بىراق بۇ تەركىبىي قىسىملارنى كاپىتال فۇنكسىيىسىنى ھەقىقىي ئۆتەلەيدىغان قىلىش ئۈچۈن، كاپىتالىستلار سىنىپى يەنە ئۈستىلمە ئەمگەككە موھتاج بولىدۇ. ئەگەر ئىشقا ئورۇنلاشقان ئىشچىلارغا قارىتىلغان ئېكسپىلاتاتسىيىنى ئىچكى ئامىل جەھەتتىنمۇ، تاشقى ئامىل جەھەتتىنمۇ كۈچەيتكىلى بولمىسا، ئۇ ھالدا ئۈستىلمە ئەمگەك كۈچلىرىنى يالىلاشقا تۇغرا كېلىدۇ. بۇ نۇقتىنى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مېخانىزمىنىڭ ئۆزىمۇ نەزەرگە ئېلىپ قويغان بولىدۇ، چۈنكى ئۇ ئىشچىلار سىنىپىنى ئىش ھەققىگە تايىنىپ ياشايدىغان سىنىپ سۈپىتىدە تەكرار ئىشلەپچىقىرىپ تۇرىدۇ، ئىشچىلارغا ئادەتتە ھەم ئۆزىنىڭ تۇرمۇشىنى قامداشقا، ھەم ئۆزىنىڭ كۆپىيىپ تۇرۇشىغا يەتكۈدەك ئىش ھەققى بېرىدۇ. كاپىتال ئىشچىلار سىنىپىنىڭ شۇ كاپىتالنى ھەر يىلى تەمىنلەپ تۇرىدىغان تۇرلۇك ياشتىكى ئۈستىلمە ئەمگەك كۈچلىرىنى يىللىق مەھسۇلاتنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتكەن ئۈستىلمە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرگەندىلا، ئاندىن قوشۇمچە قىممەتنىڭ كاپىتالغا ئايلىنىشى تاماملانغان بولىدۇ. كونكرېت ئېيتقاندا، جۇغلانما دېگىنىمىز كاپىتالنىڭ ئۆزلۈكسىز كېڭىيىۋاتقان كۆلەمدىكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشىدىن ئىبارەت. بۇنىڭدا ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئايلىنىشى ئۆزگىرىدۇ، سىسموندىنىڭ ئېيتقىنىدەك[407]، بۇرمىسمان شەكىلگە

(21a) بىز بۇ يەردە ئېكسپورت سودىسىنى تىلغا ئالمايمىز. بۇ ئېكسپورت سودىسى يارىدىمى بىلەن دۆلەت زىمۇزىنىدە بۇيۇملىرىنى ئىشلەپ چىقىرىش ۋاستىلىرىگە ياكى تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئايلاندۇرۇشى ياكى بۇنىڭ ئەكسىچە قىلىشى مۇمكىن. ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئەھۋاللارنىڭ كاشىلىسىدىن ساقلىنىپ، ئۆزىمىزنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىمىزنى ساپ ھالەتتە تەكشۈرۈش ئۈچۈن، پۈتكۈل سودا دۇنياسىنى بىر دۆلەت دەپ قارىشىمىز ھەمدە كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ھەممە يەردە تىكلەنگەن ۋە بارلىق ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنى ئىگىلىۋالغان دەپ پەرەز قىلىشىمىز كېرەك.

ئايلىنىدۇ.(21b)

ئەمدى يەنە ئىلگىرى ئالغان مىسالىمىزغا كېلەيلى. بۇ ئىبراھىمدىن ئىسھاق تۇغۇلۇپتۇ، ئىسھاقتىن ياقۇپ تۇغۇلۇپتۇ[408] دېگەندەك كونا چۆچەك. ئەسلىدىكى 10 مىڭ فوند ستېرلىڭ كاپىتال 2 مىڭ فوند ستېرلىڭلىق قوشۇمچە قىممەت يارىتىدۇ، بۇ قوشۇمچە قىممەت كاپىتاللىشىدۇ؛ 2 مىڭ فوند ستېرلىڭلىق يېڭى كاپىتال يەنە 400 فوند ستېرلىڭلىق قوشۇمچە قىممەت يارىتىدۇ؛ بۇ قوشۇمچە قىممەتمۇ ئۆز نۆۋىتىدە كاپىتاللىشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىككىنچى ئۇستىلمە كاپىتالغا ئايلىنىدۇ ۋە يەنە 80 فوند ستېرلىڭلىق يېڭى قوشۇمچە قىممەت يارىتىدۇ، ۋەھاكازالار.

بىز بۇ يەردە قوشۇمچە قىممەتنىڭ كاپىتالىستنىڭ ئۆزىگە ئىستېمال قىلغان قىسمىنى تىلغا ئالمايمىز. شۇنىڭدەك ئۇستىلمە كاپىتال دەسلەپكى كاپىتالغا قوشۇلامدۇ، يا بولمىسا ئۆز قىممىتىنى مۇستەقىل ئاشۇرۇش ئۈچۈن دەسلەپكى كاپىتالدىن بۆلۈنۈپ چىقامدۇ؛ بۇ ئۇستىلمە كاپىتالدىن ئۈنى جۇغلىغان كاپىتالىستنىڭ ئۆزى پايدىلىنامدۇ، يا بولمىسا ئۇ باشقا كاپىتالىستنىڭ قولىغا ئۆتەمدۇ، بۇ مەسىلىلەرنى ھازىرچە سۈرۈشتۈرمەي تۇرايلى. بىز پەقەت شۇنى ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەككى، يېڭىدىن شەكىللەنگەن كاپىتال بىلەن بىر قاتاردا دەسلەپكى كاپىتالمۇ ئۆزىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىۋېرىدۇ ھەم قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىۋېرىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ھەر بىر جۇغلانغان كاپىتال بىلەن ئۇنىڭ ئۆزى يارىتقان ئۇستىلمە كاپىتال ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ ئەنە شۇنداق

(21b) سىموندىنىڭ جۇغلاشقا بەرگەن ئانالىزىدىكى بىر چوڭ كەمچىلىك شۇكى، ئۇ «دارامەتنىڭ كاپىتالغا ئايلىنىشى①» دېگەن سۆزى بىلەنلا قانائەتلىنىپ قېلىپ، بۇ ھەرىكەتنىڭ ماددىي شەرتىدىشارائىتىنى سۈرۈشتۈرمىگەن.

① مۇشۇ تومنىڭ 1092-بەتلىرىگە قارىڭ.——تۆزگۈچىدىن

بولىدۇ.

دەسلەپكى كاپىتال 10 مىڭ فوند ستېرلىڭنى ئاۋانسلاش يولى بىلەن شەكىللەنگەن. بۇ پۈلنىڭ ئىگىسى ئۇنى قايەردىن ئالغان؟ ئۆزىنىڭ ئەمگىكى ۋە ئۇنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىق ئېرىشكەن! سىياسىي ئىقتىسادنىڭ ۋەكىللىرى(21c) ئىزچىل مۇشۇنداق دەپ جاۋاب بېرىپ كەلدى، ھەققەتەنمۇ ئۇلارنىڭ بۇ پەرەزلىرى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان بىردىنبىر پەرەزدەك كۆرۈنىدۇ.

2 مىڭ فوند ستېرلىڭلىق ئۇستىلمە كاپىتالنىڭ ئەھۋالى پۈتۈنلەي باشقىچە بولىدۇ. ئۇنىڭ ھاسىل قىلىنىش جەريانى بىزگە ناھايىتى ئېنىق. ئۇ——كاپىتاللاشقان قوشۇمچە قىممەتتىن ئىبارەت. بۇ ئۇستىلمە كاپىتال ئۆزىنىڭ ۋۇجۇدقا كەلگەن ۋاقتىدىن باشلاپلا باشقىلارنىڭ ھەق تۆلىمىگەن ئەمگىكىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن ئەمگەكتىن باشقا قىممەتنى قىلچىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەمەس. ئۇستىلمە ئىش كۈچى قوشۇلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، شۇنىڭدەك بۇ كۈچنى ساقلاپ قالىدىغان تۇرمۇش ۋاستىلىرى ئوشۇق مەھسۇلاتنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان يەنى كاپىتالستلار سىنىپى ھەر يىلى ئىشچىلار سىنىپىدىن يۇنۇۋالىدىغان تارتۇقنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان تەركىبىي قىسمىدۇر، ئەگەر كاپىتالستلار سىنىپى شۇ تارتۇقنىڭ بىر قىسمىغا ئىشچىلار سىنىپىدىن ئۇستىلمە ئىش كۈچى سېتىۋالسا، ھەتتا ئۇنى تولۇق باھا بىلەن سېتىۋالسا، يەنى قىممەتداشنى قىممەتداشقا ئالماشتۇرۇشمۇ يەنىلا مەغلۇپ بولغانلاردىن تارتىۋالغان پۇلغا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىدىن تاۋار سېتىۋېلىشتىن ئىبارەت ئىستىلا قىلغۇچىلارنىڭ كونا نەيرىڭى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(21c) «ئۇنىڭ كاپىتالنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە دەسلەپكى ئەمگەك سەۋەب بولغان» (سىموندى «سىياسىي ئىقتىسادنىڭ يېڭى قائىدىسى» پارىژ نەشرى 1-تۇم، 109-بەت)

ئەگەر ئۇستىلمە كاپىتالنىڭ يالىغىنى شۇ كاپىتالنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ئىشچى بولسا، ئۇ چاغدا بۇ ئىشچىلار ھەممىدىن ئاۋۋال دەسلەپكى كاپىتالنى كۆپەيتىشنى داۋاملاشتۇرۇشى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلاتىنى سېتىۋېلىشى ۋە ئۇنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئىلگىرى ئۆزى سەرپ قىلغان ئەمگىكىدىن كۆپرەك ئەمگەك سەرپ قىلىشى كېرەك. ناۋادا بىز بۇنى كاپىتالىستلار سىنىپى بىلەن ئىشچىلار سىنىپى ئوتتۇرىسىدىكى سودا دەپ قارايدىكەنمىز، ئۇ چاغدا ئىلگىرىكى يالىغان ئىشچىلارنىڭ ھەق تۆلەنمىگەن ئەمگىكى ھېسابىغا ئۇستىلمە ئىشچى يالىغان تەقدىردىمۇ مەسىلىنىڭ ماھىيىتى قىلچە ئۆزگەرمەيدۇ. كاپىتالىست ئۇستىلمە كاپىتالنى ماشىنىغا ئايلاندۇرۇشى مۇمكىن، بۇ ماشىنا شۇ ئۇستىلمە كاپىتالنى ھاسىل قىلغۇچى ئىشچىنى كوچىغا چىقىرىپ تاشلاپ، ئۇنى بىر نەچچە بالا بىلەن ئالماشتۇرۇشىمۇ مۇمكىن. قانداقلا بولمىسۇن، ئىشچىلار سىنىپى ھامان ئۆزىنىڭ مۇشۇ بىر يىللىق ئوشۇق ئەمگىكى بىلەن كېلەر يىلى يالىنىدىغان ئۇستىلمە ئەمگەكنىڭ كاپىتالىنى يارىتىدۇ(22). «كاپىتال ئارقىلىق كاپىتال يارىتىش»دېگەن سۆز ئەنە شۇ.①

كاپىتالىست ئاۋانس قىلغان، كاپىتالىستنىڭ «ئەڭ دەسلەپكى ئەمگىكى» ئارقىسىدا ئۆزگە مەنسۇپ بولغان 10 مىڭ فوند ستېرلىڭلىق قىممەت سوممىسى بىرىنچى ئۇستىلمە كاپىتال بولغان 2 مىڭ فوند ستېرلىڭلىق جۇغلانمىنىڭ ئالدىنقى شەرتىدۇر. بىرىنچى ئۇستىلمە كاپىتال بولغان 2 مىڭ فوند ستېرلىڭنىڭ ئالدىن جۇغلىنىشى ئىككىنچى ئۇستىلمە كاپىتال بولغان 400 فوند ستېرلىڭنىڭ ئالدىنقى شەرتىدۇر، 400

(22)«كاپىتالنىڭ ئەمگەكتىن پايدىلىنىشىدىن بۇرۇن، ئەمگەك كاپىتالنى يارىتىدۇ» (ئې.ج ۋېكفېرد «ئەنگلىيە بىلەن ئامېرىكا» 1833-يىل لوندون نەشرى، 2-توم 110-بەت)

① مۇشۇ تومنىڭ 289-بېتىگە قارالسۇن. —— تۈزگۈچىدىن

فوند ستېرلىڭ بولسا مۇشۇ 2 مىڭ فوند ستېرلىڭنىڭ كاپىتاللاشقان قوشۇمچە قىممىتىدىن ئىبارەت. ئەمدىلىكتە ئىلگىرىكى ھەقسىز ئەمگەككە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى بۇگۈنكى كۈندە جانلىق ھەقسىز ئەمگەكنى كۈندىن-كۈنگە كېڭىيىپ بېرىۋاتقان كۆلەمدە ئۆزلەشتۇرۇۋېلىشنىڭ بىردىنبىر شەرتى بولۇپ قالدۇ. كاپىتالستنىڭ جۇغلىغىنى قانچە كۆپ بولسا، جۇغلايدىغىنىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ.

بىرىنچى ئۇستىلمە كاپىتالنى تەشكىل قىلغان قوشۇمچە قىممەت بىر قىسىم ئەسلىي كاپىتال ئارقىلىق ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىشنىڭ نەتىجىسى بولغان، بۇنداق سېتىۋېلىش تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ قانۇنىيىتىگە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كەلگەن، قانۇن جەھەتتىن قارىغاندا، بۇنداق سېتىۋېلىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىشچىنىڭ ئۆز قابىلىيىتىنى ئەركىن ئىدارە قىلىشىدىن، پۇل ياكى تاۋار ئىگىسىنىڭ ئۆزىگە تەۋە قىممەتنى ئەركىن ئىدارە قىلىشىدىن ئىبارەت بولغانىكەن؛ ئىككىنچى ئۇستىلمە كاپىتال ۋەھاكازالار بىرىنچى ئۇستىلمە كاپىتالنىڭ نەتىجىسى بولغان، شۇ سەۋەبتىن ئالدىنقى بىر خىل مۇناسىۋەتنىڭ نەتىجىسى بولغانىكەن؛ ھەر بىر قېتىملىق سودا تاۋار ئالماشتۇرۇش قانۇنىيىتىگە باشتىن-ئاخىر ئۇيغۇن كەلگەن، يەنى كاپىتالست ھامان ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋالغان، ئىشچى بولسا ھامان ئەمگەك كۈچىنى ساتقان، ھەتتا بۇ سودىنى تېخى ئەمگەك كۈچىنىڭ ئەمەلىي قىممىتى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان سودا دەپ پەرەز قىلىشقا بولغانىكەن، ئۇنداقتا شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تاۋار ئوبوروتىنى ئاساس قىلغان ئۆزلەشتۇرۇش قانۇنىيىتى ياكى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ھوقۇقى قانۇنىيىتى ئۆزگە خاس، ئىچكى ۋە مۇقەررەر دىئالېكتىكىسى ئارقىلىق ئۆزگە بىۋاستە زىت نەرسىگە ئايلىنىدۇ. ئەڭ دەسلەپكى ھەرىكەت بولۇپ ئىپادىلەنگەن قىممەتداشلارنىڭ ئالماشتۇرۇشى ئۆزگىرىپ كۆرۈنۈش جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇشلا بولۇپ قالدۇ، چۈنكى، بىرىنچىدىن، كاپىتالنىڭ ئەمگەك

كۆچىگە ئالماشتۇرۇلغان قىسمى باشقىلارنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتىنىڭ قىممەتداش تۆلىمەي ئۆزلەشتۈرۈۋېلىنغان قىسمىدىن باشقا نەرسە ئەمەس؛ ئىككىنچىدىن، كاپىتالنىڭ بۇ قىسمى ئۆزىنى ئىشلەپچىقارغۇچى تەرىپىدىن، يەنى ئىشچى تەرىپىدىن تولۇقلىنىشى كېرەك، يەنە كېلىپ تولۇقلاش ۋاقتىدا يەنە يېڭى قوشۇمچە قىممەت مىقدارى قوشۇلۇشى كېرەك. شۇنداق قىلىپ، كاپىتالست بىلەن ئىشچى ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى ئوبوروت جەريانىغا مەنسۇپ بولغان بىر خىل زاھىرەن ئەھۋاللا بولۇپ قالىدۇ، مەزمۇننىڭ ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتسىز ھەمدە ئۇنى سىرلىقلاشتۇرۇپلا قويىدىغان شەكىل بولۇپ قالىدۇ. ئەمگەك كۈچىنىڭ ئۆزلۈكسىز سېتىۋېلىنىش ۋە سېتىلىش شەكلى بولۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، كاپىتالست دائىم باشقىلارنىڭ ئوبيېكتلاشقان ئەمگىكىنىڭ قىممەتداش تۆلىمەي ئۆزلەشتۈرۈۋالغان بىر قىسمىنى باشقىلارنىڭ تېخىمۇ نۇرغۇن جانلىق ئەمگىكىگە ئۆزلۈكسىز تۇرىدە ئالماشتۇرۇپ تۇرىدۇ. باشتا بىزگە ئىگىدارلىق ھوقۇقى ئۆزىنىڭ ئەمگىكىنى ئاساس قىلىدىغاندەك بولۇپ كۆرۈنگەنىدى. بىز ھېچبولمىغاندا مۇنداق پەرەزنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك. چۈنكى ھوقۇقتا باراۋەر بولغان تاۋار ئىگىلىرىلا بىر-بىرى بىلەن قارىمۇ-قارشى بولۇپ تۇرىدۇ، باشقىلارنىڭ تاۋارىنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش ۋاستىسى ئۆزىنىڭ تاۋارىنى ئۆتۈنۈپ بېرىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس، ھەركىم ئۆز تاۋارىنى ئەمگەك ئارقىلىقلا يارىتالايدۇ. ئەمدى بولسا، ئىگىدارلىق ھوقۇقى كاپىتالست ئۈچۈن ئېيتقاندا، باشقىلارنىڭ ھەق تۆلەنمىگەن ئەمگىكىنى ياكى مەھسۇلاتىنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش ھوقۇقى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئىشچىلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۆزىنىڭ مەھسۇلاتىغا ئىگىدارلىق قىلالماسلىق بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئىگىدارلىق ھوقۇقى بىلەن ئەمگەكنىڭ ئايرىلىشى، گويا ئۇلارنىڭ ئوخشاشلىقىنى ئاساس قىلىدىغان بىر قانۇنىيەتنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى

بولۇپ قالىدۇ.(23)

شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالستنىڭ ئۆزلەشتۈرۈش ئۇسۇلى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەسلەپكى قانۇنىيەتلىرىگە قانچىلىك زىت كېلىدىغاندەك كۆرۈنسىمۇ، بۇ ئۇسۇل ھەرگىزمۇ بۇ قانۇنىيەتنىڭ بۇزۇلۇشى نەتىجىسىدە ئەمەس، بەلكى ئەكسىچە، ئۇنىڭ قوللىنىلىشى نەتىجىسىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن. كاپىتالستنىڭ جۇغلاش ئاخىرقى نۇقتا بولغان ۋە كەينى-كەينىدىن يۈز بېرىۋاتقان ھەربىر ھەرىكەت باسقۇچىنى سەللا ئەسلەپ كۆرسەك بۇلارنىڭ ھەممىسى بىزگە يەنىمۇ ئوچۇقراق نامايان بولىدۇ.

بىرىنچىدىن، بىز شۇنى كۆرۈپ يەتتۇقكى، قىممەت سوممىسىنىڭ ئەڭ دەسلەپتە كاپىتالغا ئايلىنىشى تامامەن ئالماشتۇرۇش قانۇنىيىتى بويىچە بولىدۇ. توختاملاشقان بىر تەرەپ ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ساتىدۇ، قارشى تەرەپ ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋالىدۇ. ئالدىنقىسى ئۆز تاۋارىنىڭ قىممىتىگە ئېرىشىدۇ، بۇ ئارقىلىق تاۋارنىڭ بۇ خىل ئىستېمال قىممىتىنى، يەنى ئەمگەكنى كېيىنكىسىگە ئۆتكۈنۈپ بېرىدۇ. كېيىنكىسى ھازىرمۇ ئۆزىگە تەۋە بولغان ئەمگەكتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىگە تەۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى يېڭى مەھسۇلاتقا ئايلاندۇرىدۇ، بۇ مەھسۇلات قانۇنىي جەھەتتىنمۇ ئۇنىڭغا تەۋە بولىدۇ.

بۇ مەھسۇلاتنىڭ قىممىتى ئالدى بىلەن ئىستېمال قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كېرەكلىك ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىنى يېڭى مەھسۇلاتقا

(23) كاپىتالستنىڭ باشقىلارنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتىغا ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى «ئۆزلەشتۈرۈش قانۇنىيىتىنىڭ زۆرۈر نەتىجىسى، لېكىن بۇ قانۇنىيەتنىڭ ئاساسىي پرىنسىپى بولسا، ئەكسىچە، ھەر بىر ئىشچىنىڭ ئۆز ئەمگىكى مەھسۇلاتىغا بولغان بىردىنبىر ئىگىدارلىق ھوقۇقىدىن ئىبارەت» (چېربۇلىز «باي ياكى نامرات»1841 -يىل پارىژ نەشرى،58 -بەت. لېكىن بۇ دېئالېكتىك ئۆزگىرىش مەزكۇر ئەسەردە توغرا شەرھلەنمىگەن.

يۆتكىمەيدۇ، بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىستېمال قىلالمايدۇ؛ لېكىن ئەمگەك كۈچلىرىنى سېتىش ئۈچۈن، ئۇنى ئىشلىتىدىغان سانائەت تارمىقىنى كېرەكلىك ئەمگەك بىلەن تەمىنلەشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىككىنچىدىن، يېڭى مەھسۇلاتنىڭ قىممىتى ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ قىممەتدىشىنى ۋە بىر قوشۇمچە قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، مۇئەييەن مۇددەت (بىر كۈن، بىر ھەپتە دېگەندەك) بويىچە سېتىلغان ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى شۇ مۇددەتتە ئىشلىتىش ئارقىلىق يارىتىلىدىغان قىممەتتىن ئاز بولىدۇ. لېكىن، ئىشچى ئۆزىگە تۆلەنگەن ئەمگەك كۈچىنىڭ ئالماشتۇرۇش قىممىتىگە ئېرىشىدۇ، ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىستېمال قىممىتىنى ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ، بۇ ھەر قانداق ئېلىپبېرىم ئىشلىرىغا ئوخشاش بولىدۇ.

ئالاھىدە تاۋار بولغان ئەمگەك كۈچى ئۆزگىچە ئىستېمال قىممىتىگە ئىگىدۇر، ئۇ ئەمگەك بىلەن تەمىنلەش ئارقىلىق قىممەت يارىتىدۇ، لېكىن بۇ ھال تاۋار ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتىگە دەخلى يەتكۈزمەيدۇ. شۇڭا، ناۋادا ئىش ھەققىگە ئاۋانسلانغان قىممەت سوممىسى پەقەت ئاددىي ھالدا مەھسۇلاتنىلا قايتىدىن ۋۇجۇدقا كېلىپ قالماي، بەلكى يەنە بىر قوشۇمچە قىممەتنى كۆپەيتىدۇ دېيىلسە، ئۇ ھالدا بۇ ھەرگىزمۇ ساتقۇچنىڭ ئالدانغانلىقى سەۋەبىدىن——ئۇ ئۆز تاۋارىنىڭ قىممىتىگە ئېرىشىدۇ——بولماستىن بەلكى پەقەت ساتقۇچنىڭ ئاشۇ تاۋارنى ئىستېمال قىلغانلىقى سەۋەبىدىن بولىدۇ.

ئالماشتۇرۇش قانۇنىيىتى قولدىن قولغا ئۆتىدىغان تاۋارلارنىڭ ئالماشتۇرۇش قىممىتىنىڭ ئۆزئارا تەڭ بولۇشنىلا تەلەپ قىلىدۇ. بۇ قانۇنىيەت ھەتتا تاۋارلارنىڭ ئىستېمال قىممەتلىرىنىڭ تۈرلۈكچە بولۇشىنى ئەزەلدىن تەلەپ قىلىپ كەلگەن ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىستېمال قىلىنىشى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىدە بولمىغان، چۈنكى ئىستېمال سېتىۋېلىش بىلەن سېتىش ئاخىرلاشقان ھەمدە تاماملانغاندىن كېيىن ئاندىن باشلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، پۇلنىڭ باشتا كاپىتالغا ئايلىنىشى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىگە ۋە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا پۈتۈنلەي مۇۋاپىق كېلىدۇ. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بۇنداق ئايلىنىش يەنىلا تۆۋەندىكىدەك نەتىجە بېرىدۇ:

1. مەھسۇلات ئىشچىغا ئەمەس بەلكى كاپىتالىستقا تەۋە بولىدۇ؛

2. بۇ مەھسۇلاتنىڭ قىممىتى ئاۋانس كاپىتالنىڭ قىممىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن باشقا، قوشۇمچە قىممەتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ قوشۇمچە قىممەت ئۈچۈن ئىشچى ئەمگەك سەرپ قىلىدۇ، كاپىتالىست بولسا ھېچ نەرسە سەرپ قىلمايدۇ، شۇنداق بولسىمۇ ئۇ كاپىتالىستنىڭ قانۇنىي مۈلكى بولۇپ قالىدۇ؛

3. ئىشچى ئۆز ئەمگەك كۈچىنى ساقلاپ قالىدۇ، خېرىدار تاپالىسلا ئەمگەك كۈچىنى قايتىدىن ساتىدۇ.

ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش مۇشۇ ئەڭ دەسلەپكى ھەرىكەتنىڭ دەۋرىيلىك تەكرارلىنىشىدىنلا ئىبارەت. پۇل ھامان نۆۋەتمۇ نۆۋەت قايتىدىن كاپىتالغا ئايلىنىپ تۇرىدۇ. دېمەك، قانۇنىيەت بۇزغۇنچىلىققا ئۈچرىمايدۇ، ئەكسىچە، ئۇزلۇكسىز رول ئويناپ تۇرىدىغان پۇرسەتكە ئىگە بولىدۇ.

«كەينى-كەينىدىن يۈز بەرگەن ئالماشتۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسىدە، پەقەت كىپىنكىسى ئالدىنقىسىنىڭ نامايەندىسىگە ئايلاندى.» (سىسموندى «سىياسىي ئىقتىسادنىڭ يېڭى قائىدىسى» 1-توم 70-بەت)

ئەمما، بىزگە مەلۇمكى، ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بۇ خىل ئەڭ دەسلەپكى پائالىيەتنى ئۇنى ئايرىم بىر جەريان سۈپىتىدە تەكشۈرگەن چاغدىكىگە پۈتۈنلەي ئوخشاشمايدىغان خاراكتېرگە ئىگە قىلىدۇ.

«مللىي دارامەتنى تەقسىملىۋالغۇچىلارنىڭ بەزىلىرى(ئىشچىلار) ھەر يىلى يېڭى ئەمگەك سەرپ قىلىش ئارقىلىق يېڭى دارامەت ئېلىش ھوقۇقىغا ئېرىشىدۇ؛ باشقىلىرى(كاپىتالىستلار) ئەڭ دەسلەپتە ئەمگەك سەرپ قىلىش ئارقىلىق مەڭگۈلۈك دارامەت ئېلىش ھوقۇقىغا ئالدىن ئېرىشۋالغان بولىدۇ.» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش،110-، 111-بەتلەر)

كۆپچىلىككە مەلۇمكى، ئەمگەك ساھەسى ھەرگىزمۇ چوڭ ئوغۇلنىڭ ۋارىسچىلىقى مۆجىزە يارىتىدىغان بىردىنبىر ساھە ئەمەس.

ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئورنىنى كۆلىمى كېڭەيگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ياكى جۇغلاش ئالغاندىمۇ، ئەھۋال يەنىلا ئوخشاش بولىدۇ. كاپىتالىست ئالدىنقى ئەھۋالدا، قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھەممىسنى سەرپ قىلىدۇ، كېيىنكى ئەھۋالدا، قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىنلا سەرپ قىلىپ، قالغان قىسمىنى پۇلغا ئايلاندۇرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، ئۆزىنىڭ پۇقرالىغا خاس گۈزەل ئەخلاقىنى نامايەن قىلغان بولىدۇ.

قوشۇمچە قىممەت كاپىتالىستنىڭ مۇلكى، ئۇ ھېچقاچان باشقىلارغا تەۋە بولغان ئەمەس. ئەگەر كاپىتالىست بۇ قوشۇمچە قىممەتنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئاۋانسلىسا، خۇددى تۇنجى قېتىم بازارغا كىرگەن كۇنى قىلغىنىدەك، ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي فوندىدىن ئاۋانسلايدۇ. بۇ قېتىم ئۇنىڭ فوندىنىڭ ئۇنىڭ ئىشچىلىرىنىڭ ھەقسىز ئەمگىكىدىن كەلگەنلىكىدەك بۇ پاكىتقا كەلسەك، ئۇنىڭ مەسلە بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق. ئەگەر ئىشچى B ئىشچى A ھاسىل قىلغان قوشۇمچە قىممەت ھېسابىغا يالالانغان بولسا، ئۇ ھالدا، بىرىنچىدىن، ئىشچى A بۇ خىل قوشۇمچە قىممەتنى تەمىنلىگەندە، كاپىتالىست ئۇنىڭ تاۋارىغا بىر تېڭىنمۇ كەم قىلماي مۇۋاپىق باھادا تولۇق پۇل تۆلىگەن بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، بۇ سودا ئىشچى B بىلەن قىلچە مۇناسىۋەتسىز. ئىشچى B تەلەپ قىلغان ھەمدە تەلەپ قىلىشقا ھوقۇقلۇق نەرسە كاپىتالىست ماڭا ئەمگەك كۈچۈمنىڭ قىممىتىنى تۆلىسۇن، دېگەندىن ئىبارەت.

«بۇ ھەر ئىككىسگە پايدىلىق، چۈنكى ئىشچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ ئەمگەك قىلىشتىن ئىلگىرى» (توغرىسى: ئۇنىڭ ئۆز ئەمگىكى مېۋە بېرىشتىن ئىلگىرى) ئۆز ئەمگىكى (توغرىسى: باشقا ئىشچىلارنىڭ ھەقسىز ئەمگىكى)نىڭ مېۋىسگە ئالدىن ئېرىشىدۇ؛ خوجايىنغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ئىشچىنىڭ ئەمگىكىنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ئىش ھەققىنىڭ قىممىتى (توغرىسى: ئۇ ئىشلەپچىقارغان قىممەت ئۇنىڭ ئىش ھەققىنىڭ قىممىتىدىن ئارتۇق بولىدۇ)دىن ئارتۇق بولىدۇ.» (سىسموندى «سىياسىي ئىقتىسادنىڭ يېڭى قائىدىسى» 1-توم 135-بەت)

توغرا، ئەگەر بىز كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇنىڭ ئۆزلۈكسىز يېگىلىنىپ تۇرۇش جەريانىدىن تەكشۈرسەك، يەنە كېلىپ ئايرىم كاپىتالىست ۋە ئايرىم ئىشچىنى ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى، يەنى، كاپىتالىستلار سىنىپى ۋە ئۇنىڭ بىلەن قارمۇ-قارشى بولغان ئىشچىلار سىنىپىنى تەكشۈرسەك، ئۇ ھالدا ئەھۋال پۈتۈنلەي باشقىچە بولۇپ چىقىدۇ. لېكىن بۇنداق بولغاندا، بىزنىڭ تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا تامامەن يات بولغان ئۆلچەمنى قوللىنىشىمىزغا توغرا كەلگەن بولاتتى.

مۇستەقىل ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچىلارلا تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىكى قارمۇقارشى ئورۇندا تۇرىدىغانلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇلار ئىمزالىغان توختام مۆھلىتىنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن ئۈزۈلىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى سودا تەكرارلىنىشقا توغرا كەلسە، ئىلگىرىكى توختام بىلەن ئالاقىسىز يېڭى توختام مۇناسىۋىتى بىلەنلا تەكرارلىنىدۇ. ئەينى شۇ ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچىنىڭ قايتا جەم بولۇشى پەقەت بىر تاسادىيىلىقتىنلا ئىبارەت، خالاس.

شۇڭا، ئەگەر تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا ياكى شۇنىڭغا تەۋە بولغان جەريانغا تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئىقتىسادىي قانۇنىيەت بويىچە ھۆكۈم قىلماقچى بولساق، ئالماشتۇرۇشتىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى مۇناسىۋەتداغلىنىشلارنىڭ ھەر قاندىقىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ،

ھەر بىر قېتىملىق ئالماشتۇرۇشنىڭ ئۆزىنىلا تەكشۈرۈپ كۆرۈشىمىز كېرەك. چۈنكى، ئالدى-ساتتى ئايرىم كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىلا بولىدىغان بولغاچقا، بۇ يەردە پۈتكۈل ئىجتىمائىي سىنىپلار ئوتتۇرىسىدكى مۇناسىۋەتنى ئىزدەپ تېپىش مۇمكىن ئەمەس.

ھازىر ئۆز فۇنكسىيىسىنى يۈرگۈزۈۋاتقان كاپىتال بېشىدىن كەچۈرگەن دەۋرىيلىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ۋە ئىلگىرىكى جۇغلاش سىستېمىسىنىڭ قانچىلىق ئۆزۈن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھامان ئەسلىدكى ھالىتىنى يوقاتمايدۇ. ئايرىم-ئايرىم تەكشۈرۈلگەن ھەر بىر قېتىملىق ئالماشتۇرۇش ھەربىرىدە گەرچە ئالماشتۇرۇش قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلىنغان تەقدىردىمۇ، ئىگىدارلىق شەكلىدە يەنىلا تۇپ ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ، بۇ ئۆزگىرىش تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا ماس كېلىدىغان مۇلۇكچىلىك ھوقۇقىغا قىلچىمۇ دەخلى قىلمايدۇ. بۇ ئوخشاش بىر ئىگىدارلىق ھوقۇقى شۇ تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولغان، ئىشلەپچىقارغۇچى قىممەتداشنى قىممەتداشقا ئالماشتۇرغان ۋە پەقەت ئۆز مېھنىتى بىلەنلا بېيىغان دەسلەپكى مەزگىللىردە ئىناۋەتلىك بولۇپلا قالماي، ئىجتىمائىي بايلىق بارغانسېرى باشقىلارنىڭ ھەقسىز ئەمگەك مېۋىسىنى ئۆزلۇكسىز تۇرده تەكرار ئىگىلىۋالىدىغانلارنىڭ بايلىقىغا ئايلىنىپ قالىدىغان كاپىتالنىڭ دەۋرىدىمۇ ئوخشاشلا ئىناۋەتلىك.

ئەمگەك كۈچىنى ئىشچى ئۆزى تاۋار سۈپىتىدە ئەركىن ساتىدىغان بولۇپ قالغان ھامان، بۇ خىل ئاقىۋەتتىن خالىي بولغىلى بولمايدۇ. بىراق، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش پەقەت مۇشۇ چاغلاردىن باشلاپ ئومۇملىشىپ، تىپىك ئىشلەپچىقىرىش شەكلى بولۇپ قالىدۇ، ھەر بىر تاۋار سېتىۋېلىش ئۈچۈنلا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان، ئىشلەپچىقىرىلغان بارلىق بايلىق ئوبوروت قىلىنىدىغان بولىدۇ. پەقەت يالغانلا ئەمگەك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئۈلىغا ئايلانغاندىلا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش پۈتكۈل جەمئىيەتكە تېگىلىدۇ، بىراق ئۇ شۇنىڭدىلا ئۆزىنىڭ بارلىق يوشۇرۇن

كۈچىنى جارى قىلدۇرالايدۇ. يالغانلا ئەمگەكنىڭ ئارىلىشىشى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ساپلىقىنى بۇزۇپ قويىدۇ دېيىش تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا ساپلىقنى ساقلاش كېرەك، تەرەققىي قىلدۇرۇشقا بولمايدۇ، دېگەنلىكتۇر. تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئۆزىدىكى ئىچكى قانۇنىيەت بويىچە تەرەققىي قىلىپ قانچىكى كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشقا ئايلانغانسېرى، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئىگىدارلىق ھوقۇقى قانۇنىيىتىمۇ كاپىتالزمنىڭ ئىگىدارلىق قىلىش قانۇنىيىتىگە شۇنچە ئۆزگىرىدۇ.(24)

بىز بارلىق ئالدىن تۆلىگەن كاپىتالنىڭ (مەيلى ئۇ نەدىن كەلگەن بولسۇن) ھەتتا ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىدىمۇ جۇغلانما كاپىتالغا ياكى كاپىتاللاشقان قوشۇمچە قىممەتكە ئۆزگەرگىنىكىنى كۆردۇق.① بىراق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ غايەت زور ئېقىندا دەسلەپ ئالدىن تۆلەنگەن بارلىق كاپىتال بۇ ۋاستە جۇغلانغان كاپىتال بىلەن، يەنى قايتىدىن كاپىتالغا ئۆزگەرگەن (ئۇ مەيلى جۇغلىغۇچنىڭ ياكى باشقىلارنىڭ قولىدا ئۆز فۇنكسىيىسىنى يۈرگۈزۈۋاتقان بولسۇن) قوشۇمچە قىممەت ياكى ئوشۇق مەھسۇلات بىلەن سېلىشتۇرۇلىدىغان بولسا، ئۇنىڭ ھەر قاچان يوقلىشقا يېقىنلاشقان بىر مىقدار (ماتېماتىكا مەنىسىدىكى چەكسىز كىچىك مىقدار) ئىكەنلىكى ئايان بولىدۇ. شۇڭا، سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقتا كاپىتال «قايتا قوشۇمچە قىممەت يارىتىشتا ئىشلىتىشكە جۇغلىنىدىغان بايلىق»(25)، (ئۆزگەرگەن قوشۇمچە قىممەت ياكى كىرىم)

(24) پرودۇن مەڭگۈلۈك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئىگىدارلىق ھوقۇقى قانۇنىيىتى كاپىتالستىك مۇلۇكچىلىك بىلەن قارمۇقارشى دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، شۇ ئارقىلىق كاپىتالستىك مۇلۇكچىلىكنى يوقاتماقچى بولدى. بۇنداق پاراسەت كىشنى ھەققەتەن ھەيران قالدۇرىدۇ!

(25) «دېمىسمۇ، كاپىتال پايدىغا ئېرىشىشته ئىشلىتىشكه جۇغلانغان بايلىق»(مالتۇس «سىياسىي ئىقتىساد پرىنسىپلىرى» 262 -بەت) «كاپىتال ... كىرىمدىن تېجەپ قىلىنغان ھەمده پايدىغا ئېرىشىشته ئىشلىتىشكه جۇغلانغان بايلىقلاردىن تەركىب تاپقان» (رىچارد جۇنس «مىللىي سىياسىي ئىقتىساد

① مۇشۇ تومنىڭ 1043-1068-بېتىگە قارالسۇن. —— تۆزگۈچىدىن

دەپ ياكى كاپىتالستلار «ئوشۇق مەھسۇلاتنىڭ ئىگىسى»(26) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل قاراشنىڭ باشقىچە ئۇسۇللاردا ئىپادىلىنىشىدىن، يەنى بارلىق نەق كاپىتال جۈغلانغان ياكى كاپىتاللاشقان ئۆسۈم دېگەنلىكتىن ئىبارەت. چۈنكى، ئۆسۈم قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىلا خالاس.(27)

2. سىياسىي ئىقتىسادنىڭ كۆلىمى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۇستىدىكى خاتا قارىشى

بىز جۈغلانما ياكى قوشۇمچە قىممەتنىڭ قايتىدىن كاپىتالغا ئايلىنىشىدىكى بەزى بەلگىلىمىلەر ئۇستىدە يەنمۇ ئىزدىنىشتىن ئىلگىرى، كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىقتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بەزى مۇجىمەل قاراشلارنى تۈگەتمىسەك بولمايدۇ.

كاپىتالىست ئۆز ئىستېمالى ئۈچۈن بىر قىسىم قوشۇمچە قىممەتكە سېتىۋالغان تاۋارلار ئۈنۈك ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە قىممەتنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرۇش ۋاستىسى بولالمىغىنىدەك، ئۆزىنىڭ تەبئىي ئېھتىياجى ۋە جەمئىيەت ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن سېتىۋالغان ئەمگەك كۈچىمۇ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىلىك رولىنى ئوينىيالمايدۇ. كاپىتالىست بۇ تاۋارلارنى ۋە ئەمگەكنى سېتىۋېلىش ئارقىلىق قوشۇمچە قىممەتنى كاپىتالغا ئايلاندۇرماستىن، ئەكسىچە ئۇنى

دەرسلىكى» 1852-يىل خېردفورد نەشرى، 16-بەت).

(26) «ئوشۇق مەھسۇلات ياكى كاپىتالنىڭ ئىگىلىرى» چ. ۋ. دىلكى «خەلقنىڭ قېينىچىلىققا ئۈچراش سەۋەبلىرى ۋە ئۇنى ھەل قىلىش چارىسى. لورد جون رۇسسېلغا يېزىلغان خەت» 1821-يىل لوندون نەشرى،4 -بەتكە قارالسۇن).

(27) «كاپىتالغا ئامانەت كاپىتالنىڭ قىسمەن قوشما ئۆسۈمىنى قوشقاندا ھەممىلا نەرسە كىرىپ كېتىدۇ. نەتىجىدە دۇنيادىكى كىرىم بىلەن تەمىنلىيەلەيدىغان بارلىق بايلىق شۇ كاپىتالنىڭ ئۆسۈمىگە ئايلىنىپ بولدۇ» (لوندوندا چىقىدىغان «ئىقتىسادشۇناس»ژورنىلىنىڭ 1851-يىل 7-ئاينىڭ 19-كۈنىدىكى سانىدىن).

كىرىم سۈپىتىدە خەجلەپ تۈگىتىۋەتكەن بولىدۇ. كونا ئاقسۆڭەكلەردىكى ئىدىيە خۇددى گېگېل توغرا كۆرسەتكىنىدەك، «مەۋجۇت نەرسىلەرنى ئىستېمال قىلىش»[409] ئىكەنلىكىنى، بولۇپمۇ كىشىلەرنىڭ كەيىپ-ساپا سۈرۈپ، ئېسىل كۈتۈنۈپ سۆلتىنىنى ناماياں قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، بۇرژۇئازىيە ئىقتىسادشۇناسلىقتا كاپىتال جۈغلاش ھەر بىر پۇقرانىڭ مۇھىم مەجبۇرىيىتى ئىكەنلىكىنى جاكارلاش، بارلىق كىرىمنىڭ خېلى زور بىر قىسمىنى ئۈزۈلدۈرمەي ئىشلەپچىقىرىدىغان ئىشچىلارنىڭ يالالاشقا ئىشلەتمەي، ئۇلارغا ئۆزلىرى سەرپ قىلغان نەرسىدىن كۆپ بايلىق يارىتىۋزماي، ھەممىسىنى خەجلەپ تۈگەتكەندە ھېچنېمىنى جۈغلىغىلى بولمايدىغانلىقى توغرۇلۇق كىشىلەرنى سەممىيلىك بىلەن توختىماي ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرۇش ھەل قىلغۇچ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ قارىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇرژۇئازىيە ئىقتىسادشۇناسلىرى يەنە ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ بىر تەرەپلىمىلىك قاراشلىرى بىلەن، يەنى كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن پۇل غەمخورلىرى بىر تايىقتا ھەيدەپ(28)، جۈغلانغان بايلىق بايلىقنىڭ ناتۇرال شەكلىنى بۇزغۇنچىلىقتىن ساقلايدۇ، ئۇنى تۈگىتىۋەتمەسلىك ياكى ئوبوروت قىلىنىپ قېلىشىدىن ساقلىنىشى كېرەك دەپ قارايدىغان بىر تەرەپلىمىلىكلەر بىلەن كۈرەش قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

(28) «بۇگۈنكى سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلاردىن بىرەرىمۇ ئامانەت قويۇشنى پەقەت پۇل غەملەش دەپ قارىيالمايدۇ. بۇ خىل ئۆسۈلنىڭ تار ۋە ئۇنۇمسز ئىكەنلىكىنى بىر چەتكە قايرىپ تۇرايلى. «ئامانەت» دېگەن بۇ ئىسىم دۆلەت بايلىقنىغا چېتىشلىقى جەھەتتىن پەقەت بىر خىل ئۆسۈل دەپلا تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ. بۇ ئۆسۈل ئامانەتنىڭ ئوخشاشمىغان ئىشلىتىش يوللىرىدا بارلىققا كېلىدۇ، شۇنىڭدەك ئامانەتتە ساقلىنىپ كەلگەن ئوخشاشمىغان ئەمگەكلەرنىڭ ئەمەلىي پەرقىنى ئاساس قىلىدۇ» (مالتۇس «سىياسىي ئىقتىساد پرىنسىپلىرى» 1836-يىل لوندون 2-نەشرى 38- ، 39 -بەت).

ئەمەلىيەتتە پۇلنى ئوبوروت قىلماي يىغىپ قويۇش بىلەن پۇلنى كاپىتال قىلىپ قوممىتىنى ئاشۇرۇش ئوخشاشمايدىغان ئىككى ئىش بولۇپ، پۇل غەملەش مەنسىدە تاۋار جۇغلاش ئۈچىغا چىققان ئەخمىقانىلىق(28a). زور مىقداردىكى تاۋارنىڭ يىغىپ قېلىشى ئوبوروتنىڭ توختاپ قالغانلىقى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجدىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنىڭ ئاقىۋىتى(29). ھالبۇكى، ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ كۆز قارىشىدا تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل ئەھۋال، يەنى بىر تەرەپتىن بايلارنىڭ ئالدىرىمايلا خەجلەش ئۈچۈن مەبلەغنى ئىستېمال فوندىغا يىغىپ قويۇشى، يەنە بىر تەرەپتىن بارلىق ئىشلەپچىقىرىش شەكلىگە ئورتاق بولغان زاپاس ساقلاش ئارىلىشىپ كېتىدۇ. كېيىنكى ئەھۋال توغرىلىق ئوبوروتنى تەھلىل قىلىش جەريانىدا يەنە ئازراق توختىلىمىز. شۇڭا، كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىقتا جۇغلانما جەريانىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئوشۇق مەھسۇلاتنى غەيرىي ئىشلەپچىقارغۇچى ئىشچىلار ئەمەس، بەلكى ئىشلەپچىقارغۇچى ئىشچىلار ئىستېمال قىلىدۇ دېگەن نۇقتا توغرا دەپ تەكتلەپ كۆرسىتىلىدۇ. بىراق ئۇنىڭدىكى خاتالىق دەل مانا شۇنىڭدىن باشلانغان. ئادام سمىت كىشىلەردە جۇغلانما ئىشلەپچىقارغۇچى ئىشچىلارلا ئىستېمال قىلىدىغان ئوشۇق مەھسۇلات ياكى قوشۇمچە قوممەتنىڭ كاپىتالغا ئايلىنىشىنى قوشۇمچە قوممەتنىڭ ئەمگەك كۈچىگە ئۆزگىرىشىدىنلا ئىبارەت دەيدىغان كەڭ تارقالغان بىر خىل قاراشنى شەكىللەندۈرۈپ قويدى. مەسىلەن، رىكاردونىڭ سۆزىگە قۇلاق سېلىپ

(28a) مەسىلەن، بالزاك ھەر خىل ئاچكۆزلەرنى ھەر تەرەپلىمە ۋە چوڭقۇر تەنقىد قىلغان. تاۋار جۇغلاش ئۈسۈلى بىلەن پۇل غەملەشكە باشلىغان قاقۇاش جازانىخور گوۋبسېك بالزاكنىڭ ئەسىرىدە ھاماقەت ھېسابلانغان.

(29) «كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى... ئالماشتۇرۇشنىڭ توختاپ قېلىشى... ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجدىن ئېشىپ كەتكەنلىكى» (ت. كورېبت «شەخسىنىڭ بېيىش سەۋەبلىرى ۋە ئۇسۇللىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 104-بەت.)

باقايلى:

«بىلىش لازىمكى، بىر دۆلەتنىڭ بارلىق مەھسۇلاتى ئىستېمال قىلىۋېتىلىدۇ، ئەمما زادى يەنە بىر قوممەتنى تەكرار يارىتىدىغانلار تەرىپىدىن ئىستېمال قىلىنامدۇ ياكى يەنە بىر باشقا قوممەتنى تەكرار يارىتامايدىغانلار تەرىپىدىن ئىستېمال قىلىنامدۇ دېگەن مەسىلە ئوتتۇرىسىدا تەسەۋۋۇر قىلىش ئىنتايىن تەس بولغان بىر پەرق بار. كىرىمنى تېجەپ كاپىتالغا قوشۇش كېرەك دەۋاتىمىز، دېمەكچى بولغىنىمىز كاپىتالغا قوشۇۋېتىلگەن ئەشۇ بىر قىسىم كىرىمنى غەيرىي ئىشلەپچىقارغۇچى ئىشچىلار ئەمەس، ئىشلەپچىقارغۇچى ئىشچىلار ئىستېمال قىلىدۇ دېگەن سۆز. ئەگەر كاپىتال ئىستېمال قىلىنمىغانلىقى ئۈچۈن كۆپىيىدۇ دەپ قارالسا بەك خاتا بولىدۇ»(30)

رىكاردو ۋە كېيىنكى بارلىق ئىقتىسادشۇناسلار ئادام سمىتقا جۆر بولۇپ قايتىلىغايتا: «كاپىتالغا قوشۇۋېتىلگەن ئەشۇ بىر قىسىم كىرىمنى ئىشلەپچىقىرىش ئىشچىلىرى ئىستېمال قىلىدۇ» دېيىشىپ قاتتىق خاتالاشتى. مۇشۇ خىل قاراش بويىچە بولغاندا، كاپىتالغا ئايلانغان بارلىق قوشۇمچە قوممەت ئۆزگىرىشچان كاپىتالغا ئۆزگىرەلەيدىكەن. ئەمەلىيەتتە بولسا ئالدىن تۆلەنمىگەن قوممەتكە ئوخشاشلا ئۆزگەرمەس ۋە ئۆزگىرىشچان كاپىتالغا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچىگە بۆلۈنىدۇ. ئەمگەك كۈچى ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى مەۋجۇت شەكلىدىن ئىبارەت. ئۇ مۇشۇ جەريانداكاپىتالىست تەرىپىدىن ئىستېمال قىلىۋېتىلىدۇ، ئۆزىنىڭ ئونكىسىيسى بولغان ئەمگەك ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىستېمال قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئەمگەك كۈچى سېتىۋېلىشقا خەجلەنگەن پۇل «ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى» تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى «ئىشلەپچىقارغۇچى ئىشچى»لار تەرىپىدىن ئىستېمال قىلىنىدىغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئايلىنىدۇ. ئادام سمىت ئۆزىنىڭ تۇپتىن خاتا بولغان تەھلىلگە ئاساسەن: ھەر بىر ئايرىم كاپىتال گەرچە ئۆزگەرمەس

(30) رىكاردو «سىياسىي ئىقتىساد ۋە باجسېلىق قائىدىسى» 163-بەتتىكى ئىزاھقا قارىڭ.

تەركىبىي قىسىم ۋە ئۆزگىرىشچان تەركىبىي قىسمىغا بۆلۈنسىمۇ، ئىجتىمائىي كاپىتال پەقەت ئۆزگىرىشچان كاپىتالغىلا پارچىلىنىدۇ ياكى مائاش بېرىشكىلا ئىشلىتىلىدۇ دېگەن بىمەنە خۇلاسىگە كېلىدۇ. مەسىلەن، بىر يۇڭ توقۇلما زاۋۇتىنىڭ خوجايىنى 2 مىڭ فوند ستېرلىڭنى كاپىتالغا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇنىڭ بىر قىسمىنى توقۇمچى يالالاشقا، يەنە بىر قىسمىنى يۇڭ ۋە توقۇش ماشىنىسى قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىدۇ. ئۇنىڭغا يۇڭ ۋە توقۇمچىلىق ماشىنىسى سېتىپ بەرگەن ئادەممۇ قولغا كىرگەن كىرىمنىڭ بىر قىسمىنى ئەمگەككە تۆلەيدۇ، شۇ تەرىزدە پەرەز قىلغاندا، ئاخىر بېرىپ 2 مىڭ فوند ستېرلىڭنىڭ ھەممىسى مائاشقا ئىشلىتىلىپ كېتىدۇ ياكى بۇ 2 مىڭ فوند ستېرلىڭ ۋەكىللىك قىلغان بارلىق مەھسۇلات ئىشلەپچىقارغۇچى ئىشچىلار تەرىپىدىن ئىستېمال قىلىۋېتىلىدۇ. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، بۇ نەزەريىدىكى بارلىق كۈچ-قۇدرەت بىزنى ئۇياق-بۇياققا، نېرى-بېرى قىلىدىغان «شۇ تەرىزدە پەرەز قىلغاندا» دەيدىغان شۇ سۆزلەردە، ئەمەلىيەتتە ئادام سىمت تەتقىقاتىنى قىيىنچىلىق باشلانغان شۇ جايدا ئاخىرلاشتۇرغان(31).

ئەگەر بىر يىللىق ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش فوندىنلا تەكشۈرسەك، ھەر يىللىق تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى ئاسانلا چۈشىنىۋالالايمىز. بىراق، يىللىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەر قايسى تەركىبىي قىسمى تاۋار بازىرىغا كىرىشى لازىم، قىيىنچىلىق مانا مۇشۇنىڭدىن باشلىنىدۇ. ھەر قايسى بۆلەك كاپىتال بىلەن شەخسلەر كىرىمنىڭ ھەرىكەتلىرى

(31) جون ستۇئارت مىل ئەپەندى «لوگىكا» دېگەن كىتابنى[410] يازغان بولسىمۇ، ئەجدادىنىڭ بۇ خىل خاتا تەھلىلىنى بايقىمىغان. بۇ خىل خاتا قاراش بۇرژۇئازىيىنىڭ نەزەرى بولغان تەقدىردىمۇ، نوقۇل كەسپىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن قارىغاندىمۇ تېزدىن تۈزىتىشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇ ھەممىلا يەردە مۇرىتلارچە ئەقىدىپەرەسلىك پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ ئۇستازلىرىنىڭ گېچماچ ئىدىيىسىنى خاتىرلىۋالغان. بۇ يەردىمۇ شۇنداق قىلىۋاتىدۇ، ئۇ: «كەلگۈسىدىن قارىغاندا، كاپىتال ئاخىر بېرىپ پۈتۈنلەي مائاشقا پارچىلىنىپ كېتىدۇ، كاپىتال مەھسۇلاتنىڭ سېتىلغانلىقى بىلەن تولۇقلىمىغا ئېرىشكەندە يەنە مائاشقا ئۆزگىرىدۇ» دەيدۇ.

ئارىلىشىپ چىرمىشىپ كېتىدۇ ۋە ئومۇمىيۈزلۈك ئورۇن ئالمىشىش جەريانىدا، يەنى ئىجتىمائىي بايلىق ئوبوروتى جەريانىدا غايىپ بولىدۇ، بۇ ئەھۋال كىشىلەرنىڭ دىققەتىنەزەرىنى ئازدۇرۇپ، تەتقىقاتىمىزغا ھەل قىلمىسا بولمايدىغان ئىنتايىن مۇرەككەپ مەسىلىلەرنى يۈكلەيدۇ. بۇ مەسىلىنى مۇشۇ كىتابنىڭ 2-توم 3-بۆلۈمىدە[411] ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلىمىز. دېھقانچىلىق ھېرىسمەنلىرىنىڭ ئەڭ زور تۆھپىسى ئۆزلىرىنىڭ «ئىقتىساد جەدۋىلى»[412] دە ئوبوروت ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان يىللىق ئىشلەپچىقىرىش سخېمىسىنى سىزىپ چىقىشقا تۇنجى قېتىم ئۇرۇنغانلىقىدا.(32)

ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇمكى، سىياسىي ئىقتىساد ئادام سىمتىنىڭ ئاتالمىش ساپ مەھسۇلاتنىڭ كاپىتالغا ئايلانغان قىسمى ئىشچىلار سىنىپى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي ئىستېمال قىلىۋېتىلىدۇ دەيدىغان نۇقتىئىنەزەرىدىن پايدىلىنىپ، كاپىتالىستلار سىنىپىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلماي قالمايدۇ.

(32) ئادام سىمت تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ۋە شۇ ئارقىلىق جۇغلاش ئۈستىدە بايان قىلغاندا نۇرغۇن جەھەتلىرىدە ئەجدادلىرىغا بولۇپمۇ دېھقانچىلىق ھېرىسمەنلىرىگە سېلىشتۇرغاندا ئىلگىرىلىمەكتە يوق، ئەكسىچە ھەل قىلغۇچ دەرىجىدە چېكىنگەن. بۇ ماقالىدە ئوتتۇرىغا چۈشكەن ھەم ئۇنىڭ خاتا تۈيغۇسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغىنى ئوخشاشلا ئۇ سىياسىي ئىقتىسادقا قالدۇرۇپ كەتكەن «تاۋارنىڭ باھاسى مائاش، پايدا (ئۆسۈم) ۋە يەر ئىجارىسىدىن تەركىب تاپىدۇ، دېمەك ئاشۇ مائاش ۋە قوشۇمچە قىممەتتىنلا تەركىب تاپىدۇ» دەيدىغان بىمەنە ئەقىدىدىن ئىبارەت. ھەتتا شتورخ چېغىدا مۇشۇ ئاساستىن چىقىپ، «زۆرۈر باھانى ئۇنىڭ ئەڭ ئاددىي ئامىللىرىغىچە پارچىلاش مۇمكىن ئەمەس» دەپ گۈدەكلەرچە ئېتىراپ قىلدى. (شتورخ «سىياسىي ئىقتىساد دەرسلىكى» 1815-يىل پېتېربۇرگ نەشرى، 2-توم 141-بەت ئىزاھاتىغا قارالسۇن). تاۋار باھاسىنى ئۇنىڭ ئەڭ ئاددىي ئامىللىرىغىچە پارچىلاش مۇمكىن ئەمەس دەپ جاكارلاش نەقەدەر ئىسىل ئىقتىساد پىنى ھەا! بۇ ھەقتە مۇشۇ كىتابنىڭ 2-توم 3-بۆلۈم ۋە 3-توم 7-بۆلۈمدە تېخىمۇ تەپسىلىي توختىتىلىمىز.

3. قوشۇمچە قىممەتنىڭ كاپىتال ۋە كىرىمگە بۆلۈنۈشى. نەپسىنى يېغىش نەزەريىسى

ئىلگىرىكى بابتا قوشۇمچە قىممەت ياكى ئوشۇق مەھسۇلاتنى كاپىتالىستنىڭ شەخسىي ئىستېمال فوندى دەپ قارىغاندۇق.① بۇ بابتا بىز ئۇنى ھازىرغا قەدەر جۇغلانما فوند دەپ قاراپ كەلدۇق. ئەمما، قوشۇمچە قىممەت يا ئالدىنقىسلا، يا كېيىنكىسلا بولماستىن، بەلكى ھەر ئىككىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىنى كاپىتالىست كىرىم سۈپىتىدە (33) ئىستېمال قىلىدۇ، يەنە بىر قىسمى كاپىتال قىلىنىدۇ ياكى جۇغلاپ قويۇلىدۇ.

قوشۇمچە قىممەت مىقدارى ئېنىق بولغاندا، بۇ ئىككى بۆلەكنىڭ بىرى قانچە كۆپ بولسا، قالغان بىرى شۇنچە ئاز بولىدۇ. باشقا بارلىق شەرتلەر ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا بۇنداق بۆلۈۋېتىلگەن نىسبەت جۇغلانما مىقدارىنى بەلگىلەيدۇ. خوش، ئۇنداق بولسا كىم مۇشۇنداق بۆلىدۇ؟ قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئىگىسى بولغان كاپىتالىست بۆلىدۇ. شۇڭا، بۇ ئۇنىڭ ئىرادىسى بىلەن باغلىق ئىشتۇر. ئۇ ئالغان تارتۇقلاردىكى ئۆزى جۇغلىغان قىسمىغا كەلسەك، ئاڭلىشىمىزچە ئۇ تېجەپ قالغانمىش، ئۇنى يەپ تۈگىتىۋەتمىگەنمىش، چۈنكى ئۇ كاپىتالىست بولۇش ئۇنكىسىسىنى يەنى ئۆزىنى بېيىتىش ئۇنكىسىسىنى ئادا قىلغانمىش.

(33) ئوقۇرمەنلىرىمىز بەلكى دىققەت قىلغاندۇ: كىرىم(REVENUE) دېگەن سۆز ئىككى خىل ئىشلىتىلىدۇ. بىرى، قوشۇمچە قىممەتنى، يەنى كاپىتالدىن دەۋرىيلىك ھاسىل بولىدىغان نەتىجىنى، يەنە بىرى مۇشۇ نەتىجىنىڭ كاپىتالىست دەۋرىيلىك ئىستېمال قىلىۋېتىدىغان ياكى ئىستېمال فوندىغا قوشۇۋېتىدىغان قىسمىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئەنگلىيە، فرانسىيە ئىقتىسادشۇناسلىرى ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان سۆز بىلەن بىردەك بولغاچقا، قوش مەنىسىنى ساقلاپ قالدىم.

① مۇشۇ تومنىڭ خەنزۇچە 1043-1059-بەتلىرىگە قارالسۇن. —— تۈزگۈچىدىن

كاپىتالىستلار ئادەملەشتۈرۈلگەن كاپىتال بولغاندىلا، ئاندىن ئۇلار تارىخىي قىممەتكە، ئەقىللىق لىزنوۋسكىي ئېيتقاندەك «ھېچقانداق ۋاقىت قەرىلى يوق[413]» تارىخىي مەۋجۇدىيەتلىك ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ. يەقەت شۇنداق بولغاندىلا، كاپىتالىستنىڭ ئۆزىدىكى ۋاقىتلىق مۇقەررەرلىك كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ۋاقىتلىق مۇقەررەرلىكى ئىچىدە بولىدۇ. بىراق، مۇشۇنداق بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ مۇددىئاسى قىممەتتىن پايدىلىنىش ۋە مەنپەئەتلىنىش بولماستىن، بەلكى ئالماشتۇرۇش قىممىتى ۋە ئالماشتۇرۇش قىممىتىنى كۆپەيتىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. ئۇ قىممەتنى كۆپەيتىشكە شۇنداق تەلۈلەرچە بىرىلگۈچى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئىنسانلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىشقا، شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ماددىي شەرتشارائىت يارىتىشقا بىشەملىك بىلەن زورلايدۇ؛ مۇشۇنداق شەرتشارائىتلار تېخىمۇ ئالىي بولغان، ھەر بىر شەخسنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھەم ئەركىن تەرەققىي قىلىشىنى ئاساسىي پرىنسىپ قىلغان ئىجتىمائىي شەكىلگە رېئال ئاساس سالالايدۇ. كاپىتالىستلار ئادەملەشتۈرۈلگەن كاپىتال سۈپىتىدىلا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولىدۇ. ئادەملەشتۈرۈلگەن كاپىتال سۈپىتىدىلا كاپىتالىستلار پۈل غەملىگۈچىگە ئوخشاش باي بولۇش ئارزۇسىغا مۇتلەق يېتەلەيدۇ. بىراق پۈل غەملىگۈچى ئۈچۈن شەخسنىڭ تەلۈلىكى بولۇپ ئىپادىلەنگەن ئىش كاپىتالىست ئۈچۈن ئىجتىمائىي مېخانىزمنىڭ رولى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، ھالبۇكى كاپىتالىست بۇ ئىجتىمائىي مېخانىزمدىكى ئاساسلىق ھەرىكەتلەندۈرگۈچىدىنلا ئىبارەت، خالاس. ئۇنىڭدىن باشقا كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىدا سانائەت كارخانىلىرىغا سېلىنىدىغان كاپىتالنى ئۆزلۈكسىز كۆپەيتىش زۆرۈرىيىتى بولىدۇ، رىقابەت كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شەكلىدىكى ئىچكى قانۇنىيەتنى تاشقى زورلاش قانۇنىيىتى قىلىپ، ھەر بىر كاپىتالىستقا يېتەكچىلىك قىلىدۇ، ئۇلارنى

كاپىتالنى ئۇزلۇكسىز زورايتىش ئارقىلىق ئۆز كاپىتالنى ساقلاپ قېلىشقا مەجبۇرلايدۇ، ئەمما كاپىتالست ئۆز كاپىتالنى بارغانسېرى ئېشىپ بارىدىغان جۇغلاش يولى بىلەنلا كۆپەيتەلىشى مۇمكىن.

كاپىتالستنىڭ بارلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ ئۇ ئارقىلىقلا ئىرادە ۋە ئاڭغا ئىگە كاپىتال فۇنكسىيىسىگە ئىگە بولىدىغانلىقىدىن ئېلىپ ئېيتساق، ئۇنىڭ شەخسىي سەرپىياتىمۇ ئۇنىڭ ئۈچۈن ئالغاندا، ئۆزىنىڭ كاپىتال جۇغلاشقا قىلىنغان بۇلاڭچىلىقتەك كۆرىنىدۇ، بۇ خۇددى ئىتالىيىچە ھېساب دەپتەردە كاپىتالستنىڭ شەخسىي چىقىملىرى كاپىتالغا قارمۇ-قارشى ھالدا كاپىتالستنىڭ دېبېتى تەرىپىگە خاتىرلىنىدىغانغا ئوخشاش ئىش. جۇغلاش ئىجتىمائىي بايلىق دۇنياسىنى بويسۇندۇرۇشتىن ئىبارەت. ئۇ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلارنىڭ جىسمانىي ماتېرىيالىنى كۆپەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاپىتالستنىڭ بۇ ۋاستىسە ۋە ۋاستىلىك ھۆكۈمرانلىقىنمۇ كېڭەيتىدۇ.(34)

(34) لۇتېر ھۆكۈمرانلىق قىلىش نەپسىنىڭ بېيىش ئارزۇسى تەرىپىدىكى بىر مۇھىم ئامىل ئىكەنلىكىنى جازانخورلارنىڭ گەرچە ئۆزلۇكسىز پېكىلىنىپ تۇرسىمۇ، يەنىلا كونىچە كاپىتالستنىڭ شەكىلگە تەۋە بولغانلىقىدەك ئەھۋالىنى مىسال قىلىپ تۇرۇپ، ئاجايىپ ياخشى چۈشەندۈرگەن. «يات دىندىكىلەر ئەقىل-ئىدراكقا ئاساسەن جازانخورلارنى جىنايى قىلمىشتىن قول ئۈزمەيدىغان ئوغرىلار ۋە قاتمۇ-قات قان قەرزگە بوغۇلغان قاتىللار دەپ يەكۈن چىقاردى. بىز خرىستىئان مۇرتىلرى جازانخورلارنى قاتتىق ھۆرمەتلەۋاتىمىز، ئۇلارغا پۇلى بولغىنى ئۈچۈنلا چوقۇنۇۋاتىمىز... ئومۇمەن باشقىلارنىڭ قېنىنى شوراپ مال-مۈلكىنى شىلىۋالغانلار، ئاش-نېنىنى ئوغرىلاپ بۇلىۋالغانلار باشقىلارنى ئاچ قويۇپ ئۆلتۈرگەن، ھالاك قىلغان زور جىنايەتكارلاردۇر(بۇنىڭدا ئۇلارنىڭ كۆچلۈك ياكى ئاجىزلىقىغا قاراشقا توغرا كېلىدۇ) . جازانخورلار شۇنداق جىنايەتلەرنى ئۆتكۈزىدۇ، شۇڭا ئۇلار دارغا ئېسىلىشى، ئەگەر ئۇلارنىڭ تاپلىرى قاغىلارنىڭ يېيىشىگە يېتىدىغان بولسا، قانچىلىك گورتىن(شۇ زامانلاردىكى بىر خىل پۇل) ئوغرىلىۋالغان بولسا شۇنچىلىك قۇشلارغا يەم بولۇشى كېرەك. ئەمما ئىش ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئۇششاق-چۈششەك ئوغرىلار دارغا ئېسىلىپ، ئۇلار بولسا ھېچنېمىدىن غەمسىز راھەت-پاراغەت سۈرۈۋاتىدۇ... ئۇششاق-چۈششەك ئوغرىلارنىڭ قولى كىشەنلىنىۋاتىدۇيۇ، جازانخورلار مال دۇنياسىنىڭ پەيزىنى سۈرۈۋاتىدۇ... شۇڭا، ئىنسانلارغا دۇنيادا دۇنياخور ۋە جازانخور(يالماۋۇز-مەلئۇنلاردىن باشقا) لاردىنمۇ قەبىھ ۋە ئەشەددىي دۈشمەن بولمىسا كېرەك، چۈنكى ئۇلار ھەممىنى ئىدارە قىلىدىغان پەرۋەردىگار بولۇشنىلا

ئەمما، تۇنجى جىنايەتكارلار ھەممىلا يەردە تەسىر كۆرسىتىۋاتىدۇ. كاپىتالستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، جۇغلانما ۋە بايلىقنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن، كاپىتالستلار كاپىتالنىڭلا نامايەندىسى بولۇشتىن قالدۇ. ئۆزلىرىنىڭ «ئادام»①نى «ئادەمگە خاس ھېسداشلىق»[414] قا ئىگە قىلىدۇ، ئۆزى قوبۇل قىلغان تەربىيە بولسا ئۇنىڭ تەركىدۇنياچىلىق

خىيال قىلىدۇ. تۇركىلەر، ئۇرۇشچىرەمسىلەر ۋە زالىم پادىشاھلارمۇ بۇزۇق ئادەملەردىن بولسىمۇ كىشىلەرنى ياشاشتىن مەھرۇم قىلىۋەتمىگەن، ئۆزلىرىنمۇ بۇزۇق ئادەم ۋە دۈشمەن دەپ قاراپ كەلگەن، بەزىدە بەزىلەرگە ھېسداشلىقمۇ قىلغان، ھەتتا ھېسداشلىق قىلىشقا مەجبۇر بولغان. ئەمما جازانخورلار ۋە دۇنياخورلار بولسا، پۈتكۈل دۇنيانى ئاچلىقتا ۋە ئاھۇ-زارلىقتا، ئازاب ئىچىدە گۈمران قىلىشقا، شۇ ئارقىلىق ھەممىگە ئېرىشىشكە، كىشىلەرگە خۇدا-پەرۋەردىگار بولۇشقا، كىشىلەرنى ئۆزىدىن خەيرى-ساخاۋەت، ئىنئام كۈتۈپ تەلمۈرىدىغان، ئۆمۈرۈزايەت خىزمەتكار بولۇپ ئۆتىدىغان قۇل قىلىۋېلىشقا، ئالتۇن-كۈمۈش، زىبىۇ-زىننەتلەرنى تاقاپ، تاۋار-دۇردۇنلارغا ئورۇنۇپ، ئېسىل نازۇ-نېمەتلەر بىلەن غىزالىنىپ يۇرىدىغان ئېزىزلاردىن بولۇپ، تەقۋادار مۆمىنلەرنىڭ تازىم قىلىشلىرىغا سازاۋەر بولۇشقا جان-جەھلى بىلەن ئورۇنىدۇ... جازانخورلار ئاجايىپ زور قورقۇنچلۇق مەخلۇق، ھەممىنى خاراب قىلىدىغان ياۋۇز، ئىش قىلىپ ھەر قانداق ۋەھشىيلىكلەردىن ۋەھشىي. ئەمما ئۇلار نەقىلىنىشقا بەكمۇ ئۇستا، تەقۋادار، ئاقكۆڭۈل ئادەملەر قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، قىلتىقىغا چۈشكەن ۋە چۈشۈۋاتقانلارغا ھېچنېمە سەزدۈرمەيدۇ. ئەمما جازانخورلارنىڭ قىلتىقىغا چۈشكەن ئاھۇ-زارلىق ئىچىدە جان تالىشۋاتقان...لارنىڭ ئېچىنىشلىق ئىگراشلىرى، نالىلىرى ھامان ۋە يەنىلا شەپقەتلىك نىجاتكارلارنىڭ قۇلىقغا بېرىپ يېتىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ يارىدىمىدە نىجاتلىققا چىقىدۇ. دېمەك، كىشىلەرنى مامات گىردابىغا قىستاپ ئاپىرىپ قويغان ياۋۇزلار ئوغرى-بۇلاڭچى ۋە ھەممىلا نەرسىنى ھاپ دەپلا يۇتۇۋېلىشقا ھەر قاچان تەييار تۇرىدىغان «تەقۋادار» جازانخورلاردۇر. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسكىلىكلىرىنى بوينىغا ئالمايدۇ ھەمدە «مېنى ھېچكىم ئىزدەپ تاپالمايدۇ» دەپ ئويلايدۇ، چۈنكى ئۇ بۇقىنى ئۆزىنىڭ مۇدھىش غارىغا خۇددى چىقىپ كەتكەندەك ئىز قالدۇرۇپ ئەكىرىپ كەتكەندى. جازانخورلار خۇددى بۇقىنى قويۇپ بەرگەندەك ساختا ئالامەت كۆرسىتىپ، ئەملىيەتتە تەنھا يۇتۇۋالغان ئاشۇ مەككار ياۋۇزغا ئوخشاش پۈتكۈل دۇنيانى ئەخمەق قىلىشنى ئويلايدۇ... يول توسقۇچى بۇلاڭچىلارغا، قاتىللارغا تېنىنى پارچىلاش ياكى كاللىسىنى ئېلىش جازاسى بېرىشكە تېگىشلىك بولغاندەك، بارلىق جازانخورلارغىمۇ تېنىنى پارچىلاش، كاللىسىنى ئېلىش جازاسى بېرىش... چېگرىدىن، دىندىن قوغلاپ چىقىرىش ياكى كاللىسىنى ئېلىش كېرەك» (مارتىن لوتېرنىڭ «ۋەز سۆزلىگەندە جازانخورلۇققا قارشى تۇرۇش توغرىلىق باستۇرلارغا ئۇقتۇرۇپ قويۇش كېرەك.» دېگەن كىتابى)

① «ئادام» دېگەن سۆز بۇ يەردە ئارزۇ-ئارمان، نەپس دېگەن مەنىدە.—— تۆزگۈچىدىن

ئىستەكلىرىنى كونا زاماندىكى پۇل غەملىگۈچىلەرنىڭ بىر تەرەپلىملىكى دەپ مەسخىرە قىلىدۇ. كلاسسىك كاپىتالىستلار شەخسىي ئىستېمالنى ئۆزىنىڭ فۇنكسىيىسىگە خىلاپلىق قىلىدىغان جىنايەت، جۇغلاشقا قويۇلغان «چەك» دەپ ئەيىبلىدى. ھازىرقى كاپىتالىستلار بولسا جۇغلانمىنى ھۆزۈر-ھالاۋەت سۈرۈش «نەپسىنى يېغۋالغانلىق»دەپ قارايدىغان بولدى. «پاھ ئۇنىڭدىكى ئىككى روھنىڭ بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ كەتمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرمەمدىغان»[415].

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ دەسلەپكى تارىخىي باسقۇچلىرىدا يەنى بىردىنلا بېيىپ كەتكەن كاپىتالىستلار شۇ باسقۇچلارنى ئايرىم-ئايرىم باشتىن كەچۈردىغان تارىخىي باسقۇچتا بېيىش ئىستىكى ۋە ئاچكۆزلۈك مۇتلەق ئارزۇ-ئىستەك سۈپىتىدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەمما كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىلگىرىلىشى راھەت-پاراغەتلىك بىر دۇنيا يارىتىپلا قالماي، پۈرسەت ۋە ئامانەت-قەرز ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۇشتۇمتۇت بېيىپ كېتىشنىڭ مىكلىغان-ئونمىكلىغان مەنبەسىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن بەتخەجلىك مۇئامىلىسى تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا بايلىقنى كۆز-كۆز قىلىپ ئىناۋەتلىك قەرزنى قولغا كەلتۈرۈشتە ۋاستە بولۇپ قالدۇ، ھەتتا بەزى «شورپىشانە» كاپىتالىستنىڭ تىجارىتىدىكى بىر خىل زۆرۈرىيەتكە ئايلىنىپ قالدۇ. زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى كاپىتالنىڭ ئۇلپەتچىلىك خىراجىتىگە كىرگۈزۈلدۇ. ئۇلاردىن باشقا، كاپىتالىستنىڭ بايلىقنىڭ كۆپىيىشى پۇل غەملىگۈچىلەرنىڭكىدەك شەخسىي ئەمگىكى ۋە شەخسىي ئىستېمالدىكى تېجەشلىكى بىلەن نىسبەتلىك بولماستىن، ئەكسىچە باشقىلارنىڭ ئەمگەك مېۋىسىنى شىلۋېلىش ۋە ئىشچىلارنى تۇرمۇشنىڭ بارلىق ھۆزۈر-ھالاۋەتلىرىدىن مەھرۇم قىلىش دەرىجىسى بىلەن نىسبەتلىك بولۇپ قالدۇ. شۇڭا كاپىتالىستلارنىڭ بەتخەجلىك شاللاق فېئودالىلارنىڭ بەتخەجلىكىدەك ئوچۇقتىن-ئوچۇق بولمايدۇ،

ئەكسىچە شۇ بەتخەجلىكنىڭ ئارقىسىغا ھامان ئەڭ ئىپلاس ئاچكۆزلۈكى ۋە تولمۇ ئېھتىيات بىلەن باش قاتۇرۇشلىرى يوشۇرۇنغان بولىدۇ؛ شۇنداقتىمۇ، كاپىتالىستلارنىڭ بەتخەجلىكى جۇغلانمىسى بىلەن ئوخشاش ئېشىپ بارىدۇ، بۇلار بىر-بىرىگە دەخلى قىلمايدۇ. شۇڭا، كاپىتالىستلارنىڭ ئالىي تەبىئىيتىدە جۇغلاش ئىستىكى بىلەن راھەت-پاراغەت كۆرۈش ئىستىكى ئوتتۇرىسىدا فائوستچە ئاجايىپ توقۇنۇشلار كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ.

ئايكېن دوختۇر 1795-يىلى ئېلان قىلغان ئەسىرىدە مۇنداق دېگەن:

«مانچېستېردىكى سانائەتنى تۆت دەۋرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. 1-دەۋر زاۋۇت خوجايىنلىرى تۇرمۇشنى قامداش ئۈچۈن جاپالىق ئىشلەشكە مەجبۇر بولىدۇ».

ئۇلار بايلىق توپلاپ بېيىشتا، بولۇپمۇ پەرزەنتلىرىنى شاگىرتلىققا تۇتۇپ بەرگەن ئاتا-ئانىلارنى يۇنۇشقا تايىنىدۇ، ئۇ ئاتا-ئانىلار پەرزەنتلىرى ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ ھەق تۆلەشكە، شاگىرت باللار بولسا ئاچ-يالىڭاچلىقنىڭ ئازابلىرىغا بەرداشلىق بېرىشكە مەجبۇر بولاتتى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ زامانلاردا ئوتتۇرىچە پايدا ناھايىتى ئاز بولغاچقا، كۆپرەك جۇغلاش ئۈچۈن قاتتىق ئىختىساتچىل بولۇشقا تۇغرا كېلەتتى. شۇڭا، زاۋۇت خوجايىنلىرى پۇل غەملىگۈچىلەرگە ئوخشاش كۈن كەچۈرەتتى، ھەتتا ئۆسۈمنى خەجلەشكىمۇ كۆڭلى ئۇنمايتتى.

«2-دەۋردە ئۇلار ئازدۇر-كۆپتۇر پۇل-مال تېپىشقا باشلىغان بولسىمۇ، يەنىلا ئىلگىرىكىدەك جاپالىق ئەمگەكنى تاشلىمىدى»—— چۈنكى قوللارنى نازارەت قىلغۇچىلار بىلگەنگە ئوخشاش، ئەمگەكچىنى بۇزاستە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئۈچۈن ئەجىر سىكىدۇرمىسە بولمايتتى، «ھەمدە ئىلگىرىكىدەكلا ئاددىي-ساددا ياشىدى»... 3-دەۋردە بولسا كەيپ-ساپا سۈرۈشكە باشلىدى، ھەر قايسى كارخانىلار پادىشاھلىقنىڭ ھەر قايسى سودا شەھەرلىرىگە تىجارىتىنى كېڭەيتىش ۋە

ئىش-ئۇقەت تېپىپ كېلىشكە «ئاتلىق مال ساتقۇچىلار»نى ئەۋەتىدىغان بولدى. 1690-يىلدىن ئىلگىرى 3-4 مىڭ فوند ستېرلىڭ كاپىتالغا ئىگە بولغانلار ئىنتايىن ئاز بولۇشى، ھەتتا بولماسلىقىمۇ مۇمكىن ئىدى. ئەمما تەخمىنەن شۇ مەزگىلدە، ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك زاۋۇت خوجايىنلىرى ئازدۇر-كۆپتۇر پۇل جۇغلاپ ئىلگىرىكى ياغاچ ياكى كېسەك ئۆيلىرىنىڭ ئورنىغا تاش ئۆي سېلىشقا باشلىدى... بىراق 18-ئەسرنىڭ بېشىدىكى نەچچە ئون يىلدا مانچېستېردىكى زاۋۇت خوجايىنلىرى مېھمانلىرىنى گەرچە ئېسىل چەت ئەل ۋىنوسى بىلەن كۇتۇۋالسا، شۇئان بارلىق خولۇم-خوشنىلىرىنىڭ ئەيىبلەشلىرىگە ۋە سۆز-چۆچەكلىرىگە قالاتتى».

ماشىنا ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى زاۋۇت خوجايىنلىرى كەچتە مېھمانسارايلارغا ئولتۇرۇشقا بارسا بىر ئىستاكان مېۋە شەربىتى ھارىقىغا 6 پېنىستىن، بىر پاشكا تاماكىغا 1 پېنىستىن ئارتۇق پۇل خەجلىمەيتتى. 1758-يىلغا كەلگەندىلا، دەۋر بۆلگۈچ خاراكتېرىگە ئىگە ئىشلار كۆرۈلۈشكە باشلىدى، كىشىلەر «ئەمەلىي تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەملەرنىڭ ئۆز پەيتۇنىدا ئولتۇرىدىغان بولغانلىقى»نى تۇنجى قېتىم كۆردى! «4-دەۋر» يەنى 18-ئەسرنىڭ ئاخىرقى 30 يىلى «كەيىپ-ساپا سۈرۈش نەپسى يوغىناپ، ھەشەمەتچىلىك قىلىش تازا ئەۋج ئالغان» دەۋر بولۇپ، بۇنىڭدا تىجارەتنى كېڭەيتىشكە تاينىنىشقا تۇغرا كەلدى.(35) ئاقكۆڭۈل ئايكېن دوختۇر ئەگەر ھازىر مانچېستېردا تۇرىلىپ قالالىغان بولسا يەنە نېمىلەرنى دەر ئىدى-ھە!

جۇغلا-ھە، جۇغلا! مانا بۇ مۇسا ۋە پەيغەمبەردۇر! [416] «ئېھتىياتچانلىق-ئىشچانلىق ماددىي بايلىق يارىتىدۇ، ئىقتىسادچىلىق-تېجەشلىك ئۇنى جۇغلايدۇ».(36) شۇڭا، تېجە-ھە، يەنە تېجە! قوشۇمچە قىممەت ياكى ئوشۇق مەھسۇلاتنىڭ زور بىر قىسمىنى ئامالنىڭ بارىچە قايتىدىن كاپىتالغا ئايلاندۇر! ، كلاسسىك

(35) ئايكېن دوختۇر، «مانچېستېر شەھرىنىڭ سىرتىدىكى 30—40 چاقىرىملىق شەھەر ئەتراپى رايونى» 1795-يىل لوندون نەشرى، 181-بەت ۋە كېيىنكى بەتلىرىگە قارالسۇن.

(36) ئادام سمىت «دۆلەت بايلىقى توغرىسىدا» 2-توم 3-بابىدىن.

ئىقتىسادشۇناسلار بۇرژۇئازىيە دەۋرىنىڭ تارىخىي بۇرچىنى «جۇغلاش ئۈچۈن جۇغلاش، ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش» دەپ ئىزاھلىغان فورمۇلا بىلەن ئىپادىلىگەن. ئۇنىڭدا بايلىق ئاپىرىدە بولۇۋاتقان چاغدىكى ئازاب ھەرگىز تۆۋەن مۆلچەرلەنمىگەن(37)، ئەمما تارىخىي مۇقەررەرلىككە ئاھۇ-پەرياد ئۇرۇپ، كۆز يېشى قىلغانلىقنىڭ نېمە پايدىسى بار؟ كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ قارىشىچە، پرولېتار قوشۇمچە قىممەت يارىتىدىغان، كاپىتالىستلار بولسا قوشۇمچە قىممەتنى ئۈستىلمە كاپىتالغا ئايلاندۇرىدىغان ماشىنىدىن ئىبارەت. ئۇلار كاپىتالىستلارنىڭ تارىخىي فۇنكسىيىسىگە ئىنتايىن جىددىي قارايدۇ. مالتۇس كاپىتالىستلارنى ئېچكى دۇنياسىدىكى راھەت-پاراغەت كۆرۈش ئىستىكى بىلەن بېيىش ئىستىكى ئوتتۇرىسىدىكى ئېچىنىشلىق توقۇنۇشلاردىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، شۇ ئەسرنىڭ 20-يىللىرىنىڭ بېشىدا مۇنداق بىر ئىش تەقسىماتىنى قوغدىغان: ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئەمەلىي شۇغۇللىنىدىغان كاپىتالىستلارغا بايلىق جۇغلاش ۋەزىپىسىنى، قوشۇمچە قىممەت تەقسىم قىلىشدىغان يەنە بىر قىسىم كىشىلەرگە، مەسىلەن، يەر ئاقسۆڭەكلىرىگە، دۆلەت ۋە دىنىي جەمئىيەتلەردىن مائاش ئالىدىغان...لارغا پۇل خەجلەش ۋەزىپىسىنى يۈكلىگەن. ئۇ: «سەرپ قىلىش ئىستىكى بىلەن جۇغلاش ئىستىكىنى ئايرىۋەتكەن ياخشى» دېگەن(38). راھەت-پاراغەت كۆرۈپ كەيىپ-ساپا سۈرۈشنى ئادەتكە ئايلاندۇرۇۋالغان ۋە ئىلپەتچىلىككە بېرىلىپ كەتكەن جاناب كاپىتالىستلار بۇنىڭغا نارازى بولۇپ، ئىختىيارسىز چوقان

(37) ج.ب. سايې: «بايلار مەبلەغنى نامراتلارنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە تويلايدۇ»[417]. «رىم پرولېتارلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك جەمئىيەتكە تاينىپ ياشايدۇ...، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ھازىرقى زامان جەمئىيىتى پرولېتارلارغا تاينىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، پرولېتارلارنىڭ ئاشۇ بىر قىسىم ئەمگەك ھەققىنى تارتىۋېلىش ھېسابىغا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ» (سىسموندى «سىياسىي ئىقتىساد ھەققىدە ئومۇمىي بايان» 1-توم 24-بەت)

(38) مالتۇس «سىياسىي ئىقتىساد پرىنسىپلىرى» 325-، 326-بەتلەرگە قارالسۇن.

كۆتۈرۈشكەن. ئۇلارنىڭ جارچىسى ركاردو تەرەپدارلىرىدىن بىرى جار سېلىپ: مالتۇس ئەپەندىنىڭ كۆپ سوممىلىق يەر ئىجارىسى، كۆپ سوممىلىق باج دېگەنلەرنى تەرغىپ قىلىشى ئەجىبا ئۇنۇمسىز ئىستېمالچىلارنى سانائەتچىلەرگە ئۇزلۇكسىز تۇرتكە قىلدۇرۇش ئۇچۇنمىكىنا! دەيدۇ. ۋاھالەنكى، شۇئاردا كۆز-كۆز قىلىنغىنى ئىشلەپچىقىرىش، كۆلىمى ئۇزلۇكسىز كېڭىيۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش، ئەمما:

«بۇ جەريانىنى ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ دېگەندىن كۆرە ئىشلەپچىقىرىشقا توسالغۇ بولىدۇ دېگەن تۈزۈك. ئۇنىڭ ئۇستىگە بىر قىسىم ئادەملەرنىڭ بىكار تەلەپ تۇرمۇش كەچۈرۈشى بىر قىسىم ئادەملەرگە تۇرتكە بولۇش ئۈچۈنلا دېيىشمۇ ئادالەتسىز گەپ بولدى. كېيىنكىسىنىڭ مەجبۇرىي-خاراكتېرىدىن ئالغاندىمۇ ئۇلار شۇنداق قىلىشقا مەجبۇرلانسا ئوخشاشلا ئىشنى بىر باشقا ئېلىپ چىقالايتتى»(39).

گەرچە ئۇ سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ قاچىسىدىكى شورپىنى سۈمۈرۈۋېلىشتەك ئۇسۇل ئارقىلىق سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ كاپىتال، بايلىق جۇغلىشىغا تۈرتكە بولۇشنىڭ ئادەتسىزلىك ئىكەنلىكىنى بىلسىمۇ، «ئىشچىلارنى يەنىمۇ تېرىشچ ئىشلەيدىغان قىلىش»ئۈچۈن، مائاشنى ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈرۈش كېرەك دەپ قارىغان. بېيىش يولىنىڭ ھەقسىز ئەمگەكنى ئىگىلىۋېلىشتىن ئىبارەت بولىدىغانلىقىنى ئەزەلدىن يوشۇرمىغان.

«ئىشچىلارنىڭ ئېھتىياجىنىڭ ئېشىشى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك مېۋىسىنىڭ ئاز بىر قىسمىنى ئۆزلىرى ئېلىپ، كۆپ قىسمىنى خوجايىنلىرىغا قالدۇرۇشقا رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشتىن باشقا نەرسە ئەمەس؛ ئەگەر بەزىلەر ئىستېمالچىنىڭ (ئىشچىلار ئىستېمالچىنىڭ) كېمىيىپ كېتىشى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېشىپ كېتىش (بازارلاردا تاۋارلار كۆپىيىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇشۇقچىلىقى) ھادىسىسىنى پەيدا قىلىدۇ دېسە، ئۇنىڭغا مەن ئىشلەپچىقىرىش ئۇشۇقچىلىقى ھادىسىسى كۆپ

(39) «مالتۇس ئەپەندى يېقىندىن بېرى تەشەببۇس قىلىپ كېلىۋاتقان ئېھتىياجنىڭ خاراكتېرى ۋە ئىستېمالچىنىڭ زۆرۈرلۈكىنىڭ قائىدىسى توغرىسىدا» 67-بەت.

سوممىلىق پايدا دېگەن سۆزگە مەنداش سۆز دەپلا جاۋاب بېرىمەن، خالاس.»(40)

ئىشچىلاردىن تالان-تاراج قىلىپ كېلىنگەن مال دۇنيا سانائەت كاپىتالىستلىرى بىلەن بىكار تەلەپ يەر ئىگىلىرىگە قانداق تەقسىم قىلغاندا جۇغلىنىشقا پايدىلىق بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت قىرائەتخانچە بەس مۇنازىرە «ئىيۇل ئىنقلابى»[418] بىلەن بېسىقىپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي شەھەر پرولېتارلىرى لىئوندا ئاگاھلاندۇرۇش سېگنالىنى ياڭراتتى، بېزا پرولېتارلىرى بولسا ئەنگلىيىدە كۈرەشكە ئاتلاندى[419]. دېگىز بوغۇزىنىڭ بۇ قىرغىقىدا ئۇۋېنىزم، ئۇ قىرغىقىدا بولسا سېن-سىمونىزم ۋە فورىيېزم تارقىلىشقا باشلىدى. چاكىنا ئىقتىسادشۇناسنىڭ ۋاقتى توشتى. ناسسۇ. ۋ. سېنيور مانچېستېردا كاپىتال پايدىسى (جۇملىدىن ئۆسۈمى) ھەقسىز «ئاخىرقى 12 سائەتلىك ئىش ۋاقتى»نىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى ① بايقاشتىن دەل بىر يىل ئىلگىرى پۈتۈن دۇنياغا باشقا بىر نەرسىنى بايقىغانلىقىنى جاكارلاپ، تەنتەنىلىك ھالدا «ئىشلەپچىقىرىش قورالى دەپ قارالغان كاپىتال دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا نەپسىنى يېغىش دېگەن سۆزنى قويىمەن»(41) دېگەنىدى. بۇ ھەقىقەتەن چاكىنا

(40) «مالتۇس ئەپەندى يېقىندىن بېرى تەشەببۇس قىلىپ كېلىۋاتقان ئېھتىياجنىڭ خاراكتېرى ۋە ئىستېمالچىنىڭ زۆرۈرلۈكىنىڭ قائىدىسى توغرىسىدا» 59-بەت.

(41) سېنيور «سىياسىي ئىقتىسادنىڭ ئاساسىي قائىدىسى»، ئارۋېن تەرجىمىسى، 1836-يىل پارىژ نەشرى، 309-بەت. كونا كلاسسىك ئېقىم ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ قارىشىچە بۇ بەكمۇ چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىلگەن. «سېنيور ئەپەندى ئەمگەك ۋە نەپسىنى يېغىش دېگەن سۆزلەرنى ئەمگەك ۋە كاپىتال دېگەن سۆزلەرنىڭ ئورنىغا قويۇۋاپتۇ...، نەپسىنى يېغىش دېگەن سۆز نوقۇللا ئىنكار قىلىشتىن ئىبارەت. پايدىنىڭ مەنبەسى نەپسىنى يېغىش ئەمەس، بەلكى ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلگەن كاپىتالنىڭ ئىشلىتىلىشىدۇر» (جون كازنوف ئۆزى نەشر قىلغان مالتۇسنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد تەبىرى»گە قوشقان ئىزاھى. 1853-يىل لوندون نەشرى، 130-بەت) جون ستۇئارت مىل ئەپەندى ئۇنىڭ ئەكسىچە بىر ياقتىن ركاردونىڭ پايدا توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنى كۆچۈرۈۋالسا،

① مۇشۇ تومنىڭ 421-422-بەتلىرىگە قارالسۇن.——تۈزگۈچىدىن

ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ «بايقاش»لىرىنىڭ ھالقىپ ئۆتۈپ كەتكىلى بولمايدىغان بەلگىسى! خۇشامەتچىلىك سۆزلىرىنى ئىقتىسادشۇناسلىق ئورنىغا دەسستىشنىڭ تىپى مانا شۇنىڭدىنلا ئىبارەت. سېنيور بۇنىڭغا تەنبە بېرىپ: «ياۋايلارنىڭ ئوقيا ياسىشى سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن بولسىمۇ، چەكلىمىنى يولغا قويمىغان»دېگەن. بۇلار شۇ زامانلاردىكى ئىجتىمائىي ھالەتتە ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ قانداق بولۇپ نېمە ئۈچۈن كاپىتالستلارنىڭ «چەكلىمە»سى بولماي تۇرۇپمۇ ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. «جەمئىيەت ئالغا باسقانچە چەكلىمە شۇنچە تەلەپ قىلىنىدۇ»(42) دېمەك باشقىلارنىڭ ئەمگىكى ۋە مەھسۇلاتىنى ئىگىلىۋېلىشنى كەسىپ قىلىۋاتقانلارنى چەكلەش شۇنچە تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئەمگەك جەريانىدىكى بارلىق شەرتلىشارائىتلار شۇ پېتى كاپىتالستلارنىڭ چەكلەش ھەرىكىتىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. دانىلىق زىرائەتلەر ئۈزۈلمىشقىلا ئەمەس، تېرىشقىمۇ ئىشلىتىلىدۇ، بۇ كاپىتالستلارنىڭ نەپسىنى يېغىشى! ۋىنو بىر مەزگىلگىچە ساقلىنىپ ئېچىتىپ تەييارلىنىدۇ، بۇمۇ كاپىتالستلارنىڭ نەپسىنى يېغىشى! (43) كاپىتالستلار پار ماشىنىنى، پاختىنى، تۆمۈر يولنى،

بىر ياقتىن سېنيورنىڭ نەپسىنى يېغىش ھەققى نەزەرىيىسى» نى قوبۇل قىلدى. ئۇ گەرچە بارلىق دىئالېكتىكىنىڭ مەنبەسى بولغان گېگېلچە «زىددىيەت»تىن خەۋەرسىز بولسىمۇ، لېكىن تۇرلۇك چاكىنا زىددىيەتلەرگە كەلگەندە تولىمۇ چۈمۈر ئىدى.

2-نەشرىگە بېرىلگەن تولۇقلىما ئىزاھ: چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلار ئەزەلدىن تۆۋەندىكىدەك ئاددىي مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ باقمىغان: ئادەملەرنىڭ بارلىق ھەرىكىتىنى ئۇنىڭ ئەكس ھەرىكىتىنىڭ «چەكلىنىشى» دەپ قاراشقا بولىدۇ. تاماق يېيىش تاماق تەرك قىلىشنىڭ، مېڭىش ئۆرە تۇرۇشنىڭ، ئەمگەك قىلىش بىكارچىلىقنىڭ، بىكارچىلىق ئەمگەك قىلىشنىڭ چەكلىنىشىدۇر دېگەندەك. بۇ ئەپەندىلەر سېنيورنىڭ «بەلگىلىمە ئىنكار قىلىش دېمەكتۇر»[420] دېگەن سۆزىنى ئوبدان ئويلىنىپ كۆرۈشى كېرەك.

(42)سېنيور «سىياسىي ئىقتىسادنىڭ ئاساسىي قائىدىسى» 342-، 343-بەتلەر.

(43) ئەگەر ئۇستىلىمە قىممەتنى دېمەيدىغان بولسا، ھېچكىم…بۇغدېينى تېرىپ بولۇپ ئېتىزدا بىر يىل توختىتىپ قويغاندەك، ۋىنونى ئوردا يىللاپ ساقلىغاندەك… ئىش قىلماي،

ئوغۇتنى، پەيتۇنغا قاتىدىغان ئاتنى… سەرپ قىلىپ پۈتۈنلەي تۈگىتىۋەتمەستىن ياكى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ گۈدەكلەرچە ئېيتقىنىدەك «ئۇلارنىڭ قىممىتى» نى زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىغا ۋە باشقا ئىستېمال ماتېرىياللىرىغا ئايلاندۇرۇپ بۇزۇپچېچىپ تۈگىتىۋەتمەستىن، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ئىشچىلارغا قەرزگە بېرىدۇ! »، مۇناقىچە ئېيتقاندا، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى بىلەن ئەمگەك كۈچىنى بىرلەشتۇرۇپ كاپىتال قىلىپ قىممىتىنى ئاشۇرىدۇ. مانا بۇ كاپىتالستلارنىڭ ئۆز نەپسىنى تالان-تاراج قىلىشىدۇر(44). كاپىتالستلار سىنىپىنىڭ بۇ نۇقتىنى زادى قانداق قىلىپ ئىشقا ئاشۇرالايدىغانلىقى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلار تا مۇشۇ كەمگىچە قاتتىق تۈتۈپ كېلىۋاتقان سىر. بەس، ئالەمنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقى ۋىشنو ئالدىدا ھازىرقى زامان گۈناھ يۇيغۇچى كاپىتالستلارنىڭ ئۆز-ئۆزلىرىگە دۇئالىتەگبىر ئوقۇشلىرىغا تايانغانلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس[227]. جۇغلاشلا ئەمەس، بەلكى نوقۇل ھالدىكى «كاپىتالنى ساقلاپ قېلىشتىمۇ ئۇزلۇكسىز تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ كاپىتالنى يەپئىشلىتىپ تۈگىتىشنىڭ ۋەسۋەسىلىرىنى يېڭىش تەلەپ قىلىنىدۇ»(45). شۇڭا ناھايىتى روشەنكى،

ئۇلارنى ياكى ئۇنىڭ قىممەتداشلىرىنى دەرھال ئىستېمال قىلىۋەتكەن بولار ئىدى(سكروپ «سىياسىي ئىقتىساد قائىدىسى» ئا. پوتتېر تۈزگەن، 1841-يىل نيۇيورك نەشرى، 133-بەت![421]

(44) «كاپىتالستلار ئەگەر ئۆزلىرىنىڭ ئىش قوراللىرىنىڭ قىممىتىنى ئىستېمال بۇيۇملىرىغا ياكى زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىغا ئايلاندۇرۇپ ئىشلىتىپ كەتمەي، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ئىشچىلارغا قەرزگە بەرسە، ئۆزلىرىنىڭ نەپسىنى يەڭقانلىق ھېسابلىنىدۇ» (گ. د. مولىنار «ئىقتىسادشۇناسلىق ھەققىدە تەتقىقات» 36-بەت «قەرز بېرىش»دەيدىغان مۇشۇنداق سىپايە ئىبارە چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇلى بويىچە، سانائەت كاپىتالستلىرى تەرىپىدىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنۇاتقان يالالنما ئىشچىلارنى كاپىتالستلاردىن قەرز سورايدىغان سانائەت كاپىتالستلىرى بىلەن بىر تاياقتا ھەيدەش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن.

(45) كورسېل-سېنيالي «سودا-سانائەت كارخانىلىرى، يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرى نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيەتتىن ئومۇمي بايان ياكى كەسىپ قوللانمىسى» 20-بەت

كاپىتالىستلارنى مەسلەك يولدا پىدا بولۇشتىن ۋە ۋەسۋەسىدىن ئىنسانپەرۋەرلىك بىلەنلا قۇتۇلدۇرۇش ئۈسۈلى تېخى يېقىندىلا گېئورگى شتاتىدىكى قۇلدارلار قوللانغان ئۈسۈلغا ئوخشاش بولۇپ، قۇلدارلار قۇللۇق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش[422] ئارقىلىق تەڭقىسلىقتىن قۇتۇلغان: نېگىر قۇللاردىن سوقۇۋالغان بارلىق ئوشۇق مەھسۇلاتلارنى شامپان هارىقىغا سەرپ قىلىۋەتكەن، ياكى يەنە بىر قىسمىنى تېخمۇ كۆپ نېگىر ۋە يەرگە ئالماشتۇرغان بولسىمۇ.

ئىنتايىن پەرقلىق بولغان ئىقتىسادىي جەمئىيەت فورماتسىيىلىرىدە گەرچە دەرىجە جەھەتتىن پەرقلەنسىمۇ ئاددىيلا تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتىن باشقا يەنە كۆلىمى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمال ھەسسىلەپ ئېشىپ بارىدۇ، شۇڭا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئايلىنىدىغان مەھسۇلاتلارمۇ ھەسسىلەپ ئېشىپ بارىدۇ. ئەمما ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئۇلار ئارقىلىق يارىتىلغان مەھسۇلاتلار ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرى تېخى كاپىتال شەكلىدە ئۇنىڭغا مۇخالىپ بولمىسلا، بۇ جەريان كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى بولۇپ ئېپادىلەنمەيدۇ، شۇ سەۋەبتىن كاپىتالىستلارنىڭ فونكسىيىسى بولۇپمۇ ئېپادىلەنمەيدۇ(46). بىر نەچچە يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن، خائىلىپبۇرى شەرقىي ھىندىستان ئىنستىتۇتىدا مالتۇستىن كېيىن سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقتىن دەرس بەرگەن رىچارد جونس بۇ نۇقتىنى ئىككى چوڭ پاكىت بىلەن ناھايىتى ئوبدان شەرھلىگەن. چۈنكى

(46) «مىللىي كاپىتالنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئەڭ يارىدىمى تېگىدىغان بىر نەچچە خىل ئالاھىدە كىرىم بولۇپ، ئۇلار ئوخشىمىغان تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا ئوخشىمايدۇ، شۇڭا مۇشۇنداق تەرەققىياتنىڭ ئوخشىمىغان باسقۇچلىرىدا تۇرۇۋاتقان دۆلەتلەردىمۇ ئوخشىمايدۇ··· جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئىش ھەققى ۋە يەر ئىجارىسىگە سېلىشتۇرغاندا، پايدا···ئانچە ئەھمىيەتلىك بولمىغان جۇغلانما مەنبەسى بولۇپ قالىدۇ ···دۆلەتنىڭ ئەمگەك كۈچى ھەققىي يوسۇندا كۆرۈنەرلىك راۋاجلانغان چاغلاردا پايدىنىڭ جۇغلانما مەنبەسلىك رولى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ قالىدۇ» (رىچارد جونس «مىللىي سىياسىي ئىقتىساد دەرسلىكى»16-، 20- ۋە 21-بەتلەر)

ھىندىستان خەلقىنىڭ كۆپىنچىسى ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار بولغاچقا، ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتلىرى، ئەمگەك ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرى ئەزەلدىنلا «باشقىلارنىڭ كىرىمىدىن تېجىلىپ، ئالدىنئالا جۇغلىنىش جەريانىنى باشتىن كۆچۈرىدىغان فوند شەكلى»گە ئىگە ئەمەس ئىدى(47). يەنە بىر جەھەتتىن، ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىقى كونا تۈزۈمنى ئەڭ كىچىك بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتقان ئۆلكىدە دېھقانچىلىق قىلمايدىغانلارنى بايلار بىۋاستە يالالاتتى، ئۇلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلارنىڭ ئېشىنچىسىنىڭ بىر قىسمى تارتۇق ياكى يەر ئىجارىسى شەكلىدە بۇ بايلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتەتتى. بۇ خىل ئوشۇق مەھسۇلاتلارنىڭ بىر قىسمىنى بايلار ماددىي نەرسىلەر شەكلىدە ئىستېمال قىلاتتى، يەنە بىر قىسمىنى ئىشچىلار ئۇلار ئۈچۈن زىبۇزىننەتلەرگە ۋە باشقا ئىستېمال بۇيۇملىرىغا ئايلاندۇرۇپ بېرەتتى، قالغان يەنە بىر قىسمى بولسا ئۆز قوراللىرىغا ئىگە ئىشچىلارغا ئىش ھەققى قىلىناتتى. بۇ يەردە گەرچە شۇنداق ئاجايىپ ئەۋلىيالار، تەرى سۆرۈن، قاپىقى يامان چەۋەندازلار① بولمىسىمۇ، «نەپسىنى يىغقان» كاپىتالىستلار ئارىلىشۋالمىسىمۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە كۆلىمى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئادەتتىكىدەك داۋاملىشۋېرەتتى.

(47) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 36-بەت ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەتلەر. {4-نەشرىدىكى ئىزاھات: بۇ خاتا بولۇپ قالغان ئوخشايدۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنبەسى تېپىلمىدى. ف. ئې.}[49]

① دونكىخوتنى كۆرسىتىدۇ. ——تۈزگۈچىدىن

4. قوشۇمچە قممەتنىڭ كاپىتال ۋە كىرىم نىسبىتىگە بۆلۈنۈشى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغان، ئەمما جۈغلانما مىقدارىنى بەلگىلەيدىغان بىر نەچچە خىل ئەھۋال: ئەمگەك كۈچىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش دەرىجىسى؛ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى؛ ئىشلىتىلگەن ۋە ئىستېمال قىلىنغان كاپىتالالار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ زورىيىشى؛ ئاۋانسلانغان كاپىتالنىڭ مقدارى

قوشۇمچە قممەتنىڭ كاپىتال ۋە كىرىمگە بۆلۈنۈش نىسبىتى بېكىتىلىپ بولغان دەپ قىياس قىلغاندا، جۈغلانغان كاپىتال مقدارى قوشۇمچە قممەتنىڭ مۇتلەق مقدارىغا باغلىق بولىدۇ. جۈغلانمىنىڭ 80%ى كاپىتالغا ئايلاندۇرۇلدى، 20%ى ئىستېمال قىلىۋېتىلدى دەپ پەرەز قىلساق، ئۇنداقتا جۈغلانغان كاپىتالنىڭ 2400 فوندستېرلىڭ ياكى 1200 فوندستېرلىڭ بولۇشىدا قوشۇمچە قممەت ئومۇمىي مقدارىنىڭ 3000 ياكى 1500 فوندستېرلىڭ ئىكەنلىكىگە قاراش كېرەك. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قوشۇمچە قممەت مقدارىنى بەلگىلەيدىغان بارلىق ئەھۋال جۈغلانما مقدارىغىمۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە بىز بۇ ئەھۋاللار توغرىلىق ئومۇملاشتۇرۇپ چۈشەنچە بېرىمىز، بىراق بۇ چۈشەنچىمىز جۈغلاش جەھەتتە يېڭى كۆز قاراش بىلەن تەمىنلەش دائىرىسىدىلا چەكلىنىدۇ.

قوشۇمچە قممەت نىسبىتىنىڭ ئالدى بىلەن ئەمگەك كۈچىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش دەرىجىسىگە باغلىق بولىدىغانلىقى ھېلىمۇ ئېسىمىزدە.① سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقتا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىنىڭ بۇ خىل رولىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىلىدۇ، شۇ

① مۇشۇ تومنىڭ 574-578-بەتلىرىگە قاراڭ. ——تۈزگۈچىدىن

سەۋەبتىنمۇ بەزى چاغلاردا ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ يۇكسىلىدۇرۇلۇشى سەۋەبلىك پەيدا بولغان جۈغلاش سۈرئىتىنىڭ تېزلىشىشىدەك ئەھۋال بىلەن ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنىڭ كۈچەيتىلىشى سەۋەبلىك پەيدا بولغان جۈغلاش سۈرئىتىنىڭ تېزلىشىشىدەك ئەھۋال ئوخشاش قىلىپمۇ قويۇلدۇ(48). قوشۇمچە قممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشى بايان قىلىنغان ئاشۇ بىر نەچچە ماقالىدە بىز ھەمىشە مائاش ھېچبولمىغاندا ئەمگەك كۈچى قممىتى بىلەن تەڭ بولىدۇ دەپ قىياس قىلدۇق. بىراق مائاشنى زورمۇزور بۇ قممەتتىنمۇ تۆۋەنلىتىۋېتىش ئەمەلىي ھەرىكەتتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ، شۇڭا بۇنى ئانچەمۇنچە تەكشۈرۈپ قويمايمۇ تۇرالمايمىز. مۇئەييەن چەكتە بۇ ئەمەلىيەتتە ئىشچىلارنىڭ زۆرۈر ئىستېمال فوندىنى كاپىتالنىڭ جۈغلانما فوندىغا ئايلاندۇرۇۋېتىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ج. س. مىل مۇنداق دەيدۇ:

«مائاشتا ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بولمايدۇ؛ ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنىڭ باھاسى؛ مائاش تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا ئەمگەكنىڭ ئۆزى بىلەن بىرگە قاتناشمايدۇ، بۇ خۇددى ماشىنىنىڭ باھاسىنىڭ تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا ماشىنا بىلەن بىرگە قاتناشمايدىغانلىقىغا ئوخشايدۇ. ئەگەر ئەمگەككە

(48) «رىكاردو: ‹جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوخشىمايدىغان باسقۇچلىرىدا كاپىتالنىڭ ياكى ئەمگەكتىن پايدىلىنىش (ئەمگەكنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش) ۋاستىلىرىنىڭ جۈغلىنىشى تېزمۇ بولىدۇ، ئاستىمۇ بولىدۇ، بىراق تېزئاستا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مۇقەررەر يوسۇندا ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىغا باغلىق بولىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، تۆپرىقى مۇنبەت جايلارنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ› دەيدۇ. ناۋادا بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ھەر بىر مەھسۇلاتتىكى شۇ مەھسۇلاتنى ئۆز قولى بىلەن ئىشلەپچىقارغۇچىغا تەئەللۇق بولغان ئەڭ ئاز بىر قىسمىنى كۆرسىتىدىغان بولسا، ئۇنداقتا بۇ سۆز مەنداش سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ئىبارەت بولۇپ قالىدۇ، چۈنكى قالغان قىسمى بىر فوند بولۇپ شەكىللىنىدۇ، ئۇنىڭ خوجىسى خوش بولسىلا كاپىتال جۈغلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئەمما تۆپرىقى ئەڭ مۇنبەت جايلارنىڭ كۆپىنچىسىدە بۇنداق ئەھۋال بولمايدۇ» («سىياسىي ئىقتىسادتىكى بىر قانچە سۆز توغرىسىدا بەس-مۇنازىرىگە باھا» 74-بەت)

سېتىۋالمايمۇ ئېرىشكىلى بولىدىغان بولسا مائاش ئوشۇقچە نەرسە بولۇپ قالىدۇ(49).

بىراق ئىشچىلار ناۋادا ھاۋاغىلا تاينىپ ياشىيالايدىغان بولسا، ئۇلارنى ھەر قانداق باھادىمۇ سېتىۋالغىلى بولماس ئىدى. شۇڭا، ئىشچىلارنىڭ بىرەر سىنتىمۇ سەرپ قىلماسلىقى ماتېماتىكا مەنسىدىكى لىمىت ھېسابلىنىدۇ:گەرچە تەدرىجىي يېقىنلىشىۋاتقان بولسىمۇ مەڭگۈ يەتكىلى بولمايدۇ. كاپىتالنىڭ دائىملىق يۈزلىنىشى ئىشچىلارنى ئەنە شۇنداق بىر سىنتىمۇ سەرپ قىلمايدىغان دەرىجىگە چۈشۈرۈپ قويۇشتىن ئىبارەت. مەن قاچانلا بولسا 18-ئەسىردىكى مەشھۇر يازغۇچى، «ھۇنەرۋەنچىلىك ۋە سودا توغرىسىدا» دېگەن ئەسەرنىڭ ئاپتورىنى① نەقىل كەلتۈرۈپ تۇرۇپ ئەنگلىيىنىڭ ئەڭ زور تارىخىي ۋەزىپىسى ئەنگلىيىنىڭ مائاش سەۋىيىسىنى فرانسىيە ۋە گوللاندىيىنىڭ سەۋىيىسىگە چۈشۈرۈش، خالاس دېگەنىدىم، بىراق ئۇ ئەنگلىيە كاپىتالى روھىنىڭ چوڭقۇر جايلىرىدىكى سىرنى ئېچىۋەتتى(50). مەسىلەن، ئۇ سادىدىلىق بىلەن مۇنداق دېدى:

(49) ج. س. مىل «سىياسىي ئىقتىسادتىكى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا» 1844-يىل لوندون نەشرى، 90-، 91-بەتلەر.

(50) «ھۇنەرۋەنچىلىك ۋە سودا توغرىسىدا». 1770-يىل لوندون نەشرى، 43- ۋە 44-بەتلەر. ئەنگلىيىدە چىقىدىغان «تايمىس گېزىتى» مۇ 1866-يىل 12-ئاي ۋە 1867-يىل 1-ئايدا ئەنگلىيە كان خوجايىنلىرىنىڭ كۆڭلىدىكىنى يۇقىرىقى نەقىلگە ئوخشىتىپ ماقالە ئېلان قىلغان، ماقالىدە بلگىيە كانچىلىرىنىڭ بەختلىك تۇرمۇشى، ئۆز «خوجايىن»لىرى ئۈچۈن ياشاشتا مۇتلەق زۆرۈر بولغان نەرسىلەرنىلا تەلەپ قىلىدىغانلىقى ۋە تەلەپ قىلغان شۇ نەرسىلەرگە ئېرىشىدىغانلىقى قاتارلىقلار سۆزىتلەنگەن. بلگىيە ئىشچىلىرى يەتكىچە جەبرىجاپا چېكىۋاتقان بولسىمۇ، «تايمىس گېزىتى» دە نەمۇنىلىك ئىشچىلار قىلىپ تەسۋىرلەنگەن! 1867-يىلى 2-ئايدا بلگىيە كانچىلىرى يۇقىرىقىدەك تەسۋىرلەشلەرگە مارشىنى دېگەن جايدىكى ئىش تاشلىشى ئارقىلىق جاۋاب بەردى. بىراق بۇ قېتىمقى ئىش تاشلاش كۆرىشى پارتلاتقۇچ دورا ۋە ملتقلار بىلەن باستۇرۇۋېتىلدى[423].

① ج. كوننىنگخامنى كۆرسىتىدۇ. — تۈزگۈچىدىن

«ئەگەر نامراتلىرىمىز (ئىشچىلارنى ئاتاشتىكى ئاتالغۇ) راھەت-پاراغەتلىك ياشاشنى ئويلايدىغان بولسا... ئۇلارنىڭ ئەمگىكى ئىنتايىن قىممەت بولۇپ كەتكەن بولار ئىدى...ئىشخانا قول سانائەت ھۇنەرۋەنلىرىمىزنىڭ ئىستېمالىدىكى ئادەم چۆچىگىدەك دەرىجىدىكى ئاجايىپ ئېسىل نازۇنېمەت ۋە ھاراق-شاراپ، تاماكا دېگەندەكلەرنى ئويلاپ كۆرسەكلا كۆپايە» دېگەن(51).

ئۇ يەنە شمالي ئامېرىكا ۋىلايىتىدىكى بىر زاۋۇت خوجايىنىنىڭ ماقالىسىنى نەقىل كەلتۈرگەن، بۇ خوجايىن ماقالىسىدە تەكرىگە ناھەق قىلىپ:

«ئەمگەك فرانسىيىدە ئەنگلىيىدىكىدىن تۆپتوغرا ئۈچتىن بىر قىسىم ئەرزانكەن، چۈنكى فرانسىيىدىكى نامراتلار ئەمگەكنىڭ ئېغىرلىقىغا باقماي ناھايىتى غورىگۈل ئۆزۈقلىنىدىكەن، ئاساسلىق يېمەكلىكى بولكا، مېۋە-چېۋە، پىشىل كۆكتات، قورۇتۇلغان بېلىق بولۇپ، گۆشنى كەمدىن كەم يەيدىكەن، بۇغداينىڭ باھاسى ئۆرلەپ كەتكەن چاغلاردا بولكىلارنىمۇ بەك ئاز يەيدىكەن، دېگەن»(52). بۇ ماقالىنىڭ مۇئەللىپى يەنە ئۇلاپلا: «ئۇلار ئۈسىۈزلۈقتا قاينىقاسۇ ياكى تۆۋەن گرادۇسلۇق ھاراق ئىچىدىكەن. شۇڭا ئۇلارنىڭ سەرپىياتى ئەمەلىيەتتە ئىنتايىن ئاز بولىدىكەن... بۇنداق دەرىجىگە يېتىش ئەمەلىيەتتە ناھايىتى تەس، ئەمما يەتكىلى بولمايمۇ قالمايدۇ، فرانسىيە ۋە گوللاندىيىدە مەۋجۇت بۇ ئەھۋاللار بۇ نۇقتىنى كىشنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە ئىسپاتلىدى» دېگەن(53).

(51) «ھۇنەرۋەنچىلىك ۋە سودا توغرىسىدا» 1770-يىل لوندون نەشرى، 44- ۋە 46-بەتلەر.

(52) شمالي ئامېرىكا ۋىلايىتىدىكى بۇ زاۋۇت خوجايىنى تەۋادارلارچە ئالدامچىلىق قىلغان، ئۇنىڭ بۇ جىنايەتنى سادىر قىلىشى قەلبىدىكى توقۇنۇشتىن بولغاچقا كەچۈرۈشكە بولىدۇ. ئۇ كۆرۈنۈشتە ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ ئىشخانا قول سانائەت ئىشچىلىرىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى سېلىشتۇرغاندەك قىلسىمۇ، بىراق كېيىن بوينىغا ئالغىنىدەك، بۇ ماقالىدىكى نەقىلدە ئۇ فرانسىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنى تەسۋىرلىگەن!

(53) «ھۇنەرۋەنچىلىك ۋە سودا توغرىسىدا» 1770-يىل لوندون نەشرى، 70- ۋە 71-بەتلەر. 3-نەشرىدىكى ئىزاھاتتا: شۇنىڭدىن كېيىن دۇنيا بازارلىرىدا رىقابەت يۈز بەرگەچكە ئالغا قاراپ زور بىر قەدەم تاشلىدۇق. پارلامېنت ئەزاسى ستاپلېتون ئۆز سايلىغۇچىلىرىغا: «ئەگەر جۇڭگو بۇيۇك سانائەت دۆلىتى بولۇپ قالمىغان بولسا، ئۇ ھالدا ياۋروپا ئىشچىلىرى ئاھالىسىگە تۇرمۇش سەۋىيىسىنى رەقىبلىرىنىڭ سەۋىيىسىگە چۈشۈرمەكتىن باشقا يول يوق، ئۇنداق قىلمىسا مەن ئۇلارنىڭ رىقابەتنى قانداق داۋاملاشتۇرالايدىغانلىقىنى بىلەلمەيمەن.» دېگەن» («تايمىس گېزىتى» نىڭ 1873-يىل 9-سېنتەبىردىكى سانىدا «ھازىر ئەنگلىيە كاپىتالى بېتىشكە تەشنا بولۇۋاتقان نىشان يەنىلا چوڭ قورۇقلۇقتىكى مائاش بولماستىن، بەلكى جۇڭگودىكى مائاش» دېيىلگەن.

20 يىلدىن كېيىن، ئامېرىكىلىق ئاقسۆڭەك ئالدامچى بېنجامىن تومپسون(لامېفورد گراف دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بىر خىل مېھرىبانلىق لۇشيەنگە ئەمەل قىلىپ، پەرۋەردىگار بىلەن كىشىلەرنى ئوخشاش رازى قىلدى. ئۇنىڭ «ماقاللەر توپلىمى»نى تاماق تىزىملىكى دېيىشكە بولىدۇ، چۈنكى ئۇنىڭدا ئىشچىلارنىڭ دائىملىق قىممەتلىك يېمەكلىكلىرى ئورنىغا دەسسىتىلىدىغان تۇرلۈك يېمەكلىكلەرنى تەبىيارلاش ئۇسۇللىرى تونۇشتۇرۇلغان. قېنى ئەمسە، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بۇ «پەيلاسوپ»نىڭ ئاجايىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان تاماق تىزىملىكىگە كۆز يۈگۈرتۈپ باقايلى:

«بەش قاداق ئارپا، بەش قاداق كۆممە قوناق، ئۈچ پىنسلىق كۆك بېلىق، بىر پىنسلىق تۇز، بىر پىنسلىق ئاچچىقسۇ، ئىككى پىنسلىق قارمۇچ ۋە يېسۈېلەك، جەمئىي $20\frac{3}{4}$ پېنس، بۇلاردىن 64 ئادەمگە يېتەرلىك شورپا تەييارلىغىلى بولىدۇ، ئەگەر ئاشلىق باھاسى نورمال بولسا، شورپىنىڭ خراجىتىنى ھەر بىر ئادەمگە 1/4 پېنستىن توغرا كەلگەندەك دەرىجىگە چۈشۈرگىلى بولىدۇ.»(54)

(54) بېنجامىن تومپسون «سىياسەت، ئىقتىساد، پەلسەپىگە ئائىت ماقاللەر توپلىمى» (3-تومۇق) 1796-يىلدىن 1802-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى لوندون نەشرى 1-توم 294-بەت. سىر ف. م. ئېدېن «كەمبەغەللەرنىڭ ئەھۋالى، ياكى ئەنگلىيە ئەمگەكچى سىنىپىنىڭ بويسۇندۇرۇلغان مەزگىلىدىن ھازىرغىچە بولغان تارىخى» دېگەن كىتابىدا كەمبەغەللەر ھۆنەر ئۆگىنىش ئورنى مەسئۇللىرىغا لايىقوردنىڭ دۇئالەر شورپىسىنى كۈچەپ تونۇشتۇرغان ھەمدە ئەنگلىيە ئىشچىلىرىغا ئەيىبلەش تەلەپپۇزىدا: «شوتلاندىيىدە نۇرغۇن ئائىلە ئايلاپ-ئايلاپ تۇز سېلىنغان سۇلا ئېچىپ، سۇلۇ بىلەن ئارپا ئۇنى تامقىلا يەيدۇ، بۇغداي ئۇنى، قارا بۇغداي ئۇنى ۋە گۆش دېگەنلەرنى يىللاپ كۆرمەيدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلار يەنە شۇنداق ھۆزۈر ھېس قىلىدۇ» دېگەن (يۇقىرىقى كىتابنىڭ 1-توم 2-بۆلۈم 2-بابىنىڭ 503-بېتىگە قارالسۇن.) 19-ئەسىردەمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش كېتىدىغان «كۆرسەتمە»لەر پەيدا بولغان. مەسىلەن: «ئەنگلىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشلىرى قارا ئاشلىق ئارىلاشتۇرغان ئارىلاشما ئۇن تامقىنى يېمەيدۇ. مائارىپ بىر قەدەر ياخشى يولغا قويۇلغان شوتلاندىيىدە بۇنداق بىر تەرەپلىمە قاراش بولماسلىقى مۇمكىن» (مېدىتسىنا دوكتورى چارلىس ھ. پارىنىڭ «يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى، ئىجارىكەش دېھقانلار، يەرگە ئىگەدارلىق

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، تاۋارغا ساختىلىق ئىشلىتىش تومپسوننىڭ غايىسىنىمۇ ئارتۇقچە نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى(55).

18-ئەسرنىڭ ئاخىرى ۋە 19-ئەسرنىڭ باشلىرىدىكى نەچچە ئون يىلدا ئەنگلىيەدىكى ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى ۋە پومېشچىكلار مائاشنى زورلۇق بىلەن مۇتلەق ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈرۈۋەتتى، كۈنلۈكچىلەرگە ئىش ھەققى شەكلىدە بېرىدىغان پۇلنى ئەڭ تۆۋەن مائاش دەرىجىسىدىنمۇ تۆۋەنلىتىۋەتتى، كەم قىسمى ۋەخپىگە بېرىلگەن رايونلارنىڭ قۇتقۇزۇش فوندىدىن بېرىلدى. تۆۋەندىكى مىسال ئەنگلىيەدىكى دوبايىلارنىڭ مائاش نىسبىتىنى «قانۇنلۇق» بېكىتكەن چاغدىكى رەزىللىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ:

«1795-يىلى پومېشچىكلار سپىنامران دېگەن جايدىكى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ مائاشىنى بېكىتىدىغان چاغدا، ئۆزلىرى چۈشلۈك تاماق يەپ بولغان بولسىمۇ، ئىشچىلارنىڭ چۈشلۈك تاماق يېيىشىنىڭ ھاجىتى يوق... دەپ قاراپ، سەككىز قاداق بىر ئۇنسىيە ئېغىرلىقتىكى بىر بولكا 1 شىللىڭغا سېتىلىدىغان چاغدا، ھەر بىر ئادەمنىڭ مائاشى 3 شىللىك بولۇشى كېرەك، بۇ خىل بولكىنىڭ باھاسى ئۆسكەن، ئەمما 1 شىللىك 5 پېنسقا يەتمەستە مائاشنى مۇۋاپىق ئۆستۈرۈشكە بولىدۇ. بولكىنىڭ باھاسى بۇنىڭدىنمۇ ئۆرلەپ كەتسە، تاكى 2 شىللىڭغا چىققانغا

قىلغۇچىلار ۋە دۆلەت جەھەتتىن ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان ئاشلىق قانۇنىنىڭ زۆرۈرلۈكىگە نەزەر» 1816-يىل لوندون نەشرى، 68-، 69-بەتلەرگە قارالسۇن). ئەمما بۇ پارىن ئەپەندى يەنە: ھازىر(1815-يىل)قى ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ ھال-ئەھۋالى ئىدېن دەۋرى (1797-يىل)دىكىدىن كۆپ بەتتەرلىشىپ كەتتى دەپ ھەسرەت چەككەن.

(55) تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ساختىلىق ئىشلىتىش توغرىسىدىكى پارلامېنت تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ ئەڭ يېقىنقى تەكشۈرۈش دوكلاتىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەنگلىيىدە ھەتتا دورىلارغا ساختىلىق ئىشلىتىشمۇ ئادەتتىكى ئىش، ئومۇمىي ئەھۋال بولۇپ قالغان. مەسىلەن، لوندوندىكى 34 دورا دۇكىنىدىن سېتىۋېلىنغان 34 تال ئەپيۇن ئەۋرىشكىسىنى خىمىيىلىك تەكشۈرگەندە 31گە كۆكنار ېيشى، ئۇن، دەرەخ يىلمى، سېغىز تۇپا، قۇم قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ئارىلاشتۇرغانلىقى، تېخى نۇرغۇنلىرىدا ھەتتا مورفىندىن زەررىچىمۇ يوقلۇقى ئاشكارىلانغان.

قەدەر ئىشچىلارنىڭ مائاشى نىسبەت بويىچە تۆۋەنلىتىلىشى كېرەك. بۇ چاغدا ھەر بىر ئادەمنىڭ يېمەكلىكى ئىلگىرىكىدىن بەشتىن بىر قىسىم ئازىيىدۇ» دەپ قارار چىقارغان.(56)

1814-يىلى، ئىجارىكەش سوۋخوز ئىگىسى، ئامانلىق ساقلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل سودىيە، نامراتلارنى قوتقۇزۇش ئورنىنىڭ باش مەسئۇلى، مائاش تەڭشىگۈچى ئا. بېننېتتىن يۇقىرى پالاتا تەكشۈرۈش كومىتېتى مۇنداق سورىغان:

«بىر كۈنلۈك ئەمگەكنىڭ قىممىتى بىلەن ۋەخپىگە بېرىلگەن رايونلار ئىشچىلارغا بېرىدىغان قوتقۇزۇش پۇلى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم نىسبەت بولامدۇ؟» ئۇ: «بولىدۇ، ھەر بىر ئائىلىنىڭ ھەر ھەپتىلىك كىرىمى نامدىكى مائاشىدىن ئېشىشى كېرەك، شۇڭا ھەر بىر ئادەمگە بىر گاللون(سەككىز قاداق 11 ئۇنسىيە) بولكا ۋە 3 پېنىس تولۇقلاپ بېرىلىدۇ··· مېنىڭچە، بىر ئادەمگە ھەپتىدە بىر گاللوندىن بولكا بولسا تۇرمۇشى قامدىلىپ كېتىدۇ؛ 3 پېنىسقا كىيىم-كېچەك سېتىۋالىدۇ؛ ئەگەر ۋەخپىگە بېرىلگەن رايونلار ئۇلارغا كىيىم-كېچەك تارقىتىپ بېرىدىغان بولسا، بۇ 3 پېنىس بېرىلمەيدۇ. بۇ چارە ۋىلتشىر ۋىلايىتىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلاردا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلۋاتىدۇ، پۈتۈن مەملىكەت بويىچمۇ قوللىنىلىشقا باشلىدىغۇ، دەپ ئويلايمەن» دەپ جاۋاب بەرگەن(57).

شۇ چاغدا، بىر بۇرژۇئازىيە يازغۇچىسى:

«شۇنداق قىلىپ، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى ئۆز قېرىنداشلىرىدىن بولغان ھۆرمەتكە لايىق بۇ سىنىپتىكىلەرنى بىر قانچە يىلدىلا كەم سۈندۈرىۋەتتى، تېخى ئۇنى ئاز دېگەندە، ئۇلارنى كەمبەغەللەر ھۇنەر ئۆگىنىش ئورۇنلىرىدىلا ئۇخلاشقا مەجبۇرلاپتۇ··· ئۇلار ھەتتا ئىشچىلارنىڭ ئەڭ زۆرۈر بولغان ئىستېمال فوندىنى جۇغلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىپ، ئۆزىنىڭ كىرىمىنى كۆپەيتىۋالدى» دەپ ۋاقىرىدى»(58).

(56) گ. ل. نېۋنام(ئادۇوكات) «پارلامېنتنىڭ ئىككى پالاتا كومىتېتى تەۋسىيىسى ئاساسىدا قانۇنى توغرىلىق ئىسپاتقا باھا» 1815-يىل لوندون نەشرى، 20-بەتتىكى ئىزاھقا قارالسۇن.

(57) «پارلامېنتنىڭ ئىككى پالاتا كومىتېتى تەۋسىيىسى ئاساسىدا قانۇنى توغرىلىق ئىسپاتقا باھا»نىڭ 19- ، 20 -بەتلىرىگە قارالسۇن.

(58) چ. ھ پارىرىن «يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى، ئىجارىكەش دېھقانلار، يەرگە ئىگىدارچىلىق

نۆۋەتتە، ئىشچىلارنىڭ ئىستېمال فوندىنى بىۋاستە تالان-تاراج قىلىشنىڭ قوشۇمچە قىممەتنىڭ شەكىللىنىشىدە شۇنىڭ بىلەن كاپىتالنىڭ جۇغلانما فوندىنىڭ شەكىللىنىشىدە زادى قانداق رول ئوينايدىغانلىقى توغرىلىق ئاتالمىش ئائىلە ئەمگىكى (13-باب 8-پاراگرافتىكى d①گە قارالسۇن)دىكى مىساللاردا چۈشەندۈرۈلدى. بۇ بۆلۈمدە بىز يەنە تېخىمۇ كۆپ پاكىتلارنى كۆرسىتىپ بېرەلەيمىز.

گەرچە بارلىق سانائەت تارماقلىرىدا ئەمگەك ۋاستىلىرىدىن شەكىللەنگەن ئۆزگەرمەس كاپىتال قىسمى ماشىنىلاشقان تارماقلىرىنىڭ كۆلىمى بەلگىلىگەن مۇئەييەن ساندىكى ئىشچىلارنىڭ ئىشلىتىشگە يەتسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ سەرپ بولغان ئەمگەك مىقدارى بىلەن ھەمىشە دېگۈدەك ئوخشاش نىسبەتتە ئېشىۋېرىشىنىڭ تامامەن زۆرۈرىيىتى يوق. مەلۇم بىر زاۋۇتتا 100 ئىشچى بار، ھەر بىرى كۈنىگە سەككىز سائەتتىن جەمئىي 800 سائەت ئىشلەيدۇ دەپ پەرەز قىلايلى. ئەگەر كاپىتالىست ئومۇمىي ئىش سائىتىنى يېرىم ھەسسە كۆپەيتمەكچى بولسا، يەنە 500 ئىشچى يالليشى كېرەك، بۇنداق بولغاندا، ئۇ مائاش ئۈچۈن يەنە كاپىتال چىقىرىپلا قالماي، ئەمگەك ۋاستىلىرى ئۈچۈنمۇ كاپىتال چىقارمىسا بولمايدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇ ئادەم كۆپەيتمەي، ئەسلىدىكى 100 ئىشچىنى سەككىز سائەتتىن ئەمەس، بەلكى 12 سائەتتىن ئىشلەتسىمۇ بولىدۇ، ئەمگەك ۋاستىلىرى ئوخشاشلا يېتىۋېرىدۇ، بىراق خورىشى تېزراق

قىلغۇچىلار ۋە دۆلەت جەھەتتىن ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان ئاشلىق قانۇنىنىڭ زۆرۈرلۈكىگە نەزەر» 69 -، 77-بەتلىرىگە قارالسۇن. پومېشچىك بىگىملەر ئەنگلىيىنىڭ نامى بىلەن ياكوبىنغا قارشى قىلىنغان ئۇرۇشتا[403] تارتقان زىيانلىرىنى «تولدۇرۇۋېلىپلا» قالماي، يەنە تېخى نۇرغۇن مال-دۇنيا تويلۇۋالدى. «18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئۇلار يەر ئىجارىسىنى بىر، ئىككى، ئۈچ ھەسسە ئاشۇردى ھەتتا يەش ھەسسە ئاشۇرۇۋەتكەنلەرمۇ بولدى» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 100-، 101-بەتلىرىگە قارالسۇن).

① مۇشۇ تومنىڭ 867-872-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۆزگۈچىدىن

بولىدۇ، خالاس. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۆزگەرمەس كاپىتال قىسمى كۆپەيتىلمەي تۇرۇپمۇ، ئەمگەكنىڭ جىددىيلىك دەرىجىسىنى ئاشۇرۇشتىن كەلگەن ئۈستىلمە ئەمگەك ئوخشاشلا ئوشۇق مەھسۇلات بىلەن قوشۇمچە قىممەتنى، يەنى جۇغلانما سوبىستانسىيىسىنى كۆپەيتەلەيدۇ.

قازمچىلىق سانائىتىدە، مەسىلەن، كانچىلىقتا خام ئەشيا ئالدىن تۆلىنىدىغان كاپىتالنىڭ تەركىبىي قىسمى ئەمەس. بۇ يەردىكى ئەمگەك ئوبيېكتى ئىلگىرىكى ئەمگەكنىڭ مەھسۇلاتى بولماستىن، بەلكى تەبىئەت ھەقسىز ئاتا قىلغان نەرسىلەردۇر. مەسىلەن، مېتال رۇدىلىرى، مەدەنلەر، كۆمۈر، تاش قاتارلىقلار. بۇ يەردىكى ئۆزگەرمەس كاپىتال پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئەمگەك ۋاستىلىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، كۆپەيگەن ئەمگەك مىقدارى(مەسىلەن، ئىشچىلارنىڭ كېچەكۈندۈز سېپىنا ئالمىشىپ ئىشلىشى)نى ئاسانلا سىغدۇرۇپ كېتەلەيدۇ. باشقا شەرتشارائىتلار ئوخشاش بولغان ئەھۋالدا، مەھسۇلاتنىڭ سانى ۋە قىممىتى ئىشلىتىلگەن ئەمگەك بىلەن ئوڭ تاناسىپتا ئېشىپ بارىدۇ. بۇ يەردە دەل ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاشۇ تۈنجى كۈنىدىكىدەكلا مەھسۇلاتنىڭ ئىپتىدائىي ئاممىلىرى شەكىللىنىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق كاپىتالنىڭ ماددىي تەركىبلىرىنىڭ ئاممىلىرىمۇ شەكىللىنىدۇ، يەنى ئادەم بىلەن تەبىئەت قول تۇتۇشۇپ بىرلىكتە ئىلگىرىلەيدۇ. ئەمگەك كۈچى ئېلاستىكلىققا ئىگە بولغاچقا، ئۆزگەرمەس كاپىتال ئالدىنئالا كۆپەيتىلمەيمۇ جۇغلانما دائىرىسى ئوخشاشلا كېڭىيۈېرىدۇ.

بىزا ئىگىلىكىدە ئۈستىلمە ئۈرۈق بىلەن ئوغۇت ئاۋانسلانماستىن تۇرۇپ تېرىلغۇ كۆلىمنى كېڭەيتكىلى بولمايدۇ. ئۈستىلمە ئۈرۈق بىلەن ئوغۇت ئاۋانسلانسلا، نوقۇل ئۆلۈك ئۈسۈلدا قىلىنغان تېرىقچىلىقتىمۇ مەھسۇلاتنىڭ ئېشىشىدا مۆجىزىدەك رول ئوينايدۇ. ئەسلىدىكى ساندىكى ئىشچىلار تېخىمۇ كۆپ ئەمگەك سىڭدۈرسىلا، ئەسلىدىكى ئەمگەك

ۋاستىلىرىنى كۆپەيتمەي تۇرۇپمۇ يەرنىڭ مۇنبەتلىكىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئادەمنىڭ تەبىئەتكە بۇۋاستە تەسىر كۆرسىتىشى بولۇپ، بۇ تەسىر ئۈچۈن كاپىتالنى كۆپەيتىپ سېلىش ھاجەتسىز، ئۇ ئوخشاشلا جۇغلانمىنى كۆپەيتىشنىڭ بۇۋاستە مەنبەسى بولالايدۇ.

ئاخىرىدا، ئەسلىي مەنبەدىكى سانائەتتە كۆپەيتىلگەن ھەر قانداق ئەمگەك سەرپىياتى خام ئەشيا سەرپىياتىنىڭ مۇناسىپ كۆپەيتىلىشىنى تەلەپ قىلسىمۇ، ئەمگەك ۋاستىلىرى سەرپىياتىنىڭ كۆپەيتىلىشىنى تەلەپ قىلىشى ناتايىن. چۈنكى قازمچىلىق سانائىتى ۋە يېزا ئىگىلىكى پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنى ئېھتىياجلىق خام ئەشيا ۋە ئۇنىڭ ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ خام ئەشياسى بىلەن تەمىنلەيدىغان بولغاچقا، كاپىتالنى كۆپەيتىپ سېلىپ ئۈستىلمە مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق، بۇ پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىگىمۇ پايدىلىق.

ئومۇمىي خۇلاسە مۇنداق: كاپىتال بايلىق شەكىللەندۈرىدىغان ئىككى ئېپتىدائىي ئامىل بولغان ئەمگەك ۋە يەر بىلەن بىرلەشسىلا كېڭىيىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولىدۇ، بۇ خىل ئىقتىدار كاپىتالغا ئۆزىنىڭ جۇغلىنىش ئامىلىنى گويا ئۆزىنىڭ چوڭكىچىكلىكى بەلگىلىگەن دائىرىدىن ئاشۇرۇۋېتكەندەك دەرىجىدە كېڭەيتىشكە، يەنى كاپىتالنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئامايان قىلىۋاتقان، ئىشلەپچىقىرىلغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى ۋە سانى بېكىتكەن دائىرىدىن ئاشۇرۇۋېتىشكە ئىمكان بېرىدۇ.

كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىدىكى يەنە بىر مۇھىم ئامىل ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى سەۋىيىسىدۇر.

ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ يۇكسىلىشىگە ئەگىشىپ، مەلۇم قىممەتنى، شۇ ئارقىلىق مەلۇم مىقداردىكى قوشۇمچە قىممەتنى ئىپادىلەيدىغان مەھسۇلات مىقدارىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى

ئۆزگەرمىگەن ھەتتا چۈشۈپ كەتكەن، ئەمما چۈشۈپ كېتىش سۈرئىتى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ يۇكسىلىش سۈرئىتىدىن ئاستا بولغان ئەھۋالدىمۇ، ئوشۇق مەھسۇلات مىقدارى ئوخشاشلا ئېشىپبرىدۇ. شۇڭا، ئوشۇق مەھسۇلاتنىڭ كىرىم ۋە ئۇستلىمە كاپىتالغا بۆلۈنۈش نىسبىتى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، كاپىتالستلارنىڭ ئىستېمالى ئاشىدۇيۇ، جۈغلانما فوندى كېمەيمەيدۇ. جۈغلانما فوندىنىڭ نىسپىي مىقدارى ھەتتا ئىستېمال فوندىنى قۇربان قىلىش ھېسابىغا كۆپەيىشى مۇمكىن، شۇنىڭ بىلەن تاۋار ئەرزانلىشىپ، كاپىتالىست بەھرىمەن بولىدىغان ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ سانى ئىلگىرىكىدەك بولۇپبرىدۇ ھەتتا كۆپەيىدۇ. ئەمما بىرگە مەلۇمكى، ئىشچىلارنىڭ ئەرزانلىشىپ كېتىشى، شۇ ئارقىلىق قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنىڭ ئۆرلىشى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن ماس قەدەملىك بولىدۇ، ئەمەلىي مائاش ئۆسكەن ئەھۋالدىمۇ شۇنداق بولىدۇ.① ئەمەلىي مائاش ھەرگىزمۇ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى بىلەن ئوخشاش نىسبەتتە ئۆسمەيدۇ. بۇنىڭدا ئوخشاش ئۆزگىرىشچان كاپىتال قىممىتى تېخمۇ كۆپ ئەمگەك كۆچىگە تۇرتكە بولۇپ، تېخمۇ كۆپ ئەمگەكنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئوخشاش ئۆزگەرمەس كاپىتال قىممىتى تېخمۇ كۆپ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، يەنى تېخمۇ كۆپ ئەمگەك ۋاستىلىرى، ئەمگەك ماتېرىياللىرى ۋە قوشۇمچە ماتېرىياللار بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق مەھسۇلات ۋە قىممەت بولۇپ شەكىللەنگەن تېخمۇ كۆپ ئامىللار بىلەن يېكى ئەمگەك شورايدىغان تېخمۇ كۆپ ئامىللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. شۇڭا ئۇستلىمە كاپىتالنىڭ قىممىتى ئۆزگەرمىگەن ھەتتا تۆۋەنلەپ كەتكەن ئەھۋالدىمۇ جۈغلاش ئوخشاشلا تېزلىشىدۇ. تەكرار ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ماددىي جەھەتتىلا كېڭىيىپ قالماي، بەلكى قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشىمۇ

① مۇشۇ تومنىڭ 961-968-بەتلىرىگە قارالسۇن. —— تۈزگۈچىدىن

ئۇستلىمە كاپىتال قىممىتىنىڭ ئېشىشىدىن تېخمۇ تېز بولىدۇ.

ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ راۋاجلىنىشى ئەسلىي كاپىتالغا يېكى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا تۇرغان كاپىتالغا ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. فۇنكسىيىسىنى ئادا قىلىۋاتقان ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ بىر قىسمى ئەمگەك ۋاستىلىرىدىن، مەسىلەن، ماشىنا قاتارلىقلاردىن تۇزۇلگەن بولۇپ، بۇ ئەمگەك ۋاستىلىرى خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلنى بېشىدىن كەچۈرگەندىلا ئىستېمال قىلىۋېتىلىدۇ، شۇڭا تەكرار ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلات يېكى يېڭى بىر خىل مەھسۇلات تەرىپىدىن يەڭگۈشلۈۋېتىلىدۇ. بىراق بۇ ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ بىر قىسمى ھەر يىلى يوقۇلىدۇ ياكى ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيىسىنىڭ ئاخىرقى چېكىگە بېرىپ قالىدۇ. شۇڭا ھەر يىلى بىر قىسمى دەۋرىيلىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچىدا ياكى يېڭى بىر خىل مەھسۇلات تەرىپىدىن يەڭگۈشلۈۋېتىلىش باسقۇچىدا تۇرىدۇ. ئەگەر مۇشۇ ئەمگەك ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان تارماقنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى راۋاجلانسا، يەنە كېلىپ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى پەن-تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىدۇ، ئۇ ھالدا كونا ماشىنىلئۈسكۈنە، قورال-سايمان قاتارلىقلار ئۇنۇمى تېخمۇ يۇقىرى، ئىقتىدارىدىن ئالغاندا تېخمۇ ئەرزان ماشىنىلئۈسكۈنە، قورال-سايمان قاتارلىقلارغا ئورۇن بېرىدۇ. ھازىر بار بولغان ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ ئىنچىكە جەھەتتىن ئۆزلۈكسىز ياخشىلىنىۋاتقانلىقىنى سۆزلىمەيلا قويايلى، كونا كاپىتالمۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمىنىڭ تېخمۇ يۇقىرى بولۇش شەكلىدە تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ يەنە بىر قىسمى، يەنى خام ئەشيا ۋە قوشۇمچە ماتېرىياللار بىر يىل ئىچىدە ئۆزلۈكسىز تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلەپچىقىرىلىدىغانلىرىنىڭ زور كۆپچىلىكى يىلدا بىر قېتىم تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياخشىلاش چارىسى دېگەندەكلەرنىڭ

ھەر قېتىم قوللىنىلىشى ئۈستىلمە كاپىتال بىلەن فۇنكسىيىسىنى ئادا قىلىۋاتقان كاپىتالغا بىرلا ۋاقىتتا دېگۈدەك تەسىر كۆرسىتىدۇ. خىمىيىدىكى ھەر بىر ئىلگىرىلەش كېرەكلىك ماددىلارنىڭ سانىنى ۋە بىزگە مەلۇم بولۇپ بولغان ماددىلارنىڭ ئىشلىتىلىش يوللىرىنى كۆپەيتىپلا قالماي، شۇ ئارقىلىق كاپىتالنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ مەبلەغ سېلىش ساھەسىنى كېڭەيتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە كىشىلەرگە ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمال قىلىش جەريانىدا پەيدا بولغان كېرەكسىز نەرسىلەرنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى دەۋرىي بولىدىغان ھالقىلارغا قايتۇرۇپ سېلىشنى ئۆگىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن، ئالدىنئالا كاپىتال چىقىم قىلمايمۇ يېڭى كاپىتال ماتېرىياللىرىنى ياراتقىلى بولىدۇ. دەل ئەمگەك كۈچىنىڭ جىددىيلىك دەرىجىسىنى ئۆستۈرگەندىلا، تەبىئىي بايلىقلاردىن پايدىلىنىشنى كۈچەيتكىلى بولغانغا ئوخشاش، پەن-تېخنىكا فۇنكسىيە ئادا قىلىۋاتقان كاپىتالنى ئۇنىڭ ئۆز مىقدارىنىڭ قانچىلىكلىكىگە قاراپ قالمايدىغان كېڭىيىش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىدۇ. بۇ خىل كېڭىيىش ئىقتىدارى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئەسلىي كاپىتالدىكى يېڭىلىنىش باسقۇچىغا كىرىپ بولغان يەنە بىر قىسمىغمۇ ئەكس تەسىر پەيدا قىلىدۇ. كاپىتال ئۆزىنىڭ كونا شەكلى ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرغان ئىجتىمائىي ئىلگىرىلەشنى يېڭىچە شەكىلدە ۋە بەدەلسىز ھالدا ئىخچاملايدۇ. ئەلۋەتتە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ بۇنداق تەرەققىياتى يەنە ئۆز فۇنكسىيىسىنى ئادا قىلىۋاتقان كاپىتالنى قىسمەن كاساتلاشتۇرۇۋېتىپمۇ قويىدۇ. كىشىلەر بۇ كاساتلىقنى رىقابەت ئارقىلىق قاتتىق ئېچىنغان ھالدا ھېس قىلغاندىلا، ئاساسلىق يۈك ئىشچىلارنىڭ يەلكىسگە چۈشىدۇ، كاپىتالستلار بولسا ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى كۈچەيتىش چارىسى ئارقىلىق زىيىنىنى تولدۇرۇۋېلىشقا ئۇرۇنىدۇ.

ئەمگەك ئىستېمال قىلىۋېتىلگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىنى مەھسۇلاتقا يۆتكىۋېتىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن مۇئەييەن

مىقداردىكى ئەمگەك ئىلگىرى سۈرگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى ۋە سانى ئەمگەكنىڭ ئۇنۇملۇك ئۆسۈشى بىلەن ئوڭ تاناسىپتا كۆپەيىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەلۇم مىقداردىكى ئەمگەك ئۆزىنىڭ مەھسۇلاتىغا گەرچە باشتىن-ئاخىر شۇ مىقداردىكى يېڭى قىممەت ئاتا قىلىپ تۇرسىمۇ، ئەمما ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ يۇكسىلىشىگە ئەگىشىپ، ئەمگەك مەھسۇلاتقا يۆتكىگەن كونا كاپىتالنىڭ قىممىتى يەنىلا ئېشىۋېرىدۇ.

مەسىلەن، ئەنگلىيىنىڭ بىر ئىگرىش ئىشچىسى بىلەن جۈڭگونىڭ بىر ئىگرىش ئىشچىسى ئوخشاش سىجىللىقتا ۋە ئوخشاش ۋاقىت ئىشلىسە، بىر ھەپتىدە ئوخشاش قىممەت يارىتىدۇ. بىراق شۇنداق بولسىمۇ، لېكىن ئىلغار ئاپتوماتىك ماشىنىدا ئەمگەك قىلىدىغان ئەنگلىيىلىكنىڭ بىر ھەپتىلىك مەھسۇلاتىنىڭ قىممىتى بىلەن قول ماشىنىسىدىلا ئىشلەيدىغان جۈڭگولۇقنىڭ بىر ھەپتىلىك مەھسۇلاتىنىڭ قىممىتى كىشىنى چۆچۈتكىدەك دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. جۈڭگولۇق بىر قاداق پاختىنى ئىگرگەن ۋاقىتتا ئەنگلىيىلىك نەچچە يۈز قاداق پاختىنى ئىگرىپ بولىدۇ. نەچچە يۈز ھەسسە زور بولغان كونا قىممەت ئومۇمىي سوممىسى ئەنگلىيىلىكنىڭ مەھسۇلاتىنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرىدۇ ۋە بۇ كونا قىممەت يېڭى ھەم كېرەكلىك شەكىلدە مەھسۇلاتتا ساقلىنىپ، كاپىتال فۇنكسىيىسىنى قايتىدىن ئادا قىلدۇرىدۇ. ف. ئېنگېلس بىزگە: «1782-يىلى (ئەنگلىيىدە) ئىشچىلارنىڭ يېتىشمەسلىكىدىن ئۈچ يىل ئىلگىرى قىرغىلغان قوي يۈڭىنىڭ پۈتۈنلەي بېسىلىپ قالغانلىقى، ئەگەر يېڭى كەشپ قىلىنغان ماشىنا بولمىسا، بۇ يۈڭلارنىڭ ئىگرىلمەي شۇ پېتى ساقلىنىپ قېلىۋېرىدىغانلىقى»(59)نى ئېيتقان. ماشىنا شەكىلدىكى ئۇيىپكتلاشقان بىۋاستە ئەمگەك تەبىئىيكى ھەر قانداق بىر ئادەمنى بىۋاستە ۋۇجۇدقا چىقارغىنى يوق، لېكىن ئۇ سانى ئازراق بولغان

(59) ف. ئېنگېلس «ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى» 2-بەت.[424]

ئادەملەرنى مۇناسىپ هالدا ئازراق ئەمگەك سەرپ قىلىش ئارقىلىق قوي يۈگنى قىرقىلغان جايدىلا بىر تەرەپ قىلغۇزۇۋېتىپلا قالماي، قوي يۈگنىغا يېگى قىممەت قوشقۇزۇپ، قوي يۈگنىڭ كونا قىممىتىنى يۈڭ يىپ شەكلىده ساقلاتقۇزىدۇ. شۇنداقلا قوي يۈگنى كەڭ مىقياستا تەكرار پىششىقلاپ ئىشلەش ۋاستىلىرى ۋە سەۋەبلىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ. يېگى قىممەت ياراتقان ۋاقىتنىڭ ئۆزىده كونا قىممەتنى ساقلاپ قېلىش جانلىق ئەمگەكنىڭ تەبىئىي شاپائىتى. شۇڭا ئەمگەكتكى ئىشلەپچىقىرش ۋاستىلىرىنىڭ ئۇنۇمى، كۆلىمى ۋە قىممىتىنىڭ ئېشىشىغا ۋە شۇ ئارقىلىق ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا پەيدا بولغان جۇغلانمىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، ئەمگەك ئۇزلۇكسىز يېگىلىنىش شەكلىده ئۇزلۇكسىز چوڭىيۇاتقان كاپىتالنىڭ قىممىتىنى ساقلاپ قالىدۇ ۋە مەڭگۈلۈك داۋاملاشتۇرغۇزىدۇ.(60) ئەمگەكنىڭ بۇ خىل تەبىئىي ئىقتىدارى خۇددى ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرش كۈچى كاپىتالنىڭ خۇسۇسىيتى بولۇپ ئىپادىلەنگەنگە، كاپىتالىستلارنىڭ ئۇشۇق

(60)كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق ئەمگەك جەريانى ۋە قىممەتنىڭ ئېشىش جەريانىنى تولۇق تەھلىل قىلمىغانلىقتىن، تەكرار ئىشلەپچىقىرشتىن ئىبارەت بۇ مۇهىم ئامىلنى ئەزەلدىن هەقىقىي چۈشەنمىدى. ركاردونىڭ ئەمەلىيتىدىن مۇشۇنداق ئەھۋالنى كۆرۈۋالالايمىز. مەسىلەن ئۇ مۇنداق دەيدۇ: ئىشلەپچىقىرش كۈچىده مەيلى قانداق ئۆزگىرىش يۈز بەرسۇن، «بىر مىليون ئادەم زاۋۇتتا هەر قاچان ئوخشاش قىممەت يارىتىدۇ». ئۇلارنىڭ ئەمگىكىنىڭ تاشقى ئاممىلىق ۋە ئىچكى ئاممىلىق مىقدارى بېكىتىلىپ بولغاندا مۇشۇنداق دېيىش توغرا بولاتتى. بىراق، بۇ نۇقتا تۆۋەندىكى ئەمەلىيەتكە، يەنى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالدا بىر مىليون ئادەمنىڭ هەر خىل ئىشلەپچىقىرش ۋاستىلىرىنى مەھسۇلاتلارغا ئايلاندۇرغانلىقى، شۇ سەۋەبتىن هەر خىل قىممەتنى مەھسۇلاتتا ساقلىتىدىغانلىقى هەمده هەر خىل مەھسۇلات قىممىتى بىلەن تەمىنلەيدىغانلىقىدەك ئەمەلىيەتنىڭ يۈز بېرىشىگە كاشىلا قىلمايدۇ. ئەمما ركاردو بەزى خۇلاسىلەرنى چىقارغاندا بۇ ئەھۋالغا سەل قارىدى. گېزى كەلگەنده شۇنى ئېيتىپ قويايلىكى، ركاردو ئىستېمال قىممىتى (ئۇ بۇنى بۇ يەردە´Wealth´ ماددىي بايلىق دەپ قارىغان) بىلەن ئالماشتۇرۇش قىممىتىنىڭ پەرقىنى ج. ب. سايغا يۇقىرىقى مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشكە ئورۇنغاندى. ساي: «ركاردو ئەپەندى ياخشىراق ئامال قىلغاندا بىر مىليون ئادەم تېخمۇ كۆپ

ئەمگەكنى ئۇزلۇكسىز ئىگىلىۋېلىشى كاپىتالنىڭ ئۆز-ئۆزىدىن ئۇزلۇكسىز ئېشىشى بولۇپ ئىپادىلەنگەنگە ئوخشاش، ئەمگەكنى بىرىكتۈرىدىغان

قىممەت ئەمەس، بەلكى بىر، ئىككى هەسسە كۆپ بايلىق يارىتالايدۇ، دېدى. بىز ئىشلەپچىقىرشنى بىر خىل ئالماشتۇرۇش دەپ قارىساقلا (بەلكىم شۇنداق قاراش كېرەكتۇ)، يەنى كىشىلەر مەھسۇلاتقا ئېرىشىش ئۈچۈن ئەمگەك، يەر، كاپىتال بىلەن تەمىنلەيدىغان ئىشلەپچىقىرش مۇلازىمىتىنى قىلىشتىن ئىبارەت بىر خىل ئالماشتۇرۇش دەپ قارىساقلا ركاردو ئوتتۇرىغا قويغان بۇ قىيىن مەسىله ناهايىتى ئاسان هەل بولىدۇ. بىز دەل مۇشۇ ئىشلەپچىقىرش مۇلازىمەتلىرى ئارقىلىقلا دۇنيادىكى بارلىق مەھسۇلاتقا ئېرىشەلەيمىز…شۇڭا… ئىشلەپچىقىرش دەپ ئاتىلىدىغان ئاشۇنداق ئالماشتۇرۇشتا ئىشلەپچىقىرش مۇلازىمىتىمزدىن هاسىل بولغان كېرەكلىك ماددا قانچە كۆپ بولسا شۇنچە باي هېسابلىنىمىز، ئىشلەپچىقىرش مۇلازىمىتىمزنىڭ قىممىتى شۇنچە زور بولىدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن. (ج. پ. ساي «مالتۇس ئەپەندىگە يېزىلغان خەت» 1820-يىل پارىژ نەشرى، 168-، 169-بەتلەر). ساي چۈشەندۈرمەكچى بولغان «قىيىن مەسىله»(بۇ خىل «قىيىن مەسىله»ئۇنىڭچە مەۋجۇت، ركاردوچە بولغاندا مەۋجۇت ئەمەس) مۇنداق: ئىستېمال قىممىتىنىڭ مىقدارى ئىشلەپچىقىرش كۈچلىرىنىڭ يۈكسىلىشى سەۋەبىدىن ئاشقاندا ئىستېمال قىممىتىنىڭ نېمە ئۈچۈن ئاشمايدۇ؟ بۇنىڭ جاۋابى: ئىستېمال قىممىتىنى ئالماشتۇرۇش قىممىتى دەپ ئاتىساقلا، بۇ قىيىن مەسىله هەل بولۇپ كېتىدۇ.ئالماشتۇرۇش قىممىتى ئالماشتۇرۇش بىلەن مەلۇم شەكىلده باغلىنىشى بولغان نەرسىدىن ئىبارەت. شۇڭا بىز ئىشلەپچىقىرشنى ئەمگەك ۋە ئىشلەپچىقىرش ۋاستىلىرىنىڭ مەھسۇلاتقا «ئالماشتۇرۇلۇشى»دەيمىز، يەنە بىر مۇناسىۋەت شۇنداق ئېنىقكى، ئىشلەپچىقىرش تەمىنلىگەن ئىستېمال قىممىتى قانچە كۆپ بولسا، كىشىلەر ئېرىشىدىغان ئالماشتۇرۇش قىممىتى شۇنچە كۆپ بولىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، پايپاق زاۋۇتى خوجايىنغا بىر ئىش كۈنىده يارىتىپ بەرگەن ئىستېمال قىممىتى، مەسىلەن، توقۇپ بەرگەن پايپاق قانچە كۆپ بولسا، شۇ زاۋۇت خوجايىنى پايپاقتا شۇنچە باي بولىدۇ، دېگەنلىكتۇر. بىراق ساي ئەپەندى يەنە ئۇشتۇمتۇت ئويلىنىپ قالدى: پايپاق «كۆپەيگەنچە» «باهاسى» (بۇنىڭ ئەلۋەتتە ئالماشتۇرۇش قىممىتى بىلەن قىلچە ئالاقىسى يوق) شۇنچە چۈشۈپ كېتىشى مۇمكىن، «چۈنكى رىقابەت ئۇلار (ئىشلەپچىقارغۇچىلار)نى مەھسۇلاتلىرىنى شۇ مەھسۇلاتلىرىغا سەرپ قىلغان خىراجىتى بويىچە سېتىشقا مەجبۇر قىلىدىغان تۇرسا». بىراق كاپىتالىست بۇ تاۋارلارنى شۇ تاۋارلارغا سەرپ قىلغان خىراجىتى بويىچە ساتسا پايدا نەدىن كېلىدۇ؟ هېچقېسى يوق. ساي ئەپەندى بۇ مەسىلىنى مۇنداق چۈشەندۈردى: ئىشلەپچىقىرش ئۇنۇمدارلىقى يۇكسەلگەنلىكتىن، هەر بىر ئادەم ئىلگىرى بىر جۈپ پايپاقتا ئالماشتۇرۇشقا بولىدىغان ئەينى بىر قىممەتداشقا هازىر ئىككى جۈپ پايپاق ئالماشتۇرالايدۇ. ئۇ چىقارغان يەكۈن دەل رەددىيە بەرمەكچى بولغان ركاردونىڭ نۇقتىئىنەزەرى. ساي ئەپەندى ئاشۇنداق بىر دەملىك ئويلىنىشتىن كېيىن كۆزەڭلىگەن هالدا مالتۇس ئەپەندىگە: «ئەپەندى، بۇ تولۇق ئاساسقا ئىگە تەلىمات، كېسىپ ئېيتالايمەنكى، ئەگەر بۇ تەلىمات بولمىغان بولسا، سىياسىي

كاپىتالنىڭ ئۆزىگە خاس ئۆز-ئۆزىنى ساقلاش ئىقتىدارى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. تاۋار قىممىتىنىڭ بارلىق شەكلى پۇل شەكلى بولۇپ ئىپادىلەنگەندەك، ئەمگەكنىڭ بارلىق كۈچى كاپىتالنىڭ كۈچى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

ئىشلىتىلگەن كاپىتال بىلەن ئىستېمال قىلىنغان كاپىتال ئوتتۇرىسىدىكى پەرق كاپىتالنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ زورىيىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئەمگەك ۋاستىلىرى، مەسىلەن، ئۆي-ئىمارەت، ماشىنىلاشقان ئۇسكۇنە، سۇ تۇرۇبىسى، ئات-ئۇلاغ شۇنىڭدەك تۇرلۇك سايمانلارنىڭ قىممەت مىقدارى ۋە ماددىي مىقدارى ئاشىدۇ، بۇ ئەمگەك ۋاستىلىرى يا ئۇزۇن، يا قىسقا بولۇپ ئىشقىلىپ بىر مەزگىلدە تەكرارلانغان ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ پۈتكۈل فۇنكسىيىسىنى ئادا قىلىدۇ ياكى مەلۇم كېرەكلىك ئۇنۇم ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، ئۆزى بولسا ئاستا-ئاستا خوراپ، ئۇپراپ، قىممىتىنى بىر قىسىم بىر قىسمىدىن يوقىتىپ بارىدۇ، يەنى ئۆزىنىڭ قىممىتىنى ئاز-ئازدىن مەھسۇلاتقا يۆتكەپ بولىدۇ. بۇ ئەمگەك ۋاستىلىرى ئۆز قىممىتىنى مەھسۇلاتقا يۆتكىۋەتمەي،

ئىقتىسادتىكى ئىنتايىن قىيىن مەسىلەرنى بولۇپمۇ بايلىق قىممەتكە ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئەمما مەھسۇلاتنىڭ باھاسى چۈشۈپ كەتكەندە، بىر دۆلەت قانداقتۇر بېيىيالسۇن؟ دېگەن مەسىلەرنى ھەل قىلىش مۇمكىن بولمايتتى» دېدى (مالتۇس ئەپەندىگە يېزىلغان خەت» 170-بەت). ئەنگلىيىنىڭ بىر ئىقتىسادشۇناسى ساي ئەپەندىنىڭ خەتلىرىدىكى گەپدانلىقىغا قارىتا: «سىپايىگەرلىك بىلەن ھەيۋە قىلىپ دېيىلگەن بۇ گەپلەر ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا ساي ئەپەندى «تەلىماتىم»دەپ ئاتىۋېلىشقا ئامراق نەرسە، ئۇ يەنە تېخى مالتۇسنى خېردەفوردتا مۇشۇنداق تەلىماتنى سۆزلەشكە كۈچەپ دەۋەت قىلغان، خۇددى كىشلەر «ياۋروپانىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا» شۇنداق قىلغاندەك. ئۇ: «ئەگەر بۇ بارلىق ھۆكۈمدە زىددىيەتلىكتەك جايىنى بايقىساڭ، ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن ئاشۇ شەيئىلەرنى بىرەر قۇر تەكشۈرۈپ كۆرگىن، ئىشىنمەنكى، سەن بۇ يەكۈنلەرنى شۇنداق ئاددىي ۋە ئەقلىگە مۇۋاپىق ھېس قىلىپ قالسەن» دېدى. شەك-شۇبھىسىزكى، بۇ يەكۈنلەر ئاشۇنداق ئۇسۇللار ئارقىلىقمۇ خاسلىققا ئىگە ياكى مۇھىم بولۇپ ئىپادىلىنەلمەيدۇ» دېدى («مالتۇس ئەپەندى يېقىندىن بېرى تەشەببۇس قىلۇاتقان ئېھتىياجنىڭ خاراكتېرى ۋە ئىستېمالنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدىكى قائىدە» 110-بەت)

مەھسۇلاتنىڭ شەكىللىنىشىدە قانچىكى مۇھىم ئامىل بولۇپ رول ئوينىسا، يەنى قانچىكى پۈتۈن تۇرقى بىلەن ئىشلىتىلىپ، بىر قىسمىلا ئىستېمال قىلىنسا، بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن تەبىئىي كۈچىتەك، مەسىلەن، سۇ، ھور، ھاۋا، ئېلېكتر قۇۋۋىتى دېگەنلەردەك شۇنچە ھەقسىز مۇلازىمەت قىلىدۇ.① جانلىق ئەمگەككە تۇتۇلۇپ قالغان ھەمدە ھاياتلىق ئاتا قىلىنغان ئۆتكەنكى ئەمگەكلەرنىڭ بۇنداق ھەقسىز مۇلازىمىتى جۇغلانما كۆلىمىنىڭ زورىيىشىغا ئەگىشىپ جۇغلىنىدۇ.

ئىلگىرى، ئەمگەك ھەمىشە كاپىتال قىلىپ ياساندۇرۇلغانلىقى، A، B، Cلارنىڭ ئەمگىكىنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنىشى ھەمىشە ئەمگەك قىلمايدىغان Xنىڭ تەئەللۇقاتى قىلىپ نىقابلاندۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، بۇرژۇئازلار ۋە سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلار ئىلگىرىكى شۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ تۆھپىسىنى بولۇشچە ماختاپ كۆككە كۆتۈرىشەتتى؛ شۇتلاندىيىلىك تالانت ئىگىسى ماك كوللوخ ئۆتكەنكى ئەمگەكلەر ئالاھىدە ھەق (ئۆسۈم، پايدا قاتارلىقلار) كە ئېرىشىشى كېرەك، دەپ قارىغان(61). شۇنىڭ بىلەن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شەكلىدە جانلىق ئەمگەك جەريانىغا قاتناشقان ئۆتكەنكى ئەمگەكتە قولغا كەلتۈرۈلگەن ئېشىپ بېرىشنىڭ مۇھىملىقى، گەرچە ئىشچىلارنىڭ ئۆتكەنكى ۋە ھەقسىز ئەمگىكى بولسىمۇ، بۇ خىل ئەمگەكنىڭ ئىشچىلاردىن ياتلىشىپ كەتكەن شەكلىگە، يەنى ئۇنىڭ كاپىتال شەكلىگە مەنسۇپ قىلىۋېتىلدى. خۇددى قۇلدارلار ئەمگەكچىنىڭ ئۆزىنى قۇللۇق سالاھىيىتىدىن ئايرىپ نەزەرگە ئالالمىغاندەك، كاپىتالىستىك

(61) سېنيۇر «نەپسىنى يېغىشنىڭ ھەققى» گە پاتېنت ھوقۇقى② ئېلىشتىن ئىلگىرىلا ماك كوللوخ «ئىلگىرىكى ئەمگەكنىڭ ھەققى»گە پاتېنت ھوقۇقى ئېلىپ بولغاندى.

① مۇشۇ تومنىڭ 726-730-بەتلىرىگە قارالسۇن. —— تۇزگۇچىدىن

② مۇشۇ تومنىڭ 431-بېتىگە قارالسۇن. —— تۇزگۇچىدىن

ئىشلەپچىقىرىشقا ئەمەلىيەتتىكى ئالاقىدار ئادەملەر شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئاغزىغا كەلگەنچە جۆيلۈيدىغان مۇتەپەككۇرلىرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۇ بۇگۈنكى كۈندە بولغان ئانتاگونىيلىكنىڭ ئىجتىمائىي نىقابلىرىدىن ئايرىپ نەزەرگە ئالالمايدۇ.

ئەمگەك كۆچىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسى بېكىتىلگەن ئەھۋالدا قوشۇمچە قىممەت مىقدارى شۇ ۋاقىتتا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغان ئىشچىلارنىڭ سانىغا باغلىق بولۇپ، گەرچە ئۇلارنىڭ نىسبىتى ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان بولسىمۇ، ئىشچىلارنىڭ سانى بىلەن كاپىتال مىقدارى ئۆزئارا ماس كېلىدۇ. شۇڭا كاپىتال ئۈدا جۇغلىنىش سەۋەبىدىن كۆپەيگەنسېرى، ئىستېمال فوندى ۋە جۇغلانما فوندىغا بۆلۈنگەن قىممەت مىقدارىمۇ شۇنچە كۆپىيىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالىستلار ھەم باياشات ياشايدۇ ھەم «نەپسىنى تېخىمۇ يىغالايدۇ». ئاخىرىدا ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ئاۋانس كاپىتالنىڭ مىقدارىغا ئەگىشىپ تەڭ كېڭەيگەنسېرى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بارلىق پۈرۈنسىمۇ شۇنچە كۆچلۈك ئىشلەيدۇ.

5. ئاتالمىش ئەمگەك فوندى

بىز مەزكۇر تەتقىقات مۇساپىسىدە كاپىتالنىڭ مۇقىم مىقدار بولماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي بايلىقتىكى ئېلاستىكلىققا ئىگە، قوشۇمچە قىممەتنىڭ كىرىم ۋە ئۈستلىمە كاپىتال نىسبىتىگە بۆلۈنىشىگە ئەگىشىپ ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان بىر بۆلۈك مەبلەغ ئىكەنلىكىنى بىلدۇق.

① بىز يەنە فۇنكسىيە ئادا قىلىۋاتقان كاپىتالنىڭ مىقدارى بېكىتىلىپ بولغان تەقدىردىمۇ، كاپىتال بىرىكتۈرىلىدىغان ئەمگەك كۈچى، ئىلىم-پەن ۋە يەر(ئىقتىسادشۇناسلىقتا دېيىلۈاتقان يەر ئادەملەرنىڭ يارىدىمسىز

① مۇشۇ تومنىڭ1092-1094-بەتلىرىگە قارالسۇن. ——تۆزگۈچىدىن

تەبئىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان بارلىق ئەمگەك ئوبيېكتىنى كۆرسىتىدۇ) قاتارلىقلارمۇ كاپىتالنىڭ ئېلاستىك ئىقتىدارىغا ئايلىنىدۇ، بۇ ئىقتىدار مەلۇم چەكتە كاپىتالنى ئۆز مىقدارىغا تايانمايدىغان تەسىر دائىرىسىگە ئىگە قىلىدۇ.① بىز بۇ يەردە، ئوبوروت جەريانىدا ئوخشاش مىقداردىكى كاپىتالنى ئوخشىمايدىغان دەرىجىدە رول ئوينايدىغان ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت بارلىق شەرتشارائىتنى پۈتۈنلەي بىر ياققا قايرىپ قويىمىز. چۈنكى بىز كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ چېكىنى، شۇ ئارقىلىق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا نوقۇل ھالدا يۈز بېرىدىغان شەكىلنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغانلىقىمىز ئۈچۈن، ھازىر بار بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىدىن پايدىلىنىپ بۈۋاستە ھەم پىلانلىق ئىشقا ئاشىدىغان، تېخىمۇ ئەقىلگە سىغدىغان بارلىق بىرىكىشنى بىر ياققا قايرىپ قويىدۇق. كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق ئىجتىمائىي كاپىتالنى مۇقىم تەسىر دەرىجىسىگە ئىگە مۇقىم مىقدار دەپ قاراشقا ئەسلىدىنلا ئامراق. شۇنداقتىمۇ بۇ خىل بىر تەرەپلىمە قاراش چاكىنلارنىڭ پىرى بېرىم بېنتامنىڭ قولىدىلا، يەنى 19-ئەسىردىكى بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ ئادەتتىكچىلا زېھنى بار تېتىقسىز، ئۈچىغا چىققان مۇتەئەسسىپ، قۇرۇق گەپ سېتىشتىن باشقىنى بىلمەيدىغان مۇقەددەس پەيلاسوپلىرىنىڭ قولىدىلا دىنىي ئەقىدە بولۇپ تىكلىنىدۇ(62). بېنتامنىڭ پەيلاسوپلار ئائىلىسىدىكى ئورنى مارتىن توپپېرنىڭ شائىرلار ئائىلىسىدىكى ئورنى بىلەن ئوخشاش. ئۇ ئىككىسى پەقەت ئەنگلىيىدىلا ئاپىرىدە بولىدۇ.(63) ئۇلارنىڭ دوگمىسى بويىچە

(62) ي. بېنتام «جازالاش ۋە مۇكاپاتلاش نەزەريىسى» ئا. دومۇنبت تۆزگەن، 1826-يىل پارىژ 3-نەشرى، 2-توم 4-كتاب 2-باب.

(63) بېرم بېنتام——ئەنگلىيىگىلا خاس ھادىسە. ھەر قانداق دەۋر، ھەر قانداق دۆلەتتە چاكىنلىقتا چېكىگە يەتكەن بۇ نەرسىلەرنى ئۆز - ئۆزىدىن مەمنۇن بولغان ھالدا مۇھاكىمە قىلغان بىرمۇ پەيلاسوپ

① مۇشۇ تومنىڭ 1117-1120-بەتلىرىگە قارالسۇن. ——تۆزگۈچىدىن

بولغاندا، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ئەڭ ئادەتتىكى ھادىسىنى، مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى تۈيۈقسىز كېڭىيىش ۋە تارىيىشنى ھەتتا جۇغلانمىنىڭ ئۆزىنىمۇ پۈتۈنلەي چۈشەنگىلى بولمايمىش.(64) بېنتام ئۆزى ۋە مالتۇس، جامېس مىل، ماك كوللوخ

چىققان ئەمەس، ھەتتا پەيلاسوپمىز خرىستىئان ۋولفېرمۇ چەتتە قالمىدى. ئۇنۇم پرىنسىپى بېتنامنىڭ كەشپىياتى ئەمەس. ئۇ پەقەت ھېلۇبتىئوسنىڭ ۋە 18-ئەسىردىكى فرانسۇزلارنىڭ يۇقىرى تالانتلىق مۇھاكىملىرىنى تېنتقىسزلارچە تەكرارلىدى، خالاس. ئەگەر بىز نېمىنىڭ ئىتقا لازىملىق ئىكەنلىكىنى بىلمەكچى بولساق، ئىتنىڭ تەبئىيىتىنى بىلىشىمىز لازىم بولىدۇ. بۇ خىل تەبئىەت ھەرگىزمۇ «ئۇنۇم پرىنسىپى» ئارقىلىق قوراشتۇرۇپ چىققىلى بولمىدىغان نەرسە ئەمەس. ئەگەر بىز بۇ پرىنسىپنى ئادەمگە ئىشلىتىپ، ئادەمنىڭ بارلىق ھەرىكىتگە، پائالىيىتىگە ۋە مۇناسىۋەتلىرىگە ئۇنۇم پرىنسىپى بويىچە باھا بەرمەكچى بولساق، ئالدى بىلەن ئادەمنىڭ ئومۇمىي تەبئىتىنى، ئاندىن كېيىن ھەر بىر دەۋردە تارىخىي يوسۇندا ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلگەن ئادەملەرنىڭ تەبئىتىنى تەتقىق قىلىشىمىز لازىم. ئەمما بېنتام بۇلارغا پەرۋا قىلمىدى. ھازىرقى زامان مىشچانلىرىنى بولۇپمۇ ئەنگلىيە مىشچانلىرىنى، گۈدەكلەرچە تېنتقىسزلىق بىلەن ئۆلچەملىك ئادەملەر دەۋالدى. ئومۇمەن بۇ خىل غەلىتە ئۆلچەملىك ئادەملەرگە ۋە ئۇلارنىڭ دۇنياسىغا كېرەكلىك نەرسىلەرنىڭ ئۆزىلا كېرەكلىك ئىدى. ئۇ ئۆتمۈشكە، ھازىرغا ۋە كەلگۈسىگە مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە باھا بەردى. مەسىلەن، خرىستىئان دىنى «كېرەكلىك»، چۈنكى ئۇ جىنايى ئىشلار قانۇنىدا قانۇن تەرىپىدىن ھۆكۈم قىلىدىغان جىنايەتنى دىنىي جەھەتتىن قاتتىق مەنئىي قىلىدۇ. تەنقىد «زىيانلىق»، چۈنكى ئۇ ئېسلىزادىلەرنىڭ مارتىن تۇپپېرنىڭ ئەسەرلىرىدىن ھوزۇرلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ، ۋەھاكازا. بۇ باتۇرنىڭ دەستۇرى شۇكى، ئۇنىڭ «قەلەم تەۋرەتمەيدىغان كۈنى يوق»[425]، ئۇ ئاشۇنداق قۇرۇق گەپلىرى بىلەن بىر تالاي كىتاب يازدى. ئەگەر مەندە دوستۇم خ. ھاينېدەك غەيرەت بولغان بولسا، يېرىم ئەپەندىنى بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ دۆتلىرى ئارىسىدىكى تالانت ئىگىسى دەپ ئاتايتتىم.

(64) سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلار مۇئەييەن مىقداردىكى كاپىتال ۋە مۇئەييەن ساندىكى ئىشچىلارنى ئوخشاش كۈچكە ئىگە ۋە مەلۇم ئوخشاش سىجىللىقتا تەسىر پەيدا قىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش قورالى... دەپ قاراشقا تولىمۇ ئامراق. تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ بىردىنبىر ئاملى ئىكەنلىكىنى تەشەببۇس قىلىدىغانلار ئىشلەپچىقىرىشنى ھەرگىزمۇ كېڭەيتكىلى بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ، چۈنكى ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، خام ئەشيا ۋە ئىش قوراللىرى قاتارلىقلارنى ئالدىنئالا كۆپەيتىشكە توغرا كېلىدۇ، بۇ ئەمەلىيەتتە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالدىنئالا ئېشىشى بولمىسا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېشىشى مۇمكىن ئەمەس دېگەنلىك بىلەن باراۋەر، ياكى مۇنداقچە ئېيتقاندا، ھەرقانداق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ زادى ئېشىشى مۇمكىن ئەمەس دېگەنلىك.» (س. بېللى «پۇل ۋە ئۇنىڭ قىممىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر» 50-، 70-بەتلەر). بېللى بۇ دىنىي ئەقىدىنى ئاساسلىقى ئوبوروت جەريانى نوقتىئىنەزەردە تۇرۇپ تەنقىد قىلغان.

قاتارلىقلار بۇ دىنىي ئەقىدىدىن پايدىلىنىپ ئاقلاش مەقسىتىگە يەتتى، بولۇپمۇ كاپىتالنىڭ بىر قىسمىنى، يەنى ئۆزگىرىشچان كاپىتالنى ياكى ئەمگەك كۈچىگە ئۆزگەرتكىلى بولىدىغان كاپىتالنى مۇقىم مىقدار دەۋالدى. ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ مادىدا شەكلىدىكى مەۋجۇتلىقى، يەنى ئۇ ۋەكىللىك قىلغان ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى ياكى ئاتالمىش ئەمگەك فوندى دېگەنلەر ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ تەبىئىي چەكلىمىگە ئۇچرايدىغان ۋە بۆسۈپ ئۆتكىلى بولمايدىغان ئالاھىدە بىر قىسمى، دەپ ئويدۇرۇپ چىقىلدى. ئىجتىمائىي بايلىقتا مۇقىم مۇلۇك بولۇشنى ياكى ماددىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ فۇنكسىيىنى ئادا قىلىۋاتقان بىر قىسمى بولۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، مۇئەييەن مىقداردا جانلىق ئەمگەك بولمىسا بولمايدۇ. جانلىق ئەمگەكنىڭ بۇ مىقدارى ھۇنەر-سەنئەت تەرىپىدىن بېكىتىلىدۇ. بىراق بۇ ئەمگەك مىقدارىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە كېتىدىغان ئىشچى سانى بېكىتىلگەن بولمايدۇ، چۈنكى بۇ سان ئايرىم ئەمگەك كۈچىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش دەرىجىسىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ، بۇ ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسىمۇ بېكىتىلىپ بولغان ئەمەس، بېكىتۈبتىلگىنى پەقەت ئۇنىڭ ناھايىتى زور ئېلاستىكلىقتا ئىگە ئەڭ تۆۋەن چېكى. بۇ دىنىي ئەقىدە ئاساسلانغان پاكىت شۇكى، بىر تەرەپتىن ئىشچىلاردا ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ غەيرىي ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىستېمال بۇيۇملىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بۆلۈنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ نۇقتىنى سۈرۈشتۈرۈش ھوقۇقىنىڭ بولمايدىغانلىقى، يەنە بىر تەرەپتىن ئىشچىلارنىڭ تەلىپى ئۈچۈن كېلىپ قالغان ئاندا-ساندا ئەھۋالدىلا بايلارنىڭ «كىرىم»نى قۇربان قىلىش ھېسابىغا ئاتالمىش «ئەمگەك فوندى»نى كېڭەيتەلەيدىغانلىقىدىن ئىبارەت(65).

(65) ج. س. مىل «سىياسىي ئىقتىساد پرىنسىپلىرى»دە مۇنداق دەيدۇ: «ھازىر ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى تەقسىم قىلىش ئەمگەك بىلەن تەتۇر تاناسىپلىق ھالەتتە بولۇۋاتىدۇ: مەھسۇلاتنىڭ ئەڭ كۆپ قىسمى ئەزەلدىن ئەمگەك قىلمايدىغانلارغا، ئۇنىڭدىن ئازراق بىر قىسمى ئاتاقلا ئەمگەك قىلىدىغانلارغا تەئەللۇق بولۇپ، ئىنتايىن مىسكىن ۋە ئىنتايىن جاپالىق ئەمگەك قىلىدىغانلارغا ھېچقانچە

ئەمگەك فوندىدىكى كاپىتالنىڭ زىچلىقى ئەمگەك فوندىنىڭ ئىجتىمائىي تەبىئىي چېكىگە ئۆزگەرتىش بىر مۇنچە بىمەنە مەنداش تەكرارلىنىشنى پەيدا قىلدى. بۇنى پروفېسسور فاۋىستنىڭ مىسالى بىلەن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ، ئۇ مۇنداق دېگەن:

«بىر دۆلەتنىڭ تۇراقسىز كاپىتال(66)ى ئۇنىڭ ئەمگەك فوندىدىن ئىبارەت. شۇ سەۋەبتىن ھەر بىر ئىشچى ئېرىشىدىغان ئوتتۇرىچە مائاشنى تېپىپ چىقىش ئۈچۈن، ئاددىيلا ھالدا بۇ كاپىتالنى ئىشچىلارنىڭ سانىغا بۆلسەكلا كۆپايە»(67).

بۇ ئاۋۋال ئەمەلىيەتتە بىر ئىشچىغا بېرىلگەن مائاشنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى ھېسابلاپ چىقساق، كېيىنچە ئېيتالايمىزكى، بۇنداق قوشۇۋېتىشتىن چىققان نەتىجە پەرۋەردىگار بىلەن تەبىئەت مەجبۇرىي بەلگىلىگەن «ئەمگەك فوندى» قىممىتىنىڭ ئومۇمىي سوممىسىدىن ئىبارەت بولىدۇ، دېگەنلىكتۇر. ئاخىرىدا مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق ھېسابلاپ چىقىلغان ئومۇمىي سانىنى ئىشچى سانىغا بۆلسەكلا، ھەر بىر ئىشچىنىڭ قانچىلىك نەرسىگە ئېرىشكىنى مانا مەن دەپ ئايان بولىدۇ. بۇ ئىنتايىن ھېيلىگەرلەرچە ئۇسۇل. بۇ فاۋىست ئەپەندىنىڭ

ئاشمايۋاتىدۇ، ئەڭ كۆپ كۈچ چىقىرىپ، ئەڭ جاپالىق، ئېغىر ئىشلارنى قىلىدىغان ئەمگەكچىلەر ئەڭ ئەقەللىي تۇرمۇش كاپالىتىگىمۇ ئىگە بولالمايۋاتىدۇ. ئۇقۇشماسلىق بولماسلىقى ئۈچۈن، مەن چۈشەنچە بېرىپ ئۆتەي: ج. س. مېلغا ئوخشاش ئادەملەر كونا ئىقتىسادشۇناسلىق دىنىي ئەقىدىسى بىلەن ئۆلارنىڭ ھازىرقى زامان خاھىشى زىت بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئەلۋەتتە ئەيىبلىنىشى كېرەك. بىراق ئۆلارنى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق چاپانچىلىرى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قويۇش، بىر تاياقتا ھەيدەش ئادىللىق بولمايدۇ.

(66) بۇ يەردە مەن ئوقۇرمەنلەرگە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتمەكچىمەن: ئۆزگىرىشچان كاپىتال بىلەن ئۆزگەرمەس كاپىتال دېگەن بۇ ئىككى كاتېگورىيىنى ئەڭ ئاۋۋال مەن قوللانغان①. ئادام سمىتتىن بۇيانقى سىياسىي ئىقتىسادتا بۇ ئىككى كاتېگورىيىدىكى بەلگىلىمەلەر ئوبوروت جەريانىدا ھاسىل بولغان شەكىلدىن پەرقلەندۈرۈلگەن، يەنى تۇراقلىق كاپىتال بىلەن تۇراقسىز كاپىتالنىڭ پەرقى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن. بۇ مەسىلە توغرىلىق كىتابىمىزنىڭ 2-قىسىم 2-بۆلۈمىدە[426] تېخىمۇ تەپسىلىي توختىلىمىز.

(67) كامبرىج ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سىياسىي ئىقتىساد پروفېسسورى خ. فاۋىستنىڭ «ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى» دىن1865-يىل لوندون نەشرى،120-بەتكە قارالسۇن.

① مۇشۇ تومنىڭ 373-395-بەتلىرىگە قارالسۇن. ـــ تۈزگۈچىدىن

تىنماي بىر يوللا :

«ئەنگلىيىدە ھەر يىلى جۇغلانغان بايلىق ئىككى قىسمىغا بۆلۈندۇ، بۇنىڭ بىر قىسمى ئەنگلىيە سانائىتىنى قامداشقا ئىشلىتىلىدۇ. يەنە بىر قىسمى چەتئەللەرگە چىقىرىلىدۇ... دۆلەت سانائىتىگە ئىشلىتىلىدىغان ئاشۇ بىر قىسىم جۇغلانما شۇ دۆلەت ھەر يىلى جۇغلىغان بايلىقنىڭ ھېچقانچە بىر قىسمىنى ئىگىلىمەيدۇ(68)، دېيىشگە توسالغۇ بولالمايدۇ.»

بۇلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەنگلىيە ئىشچىلىرىدىن ھېچقانداق قىممەتداش تۆلىمەي تۇرۇپ ئىگىلۋېلىنغان ھەمدە يىلمۇ-يىل ئېشىۋاتقان ئوشۇق مەھسۇلاتنىڭ زور بىر قىسمى ئەنگلىيىنىڭ ئۆزىدە ئەمەس، بەلكى چەتئەللەردە كاپىتاللاشىدۇ. بىراق ئۇستىلمە كاپىتالغا قوشۇپ چىقىرىلىدىغانلىرى ئىچىدە بېنتام ۋە پەرۋەردىگار كەشپ قىلغان «ئەمگەك فوندى» نىڭمۇ بىر قىسمى بار(69).

(68) يۇقىرىغا ئوخشاش، 122-، 123-بەتلەرگە قارالسۇن.

(69) شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ھەر يىلى ئەنگلىيىدىن چەتئەللەرگە كاپىتالال چىقىرىلىپ قالماي، ئۆچمەنلەر شەكىلدە ئىشچىلارمۇ چىقىرىلىدۇ. ئەمما بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلۇۋاتقىنى كۆچمەنلەرنىڭ ئۆزىگە خاس مال-مۈلكى[427] ئەمەس، بۇ كۆچمەنلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى ئىشچى ئەمەس. ئىجارىكەش دېھقانلارنىڭ ئوغۇللىرى ئۆلارنىڭ ئىچىدە ناھايىتى كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ. ئەنگلىيە ئۆسۈمنى دەپ ھەر يىلى چەتئەللەرگە چىقىرىدىغان ئۇستىلمە كاپىتالنىڭ شۇ يىللىق جۇغلانما بىلەن بولغان نىسبىتى ھەر يىلى چىقىرىلىدىغان كۆچمەنلەر سانى بىلەن ئاھاللەرنىڭ ھەر يىللىق كۆپىيىدىغان سانى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەتنىڭ زور دەرىجىدە كۆپ.

23-باب
كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى

1. كاپىتالنىڭ قۇرۇلمىسى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، ئەمگەك كۈچىگە بولغان تەلەپنىڭ جۇغلانمىنىڭ ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ ئېشىپ بېرىشى

بىز بۇ بابتا كاپىتالنىڭ ئېشىپ بېرىشىنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تەقدىرىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى تەتقىق قىلىمىز. كاپىتالنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ئۇنىڭ جۇغلىنىش جەريانىدىكى ئۆزگىرىشلەر بۇ تەتقىقاتىمىزدىكى ئەڭ مۇھىم ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كاپىتالنىڭ قۇرۇلمىسىنى قوش مەنادا چۈشىنىش كېرەك. قىممەت جەھەتتىن قارىغاندا، كاپىتالنىڭ قۇرۇلمىسى كاپىتالنىڭ ئۆزگەرمەس كاپىتالغا ۋە ئۆزگىرىشچان كاپىتالغا بۆلۈنۈش نىسبىتىگە ياكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى ۋە ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى يەنى ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسىغا بۆلۈنۈش نىسبىتىگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا رول ئويناىدىغان مادىدا جەھەتتىن قارىغاندا، ھەرقانداق كاپىتال ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن جانلىق ئەمگەك كۈچلىرىگە بۆلۈنىدۇ؛ كاپىتالنىڭ بۇنداق قۇرۇلمىسى ئىشلىتىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى بىلەن شۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك

مىقدارى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەتكە قاراپ بەلگىلىنىدۇ. مەن ئالدىنقى قۇرۇلمىنى كاپىتالنىڭ قىممەت قۇرۇلمىسى، كېيىنكى قۇرۇلمىنى كاپىتالنىڭ تېخنىكىۋى قۇرۇلمىسى دەپ ئاتايمەن. بۇ ئىككى قۇرۇلما ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. بۇ مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، مەن كاپىتالنىڭ تېخنىكىۋى قۇرۇلمىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان ھەمدە تېخنىكىۋى قۇرۇلمىنىڭ ئۆزگىرىشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كاپىتالنىڭ قىممەت قۇرۇلمىسىنى كاپىتالنىڭ ئورگانىك قۇرۇلمىسى دەپ ئاتايمەن. ئومۇمەن كاپىتال قۇرۇلمىسى دەپ ئاددىيلا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن يەرلەردىكى قۇرۇلمىنى ھامان كاپىتالنىڭ ئورگانىك قۇرۇلمىسى دەپ چۈشىنىش كېرەك.

مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىغا سېلىنغان نۇرغۇنلىغان ئايرىم كاپىتال قۇرۇلما جەھەتتىن بىر-بىرىدىن ئازدۇر-كۆپتۇر پەرق قىلىدۇ. مۇشۇ كاپىتاللارنىڭ ئايرىم-ئايرىم قۇرۇلمىلىرىنى تەڭلەشتۈرۈش ئارقىلىق بۇ ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىدىكى ئومۇمىي كاپىتالنىڭ قۇرۇلمىسىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئاخىرىدا، بارلىق ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى ئوتتۇرىچە قۇرۇلمىلارنى ئومۇمىي جەھەتتىن تەڭلەشتۈرۈش ئارقىلىق بىر مەملىكەتنىڭ ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ قۇرۇلمىسىنى بىلگىلى بولىدۇ، بىز تۆۋەندە تېگىشىتەكتىدىن ئېيتقاندا مۇشۇنداق قۇرۇلما ئۇستىدىلا توختىلىمىز.

كاپىتالنىڭ ئېشىپ بېرىشى كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان تەركىبىي قىسمىنىڭ، يەنى ئەمگەك كۈچىگە ئايلىنىدىغان تەركىبىي قىسمىنىڭ ئېشىپ بېرىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇستىلىمە كاپىتالغا ئايلىنىدىغان قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىنىڭ ھامان ئۆزگىرىشچان كاپىتالغا، يەنى ئۇستىلىمە ئەمگەك فوندىغا ئايلىنىپ تۇرۇشىغا توغرا كېلىدۇ. بىز كاپىتالنىڭ قۇرۇلمىسى ئۆزگەرمەيدۇ، يەنى مەلۇم مىقداردىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ياكى ئۆزگەرمەس كاپىتالنى ھەرىكەتكە

كەلتۈرۈش ئۈچۈن باشتىن-ئاياغ ئوخشاش مىقداردىكى ئەمگەك كۈچى كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا باشقا ئەھۋاللارمۇ ئۆزگەرمەيدۇ دەپ پەرەز قىلايلى، مۇشۇنداق بولغاندا، ئەمگەككە بولغان تەلەپ ۋە ئىشچىلارنىڭ تىرىكچىلىك فوندى روشەنكى، كاپىتالنىڭ ئېشىپ بېرىش نىسبىتى بويىچە ئېشىپ بارىدۇ، يەنە كېلىپ كاپىتال قانچە تېز ئاشسا، ئۇلارمۇ شۇنچە تېز ئاشىدۇ. چۈنكى كاپىتال ھەر يىلى قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ بىر قىسمى ھەر يىلى دەسلەپكى كاپىتالغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ، كۆپەيگەن بۇ مىقدارنىڭ ئۆزى فۇنكسىيە ئۆتەۋاتقان كاپىتال كۆلىمىنىڭ كېڭىيىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ ھەر يىلى ئېشىپ بارىدۇ، ئاخىردا، بېيىشقا ئىنتىلىدىغان ئالاھىدە ھەۋەسنىڭ تەسىرى ئاستىدا، ئالايلۇق، يېڭىدىن ئەۋج ئالغان ئىجتىمائىي ئېھتىياجنىڭ تۈرتكىسى بىلەن يېڭى بازار، يېڭى مەبلەغ ساھەسى قاتارلىقلار بارلىققا كەلگەن ئەھۋالدا، قوشۇمچە قىممەتنىڭ يېكى ئوشۇق مەھسۇلاتنىڭ كاپىتال بىلەن دارامەتكە بۆلۈنۈش نىسبىتى ئۆزگەرسىلا، جۇغلانمىنىڭ كۆلىمى توساتتىن كېڭىيىپ كېتىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتال جۇغلاشقا بولغان ئېھتىياج ئەمگەك كۈچىنىڭ يېكى ئىشچى سانىنىڭ ئېشىشىدىن ئېشىپ كېتىدۇ، ئىشچىلارغا بولغان ئېھتىياج ئىشچىلارنىڭ تەمناتىدىن ئېشىپ كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىش ھەققى ئۆسىدۇ. يۇقىرىدىكى پەرەزدە ئۆزگىرىش بولمىسلا، بۇنداق ئەھۋال بەربىر كېلىپ چىقماي قالمايدۇ. يالالنما ئىشچىلار يىلمۇيىل كۆپىيىپ بارىدۇ، شۇڭا كاپىتال جۇغلاش ئېھتىياجى ئادەتتىكى ئەمگەك تەمناتىدىن ئېشىپ كېتىپ، ئىش ھەققى ئۆسىدىغان مۇنداق ئەھۋال ھامان يۈز بەرمەي قالمايدۇ. پۈتكۈل 15-ئەسىردە ۋە 18-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئەنگلىيىدە بۇ جەھەتتىكى زارلىنىشلار ئاڭلىنىپ تۇراتتى. لېكىن، يالالنما ئىشچىلارنىڭ تىرىكچىلىك قىلىشىغا ۋە كۆپىيىشگە ئازدۇر-كۆپتۇر پايدىلىق بولغان بۇ ئەھۋال كاپىتالىستىك

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تۈپ خاراكتېرىنى قىلچە ئۆزگەرتەلمەيدۇ. ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش كاپىتال مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزىنى، يەنى بىر تەرەپتىن كاپىتالىستلارنى، يەنە بىر تەرەپتىن يالالنما ئىشچىلارنى ئۈزلۈكسىز تەكرار ھاسىل قىلىپ تۇرىدۇ؛ ئوخشاشلا، كۆلىمى كېڭەيگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش يېكى جۇغلانما كۆلىمى كېڭەيگەن كاپىتال مۇناسىۋەتلىرىنى يەنى بىر قۇتۇپتا تېخمۇ كۆپ يېكى تېخمۇ چوڭ كاپىتالىستلارنى، يەنە بىر قۇتۇپتا تېخمۇ كۆپ يالالنما ئىشچىلارنى تەكرار ھاسىل قىلىپ تۇرىدۇ. ئەمگەك كۈچىنىڭ كاپىتالدىن ئايرىلماسلىقىغا، قىممەتنى ئاشۇرۇشنىڭ ۋاستىسى سۈپىتىدە كاپىتالغا ئۈزلۈكسىز قوشۇلۇپ تۇرۇشىغا توغرا كېلىدۇ، ئۇنىڭ كاپىتالغا بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى ئۇنىڭ تۇرۇپ بۇ كاپىتالستقا، تۇرۇپ ئۇ كاپىتالستقا سېتىلىپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈنلا ئاشكارىلانماي قالىدۇ، شۇڭا ئەمگەك كۈچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى ئەمەلىيەتتە كاپىتالنىڭ ئۆزىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىدىكى بىر ئاملدۇر. دېمەك، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى پرولېتارىياتنىڭ كۆپىيىشى دېمەكتۇر.(70)①

(70) كارل ماركس «يالالنما ئەمگەك ۋە كاپىتال». ــ«ئاممىنىڭ زۇلۇمغا ئۇچراش دەرىجىسى ئوخشاش بولغان ئەھۋال ئاستىدا، بىر دۆلەتتە پرولېتارلار قانچە كۆپەيسە، بۇ دۆلەت شۇنچە باي بولىدۇ.» (كولىن«سىياسىي ئىقتىساد. ئىنقىلاب ۋە ئاتالمىش سوتسىيالىستىك ئۇتوپىيىنىڭ كېلىش مەنبەسى» 1857-يىل پارىژ نەشرى، 3-توم 331-بەت). «پرولېتار»نى ئىقتىسادشۇناسلىقتا «كاپىتال»نى ھاسىل قىلىدىغان ۋە كۆپەيتىدىغان يالالنما ئىشچىلار دەپلا چۈشىنىشكە بولىدۇ، ئۇلار پەقەت «كاپىتال جانابلىرى» (بىكىر بۇنداق ئادەملەرنى ئەشۇنداق ئاتايتتى) نىڭ قىممىتىنى ئاشۇرۇش ئېھتىياجى ئوشۇقچە ئىش بولۇپ قالغاندىلا، كوچىغا ھەيدەپ چىقىرىلىدۇ. «ئىپتىدائىي ئورمانلىقلاردىكى كەسىلمەن، ئاجىز پرولېتارلار» روشەرنىڭ خىيالدىكى ئاجايىپ فانتازىيىدۇر. ئىپتىدائىي ئورمان كىشىلىرى ئىپتىدائىي ئورمانىنىڭ ئىگىسى، ئۇلار ئورانگوتانغا ئوخشاش قىلچىمۇ تەپ تارتماستىن ئىپتىدائىي ئورمانىنى ئۆزىنىڭ مال-مۈلكى دەپ قارايدۇ. بۇنىڭدىن ئۇلارنى پرولېتار دېيىشكە بولمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئۇلار ئىپتىدائىي ئورمانىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلماي،

① مۇشۇ تومنىڭ 1107-1122-بەتلىرىگە قارالسۇن. ــ تۈزگۈچىدىن

كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىقتا بۇ قائىدە ناھايىتى ئېنىق بولسىمۇ، يۇقىردا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئا. سمىت، ريكاردو قاتارلىق كىشىلەر ھەتتا خاتا ھالدا جۇغلانمىنى ئوشۇق مەھسۇلاتتىكى پۇتۇنلەي كاپيتاللاشقانلىقى قىسمىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىشچىلىرى تەرىپىدىن ئىستېمال قىلىنىدىغانلىقى ياكى بۇ قىسمىنىڭ ئۇستىلمە ياللانما ئىشچىلارغا ئايلىنىدىغانلىقى بىلەن ئاددىلاشتۇرۇپ قويىدى.① جون بېللېرس 1696-يىلى يەنە مۇنداق دېگەن:

«بىر كىشىنىڭ 100 مىڭ ئاكر يېرى، 100 مىڭ فوند ستېرلىڭ پۇلى ۋە 100 مىڭ تۇياق مېلى بار دەپ قىياس قىلساق، ئەمما ئۇنىڭ بىرمۇ ئىشچىسى بولمىسا، ئۇنداقتا بۇ باي كىشى ئۆزى ئىشچى بولماي نېمە؟ ئىشچىلار باشقىلارنى بېيىتىدىغان كىشىلەر بولغاچقا، ئىشچىلار قانچە كۆپ بولسا، بايلارمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ... نامراتلارنىڭ ئەمگىكى—بايلارنىڭ بايلىقى مەنبەسى»(71)

ئوخشاشلا، بېرناردى ماندېۋىلمۇ 18-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مۇنداق دېگەنىدى:

«مال-مۈلۈك تولۇق كاپالەتكە ئىگە جايدا، پۇل بولمىسىمۇ بىرقەدەر ئاسان تۇرمۇش كەچۈرگىلى بولىدۇ، ئەمما نامراتلار بولمىسا بولمايدۇ. چۈنكى كىم ئەمگەك قىلىدۇ؟... ئىشچىلارنى ئاچلىقتىن خالاس قىلىش كېرەك، لېكىن ئۇلارنى مەبلەغ توپلاشقا بولىدىغان ھەرقانداق نەرسىگە

ئېتىدائىي ئورمان ئۇلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغان چاغدىلا، ئۇلار پرولېتار بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ساغلاملىق ئەھۋالىغا كەلسەك، ئۇلارنى ھازىرقى زامان پرولېتارلىرىنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالىغا سېلىشتۇرغىلى پۇتۇنلەي مۇمكىن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنى سەپلىس ۋە چاشقان يارىسى كېسىلىگە گىرىپتار بولغان «ئاقسۆڭەكلەر»نىڭ سالامەتلىك ئەھۋالىغا سېلىشتۇرۇشقىمۇ بولىدۇ. بىراق، ۋىلگېلم روشېر ئەپەندى ئېتىدائىي ئورمان دېگەندە، ئۇنىڭ يۇرتى لىۋونىيۇرگىدىكى چاتقاللىقنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

(71) جون بېللېرس «ھەممىگە ياراملىق قول سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكى ئەمگەك ئىنستىتۇتى قۇرۇش توغرىسىدىكى تەكلىپ» 1696-يىل لوندون نەشرى، 2-بەت.

① مۇشۇ تومنىڭ 1088-1120-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

ئىگە قىلماسلىق لازىم. ئەگەر مەلۇم جايدا ئەڭ تۆۋەن سىنېقا مەنسۇپ بىرەر كىشى بولسا، ئۇ پەۋقۇلئاددە ئىشچانلىقى ۋە ئاچلىققا بولغان چىدامليقى بىلەن ئۆزى ئۆسكەن ئەشۇ مۇھىتتىن قۇتۇلماقچى بولسا، ھەرقانداق كىشى ئۇنىڭغا توسالغۇ بولماسلىقى كېرەك. چۈنكى جەمئىيەتتە ھەربىر كىشى، ھەربىر ئائىلە ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئىقتىسادچىل بولۇشنى ئىنكار قىلماسلىق ئەڭ ئاقىلانە چارىدۇر؛ لېكىن بارلىق باي مىللەتكە پايدىلىق بولىدىغنى، نامراتلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى مەڭگۈ ئىشسىز قالدۇرماسلىق، لېكىن ئۇلارنى تاپقان پۇلىنى خەجلەپ تۈگىتىۋېتىدىغان قىلىپ قويۇشتىن ئىبارەت... ھەر كۈنلۈك ئەمگىكىگە تايىنىپ كۈن كەچۈردىغان كىشى ئۇچۇن ئېيتقاندا، نامراتلىق ئۇلارنى خىزمەت قىلىشقا قوزغايدۇ، بۇنداق نامراتلىقنى پەسەيتىش ئاقىلانىلىك، بۇنداق نامراتلىقنى پۇتۇنلەي تۈگىتىش ئەخمەقلىق ھېسابلىنىدۇ. مۇڭلۇق ئىش ھەققى بېرىش—ئىشچىلارنىڭ تىرىشچانلىقىنى قوزغاشتىكى بىردىنبىر ۋاستە. ئىش ھەققى بەك تۆۋەن بولۇپ قالسا، ئۇ ئىشچىلارنى ئۆز تەبىئىيتىگە يارىشا ياكى چۈشكۈنلەشتۈرۈپ قويىدۇ، ياكى ئۈمىدسىزلەندۈرۈپ قويىدۇ، ئىش ھەققى بەك يۇقىرى بولۇپ قالسا، ئۇلارنى تەكەببۇر ۋە جاپادىن قاچىدىغان قىلىپ قويىدۇ... يۇقىرىقى چۈشەندۈرۈشتىن شۇنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇكى، قوللۇقتىكى مەجبۇت بولۇشنىڭ يول قويمايدىغان ئەركىن مىللەت ئىچىدە، كۆپلىگەن ئىشچان نامراتلار ئەڭ ئىشەنچلىك بايلىق ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار يەنە دېگىز-قۇرۇقلۇق ئارمىيىلىرىنى تولۇقلاپ تۇرىدىغان مەڭگۈ قۇرىماس بۇلاق. ئۇلار بولمىسا، ھەرقانداق راھەتپارىغەت بولمايدۇ، ھەرقانداق بىر دۆلەتنىڭ مەھسۇلاتىدىن پايدا ئېلىش ئۇچۇن پايدىلانغىلى بولمايدۇ. جەمئىيەتنى (ئەلۋەتتە ئەمگەكچى بولمىغان جەمئىيەت) بەختكە ئېرىشتۇرۇش، خەلقنى ئېچىنارلىق بولسىمۇ ئۆز ھالىدىن ئۆزى رازى بولىدىغان قىلىش ئۇچۇن، كۆپ سانلىق كىشىلەرنى نادان ھەم نامرات ھالەتتە قالدۇرۇش كېرەك. بىلىم بىزدە تېخىمۇ چوڭ ۋە تېخىمۇ كۆپ ئارزۇ پەيدا قىلدى، ئەمما ئادەمنىڭ ئارزۇسى ئازايغانسېرى، ئۇلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش شۇنچە ئاسان بولىدۇ.»(72)

جۇغلانما جەريانىدىكى مېخانىزمنىڭ ئۆزى كاپيتالنى ئاشۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، «ئىشچان كەمبەغەل»لەرنىڭ يەنى ياللانما ئىشچىلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىدىغانلىقنى، بۇ ياللانما ئىشچىلارنىڭ

(72) ب. ماندېۋىل («ھەسەل ھەرىسى ھەققىدە مەسەل» 1728-يىل لوندون 5-نەشرى، قوشۇمچە ئىزاھات 212، 213، 328-بەتلەر)—«تېجەشلىك ياشاش بىلەن ئۆزلۇكسىز ئەمگەك قىلىش كەمبەغەللەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، ماددىي جەھەتتىن بەخت(ئۇ خىزمەت كۇنىنى ئىمكانقەدەر ئۇزارتىشنى ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىمكانقەدەر ئازايتىشنى كۆرسىتىدۇ) بولغا مېڭىشنى، دۆلەت (يەنى پومېشچىك، كاپيتالىست ۋە ئۇلارنىڭ سىياسىي دائىرىسىدىكى ئېسىلزادىلىرى بىلەن ۋاكالەتچىلىرى) ئۇچۇن ئېيتقاندا، بېيىش يولغا مېڭىشنى كۆرسىتىدۇ.» («قول سانائەت ۋە سودا ھەققىدە» 1770-يىل لوندون نەشرى، 54-بەت)

ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى كۇندىن-كۈنگە ئېشىپ بارىدىغان كاپىتالنىڭ كۇندىن-كۈنگە ئېشىپ بارىدىغان ئېشىش كۈچىگە ئايلاندۇرماي ئامالى يوقلۇقىنى ھەمدە بۇ ئارقىلىق ئۆلار ئۆزلىرى بارلىققا كەلتۈرگەن، لېكىن پېرسوناللاشقان كاپىتالستىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولغان مەھسۇلاتنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى ئەبەدىيلەشتۈرىدىغانلىقىنى ماندىۋېلىدىن ئىبارەت سەممىي ۋە كاللىسى ئوچۇق بۇ ئادەم تېخى چۈشەنمەيدۇ. سېر ف. م. ئىدېن ئۆزىنىڭ «كەمبەغەللەرنىڭ ئەھۋالى ياكى ئەنگلىيە ئەمگەكچىلەر سىنىپىنىڭ تارىخى» دېگەن ئەسىردە بۇنداق بېقىندىلىق مۇناسىۋەت ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

بىزنىڭ بۇ يېرىمىزدە، ئېھتىياجنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئەمگەك قىلىش زۆرۈر، شۇنىڭ ئۈچۈن، جەمئىيەتتە كەم دېگەندە بىر قىسىم كىشىلەر ھارماي-تالماي ئەمگەك قىلىشى كېرەك... لېكىن ئەمگەك قىلمايدىغان بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئىختىيارىدا تىرىشچانلىقى بىلەن ئالغان مەھسۇلاتى بولىدۇ. بۇ مۇلۈكدارلارنىڭ بۇنداق ئىمكانىيەتكە ئىگە بولۇشىغا پەقەت مەدەنىيلىك ۋە تەرتىپلا سەۋەب بولىدۇ؛ ئۇلار پۈتۈنلەي شەھەر ئاھالىسى تۈزۈمىدىن يارىتىلغان نەرسىدۇر(73). چۈنكى بۇنداق تۈزۈم ئەمگەك قىلىشتىن باشقا ئۇسۇللار بىلەنمۇ ئەمگەك مېۋىسىنى ئىگىللەۋېلىشقا بولىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. مال-مۇلۈككە مۇستەقىل ئىگىدارلىق قىلىدىغان كىشى مال-مۇلۈككە ئىگىدارلىق قىلىشقا مۇۋەپپەق بولۇشتا باشقىلارنىڭ ئىقتىدارىدىن ئەسلا يۇقىرى بولمىغان ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىغا ئەمەس، بەلكى پۈتۈنلەي دېگۈدەك باشقىلارنىڭ ئەمگىكىگە تايىنىدۇ؛ بايلارنىڭ كەمبەغەللەرگە ئوخشىمايدىغان يېرى ئۇلارنىڭ يەرگە ۋە پۇلغا ئىگە بولغانلىقىدا ئەمەس، ئەمگەكنى باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولغانلىقىدا... كەمبەغەللەرگە ئۇلارنى پەسكەش ياكى قۇلغا ئوخشاش ياشايدىغان ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويۇش ئەمەس، بەلكى ئۇلارنى راھەت ۋە ئازادە بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋىتكە ئىگە قىلىش ماس كېلىدۇ، مال-مۇلۈككە ئىگە كىشى ئۆچۈن ئېيتقاندا، ئۆزلىرى ئۈچۈن ئەمگەك قىلىدىغان كىشىلەر ئالدىدا تولۇق تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان ۋە ئابرۇيلۇق بولۇش ماس كېلىدۇ... ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتىنى بىلىدىغان ھەر بىر ئادەم شۇنى

(73) ئىدېن «شەھەر ئاھالىسى تۈزۈمى» كىم يارىتقان نەرسە ئىكەن؟ دەپ سوئال قويۇشى لازىم ئىدى، ئۇ قانۇنىي خام خىيال كۆز قارىشى ئاساسىدا، قانۇننى مادىدىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ مەھسۇلى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى قانۇننىڭ مەھسۇلى دەپ قارايدۇ. لېنگې «قانۇن روھى دېگىنىمىز مۇلۈكچىلىك ھوقۇقى دېگەنلىكتۇر»[428] دېگەن بىر جۈملە سۆزنى ئىشلىتىپ، مونتېسكىنىڭ خىيالىي «قانۇن روھى»نى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ.

چۈشىنىدۇكى، ئىشچىلارنىڭ ئۆز تۇرمۇشىنى خۇشال-خۇرام ئۆتكۈزۈشىدە بۇنداق بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بولۇشى زۆرۈر.»(74)

گېزى كەلگەندە شۇنى ئېيتىپ قويۇش كېرەككى، ئادام سىمىتنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئىچىدە، پەقەت سېر ف. م. ئىدېنلا 18-ئەسىردە خېلى مۇھىم نەتىجىلەرگە ئېرىشتى.(75)

(74) ئىدېن «كەمبەغەللەرنىڭ ئەھۋالى ياكى ئەنگلىيە ئەمگەكچىلەر سىنىپىنىڭ تارىخى» 1-توم، 1-بۆلۈم، 1-باب 1-، 2-بەتلەر ۋە كىرىش سۆز 20-بەت.

(75) ناۋادا ئوقۇرمەنلەر 1798-يىلى «نوپۇس پرىنسىپى»نى ئېلان قىلغان مالتۇسنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىزنى ئېسىمىزگە سالماقچى بولسا، مەنمۇ شۇنى سىلەرنىڭ ئېسىگىلارغا سېلىپ قويايكى: ئۇنىڭ بۇ كىتابىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى نۇسخىسى دېفو، سېر جېمس ستيۇئارت، تائۇنسېند، فرانكلىن، ئۇئۇللېس قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىن كۆچۈرۈپ ئېلىنغان باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدەك يۇزەكى مەشىق ۋە پوپلارچە قۇرۇق گەپ بىلەن ھەيۋە قىلماقتىن باشقا نەرسە ئەمەس، بۇنىڭدا ئۆزى مۇستەقىل پىكىر يۈرگۈزگەن بىرەر مەزمۇنمۇ يوق. بۇ كىتابچىنىڭ بىر مەزگىل زىلزىلە پەيدا قىلىشىغا پۈتۈنلەي پارتىيەگۈرۇھلارنىڭ مەنپەئىتى سەۋەب بولغان. فرانسىيە ئىنقىلابى برىتانىيە پادىشاھلىقىدا قىزغىن قوغدىغۇچىسىنى تاپقان؛ 18-ئەسىردە تەدرىجىي توقۇپ چىقىلغان ۋە ئارقىدىنلا بىر قېتىملىق غايەت زور ئىجتىمائىي كرىزىس داۋامىدا ماختاپ كۆككە كۆتۈرۈپ تەشۋىق قىلىنىپ كوندورسى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەلمىتىلىرىغا تاقابىل تۇرۇشتىكى ھېچقانداق چاتاق چىقمايدىغان زەھەرسىزلەندۈرۈش دورىسى قىلىنغان «ئاھالە پرىنسىپى»نى ئەنگلىيە ئولىگارخ ھۆكۈمىتى ئىنسانلار تەرەققىياتى ئۈستىدە ئىزدىنىدىغان بارلىق ئارزۇلارنى ئەڭ ئۇنۇملۇك يوقىتىدىغان پرىنسىپ دەپ قارىدى ھەمدە قىزغىن ئالقىشلىدى. مالتۇس ئۆزىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىدىن قاتتىق ھەيران قالدى، شۇنىڭ بىلەن بەزى يۇزەكى ئەپلەپسەپلەپ قۇراشتۇرۇپ چىققان ماتېرىياللارنى ئەسلىدىكى نۇسخىغا كىرگۈزدى، يەنە ئۇنىڭغا ئازراق يېڭى نەرسىلەرنى قوشتى، ئەمما بۇ قوشقان نەرسىلەر مالتۇس بايقىغان نەرسىلەر ئەمەس، بەلكى ئۇ باشقىلارنىڭ نەرسىسىنى ئىگىلەپ ئۆزىنىڭ قىلىۋالدى. گېزى كەلگەندە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مالتۇس گەرچە ئەنگلىيە دۆلەت دىنى ئالىي چېركاۋ مەزھىپىنىڭ [9] پوپى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ توي قىلماي بىر ئۆمۈر مۇناخ بولۇشقا قەسەم بەرگەن. بۇ دەل پروتېستانتلار كېمبرىج ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تەتقىقاتچىسى بولۇش لاياقىتىگە ئىگە بولۇشىنىڭ بىردىنبىر شەرتى ئىدى. «نىكاھلىق بولغانلار بۇ كومىتېتقا ئەزا بولالمايتتى. ھەرقانداق ئەزا نىكاھلىق بولغان ھامان ئەزالىقتىن قالاتتى.» («كېمبرىج ئۇنىۋېرسىتېتى كومىتېت دوكلاتى» 172-بەت) بۇ ھال مالتۇسنى پروتېستانت دىنىنىڭ باشقا پوپلىرىدىن پەرقلەندۈرۈشتە پايدىلىق ئورۇنغا ئىگە قىلدى، چۈنكى باشقا پروتېستانت پوپلىرى

يۇقىردا پەرەز قىلىنغاندەك ئىشچىلارغا هەممىدىن بەكرەك پايدىلىق بولغان جۇغلاش شارائىتىدا، ئىشچىلارنىڭ كاپىتالغا بولغان بېقىندىلىق

كاتولىك دىنىنىڭ راهىبلارنىڭ ئۆمۈر بويى نىكاهلىق بولماسلىق توغرىسىدىكى مۇقەددەس نەسىهەت سۆزلىرىنى چۆرۈپ تاشلاپ هەمده «كۆپ پەرزەنتلىك بولۇش-كۆپىيىش»[429] دېگەن ۋەسىيەتنى ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس كىتابىدا بەلگىلەنگەن ۋەزىپە دەپ بىلدى، نەتىجىده هەممە يەردە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ئۈچۈن تولىمۇ ئېتىبارسىز تۆهپىلەرنى قوشتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئىشچىلار سىنىپىغا «ئاهالە پرىنسىپى»نى تەشۋىق قىلدى ۋە چۈشەندۈردى. مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغىنى شۇكى: ئۇقتسادشۇناسلىقتا رەزىللىك بىلەن تەقلىد قىلىپ ياساپ چىقىلغان ئەسلىدىكى جىنايەت، ئادەم ئاتا ئالمىسى، «تەقەززالىق ئېچىدىكى شەهۋانىي نەپس»نى، پوپ تائۇنسېند قىزىق گەپ بىلەن «كۆپىدوننىڭ ئوقيا ئوقىنى گاللاشتۇرۇپ قويغان تۈرلۈك توسالغۇلار» دەپ ئاتىدى—بۇ نازۇك مەسىلىنى بۇرۇنمۇ ۋە هازىرمۇ پروتېستانت ئىلاهىيەتشۇناسلىقى ياكى توغرىسىنى ئېيتقاندا پروتېستانت چېركاۋىدىكى تۆرىلەر مونوپول قىلىۋالغانىدى. ۋېبىتسىيىلىك روهانىي ئورتېستىندىن ئىبارەت بۇ ئىجادىي پىكىر قىلىدىغان ئەقىللىق يازغۇچىدىن باشقا، كۆپ ساندىكى نوپۇس مۇلاهىزىچىلىرىنىڭ هەممىسى پروتېستانت پوپلىرىدىن ئىدى. مەسىلەن: بروكنېر، ئۇ 1767-يىلى لېيدېندا نەشر قىلدۇرغان «هايۋانات دۇنياسى هەققىده» دېگەن كىتابىدا هازىرقى زامان نوپۇس نەزەرىيىسىنى چالا قويماي ناهايىتى تەپسىلىي بايان قىلغان، بۇ كىتابنىڭ ئىدىيىسى كېيىنكى ئۆزىنىڭ ئوقۇغۇچىسى جانابى مرابو ئوتتۇرىسىدىكى مۇشۇ تېما توغرىسىدىكى بىر قېتىملىق قىسقا تالاش-تارتىشتىن ئىلىنغان[430]، كېيىنكىلىرى بولسا پوپ ئۇئۇللىپس، پوپ تائۇنسېند، پوپ مالتۇس ۋە ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئارخىيوپ ت. چالمېرسلار بولدى، بۇ مەزهەبنىڭ ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان بەزى پوپ ۋە ئەدىبلىرى ئۆستىده سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ هاجىتى يوق. سىياسىي ئۇقتساد ئىلمىنى گوببس، لوك، يۇمغا ئوخشاش بىرتۇركۇم پەيلاسوپلار شۇنىڭدەك توماس مور، تېمپل، سېۋللى، د. ۋىنت، نورس، لۇ. ۋاندېرلىنت، كانتىلئون، فرانكلىنگە ئوخشاش بىر تۇركۇم سودىسانائەتچىلەر ۋە سىياسىي ئەربابلار هەممىدىن بۇرۇن تەتقىق قىلدى، بولۇپمۇ پېتتى، باربون، ماندېۋىل، كۇسنايغا ئوخشاش بىر تۇركۇم دوختۇرلار نەزەرىيە جەهەتته تەتقىقات ئېلىپ باردى هەمده غايەت زور مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. هەتتا 18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، شۇ چاغدىكى بىر داڭلىق ئۇقتسادشۇناس پوپ تېككېر ئەپەندى يەنە ئۆزىنى پۇل-مال تەتقىقاتى ئېلىپ بارغانلىقى بىلەن ئاقلىغانىدى. كېيىن، دەل «ئاهالە پرىنسىپى»نىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، پروتېستانت پوپلىرىنىڭ كۆنى تۇغۇلدى. ئاهالىنى بايلىقنىڭ ئاساسى دەپ قارايدىغان هەمده ئادام سىمتقا ئوخشاش پوپلارنىڭ كېلىشتۇرگىلى بولمايدىغان دۈشمىنى بولغان پېتتى بۇ رەزىل ئىشتىراكچىلارنى ئالدىن بايقىغاندەك: «ئادۇوكاتلار ئاچلىقتىن ئۆلگەن جايدا قانۇن ئەڭ راۋاجلانغانغا ئوخشاش، راهىبلار ئەڭ تەرىكدۇنيا بولغان چاغدا، دىن ئەڭ گۈللىنىدۇ»، دېدى. پېتتى شۇ مۇناسىۋەت بىلەن پروتېستانت پوپلارغا نەسىهەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: ئەگەر سىلەر پاۋلىغا يەنە ئەگىشىش، ئۆمۈر بويى نىكاهلانماي «پەرهىز تۇتۇش»نى خالىمىساڭلار، «هېچ بولمىغاندا هازىر بار

مۇناسىۋەتنى چىداپ تۇرغىلى بولمىدىغان ياكى ئىدىن ئېيتقاندەك «خاتىرجەم ۋە ئازادە» شەكىل ئالىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت كاپىتالنىڭ

بولغان پوپ مائاشى بىلەن قوبۇل قىلىشقا بولمىدىغان پوپلاردىن ئوشۇق پوپلارنى يېتىلدۇرمەكچى بولغان ئىدى. يەنى شۇنداق دېمەكچىمەنكى، ئەنگلىيە بىلەن ئۈئېلىستا 12 مىڭ كىشىلىكلا پوپ مائاشى بار ئەھۋالدا، 24 مىڭ پوپ يېتىلدۈرۈلسە، ئاقىلانىلىك بولمايدۇ، چۈنكى تىرىكچىلىك يولىنى تاپالمىغان 12 مىڭ كىشى قانداق قىلىپ بولمىسۇن ئۆزىنىڭ هايات كەچۈرۈش يولىنى ئىزدەيدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار خەلق ئارىسىغا كىرىپ، كىشىلەرگە: ئەشۇ مائاشلىق 12 مىڭ پوپ كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىنى زەھەرلەۋاتىدۇ، بۇ جانلارنى ئاچلىقتىن ئۆلتۈرۈۋاتىدۇ، ئۇلارنى جەننەتكە كىرىش يولغا ئەمەس، بەلكى تۇيۇق يولغا باشلاۋاتىدۇ، دەپ ۋائىزلىق قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇشۇنداق قىلىشتىن باشقا، تېخىمۇ ئاسان تىرىكچىلىك قىلىشقا بولىدىغان يەنە قانداق ئۇسۇلى بولسۇن؟» (پېتتى «باج هەققىده»، 1667-يىل لوندون نەشرى، 57-بەت) ئادام سمىتنىڭ شۇ چاغدىكى پروتېستانت پوپلارغا بولغان پوزىتسىيىسىنى تۆۋەندىكى مۇنۇ ئىشتىن كۆرۈرۋالغىلى بولىدۇ. «قانۇنشۇناس دوكتور ئادام سمىتقا يېزىلغان بىر پارچە خەت، ئۇنىڭ دوستى داۋىد يۇمنىڭ هاياتى ۋە پەلسەپىسى هەققىده» (خرىستىئان دەپ ئاتالغان بىر كىشىنىڭ ئەسىرى، 1784-يىل ئوكسفورد 4-نەشرى) دېگەن بۇ ئەسەردە، نۇرۇنچىلىك ئالىي نوپۇزلۇق چېركاۋ مەزهىپىنىڭ ئېپىسكوپى دوكتور خورن ئا. سمىتنى ئەيىبلىدى، چۈنكى سمىت ستر ئېئىن ئەپەندىگە يازغان بىر پارچە ئوچۇق خېتىده «ئۆز دوستى داۋىدنىڭ يەنى يۇمنى»ئۆچمەس تۆهپىسى بار دېمەكچى بولغانىدى، سمىت ئاممىغا: «يۇم ۋاپات بولۇش ئالدىدا كارۋاتتا يېتىپ تۇرۇپمۇ لۇكئاننىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ ۋە ۋەۋىست ئويۇنىنى ئويناپ ئۆزىنى خۇشال قىلغان» دەپ بايان قىلغان، هەتتا: «مەن يۇمنى هايات ۋاقىتتا تاكى ئۇ ئۆلگەندىن كېيىنمۇ باشتىن-ئاياغ: ئۇ ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي ئاجىزلىقى يول قويغان دائىرە ئىچىده ئەقىلده، ئەخلاقتا كامالەتكە يەتكەن كىشى بولۇپ قالدى، دەپ هېسابلايمەن»دەپ يېزىشقا جۇرئەت قىلالىغانىدى. بۇ ئېپىسكوپ غەزەپلەنگەن هالدا: «تەخسىر، سىزنىڭ دىن دەپ ئاتالغان هەممە نەرسىگە قارشى تۇرىدىغان ئۇكۇشالماس بىر نەرسىنى شۇنىڭدەك دىن دېگەن بۇ ئاتالغۇنمۇ كىشىلەرنىڭ خاتىرىسىدىن يوقىتۇېتىشكە پۇتۇن كۈچى بىلەن ئۇرۇنغان هەتتا شۇنداق قىلماقچى بولغان كىشىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئەخلاقىنى ماختاپ ئەقىل ۋە ئەخلاقتا كامالەتكە يەتكەن دەپ تەسۋىرلىدىگىز، مۇشۇنداق قىلسىگىز مۇۋاپىق بولامدۇ؟» (يۇقىرىقى كىتاب، 8-بەت) «لېكىن هەققەتنى سۆيىدىغان دوستلار، مەيۇسلەنمەڭلار، ئاتېئىزمنىڭ ئۆمرى ئۇزۇنغا بارمايدۇ.» (17-بەت) ئادام سمىت «ۋەهشىيلىك ۋە يامان نىيەت بىلەن 〈ئۆزىنىڭ «ئەخلاق تەبىئىتى هەققىده» دېگەن نەرسىسى ئارقىلىق〉 ئاتېئىزمنى دۆلەتنىڭ هەممە يېرىده تەرغىب قىلدى... دوكتور جانابلىرى، بىز سىزنىڭ هېيلىگىزنى چۈشىنىمىز ! ياخشى ئويلاپسىز، لېكىن بۇ قېتىم چوتنى خاتا سوقتىگىز. سىز جانابى داۋىد يۇمنى مىسال كەلتۈرۈپ بىزنى، ئاتېئىزم ئىرادىسىنى يوقاتقان كىشىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا بىردىنبىر ئويغاتقۇچى دورا بولدۇ، ئۆلۈم ۋە ۋەھىمگە تاقابىل تۇرىدىغان بىردىنبىر زەھەر

كۆپىيىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ تېخىمۇ كۈچەيمەي، بەلكى تېخىمۇ كېڭىيىپلا بارىدۇ، دېمەك كاپىتالنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى پەقەت ئۇنىڭ ئۆز كۆلىمىنىڭ ۋە ئۆز پۈقرالىرى سانىنىڭ ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ كېڭىيىپ بارىدۇ. ئىشچىلارنىڭ ئۆزى ئىشلەپچىقارغان، كۈندىن كۈنگە ئېشىپ بارىدىغان ھەمدە بارغانسېرى كۆپلەپ ئۈستىلمە كاپىتالغا ئايلىنىپ تۇرىدىغان ئوشۇق مەھسۇلاتلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى تۆلەم ۋاستىسى شەكلىدە يەنە ئىشچىلارنىڭ قولىغا قايتىپ كېلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئىشچىلار ئۆزلىرىنىڭ بەھرىمەنلىنىش دائىرىسىنى كېڭەيتىش، كۆپرەك كىيىم-كېچەك، ئۆي جاھازلىرىغا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىستېمال فوندىغا ئىگە بولۇش ھەمدە ئاز مىقدارda زاپاس پۇل ساقلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. بىراق ياخشىراق كىيىم-كېچەك، يېمەك-ئىچمەككە، يۇقىرىراق ئىش ھەققىگە ۋە كۆپرەك ئۆزىگە خاس مۇلۇككە[427] ئىگە بولغانلىق بىلەن قوللارنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلارغا قارىتىلغان ئېكسپىلاتاتسىيە يوقاپ كەتمەيدۇ، يالانما ئىشچىلارنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلارغا قارىتىلغان

قايتۇرغۇچ دورا بولىدۇ ، دېگەنگە ئىشەنمەكچى بولمىدىڭىز... سىز خارابىيلىق ئىچىدىكى ۋاۋىلىونغا قاراپ كۈلۈپ يۇرۇۋېرىڭ! شەپقەتسىز ئالۋاستى فارائوننى تەبرىكلەۋېرىڭ! »(يۇقىرىقى كىتاب،20 -،21 -،22 -بەتلەر) ئا. سمىتنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئەنئەنىچى بىرسى ئا. سمىت ئۆلگەندىن كېيىن: «سمىتنىڭ يوم بىلەن بولغان دوستلۇقى ئۇنىڭ بىر خرىستىئان بولۇشىغا توسالغۇ بولدى... ئۇ يەكشەنبە كۈنى ئەگەر يوم ئۇنىڭغا، ئاي بىر يېشىل رەڭلىك پىشلاق دېگەن بولسىمۇ، ئۇ ئىشىنەتتى. شۇڭا، يوم خۇدامۇ، مۆجىزىمۇ يوق نەرسە دېسە، ئوخشاشلا ئىشىنىشى تۇرغان گەپ... سمىت سىياسىي پرىنسىپ جەھەتتە، جۇمھۇرىيەت مەسلىكىگە يېقىن ئىدى.» (جامېس ئاندېرسون «ھەسەل ھەرىسى» 1791—1793-يىللىرى ئېدىنبۇرگ نەشرى، جەمئىي 18 تۇم، 3-تۇم 165-، 166-بەتلەر). پوپ ت. چالمېرس پوپلار ئاللانىڭ ئۈزۈمزارىدا ئوخشاشلا بەختلىك ئەمگەك قىلۇاتقان بولسىمۇ، ئا. سمىت پروتېستانت پوپلارغا دائىما قىلىش ئۈچۈن، ياماق نىيەت بىلەن «غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئىشچىلىرى»دىن ئىبارەت بۇ كاتېگورىيىنى توقۇپ چىققىنى دەپ ئا. سمىتنىن گۇمانلانغاندى.[431]

ئېكسپلاتاتسىيەمۇ يوقاپ كەتمەيدۇ. كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى ئارقىسىدا ئەمگەك باھاسىنىڭ ئۆسكەنلىكى، ئەملىيەتتە يالانما ئىشچىلار ئۆزى ئۈچۈن سوققان ئالتۇن كىشەننىڭ ئۈزىراپ ھەم ئېغىرلىشىپ كەتكەنلىكىنى، ئۇ كىشەننى سەل بوشىتىپ قويۇشقا يول قويۇلمىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ، خالاس. بۇ مەسىلە ئۈستىدىكى تالاش-تارتىشتا كۆپىنچە ئاساسلىق نەرسىگە، يەنى كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئالاھىدىلىكىگە سەل قارالدى. بۇ يەردە، ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىشتا بۇنىڭ مۇلازىمتى ياكى مەھسۇلاتى بىلەن خېرىدارنىڭ شەخسىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش مەقسەت قىلىنغان ئەمەس. خېرىدارنىڭ مەقسىتى ئۆز كاپىتالىنى كۆپەيتىش، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش، شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭغا سىڭگەن ئەمگەكنىڭ ئۆزى ھەق تۆلىگەن ئەمگەكتىن كۆپرەك بولۇشىنى، يەنى ئۆزى ھېچقانداق چىقىم قىلمايلا، تاۋارنىڭ سېتىلىشى ئارقىلىق رېئاللاشىدىغان قىممەتكە ئىگە بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش ياكى پايدا تېپىش مۇشۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مۇتلەق قانۇنىيىتىدۇر. ئەمگەك كۈچى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كاپىتال ئورنىدا ساقلاپ تۇرغان، ئۆز قىممىتىنى كاپىتال ئورنىدا تەكرار ئىشلەپچىقىرىدىغان ھەمدە ئۈستىلمە كاپىتال مەنبەسىنى ھەقسىز ئەمگەك بىلەن تەمىنلەپ تۇرغان ئەھۋالدىلا سېتىلىدۇ.(76) دېمەك، ئەمگەك كۈچىنىڭ سېتىلىش شارائىتى ئىشچىلار

(76) 2-نەشرىگە ئىزاھ: «لېكىن، سانائەت ئىشچىلىرى ياكى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش چەكلىمىسى ئوخشاش بولىدۇ، يالللغۇچى ئۇلارنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتىدىن شىلۇالىدىغان پايدا ئەنە شۇنىڭدىن كېلىدۇ. ئىش ھەققى نىسبىتى بەك يۇقىرى بولۇپ، يالللغۇچىنىڭ پايدىسى ئوتتۇرىچە پايدىدىن تۆۋەن بولۇپ قالسا، يالللغۇچى ئۇلارنى قايتا يالللايدۇ ياكى ئۇلار ئىش ھەققىنى تۆۋەنلىتىشكە قوشۇلغان ئەھۋال ئاستىدىلا يالللايدۇ.» (جون ۋادې «ئوتتۇرا سىنىپ ۋە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تارىخى»، 1835-يىل لوندون 3-نەشرى، 240-بەت)

ئۇچۇن قانداق پايدىلىق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بايلىقنىڭ كاپىتال سۈپىتىدە ئۆزلۈكسىز كېڭىيىپ ۋە تەكرار هاسىل قىلىنىشى ئۇچۇن، ئەمگەك كۈچىنى هامان ئۆزلۈكسىز تۇردە تەكرار سېتىپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بىز شۇنى بىلدۇقكى، ئىش هەققى ئۇنىڭ ئەسلىي خاراكتېرىدىن ئېيتقاندا، ئىشچىلاردىن مەلۇم ساندىكى هەقسىز ئەمگەك بىلەن ئۆزلۈكسىز تەمىنلەشنى تەلەپ قىلىدۇ.① ئىش هەققى ئۆسۈش بىلەن ئەمگەك باهاسىنىڭ بىللە تۆۋەنلىشىدەك ئەهۋالنى قويۇپ تۇرغان تەقدىردىمۇ، ئىش هەققىنىڭ ئېشىشى بەك كەتسە ئىشچىلار چوقۇم تەمىنلەيدىغان هەقسىز ئەمگەك مىقدارىنىڭ ئازايغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇنداق ئازىيىش تۇزۇمنىڭ ئۆزىگە تەهدىت سالىدىغان دەرىجىگە مەڭگۈ يېتەلمەيدۇ. ئىش هەققى نىسبىتىگە دائىر زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرىنى تىلغا ئالماي تۇرايلى—ئادام سمىتمۇ بۇرۇنلا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك[432]، بۇخىل توقۇنۇش داۋامىدا، يالغۇچى هامان ئۆزىنىڭ يالغۇچىلىق خىسلىتىنى ساقلايدۇ—كاپىتال جۇغلاشتىن كېلىپ چىقىدىغان ئەمگەك باهاسىدىكى ئۆسۈش تۆۋەندىكى ئىككى خىل ئەهۋالنىڭ بىرىدىن باشقا نەرسە ئەمەس:

بىر خىل ئەهۋال مۇنداق، ئەمگەك باهاسى داۋاملىق ئۆسىدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ ئۆسۈشى جۇغلانمىنىڭ ئېشىشىغا توسالغۇلۇق قىلمايدۇ؛ بۇنىڭ ئەجەبلەنگۈدەك يېرى يوق، چۈنكى ئا.سمىت مۇنداق دېگەن:

«پايدا تۆۋەنلەپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، كاپىتال يەنىلا ئېشىپ بارىدۇ، هەتتا ئۇنىڭ ئېشىشى بۇرۇنقىدىنمۇ تېز بولىدۇ... پايدىسى ئاز كۆپ كاپىتالنىڭ ئېشىشى ئومۇمەن پايدىسى كۆپ ئاز كاپىتالدىن تېز بولىدۇ» («دۆلەت بايلىقى هەققىدە»، 1-توم 189-بەت).

مۇشۇنداق ئەهۋال ئاستىدا، ناهايىتى ئېنىقكى، هەقسىز ئەمگەكنىڭ

① مۇشۇ كىتابنىڭ 992-، 1000-بەتلىرىگە قارالسۇن. ـــ تۈزگۈچىدىن

ئازىيىشى كاپىتال ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كېڭىيىشىگە ھەرگىز توسالغۇ بولالمايدۇ. يەنە بىر خىل ئەهۋال مۇنداق، جۇغلانما ئەمگەك باهاسىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن ئاجىزلايدۇ، چۈنكى پايدىنىڭ تۇرتكىسى ئاستىلاپ قالىدۇ، جۇغلانما ئازىيىدۇ. لېكىن جۇغلانمىنىڭ ئازىيىشىغا ئەگىشىپ، جۇغلانمىنىڭ ئازىيىش سەۋەبىمۇ، يەنى كاپىتال بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىدىغان ئەمگەك كۈچى ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭسىزلىقمۇ يوقلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى مېخانىزم ئۆزى ۋاقتىلىق كەلتۈرۈپ چىقارغان توسالغۇنى ئۆزلۈكىدىن يوقىتىدۇ. ئەمگەك باهاسى قايتىدىن كاپىتالنىڭ ئېشىش ئېهتىياجىغا ماس كېلىدىغان سەۋىيىگە چۈشىدۇ، هازىر بۇ سەۋىيە ئىش هەققىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىلگىرىكى نورمال سەۋىيىدىن تۆۋەن بولامدۇ، يۇقىرى بولامدۇ ياكى ئۇنىڭغا باراۋەر بولامدۇ بەربىر. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىرىنچى خىل ئەهۋالدا، ئەمگەك كۈچى ياكى ئىشچىلار ئاهالىسىنىڭ مۇتلەق ئېشىشى ياكى نىسپىي ئېشىشىنىڭ ئاستىلىشى ئوشۇقچە كاپىتالنىڭ هاسىل قىلىنىشىغا سەۋەب بولمايدۇ، ئەكسىچە، كاپىتالنىڭ ئېشىشى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا بولىدىغان ئەمگەك كۈچىنىڭ يېتىشمەسلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئىككىنچى خىل ئەهۋالدا، ئەمگەك كۈچى ياكى ئىشچىلار ئاهالىسىنىڭ مۇتلەق ئېشىشى ياكى نىسپىي ئېشىشىنىڭ تېز بولۇشى كاپىتال يېتىشمەسلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقارمايدۇ، ئەكسىچە، كاپىتالنىڭ ئازىيىشى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا بولىدىغان ئەمگەك كۈچىنىڭ ئارتىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ، ياكى توغرىراقى، ئەمگەك كۈچىنىڭ باهاسىنى بەك ئۆستۈرۈۋېتىدۇ. دەل كاپىتال جۇغلىنىشىنىڭ مۇشۇنداق مۇتلەق ھەرىكىتى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا بولىدىغان ئەمگەك كۈچى سانىنىڭ نىسپىي ھەرىكىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، شۇ سەۋەبتىن قارىماققا ئۇ كېيىنكىسىنىڭ ئۆز ھەرىكىتى كەلتۈرۈپ چىقارغاندەك كۆرىنىدۇ. ماتېماتىكىلىق ئاتالغۇ بويىچە ئېيتقاندا: جۇغلانما مىقدارى

ئەركىن ئۆزگەرگۈچى مىقدار، ئىش ھەققى مىقدارى سەۋەبلىك ئۆزگەرگۈچى مقدار بولىدۇ، لېكىن بۇنىڭ ئەكسىچە بولمايدۇ. ئوخشاشلا، سانائەت دەۋرىيلىكىنىڭ كرىزىس باسقۇچىدا، تاۋار باھاسىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تۆۋەنلىشى پۇل نىسپىي قىممىتىنىڭ ئۆسۈشى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، گۇللەنگەن باسقۇچتا بولسا، تاۋار باھاسىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئۆسۈشى پۇل نىسپىي قىممىتىنىڭ تۆۋەنلىشى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا ئاتالمىش پۇل ئوبوروتى ئېقىمىدىكىلەر[156] بۇنىڭدىن مال باھاسى ئۆرلىگەن چاغدا، ئوبوروت پۇل بەك كۆپ بولىدۇ؛ مال باھاسى تۆۋەنلىگەن چاغدا، ئوبوروت پۇل بەك ئاز بولىدۇ، دېگەن خۇلاسە چىقىرىدۇ. ئۇلارنىڭ نادانلىقى ۋە پاكىتقا تامامەن خاتا چۈشەنچىدە(77) بولۇشى جەھەتتە، ھازىر ئۇلار بىلەن بەسلىشەلەيدىغان شۇنداق بەزى ئىقتىسادشۇناسلار بارکى، ئۇلار جۇغلانمىغا دائىر يۇقىرىقى ئەھۋاللارنى بىر خىل ئەھۋالدا يالالنما ئىشچىلار بەك ئاز، يەنە بىر خىل ئەھۋالدا يالالنما ئىشچىلار بەك كۆپ بولىدىغاندەك قىلىپ چۈشەندۈردى.

ئاتالمىش «ئاھالىنىڭ تەبىئىي قانۇنىيىتى»نىڭ ئاساسى بولغان كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش قانۇنىيىتىنى قىسقىچە تۆۋەندىكىدەك يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ: كاپىتال، جۇغلانما بىلەن ئىش ھەققى نىسبىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كاپىتالغا ئايلىنىدىغان ھەقسىز ئەمگەك بىلەن ئۈستىلمە كاپىتالنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئۈستىلمە ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىن باشقا نەرسە ئەمەس. دېمەك، بۇ ھەرگىز ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۇرىدىغان ئىككى مىقدار ئوتتۇرىسىدىكى، يەنى كاپىتال مىقدارى بىلەن ئىشچىلار ئاھالىسىنىڭ سانى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئەمەس؛ ئەكسىچە تېگىتەكتىدىن ئېيتقاندا، بۇ پەقەت ئەينى

(77) كارل ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى» 165- ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە بەتكە قارالا[433].

بىر ئىشچىلار ئاھالىسى تەمىن ئەتكەن ھەقسىز ئەمگەك بىلەن ھەقلىق ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتۇر. مۇبادا ئىشچىلار سىنىپى تەمىن ئەتكەن ۋە كاپىتالىستلار سىنىپى جۇغلىغان ھەقسىز ئەمگەك مىقدارى ناھايىتى تېز ئېشىپ بارسا، شۇنىڭ بىلەن بۇ ھەق تۆلەنگەن ئۈستىلمە ئەمگەك زور مىقداردا كۆپەيگەن ئەھۋالدىلا كاپىتالغا ئايلىنالايدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئىش ھەققى ئۆسىدۇ، باشقا ھەممە ئەھۋال ئۆزگەرمىگەن تەقدىردە ھەقسىز ئەمگەك شۇنىڭغا يارىشا ئازىيىدۇ. بىراق، بۇنداق ئازىيىش مۇئەييەن نۇقتىغا يېتىپ بېرىپ، كاپىتالنى ئوزۇقلاندۇرۇپ تۇرىدىغان ئوشۇق ئەمگەك نورمال مقداردا يەتكۈزۈپ بېرىلمەي قالغان ھامان ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ: كىرىمدىكى كاپىتاللىشىدىغان قىسىم كېمىيىدۇ، جۇغلانما سۇسلىشىدۇ، ئىش ھەققى ئۆسۈپ بارىدىغان ھەرىكەت زەربىگە ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئەمگەك باھاسىنىڭ ئۆسۈشى شۇنداق بىر چەك بىلەن چەكلىنىدۇكى، بۇ چەك كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ ئاساسىنى دەخلى-تەرۇزدىن ساقلاپ قالماستىن، بەلكى كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ كۆلىمى كېڭەيگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ كاپالەتلىك قىلىدۇ. دېمەك، بىر خىل تەبىئىي قانۇنىيەت دەپ سىرلىقلاشتۇرۇلغان كاپىتالىستىك جۇغلانما قانۇنىيىتى ئەمەلىيەتتە شۇنى ئىپادىلەيدۇكى: كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ماھىيىتى ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىنىڭ ھەرقانداق تەرىزدىكى تۆۋەنلىشى ياكى ئەمگەك باھاسىنىڭ ھەرقانداق تەرىزدىكى ئۆسۈشىنىڭ كاپىتال مۇناسىۋىتىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەكرار ئىشلەپچىقىرىشىغا ۋە ئۇنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ بارىدىغان كۆلەمدە تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىغا ئېغىر دەرىجىدە خەۋپ يەتكۈزۈشى مۇمكىن بولغان ئەھۋالغا ھەرگىز يول قويمايدۇ. ئىشچىلارنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجى ئۈچۈن مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان نەرسە ماددىي بايلىق بولماستىن، ئەكسىچە ئىشچىلار ھازىرقى قىممەتنىڭ ئېشىش ئېھتىياجى ئۈچۈن مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش

ئۇسۇلى شارائىتىدا، ئىشنىڭ باشقىچە بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. بۇ دەل دىندا ئادەمنىڭ ئۆز كاللىسىنىڭ مەھسۇلى ئۇنىڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانغا ئوخشاش، كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشتا ئادەم ئۆزى ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولىدۇ.(77a)

2. جۇغلاش داۋامىدا ۋە شۇنىڭغا ئەگىشىپ جۇغلانمىنىڭ توپلىنىشى داۋامىدا كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان قىسمىنىڭ نىسپىي ئازىيىشى

ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ ئۆز چۈشەنچىسىدىن قارىغاندا، ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈشىنى پەيدا قىلىدىغان نەرسە ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ ھازىرقى مىقدارىمۇ ئەمەس، قولغا كەلتۈرگەن كاپىتالنىڭ مىقدارىمۇ ئەمەس، بەلكى جۇغلانمىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئېشىشى ۋە ئۇنىڭ ئېشىش سۈرئىتىدۇر (ئا. سمىت «دۆلەت بايلىقى ھەققىدە»1-بۆلۈم 8-باب). يۇقىرىدا بىز بۇ جەريانىنىڭ بىر ئالاھىدە باسقۇچىنىلا يەنى كاپىتالنىڭ تېخنىكىۋى قۇرۇلمىسى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا كاپىتالنىڭ ئاشىدىغان باسقۇچىنى تەكشۈردۇق. لېكىن جەريان بۇ باسقۇچتىن ھالقىپ كېتىدۇ.

كاپىتالستىك تۈزۈمنىڭ ئومۇمىي ئاساسى تىكلەنگەن ھامان، جۇغلاش جەريانىدا جەزمەن شۇنداق بىر پەيت يېتىپ كېلىدۇكى، ئۇ

(77a) «ناۋادا بىز دەسلەپ تەتقىق قىلغان چاغدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن كاپىتالنىڭ ئۆزى ئادەم ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلى دېگەن سۆزگە نەزەر سالىدىغان بولساق... نېمە ئۈچۈن ئادەم ئۆزىنىڭ مەھسۇلاتى—كاپىتال—نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولىدۇ ھەمدە بۇ مەھسۇلاتقا بېقىنىپ قالىدۇ دېگەنلەرنى تامامەن چۈشەنگىلى بولمايدىغاندەك بىلىنىدۇ؛ لېكىن، ئەمەلىيەتتىكى ئەھۋال ھەققەتەن شۇنداق بولغاچقا، ئىشچىلار كاپىتالنى يارىتىۋاتقۇچى ئىكەنۇ، نېمە ئۈچۈن كاپىتالنىڭ خوجايىنىدىن كاپىتالنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ قالىدۇ؟ دېگەن سوئال قويۇلىدۇ» (فون دۇنىڭ «تايانچسىز دۆلەت» 1863-يىل روستوك نەشرى 2-توم، 2-قىسىم 5-، 6-بەتلەر) دۇنىڭنىڭ تۆھپىسى ئۇ مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇنىڭ بەرگەن جاۋابى تولىمۇ باللارچە جاۋاب بولدى.

چاغدا ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ تەرەققىياتى جۇغلانمىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك پىشائى بولۇپ قالىدۇ. ئا. سمىت مۇنداق دەيدۇ:

«ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان سەۋەب يەنى كاپىتالنىڭ ئېشىشىمۇ ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە تۇرتكە بولىدۇ، ئاز مىقداردىكى ئەمگەك ئارقىلىق كۆپ مىقداردىكى مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقارغىلى بولىدۇ.»[434]

ئەگەر تۈپراقنىڭ ئۇنۇمدارلىق كۈچى قاتارلىق تەبىئىي شارائىتلارنى، تارقاق ئەمگەك قىلىدىغان مۇستەقىل ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ماھارىتىنى (بۇنداق ماھارەت مەھسۇلاتنىڭ مىقدارىدا، يەنى ئۇنىڭ ئاز-كۆپلۈكىدە ئەمەس، بەلكى سۈپىتىدە يەنى مەھسۇلاتنىڭ ياخشى-يامانلىقىدا كۆپرەك ئىپادىلىنىدۇ) تىلغا ئالماي تۇرساق، ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ سەۋىيىسى بىر ئىشچى مۇئەييەن ۋاقىت ئىچىدە، ئەمگەك كۈچىنى ئوخشاش سىجلىلىقتا ئىشقا سېلىش ئارقىلىق مەھسۇلاتقا ئايلاندۇرغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ نىسپىي مىقدارى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئىشچىلار ئەمگەك قىلىشتا ئىشلىتىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ ئېشىپ بارىدۇ. بۇ يەردە بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىككى ياقلىمىلىق رول ئوينايدۇ. بەزى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئېشىشى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئېشىشىنىڭ نەتىجىسى بولسا، بەزى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئېشىشى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئېشىشىنىڭ شەرتى بولىدۇ. مەسىلەن، ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ ئىش تەقسىماتى شارائىتىدا ۋە ماشىنا ئىشلىتىلگەنلىكى سەۋەبىدىن، ئوخشاش ۋاقىت ئىچىدە پىششىقلاپ ئىشلىنىدىغان خام ئەشيا كۆپىيىدۇ، شۇڭا، ئەمگەك جەريانىغا كىرىدىغان خام ئەشيا ۋە قوشۇمچە ماتېرىياللار كۆپىيىدۇ. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئاشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئەنە شۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، ئىشلىتىلگەن

ماشىنا، ئۇلاغ، مىنېرال ئوغۇت، سۇ تۇرۇبىسى قاتارلىقلارنىڭ مىقدارى بولسا، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئېشىش شەرتى بولىدۇ. قۇرۇلۇش، پولات تاۋلاش پېچى، قاتناش سايمانلىرى قاتارلىقلار ئارقىلىق توپلانغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارىدىن ئالغاندىمۇ شۇنداق بولىدۇ. لېكىن، مەيلى شەرت بولسۇن، ياكى نەتىجە بولسۇن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە قوشۇلغان ئەمگەك كۈچىگە قارىغاندا نىسپىي ئاشقانلا بولسا، بۇنىڭ ئۆزى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئاشقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. دېمەك، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئېشىشى ئەمگەك مىقدارىنىڭ شۇ ئەمگەك مىقدارى تۇرتكە بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارىغا قارىغاندا نىسپىي ئازايغانلىقى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، يەنى، ئەمگەك جەريانىنىڭ سۇبېيكتىپ ئامىللىرى مىقدارىنىڭ ئۇنىڭ ئوبېيكتىپ ئامىللىرى مىقدارىغا قارىغاندا نىسپىي ئازايغانلىقى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

كاپىتالنىڭ تېخنىكىۋى قۇرۇلمىسىدىكى بۇ ئۆزگىرىش يەنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى ئۇنىڭغا تۇرتكە بولىدىغان ئەمگەك كۈچى مىقدارىنىڭ نىسپىي ئېشىشى، ئۆز نۆۋىتىدە كاپىتالنىڭ قىممەت قۇرۇلمىسىدا يەنى كاپىتال قىممىتىنىڭ ئۆزگەرمەس تەركىبىي قىسمىنىڭ ئۇنىڭ ئۆزگەرگۈچى تەركىبىي قىسمىنى ئازايتىش ھېسابىغا كۆپىيىشىدىمۇ ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم ساندىكى كاپىتالنى پىرسەنت بويىچە ھېسابلاپ، دەسلەپتە ئۇنىڭ 50%ى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە، 50%ى ئەمگەك كۈچىگە سېلىنىدى دەيلى. كېيىن، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ 80%ى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسىگە، 20%ى ئەمگەك كۈچىگە سېلىنىدۇ، ۋەھاكازالار. كاپىتالنىڭ ئۆزگەرمەس قىسمى ئۆزگىرىشچان قىسمىغا قارىغاندا كۆنساين نىسپىي ئېشىپ بارىدىغان بۇ قانۇنىيەت ھەر بىر قەدەمدە تاۋار باھاسىنى سېلىشتۇرۇپ تەھلىل

قىلىش ئارقىلىق ئىسپاتلاندى (يۇقىرىدا چۈشەندۈرۈلگەندەك)①. بۇنىڭدا بىز ئەينى بىر دۆلەتنىڭ تۇرلۇك ئىقتىسادىي دەۋرلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەكمۇ ياكى ئەينى بىر دەۋردىكى تۇرلۇك دۆلەتلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەكمۇ، بەربىر ئوخشاش. سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىگە ياكى كاپىتالنىڭ ئۆزگەرمەس قىسمىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان باھا ئامىللىرىنىڭ نىسپىي مىقدارى جۇغلانمىنىڭ كۆپىيىپ بېرىشىغا ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ؛ ئەمگەك ئۈچۈن تۆلەنگەن ياكى كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان قىسمىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان باھانىڭ باشقا ئامىلىنىڭ نىسپىي مىقدارى ئومۇمەن جۇغلانمىنىڭ كۆپىيىپ بېرىشىغا تەتۇر تاناسىپ بولىدۇ.

بىراق، كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان قىسمىنىڭ ئۆزگەرمەس قىسمىغا قارىغاندا نىسپىي كېمەيشى ياكى كاپىتالنىڭ قىممەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى كاپىتالنىڭ ماددىي تەركىبىي قىسمىلىرىنىڭ قۇرۇلما جەھەتتىكى ئۆزگىرىشىنى تەقرىبىي يۇسۇندىلا كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، ھازىر ئىگىرىش كەسپىگە سېلىنغان كاپىتال قىممىتىدە، ئۆزگەرمەس كاپىتال 7/8 قىسمىنى، ئۆزگىرىشچان كاپىتال 1/8 قىسمىنى ئىگىلەيدۇ، 18-ئەسىرنىڭ بېشىدا ئۆزگەرمەس كاپىتال 1/2 قىسمىنى، ئۆزگىرىشچان كاپىتال 1/2 قىسمىنى ئىگىلەيتتى، لېكىن، ھازىر مەلۇم مىقدارىدىكى ئىگىرىش ئەمگىكىدە ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا سەرپ قىلىنغان خام ئەشيا، ئەمگەك ۋاستىلىرى قاتارلىقلارنىڭ مىقدارى 18-ئەسىرنىڭ بېشىدىكىدىن نەچچە يۈز ھەسسە كۆپ. بۇنىڭ سەۋەبى ناھايىتى ئۇددىي، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، ئەمگەك سەرپ قىلىۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى ئېشىپلا قالماستىن، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىمۇ

① مۇشۇ تومنىڭ 1122-1124-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۆزگۈچىدىن

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارىغا قارىغاندا نىسپىي كېمەيىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى مۇتلەق ئاشىدۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ مىقدارى بىلەن نىسبەتلىك ھالدا ئاشمايدۇ. دېمەك، ئۆزگەرمەس كاپىتال بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپىتال ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى مىقدارىغا ئايلىنىپ كېتىدىغان ئۆزگەرمەس كاپىتال بىلەن ئەمگەك كۈچى مىقدارىغا ئايلىنىپ كېتىدىغان ئۆزگىرىشچان كاپىتال ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتە قارىغاندا كۆپ ئاستا ئېشىپ بارىدۇ. كېيىنكى پەرقنىڭ ئېشىپ بېرىشى بىلەن بىللە ئالدىنقى پەرقمۇ ئېشىپ بارىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئېشىپ بېرىش دەرىجىسى كىچىكرەك بولىدۇ.

ھالبۇكى، جۇغلانمىنىڭ ئېشىپ بېرىشى كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان تەركىبىي قىسمىنىڭ نىسپىي مىقدارىنى كېمەيتىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مۇتلەق مىقدارىنىڭ ئېشىشىنى بۇنىڭلىق بىلەن ھەرگىز چەتكە قاقمايدۇ. كاپىتال قىممىتى دەسلەپتە 50% ئۆزگەرمەس كاپىتالغا ۋە 50% ئۆزگىرىشچان كاپىتالغا، كېيىن 80% ئۆزگەرمەس كاپىتالغا ۋە 20% ئۆزگىرىشچان كاپىتالغا بۆلۈندى دەپ پەرەز قىلايلى، ئەگەر ئەسلىدىكى كاپىتال شۇ مەزگىلدە، مەسىلەن، 6000 فوند ستېرلىڭدىن 18 مىڭ فوند ستېرلىڭغا يەتكەن بولسا، ئۇنداقتا، ئۇنىڭ ئۆزگىرىشچان تەركىبىي قىسمىمۇ 1/5 قىسىم ئاشىدۇ. بۇ ئۆزگىرىشچان قىسىم ئەسلىدە 3000 فوند ستېرلىڭ بولسا، ئەمدى 3600 فوند ستېرلىڭ بولىدۇ. لېكىن ئەمگەككە بولغان تەلەپنى 20% ئاشۇرۇشقا توغرا كەلسە، ئىلگىرى كاپىتالنى 20% ئاشۇرۇشلا كۇپايە قىلاتتى، ئەمدىلىكتە ئەسلىدىكى كاپىتالنى ئۇچ ھەسسە ئاشۇرۇش تەلەپ قىلىندۇ.

4-بۆلۈمدە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا قانداق قىلىپ كەڭ كۆلەملىك ھەمكارلىق ئالدىنقى شەرت قىلىنغانلىقىنى، پەقەت مۇشۇ ئالدىنقى شەرت ئاستىدىلا، قانداق قىلىپ ئەمگەكنى

تەقسىملەش ۋە بىرلەشتۇرۇش ئىشلىرىنى ئۈيۇشتۇرۇش مۇمكىنلىكىنى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى قانداق قىلىپ كەڭ كۆلەمدە مۇجەسسەملەش يولى بىلەن تېجەپ قالغىلى بولىدىغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ ماددىي خۇسۇسىيىتىدىن ئېيتقاندا ئورتاق ئىشلىتىشكىلا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئاشۇنداق ئەمگەك ۋاستىلىرىنى، مەسىلەن، ماشىنا سىستېمىسى قاتارلىقلارنى تەبىئەتنىڭ غايەت زور كۈچىنى قانداق قىلىپ ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى ئىلمىيەنگە ئايلاندۇرۇپ ھۇنەرسەنئەتتە قوللىنىشقا بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق.① تاۋار ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شەخسىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەمگەكچى تاۋارنى ياكى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىشلەپچىقىرىدۇ ياكى ئۆزى ئىگىدارلىق قىلىدىغان ۋاستىسى كەمچىل بولغانلىقتىن ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى تاۋار ئورنىدا ساتىدۇ؛ مۇشۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىدا، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئالدىنقى شەرت يەككە كاپىتالنىڭ ئېشىشى ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدۇ، باشقىچە ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ كاپىتالستلارنىڭ شەخسىي مۇلكىگە ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ ئەمەلگە ئاشىدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئاساسى كاپىتالستىك شەكىل ئاستىدىلا كەڭ كۆلەملىك ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، يەككە تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ قولىغا مەلۇم دەرىجىدە دەسمايىنىڭ يىغىلىشى ئالاھىدە كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولىدۇ. شۇڭا، بىز قول سانائەتتىن كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆتۈش داۋامىدا، بۇنداق جۇغلانما بار بولىدۇ، دەپ پەرەز قىلىشىمىز كېرەك.② بۇنداق جۇغلانمىنى ئىپتىدائىي جۇغلانما

① مۇشۇ تومنىڭ 610-636-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۇزگۇچىدىن

② مۇشۇ تومنىڭ 581-585-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۇزگۇچىدىن

دېيىشكە بولىدۇ، چۈنكى ئۇ ئالاھىدە كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تارىخىي مېۋىسى ئەمەس، بەلكى ئۇ مۇشۇنداق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تارىخىي ئاساسى. بۇنداق جۇغلانمىنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى ھەققىدە بۇ يەردە يەنە تەھلىل يۈرگۈزۈشىمىزنىڭ ھاجىتى يوق. ئۇنىڭ دەسلەپكى باشلىنىش نۇقتىسى ئىكەنلىكىنى بىلىشلا كۇپايە قىلىدۇ. لېكىن ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ مۇشۇ ئاساستا يېتىلىپ چىققان ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى يۈكسەلدۈرۈشكە دائىر بارلىق ئۇسۇللار ئەينى ۋاقىتتا قوشۇمچە قىممەت ياكى ئوشۇق مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش ئۇسۇلى بولىدۇ، ھالبۇكى قوشۇمچە قىممەت ياكى ئوشۇق مەھسۇلات ئۆز نۆۋىتىدە جۇغلانمىنىڭ شەكىللىنىش ئاساسلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، بۇ ئۇسۇللار شۇنىڭ بىلەن بىللە كاپىتال ھاسىل قىلىش ياكى كاپىتال جۇغلاشنى تېزلىتىش ئۇسۇللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قوشۇمچە قىممەتنىڭ قايىتىدىن ئۇزلۇكسىز ھالدا كاپىتالغا ئايلىنىشى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا كىرىدىغان كاپىتال مىقدارىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئېشىپ بېرىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق ئېشىش يەنە ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىشنىڭ ھەم ئونىڭغا ئەگىشىپ كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى يۈكسەلدۈرۈش ۋە قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشىنى تېزلىتىش ئۇسۇللىرىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەلۇم دەرىجىدىكى كاپىتال جۇغلانمىسى ئالاھىدە كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ شەرتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، ھالبۇكى ئالاھىدە كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بولسا يەنە ئۆرۈلۈپلا كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىنى تېزلىتىدۇ. شۇڭا، ئالاھىدە كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى يەنە ئالاھىدە كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئىقتسادىي ئامىل مۇشۇنداق

بىر-بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان مۇرەككەپ مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن كاپىتالنىڭ تېخنىكىۋى قۇرۇلمىسىدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان تەركىبىي قىسمى ئۆزگەرمەس تەركىبىي قىسمىغا قارىغاندا بارغانسېرى كىچىكلەيدۇ.

ھەربىر يەككە كاپىتال ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئازدۇر-كۆپتۇر توپلانمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، شۇنىڭدەك ئۇ ئۆزىگە يارىشا ئازدۇر-كۆپتۇر ئەمگەك قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىدۇ. ھەرقانداق جۇغلانما يېڭى جۇغلانمىنىڭ ۋاستىسىگە ئايلىنىدۇ. بۇنداق جۇغلانما كاپىتال فۇنكسىيىسىنى ئۆتەۋاتقان بايلىق مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى ئارقىسىدا بۇ بايلىقنىڭ ئايرىم كاپىتالستنىڭ قولىغا توپلىنىش دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ ۋە شۇنىڭ بىلەن چوڭ كۆلەمدىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ۋە ئالاھىدە كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئاساسىنى كېڭەيتىدۇ. ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ئېشىپ بېرىشى نۇرغۇنلىغان ئايرىم كاپىتاللارنىڭ ئېشىپ بېرىشى ئارقىلىق رېئاللىشىدۇ. باشقا ھەممە شارائىت ئۆزگەرمىگەندە، ھەرقايسى ئايرىم كاپىتال ۋە ئۇنىڭ بىلەن باغلىنىشلىق بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ توپلىنىشى ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئومۇمىي ئىجتىمائىي كاپىتالدا ئىگىلىگەن ئۇلۇشىنىڭ نىسبىتى بويىچە ئاشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەسلىدىكى كاپىتالدىن بۆلۈنۈپ چىققان بۆلۈنمىلەر يېڭى-يېڭى مۇستەقىل كاپىتال سۈپىتىدە فۇنكسىيە ئۆتەيدۇ. بۇ جەھەتتە كاپىتالستنىڭ ئائىلىسىدىكى مۇلۇك تەقسىماتى مۇھىم رول ئويناىدۇ. دېمەك، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىغا ئەگىشىپ، كاپىتالستلارنىڭ سانىمۇ ئازىتولا ئاشىدۇ. توغرىدىن-توغرا جۇغلانمىنى ئاساس قىلغان ياكى توغرىراق ئېيتقاندا، جۇغلانما بىلەن باراۋەر بولغان بۇنداق توپلىنىش ئىككى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ: بىرىنچى، باشقا شارائىتلار ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئايرىم كاپىتالستلارنىڭ قولىغا كۆپلەپ

توپلىنىشى ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ كۆپىيىپ بېرىش دەرىجىسىنىڭ چەكلىمىسگە ئۇچرايدۇ. ئىككىنچى، ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ھەرقايسى ئالاھىدە ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا مۇقىملاشقان قىسمى نۇرغۇن كاپىتالستلار ئوتتۇرىسىدا تەقسىم قىلىنىدۇ، بۇ كاپىتالستلار بىر-بىرى بىلەن رىقابەتلىشىپ تۇرىدىغان مۇستەقىل تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچى سۈپىتىدە ئۆزئارا قارىمۇقارشى ھالەتتە تۇرىدۇ. دېمەك، جۇغلانما ۋە جۇغلانمىغا ئەگىشىپ بارلىققا كېلىدىغان توپلانما نۇرغۇن نۇقتىلارغا تارىلىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە فۇنكسىيە ئۆتەۋاتقان كاپىتالنىڭ ئېشىشىمۇ يېڭى كاپىتالنىڭ شەكىللىنىشى ۋە كونا كاپىتالنىڭ بۆلۈنۈشى بىلەن بىرلىشىپ كېتىدۇ. دېمەك، جۇغلانما بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ۋە ئەمگەكنى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئېشىپ بېرىۋاتقان توپلانمىسى بولۇپ ئىپادىلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن، نۇرغۇنلىغان ئايرىم كاپىتاللارنىڭ بىر-بىرىنى چەتكە قېقىشى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

ئومۇمىي ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ نۇرغۇنلىغان ئايرىم كاپىتاللارغا مۇشۇنداق تارىلىپ كېتىشى يەكى ئۇنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىنىڭ بىر-بىرىنى چەتكە قېقىشى ئۈزۈر نۆۋەتتىدە شۇ قىسىملارنىڭ بىر-بىرىنى تارتىشىدىن ئىبارەت ئەكس تەسىرگە دۇچ كېلىدۇ. ئۇ ئەمدى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ۋە ئەمگەكنى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنىڭ جۇغلانما بىلەن باراۋەر بولغان ئاددىي توپلانمىسى بولۇشتىن قالىدۇ. ئۇ شەكىللىنىپ بولغان كاپىتاللارنىڭ توپلىنىشى، ئۇلارنىڭ يەككە ھالەتتىكى مۇستەقىللىقىنىڭ يوقىلىشى، كاپىتالستىنىڭ كاپىتالستىنى مەھرۇم قىلىشى، نۇرغۇنلىغان ئۇششاق كاپىتاللارنىڭ ئاز ساندىكى چوڭ كاپىتالغا ئايلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ جەريان ئالدىنقى جەريانىدىن شۇنىڭ بىلەن پەرق قىلىدۇكى، بۇ جەريان مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ۋە فۇنكسىيە ئۆتەۋاتقان كاپىتالنىڭ تەقسىمات جەھەتتىكى ئۆزگىرىشىنىلا

ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ رول ئويناش دائىرىسى ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ مۇتلەق ئېشىشىنىڭ ياكى جۇغلانمىنىڭ مۇتلەق چېكىنىڭ چەكلىمىسگە ئۇچرىمايدۇ. كاپىتال بۇ يەردە بىر ئادەمنىڭ قولىغا شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپلەپ يىغىلىدۇكى، ئۇ ئاشۇ يەرلەردە نۇرغۇن ئادەمنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتكەن بولىدۇ. بۇ—جۇغلانما بىلەن توپلانمىدىن پەرقلىنىدىغان ئەسلىي مەنىدىكى مەركەزلىشىشتۇر.

كاپىتالنىڭ بۇنداق مەركەزلىشىش ياكى كاپىتالنىڭ كاپىتالنى تارتىش قانۇنىيىتىنى بۇ يەردە شەرھلەپ كېتىلمەيمىز. بەزى پاكىتلارنى مۇنداقلا كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. رىقابەت كۈرىشى تاۋارنى ئەرزانلاشتۇرۇش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ. تاۋارنىڭ ئەرزان بولۇشى باشقا شارائىتلار ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىغا باغلىق بولىدۇ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى بولسا ئۆز نۆۋىتىدە ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىگە باغلىق بولىدۇ. دېمەك، چوڭراق كاپىتال كىچىكرەك كاپىتال ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ بارىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، شۇنىسى ئېسىمىزدىكى، نورمال شارائىتتا مەلۇم كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئايرىم كاپىتالنىڭ ئەڭ تۆۋەن چەكتىكى مىقدارى كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئېشىپ بارىدۇ. دېمەك، كىچىكرەك كاپىتال يىرىك سانائەت پەقەت تارقاق ياكى تولۇق بولمىغان تەرىزدە ئىگىلىگەن ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىگە قىستىلىپ كىرىدۇ. ئۇ يەردە رىقابەتنىڭ كەسكىنلىك دەرىجىسى ئۆزئارا رىقابەتلەشكۈچى كاپىتاللارنىڭ ئاز-كۆپلۈكىگە ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ، ئۆزئارا رىقابەتلەشكۈچى كاپىتاللارنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە تەتۇر تاناسىپ بولىدۇ. رىقابەت نەتىجىسىدە ھامان نۇرغۇنلىغان كىچىك كاپىتالستلار غۇلاپ چۈشىدۇ، ئۇلارنىڭ كاپىتالىنىڭ بىر قىسمى غالىپلارنىڭ قولىغا يىغىلىدۇ، بىر قىسمى يوقىلىپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يېڭى بىر خىل كۈچ — كرېدىت ئىشلىرى كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن بىللە پەيدا

بولىدۇ. باشتا ئۇ جۇغلانمىنىڭ كىچىك يارىمچىسى سۈپىتىدە ئون-تۆنسزلا قىستىلىپ كىرىدۇدە، جەمئىيەتتىكى تارقاق چوڭ-كىچىك پۇل مەبلەغلىرىنى كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان يېپلار ۋاستىسى بىلەن يەككە كاپىتالىستلارنىڭ ياكى بىرلەشكەن كاپىتالىستلارنىڭ قولىغا يىغىدۇ؛ ئەمما ئۇ ئۇزاققا بارماي رىقابەت كۈرىشىدىكى قورقۇنچلۇق يېڭى قورالغا ئايلىنىدۇ؛ ئاخىردا، ئۇ كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىنى ئىشقا ئاشۇرىدىغان چوڭ ئىجتىمائىي ئاپپاراتقا ئايلىنىدۇ.

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن جۇغلانمىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، رىقابەت بىلەن كرېدىت—مەركەزلەشتۈرۈشنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك ئىككى پىشاڭىمۇ ئوخشاش دەرىجىدە راۋاجلىنىپ بارىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، جۇغلانمىنىڭ ئېشىپ بېرىشى ئۆز نۆۋىتىدە مەركەزلەشتۈرۈشكە بولىدىغان ماتېرىيالنى يەنى ئايرىم كاپىتالنى ئېشىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كېڭىيىشى بولسا، ئۆز نۆۋىتىدە كاپىتالنىڭ ئالدىن مەركەزلىشىشى ئاساسىدا قۇرۇلىدىغان قۇدرەتلىك سانائەت كارخانىلىرى ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن ئىجتىمائىي ئېھتىياج يارىتىپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، تېخنىكىۋى ۋاستىلەرنى يارىتىپ بېرىدۇ. دېمەك، ئەمدى ئايرىم كاپىتالارنىڭ بىر-بىرىنى تارتىش كۈچى ۋە مەركەزلىشىش يۈزلىنىشى ئىلگىرىكى ھەرقانداق چاغدىكىدىن كۈچىيىپ كېتىدۇ. گەرچە مەركەزلىشىش ھەرىكىتىنىڭ نىسپىي كەڭلىكى ۋە سىجىللىقى كاپىتالىستىك بايلىقنىڭ بېرىپ يەتكەن مىقدارىغا ۋە ئىقتىسادىي ئاپپاراتنىڭ ئەۋزەللىكىگە مەلۇم دەرىجىدە باغلىق بولسىمۇ، لېكىن مەركەزلىشىشنىڭ تەرەققىياتى ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ئەمەلىي ئېشىپ بېرىۋاتقان مىقدارىغا ھەرگىز باغلىق بولمايدۇ. مەركەزلىشىش بىلەن توپلىنىشنىڭ ئالاھىدە پەرقى دەل ئەنە شۇ، چۈنكى ئۇ كۆلىمى كېڭەيگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ باشقا بىر خىلدىكى ئىپادىلىنىشىدىن ئىبارەت، خالاس.

مەركەزلىشىشنى مەۋجۇت كاپىتال تەقسىماتىنى نوقۇل ھالدا ئۆزگەرتىش يولى بىلەن، ئىجتىمائىي كاپىتاللارنىڭ تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ مىقدار جەھەتتىن گۇرۇپپىلىشىشنى نوقۇل ھالدا ئۆزگەرتىش يولى بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇش مۇمكىن. كاپىتالنىڭ بۇ يەردە بىر شەخسنىڭ قولىدا ھەدەپ كۆپىيىپ كېتىشى ئۇنىڭ ئۇ يەردە نۇرغۇن ئايرىم شەخسلەرنىڭ قولىدىن تارتىپ كېتىلگەنلىكىدىن بولىدۇ. بىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىدا، سېلىنغان بارلىق كاپىتال بىر ئايرىم كاپىتالغا مۇجەسسەملەنگەن چاغدا، مەركەزلىشىش چېكىگە يەتكەن بولىدۇ.(77b) بىر جەمئىيەتتە، جەمئىيەتتىكى ئومۇمىي كاپىتال، ياكى بىرىدىنبىر كاپىتالىستنىڭ ياكى بىرىدىنبىر كاپىتالىستنىڭ شىركىتىنىڭ قولىدا بىرلەشتۈرۈلگەن چاغدىلا، مەركەزلىشىش چېكىگە يەتكەن بولىدۇ.

مەركەزلىشىش جۇغلانمىنىڭ رولىنى تولۇقلاپ، سانائەت كاپىتالىستلىرىنى ئۆز تىجارىتىنىڭ كۆلىمىنى كېڭەيتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. تىجارەت كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشى مەيلى جۇغلانمىنىڭ نەتىجىسى بولسۇن ياكى مەركەزلىشىشنىڭ نەتىجىسى بولسۇن، مەركەزلىشىش مەيلى زورلۇق بىلەن قوشۇۋېلىش ئاساسىدا ئەمەلگە ئاشىدىغان بولسۇن،— بۇنداق ئەھۋالدا، بەزى كاپىتاللار باشقا كاپىتاللار ئۈچۈن ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدىغان تارتىش كۈچى مەركىزىگە ئايلىنىپ، باشقا كاپىتاللارنىڭ يەككە ئىچكى ئۈيۈشۇش كۈچىنى ۋەيران قىلىدۇ، ئاندىن كېيىن تارقاق ھالەتتە تۇرۇۋاتقان پارچە-پۇرات كاپىتاللارنى ئۆزىگە تارتىدۇ—ياكى شەكىللىنىپ بولغان ھەمدە شەكىللىنىۋاتقان بىرمۇنچە كاپىتاللارنى پاي شىركىتى قۇرۇشتىن ئىبارەت سىلىق يول بىلەن مۇجەسسەملەش

(77b) [4-نەشرىگە ئىزاھ: ئەنگلىيە بىلەن ئامېرىكىنىڭ ئەڭ يېڭى «تربىست»ى مۇشۇ نىشان ئۈچۈن كۆرەش قىلىپ كەلمەكتە، ئۇلار ھېچ بولمىغاندا بىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىدىكى بارلىق چوڭ كارخانىلارنى بىرلەشتۈرۈپ ئەمەلىي مونوپول قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە چوڭ پاي شىركىتى ھاسىل قىلىشنى كۆزلەيدۇ. — ف. ئې]

بولسۇن، هەممىسىدە ئىقتىسادىي رول هامان ئوخشاش بولىدۇ. هەمىلا يەردە سانائەت كارخانىلىرى كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئومۇمىي ئەمگەكنى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە تەشكىللەش، بۇنداق ئەمگەكنىڭ ماددىي هەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىنى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە راۋاجلاندۇرۇش، يەنى، تارقاق هالەتتە ۋە ئادەت بويىچە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى ئۇزلۇكسىز ئىجتىمائىي يوسۇندا بىرلەشتۈرۈلگەن، ئىلمىي ئىزغا سېلىنغان ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن باشلىنىش نۇقتىسى بولۇپ قالىدۇ.

ئەمما شۇ نەرسە ناهايىتى ئېنىقكى، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى، يەنى كاپىتالنىڭ چەمبەرسىمان هەرىكەتتىن بۇرمىسىمان هەرىكەتكە ئۆزگىرىدىغان قايتا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى بىلەن تەدرىجىي ئېشىشى ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ هەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرى مىقدارىنىڭ بىرىكىشىنى ئۆزگەرتمىلا تەلەپ قىلىنىدىغان مەركەزلەشتۈرۈشكە قارىغاندا ئىنتايىن ئاستا بىر جەريان هېسابلىنىدۇ. ئەگەر كاپىتال جۇغلاشتا مەلۇم يەككە كاپىتالنىڭ كۆپىيىپ تۆمۈرىيول ياسىغىدەك دەرىجىگە يېتىشىنى ساقلاپ تۇرۇشقا توغرا كەلسە، ئۇنداقتا دۇنيادا هازىرغىچە تۆمۈرىيول ياسالمىغان بولاتتى. لېكىن، مەركەزلەشتۈرۈش پاي شىركىتى ئارقىلىق ناهايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بۇ ئىشنى ئورۇنىدىدى. مەركەزلەشتۈرۈش جۇغلانمىنىڭ رولىنى مۇشۇنداق كۈچەيتىش ۋە تېزلىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاپىتالنىڭ تېخنىكىۋى قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كېچىكتۈرۈش ۋە تېزلەتتى، يەنى كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان قىسمىنى ئازايتىش يولى بىلەن ئۇنىڭ ئۆزگەرمەس قىسمىنى كۆپەيتىپ، ئەمگەككە بولغان نىسپىي تەلەپنى ئازايتتى.

مەركەزلەشتۈرۈش ئارقىلىق ناهايىتى تېز توپلانغان كاپىتال مقدارى باشقا كاپىتال مقدارلىرىغا ئوخشاش، لېكىن ئۇلاردىن پاتراق توختىماي قايتا ئىشلەپچىقىرىلىپ ۋە كۆپىيىپ تۇرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىجتىمائىي

جۇغلانمىنىڭ يېڭىچە كۈچلۈك پىشاڭىغا ئايلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، كىشىلەر بۇگۈنكى كۈندە ئىجتىمائىي جۇغلانمىنىڭ ئېشىشى ئۈستىدە توختالغاندا، مەركەزلەشتۈرۈشنىڭ رولىنمۇ ئەسكە ئالماي قالمايدۇ.

نورمال جۇغلانما جەريانىدا شەكىللەنگەن ئۈستىلمە كاپىتال (22-بابنىڭ 1-پاراگرافىغا قارىڭ)، ئاساسلىقى يېڭى ئىختىرا ۋە يېڭى كەشپىياتتىن پايدىلىنىش ۋاستىسى ۋە ئومۇمەن سانائەتنى ياخشىلاشتا پايدىلىنىدىغان ۋاستە بولۇش رولىنى ئويناپدۇ. لېكىن، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، كونا كاپىتالمۇ هامان بىر كۈنى باشتىن-ئاخىرغىچە يېڭىلىنىدۇ، تېرە تاشلايدۇ هەمدە ئوخشاشلا تېخنىكا جەهەتتە تېخىمۇ مۇكەممەللەشكەن هالەتتە قايتىدىن بارلىققا كېلىدۇ، بۇ خىل هالەتتە، ئاز مقداردىكى ئەمگەك بىلەن كۆپ مقداردىكى ماشىنا ۋە خام ئەشيالارنى تولۇق هەرىكەتكە كەلتۈرگىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن ئەمگەككە بولغان ئېهتىياجنىڭ مۇتلەق ئازىيىشى مۇقەررەر كېلىپ چىقىدۇ، ئۆز ئۆزىدىن مەلۇمكى، مۇشۇنداق يېڭىلىنىش جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەن كاپىتال مەركەزلەشتۈرۈش هەرىكىتى تۇپەيلىدىن قانچىكى كۆپ توپلانسا، ئەمگەككە بولغان ئېهتىياجنىڭ مۇتلەق ئازىيىشىمۇ شۇنچە ئېغىرلىشىدۇ.

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىر تەرەپتىن، جۇغلانما جەريانىدا هاسىل بولغان ئۈستىلمە كاپىتال ئۆزىنىڭ مىقدارىغا سېلىشتۇرغاندا، ئىشچىلارنى بارغانسېرى ئاز جەلپ قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، دەۋرىيلىك هالدا يېڭى قۇرۇلما بويىچە قايتا هاسىل قىلىنغان كونا كاپىتال بۇرۇن ياللىغان ئىشچىلارنى بارغانسېرى كۆپلەپ چەتكە قاقىدۇ.

3. نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنىڭ ياكى سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنىڭ بارغانسېرى كۆپىيىپ بېرىشى

دەسلەپتە كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى كاپىتالنىڭ مىقدار جەھەتتىكى كېڭىيىشىدىنلا ئىبارەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، لېكىن يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇنداق جۇغلىنىش كاپىتال قۇرۇلمىسىنىڭ سۈپەت جەھەتتىكى ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىشى ئارقىلىق، كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان تەركىبىي قىسمىنى ئازايتىپ، كاپىتالنىڭ ئۆزگەرمەس تەركىبىي قىسمىنى ئۇزلۇكسىز كۆپەيتىش ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ.(77c)①

ئالاھىدە بولغان كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە ئۇنىڭغا ماس كېلىدىغان ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ راۋاجلىنىشى شۇنىڭدەك بۇنىڭدىن پەيدا بولىدىغان كاپىتال ئورگانىك قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى جۇغلانمىنىڭ ئېشىپ بېرىشى ياكى ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ ئېشىپ بېرىشى بىلەنلا تەڭ قەدەمدە ماڭمايدۇ. ئۇلارنىڭ راۋاجلىنىشى كۆپ تېز بولىدۇ، چۈنكى ئاددىي جۇغلىنىش يەنى ئومۇمىي كاپىتالنىڭ مۇتلەق كېڭىيىشىگە ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ھەرقايسى ئېلېمېنتلىرىنىڭ مەركەزلىشىشى ئەگىشىپ ماڭىدۇ، ئۇستىلىمە كاپىتالنىڭ تېخنىكا ئىسلاھاتىغمۇ ئەسلىدىكى كاپىتالنىڭ تېخنىكا ئىسلاھاتى ئەگىشىپ ماڭىدۇ. شۇڭلاشقا جۇغلانمىنىڭ

(77c) [3-نەشرىگە ئىزاھ: ماركسنىڭ ئۆزىدىكى نۇسخىدا سەھىپە چەتلىرىگە تۆۋەندىكى سۆزلەر يېزىلغان: «بۇنىڭدىن كېيىن پايدىلىنىش ئۇچۇن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك: ئەگەر كېڭىيىش نوقۇل مقدار جەھەتتىن كېڭىيىش بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا شۇ بىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىدىكى كۆپەرمەك ۋە ئازراق كاپىتاللارنىڭ پايدىسىنىڭ مقدارى ئالدىن تۆلىنىدىغان كاپىتالنىڭ مقدارى بىلەن تەڭ نىسبەتتە بولىدۇ. ئەگەر مقدارنىڭ كېڭىيىشى سۈپەت ئۆزگىرىشى پەيدا قىلسا، ئۇنداقتا، كۆپەرمەك كاپىتالنىڭ پايدا نىسبىتى شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئاشىدۇ.—ف. ئې]

① مۇشۇ تومنىڭ 1147-1150-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۆزگۈچىدىن

جۇغلىنىش جەريانىغا ئەگىشىپ، كاپىتالنىڭ ئۆزگەرمەس قىسمى بىلەن ئۆزگىرىشچان قىسمىنىڭ نىسبىتى ئۆزگىرىدۇ، ئەگەر بۇ نىسبەت دەسلەپتە 1:1 بولغان بولسا، كېيىن 7:1، 6:1، 5:1، 4:1، 3:1، 2:1 ۋەھاكازاغا ئايلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كاپىتال ئېشىۋېرگەنسېرى ئۇنىڭ ئومۇمىي قىممىتىنىڭ ئەمگەك كۈچىگە ئايلىنىدىغان قىسمى 1/2 بولماستىن، كېمىيىپ 1/3، 1/4، 1/5، 1/6، 1/8 دېگەندەكلەرگە ئايلىنىپ بارىدۇ ۋەھاكازا. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئايلىنىدىغان قىسمى بارغانسېرى ئېشىپ، 2/3، 3/4، 4/5، 5/6، 7/8دېگەنلەرگە ئايلىنىدۇ. ئەمگەككە بولغان تەلەپ پۈتۈن كاپىتال مىقدارىغا قاراپ بەلگىلەنمەستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئۆزگىرىشچان تەركىبىي قىسمىنىڭ ئاز-كۆپلىكى بويىچە بەلگىلىنىدۇ، شۇڭا، بۇرۇن پەرەز قىلغىنىمىزدەك ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ نىسبەت بويىچە كۆپەيمەستىن، بەلكى ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئازيىپ بارىدۇ. ئەمگەككە بولغان تەلەپ كاپىتالنىڭ ئومۇمىي مىقدارى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، نىسپىي ھالدا ئازيىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە كاپىتالنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئېشىپ بېرىش سۈرئىتى بويىچە ئازيىدۇ. دۇرۇس، گەرچە ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئېشىشى بىلەن ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان تەركىبىي قىسمى يەنى ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەمگەك كۈچى ئېشىپ بارسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئېشىش نىسبىتى بارغانسېرى ئاز بولىدۇ. جۇغلانمىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇئەييەن تېخنىكا ئاساسىدىكى نوقۇل كېڭىيىشىنىڭ تەسىرى تۇپەيلىدىن كۆرۈلىدىغان ئارىلىقتىكى ۋاقىت قىسقرايدۇ. مەلۇم ساندىكى ئۇستىلمە ئىشچىلارنى قوبۇل قىلىش ئۇچۇن، ھەتتا كونا كاپىتال فورماتسىيە جەھەتتىن ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىش ياسايدىغان شارائىتتا ئىشتىكى ئىشچىلارنى داۋاملىق تۇرده ياللاپ ئىشلىتىش ئۇچۇن ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئۇزلۇكسىز ئېشىپ بېرىش سۈرئىتى بىلەن جۇغلانمىنىڭ جۇغلىنىشىنى تېزلىتىشلا تەلەپ قىلىنىپ

قالمايدۇ. بەلكى مۇنداق ئۆزلۈكسىز ئاشىدىغان جۇغلانما ۋە مەركەزلىشىشنىڭ ئۆزى ئۆز نۆۋىتىدە كاپىتال تەركىبي قىسمىنىڭ يېڭىباشتىن ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىشىدىكى مەنبەگە ئايلىنىدۇ، يەنى كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان تەركىبي قىسمى بىلەن ئۆزگەرمەس تەركىبي قىسمىنىڭ يەنە بىر قېتىم تېز كېمىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان مەنبەگە ئايلىنىدۇ. ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان تەركىبي قىسمىنىڭ نىسپىي ھالدا كېمىيىپ بېرىشى ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ تېزلىشىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئۆزىنىڭ ئېشىشىدىنمۇ تېز بولۇشتىن ئىبارەت بۇ پاكىت، يەنە بىر جەھەتتىن ئەكسىچە ئىشچىلار نوپۇسىنىڭ مۇتلەق ئېشىپ بېرىشى ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ يەنى ئىشچىلار ئاھالىسىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش ۋاستىلىرىنىڭ ئېشىشىدىن ھامان تېز بولىدىغاندەك بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە، كاپىتالستىك جۇغلانما ئۆزلۈكسىز رەۋىشتە ھەمدە ئۆزىنىڭ ئىقتىدارى ۋە كۆلىمى بىلەن تەڭ نىسبەتتە بولىدىغان نىسپىي ئارتۇقچە، يەنى كاپىتالنىڭ قىممەت ئاشۇرۇشتىكى ئوتتۇرىچە ئېھتىياجىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان، شۇ سەۋەبتىنمۇ ئارتۇقچە ياكى ئۈستىمە ئىشچى ئاھالىنى يېتىشتۇرۇپ تۇرىدۇ.

ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالنى تەكشۈرۈپ كۆرگىنىمىزدە، بىزدە ئۇنىڭ جۇغلىنىش ھەرىكىتىنىڭ دەۋرىي ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدىغانلىقىنى، بىزدە بۇ ھەرىكەتنىڭ ھەرقايسى ئامىللىرىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا تارقىلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. بىزى تارماقلاردا، نوقۇل ھالدا توپلىنىش سەۋەبىدىن① كاپىتالنىڭ تەركىبي قىسمىدا ئۆزگىرىش بولغىنى بىلەن كاپىتالنىڭ مۇتلەق مىقدارى كۆپەيمەيدۇ؛ بىزى تارماقلاردا كاپىتالنىڭ مۇتلەق ھالدىكى ئېشىشى ئۇنىڭ

① 3-نەشرىدە ۋە ئېنگېلس سېلىشتۇرۇپ چىققان ئىنگلىزچە نۇسخىسىدا: مەركەزلىشىش دېيىلگەن. ــ تۈزگۈچىدىن

ئۆزگىرىشچان تەركىبي قىسمى بىلەن ياكى ئۇ ئۆزلەشتۇرگەن ئەمگەك كۈچىنىڭ مۇتلەق ھالدىكى كېمىيىشى بىلەن بىرلىشىپ كېتىدۇ؛ بىزى تارماقلاردا، كاپىتال بىزدە مۇئەييەن تېخنىكا ئاساسىدا ئۇدا ئاشىدۇ، ھەمدە ئۆزىنىڭ ئېشىش نىسبىتى بويىچە ئۈستىمە ئەمگەك كۈچلىرىنى جەلپ قىلىدۇ، بىزدە ئورگانىك ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇدە، كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان تەركىبي قىسمى كىچىكلەيدۇ؛ بارلىق تارماقتا، كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان قىسمىنىڭ، ئىشقا ئورۇنلاشقان ئىشچىلار سانىنىڭ ئېشىپ بېرىشى ھامان ئارتۇقچە ئاھالە پەيدا قىلغان داۋالغۇش بىلەن، ئارتۇقچە ئاھالىنىڭ ۋاقىتلىق پەيدا بولۇشى بىلەن بىرلىشىپ كېتىدۇ، مەيلى مۇنداق پەيدا بولۇش ئىشقا ئورۇنلاشقان ئىشچىلارنى چەتكە قېقىشتەك مۇنداق بىرقەدەر روشەن شەكلىنى قوللانسۇن ياكى ئۈستىمە ئىشچىلار ئاھالىسىنى ئۇنىڭ راۋان يولغا جەلپ قىلىنىشتا ئىلاجسىز قىلىپ قويۇشتەك مۇنداق ئانچە روشەن بولمىغان ئەمما تەسىرى ئوخشاش بولغان شەكلىنى قوللانسۇن، بىربىر(78) ئۆزىنىڭ فۇنكسىيىسىنى ئادا قىلىۋاتقان ئىجتىمائىي كاپىتال مىقدارىنىڭ ئېشىشىغا ۋە ئۇنىڭ ئېشىش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش

(78) ئەنگلىيە بىلەن ئۇئېلىستىكى ئاھالە تەكشۈرۈش ئەھۋالى تۈۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ:

دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىغان ئومۇمىي ئاھالە(يەر ئىگىدارلىرى، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى، باغۋەن، چارۋىچى قاتارلىقلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) 1851-يىلى 2 مىليون 11 مىڭ 447 كىشى بولغان بولسا، 1861-يىلى 1 مىليون 924 مىڭ 110 كىشى بولۇپ، 87 مىڭ 337 كىشى كېمەيگەن. يۇقۇ توقۇمچىلىق فابرىكىلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ سانى 1851 -يىلى 102 مىڭ 714 بولغان بولسا، 1861-يىلى 79 مىڭ 242 بولغان؛ يىپەك توقۇمچىلىق فابرىكىلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ سانى 1851-يىلى 111 مىڭ 940 بولغان بولسا، 1861-يىلى 101 مىڭ 678 بولغان؛ بوياقچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ سانى 1851-يىلى 12 مىڭ 98 بولغان بولسا، 1861-يىلى 12 مىڭ 556 بولغان، گەرچە ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى كەڭ دەرىجىدە كېڭەيگەن بولسىمۇ، لېكىن ئادەم سانىنىڭ كۆپىيىشى ناھايىتى ئاز بولغان، بۇ ھال ئىشقا ئورۇنلاشقان ئىشچىلار سانىنىڭ

كۆلەمنىڭ ۋە ئىشلىتىدىغان ئىشچىلار سانىنىڭ ئېشىشىغا، ئۇلارنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا، بايلىقنىڭ بارلىق مەنبەلىرىنىڭ تېخمۇ كېڭىيىشگە ۋە تېخمۇ مول بولۇشىغا ئەگىشىپ، كاپىتالنىڭ ئىشچىلارغا بولغان تېخمۇ زور دەرىجىدىكى جەلپ قىلىش كۈچى بىلەن تېخمۇ زور دەرىجىدىكى چەتكە قېقىش كۈچىنىڭ ئۆزئارا بىرلىشىش كۆلىمىمۇ ئۇزلۇكسىز كېڭىيىدۇ، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تەركىبىي قىسمى بىلەن كاپىتالنىڭ تېخنىكا شەكلىنىڭ ئۆزگىرىش سۈرئىتىمۇ ئۇزلۇكسىز تېزلىشىدۇ، بەزىدە بىرلا چاغدا، بەزىدە كەينى-كەينىدىن بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئىچىگە كىرىپ قالىدىغان ئەشۇ ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ دائىرىسىمۇ ئۇزلۇكسىز زورىيىدۇ. شۇڭلاشقا ئىشچى ئاھالىنىڭ ئۆزىمۇ كاپىتال جۇغلانمىسىنى ھاسىل قىلىش بىلەن بىرۋاقتىتا،

نىسپىي ھالدا زور دەرىجىدە كېمىيىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شىلەپچىلەر 1851-يىلى 15 مىڭ 957 كىشى بولغان بولسا، 1861-يىلى 13 مىڭ 814 بولغان؛ چىغ قالپاق توقۇغۇچىلار ۋە ئادەتتىكى شەپكە تىككۈچىلەر 1851-يىلى 20 مىڭ 393 كىشى بولغان بولسا، 1861-يىلى 18 مىڭ 176كىشى بولغان؛ ئارپا ئۇندۇرگۈچىلەر 1851-يىلى 10 مىڭ 566 كىشى بولغان بولسا، 1861-يىلى 10 مىڭ 677 كىشى بولغان؛ شامچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار 1851-يىلى 4949 كىشى، 1861-يىلى 4686 كىشى بولغان. بۇلارنىڭ سانىنىڭ كېمىيىشىگە گاز چىراغلارنىڭ كۆپىيىشى سەۋەب بولغان. تاغاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ سانى 1851-يىلى 2038، 1861-يىلى 1478 كىشى بولغان؛ ياغاچ ھەرىلگۈچىلەرنىڭ سانى 1851-يىلى 30 مىڭ 552، 1861-يىلى 31 مىڭ 647 بولغان، ياغاچ ھەرىلەش ماشىنىسى ئومۇملاشتۇرۇلغانلىقتىن، ئادەم سانىنىڭ كۆپىيىشى ناھايىتى ئاز بولغان؛ مىق ياسىغۇچىلارنىڭ سانى 1851-يىلى 26 مىڭ 940 كىشى، 1861-يىلى 26 مىڭ 130 بولغان، ماشىنا رىقابىتى تۈپەيدىلىن ئىشچىلارنىڭ سانى ئازىيىپ كەتكەن؛ قەلەي-مىس كانىلىردا ئىشلەيدىغانلار 1851-يىلى 31 مىڭ 360، 1861-يىلى 32 مىڭ 41 كىشى بولغان. بۇلارنىڭ ئەكسىچە، پاختا توقۇمىچىلىق سانائىتى ئىشچىلىرى 1851-يىلى 371 مىڭ 777 كىشى، 1861-يىلى 456 مىڭ 646 كىشى بولغان؛ كۆمۈركان ئىشچىلىرى 1851-يىلى 183 مىڭ 389 كىشى، 1861-يىلى 246 مىڭ 613 كىشى بولغان. «ئومۇمەن ئالغاندا، 1851-يىلىدىن بۇيان ئىشچىلار سانىنىڭ ئېشىش شۇكەمگىچە ماشىنىلار ياخشى ئىشلىتىلمەي كەلگەن تارماقلاردا ناھايىتى كۆرۈنەرلىك بولغان» («1861-يىلى ئەنگلىيە ۋە ئۇيغۇلستىكى ئاھالە تەكشۈرۈش» 1863-يىل لوندون نەشرى 3-توم 36-بەت)

كۈنسېرى كېڭىيۋاتقان كۆلەم بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆزىنى نىسپىي ھالدا ئوشۇق ئاھالىگە ئايلاندۇرۇپ قويىدىغان ۋاستىلەرنى ھاسىل قىلىدۇ.(79) بۇ—كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا خاس ئاھالە قانۇنىيىتىدۇر،

(79) بەزىبىر كلاسسىك مەشھۇر ئىقتىسادشۇناسلار ئۆزگىرىشچان كاپىتال نىسپىي مىقدارىنىڭ كېمىيىپ بېرىش قانۇنىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ يالانما ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى ھېس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى چۈشىنىپ يەتمىگەن. بۇ جەھەتتە جون بارتوننىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئىنتايىن چوڭ. گەرچە ئۇ بارلىق باشقا كىشىلەرگە ئوخشاش، ئۆزگەرمەس كاپىتالنى تۇراقلىق كاپىتال بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپىتالنى تۇراقسىز كاپىتال بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ خىزمىتى ئىنتايىن چوڭ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئەمگەككە بولغان تەلەپ تۇراقلىق كاپىتالنىڭ ئېشىپ بېرىشىغا ئەمەس، بەلكى تۇراقسىز كاپىتالنىڭ ئېشىپ بېرىشىغا باغلىق بولىدۇ. ئەگەر كاپىتالنىڭ بۇ ئىككى تۈرى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت ھەرقانداق چاغدا ۋە ھەرقانداق ئەھۋالدا ھەققەتەن ئوخشاش بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا بۇنىڭدىن ئىشقا ئورۇنلاشقان ئىشچىلارنىڭ سانى دۆلەتنىڭ بايلىقى بىلەن تاناسىپ بولىدۇ دېگەن خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇ. لېكىن بۇنداق پەرەز رېئاللىققا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە مەدەنىيلىكنىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، تۇراقلىق كاپىتال بىلەن تۇراقسىز كاپىتالنىڭ سېلىشتۇرمىسى بارغانسېرى چوڭ بولىدۇ. ئەنگلىيەدە بىر توپ مۇسلى يىپ ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سېلىنغان تۇراقلىق كاپىتال سوممىسى شۇنداق بىر توپ مۇسلى يىپنى ھندىستاندا ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سېلىنغان تۇراقلىق كاپىتال مىقدارىنىڭ يۈز ھەسسىسگە توغرا كېلىدۇ. ئېھتىمال مىڭ ھەسسىسگە توغرا كېلىشى مۇمكىن. ۋاھالەنكى تۇراقسىز كاپىتالنىڭ ھەسسىسى يۈز ھەسسە ياكى مىڭ ھەسسە كەم بولىدۇ، ... يەللىق ھەممە جۇغلانما تۇراقلىق كاپىتالغا قوشۇلغان تەقدىردىمۇ، ئەمگەككە بولغان تەلەپتە ھېچقانداق ئېشىش بولمايتتى.» (جون بارتون «جەمئىيەتتىكى ئەمگەكچىلەر سىنىپىنىڭ ھالىتىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىت» 1817-يىل لوندون نەشرى 16-17-بەتلەر) «دۆلەتنىڭ ساپ كىرىمىنى ئاشۇرالايدىغان سەۋەبنىڭ ئۆزى شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاھالىنى ئارتۇق قىلىپ قويۇشى ۋە ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالىنى يامانلاشتۇرۇشى مۇمكىن.» (رىكاردو «سىياسىي ئىقتىساد ۋە باج-سېلىق قائىدىلىرى» 469-بەت)① كاپىتالنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، «ئەمگەككە بولغان» تەلەپ نىسپىي ھالدا كېمىيىدۇ»(يۇقىرىقى كىتاب، 480-بەت ئىزاھى)، «ئەمگەكنى قامداش ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدىغان كاپىتال سوممىسى كاپىتال ئومۇمىي مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشىگە باغلىق بولمىغان ھالدا، ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ... كاپىتالنىڭ ئۆزى كۆپ بولغانسېرى ئىشقا ئورۇنلىشىش كۆلىمى جەھەتتىكى چوڭ داۋالغۇش ۋە زور دەرىجىدىكى نامراتلىق پاتىپات تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان بولۇشى مۇمكىن.

① مۇشۇ تومنىڭ 806-بېتىگە قارالسۇن. — تۇزگۇچىدىن

ئەمەلىيەتتە ئالاھىدە، تارىخىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئالاھىدە، تارىخىي ھالدا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئاھالە قانۇنىيىتى بولىدۇ. ئابستراكت ئاھالە قانۇنىيىتى تارىختا كىشلەر ئارىلاشمىغان ھايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەر ساھەسىدىلا مەۋجۇت بولىدۇ.

ئىشچى ئاھالىسىنىڭ ئوشۇقچىلىقى—جۇغلانما ياكى كاپىتالنىڭ ئاساسىدىكى بايلىق تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى، لېكىن بۇنداق ئاھالە ئوشۇقچىلىقى، ئۆز نۆۋىتىدە، يەنە كاپىتالىستىك پىشاڭغا ئايلىنىدۇ، ھەتتا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان بىر شارائىتقا ئايلىنىدۇ. ئىشچى ئاھالىسىنىڭ ئوشۇقچىلىقى سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ، بۇ زاپاس ئارمىيە، خۇددى كاپىتال بېقىپ چوڭ قىلغاندەك، كاپىتالنىڭ مۇتلەق ئىختىيارىدا بولىدۇ. ئىشچى ئاھالىسىنىڭ ئوشۇقچىلىقى ئاھالىنىڭ ئەمەلىي ئېشىشىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ، كاپىتالنىڭ ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان قىممەت ئاشۇرۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن، ھەرقاچان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا بولىدىغان ۋە ھەر دائىم تەييار تۇرىدىغان ئادەم ماتېرىيالى يەتكۈزۈپ بېرىپ تۇرىدۇ. جۇغلانمىنىڭ ۋە جۇغلانما بىلەن بىللە كېلىدىغان ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كاپىتالنىڭ بىردىنلا كېڭىيىش كۈچىمۇ ئۆسۈپ بارىدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى ئۆز ئونكسىيىسىنى ئاتقۇرۇۋاتقان كاپىتالنىڭ ئىلاستىكلىقىنىڭ ئېشىشى ۋە مۇتلەق بايلىق بولغان كاپىتالنىڭ (كاپىتال مۇتلەق بايلىقنىڭ بىر ئىلاستىكلىق

(رىچارد جونېس «سىياسىي ئىقتىساد نەزەريىلىرى» 1833-يىل لوندون نەشرى، 52-بەت)
«ئەمگەككە بولغان، تەلەپنىڭ ئېشىشى… ئومۇمىي كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى بىلەن تاناسىپ بولمايدۇ … شۇڭا، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى داۋامىدا، تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدىغان مىللىي كاپىتالنىڭ ھەر قېتىمقى ئېشىشىنىڭ ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى بارغانسېرى ئاز بولىدۇ.» (رامسايى «بايلىقنىڭ تەقسىم قىلىنىشى توغرىسىدا»نىڭ 90-، 91-بەتلىرى)

قىسمىدىنلا ئىبارەت) ئاشقانلىقلا ئەمەس، ھەم بۇنىڭ سەۋەبى كىرىدىت ھەر قېتىم ئالاھىدە تەسىرگە ئۇچرىغاندا، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە، مۇنداق بايلىقنىڭ ئىنتايىن زور قىسمىنى ئۈستىلمە كاپىتال سۈپىتىدە ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىشقا ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغانلىقىدىنلا ئىبارەتمۇ ئەمەس. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۆزىنىڭ تېخنىكا شارائىتلىرى، ماشىنىلار، ترانسپورت قوراللىرى ۋەھاكازالار ئوشۇق مەھسۇلاتلارنى ئىنتايىن زور كۆلەمدە، ئىنتايىن تېز سۈرئەت بىلەن ئۈستىلمە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئايلاندۇرۇۋېتىشى مۇمكىن. جۇغلانمىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ كېڭەيگەن ھەم ئۈستىلمە كاپىتالغا ئايلىنىدىغان كۆپ مىقداردىكى ئىجتىمائىي بايلىق غالجىرانە ھالدا بازارنى بىردىنلا كېڭەيتەلەيدىغان كونا ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا ياكى كونا ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئېھتىياج پەيدا قىلىدىغان تۆمۈرىيول تارماقلىرىغا ئوخشاش يېڭىدىن پەيدا بولۇۋاتقان تارماقلارغا ئېتىلىپ كىرىدۇ. مۇنداق سورۇنلارنىڭ ھەممىسىدە، زور تۇركۈمدىكى كىشلەر توساتتىنلا ھەل قىلغۇچ جايلارغا ئەۋەتىلىشى ھەم يەنە باشقا تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىگە تەسىر يەتكۈزۈلمەسلىكى كېرەك. بۇنداق كىشلەر ئوشۇقچە ئاھالىدىن سەپلىنىدۇ. ھازىرقى زامان سانائىتىگە خاس تۇرمۇش جەريانى ئوتتۇرىچە جانلىنىش، ئىشلەپچىقىرىش يۇقىرى دەرىجىدە ئالدىراش بولۇش، كرىزىس ۋە تۇرغۇنلۇقتا ئوخشاش بىرقانچە مەزگىلدىن تەركىب تاپقان، بىر قەدەر ئۇششاق داۋالغۇشلار گىرەلىشىپ كېتىدىغان، ئون يىلدا بىر كۆرۈلىدىغان دەۋرىيلىك شەكىلدىن ئىبارەت بولىدۇ، يەنى سانائەت زاپاس ئارمىيىسى ياكى ئاھالە ئوشۇقچىلىقى ئۇزلۇكسىز شەكىللىنىپ تۇرىدىغان، ئازتولا دەرىجىدە ئۆزلەشتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان، ئاندىن كېيىن شەكىللىنىدىغان ئەنە شۇنداق ئاساس ئۈستىگە قۇرۇلغان بولىدۇ. ۋەھالەنكى سانائەتنىڭ دەۋرىيلىك باسقۇچىنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشى يەنە ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنىڭ كېمەيگەن

قىسمىنى تولۇقلاپ تۇرىدۇ. ھەم ئوشۇق ئاھالىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ئاممىلىرىدىن بىرىگە ئايلىنىدۇ.

بىز ھازىرقى زامان سانائىتىدىن ئىبارەت مۇنداق ئۆزگىچە تۇرمۇش جەريانىنى ئىنسانلارنىڭ بۇنىڭدىن بۇرۇنقى ھەرقانداق دەۋرلىرىدە كۆرەلمەيمىز، ئۇنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ بالىلىق دەۋرلىرىدە كۆرۈلۈشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇ چاغلاردا كاپىتال قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى ناھايىتى ئاستا ئىدى. شۇڭا ئەمگەككە بولغان تەلەپنىڭ ئېشىشى، ئومۇمەن ئالغاندا، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىغا ماس كېلەتتى. ئۇ چاغلاردا كاپىتال جۇغلانمىسىنىڭ ئېشىشى، ھازىرقى زامانداشكىگە قارىغاندا، قانچە ئاستا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىدىغان ئىشچى ئاھالىنىڭ تەبىئىي چەكلىمىلىرىگە بىرىپ تاقىلاتتى، بۇنداق چەكلىمىلەرنى پەقەت تۆۋەندە توختىلىپ ئۆتىدىغان زوراۋانلىق ۋاستىلىرى ئارقىلىقلا تۇگەتكىلى بولاتتى. ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ بىردىنلا سەكرەش شەكلىدە كېڭىيىشى — ئۇنىڭ بىردىنلا تارىيىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولىدۇ؛ ۋەھالەنكى كېپىنكىسى ئالدىنقىسىنى پەيدا قىلىدۇ، لېكىن نېرى-بېرى قىلغىلى بولىدىغان ئادەم ماتېرىيالى بولمىسا، ئاھالىنىڭ مۇتلەق ھالدا ئېشىشىغا باغلىق بولمىغان ئىشچىلارنىڭ سانى ئاشمىسا، ئالدىنقىسىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئىشچىلارنىڭ شۇ تەرىقىدىكى ئېشىشى بىرقىسىم ئىشچىلارنىڭ ئۆزلۇكسىز رەۋىشتە «ئايرىۋېتىلىشى»دەك ئاددىي جەريان ئارقىلىق سانائەت ئىشچىلىرىنىڭ سانىنى كېڭەيتىلگەن ئىشلەپچىقىرىشتىن نىسپىي ھالدا كېمەيتىشتەك ئۇسۇل ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلىدۇ. شۇڭا ھازىرقى زامان سانائىتىنىڭ پۈتكۈل ھەرىكەت شەكلى بىر قىسىم ئىشچى ئاھالىسىنىڭ ئۆزلۇكسىز رەۋىشتە ئىشسىزلار ياكى يېرىم ئىشسىزلارغا ئايلىنىشىدىن كېلىدۇ. سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ يۈزەكىلىكىمۇ ئۇنىڭ كىرىدىتىنىڭ كېڭىيىشى ۋە قىسقىرىشىنى، سانائەتنىڭ دەۋرىي مەزگىلىنىڭ

يېڭىلىنىپ تۇرۇشىدەك بۇنداق نوقۇل ئالامەتنى بۇنداق يېڭىلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان سەۋەب دەپ قارايدىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. خۇددى ئاسمان جىسىملىرى مۇئەييەن ھەرىكەتكە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن شۇ ھەرىكەتنى ئۆزلۇكسىز تەكرارلىغانغا ئوخشاش، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشمۇ نۆۋەت بىلەن كېڭىيىش ۋە قىسقىرىشتەك ھەرىكەتكە كىرگەن ھامان، شۇنداق ھەرىكەتنى ئۆزلۇكسىز تەكرارلايدۇ. نەتىجە يەنە سەۋەبكە ئايلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ شەرتلىرىنىڭ پۈتكۈل جەريان باسقۇچلىرىنىڭ ئالمىشىشىنى ئۆزلۇكسىز رەۋىشتە قايتا بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن دەۋرىيلىك شەكلى قوللىنىلىدۇ. مۇنداق دەۋرىيلىك مۇقىملاشقان ھامان، سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقمۇ نىسپىي بولغان، يەنى كاپىتال قىممىتىنىڭ ئېشىشىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كەتكەن ئوشۇقچە ئاھالىنىڭ ھاسىل قىلىنىشىنى ھازىرقى زامان سانائىتىنىڭ ھاياتلىق شەرتى دەپ قارايدۇ.

ئىلگىرى ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىدا سىياسىي ئىقتىساد پروفېسسورى بولغان، كېيىن يەنە ئەنگلىيە مۇستەملىكىلەر مىنىستىرلىكىنىڭ ئەمەلدارى بولغان گ. مېرىۋېيل مۇنداق دەيدۇ:

«مۇبادا دۆلەت كرىزىس بولغان مەزگىلدە دۆلەت سىرتىغا ئاھالە كۆچۈرۈش چارىسىنى قوللىنىپ بىرنەچچە يۈزمىڭ ئوشۇقچە نامرات ئاھالىدىن قۇتۇلماقچى بولدى دەپ پەرەز قىلايلى، ئۇنداقتا نەتىجە قانداق بولاتتى؟ نەتىجە شۇنداق بولاتتىكى، ئەمگەككە بولغان ئېھتىياج ئەمدىلا ئەسلىگە كەلگەندە، ئەمگەك پېتىشمەي قالاتتى. ئادەمنىڭ قايتا ھاسىل قىلىنىشى قانچە تېز بولغىنى بىلەنمۇ، قۇرامغا يەتكەن ئىشچىلارنىڭ كېمىنى تولۇقلاش ئۈچۈن ھامان بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ۋاقتى كېتىدۇ. ئەمما بىزنىڭ زاۋۇت خوجايىنلىرىمىزنىڭ ئالدىغان پايدىسى ئاساسەن ئېھتىياج جانلىنىشتەك پايدىلىق پۇرسەتتىن پايدىلىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇش-بولماسلىققا ھەم شۇ ئارقىلىق كاساتچىلىق ۋاقتىدىكى زىيانىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش-تولدۇرالماسلىققا باغلىق. ھالبۇكى ئۇلار ماشىنا ۋە جسمانىي ئەمگەككە بولغان قوماندانلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولغاندىلا بۇنداق ئىقتىدارنىڭ بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلالايدۇ. ئۇلار ئۆزلىرى باشقۇرالايدىغان ئادەمنى تېپىشى شەرت؛ ئۇلار بازار ئەھۋالىغا ئاساسلىنىپ، زۆرۈر بولغاندا، ئۆزلىرىنىڭ تجارەت پائالىيىتىنى كېڭەيتىشى ياكى قىسقارتىشى شەرت،

ئۇنداق قىلمىسا، ئۇلار ھەرگىز رىقابەت ئېلىشىشلىرىدا ئۇستۇنلۇكتە تۇرالمايدۇ، ۋەھالەنكى، بۇنداق ئۇستۇنلۇك-دۆلەت بايلىقىنىڭ ئاساسىدۇر.»(80)

ھەتتا مالتۇسمۇ ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنىڭ ھازىرقى زامان سانائىتى ئۈچۈن زۆرۈر ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ، گەرچە ئۇ ئۆزىنىڭ كالتا پەملىكى بىلەن ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنى ئىشچى ئاھالىنىڭ مۇتلەق يوسۇندىكى ئوشۇقچىلىقى، ئىشچى ئاھالىنىڭ نىسپىي ھالدىكى ئوشۇقچىلىقى ئەمەس دەپ چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ، ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

«ئاساسەن سودا-سانائەتكە تايىنىدىغان بىر دۆلەتتە، ئەگەر ئىشچىلار سىنىپى ئېچىدە نىكاھ ئىشلىرىغا ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىش ئادەتلىرى ئەۋج ئېلىپ كەتسە، بۇھال دۆلەت ئۈچۈن زىيانلىق،... ئاھالىنىڭ خاراكتېرىدىن ئالغاندا، ئالاھىدە ئېھتىياج تۇغۇلغان تەقدىردىمۇ، 16 ياكى 18 يىل ۋاقىتنى باشتىن كەچۈرمەي تۇرۇپ، ئۈستىمە ئىشچىلارنى بازارغا سېلىشمۇ مۇمكىن بولمايدۇ. ۋەھالەنكى، كىرىم تېجەش ئارقىلىق كاپىتالغا ئايلاندۇرۇلسا كۆپ تېز بولىدۇ؛ بىر دۆلەتنىڭ ئەمگەك فوندى ئاھالىنىڭ ئېشىشىدىن تېز ئاشىدىغان ئەھۋال دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ.»(81)

سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق شۇ تەرىقىدە ئىشچىلارنىڭ نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنىڭ ئۈزلۈكسىز ۋۇجۇدقا كېلىپ تۇرۇشىنى كاپىتالستىك جۇغلانمىنىڭ زۆرۈر شەرتى دەپ جاكارلىغاندىن كېيىن، ناھايىتى ئۆز لايىقىدا قېرى قىز ئوبرازى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ،

(80) گ. مېرىۋېيىل «مۇستەملىكە ۋە مۇستەملىكىلەر توغرىسىدىكى نۇتۇق» 1841ـ 1842ـ يىللار، لوندون نەشرى 1ـتوم 146ـبەت.

(81) مالتۇس «سىياسىي ئىقتىساد قائىدىلىرى» 215ـ، 319ـ، 320ـبەتلەر. مالتۇس بۇ ئەسىردە سىسموندىنىڭ يارىدىمى بىلەن كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ چىرايلىققىنا ئۇچىنىڭ بىر گەۋدە بولۇش ئەھۋالىنى ئاخىرى تاپقان: ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى، ئاھالە ئوشۇقچىلىقى، ئىستېمال ئوشۇقچىلىقى ھەققەتەن ئىنتايىن نازاكەتلىك غەلىتە نەرسىلەردۇر! ف. ئېنگېلىس «مىللىي ئىقتىساد تەنقىدىگە دائىر تېزىس» 107ـبەت ۋە تۆۋەندىكى بىرقانچە بەتلەر[435].

ئۇنىڭ «كۆڭلىدىكى ئادەمى»نىڭ يەنى كاپىتالستنىڭ تەلەپپۇزىدا، ئۆزى ئۇستىمە كاپىتال يارىتقان ئەمما شۇ كاپىتال تەرىپىدىن كۆچىغا تاشلۇۋېتىلگەن «ئوشۇق ئاھالە»گە تۆۋەندىكى گەپلەرنى دەيدۇ:

«بىز زاۋۇت خوجايىنلىرى سىلەرنىڭ تىرىكچىلىكىڭلار ئۈچۈن زۆرۈر بولغان كاپىتالنى ئاشۇرۇپ، سىلەر ئۈچۈن قولىمىزدىن كېلىدىغان ئىشلارنى قىلدۇق؛ سىلەر قالغان ئىشلارنى قىلىپ، ئۆزۈڭلارنىڭ ئادەم سانىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئۈيغۇنلاشتۇرۇشىڭلار كېرەك.»(82)

كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاھالىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىشىدىن كېلىدىغان پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئەمگەك كۈچىنىڭ سانى مۇتلەق ېيتىشمەيدۇ. ئەركىن ھەرىكەت قىلىش ئۈچۈن، ئۇ مۇنداق تەبىئىي چەكلىمگە باغلىق بولمىغان سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنىڭ بولۇشىغا موھتاج.

يۇقىرىدا، ئىشتىكى ئىشچىلار سانىنىڭ ئېشىشى ياكى كېمىيىشىنىڭ دەل ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ ئېشىشى ياكى كېمىيىشى بىلەن بىردەك بولىدىغانلىقىنى پەرەز قىلغانىدۇق.

لېكىن ئۆزگىرىشچان كاپىتال ئۆزى قوماندانلىق قىلىدىغان ئىشچىلارنىڭ سانى ئۆزگەرمىگەندىمۇ ياكى ھەتتا ئازايغان ئەھۋالدىمۇ ئاشىدۇ. ئەگەر ئايرىم بىر ئىشچى كۆپ ئەمگەك قىلسا، شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ ئىش ھەققى ئۆسىدۇ-ئەمگەكنىڭ باھاسى ئۆزگەرمىگەن، ھەتتا تۆۋەنلەپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، تۆۋەنلەپ كېتىش ئەمگەك مىقدارىنىڭ ئېشىشىدىن ئاستا بولسلا-ئەھۋال شۇنداق بولىدۇ. مۇنداق سورۇندا، ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ ئېشىشى ئىشتىكى ئىشچىلار سانىنىڭ ئاشقانلىقىنى ئەمەس، بەلكى ئەمگەك مىقدارىنىڭ ئاشقانلىقىنى

(82) خارىيە مارتىنېئاۋ «مانچېستىردىكى ئىش تاشلاش» 1832ـيىل نەشرى، 101ـبەت.

كۆرسىتىدىغان ئالامەت بولىدۇ. ھەر بىر كاپىتالستىنىڭ مۇتلەق مەنپەئىتى ئوخشاشلا ئەرزان مىقداردىكى ياكى ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئەرزان مىقداردىكى چىقىم بىلەن بىرقەدەر كۆپ ئىشچىلاردىن ئەمەس، بەلكى بىرقەدەر ئاز ئىشچىلاردىن مەلۇم مىقداردا ئەمگەك شىلىۋىلىشتۇر. كېيىنكى ئەھۋال ئاستىدا، ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ چىقىمى ھەربىرتەك كەلتۈرۈلگەن ئەمگەكنىڭ مىقدارىغا ئەگىشىپ نىسبەتلىك ھالدا ئاشىدۇ، ئالدىنقى ئەھۋال ئاستىدا، ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ ئېشىشى كۆپ ئاستا بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى قانچە چوڭ بولسا مۇنداق مۇددىئا شۇنچە ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. ئۇنىڭ كۈچى كاپىتال جۇغلانمىسىغا ئەگىشىپ ئېشىپ بارىدۇ.

يۇقىردا كۆرۈپ ئۆتتۇقكى، كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ تەرەققىياتى ـــ ھەم جۇغلىنىشنىڭ سەۋەبى، ھەم جۇغلىنىشنىڭ نەتىجىسى ـــ كاپىتالستىنىڭ ئايرىم ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئېكسپلاتاتسىيىسىنى تاشقى ئامىل ياكى ئىچكى ئامىل جەھەتتىن كۈچەيتىشگە، چىقىم ئوخشاش كۆپ بولغان ئۆزگىرىشچان كاپىتال شارائىتىدا تېخىمۇ كۆپ ئەمگەكنى ھەربىرتەك كەلتۈرۈشگە ئىمكان بېرىدۇ.① بىز يەنە كاپىتالستىنىڭ بارغانسېرى ئانچە تەربىيە كۆرمىگەن ئىشچىلار ئارقىلىق خىلى پىشقان ئىشچىلارنى، پىشمىغان ئەمگەك كۈچلىرى ئارقىلىق پىشقان ئىشچىلارنى، ئايال ئەمگەك كۈچى ئارقىلىق ئەر ئەمگەك كۈچىنى، ئۆسمۈر ياكى بالا ئەمگەك كۈچى ئارقىلىق قۇرامىغا يەتكەن ئەمگەك كۈچىنى چەتكە قاقىدىغانلىقىنى، شۇنداق قىلغاندا ئوخشاش مىقداردىكى كاپىتال قىممىتى ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ ئەمگەك كۈچى سېتىۋالالايدىغانلىقىنمۇ كۆرۈپ ئۆتتۇق.②

شۇڭلاشقا، كاپىتال جۇغلاش جەريانىدا، بىر تەرەپتىن، بىرقەدەر

① مۇشۇ تومنىڭ 751-781-بەتلىرىگە قارالسۇن. ـــ تۈزگۈچىدىن

② مۇشۇ تومنىڭ 742-756-بەتلىرىگە قارالسۇن. ـــ تۈزگۈچىدىن

زور ئۆزگىرىشچان كاپىتال تېخىمۇ كۆپ ئىشچىلارنى قوبۇل قىلىشقا ھاجەت بولمايلا تېخىمۇ كۆپ ئەمگەكنى ھەربىرتەك كەلتۈرەلەيدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئوخشاش مىقداردىكى ئۆزگىرىشچان كاپىتال ئوخشاش مىقداردىكى ئەمگەك كۈچى ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ ئەمگەكنى ھەربىرتەك كەلتۈرىدۇ؛ ئاخىرىدا، بىرقەدەر يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمگەك كۈچىنى سقىپ چىقىرىش ئارقىلىق بىرقەدەر تۆۋەن دەرىجىلىك تېخىمۇ كۆپ ئەمگەك كۈچىنى ھەربىرتەك كەلتۈرىدۇ.

شۇ سەۋەبتىن نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئىشچىلارنىڭ ئايرىلىپ چىقىشى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا جۇغلانمىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ تېزلەشكەن تېخنىكا ئىسلاھاتىغا، شۇنىڭغا مۇناسىپ ئۆزگىرىشچان كاپىتال قىسمىنىڭ ئۆزگەرمەس قىسمىدىن نىسپىي ھالدا كېمىيىشگە قارىغاندا، تېخىمۇ تېز بولىدۇ. ئەگەر ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كۆلىمى ۋە تەسىرىنى كېڭەيتىش بىلەن بىللە، بارغانسېرى ئازلىغان سەۋىيىدە ئىشچىلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش ۋاستىسىگە ئايلىنىدىغان بولسا، ئۇنداقتا، بۇنداق ئەھۋالنىڭ ئۆزى، تۆۋەندە بايان قىلىنغان پاكىتلار تۈپەيلىدىن، ئازتولا ئۆزگىرىدۇ: ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئاشقانسېرى كاپىتال ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان ئەمگەك بىلەن تەمىنلەش كاپىتالنىڭ ئىشچىلارغا بولغان ئېھتىياجىغا قارىغاندا تېخىمۇ تېز ئاشىدۇ. ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىشتىكى قىسمىنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق ئەمگەك قىلىشى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ زاپاس ئارمىيە قوشۇنىنى زورايتىدۇ، ئەمما بۇ زاپاس ئارمىيە قوشۇنى رىقابەت ئارقىلىق ئىشچىلار زىممىسىگە ئاشۇرۇپ يۈكلىگەن بېسىم ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئىشتىكى ئىشچىلارنى ھەددىدىن ئارتۇق ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىشقا ۋە كاپىتالنىڭ بۇيرۇقلىرىغا ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ. ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بىر قىسمىنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىشى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ يەنە بىر قىسمىنى قىلدىغان ئىشى يوق قىلىپ قويىدۇ،

ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ قىلىدىغان ئىشى يوق قىسمى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ يەنە بىر قىسمىنى ھەدىدىن ئارتۇق ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر قىلىدۇ، بۇ ھەربىر كاپىتالىستنىڭ بېيىش ۋاستىسى بولۇپ قالىدۇ(83)، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئىجتىمائىي جۇغلانمىنىڭ ئېشىشىغا ماس كېلىدىغان كۆلەم ئارقىلىق سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنىڭ

(83) ھەتا 1863-يىلدىكى پاختا قەھەتچىلىكى ۋاقتىدىمۇ بىلىكبىدىندىكى يىپ ئىگىرگۈچىلەر تارقاقتان كىتابچىدىنمۇ ھەدىدىن ئارتۇق ئەمگەك ئۇستىدىكى قاتتىق ئەيىبلەشلەرنى كۆرىمىز. زاۋۇت قانۇنىنىڭ چەكلىشى تۈپەيلىدىن، مۇنداق ھەدىدىن ئارتۇق ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار يېشى چوڭ ئەر ئىشچىلاردىنلا ئىبارەت بولاتتى. «بۇ فابرىكا يېشى چوڭ ئىشچىلاردىن ھەر كۈنى 12-13 سائەت ئىشلەشنى تەلەپ قىلاتتى، گەرچە يۈزلىگەن ئىشچى مەجبۇرىي ھالدا قىلىدىغان ئىش تاپالمايۋاتقان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئۆز ئائىلىسىنى بېقىش ۋە ئېغىر ئەمگەك قىلىپ ھالىدىن كەتكەن قېرىنداشلىرىنى ۋاقتىسىز ئۆلۈپ كېتىشتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، قىسمەن ۋاقىت بولسىمۇ ئىشلەشكە رازى بولاتتى.» بۇ كىتابچىدە يەنە شۇنداق دېيىلىدۇ: «بىز ئىش ۋاقتىدىن ئارتۇق ئەمگەك قىلدۇرۇش خوجايىنلار بىلەن ‹خىزمەتكارلار› ئوتتۇرىسىدا چىداپ تۇرۇشقا بولىدىغان مەلۇم مۇناسىۋەتنى ئورنىتىشقا ئىمكان بېرەرمۇ؟ دەپ سوئال قويىمىز. ھەدىدىن ئارتۇق ئەمگەكنىڭ قۇربانلىرى ۋە ھەدىدىن ئارتۇق ئەمگەك سەۋەبىدىن مەجبۇرىي ھالدا قىلىدىغان ئىش تاپالمايۋاتقان كىشىلەرمۇ، ئوخشاشلا ناھەقچىلىق ھېس قىلىدۇ. ئەگەر ئەمگەك لىللا تەقسىم قىلىنسا، ئۇنداقتا، بۇ رايوننىڭ ئورۇندىشى زۆرۈر بولغان خىزمەتلەر ھەممە ئادەمنى قىسمەن ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشقا بىمالال يەتكەن بولاتتى. بىز ئۆز ھوقۇقمىزنىلا تەلەپ قىلمىز: بىز خوجايىنلارنىڭ ھېچبولمىغاندا نۆۋەتتىكى ئەھۋال داۋام قىلىپ تۇرغان مەزگىلدە ئەمگەك ۋاقتىنى ئومۇمىيۈزلۈك قىسقارتىشنى، بىر قىسىم كىشىلەرنى ھەدىدىن ئارتۇق ئەمگەك بىلەن شۇغۇللاندۇرۇپ، يەنە بىر قىسىم كىشىلەرنى قىلىدىغان ئىش تاپالماي، تۇرمۇشنى قۇتقۇزۇشقا تاينىپ قامدايدىغان قىلىپ قويماسلىقنى تەۋسىيە قىلىمىز.» («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1863-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 8-بەت)—«قول سانائەت ۋە سودا تۇغرىسىدا»نىڭ ئاپتورى① نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقنىڭ ئىشتىكى ئىشچىلارغا كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى بۇرژۇئازلارنىڭ ئادەتلىنىپ قالغان ھەم ئىشەنچلىك بولغان تەبىئىي ئىقتىدارى بويىچە چۈشىنىدۇ. «مۇنداق پادىشاھلىقتا، ھورۇنلۇقنى پەيدا قىلىدىغان يەنە بىر سەۋەب تولۇق سانداكى ئەمگەكچىنىڭ يېتىشمەسلىكىدىن ئىبارەت. مەسىلەنتا قارىتا مەلۇم ئالاھىدە ئېھتىياج تۇغۇلۇپ، ئەمگەك مقدارى يېتىشمەيدىغان بولۇپ قالغاندىلا، ئىشچىلار ئۆزىنىڭ مۇھىملىقىنى ھېس قىلىدۇ

① ج. كونىنگخامنى كۆرسىتىدۇ. — تەرجىمىدىن

ۋۇجۇدقا كېلىشىنى تېزلىتىدۇ. بۇ ئامىلنىڭ نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقنىڭ شەكىللىنىشىدە قانچىلىك مۇھىم ئىكەنلىكىنى ئەنگلىيىگە دائىر مىساللار بىلەن ئىسپاتلايمىز. ئەنگلىيىنىڭ ئەمگەك «تېجەش»تىكى تېخنىكىلىق ۋاستىلىرى ناھايىتى كۈچلۈك. شۇغىنىسى، ئەگەر ئەتە ئەمگەككە ئەقىلغە مۇۋاپىق دەرىجىدە چەك قويۇلسا ھەمدە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ھەرقايسى تەبىقىسىدە يەنە ياش قۇرامى ۋە جىنسىغا قاراپ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلسا، ئۇنداقتا، ھازىرقى كۆلەم بويىچە مىللىي ئىشلەپچىقىرىشنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، ھازىر بار ئىشچى ئاھالە مۇتلەق يېتىشمەيدۇ. ھازىرقى «غەيرىي ئىشلەپچىقارغۇچى» ئىشچىلارنىڭ كۆپ سانداكىلىرى «ئىشلەپچىقارغۇچى» ئىشچىلارغا ئايلىنىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، ئىش ھەققىنىڭ ئادەتتىكى ئۆزگىرىشى پەقەت سانائەتنىڭ دەۋرىيلىك مەزگىلىنىڭ يەكگۈشلىنىشىگە ماس كېلىدىغان سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنىڭ زورىيىشى ۋە ئازىيىشى بىلەن تەڭشىلىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، ئىش ھەققىنىڭ ئادەتتىكى ئۆزگىرىشىنى ئىشچى ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق سانىنىڭ ئۆزگىرىشى ئەمەس، بەلكى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ خىزمەت ئۆتەۋاتقان ئارمىيە ۋە زاپاس ئارمىيە دەپ ئايرىلىشىدىكى نىسبەتنىڭ ئۆزگىرىشى، ئاھالە ئوشۇقچىلىقنىڭ نىسپىي مقدارىنىڭ ئېشىشى ياكى كېمىيىشى، ئاھالە ئوشۇقچىلىقنىڭ گاھ قوبۇل قىلىنىپ، گاھ يەنە بىكارچى قىلىنىپ قېلىش دەرىجىسى بىلگىلەيدۇ. ھازىرقى زامان سانائىتى ئون يىلدا بىر قېتىم تەكرارلىنىدىغان دەۋرىيلىك

ھەمدە خوجايىنلارنىڭمۇ بۇ نۇقتىنى ھېس قىلدۇرۇشنى ئويلايدۇ؛ بۇ ھال كىشىنى ئەجەبلەندۈرىدۇ؛ ئەمما بۇ ئەبلەخلەرنىڭ نىيىتى بۇزۇق، ھەر قېتىم مۇشۇنداق ھاللاردا، ئىشچىلار ئۆز خوجايىنلىرىنى قېيىن ئەھۋالغا سېلىپ قويۇش مەقسىتىدە، توپ-توپ بولۇپ بىرلىشىپ، كۈن بويى ئىش قىلماي يۈرىدۇ.»(«قول سانائەت ۋە سودا توغرىسىدا» 27، 28-بەتلەر) دېمەك، بۇ كىشىلەر ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈشنى تەلەپ قىلاتتى.

خۇسۇسىيەتكە ئىگە، ھەربىر دەۋرىيلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە مەزگىلدە يەنە دەۋرىيلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە باسقۇچلار بولىدۇ، يەنە كېلىپ بۇ باسقۇچلار كاپىتال جۇغلىنىش جەريانىدا، بارغانسېرى ئارقىلىقىدىن كۆپلەپ كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان، قانۇنىيەتلىك بولمىغان داۋالغۇشلار تەرىپىدىن ئۈزۈلۈپ تۇرىدۇ. مۇنداق ھازىرقى زامان سانائىتىدىن ئالغاندا، ئەگەر تۆۋەندىكىدەك قانۇنىيەت بولغان بولسا، يەنى ئەمگەك جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ تەڭشىلىشى كاپىتالنىڭ كېڭىيىشى ۋە قىسقىرىشى ئارقىلىق بولمايدىغان، ھەم شۇ سەۋەبتىن كاپىتالنىڭ شۇڭغاشدىكى قىممەت ئاشۇرۇش ئېھتىياجى ئارقىلىقمۇ بولمايدىغان، شۇ سەۋەبتىن ئەمگەك بازىرى تۇرۇپ كاپىتالنىڭ كېڭىيىشى تۇپەيلىدىن تولۇق بولماي قالىدىغان، تۇرۇپ كاپىتالنىڭ قىسقىرىشى تۇپەيلىدىن ئېشىپ قالىدىغان ئەھۋال كۆرۈلمەيدىغان، ئەكسىچە، كاپىتال ھەرىكىتىنى ئاھالە مىقدارىنىڭ مۇتلەق ھەرىكىتىگە بېقىنىدىغان قىلىپ قويىدىغان مۇشۇنداق قانۇنىيەت بولغان بولسا، ھەقىقەتەن ناھايىتى ياخشى بولغان بولاتتى. ھالبۇكى بۇنىڭ دەل ئۆزى ئىقتىسادشۇناسلىقتىكى دوگماتىزمدۇر. مۇشۇنداق دوگماتىزم بويىچە بولغاندا، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى سەۋەبىدىن ئىش ھەققىمۇ ئۆستۈرۈلىدۇ. ئىش ھەققىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى ئىشچى ئاھالىنىڭ تېخىمۇ تېز كۆپىيىشىگە ئىلھام بېرىدۇ، بۇنداق كۆپىيىش تا ئەمگەك بازىرى توشۇپ كەتكىچە، ھەم شۇ سەۋەبتىن ئىشچىلارغا بېرىلىدىغان تەمىناتقا قارىغاندا كاپىتال نىسپىي ھالدا يېتىشمەيدىغان بولۇپ قالغىچە داۋاملىشىدۇ. ئىش ھەققى تۆۋەنلەپ كەتسە، نەتىجىدە ئىش ئەكسى تەرەپكە قاراپ ماڭىدۇ. ئىش ھەققىنىڭ تۆۋەنلىشى سەۋەبىدىن ئىشچى ئاھالە تەدرىجىي ھالدا ئازىيىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كاپىتال، ئىشچى ئاھالە سانى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، نىسپىي ھالدا ئېشىپ قالىدۇ، ياكى باشقا كىشىلەر ئېيتقاندەك، ئىش ھەققىنىڭ تۆۋەنلىشى ۋە ئىشچىلارغا قارىتىلغان ئېكسپىلاتاتسيىنىڭ مۇناسىپ ھالدا ئېشىشى

كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىنى يېڭىباشتىن تېزلىتىۋېتىدۇ، ئەمما شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا، تۆۋەن ئىش ھەققى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ كۆپىيىشىنى چەكلەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەمگەك بىلەن تەمىنلەش ئەمگەككە بولغان تەلەپتىن ئاز بولۇش، ئىش ھەققى ئېشىشقا ئوخشاش ئەھۋال يەنە كۆرۈلىدۇ. بۇ تەرەققىي تاپقان كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشقا نىسبەتەن نېمە دېگەن گۈزەل ھەرىكەت ئۇسۇلى-ھە! شۇغىنىسى، ئەمگەك ئىقتىدارىغا ھەقسىز ئىگە بولغان ئاھالە ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈشى تۇپەيلىدىن، مەلۇم ئەمەلىي ئېشىش ئەھۋالى بارلىققا كېلىش ئېھتىمالغا يېقىن بولۇشتىن ئىلگىرى، شۇنداق بىر مەزگىلنى قايتىلاقايتا بېشىدىن كەچۈرگەن بولىدۇ، مۇنداق مەزگىلدە مۇقەررەر ھالدا سانائەت جېڭى پارتلاپ، قىرىش-چېپىش بولىدۇ ھەمدە يەڭگۈچىلەر بىلەن يېڭىلگۈچىلەر ئايرىلىدۇ.

1849-يىلىدىن 1859-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئاشلىق باھاسى تۆۋەنلەش بىلەن بىللە، ئەنگلىيىنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا، ئەمەلىي تەكشۈرۈپ كۆرگەندە نامىدىلا ئىش ھەققى ئۆستۈرۈش ئەھۋالى كۆرۈلدى. مەسىلەن: ھەپتىلىك ئىش ھەققى ئۈئىلىت ژىلايىتىدە 7 شىللىڭدىن 8 شىللىڭغا ئۆستۈرۈلگەن، دورسېت ژىلايىتىدە 7 ياكى 8 شىللىڭدىن 9 شىللىڭغا ئۆستۈرۈلگەن، ۋەھاكازا. بۇ يېزا ئىگىلىكىدىكى ئارتۇق ئاھالىنىڭ غەيرىي ھالدا سرتقا كەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى، ئەمما بۇنداق سرتقا كېتىشنى ئۇرۇش[436] پەيدا قىلغان ئېھتىياج ۋە تۆمۈرىيول قۇرۇلۇشى، زاۋۇت-فابرىكا، كان قاتارلىق تارماقلارنىڭ زور كۆلەمدە كېڭىيىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئىش ھەققى قانچە تۆۋەن بولسا، ئۇنىڭ ھەرقانداق ھالدىكى ئۆسۈشى، يەنى ناھايىتى ئاز دەرىجىدىكى ئۆسۈش بولغان تەقدىردىمۇ، پرسەنت جەھەتتە شۇنچە يۇقىرى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: ھەپتىلىك ئىش ھەققى 20 شىللىڭ بولۇپ، 22 شىللىڭغا ئۆستۈرۈلسە، 10% ئۆسكەن بولىدۇ؛

ئەمما ھەپتىلىك ئىش ھەققى ئاران 7 شىللىڭ بولۇپ، 9 شىللىڭغا ئۆستۈرۈلسە، $28\frac{4}{7}\%$ ئۆسكەن بولىدۇ. بۇ ناھايىتى كۆپ ئاشقاندەك بولۇپ تۇيۇلىدۇ. قانداق بولسا بولسۇن، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى بۇنى دەستەك قىلىپ ۋاڭ-چۇڭ كۆتەردى، ھەتتا لوندوندا چىقىدىغان «ئىقتىسادشۇناس»تىمۇ بۇ ئاچارچىلىق پەيدا قىلىدىغان ئىش ھەققى ئۈستىدە توختالغاندا، بۇ ئىش ھەققىنىڭ «ئومۇميۈزلۈك ۋە زور ئۆسۈشى(84) دەپ رەسمىي يوسۇندا بىلجىرلىدى. ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى قانداق قىلىشى كېرەك؟ ئۇلار دوگماتىك ئىقتىسادچى گالۋاڭلار كاللىسىدا ئويلىغاندەك بۇنداق كۆپ ئىش ھەققىنىڭ دېھقانچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ كۆپىيىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، تا ئۇلارنىڭ ئىش ھەققىنى قايتىدىن تۆۋەنلىتىشكە مەجبۇر بولغانغا قەدەر كۈتۈپ ئولتۇراتتىمۇ؟ ياق، ئۇلار ئۇنداق قىلماي، تېخىمۇ كۆپ ماشىنىلارنى ئىشلەتتى، ئىشچىلار كۆزىنى يۇمۇپ ئاچقىچە ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ ئۆزىمۇ مەنۇن بولغىدەك دەرىجىدە «ئوشۇقچە» بولۇپ قالدى. بۇرۇنقىغا قارىغاندا، ھازىر يېزا ئىگىلىكىگە سېلىنغان «كاپىتال تېخىمۇ كۆپەيدى» ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمى تېخىمۇ يۇقىرى بولىدىغان شەكىلدە قوللىنىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئەمگەككە بولغان ئېھتىياج نىسپىي ھالدا تۆۋەنلەپلا قالماي، بەلكى مۇتلەق ھالدىمۇ تۆۋەنلىدى.

ئىقتىسادشۇناسلىقتىكى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئويدۇرمىلاردا ئىش ھەققىنىڭ ئومۇمىي ئۆزگىرىشلىرىنى تەڭشەيدىغان ياكى ئىشچىلار سىنىپى يەنى ئومۇمىي ئەمگەك كۈچى بىلەن ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتال

(84) «ئىقتىسادشۇناس»نىڭ 1860-يىل 1-ئاينىڭ 21-كۈنىدىكى سانىدىن.

ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەڭشەيدىغان قانۇنىيەت بىلەن ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا ئىشچى ئاھالىنى تەقسىم قىلىدىغان قانۇنىيەت ئارىلاشتۇرۇۋېتىلدى. مەسىلەن: بازار ئەھۋالى ياخشى بولسا، مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىنىڭ جۇغلانمىسى پەۋقۇلئاددە يوسۇندا جانلىنىپ، پايدا ئوتتۇرىچە پايدىدىن يۇقىرى بولسا، ئۈستىلمە كاپىتال ئارقىلىقىدىن كېلىۋاتقان بولسا، مۇنداقتا، ئەمگەككە بولغان تەلەپ ئاشىدۇ ۋە ئىش ھەققى تەبىئىي يوسۇندا ئۆسىدۇ. بىرقەدەر يۇقىرى بولغان ئىش ھەققى بىرقەدەر كۆپ بولغان ئىشچى ئاھالىنى تا شۇ جايدا ئەمگەك توشۇپ كەتكەنگە قەدەر ئەشۇ پايدىلىق تارماقتا جەلپ قىلىدۇ، ئىش ھەققى ئاخىرى بۇرۇنقى ئوتتۇرىچە سەۋىيىگە چۈشىدۇ، ئەگەر ئىشچىلار زىيادە ئېقىپ كەلسە، ھەتتا ئاشۇ سەۋىيىدىنمۇ تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. ئۇ چاغدا ئەشۇ ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىغا ئىشچىلارنىڭ ئېقىپ كىرىش ئەھۋالى توختاپلا قالماستىن، ھەتتا ئېقىپ چىقىش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ. بۇ يەردە، سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلار ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ئىشچىلار سانىنىڭ «قانداق جايدا ۋە قانداق» ھالدا مۇتلەق ئاشقانلىقىنى، بەلكى ئىشچىلار سانىنىڭ مۇتلەق ھالدا ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ئىش ھەققىنىڭ «قانداق جايدا ۋە قانداق» ھالدا تۆۋەنلىگەنلىكىنى كۆردۈق دەپ قارىغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە، ئۇلار مەلۇم بىر ئالاھىدە ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىدا ئەمگەك بازىرىدىكى قىسمەن داۋالغۇشنىلا، ئىشچى ئاھالىنىڭ، كاپىتال ئېھتىياجىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن، ھەرقايسى سەرمايە تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەقسىم قىلىنىشىنىلا كۆرىدۇ.

سانائەت زاپاس ئارمىيىسى تۇرغۇنلۇق ۋە ئوتتۇرا ھال تەرەققىي تاپقان مەزگىللەردە، ئىشلەۋاتقان ئەمگەكچىلەر ئارمىيىسىگە بېسىم چۈشۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى مەزگىلى ۋە شىددەت بىلەن ئىلگىرىلەپ كەتكەن مەزگىللەردە يەنە ئەمگەك قىلىۋاتقان ئارمىيىنىڭ تەلەپلىرىنى چەكلەيدۇ. شۇڭا، نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقى —

ئەمگەكنىڭ تەمىنلەش بىلەن تەلەپ قانۇنىيىتى تايىنىپ ھەرىكەتلىنىدىغان ئارقا كۆرۈنۈش بولىدۇ. نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقى بۇ قانۇنىيەتنىڭ تەسىر كۆرسىتىش دائىرىسىنى كاپىتالنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش نىيىتى ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىش نىيىتىگە مۇتلەق لايىق كېلىدىغان دائىرە ئىچىدە چەكلەپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە، قايتىپ كېلىپ دەل ئىقتىسادشۇناسلىق ئاقلاش نەزەريىسىنىڭ بىر چوڭ نەتىجىسى ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتۈشىمىز كېرەك. شۇنىسى ئېسىمىزدىكى، يېڭى ماشىنىلارنىڭ قوللىنىلىشى ياكى كونا ماشىنىلارنى قوللىنىش دائىرىسىنىڭ كېڭەيتىلىشى تۈپەيلىدىن بىرقىسىم ئۆزگىرىشچان كاپىتال ئۆزگەرمەس كاپىتالغا ئايلىنىدۇ، بۇ كاپىتالنى «چۈشەپ قويىدىغان» ھەمدە شۇ ئارقىلىق ئىشچىلارنى «بىكار قىلىپ» قويىدىغان ھەرىكەتتۇر، ئەمما ئىقتىسادشۇناسلىق ئاقلىغۇچىلىرى مۇنداق ھەرىكەتنى كاپىتالنى ئىشچىلار ئۈچۈن ئازاد قىلىدىغان ھەرىكەت دەيدۇ.① دەل مۇشۇ چاغدىلا بىز ئاندىن ئاقلىغۇچىلارنىڭ ئۇياتسىزلىقلىرىنى تولۇق باھالاشقا مۇۋاپىق بولىمىز. ئەمەلىيەتتە، بىكار قىلىۋېتىلگەنلەر ئىچىدە يالغۇز ماشىنىلار تەرىپىدىن سقىپ چىقىرىۋېتىلگەن ئىشچىلارلا بولۇپ قالماستىن، يەنە ئۇلارنىڭ ئورنىغا دەسسىگۈچىلەر ۋە كارخانىلار ئەسلىدە كونا ئاساسلار بويىچە ئادەتتىكى كېڭىيىشنى يولغا قويغاندا دائىم قوبۇل قىلىپ تۇرىدىغان ئوستىلمە خادىملارمۇ بار. ئەمدىلىكتە ئۇلارنىڭ ھەممىسى «بىكارچى» بولۇپ قالدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ فۇنكسىيىسىنى يۈرگۈزۈشنى ئومىد قىلىدىغان ھەر بىر يېڭى كاپىتال ئۇلارنى باشقۇرالايدىغان بولىدۇ. مەيلى مۇنداق كاپىتالنىڭ جەلپ قىلىدىغىنى ئەشۇ ئىشچىلار بولسۇن، ياكى باشقا ئىشچىلار بولسۇن، بۇ كاپىتال بازاردىن ماشىنىلار تەرىپىدىن بازارغا تاشلىۋېتىلگەن شۇنچىلا كۆپ ئىشچىنى يالىلاپ ئەكىتىشكە يەتكۈدەكلا بولىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئەمگەككە بولغان ئومۇمىي

① مۇشۇ تومنىڭ 816-819-بەتلىرىگە قارالسۇن. ــ تۈزگۈچىدىن

ئېھتىياجنىڭ تەسىرى نۆلگە تەڭ بولىدۇ. ئەگەر ئۇ يالىلغان ئادەملەرنىڭ سانى ئازراق بولسا، ئوشۇقچە كىشىلەرنىڭ سانى كۆپىيىدۇ؛ ئەگەر ئۇ يالىلغان ئادەملەرنىڭ سانى كۆپەيسە بولسا، ئەمگەككە بولغان ئومۇمىي ئېھتىياجنىڭ ئېشىش كۆلىمىمۇ ئىشتىكى كىشىلەر سانىنىڭ «بىكار قىلىۋېتىلگەن كىشىلەر»نىڭ ساندىن ئېشىپ كەتكەن سانىغىلا تەڭ بولىدۇ، خالاس. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سەرمايە سالىدىغان سورۇنلارنى ئىزدەۋاتقان ئوستىلمە كاپىتال ئەسلىدىلا ئاۋۇتىدىغان ئەمگەككە بولغان ئومۇمىي ئېھتىياجنىڭ ئېشىشى يۇقىرىقىدەك ھەرقايسى ھاللاردا ئىشچىلارنىڭ ماشنا تەرىپىدىن بازارغا تاشلىۋېتىلىش دەرىجىسى بويىچە خالاس بولۇپ كېتىدۇ. شۇڭا، كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش مېخانىزمى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇپ، كاپىتالنىڭ مۇتلەق ھالدا ئېشىشىغا يارىشا ئەمگەككە بولغان ئومۇمىي ئېھتىياجنىڭ مۇناسىپ ھالدا ئېشىشىغا يول قويمايدۇ. ئاقلىغۇچىلار بۇنى سقىپ چىقىرىلغان ئىشچىلار سانائەت ئارمىيىسى ئىچىگە تاشلىۋېتىلىشتەك ئۆتكۈنچى مەزگىلدە دۇچ كەلگەن نامراتلىق، ئازابئوقۇبەت ۋە ئۆلۈم ئېھتىمالىغا ئۇچۇن تۆلەنگەن بىر خىل ھەق دەپ ئاتايدۇ! ئەمگەككە بولغان ئېھتىياج بىلەن كاپىتالنىڭ ئېشىشى بىر ئىش ئەمەس، ئەمگەك بىلەن تەمىنلەش بىلەن ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئېشىشىمۇ بىر ئىش ئەمەس، شۇڭلاشقا، بۇ يەردە ئۆزئارا مۇستەقىل تۇرىدىغان ئىككى خىل كۈچ ئۆزئارا تەسىر يەتكۈزۈشمەيدۇ. سۆزلىرى ياسالمىدۇر. كاپىتال ئىككى تەرەپتە تەڭ رول ئويناىدۇ. كاپىتال جۇغلاش بىر تەرەپتىن ئەمگەككە بولغان ئېھتىياجنى ئاشۇرىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن يەنە ئىشچىلارنى «بىكار قىلىۋېتىش» ئارقىلىق ئىشچىلار بىلەن تەمىنلەشنى كېڭەيتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىشسىز قالغان ئىشچىلارنىڭ بېسىمى يەنە ئىشتىكى ئىشچىلارنى تېخىمۇ كۆپ ئەمگەك قىلىشقا مەجبۇر قىلىپ، شۇ ئارقىلىق ئەمگەك بىلەن تەمىنلەشتە ئىشچىلار بىلەن تەمىنلەشكە تايانماسلىقنى مەلۇم دەرىجىدە ئىشقا

ئاشۇرىدۇ. ئەمگەككە بولغان تەمىنلەش بىلەن تەلەپ قانۇنىيىتىنىڭ مۇشۇ ئاساس ئۈستىدىكى ھەرىكىتى كاپىتالنى مۇستەبىتلىشىش مەقسىتىگە يەتكۈزىدۇ. شۇڭا، ئىشچىلار سىرنى ئېچىپ تاشلاپ، نېمە ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەكنى قانچە كۆپ قىلغانسېرى، باشقىلار ئۈچۈن ئىشلەپچىقارغان بايلىقى قانچە كۆپ بولغانسېرى، ئۇلارنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى قانچە ئۆسكەنسېرى ئۇلارنىڭ كاپىتالنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرۇش ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىمۇ، ئۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بارغانسېرى كاپالەتكە ئىگە بولالمايدىغانلىقىنى بىلىۋالغاندا، ئىشچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئارىسىدىكى رىقابەتنىڭ كەسكىنلىك دەرىجىسىنىڭ نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنىڭ بېسىمىغا باغلىق ئىكەنلىكىنى سېزىۋالغاندا، ئىشچىلار شۇ سەۋەبتىن ئىشتىكى ئىشچىلار بىلەن ئىشسىز ئىشچىلار ئارىسىدىكى ئىشچىلار بىرلەشمىسىگە ئوخشاش تەشكىلاتلارنىڭ پىلانلىق ھالدىكى ھەمكارلىشىشى ئارقىلىق كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھېلىقىدەك تەبىئىي قانۇنىيىتىنىڭ ئۆزلىرىدىن ئىبارەت بۇ سىنىپقا كەلتۈرۈپ بېرىدىغان ھالاكەتلىك ئاقىۋەتلەرنى يوقىتىشقا ئۇرۇنغىنىدا، دەل شۇ چاغدا كاپىتال ۋە ئۇنىڭ تەخسكەشلىرى بولغان سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلار چۇقان سېلىپ، بۇ «ئەبەدىي» ۋە ئاتالمىش «مۇقەددەس» بولغان تەمىنلەش بىلەن تەلەپ قانۇنىيىتىگە خىلاپلىق قىلىنغانلىق دېيىشىدۇ. دېمەك، ئىشتىكى ئىشچىلار بىلەن ئىشسىز ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەرقانداق بىرلىشىش بۇ قانۇنىيەتنىڭ «نوقۇل» رولىنى بۇزۇپ تاشلايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئالايلۇق، مۇستەملىكىلەردە پايدىسىز ئەھۋال كۆرۈلۈپ زاپاس سانائەت ئارمىيىسى قۇرۇشقا توسقۇنلۇق قىلسا، شۇ ئارقىلىق يەنە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ كاپىتالستلار سىنىپىغا مۇتلەق مەنسۇپ بولۇشىغا توسقۇنلۇق قىلسا، كاپىتال ئۆزىنىڭ چاكىنا سانچۇ-پانساسى بىلەن بىللە «مۇقەددەس» تەمىنلەش بىلەن تەلەپ قانۇنىيىتىگە خائىنلىق قىلىدۇ ھەمدە مەجبۇرلاش ۋاستىلىرى

بىلەن بۇ قانۇنىيەتنىڭ ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇشىغا توسقۇنلۇق قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ.

4. نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنىڭ تۈرلۈك مەۋجۇت بولۇش شەكىللىرى. كاپىتالستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى

نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقى ھەر خىل تۈستە بولىدۇ. ھەربىر ئىشچى يېرىم ئىشسىز ياكى تولۇق ئىشسىز قالغان چاغلىردا نىسپىي ئوشۇق ئاھالە ھېسابلىنىدۇ. سانائەتنىڭ دەۋرىيلىك باسقۇچىنىڭ ئالمىشىشى نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنى روشەن، دەۋرىيلىك تەكرارلىنىپ تۇرۇشتەك شەكىلگە ئىگە قىلىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقى بەزىدە كرىزىس مەزگىلىدە شىددەت بىلەن ئېپادىلىنىدۇ، بەزىدە تىجارەت سۇسلاشقان مەزگىلدە ئاستا ئېپادىلىنىدۇ. ئەگەر بۇ شەكىللەرنى بىر چەتتە قالدۇرۇپ قويىدىغان بولساق، ئۇنداقتا، ئاھالە ئوشۇقچىلىقى دائىم ئاقما شەكىل، يوشۇرۇن شەكىل ۋە تۇرغۇن شەكىلگە ئوخشاش ئۈچ شەكىلگە ئىگە بولىدۇ.

ھازىرقى زامان سانائىتى مەركەزلىرىدە يەنى فابرىكا، زاۋۇت، مېتاللورگىيە زاۋۇتلىرى، كان ۋەھاكازالاردا ئىشچىلار بەزىدە سىقىپ چىقىرىلىدۇ، بەزىدە تېخمۇ زور كۆلەمدە قايتىدىن جەلپ قىلىنىدۇ، شۇڭا ئومۇمەن ئالغاندا، ئىشقا ئورۇنلىشىدىغانلارنىڭ سانى ئاشىدۇ، گەرچە ئىشسىز نىسبىتى ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىدىن ئۆزلۇكسىز ئازايسىمۇ ئاشىدۇ. بۇ يەردە، ئاھالە ئوشۇقچىلىقى ئاقما شەكىل ئالغان بولىدۇ.

مەيلى ھەقىقىي زاۋۇتفابرىكىلار بولسۇن، ياكى ماشىنىلارنى ئامىل قىلىپ ھازىرقى زامانىدىكى ئىش تەقسىماتىغا قاتناشقان ياكى ھەتتا مۇنداق ئىش تەقسىماتىنىلا يولغا قويغان چوڭ ئىشخانىلار بولسۇن، ھەممىسى تېخى ئۆسمۈرلۈك دەۋرى بىلەن خوشلاشمىغان زور

تۇركۈمدىكى ئەر ئىشچىلارغا ئېھتىياجلىق بولىدۇ. ئۆسمۈرلۈك دەۋرى ئۆتۈپ كەتكەن هامان، بۇلارنىڭ ئىنتايىن ئاز ساندىكىلىرىنى ئەسلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى داۋاملىق يالالاپ ئىشلىتىدۇ، كۆپ ساندىكىلىرى ئادەتتە ئىشتىن بوشتۇېتىلىدۇ. ئۇلار ئاقما ئوشۇق ئاھالە پەيدا قىلىدىغان بىر ئامىلغا ئايلىنىدۇ، بۇ ئامىل سانائەت كۆلىمىنىڭ زورىيىشىغا ئەگىشىپ كۆپىيىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى چەت ئەللەرگە چىقىپ كېتىدۇ، ئەمەلىيەتتە چەتكە ئاققان كاپىتالنىڭ كەينىدىن چىقىپ كېتىدۇ خالاس. بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان ئاقۇۇتلەرنىڭ بىرى شۇكى، ئايال ئاھالىنىڭ ئېشىشى ئەر ئاھالىنىڭكىدىن تېز بولىدۇ، ئەنگلىيە بۇنىڭ بىر مىسالى. ئىشچىلار سانىنىڭ تەبىئىي هالدا كۆپىيىشى كاپىتالنىڭ جۇغلىنىش ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدۇ، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇنداق ئېھتىياجدىن ئېشىپ كېتىدۇ، بۇ كاپىتال هەرىكىتىنىڭ ئۆزىدىكى بىر زىددىيەت. كاپىتال ئېھتىياجلىق بولغان ئۆسمۈر ئىشچىلارنىڭ سانى بىرقەدەر كۆپ، قۇرامىغا يەتكەن ئىشچىلارنىڭ سانى بىر قەدەر ئاز بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى بۇ زىددىيەتتىنمۇ بەكرەك جەلپ قىلىدىغان يەنە بىر زىددىيەت شۇكى: مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان ئادەم كوچىلاردا سەرسان بولۇۋاتقاندا، بەزىلەر ئادەم يېتىشمەيۋاتىدۇ دەپ ئاغرىنىدۇ، چۈنكى ئىش تەقسىماتى ئىشلەمچىلەرنى مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىغا چۈشەپ قويىدۇ.(85) ئۇنىڭدىن باشقا كاپىتالنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئىستېمال قىلىشى شۇنداق

(85) 1866-يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، لوندوندا 80 مىڭدىن 90 مىڭغىچە ئىشچى ئىشسىز قالغان، ئەمما شۇ چاغدىكى زاۋۇت-فابرىكىلارنىڭ دوكلاتىدا ئەكسىچە: «ئېھتىياج دائىم دەل زۆرۈر بولغان چاغلاردا تەمىنلەشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دېيىش مۇتلەق توغرا ئەمەستەك تۇرىدۇ. ئەمگەكتىن ئالغاندا، شۇنداق، بۇلتۇر ئەمگەك كۈچى كەم بولغاچقا، نۇرغۇنلىغان ماشىنلار توختاشقا مەجبۇر بولدى» دېيىلگەن. («زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1866-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 81-بەت)

تېز بولىدۇكى، ئىشچىلار ئوتتۇرا ياش بولغاندا خېلى ياشنىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئاھالە ئوشۇقچىلىقى قوشۇنىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ، ياكى بىرقەدەر يۇقىرى دەرىجىدىن بىرقەدەر تۆۋەن دەرىجىگە سەكرەپ چۈشىدۇ. بىز دەل ئەشۇ يېرىك سانائەتتىكى ئىشچىلارنىڭ ئۆمرىنىڭ هەممىدىن قىسقا بولىدىغانلىقىنى كۆرىمىز.

«مانچېستېر ساقلىقنى ساقلاش ۋىراچى لى ئەپەندى بۇ شەهەردە ياي كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى 38، ئىشچىلار سىنىپىغا تەۋەلەرنىڭ ئاران 17 ياش بولىدىغانلىقىنى، لېۋىرپۇلدا ئالدىنقى كىشىلەرنىڭ 35 ياش، كېيىنكى كىشىلەرنىڭ 15 ياش ئىكەنلىكىنى دەللىلىگەن. بۇنىڭدىن ئىمتىيازلىق سىنىپتىكىلەرنىڭ ئۆمرى ئۇلارنىڭ ئانچە تەلەيلىك بولمىغان قېرىنداشلىرىنىڭكىدىن بىر هەسسىدىن ئارتۇقراق ئۇزۇن بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز».(85a)

مۇنداق ئەهۋالدا، بۇ بىرقىسىم پرولېتارنىڭ مۇتلەق هالدا ئېشىشى ئۈچۈن مۇنداق بىر شەكىلنى قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ: ئۇلارنىڭ ئەزالىرى ناهايىتى تېز خورايدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئادەم سانى ئۇزلۇكسىز كۆپىيىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئىشچىلارنىڭ ئەۋلادمۇئەۋلاد تېز ئالمىشىپ تۇرۇشىغا توغرا كېلىدۇ. (بۇ قانۇنىيەت ئاھالىنىڭ باشقا سىنىپلىرىغا باپ كەلمەيدۇ.) مۇنداق ئىجتىمائىي ئېھتىياج يېرىك سانائەت ئىشچىلىرىنىڭ تۇرمۇش شارائىتىدىن كېلىپ چىقىدىغان مۇقەررەر ئاقىۋەت يەنى بالدۇر توي قىلىش ئارقىلىق هەم ئىشچىلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ ئىشچىلارنىڭ بالىلىق بولۇشىنى مۇكاپاتلاش چارىسى ئارقىلىق قاندۇرۇلىدۇ.

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش يېزا ئىگىلىكىنى ئىشغال قىلغان هامان ياكى ئۇنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ئىشغال قىلىۋېلىش دەرىجىسى

(85a) بىرمىنهام شەهىرىنىڭ شۇ چاغدىكى باشلىقى [هازىر (1883-يىلى) سودا ۋەزىرى بولدى. — ف. ئې] ج. چېمبېرلېننىڭ 1875-يىل 1-ئاينىڭ 14-كۈنى بىرمىنهام شەهەرلىك سەهىيە يىغىندا سۆزلىگەن نۇتقى.

بويىچە بولغاندا، يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىغا بولغان ئېھتىياج يېزا ئىگىلىكىدە ئۆز فۇنكسىيىسىنى ئاتقۇرىدىغان كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىغا ئەگىشىپ، مۇتلەق ھالدا كېمىيىدۇ، بەلكى ئاھالىنى چەتكە قېقىش غەيرىي يېزا ئىگىلىك كەسىپلىرىدىكىدەك بولمايدۇ، تېخىمۇ كەڭ كۆلەم بىلەن جەلپ قىلىش ئارقىلىق كەم قىسمى تولۇقلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بىر قىسىم يېزا ئاھالىسى دائىم شەھەرلەردىكى پرولېتارىيات قوشۇنى ياكى ئىشلىمە سانائىتى پرولېتارىيات قوشۇنىغا قوشۇلۇشقا تەييارلىق قىلىدۇ، دائىم مۇشۇنداق ئالمىشىشقا پايدىلىق بولغان شارائىتنى كۈتۈپ تۇرىدۇ. (بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئىشلىمە سانائىتى بارلىق غەيرىي يېزا ئىگىلىك كەسىپلىرىنى كۆرسىتىدۇ).(86) شۇنىڭ ئۈچۈن، نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنىڭ بۇ بىر مەنبەسى ئۈزۈلۈپ قالمايدۇ. لېكىن بۇ مەنبەنىڭ ئۈزلۈكسىز ھالدا شەھەرگە قاراپ ئېقىشى يېزىلارنىڭ ئۆزىدە دائىم يوشۇرۇن ھالدىكى ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ، مۇنداق ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنىڭ سانىنى قانالار پەۋقۇلئاددە كەڭ ئېچىۋېتىلگەن چاغدىلا ئاندىن كۆرگىلى بولىدۇ. شۇڭا، يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈرۈلىدۇ، ئۈلارنىڭ بىر پۈتى دائىم قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك

(86) 1861-يىلى ئەنگلىيە ۋە ئۇۋېلىستا ئېلىپ بېرىلغان نوپۇس تەكشۈرۈش دوكلاتىغا ئاساسلانغاندا، «781 شەھەردە 10 مىليون 960 مىڭ 998 ئادەم، يېزا ۋە كەنتلەھەللەردە بولسا ئاران 9 مىليون 105 مىڭ 226 ئادەم بار ئىكەن...1851-يىلدىكى نوپۇس تەكشۈرۈشتە 580 شەھەر رويخەتكە ئېلىنغان بولۇپ، بۇ شەھەرلەرنىڭ نوپۇسى ئۈلارنىڭ ئەتراپىدىكى يېزا ئىگىلىك رايونلىرىنىڭكى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن تەڭ بولغان. لېكىن، ئۇنىڭدىن كېيىنكى 10 يىلدا، يېزا ئىگىلىكى رايونلىرىنىڭ ئاشقان نوپۇسى ئاران 500 مىڭ بولغان، ئەمما 580 شەھەرنىڭ ئاشقان نوپۇسى 1 مىليون 554 مىڭ 67 بولغان. دېمەك نوپۇس يېزىلاردا 6.5%، شەھەرلەردە 17.3% ئاشقان. ئېشىش نىسبىتىدىكى پەرقنى يېزا ئاھالىسىنىڭ شەھەرلەرگە ئېقىپ كىرىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئاشقان نوپۇس ئومۇمىي سانىنىڭ 3/4 قىسمى شەھەرگە تەۋە» (« نوپۇس تەكشۈرۈش دوكلاتى» 3-توم 11-، 12-بەتلەر)

يوقسۇزلۇقنىڭ پاتقىدا تۇرىدۇ.

ئۇچىنچى خىلدىكى نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقى تۇرغۇن ھالەتتىكى ئاھالە ئوشۇقچىلىقى بولۇپ، ھازىر ئىشلەۋاتقان ئەمگەك ئارمىيىسىنىڭ بىر قىسمىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشى تولىمۇ تەرتىپسىز بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ كاپىتالنى ئىشلىتىشكە بولىدىغان تۈگىمەس ئەمگەك كۈچلىرى ساقلىنىدىغان كۆلچەك بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. مۇنداق ئەمگەك كۈچىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئوتتۇرىچە نورمال سەۋىيىسىدىن تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈپ قالىدۇ، دەل مۇشۇنداق ئەھۋال ئۈلارنى كاپىتالنىڭ ئالاھىدە ئېكسپىلاتاتسىيە تارماقلىرىنىڭ كەڭ ئاساسىغا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەمگەك ۋاقتى ئەڭ ئۇزاق بولۇش، ئىش ھەققى ئەڭ تۆۋەن بولۇشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئاساسلىق شەكلىنى بىز ئائىلىۋى ئەمگەك دېگەن بابتا كۆرۈپ ئۆتكەنىدۇق.① ئۇنىڭ كېمى يېرىك سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىدىكى ئوشۇق كىشىلەر بىلەن تولۇقلىنىپ تۇرىدۇ، بولۇپمۇ قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئىشخانا قول سانائىتى ئىشلەپچىقىرىشى تەرىپىدىن ئوسىللاشتۇرۇلۇپ، ياكى ئىشخانا قول سانائىتى ئىشلەپچىقىرىشى ماشىنا ئىشلەپچىقىرىشى تەرىپىدىن ئوسىللاشتۇرۇلۇپ زاۋاللىققا يۈز تۇتقان ئاشۇ سانائەت تارماقلىرىدىن تولۇقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ سانى جۇغلانمىنىڭ كۆلىمى ۋە قابىلىيىتىنىڭ زورىيىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان «ئوشۇق» ئىشچى سانىنىڭ كۆپەيىشىگە ئەگىشىپ كۆپەيىدۇ. لېكىن ئۇ، ئۆز نۆۋىتىدە، يەنە ئىشچىلار سىنىپى ئىچىدىكى ئۆز ئالدىغا تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنالايدىغان ۋە ئۈزلۈكسىز كۆپەيىپ بارىدىغان ئامىل بولىدۇ، بۇ ئامىلنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاشقان ئومۇمىي سانى ئىچىدە ئىگىلەيدىغان سالمىقى باشقا ئاملارنىڭكىدىن چوڭ بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، يالغۇز تۇغۇلغانلار ۋە

① مۇشۇ تومنىڭ 867-874-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

ئۆلگەنلەرنىكىلا سانى ئەمەس، ئائىلە نوپۇسىنىڭ مۇتلەق مىقدارىمۇ ئىش ھەققى سەۋىيىسى بىلەن، يەنى تۇرلۇك ئىشچىلار ئىگىدارلىق قىلىدىغان تۇرمۇش ۋاستىلىرى بىلەن تەتۇر تاناسىپ بولىدۇ. كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ بۇ قانۇنىيىتى، ياۋايىلار ئارىسىدا ياكى ھەتتا مەدەنىي كۆچمەنلەر ئارىسىدا، بىمەنە گەپ بولۇپ ئاڭلىنىدۇ. ئۇ كىشىلەرگە تېنى ئاجىز، دائىم ئۆۋ قىلىنىدىغان تۇرلۇك ھايۋانلارنىڭ كۆپلەپ تەكرار پەيدا بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى ئەسلىتىدۇ.(87)

ئاخىرىدا، نىسپىي ئوشۇق ئاھالىنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمى قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك يوقسۇزچىلىق گىردابىغا بېرىپ قالىدۇ. سەرگەردانلار، جىنايەتچىلەر ۋە پاھىشە ئاياللارنى، قىسقىچە ئېيتقاندا، ھەقىقىي مەنىدىكى لۇكچەك پرولېتارلارنى بىر چەتتە قايرىپ قويىدىغان بولساق، جەمئىيەتنىڭ بۇ قاتلىمى ئۈچ خىل ئادەمدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ: بىرىنچى خىلدىكىسى ئەمگەك ئىقتىدارىغا ئىگە كىشىلەر. ئەنگلىيەدىكى قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك نامراتلارنىڭ ئىستاتىستىكا سانىغا يۇزەكىلا كۆز يۇگۇرتىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ سانىنىڭ ھەرقېتىم كىرىزىس يۇز بەرگەن چاغدا كۆپىيىدىغانلىقىنى، ھەر قېتىم ئىشلار جانلىنىپ كەتكەندە ئازىيىدىغانلىقىنى بايقايمىز. ئىككىنچى خىلدىكىسى

(87) «نامراتلىق ئادەمنىڭ كۆپىيىشىگە تۇرتكە بولىدىغان ئوخشايدۇ.»(ئادام سمىت[437] مەشھۇر دانىشمەن ھېسابلىنىدىغان پوپ گالىئانىنىڭ قارىشىچە، بۇ ھەتتا تەڭرىنىڭ ئىنتايىن دانالىقىدىن بولغان ئورۇنلاشتۇرۇش: «تەڭرى شۇنداق ياراتقانلىقتىن، ئىنتايىن ساۋاپلىق ئىشلارنى قىلغۇچىلار ناھايىتى كۆپ تۇغۇلىدۇ» (گالىئانى «پۇل توغرىسىدا» 4-توم، 78-بەت). «نامراتلىق ئاچارچىلىق بىلەن ۋابا پەيدا قىلغۇدەك دەرىجىدە چېكىگە يەتمىگىچە، نامراتلىق ئاھالىنىڭ ئېشىشىغا توسقۇنۇلۇق قىلىدۇ دېگەندىن كۆرە، ئاھالىنىڭ كۆپىيىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ دېگەن تۇرۇك.» (س. لانگې «دۆلەتنىڭ نامراتلىشىشى» 1844-يىل نەشرى، 69-بەت) لانگې ستاتىستىكا ماتېرىياللىرى ئارقىلىق بۇ قاراشنى چۈشەندۈرگەندىن كېيىن، سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ: «ئەگەر دۇنيادا ھەننۇا ئادەم راھەت، خاتىرجەم شارائىتتا ياشىسا ئىدى، ئۇنداقتا، دۇنيادا ناھايىتى تېزلا ئادەم قالمىغان بولاتتى» دەيدۇ.

بېتىم-بېسىرلار ۋە قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك نامراتلارنىڭ پەرزەنتلىرى. ئۇلار سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنىڭ كاندىدات ئەزالىرى، يۈكسەك دەرىجىدە گۈللىنىش بولغان چاغلاردا، مەسىلەن 1860-يىلىدا، ئۇلار كۆپ مىقداردا، ناھايىتى تېز سۈرئەت بىلەن ئىشتىكى ئەمگەك ئارمىيىسى قوشۇنىغا قوشۇلدى.① ئۇچىنچى خىلدىكىسى خارابلاشقان، كوچىلاردا قالغان، ئەمگەك ئىقتىدارىنى يوقاتقان كىشىلەردۇر. بۇ خىلدىكى كىشىلەرگە مەنسۇپ بولغانلار ئاساسەن ئىش تەقسىماتى تۈپەيلىدىن ئۆزىنىڭ جانلىقلىقىنى يوقتىپ ۋە شاللىنىپ كەتكەن كىشىلەردۇر، يەنە يېشى ئىشچىلارنىڭ نورمال يېشىدىن ئېشىپ كەتكەنلەر، خەۋپ پەيدا قىلىدىغان ماشىنىلار، كانچىلىق، خىمىيە سانائىتى زاۋۇتلىرى قاتارلىقلارنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا كۆنسېرى سانى ئېشىپ بارىدىغان سانائەت قۇربانلىرى، مەسىلەن مېيىپلار، ساقسىزلار، تۇل خوتۇنلار ۋە شۇلارغا ئوخشاشلارمۇ بار. قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك يوقسۇللار ئىشتىكى ئەمگەك ئارمىيىسىنى پەيدا قىلىدىغان مېيىپلار دوختۇرخانىسى ۋە سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنىڭ ئۆلۈك يۈكى②. مۇنداق يوقسۇللارنىڭ پەيدا بولۇشى نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنىڭ پەيدا بولۇشى ئېچىدە بولىدۇ، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش مۇقەررەرلىكى نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنىڭ مۇقەررەرلىكى ئېچىدە بولىدۇ، ئۇلار نىسپىي ئوشۇق ئاھالە بىلەن بىرلىكتە، بايلىقنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەرەققىياتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شەرتىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىدۇر، لېكىن كاپىتال قانداق قىلىپ مۇنداق خىراجەتنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆزىنىڭ زىممىسىدىن ئىشچىلار سىنىپى ۋە ئوتتۇرا سىنىپ زىممىسىگە ئارتىشنى بىلىدۇ.

① مۇشۇ تومنىڭ 505-508- بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

② «ئۆلۈك يۈك» ترانسپورت كەسپىدە قوللىنىدىغان سۆز بولۇپ، ترانسپورت قوراللىرىنىڭ ئۆزىنىڭ ئېغىرلىقىنى كۆرسىتىدۇ. — تۈزگۈچىدىن

ئىجتىمائىي بايلىق يەنى ئۆز فۇنكسىيىنى ئاتقۇرىدىغان كاپىتال قانچە كۆپ بولغانسېرى، ئۇنىڭ ئېشىش كۆلىمى ۋە ئىقتىدارى قانچە زور بولغانسېرى، دېمەك پرولېتارىياتنىڭ مۇتلەق سانى ۋە ئۇلارنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى قانچە زور بولغانسېرى، سانائەت زاپاس ئارمىيىسىمۇ شۇنچە زور بولىدۇ. ئىشلەتكىلى بولىدىغان ئەمگەك كۈچلىرى، خۇددى كاپىتالنىڭ كېڭىيىش كۈچىگە ئوخشاش بەزى ئوخشاش سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن راۋاجلىنىدۇ. شۇڭا، سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنىڭ نىسپىي سانى بىلەن بايلىقنىڭ كۈچى بىللە ئاشىدۇ. لېكىن ھازىر ئىشلەۋاتقان ئەمگەك ئارمىيىسىگە قارىغاندا، مۇنداق زاپاس ئارمىيە قانچە چوڭ بولغانسېرى، زاپاس ئوشۇق ئاھالىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ، ئۇلارنىڭ نامراتلىقى ئۇلار دۇچ كەلگەن ئەمگەك ئازابى بىلەن تەتۇر تاناسىپ بولىدۇ.① ئاخىرىدا، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ نامرات تەبىقىسى ۋە سانائەت زاپاس ئارمىيىسى قانچە زور بولغانسېرى، ھۆكۈمەت دائىرىلىرى قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك دەپ قارىغان يوقسۇللارمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ. **مانا بۇ — كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ مۇتلەق، ئومۇمىي قانۇنىيىتى.** باشقا بارلىق قانۇنىيەتلەرگە ئوخشاش، بۇ قانۇنىيەتنىڭ ئىشقا ئېشىشىمۇ تۇرلۇك ئەھۋاللار تۈپەيلىدىن ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، ئەمما بۇ ئەھۋاللار ئۇستىدىكى تەھلىل بۇ كاتېگورىيىگە مەنسۇپ ئەمەس.

ئىقتىسادشۇناسلىق دانىشمەنلىرى ئىشچىلارغا ۋەز ئېيتىپ، ئىشچىلاردىن ئۆزىنىڭ سانىنى كاپىتالنىڭ ئېشىش ئېھتىياجىغا ئويغۇنلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئەخلاقلىق ناھايىتى ئېنىق بىلىنىدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە جۇغلانما مېخانىزمى ئۇزلۇكسىز رەۋىشتە بۇنداقلارنىڭ سانىنى كاپىتالنىڭ ئېشىشىغا ئويغۇنلاشتۇرۇپ تۇرىدۇ. بۇنداق ئويغۇنلىشىش دەسلەپتە نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقى

① ماركس سېلىشتۇرۇپ بېكىتكەن فرانسۇزچە نۇسخىسىدا «ئۇنىڭ تاناسىپ بولىدۇ» دېيىلگەن. — تۈزگۈچىدىن

ياكى سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنى يارىتىدۇ، ئاخىردا ھازىر ئىشلەۋاتقان ئەمگەك ئارمىيىسى ئارىسىدىكى ھەرقايسى تەبىقىنىڭ نامراتلىقىنى ۋە قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك يوقسۇللارنىڭ ئۆلۈك يۈكىنى ئۇزلۇكسىز ئېغىرلاشتۇرىدۇ.

ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئاشقاچقا، خىراجەت بارغانسېرى ئاز كېتىدىغان ئادەم كۈچى بارغانسېرى كۆپىيىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە تۇرتكە بولىدۇ، بۇ قانۇنىيەت ئىشچىلار ئەمگەك ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىدىغان ئەمەس، بەلكى ئەمگەك ۋاستىلىرى ئىشچىلارنى ئىشلىتىدىغان كاپىتالنىڭ ئاساسىدا شۇنداق ئىپادىلىنىدۇكى، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى قانچە يۇقىرى بولسا، ئىشچىلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرىدىغان ۋاستىلەرگە بولغان ئېھتىياجى شۇنچە زور بولىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ ياشاش شارائىتى، يەنى باشقىلارنىڭ ئايلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ياكى كاپىتالنىڭ ئۆزىنىڭ ئېشىشى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ كۆچىنى سېتىشىمۇ بارغانسېرى كاپالەتكە ئىگە بولالمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئىشلەپچىقىرىش ئاھالىسىدىن تېز بولۇشتەك بۇ پاكىت كاپىتالنىڭ شارائىتىدا، ئەكسىچە مۇنداق ئىپادىلىنىدۇ: ئىشچى ئاھالە دائىم كاپىتالنىڭ ئېشىش ئېھتىياجىدىن تېز ئاشىدۇ.

بىز 4-بۆلۈمدە نىسپىي قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشىنى تەھلىل قىلغاندا شۇلارنى بىلگەن ئىدۇقكى، كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇشنىڭ بارلىق چارىسى ئىشچىلارنىڭ ئۆزىنى قۇربان قىلىش ھېسابىغا ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ بارلىق ۋاستىلىرى ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋە ئۇلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋاستىلىرىگە ئايلىنىپ، ئىشچىلارنى غەلىتە ھالدا راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇلارنى قىسمەن كىشىلەرگە ئايلاندۇرۇپ قويۇپ، ئىشچىلارنى تۆۋەنلىتىپ

ماشىنىنىڭ بېقىندىسى قىلىپ قويىدۇ، ئۇلارنى ئەمگەكتە قىينايدۇ، شۇ ئارقىلىق ئەمگەكنى ئۆز مەزمۇنىدىن مەھرۇم قىلىدۇ ھەم پەننىڭ مۇستەقىل كۈچ بولۇشىغا ئەگىشىپ، بۇ ۋاستىلەر ئەمگەك جەريانىغا قوشۇۋېتىلىپ، ئەمگەك جەريانىدىكى ئەقلىي كۈچ بىلەن ئىشچىلارنى بىر-بىرىدىن ياتلاشتۇرىدۇ؛ بۇ ۋاستىلەر ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك شارائىتىنى يامانلاشتۇرۇپ، ئىشچىلارنى ئەمگەك جەريانىدا ئەڭ پەسكەش، قەبىھ مۇستەبىتلىككە تىز پۈكىدىغان قىلىپ قويىدۇ، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش ۋاقتىنى ئەمگەك ۋاقتىغا ئايلاندۇرىدۇ ھەمدە ئىشچىلارنىڭ خوتۇنى ۋە بالىلىرىنى كاپىتالنىڭ جاگانات چاقى ئاستىغا تاشلايدۇ.[227] ① لېكىن، قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىدىغان بارلىق ئۇسۇللار يەنە ئۆز نۆۋىتىدە جۇغلانما جۇغلاش ئۇسۇلىمۇ بولىدۇ، ھالبۇكى جۇغلانمىنىڭ ھەر بىر قېتىملىق كېڭىيىشى يەنە بۇ ئۇسۇللارنى راۋاج تاپقۇزىدىغان ۋاستىگە ئايلىنىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكىنىڭ قانداقلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالى مۇقەررەر ھالدا كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىغا ئەگىشىپ ناچارلىشىپ بارىدۇ. ئاخىرى، نىسپىي ئوشۇق ئاھالە ۋە سانائەت زاپاس ئارمىيىسى جۇغلانمىنىڭ كۆلىمى ۋە قابىلىيىتى بىلەن باشتىن-ئاخىر تەڭپۇڭ ھالەتنى ساقلاشتەك بۇ قانۇنىيەت ئىشچىلارنى كاپىتالغا، خوددى ھېيۋەستاس بولقىسى بىلەن پرومىشيۇسنى قورام تاشقا مىقلىغاندىنمۇ بەكرەك مىقلاپ قويىدۇ. بۇ قانۇنىيەت كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى بىلەن ماس كېلىدىغان نامراتلىق جۇغلانمىسىنى چەكلەپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ بىر قۇتۇپى بايلىق جۇغلانمىسى، شۇنىڭدەك يەنە بىر قۇتۇپى يەنى ئۆزىنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى كاپىتال قىلىپ ئىشلەپچىقىرىدىغان سىنىپ تەرىپى نامراتلىق، ئەمگەك ئازابى، قۇل قىلىنىش، نادانلىق، جاھالەت ۋە

① مۇشۇ تومنىڭ 742-797-بەتلىرىگە قارالسۇن. ــ تۈزگۈچىدىن

ئەخلاقىي چۈشكۈنلۈكنىڭ جۇغلانمىسى بولىدۇ.

سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلار كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ تۇرلۈك ئانتاگونىيىلىك خاراكتېرىنى(88) تۇرلۈك شەكىلدە دەپ بەرگەن بولسىمۇ، ئۇلار ئۇنى كاپىتالزمدىن بۇرۇنقى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا خاس گەرچە قىسمەن ئوخشاپ كەتكىنى بىلەن ماھىيەت جەھەتتىن ئوخشاشمايدىغان ھادىسىلەر بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋەتكەنىدى.

18-ئەسىردىكى بۇيۇك ئىقتىسادشۇناس يازغۇچى، ژېنتسىيە مۇناخىي ئورتىس كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئانتاگونىزمىنى ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ ئومۇمىي تەبىئىي قانۇنىيىتى دەپ چۈشەنگەن.

«بىر دۆلەتتە، ئىقتىساد جەھەتتىكى ياخشىلىق بىلەن يامانلىق تەڭپۇڭ بولۇپ تۇرىدۇ، بەزىلەرنىڭ بايلىقنىڭ مولىقى يەنە بەزىلەرنىڭ بايلىقنىڭ ئاز بولۇشى بىلەن خالاس بولۇپ كېتىدۇ. بەزىلەر غايەت كۆپ بايلىقتىن بەھرىمەن بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە باشقا تېخىمۇ كۆپ ئادەملەر زۆرۈر لازىمەتلىكلەردىن مەھرۇم قىلىنىدۇ. بىر دۆلەتنىڭ بايلىقى ئۇنىڭ ئاھالىسىگە مۇۋاپىق بولىدۇ، ھالبۇكى ئۇنىڭ نامراتلىقى ئۇنىڭ بايلىقىغا مۇۋاپىق بولىدۇ. بەزى كىشىلەرنىڭ ئىشچانلىقى باشقا بەزى كىشىلەرنى ھورۇن بولۇشقا مەجبۇرلايدۇ. نامراتلار بىلەن ھورۇنلار ــ بايلار بىلەن ئىشچانلار پەيدا قىلغان مۇقەررەر ئاقىۋەت» ۋەھاكازا.(89)

(88) «بۇرژۇئازىيىنىڭ ھەربىر قىلىشىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ خاراكتېرى يەككە، نوقۇل ئەمەس، بەلكى ئىككى ياقلىملىققا ئىگە؛ بايلىق پەيدا قىلىدىغان مۇناسىۋەتلەرمۇ نامراتلىق پەيدا قىلىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرىدىغان مۇناسىۋەتلەر دەمۇ زۇلۇم پەيدا قىلىدىغان كۈچ بارلىققا كېلىدۇ؛ بۇ مۇناسىۋەتلەر بۇرژۇئازىيىنىڭ ئايرىم ئەزالىرىنىڭ بايلىقىنى ئۇزلۇكسىز يوقاتقاندىلا ۋە پرولېتارىياتنى ئۇزلۇكسىز زورايتقاندىلا ئاندىن بۇرژۇئازلارنىڭ بايلىقى، يەنى بۇرژۇئازىيىنىڭ بايلىقىنى بارلىققا كەلتۈرەلەيدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى كۆندىن-كۈنگە روشەن بولۇپ قالدى.» (كارل ماركس «پەلسەپە نامراتلىقى»[89])

(89) گ. ئورتىس «مىللىي ئىقتىسادشۇناسلىق»، ئالتە تۇم، 1774-يىلى نەشر قىلىنغان، كوستۇدى تۈزگەن «ئىتالىيە مەشھۇر سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىرى ماقاللىرى توپلىمى، ھازىرقى زامان قىسمى» 21-تۇم، 6-، 8-، 9- ۋە 23 ــ 25-بەتلەر. ئورتىس بۇ كىتابنىڭ 32-بېتىدە: «خەلقنىڭ بەختى ئۈچۈن پايدىسىز تۇزۇم لايىھىلەشنى خالىمايمەن، خەلقنىڭ بەختسىزلىكىنىڭ سەۋەبىنىلا تەتقىق قىلىمەن» دەپ يازغان.

ئورتىستىن كېيىن، ئالاھەزەل ئون يىل بولغاندا، ئالىي چىركاۋ مەزھىپى[9] پروتېستانت پوپى تائۇنسېند: نامراتلىق — بايلىقنىڭ زۆرۈر شەرتى، دەپ ناھايىتى ئوچۇقتىن-ئوچۇق مەدھىيە ئوقۇدى.

«ئەمگەكچىلەرنى ئەمگەك قىلىشقا قانۇن يولى بىلەن مەجبۇر قىلىش كۆپلىگەن ئۇزارچىلىق، زوراۋانلىق ۋە ۋالقۇچلۇق پەيدا قىلىدۇ، ئەمما ئاچلىق بولسا تىنچ، جىمجىت ۋە ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىدىغان بېسىمدىنلا ئىبارەت بولۇپ قالماي، بەلكى ئىجتىماتچان ۋە ئەمگەكچان بولۇشقا رىغبەتلەندۈرىدىغان ئەڭ تەبئىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بولۇپ، ئەڭ زور غەيرەت قوزغايدۇ.»

شۇ سەۋەبتىن، ھەممە مەسىلە قانداق قىلىپ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاچارچىلىقىنى مەڭگۈلەشتۈرۈشكە مەركەزلىشىدۇ، ئەمما تائۇنسېندنىڭ قارىشىچە بولغاندا، نامراتلار ئىچىدە ئالاھىدە رول ئويناىيدىغان نوپۇس قائىدىسى بۇ مەسىلىنى ئاللىبۇرۇن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغانمىش.

«تۆۋەندىكى بۇ بىر نۇقتا تەبئىي قانۇنىيەتتەك قىلىدۇ: نامراتلار، مەلۇم دەرىجىدىن ئالغاندا، پەرۋاسىزدۇر، (دېمەك ئۇلار شۇ دەرىجىدە پەرۋاسىزكى، ئۇلار دۇنياغا ئاغزىدا ئالتۇن قوشۇق چىشلەپ كەلگەن ئەمەس)، شۇڭا، كۆپ چاغلاردا بەزىلەر جەمئىيەتتىكى ئەڭ پەس، ئەڭ ئېپلاس ۋە ئەڭ ئۈياتسىز ئىشلارنى ئۆز زىممىسىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئىنسانلارنىڭ بەخت فوندى زور دەرىجىدە كۆپىيىدۇ، سەل نازاكەتلىك كىشىلەر ئاۋارىچىلىقتىن قۇتۇلۇپ، توسالغۇسىز ھالدا بىرقەدەر ئالىيجاناپ ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ۋەھاكازا... نامراتلارغا يارەم بېرىش قانۇنى خۇدا ۋە تەبىئەت بۇ دۇنيادا ياراتقان بۇ تۈزۈمنىڭ مۇلايىملىقى ۋە گۈزەللىكى، تەكشىلىكى ۋە تەرتىپلىكىنى بۇزۇشتەك بىر يوزلىنىشنى ئالدى.»(90)

(90) «نامراتلارغا يارەم بېرىش قانۇنى»نى كىشىلەرنىڭ بەختلىك بولۇشىنى تىلەيدىغان بىر ئادەم (پوپ يۆ. تائۇنسېند ئەپەندى) يازغان، 1786-يىلى نەشر قىلىنغان، 1817-يىلى لوندوندا قايتا نەشر قىلىنغان، 15-، 39-، 41-بەتلەرگە قارالسۇن. بۇ «نازاكەتلىك» پوپنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى ۋە ئۇنىڭ «ئىسپانىيەگە سايياھەت»نى مالتۇس پۈتۈن-پۈتۈن بەتلەرنى كۆچۈرۈپ① نەقىل كەلتۈرگەن. ئەمما تائۇنسېند ئۆزىنىڭ تەلماتىنىڭ كۆپ قىسمىنى سىر ج. ستيۇئارتتىن ئالغان،

① مۇشۇ تومنىڭ 1137-1138-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

ۋېنتسىيە مۇناخى نامراتلىقنى ئەبەدىيلەشتۈرىدىغان تەقدىردىن خىرىستىئان دىنىنىڭ ساۋاپ ئىشلارنى قىلىش، ئۆمۈرۋايەت ئۆيلەنمەسلىك، مۇناسترلار ۋە خەيرىي-ئېھسان ئاپپاراتلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا دائىر ئاساسلارنى تاپقان، ئەمما پروتېستانت پوپى بۇنىڭدىن باھانىلەرنى تېپىپ، نامراتلارنى ناھايىتى ئاز بولغان ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇشتىن بەھرىمەن بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە قىلىدىغان قانۇننى قاغىدى.

شتورخ شۇنداق دەيدۇ:

«ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ ئېشىشى پايدىلىق ئىجتىمائىي سىنىپنى يەنى ناھايىتى ئاددىي، پەس ۋە ناھايىتى ئېپلاس ئىشلارنى ئورۇندايدىغان، قىسقىسى تۆرمۇشتىكى ھەممە يارىماس ۋە كىشىلەرنى قوللۇقتا سالىدىغان ئىشلارنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدىغان، شۇنىڭ بىلەن باشقا سىنىپلارنىڭ راھەت-پاراغەتتە، خۇشال-خۇرام ياشىشى ۋە شەرتلىك قەدىر-قىممەتنى (ناھايىتى ياخشى!) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى تەمىن ئېتىدىغان پايدىلىق ئىجتىمائىي سىنىپنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ...»(91)

شتورخ ئۆزىدىن شۇنداق سورايدۇ: ئاممىنىڭ نامراتلىقىغا ۋە چۈشكۈنلىشىشىگە قوشۇلۇپ كېلىدىغان مۇنداق كاپىتالىستىك مەدەنىيلىك

ئەمما ئۇنى بۇرمىلىغان خالاس. ستيۇئارت شۇنداق دەيدۇ: «بۇ يەردە، قوللۇق تۈزۈم شارائىتىدا، كىشىلەرنى (ئىشلىمەيدىغان كىشىلەر ئۇچۇن) جاپالىق ھالدا ئەمگەك قىلىشقا مەجبۇرلايدىغان زوراۋانلىق بار ئىدى... شۇ چاغلاردا كىشىلەر ئەمگەك بىلەن مەجبۇرىي شۇغۇللىناتتى (دېمەك باشقىلار ئۈچۇن ھەقسىز ئىشلەيتتى)، چۈنكى ئۇلار باشقىلارنىڭ قولى ئىدى؛ ئەمدىلىكتە، كىشىلەر ئەمگەك بىلەن مەجبۇرىي شۇغۇللىنىدىغان بولدى (يەنى ئىشلىمەيدىغانلار ئۈچۇن ھەقسىز ئىشلەپ بېرىدىغان بولدى)، چۈنكى ئۇلار ئۆز ئېھتىياجىنىڭ قولى ئىدى»[438]، ئۇ شۇنداق دېگەنۇ، ئەمما شۇنىڭلىق بىلەن ھېلىقى يوغان قورساق پوپنىڭ: يالالانما ئىشچىلار دائىم ئاچ يۈرۈشى كېرەك، دېگەن يەكۈنگە ئوخشاش يەكۈن چىقارماي، ئەكسىچە، يالالانما ئىشچىلارنىڭ ئېھتىياجلىرىنى ئاشۇرۇشنى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئېھتىياجلىرىنىڭ ئۇلار «بىرقەدەر نازاكەتلىك كىشىلەر» ئۈچۇن ئەمگەك قىلغۇدەك دەرىجىدە ئېشىشىنى ئۇمىد قىلدى.

(91) شتورخ «سىياسىي ئىقتىساد دەرسلىكى» 1815-يىل سان پېتربۇرگ نەشرى 3-توم، 224-بەت.

زادى ياۋايىلىقتىن قانچىلىك ئۈستۈن تۇرىدۇ؟ ئۇ: بىخەتەرلىكتىن ئىبارەت! دېگەن بىرلا جاۋابنى تاپقان. سىسموندى مۇنداق دەيدۇ:

«سانائەت ۋە ئىلىم-پەن تەرەققىي قىلغاچقا، ھەربىر ئىشچى ھەركۈنى ئىشلەپچىقىرىدىغان نەرسە ئۈنۈڭ ئۆزى ئىستېمال قىلىدىغان نەرسىدىن كۆپ بولىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئەمگىكى بايلىق ھاسىل قىلىش بىلەن بىللە، ئەگەر ئۇنىڭ ئۆزىگە شۇ بايلىقنى ئىستېمال قىلىپ تۈگىتىش تۇغرا كەلسە، ئۇنداقتا بۇنداق بايلىق ئۇنى ئەمگەككە مۇۋاپىق كەلمەيدىغان قىلىپ قويىدۇ.» ئۇ مۇنداق ھېسابلايدۇ: «ئەگەر كىشىلەر(غەيرىي ئىشچىلار) خۇددى ئىشچىلارغا ئوخشاش ھاردىم-تالدىم دېمەي ئەمگەك قىلىش ئارقىلىق تېخنىكا جەھەتتىكى بارلىق ئىلھاتلار ۋە سانائەت بىزگە بېرىدىغان بارلىق راھەت-پاراغەتلەرگە ئېرىشىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئۇلار بۇ نەرسىلەردىن ۋاز كەچكەن بولاتتى... بۇگۈنكى كۈندە، تىرىشچانلىق ئۈنۈمى تۆلىنىدىغان ھەقتىن ئايرىپ تاشلانغان؛ ئوخشاش بىر ئادەم ئاۋۇال ئەمگەك قىلىپ ئاندىن دەم ئالمايدۇ، ئەكسىچە، بىر ئادەم ئەمگەك قىلسا، يەنە بىر ئادەم ئاندىن دەم ئالىدۇ... شۇنداق بولغاچقا، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ چەكسىز ئېشىشىنىڭ نەتىجىسى پەقەت بىكارچى بايلارنىڭ زىيادىلىشىدىن ۋە ھوزۇر-ھالاۋىتىنى كۆپەيتىشتىنلا ئىبارەت بولىدۇ.»(92)

ئاخىرىدا، تاش يۈرەك، بۇرژۇئا قۇرۇق نەزەريىيىچىسى دېستۇت. دى. تىراسى رەھىمسىزلىك بىلەن شۇنداق جار سالىدۇ:

«نامرات دۆلەتتە خەلق خاتىرجەم ياشايدۇ؛ باي دۆلەتتە خەلق ئادەتتە، نامرات بولىدۇ.»(93)

(92) سىسموندى «سىياسىي ئىقتىساد يېڭى قائىدىلىرى» 1-توم 79-، 80-، 85-بەتلىرى.
(93) دېستۇت. دى. تىراس «ئىدارە ۋە ئۈنۈڭ رولى توغرىسىدا» 231 -بەت.

5. كاپىتالستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتىنى كۆرسىتىدىغان مىساللار

(a) 1846-1866-يىللاردىكى ئەنگلىيە

ھازىرقى زامان جەمئىيىتىنىڭ ھەرقانداق بىر مەزگىلى كاپىتالستىك جۇغلانمىنى تەتقىق قىلىشقا يېقىنقى 20 يىلدىكىدەك پايدىلىق بولمىغان. بۇ مەزگىل، ھەقىقەتەن فۇرتونات پۇل خالتىسى تېپىلغاندەك تەسىرات بېرىدۇ. ئەمما ھەممە دۆلەت ئارىسىدا، ئەنگلىيە بۇنىڭغا يەنە بىر تىپىك مىسال بولالايدۇ، چۈنكى ئەنگلىيە دۇنيا بازىرىدا بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، چۈنكى كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى مۇشۇ يەردىلا تولۇق راۋاجلانغان، ئاخىرقى سەۋەب شۇكى، 1846-يىلىدىن بۇيان ئەركىن سودىنىڭ مىڭ يىللىق پادىشاھلىقى[439] بارلىققا كەلگەنلىكتىن، چاكىنا سىياسىي ئىقتىسادنىڭ ئاخىرقى چېكىنىش يولى يەنە ئۇزۇپ تاشلانغاندى. بىز 4-بۆلۈمدە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ غايەت زور دەرىجىدىكى تەرەققىياتى ئۇستىدە تولۇق توختىلىپ ئۆتتۇق، مۇشۇنداق تەرەققىيات بولغاچقا، ئەشۇ 20 يىلنىڭ كېيىنكى 10 يىلى ئالدىنقى 10 يىلىدىن كۆپ ئالغا ئۆتۈپ كەتتى.①

يېقىنقى يېرىم ئەسىر مابەينىدە، گەرچە ئەنگلىيە ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق ھالدىكى ئېشىشى ناھايىتى كۆپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ نىسپىي ھالدىكى ئېشىشى ياكى ئېشىش نىسبىتى ئۇزلۇكسىز تۆۋەنلەپ كەتتى. ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ نوپۇس تەكشۈرۈش تۇغرىسىدىكى تۆۋەندىكى جەدۋىلىنى مىسال كەلتۈرسەك، ئۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

① مۇشۇ تومنىڭ 778-783-بەتلىرىگە قارالسۇن. ــ تۈزگۈچىدىن

ئەنگلىيە ۋە ئۇئېلس نوپۇسىنىڭ ھەر 10 يىلدىكى ئوتتۇرىچە يىللىق ئېشىش نىسبىتى تۆۋەندىكىدەك بولغان:

1821_1811	1.533%
1831_1821	1.446%
1841_1831	1.326%
1851_1841	1.216%
1861_1851	1.141%

ئەمدى، يەنە بىر جەھەتتىن بايلىقنىڭ ئېشىش ئەھۋالىغا قاراپ باقايلى: بۇنىڭدا، تاپاۋەت بېجى تۆلەشكە تېگىشلىك پايدا، يەر ئىجارىسى قاتارلىقلاردىكى ئۆزگىرىشلەر ئەڭ ئىشەنچلىك ئاساس بولالايدۇ. 1853_1864-يىللىرىدا، بۇيۇك بىرىتانىيىنىڭ باج تۆلەشكە تېگىشلىك پايدىسى (ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ ۋە باشقا بىر قانچە تۈرلەرنىڭ پايدىسى بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەس) 50.47% ئاشقان (يىلغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.58% ئاشقان)(94)، ئەمما شۇ مەزگىلدە نوپۇسنىڭ ئېشىشى تەخمىنەن 12% بولغان. 1853_1864-يىللىرىدا، باج تۆلەشكە تېگىشلىك يەر ئىجارىسى (ئۆي-ئىمارەت، تۆمۈرىيول، كان، بېلىقچىلىق مەيدانى قاتارلىقلارنىڭ يەر ئىجارىسى شۇنىڭ ئىچىدە) 38% ئاشقان، ھەر يىلى $3\frac{5}{11}$ ئاشقان.① بۇنىڭ ئىچىدە، تۆۋەندىكى تۈرلەر ئەڭ تېز ئاشقان(95)

	1853-يىلدىن 1864-يىلغىچە ھەر يىلدا ئېشىشى
ئۆيلەردىن.....	38.60%
كىرىنىڭ ئېشىشى	3.50%

(94) «خانلىق ئىچكى باج كومىتېتى ئەزاسىنىڭ 10-نومۇرلۇق دوكلاتى» 1866-يىل لوندون نەشرى، 38-بەت.

(95) «خانلىق ئىچكى باج كومىتېتى ئەزاسىنىڭ 10-نومۇرلۇق دوكلاتى» 1866-يىل لوندون نەشرى 38-بەت.

① 1-دىن 4-گىچە بولغان نەشرلىرىدە $3\frac{5}{12}$% دېيىلگەن — تۈزگۈچىدىن.

تاش قېزىشتىن.....	84.76% 7.70%
كانچىلىقتىن.....	68.85% 6.26%
چۆيۈن ئېرىتىش زاۋۇتلىرىدىن.....	39.92% 3.63%
بېلىقچىلىقتىن.....	57.37% 5.21%
گاز زاۋۇتلىرىدىن.....	126.02% 11.45%
تۆمۈرىيولدىن.....	83.29% 7.57%

ئەگەر 1853-يىلدىن 1864-يىلغىچە بولغان مەزگىلدىكى ھەر تۆت يىلنى بىرمەزگىل قىلىپ سىلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، كىرىمنىڭ ئېشىش دەرىجىسىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئۆسكەنلىكىنى كۆرىمىز. ئالايلۇق: پايدا كىرىمى 1853-يىلدىن1857-يىلغىچە ھەر يىلدا 1.73% ئاشقان، 1857-يىلدىن 1861-يىلغىچە ھەر يىلدا 2.74% ئاشقان، 1861 -يىلدىن 1864-يىلغىچە ھەر يىلدا 9.30% ئاشقان. بىرلەشمە پادىشاھلىقتا، تاپاۋەت بېجى تۆلەشكە تېگىشلىك كىرىمنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 1856-يىلى 307 مىليون 68 مىڭ 898 فوند ستېرلىڭ، 1859 -يىلى 328 مىليون 127 مىڭ 416 فوند ستېرلىڭ، 1862-يىلى 351 مىليون 745 مىڭ 241 فوند ستېرلىڭ، 1863-يىلى 359 مىليون 142 مىڭ 897 فوند ستېرلىڭ، 1864-يىلى 362 مىليون 462 مىڭ 279 فوند ستېرلىڭ، 1865-يىلى 385 مىليون 530 مىڭ 20 فوند ستېرلىڭ بولغان.(96)

كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىغا كاپىتالنىڭ توپلىنىشى ۋە مەركەزلىشىشى

(96) بۇ سانلار سىلىشتۇرۇپ كۆرۈلسە، مەسىلىنى يېتەرلىك دەرىجىدە چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. لېكىن مۇتلەق جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ سانلار يالغان، چۈنكى ھەر يىلى 100 مىليون فوند ستېرلىڭ يوشۇرۇلغان بولۇشى مۇمكىن. ئىچكى باج كومىتېتى ئەزاسىنىڭ ھەرقېتىملىق دوكلاتىدا مۇنداق ئىزچىل ھالدىكى ئالدامچىلىق، بولۇپمۇ سودا ۋە سانائەت جەھەتتىكى ئالدامچىلىق ئۇستىدىن كۆپ شىكايەتلەر قىلىنغان. مەسىلەن: «مەلۇم پاي شىركىتىنىڭ مەلۇم قىلغان باج تۆلەشكە تېگىشلىك پايدىسى 6000 فوند ستېرلىڭ بولغان بولسا، باج ئالغۇچى 88 مىڭ فوند ستېرلىڭ دەپ پەرەز قىلغان. نەتىجىدە، يەنىلا كېيىنكى سان بويىچە باج ئالغان. يەنە بىر شىركەت 190 مىڭ فوند ستېرلىڭ دەپ مەلۇم قىلغان، كېيىن ئەمەلىي سانىنىڭ 250 مىڭ

قوشۇلۇپ كەلگەن بولىدۇ. گەرچە ئەنگلىيە ھۆكۈمەت دائىرلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت ستاتىستىكا ماتېرىياللىرى بولمىسىمۇ (ئىرېلاندىيە مۇنداق ستاتىستىكا ماتېرىيالى بار) لېكىن 10 ۋىلايەت تەشەببۇسكارلىق بىلەن ستاتىستىكا ماتېرىياللىرىنى تاپشۇرغان. بۇ ستاتىستىكا ماتېرىياللىرىدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، 1851-يىلىدىن 1861-يىلىغىچە، 100 ئاكردىن تۆۋەن يېرى بار ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئازيېيىپ 31 مىڭ 583تىن 26 مىڭ 567كە چۈشكەن، دېمەك 5016سى بىرقەدەر چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا قوشۇۋېتىلگەن.(97) 1815-يىلىدىن 1825 -يىلىغىچە، مىراس بېجى ئېلىنمىغان كۆچمە مال-مۈلۈك ئىچىدە 1 مىليون فوند ستېرلىڭدىن ئېشىپ كەتكەن مۇلۇكتىن بىرەرسىمۇ يوق ئىدى. لېكىن 1825-يىلىدىن 1855-يىلىغىچە سەككىز چەققان، 1855-يىلىدىن 1859-يىلى 6-ئايغىچە يەنى تۆت يېرىم يىل ۋاقىت ئىچىدە، يەنە تۆتى بارلىققا كەلگەن.(98) 1864- ۋە 1865-يىللىرىنىڭ D تۈردىكى تاپاۋەت بېجى (ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى قاتارلىقلارنىڭ پايدىسىنى چىقرىۋېتىپ)نى ئاددىي ھالدا تەھلىل قىلىپ كۆرسەك مۇنداق مەركەزلىشىشنى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز. ئالدى بىلەن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مۇنداق مەنبەدىن كىرگەن كىرىم 60 فوند ستېرلىڭغا يەتسىلا تاپاۋەت بېجى ئېلىنىدۇ. ئەنگلىيە، ئوئېلىس ۋە شوتلاندىيىدە باج ئېلىشقا

فوند ستېرلىڭ ئىكەنلىكىنى ئىقرار قىلىشقا مەجبۇر بولغان.» («خانلىق ئىچكى باج كومىتېتى ئەزاسىنىڭ 10-نومۇرلۇق دوكلاتى» 42-بەت)

(97) «نوپۇس تەكشۈرۈش دوكلاتى» 1863-يىل لوندون نەشرى 3-تۇم 29-بەت. جون برايىت: ئەنگلىيە يەر مۇلكىنىڭ يېرىمى 150 پومېشچىكقا قارايدۇ، شوتلاندىيە يەر مۇلكىنىڭ يېرىمى 12 پومېشچىكقا قارايدۇ، دەپ كېسىپ ئېيتىدۇ. ئۇنىڭ بۇ گېپى ھازىرغىچە رەت قىلىنمىغان.

(98) «خانلىق ئىچكى باج كومىتېت ئەزاسىنىڭ 4-نومۇرلۇق دوكلاتى» 1860-يىل لوندون نەشرى،17 -بەت.

تېگىشلىك كىرىم 1864-يىلى 95 مىليون 844 مىڭ 222 فوند ستېرلىڭ، 1865-يىلى 105 مىليون 435 مىڭ 787 فوند ستېرلىڭ(99) بولغان. باج تۆلىگۈچىلەرنىڭ سانى 1864-يىلىدىكى ئاھالە ئومۇمىي سانى 23 مىليون 891 مىڭ 9 كىشى ئىچىدە 308 مىڭ 416 كىشى بولغان، 1865-يىلىدىكى ئاھالە ئومۇمىي سانى 24 مىليون 127 مىڭ 3 كىشى ئىچىدە 332 مىڭ 431 كىشى بولغان. ئىككى يىلدا بۇنداق كىرىمنىڭ تەقسىم قىلىنىش ئەھۋالى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىكىدەك بولغان:

	1864- يىل 4- ئاينىڭ 5- كۈنىگىچە بولغان بىر يىلدا		1865- يىل 4- ئاينىڭ 5- كۈنىگىچە بولغان بىر يىلدا	
	پايدا كىرىمى (فوند ستېرلىڭ)	ئادەم سانى	پايدا كىرىمى (فوند ستېرلىڭ)	ئادەم سانى
ئومۇمىي كىرىم	95 844 222	308 416	105 435 787	332 431
بۇنىڭ ئىچىدە	57 028 290	22 334	64 554 197	24 075
بۇنىڭ ئىچىدە	36 415 225	3 619	42 535 576	4 021
بۇنىڭ ئىچىدە	22 809 781	822	27 555 313	973
بۇنىڭ ئىچىدە	8 744 762	91	11 077 238	107

بىرلەشمە پادىشاھلىقنىڭ كۆمۈر مەھسۇلات مىقدارى 1855-يىلى 61 مىليون 453 مىڭ 79 تونىا، ئۇنىڭ قىممىتى 16 مىليون 113 مىڭ 267 فوند ستېرلىڭ بولغان، 1864-يىلى 92 مىليون 787 مىڭ 873 تونىا، قىممىتى 23 مىليون197 مىڭ 968 فوند ستېرلىڭ بولغان؛ چۆيۈننىڭ مەھسۇلات مىقدارى 1855-يىلى 3 مىليون 218 مىڭ 154 تونىا، قىممىتى 8 مىليون 45 مىڭ 385 فوند ستېرلىڭ بولغان، 1864-يىلى 4 مىليون 767 مىڭ 91 تونىا بولۇپ، قىممىتى

(99) بۇ ساپ كىرىم، يەنى قانۇندا بەلگىلەنگەن كەچۈرۈم قىلىنمىغان باج سوممىسى چىقرىۋېتىلگەن.

11 مىليون 919 مىڭ 877 فوند ستېرلىڭ بولغان. بىرلەشمە پادىشاھلىق تىجارەت تۆمۈر يوللىرىنىڭ مۇساپىسى 1854-يىلى 8054 مىل بولۇپ، بۇلار ئۇچۇن 286 مىليون 68 مىڭ 794 فوند ستېرلىڭ، 1864-يىلى 12 مىڭ 789 مىل بولۇپ، 425 مىليون 719 مىڭ 613 فوند ستېرلىڭ كاپىتال سېلىنغان، بىرلەشمە پادىشاھلىقنىڭ ئىمپورت-ئېكسپورت ئومۇمىي سوممىسى 1854-يىلى 268 مىليون 210 مىڭ 145 فوند ستېرلىڭ، 1865-يىلى 489 مىليون 923 مىڭ 285 فوند ستېرلىڭ بولغان. ئېكسپورتنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىكىدەك بولغان(100):

1847-يىلى	58842377	فوند ستېرلىڭ
1849-يىلى	63596052	فوند ستېرلىڭ
1856-يىلى	115826948	فوند ستېرلىڭ
1860-يىلى	135842817	فوند ستېرلىڭ
1865-يىلى	165862402	فوند ستېرلىڭ
1866-يىلى	188917536	فوند ستېرلىڭ

بىز سانى كۆپ بولمىغان مۇشۇ ماتېرىياللارغا ئاساسەن برىتانىيە خەلقى مەركىزىي رويخەت ئىدارىسى باشلىقىنىڭ[370] نېمە ئۈچۈن مۇنداق غەلىبە تەنتەنىسى قىلغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتتۇق:

«نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى راست تېز بولۇپ كەتكەن، شۇغىنسى ئۇنىڭ كۆپىيىشى سانائەت ۋە بايلىقنىڭ كۆپىيىشىگە پېتىشەلمىدى.»(101)

(100) ھازىر،1867-يىلى 3-ئايدا، ھىندىستان-جۇڭگو بازارلىرىدا، برىتانىيە پاختا توقۇمچىلىق فابرىكا خوجايىنلىرىنىڭ ھاۋالە ئارقىلىق مال سېتىشى ئارقىسىدا، ناۋارلار ئېشىپ قالغان. 1866-يىلى پاختا توقۇمچىلىق فابرىكا ئىشچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى 5% تۆۋەنلەشكە باشلىغان. 1867-يىلى، شۇنىڭغا ئوخشاش كېتىدىغان ئەھۋال تۆۋەيلىدىن، پرېستوندا 20 مىڭ ئىشچى ئىش تاشلىغان. [بۇ-كۆپ ئۆتمەي باشلىنىپ كەتكەن كرىزىسنىڭ مۇقەددىمىسى ئىدى. ــ ف. ئىد]

(101) «نوپۇس تەكشۈرۈش دوكلاتى» 1863-يىل لوندون نەشرى 3-توم 11-بەت.

ئەمدى بۇ سانائەتنىڭ بۇ ئاستە ۋەكىللىرىگە ياكى مۇنداق بايلىقنى ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا يەنى ئىشچىلار سىنىپىغا قاراپ باقايلى. گلادىستون مۇنداق دەيدۇ:

«ئېلىمىز جەمئىيىتىنىڭ كىشىنى ئەڭ ئەندىشگە سالىدىغان ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى شۇكى، خەلقنىڭ ئىستېمال ئىقتىدارى تۆۋەنلەپ كەتتى، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ قىيىنچىلىقى ۋە نامراتلىقى ئېغىرلاشتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، يۇقىرى قاتلام سىنىپىنىڭ بايلىقى ئۈزلۈكسىز جۇغلىنىۋاتىدۇ، كاپىتال ئۈزلۈكسىز ئېشىۋاتىدۇ.»(102)

بۇ ياغلىمچى ۋەزىر 1843-يىل 2-ئاينىڭ 13-كۈنى تۆۋەن پالاتادا شۇنداق دېگەن. ئارىدىن 20 يىل ئۆتۈپ، 1863-يىل 4-ئاينىڭ 16-كۈنى، ئۇ خامچوت توغرىسىدىكى سۆزىدە يەنە مۇنداق دېگەن:

«1842-يىلىدىن 1852-يىلىغىچە، دۆلەت ئىچىدە باج تۆلەشكە تېگىشلىك كىرىم 6% ئاشتى ...1853-يىلىدىن 1861-يىلىغىچە بولغان سەككىز يىلدا، 1853-يىلىدىكى كىرىم ئاساسىدا، بۇنداق كىرىم 20% ئاشتى. پاكىت كىشىلەرنى ئىشەنگىلى بولمايدىغان دەرىجىدە ھەيران قالدۇردى ... بايلىق ۋە ئەھلي كۈچنىڭ كىشىنى مەپتۇن قىلغۇدەك دەرىجىدە ئېشىشى... تامامەن مۇلۇكدار سىنىپلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالماقتا... لېكىن مۇنداق ئېشىش ئىشچى ئاھالىگىمۇ چوقۇم ۋاستىلىك ھالدا ياخشىلىقلارنى ئېلىپ كېلىدۇ، چۈنكى ئۇ كۈندىلىك لازىمەتلىكلەرنىڭ باھاسىنى تۆۋەنلىتىدۇ، گەرچە بايلار تېخىمۇ باي بولسىمۇ، كەمبەغەللەر ئۇنچىلا كەمبەغەل بولۇپ كەتمەيدۇ. ئەمما كەمبەغەللىكنىڭ ئۈچىغا چىقىش دەرىجىسى كېچىكىدى دەپ جەزملەشتۇرەلمەيمەن.»(103) [440]

بۇ نېمە دېگەن لاۋزا كاززاپلىق! ئەگەر ئىشچىلار سىنىپى يەنىلا «كەمبەغەل» دېيىلسە، ئۇلارنىڭ مۇلۇكدار سىنىپلار ئۈچۈن ياراتقان

(102) گلادىستون 1843-يىل 2-ئاينىڭ 13-كۈنى تۆۋەن پالاتادا سۆزلىگەن نۇتۇق. (1843-يىل 2-ئاينىڭ 14-كۈنى «تايمىس گېزىتى». 2-ئاينىڭ 13-كۈنى «خەنسارد»)

(103) گلادىستون 1863-يىل 4-ئاينىڭ 16-كۈنى تۆۋەن پالاتادا سۆزلىگەن نۇتۇق. ا-ئاينىڭ 17-كۈنىدىكى «سەھەر گېزىتى».

«بايلىقى ۋە ئەمەلىي كۈچىنىڭ كىشىنى مەپتۇن قىلغۇدەك دەرىجىدە ئېشىشى» تۈپەيلىدىنلا «ئانچە كەمبەغەل بولماي قالغان» بولىدۇ، بۇنىڭ مەنىسى ئىشچىلار نىسپىي ھالدا بۇرۇنقىدەك كەمبەغەل پېتى قېلىۋېرىدۇ دېگەن بولىدۇ. ئەگەر كەمبەغەللىكنىڭ ئۈچىغا چىقىش دەرىجىسى كېچىكلىمىدى دېيىلسە، ئۇنداقتا، كەمبەغەللىكنىڭ ئۈچىغا چىقىش دەرىجىسى زورايغان بولىدۇ، چۈنكى بايلىقنىڭ ئۈچىغا چىقىش دەرىجىسى زورىيىپ كەتكەن. ئەمدى تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ باھاسى تۆۋەنلىدى دېگەنگە كەلسەك، ئۇنداقتا ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ ستاتىستىكا ماتېرىياللىرى، مەسىلەن لوندون دارىلتامنىڭ ماتېرىيالى شۇنى چۈشەندۈرىدۇ، 1860-يىلدىن 1862-يىلغىچە بولغان ئۇچ يىلدىكى تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ باھاسى 1851-يىلدىن 1853-يىلغىچە بولغان ئۇچ يىلدىكىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 20% ئاشقان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى 1863-يىلدىن 1865-يىلغىچە بولغان ئۇچ يىلدا، گۆش، سارىماي، كالا سۈتى، قەنت، تۇز، كۆمۈر ۋە باشقا نۇرغۇنلىغان زۆرۈر تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ باھاسىمۇ ئۆزلۈكسىز رەۋىشتە ئاشقان(104). گلادىستون 1864-يىل 4-ئاينىڭ 7-كۈنى سۆزلىگەن كىلەركى خامچوت توغرىسىدىكى نوتۇق پايدا تاپقىلى بولىدىغان كەسىپلەرنىڭ تەرەققىياتى ۋە «كەمبەغەللىك» سەۋەبىدىن ناچارلاشقان خەلق بەختى ئۇچۇن ئوقۇلغان مەدھىيىدۇر. ئۇ «قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك يوقسۇللۇقنىڭ گىردابىغا بېرىپ قالغان» ئاممىا ئۇستىدە «ئىش ھەققى ئۆسمىگەن» كەسىپلەر

(104) كۆك تاشلىق كىتابتىكى ھۆكۈمەت ستاتىستىكا ماتېرىيالىغا قارالسۇن: «بىرلەشمە پادىشاھلىقنىڭ تۇرلۇك ستاتىستىكا ماتېرىياللىرى (6-قىسىمى)» 1866-يىل لوندون نەشرى، 260-273-بەتلەر. دارىلتام قاتارلىقلارنىڭ ستاتىستىكا ماتېرىياللىرىنى تىلغا ئالمىغاندىمۇ، ھۆكۈمەتنىڭ ئاخباراتىدىكى خانلىقتىكى پەرزەنتلەرنىڭ توي-تۆكۈن راسخوتلىرىغا چاپان ياپىدىغان سۆزلەرنىمۇ مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. بۇ ئاخباراتلار تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ ناھايىتى قىممەت بولۇۋاتقانلىقىدەك ئەھۋالنى تىلغا ئېلىشنى ئەزەلدىن ئۇنتۇپ قالغىنى يوق.

ئۇستىدە توختىلىپ، ئاخىردا، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بەختسىزلىكىنى تۆۋەندىكى سۆزلەر بىلەن يىغىنچاقلىغان:

«ئادەم تۇرمۇشنىڭ ئوندىن توققۇز قىسمى تامامەن ياشاش ئۈچۇن كۈرەش قىلىش بىلەن ئۆتىدۇ.»(105)

گلادىستونغا ئوخشاش ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ ئويىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمىغان پروفېسسور فائۇستېت توغرىدىن-توغرا مۇنداق دەيدۇ:

«تەبىئىيكى، مەن پۇل بىلەن بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنىڭ كاپىتالنىڭ ئەنە شۇنداق ئېشىشى «يېقىنقى بىرقانچە ئون يىلدىكى»گە ئەگىشىپ ئۆسكەنلىكىنى ئىنكار قىلمايمەن، لېكىن نۇرغۇن زۆرۈر تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى كۇنسېرى قىممەتلىشىپ كەتكەچكە «ئۇ بۇنداق ئەھۋالنى قىممەت مېتاللارنىڭ قىممىتىنىڭ تۆۋەنلىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان دەپ ھېسابلىغان»، مۇنداق كۆرۈنۈشتىكى مەنپەئەت ناھايىتى زور دەرىجىدە قولدىن كېتىۋاتىدۇ··· بايلار تېخىمۇ بېيىپ كېتىۋاتىدۇ، ئەمما ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تۇرمۇشى ھېس قىلغۇدەك دەرىجىدە ياخشىلانغىنى يوق··· ئىشچىلار كىچىك دۇكاندارلارنىڭ قولى بولۇپ قالاي دەپ قالدى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى كىچىك دۇكاندارلارغا قەرزدار.»(106)

(105) گلادىستوننىڭ 1864-يىل 4-ئاينىڭ 7-كۈنى تۆۋەن پالاتادا سۆزلىگەن نۇتقى. «خەنسارد»دا مۇنداق يېزىلغان: «ئۇنىڭ ئوستىگە، ئومۇمەن ئالغاندا، ئادەم تۇرمۇشنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ياشاش يولىدا كۈرەش قىلىش بىلەن ئۆتىدۇ. «ئەنگلىيەدىكى بىر يازغۇچى بۇئالوننىڭ تۆۋەندىكى جۈملىلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈپ 1863-يىلى ۋە 1864-يىلى گلادىستوننىڭ خامچوت توغرىسىدىكى نۇتقىدا قايتىلقايتا كۆرۈلگەن روشەن زىددىيەتلەرنى چۈشەندۈرۈپ بەرگەنىدى:

«كىشىلەر شۇنداق بولىدۇكى: ئەتتىگەندە بىر خىل، ئاخشامدا بىر خىل،
ئاق بىلەن قارا ئوتتۇرىسىدا ھېلى مۇنداق، ھېلى ئۇنداق،
مودا كىيىملەرنى يەڭگۈشلىگەنگە ئوخشاش دائىم قىيابىتىنى ئۆزگەرتىپ تۇرىدۇ،
كىشىلەرنى زېرىكتۈرىدۇ، ئۆزىمۇ خاپا بولىدۇ.»[441]
[ھ. ھىئورى] «ئايرىۋاشلاش نەزەرىيىسى» 1864-يىل لوندون نەشرى 135-بەت)

(106) ھ. فائۇستېت «ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى» 1865-يىل لوندون نەشرى 67-، 82-بەت. ئىشچىلار بارغانسېرى كىچىك دۇكاندارلارغا بېقىنىدىغان بولۇپ قالدى

ئىش كۈنى ۋە ماشىنىلار توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزگەن ھېلقى بىرقانچە ماقالىدە برىتانىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ قانداق شارائىتتا مۇلۇكدارلار سىنىپى ئۈچۈن «بايلىق ۋە ئەمەلىي كۈچنىڭ كىشىنى مەپتۇن قىلغۇدەك دەرىجىدە ئېشىشى»نى بارلىققا كەلتۈرگەنلىكىنى ئېچىپ بەرگەنىدۇق. ئەمما بىزنىڭ ئۇ چاغدا تەكشۈرگىنىمىز ئاساسەن ئىجتىمائىي فۇنكسىيە ئاتقۇرىدىغان ئىشچىلار ئىدى. جۇغلانما قانۇنىيىتىنى تولۇق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، يەنە ئىشچىلارنىڭ زاۋۇتنىڭ سىرتىدىكى ئەھۋالىغمۇ، ئۇلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ۋە تۇرار جاي ئەھۋالىغمۇ دىققەت قىلىش كېرەك. كىتابىمىزنىڭ سەھىپىسى چەكلىك بولغاچقا، بۇ يەردە ئاساسلىقى سانائەت پرولېتارىياتى بىلەن يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ئارىسىدىكى ئىش ھەققى ناھايىتى ئازلارنىلا يەنى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنلا تەكشۈردۇق.

بىز ئاۋۋال يەنە ھۆكۈمەت دائىرىلىرى قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك دەپ ھېسابلىغان، يەنى ئىشچىلار سىنىپى ئىچىدىكى ئەمگەك كۈچىنى سېتىشتەك ئەشۇ ياشاش شەرتىدىن مەھرۇم بولۇپ جەمئىيەتنىڭ سەدىقىسگە تايىنىپ كۈن ئۆتكۈزىدىغان ئەشۇ كىشىلەر توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشىمىز كېرەك. ئەنگىلىيەدە(107)، ھۆكۈمەت دائىرىلىرى قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك دەپ ھېسابلىغان ئادەم سانى 1855-يىلى 851 مىڭ 369، 1856-يىلى 877 مىڭ 767، 1865-يىلى 971 مىڭ 433 بولغان. پاختا قەھەتچىلىكى تۈپەيلىدىن، 1863- ۋە 1864-يىلى، مۇنداق نامراتلارنىڭ سانى، ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئېشىپ

دېگەنگە كەلسەك، بۇ-ئىشچىلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش جەھەتتىكى بارغانسېرى كۆپىيىۋاتقان ئۆزگىرىشلەر ۋە ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشىدىن كېلىپ چىققان ئاقىۋەت.

(107) ئۈئېلىست ھەرقاچان ئەنگلىيەگە قوشۇپ سۆزلىنىدۇ؛ ئەنگلىيە، ئۈئېلىست ۋە شوتلاندىيە بۈيۈك برىتانىيەگە قوشۇپ سۆزلىنىدۇ؛ بۇ ئۈچ مەملىكەت بىلەن ئىرېلاندىيە بىرلەشمە پادىشاھلىققا قوشۇپ سۆزلىنىدۇ.

1 مىليون 79 مىڭ 382گە ۋە 1 مىليون 14 مىڭ 978گە يەتكەن. 1866-يىلىدىكى كىرىس لوندونىنى ئەڭ ئېغىر زەربىگە ئۇچراتقان، ئاھالىسى شوتلاندىيە پادىشاھلىقىدىن كۆپ بولغان بۇ دۇنيا بازىرى مەركىزىدە، بۇ خىل نامراتلارنىڭ سانى 1866-يىلى 1865-يىلىدىكىدىن 19.5%، 1864-يىلىدىكىدىن 24.4% ئاشقان، ئەمما 1867-يىلىنىڭ دەسلەپكى ئايلىرىدا 1866-يىلىدىكىدىنمۇ كۆپ ئاشقان. قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك نامراتلارنىڭ ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىنى تەھلىل قىلغاندا، مۇنداق ئىككى نۇقتىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك. بىر جەھەتتىن، مۇنداق نامراتلار سانىنىڭ كۆپىيىش ياكى ئازىيىش ھەرىكىتى سانائەت دەۋرىيلىكىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدىكى ئالمىشىشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىغا ئەگىشىپ، سىنىپىي كۈرەش كۈندىن-كۈنگە ئەۋج ئېلىپ، ئىشچىلارنىڭ ئېڭى بارغانسېرى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ، ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك ئاھالە ئەمەلىي سانى توغرىسىدىكى ستاتىستىكا مەلۇماتىمۇ بارغانسېرى ئالدامچىلىق خاراكتېرىنى ئالىدۇ. مەسىلەن: يېقىنقى ئىككى يىل مابەينىدە، ئەنگلىيە گېزىت-ژۇرناللىرى («تايمىس گېزىتى»، «بالل-مالل خەۋەرلىرى» قاتارلىقلار) چۇقان كۆتۈرۈپ داۋراڭ سالغان قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك نامراتلارنى خورلاش ئەھۋاللىرى بۇرۇنلا مەۋجۇت ئىدى. ف. ئېنگېلس 1844-يىلى تامامەن شۇنىڭغا ئوخشايدىغان پاجىئەلىك ئەھۋاللارنى ۋە «زىلزىلە ئېپىكتى قوزغاشنى قوغلىشىدىغان ئەسەرلەر»دە يېزىلغان، شۇنىڭغا تامامەن ئوخشاپ كېتىدىغان، بىر مەھەل داۋراڭ قىلىنغان ساختا سادالارنى بايان قىلىپ ئۆتكەنىدى[442]، بىراق، يېقىنقى 10 يىلدا لوندوندا ئاچىلقتىن ئۆلۈپ كەتكەن ئادەملەرنىڭ سانى كىشىنى چۆچۈتكەدەك دەرىجىدە ئاشقان،① بۇ ھال ئىشچىلارنىڭ

① مۇشۇ تومنىڭ 879-بېتىگە قارالسۇن. ــ تۈرگۈچىدىن

نامراتلارنى جازالايدىغان نامراتلار ھۆنەر ئۆگىنىش ئورۇنلىرىنىڭ(108) نامراتلارنى قۇل قىلىشىدىن تېخىمۇ غەزەپلىنىدىغانلىقىنى شۇبھىسىز ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

(b) بېرتانىيە سانائەت ئىشچىلار سىنىپى ئىچىدىكى ھەقنى ناھايىتى ئاز ئالىدىغان تەبىقىلەر

ئەمدى سانائەت ئىشچىلار سىنىپى ئىچىدىكى ھەقنى ناھايىتى ئاز ئالىدىغان تەبىقىنى تەكشۈرۈپ ئۆتىمىز. 1862-يىلى پاختا قەھەتچىلىكى مەزگىلىدە، مەركىزىي مەخپىي كېڭەش[200] دوختۇر سىمىتنى لانكاشىر ۋە چىشىر ۋىلايەتلىرىدىكى نامراتلىشىپ كەتكەن پاختا توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ ئوزۇقلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتكەن. سىمىت كۆپ يىل كۆزىتىپ مۇنداق يەكۈن چىقارغان: «ئاچلىق پەيدا قىلىدىغان كېسەللەردىن ساقلىنىش ئۈچۈن» ھەر بىر ئايالنىڭ بىر كۈنلۈك ئوزۇقىدا، ئەڭ تۆۋەن بولغاندىمۇ، 3900 گران ئوگلىرود، 180 گران ئازوت بولۇشى، ئەرلەرنىڭ كۈنلۈك ئوزۇقىدا ئەڭ تۆۋەن بولغاندىمۇ 4300 گران ئوگلىرود، 200 گران ئازوت بولۇشى كېرەك، دېمەك بىر ئايال ئېھتىياجلىق بولغان ئوزۇقلۇق تەخمىنەن ئىككى قاداق بىرىنچى دەرىجىلىك بۇغداي ئۇنىدا پىشۇرۇلغان بولكا تەركىبىدىكى ئوزۇقلۇققا تەڭ بولۇشى لازىم، ئەرلەر ئېھتىياجلىق بولىدىغان ئوزۇقلۇق 1/9

(108) ئا. سىمىت بەزىدە Workhouse [نامراتلار ھۆنەر ئۆگىنىش ئورۇنلىرى] دېگەن سۆزنى Manufactory [قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىسى] دېگەن سۆزلەر بىلەن باراۋەر قىلىپ قويىدۇ. مەسىلەن، ئىش تەقسىماتى دېگەن بابنىڭ بېشىدىلا مۇنداق يازغان: «تۇرلۇك ئەمگەك ئورۇنلىرىغا ئىشقا ئورۇنلاشقانلار كۆپ ھاللاردا بىر ئىشخانا (Workhouse)غا مەركەزلەشكەن بولىدۇ.»[443] بۇ نۇقتا ئا. سمىتنىن بۇيانقى ئىلگىرىلەشلەرنى ئالاھىدە ئۈسۈل بىلەن چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئارتۇق بولىدۇ. يېشىغا يەتكەن ئەرـئاياللار ھەر ھەپتىدە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن، ئەڭ تۆۋەن بولغاندىمۇ، 28 مىڭ 600 گران ئوگلىرود ۋە 1330 گران ئازوتقا ئېھتىياجلىق بولىدۇ. ئۇنىڭ ھېسابلىغانلىرى ئەمەلىي تۇرمۇشتا كىشىنى ھەيران قالارلىق دەرىجىدە ئىسپاتلاندى: ئۇ پاختا توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرى سەرپ قىلىدىغان ئوزۇقلۇقنىڭ مىقدارى نامراتلىق تۈپەيلىدىن ئازايتۇېتلگەن ئېچىنىشلىق سەۋىيىگە تەڭ بولغان دەپ ھېسابلاپ چىققان. 1862-يىلى 12-ئايدا، پاختا توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرى ھەر ھەپتىدە ئېرىشكەن ئوگلىرود 29 مىڭ 211 گران، ئازوت 1295 گران بولغان.

1863-يىلى، مەركىزىي مەخپىي كېڭەش پەرمان چىقىرىپ ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپى ئىچىدىكى ئوزۇقلىنىش ئەھۋالى ئەڭ ناچار بولغان كىشىلەرنىڭ نامراتلىق ئەھۋالىنى تەكشۈرگەن. مەركىزىي مەخپىي كېڭەشنىڭ رەسمىي ۋاراچى سايمون يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان سىمىت دېگەن دوختۇرنى بۇ ئىشقا ئەۋەتكەن. ئۇ تەكشۈرگەن دائىرە، بىر تەرەپتىن يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، يەنە بىر تەرەپتىن يىپەك توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرى، ئايال تىككۈچىلەر تېرە پەلەي تىككۈچىلەر، پاياپاق توقۇغۇچىلار، پەلەي توقۇغۇچىلار ۋە موزدۇزلار قاتارلىق ئىشچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. كېيىنكى تۈردىكى ئىشچىلارنىڭ پاياپاق توقۇغۇچىلاردىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى شەھەرلىك ئىشچىلار. تەكشۈرۈش ئادىتى بويىچە، ھەربىر تۈردىكى ئىشچىلارنىڭ تېنى ئەڭ ساغلام بولغانلىرى ۋە ئائىلە ئەھۋالى بىرقەدەر ياخشى بولغانلىرى تەكشۈرۈش ئوبيېكتى قىلىپ تاللانغان.

تەكشۈرۈشنىڭ ئومۇمىي خۇلاسىسى مۇنداق بولغان:

«تەكشۈرۈلگەن تۈرلۈك شەھەر ئىشچىلىرى ئىچىدە، پەقەت بىر تۈردىكى ئىشچىلار ئىستېمال قىلغان ئازوت مىقدارى ئاچلىق پەيدا قىلىدىغان كېسەللىكلەردىن ساقلايدىغان مۇتلەق تۆۋەن مىقداردىن ئازغىنە ئاشقان؛ ئىككى تۈردىكى ئىشچىلاردا ئازوت ۋە ئوگلىرود يېتەرسىز بولغان.

بۇنىڭ ئۈچىدە بىر تۈردىكى ئىشچىلاردا ناھايىتى كەم بولغان؛ تەكشۈرۈلگەن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلىلەرنىڭ بەشتىن بىرىدە ئىستېمال قىلغان ئوگلىرود زۇرۇر بولغان مىقداردىن تۆۋەن بولغان، ئۈچتىن بىرىدىن كۆپرەكىدە ئىستېمال قىلغان ئازوت زۇرۇر بولغان مىقداردىن تۆۋەن بولغان؛ ئۈچ ۋىلايەتتە(بىرىك ۋىلايىتى، ئوكسفورد ۋىلايىتى، سومېرسېت ۋىلايىتىدە) ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىمۇ ئوزۇقلىنالماسلىق ئەھۋالى ئومۇميۈزلۈك بار ئىكەن.(109)

يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ئۈچىدە، بىرلەشمە پادىشاھلىقنىڭ ئەڭ باي رايونى بولغان ئەنگلىيەدىكى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئوزۇقلىنىشى ئەڭ ناچار بولغان.(110)[444] يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ئۈچىدە، ئاساسلىقى يەنە ئايالالار بىلەن بالىلاردا ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىك ئېغىر، چۈنكى «ئىشلەيدىغان ئەرلەر ھامان غىزالىنىشى كېرەك». تەكشۈرۈلگەن خىلمۇخىل شەھەر ئىشچىلىرى ئۈچىدە ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىك تېخىمۇ ئېغىر بولغان. «ئۇلارنىڭ يەيدىغانلىرى ناھايىتى ناچار بولغاچقا، مۇقەررەر ھالدا نۇرغۇنلىغان ئېغىر ۋە سالامەتلىككە زىيان يەتكۈزىدىغان ئەھۋاللار پەيدا بولغان.»(111) (بۇلارنىڭ ھەممىسى كاپىتالىستلارنىڭ «نەپسىنى يېغانلىقى»دۇر! دېمەك ئۇلار ئاران-ئاران جان ساقلاش ئۈچۈن زۇرۇر بولغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىدىمۇ نەپسىنى يېغىشنى يولغا قويۇپ، ئۇنىڭ ئىشچىلىرىغا ھەق بەرمىگەن!)

تۆۋەندىكى جەدۋەل يۇقىرىدا ئېيتىلغان نوقۇل شەھەر ئىشچىلىرىنىڭ ئوزۇقلىنىش ئەھۋالىنىڭ سىمت ئەپەندى پەرەز قىلغان ئەڭ تۆۋەن ئوزۇقلۇق مىقدارى ۋە پاختا توقۇمچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ ئەڭ نامرات چاغلاردىكى ئوزۇقلىنىش ئەھۋالى بىلەن بولغان سېلىشتۇرمىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.(112)

(109) «ئاممۇي سەھىيە. 6-نومۇرلۇق دوكلات. 1863-يىل» 1864-يىل لوندون نەشرى 13-بەت.

(110) يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش، 17-بەت.

(111) يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش، 13-بەت.

(112) يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش، ئىلاۋە 232-بەت.

ئەرلەر، ئايالالار	ھەر ھەپتىدىكى ئوتتۇرىچە ئوگلىرود مقدارى (گران)	ھەر ھەپتىدىكى ئوتتۇرىچە ئازوت مقدارى (گران)
بەش خىل شەھەر ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى	28 876	1 192
لانكاشىرە ئىشسىز قالغان زاۋۇت ئىشچىلىرى	29 211	1 295
لانكاشىر ئىشچىلىرى ئېرىشىشكە تېگىشلىك ئەڭ تۆۋەن مقدار (ئەر-ئايال سانىنىڭ ئوخشاشلىقى بويىچە ھېسابلانغان)	28 600	1 330

تەكشۈرۈلگەن تۇرلۇك ئىشچىلارنىڭ يېرىمى يەنى 60/125قىسمى زادى پۇتا ئۈچەلمىگەن، 28%ى سۈت ئۈچەلمىگەن. ھەر ھەپتىلىك ئوتتۇرىچە ئىستېمال قىلىنىدىغان سۈيۇق تاماق مقداردىن ئالغاندا، ئايال تىككۈچىلەر ئائىلىلىرىدە مۇنداق تاماق ئارىن 7 ئۇنسىيە ئىستېمال قىلىنغان، مۇنداق تاماقنى ئەڭ كۆپ ئىستېمال قىلىدىغانلار پايپاق توقۇغۇچىلار ئائىلىلىرى بولۇپ، $24\frac{3}{4}$ ئۇنسىيە بولغان. سۈت ئۈچىشكە تامامەن قادىر بولالمايدىغانلارنىڭ كۆپ قىسمى لوندوندىكى ئايال تىككۈچىلەر. ھەر ھەپتىدە ئىستېمال قىلىنغان بولكا مقداردىن ئالغاندا، ئايال تىككۈچىلەر ئەڭ ئاز ئىستېمال قىلغان بولۇپ، ئارىن $7\frac{3}{4}$ قاداق بولغان. ئەڭ كۆپ ئىستېمال قىلغانلار موزدۇزلار بولۇپ، $11\frac{1}{4}$ قاداق بولغان، قورامغا يەتكەن ھەربىر ئادەمنىڭ ھەر ھەپتىدىكى ئوتتۇرىچە ئىستېمال ئومۇمىي مقدارى 9.9 قاداق بولغان. قەنت (سروپ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار)نىڭ ھەپتىلىك ئىستېمال مقدارى ئەڭ ئاز بولغان تېرە پەلەي تىككۈچىلەردە ئارىن 4 ئۇنسىيە، ئەڭ كۆپ بولغان پايپاق توقۇغۇچىلاردا 11 ئۇنسىيە بولغان؛ تۇرلۇك ئادەملەر ئىچىدىكى ھەممە چوڭ كىشىنىڭ ھەپتىلىك ئوتتۇرىچە ئىستېمال ئومۇمىي مقدارى 8 ئۇنسىيە بولغان. ھەربىر چوڭ ئادەمنىڭ ھەپتىلىك ئوتتۇرىچە سېرىق مايى (مايى قاتارلىقلار)نىڭ ئىستېمال مقدارى 5 ئۇنسىيە بولغان،

ھەپتىلىك ئوتتۇرىچە گۆش-سۈر گۆش قاتارلىقلار)نىڭ ئىستېمال مقدارى، ئەڭ تۆۋەن يېپەك توقۇمچىلىق ئىشچىلىرىدا ئاران $7\frac{1}{4}$ ئۇنسىيە، ئەڭ كۆپ بولغان تېرە پەلەي تىككۈچىلەردە $18\frac{1}{4}$ ئۇنسىيە بولغان؛ تۇرلۇك ئىشچىلارنىڭ ھەپتىلىك ئوتتۇرىچە ئىستېمال مقدارى 13.6 ئۇنسىيە بولغان. ھەر بىر چوڭ ئادەمنىڭ ھەپتىلىك ئوتتۇرىچە يېمەك-ئىچمەك ئىستېمال مقدارى تۆۋەندىكىدەك بولغان: يېپەك توقۇمچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ 2 شىللىڭ $2\frac{1}{2}$ پېنس، ئايال تىككۈچىلەرنىڭ 2 شىللىڭ 7 پېنس، تېرە پەلەي تىككۈچىلەرنىڭ 2 شىللىڭ $9\frac{1}{2}$ پېنس، موزدۇزلارنىڭ 2 شىللىڭ $7\frac{3}{4}$ پېنس، پايپاق توقۇغۇچىلارنىڭ 2 شىللىڭ $6\frac{1}{4}$ پېنس. مېكسفرتتىكى يېپەك توقۇمچىلىق فابرىكىسى ئىشچىلىرىنىڭ ھەپتىلىك ئوتتۇرىچە يېمەك-ئىچمەك ئىستېمال مقدارى ئاران 1 شىللىڭ $8\frac{1}{2}$ پېنس بولغان. ئوزۇقلىنىشى ئەڭ ناچار بولغانلار ئايال تىككۈچىلەر، يېپەك توقۇمچىلىق ئىشچىلىرى ۋە تېرە پەلەي تىككۈچىلەر بولغان.(113)

دوختۇر سايمون ئۆزىنىڭ ئومۇمىي سەھىيە دوكلاتىدا بۇ خىل ئوزۇقلىنىش ئەھۋالى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن:

«كەمبەغەللەرنىڭ داۋالىنىش ئەھۋالىنى ياكى دوختۇرخانىدىكى بالىنتسا ياكى ئامبۇلاتورىيە بىمارلىرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىدىغان ھەربىر كىشى ئوزۇقلۇقنىڭ يېتىشمەسلىكى كېسەللىكە ياكى كېسەلنىڭ ئېغىرلىشىپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ، بۇنىڭغا دائىر مىساللار ناھايىتى كۆپ... لېكىن سەھىيە نۇقتىسىنەزىردىن، بۇ يەردە تولىمۇ مۇھىم يەنە بىر ئەھۋالنى نەزەرگە ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ... شۇنى ئەستە تۇتۇش كېرەككى، ئاچلىققا چىداش ناھايىتى تەس، ۋاھالەنكى يېمەكلىكنىڭ ئېغىر دەرىجىدە يېتىشمەسلىكى كۆپ ھاللاردا، باشقا جەھەتلەردىكى يېتىشمەسلىكلەردىن كېيىن پەيدا بولىدۇ. ئوزۇقلۇقنىڭ يېتىشمەسلىكى ساقلىق مەسلىسىگە ئايلىنىپ

(113) «ئامېرىكا سەھىيە. 6-نومۇرلۇق دوكلات. 1863-يىل» 1864-يىل لوندون نەشرى، 232-، 233-بەتلەر.

قېلىشتىن خېلى ئىلگىرى، فىزىولوگلار كىشىنىڭ ياشىيالىشى ئۈچۈن قانچە گرام ئازوت ۋە كاربوننىڭ كېرەكلىكىنى ھېسابلاپ چىقىشتىن خېلى ئىلگىرى، ئائىلىۋى تۇرمۇشتا ئاللىبۇرۇن ھەرقانداق مادداي ھۇزۇرلىنىشتىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن بولماي قالغان بولىدۇ. كىيىم-كېچەك بىلەن يېقىلغۇ يېمەك-ئىچمەكتىنمۇ قىس بولىدۇ؛ سوغۇققا تولۇق بەرداشلىق بېرىش تەس بولىدۇ؛ تۇرالغۇ جاي كېچىكلىكىدىن كېسەل كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ياكى كېسەلنى ئېغىرلاشتۇرۇۋېتىدىغان جايغا ئايلىنىپ قالىدۇ. ئۆي جاھازىلىرى ۋە قازان-قۇمۇچلار يوق دېيەرلىك بولۇپ، ئۆيلەرنى پاكىز ۋە رەتلىك تۇتۇشمۇ ناھايىتى قىممەتكە توختايىدىغان ۋە تەس ئىش بولۇپ قالىدۇ. ناۋادا غۇرۇر ۋەجىدىن پاكىزلىق ۋە رەتلىك بولۇشقا ھەرىكەت قىلىنسا، بۇنداق قىلىشنىڭ ئۆزىمۇ ئاچلىق ئازابىنى ئېغىرلىتىشتىن باشقا نەتىجە بەرمەيدۇ. ئۇلارنىڭ تۇرالغۇسى ئۆيلەر ئەڭ ئەرزان رايونلاردا بولىدۇ؛ سەھىيە ساقچىلىرىنىڭ خىزمەت ئۇنۇمى ئەڭ تۆۋەن، زىيكەش، قاتناش ئەڭ قۇلايسىز، مۇھتى ئەڭ پاسكىنا، سۇ بىلەن تەمىنلەش يېتەرسىز ھەم پاكىز بولمىغان رايونلاردا بولىدۇ، شەھەرلەردە بولغاندىمۇ، ئاپتاپ چۈشمەيدىغان ۋە ھاۋاسى ناچار جايلاردا بولىدۇ. نامراتلىقتىن يېمەك-ئىچمەكمۇ يېتىشمەيۋاتقان ئەھۋالدا، مۇقەررەر ھالدا، ساغلاملىققا تەھدىت سالىدىغان پالاكەتكە ئۇچرىماي قالمايدۇ. ئەلۋەتتە، مۇشۇ پالاكەتلەر قوشۇلۇپ ھاياتقا قورقۇنچلۇق تەھدىت سالىدۇ، يېمەك-ئىچمەك يېتىشمەسلىكىنىڭ ئۆزىلا كىشىنى قاتتىق چۆچىتىدۇ... بۇ كىشىنى ئازابلىق ئويغا سالىدۇ، بولۇپمۇ بۇ يەردە ئېيتىلۋاتقان نامراتلىقنىڭ پۈتۈنلەي ھورۇنلۇق سەۋەبىدىن بولمىغانلىقىنى خىيالغا كەلتۈرگەندە تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ. بۇ ئىشچىلارنىڭ نامراتلىقى. شۇنداق، شەھەر ئىشچىلىرىنى تىلغا ئالساق، ئازغىنا ئوزۇقلۇققا ئېرىشىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تەڭدىن تولىسى دېگۈدەك بارلىق چەكتىن ئاشۇرۇپ ئەمگەك قىلىدۇ. ۋەھالەنكى، شۇ ھالەتنى ناھايىتى زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ ساقلاپ قالغاندىلا، ئاندىن بۇ خىل ئەمگەكنىڭ ئىشچىلارنى تۇرمۇشىنى قامدىيالايدىغانلىقىدىن ئېغىز ئاچقىلى بولىدۇ ... مۇتلەق كۆپ ھاللاردىن قارىغاندا، بۇ خىل نامىدىكى تۇرمۇشنى قامداش ھامان بىر كۈنى قوتقۇزۇشقا توغرا كېلىدىغان، يالىڭاچلىققا ئېلىپ بارىدىغان ئەگرى-توقاي يولدىن ئىبارەت، خالاس.»(114)

ئەڭ ئەمگەكچان ئىشچىلار تەبىقىسىنىڭ ئاچلىق ئازابىدىن قۇتۇلۇشى بىلەن بايلارنىڭ كاپىتالستىك جۇغلىنىش ئاساسىغا ئورنىتىلغان قىلقسىز ۋە ئېسىلزادىلەرچە بەتخەجلىكىدىن ئىسراپچىلىقى ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى

(114) «ئامېرىكا سەھىيە. 6-نومۇرلۇق دوكلات. 1863-يىل»، 1864-يىل لوندون نەشرى، 14-، 15-بەتلەر.

باغلىنىش پەقەت كىشىلەر ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنى بىلگەندىلا ئاندىن پاش بولىدۇ. تۇرالغۇ ئەھۋالى بولسا بۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ. بۇ جەھەتتە، ھەرقانداق بىر لىللا كۆزەتكۈچى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى قانچىكى زور ھەجمىدە مەركەزلەشكەنسېرى، ئىشچىلارنىڭ ئوخشاش بىر ماكانغا شۇنچە يىغىلىدىغانلىقىنى بىلەلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالستىك جۇغلىنىش قانچە تېز بولسا، ئىشچىلارنىڭ تۇرالغۇ ئەھۋالى شۇنچە ئېچىنىشلىق بولىدۇ. بايلىقنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ يولغا قويۇلىدىغان شەھەرنى «ياخشىلاش» بولسا تۆۋەندىكىدەك ئۈسۈللار بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ: بىنالىرى ناچار رايونلاردىكى ئۆيلەرنى چېقىپ، بانكا ۋە تۇرلۇك مالىلار دۇكانلىرى ئىشلىتىدىغان ھەشەمەتلىك ئىمارەتلەرنى سالىدۇ، سودىسېتىق ۋە پەيتۇنلار ئۈچۈن كوچىلارنى چوڭايتىدۇ، رېلىس، ئات ھارۋا يوللىرىنى ياسايدۇ؛ بۇنداق ياخشىلاش ئارقىسىدا كەمبەغەللەر ئوچۇقتىن-ئوچۇق تېخمۇ ئەسكى، تېخمۇ قىستاڭ بۇلۇڭلارغا ھەيدىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ھەممگە ئايانكى، ئۆيلەرنىڭ قىممەتلىكى ئۆينىڭ سۈپىتىگە تەتۇر تاناسىپ بولىدۇ، بىناكار ھايانكەشلەر نامراتلىق كېنىنى ئېچىشتا ئەينى زامانىدا پوتوس كۆمۈش كېنىنى[445] ئاچقانغا قارىغاندىمۇ ئاشۇرۇپ ئاز چىقىم بىلەن كۆپرەك پايدا ئالىدۇ. كاپىتالستىك جۇغلىنىشنىڭ، شۇنىڭدەك پۈتكۈل كاپىتالستىك مال-مۈلۈك مۇناسىۋىتىنىڭ ئانتاگونىيىلىك خاراكتېردا بولىدىغانلىقى(115) بۇ يەردە شۇ دەرىجىدە روشەن بولىدۇكى، ھەتتا ئەنگلىيە ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ بۇ مەسىلە توغرىسىدىكى دوكلاتىدىمۇ «مۈلۈك ۋە مۈلۈك ھوقۇقى»غا

(115)«ھەرقانداق ئەھۋالدا ئىنسانىي ھوقۇق ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تۇرالغۇ شارائىتىغا ئوخشاش شۇ دەرىجىدە ئوچۇقتىن-ئوچۇق ۋە يۈزسىزلىك بىلەن مۈلۈك ھوقۇقىنىڭ قۇربانى بولغان ئەمەس. ھەربىر چوڭ شەھەر—كىشىلەرنىڭ قۇربان بېرىدىغان مېھرابىدۇر، ئۇ يەردە ھەر يىلى مىڭلىغان كىشىلەر ئاچكۆزلۈك خۇداسى مولوخ ئۈچۈن ئۆزلىرىنى قۇربان قىلىدۇ.» (س. لانگى: «دۆلەتنىڭ نامراتلىقى»، 1844-يىل نەشرى، 150-بەت)

بىدئەتلىك بىلەن ھۇجۇم قىلىندۇ. سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشى، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى، شەھەرنىڭ كېڭىيىشى ۋە «گۈزەللىشىشى» بىلەن بۇ ئاپەت شۇ دەرىجىدە كەڭ تارقىلىپ باردۇكى، «ئاقسۆڭەكلەر»نمۇ ئاياپ قويمايدىغان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ سەۋەبىدىن، 1847-يىلىدىن 1864-يىلىغىچە بولغان ئارلىقتىلا پارلامېنت ئاز دېگەندە ئون تۆرلۈك سەھىيە ساقچىلىرى پەرمانى چىقىرىدۇ، لۈبېرپۇل، گلاس شەھەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەزى شەھەرلەردە ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن بۇرژۇئازىيە ئۆلارنىڭ شەھەر قۇرۇلۇشى دائىرىلىرى ئارقىلىق بۇ ئىشلارغا ئارىلىشىدۇ. ئەمما، دوختۇر سايمون 1865-يىلدىكى ئۆزىنىڭ دوكلاتىدا يەنىلا «ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۇ ئاپەتلەر ئەنگلىيىدە تېخى تامامەن كونترول قىلىنغىنى يوق» دەپ ئۇنلۇك خىتاپ قىلىدۇ. مەركىزىي مەخپىي كېڭەشنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، 1864-يىلى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ تۇرالغۇ شارائىتى تەكشۈرۈلگەن، 1865-يىلى شەھەرلەردىكى بىرقەدەر كەمبەغەللەرنىڭ تۇرالغۇ شارائىتى تەكشۈرۈلگەن. دوختۇر جۇلىئان خانتېر ناھايىتى ياخشى تاملاشقان بۇ خىزمەتلەر «ئاممۇۋى سەھىيە» 7-نومۇرلۇق ۋە 8-نومۇرلۇق دوكلاتلىرىدا تىلغا ئېلىنغان. يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ئۈستىدە كېيىن توختىلىمەن.① شەھەرلەردىكى تۇرالغۇ ئەھۋالىنى ئالدى بىلەن دوختۇر سايمونىنىڭ بەرگەن ئومۇمىي باھاسىنى نەقىل كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمەن. ئۇ مۇنداق دېگەن:

«خىزمەت نۇقتىسىنەزەرىم مېدىتسىنا جەھەتتىلا چەكلەنسىمۇ، لېكىن ئەڭ ئاددىي ئىنسانپەرۋەرلىك بۇ خىل ئاپەتنىڭ باشقا تەرىپىگە سەل قارىشىمغا يول قويمايدۇ. بۇ ئاپەت يۇقىرى دەرىجىگە يەتكەندە، مۇقەررەر ھالدا ھەرقانداق ئارىنومۇسنى ئىنكار قىلىشقا، تەنلەرنىڭ ۋە جىسمانىي فۇنكسىيىنىڭ بىربىرى بىلەن ئۈيغۇنسىزلارچە ئارىلىشىپ كېتىشىگە، ھاياسىز شەرمەندىلىككە

① مۇشۇ تومنىڭ 1239-بېتى ۋە كېيىنكى بىر نەچچە بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۆزگۈچىدىن

ئېلىپ بارىدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئادەم شەنىگە تۇغرا كەلمەيدىغان ھايۋاندىن پەرقلەنمەيدۇ. مۇشۇنداق تەسىرگە ئۇچرىغان ئادەم چۈشكۈنلىشىدۇ، بۇ تەسىر قانچە ئۇزۇن داۋام قىلسا، بۇنداق چۈشكۈنلىشىمۇ شۇنچە ئېغىر بولىدۇ. بۇ خىل مۇھىتنىڭ ئۆزى مۇشۇنداق قاغىش تەگكەن مۇھىتتا تۇغۇلغان بالىلار ئۈچۈن شەرمەندىلىك ئىزناسى بولۇپ قالىدۇ. مۇشۇنداق شارائىتتا ياشاۋاتقان كىشىلەرنى باشقا جەھەتلەردىن تېرىشچە، جىسمانىي ۋە روھىي ساپلىقنى ماھىيەت قىلغان مەدەنىي مۇھىتقا ئىنتىلىشۈن دېيىش، ئۆتۈپ كەتكەن ئورۇنسىز تەلەپ بولغان بولاتتى.»(116)

لوندون تۇرالغۇ جاينىڭ قىستاڭلىقى ۋە ئادەمزات تۇرۇش ئۇچۇن مۇتلەق لايىق ئەمەسلىكى جەھەتتىن بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. دوختۇر خانتېر مۇنداق دېگەن:

«ئىككى نەرسىنى شەكسىز مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇ: بىرىنچىدىن، لوندوندا 20گە يېقىن چوڭ كەمبەغەللەر رايونى بار، ھەربىر رايوندا 10 مىڭدەك كىشى تۇرىدۇ، ئۇلار ئەنگلىيىنىڭ باشقا ھەرقانداق جايىدا كۆرگىلى بولمىدىغان ھەممە ئېچىنىشلىق ئەھۋالدىنمۇ بەتتەر ھالدا ياشايدۇ، ۋەھالەنكى بۇ خىل ئەھۋال پۈتۈنلەي تۇرالغۇ ئەسلىھەلىرىنىڭ ناچارلىقىدىن كېلىپ چىققان؛ ئىككىنچىدىن، بۇ نامرات رايونلاردا تۇرالغۇ جاينىڭ قىستاڭلىقى ۋە ۋەيرانلىقى 20 يىل ئىلگىرىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ ناچار.»(117) «لوندون ۋە نېۋكاستىلنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدىكى تۇرمۇشنى دوزاق ئازابى دېسەك، مۇبالىغە قىلىنغان بولمايدۇ.»(118)

(116) «ئاممۇي سەھىيە. 8-نومۇرلۇق دوكلات»، 1866-يىلى لوندون نەشرى، 14-بەتتىكى ئىزاھات.

(117) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 89-بەت. دوختۇر خانتېر بۇ كەمبەغەللەر رايوندا ياشاۋاتقان ئۆسمۈرلەر ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن: «بالىلارنىڭ كەمبەغەللەر توپلىشىپ زىچ ئولتۇراقلىششتىن ئىلگىرى قانداق تەربىيىلىنىپ چوڭ بولغىنىنى بىلمىدۇق. ھازىر، بالىلار ھەرقايسى قۇرامدىكىلەرگە ئارىلىشىپ يېرىم كېچىلەردە ھاراق ئىچىپ، مەست بولۇپ، پەسكەش قىلىقلارنى قىلىپ، جىدەل-ماجىرا تېرىيدۇ، ئۇلار دۆلتىمىزدە مىسلى كۆرۈلمىگەن مۇشۇنداق مۇھىتتا شۇنداق تەربىيىلىنىۋاتىدۇكى، ئۇلار كېيىن خەتەرلىك سىنىپلار ئەزاسى بولۇپ قالىدۇ؛ ناۋادا كىمكى مۇشۇنداق بالىلارنىڭ كەلگۈسىدە قانداق پەزىلەتتىكى ئادەم بولىدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلالسا، ئۇ كىشى دادىل ئالدىن بىلەرمەن ھېسابلىناتتى.»(يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 56-بەت)

(118) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 62 -بەت.

لوندوندا شەھەرنىڭ ئۇزلۇكسىز «ياخشىلىنىشى» شۇنىڭدەك بۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك كونا كوچىلار ۋە ئۆيلەرنىڭ چېقىلىشىغا ئەگىشىپ، شەھەردىكى زاۋۇتلارنىڭ كۆپىيىشى ۋە نوپۇسنىڭ ئېقىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۆي ئىجارىسى شەھەرنىڭ يەر ئىجارىسى بىلەن تەڭ ئۆسۈپ، ئىشچىلار سىنىپى ئىچىدىكى ھال-ئوقىتى ياخشىراق بولغان ئاشۇ بىر قىسىم كىشىلەرمۇ شۇنىڭدەك كىچىك دۈكانچىلار ۋە ئوتتۇرا تەبىقىدىكى باشقا تۆۋەن قاتلام كىشىلىرىمۇ بۇنداق قاغىش تەككەن تۇرالغۇ شارائىتىدىن بارغانسېرى قېينالماقتا.

«ئۆي ئىجارىسى بەك يۇقىرى بولغاچقا، بىر ئېغىزدىن ئارتۇق ئۆي ئىجارىسىگە ناھايىتى ئاز ساندىكى ئىشچىلارنىڭلا قولىي يېتىدۇ.»(119)

لوندوندا سانسىز «دەللاللار»نىڭ چاڭگىلىغا چۈشمىگەن بىرەرمۇ ئۆي يوق دېيىشكە بولىدۇ. لوندوندا يەر باھاسى ھەرقاچان يەرنىڭ يىللىق كىرىمىدىن يۇقىرى بولىدۇ، چۈنكى يەر سېتىۋالغان ھەربىر كىشى تەۋەككۈلچىلىك قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار يەرنى ھامان بىر كۈنى باھالانغان باھا (يەرنى ئېلىپ ئىشلەتكەندە باھالغۇچى بېكىتكەن باھا)دا سېتىۋېتىدۇ، ياكى مەلۇم چوڭ كارخانىنىڭ يېنىدا بولغاچقا قىممىتى ئېشىپ ناھايىتى يۇقىرى پايدا ئالىدۇ، نەتىجىدە، قەرەلى توشاي دەپ قالغان ئىجارە توختامىنى ئېلىپ-سېتىش—دائىملىق سودىغا ئايلىنىپ قالىدۇ.

«بۇ خىل تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مۆتىۋەرلەرنىڭ ئىنتىزارى شۇكى، ئۇلار قانداق قىلىۋاتقان بولسا، شۇنداق قىلىدۇ—ئۆي خېرىدارلىرىدىن ئالغىلى بولىدىغانلىكى پايدىنى مۇمكىنقەدەر

(119) «فېيلدتىكى سان مارتىن سەھىيە ئەمەلدارىنىڭ دوكلاتى. 1865-يىل».

ئېلىپ، ئۇلار ئۆزلىرىدىن كېيىن سېتىۋالغۇچىغا ناھايىتى ناچار ئۆيلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ.»(120)

ئۆي ئىجارىسى ھەر ھەپتىدە تۆلىنىدۇ، شۇڭا بۇ ئەپەندىلەرگە ھېچقانداق خەۋپ يەتمەيدۇ. شەھەردە تۆمۈرىيول ياسىلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن،

«يېقىنقى بىر شەنبە كەچتە، لوندوننىڭ شەرقىدە ئۆزلىرىنىڭ كونا ئۆيلىرىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ توپ-توپ بولۇپ، قالدى-قاتتى بىساتلىرىنى يۆدىگىنىچە سەرگەردان بولۇپ يۈرگەنلىكىنى كۆردۇق، ئۇلارنىڭ كەمبەغەللەر ئىش ئورنىغا بېرىشتىن باشقا ھېچقانداق پاناھ جايى يوق ئىدى.»(121)

كەمبەغەللەر ئىش ئورنى توشۇپ كەتكەن بولۇپ، پارلامېنت تەستىقلىغان «ياخشىلاش» تەدبىرى بولسا تېخى ئەمدىلا ئىجرا قىلىنىشقا باشلىغانىدى. ئىشچىلار كونا ئۆيلىرى چېقىلىپ ھەيدەپ چىقىرىلسىمۇ، ئۆز مەھەللىسىدىن كەتمەيدۇ، ياكى ئەڭ يىراق بولغاندىمۇ بۇرۇنقى مەھەللىسىگە يېقىن جايغا جايلىشىدۇ.

«ئۇلار تەبىئىي ھالدا ئۆزلىرى ئىشلەيدىغان يەرگە يېقىن جايدا تۇرىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئەسلىي ئىككى ئېغىز ئۆيدە تۇرۇۋاتقان كىشىلەر ئامالسىز بىر ئېغىز ئۆيدە تۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۆي ئىجارىسىنى كۆپ تۆلىسىمۇ، ئولتۇرغان ئۆيى قوغلاپ چىقىرىلغان ئۆيلىرىدىنمۇ ناچار بولىدۇ. دەريا بويىدا تۇرۇۋاتقان ئىشچىلارنىڭ تەڭدىن تولىسى ئىككى مىل يول يۈرۈپ ئىشلەيدىغان يېرىگە بارىدۇ.»

دەريا بويىدىكى ئاساسلىق كوچا چەت ئەللىكلەرنى لوندوننىڭ بايلىقىدىن ھەيران قالدۇرىدىغان كوچا بولسىمۇ، لېكىن مۇشۇ كوچىنىڭ ئۆزى لوندوندىكى نوپۇس قىستاڭچىلىقىغا بىر مىسال بولالايدۇ.

(120) «ئاممىۋى سەھىيە. 8-نومۇرلۇق دوكلات.» 1866-يىل لوندون نەشرى، 91-بەت.
(121) «ئاممىۋى سەھىيە. 8-نومۇرلۇق دوكلات.» 1866-يىل لوندون نەشرى، 88-بەت.

ساغلاملىق دوختۇرلىرىنىڭ مەسئۇلى دەريا بويىدىكى بىر مەھەللىدە تېمزا دەريا سۈيىنىڭ بېرىمىنمۇ قوشۇپ ھېسابلىغاندا، بىر ئاكر يەردە 581 كىشىنىڭ ياشىيالىشىنى ھېسابلاپ چىققان، ناھايىتى روشەنكى، ھەربىر سەھىيە ساقچىسىنىڭ تەدبىرىگە ئۇيغۇن بولمىغان ئۆيلەرنى چېقىپ، ئىشچىلارنى مەلۇم مەھەللىدىن قوغلاپ چىقىرىشنىڭ بىردىنبىر نەتىجىسى شۇ بولىدىكى، ئۇلار يەنە بىر مەھەللىگە تېخىمۇ زىچ ئورۇنلاشتى، لوندوندا ئەزەلدىن مۇشۇنداق بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. دوختۇر خانتېر مۇنداق دېگەن:

«يا بۇ بىر يۇرۇش چارىنى بىمەنە دەپ قاراپ، ئۇنى جەزمەن تۇسۇش؛ يا پۇقرانىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغاش كېرەك(!)، ئاممىنى ھازىر ھېچبىر مۇبالىغە قىلمىغان مىللىي مەجبۇرىيەت دەپ ئاتالغان ئىشقا يەنى ئۆزى پۇل چىقىرىپ ئۆي سالالايدىغان، لېكىن ئىجارە بەرگۈچىگە قەرەللىك ئىجارە تۆلەش شەرتى بىلەن ئۆينى ئىجارىگە ئالالايدىغان كىشىلەرگە غەمخورلۇق قىلدىغان قانۇن كېرەك.»(122)

كاپىتالىستىك ھەققانىيەتتەكە ئاپىرىن! يەر ئىگىسى، ئۆي ئىگىسى ۋە ئوقەتچىلەرنىڭ مال-مۈلكى «ياخشىلاش» ئېلىپ بېرىلغانلىقى، يەنى تۆمۈرىيول، يېڭى كوچىلارنى ياساش قاتارلىق ئىشلار سەۋەبىدىن ئېلىپ ئىشلىتىلگەندە، يېتەرلىك تۆلەمگە ئېرىشىپلا قالماي، ئۇلار يەنە ئامالسىز «نەپسىنى يېغۋالغان»لىقى ئۈچۈن تەسەللىي سۈپىتىدە خۇدانىڭ قىسمىتى ۋە ئىنسان قانۇنلىرى بويىچە، بۇنىڭدىن باشقا يەنە چوڭ مەنپەئەتكە ئېرىشىدۇ. ۋەھالەنكى ئىشچىلار ۋە بالاچاقلىرى بارلىق ئۆي بىساتلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كوچىغا ھەيدىلىدۇ، ناۋادا ئۇلار شەھەر ئىشلىرى دائىرىلىرى شەھەر تەرتىپىنى ساقلاۋاتقان رايونلارغا كۆپلەپ يىغىلىۋالسا، ئۇلارغا سەھىيە ساقچىلىرىمۇ كۈن بەرمەيدۇ!

(122) «ئاممىۋى سەھىيە. 8-نومۇرلۇق دوكلات» 1866-يىل لوندون نەشرى، 89-بەت.

19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيىده لوندوندىن باشقا 100 مىڭدەك نوپۇس بار شەھەر يوق ئىدى. پەقەت بەش شەھەردىلا نوپۇس 50 مىڭدىن ئاشاتتى. ھازىر نوپۇسى 50 مىڭدىن ئاشقان شەھەر 28گە باردى.

«بۇ خىل ئۆزگىرىشنىڭ نەتىجىسىده، شەھەر نوپۇسى كۆپلەپ ئېشىپلا قالماستىن، ئەسلىده نوپۇسى زىچراق كىچىك شەھەرلەرمۇ ھازىر مەركەز بولۇپ قالدى، ئەتراپىغا نۇرغۇن ئىمارەتلەر سېلىندى، بۇنىڭ بىلەن ساپ ھاۋا كىرگىدەك يېرىمۇ قالمىدى. بۇ جاي ھازىر بايلارنىڭ ھۇزۇرىغا ياقماي قالغاچقا، ئۇلار كۆڭلىگە ياقىدىغان شەھەر سىرتىغا كۆچۈپ كەتتى. بۇ بايلارنىڭ چوڭ ئۆيلىرىده ھەربىر ئائىلە بىر ئېغىز ئۆيگە ئورۇنلاشتى، يەنە تېخى شۇ ئۆيگە ئۈي ئىجارىگە ئالغۇچىنىمۇ ئولتۇرغۇزدى. شۇنداق قىلىپ، ئاھاللەر ئۆزلىرىگە ئاتاپ سېلىنمىغان، ئۇلارغا تامامەن ماس كەلمەيدىغان، چوڭلارنى چۈشكۈنلەشتۈرىدىغان، باللار ئۈچۈن ھالاكەتلىك بولغان ئۆيلەرده قىستىلىپ ئولتۇراقلاشتى.» (123)

بىر سانائەت شەھرى ياكى سودا شەھىرىده كاپىتال قانچە تېز جۇغلانسا، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا بولىدىغان ئادەملەر شۇنچە تېز ئېقىپ كىرىدۇ، ئىشچىلارنى ئورۇنلاشتۇرىدىغان ۋاقىتلىق تۇرالغۇمۇ شۇنچە ناچار بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەھسۇلات مىقدارى ئۆزلۈكسىز ئېشىپ بېرىۋاتقان كۆمۈر-تۆمۈر كان رايونىنىڭ مەركىزى بولغان تائىن دەرياسى بويىدىكى نېۋكاستل تۇرالغۇسى لوندوندىن قالسلا ئىككىنچى ئورۇندىكى «تۇرالغۇ دوزىقى» ھېسابلىنىدۇ. ئۇ جايدا كىچىك بىر ئېغىزلىق ئۆيده تۇرىدىغانلارنىڭ سانى 34 مىڭ كىشىدىن ئاز ئەمەس. نېۋكاستل ۋە گاتېسخېئادتا يېقىندا جامائەت پاراۋانلىقىغا زىيانلىق بولغانلىقى ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ئۆيلەر ساقچىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن چېقىپ تاشلاندى. لېكىن تىجارەتنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولۇپ، يېڭى ئۆيلەرنىڭ سېلىنىشى بولسا ئاستا ئىدى. شۇڭا، 1865-يىلى، شەھەر بۇرۇنقى ھەرقانداق

(123) «ئاممۇي سەھىيە. 8-نومۇرلۇق دوكلات» 1866-يىل لوندون نەشرى، 56-بەت.

ۋاقىتتىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ قىستاقسىتاڭ بولۇپ كەتتى. ئىجارىگە بېرىدىغان بىرەر ئېغىز ئۆيمۇ چىقمايتتى. نېۋكاستل كىتنىڭ دوختۇرخانىسىنىڭ دوختۇرى ئېمبلتون مۇنداق دەيدۇ:

«شەك-شۈبھىسىزكى، كىشىلەرنىڭ قىستاڭچىلىقتا ياشاۋاتقانلىقى ۋە تۇرالغۇ جاينىڭ پاسكىنىلىقى كېرىك كېسىلنىڭ داۋام قىلىشى ۋە تارقىلىشىغا سەۋەب بولغان. ئىشچىلارنىڭ ئۆيلىرى ئادەتتە چەت، ناچار كوچا ۋە ھويلىلاردا بولىدۇ. يورۇقلۇق، ھاۋا، ماكان ۋە پاكىزلىق جەھەتلەردىن ئالغاندا، ئۇ ھەققانىيلىقنى مۇكەممەل بولماسلىق ۋە پاسكىنىلىق تېپىغا كىرىدۇ، بۇ—ھەرقانداق بىر مەدەنىي دۆلەت ئۆچۈن ئۈيات ئىش. ئەرلەر، ئاياللار، بالىلار كەچتە بىر يەرده قىسىلىپ ياتىدۇ. ئەرلەرنىڭ كۈندۈزى ئىشلەيدىغانلىرى بىلەن كېچىده ئىشلەيدىغانلىرى ئۆزئارا ئالمىشىپ، كارۋاتنىڭ ئارىمىنى قويمايدۇ. بۇ ئۆيلەرنىڭ سۇ بىلەن تەمىنلىنىشى ياخشى ئەمەس، ھاجەتخانىلىرى تېخىمۇ ناچار، پاسكىنا، ھاۋا ئۆتۈشمەيدۇ، شۇڭا ئۇ يەرلەر يۇقۇملۇق كېسەلنىڭ مەنبەسى بولۇپ قالغان.»(124)

مۇشۇنداق كەپىلەرنىڭ ھەپتىلىك ئىجارىسى 8 پېنىستىن 3 شىللىڭغا ئۆسۈپ كەتكەن. دوختۇر خانتېر مۇنداق دەيدۇ:

«تائىن دەرياسى ۋادىسىدىكى نېۋكاستل بۇنىڭ بىر مىسالىدۇر، ئۇ بىزنىڭ قېرىنداشلىرىمىز ئىچىدىكى ئەڭ مۇنەۋۋەر بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئۈي ۋە كوچىلارغا ئوخشاش تاشقى مۇھىتنىڭ تەسىرى بىلەن پۈتۈنلەي دېگۈدەك ياۋايىلىق ھالىتىگە قايتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.»(125).

كاپىتال ۋە ئەمگەكنىڭ كۆپلەپ ئېقىشى سەۋەبىدىن بىر سانائەت شەھىرىنىڭ تۇرالغۇ ئەھۋالى ھازىرچە بولغاندەك قىلغىنى بىلەن كىيىنچە ناچارلىشىپ كېتىدۇ. ياكى، شەھەر ئىشلىرى ئەمەلدارلىرى ئاخىر ئەڭ ناچار نۇقسانلارنى تۈگىتىشكە ھەرىكەت قىلىشىمۇ مۇمكىن. ۋەھالەنكى، كىيىملىرى جۇل-جۇل ئىرىلاندىيىلىكلەر ياكى نامراتلاشقان ئەنگلىيىلىك

(124) «ئاممۇي سەھىيە. 8-نومۇرلۇق دوكلات»، 149-بەت.
(125) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 50-بەت.

يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى خوددى چىكەتكەدەك قاپلاپ كېلىدۇ. كىشىلەر ئۇلارنى يەر ئاستىغا ياكى ئىسكىلاتلارغا مۇكۇپ قويىدۇ، ياكى ئىلگىرى ئىشچىلار ئۈچۈن تۇزۇككىنە ئۆي بولۇپ كېلىۋاتقان ئۆيلەرنى تۇنەككە ئايلاندۇرىدۇ، بۇ يەردە تۇنەيدىغانلار شۇنداق تېز ئالمىشىدىكى، خوددى 30 يىللىق ئۇرۇش مەزگىلىدىكى لاگېرلارغا ئوخشاپ قالىدۇ. برادفورد بۇنىڭ مىسالىدۇر. ئۇ جايدىكى شەھەر ئىشلىرى دائىرىلىرىغا تەۋە چاكىنلار شەھەر ئىسلاھاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، 1861-يىلى ئۇ يەردە ئادەم ئولتۇرمىغان يەنە 1751 كورپۇس بىنا بار. لېكىن ھازىر ئۇ يەردە تىجارەت يۈرۈشۈپ كەتتى—نېگىرلارنىڭ دوستى، مۆتىدىل لىبېرالزمچى فائۇستېت ئەپەندى بىقىندا بۇ ھەقتە چىرايلىققىنا توختىلىپ ئۆتكەنىدى. تىجارەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇ جاي تەبىئىي ھالدا، ئۇدا داۋالغۇپ تۇرغان «زاپاس قوشۇن» ياكى «نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقى» دولقۇنىدا غەرق بولىدۇ. دوختۇر خانتېر بىر سۇغۇرتا شىركىتى ۋاكالىتەن بېجىرگۈچى ئورنىدىن بىر جەدۋەلگە(126)

(126) برادفوردتىكى بىر ئىشچىلار سۇغۇرتىسى شىركىتىنىڭ ۋاكالىتەن بېجىرگۈچى ئورنىدىن ئېلىنغان جەدۋەل:

ۋولقان كوچىسى 122-نومۇر	1 ئېغىز، 16 ئادەم
لاملى كوچىسى 13-نومۇر	1 ئېغىز، 11 ئادەم
بائۇئېر كوچىسى 41-نومۇر	1 ئېغىز، 11 ئادەم
پورتلاند كوچىسى 112-نومۇر	1 ئېغىز، 10 ئادەم
خاردى كوچىسى 17-نومۇر	1 ئېغىز، 10 ئادەم
شىمالىي كوچا 18-نومۇر	1 ئېغىز، 16 ئادەم
شىمالىي كوچا 17-نومۇر	1 ئېغىز، 13 ئادەم
ۋايمېر كوچىسى 19-نومۇر	1 ئېغىز، قۇرامىغا يەتكەن 8 ئادەم
جوئۇيىت كوچىسى 56-نومۇر	1 ئېغىز، 12 ئادەم
جورج كوچىسى 150-نومۇر	1 ئېغىز، 3 ئائىلە
رايفل مەيدانى مېرى دەرۋازىسى 11-نومۇر	1 ئېغىز، 11 ئادەم
مارشال كوچىسى 28-نومۇر	1 ئېغىز، 10 ئادەم

ئېرىشكەن، جەدۋەلدە خاتىرلەنگەن كىشىنى يىرگەندۇرىدىغان بۇ يەر ئاستى ئۆيلەر ۋە كېچىك ئۆيلەردە تۇرغانلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى كىرىمى بىرقەدەر كۆپرەك ئىشچىلار ئىدى. ئۇلار ناۋادا ياخشىراق ئۆي چىقىپ قالسا ئىجارىگە ئالمىز، دەيدۇ. مۆتىدىل لىبېرالزمچى پارلامېنت ئەزاسى فائۇستېت ئەركىن سودىنىڭ ھىممىتى ئۈچۈن، برادفوردتىكى نەپىس يۈڭ توقۇمچىلىق تىجارىتى قىلىدىغان چوڭ سودىگەرلەرنىڭ پايدا ئېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ خۇشاللىق ياشلىرىنى تۆكۈۋاتقىنىدا، ئىشچىلار چوڭدىن كىچىكىگىچە زەئىپلىشىپ، كىسەل گىردابىغا بېرىپ قالغانىدى. برادفورد كەمبەغەللەر شىپاخانىسىدىكى دوختۇر بېلل ئۆزىنىڭ 1865-يىل 9-ئاينىڭ 5-كۈنىدىكى دوكلاتىدا، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە، كىزىك كىسلىگە گىرىپتار بولغانلارنىڭ كىشىنى چۆچۈتىدىغان ئۆلۈش نىسبىتىنى ئۇلارنىڭ تۇرالغۇ شارائىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان دېگەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

«1500 كۇب فۇت كېلىدىغان يەر ئاستى ئۆيدە 10 ئادەم تۇرىدۇ... ۋىنسېنت كوچىسى،

مارشال كوچىسى 49-نومۇر	3 ئېغىز، 3 ئائىلە
جورج كوچىسى 128-نومۇر	1 ئېغىز، 18 ئادەم
جورج كوچىسى 130-نومۇر	1 ئېغىز، 16 ئادەم
ئېدۋارد كوچىسى 4-نومۇر	1 ئېغىز، 17 ئادەم
[جورج كوچىسى 49-نومۇر	1 ئېغىز، 2 ئائىلە]
ئورك كوچىسى 34-نومۇر	1 ئېغىز، 2 ئائىلە
سولت كوچىسى	2 ئېغىز، 26 ئادەم

يەر ئاستى ئۆيلەر

رىدژېنت مەيدانى	1 يەرئاستى، 8 ئادەم
ئېيكر كوچىسى	1 يەرئاستى، 7 ئادەم
روبېرتس كوچىسى 33-نومۇر	1 يەرئاستى، 7 ئادەم
پرېتسترت كەينى كوچىسى (مسكەرچىلىك ئورنى)	1 يەرئاستى، 7 ئادەم
ئېپىنزېر كوچىسى27-نومۇر	1 يەرئاستى، 6 ئادەم

(«ئاممىۋى سەھىيە. 8-نومۇرلۇق دوكلات»، 1866-يىل لوندون نەشرى، 111-بەت.)

گرىن-ئېيربلېيس مەيدانى ۋە لىسىدا 223 كورپۇس ئۆيدە 1450 ئادەم تۇرىدۇ، ئەمما ئاران 435 ئورۇن-كۆرپە ۋە 36 هاجەتخانىلا بار... مېنىك ئورۇن-كۆرپە دېگىنىم بىرمۇ پارچە پاسكىنا لاتا-پۇتا ياكى ئازغىنا رەندە قىرىندىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ھەربىر ئورۇن-كۆرپىدە ئوتتۇرىچە 3.3 ئادەم، بەزىلىرىدە ھەتتا 5—6 ئادەم ئۇخلايدۇ. نۇرغۇنلىرىنىڭ ئورۇن-كۆرپىسى بولمىغاچقا كېيىمى بىلەنلا تاقىر يەردە ئۇخلايدۇ، ياش يىگىت-قىزلار، توي قىلغانلىرى ۋە توي قىلمىغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئارىلاش ئۇخلايدۇ. بۇ ئۆيلەرنىڭ تەسكەي، زەي، پاسكىنا، سېسىق كەپە ئىكەنلىكىنى ۋە ئادەم تۇرۇشقا مۇتلەق لايىق ئەمەسلىكىنى سۆزلەپ ئوتۇشنىڭ ھاجىتى بارمۇ؟ بۇ جاي—كېسەل كەلتۇرۇپ چىقىرىدىغان ۋە ئۆلۈمگە ئېلىپ بارىدىغان مەركەز بولۇپ قالدى. بۇ خىل زەھەرلىكنىڭ ئارىسىدا تارقىلىشقا بىپەرۋالىق قىلىۋاتقان، ھال-ئۇقىتى ياخشى كىشىلەرمۇ بۇنىڭ زىيىنىغا ئۇچرىماي قالمايدۇ.»(127)

بريستول شەھىرى تۇرالغۇ شارائىتىنىڭ ناچارلىقى جەھەتتە لوندوندىن كېيىن ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

«ياۋروپادا ئەڭ ياي شەھەرلەرنىڭ بىرى بولغان بۇ جايدا نامراتلىق ۋە تۇرالغۇنىڭ ناچارلىقىمۇ ناھايىتى ئېغىر.»(128)

(c) ئاقما نوپۇس

ئەمدى يېزىدىن كېلىپ كۆپىنچىسى سانائەت ساھەسىدە ئىشلەيدىغان ئاھالە تەبىقىسىنى تەكشۈرۈپ كۆرەيلى. ئۇلار كاپىتالنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ بەزىدە بۇ جايغا، بەزىدە ئۇ جايغا ئەۋەتىلىپ تۇرىدىغان كاپىتالنىڭ يېنىك قوراللانغان پىيادە ئەسكىرى. ئۇلار يۈرۈش قىلمىغاندا، «دالىدا تۇنەيدۇ». بۇنداق ئاقما ئەمگەكچىلەر تۇرلۇك بىنا قۇرۇلۇشلىرى ۋە سۇ چىقىرىۋېتىش قۇرۇلۇشى، خىش قۇيۇش، ھاك كۆيدۈرۈش، تۆمۈرىيول ياساش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قۇرۇلۇشلاردا

(127) «ئاممۇى سەھىيە. 8-نومۇرلۇق دوكلات» 1866-يىل لوندون نەشرى، 114-بەت.
(128) «ئاممۇى سەھىيە. 8-نومۇرلۇق دوكلات» 1866-يىل لوندون نەشرى، 50-بەت.

ئىشلىتىلىدۇ. بۇ ئاقما يۇقۇملۇق كېسەل كالوننىسى بولۇپ، ئۇلار جايلاشقان يەر ئەتراپىدىكى ھەممە يەرگە چېچەك، كېزىك، خۇلىرا، سكارلاتىنا قاتارلىق كېسەللىكلەرنى تارقىتىدۇ.(129) تۆمۈر يولغا ئوخشاش ناھايىتى كۆپ كاپىتال تەلەپ قىلىدىغان كارخانىلاردا، كارخانا خوجايىنلىرى ئادەتتە، ئۆزلىرىنىڭ ئىشچى قوشۇنىغا ياغاچ كەپىگە ئوخشاش تۇرالغۇلارنى ياساپ بېرىدۇ. بۇنداق ۋاقىتلىق تۇرالغۇلارنىڭ ھېچقانداق تازىلىق ئەسلىھەلىرى بولمايدۇ، يەرلىك دائىرىلەرنىڭ نازارىتىنى قوبۇل قىلمايدۇ، ھۆددىگەر بۇنىڭدىن ناھايىتى نۇرغۇن پايدا ئالىدۇ، ئۇلار ئىشچىلارنى ھەم سانائەت ئەسكىرى، ھەم ئۆي ئىجارە ئالغۇچى قاتارىدا قوش ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ. ياغاچ كەپىلەرنىڭ ئىچىدە بىردىن، ئىككىدىن، ئۈچتىن كامار بولىدۇ، يەر كولىغۇچىلارغا ئوخشاش ياتقۇچىلار كامار سانىغا قاراپ ھەر ھەپتىسىگە ئايىرىم-ئايىرىم 2 شىللىڭ، 3 شىللىڭ ياكى 4 شىللىڭ ئۆي ئىجارىسى تۆلەيدۇ.(130) بۇنىڭغا بىرلا مىسال كۆپايە قىلىدۇ. سايمون دوختۇرنىڭ دوكلاتىغا ئاساسلانغاندا، 1864-يىل 9-ئايدا، ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى سىر جورج گرېي سېۋېنوكس رايونىنىڭ تازىلىق باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ رەئىسىدىن تۆۋەندىكىدەك پاش قىلىش دوكلاتىنى تاپشۇرۇۋالغانىكەن:

«بۇنىڭدىن 12 ئاي ئىلگىرى، ۋەخپىگە بىرىلگەن بۇ رايونلاردا چېچەكنىڭ نېمىلىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. ئۇنىڭدىن بىرئاز ئىلگىرى، لېۋئىشمېندىن تېنبىردجىغا بارىدىغان تۆمۈرىيول قۇرۇلۇشى باشلانغاندى. بۇنىڭدىن باشقا، ئاساسلىق قۇرۇلۇش مۇشۇ شەھەر ئەتراپىدا ئېلىپ بېرىلغاچقا، قۇرۇلۇش شتابىمۇ مۇشۇ جايدا ئىدى. شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇنلىغان كىشىلەر بۇ يەردە ئىشقا ئورۇنلاشتى. ھەممەيلەن كېچىك ئۆيلەرگە پاتمىغاچقا، ھۆددىگەر جېپى ئەپەندى تۆمۈرىيول بويلاپ ھەرقايسى قۇرۇلۇش جايلىرىدا ئىشچىلارغا كەپە ياساپ بېرىشنى تاپىلىدى. بۇ كەپىلەرنىڭ شامال ئۆتۈشىدىغان يېرى يوق، سۇ چىقىرىۋېتىدىغان يېرىمۇ يوق، ئۇنىڭ ئۈستىگە ناھايىتى

(129) «ئاممۇى سەھىيە. 7-نومۇرلۇق دوكلات» 1865-يىل لوندون نەشرى، 18-بەت.
(130) «ئاممۇى سەھىيە. 7-نومۇرلۇق دوكلات» 1865-يىل لوندون نەشرى، 165-بەت.

قىستاڭ ئىدى، چۈنكى ھەر بىرەيلەن ئۆيىدە قانچە ئادەم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، يەنە كېلىپ ھەربىر كىچىك كەپىنىڭ پەقەت ئىككى ئېغىزلا ئۆيى بولسىمۇ، چوقۇم يەنە باشقىلارنىمۇ يېتىشقا قوبۇل قىلىشى كېرەك ئىدى. بىز تاپشۇرۇۋالغان دوختۇرنىڭ دوكلاتىدىن قارىغاندا، نەتىجىدە بۇ بىچارىلەر كېچىسى دېرىزىگە يېقىن سېپىق سۇنىڭ ۋە ھاجەتخانىدىن چىققان كېسەل تارقىتىدىغان پۇراقتىن قېچىپ، ئۆلۈش خەۋپى بولسىمۇ، دىماقلىرىنى ئامالسىز ئېتىۋالىدىكەن. ئاخىر، ئاشۇ كىچىك كەپىلەرنى كۆرۈش پۈرسىتىگە ئېرىشكەن بىر دوختۇر كومىتېتىمىزغا ئەرز قىلدى. ئۇ دوختۇر تولىمۇ ئېغىر تەلەپپۇزدا ئاتالمىش بۇ تۇرالغۇلارنىڭ ئەھۋالىنى بايان قىلىپ ئۆتتى، ئۇ ئەگەر سەھىيە جەھەتتىن ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرىنى قوللانمىغاندا، ناھايىتى ئېغىر ئاقىۋەتنىڭ كېلىپ چىقىدىغانلىقىدىن ئەندىشە قىلىدىكەن. ئالاھەزەل بىر يىل ئىلگىرى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جيې ئۇ ياللىغان كىشىلەر يۇقۇملۇق كېسەلگە گىرىپتار بولغاندا، ئۇنى ئايرىپ داۋالاش ئۈچۈن بىر ئېغىز ئۆي ئورۇنلاشتۇرۇشقا ۋەدە بەرگەنىدى. بۇ يىل 7-ئاينىڭ ئاخىرى، ئۇ قايتا مۇشۇ ۋەدىنى بەردى، لېكىن كېيىن نەچچەيلەنگە چېچەك چىقىپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىككەيلەن ئۆلگەن بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئۆزىنىڭ ۋەدىسىنى ئادا قىلىشقا ھېچقانداق تەدبىر قوللانمىدى. 9-ئاينىڭ 9-كۈنى دوختۇر كىلسون ماگا دوكلات قىلىپ، ئاشۇ كەپىلەردە يەنە نەچچەيلەنگە چېچەك چىققانلىقىنى دەپ كېلىپ، ئۇ جايدىكى ئەھۋالنى ناھايىتى قورقۇنۇچلۇق قىلىپ تەسۋىرلىدى. مەن جانابلىرى(ۋەزىر)غا مانا شۇنى تولۇقلاپ دوكلات قىلىمەن. بىزنىڭ ۋەخپە رايونىمىزدا بىر ئايرىم كېسەلخانا، يەنى مۇشۇ مەھەللىدىكى يۇقۇملۇق كېسەل بىمارلىرىنى قوبۇل قىلىدىغان ئورۇن قۇرۇلدى. نەچچە ئايدىن بۇيان، بۇ كېسەلخانىغا بىمارلار توشۇپ كېتىۋاتىدۇ. بىر ئائىلىدە بەش بالا چېچەك ۋە كېزىكتىن ئۆلۈپ كېتىپتۇ. بۇ يىل 4-ئاينىڭ 1-كۈنىدىن 9-ئاينىڭ 1-كۈنىگىچە، چېچەكتىن ئۆلگەنلەر ئوندىن كام ئەمەسكەن، بۇنىڭ ئىچىدىكى تۆتەيلەن يۇقۇملۇق كېسەل مەنبەسى دەپ ئاتالغان ئاشۇ كىچىك كەپىلەردە ئۆلگەن. ئاپەتكە ئۇچرىغان ئائىلە تاۋابىئاتلىرى مەخپىيەتلىكنى بەك قاتتىق ساقلايدىغان بولغاچقا، بىمارلارنىڭ سانىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە ئامال يوق ئىكەن.»(131)

(131) «ئاممۇى سەھىيە. 7-نومۇرلۇق دوكلات»، 1865-يىل لوندون نەشرى، 18-بەت. چېپىل ئائىلىي فرىت بىرلەشمە ۋەخپە رايونىدىكى كەمبەغەللەر نازارەتچىسى مەركىزىي رويخەت ئىدارىسىنىڭ باشلىقىغا[370] بەرگەن دوكلاتىدا مۇنداق دېگەن: «داۋخولزدا چوڭ بىر ھاك-تاش دۆۋىسىدە نۇرغۇن كىچىك غارلار ياسالغان. بۇ غارلاردا يەر كولىغۇچى ئىشچىلار ۋە تۆمۈرىيول ياساشقا ياللاپ كېلىنگەن باشقا ئىشچىلار تۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئىچى تار، نەم، سۇ چىقىرىش ئورنى، يا ھاجەتخانىسى يوق. تورۇسىدا بىر كىچىك تۆشۈك تېشىپ ئىس چىقارغاندىن باشقا، ھېچقانداق شامال ئۆتۈشىدىغان يېرى يوق. بۇ يەردە چېچەك يامراپ كېتىپ، نەچچەيلەن (مۇشۇ غاردا تۇرىدىغانلار) ئۆلۈپ كېتىپتۇ.»(يۇقىرىقىغا ئوخشاش، ئىزاھات 2)

كۆمۈر كېنى شۇنىڭدەك باشقا كانلاردا ئىشلەيدىغان ئىشچىلار برىتانىيە پرولېتارلىرى ئىچىدىكى دارامىتى ئەڭ ياخشى ئىشچىلار. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىش ھەققىنى قانداق بەدەل تۆلەپ ئالىدىغانلىقى ئۈستىدە، ئالدىدا توختىلىپ ئۆتتۈق.(132) بۇ يەردە مەن ئۇلارنىڭ تۇرالغۇ ئەھۋالى ئۈستىدە ئازراق توختىلىپ ئۆتىمەن. كان ئاچقۇچىلار ئۇلار كانىنىڭ ئىگىلىرىدىن بولسۇن، ياكى ئىجارىگە ئالغۇچىلاردىن بولسۇن، ئادەتتە ئۆزلىرىنىڭ ئىشچىلىرى ئۈچۈن مەلۇم ساندىكى كىچىك ئۆيلەرنى سېلىپ بېرىدۇ. ئىشچىلار بولسا كىچىك ئۆي ۋە يېقىلغۇ كۆمۈرگە «ھەقسىز» ئېرىشىدۇ، يەنى ئاشۇ ئۆي ۋە كۆمۈر ئىش ھەققى تەركىبىدىكى ماددىي بۇيۇم ئارقىلىق تۆلىنىدىغان قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ چارە بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇلمىغانلارغا يىلىغا 4 فوند ستېرلىڭ تۆلەم بېرىلىدۇ. كان رايونى ناھايىتى تېزلا تۇركۈملەپ ئاھالىلەرنى جەلپ قىلىدۇ، ئۇلار بۇرۇنقى كان ئىشچىلىرى ۋە شۇ ئەتراپتا تۇرىدىغان قول سانائەتچىلەر ۋە كىچىك دۇكانچىلار ئىدى. بۇ يەردىمۇ نوپۇسى زىچ باشقا بارلىق جايلارغا ئوخشاشلا يەر ئىجارىسى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى. شۇڭا، كان ئېچىش خوجايىنى كان قۇدۇقلىرى ئەتراپىدىكى كىچىككىنە قۇرۇلۇش ئۈچاستىكىلىرىدا، ئىشچىلار ۋە ئىشچىلار ئائىلىسىدىكىلەرنى ئورۇنلاشتۇرغىلى بولىدىغان بېتەرلىك كىچىك ئۆيلەردىن مۇمكىنقەدەر كۆپرەك سالىدۇ. شۇ ئەتراپتا يېڭى كان ئېچىلسا ياكى كونا كاننى قايتا ئاچقاندا يەنىمۇ قىستاڭچىلىق بولۇپ كېتىدۇ. كىچىك ئۆيلەرنى سالغاندا، بىردىنبىر نەزەرگە ئېلىنىدىغىنى شۇكى،

(132) 460-بەتتە ۋە كېيىنكى نەچچە بەتتە① نەقىل كەلتۈرۈلگەن تەپسىلىي ماتېرىيال ئاساسلىقى كۆمۈر كان ئىشچىلىرىنىڭ ئەھۋالى. مېتال كانلىرىدىكى تېخىمۇ قەبىھ ئەھۋال توغرىسىدا، خان جەمەتى كومىتېتىنىڭ 1864 -يىلدىكى سەممىي دوكلاتىغا قارالسۇن.

① مۇشۇ تومنىڭ 920-931-بەتلىرى. ——تۈزگۈچىدىن

كاپىتالىست زۆرۈر بولمىغان نەق پۇل خەجلەشتىن قەتئىي «ئۆزىنى تارتىدۇ». دوختۇر يۇلئان خانتېر مۇنداق دېگەن:

«نوسۇمبېرلاند ۋە دۇرام كانلىرىدىكى ئىشچىلار ۋە باشقا ئىشچىلارنىڭ تۇرالغۇسى، ئومۇمەن ئالغاندا، بەلكىم ئەنگلىيە بويىچە—مونمۇستكى ۋىلايىتى شۇنىڭغا ئوخشاش بەزى رايونلاردىن باشقا—زور كۆلەمدە قۇرۇلغان ئەڭ ناچار ۋە ئەڭ قىممەت ئۆيلەردۇر. ئەڭ يامان يېرى شۇكى، نۇرغۇن ئادەم بىر ئۆيدە قىستىلىپ ياشايدۇ؛ كىچىككىنە قۇرۇلۇش ئۆچاستكىلىرىدا نۇرغۇن ئۆيلەر قالايمىقان سېلىنغان؛ سۇ يېتىشمەيدۇ ھەمدە ھاجەتخانا بولمايدۇ؛ دائىم ئۆي ئۇستىگە ئۆي سېلىش ياكى ئۆيلەرنى نەچچىگە بۆلۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ (نەتىجىدە ھەر خىل كىچىك ئۆيلەر ئۇستى-ئۇستىلەپ سېلىنىدۇ…) كارخانىچىلار پۈتكۈل كۆچمەنلەرنى ئولتۇراقلاشقانلار دەپ قارىمای، بەلكى دالىدا تۇنەيدىغانلار، دەپ ھېسابلايدۇ.»(133)

دوختۇر ستۇبىنس مۇنداق دەيدۇ:

«مەن بۇيرۇققا بىنائەن، دۇرام بىرلەشمە ۋەخپە رايونىدىكى چوڭ كان-قىشلاقلىرىنىڭ زور كۆپ قىسمىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ چىقتىم… ناھايىتى ئازراقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، شۇنداق دېگىلى بولىدۇكى، ھېچقانداق قىشلاق ئاھالىنىڭ ساغلاملىقىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان ھېچقانداق تەدبىر قوللانمىغان…… بارلىق كان ئىشچىلىرى كاننى ئىجارىگە ئالغۇچى ياكى كان خوجايىنى بىلەن تۈزۈشكەن 12 ئايلىق توختامغا باغلىنىپ («bound» سۆزى بىلەن bondage [بېقىندى①] سۆزى ئوخشاش بولۇپ، يانچىلىق تۈزۈمى دەۋرىدىكى سۆز) قالغان. ئىشچىلار ئازراقلا رازى بولمىسا، ياكى ئىشچىلار نازارەتچىسىنى رەنجىتىپ قويسا، ئىشچىلار نازارەتچىسى نازارەت دەپتىرىدە ئۇ ئىشچىنىڭ ئىسمى ئاستىغا بەلگە قويۇپ ياكى ئىزاھلاپ قويىدۇدە، يېڭى يىللىق توختام پۈتۈشىدىغان چاغدا، ئۇلارنى ئىشتىن بوشتىدۇ… مېنىڭچە، نوپۇس زىچ ئولتۇراقلاشقان بۇ رايوندا يۇرگۈزۈلۈۋاتقان نانۇرال مائاش تۈزۈمىدىنمۇ② ناچار نانۇرال مائاش تۈزۈمىنى باشقا ھېچقانداق جايدا ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. ئىشچىلار يۇقۇملۇق كېسەلنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدىغان تۇرالغۇنى مائاشنىڭ بىر قىسمى قاتاردا قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇلاردا ھېچقانداق ئامال

(133) «ئاممۇي سەھىيە. 7-نومۇرلۇق دوكلات»، 1865-يىل لوندون نەشرى، 180-، 182-بەتلەر.

① مۇشۇ تومنىڭ 1067-بېتىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

② مۇشۇ تومنىڭ 325-بېتىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

يوق. مەيلى قايسى جەھەتتىن بولمىسۇن، ئۇ ھامان بىر يانچى. ئۇنىڭغا بەلكىم ئۇنىڭ مۇلۇكدارىدىن باشقا بىرسى يارىدەم بېرەلمىسە كېرەك. لېكىن مۇلۇكدارنىڭ ئالدى بىلەن ئويلايدىغىنى ئۆزىنىڭ كىرىم-چىقىم جەدۋىلى، ئۇنىڭ نەتىجىسىنى بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مۇلۇكدار ئىشچىلارنى يەنە سۇ بىلەن تەمىنلەيدۇ. سۇ بىلەن تەمىنلەش ياخشى بولسۇن، ياكى ناچار بولسۇن، سۇ بولسۇن، ياكى بولمىسۇن، ئىشچىلار ئۇنىڭغا پۇل تۆلەيدۇ، ياكى مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئىش ھەققىدىن تۇتۇپ قېلىنىدۇ.» (134)

«جامائەت پىكرى» ياكى ھەتتا سەھىيە ساقچىسى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغاندا، كاپىتال ئەيمەنمەستىن ئىشچىلارنىڭ ئامالسىز ئىشلەيدىغان ۋە ياتىدىغان، ھەم خەتەرلىك، ھەم خورلۇق شارائىتىنى «ئاقلايدۇ»، بۇنى ئىشچىلارنى تېخىمۇ پايدا يەتكۈزۈش ئاساسىدىكى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى دەپ قارايدۇ. كاپىتال زاۋۇتتىكى خەتەرلىك ماشىنىلاردا مۇداپىئە ئەسلىھەلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى رەت قىلغاندا، كانلاردا شامال ئۆتۈشتۇرىدىغان ئۇسكۇنىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى ۋە بىخەتەرلىك تەدبىرلىرىنى قوللىنىشنى رەت قىلغاندا، مۇشۇلاردىن پەرھېز تۇتقاندا، شۇنداق دەيدۇ. كاپىتال كان ئىشچىلىرىنىڭ تۇرالغۇسى جەھەتتىمۇ مۇشۇنداق دەيدۇ. مەركىزىي مەخپىي كېڭەشنىڭ تېببىي ئەمەلدارى دوختۇر سايمون ئۆزىنىڭ رەسمىي دوكلاتىدا مۇنداق دېگەن:

«كىشىلەر ناچار ئۆي ئەسلىھەلىرى ئۈچۈن گەپ قىلىپ مۇنداق دەيدۇ، كان ئادەتتە ئىجارە شەكلىدە ئېچىلىدۇ؛ ئىجارە توختام مۇددىتى قىسقا (كۆمۈر كانلىرى كۆپىنچە 21 يىل بولىدۇ)، شۇڭا كاننى ئىجارىگە ئالغۇچى كارخانىغا قوبۇل قىلىنغان ئىشچىلار، قول سانائەتچى قاتارلىقلارنى ياخشى ئۆي ئەسلىھەلىرى بىلەن تەمىنلەش ئەرزىمەيدۇ؛ ئىجارىگە ئالغۇچى ئۆزى بۇ جەھەتتە سېخىيلىق قىلاي دېگىنى بىلەن، خوجايىنمۇ ئۇنى بۇ خىيالدىن ياندۇرۇۋېتىدۇ. يەر يۈزىدە راھەت ئولتۇرغىدەك قىشلاقلارنى قۇرۇپ، يەر ئاستى بايلىقىنى ئاچىدىغان كان ئىشچىلىرىنىڭ

(134) «ئاممۇي سەھىيە.7-نومۇرلۇق دوكلات»، 1865-يىل لوندون نەشرى، 515-، 517-بەتلەر.

تۇرۇشى ئۈچۈن بەرگەندە، ئۇ بۇ خىل ئىمتىيازنىي دەرھال ئىشقا سېلىپ، پەۋقۇلئاددە ئۇستىلىمە يەر ئىجارىسى ئالىدۇ. چەكلەش بۇيرۇقى خاراكتېرلىك بۇ باھا، بۇ ئاستە چەكلەش بۇيرۇقى بولمىسمۇ، ئۆزىنى ياخشىراق سېلىشنى ئويلاۋاتقان باشقا كىشىلەرنىمۇ قورقۇتۇپ قاچۇرۇۋېتىدۇ... بۇنداق ئاقىلانىلىك قىممىتى ئۇستىدە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ مۇلاھىزە قىلىشنى خالىمايمەن، ئولتۇرغىنىڭ ئۆزى سېلىش ئۈچۈن كېتىدىغان ئۇستىلىمە خىراجەتنى زادى كىم ئۇستىگە ئالىدىغانلىقى، خوجايىنمۇ، كان ئىجارىگە ئالغۇچىمۇ، ئىشچىلارمۇ ياكى ئامما ئۇستىگە ئالىدىغانلىقى ئۇستىدىمۇ مۇلاھىزە قىلىشنى خالىمايمەن... لېكىن، تۆۋەندە قوشۇمچە قىلىنغان دوكلات <خانتېر، ستۇپىنس قاتارلىق دوختۇرلارنىڭ دوكلاتى>دا پاش قىلىنغان شەرمەندە پاكىتلارغا نىسبەتەن، چوقۇم تۆزىتىش چارىسى قوللىنىش كېرەك ... يەر ئىگىدارلىق ھوقۇقى جەمئىيەتتە ناھايىتى زور ئادىلسىزلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشقا ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. خوجايىن كان مۇلۇكدارى سالاھىيتى بىلەن سانائەت كۆچمەنلىرى قوشۇنىنى ئۆزىنىڭ يېرىگە يىغىپ ئەگەككە سالىدۇ، ئاندىن يەنە يەر مۇلۇكدارى سالاھىيتى بىلەن يىغىپ كەلگەن ئىشچىلارنى تۇرمۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان لايىق تۇرالغۇ تاپالمايدىغان قىلىپ قويىدۇ. كان ئىجارىگە ئالغۇچى <كاپىتالىستىك كان ئاچقۇچىلار> سودىدىكى بۇ خىل تەقسىماتقا ھېچقانداق پۇل مەنپەئەت تەلپىي بولمىغانلىقى ئۈچۈن قارشى تۇرمايدۇ، چۈنكى ئۇلار شۇنى ئوچۇق بىلىدۇكى، خوجايىنىنىڭ شەرتى قانتتىق بولسىمۇ، ئۇنىڭ نەتىجىسىنى ئۇ ئۇستىگە ئالمايدۇ؛ ۋەھالەنكى بۇنى ئۇستىگە ئالىدىغان ئىشچىلار كۆپ تەرىبىيە ئالمىغان، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سەھىيە ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولدىغانلىقىنى بىلمەيدۇ؛ تولمۇ قەبىھ تۇرالغۇ شارائىتى بولسۇن، ياكى ئىچىدىغان سۇ قانچىلىك پاسكىنا بولسۇن، ئەسلا ئىش تاشلاش كۆرۈلۈپ باقمىغان.»(135)

(d) كرىزىسنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەڭ كۆپ ئىش ھەققى ئالىدىغان قىسمىغا بولغان تەسىرى

ھەقىقىي يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ئۇستىدە توختىلىشتىن ئىلگىرى، مەن يەنە بىر مىسال كەلتۈرۈپ، كرىزىسنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەڭ كۆپ ئىش ھەققى ئالىدىغان قىسمى يەنى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرىگە قانداق تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمەن. ئېسىمىزدىكى، 1857-يىلى چوڭ بىر كرىزىس يۈز بەردى—سانائەت دەۋرى ھەر قېتىمدا مۇشۇنداق كرىزىس بىلەن

(135) «ئاممۇى سەھىيە. 7-نومۇرلۇق دوكلات» 1865-يىل لوندون نەشرى، 16-بەت.

ئاخىرلىشىدۇ. كېيىنكى دەۋر 1866-يىلى يېتىپ كەلدى. پاختا قەھەتچىلىكى نۇرغۇن كاپىتالنى ئادەتتىكى مەبلەغ سېلىش ساھەسىدىن پۇل بازىرى چوڭ مەركىزىگە يۆتكىدى، بۇ قېتىمقى كرىزىس ھەققىي زاۋۇت رايونلىرىدا ئانچە چوڭ بولمىدى، شۇڭا ئاساسلىقى پۇل مۇئامىلە خاراكتېرىنى ئالدى. بۇ قېتىمقى كرىزىس 1866-يىلى 5-ئايدا پارتلىدى، لوندوندىكى بىر بانكىنىڭ ۋەيران بولغانلىقى بۇ كرىزىستىن دېرەك بەردى، بۇ بانكىغا ئۇلۇشۇپلا، پۇل مۇئامىلىدە ئالدامچىلىق قىلغان سانسىز شىركەتلەر ۋەيران بولدى. بالاقازاغا ئۇچرىغىنى لوندوندىكى يېرىك ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ بىرى بولغان كېمىسازلىق كەسپى بولدى. بۇ ساھەنىڭ چوڭ سودىگەرلىرى بولسا، گۇللەنگەن مەزگىلدە چېكىدىن ئاشۇرۇپ ئارتۇقچە ئىشلەپچىقىرىپلا قالماي، بەلكى ئۇلار كرېدىت مەنبەسى ئۈزۈلۈپ قالمايدۇ، دەپ ھېسابلاپ، كۆپ مىقداردا مال تەمىنلەش توختاملىرىنى قوبۇل قىلدى. ھازىر، قورقۇنۇچلۇق ئەكس تەسىر يۈز بەردى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھازىرغا قەدەر، 1867-يىل 3-ئاينىڭ ئاخىرىغىچە، لوندوندىكى باشقا سانائەت تارماقلىرىدا(136) داۋاملىق يۈز

(136) «لوندوندىكى زور بىر تۈركۈم كەمبەغەللەر ئاچ قېلىۋاتىدۇ!... يېقىنقى نەچچە كۈندىن بۇيان، لوندوندىكى تاماقلارغا چوڭ ھەجىملىك پلاكاتلار چاپلانغان بولۇپ، ئۇنىڭدا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك تۆۋەندىكى جۈملىلەر بېرىلغان: «سىمىز بۇقلار! ئاچ قالغانلار! سىمىز بۇقلار ئۆزلىرىنىڭ خرۇستال ئوردىسىدىن چىقىپ، ھەشەمەتلىك تۇرالغۇلاردىكى پۇلدارلارنى سەمرىتكىلى كەلدى، ۋەھالەنكى ئاچ قالغانلار بولسا ئۆزلىرىنىڭ ئۆڭكۈرلىرىدە پاجىئەلىك ئۆلۈپ كېتىۋاتىدۇ.» مۇشۇنداق دەھشەتلىك سۆزلەر بېرىلغان پلاكاتلار ئۈزلۈكسىز چاپلىنىپ تۇردى. ھازىرلا يېرىتىپ تاشلانسا ياكى ئۇستىگە چاپلانسا، ئوخشاش يەرگە يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش كۆزگە روشەن چېلىقىدىغان يەرگە كۆپلەپ چاپلاندى... بۇ كىشىگە فرانسىيە خەلقىنى 1789-يىل ۋەقەسىنى قوزغاشقا قۇتراتقاندەك ئالامەتنى ئەسلىتەتتى... دەل ئەنگلىيە ئىشچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇن-بالىلىرى ئاچ-يالىڭاچلىقنىڭ دەردىدىن ئۆلۈپ كېتىۋاتقاندا، مىليونلىغان ئەنگلىيە پۇللىرى، يەنى ئەنگلىيىنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتلىرى رۇسسىيە، ئىسپانىيە، ئىتالىيە ۋە باشقا دۆلەتلەردىكى كارخانىلارغا مەبلەغ قىلىپ سېلىندى.» (1867-يىل 1-ئاينىڭ 20-كۈندىكى «رېينول خەۋىرى»)

بەردى. ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، 1867-يىلنىڭ بېشىدا، قىيىنچىلىققا ئۇچرىغان ئاساسلىق رايونلارنى زىيارەت قىلغان «سەھەر» گېزىتىنىڭ مۇخبىرىنىڭ تەپسىلىي خەۋىرىدىن بىر ئابزاسنى نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتىمەن.

«لوندوننىڭ شەرقىدە، پوپىل، مىلۋال، گلىننېئات، دېپتفورد، لېمخېيرىس، كاننىي بازىرى قاتارلىق رايونلاردا كام دېگەندە 15 مىڭ ئىشچى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلىسى تولىمۇ نامرات تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى 3000 ئىشچى مەلىكلىك مېخانىك ئىشچىسى. ئۇلار ئالتە ئايدىن سەككىز ئايغىچە ئىشسىز قېلىپ، يىغقان پۇلىنى تامامەن خەجلەپ بولغان... مەن ناھايىتى تەسلىكتە كەمبەغەللەر ھۇنەر ئۆگىنىش ئۇرنى (پوپىلدىكى) دەرۋازىسى ئالدىغا باردىم، چۈنكى ئۇ يەرنى ئېچىرقاپ كەتكەن كىشىلەر ئورۇۋالغانىدى. ئۇلار بولكا بېلتىنى ساقلاۋاتاتتى، لېكىن بېلەت تارقىتىدىغان ۋاقىت تېخى توشمىغانىدى. چاسا شەكىللىك بۇ چوڭ ھويلىغا تام يېقىلاپ كەپە سېلىنغان بولۇپ، نەچچە دۆۋە قار ھويلىدىكى يولغا يانتۇزۇلدىغان تاشلارنى كۆمۈۋەتكەنىدى. ھويلىدا تال چىتلىقىدىن بۆلۈپ-بۆلۈپ ياسالغان كىچىكرەك جاي بولۇپ، بەئەينى قوي قوتانلىرىغا ئوخشايتتى. ھاۋا ياخشى كۈنلىرى ئەرلەر شۇنىڭ ئىچىدە ئىشلەيتتى. مەن زىيارەت قىلغان كۈنى قوتانىنىڭ ئىچىنى پۈتۈنلەي قار باسقان بولۇپ، ئولتۇرغىلى بولمايتتى، ئەرلەر كەپە ئاستىدا ئولتۇرۇپ يولغا يانتۇزۇلدىغان تاشنى چېقىۋاتاتتى. ھەرقايسىسى چوڭ بىر تاشنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇۋېلىپ، مۈز توڭلاپ كەتكەن گرانىت تاشلارنى بەش خاند توشقىچە چوڭ بازغان بىلەن پارچىلايتتى. شۇنداق ئۇلارنىڭ بىر كۈنلۈك ئىشى تامامىلانىتتى ھەمدە 3 پېنس ۋە بىر پارچە بولكا بېلتىگە ئېرىشەتتى. ھويلىنىڭ بىر تەرىپىدە سىڭايان بولۇپ قالغان بىر ياغاچ ئۆي بار ئىدى. بىز ئىشكىنى ئېچىپ كىرسەك، ئۆي ئىچى ئادەمگە لىق توشۇپتۇ، ئۇلار مۇرىنى-مۇرىگە تىرەپ ئولتۇرۇپ بىر-بىرىنى ئىستۇاتقانىكەن. ئۇلار بىر تەرەپتىن كەندىر تالا ئاقلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن كىم ئاز يەپ ئۇزاق ۋاقىت ئىشلىيەلەيدۇ دەپ تالاش-تارتىش قىلىۋاتاتتى، چۈنكى چىداملىق بولۇش ماختىنىدىغان ئىش بولۇپ قالغانىدى. مۇشۇ كەمبەغەللەر ھۇنەر ئۆگىنىش ئورۇنلىرى قۇنتۇرۇشقا موھتاج 7000 ئادەمنى قوبۇل قىلغانىدى، بۇنىڭ ئىچىدە نەچچە يۈز ئادەم ئالتە ئاي ياكى سەككىز ئاي ئىلگىرىلا دۆلىتىمىزنىڭ مەلىكلىك ئەمگەكچىلەرگە بېرىلىدىغان ئەڭ يۇقىرى ئىش ھەققىنى ئالاتتى. نۇرغۇن كىشىلەر يىغقان پۇلىنى خەجلەپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن گۈرۈ قويغىلى بولمىدىغان ئازراقلا نەرسىسى بولسىلا، ۋەخپە رايونلارنىڭ قۇنتۇرۇشىغا ھەرگىز يېتىلمايتتى؛ ئەگەر مۇشۇنداق بولمىغان بولسا، قۇنتۇرۇشقا قوبۇل قىلىدىغان ئادەم سانى يەنە بىر ھەسسە كۆپەيگەن بولاتتى... كەمبەغەللەر ھۇنەر ئۆگىنىش ئورنىدىن چىقىپ، كوچىدا ماڭدىم، كوچىنىڭ ياقىسىدا ئىككى قەۋەتلىك ئۆيلەر بار ئىدى، بۇنداق ئۆيلەر پوپىلنىڭ ھەممىلا يېرىدە بار ئىدى. مېنىڭ يولباشچىم ئىشسىزلىق كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ئىدى. بىزنىڭ تۇنجى زىيارەت قىلغىنىمىز ئىشسىز قالغىنىغا 27 ھەپتە بولغان تۆمۈرچى ئائىلىسى بولدى. ئۇ ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىر ئېغىز

كەينى ئۆيدە تۇرىدىكەن. ئۆيدە يەنە ئازراق ئۆي جاھازلىرى بار ئىكەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئوت قالاپ قويۇپتۇ. يالاڭ ئاياغ يۈرگەن بالىلىرىنىڭ توڭلاپ قالماسلىقى ئۈچۈن، ئوت ياقمىسا بولمايتتى، چۈنكى ئۇ كۈنى ناھايىتى سوغۇق ئىدى. ئوتنىڭ ئۇدۇلدا يېرىك كەندىر قاچىلانغان بىر جاۋۇر تۇراتتى، ئۇنىڭ خوتۇنى ۋە بالىلىرى كەندىر ئاقلاۋاتاتتى، بۇ— كەمبەغەللەر ھۇنەر ئۆگىنىش ئورنىدىن بولكا بېلتى ئېلىش ئۈچۈن ئىدى. ئېرى بولسا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھويلىدا ئىشلەيتتى، ھەر كۈنى بىر بولكا بېلتى ۋە 3 پېنس ئالاتتى. شۇ ئىسنادا ئۇ ئۆيىگە تاماق پېيىشكە كەلگەنىكەن. ئۇ بىزگە زورمۇزور كۆلۈپ قورسقىم بەك ئېچىپ كەتتى، دېدى. ئۇنىڭ چۈشلۈك تامىقى نەچچە كېسىم سارماي سۇرۇلگەن نېپىز بولكا بىلەن قارا چاي ئىدى... بىز يەنە ئىككىنچى ئائىلىگە كەلدۇق، ئىشكىنى ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايال ئاچتى، ئۇ بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلماي، بىزنى كىچىك بىر كەينى ئۆيگە باشلاپ كىردى، ئۆيدىكى چوڭ-كىچىك ھەممىسى ئۆچۈپ قالاي دېگەن ئوتقا قارىغىنىچە، ئۇن-تىنسىز ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ يۈزلىرى ۋە كىچىك ئۆيىنى قاپلىغان ئاشۇ ئېچىنىشلىق، ئۈمىدسىزلىك كۆرۈنۈشىنى مەڭگۈ كۆرگۈم كەلمەيدۇ. ئۇ ئايال بالىسىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ: «ئەپەندىم، ئۇلارغا ئىش چىقمىغىلى 26 ھەپتە بولدى. پۇلىمىزنىڭ ھەممىسىنى خەجلەپ بولدۇق، ئۇ مەن بىلەن بالىلارنىڭ دادىسى ھال-ئەھۋالىمىز ياخشىراق چاغلاردا، بېشىمىزغا كۈن چۈشكەندە ئىشلىتەرمىز دەپ جۇغلىغان پۇل ئىدى. بۇنىڭغا قاراپ بېقىڭلار!» ئۇ قاتتىق غەزەپلەنگىنىچە ۋارقىراپ، پۇل ئامانەت قويغان-ئالغان تۇرلەر ئوپ-ئوچۇق يېزىلغان بانكا ئامانەت پۇل كىنىشكىسىنى بىزگە كۆرسەتتى: بىز ئۇنىڭدىن بۇ ئازغىنا دەسمايىنىڭ ئەڭ دەسلەپتە قانداق قىلىپ بەش شىللىڭدىن باشلاپ قويۇلۇپ، ئازىئازدىن كۆپىيىپ 20 فوند سترلىڭ بولغانلىقى، ئاندىن يەنە قانداق قىلىپ بارلىبارا ئازىيىپ تۇڭگىگەنلىكى، بىرقانچە شىللىڭدىن بىرقانچە پېنسقا كەمىيىپ، ئەڭ ئاخىرى پۇلنى ئالغاندا ئامانەت پۇل كىنىشكىسىنىڭ خۇددى بىر ۋاراق ئاق قەغەزگە ئوخشاش ھېچنېمىگە ئەرزىمەس نەرسە بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ ئائىلىدىكىلەر كەمبەغەللەر ھۇنەر ئۆگىنىش ئورنىدىن ھەر كۈنى بىر ۋاقلىق قۇنتۇرۇش تامىقى ئالىدىكەن... ئارقىدىن بىز ئىلگىرى كەمسازلىق زاۋۇتىدا ئىشلىگەن ئىرىلاندىيىلىكنىڭ ئايالىنى زىيارەت قىلدۇق. بىز ئۇنىڭ ئاچلىقتىن ئاغرىپ قالغانلىقىنى بايقىدۇق، بىر پالازنىڭ ئۈستىدە كىيىمى بىلەن يېتىپتۇ، ئەيتاۋۇر بىر ئەدىيال يېپىندى دېيىشكە بولىدىكەن، چۈنكى بارلىق يوتقان-كۆرپىلىرىنى گۆرۈگە قويۇۋەتكەنىكەن. ئىككى بىچارە بالىسى ئۇنىڭغا قاراۋېتىپتۇ، لېكىن باللىرىنىڭمۇ ئانىسىنىڭ بېقىشىغا موھتاجلىقى چېقىپ تۇرىدۇ. ئۇ ئامالسىزلىقتىن 19 ھەپتە ئىشسىز قېلىپ، مۇشۇ ھالغا چۈشۈپ قاپتۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئېچىنىشلىق سەرگۈزەشتىلىرىنى سۆزلەپ كېلىپ، ئۇلۇغ كىچىك تىنىپ قويدى، گۈزەل كەلگۈسىگە بولغان بارلىق ئۈمىدلىرىدىن ئەسىر قالمىغاندەك قىلاتتى..... بىز ئۆيدىن چىقىۋاتقىنىمىزدا، بىر يىگىت يۇگۇرۈپ كېلىپ، بىزنىڭ ئۇنىڭ ئۆيىگە كىرىپ كۆرۈپ بېقىشىمىزنى، ئۇلارغا ئازراق بولسىمۇ يارەمدە بولۇشىمىزنى ئۆتۈندى. بىر ياش ئايالى، ئىككى ئوماق بالىسى، بىر بېلتى، بىر ئېغىز قۇرۇق ئۆيى—مانا مۇشۇلار ئۇنىڭ بىزگە كۆرسەتمەكچى بولغان نەرسىلىرى ئىدى.»

بىز تۆۋەندە تورىچلار پارتىيىسىنىڭ گېزىتىدىن 1866-يىلدىكى كرىزىسنىڭ قالدۇق ئازابى تەسۋىرلەنگەن بىر ئابزاسنى نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتەيلى. شۇنى ئەستە تۇتۇش كېرەككى، بۇ يەردە بايان قىلىنغان لوندوننىڭ شەرقىي قىسمى مۇشۇ بابتا تىلغا ئېلىنغان كېمىسازلىق ئىشچىلىرىنىڭ تۇرار جايى بولۇپلا قالماستىن، ئىش ھەققى ئەزەلدىن ئەڭ تۆۋەن چەكتىنمۇ تۆۋەن بولغان ئاتالمىش «ئائىلىۋى ئەمگەك»نىڭمۇ سورۇنى ئىدى.

«تۇنۇگۈن بۇ شەھەرنىڭ بىر بۇرجىگىدە قورقۇنۇچلۇق ئىش يۈز بەردى. شەرقىي قىسمىدىكى نەچچە مىڭلىغان ئىشسىز ئىشچىلار قارا ماتەم بايرىقىنى كۆتۈرۈپ، توپ-توپ بولۇپ ناماينش قىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن مۇشۇ ئادەم توپىنىڭ ئۆزىمۇ خېلىلا قورقۇنۇچلۇق ئىدى. ئۇلارنىڭ نېمە دەردلەرنى تارتىۋاتقانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ باقايلى. ئۇلار ئاچلىقتىن ئۆلەي دەپ قالغان. بۇ ئاددىي ھەم قورقۇنۇچلۇق رېئاللىق. ئۇلار جەمئىي 40 مىڭدەك ئادەم··· بىزنىڭ ئالدىمىزدا تۇرغىنى، ئىشەنگۈسى كەلمىگەدەك بۇ چوڭ شەھەرنىڭ بىر رايونىدا بايلىق قەدىمدىن بولۇپ باقمىغان زور مىقدارداكى توپلىنىۋاتقان بولسا، شۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا تۇرغىنى نېمە قىلىشنى بىلمەي، ئۆلۈش ئالدىدا تۇرغان 40 مىڭ كىشى ئىدى! ھازىر بۇ مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان كىشىلەر باشقا شەھەر رايونلىرىغا باستۇرۇپ كىرمەكتە؛ ئىزچىل بېرىم ئاچ-يېرىم توق بۇ كىشىلەر بىزگە ئاۋازىنىڭ بارىچە شىكايەت قىلماقتا، تەڭرىگە زار سېلىپ يىغلىماقتا، ئۆزلىرىنىڭ ئەبجىقى چىقتان ئۆيلىرى ئۈستىدە شىكايەت قىلماقتا، ئۇلار ئىش تېپىشقا ئامالسىز قالغان، تىلەمچىلىك قىلىشمۇ كارغا كەلمەيدىغان بولۇپ قالغان. يەرلىكتە قۇتقۇزۇش بېجىنى تاپشۇرغانلارمۇ ۋەخپە رايونلارنىڭ قاقتى-سوقتى قىلىشى بىلەن قۇتقۇزۇشقا ئېھتىياجلىق بولغان نامراتلىق گىردابىغا بېرىپ قالغان.» (1867-يىل 4-ئاينىڭ 5-كۈنى، «بايراق» گېزىتى)

ئەنگلىيىلىك كاپىتالىستلار ئارىسىدا بېلگىيە—ئىشچىلارنىڭ گۈلىستانى دېگەن قاراش بار، چۈنكى ئېيتىلىشىچە، «ئەمگەكنىڭ ئەركىنلىكى» ئەمەلىيەتتە «كاپىتالنىڭ ئەركىنلىكى»دۇر، ئۇ يەردە ئىشچىلار بىرلەشمىسى مۇستەبىتىنىڭمۇ، زاۋۇت قانۇنىنىڭمۇ دەخلى-تەرۇزىغا ئۇچرىمايدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە بېلگىيىلىك ئىشچىلارنىڭ «بەخت-سائادىتى» ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتۈشۈمگە توغرا كەلدى. بۇنىڭ سىرىنى مەرھۇم

دىۋىكېپسىئو ئەپەندىدىن ياخشىراق بىلمىدىغان ھېچكىم بولمىسا كېرەك. دىۋىكېپسىئو ئەپەندى بېلگىيە تۇرمە ۋە ساخاۋەتلىك ئورگىنىنىڭ باش نازارەتچىسى، شۇنداقلا بېلگىيە مەركىزىي ستاتىستىكا كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ئىدى. ئەمدى ئۇنىڭ «بېلگىيە ئەمگەكچىلەر سىنىپىنىڭ ئىقتىسادىي خام چوتى» (1855-يىل، بريۇسسېل نەشرى) دېگەن كىتابىغا مۇراجىئەت قىلايلى. بۇ كىتابتا، بېلگىيىدىكى ئۆلچەملىك ئىشچى ئائىلىسىنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈۋالالايمىز، بۇ ئائىلىنىڭ يىللىق كىرىم-چىقىم ئەھۋالى ناھايىتى ئېنىق ماتېرىياللارغا ئاساسەن ھېسابلاپ چىقىرىلغان، ئاندىن ئۇلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئەھۋالىنى ئەسكەر، ماتروس ۋە مەھبۇسلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئەھۋالى بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىققان. بۇ ئائىلىدە «دادىسى، ئاپىسى ۋە تۆت بالا» بار. بۇ ئالتە ئادەم ئىچىدە «تۆتەيلەن يىلبويى ئىشلەيدۇ، كىرىمى بار»؛ «ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاغرىپ قالغانلار ۋە ئەمگەك قىلالمايدىغانلار يوق» دەپ پەرەز قىلساق، ئۇلار «ناھايىتى ئاز چېركاۋ ئورۇن بەدىلى تاپشۇرغاندىن سىرت، دىن، ئەخلاق ۋە مەنىۋى ئېھتىياج جەھەتلەردە باشقىچە چىقىمى يوق»، ئۇلار «ئامانەت بانكىسىدا پۇل قويمايدۇ ياكى كۆتۈنۈش تەييارلىق پۇلى تاپشۇرمايدۇ»، «زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى سېتىۋالمايدۇ ياكى باشقا ئارتۇقچە چىقىمى يوق». پەقەت دادىسى بىلەن چوڭ ئوغلى ئازراق تاماكا چېكىدۇ، يەكشەنبە كۈنى قەھۋەخانىغا بارىدۇ، بۇلارنى قوشقاندا ھەپتىسىگە جەمئىي 86 سانتىم خەجلەيدۇ.

«ئوخشىمىغان ساھەلەرنىڭ ئىشچىلارغا ئىش ھەققى بېرىشكە قوشۇلغان ئۇنۇۋېرسال ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى··· بىر كۈنلۈك ئىش ھەققىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئوتتۇرىچە سوممىسى، ئەرلەرنىڭ 1 فرانك 56 سانتىم، ئاياللارنىڭ 89 سانتىم، ئوغۇللارنىڭ 56 سانتىم، قىزلارنىڭ 55 سانتىم. مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە ھېسابلىغاندا، بۇ ئائىلىنىڭ كىرىمى بىر يىلدا ئەڭ كۆپ بولغاندا ئاران 1068 فرانك بولىدۇ···بىز بۇنى تېپىك ئائىلىنىڭ تاپالايدىغان بارلىق كىرىمىنى قوشۇپ ھېسابلىغان. لېكىن، بىز ئاپىسىغمۇ بىر كىشىلىك ئىش ھەققى ھېسابلىدۇق،

ئۇنداقتا، ئۇنىڭ ئۆزى ئىشلىرىنى قىلىشقا ۋاقتى چىقمايدۇ؛ ئۆيگە ۋە بالىغا كىم قارايدۇ؟ تاماق قىلىدىغان، كىر-قات يۇيىدىغان ۋە ياماقچىلىق ئىشلىرىنى كىم قىلىدۇ؟ بۇلار ئىشچىلار ھەر كۈنى دۇچ كېلىدىغان قېيىن مەسىلىلەردۇر.»

مۇشۇ ھېساب بويىچە، بۇ ئائىلىنىڭ خام چوتى مۇنداق بولىدۇ:

	1 كۈنلۈك ئىش ھەققى	300 كۈنلۈك ئومۇمىي ئىش ھەققى
دادىسى	1.56 فرانك	468 فرانك
ئاپىسى	0.89 فرانك	267 فرانك
ئوغلى	0.56 فرانك	168 فرانك
قىزى	0.55 فرانك	165 فرانك
	جەمئىي: 1068 فرانك	

ئىشچى ئەگەر تۆۋەندىكى كىشىلەرنىڭ ئوزۇقلىنىش سەۋىيىسىگە يەتمەكچى بولسا، پۈتۈن ئائىلىنىڭ يىللىق چىقىم سوممىسى ۋە كەم سوممىسى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

	چىقىم سوممىسى	كەم سوممىسى
ماتروسنىڭ ئوزۇقلىنىشى	1828 فرانك.....	760 فرانك
ئەسكەرنىڭ ئوزۇقلىنىشى	1473 فرانك.....	405 فرانك
مەھبۇسنىڭ ئوزۇقلىنىشى	1112 فرانك.....	44 فرانك

«كۆرۈڭلىشقا بولىدۇكى، پەقەت ئاز ساندىكى ئىشچى ئائىلىلىرىنىڭ ئوزۇقلىنىشى مەھبۇسلار بىلەن تەڭلىشىپ قالىدۇ، ماتروس ياكى ئەسكەرلەرنىڭ ئوزۇقلىنىشىغا يېتىشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ.1847—1849 -يىللىرى، بېلگىيىدە ھەربىر مەھبۇس ھەر كۈنى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 63 سانتىم پۇل خەجلەيدىكەن، ئۇنى ئىشچىلارنىڭ ھەر كۈنلۈك تۇرمۇش خراجىتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا يەنە 13 سانتىم پەرق بار. باشقۇرۇش خراجىتى ۋە نازارەت خراجىتى مەھبۇسلار ئۈچۈن ئىجارىسى تاپشۇرمىغاچقا خالاس بولۇپ كېتىدىكەن... لېكىن كۆپ ساندىكى ئىشچىلار، ھەتتا مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئىشچىلار ئويلىغاندىنمۇ ئاددىي-ساددا تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن، بۇ قانداق گەپ؟ بۇنىڭدىكى سەۋەب پەقەت ئىشچىلار ئۆزلىرىلا بىلىدىغان مەخپىي تەدبىر قوللانغانلىقىدا؛ ئۇلار كۇندىلىك بېمكىنى ئازايتىدۇ؛ ئاق بولكا يېمەي، قارا بولكا يەيدۇ؛ گۆشنى ئاز يەيدۇ ياكى پەقەت يېمەيدۇ؛ سارماي ۋە دورىدەرمانلارنى ئاز ئىشلىتىدۇ ياكى ئىشلەتمەيدۇ؛ ئۆيدىكى

چوڭ-كىچىك ھەممىسى كىچىككىنە بىر-ئىككى ئېغىز ئۆيدە قىستىلىپ تۇرىدۇ، ئوغۇللار بىلەن قىزلار ئارىلاش ياتىدۇ، دائىم دېگۈدەك بىرلا پاخال سېلىنچا ئۈستىدە ئۇخلايدۇ؛ ئۇلار كىيىم-كېچەك، يۇيۇش ۋە پاكىزلىق بۇيۇملىرىغا قىلىندىغان چىقىمنى تېجەيدۇ؛ يەكشەنبىلىك كۆڭۈل ئېچىشتىن ۋاز كېچىدۇ؛ ئومۇمەن، ئۇلار ئەڭ مۇشەققەتلىك نامرات تۇرمۇش كۆچۈرۈشكە بەل باغلىغان. ئىشچىلار ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالدى، تۇرمۇش ماتېرىياللىرىنىڭ باھاسى ئازراقلا ئۆسسە، ياكى قىلىدىغان خىزمەت بولمىسا، ياكى ئاغرىپ قالسلا ئىشچىلارنىڭ نامراتلىقى ئېغىرلىشىدۇ، ئۇلار تامامەن نابۇت بولىدۇ. ئۇلار قەرزگە بوغۇلۇپ كېتىدۇ، قەرز ئالىدىغان يېرى قالمايدۇ، كىيىم-كېچەكلىرى ۋە مۇتلەق لازىمەتلىك ئۆي بىساتلىرىنى گۆرۈ قويۇۋېتىدۇ، ئاخىر ئائىلىسى بويىچە كەمبەغەللەر رويخېتىگە ئالدۇرۇشنى ئىلتىماس قىلىدۇ.»(137)

راستىنى ئېيتقاندا، بۇ «كاپيتالستلارنىڭ گۈلستانى»دا ئەڭ زۆرۈر بولغان تۇرمۇش ماتېرىياللىنىڭ باھاسىدا كىچىككىنە ئۆزگىرىش بولسلا، ئۇلۇش ۋە جىنايەت ئۆتكۈزۈش سانىدا ئۆزگىرىش بولىدۇ! («ئالغا، فورنلۇقلار!» ئۇيۇشمىنىڭ مۇراجىئەتنامىسى»، 1860-يىل، بريۇسسېل نەشرى،13-، 14-بەتلەرگە قارالسۇن) بېلگىيىدە جەمئىي 930 مىڭ ئائىلە بار. ھۆكۈمەتنىڭ ستاتىستىكىسىدىن قارىغاندا، بۇنىڭ ئىچىدە باي ئائىلىلەر (سايلىغۇچىلار) 90 مىڭ ئائىلە بولۇپ، جەمئىي 450 مىڭ ئادەم بار؛ شەھەر-يېزىلاردا ئوتتۇرا دەرىجىلىك سىنىپلاردىن تۆۋەن قاتلامدىكى ئائىلە 390 مىڭ ئائىلە بولۇپ، 1 مىليون 950 مىڭ ئادەم بار، بۇنىڭ ئىچىدىكى خېلى زور بىر قىسمى ئۇزلۇكسىز پرولېتارىياتلاردىن بولۇپ قېلىۋاتىدۇ. ئاخىرىدا، ئىشچىلار ئائىلىسى 450 مىڭ بولۇپ، جەمئىي 2 مىليون 250 مىڭ ئادەم بار، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئۇلۇغلىك ئائىلىلەر دېۋكېيسئونىڭ تەسۋىرلىگىنىدەك بەختسىزائادەتلىك تۇرمۇشتىن بەھرىمەن بولماقتا. بۇ 450 مىڭ ئىشچىلار ئائىلىسىدىن كەمبەغەللەر رويخېتىگە ئېلىنغىنى 200 مىڭدىن ئاشىدۇ!

(137) دېۋكېيسئو: «بېلگىيە ئەمگەكچىلەر سىنىپىنىڭ ئىقتىسادىي خام چوتى»، 1855-يىل بريۇسسېل نەشرى، 151-، 154-، 155-، 156-بەتلەر.

(e) برىتانىيە يېزا ئىگىلىك پرولېتارىياتى

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن جۇغلىنىشنىڭ ئانتاگونىيىلىك خاراكتېرى ھېچقانداق يەردە ئەنگلىيە يېزا ئىگىلىكىنىڭ(چارۋىچىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تەرەققىياتى ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ چېكىنىشىدە ئىپادىلەنگەندەك مۇشۇنداق رەھىمسىز بولغان ئەمەس. يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشتىن ئىلگىرى، ئۆتكەن ئىشلارغا ئازراق نەزەر تاشلاپ ئۆتەيلى. ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۆزگىرىشنىڭ ئاساسى بولغان يەر ئىگىدارلىق ھوقۇقى مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىشتىنمۇ خېلىلا بۇرۇن بولسىمۇ، ئەنگلىيىدە ھازىرقى زامان يېزا ئىگىلىكى 18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مەيدانغا كەلگەن.

ئارتۇر يۇڭ يۇزەكى مۇتەپەككۇر بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئىنچىكە كۆزەتكۈچى دېيىشكە بولىدۇ، بىز ئۇنىڭ 1771-يىلىدىكى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى توغرىسىدىكى تەسۈرىدىن كۆرۈۋالالايمىزكى، بۇ يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ئۇلارنىڭ 14-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ياشىغان «تۇرمۇشى باياشات ھەمدە بايلىق جۇغلىيالايدىغان»(138) ئەجدادلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ناھايىتىمۇ بىچارە رول ئوينىغان، ئۇلارنى «ئەنگلىيە شەھەر-يېزا ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئالتۇن دەۋرى» ئاتالغان 15-ئەسىر بىلەن ئەسلا سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. لېكىن بىزنىڭ ئۇنداق ئۇزاققىچە سۈرۈشتۈرۈپ ئولتۇرۇشمىزنىڭ ھاجىتى يوق. 1777-

(138) جامېس·ئە·س· روجېس (ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى سىياسىي ئىقتىساد پروفېسسورى): «ئەنگلىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك تارىخى ۋە باھا تارىخى»، 1866-يىل، ئوكسفورد نەشرى، 1-توم، 690-بەت. بۇ ئەجىر سىڭدۈرۈپ ئىشلەنگەن ئەسەر، ھازىر نەشر قىلىنغان ئالدىنقى ئىككى توم 1259—1400-يىللار دەۋرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 2-تومنىڭ ھەممىسى ستاتىستىكا ماتېرىياللىرى. بۇ قولىمىزدا بولغان شۇ دەۋرگە ئائىت بارلىق راست، ئىشەنچلىك بىزنىچى قول باھا تارىخىدۇر.[446]

يىلىدىكى ناھايىتى مول مەزمۇنلۇق بىر ئەسەردە مۇنداق يېزىلغان:

«يىرىك ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى مۆتىۋەرلەر دەربىسىگە كۆتۈرۈلدى، نامرات يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى بولسا يەر بىلەن يەكسان بولدى. ھازىرقى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى 40 يىل ئىلگىرىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ بەختسىزلىكى ناھايىتى روشەنلا ناماياں بولىدۇ··· زېمىن ئىگىدارلىرى بىلەن ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى ئېغىز-بۇرۇن يالىشىپ، ئىشچىلارنى ئەزمەكتە.»(139)

ئاپتور ئارقىدىنلا شۇنى تەپسىلىي ئىسپاتلىغاندىكى، يېزىلاردىكى ئەمەلىي ئىش ھەققى 1737-يىلدىن 1777-يىلىغىچە 1/4 يېنى 25% ئازايغان. شۇ چاغدا دوكتور رىچارد پرايس مۇنداق دېگەن:

«ھازىرقى سىياسەت پۇقرالار ئىچىدىكى يۇقىرى تەبىقىلەرنى ياقلايدۇ؛ بۇنىڭ نەتىجىسى شۇ بولىدۇكى، پۈتكۈل دۆلەت ھامان بىر كىشى مۆتىۋەر ۋە تىلەمچى، ئاقسۆڭەك ۋە قۇللاردىنلا تەركىب تاپىدۇ.» (140)

لېكىن ئەنگلىيە يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ 1770-يىلىدىن 1780-يىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكى ئەھۋالى، مەيلى ئۇلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ۋە تۇرالغۇ ئەھۋالى بولسۇن ياكى ئۇلارنىڭ غۇرۇر تۇيغۇسى ۋە كۆڭۈل

(139) «يېقىندا نامراتلىقنى يۆلەش بېجىنى ئۆستۈرۈشنىڭ سەۋەبى ياكى ئەمگەك باھاسى بىلەن ئاشلىق باھاسى ئوستىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقات»، 1777-يىل لوندون نەشرى، 5-، 11-بەتلەر.

(140) رىچارد پرايس «ۋاربسلىق تۆلەمگە باھا»، ۋ· مورگان تارقاتقان، 1803-يىل لوندون 6-نەشرى، 2-توم 158-بەت. ئاپتور 159-بەتتە مۇنداق كۆرسەتكەن: «ھازىر بىر ئىش كۈننىڭ نامىدىكى باھاسى 1514-يىلىدىكىدىن ئۈچ ھەسسە ئۆستى، ياكى ئەڭ كۆپ بولغاندا تۆت ھەسسە ئۆستى. بىراق دانلىق زىرائەتلەرنىڭ باھاسى بولسا ئالتە ھەسسە ئۆستى، گۆش ۋە كىيىم-كېچەكنىڭ باھاسى بولسا 14 ھەسسىگە يېقىن ئۆستى. شۇڭا، ئەمگەك باھاسىنىڭ ئۆسۈشى تۇرمۇش خراجىتىنىڭ ئۆسۈشىگە يېتىشىشتىن خېلىلا يىراق تۇرىدۇ، ھازىرقى ئەمگەك باھاسىنى تۇرمۇش خراجىتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئىلگىرىكىنىڭ يېرىمىغىمۇ تەڭ كەلمەيدۇ.»

ئېچىش قاتارلىق جەھەتتىكى ئەھۋالى بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىن زادىلا ئەمەلگە ئاشمىغان غايىگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئىش ھەققىنى بۇغداي بىلەن ئىپادىلىگەندە، 1770-يىلدىن 1771-يىلغىچە 90 پىنت بولسا، ئىدېن دەۋردە (1797-يىلى) ئاران 65 پىنت، 1808-يىلغا كەلگەندە بولسا 60 پىنتلا بولۇپ قالغانىدى.(141)

بىز يۇقىرىدا ياكوبىنچىلارغا قارشى ئۇرۇشنىڭ[403] ئاخىرقى مەزگىلىدىكى يېڭا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئەھۋالى① ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتكەنىدۇق، بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا، يەر ئاقسۆڭەكلىرى، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى، زاۋۇت خوجايىنلىرى، سودىگەرلەر، بانكىرلار، بىرژا چەۋەندازلىرى، قورال-ياراغ سودىگەرلىرى قاتارلىقلار ھەددىدىن ئارتۇق پايدا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىر تەرەپتىن بانكا چېكىنىڭ قىممىتى چۈشۈپ، يەنە بىر تەرەپتىن بانكا چېكى بىلەن مۇناسىۋەتسىز تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنىڭ باھاسى ئۆرلەپ كەتكەچكە، نامدىكى ئىش ھەققىمۇ ئېشىپ كەتكەندى. لېكىن ئىش ھەققىدىكى ئەمەلىي ئۆزگىرىشنى بۇ يەردە تەپسىلىي سۆزلىمىسەكمۇ، ئۇنى ئاددىيلا ئۇسۇل بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. نامراتلارغا ياردەم بېرىش قانۇنى[345] ۋە ئۇنىڭ مەمۇرىي ئورگىنىدا 1795-يىلى ۋە 1814-يىلى ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىغان. بىز بۇ قانۇننىڭ يېزىلاردا قانداق يولغا قويۇلغانلىقىنمۇ بىلمىز، يەنى ۋەخپە رايونلار قۇنتۇزۇش شەكلى بىلەن نامدىكى ئىش ھەققىنى ئىشچىلار ئارانلا جان باقالايدىغان دەرىجىدىكى نامدىكى سان بويىچە تولۇقلاپ

(141) بارتون: «جەمئىيەتتىكى ئەمگەكچىلەر سىنىپىنىڭ ئەھۋالىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىت توغرىسىدا»، 1817-يىل لوندون نەشرى، 26-بەت. 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى ئەھۋال توغرىسىدا، ئىدېننىڭ «نامراتلىق ئەھۋالى» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن.

① مۇشۇ تومنىڭ 1029-1014-بېتىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

بېرەتتى.① ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى بەرگەن ئىش ھەققى بىلەن ۋەخپە رايونلار تولۇقلاپ بەرگەن ئىش ھەققىنىڭ كام قىسمى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋەتسىزلىكى ئىشنى يەنى بىرىنچىدىن، ئىش ھەققىنىڭ ئۆزىنىڭ ئەڭ تۆۋەن چېكىدىن تۆۋەنلەپ كەتكەنلىكىنى؛ ئىككىنچىدىن، يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ھەم ياللانما ئىشچى، ھەم قۇتقۇزۇشقا تۇغرا كېلىدىغان كەمبەغەل بولۇپ قالغانلىقىنى، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان ۋەخپە رايوندا قانچىلىك دەرىجىدە يانچىغا ئايلىنىپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بىز باشقا ۋىلايەتكە ۋەكىللىك قىلالايدىغان بىر ۋىلايەت ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى. شىمالىي ئامېتون ۋىلايىتىدە، 1795-يىلى ھەپتىلىك ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى 7 شىللىڭ 6 پېنس ئىدى، ئالتە كىشىلىك ئائىلىنىڭ يىللىق ئومۇمىي چىقىمى 36 فوند ستېرلىڭ 12 شىللىڭ 5 پېنس، ئومۇمىي كىرىمى 29 فوند ستېرلىڭ 18 شىللىڭ بولۇپ، ۋەخپە رايوننىڭ تولۇقلاپ بېرىدىغان كەم قىسمى 6 فوند ستېرلىڭ 14 شىللىڭ 5 پېنس بولغان. 1814-يىلى، بۇ ۋىلايەتنىڭ ھەپتىلىك ئىش ھەققى 12 شىللىڭ 2 پېنس ئىدى، بەش كىشىلىك ئائىلىنىڭ يىللىق ئومۇمىي چىقىمى 54 فوند ستېرلىڭ 18 شىللىڭ 4 پېنس، ئومۇمىي كىرىمى 36 فوند ستېرلىڭ 2 شىللىڭ بولۇپ، ۋەخپە رايوننىڭ تولۇقلاپ بېرىدىغان كەم قىسمى 18 فوند ستېرلىڭ 6 شىللىڭ 4② پېنس بولغان.(142) شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى،

(142) پارىرى: «ھازىرقى ئاشلىق قانۇننىڭ زۆرۈرلۈكىنى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى، ئىجارىكەش دېھقانلار، يەر ئىگىدارلىرى ۋە دۆلەت قاتارلىق جەھەتلەردىن كۆرەيلى»، 1816-يىل لوندون نەشرى، 80-بەت.

① مۇشۇ تومنىڭ 11011-1113-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

② ھېسابلاش بويىچە ئەسلىي 16 شىللىڭ بولۇشى كېرەك، بىراق پارىرى ئەسىرىدە مۇشۇنداق يازغان. — تۈزگۈچىدىن.

1795-يىلى كەم قىسمى ئىش ھەققىنىڭ 1/4دىن ئازراقىنى ئىگىلىگەن، 1814-يىلى بولسا تەڭدىن تولىسىنى ئىگىلىگەن. ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇمكى، بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا، ئىدىن يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ كىچىك ئۆيلىرىدە كۆرگەن ئازراق قۇلايلىقلارمۇ 1814-يىلىغا كەلگەندە ھېچنېمىسى قالمىغانىدى.(143) شۇنىڭدىن باشلاپ، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى بېقىۋاتقان ھايۋان ئىچىدە، سۆزلىيەلەيدىغان قورالدىن ئىبارەت بۇ ئىشچى ئىزچىل ھالدا ئەڭ جاپا چېكىدىغان، ئەڭ ناچار بېقىلىدىغان ۋە ئەڭ خورلىنىدىغان قورال بولۇپ قالغان.

بۇ خىل ھالەت تاكى

«1830-يىلى سۇندا يۇز بەرگەن توپلاڭ[209] لاۋۇلداپ يېنىۋاتقان دۆۋەمدۆۋە ئاشلىقلار شولىسىدا بىزگە <يەنى ھۆكۈمران سىنىپلارغا> يېزا ئىگىلىك ئەنگلىيىسىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىدىمۇ سانائەت ئەنگلىيىسىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىگە ئوخشاشلا نامراتلىق ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان ۋە يۇشۇرۇن ئىسيانكارچە نارازىلىق پېتىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرگۈچە»(144)

تېپتىنچ داۋاملىشىپ كەلدى.

ئەينى چاغدا، سېدلېر تۆۋەن پارلامېنتتا يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىغا «ئاق قۇللار» دەپ لەقەم قويغان، بىر ئېپىسكوپمۇ يۇقىرى پارلامېنتتا بۇ لەقەمنى ئىشلەتكەن. شۇ چاغدىكى ئەڭ داڭلىق سىياسىي ئىقتىسادشۇناس ئې·گ· ۋېكفىيۇد مۇنداق دېگەن:

جەنۇبىي ئەنگلىيەدىكى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى قۇلمۇ ئەمەس، ھۆر ئادەممۇ ئەمەس، بەلكى

(143) پارىرى: «ھازىرقى ئاشلىق قانۇنىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى، ئىجارىكەش دېھقانلار، يەر ئىگىدارلىرى ۋە دۆلەت قاتارلىق جەھەتلەردىن كۆرەيلى»، 1816-يىل لوندون نەشرى، 213-بەت.

(144) س. لانگې: «دۆلەتنىڭ نامراتلىقى»، 1844-يىل نەشرى، 62-بەت.

قۇنتۇزۇشقا موھتاج يوقسۇللاردۇر.»(145)

ئاشلىق قانۇنى[23] بىكار قىلىنىشتىن ئىلگىرىكى بىر مەزگىلدە، يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئەھۋالى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئاشكارىلاندى. بىر تەرەپتىن، بۇرژۇئازىيە قۇتراتقۇچىلىرىنىڭ مەنپەئىتى بۇ قوغداش قانۇنىنىڭ ھەقىقىي ئاشلىق ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا نىسبەتەن ھېچقانچە قوغداش رولى بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىش ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، سانائەت بۇرژۇئازىيىلىرى يەر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زاۋۇتلارنىڭ ئەھۋالىدىن كايىشىدىن، چىرىكلىشىپ ئۈچىغا چىققان، ۋىجدانىنى يوقاتقان، يۇزى تۆۋەن-ھاكاۋۇر ھورۇنلارنىڭ زاۋۇت ئىشچىلىرىنىڭ ئازابىغا بولغان يالغان مېھرى-شەپقىتىدىن، ئۇلارنىڭ زاۋۇت قانۇنى تۇرۇشكە بولغان «دېپلوماتىك قىزغىنلىقى»دىن قاتتىق ئاغرىنغانىدى. ئەنگلىيىدە ئىككى ئوغرى ئېلىشسا، ياخشى ئادەم پايدا ئالار دېگەن قەدىمكى بىر تەمسىل بار. ئەمەلىيەتتە، ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئىككى مەزھىپى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇلارنىڭ ئىشچىلارنى كىم ئەڭ نومۇسسىزلارچە ئېكسپلاتاتسىيە قىلغانلىقى ئۈستىدە شاۋقۇن-سۈرەن بىلەن ئېلىپ بارغان تالاش-تارتىشىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنىڭ ئاشكارىلىنىشىغا ئىككىلا تەرەپتىن يار دېمى بولدۇ. گراف شېفتسبېرى باشقىچە ئېيتقاندا لورد ئاشلىي ئاقسۆڭەك خەير-ساخاۋەتچىلەرنىڭ زاۋۇتقا قارشى ھەرىكىتىنىڭ ئاۋانگارتى[447] ئىدى. شۇڭا، ئۇ 1844-يىلدىن 1845-يىلغىچە، «مۇھىم ۋەقەلەر سەھەر گېزىتى»دە يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى پاش قىلغان ماقاللەردىكى قىزىق تېما بولۇپ قالغانىدى. بۇ ئەينى چاغدىكى ئەڭ مۇھىم بولغان لىبېرالستلار پارتىيىسىنىڭ ئورگان گېزىتى بولۇپ، ئۇنىڭ ھەرقايسى يېزا ئىگىلىك رايونلىرىدا مەخسۇس ئەۋەتىلگەن

(145) «ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا»، 1833-يىل لوندون نەشرى، 1-توم، 47-بەت.

مۇخبىرلىرى بار ئىدى. بۇ مۇخبىرلار ئادەتتىكى تەسۋىرلەر ۋە ستاتىستىكىلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى تەكشۈرگەن ئىشچىلار ئائىلىسى ۋە ئۇلارنىڭ زېمىنداردىنىڭ ئىسىم-فامىلىسىنى ئېلان قىلىپ تۇرغانىدى. تۆۋەندىكى جەدۋەلدە(146) برانفورد، ۋىمبورنې ۋە پۇلې ئەتراپىدىكى ئۇچ يېزىدا ئىش ھەققىنىڭ بېرىلىش ئەھۋالىدىن خەۋەر بېرىلگەن. بۇ يېزىلار ج. بېنكس ئەپەندى بىلەن گراف شېفتسبېرىنىڭ مال-مۈلكى ئىدى. بىز ئۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، «تۆۋەن چېركاۋ مەزھىپى»نىڭ[448] پاپىسى، ئەنگلىيە تەۋەدارلىرىنىڭ باشلىقى ئۇنىڭ ھەمراھى بېنكسكە ئوخشاشلا ئۆي ئىجارىسىنى باھانە قىلىپ ئىشچىلارنىڭ ئازغىنا ئىش ھەققىدىن خېلى كۆپ قىسمىنى تۇتۇپ قالغانىدى.

ئاشلىق قانۇنىنىڭ بىكار قىلىنىشى ئەنگلىيە يېزا ئىگىلىكىنى زور ئالغا سۈردى. غايەت زور كۆلەمدىكى سۇ چىقىرىۋېتىش قۇرۇلۇشى(147) ئېلىپ بېرىش، چارۋىلارنى ئېغىلدا بېقىش ۋە ئوت-چۆپلەرنى سۈنئىي تېرىشنىڭ يېڭى ئۇسۇللىرىنى قوللىنىش، ئوغۇتلاش ماشىنىسىنى ئىشلىتىش، سېغىز توپلارنى بىر تەرەپ قىلىشتا يېڭى ئۇسۇللارنى قوللىنىش، مىنېرال ئوغۇتلارنى تېخمۇ كۆپلەپ ئىشلىتىش، پار ماشىنىسى ۋە باشقا ھەر خىل يېڭى ئىش ماشىنىلىرىنى ئىشلىتىش، ئومۇمەن دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى يەنمۇ تۆجۈپلەپ ئېلىپ بېرىش شۇ دەۋرۈنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى. خان جەمەتى يېزا ئىگىلىك ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى پېۋزې ئەپەندى يېڭى ماشىنىلارنى ئىشلىتىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئىگىلىك

(146) لوندون «ئىقتىسادشۇناس» ژۇرنىلى، 1845-يىل 3-ئاينىڭ 29-كۈنى، 290-بەت.

(147) مۇشۇنى مەقسەت قىلىپ، يەر ئاقسۆڭەكلىرى دۆلەت خەزىنىسىدىن ئۆزلىرىگە تۆۋەن ئۆسۈملۈك مەبلەغ (ئەلۋەتتە پارلامېنت ئارقىلىق بولىدۇ) قەرز ئالىدۇ، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى بولسا بۇ ئاقسۆڭەكلەرگە ئىككى ھەسسە ئۆسۈم بىلەن قايتۇرىدۇ.

ھەربىر كىشىنىڭ ئوتتۇرىچە ھەپتىلىك كىرىمى		ئۆي ئىجارىسىدىن سىرت ھەپتىلىك ساپ كىرىم		ھەپتىلىك ئۆي ئىجارىسى		ئائىلىنىڭ ھەپتىلىك كىرىمى		بالىلارنىڭ ھەپتىلىك ئىش ھەققى		ئۆرلەرنىڭ ھەپتىلىك ئىش ھەققى		ئائىلە ئەزالىرىنىڭ سانى	بالىلارنىڭ سانى
پ	ش	پ	ش	پ	ش	پ	ش	پ	ش	پ	ش		
1	1	8	6	4	6	-	6	-	-	-	-	4	2
1	1	1	1	-	1	-	10	-	6	-	-	5	3
1	1	6	8	6	-	-	8	-	-	-	-	4	2
1	1	1	1	1	2	-	8	-	-	-	-	5	3
1	1	6	6

باشقۇرۇش خىراجىتى(نىسپىي ھالدا) يېرىم دېگۈدەك ئازايدى، دەپ كېسىپ ئېيتتى. يەنە بىر تەرەپتىن يەردىن ئالىدىغان ئەمەلىي پايدا تېز ئاشتى. يېڭى ئۈسۈللارنى قوللىنىشنىڭ ئاساسىي شەرتى ھەربىر ئاكر يەرگە سېلىنىدىغان مەبلەغنىڭ ئېشىشى، شۇنىڭ بىلەن ئىجارىگە بېرىلىدىغان دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ تېز مەركەزلىشىشى ئىدى.(148) شۇنىڭ بىلەن بىللە، 1846-يىلىدىن 1856-يىلىغىچە، تېرىلغۇ كۆلىمى تەخمىنەن 464 مىڭ 119 ئاكر كۆپەيگەن، شەرقىي ۋىلايەتلەردىكى بۇرۇنقى توشقان فېرمىسى ۋە تاقىر يايلاقلاردىن ھازىرقى مۇنبەت تېرىلغۇ يەرلىرىگە ئايلانغان زور كۆلەمدىكى يەرلەر بۇ ھېسابقا كىرگۈزۈلمىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئومۇمىي ئادەم سانىنىڭ ئازايغانلىقىنى بىلمىز. ئەڭ-ئايال ھەرقايسى ياشتىكى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇلارنىڭ سانى 1851-يىلىدىكى 1 مىليون 241 مىڭ 269 كىشىدىن ئازىيىپ 1861-يىلىدىكى 1 مىليون 163 مىڭ 217 كىشىگە چۈشۈپ

(148) ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ ئازايغانلىقىنى بولۇپمۇ تۆۋەندىكى نوپۇس تەكشۈرۈش ئەھۋالىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ: «ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ ئوغلى، نەۋرىسى، قېرىندىشى، جىيەنى، قىزى، قىز نەۋرىسى، ھەمشىرىلىرى، قىز جىيەنلىرى»، بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ ئىلكىدە ئىشلەۋاتقان ئۆز ئائىلە تەۋەسىدىكىلەر ئىدى. بۇ ستونلاردا ئومۇمىي نوپۇس 1851-يىلى 216 مىڭ 851 كىشى بولۇپ، 1861-يىلىغا بارغاندا 176 مىڭ 151 كىشى قالغان. 1851-يىلىدىن 1871-يىلىغىچە، ئەنگلىيىدە ئىجارىگە بېرىلىدىغان يېرى 20 ئاكرغا يەتمەيدىغان دېھقانچىلىق مەيدانى 900دىن كۆپرەك ئازايغان، ئىجارىگە بېرىلىدىغان يېرى 50—75 ئاكرلىق دېھقانچىلىق مەيدانى 8253تىن ئازىيىپ 6370كە چۈشۈپ قالغان، ئىجارىگە بېرىلىدىغان يېرى 100 ئاكرغا يەتمەيدىغان باشقا تۈرلۈك شەكىلدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئەھۋالىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەكسىچە، شۇ 20 يىل ئىچىدە، چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ سانى كۆپەيگەن، ئىجارىگە بېرىلىدىغان يېرى 300—500 ئاكرلىق دېھقانچىلىق مەيدانى 7771دىن كۆپىيىپ 8410غا يەتكەن، ئىجارىگە بېرىلىدىغان يېرى 500 ئاكردىن ئاشىدىغان دېھقانچىلىق مەيدانى 2755تىن كۆپىيىپ 3914كە يەتكەن، ئىجارىگە بېرىلىدىغان يېرى 1000 ئاكردىن

قالغان.(149) شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەنگلىيە مەركىزىي رويخەت ئىدارىسى باشلىقىنىڭ[370] : «ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى بىلەن يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ 1801-يىلدىن باشلاپ كۆپىيىشى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەسلا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ» دېيىشى ھەقلىق.(150) لېكىن بۇنداق نامۇۋاپىقلىق يېقىنقى بىر مەزگىلدە تېخمۇ ئەۋج ئالدى: بىر تەرەپتىن، تېرىلغۇ يەر ئۈزلۈكسىز كېڭەيدى، تېرىقچىلىق تېخمۇ تۇجۇپلەشتى، يەر ۋە تېرىقچىلىققا سېلىنىدىغان مەبلەغ مىسلىسىز جۇغلاندى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئەنگلىيە يېزا ئىگىلىك تارىخىدا مىسلىسىز كۆپەيدى، يەر ئىگىلىرىنىڭ يەر ئىجارىسى زور دەرىجىدە ئاشتى، كاپىتالستىك ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ بايلىقى كۈنسايىن ئېشىپ باردى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى مۇتلەق ئازىيىپ باردى. ئەگەر شەھەرلەردىكى مال سېتىش بازارلىرىنىڭ ئۈدا تېز كېڭىيىشى، ئەركىن سودىنىڭ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالساق، يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى تۇرلۇك خورلۇقلارنى تارتقاندىن كېيىن، ئاخىر كىشىنىڭ ھەۋىسى كېلىدىغان بەختلىك شارائىتقا ئىگە قىلىنغاندەك كۆرۈنىدۇ.

پروفېسسور روجېس ئەكسىچە مۇنداق يەكۈن چىقاردى: ھازىرقى ئەنگلىيە يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنى ئۇلارنىڭ 14-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمى ۋە 15-ئەسىردىكى ئەجدادلىرى بىلەن ئەمەس، 1770-يىلىدىن 1780-يىلىدىكى ئەجدادلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ ئەھۋالى يەنىلا ناھايىتى ناچارلاپ كەتكەن، «ئۇلار يەنە يانچى بولۇپ قالدى»،

ئاشىدىغان دېھقانچىلىق مەيدانى 492دىن كۆپىيىپ 582گە يەتكەن.

(149) پادىچىلارنىڭ سانى 12 مىڭ 517 كىشىدىن كۆپىيىپ 25 مىڭ 559 كىشىگە يەتكەن.

(150) «1861-يىلى ئەنگلىيە ۋە ئۇئېلستىكى نوپۇس تەكشۈرۈش»، 1863-يىل لوندون نەشرى، 36-بەت.

يەنە كېلىپ تامىقىمۇ، تۇرالغۇسىمۇ ناھايىتى ناچار يانچى بولۇپ قالدى. (151) دوختۇر يۇلتاش خانتېر ئۆزىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ تۇرالغۇ ئەھۋالى توغرىسىدىكى دەۋر بۆلگۈچ دوكلاتىدا مۇنداق دېگەن:

«دېھقان قۇل (بۇ—يانچىلىق تۇزۇمى دەۋرىدىكى يېزا ئىگىلىك ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئاتالمىش) لارنىڭ تۇرمۇش خىراجىتى ئاران جان باققۇدەك تۆۋەن چەكتە توختاپ قالغانىدى... ئۇلارنىڭ ئىش ھەققى ۋە تۇرالغۇسى ئۇلاردىن شىلۇۋلىنغان پايدىغا سېلىشتۇرغاندا، ھېچنەرسە ئەمەس. ئۇ ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ ھېسابىدا نۆلگە تەڭ(152)... ئۇنىڭ تىرىكچىلىك ۋاستىلىرى مەڭگۈ بىر مۇقىم مىقدار قاتاردا ھېسابلىنىدۇ.»(153) «ئۇ كىرىمىنىڭ ھەرنېمە قىلىپ يەنمۇ ئازىيىپ كېتىۋاتقانلىقى ئۇستىدە، مېنىڭ ھېچنەرسەم يوق، ھېچقانداق غەمىمۇ يېمەيمەن دېيىشى مۇمكىن. ئۇ كەلگۈسىدىن غەم قىلمايدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ ھايات كەچۈرۈشى ئۇچۇن مۇتلەق زۆرۈر نەرسىسىدىن باشقا، ھېچنەرسىسى يوق. ئۇ بىر ئىزدا يەنى ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى ھېسابلاپ بەرگەن باشلىنىش نۇقتىسىدا توختاپ قالغان. نېمە بولسا بولسۇن، بەختلىك بولامدۇ ياكى بەختسىز بولامدۇ، ئىشقىلىپ ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋىتى يوق.»(154)

1863-يىلى، سۇرگۇن قىلىنىشقا ۋە مەجبۇرىي ئاممىۋى ئەمگەككە سېلىنىشقا ھۆكۈم قىلىنغان جىنايەتچىلەرنىڭ يېمەك-ئىچمەك ئەھۋالى ۋە ئەمگەك ئەھۋالى ئۈستىدە رەسمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان. تەكشۈرۈش نەتىجىسى ئىككى قېلىن كۆك تاشلىق كىتابتا خاتىرىلەنگەن.

(151) روجېس: «ئەنگلىيەنىڭ يېزا ئىگىلىك تارىخى ۋە باھا تارىخى»، 1866-يىل ئوكسفورد نەشرى، 1-توم، 693-بەت. «دېھقانلار يەنە يانچى بولۇپ قالدى.» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 10-بەت) روجېس ئەپەندى لىبېرالىزىم ئېقىمىغا مەنسۇپ[449]، ئۇ كوبدېن ۋە برايتنىڭ شەخسىي دوستى، شۇڭا، ئەسلا «ئۆتمۈشنى مەدھىيىلىگۈچى» ئەمەس![450]

(152) «ئاممىۋى سەھىيە. 7-نومۇرلۇق دوكلات»، 1865-يىل لوندون نەشرى، 242-بەت. شۇڭا، نېمە ئۈچۈن ئۆيىنى ئىجارىگە بەرگۈچى ئىشچى ئازراقلا جىق پۇل تاپسا ئۇنىڭدىن يۇقىرىراق ئۆي ئىجارىسى ئالىدىغانلىقى، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى «ئىشچىنىڭ ئايالى ئىش تاپسلا»، ئۇ ئىشچىنىڭ ئىش ھەققىنى ئازايتىدىغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. (يۇقىرىقىغا ئوخشاش).

(153) «ئاممىۋى سەھىيە. 7-نومۇرلۇق دوكلات»، 1865-يىل لوندون نەشرى، 135-بەت.

(154) «ئاممىۋى سەھىيە. 7-نومۇرلۇق دوكلات»، 1865-يىل لوندون نەشرى، 134-بەت.

ئۇنىڭدا مۇنداق يېزىلغان:

«ئەنگلىيە تۇرمىلىرىدىكى جىنايەتچىلەرنىڭ يېمەك-ئىچمەك ئەھۋالىنى مۇشۇ دۆلەتتىكى كەمبەغەللەر ھۇنەر ئۆگىنىش ئورنىدا قوتقۇزۇشقا موھتاج كەمبەغەللەر شۇنىڭدەك ئەركىن يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ يېمەك-ئىچمەك ئەھۋالى بىلەن تەپسىلىي سېلىشتۇرساق، ئالدىنقىسىنىڭ يېمەك-ئىچمەك ئەھۋالى كېيىنكى ئىككىسىنىڭكىدىن كۆپ ياخشى ئىكەنلىكى رەدىيەسىز ناماياں بولىدۇ.»(155) «مەجبۇرىي ئاممىۋى ئەمگەككە سېلىنىدىغان جىنايەتچىلەرنىڭ ئەمگەك مىقدارى، ئادەتتىكى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئەمگەك مىقدارىنىڭ تەخمىنەن يېرىمىغا تەڭ كېلىدۇ».(156)[451]

تۆۋەندە بىرقانچە تىپىك گۇۋاھلىق سۆزلەرنى نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتىمەن. ئېدىنبۇرگ تۈرمە ئەمەلدارى جون سمىت گۇۋاھلىق بەرگەندە مۇنداق دېگەن:

«ئەنگلىيە تۈرمىلىرىدىكى يېمەك-ئىچمەكلەر ئادەتتىكى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭكىدىن كۆپ ياخشى.» (5056-نومۇرلۇق) «شوتلاندىيىنىڭ ئادەتتىكى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى گۆش قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى ئاساسەن يېيەلمەيدۇ، بۇ—رېئاللىق.» (5057-نومۇرلۇق) «سىز جىنايەتچىلەرنىڭ يېمەك-ئىچمىكى چوقۇم ئادەتتىكى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭكىدىن كۆپ ياخشى بولۇشىنى چۈشەندۈرىدىغان بىرەر ئاساسنىڭ بارلىقىنى بىلەمسىز؟ — راستلا بىلمەيمەن» (3047-نومۇرلۇق) «سىز مەجبۇرىي ئاممىۋى ئەمگەككە سېلىنىشقا ھۆكۈم قىلىنغان جىنايەتچىلەرنىڭ يېمەك-ئىچمىكى بىلەن ئەركىن يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ يېمەك-ئىچمىكى ئاساسەن ئوخشاش دېگەن مەسىلىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈش كېرەك، دەپ قارامسىز؟»(3048-نومۇرلۇق) (157) ئۇنىڭدا يەنە مۇنداق يېزىلغان: «يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى مۇنداق دەيدۇ: مەن ناھايىتى ئېغىر ئىشلەسەمۇ، قورسقىم تويمايدۇ. مەن تۇرمىدە تۇرغىنىمدا، مۇنىڭدەك ئىشلىمەسەمۇ تويغىدەك تاماق يەيتتىم، شۇڭا تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلگەندىن كۆرە، تۇرمىدە تۇرغىنىم تۈزۈككەن.»(158)

(155) «قانۇن ئىجراسىنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ سۇرگۇن قىلىنغان ۋە ھاشار بىلەن قامالغانلارنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلاتى»، 1863-يىل لوندون نەشرى، 42-بەت، 50-نومۇرلۇق.

(156) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 77-بەت، «باش سودىيە ئەسلىمىسى».

(157) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 2-توم گۇۋاھلىق سۆز.

(158) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 1-توم، ئىلاۋە، 280-بەت.

مەزكۇر دوكلاتنىڭ 1-تۇم ئىلاۋىسىدە بېرىلگەن تۇرلۇك جەدۋەللەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ، تۆۋەندىكى سىلىشتۇرما جەدۋەلنى تۈزۈشكە بولىدۇ.

ھەپتىلىك ئوزۇقلۇق مقدارى(158a)

(بىرلىكى: ئۇنسىيە)

	ئازۇتلۇق تەركىبى	ئازۇتسىز تەركىبى	مېنېرال ماددا	جەمئى
پورتلاند تۆرمىسىدىكى جىنايەتچى	28.95	150.06	4.68	183.69
خانلىق دېڭىز ئارمىيە ماتروسى	29.63	152.91	4.52	187.06
ئەسكەر	25.55	114.49	3.94	143.98
ھارۋا ياساش ئىشچىسى	24.53	162.06	4.23	190.82
نابۇرچىك	21.24	100.83	3.12	125.19
يېزا ئىگىلىك ئىشچىسى	17.73	118.06	3.29	139.08

1883-يىلى مەبدىتسنا تەكشۈرۈش كومىتېتى خەلق ئارىسىدىكى ئوزۇقلىنىشى ناچارراق بولغان ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ ئوزۇقلۇق ئەھۋالىنى برقېتىم تەكشۈردى، شۇ تەكشۈرۈشنىڭ ئومۇمىي نەتىجىسى كىتابخانلارغا مەلۇم.① ئۇنىڭدا يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ئائىلىسىنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ ئوزۇقلىنىشى «ئاچلىقتىن كېسەل بولۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش»تا زۆرۈر بولغان ئەڭ تۆۋەن چەكتىنمۇ تۆۋەن ئىكەنلىكى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ كورنۇئول، دېۋون، سومېرسېت، ۋىلتشىر، ستاففورد، ئوكسفورد، بېركس ۋە خېرتس قاتارلىق جايلاردىكى نوقۇل

(158a) «قانۇن ئىجراسىنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ سۈرگۈن قىلىنغان ۋە ھاشار بىلەن قامالغانلارنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلاتى» 1863-يىل لوندون نەشرى 1-تۇم قوشۇمچە 274-، 275-بەتلەر.

① مۇشۇ تومنىڭ 1209-1214-بېتىگە قارالسۇن. ـــ تۈزگۈچىدىن

دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئەھۋال تېخىمۇ شۇنداق. دوختۇر سمىت مۇنداق دەيدۇ:

«يېزا ئىگىلىك ئىشچىسى ئېرىشىدىغان ئوزۇقلۇق ئوتتۇرىچە مقداردىن كۆپ، چۈنكى ئۇنىڭ يېمەكلىكى ئائىلىسىدىكى باشقا ئەزالارنىڭكىدىن خېلى كۆپ، بۇ ئۇنىڭ ئەمگەك قىلىشى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدۇ. نامراتراق رايونلاردا، گۆش ياكى ياغنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك شۇ بىر ئادەمگە تەئەللۇق. ئۇنىڭ ئايالى ۋە بېتىلىش مەزگىلىدە تۇرۇۋاتقان باللىرى ئېرىشىدىغان ئوزۇقلۇق مقدارى ئاساسەن يېتىشمەيدۇ، ئاساسلىقى ئازوت مقدارى يېتەرلىك ئەمەس، ھەممە ۋىلايەتلەردە دېگۈدەك شۇنداق».(159)

ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسىنىڭ ئۆيىدە تۇرىدىغان ئەر مالاي ۋە دېدەكلەرنىڭ ئوزۇقلۇقى ئەكسىچە ناھايىتى يېتەرلىك. ئۇلارنىڭ ئومۇمىي سانى 1851-يىلى 288 مىڭ 272 بولسا، 1861-يىلى 204 مىڭ 962گە ئازايغان. دوختۇر سمىت مۇنداق دەيدۇ:

«ئاياللارنىڭ ئېتىزدا ئەمگەك قىلىشىنىڭ ئازىتولا زەرەرى بولسىمۇ، لېكىن نۆۋەتتىكى ئەھۋالدا بىر ئائىلە ئۈچۈن ئېيتقاندا يەنىلا ناھايىتى پايدىلىق بولىدۇ، چۈنكى بۇنداق بولغاندا ئائىلىنىڭ ئاياغ، كىيىم-كېچەك سېتىۋېلىشى ۋە ئۆي ئىجارىسى تۆلىشىگە ئازىتولا پۇل ئىشىنىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بىر ئائىلە كىشىلىرىنىڭ تۇرۇكرەك ئوزۇقلىنىشىغمۇ ئىمكان تۇغۇلىدۇ».(160)

شۇ تەكشۈرۈشنىڭ دىققەتنى ئەڭ قوزغايدىغان نەتىجىلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇ ئەنگلىيە يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ئوزۇقلۇقىنىڭ بىرلەشمە پادىشاھلىقتىكى باشقا رايونلاردىكى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭكىدىن كۆپ ناچارلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بەردى. تۆۋەندىكى جەدۋەل بۇنىڭ

(159) «ئاممىۋى سەھىيە. 6-نومۇرلۇق دوكلات. 1863-يىل» 238-، 249-، 261-، 262-بەتلەر.

(160) «ئاممىۋى سەھىيە. 6-نومۇرلۇق دوكلات. 1863-يىل» 262-بەت.

دەللىلى:

ئوتتۇراھال يېزا ئىگىلىك ئىشچىسىنىڭ ھەپتىدە ئىستېمال قىلىدىغان ئۇگلېرود ۋە ئازوت مقدارى(161)

(برلىكى گران)

	ئۇگلېرود	ئازوت
ئەنگلىيە	40673	1594
ئۇئېلس	48354	2031
شوتلاندىيە	48980	2348
ئىرېلاندىيە	43366	2434

دوختۇر سايمون ھۆكۈمەت سەھىيە دوكلاتىدا مۇنداق دەيدۇ:

«دوختۇر خانتېرنىڭ دوكلاتىنىڭ ھەر بىر بېتى ئېلىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىغا تۇرالغۇ ئۆي يېتىشمەيدىغانلىقى شۇنداقلا تۇرالغۇلارنىڭ ناھايىتى ناچارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ ئەھۋالى كۆپ يىللاردىن بۇيان ئۆزلۈكسىز ناچارلاشماقتا. ھازىر يېزا ئىگىلىك ئىشچىسىنىڭ ئۆي-ماكان تېپىشى ناھايىتى قىيىنلاشتى، تاپقان تەقدىردىمۇ ئۇلارنىڭ ئېھتىياجىغا پەقەتلا ماس كەلمەيدۇ، بۇ ھال بىر قانچە ئەسىردىن بۇيانقى ھەرقانداق ۋاقىتتىكىدىنمۇ ناچارلىشىپ كەتكەن

(161) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 17-بەت. ئەنگلىيە يېزا ئىگىلىك ئىشچىسى ئىرېلاندىيە يېزا ئىگىلىك ئىشچىسى ئالىدىغان سوتنىڭ 1/4ىنى، بولكىنىڭ 1/2ىنى ئالىدۇ. 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئا. يۇنگ ئۇزۇننىڭ «ئىرېلاندىيە ساياھەت خاتىرىسى» دېگەن ئەسىردە ئىرېلاندىيە ئىشچىسىنىڭ ئوزۇقلىنىش شارائىتى ياخشراق، دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇنىڭ سەۋەبى ناھايىتى ئاددىي: كەمبەغەل ئىرېلاندىيە ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى باي ئەنگلىيە ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسىدىن كۆپ ئىنسانپەرۋەر. ئۇئېلسقا كەلسەك، تېكىستتا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللار ئۇنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىغا ماس كەلمەيدۇ. «ئۇ يەردىكى دوختۇرلار بىردەك: ئاھالىنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالىنىڭ ناچارلىششىغا ئەگىشىپ، سىل ۋە چاشقان يارىسى قاتارلىق كېسەللىكلەردىن ئۆلۈش نىسبىتى ناھايىتى يۇقىرىلاپ كېتىۋاتىدۇ، سالامەتلىك ئەھۋالىنىڭ ناچارلىششى نامراتلىقتىن كېلىپ چىقىۋاتىدۇ، دەپ قارىماقتا. شۇ جايدىكى يېزا ئىگىلىك ئىشچىسىنىڭ بىر كۈنلۈك تۇرمۇش

بولۇشى مۇمكىن. بولۇپمۇ يېقىنقى20 ـ30 يىلدىن بۇيان، بۇ ئاپەت ناھايىتى تېز يامرىماقتا، ھازىر يېزا ئاھالىسىنىڭ تۇرالغۇ شارائىتى بەك ناچارلىشىپ كەتتى. يېزا ئىگىلىك ئىشچىسىنىڭ ئەمگىكى

خىراجىتى تەخمىنەن 5 پېنس، نۇرغۇن جايلاردا ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى (ئۆزىنىڭ تۇرمۇشىمۇ ناھايىتى غورىگىل) بۇنىڭدىنمۇ ئاز ھەق بېرىدۇ. ناھايىتى كۆپ سۆڭپىياز سېلىنغان ئارپا ئۇمىچى ياكى سۇلۇ ئۇمىچىغا قورۇپ تارمۇش بولۇپ كەتكەن، ھەزىم قىلىش تەس، تۇزلانغان گۆش ياكى كىچىككىنە ياغ تېتىقۇ قىلىنىدۇ، مانا بۇ يېزا ئىگىلىك ئىشچىسىنىڭ كۈندە يەيدىغان چۈشلۈك تامىقى... سانائەت تەرەققىياتىنىڭ ئاقىۋىتى يېزا ئىگىلىك ئىشچىسى ئۈچۈن ئېيتقاندا شۇ بولدىكى، مۇشۇنداق سوغۇق، نەم كىلىماتتا ئۆيدە توقۇلغان پۇختا پاختا رەختىنىڭ ئورنىنى ئەرزان باھالىق پاختا توقۇلما بۇيۇمى ئالدى، كۇچلۇك ئىچىملىكنىڭ ئورنىنى «ئاناقتىكى» چاي ئالدى... دېھقان جۇدۇن-چاپقۇن، يامغۇر-يېشىندا نەچچە سائەت ئىشلەپ ئۆز ئۆيىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، لاي كۆمۈر ياكى سېغىز توپا بىلەن كۆمۈر ئۈۋىقىدىن ياسالغان كۆمۈر كاللىكنى كۆيدۈرۈپ، ئوتتا قاقلىنىپ ئولتۇرىدۇ، كاربون كىسلاتاسى بىلەن گۇڭگۇرت كىسلاتاسىنىڭ ھىدى ئۆينى بىر ئالىدۇ. ئۇنىڭ ئۆيىنىڭ تاملىرى سېغىز لاي بىلەن تاشتىن قويۇرۇلغان، ئۆينىڭ تېگى قۇيقۇرۇق يەر بولۇپ، بۇرۇن ئۆي سېلىنمىغان ۋاقىتلىرىدىن پەرقلەنمەيدۇ، ئۆگزىسى ھۆل پاخال بىلەن پاخپايتىپ يېپىلغان. ئىسسىق ساقلاش ئۈچۈن ئۆينىڭ ھەممە يوچۇق-ئاراچلىرى ھەم ئېتىۋېتىلگەن. ئىشچى ئەنە شۇنداق سېسىقچىلىق پۇراپ تۇرغان ئۆيدە داق يەردە ئولتۇرۇپ، خوتۇن-بالىلىرى بىلەن كەچلىك تاماق يەيدۇ، كۆپىنچە ئۆزىنىڭ ھۆل بولۇپ كەتكەن شۇ بىردىنبىر كىيىمىنى ئۆز تېنىنىڭ ئىسسىقىدا قۇرىتىدۇ. ئىلگىرى مۇشۇنداق ئۆيلەردە نەچچە سائەت تۇرۇشقا مەجبۇر بولغان بەزى ئاكوشېرلار ئىياغلىرىنىڭ ئۆيدىكى لاي-پاتقاقتا قاندىق پېتىپ قالغانلىقىنى، ساپ ھاۋادىن ئازراق نەپەسلىنىش ئۈچۈن تامدىن قاندىق قىلىپ تۆشۈك ئاچقانلىقىنى (بۇ ناھايىتى ئوڭاي!) تەسۋىرلەپ بەرگەنىدى. ھەرقايسى تەبىقىدىكى كۆپلىگەن گۇۋاھچىلار قورسىقى توپمىغان دېھقانلارنىڭ ھەر كۈنى كېچىسى سالامەتلىكىگە زىيانلىق مۇھىتتا تۇرىدىغانلىقىنى؛ نەتىجىدە تېنى ئاجىزلىشىپ، چاشقان يارىسىغا گىرىپتار بولىدىغانلىقىغا دەلىل-ئىسپاتلارنىڭ ناھايىتى كۆپلۈكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ ... كارمارتېن ۋە كاردىگان ۋىلايىتى ۋەخپە رايون ئەمەلدارلىرىنىڭ دوكلاتىدىمۇ ئوخشاش ئەھۋال ناھايىتى ئېنىق ئىسپاتلاپ بېرىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر تېخىمۇ چوڭ ئاپەت گومۇشلۇق كېسىلىنىڭ يامرىشىدۇر. ئەمدى ئىقلىم ئەھۋالى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى. ئۇئېلس تەۋەسىدە، بىر يىلنىڭ 8-، 9-ئېيىدا كۆچلۈك غەربىي جەنۇب بورىنى چىقىپ، قارا يامغۇر ياغىدۇ، ئاساسلىقى ئېدىرلىقنىڭ غەربىي يانباغرى قارا يامغۇرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ. دەل-دەرەخ ناھايىتى ئاز بولۇپ، پەقەت دالدا يەرلەردىلا ئۇچرايدۇ، ئوچۇقچىلىقتىكى دەل-دەرەخلەرنىڭ ھەممىسىنى بوران ئورۇپ يانتۇزۇۋېتىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى تاغ باغرىدا، كۆپىنچە جىلغا ياكى تاش ئورەكلىرىگە سېلىنغان بولىدۇ، بۇنداق جايلاردا پەقەت كىچىك قوي ۋە يەرلىك كاللارلا ياشىيالايدۇ... ياشىلارنىڭ ھەممىسى گىلامورگېن ۋە

بىلەن بېيىغانلار ئۇلارغا ئازىتولا ئىلتىپات قىلىشنى مۇڭاپىق كۆرمىسە، ئۇلارنىڭ ئۆزى بۇنىڭغا ناھايىتى ئاجىزلىق قىلىدۇ. يېزا ئىگىلىك ئىشچىسى ئۆزى تېرىۋاتقان يەرنىڭ ئەتراپىدىن تۇرالغۇ تاپالامدۇ، بۇ يەرنى ئادەم تۇرىدىغان ئۆي قىلامدۇ ياكى چوشقىخانا قىلامدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭ يېنىدا نامراتلىق ئازابىنى زور دەرىجىدە يېنىكلىتىدىغان كىچىككىنە بىغى بولامدۇ—بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇ ئىشچىنىڭ ئۆي ئىجارىسىنى تۆلەشنى خالاش-خالىماسلىقى ياكى تۆلەشكە قۇربى يېتىدىغان-يەتمەيدىغانلىقىغا باغلىق بولماستىن، بەلكى باشقىلارنىڭ «ئۆز مۈلكىنى ئۆز مەيلىچە ئىدارە قىلىش» ھوقۇقىنى قانداق يۇرگۈزۈشىگە باغلىق. ئىجارە يېرىنىڭ قانچىلىك چوڭ بولۇپ كېتىشىدىن قەتئىينەزەر، ھەرقانداق بىر قانۇندا ئۇ يەرگە ئىشچىلارغا مەلۇم مىقداردا تۇرالغۇ ئۆي سېلىنىشى شەرت، دەپ بەلگىلەنمىگەن، ئوبدانراق تۇرالغۇ سېلىشتىن تېخىمۇ ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ؛ ئىشچىنىڭ ئەمگىكى يەرگە نىسبەتەن يامغۇر ۋە قۇياش نۇرىغا ئوخشاش زۆرۈر بولسىمۇ، لېكىن قانۇندا ئىشچىنىڭ يەرنى ساقلاپ قېلىشى توغرىسىدا قىلچىلىك ھوقۇق بېرىلمىگەن... كۆچمەلىكنىڭ ھەممىسگە ئايان يەنە بىر ئەھۋال ئىشچىلارنىڭ ئازابىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋاتقان ... ئۇ بولسىمۇ نامراتلارغا ياردەم بېرىش قانۇنىدىكى تۇرالغۇ ۋە نامراتلارنى قوتقۇزۇش بەجى ئېلىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىنىڭ تەسىرى.(162) مۇشۇ قانۇننىڭ تەسىرىدە، ھەرقايسى ۋەخپە رايونلار ماددىي مەنپەئەتنى كۆزلەپ، ئۆز رايوندا تۇرىدىغان يېزا ئىگىلىك ئىشچىسىنىڭ سانىنى ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈردى؛ چۈنكى يامنى شۇكى، دېھقانچىلىق ئەمگىكى مېھنەتكەش ئىشچى ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنى مەڭگۈ ئىشەنچلىك مۇستەقىل ئورۇنغا ئىگە قىلالمايدۇ، بەلكى كۆپ ھاللاردا قوتقۇزۇشقا موھتاج بولىدىغان يوقسۇللۇقنىڭ ياكى ئۇزۇن ياكى قىسقا تۈيۇق يولغا سالىدۇ، يۇتكۇل سەپەردە ئىشچىنىڭ قوتقۇزۇشقا موھتاج بولىدىغان يوقسۇللۇقى شۇنچىلىك يېقىنكى، ئۇ ئاغرىپلا قالسا ياكى ۋاقتىنچە ئىشسىز قالسلا، ۋەخپە رايوندىن دەرھال قوتقۇزۇش ئېلىشقا مەجبۇر

مونمۇس ۋىلايىتىنىڭ شەرقىدىكى كان رايونىغا كېتىدۇ... كارمارتېن ۋىلايىتى كان ئىشچىلىرىنىڭ مەنبەسى ۋە مېيىپلارنىڭ پاناھگاھىدۇر... بۇ يەردىكى ئاھالە ئەسلىي ھالىتىنى ئاران-ئاران ساقلاپ تۇرماقتا. كاردىگان ۋىلايىتىدە ئاھالە تۆۋەندىكىچە:

	1851-يىلى	1861-يىلى
ئەرلەر.....	45155	44446
ئاياللار.....	52459	52955
	97614	97401. »

(دوختۇر خانتېرنىڭ دوكلاتى، «ئامموۋى سەھىيە. 7-نومۇرلۇق دوكلات. 1864-يىلى» 1865-يىل لوندون نەشرى، 498-502-بەتلەرگە قارالسۇن)

(162) 1865-يىلى بۇ قانۇنغا بەزى تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. لېكىن كىشىلەر بۇ تۈزىتىشنىڭ ھېچ ئىشقا ئەسقاتمايدىغانلىقىنى ئۆز تەجرىبىلىرىدىن ناھايىتى تېزلا بىلدى.

بولىدۇ؛ شۇڭا، يېزا ئىگىلىك نوپۇسى ۋەخپە رايوندا ئولتۇراقلاشسىلا، ۋەخپە رايونىنىڭ قوتقۇزۇش بەجى يۈكىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋېتىدۇ... چوڭ زېمىنداردا ئىشچىلارنىڭ تۇرالغۇ سېلىشىغا رۇخسەت قىلمىسلا، نامراتلار ئۈچۈن ئۇستىگە ئالىدىغان يۈكنىڭ يېرىمى يېنىكلەيدۇ. «ئۆز مۈلكىنى ئۆز مەيلىچە ئىدارە قىلالايدىغان» زېمىنداردا يەرگە بولغان مۇتلەق ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىغا تايىنىپ، ئۆز يېرىنى تېرىغۇچىلارغا ياقا يۈرتلۇقلارغا مۇئامىلە قىلغاندەك مۇئامىلە قىلالايدۇ ھەم ئۇلارنى ئۆز ئېكىنزارلىقىدىن قوغلاپ چىقىرىۋېتەلەيدۇ. يەرگە بولغان بۇنداق مۇتلەق ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى ئەنگلىيىنىڭ ئاساسىي قانۇنى ۋە قانۇنلىرىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئېتىراپ قىلىدىغانلىقى مەزكۇر دوكلاتنىڭ مۇزاكىرە دائىرىسىگە كىرمەيدۇ... بۇنداق قوغلاپ چىقىرىش ھوقۇقى نەزەريە مەسىلىسى بولۇپلا قالماستىن، ئەمەلىيەتتىمۇ كەڭ دائىرىدە يۈرگۈزۈلمەكتە. بۇ يېزا ئىگىلىك ئىشچىسىنىڭ تۇرالغۇ شارائىتىغا ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدىغان ئەھۋالنىڭ بىرى ... بۇ ئاپەتنىڭ تەسىر دائىرىسىنى يېقىندا ئېلىپ بېرىلغان نوپۇس تەكشۈرۈشتىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. شۇ تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، يېقىنقى 10 يىلدا، يەرلىكنىڭ ئۆيگە بولغان ئېھتىياجى ئاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئەنگلىيىنىڭ 821 رايوندا چېقىلىۋاتقان ئۆيلەر بارغانسېرى كۆپىيىۋاتىدۇ، ھەتتا ئولتۇراقلاشمىسا بولمايدىغان كىشىلەر (يەنى ئۆزى ئىشلەۋاتقان ۋەخپە رايوندا ئولتۇراقلاشمىسا بولمايدىغانلار) بىر يەرگە قايرىپ قويۇلغاندىمۇ، 1861-يىلدىكى ئاھالە 1851-يىلدىكىدىن $5\frac{1}{3}$% ئاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۆلار تۇرۇۋاتقان تۇرالغۇ ئۆي $4\frac{1}{2}$% كېمەيگەن... دوختۇر خانتېر مۇنداق دەيدۇ، ئاھالىنى ئازايتىش نىشانىغا يەتكەن ھامان، كىشىلەر تاماشا قىلىدىغان يېزىلار بارلىققا كېلىدۇ، ئۇ يەردە كىچىك ئۆيلەر ھېچقانچە قالمايدۇ، پادىچى، باغۋەن ۋە ئوۋ مەيدانىغا قارايدىغانلارغا ئوخشاش مۇقىم خىزمەتكارلاردىن باشقا ھېچكىمنىڭ ئولتۇراقلىشىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، پەقەت شۇلارلا ساخاۋەتلىك خوجايىنىدىن ئۆز تەبىقىسگە نىسبەتەن يامان ئەمەس تەمىناتقا ئېرىشەلەيدۇ.(164) لېكىن يەرنى تېرىمايى بولمايدۇ، بۇنىڭ بىلەن شۇنداق مەنزىرىنى

---

(163) تېكىستنى چۈشۈنۈشكە قۇلايلىق بولسۇن ئۈچۈن، بۇ يەردە شۇنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ: close villages (يېپىق يېزىلار) بىر ياكى بىرقانچە چوڭ زېمىندارنىڭ ئىلكىدىكى يېزىنى كۆرسىتىدۇ؛ open villages (ئوچۇق يېزىلار) يېرى نۇرغۇن ئۇششاق زېمىندارغا تەۋە يېزىلارنى كۆرسىتىدۇ. قۇرۇلۇش تەۋەككۈلچىلىرى مۇشۇنداق ئېچىۋېتىلگەن يېزىلاردىلا تۇرالغۇ ئۆي ۋە مېھمانخانا سالالايدۇ.

(164) كىشىلەر تاماشا قىلىدىغان بۇنداق يېزىلار يېكاتېرىنا II قرىمغا سايامەت قىلغان ۋاقتىدا كۆرگەن يېزىلارغا ئوخشاش سىرتىدىن چىرايلىق كۆرۈنىدۇ. يېقىندا پادىچىلارمۇ كىشىلەر تاماشا قىلىدىغان بۇ يېزىلاردىن قوغلاپ چىقىرىلىدىغان بولدى. مەسىلەن، خاربورو بازىرىنىڭ ئەتراپىدا 500 ئاكر كېلىدىغان قوي باقىدىغان يايلاق بولۇپ، بۇ يەرگە بىرلا ئەر ئەمگەك كۈچى لازىم ئىكەن. ئىلگىرى بۇ بىپايان يايلاق-لېستېر ۋە شىمالىي ئامېتون چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنى

كۆردۈڭكى، يەر تېرىشقا يالالانغان ئىشچىلار زېمىندارنىڭ ئۆيىدە ئىجارىگە ئولتۇرىدىغانلار بولماستىن، بەلكى ئۇچ مىل يىراقلىقتىكى ئوچۇق يېزىدىن كېلىدۇ؛ بۇنداق ئوچۇق يېزىلاردا نۇرغۇن ئۇششاق ئۆي ئىگىلىرى بولىدۇ، ئۇلار يىپىق يېزىلاردىكى ئىشچىلارنىڭ ئۆيلىرى چېقىۋېتىلگەندىن كېيىن بۇ كىشىلەرنى قوبۇل قىلغان. مۇشۇنداق نەتىجىگە يۈزلىنىۋاتقان جايلاردا، كىچىك ئۆيلەر تولىمۇ ۋەيران بولۇپ، ئۇلارنىڭ قانداق تەقدىرگە قالىدىغانلىقىنى ئېپادىلەپ تۇرىدۇ. بۇ كىچىك ئۆيلەر تەبىئىي ئۆرۈلۈپ چۈشۈشنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىردا تۇرماقتا. ئۆينىڭ ئۆگزىسى گۈمۈرۈلۈپ چۈشمىسلا، ئىشچىلارغا ئىجارىگە بېرىلىدۇ، ئىشچىلار خېلى ياخشى ئۆيگە تۆلىنىدىغان ئىجارە ھەققىگە باراۋەر ھەق تۆلىسىمۇ، مۇشۇنچىلىك ئۆينى ئىجارىگە ئالالىغىنىدىن ناھايىتى خۇشال بولىدۇ. لېكىن ئۆي ھېچبىر رېمونت قىلىنمىغان، ئوڭشالمىغان بولۇپ، قولىدا تىيىنىڭ سۇنۇقى يوق بۇ كىشىلەر ئۆزلىرى تۇرمۇشتۇرۇۋاتقان ئۆيدىن بىرنىڭ كۆپەيگەنلىكىدىن، شۇنداقلا كەلگۈسىدىكى قۇتقۇزۇش ېچىنىڭ مۇناسىپ ئازايغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ خالاس. چوڭ زېمىندارلار ئاھالىنى ئۆز كونترولىغا ئالغاندىكى يەردىن قوغلاپ چىقىرىپ، قۇتقۇزۇش ېچىدىن قۇتۇلغان پەيتتە، يېقىن ئەتراپتىكى كىچىك يېزا، بازارلار ياكى ئوچۇق يېزىلار قوغلاپ چىقىرىلغان بۇ ئىشچىلارنى قوبۇل قىلىدۇ. مەن يېقىن ئەتراپتىكى دېدىم، لېكىن بۇ «يېقىن ئەتراپتىكى» يەرمۇ ئىشچىلار ھەر كۈنى جاپالىق ئىشلەيدىغان ئىجارە يېرىدىن 3-4 مىل يىراقتا بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق بولغاندا، ئىشچى ھەر كۈنلۈك بولكىسغا ئېرىشىش ئۈچۈن، كۈنلەپ ئىشلىگەندىن باشقا، يەنە ھېچبىر ئىش ئەمەستەك 6-8 مىل يول يۈرۈپ ئىشقا بېرىپ كېلىدۇ. ئۇنىڭ خوتۇن-بالىلىرىنىڭ يېزىدا قىلىدىغان ئىشلىرىمۇ ئوخشاش جاپالىق شارائىتتا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھالبۇكى تۇرار جايىنىڭ يىراقلىقىدىن كۆرۈلىدىغان جاپالىمۇشەققەتلەر يالغۇز بۇلا ئەمەس. ئوچۇق يېزىلاردا، قۇرۇلۇش تەۋەككۇلچىلىرى كىچىككىنە يەر سېتىۋېلىپ، ئىمكانقەدەر تېمىلتىقما قىلىپ ئۆيدە ياشايدۇ، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۆيلەرنى سالىدۇ. بۇ كاتەكتەك ئۆيلەرگە ئەنگلىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى تولۇپ كېتىدۇ. بۇ كىچىك ئۆيلەر كەڭرى ئېتىزلىقتا بولسىمۇ، لېكىن شەھەرلەردىكى ئەڭ ناچار ئۆيلەرنىڭ ئەڭ رەزىل ئالاھىدىلىكلىرى ئېپادىلىنىپ تۇرىدۇ(165)… يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزى تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەردە

بېسىپ ئۆتۈشكە كېتىدىغان ۋاقىتنى ئازايتىش ئۈچۈن، پادىچى ئادەتتە دېھقانچىلىق مەيدانىدىن كىچىك ئۆيگە ئېرىشەلەيتتى. لېكىن ھازىر ئۇنىڭغا ھەپتىسىگە 13 شىللىڭ تۇرالغۇ ھەققى بېرىلىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ ناھايىتى يىراقتىكى ئوچۇق يېزىدىن ئۆزىگە تۇرار جاي تېپىشى لازىم بولدى.

(165) «ئىشچىلارنىڭ تۇرالغۇسى (ئوچۇق يېزىلاردا بۇنداق ئۆيلەر ئەڭ ئەتتە ھەرقاچان تېمىلتىقما بولۇپ كېتىدۇ) ئادەتتە قاتار-قاتار سېلىنىدۇ، ئارقا تېمى قۇرۇلۇش تەۋەككۇلچىلىرى ئۆزىنىڭكى دەپ ئالغان كىچىككىنە يەرگە ياندىشىپ بولىدۇ. شۇڭا بۇنداق ئۆيلەرگە ئالدى تەرىپىدىنلا يورۇقلۇق ۋە ھاۋا كىرىپ تۇرىدۇ»(دوختۇر خانتېرنىڭ دوكلاتى، «ئامېرىكا سەھىيە. 7-نومۇرلۇق

تۇرىدىغان ئىشچى ئۆزىنىڭ ئەمگىكىگە لايىق تۇرالغۇغا ئېرىشەلەيدۇ، دەپ ئويلاش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. ھەتتا ئەڭ ئېسىل ئېكىنزارلىقتىمۇ ئىشچىلارنىڭ ئۆيلىرى كۆپىنچە ئىنتايىن ئاددىي بولىدۇ. بەزى زېمىندارلار ئىشچى ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنىڭ ئېغىلدا ياتقىنىمۇ چوڭ ئىش دەپ قارايدۇ، لېكىن ئۇلار مۇشۇنداق ئۆيلەرنى ئىجارىگە بەرگەندە، ئىمكانقەدەر كۆپرەك ئىجارە ھەققى ئېلىشتىن ئۈيالمايدۇ.(166) بۇ ئەبجەق چېقىپ كەتكەن ئۆي بولۇشى، بىر ئېغىزلا ياتقى بار ئۆي بولۇشى،

دوكلات. 1864-يىل» 135-بەت). يېزىلاردا، پۈتخانا خوجايىنى ياكى ئۇششاق دۇكاندارلارمۇ كۆپ ھاللاردا ئۆز ئۆيىنى ئىجارىگە بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن، يېزا ئىگىلىك ئىشچىسىنىڭ ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسىدىن باشقا مۇنداق 2-خوجايىنمۇ بولىدۇ. ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە مۇشۇ خوجايىننىڭ دائىملىق خېرىدارى بولۇشى كېرەك. «يېزا ئىگىلىك ئىشچىسىنىڭ ھەپتىلىك كىرىمى 10 شىللىك، ئۇ ھەر يىلى تۆت فوند ستېرلىڭ ئۆي ئىجارىسى تاپشۇرغاندىن سىرت، يەنە كىچىك دۇكاندارنىڭ ئۆزى بەلگىلەپ قويغان باھاسى بويىچە يەنە ئۇنىڭغا ئاز-تولا چاي، قەنت، ئۇن، سوپۇن، شام ۋە پۇڭا ئېلىپ بېرىشى لازىم» (يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش، 132-بەت). بۇ ئوچۇق يېزىلار ئەھمىيىتىنى ئەنگلىيە يېزا ئىگىلىك پروبلىتارلىرىنىڭ «سۈرگۈن يېرى» بولۇپ قالغان. نۇرغۇن كىچىك ئۆيلەر بەئەينى مېھمانخانا بولۇپ، شۇ ئەتراپتىكى لۈكچەكلەر بۇ يەرگە كىرىپ-چىقىپ تۇرىدۇ. يېزىلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلىسى ئەڭ ناچار مۇھىتتىمۇ كۆپ ھاللاردا ساددا، تۈز مىجەزنى ئادەمنى ھەيران قالدۇرغان دەرىجىدە ساقلاپ كېلەلىسىمۇ، بۇنداق يەرلەردە ئۆزۈل-كېسىل چۈشكۈنلىشىپ كېتىدۇ. ئېسىلزادە شېيلوكلار ئوتتۇرىسىدا قۇرۇلۇش تەۋەككۇلچىلىرى، كىچىك زېمىندارلار ۋە ئوچۇق يېزىلار ئۈستىدە سۆز بولغاندا، مۇغەمبەرلەرچە يەلكىسىنى قىسىپ قويۇش بىر خىل مودىغا ئايلانغان. ئۇلارنىڭ «يېپىق يېزىلىرى ۋە تاماشا قىلىدىغان يېزىلىرى» «ئوچۇق يېزىلار»نىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكى، شۇنداقلا كېيىنكىسى بولمىسا، ئالدىنقىسىنىڭ بولمايدىغانلىقى ئۇلارغا ناھايىتى ئايدىڭ. «ئەگەر ئوچۇق يېزىلاردىكى ئۇششاق زېمىندارلار بولمىغان بولسا، مۇتلەق كۆپ سانىدىكى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ئۆزلىرى ئىشلەيدىغان ئېكىنزارلاردىكى دەرەخ تۇۋىدە تۇنەشكە مەجبۇر بولاتتى» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 135-بەت). «ئوچۇق يېزا» بىلەن «يېپىق يېزا» تۈزۈمى ئەنگلىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ۋىلايەتلەردە ۋە پۈتكۈل شەرقىي قىسىم رايونلىرىدا ئىنتايىن ئەۋج ئالغان.

(166) «ئۆي ئىجارىگە بەرگۈچى (ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى ياكى زېمىندار) باشقىلارنىڭ ئەمگىكىگە بۇۋاستە ياكى ۋاستىلىك تاينىپ بېيىدۇ، ئۇلار ھەربىر ئادەمگە ھەپتىسىگە 10 شىللىك ھەق بېرىدۇ، ئاندىن ھەر يىلى بۇ يالاڭتۆشلەردىن 4 ياكى 5 فوند ستېرلىڭ ئىجارە ھەققى شۇلۇۋالىدۇ. بۇنداق ئۆيلەر ئوچۇق بازاردا 20 فوند ستېرلىڭغىمۇ يارىمايدۇ، لېكىن زېمىندارنىڭ ھوقۇقى بولغاچقا، مۇشۇنداق سۇنئىي باھا ساقلاپ قېلىنغان، زېمىندار: ‹ئۆيۈمدە ئولتۇرساڭ ئولتۇر، بولمىسا يوقال، مېنىڭ ئىسپاتىمسىز باشقا يەردىن پاناھگاھ تاپالمىغىنىڭنى كۆرەي …› دەيدۇ. ئەگەر بىرەرسى ئۆز ئەھۋالىنى ياخشىلىماقچى بولۇپ، تۆمۈرىيولغا ياكى تاش

ئوچقى، هاجەتخانىسى، ئېچىپ-ياپقىلى بولمىدىغان دېرىزىسىمۇ يوق، كىچىككىنە ئېرىقچىسىدىن باشقا هېچقانداق سۇ يەتكۈزۈپ بېرىدىغان قۇرۇلمىلىرى، بېغىمۇ يوق ئۆي بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ئىشچى بۇنداق ئادىلسىزلىققا بىرەر نەرسە دېيىشكە ئاجىزلىق قىلمىدۇ. بىزنىڭ سەھىيەساقچى قانۇنلىرىمىز قۇرۇق گەپ بولۇپ قېلىۋەردى. بۇ قانۇنلار تېخى دەل مۇشۇنداق ئەبجەق ئۆيلەرنى ئىجارىگە بېرىدىغان زېمىندارلارغا تاينىپ يولغا قويۇلدۇ··· ئاندىساندا چېلىقىپ قالىدىغان يارقىن مەنزىرىلەرگە مەپتۇن بولۇپ، ئەنگلىيە مەدەنىيىتىگە نۇقسان يەتكۈزىدىغان نۇرغۇن پاكىتنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا هەرگىز يول قويىماسلىقىمىز كېرەك. هازىرقى تۇرالغۇ شارائىتى كىشىنى هەيران قالدۇرغىدەك هالغا چۈشۈپ قالسىمۇ، لېكىن نوپۇزلۇق كۈزەتكۈچىلەر تۇرالغۇلار ئومۇمىيۈلۈك ئىنتايىن ناچار بولسىمۇ، ئەمما تۇرالغۇنىڭ يېتىشمەسلىكىگە سېلىشتۇرغاندا، بۇ هېچقانچە ئاپەت ئەمەس، دېگەن يەكۈننى چىقاردى. بۇ هال هەقىقەتەنمۇ بەك قورقۇنۇچلۇق. كۆپ يىللاردىن بۇيان، بىزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ تۇرالغۇ شارائىتىنىڭ ناهايىتى قىستاقسىتاڭلىقى تەن ساغلاملىقىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان كىشىلەرنى قاتتىق خاتىرجەمسىزلەندۈرۈپلا قالماي، تۇزۇكرەك هەمدە ئەخلاقلىق تۇرمۇش كەچۈرۈشكە كۆڭۈل بۆلىدىغانلارنىمۇ قاتتىق خاتىرجەمسىزلەندۈردى. چۈنكى بىزنىلاردا يۇقۇملۇق كېسەلنىڭ يامراش ئەهۋالى توغرىسىدا دوكلات بەرگەن كىشىلەر بىر قېلىپتىكى، قارىماققا كونىراپ كەتكەن سۆز-ئىبارىلەرنى ئىزچىل ئىشلىتىپ، ئۆيلەرنىڭ ئادەمگە تولۇپ كەتكەنلىكىدىن پەيدا بولغان يۇقۇملۇق كېسەلنىڭ يەنمۇ يامراپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش يولىدىكى بارلىق تىرىشچانلىقنىڭ بىكارغا كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتمەكتە. دوكلاتتا بىزا تۇرمۇشىنىڭ ئەسلىدە سالامەتلىككە نۇرغۇن پايدىسى بارلىقى، لېكىن ئاهالىنىڭ زىيادە زىچلىقى سەۋەبىدىن، يۇقۇملۇق كېسەلنىڭ تارقىلىشى زور دەرىجىدە كۈچەيىپلا قالماي، يۇقىمايدىغان كېسەلنىڭمۇ ناهايىتى ئوڭايلا كۆرۈلۈۋاتقانلىقى قايتاقايتا ئىسپاتلانماقتا. بۇنداق ئەهۋالنى ئاشكارلىغۇچىلار باشقا ئاپەتلەرگەمۇ سۈكۈت قىلىپ تۇرمىدى. گەرچە ئۆلارنىڭ ئەسلىدىكى ۋەزىپىسى ساقلىقنى ساقلاش خىزمىتىلا بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار هامان مەسلىنىڭ باشقا تەرەپلىرىگە دىققەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار دوكلاتلىرىدا مۇنۇلارنى كۆرسەتتى، تۇي قىلغان ۋە قىلمىغان ئەر-ئاياللار دائىم كاتەكتەك ئۆيلەردە قىستىلىشىپ تۇرىدۇ، بۇ هال كىشىلەرنى بۇنداق ئەهۋالدا نومۇس ۋە سالاپەتكە قاتتىق زەخمەت يېتىدىغانلىقىغا، ئەخلاقتىكى بۇزۇلۇشنىڭ مۇقەررەر ئىكەنلىكىگە شەكسىز ئىشەنىدۈرىدۇ(167)··· مەسىلەن، يېقىندا بەرگەن دوكلاتىمىزنىڭ ئىلاۋىسىدە،

مەيدانلىرىغا بېرىپ ئىشلىمەكچى بولسا، يەنە هېلىقى هوقۇق ئۇنىڭغا: «ياكى مۇشۇنداق ئاز ئىش هەققى ئېلىپ ماڭا ئىشلەيسەن، ياكى گېپىڭنى دەپ بولۇپ بىر هەپتە ئىچىدە كۆزۈمدىن يوقلىسەن، چوشقاڭ بولسا، ئۇنىمۇ ئال، كېيىن كۆرىمەن، كۆكتاتلىقىڭدىكى ياگىيۇرىڭنى قانچە پۇلغا ساتارسەنكىن، دەيدۇ. ئەگەر زېمىندار (ياكى ئىجارىكەش دېهقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى) باشقا چارىلەرنىڭ تېخمۇ پايدىلىق ئىكەنلىكىنى هېس قىلسا، ئۇ ئۆي ئىجارىسىنى ئۆرلىتىپ، ئىشچىنىڭ ئىشنى تاشلاپ كەتكىنىنىڭ جازاسى قىلمىدۇ». (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 132-بەت)

(167) «بېيجىڭ توي قىلغان ئەر-خوتۇن ئۆزلىرى بىلەن بىر ئۆيدە ياتقان بالاغەتكە يەتكەن

دوختۇر ئوردىنىڭ بۇككىنهام ۋىلايىتى ۋىنگ رايونىدا تۇيۇقسىز كېزىك تارقالغانلىقى توغرىسىدىكى دوكلاتىنى قىستۇرغاندىم. ئۇ ئۇنىڭغىرىقتىن كەلگەن بىر ياشىنىڭ كېزىكنى ۋىنگ رايونىغا قاندىق ئېلىپ كەلگەنلىكى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىدۇ. ئۇ يىگىت كېسەل بولغان دەسلەپكى بىرقانچە كۈندە توققۇز ئادەم بىلەن بىر ئۆيدە ياتقانىكەن. ئىككى هەپتە ئىچىدىلا ئۆيدىكى بىرقانچىلەنگە كېسەل يۇقۇپتۇ. بىرقانچە هەپتە ئىچىدە، توققۇز ئادەمدىن بەشى كېزىك بولۇپتۇ، بىر ئادەم ئۆلۈپ كېتىپتۇ! شۇنىڭ بىلەن بىرگە، سانت جورجى دوختۇرخانىسىنىڭ دوختۇرى گارۇبي شەخسىي داۋالاش مۇناسىۋىتى بىلەن يۇقۇملۇق كېسەل تارقالغان مەزگىلدە ۋىنگقا بارغانىكەن، ئۇمۇ ماڭا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئەهۋالنى يەتكۈزدى: «كېزىك كېسلى بولغان ياش ئايال كېچىسى دادىسى، ئاپىسى، نىكاهسىز تۇغۇلغان بالىسى، ئىككى يىگىت، يەنى ئاكىلئىنسى، شۇنداقلا بىردىن نىكاهسىز تۇغۇلغان بالىسى بار ئىككى هەدەسكىلىسى بىلەن بولۇپ جەمئىي ئون ئادەم بىر ئۆيدە ياتقانىكەن. نەچچە هەپتە ئىلگىرى بۇ ئۆيدە 13 بالا ياتقانىكەن.»(168)

دوختۇر خانتېر نوقۇل دېهقانچىلىق رايونلىرىدىلا ئەمەس، ئەنگلىيىنىڭ بارلىق ۋىلايەتلىرىدە 5375 يېزا ئىگىلىك ئىشچىسىنىڭ ئۆيىنى تەكشۈرۈپ چىققان. 5375 ئائىلە ئىچىدە 2195 ئائىلىنىڭ بىردىن هۇجرىسى (بۇ ئۆي كۆپ هاللاردا باشقا ئىشلارغىمۇ ئىشلىتىلىدۇ)، 2930 ئائىلىنىڭ ئىككىدىن هۇجرىسى، 250 ئائىلىنىڭ ئىككىدىن ئارتۇق هۇجرىسى بار ئىكەن. نۆۋەتتە مەن 12 ۋىلايەتنىڭ

ئىنى-سىگىللىرىغا ياخشى تەسىر كۆرسەتمەيدۇ؛ بۇ هەقتىكى ئەمەلىي مىساللارنى خاتىرىلىگىلى بولمىسىمۇ، قان قېرىنداشلار زىنا قىلىش جىنايىتىنىڭ ئىياللارنى زور ئازابقا قالدۇرغانلىقى، هەتتا كۆپ هاللاردا ئۆلۈپ كېتىشگە سەۋەب بولىدىغانلىقىدەك بۇنداق قاراشنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىياللار خېلى بار» (دوختۇر خانتېرنىڭ دوكلاتى، «ئاممىۋى سەھىيە. 7-نومۇرلۇق دوكلات. 1864-يىل» 137-بەتتىن ئۈزۈندە). لوندوندىكى ئاتقى ئەڭ ناچار كوچىدا كۆپ يىل رازۋېتچىكلىق قىلغان يېزا ساقچىسى ئۆز يېزىسىدىكى قىزلار ئۈستىدە توختىلىپ: «ئۇلارنىڭ مۇشۇنداق كىچىككىنە تۇرۇپ ئەخلاقتا شۇ قەدەر بۇزۇلغانلىقى، شۇ قەدەر شاللاق ۋە ئۇياتسىزلىقىنى لوندوندىكى ئاتقى ئەڭ يامان كوچىدا رازۋېتچىكلىق قىلغان ۋاقىتلىرىمدىمۇ ئەسلا ئۇچراتمىغانىدىم··· ئۇلار چوشقىدەك ياشايدىكەن، بالاغەتكە يەتكەن يىگىتلەر بىلەن قىزلار، ئانىلار بىلەن ئاتىلارنىڭ هەممىسى بىر ئېغىز ئۆيدە ياتىدىكەن» («بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 6-نومۇرلۇق دوكلات» 1867-يىل لوندون نەشرى قوشۇمچە 77-بەت، 155-نومۇرلۇق).

(168) «ئاممىۋى سەھىيە. 7-نومۇرلۇق دوكلات. 1864-يىل»، 9-، 14-بەتلەر.

ئەھۋالىنى قىسقىچە كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

1. بېدفورد ۋىلايىتى:

رېسلىنگوۇرد: ھوجرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 12 فۇت، كەڭلىكى 10 فۇت، نۇرغۇنلىرى بۇنىڭدىنمۇ كىچىك. بىر قەۋەتلىك پاكار ئۆيلەر ئومۇمەن تاختاي بىلەن ئىككى ئېغىز ھوجرىغا ئايرىلىدۇ، ئېگىزلىكى بەش فۇت ئالتە دىيۇيم كېلىدىغان ئاشخانىغا كۆپىنچە يەنە بىر كارۋات قويۇلغان بولىدۇ. ئىجارىسى 3 فوند ستېرلىڭ. بۇنداق ئۆيدە ئولتۇرىدىغانلار ئۆزلىرى ھاجەتخانا سالىدۇ، ئورەكنى ئۆي ئىگىسى كولاپ بېرىدۇ. كىمنىڭ ھاجەتخانىسى پۈتسە، قۇلۇم-قوشنىلارنىڭ ھەممىسى ئىشلىتىدۇ. رېچاردسون ئائىلىسى ئىجارىگە ئالغان ئۆي ھەققەتەن چىرايلىق ئىكەن. ئۇنىڭ ھاكلانغان تاملىرى ئېگىلىپ سالامدا تۇرغان ئايالنىڭ كۆڭلىكىدەك كۆپۈپ چىقانىكەن. چوققا تامنىڭ بىر تەرىپى كۆپۈپ چىققان، يەنە بىر تەرىپى ئويۇلۇپ كىرگەنكەن، ئويۇلۇپ كىرگەن تەرەپتە لاي ۋە ياغاچتا ياسالغان ئەگرى-بۈگرى تۇرۇبىدەك تۇرخۇنى بولۇپ، بەئەينى پىلىنىڭ خارتۇمغا ئوخشايدىكەن. تۇرخۇن ئۆرۈلۈپ چۈشمەسلىكى ئۈچۈن ئۇزۇن ياغاچ تىرەپ قويۇلۇپتۇ. ئىشلىتىدىغانلىرىنىڭ ھەممىسى رومبا شەكلىدە ياسالغان. تەكشۈرۈلگەن 17 ئائىلە ئىچىدە، تۆت ئائىلىنىڭلا بىردىن ئارتۇق ھوجرىسى بار ئىكەن، لېكىن بۇ تۆت ئۆيمۇ تىقىلىپ كەتكەن. بىر ئېغىزلا ھوجرىسى بار بىر ئائىلىدە ئۈچ چوڭ ئادەم بىلەن ئۈچ بالا تۇرىدىكەن، مۇشۇنىڭغا ئوخشاش يەنە بىر ئۆيدە بىر جۈپ ئەر-خوتۇن ئالتە بالىسى بىلەن بىرگە تۇرىدىكەن، ۋەھاكازا.

دېنتون: ئىجارە ھەققى قىممەت، 4 فوند ستېرلىڭدىن 5 فوند ستېرلىڭغىچە، ئەرنىڭ ھەپتىلىك ئىش ھەققى 10 شىللىڭ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆيى بويىچە كۇلچىلىق قىلىپ، شۇنىڭ پۇلى بىلەن ئۆي ئىجارىسى تۆلىمەكچى بولىدۇ. ئۆي ئىجارىسى ئۆرلىگەنسېرى، بىرگە

ئىشلەيدىغانلارمۇ شۇنچە كۆپىيىدۇ، شۇندىلا ئۆي ئىجارىسىنى تۆلىگىلى بولىدۇ. ئالتە چوڭ ئادەم بىلەن تۆت بالا بىرگە تۇرىدىغان ھوجرىنىڭ ئىجارىسى ئۈچ فوند ستېرلىڭ 10 شىللىڭ. دېنتوندىكى ئەڭ ئەرزان ھوجرىنىڭ تاشقى تېمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 فۇت، كەڭلىكى 10 فۇت، ئىجارىسى 3 فوند ستېرلىڭ. تەكشۈرۈلگەن 14 ئائىلە ئىچىدە، بىر ئائىلىنىڭلا ئىككى ھوجرىسى بار. كەنتتىن سەل نېرىدىكى بىر ئۆيدە بىر ئائىلە كىشىلىرى تۇرىدىكەن، ئۇلار ئۆيدىن چىقىپلا تام تۈۋىگە چوڭ-كىچىك تەرەت قىلىۋېرىپ، ئىشىكنىڭ تۆۋەن تەرىپىنىڭ توققۇز دىيۇيم يېرى چىرىپ بوپتۇ. كەچتە ئىشكىنى ئېتىدىغان چاغدا، ئۇلار ئىچى تەرەپتىن بىر قانچە خىشنى ئەپچىللىك بىلەن تىقىپ، ئاندىن ئەسكى بورا بىلەن توساپ قويىدىكەن. دېرىزىسىنىڭ يېرىمى ئەينىكىدىن تارتىپ كېشىكىگىچە چۈشۈپ كېتىپتۇ. ئۆيدە ھېچقانداق ئائىلە سەرەمجانلىرى يوق ئىكەن، ئۈچ چوڭ ئادەم بىلەن بەش بالا قىستىلىشىپ ياتىدىكەن. بىگگىلبسۇاد بىرلەشمە ۋەخپە رايوننىڭ باشقا جايلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، دېنتوننى ئەڭ ناچىرى دېيىشكە بولمايدۇ.

2. بېرىك ۋىلايىتى:

بىنخېم: 1864-يىل 6-ئاي، بىر قەۋەتلىك بىر ئېغىز ئۆيدە ئەر-خوتۇن ۋە تۆت بالىسى بىللە تۇرىدىكەن. بىر قىزى ئىشلەۋاتقان يېرىدە ئىسكارلاتىنا كېسىلى بىلەن ئاغرىپ قايتىپ كەپتۇ. ئۇ قىزى ئۆلۈپتۇ. بىر بالىسىمۇ ئاغرىپ ئۆلۈپتۇ. دوختۇر خانىغا چاقىرىلىپ كەلگەندە، ئاپىسى بىلەن يەنە بىر بالىسى كېزىك بولۇپ قاپتۇ. دادىسى بىلەن يەنە بىر بالىسى ھويلىدا يېتىپتۇ. لېكىن بۇ يەردە كېسەلدىن ئايرىلىپ تۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش ناھايىتى تەس، چۈنكى بۇ بەختسىز يېزىنىڭ قىستاڭ بازىرىدا يۇقۇملۇق كېسەل بولغان ئۆيلەردىن يۇيۇش ئۈچۈن ئېلىپ چىقىلغان كىيىم-كېچەكلەر دۆۋىلىنىپ تۇراتتى. خا ئائىلىسىنىڭ ھەپتىلىك ئۆي ئىجارە ھەققى 1 شىللىڭ بولۇپ، بىر

هوجرىدا بىر جۈپ ئەر-خوتۇن ئالتە بالىسى بىلەن تۇرىدىكەن. يەنە بىر ئۆينىڭ ئىجارە ھەققى 8 پېنس (ھەپتىسىگە) بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 14 فۇت ئالتە دىيۇيم، كەڭلىكى يەتتە فۇت، ئاشخانىسىنىڭ ئېگىزلىكى ئالتە فۇت؛ ھۇجرىدا دېرىزە، مەش، ئىشىك يوق، بىر كارىدوردىن باشقا، ئۆيگە كىرىپ چىقىدىغان ھېچقانداق يول يوق، بېغىمۇ يوق. يېقىندا بۇ ئۆيدە بىر ئەر بويىغا يەتكەن ئىككى قىزى ۋە قۇرامىغا يېتىپ قالغان بىر ئوغلى بىلەن بىللە تۇرغان بولۇپ، دادىسى ئوغلى بىلەن بىر كارۋاتتا، ئىككى قىزى كارىدوردا ياتقانىكەن. ئۇلار بۇ يەردە تۇرغان مەزگىلدە، ئىككى قىزى بىردىن بالا تۇغقان، بۇلاردىن بىرى نامراتلار ھۇنەر ئۆگىنىش ئورنىدا بالىنى تۇغۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆيگە قايتىپ كەلگەنىكەن.

3. بۇككىنھام ۋىلايىتى:

1000 ئاكر يەردە 30 ئائىلىلىك ئۆي بولۇپ، تەخمىنەن 130 ـ140 ئادەم تۇرىدۇ. بربدېنگېم ۋەخپە رايونىنىڭ كۆلىمى 1000 ئاكر بولۇپ، 1851-يىلى 36 ئائىلە بويىچە 84 ئەر ۋە 54 ئايال تۇراتتى. ئەرلەر بىلەن ئاياللار ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭسىزلىقتا 1861-يىلىغا كەلگەندە ئازتولا ئۆزگىرىش بولدى، شۇ يىلى ئەرلەر 98گە، ئاياللار 87 گە يەتتى، 10 يىل ئىچىدە 14 ئەر، 33 ئايال كۆپەيدى. ھالبۇكى بىر ئائىلە كېمەيدى.

ۋىنسلوۋ: ئۆيلەرنىڭ تولىسى چىرايلىق پاسۇندا بېگىدىن سېلىنغان؛ ئۆيگە بولغان ئېھتىياج زورىيۇاتقاچقا، ئىنتايىن ناچار كېچىك ئۆيلەرگىمۇ ھەپتىسىگە 1 شىللىڭ ياكى 1 شىللىڭ 3 پېنس ئىجارە ھەققى تۆلەش كېرەك.

ۋوتىئىتون: بۇ يەردىكى زېمىنداراللار ئاھالىنىڭ كۆپىيىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپ، تەخمىنەن 20% ئۆينى چېقىۋەتكەن. بىر نامرات ئىشچى ئىش ئورنىغا بېرىش ئۈچۈن تۆت مىلچە يول يۈرىدىكەن، بىرەيلەن

ئۇنىڭغا يېقىنراق جايدىن ئۆي تاپالمىدىكەن، دەپتىكەن، ئۇ: «تاپالمىدىم، مېنىڭ ئائىلەمدەك چوڭ ئائىلىنى ئۇلار يېقىن يولتىشتىن قورقىدۇ» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

ۋىنسلوۋ يېنىدىكى تىنىكېرس ئېيتىپ: بىر ئېغىز ھۇجرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 11 فۇت، كەڭلىكى توققۇز فۇت، ئېگىزلىكى يېرى ئالتە فۇت بەش دىيۇيم، تۆت چوڭ ئادەم بىلەن بەش بالا تۇرىدۇ. يەنە بىر ھۇجرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 11 فۇت يەتتە دىيۇيم، كەڭلىكى توققۇز فۇت، ئېگىزلىكى بەش فۇت 10 دىيۇيم، ئالتە ئادەم تۇرىدۇ. بۇ ئىككى ئائىلىنىڭ ھەر بىر ئەزاسىغا توغرا كېلىدىغان بوشلۇق قاماقتا ياتقان جىنايەتچىگە توغرا كېلىدىغان بوشلۇقتىنمۇ كىچىك. ھەر بىر ئائىلىدە بىرلا ھۇجرا بار، ئارقا ئىشىكى يوق، سۇ ئىنتايىن قىس. ھەپتىلىك ئۆي ئىجارىسى 1 شىللىڭ 4 پېنستىن 2 شىللىڭغىچە. تەكشۈرۈلگەن 16 ئائىلە ئىچىدە پەقەت بىرلا ئادەم ھەپتىسىگە 10 شىللىڭ كىرىم قىلىدىكەن. مۇشۇنداق تۇرالغۇ شارائىتىدا، ھەربىر ئادەم نەپەسلىنىدىغان ھاۋا مىقدارى قىر ئۇزۇنلۇقى تۆت فۇت كېلىدىغان كۇب شەكىللىك ساندۇققا كېچىچە سولاپ قويۇلغاندا نەپەسلىنىدىغان ھاۋاغا توغرا كېلىدۇ. بىراق بۇ كونا ئۆيلەردە ھاۋا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان تەبىئي تۆشۈكچىلەر خېلى بولىدۇ.

4. كېمبرىج ۋىلايىتى:

گېمبلىنگېي بىر قانچە زېمىندارغا تەۋە. ئۇنىڭ ھەممىلا يېرىدە ۋەيرانە ئۆيلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. نۇرغۇن كىشىلەر كۆلىچىلىقنى كەسىپ قىلغان. گېمبلىنگېينىڭ ھەممە يېرىنى جانغا زامىن ھارغىنلىق قاپلىغان، ھەممىلا يېرى ئېپلاس تۇرمۇشقا ئۇمىدسىزلىك ئىچىدە باش ئەگكەن. مەركىزىي رايونىنىڭ ئۇزۇن يىللار رېمونتسىز قېلىشى ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى ئىككى چېتىدە ئاپەتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىنىڭ يىلتىزى بولۇپ قالغان، بۇ ئىككى چەتتىكى ئۆيلەر بىر-بىرلەپ ئۆرۈلۈپ

چۈشمەكتە. باشقا جايدا ئۆيى بار زېمنداراڭ بۇ نامراتلارنىڭ يىلىكىنى شورايدۇ. ئىجارە ھەققى ئىنتايىن قىممەت؛ 8-9 ئادەم بىر ھۇجرىدا قىستىلىشىپ ياتىدۇ، يەنە ئىككى جايدا ئالتە چوڭ ئادەم 1-2دىن بالىسى بىلەن كىچىككىنە بىر ئېغىز ھوجرىدا تۇرىدۇ.

5. ئېسىپكس ۋىلايىتى:

بۇ ۋىلايەتنىڭ نۇرغۇن ۋەخپە رايونىدا ئاھالە بىلەن ئۆي بىرلا ۋاقىتتا ئازايغان. لېكىن ئاز دېگەندە 22 ۋەخپە رايونىدىكى ئۆيلەرنىڭ چېقىلىشى ئاھالىنىڭ كۆپىيىشىگە توسالغۇ بولالمىغان، مۇناقىچە ئېيتقاندا، ھەممىلا يەردە يۇز بېرىۋاتقان «شەھەرگە ئاھالە كۆچۈرۈش» نامى بىلەن ئاھالىنى ھەيدەپ چىقىرىش ئەھۋالى كۆرۈلمىگەن. 3443 ئاكر كىلىدىغان فىنگرىنخو ۋەخپە رايونىدا 1851-يىلى 145 يۇرۇش ئۆي بولغان بولسا، 1861-يىلغا كەلگەندە ئاران 110 يۇرۇش ئۆي قالغان، لېكىن ئاھالە كۆچۈپ كېتىشنى خالىمغان، ھەتتا مۇشۇنداق شارائىتتا نوپۇس تېخمۇ كۆپەيگەن. رامسدىن كرېيس ۋەخپە رايونىدا 1851-يىلى 61 يۇرۇش ئۆيدە 252 ئادەم تۇرغان بولسا، 1861-يىلغا كەلگەندە 49 يۇرۇش ئۆيدە 262 ئادەم قىستىلىشىپ تۇرغان. كۆلىمى 1827 ئاكر كىلىدىغان باسلدون ۋەخپە رايونىدا 1851-يىلى 35 يۇرۇش ئۆيدە 157 ئادەم تۇرغان بولسا، 10 يىلدىن كېيىن ئاران 27 يۇرۇش ئۆيدە 180 ئادەم تۇرغان. ئومۇمىي كۆلىمى 8449 ئاكر كىلىدىغان فىنگرىنخو، جەنۇبىي فېمبىرىج، ئۇئىدفورد، باسلدون، رامسدېن كرېيس ۋەخپە رايونىدا 1851-يىلى 316 يۇرۇش ئۆيدە 1392 ئادەم تۇرغان بولسا، 1861-يىلغا كەلگەندە، ئوخشاش كۆلەمدىكى جايدا 1473 ئادەم ئاران 249 يۇرۇش ئۆيدە تۇرغان.

6. خېرېفورد ۋىلايىتى:

بۇ كىچىككىنە ۋىلايەتنىڭ «ھەيدىلىش» بالاسىغا قېلىشى ئەنگلىيىدىكى باشقا ھەر قانداق ۋىلايەتتىن ئېغىر بولدى. مېدلىدا

كىچىك ئۆيلەرگە ئادەم تىقلىپ كەتكەن، بۇنداق ئۆيلەر كۆپىنچە ئىككى ئېغىز ھۇجرىلىق بولۇپ، يېرىمىدىن كۆپرەكى ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولدۇ. ئۇلار بۇ كىچىك ئۆيلەرنى يىللىقىغا 3 فوند ستېرلىڭ ياكى 4 فوند ستېرلىڭغا ناھايىتى ئاسانلا ئىجارىگە بېرەلەيدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەپتىسىگە بېرىدىغان ئىش ھەققى ئاران 9 شىللىڭ!

7. خۇنتىنتون ۋىلايىتى:

خارتفورد ۋەخپە رايونىدا 1851-يىلى 87 يۇرۇش ئۆي بار ئىدى، ئۇزۇن ئۆتمەي كۆلىمى 1720 ئاكر كىلىدىغان بۇ رايوندا 19 يۇرۇش ئۆي چېقىۋېتىلدى؛ شۇنىڭ بىلەن ئاھالىسى ئازىيىپ، 1831-يىلى 452 نوپۇسقا، 1851-يىلى 382 نوپۇسقا، 1861-يىلى 341 نوپۇسقا چۈشۈپ قالدى. تەكشۈرۈلگەن 14 ئائىلە ئولتۇرغان ئۆينىڭ ھەممىسىنىڭ بىردىن ھۇجرىسى بار. بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر ئائىلىدە بىر جۈپ ئەرخوتۇن، قۇرامغا يەتكەن ئوچ ئوغلى، بويىغا يەتكەن بىر قىزى، يەنە تۆت كىچىك بالىسى بولۇپ، 10 ئادەم تۇرىدۇ؛ يەنە بىر ئۆيدە ئوچ چوڭ كىشى، ئالتە بالا تۇرىدۇ. سەككىز ئادەم تۇرىدىغان بىر ئۆينىڭ ئۇزۇنلۇقى 12 فۇت 10 دىيۇيم، كەڭلىكى 12 فۇت ئىككى دىيۇيم، ئېگىزلىكى ئالتە فۇت توققۇز دىيۇيم كىلىدۇ؛ ئۆينىڭ بۆرتىپ چىققان قىسملىرىنى ھېسابلىغان تەقدىردىمۇ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەربىر ئادەمگە توغرا كىلىدىغان بوشلۇق 130 كۇپ فۇتقا يېتىدۇ. بۇ 14 ھۇجرىدا جەمئىي 34 چوڭ ئادەم بىلەن 33 بالا تۇرىدۇ. بۇ ئۆيلەرنىڭ تۆت ئەتراپىدا باغ كەمدىن كەم ئۇچرايدۇ، لېكىن بۇ ئۆيلەردە تۇرغۇچىلار ھەر بىر رۇد (تۆتتىن بىر ئاكر) يەرنى 10 ياكى 12 شىللىڭدىن ھەق تۆلەپ ئىجارىگە ئالسا بولىدۇ. بۇ يەرلەر ئۆيدىن ناھايىتى يىراقتا. ئۆينىڭ ھاجەتخانىسى يوق. ئائىلە ئەزالىرى يا بولمسا نائىلاج ئىجارىگە ئالغان يەرلىرىگە بېرىپ ھاجەت قىلىدۇ، يا بولمسا بۇ

يەردە كۆرۈلگەنگە ئوخشاش بۇنى ئېغىزدىن چىقىرىشقىمۇ ئويلىمىز ـ ئىشكاپنىڭ تارتمىسغىلا ھاجەت قىلىپ، توشقاندىن كېيىن، لازىملىق يەرگە ئاپىرىپ تۆكۈۋېتىدۇ. ياپونىيىدە تۇرمۇش شارائىتى بۇنىڭدىن كۆپ پاكىز.

8. لىنكولن ۋىلايىتى:

لاكتوفت: رايت ئائىلىسىدە بىر ئەر، ئۇنىڭ ئايالى، قېينانىسى ۋە بەش بالىسى بار. بۇ ئۆيگە كىرگەن ھامان ئاشخانا، يەنە بىر كىچىك تازىلىق ئۆيى بار، ئاشخانىنىڭ ئوستى ھوجرا. ئاشخانا بىلەن ھوجرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12 فوت ئىككى دىيۇيم، كەڭلىكى توققۇز فوت بەش دىيۇيم. ئۆينىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 21 فوت ئوچ دىيۇيم، كەڭلىكى توققۇز فوت بەش دىيۇيم. كىچىك بالىخانا ھوجرا بولۇپ، تۆت تېمى مۇنارغا ئوخشاش ئوست تەرىپى قورۇلۇپ باردۇ، دېرىزىسى ئودۇلغا قارايدۇ. ئۇ بۇ ئۆينىڭ نېمىسگە قىزىققان؟ باغ ناھايىتى كىچىك. ئىجارە ھەققى ئەرزانمۇ؟ ئىجارە ھەققى ناھايىتى قىممەت، ھەپتىلىك ئىجارە ھەققى 1 شىللىڭ 3 پېنس. خىزمەت ئورنىغا يېقىن بولغاچقىغۇ؟ ياق، خىزمەت ئورنىغا ئالتە مىل كېلىدۇ، ئۇ ھەر كۈنى 12 مىل يول يۈرۈپ ئىشقا بېرىپ كېلىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئۆيدە تۇرۇشىدىكى سەۋەب بۇ ئۆي ئىجارىگە بېرىلەتتى، يەنە كېلىپ ئۆينىڭ قەيەردە بولۇشى، ئىجارىسىنىڭ قانچىلىك قىممەت بولۇشى، ئۆينىڭ ياخشى ـ ناچار بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ ئىشىكىبوسۇغىسى ئايرىم ئۆي تاپماقچى ئىدى. تۆۋەندىكىسى لاكتوفت ۋەخپە رايونىدىكى 12 ئائىلىنىڭ ستاتىستىكا ماتېرىيالى، ھەربىر ئائىلە ئۆينىڭ بىردىنلا ھوجرىسى بار، جەمئىي 38 چوڭ ئادەم ۋە 36 بالا تۇرىدۇ.

لاكتوفتنىكى 12 يۇرۇش ئۆي

ئۆي سانى	ھوجرا	چوڭلار	باللار	ئومۇمىي ئادەم	ئۆي سانى	ھوجرا	چوڭلار	باللار	ئومۇمىي ئادەم
1	1	3	5	8	1	1	3	3	6
1	1	4	3	7	1	1	3	2	5
1	1	4	4	8	1	1	2	0	2
1	1	5	4	9	1	1	2	3	5
1	1	2	2	4	1	1	3	3	6
1	1	5	3	8	1	1	2	4	6

9. كېنت ۋىلايىتى:

كېننىنتوندا 1859-يىلى تۇرالغۇ قىستا ـ قىستاڭچىلىقى ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتكەندى، شۇ چاغدا بوغما كېسىلى تارقالغان بولۇپ، ۋەخپە رايوننىڭ دوختۇرى ئاھالە ئىچىدىكى بىر قەدەر نامراتلارنىڭ ئەھۋالىنى بىر قېتىم رەسمىي تەكشۈرگەن. ئۇ ناھايىتى زور ئەمگەك كۈچى تەلەپ قىلىدىغان بۇ جايدا نۇرغۇن ئۆيلەرنىڭ چېقىلغانلىقىنى، ئورنىغا يېڭى ئۆي سېلىنمىغانلىقىنى بايقىغان. بۇ رايوندىكى قەپەز دەپ ئاتالغان تۆت يۇرۇش ئۆينىڭ ھەربىرىدە تۆتتىن خانىسى بار، چوڭ-كىچىكلىكى تۆۋەندىكىچە:

ئاشخانا··· توققۇز فوت بەش دىيۇيم × سەككىز فوت 11 دىيۇيم × ئالتە فوت ئالتە دىيۇيم
تازىلىق ئۆيى··· سەككىز فوت ئالتە دىيۇيم × تۆت فوت ئالتە دىيۇيم × ئالتە قوت ئالتە دىيۇيم
ھوجرا···سەككىز قوت بەش دىيۇيم × بەش فوت 10 دىيۇيم × ئالتە فوت ئوچ دىيۇيم
ھوجرا···سەككىز فوت ئوچ دىيۇيم × سەككىز فوت تۆت دىيۇيم × ئالتە فوت ئوچ دىيۇيم

10. شىمالىي ئامېتون ۋىلايىتى:

بريكسۋورت، پىتسفورت، فلوۋر: بۇ ئوچ يېزىدا قىش كىرگەن

ھامان 20–30 ئادەم ئىش تاپالمىغانلىقتىن كوچىدا سەرسان بولۇپ يۈرىدۇ. ئىجارىكەش دېھقانلار تېرىغان دانلىق زىرائەت ۋە يىلتىز مېۋىلىك زىرائەتلەرنى كۆپىنچە دېگەندەك پەرۋىش قىلالمىغاچقا، زېمندارلار ئىجارىگە بېرىلمىدىغان بارلىق يېرىنى بىرلەشتۈرۈپ چوڭراق 2–3 پارچىلا يەر قىلىۋېلىشنى مۇۋاپىق تاپقان. بۇنىڭ بىلەن ئىشسىزلىق كېلىپ چىققان. ئېرىقنىڭ بۇ تەرىپىدىكى يەرلەر تېرىلماي ياتىدۇ، يەنە بىر تەرىپىدە خورلانغان ئىشچىلار بۇ يەرلەرگە تەلمۈرۈپ باقىدۇ. ئىشچىلار يازدا جېنىنى ئايىماي ئىشلىسىمۇ، قىشتا ئاچ-زارلىقتا قالىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆز سۆزى بويىچە:

«the parson and gentlefolks seem frit to death at them»

(168a) دېيىشىنىڭ ئەجەبلەنگۈدەك ھېچقانداق يېرى يوق.

فلوۋردا ئىنتايىن تار بىر ھۇجرىدا بىر جۈپ ئەر-خوتۇن تۆت-بەش ياكى ئالتە بالىسى بىلەن، ياكى ئۈچ چوڭ كىشى بىلەن بەش بالا، ۋە ياكى بىر جۈپ ئەر-خوتۇن بىلەن بوۋىسى، سكارلاتتىنا كېسىلى بىلەن ئاغرىغان ئالتە بالىسى بىلەن تۇرىدىغان ئائىلىلەردىن بىر قانچىنى مىسال كەلتۈرگىلى بولىدۇ. ئىككىدىن ھۇجرىسى بار ئىككى ئۆيدە ئىككى ئائىلە كىشىلىرى بولۇپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا سەككىز ۋە توققۇز چوڭ كىشى تۇرىدۇ.

11. ۋىلىت ۋىلايىتى:

سترېنتتون: تەكشۈرۈلگەن 31 ئائىلە ئىچىدە سەككىزىنىڭ بىرلا ھۇجرىسى بار. بۇ ۋەخپە رايوننىڭ پېنخىل دېگەن يېرىدە بىر ئۆينىڭ ھەپتىلىك ئىجارىسى 1 شىللىڭ 3 پېنس بولۇپ، تۆت چوڭ كىشى بىلەن تۆت بالا تۇرىدۇ، تېمى ھەر ھالدا ياخشى بولغاندىن سىرت، يېرىك تاش ياتقۇزۇلغان ئۆي تېگىدىن تارتىپ چېرىپ كەتكەن پاخال

(168a) «باستېرلار بىلەن ئاقسۆڭەكلەر تىلىنى بىر قىلىۋېلىپ بىزنى قىيناپ ئۆلتۈرىدىغان ئوخشايدۇ».

ئۆگزىسىگىچە بىرمۇ ياخشى يەرنى تاپقىلى بولمايدۇ.

12. ۋۇستېر ۋىلايىتى:

بۇ يەردە ئۆي چېقىش ئەھۋالى ئانچە ئېغىر ئەمەس، لېكىن 1851-يىلدىن 1861-يىلغىچە ھەر بىر يۈرۈش ئۆي سىغدۇرالايدىغان ئادەم ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.2 ئادەمدىن 4.6 ئادەمگە كۆپەيگەن.

باردسي: بۇ يەردە نۇرغۇن كىچىك ئۆي ۋە باغلار بار. بەزى ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى بۇ ئۆيلەر «چوڭ بىر ئاپەت، چۈنكى ئۇلار نامراتلارنى ئۆزىگە تارتىدۇ» دەيدۇ. بىر مۆتىۋەر مۇنداق دەيدۇ:

«نامراتلار بۇنىڭدىن ھېچقانداق نەپ ئالالمايدۇ؛ كىچىك ئۆيدىن يەنە 500 يۈرۈش سېلىنسىمۇ، بولكىغا ئوخشاش شۇئان تالاش-تارتىشتا تۈگەيدۇ؛ ئەمەلىيەتتە، قانچە كۆپ سېلىنغانسېرى، ئېھتىياجمۇ شۇنچە ئېشىپ باردۇ»—

ئۇنىڭچە بولغاندا ئۆيلەر مۇشۇ ئۆيلەردە ئولتۇرىدىغانلارنى كۆپەيتسە، بۇ ئۆيدە ئولتۇرىدىغانلار تەبىئەت قانۇنىيىتى بويىچە «ئۆي»گە ېسىم پەيدا قىلىدىكەن. دوختۇر خانتېر بۇ قاراشقا جاۋاب بەرگەندە مۇنداق كۆرسەتتى:

«لېكىن بۇ نامراتلار مۇقەررەر مەلۇم بىر يەردىن كېلىدۇ. دېمەك باردسىدا قۇتقۇزۇشقا ئوخشايدىغان ئالاھىدە جەلپ قىلىدىغان كۈچ بولمىسا، ئۇنداقتا تېخمۇ مۇۋاپىق كەلمەيدىغان يەنە بىر يەردە ئۇلارنى مۇشۇ يەرگە ھەيدەپ كېلىۋاتقان مەلۇم بىر خىل يەكلەش كۈچىنىڭ بولۇشى مۇقەررەر. ھەر بىر ئادەم ئۆزى ئەمگەك قىلىۋاتقان جايىنىڭ ئەتراپىدىن بىرەر كىچىك ئۆي ياكى بىرەر پارچە يەر تاپالسا، شۇبھىسىزكى، ئۇ شۇ يەردە تۇرۇشقا رازىكى، باردسىغا كۆچۈپ كەلمەيتتى، چۈنكى ئۇ يەردە كىچىككىنە بىر پارچە يەرنىڭ ئىجارە ھەققى دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسىگە تۆلەيدىغان ئىجارە ھەققىدىن بىر ھەسسە يۇقىرى.»

ئاھالىنىڭ شەھەرلەرگە ئۆزلۈكسىز ئېقىشى، يېزا ئاھالىسىنىڭ ئىجارە

يەرلەرنىڭ مەركەزلىشىشى، تېرىلغۇ يەرنىڭ چارۋىچىلىق مەيدانىغا ئۆزگىرىشى، ماشىنىنىڭ ئىشلىتىلىشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇزلۇكسىز «ئوشۇقچە» بولۇپ قېلىشى، كىچىك ئۆيلەرنىڭ چېقىلىشى سەۋەبلىك يېزا ئاھالىسىنىڭ ئۇزلۇكسىز ھەيدىلىپ چىقىشىغا ئوخشاش ئەھۋاللار تەڭ يۈز بېرىپ تۇرماقتا. بىر رايوننىڭ ئاھالىسى قانچىكى ئاز بولسا، شۇ يەردىكى «نىسپىي ئوشۇق ئاھالە» شۇنچە كۆپ بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ۋاستىسىگە بولغان بېسىمىمۇ شۇنچە زورىيىدۇ، تۇرالغۇ ئۆيگە نىسبەتەن يېزا ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق ئوشۇقچىلىقىمۇ شۇنچە زورىيىدۇ، نەتىجىدە يېزىلاردىكى مەھەللىۋى ئاھالە ئوشۇقچىلىقى، شۇنىڭدەك يۇقۇملۇق كېسەل تارقىلىشىغا ئەڭ ئوڭاي سەۋەبچى بولىدىغان ئاھالە زىچلىقى ئەھۋالى شۇنچە ئېغىرلىشىدۇ. تارقاق يېزىلار ۋە كىچىك شەھەرلەردە كىشىلەرنىڭ تىقىلىپ كېتىشى كىشىلەرنىڭ يەردىن مەجبۇرىي ھەيدىلىشىگە ماسلاشقان بولىدۇ. يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ئۇزلۇكسىز ئازىيىۋاتقان، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىۋاتقان مەھسۇلات ئۇزلۇكسىز كۆپىيىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۇزلۇكسىز «ئوشۇقچە» بولۇپ قالىدۇ، مانا بۇ ئۇلارنىڭ قوتقۇزۇشقا موھتاج نامراتلاردىن بولۇپ قېلىۋاتقانلىقىنىڭ بۆشۈكى. ئۇلارنىڭ قوتقۇزۇشقا موھتاج نامراتلاردىن بولۇپ قالىدىغانلىقى ئۇلارنىڭ قوغلاپ چىقىرىلىدىغانلىقىنىڭ سەۋەبى، شۇنداقلا تۇرالغۇ شارائىتىنىڭ ناچار بولۇشىنىڭ ئاساسلىق مەنبەيى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇرالغۇ شارائىتىنىڭ ناچار بولۇشى ئۇلارنى ئەڭ ئاخىرقى قارشىلىق كۆرسىتىش ئىقتىدارىدىنمۇ مەھرۇم قېلىپ، زېمىندار(169) ۋە ئىجارىكەش دېھقانچىلىق

(169) «يانچىنىك① تۆغما كەسپى ھەتتا ئۇنىڭ ئورنى قەدىرلىنىدۇ. ئۇ قۇل ئەمەس، بەلكى ئەركىنلىك جەڭچىسى، شۇڭا ئۇنىڭ زېمىندار تەمىنلىگەن ئۇيۇشۇچاقلىق كىشىگە مۇناسىپ ئۆيگە

① مۇشۇ 747-751-بېتىگە قارالسۇن. ــ تۈزگۈچىدىن

مەيدانى ئىگىسىنىڭ ھەققىي قۇلىغا ئايلاندۇرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئەڭ تۆۋەن ئىش ھەققى ئېلىش ئۇلار ئۈچۈن ھەقلىق ئىش بولۇپ قالىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، يېزىلاردا «نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقى» دائىم كۆرۈلسىمۇ، لېكىن بىرلا ۋاقىتتا ئادەم يېتىشمەيۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاھالىسى زىيادە تېز ئېقىپ كېتىۋاتقان شەھەرلەر، كانلار، تۆمۈرىيول ئىش ئورۇنلىرىغا ئوخشاش جايلاردا قىسمەن دائىرىلىك كۆرۈلۈپلا قالماستىن، بەلكى يىغىم مەزگىلى، شۇنىڭدەك ئەتىياز، ياز پەسلىرىدە، ئەنگلىيىنىڭ ئىنچىكىلەشكەن، تۇجۇپىلەشكەن يېزا ئىگىلىكى نورمىدىن ئارتۇق ئەمگەك كۈچىگە موھتاج بولىدىغان نۇرغۇن چاغلاردا ھەممىلا جايدا كۆرۈلىدۇ. تېرىقچىلىقنىڭ ئوتتۇرىچە ئېھتىياجىدىن ئېيتقاندا، يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ھامان زىيادە كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئالاھىدە ياكى ۋاقتىلىق ئېھتىياجدىن ئېيتقاندا ئومۇمىي سانى بەك ئاز. (170) شۇڭا، ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ھۆججەتلىرىدە ئوخشاش بىر رايوندا

ئېرىشىشى ھەقلىق، چۈنكى دۆلەت ئەسكەرلەردىن قانداق مەجبۇرىي ئەمگەك قىلىشنى تەلەپ قىلسا، زېمىندارمۇ ئۇنىڭدىن مەجبۇرىي ئەمگەك قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇ ئۆز ئەمگىكىگە ئەسكەرنىڭ ئەمگىكىگە ئوخشاش بازار باھاسىدا ھەق ئالالمايدۇ. ئومۇ ئەسكەرگە ئوخشاش كىچىك-نادان، ئۆز ھۈنىرىنى ۋە ئۆز يۇرتىنى بىلىدىغان چېغىدىلا تۇتۇپ كېتىلگەن. ئەسكەرنىڭ چاقىرىقتا بىنائەن ئەسكەر بولۇشى ھەمدە ھەربىي قانۇنغا رىئايە قىلىشى شەرت بولغىنىدەك، ئومۇ بالدۇر توي قىلىشى ۋە ئۆي-ئوچاقلىق بولۇشنىڭ تۈرلۈك قانۇنلىرىغا رىئايە قىلىشى شەرت.» (دوختۇر خانتېرنىڭ دوكلاتى «ئاممۇۋى سەھىيە. 7-نومۇرلۇق دوكلات. 1864-يىل» 132-بەت) بۇنىڭدىن مۇستەسنا ھالدا، بەزىدە كۆڭلى يۇمشاق زېمىندارلار ئۆزلىرى بىر قوللۇق پەيدا قىلغان بۇ خىلۇەت مەنزىرىدىن ئەپسۇسلىنىدۇ. مەسىلەن، گراف لېستېر خەق خولكگېم قەلئەسىنىڭ پۈتۈش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇنى تەبرىكلىگەندە: «بىر ئادەمنىڭ ئۆز زېمىنىدا تەنھا ياشىشى ئىنتايىن بۇرۇختۇم ئىش ئىكەن. تۆت ئەتراپىمغا باقسام، ئۆزۈمنىڭ ئۆيىدىن باشقا ئۆينى كۆرەلمەيمەن، مەن گىگانت قەلئەدىكى گىگانت ئادەم بولۇپ، قولۇم-قوشنىلىرىمنى يالماپ تۇگەتتىم.» دېگەن.

(170) يېقىنقى نەچچە ئون يىلدىن بۇيان، كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە سىڭىپ كىرىشى ۋە «ئوشۇقچە» يېزا ئاھالىسىنىڭ شەھەرلەرگە ھەيدىلىشىگە ئەگىشىپ، فرانسىيەدىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار كۆرۈلدى. «ئوشۇقچە» ئاھالىنىڭ مەنبەسى بولغان بۇ يەردە تۇرالغۇ

بىرلا ۋاقىتتا ھەم ئەمگەك كۈچى يېتىشمىدى ھەم ئەمگەك كۈچى ئوشۇقچىلىقى كۆرۈلدى، دەيدىغان بىر-بىرىگە زىددىيەتلىك ۋايىساشلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ۋاقىتلىق ياكى دائىرىلىك ئەمگەك كۈچى يېتىشمەسلىكى ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈشكە سەۋەب بولالمايدۇ، پەقەت ئاياللار ۋە باللارنىمۇ ئېتىز-ئېرىق ئىشلىرىغا قاتنىشىشقا مەجبۇر قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئىشچىلارنىڭ يېشى ئۇزلۇكسىز تۆۋەنلەيدۇ. ئاياللار بىلەن باللار كۆپلەپ ئىشلىتىلگەن ھامان، بۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە بىر يېڭى ۋاستىگە ئايلىنىدۇ، يېزا ئىگىلىكىدە ئەر ئىشچىلار ئوشۇقچىلىقى كېلىپ چىقىپ، ئۇلارنىڭ ئىش ھەققىنىڭ تۆۋەنلىشىگە سەۋەب بولىدۇ. بۇنداق يامان سۈپەتلىك ئايلىنىشنىڭ ئاجايىپ نەتىجىلىرىدىن بىرى ئاتالمىش كەسىپ گۇرۇھى تۇزۇمىدۇر،① بۇ تۇزۇم ئەنگلىيىنىڭ شەرقىي رايونلىرىدا ئەۋج ئالماقتا. تۆۋەندە بۇ تۇزۇم ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمەن.(171)

شارائىتى ۋە باشقا شارائىتلارمۇ ناچارلاشتى. ئۇششاق يەر مۇلۈكچىلىكى پەيدا قىلغان ھەققىي «دېھقانچىلىق پرولېتارىياتى» توغرىسىدا، ئالدىدا نەقىل كەلتۈرگەن كولىننىڭ «سىياسىي ئىقتىساد»② ۋە كارل ماركسنىڭ «لۇئى بونىاپارتنىڭ ئاينىڭ 18 ئون سەككىزى» (1869-يىل ھامبورگ 2 -نەشرى 88-بەت ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەتلەر[452])گە قارالسۇن. 1846-يىلى فرانسىيىدە شەھەر ئاھالىسى 24.42%نى، يېزا ئاھالىسى 75.58%نى ئىگىلەيتتى؛ 1861-يىلغا كەلگەندە شەھەر ئاھالىسى 28.86%نى، يېزا ئاھالىسى 71.14%نى ئىگىلىدى. يېقىنقى بەش يىلدىن بۇيان، يېزا ئاھالىسى ئىگىلىگەن نىسبەت زور دەرىجىدە ئازىيىپ كەتتى. 1846-يىللا پېپر دېۋىپون ئۆزىنىڭ «ئىشچىلار ناخشىسى» دېگەن شېئىرىدا:

«ئۇستى-بېشىمىز كۆلاھۇجەندە، ياتار يېرىمىز ۋەيرانە كۆلبە،
لەمپە ئاستىدىن، ئەخلەت تۆۋىدىن ئىزدەيمىز ماكان،
مۇشۇك يالىلاق، ئوغرى-يانچۇقچى
بولار بىزگە ھەمراھ، قارالسۇ تۇنده.» دەپ يازغان.

(171) بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ 1867-يىل 3-ئاينىڭ ئاخىرى ئېلان

① مۇشۇ تومنىڭ 1135-بېتىگە قارالسۇن ـــ تۆزگۈچىدىن
② مۇشۇ تومنىڭ 750-بېتىگە قارالسۇن ـــ تۆزگۈچىدىن

كەسىپ گۇرۇھى تۇزۇمى لىنكولن، خۇنتىنگتون، كېمبرىج، نورفولك، سۇففولك ۋە نوتتىنھام قاتارلىق ئېلايەتلەرگە خاس تۇزۇم بولۇپ، ئۇلارغا قوشنا بولغان شىمالىي ئامېتون، بېدفورد ۋە روتلاند ئېلايەتلىرىنىڭ ئايرىم يەرلىرىدىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئەمدى لىنكولن ئېلايىتىنى مىسال ئالايلى. بۇ ئېلايەتنىڭ خېلى زور قىسمى يېڭى ئېچىلغان يەر بولۇپ، ئىلگىرى ساسلىق ياكى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان شەرقىي قىسمىدىكى باشقا ئېلايەتلەرنىڭ بەزى جايلىرىدەك يېڭى ئۆزلەشتۈرۈلگەن دېڭىز ئورنى ئىدى. پار ماشىنىسى زەي تارتىش جەھەتتە مۆجىزە يارىتتى. ئىلگىرىكى ساسلىق ۋە قۇملۇق يەرلەر ئەمدى مۇنبەت ئاشلىق كانىغا ئايلىنىپ، ئەڭ يۇقىرى ھەقتە ئىجارىگە بەرگىلى بولىدىغان بولدى. ئېكسخولم ئارىلى ۋە تېرىت دەريا‌سى بويىدىكى باشقا ۋەخپە رايونلاردىكى ئىشچىلار ئاچقان يەرلەرمۇ شۇنداق. يېڭى ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانلىرى بارلىققا كەلگىنى بىلەن، بۇنىڭغا لايىق يېڭى ئۆيلەر سېلىنماستىن، كونا ئۆيلەرمۇ چېقىلۇېتىلدى، ئەمگەكچىلەر بىر قانچە مىل يىراقلىقتىكى، ئېدىرلىقلار ئارىسىدىكى ئەگرى-بۇگرى يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى ئوچۇق يېزىلاردىن كېلىپ ئىشلىدى. ئىلگىرى ئاھالە ئۇزاققا سوزۇلغان قىشلىق تاشقىندىن ساقلىنىش ئۈچۈنلا شۇ يەردە تۇرۇپ قالغانىدى. 400-1000 ئاكر كېلىدىغان ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا بىر قىسىم ئىشچىلار ئۇزۇن مۇددەت تۇرىدۇ (ئۇلارنى شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئىشچىلار دەپ ئاتايدۇ)، ئۇلار مەخسۇس ئات كۈچى بىلەن ئىشلىنىدىغان دائىملىق ئېغىر دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى قىلىدۇ. ھەر 100 ئاكر (1 ئاكر=40.49 مو ياكى 1.584 پروسسىيە موسى) يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بىر

قىلىنغان 6-نومۇرلۇق دوكلات يەنى ئاخىرقى دوكلاتىدا دېھقانچىلىقتىكى كەسىپ گۇرۇھى مەخسۇس تىلغا ئېلىنغان.

يۇرۇشتىنمۇ ئۆي توغرا كەلمەيدۇ. مەسىلەن، ساسلىق يېرىنى ئىجارىگە تېرىتىدىغان بىر ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى بىلا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتىغا:

«مېنىڭ ئىجارە يېرىم 3200 ئاكر كېلىدۇ، ھەممىسى تېرىلغۇ يەر. يېرىمدە ئۆي يوق. ھازىر مەندە بىر ئىشچى تۇرۇۋاتىدۇ. ئېتىمنى باقىدىغان تۆت ئىشچى بار، دېھقانچىلىق مەيدانى يېنىدىكى يېزىدا تۇرىدۇ. كۆپ ئىشچى تەلەپ قىلىدىغان يېنىك ئىشلارنى كەسىپ گۇرۇھلىرىغا قىلدۇرىمەن».

دەيدۇ.(172)

ئېتىزلىقتا ياۋا ئوتلارنى ئوتاش، يەرنى يۇمشىتىش، ئوغۇتلاش، شېغىل تاشلارنى تېرىپ تاشلاشقا ئوخشاش نۇرغۇن يېنىك ئىشلار بار. بۇنداق ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ئوچۇق يېزىلارىدىكى كەسىپ گۇرۇھلىرى يەنى بىر توپ تەشكىللەنگەن كىشىلەر قىلىدۇ.

ھەربىر كەسىپ گۇرۇھى 10دىن 40 ياكى 50كىچە ئادەمدىن تەشكىللىنىدۇ، ئايالىلار، ياش-ئۆسمۈر قىز-ئوغۇللار (13-18 ياشلاردا، لېكىن ئۆسمۈرلەرنىڭ كۆپىنچىسى 13 ياشقا كىرگەندىن كېيىنلا گۇرۇھتىن چىقىپ كېتىدۇ) ۋە ئوغۇل-قىز بالىلار (6-13 ياشلاردا) بار. گۇرۇھقا شۇ گۇرۇھنىڭ باشلىقى باشچىلىق قىلىدۇ، ئۇ ئادەتتىكى يېزا ئىشچىسى، بۇنداقلارنىڭ كۆپىنچىسى ئاتالمىش ئەسكى، تېجىمەل، بەڭگاش، ھاراقكەش بولسىمۇ، لېكىن بەلگىلىك غەيرىتى ۋە ئىقتىدارى بار. ئۇ ئادەملەرنى توپلايدۇ، كىشىلەر ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسىنىڭ قوماندانلىقىدا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ قوماندانلىقىدا ئىشلەيدۇ. ئۇ كۆپىنچە ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسىدىن دېھقانچىلىق ئىشىنى ھۆددىگە ئالىدۇ، ئۇنىڭ كىرىمى ئوتتۇرىچە ھېسابلىغاندا بىر

(172) «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 6-نومۇرلۇق دوكلات»، گۇۋاھلىق سۆز 37-بەت 173-نومۇرلۇق

ئادەتتىكى يېزا ئىگىلىك ئىشچىسىنىڭكىدىن ئانچە كۆپ بولمايدۇ(173)، بۇ كىرىم ئۇنىڭ قانچىلىك ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئەڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئادەملىرىنى ئەڭ كۆپ ئەمگەك قىلدۇرۇشىغا باغلىق. ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى ئايالار ئەرلەرنىڭ دىكتاتورىسى ئاستىدىلا ناھايىتى ياخشى ئىشلەيدىغانلىقىنى بايقىغان، خۇددى فۇرېي ھېس قىلغىنىدەك، ئايالار بىلەن بالىلار ئىشقا كىرىشسە پۈتۈن كۈچىنى ئايمايدىكەن، لېكىن قۇرامىغا يەتكەن ئەرلەر ناھايىتى مۇغەمبەر بولۇپ، ھامان ئىمكانقەدەر ئۆز كۈچىنى ئايايدىكەن. گۇرۇھ بېشى ئادەملىرىنى باشلاپ بىر ئېكىنزارلىقتىن يەنە بىر ئېكىنزارلىققا يۆتكىلىپ تۇرىدۇ، بىر يىلدا ئۆز گۇرۇھتىكىلىرى بىلەن 6-8 ئاي ئىشلەيدۇ. شۇڭا، ئىشچىلارنىڭ ئائىلىسى ئوچۇن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ قولىدا ئىشلەش بالىلارنى ئاندىساندا ئىشلىتىدىغان ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ قولىدا ئىشلىگەندىن كۆپ پايدىلىق ۋە ئىشەنچلىك. بۇ ھال گۇرۇھ بېشىنىڭ ئوچۇق يېزىلارىدىكى تەسىرىنى شۇنداق كۈچەيتتىكى، بالىلارنىڭ تەڭدىن تولىسى ئۇنىڭ تونۇشتۇرۇشى ئارقىسىدىلا ئىش تاپالايدۇ. كەسىپ گۇرۇھلىرىدىن بەزى بالىلارنى سىرتقا ئىجارىگە بېرىش ئۇنىڭ قوشۇمچە كەسپى بولۇپ قالغانىدى.

بۇنداق تۇزۇمنىڭ «قاراڭغۇ تەرىپى» شۇكى، بالىلار ۋە ياش-ئۆسمۈرلەر زىيادە ئېغىر ئەمگەك قىلاتتى، ئۇلار ھەر كۈنى بەش، ئالتە مىل، بەزىدە ھەتتا يەتتە مىل يىراقلىقتىكى ئېكىنزارلىققا پىيادە بېرىپ-كېلىپ ئىشلەيتتى، ئاخىرىدا «كەسىپ گۇرۇھى» ئىچىدە يۇرۇپ ئەخلاقى بۇزۇلۇپ كېتەتتى. گۇرۇھ بېشى گەرچە(بەزى يەرلەردە ئۇلار «مال ھەيدىگۈچى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تاياق تۇتۇپ يۇرسىمۇ، لېكىن

(173) لېكىن بەزى گۇرۇھ بېشى 500 ئاكر يەرگە ئىگە ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسىگە، يەنە بەزىلىرى قاتار كەتكەن ئۆيلەرنىڭ ئىگىسىگە ئايلانغان.

خەقنى بەك دۇمبالاپ كەتمەيدۇ، كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭدىن خورلانغانلىقى توغرىسىدىكى شىكايەتلىرى كەمدىن كەم ئاڭلىنىدۇ. ئۇ بىر دېموكراتىك پادىشاھ، ياكى خامپلىدىكى چاشقان تۇتقۇچىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئادەم. شۇڭا ئۇنىڭ ئۆز پۇقرالىرى ئارىسىدا نوپۇزىنى تىكلىشگە توغرا كېلىدۇ، ئۇ ئۆز ھىماتىدا دەۋران سۈرۈۋاتقان سىگانلارچە تۈرمۇشى ئارقىلىق ئۆز پۇقرالىرىنى جەلپ قىلىدۇ. قوپال بىشەملىك، ھاياسىزلىق ۋە ئۆرپ-ئادەتنى بۇزىدىغان ئۇچىغا چىققان پەسكەشلىك كەسىپ گۈرۈھىدا غايەت زور سېھرىي كۈچكە ئىگە. گۈرۈھ بېشى دائىم قاۋاقخانىلاردا چۆنتىكى قۇرۇغدالغىچە ئىچىپ، غەرق مەست قايتىدۇ، چەبدەس ئىككى خوتۇن ئۇنى قولتۇقلۇپلىپ، سەپنىڭ ئالدىدا ماڭسا، باللار ۋە ياشلار قالايمىقان توۋلاپ، كىنايىلىك ناخشىلارنى ئېيتىپ ئارقىسىدىن ماڭىدۇ. ئۆيگە قايتىش يولىدا بولىدىغان فۇرىيې ئېيتقان «ئەر-ئايالغا ئاشكارا ئىشلار»[453] ئادەتتىكىدەكلا ئىش. 13-14 ياشلىق قىزلار ئۆزلىرى بىلەن تەڭتۇش ئوغۇل ھەمراھلىرىدىن ھامىلدار بولۇپ قالىدىغان ئىشلار بولۇپ تۇرىدۇ. كەسىپ گۈرۈھىدىكىلەر تۇرىدىغان ئوچۇق يېزا سودوم بىلەن گوموررووغا ئايلىنىدۇ[454] (174)، بۇ يەردە نىكاھسىز تۇغۇلغان باللار پادىشاھلىقنىڭ باشقا جايلىرىدىكىدىن بىر ھەسسە كۆپ. بۇنداق مۇھىتتا يېتىلگەن قىزلار ياتلىق بولغاندىن كېيىن ئەخلاقتا بۇزۇلۇپ قانداق بولىدىغانلىقىنى باشتا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق.① ئۇلاردىن تۇغۇلغان باللار ئەيىبۇن كاساپىتى بىلەن تۇگىشىپ كەتمىگەن تەقدىردىمۇ، كەسىپ گۈرۈھلىرىنىڭ خۇدا بەرگەن ئەسكەرلىرى بولۇپ قالىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىز كەسىپ گۈرۈھلىرىنىڭ تېپىك شەكلى،

(174) «لېيۇدفورد ۋىلايىتىدىكى قىزلارنىڭ تەڭ يېرىمىنى كەسىپ گۈرۈھى تۇزۇمى ۋەيران قىلىۋەتكەن». («بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 6-نومۇرلۇق دوكلات»، قوشۇمچە 6-بەت 32-نومۇرلۇق)

① مۇشۇ تومنىڭ 750-بېتىگە قارالسۇن. ــ تۇزگۇچىدىن

بۇنداق كەسىپ گۈرۈھلىرى ئاشكارا، ئاممىۋى ياكى كۆچمەن كەسىپ گۈرۈھلىرى ئاتىلىدۇ. ئۇندىن باشقا خۇسۇسىي كەسىپ گۈرۈھلىرىمۇ بار. خۇسۇسىي كەسىپ گۈرۈھلىرىنىڭ تەشكىللىنىشى ئادەتتىكى كەسىپ گۈرۈھلىرىغا ئوخشاش بولسىمۇ، ئادەم سانى ئازراق بولىدۇ، بۇ گۈرۈھتىكىلەر گۈرۈھ بېشىنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىمەي، بەلكى، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىمۇ قانداق ئىشلىتىشنى بىلىپ بولالمايدىغان قېرى ياللانما دېھقانىنىڭ قولىدا ئىشلەيدۇ. بۇ يەردە سىگانلارچە چېچىلاڭغۇ تۇرمۇش بولمايدۇ، لېكىن تۇرلۇك گۇۋاھلىق سۆزلىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، باللارنىڭ ئىش ھەققى ۋە تەمىناتى ناھايىتى ناچار ئىكەن.

يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان ئۇزلۇكسىز كېڭىيۋاتقان كەسىپ گۈرۈھى تۇزۇمى(175) ئەلۋەتتە گۈرۈھ بېشىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئەمەس. ئۇ ئىجارىكەش چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى (176) ياكى زېمىندارلار(177)نى بېيىتىش مەقسىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۆز ئەمگەكچىلىرىنى نورمال سەۋىيىدىن زور دەرىجىدە

(175) «يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ تۇزۇم ناھايىتى كەڭ تارقالغان. بەزى رايونلاردا بۇ تۇزۇم يولغا قويۇلغىلى ئۇزۇن بولمىسىمۇ، لېكىن يولغا قويۇلغىلى خېلى بولغان باشقا رايونلاردا كەسىپ گۈرۈھلىرىغا تېخىمۇ كىچىك باللار كۆپلەپ تارتىپ كىرىلمەكتە.» («بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 6-نومۇرلۇق دوكلات» 79-بەت 174-نومۇرلۇق)

(176) «ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى كەسىپ گۈرۈھلىرىنى ئىشلەتمەيدۇ.» «ئۇنۇمسىز يەرلەرگە كەسىپ گۈرۈھلىرى ئىشلىتىلمەيدۇ، ھەر ئاكر يەردىن 2 فوند ستېرلىڭدىن 2 فوند ستېرلىك 10 شىللىڭغىچە ئىجارە پۇلى چىقىدىغان يەرلەرگىلا كەسىپ گۈرۈھلىرى ئىشلىتىلىدۇ» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 17-بەت ۋە 14-بەت)

(177) بىر زېمىندار يەر ئىجارىسى ئۆزىگە تولىمۇ مۇۋاپىق كەلگەنلىكتىن تەكشۈرۈش كومىتېتىغا غەزەبلەنگەن ھالدا، بارلىق غەۋغا-سۆرەن مۇشۇ تۇزۇمنىڭ نامىنىڭ ياخشى بولمىغانلىقىدىن كېلىپ چىققان، ئەگەر «كەسىپ گۈرۈھى» دېمەي، «ئۆسمۈرلەر سانائەتىيزا ئىگىلىكىدە ھەمكارلىشىش-ئۆز كۈچىگە تايىنىش جەمئىيىتى» دېيىلگەن بولسا، ھەممە ئىش جايىغا چۈشەتتى، دېگەن.

كىمەيتكىلى بولىدىغان، شۇنداقلا ھەرقانچە نورمىدىن سىرت ئەمگەك كۈچى بىلەن نورمىدىن سىرت خىزمەتنى ئورۇنداتقۇزۇپ، ئىمكانقەدەر ئاز پۇل خەجلەپ كۆپ ئەمگەكتىن پايدىلىنىدىغان(178) ھەمدە قورامغا يەتكەن ئەر ئىشچىلارنى «ئوشۇقچە» قىلىپ قويىدىغان بۇنىڭدىنمۇ ئەپچىل چارە يوق. يۇقىرىقى بايانلاردىن كىشىلەرنىڭ نېمە ئۈچۈن بىر تەرەپتىن دېھقانلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئىشسىزلىقنىڭ ئازايىنى چېكىۋاتقانلىقىنى ئېتىراپ قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەر ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ كەمچىل بولغاچقا شۇنداقلا شەھەرلەرگە ئېقىپ كېتىۋاتقاچقا، كەسىپ گۇرۇھى تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى «زۆرۈر» دەپ قارايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتەلەيمىز.(179) لىنكولن ۋىلايىتى قاتارلىق

(178) گۇرۇھ بېشى بولۇپ باققان بىر ئادەم مۇنداق دەيدۇ: «كەسىپ گۇرۇھىنىڭ ئەمگىكى باشقا ھەرقانداق ئەمگەكتىن ئەرزان، شۇنىڭ ئۈچۈن كىشىلەر ئۇنى ئىشلىتىدۇ» («بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 6-نومۇرلۇق دوكلات» 17-بەت 14-نومۇرلۇق) بىر ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى مۇنداق دەيدۇ: «كەسىپ گۇرۇھى تۈزۈمى ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى ئۈچۈن شەكسىز ئىنتايىن ئەرزان، بالىلار ئۈچۈن شەكسىز ئىنتايىن زىيانلىق.» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 16-بەت، 3-نومۇرلۇق)

(179) «شەكشۇبھىسىزكى، ھازىر كەسىپ گۇرۇھلىرىدا بالىلار ئىشلەتكەن ئىشنىڭ كۆپىنچىسىنى ئىلگىرى ئەرلەر ياكى ئايالار ئىشلەيتتى. ئايالار ۋە بالىلار ئىشلىتىلمەيدىغان جايلاردا ھازىر ئىشسىز قالغان ئەرلەر ئىلگىرىدىكىدىن تېخىمۇ كۆپەيدى.» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 43-بەت، 202-نومۇرلۇق) لېكىن يەنە بىر جەھەتتىن، «نۇرغۇن دېھقانچىلىق رايونلىرىدا، بولۇپمۇ ئاشلىق چىقىدىغان رايونلاردا دېھقانلارنىڭ چەت ئەلگە كۆچۈپ كېتىشى، شۇنىڭدەك تۆمۈريوللارنىڭ ئۇلارنىڭ چوڭ شەھەرلەرگە يۆتكىلىشگە قولايلىق يارىتىپ بېرىشى سەۋەبىدىن ئەمگەك كۈچى مەسىلىسى ئىنتايىن ئېغىرلاشتى، شۇڭا مەن (بۇ يەردىكى «مەن» مەلۇم چوڭ زېمىندارنىڭ پىزىدىكى ۋەكىلىدۇر) بالا ئەمگەكچىلەر مۇتلەق زۆرۈر دەپ قارايمەن» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 80-بەت، 180-نومۇرلۇق). ئەنگلىيىنىڭ دېھقانچىلىق رايونىدىكى ئەمگەك كۈچى مەسىلىسى مەدەنىيەتلىك دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىنىڭكىگە ئوخشمايدۇ، بۇ زېمىندار ۋە ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى مەسلىسىدۇر: يېزا ئاھالىلىرىنىڭ سىرتقا يۆتكىلىشى ئۆزلۈكسىز كۆپىيىۋاتقان ئەھۋالدا قانداق قىلغاندا يېزىلاردا يېتەرلىك «نەسىپي ئوشۇق ئاھالە»نى مەڭگۈ ساقلاپ، يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنى «ئەڭ تۆۋەن ئىش ھەققى»دىن مەڭگۈ بەھرىمەن قىلغىلى بولىدۇ؟

جايلاردىكى ياۋا ئوتدۇچۆپلىرى تازىلانغان ئېتىزلار بىلەن ئادەمزات ئارىسىدىكى ياۋا ئوتدۇچۆپلەر كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قارىمۇقارشى ئىككى قۇتۇبىدۇر.(180)

(180) ئىلگىرى مەن نەقىل كەلتۈرگەن «ئامېۋى سەھىيە دوكلاتى»دا بالىلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى ئۇستىدە توختالغىنىمدا كەسىپ گۇرۇھى تۈزۈمىنى① تىلغا ئالغانىدىم، بۇ دوكلات مەتبۇئاتلارغا، ئەنگلىيە ئاۋامغا ئىزچىل نامەلۇم ئىدى. لېكىن بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ يېقىنقى بىر دوكلاتى مەتبۇئاتلارنى «كىشىنى ھاڭىناڭ قالدۇرىدىغان» ماتېرىياللارغا ئىگە قىلدى. لېيرال مەتبۇئاتلار لىنكولن ۋىلايىتىگە توپلانغان سالاپەتلىك، سىياپە ئېسىلزادىلەر، خانىملار ۋە دۆلەت دىنىي جەمئىيىتىدىكى باستۇرلاردىن، ئۆزلىرىنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكىنى يەنە بىر يېرىم شارغا «جەنۇبىي ئوكيانىدىكى ياۋايى كىشىلەرنى كۆندۈرۈش»كە ئەۋەتكەن كىشىلەردىن مۇشۇنداق تۈزۈمنىڭ ئۆز ئېكىنزارلىقىدا تەرەققىي قىلىشىغا قانداقلارچە قاراپ تۇرۇپلا يول قويغانلىقىنى سوراشتى. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقتتا، يۇقىرى تەبىقە مەتبۇئاتلىرى يېزا ئاھالىلىرىنىڭ ئۆز بالىلىرىنىڭ سېتىلىپ قول بولۇشىغمۇ ماقۇل بولىدىغان دەرىجىدە چۈشكۈنلىشىپ كەتكەنلىكىنى ئالاھىدە تىلغا ئالدى! ئەمەلىيەتتە، يېزا ئاھالىسىنىڭ ئۆزلىرىنى «ئېسىلزادىلەر» چىرماپ تۇرۇۋاتقان رەزىل شارائىتتا، ئۆز بالىلىرىنى يەپ قويسىمۇ چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئۆز قەدىر-قىممىتىنى ساقلاپ كېلەلمىگىنگە ھەقىقىي ئەجەبلىنىشكە ئەرزىيدۇ. ھۆكۈمەت تەرەپ دوكلاتىنى تەييارلىغۇچىلار كەسىپ گۇرۇھى تۈزۈمى ئەڭ ئەۋج ئالغان رايونلاردىمۇ ئاتالمىش بالىلار ئەمگىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. «بىز توپلىغان گۇۋاھلىق سۆزلىرىدىن كۆپلىگەن ئىسپات ماتېرىياللىرىنى تاپقىلى بولىدۇ، ئاتالمىش بالىلار ئۆزلىرى دائىم ئۇچرايدىغان ئېغىرقىتۇرۇش ۋە بېسىمغا تاقابىل تۇرۇشىغا ئىمكان بېرىدىغان مەجبۇرلاش يوسۇنىدا قانۇن بولغان بولسىدى، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى بۇنىڭدىن چەكسىز مىننەتدار بولاتتى. گاھىدا ۋەخپە رايوننىڭ ئەمەلدارلىرى، گاھىدا خوجايىنلار ئۇلارنى ئىشتىن بوشىتىش بىلەن قورقۇتىپ، ئۇلارنىڭ بالىلىرىنى مەكتەپكە ئەمەس، بەلكى ئەمگەك قىلىشقا ئەۋەتىشكە مەجبۇرلايدۇ... ۋاقىت ۋە زېھنىي كۈچ جەھەتتىكى تۇرلۇك ئىسراپچىلىقلار، دېھقانلارنىڭ ئۆي بويىچە زىيادە ئۇنۇمسىز ئەمگەك تۇپەيلىدىن چەكسىز رىيازەت چېكىشلىرى، ئاتالمىش پەرزەنتلىرىنىڭ كىچىك ئۆيلەردە قىستىلىشىپ يېتىش سەۋەبىدىن ياكى كەسىپ گۇرۇھىنىڭ ناچار تەسىرى تۇپەيلىدىن كۆز ئالدىدىلا ئەخلاقتا بۇزۇلۇپ كېتىۋاتقانلىقى، -بۇلارنىڭ ھەممىسى مېھنەتكەش نامراتلارنىڭ قەلبىدە قانداق ھېسسىيات پەيدا قىلىدىغانلىقىنى پەرەز قىلماق تەس ئەمەس، بۇ يەردە تەپسىلي بايان قىلىپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز. ئۇلار ئۆزلىرىگە جىسمانىي ۋە

① مۇشۇ تومنىڭ 747-751-بېتىگە قارالسۇن. ـــ تۈزگۈچىدىن

(F) ئىرىلاندىيە[455]

بىز بۇ پاراگرافنى ئاخىرلاشتۇرۇش پەيتىدە، ئىرىلاندىيىگە قايتا نەزەر تاشلاپ ئۆتەيلى. ئالدى بىلەن بۇنىڭغا ئائىت پاكىتلارنى سۆزلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىرىلاندىيىنىڭ ئاھالىسى 1841-يىلى 8 مىليون 222 مىڭ 664كە يەتكەن، 1851-يىلى ئازىيىپ 6 مىليون 623 مىڭ 985، 1861-يىلى ئازىيىپ 5 مىليون 850 مىڭ 309، 1866-يىلى ئازىيىپ 5 مىليون 500 مىڭ بولۇپ، 1801-يىلدىكى سەۋىيىگە چۈشۈپ قالغان. ئاھالىنىڭ ئازىيىشى 1846-يىلدىكى ئاچارچىلىق يىلىدىن باشلانغان، شۇنىدىن باشلاپ 20 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئىرىلاندىيە ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ 5/16دىن كۆپرەكىدىن ئايرىلىپ قالغان.(181) 1851-يىل 5-ئايدىن 1865-يىل 7-ئايغىچە ئىرىلاندىيىدىن چەت ئەلگە كۆچۈپ كەتكەن ئومۇمىي ئاھالە 1 مىليون 591 مىڭ 487، ھالبۇكى 1861-يىلىدىن 1865-يىلغىچە بولغان بەش يىل ئىچىدە چەت ئەلگە كۆچۈپ كەتكەنلەرلا 500 مىڭدىن ئاشىدۇ. 1851-يىلىدىن 1861-يىلغىچە تۇرالغۇ ئۆيدىن 52 مىڭ 990 يۇرۇش ئازايغان. 1851-يىلىدىن 1861-يىلغىچە كۆلىمى 15_30 ئاكر كىلىدىغان ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانىدىن

روھىي جەھەتتىن نۇرغۇن ئازابئوقۇبەتلەرنى كەلتۈرۈۋاتقان شارائىت ئالدىدا تامامەن مەسئۇلىيىتى يوقلىقىنى، ئەگەر قولىدىن كەلسىلا ئۇلار بۇنداق شارائىتنىڭ بولۇشىغا ھەرگىز يول قويمايدىغانلىقىنى، لېكىن ئۆزلىرىنىڭ بۇنداق شارائىتقا قارشى تۇرۇشقا ئاجىزلىق قىلىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن.» («بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 6-نومۇرلۇق دوكلات» 20-بەت، 82-نومۇر؛ 23-بەت، 96-نومۇرلۇق)

(181) ئىرىلاندىيە ئاھالىسى: 1801-يىلى 5 مىليون 319 مىڭ 867، 1811-يىلى 6 مىليون 84 مىڭ 996، 1821-يىلى 6 مىليون 869 مىڭ 544، 1831-يىلى 7 مىليون 828 مىڭ 347، 1841-يىلى 8 مىليون 222 مىڭ 664 ئىدى.

61 مىڭى، 30 ئاكردىن ئاشىدىغان چوڭ ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانىدىن 109 مىڭى كۆپەيگەن، لېكىن ئىجارىگە بېرىلگەن ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئومۇمىي سانىدىن 120 مىڭى ئازايغان. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئازىيىپ كېتىشتىكى سەۋەب پۈتۈنلەي كۆلىمى 15 ئاكر كەلمەيدىغان ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئۇزۇلۇكسىز يوقلىشىدىن بولغان، دېمەك، ئۇلار ئۇزلۇكسىز مەركەزلەشكەن.

ئاھالىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئازىيىشىغا ئەگىشىپ، مەھسۇلات ئومۇمىي مىقدارىمۇ تەبىئىيلا كېمەيگەن. ئۆز مەقسىتىمىزدىن ئېلىپ ئېيتساق، 1861-يىلىدىن 1865-يىلغىچە بولغان بەش يىلنى تەكشۈرۈپ كۆرسەكلا كۆپايە قىلىدۇ. بۇ بەش يىلدا چەت ئەلگە كۆچۈپ كەتكەن ئاھالە 500 مىڭدىن ئاشقان، ئاھالىنىڭ مۇتلەق سانى 330 مىڭدىن كۆپرەك ئازايغان.(جەدۋەل Aغا قارالسۇن)

جەدۋەل A چارۋا سانى(182)

يىللار	ئات		كالا		
	ئومۇمىي سانى	ئازايغىنى	ئومۇمىي سانى	ئازايغىنى	كۆپەيگىنى
1860	619811	-	3606374	-	-
1861	614232	5579	3471688	134686	-
1862	602894	11338	3254890	216798	-
1863	579978	22916	3144231	110659	-
1864	562158	17820	3262294	-	118063
1865	547867	14291	3493414	-	231120

(182) تېخمۇ بۇرۇنغا نەزەر سالىدىغان بولساق، نەتىجىسى تېخمۇ يامانراق بولاتتى. مەسىلەن، 1865-يىلى قوي 3 مىليون 688 مىڭ 742 تۇياق بولغان بولسا، 1856-يىلى 3 مىليون 694 مىڭ 294 تۇياق ئىدى؛ 1865-يىلى چوشقىدىن 1 مىليون 299 مىڭ 893ى بولغان بولسا، 1858-يىلى 1 مىليون 409 مىڭ 883ى بار ئىدى.

يىللار	قوي			چوشقا		
	ئومۇمىي سانى	ئازايغىنى	كۆپەيگىنى	ئومۇمىي سانى	ئازايغىنى	كۆپەيگىنى
1860	3542080	-	-	1271072	-	-
1861	3556050	-	13970	1102042	169030	-
1862	3456132	99918	-	1154324	-	52282
1863	3308204	147928	-	1067458	86866	-
1864	3366941	-	58737	1058480	8978	-
1865	3688742	-	321801	1299893	-	241413

يۇقىرىقى جەدۋەلدىن تۆۋەندىكىچە خۇلاسە چىقىدۇ:

ئات	كالا	قوي	چوشقا
مۇتلەق ئازايغىنى	مۇتلەق ئازايغىنى	مۇتلەق كۆپەيگىنى	مۇتلەق كۆپەيگىنى
71944	112960	146662	28821

ئەمدى بىز چارۋا مال ۋە ئادەمنى تۇرمۇش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەيدىغان يېزا ئىگىلىكىگە نەزەر تاشلاپ ئۆتەيلى. تۆۋەندىكى جەدۋەل ھەرقايسى يىللاردىكى سانلارنىڭ ئالدىنقى يىلغا نىسبەتەن ئازايغان ياكى كۆپەيگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئاشلىق زىرائەتلىرى بۇغداي، سۇلۇ، ئارپا، قارا بۇغداي، سەي پۇرچاق ۋە كۆك پۇرچاقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ كۆكتات ياغىيۇ، چامغۇر، تاتلىقياغىيۇ، قىزىلچا، بەسەي، سەۋزە، ئوكان، ياۋا پۇرچاق قاتارلىقلانى ئۆز ئىچگە ئالىدۇ.

جەدۋەلB تېرىلغۇ يەر ۋە ئوتلاق (يەنى چارۋىچىلىق مەيدانى) كۆلىمىنىڭ كۆپىيىش، ئازىيىش ئەھۋالى

(بىرلىكى: ئاكر)

يىللار	زىرائەت بېرى		كۆكتاتلىق		ئوتلاق ۋە بىدىلىك		زىغىرلىق		تېرىلغۇ يەر ۋە ئوتلاق ئومۇمىي كۆلىمى	
	ئازايغىنى	كۆپەيگىنى	ئازايغىنى	كۆپەيگىنى	ئازايغىنى	كۆپەيگىنى	ئازايغىنى	كۆپەيگىنى	ئازايغىنى	كۆپەيگىنى
1861	15701	36974	-	-	47969	-	-	19271	81373	-
1862	72734	74785	-	-	-	6623	-	2055	138841	-
1863	144719	19358	-	-	-	7724	-	63922	92431	-
1864	122437	2317	-	-	-	47486	-	87761	-	10493
1865	72450	-	25421	-	-	68970	50159	-	28218	-
1861-65	428041	108013	-	-	-	82834	-	122850	330370	-

1865-يىلى 470 مىڭ 120 ئاكر «ئوتلاق» قوشۇلغان، بۇ ئاساسلىقى «ئېچىلمىغان قاقاسلىق ۋە سازلىق»نىڭ 101 مىڭ 543 ئاكر كېمەيتىشىدىن بولغان. بىز 1865-يىلى بىلەن 1864-يىلنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەكلا، ئاشلىقنىڭ 246 مىڭ 667 كۋارتىر ئازايغانلىقىنى، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداينىڭ 48 مىڭ 999 كۋارتىر، سۇلۇنىڭ 166 مىڭ 605 كۋارتىر، ئارپىنىڭ 29 مىڭ 892 كۋارتىر ئازايغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز، ۋەھاكازا. ياغىيۇ تېرىلغۇ كۆلىمى 1865-يىلى ئازتولا كۆپەيگەن بولسىمۇ، لېكىن ھوسۇل مىقدارى 446 مىڭ 398 تونىنا كېمەيىپ كەتكەن. (جەدۋەل Cغا قارا ڭ)

★ بەلگىسى قويۇلغانلارنىڭ ئۆلچەم بىرلىكى ستون (1 ستون 14 فۇتقا تەڭ)

بىز يۇقىرىدا ئېرىلاندىيىنىڭ ئاھالىسى ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى تەكشۈردۇق، ئەمدى يەنە

جەدۋەل C تېرىلغۇ كۆلىمى، ھەر ئاكرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى ۋە ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئازىيىشى
(1865-يىل بىلەن 1864-يىلنىڭ سېلىشتۇرما جەدۋىلى(183))

مەھسۇلات		تېرىلغۇ يەر (ئاكر)		1865-يىلدىكى كۆپىيىش-ئازىيىش نىسبەتى		ھەر ئاكرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى		ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى		1865-يىلدىكى كۆپىيىش-ئازىيىش نىسبەتى	
		1865	1864	+	–	1865	1864	1865	1864	+	–
						(كۈشتال)	(كۈشتال)	(كۈلچەر)	(كۈلچەر)	(كۈلچەر)	(كۈلچەر)
بۇغداي		266989	276483	-	9494	13.0	13.3	826783	875782	--	48999
سۇلۇ		1745228	1814886	--	69658	12.3	12.1	7656727	7826332	--	165605
ئارپا		177102	172700	4402	--	14.9	15.9	732017	761909	--	29892
پۇرچاق						14.8	16.4	13989	15160	--	1171
قارا بۇغداي		10091	8894	1197	--	10.4	8.5	18364	12680	5684	--
						3.6	4.1	3865990	4312388	--	446398
ياڭيۇ		1066260	1039724	26536	--	9.9	10.3	3301683	3467659	--	165976
چامغۇر		334212	337355	--	3143	13.3	10.5	191937	147284	44653	--
تاتلىغاڭيۇ		14389	14073	316	--	10.4	9.3	350252	297375	52877	--
يەسەي		33622	31821	1801	--	25.2*	34.2*	3068707	2607153	461554	--
زىغىر		251433	301693	--	50260	1.8	1.6	39561	64506	--	24945
قوزۇق ئوت		1678493	1609569	68924	--	0.2	--	2607153	2607153	--	--

ئىرىلاندىيىنىڭ زېمىندارلىرى، چوڭ ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى ۋە سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ مال-مۈلكىدىكى ئۆزگىرىشنى كۆرۈپ ئۆتەيلى. بۇنداق ئۆزگىرىش ئاساسەن تاپاۋەت بېجىنىڭ كۆپىيىشى ياكى ئازىيىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. تۆۋەندىكى D جەدۋەلنى چۈشىنىش ئۈچۈن، جەدۋەلدىكى D تۇرنىڭ (ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ پايدىسىدىن باشقا پايدىلار) ئاتالمىش «ئەركىن كەسىپ»تىكىلەرنىڭ پايدىسى، يەنى ئادۋوكات، دوختۇر قاتارلىقلارنىڭ كىرىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدىغانلىقىنى، جەدۋەلدە ئالاھىدە كۆرسىتىلمىگەن C ۋە E تۇرلەرنىڭ مەنسەپدارلار، ھەربىي ئەمەلدارلار، مائاش ئالمىدىغان پەخرىي ئەمەلدارلار، زايوم ھەقدارى قاتارلىقلارنىڭ كىرىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

(183) مەزكۇر مەزمۇندىكى سانلىق مەلۇمات «ئىرىلاندىيە يېزا ئىگىلىكى ستاتىستىكىسى. 1860-يىلى ھەر قايسى ۋىلايەت، ئۆلكىلەرنىڭ دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى تېرىلغان يەر سانى ۋە چارۋىلارنىڭ سانلىق ئومۇمىي ئەھۋالى» (1860-يىل دۇبلىن نەشرى) ھەمدە شۇنىڭدىن كېيىنكى ھەر يىللىق ستاتىستىكىلار ۋە «ئىرىلاندىيە يېزا ئىگىلىكى ستاتىستىكىسى. 1866-يىللىق ئوتتۇرىچە مەھسۇلات مىقدارى مۆلچەر جەدۋىلى» (1867-يىل دۇبلىن نەشرى)دىكى ماتېرىياللار تۇپلىمىدىن ئېلىنغان. بىلىشىمىزچە، بۇ ستاتىستىكا سانلىق مەلۇماتلىرى ھەر يىللىق پارلامېنت يىغىنلىرىدا ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئوتتۇرىغا قويىدىغان ستاتىستىكا ماتېرىياللىرى ئىكەن.

ئىككىنچى نەشرىگە قوشۇمچە ئىزاھات: ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ ستاتىستىكىسىدىن كۆرسىتىلىشچە، 1872-يىلدىكى تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 1871-يىلدىكىدىن 134 مىڭ 915 ئاكر ئازايغان. چامغۇر، تاتلىقياڭيۇ قاتارلىق كۆكتات تۇرنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى «كۆپەيگەن»؛ تېرىلغۇ يەرنىڭ «ئازىيىش» ئەھۋالى مۇنداق: بۇغداي كۆلىمى 16 مىڭ ئاكر، سۇلۇ كۆلىمى 14 مىڭ ئاكر، ئارپا ۋە قارا بۇغداي كۆلىمى 4 مىڭ ئاكر، ياڭيۇ كۆلىمى 66 مىڭ 632 ئاكر، زىغىر كۆلىمى 34 مىڭ 667 ئاكر، ئوتلاق، بېدىلىك، ياۋا پۇرچاق ۋە قىچا كۆلىمى 30 مىڭ ئاكر ئازايغان. بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ يېقىنقى بەش يىل ئىچىدىكى پەيدىنپەي ئازىيىش ئەھۋالى مۇنداق: 1868-يىلى 285 مىڭ ئاكر، 1869-يىلى 280 مىڭ ئاكر، 1870-يىلى 259 مىڭ ئاكر، 1871-يىلى 244 مىڭ ئاكر، 1872-يىلى 228 مىڭ ئاكر بولغان. پوتون سان بويىچە ھېسابلىغاندا، 1872-يىلى ئات 2600 تۇياق، كالا 80 مىڭ تۇياق، قوي 68 مىڭ 600 تۇياق كۆپەيگەن، چوشقا 236 مىڭ تۇياق ئازايغان.

جەدۋەلD تاپاۋەت بېجى تاپشۇرۇلىدىغان كىرىم(184)

(بىرلىكى: فوند ستېرلىڭ)

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
Aتۈر يەر ئىجارىسى Bتۈر ئىجاريكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ پايدىسى	12893829 2765387	13003554 2773644	13398938 2937899	13494091 2938923	13470700 2930874	13801616 2946072
Dتۈر سانائەت قاتارلىقلارنىڭ پايدىسى	48921652	4836203	4858800	4846497	4546147	4850199
Eدىن Aغىچە بولغان تۈرلەرنىڭ يىغىندىسى	22962885	22998394	23597574	23658631	23236298	23930340

1853-يىلىدىن 1864-يىلىغىچە D تۈردىكى كىرىم ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن0.93%تىن ئاشقان، ھالبۇكى ئوخشاش مەزگىلدە بۇيۇك برىتانىيىدە مەزكۇر تۈردىكى كىرىم ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.58%تىن ئاشقان. تۆۋەندىكى جەدۋەل 1864-يىلى بىلەن 1865 -يىلىدىكى پايدا (ئىجاريكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ پايدىسى بۇنىڭ سىرتىدا)نىڭ تەقسىملىنىش ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

(184) «خانلىق ئېچكى باج ئىشلىرى كومىتېتى ئەزاسىنىڭ 10-نومۇرلۇق دوكلاتى» 1866-يىل لوندون نەشرى.

جەدۋەل E ئېرىلاندىيىنىڭ D تۈردىكى پايدا كىرىمى

(60 فوند ستېرلىڭدىن يۇقىرىلار)(185)

	1864- يىلى		1865- يىلى	
	فوند ستېرلىڭ	تەقسىم قىلىنغان ئادەم	فوند ستېرلىڭ	تەقسىم قىلىنغان ئادەم
يىللىق ئومۇمىي كىرىم.....	4368610	17467	4669979	18018
60 فوند ستېرلىڭدىن يۇقىرى 100 فوند ستېرلىڭدىن تۆۋەن يىللىق كىرىم.....	238726	5015	222575	4703
يىللىق ئومۇمىي كىرىم ئېچىدە.....	1979066	11321	2028571	12184
يىللىق ئومۇمىي كىرىمدىن قالغىنى...	2150818	1131	2418833	1194
بۇنىڭ ئېچىدە.....	1073906	1010	1097927	1044
	1076912	121	1320906	150
	430535	95	584458	122
	646377	26	736448	28
	262819	3	274528	3

ئەنگلىيە كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي تاپقان، سانائەت ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن دۆلەت، ناۋادا ئۇنىڭ ئاھالىسى ئىرىلاندىيىگە ئوخشاش سىرتقا كەلكۈندەك ئاققان بولسا، ئاللىقاچان ھالدىن كەتكەن بولاتتى. بىراق ھازىرقى ئىرىلاندىيە ئەنگلىيىدىن پەقەت دېگىز بوغۇزى بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدىغان دېھقانچىلىق رايونى بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇ ئەنگلىيىنى ئاشلىق، قوي يۇڭى، چارۋا، سانائەت ۋە ھەربىي ئىشلار ئۈچۈن ئادەم كۈچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئاھالىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئازىيىشىغا ئەگىشىپ، كۆپلىگەن يەرلەر

D(185) تۈردىكى يىللىق ئومۇمىي كىرىم ئالدىنقى جەدۋەلدىكى ساندىن پەرقلىنىدۇ، چۈنكى قانۇن يول قويغان دائىرىدە مەلۇم ھېساب چىقىرىۋېتىلدى.

قاقاسلاشتى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىدىمۇ زور دەرىجىدە كېمىيىش كۆرۈلدى(186)، يەنە كېلىپ چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنىڭ كۆلىمى زورايغان بولسىمۇ، لېكىن بەزى چارۋىچىلىق تارماقلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىدا مۇتلەق كېمىيىش كۆرۈلدى، هالبۇكى باشقا تارماقلاردا سەل-پەل ئىلگىرىلەش كۆرۈنگەندەك قىلسىمۇ، لېكىن دائىم چېكىنىش سەۋەبىدىن ئۇزۇلۇپ قالدى. ۋەهالەنكى، ئاهالىنىڭ ئازىيىشى بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، يەر ئىجارىسى ۋە ئىجارىكەش دېهقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ پايدىسى داۋاملىق كۆپەيدى، گەرچە كېيىنكىسىنىڭ كۆپىيىشى ئالدىنقىسىنىڭكىدەك دائىملىق، ئۇزلۇكسىز بولمىسىمۇ، بۇنىڭ سەۋەبىنى چۈشەنمەك ئۇچاي، بىر تەرەپتىن ئىجارىگە بېرىلىدىغان دېهقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ ئوتلاققا ئايلاندۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ بارغانسېرى ئېشىپ بېرىۋاتقان قىسمى ئوشۇقچە مەھسۇلاتقا ئايلىنىپ قالدى. گەرچە ئومۇمىي مەھسۇلاتنا ئازىيىش كۆرۈنگەندەك قىلسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ تەركىبىدىكى مەلۇم ئوشۇقچە مەھسۇلات كۆپەيدى. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ ئوشۇقچە مەھسۇلاتنىڭ پۇل قىممىتى ئۇنىڭ سانىنىڭ ئېشىشىدىنمۇ كۆپ تېز بولدى. چۈنكى يېقىنقى 20 يىلدىن بۇيان، بولۇپمۇ يېقىنقى 10 يىلدىن بۇيان، گۆش تۇرلىرى، قوي يۇڭى قاتارلىقلانىڭ ئەنگلىيىدىكى بازار باهاسى ئۇزلۇكسىز ئېشىپ باردى.

ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ ئۆزى ئىستېمال قىلىدىغان مەھسۇلاتى تاۋار هېسابلانمىغاندەك، ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ ئۆزى ئۈچۈن ئىشقا ئورۇنلىشىش ۋاستىسى ۋە تىرىكچىلىك ۋاستىلىرى بولۇپ خىزمەت قىلىدىغان هەمدە

(186) هەر ئاكر يەردىن چىقىدىغان مەھسۇلات نىسپىي ئازايغان، لېكىن شۇنى ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەككى، ئەنگلىيىنىڭ ئىرېلاندىيە زېمىنىنى ۋاستىلىك سېتىۋەتكىنىگە بىر يېرىم ئەسىر بولۇپ قالدى، شۇنىسى ئىرېلاندىيە دېهقانلىرىغا يەر تۆلىمى هېسابىغا بولسىمۇ هېچنېمە بېرىلمىدى.

باشقىلارنىڭ ئەمگىكىنى قوشماي ئۆز ئالدىغا كۆپەيتكەن تارقاق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىمۇ كاپىتال هېسابلانمايدۇ. ئاهالىنىڭ ئازىيىشىغا ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى ئازايغان بولسىمۇ، بىراق، يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان كاپىتال مىقدارى كۆپەيدى، چۈنكى ئىلگىرىكى تارقاق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ بىر قىسمى كاپىتالغا ئايلانغانىدى.

ئىرېلاندىيىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا، سودا سانائەتكە ئاجراتقان ئومۇمىي كاپىتالنىڭ يېقىنقى 20 يىل داۋامىدا جۇغلىنىشى ناهايىتى ئاستا بولدى، يەنە كېلىپ داۋاملىق تۇرده زور داۋالغۇش ئىچىده تۇرۇپ كەلدى. ئەكسىچە، بۇ ئومۇمىي كاپىتالنىڭ هەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ جۇغلىنىشى بارغانسېرى تېزلەشتى. ئاخىرىدا، ئۇنىڭ مۇتلەق ئۆسۈش مىقدارى ناهايىتى ئاز بولسىمۇ، ئاللىقاچان ئازىيىپ بولغان ئاهالىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭدا نىسپىي جەهەتتىن يەنىلا ئېشىش بولدى، دېيىشكە بولىدۇ.

شۇنداق قىلىپ بۇ يەردە كۆز ئالدىمىزدا كەڭ قانات يايغان بىر جەريان شەكىللىنىدۇ. ئەنئەنىچى ئىقتىسادشۇناسلىقتا مۇشۇ جەريانىدىنمۇ ياخشىراق نەرسە ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئەقىدىسىنى ئىسپاتلاپ بېرىشنى ئۈمىد قىلغىلى بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئەقىدىسى بويىچە بولغاندا، نامراتلىق ئاهالىنىڭ مۇتلەق ئوشۇقچىلىقىدىن كېلىپ چىقارمىش، ئاهالىنى ئازايتقاندىلا، ئاندىن تەڭپۇڭلۇقنى ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولارمىش. بۇ مالتۇسچىلارنىڭ 14-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كۆككە كۆتۈرگەن ئىبتىقادىدىكى چۇماغا[220] پۇتۇنلەي ئوخشاش بولمىغان يەنە بىر مۇهىم تەجرىبىدۇر. شۇنىڭ كۆرسىتىپ ئۆتەيلىكى، 19-ئەسىردىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ كەلگەن ئاهالە ئۆزگىرىشىنى 14-ئەسىر ئۆلچىمى بىلەن ئۆلچەش قارىيلارچە نادانلىق، ۋەهالەنكى، بۇ نادانلىق شۇنداق بىر هەقىقەتكە سەل قارىغان: شۇ

قېتىمقى چۈما ۋە شۇ سەۋەبلىك ئاھالىنىڭ زور دەرىجىدە ئازىيىپ كېتىشىدىن كېيىنلا، دېگىز بوغۇزىنىڭ بۇ قىرغىقىدىكى ئەنگلىيىدە يېڭا ئاھالىسى ئازاد بولغان ۋە بېيىغان ئەھۋال كېلىپ چىققان بولسا، دېگىز بوغۇزىنىڭ ئۇ قىرغىقىدىكى فرانسىيىدە تېخىمۇ ۋەھشىيانە قۇللۇق ۋە تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدىكى نامراتلىق كېلىپ چىققان.(186a)

1846-يىلى ئىرېلاندىيىدە ئاچارچىلىق 1 مىليوندىن ئارتۇق ئادەمنى يۇتۇپ كەتتى، يەنە كېلىپ بۇلارنىڭ ھەممىسى كەمبەغەللەر ئىدى. بۇ ئاچارچىلىق دۆلەت بايلىقىغا قىلچە تەسىر كۆرسىتەلمىدى. شۇنداق كېيىنكى 20 يىل ئىچىدە كىشلەرنىڭ توختىماي كەڭ كۆلەمدە سىرتقا ئېقىشى 30 يىل ئىلىپ بېرىلغان ئۇرۇش ئادەم سانىنى ئازايتىش بىلەن بىللە ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىمۇ ئازايتىۋەتكەنىدەك ئازايتىۋېتەلمىدى. ئىرېلاند ئەقىل ئىگىلىرى نامراتلارنى شۇ نامراتلىق ئاسارىتىگە چۈشۈرۈپ قويغان جايدىن نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراق ئاپىرىۋېتىدىغان سېھرىگەرلىكتەك يېڭى ئۇسۇلنى ئىجاد قىلدى. شىمالىي ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىغا كۆچۈپ كەتكەن مۇساپىرلار ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ يول كىراسى ئۈچۈن ھەر يىلى ئائىلىسىگە پۇل-پۈچەك ئەۋەتىپ تۇرىدۇ. بۇ يىل كۆچۈپ كەتكەن بىر توپ كىشىلەر كېلەر يىلى يەنە بىر توپ كىشىلەرنى ئېگەشتۈرۈپ كېتىدۇ. مۇنداق بولغاندا، چەت ئەلدىكى كۆچمەنلەر ئىرېلاندىيىنى ھېچقانداق

(186a) ئىرېلاندىيە «نوپۇس قائىدىسى»نىڭ مۇنبەت تۈپرىقى دەپ قارالغاچقا، ت. سىلدىر نوپۇس مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئەسىرىنى ئېلان قىلىشتىن ئىلگىرى «ئىرېلاندىيە، ئۇنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈلپەت ۋە ئۇنى قۇتقۇزۇش چارىسى» (1829-يىل لوندون 2-نەشرى)نى ئېلان قىلدى. ئۇ كىتابتا ئۇ ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ ستاتىستىكا ماتېرىيالى ۋە ھەربىر ئۆلكىدىكى ۋىلايەتلەرنىڭ ستاتىستىكا ماتېرىيالىنى سېلىشتۇرۇپ، ئىرېلاندىيىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك نامراتلىق مالتۇس تەسەۋۋۇر قىلغىنىدەك نوپۇس سانى بىلەن ئوڭ تاناسپ بولماستىن، بەلكى تەتۇر تاناسپ بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

چىقىمدار قىلمىغاندىن سىرت، ئەكسىچە ئۇنىڭ ئېكسپورت ساھەسىدىكى ئەڭ مەنپەئەتدار تارمىقى بولۇپ قالىدۇ. ئاخىرىدا، چەت ئەلدە بۇنداق مۇساپىر بولۇپ يۈرۈش بىر خىل تەشكىللىنىش جەريانى بولۇپ شەكىللىنىدۇ، ئۇ پەقەت ئاھالىنىڭ ۋاقتىنچە چىقىش يولى بولۇپ قالماستىن، بەلكى ھەر يىلى ئەگەشتۈرۈپ چىقىپ كېتىۋاتقان ئادەم سانى تۇغۇلۇۋاتقان ئادەم سانىدىن ئېشىپ كېتىۋاتقانلىقتىن، ئاھالىنىڭ سان جەھەتتىكى مۇتلەق سەۋىيىسى يىلدىن يىلغا تۆۋەنلەپ كېتىدۇ.(186b)

شۇنداق قىلىپ، ئىرېلاندىيىدە ئاھالە ئوشۇقچىلىقى دەردىنى بولۇشچە تارتىپ قېلىپ قالغان ئىشچىلارنىڭ ئاقۇتىتى قانداق بولدى؟ ئاقۇەتتە، نۆۋەتتىكى نىسپىي ئوشۇقچە ئاھالە 1846-يىلدىكىگە ئوخشاش زورىيىپ كەتتى؛ ئىش ھەققى يەنىلا ئىنتايىن تۆۋەن، ئەمگەك بەكمۇ جاپالىق؛ يېزىلاردا نامراتلىق يەنە بىر قىسىم يېڭى كىرزىس ئىلىپ كەلدى. بۇنىڭ سەۋەبى ناھايىتى ئاددىي. دېھقانچىلىقتىكى ئىنقىلاب بىلەن چەت ئەلدە مۇساپىر بولۇش ئوخشاش قەدەمدە بولۇۋاتىدۇ. نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنىڭ كۆرۈلۈشى ئاھالىنىڭ مۇتلەق ئازىيىشىدىن تېخىمۇ تېز بولۇۋاتىدۇ. بىز B جەدۋىلىنى كۆرسەكلا بۇنى بىلۈۋالالايمىز، ئىرېلاندىيىدە تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ يايلاققا ئايلاندۇرۇلۇشى ئەنگلىيىدىكىدىنمۇ كۈچلۈك تەسىر قوزغىدى. ئەنگلىيىدە چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كۆكتات تېرىقچىلىقىمۇ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلدى، لېكىن ئىرېلاندىيىدە كېمىيىش كۆرۈلدى. ئىلگىرى كەڭ كۆلەمدە ئېچىلغان تېرىلغۇ يەرلەر ئاقتارما يەر ياكى مەڭگۈلۈك ئوتلاق قىلىۋېتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىلگىرى ئېچىلمىغان كەڭ كۆلەمدىكى قاقاسلىق ۋە پاتقاق ساسلىقلار چارۋىچىلىقنى زورايتىش

(186b) 1851-يىلدىن 1874-يىلغىچە چەت ئەلگە كۆچۈپ كەتكەنلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 2 مىليون 325 مىڭ 922گە يەتكەن.

ئۇچۇن ئىشلىتىلمەكتە. ئوتتۇرا، ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى — مەن تېرىلغۇ يېرى 100 ئاكردىن ئاشمايدىغان ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ ھەممىسىنى مۇشۇ ھېسابقا كىرگۈزدۇم — ئوخشاشلا تەخمىنەن ئومۇمىي سانىنىڭ 8/10 قىسمىنى ئىگىلىگەن.(186c) ئۇلار بارغانسېرى كاپىتالستىك دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش رىقابىتىنىڭ دەھشەتلىك ئېزىشى تۈپەيلىدىن ھالاك بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالماقتا، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ يالالانما ئىشچىلار سىنىپىغا يېڭى-يېڭى ئىشچىلارنى يەتكۈزۈپ بەرمەكتە. ئىرېلاندىيىنىڭ بىردىنبىر يېرىك سانائىتى بولغان زىغىر پىششىقلاپ ئىشلەش كەسپى قۇرامىغا يەتكەن ئەر ئىشچىلارغا بەك ئېھتىياجلىق ئەمەس، گەرچە 1861-يىلىدىن 1866-يىلىغىچە پاختا باھاسىنىڭ ئۆرلىشى بۇ سانائەتنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئاھالىنىڭ ئاز بىر قىسمىنلا يالالاپ ئىشلەتمەكتە. بۇ سانائەتمۇ باشقا ھەرقانداق يېرىك سانائەتكە ئوخشاش ئىچكى قىسمىدا ئۇزلۇكسىز زور ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلۈپ، ئىزچىل نىسپىي ئوشۇق ئاھالىنى بارلىققا كەلتۈرمەكتە، ئۇ قوبۇل قىلىۋاتقان ئادەم مۇتلەق كۆپىيىۋاتقان ئەھۋالدىمۇ ئوخشاش ھالەت كۆرۈلمەكتە. يېزا ئاھالىسىنىڭ نامراتلىقى زور كۆلەمدىكى كىيىم-كېچەك زاۋۇتلىرى قاتارلىقلارنىڭ ئاساسى بولۇپ قالىدۇ، بۇنداق زاۋۇتلاردىكى ئەمگەك قوشۇنىنىڭ كۆپ قىسمى يېزىلارغا تارقالغان. بىز بۇ يەردە ئالدىنقى قىسمىدا تەرىپلەپ ئۆتكەن ئائىلە ئەمگەك تۈزۈمىگە يەنە بىر قېتىم ئۇچرايمىز.① تۆۋەن ئىش ھەققى، ھەددىدىن ئارتۇق ئەمگەك قىلىش بونداق تۈزۈمنىڭ «ئوشۇقچە ئاھالە

(186c) 2-نەشرىگە ئىزاھات: مورفىينىڭ «ئىرېلاندىيىنىڭ سانائىتى، سىياسىتى ۋە جەمئىيىتى» (1870-يىل نەشرى) دېگەن كىتابتىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، كۆللىمى 100 ئاكر كەلمەيدىغان ئىجارە دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 94.6%نى ئىگىلىگەن، 100 ئاكردىن ئاشىدىغان دېھقانچىلىق مەيدانلىرى 5.4%نى ئىگىلىگەن.

① مۇشۇ تومنىڭ 867-874-بەتلىرىگە قارىڭ. —تۆزگۈچىدىن

ئىشلەپچىقىرىش»تىكى سىستېمىلىق ۋاستىسىدۇر. ئاقىۋەت، ئاھالىنىڭ ئازبىيىشى كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرگە ئېلىپ كەلگەن ئاشۇنداق بۇزغۇنچىلىق ئاقىۋەتلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقارمىسىمۇ، لېكىن ئۇنى دۆلەت ئىچىدىكى بازارلارنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە ھەمىشە ئەكس تەسىر كۆرسىتىپ تۇرمايدۇ، دېگىلى بولمايدۇ. چەت ئەلگە مۇساپىر بولۇش ئەھۋالى بۇ يەردە كەلتۈرۈپ چىقارغان بوشلۇق تۈپەيلىدىن يەرلىك تۇس ئالغان ئەمگەك ئېھتىياجى تارىيىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇششاق دۇكاندارلار، قول سانائەتچىلەر، قىسقىسى بارلىق ئۇششاق كارخانا خوجايىنلىرىنىڭ كىرىمىمۇ ئازىيىپ كەتتى. E جەدۋەلدىكى 60-100 فوند ستېرلىڭ ئارىلىقىدىكى كىرىمنىڭ ئازىيىپ كېتىشى دەل مۇشۇ سەۋەبتىن بولغان.

ئىرېلاندىيىدە دېھقانچىلىق كۇنلۇك ئىشچىلىرىنىڭ ئەھۋالى ئىرېلاندىيە نامراتلارغا ياردەم بېرىش قانۇنى تەكشۈرگۈچىسىنىڭ دوكلاتىدا (1870-يىل)(186d) ناھايىتى ئېنىق بايان قىلىنغان. بۇ تەكشۈرگۈچىلەر نەيزىگە، گاھ ئاشكارا، گاھ يوشۇرۇن ھەربىي ھالەتكىلا تايىنىپ ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان ھۆكۈمەتنىڭ نېنىنى يېگەچكە، ئۆز سۆزلىرىنى ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىپادىلىمىسە بولمايدۇ، ھالبۇكى ئۇلارنىڭ ئەنگلىيىدىكى كەسپداشلىرى بۇنداق سۆزلەشتىن ئۇيۇلدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇلار ئۆز ھۆكۈمىتىنىڭ خام خىياللاردا بولۇشىغا يول قويمىدى. ئۇلارنىڭ سۆزىچە يېزىلاردا ئىش ھەققى يەنىلا ئىنتايىن تۆۋەن ئىكەن، بىراق يېقىنقى 20 يىل ئىچىدە ئىش ھەققى 50%-60% ئۆرلىگەچكە، ھازىرقى ئىش ھەققى ھەپتىسىگە 6-9 شىللىڭ

(186d) «نامراتلارغا ياردەم بېرىش قانۇنى تەكشۈرگۈچىسىنىڭ ئىرېلاندىيە يېزا ئىگىلىك ئىشچىسىنىڭ ئىش ھەققى توغرىسىدىكى دوكلاتى»1870-يىل دۆلىتى نەشرى، «يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى(ئىرېلاندىيە). مۆھتىرەم كېڭەش پالاتاسىنىڭ سوئالغا جاۋاب»قا قارىڭ، 1861-يىل 3-ئاينىڭ 8-كۈنى.

ئىكەن. بىراق بۇنداق يۇزەكى ئۆرلەشنىڭ ئارقىسىغا، ئىش ھەققىنىڭ ئەمەلىي تۆۋەنلىشى يوشۇرۇنغان، چۈنكى ئىش ھەققىنىڭ ئۆرلىشى ئوخشاش بىر مەزگىلدىكى زۆرۈر تۇرمۇش ۋاستىلىرى باھاسىنىڭ ئۆرلىشى بىلەن تەڭپۇڭلۇقنى ساقلىيالمايدۇ؛ ئىرىلاندىيەدىكى مەلۇم نامراتلار ھۆنەر ئۆگىنىش ئورنىدىكى بىر ئەمەلدارنىڭ دوكلاتىدىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن تۆۋەندىكى سانلىق مەلۇمات بۇنىڭغا ئىسپات بولالايدۇ.

جەدۋەل D ھەربىر ئادەمنىڭ ھەپتىلىك ئوتتۇرىچە تۇرمۇش خراجىتى

ۋاقىت	پىمەكلىك	كىيىم-كېچەك	جەمئىي
1848-يىل 9-ئاينىڭ 29-كۈنىدىن 1849-يىل 9-ئاينىڭ 29-كۈنىگىچە	1 شىللىڭ $\frac{1}{4}$ 3پ	3 پېنس	1 شىللىڭ $\frac{1}{4}$ 6پ
1868-يىل 9-ئاينىڭ 29-كۈنىدىن 1869-يىل 9-ئاينىڭ 29-كۈنىگىچە	2 شىللىڭ $\frac{1}{4}$ 7پ	6 پېنس	1 شىللىڭ $\frac{1}{4}$ 1پ

دېمەك، 20 يىلدىن ئىلگىرىكىگە سېلىشتۇرغاندا، زۆرۈر تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ باھاسى بىر ھەسسە دېگۈدەك ئاشقان بولسا، كىيىم-كېچەك باھاسىمۇ بىر ھەسسە ئاشقان.

ئەمدى بۇنداق نامۇۋاپىقلىق ھەققىدە سۆز ئاچماي، ئىش ھەققىنىڭ پۇل بىلەن ئىپادىلىنىش نىسبىتىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەكمۇ، توغرا خۇلاسە چىقارغىلى بولمايدۇ. ئاچارچىلىق يىللىرىدىن ئىلگىرى، يېزىلاردا ئىش ھەققىنىڭ كۆپ قىسمىغا ماددىي بۇيۇم بېرىلەتتى، ئىنتايىن ئاز بىرقىسمىغلا پۇل بېرىلەتتى؛ ھالبۇكى بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، ئىش ھەققىگە پۇل بېرىش ئومۇمىي ئادەتكە ئايلاندى. بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى، ئەمەلىي ئىش

ھەققىنىڭ قانداق ئۆزگىرىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ پۇل بىلەن ئىپادىلىنىش نىسبىتى مۇقەررەر ئۆسىدۇ.

«ئاچارچىلىقتىن ئىلگىرى يېزا ئىگىلىك كۈنلۈك ئىشچىلىرىنىڭ ئازتولا يېرى بولاتتى، ئۇ يېرىگە ياڭيۇ تېرىيتتى، چوشقا، ئۆي قۇشلىرىنى باقاتتى. ھازىر، ئۇ بارلىق تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىپلا قالماي، ھەتتا چوشقا، ئۆي قۇشلىرى ۋە تۇخۇملىرىنى سېتىپ تاپقان كىرىمىدىنمۇ مەھرۇم قالماقتا.»(187)

ئىلگىرى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ئەمەلىيەتتە ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانلار ئىدى، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئوتتۇرا دەرىجىلىك دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ۋە چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئارقا سەپ قوشۇنى بولۇپ، شۇ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا ئۆزلىرىگە ئىش تاپاتتى. ئۇلار 1846-يىلدىكى ئاپەتتىن كېيىن ساپ يالالنما ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ شەكىللىنىپ، يالالغۇچىلىرى بىلەن پەقەت پۇل مۇناسىۋىتى ۋاستىسى بىلەن باغلانغان ئالاھىدە قاتلامنى ھاسىل قىلدى.

1846-يىلدىن ئىلگىرىكى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ تۇرالغۇ ئەھۋالىنىڭ قانداقلىقىدىن خەۋەردار بولدۇق. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئەھۋالى يەنمۇ يامانلاشتى. بىر قىسىم يېزا ئىگىلىك كۈنلۈك ئىشچىلىرىنىڭ سانى كۈندىن-كۈنگە ئازىيىپ بارغان بولسىمۇ، ئۇلار ئوخشاشلا ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ زېمىنىدىكى كاتەكتەك ئۆيلەردە تىقىلىشىپ ياشايدۇ، بۇنداق تۇرالغۇلارنىڭ ئەسكىلىكى ئەنگلىيەنىڭ ھەرقايسى يېزا ئىگىلىك رايونلىرىدىكى ئەڭ ناچار تۇرالغۇلاردىنمۇ ئېشىپ چۈشىدۇ. ئولستېرنىڭ بەزى يەرلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھەممىلا يەر ئوخشاش: جەنۇبتا

(187) «نامراتلارغا ياردەم بېرىش قانۇنى تەكشۈرگۈچىسىنىڭ ئىرىلاندىيە يېزا ئىگىلىك ئىشچىسىنىڭ ئىش ھەققى توغرىسىدىكى دوكلاتى» 1870-يىل دۇبلىن نەشرى، 29، 1-بەت.

كورك، لىمبرىك، كىلكىننى قاتارلىق ۋىلايەتلەر؛ شەرقتە ۋىكلوۋ، ۋېكسفورد قاتارلىق ۋىلايەتلەر؛ ئوتتۇرا قىسمدا كىگس، كۇئىنس، دۇبلىن قاتارلىق ۋىلايەتلەر؛ شىمالدا دوۋن، ئانترىم، تىرون قاتارلىق ۋىلايەتلەر؛ غەربتە سلايگو، روسكوممون، مايئو، قورۇپە قاتارلىق ۋىلايەتلەر بار. بىر تەكشۈرگۈچى خادىم ھاياجانلانغان ھالدا مۇنداق دەيدۇ: «بۇ دىن ۋە دۆلىتىمىز مەدەنىيىتى ئۈچۈن ھەقىقەتەن نومۇس»(187a) كۇنلۇك ئىشچىلار گەمە تۈرمۇشىنى بىر ئاز قەدىر ئەھۋال ئۆتكۈزۈشگە ئىمكان بېرىش ئۈچۈن، قەدىمدىن تارتىپ ئۇلارنىڭ ئۆي-ماكانلىرىغا قاراشلىق كىچىككىنە يەرلەرمۇ سىستېمىلىق مۇسادىرە قىلىندى.

«بېزا ئىگىلىك كۇنلۇك ئىشچىلىرى زېمىنداراڭ ۋە ئۇلارنىڭ خوجىدارلىرىنىڭ ناھەللەرچە مۇئامىلە قىلىشلىرىنى چۈشەنگەندىن كېيىن، ئۆزلىرىگە ھوقۇقسىز ئىرقىتەك مۇئامىلە قىلغان ئاشۇ كىشىلەرگە ئۆز لايىقىدا قارشىلىشش كەيپىياتى ۋە نەپرەتلىنىش تۇيغۇسىدا بولدۇ.» (187a)

بېزا ئىگىلىك ئىنقىلابىنىڭ تۇنجى قىلغان ئىشى شۇ بولدىكى، تېرىلغۇ يەرلەردىكى ئاشۇ كىچىك ئۆيلەر خۇددى ئاللادىن بۇيرۇق چۈشكەندەكلا ناھايىتى زور كۆلەمدە يەر بىلەن يەكسان قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن ئىشچىلار ئامالسىز ئەتراپتىكى كەنتلەر ۋە شەھەرلەردىن ئۆي-ماكان ئىزدىدى. ئۇ يەردە ئۇلار خۇددى تاشلاندۇق نەرسىلەردەك بالىخانىلارغا، گەمىلەرگە، يەر ئاستى قازناقلىرىغا، شارائىتى ئەڭ ناچار خىلۋەت كۇچىلارنىڭ بۇلۇڭ-پۇشقاقلىرىغا تىقىلدى. ئىرلاندىيىلىكلەر ئەزەلدىن ئۆزىنىڭ ياشاپ كەلگەن يۇرتىغا چىن باغلانغان مۇھەببىتى، خۇشخوي مىجەزى ۋە ساپ ئائىلە ئىستىلى بىلەن مەشھۇر، مىللىي ئاداۋىتى بار ئىنگلىزلارمۇ بۇنى ئېتىراپ قىلىدۇ، لېكىن ھازىر مۇشۇنداق مىڭلىغان ئىرلاندىيىلىكلەر ئائىلىسى

(187a) «نامراتلارغا ياردەم بېرىش قانۇنى تەكشۈرگۈچىسىنىڭ ئىرلاندىيە بېزا ئىگىلىك ئىشچىسىنىڭ ئىش ھەققى توغرىسىدىكى دوكلاتى» 1870-يىل دۇبلىن نەشرى، 12-بەت.

تۇساتتىن مۇشۇنداق رەزىللىك ماكانىغا جايلاشتى. ئەركەكلەر قوشنا بېزىلاردىكى ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ يېنىغا بېرىپ ئىش تاپىدىغان بولدى، يەنە كېلىپ ئۇلار كۇنلۇك ئىشقا يالىلناتتى، شۇڭا ئىش ھەققى كىرىمى ئىنتايىن مۇقىمسىز ئىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە

«ئۇلار ھازىر دېھقانچىلىق مەيدانىغا بېرىش-كېلىشتە ئۆزاق يول ماڭىدىغان، يولدا دائىم قاتتىق يامغۇردا قالىدىغان، يەنە باشقا جەبرى-جاپالارنى تارتىدىغان، نەتىجىدە ئاجىزلىشىپ كېسەل بولۇپ، كۇنى نامراتلىقتا ئۆتىدىغان بولدى»(187b).

«شەھەرلەر بېزا ئىگىلىك رايونلىرى ئۈشۈقچە دەپ قارىغان ئىشچىلارنى ھەر يىلى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى»(187c)، بىراق ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، «شەھەرلەردە ئىشچىلار ئوشۇقچە بولسا، بېزىلارنىڭ ھەممىلا يېرىدە ئىشچىلار يېتىشمەيدىغان بولدى!»(187d) ئەمەلىي ئەھۋال شۇكى، «پەقەت ئەتىياز، كۇز پەسلىدىكى دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش ۋاقىتلىرىدىلا» ئىشچىلارنىڭ يېتىشمەسلىكى بىلىنىدۇ، «باشقا پەسلىلەردە كۆپلىگەن كىشىلەر بىكار قالىدۇ»(187e)؛ «كۇزلۇك يىغىمدىن كېيىن، 10-ئايدىن كېلەركى يىلى ئەتىيازغىچە ئۇلار ئىشسىز قالىدۇ»(187f)؛ ھەتتا ئىشلەيدىغان پەسلىلەردىمۇ، «ئۇلار دائىم ئۇدا نەچچە كۇنلەپ ئىشسىز قالىدۇ، ئۇلارنىڭ تاپقان ئىشلىرىمۇ تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇزۇلۇپ قالىدۇ»(187g).

(187b) «نامراتلارغا ياردەم بېرىش قانۇنى تەكشۈرگۈچىسىنىڭ ئىرلاندىيە بېزا ئىگىلىك ئىشچىسىنىڭ ئىش ھەققى توغرىسىدىكى دوكلاتى» 1870-يىل دۇبلىن نەشرى، 25-بەت.

(187c) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 27-بەت.

(187d) يۇقىرىغا ئوخشاش، 26-بەت.

(187e) يۇقىرىغا ئوخشاش، 1-بەت.

(187f) يۇقىرىغا ئوخشاش، 32-بەت.

(187g) يۇقىرىغا ئوخشاش، 25-بەت.

يېزا ئىگىلىك ئىنقىلابىـتېرىلغۇ يەرنىڭ ئوتـلاقىغا ئايـلاندۇرۇلۇشى، دېھقانچـلىقنىڭ ماشـىنـلىشىشى، ئەمگەكـنىڭ ئەڭ قاتتىق تېجـلىشى قاتارلىقلار كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاقىۋەتلەرنى چەت ئەللەرگە بېرىپ يەر ئىجارىسىنى بـۇزۇپـچېچىشنى خالـىماي، بـەلكى ئىرېلاندىيـەدىكى ئۆز زېمـىنـىدا ياشـاشنى ئەۋزەل كـۆرگـەن ئۇلگـىلـىك زېمـىندارلار تـېخـمـۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. تەمىنلەشـتەلەپ قانۇنىيىتىگە زادى زىيان يەتمەسلىكى ئۈچۈن، بۇ جانابلار:

«ھازىر پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۆزلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانلاردىن ئۆزىگە ئېھتىياجلىق ئەمگەك كـۈچلىرىنى تارتىپ ئالماقتا، مۇنداق ئەھۋالدا ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانلار ئامالسز ئۇلار ئۈچۈن جاپالىق ئىشلەشكە مەجبۇر بولماقتا، ئۇلارنىڭ ئالىدىغان ئىش ھەققىمۇ ئادەتتىكى كـۈنلـۈك ئىشچىلاردىن تـۆۋەن. ئۇلارنـىڭ تېرىم ياكـى يـىغـىنىڭ جـىددىي پەيتلىرىدە، ئۆز يـەرلىرىنى تاشلاپ قـويۇپ كـۆپ نـەرسىلەردىن مـەھرۇم بـولىدىغانلىقى ۋە باشقا قۇلايسىزلىقلار ئۇستىدە گەپ ئاچمىساقمۇ بولىدۇ»(187h).

كـۆرۈنۈپلىشقا بـولىدۇكى، ئىشقا ئورۇنلـىشىشنىڭ كـاپالەتكە ئىگە بـولماسلـىقى ۋە مۇقـىمسزلـىقى، ئىشسىز قـېلىش ئەھۋالـىنىڭ دائىم كـۆرۈلـۈشـى ۋە ئۇزۇن مـۇددەت داۋاملـىشـىشـىـنـسـپـىي ئاھـالـە ئوشۇقچىلىقنىڭ مانا مۇشۇنداق ئالامەتلىرى نامراتلارغا يارىدەم بېرىش ئورنـى تـەكشـۈرگـۈچـىسـنـىڭ دوكـلاتـىدا ئىرېلاندىيـە يـېزا ئىگـىلـىك پرولېتارلىرىنىڭ جاپالىمۇشەققىتى سۈپىتىدە مىسال قىلىنغان. ئەنگلىيە يېزا ئىگـىلـىك پرولېتـارلىرى ئارىسـىدا مـۇشـۇنداق ئەھۋاللارنـىڭ بـارلـىقـىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق. لېكىن، ئوخشىمايدىغىنى شۇكى، سانائەت دۆلىتى بـولغان ئەنگلـىيىدە سـانائەت زاپاس قـوشۇنى يېزىلاردىن تـولـۇقلىنىدۇ، لېكىن، يېزا ئىگىلىك دۆلىتى بولغان ئىرېلاندىيىدە يېزا ئىگـىلـىك زاپاس

(187h) «نامراتلارغا يارىدەم بېرىش قانۇنى تەكشۈرگۈچىسىنىڭ ئىرېلاندىيە يېزا ئىگىلىك ئىشچىسىنىڭ ئىش ھەققى توغرىسىدىكى دوكلاتى» 1870-يىل دۆبلىن نەشرى، 30-بەت.

قوشۇنى شەھەرلەردىن، يەنى سەرسان بولغان يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ماكانىدىن تولۇقلىنىدۇ. ئەنگلىيىدە ئارتۇق يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى زاۋۇت ئىشچىلىرىغا ئايلانغان بولسا، ئىرېلاندىيىدە شەھەرلەرگە سەرسان بولۇپ كەتكەن يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى گەرچە شەھەرلەرنىڭ ئىش ھەققى بىسمىغا تەسىر كۆرسەتسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنىلا يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ھېسابلىنىدۇ، شۇنداقلا داۋاملىق يېزىلارغا قايتىپ بېرىپ ئىش ئىزدەيدۇ.

ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ دوكلاتىنى تەييارلىغۇچىلار يېزا ئىگىلىك كۈنلۈك ئىشچىلىرىنىڭ ماددىي ئەھۋالىنى تۆۋەندىكىدەك بايان قىلغان:

«گەرچە ئۇلار بەكمۇ تېجەشلىك تۇرمۇش كەچۈرسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىش ھەققى ئۇلارنىڭ ئۆزى ھەم ئائىلىسىنىڭ يېمەكـئىچمىكى ۋە ئۆي ئىجارىسىگە ئازانلا يېتىدۇ. ئەگەر كىيىم-كېچەك تىكتۇرمەكچى بولسا، ئۇلاردا يەنە باشقا كىرىم بولۇشى كېرەك... ئۇلارنىڭ ياشاش مۇھىتى، ئۇنىڭغا باشقا جەھەتتىكى قىينىچىلىقلار قوشۇلۇپ، بۇ سىنىپ ئوڭايلا كېزىك ياكى ئۆپكە تۇبېركۇلىيوز كېسىلىگە گىرىپتار بولىدۇ.»(187i)

ئەھۋال شـۇنداق بـولغـانلـىقـى ئۈچـۈن، بـۇ دوكـلات تـەييارلـىغۇچـىلارنىڭ بـۇ سـىنـىپ سـېپىدە نـازازلـىق كـەيـپـيـاتـىنـىڭ كـۈچـىـيـۈاتقـاتلـىقـىنـى، ئۇلارنـىڭ ئۆتمـۈشىنى سـېغـىنـىپ، ھـازىردىن نـەپرەتلـىنىپ، كـەلگـۈسىدىن ئۈمـىد ئۈزگـەنلـىكىنى، «قـۇتراتقـۇچىلارنىڭ زىيانلىق تەسىرىگە ئۇچراۋاتقانلىقىنى» ۋە پەقەت بىرلا نەرسىنى-ئامبىرىكىغا كۆچۈپ بېرىشنىلا ئويلايدىغانلىقىنى بـىردەك دەلـىللىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. بۇيۇك مالتۇسچىلارنىڭ ھەممگە شـپالىق بـۇ دورىسـى-ئاھالىنى ئازايتىش ياپىپىشل ئېرىنىسى① نـەقەدەر بـەختلىك تـۇيراقتا ئايلاندۇرغان،

(187i) «نامراتلارغا يارىدەم بېرىش قانۇنى تەكشۈرگۈچىسىنىڭ ئىرېلاندىيە يېزا ئىگىلىك ئىشچىسىنىڭ ئىش ھەققى توغرىسىدىكى دوكلاتى» 1870-يىل دۆبلىن نەشرى، 21-، 13-بەتلەر.

① كېلت تىلى: پېشىل ئارال؛ ئىرېلاندىيىنىڭ قەدىمكى ئاتىلىشى. ـــ تۈزگۈچىدىن

ھە!

ئىرىلاندىيە سانائەت ئىشچىلىرى يەنە قانداق بەختلىك ياشاۋاتىدۇ؟ بۇنىڭغا پەقەت بىرلا مىسال كەلتۈرسەكلا كۇپايە.

ئەنگلىيە زاۋۇت تەكشۈرگۈچىسى روبېرت ھېكبېر مۇنداق دەيدۇ:

«يېقىندا ئىرىلاندىيىنىڭ شىمالىي قىسمىنى تەكشۈرگىنىمدە، بىر مەلىكىلىك ئىرىلاندىيە ئىشچىسىنىڭ ئۆزىنىڭ تولىمۇ ئاز كىرىمى بىلەن باللىرىنى تىرىشىپ ئوقۇتۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ناھايىتى ھەيران قالدىم. ئۇنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلىغانلىرىمنى تۆۋەندىكىچە خاتىرىلىدىم. ئۇنىڭ مانچېستېر بازىرىغا تاۋار ئىشلەپ بەرگۈچى بولۇپ يالالانغانلىقىنى دەپ بەرسەملا، كىشىلەر ئۇنىڭ مەلىكىلىك زاۋۇت ئىشچىسى ئىكەنلىكىنى بىلمۇالايدۇ. جۇنسون مۇنداق دەيدۇ: كەسپىم تىككۈچى، دۇشەنبىدىن جۇمەگىچە ئەتىگەن سائەت ئالتىدىن كەچ سائەت 11گىچە ئىشلەيمەن؛ شەنبە كۈنلىرى چۈشتىن كېيىن سائەت ئالتىدە ئىشنى يېغىمز، تاماق يېيىش ۋە دەم ئېلىش ئۈچۈن ئۈچ سائەت ۋاقىت بېرىلىدۇ. بەش بالام بار. ئىشلىگىنىم ئۈچۈن ھەپتىدە 10 شىللىڭ 6 پېنىس ئالىمەن، ئايالىمۇ ئىشلەيدۇ، ھەپتىسىگە 5 شىللىڭ ئالىدۇ. 12 ياشلىق چوڭ قىزىم ئۆيگە قارايدۇ. ئالتىمىز بويىچە ئاشپىزىمىز ۋە يۇلەنچۈكىمىز مۇشۇ قىزىمىز. ئۇ ئۆكىلىرىنى مەكتەپكە ئاپىرىدۇ-ئەكىلىدۇ. ئايالىم ھەر كۈنى مەن بىلەن تەڭ ئىشقا بارىدۇ. بىر قىزچاق ھەر كۈنى ئىشىك ئالدىمىزدىن ئۆتىدۇ، ئۇ سەھەر سائەت بەش يېرىمدا بىزنى ئويغىتىپ قويىدۇ. بىز ھېچنېمە يېمەيلا ئىشقا بارىمىز. كۈندۈزى 12 ياشلىق قىزىم ئىنى-سىڭىللىرىغا قارايدۇ. بىز سائەت سەككىزدە ئۆيگە قايتىپ ئەتىگەنلىك تاماق يەيمىز. ھەپتىدە بىر قېتىم چاي ئىچمىز؛ ئادەتتە ئۈماچ ئىچمىز، ئالالىغىنىمىزغا قاراپ، بەزىدە سۈلۈ ئۈندىن، بەزىدە كۆمىقوناق ئۈندىن ئۈماچ ئېتىپ ئىچمىز. قىشتا، كۆمىقوناق ئۈنىغا ئازراق شېكەر ۋە سۈ قوشمىز. يازدا كىچىككىنە بىر پارچە يېرىمىزگە ياغلىق تېرىيمىز؛ ياغلىقنى يېپ بولغاندىن كېيىن، كۈنىمىز يەنە ئۈماچقا قالىدۇ. يەكشەنبىدىمۇ، ئارا كۈنلەردىمۇ كۈنىمىز يلىبويى شۇنداق ئۆتىدۇ. ھەر كۈنى ئىشتىن ناھايىتى چارچاپ كېلىمەن. كەمدىن كەم دېگۈدەك گۆش يەپ قالىمىز. ئۇچ بالام مەكتەپتە ئوقۇيدۇ، بۇلارنىڭ ھەربىرىگە ھەپتىسىگە 1 پېنىس كېتىدۇ. ئۆي ئىجارىسى ئۈچۈن ھەپتىسىگە 9 پېنىس تۆلەيمىز، لاي كۆمۈر ۋە يېقىلغۇغا ھەر ئىككى ھەپتىدە ئاز دېگەندە 1 شىللىڭ 6 پېنىس كېتىدۇ.»(188)

مانا بۇ ئىرىلاندىيە ئىش ھەققى، مانا بۇ ئىرىلاندىيە تۇرمۇشى! ئەمەلىيەتتە، ئىرىلاندىيىنىڭ نامراتلىقى ئەنگلىيىنىڭ نۆۋەتتىكى

(188) «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1866-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى» 96-بەت.

سۆز تېمىسى بولۇپ قالدى. 1866-يىلنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 1867-يىلنىڭ باشلىرىدا، لوردلار دېپپېرىن ئىسىملىك ئىرىلاندىيىلىك چوڭ زېمىندار «تايمىس گېزىتى»دە بۇ مەسىلە ئۈستىدە مۇنازىرە ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى ھەل قىلماقچى بولغان. «ھەر ھالدا بۇ ئالىيجانابنىڭ ھىممىتىگە ئاپىرىن!»[456]

بىز جەدۋەل Eدىن 1864-يىلى ئۈچ پايدىخورنىڭ 4 مىليون 368 مىڭ 610 فوند سterlىڭ ئومۇمىي پايدىدىن 262 مىڭ 819 فوند سterlىڭ نەپ ئالغانلىقىنى، 1865-يىلى بۇ ئۈچ ئۇلۇغ «نەپسىنى يىغقۇچى»نىڭ 4 مىليون 669 مىڭ 979 فوند سterlىڭ ئومۇمىي پايدىدىن 274 مىڭ 528 فوند سterlىڭنى ئۆز چۆنتىكىگە سالغانلىقىنى؛ 1864-يىلى 26 پايدىخورنىڭ 646 مىڭ 377 فوند سterlىڭ، 1865-يىلى 28 پايدىخورنىڭ 736 مىڭ 448 فوند سterlىڭ؛ 1864-يىلى 121 پايدىخورنىڭ 1مىليون 76 مىڭ 912 فوند سterlىڭ؛ 1865-يىلى 150 پايدىخورنىڭ 1 مىليون 320 مىڭ 906 فوندسterlىڭ؛ 1864-يىلى 1131 پايدىخورنىڭ 2 مىليون 150 مىڭ 818 فوند سterlىڭ پايدا ئېلىپ، يىللىق ئومۇمىي پايدىنىڭ يېرىمىدىن دېگۈدەك ئىگىلىگەنلىكىنى، 1865-يىلى 1194 پايدىخورنىڭ 2 مىليون 418 مىڭ 833 فوند سterlىڭ پايدا ئېلىپ، يىللىق ئومۇمىي پايدىنىڭ يېرىمىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ ئۆتكەنىدۇق. بىراق، ئەنگلىيە، شوتلاندىيە ۋە ئىرىلاندىيىدىكى بىر ئوچۇم چوڭ زېمىندارلار ھەر يىللىق پۇقرا يەر ئىجارىسى ئومۇمىي سوممىسىنىڭ غايەت زور قىسمىنى يۇتۇۋېتىدىغانلىقىدىن، ئەنگلىيە دۆلەت دانالىرىمۇ يەر ئىجارىسىنى تەقسىم قىلىش توغرىسىدا پايدىنى تەقسىم قىلىشقا ئوخشاش ستاتىستىكا ماتېرىيالىنى ئوتتۇرىغا قويۇش مۇڭاپىق كەلمەيدۇ، دەپ قارايدۇ. لورد دېپپېرىن مۇشۇنداق چوڭ زېمىندارنىڭ بىرى. يەر ئىجارىسى بىلەن پايدا مەلۇم ۋاقىتتا «زىيادە كۆپ بولىدۇ»، ياكى يەر ئىجارىسى بىلەن

پايدىنىڭ زىيادە كۆپ بولۇشى خەلقنىڭ زىيادە نامرات بولۇشى بىلەن مەلۇم دەرىجىدە باغلىنىشلىق بولىدۇ، دەپ قاراش ئەلۋەتتە «ھۆرمەتسىزلىك» ۋە «مۇكەممەل بولمىغان» ئۇقۇم. لوردنىڭ ئاساسلانغىنى پاكىت. پاكىت شۇكى، ئىرىلاندىيىنىڭ ئاھالىسى ئازايسا، ئىرىلاندىيىنىڭ يەر ئىجارىسى ئۆسىدۇ؛ ئاھالىنىڭ ئازىيىشى يەر ئىگەلىرى ئۈچۈن «پايدىلىق»، شۇنداقلا يەرگە ۋە شۇ يەرگە قاراشلىق بۇيۇم دەپ قارىلىدىغان خەلق ئۈچۈنمۇ «پايدىلىق». شۇنىڭ بىلەن لورد ئىرىلاندىيىنىڭ ئاھالىسى يەنىلا ئوشۇقچە، ئاھالىنىڭ سىرتقا ئېقىشى بەكلا ئاستا بولماقتا، دەپ جاكارلايدۇ. ئىرىلاندىيە بەختسىزلىكىنى تولۇق بەھر ئېلىش ئۈچۈن، ئاز دېگەندە يەنە 300 مىڭدىن ئارتۇق ئىشچىدىن كېچىشى كېرەك. سانگرادو ئىلمىي ئېقىمىدىكى دوختۇرلار بىمارنىڭ تۇزەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قېنىنى ئاققۇزۇۋېتىشنى، يەنە ئاققۇزۇۋېتىشنى، بىمارنىڭ قېنى تۇگىگىچە ئاققۇزۇشنى بۇيرۇيدۇ، نەتىجىدە بىمارمۇ تەڭلا تۇگەيدۇ. بىز بۇ شائىرانە تەبىئەتلىك لوردنى سانگرادو ئېقىمىدىكى دوختۇر دەپ قالمايلى. ئۇ تەخمىنەن 2 مىليون ئەمەس، پەقەت يەنە 300 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنىڭ قېنىنى ئاققۇزۇۋېتىشنى تەلەپ قىلغان. بىراق، ئەمەلىيەتتە ئېرىندا مىڭ يىللىق پادىشاھلىق قۇرۇش ئۈچۈن تەخمىنەن 2 مىليون كىشىنىڭ قېنىنى ئاققۇزۇۋەتمەي بولمايدۇ. بۇنىڭغا پاكىت كۆرسىتىش تەس ئەمەس.

1864-يىلدىكى ئىرىلاندىيە ئىجارە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ سانى ۋە كۆلىمى

(بىرلىكى: ئاكر)

1	2	3	4
كۆلىمى 1 ئاكر كەلمەيدىغان ئىجارە دېھقانچىلىق مەيدانى	كۆلىمى 1-5 ئاكر كېلىدىغان ئىجارە دېھقانچىلىق مەيدانى	كۆلىمى 6-15 ئاكر كېلىدىغان ئىجارە دېھقانچىلىق مەيدانى	كۆلىمى 16-30 ئاكر كېلىدىغان ئىجارە دېھقانچىلىق مەيدانى
سانى كۆلىمى	سانى كۆلىمى	سانى كۆلىمى	سانى كۆلىمى
48653 25394	82037 288916	176368 1836310	136578 3051343
5	6	7	8
كۆلىمى 31-50 ئاكر كېلىدىغان ئىجارە دېھقانچىلىق مەيدانى	كۆلىمى 51-100 ئاكر كېلىدىغان ئىجارە دېھقانچىلىق مەيدانى	كۆلىمى 100 ئاكردىن ئاشىدىغان ئىجارە دېھقانچىلىق مەيدانى	ئومۇمىي كۆلىمى
سانى كۆلىمى	سانى كۆلىمى	سانى كۆلىمى	
71961 2906274	54247 3983880	31927 8227807	20319924(188a)

1851-يىلدىن 1861-يىلغىچە ئاساسلىقى ئالدىنقى ئۈچ تۈردىكى كۆلىمى 1 ئاكر كەلمەيدىغان يەردىن 15 ئاكرغىچە بولغان ئىجارە دېھقانچىلىق مەيدانلىرى مەركەزلىك يوقىتىلدى. بۇنداق دېھقانچىلىق مەيدانلىرى مۇقەررەر ئالدى بىلەن يوقىلىشى كېرەك. نەتىجىدە 307 مىڭ 58 «ئوشۇقچە» ئىجارىكەش دېھقان مەيدانغا كەلدى، ئەڭ تۆۋەن مۆلچەرلىگەندە، ھەربىر ئائىلىدە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تۆت ئادەم بار دېسەك، جەمئىي 1 مىليون 228 مىڭ 232 ئادەم بولىدۇ. بىزا ئىگىلىك ئىنقىلابى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، بۇنىڭ ئىچىدىكى تۆتتىن بىر قىسىم ئادەم قايتا ئىشقا قوبۇل قىلىنىدۇ، دەپ ئاشۇرۇپ تەسەۋۋۇر قىلغىنىمىزدىمۇ، نەتىجىدە يەنە 921 مىڭ 174 ئادەمنىڭ چەت ئەلگە

(188a) ئومۇمىي كۆلەم ساىلىق ۋە قاقاسلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كۆچۈپ كېتىشگە توغرا كېلىدۇ. كۆلىمى 16 ئاكردىن 100 ئاكرغىچە كېلىدىغان4-، 5-، 6-تۈردىكى ئىجارە دېھقانچىلىق مەيدانلىرى كاپىتالستىك زىرائەت ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن ئىشلىتىلسىمۇ بەك كىچىك كېلىپ قالىدۇ، قوي بېقىشقا ئىشلىتىلسە نۆلگە باراۋەر بولىدۇ، بۇنسى ئەنگلىيىدە بىرگە ئاللىقاچان مەلۇملۇق ئىش. شۇڭا، يۇقىرىقىغا ئوخشاش تەسەۋۋۇر قىلغىنىمىزدا، يەنە 788 مىڭ 358 ئادەمنىڭ چەت ئەلگە كۆچۈشىگە توغرا كېلىدۇ، دېمەك ئۇمۇمىي ئادەم 1 مىليون 709 مىڭ 532گە يېتىدۇ. نەپسى بارغانسېرى يوغىناۋاتقانىكەن [457]، زېمىندارلار ئۈچ مىليون 500 مىڭ ئاھالىسى بار ئىرېلاندىيىنىڭ يەنىلا نامرات ئىكەنلىكىنى، بۇ نامراتلىققا ئاھالىنىڭ ئوشۇقچىلىقى سەۋەپ بولۇۋاتقانلىقىنى، شۇڭا ئاھالىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا زور كۈچ بىلەن ئازايتقاندىلا، ئۇنىڭ ئەنگلىيىنىڭ قوي فېرمىسى ۋە يايلىقى بولۇشتەك ھەقىقىي بۇرچىنى ئادا قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ.(188b)

(188b)يېزا ئىگىلىك ئىنقلابىغا كۆچلۈك تۈرتكە بولۇش ھەمدە ئىرېلاندىيىنىڭ نوپۇسنى زېمىندارلارنىڭ ئازرۇسىغا لايىق كەلگۈدەك دەرىجىدە قىسقارتىش ئۈچۈن خۇسۇسىي يەر ئىگىدارلىرى شۇنىڭدەك ئەنگلىيە قانۇنى ئاچارچىلىقتىن ۋە ئاچارچىلىق كەلتۈرۈپ چىقارغان ئەھۋالدىن قانداق پىلانلىق پايدىلانغانلىقى توغرىسىدا مۇشۇ كىتابنىڭ 3-قىسمىدا، يەر ئىگىدارلىق تۈزۈمى بايان قىلىنغان بۆلۈمدە تېخمۇ تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتىمەن.[458] ئۇنىڭدا مەن يەنە ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانلار ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئەھۋالىنمۇ بېكىتىشتىن تىلغا ئېلىپ ئۆتىمەن. بۇ يەردە پەقەت ئازراقلا نەقىل كەلتۈرىمەن. ناسسائۇ. ۋ. سېنيور ئۆزىنىڭ تەۋەررۈك ئەسىرى «كۈندىلىك خاتىرە، سۆھبەت ۋە ئوبزور» (ئىككى تومۇق توپلام، 1868-يىل لوندون نەشرى 2-توم 282-بەت)دا مۇنداق دېگەن: « دوكتور ج تەبئىي ھالدا مۇنداق كۆرسەتتى: بىزنىڭ نامراتلارغا ياردەم بېرىش قانۇنىمىز بار، بۇ قانۇن-زېمىندارلارنى غەلىبىگە ئېرىشتۈرىدىغان قۇدرەتلىك قورال؛ يەنە بىر قورال-چەت ئەلگە كۆچمەن چىقىرىش. بىرەر ئىرېلاندىيىلىك دوستىمۇ ئۇرۇشنىڭ «زېمىندارلار بىلەن كېرت ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانلىرى ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇش» سوزۇلۇشىنى ئۈمىد قىلمايدۇ، ئۇرۇشنىڭ ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانلارنىڭ غەلىبە قىلىشى بىلەن ئاخىرلىشىشنى تېخمۇ ئۈمىد قىلمايدۇ... ئۇرۇش قانچە تېز ئاياغلاشسا، ئىرېلاندىيىمۇ شۇنچە تېز

بۇ پايدىلىق چارىنىڭمۇ بۇ دۇنيادىكى ھەممىلا چىرايلىق شەيئىلەرگە ئوخشاش چولتا بېرى بولىدۇ. يەر ئىجارىسىنىڭ ئىرېلاندىيىدە ئۇزلۇكسىز جۇغلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىرېلاندلارمۇ ئامېرىكىغا ئوخشاش قەدەمدە توختىماي جەملەنمەكتە. قوي-كاللار تەرىپىدىن سۈرۈپ چىقىرىلغان ئىرېلاندلار فېئىنى جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى[459] سۈپىتىدە ئوكيانىنىڭ ئۇ تەرىپىدە قەد كۆتۈرمەكتە. ياش بۇيۇك جۇمھۇرىيەت قېرى دېڭىز ئايال پادىشاھى ئالدىدا ھەيۋەت بىلەن باش كۆتۈرمەكتە.

تەقدىر ئازابىدىن، قېرىنداشلار قىرغىنچىلىقى گۇناھىدىن،
قالدى رېملىقلار ئازاب-ئۇقۇبەتكە.[460]

يايلاق دۆلەتكە ئايلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقتتا نوپۇسمۇ يايلاق دۆلەتنىڭ نوپۇس ئېھتىياجىغا يارىشا ئازىيىدۇ، ھەرقايسى سىنىپلارغىمۇ پايدىلىق بولىدۇ.» 1815-يىلى چىقىرىلغان ئەنگلىيە ئاشلىق قانۇنى ئىرېلاندىيىنىڭ بۇيۇك برىتانىيىگە ئەركىن ئاشلىق چىقىرىش مونوپول ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئاشلىق قانۇنى ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشنى سۈنئىيلا ئىلگىرى سۈردى. 1846-يىلى ئاشلىق قانۇنىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، بۇنداق مونوپول ھوقۇقمۇ ئۇشتۇمتۇتلا يوقىتىلدى. باشقا تۈرلۈك ئەھۋاللارنى تىلغا ئېلىپ ئولتۇرمىساقمۇ، مۇشۇ پاكىتنىڭ ئۆزىلا ئىرېلاندىيە تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ يايلاققا ئايلاندۇرۇلۇشىغا، ئىجارە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ توپلىنىشىغا ۋە ئۇششاق دېھقانلارنىڭ قوغلىنىشىغا زور دەرىجىدە يېتەرلىك تۈرتكە بولدى. 1815-يىلدىن 1846-يىلغىچە بولغان مەزگىلدە، كىشىلەر ئىرېلاندىيىنىڭ مۇنبەت يەر ئىكەنلىكىنى ماختىدى، ئۇ يەرنىڭ بۇغداي تېرىشقا تەبئىيلا ماس كېلىدىغان يەر ئىكەنلىكىنى راسا تەرغىپ قىلىشتى، ئەپسۇسكى، ئەنگلىيە ئاگرونوملىرى، ئىقتىسادشۇناسلىرى ۋە سىياسەتچىلىرى كېيىنچە بۇ يەرنىڭ يېشىل يەم-خەشەكتىن باشقىسىغا باپ كەلمەيدىغانلىقىنى بىردىنلا بايقاپ قالدى! جانابى لېئونس دې لاۋېرنمۇ بۇ سەپسەتىنى دېڭىز بوغۇزىنىڭ ئۇ تەرىپىدە تۇرۇپ ئالدىراپسالدىراپ ئەكرارلىدى. بۇنداق سادىدا گەپلەرگە لاۋېرنغا ئوخشاش «ئىخلاسمەن» ئادەملەرلا ئىشىنىدۇ.

24-باب
ئاتالمش ئىپتىدائىي جۇغلانما

1. ئىپتىدائىي جۇغلانمىنىڭ سىرى

پۇلنىڭ قانداق قىلىپ كاپىتالغا ئايلىنىدىغانلىقى، كاپىتالنىڭ قانداق قىلىپ قوشۇمچە قىممەتنى ھاسىل قىلىدىغانلىقى ۋە قوشۇمچە قىممەتنىڭ يەنە قانداق قىلىپ تېخمۇ كۆپ كاپىتالنى ھاسىل قىلىدىغانلىقى بىزگە مەلۇم بولدى. لېكىن، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى قوشۇمچە قىممەتنى، قوشۇمچە قىممەت كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشنى، كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش بولسا يەنە تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ قولىدا خېلى كۆپ كاپىتال ۋە ئەمگەك كۈچلىرى بولۇشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. شۇڭا، بۇ پۈتكۈل ھەرىكەت گويا بىر ياماق ئايلانما ئىچىدە ئايلىنىپ يۈرگەندەك بولىدۇ، بۇ ئايلانمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن كاپىتالستىك جۇغلانمىدىن ئىلگىرى بىرخىل «ئىپتىدائىي» جۇغلانما (ئادام سىمىت «ئالدىنقى جۇغلانما» دەپ ئاتىغان) يەنى كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ نەتىجىسى ئەمەس، باشلانمىسى بولغان جۇغلانما بار ئىدى دەپ پەرەز قىلىشقىلا توغرا كېلىدۇ.

بۇ ئىپتىدائىي جۇغلانمىنىڭ سىياسىي ئىقتىسادتا ئويناغان رولى تۇنجى گۇناھنىڭ—ئادەم ئاتىنىڭ ئالمىنى يەپ قويۇشى بىلەن ئادەمزات ئارىسىدا ئاپىرىدە بولغان گۇناھنىڭ—ئىلاھىيەتتە ئويناغان رولى بىلەن پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئوخشاش[461]. كىشىلەر بۇنداق ئىپتىدائىي

جۇغلانمىنىڭ پەيدا بولۇشىنى چۈشەندۈرگەندە، خۇددى ئۆتمۈشتىكى ئاجايىپ رىۋايەتلەر ھەققىدە سۆزلىگەندەك قىلىشىپ كېتىدۇ. زامان-زامانلاردىن ئىلگىرى ئىككى خىل كىشى ياشىغانكەن، بىر خىلى، ئەمگەكچان، ئەقىللىق، يەنە كېلىپ ئالدى بىلەن ئىقتىسادچىل، قابىل كىشىلەر ئىكەن، يەنە بىر خىلى، ھورۇن، ئۆزىنىڭ ھەممە نەرسىسىنى تۈگىتىۋەتكەن ھەتتا چېكىدىن ئاشقان بەتخەج ئۇششۇقلار ئىكەن. دەرۋەقە، ئىلاھىيەتتە ئېيتىلغان تۇنجى گۇناھ تۇغرىسىدىكى رىۋايەت بىزگە ئادەمنىڭ قانداق قىلىپ تەر تۆكۈپ جان بېقىشقا مەھكۇم قىلىنغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ؛ ئىقتىسادشۇناسلىقتا ئېيتىلغان تۇنجى گۇناھ تۇغرىسىدىكى ھېكايە بولسا بەزىلەرنىڭ نېمە ئۈچۈن ئۇنداق قىلىشقا زادى موھتاج ئەمەسلىكىنى ئېچىپ بېرىدۇ. لېكىن، بۇنىڭ كارى چاغلىق. شۇنداق قىلىپ، مۇنداق ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ: بىرىنچى خىل ئادەملەر بايلىق توپلىغان، ئىككىنچى خىل ئادەملەرنىڭ بولسا ئاخىر بېرىپ ئۆزىنىڭ تېنىدىن باشقا ساتقۇدەك ھېچقانداق نەرسىسى قالمىغان. ھەرقانچە ئەمگەك قىلسىمۇ، تۇرغان تۇرقىدىن باشقا ساتقۇدەك ھېچ نەرسىسى بولمىغان كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ كەمبەغەل بولۇشى بىلەن ئاللىقاچان ئەمگەك قىلماس بولۇپ قالغان بولسىمۇ، بايلىقى ئۆزلۈكسىز كۆپەيىپ بارغان ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ باي بولۇشى ئەنە شۇ تۇنجى گۇناھدىن باشلانغان. مەسىلەن، تىپىر ئەپەندى ئىگىدارچىلىقنى ئاقلاش ئۈچۈن، بۇنداق تېتقىسز بالىلار چۆچەكنى بىر مەھەل ناھايىتى ئىستىداتلىق بولغان فرانسۇزلارغا ھەتتا سىياسىئونلارچە جىددىي قىياپەت بىلەن تەكرار سۆزلەيدۇ. بىراق، گەپ ئىگىدارچىلىق مەسىلىسىگە بېرىپ تاقىلىدىغانلا بولسا، ئۇ ھالدا، بالىلار كىتابچىلىرىدىكى نۇقتىئىنەزەرلەرنى ھەرقانداق ياشتىكىلەر ئۈچۈن ۋە ئۆسۈپ يېتىلىشنىڭ ھەرقانداق باسقۇچى ئۈچۈن بىردىنبىر توغرا نۇقتىئىنەزەر دەپ چىڭ تۇرۇۋېلىش مۇقەددەس بۇرۇچ بولۇپ قالدۇ[462]. ھەممىگە مەلۇمكى، ھەقىقىي تارىختا

بويسۇندۇرۇش، قوللۇققا چۈشۈرۈش، تالان-تاراج قىلىش، قىرغىن قىلىش، قىسقىسى، زورلۇق قىلىش غايەت زور رول ئويناپدۇ. ئەمما مۇتتەدىل سىياسىي ئىقتىسادتا ئاساسلىق ئەزەلدىن تارتىپ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. ئادالەت بىلەن «ئەمگەك» قەدىمدىن بۇيان بىردىنبىر بېيىش ۋاستىسى بولۇپ كەلگەندى، تەبىئىيكى، «بۇ يىل» ھامان مۇستەسنا بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئىپتىدائىي جۇغلانما ئۇسۇلى ھەرگىزمۇ ئاسايىشتە شەكلىدىكى نەرسە ئەمەس.

پۇل بىلەن تاۋار، خۇددى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئوخشاش، دەسلىپىدە كاپىتال ھېسابلانمايدۇ. ئۇلار كاپىتالغا ئايلاندۇرۇلۇشى كېرەك. لېكىن، بۇنداق ئايلىنىش پەقەت مۇئەييەن ئەھۋال ئاستىدا، يەنىپ ئېيتقاندا، ناھايىتى پەرقلىق بولغان ئىككى خىل تاۋار ئىگىلىرى يەنى ئۆزى ئىگىلەپ ئالغان قىممەتنى كۆپەيتىش ئۈچۈن باشقىلارنىڭ ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋالىدىغان پۇل ئىگىسى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرى ئىگىسى بىلەن ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى يەنى ئەمگىكىنى ساتىدىغان ئەركىن ئەمگەكچى بىر-بىرى بىلەن قارىمۇقارشى ھالدا تۇرغان ۋە بىر-بىرى بىلەن ئۇچراشقاندىلا يۈز بېرىدۇ. ئەركىن ئەمگەكچىلەر ئىككى ياقلىما مەنىگە ئىگە: ئۇلار ھەم بۇ ۋاستە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى قاتارىغا كىرىدىغان قوللار، يانچىلار قاتارلىقلارغا ئوخشىمايدۇ، ھەم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولغان ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارغىمۇ ئوخشىمايدۇ، ئەكسىچە، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن قۇتۇلۇپ، ئەركىن بولغان، ئۇلاردىن ئاجرالغان، ئۇلاردىن مەھرۇم قىلىنغانلاردۇر. تاۋار بازىرىنىڭ ئاشۇنداق ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشى كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىي شەرتىدىن شارائىتىنى يارىتىدۇ. كاپىتال مۇناسىۋىتى ئەمگەكنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش شارائىتىغا ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى بىلەن ئەمگەكچىلەرنىڭ ئايرىلغان بولۇشىنى

ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۆز ئاساسىنى مۇستەھكەملىۋالسا، بۇنداق ئايرىلىشنى ساقلاپ قېلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئۇزلۇكسىز كېڭىيىپ بېرىۋاتقان دائىرىدە ئۇنى تەكرارلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتال مۇناسىۋىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش جەريانى چوقۇم ئەمگەكچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئەمگەك شارائىتىغا ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىدىن ئايرىلىپ قېلىش جەريانى بولىدۇ. بۇ جەريان، بىر تەرەپتىن، ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋاستىلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كاپىتالغا ئايلاندۇرىدۇ، ئىككىنچى تەرەپتىن، بۇ ۋاستە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى يالالانما ئىشچىلارغا ئايلاندۇرىدۇ. دېمەك، ئاتالمش ئىپتىدائىي جۇغلانما ئىشلەپچىقارغۇچىلار بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئايرىۋېتىدىغان تارىخىي جەريانىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇ جەريان شۇنىڭ ئۈچۈن «ئىپتىدائىي» بولۇپ ئىپادىلىنىدۇكى، ئۇ كاپىتالدىن ۋە ئۇنىڭغا مۇۋاپىق بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىن بۇرۇنقى تارىخنى ھاسىل قىلىدۇ.

كاپىتالستىك جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسى فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدىن پەيدا بولدى. فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ يىمىرىلىشى بىلەن كاپىتالستىك جەمئىيەتنىڭ ئامىللىرى ئازاد بولدى.

بۇ ۋاستە ئىشلەپچىقارغۇچى ۋە ئەمگەكچى يەرگە بەنت بولۇپ قالمايدىغان، بىراۋغا تەئەللۇق ياكى بېقىندا بولۇپ قالمايدىغان دەرىجىگە يەتكەندىلا، ئاندىن ئۇ ئۆزىگە ئۆزى ئىگە بولالايدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئەركىن ساتقۇچى، ئۆزىنىڭ تاۋارىنى خېرىدار بارلىكى جايغا ئاپىرالايدىغان ئەركىن ساتقۇچى بولۇش ئۈچۈن، كاسىپلار ئۈيۈشمىسىنىڭ كونترولۇقىدىن، كاسىپلار ئۈيۈشمىسىنىڭ شاگىرتلار ۋە نىمكارلار توغرىسىدىكى تۈزۈملىرىدىن شۇنىڭدەك ئەمگەك توغرىسىدىكى چەكلىمىلىك بەلگىلىمىلىرىدىن قۇتۇلۇشى كېرەك. دېمەك،

ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ياللانما ئىشچىلارغا ئايلاندۇرىدىغان تارىخىي ھەربىر ھەرىكەت، بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى بېقىندىلىقتىن ۋە كاسىپلار ئۈيۈشمىسىنىڭ ئاسارىتىدىن ئازاد قىلىشتا ئىپادىلىنىدۇ؛ بۇرژۇئا تارىخشۇناسلىرىمىز ئۇچۇن ئېيتقاندا، پەقەت مۇشۇ بىر تەرەپلا مەۋجۇت. لېكىن، ئىككىنچى تەرەپتىن، يېڭى ئازاد قىلىنغانلار پەقەت ئۆزلىرىنىڭ ھەممە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ۋە كونا فېئوداللىق تۈزۈم يارىتىپ بەرگەن بارلىق تىرىكچىلىك كاپالىتىدىن مەھرۇم قىلىنغان چاغدىلا، ئاندىن ئۆزىنى ئۆزى ساتقۇچىغا ئايلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇنداق مەھرۇم قىلىنىش تارىخى ئىنسانىيەت سالنامىسگە قان ۋە ئوت بىلەن يېزىلغان.

بۇنداق يېڭى ئېسىلزات بولغان سانائەت كاپىتالىستلىرى كاسىپلار ئۈيۈشمىسىدىكى ھۇنەرۋەن ئۇستىلارنىلا ئەمەس، بەلكى بايلىق مەنبەلىرىنى ئىگىلىۋالغان فېئوداللارنىمۇ سىقىپ چىقىرىشى لازىم ئىدى. بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ گۇللىنىشى فېئودال كۈچلەر ۋە ئۇنىڭ كىشىنى غەزەبلەندۇرىدىغان ئىمتىيازلىرى ئۈستىدىن غەلبە قىلىنغانلىقىنىڭ نەتىجىسى، شۇنداقلا كاسىپلار ئۈيۈشمىسى ئۈستىدىن ۋە ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئەركىن راۋاجلىنىشىنى بوغىدىغان ھەم كىشىنى ئەركىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ئاسارىتى ئۈستىدىن غەلبە قىلىنغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. لېكىن، سانائەت رېتسارلىرى ئۆزلىرى بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان ۋەقەلەردىن پايدىلانغانلىقى ئۈچۈنلا، قىلچ رېتسارلىرىنى سىقىپ چىقىرىشقا مۇۋەپپەق بولدى. ئۇلار قويۇپ بېرىلگەن رىملىق قۇللار ئۆز ھاملىرىنىڭ خوجايىنى بولۇش ئۈچۈن قوللانغان ۋاستىلەرگە ئوخشاش رەزىل ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ گۇللەندى.

ئەمگەكچىنىڭ قۇللۇقى ياللانما ئىشچى بىلەن كاپىتالىستنى پەيدا قىلغان تەرەققىيات جەريانىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولدى. بۇ تەرەققىيات جەريانى دەل ئاشۇ قۇللۇق شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن،

فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيىگە ئايلىنىشىدىن ئىبارەت بولدى. بۇ جەريانىنىڭ ئۆتمۈشىنى چۈشىنىش ئۈچۈن، بەك ئۇزاق ئۆتمۈشنى سۈرۈشتۈرۈش ھاجەتسىز.14- ۋە 15-ئەسىرلەردە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەسلەپكى بىخلىرى ئوتتۇرا دېڭىز بويىدىكى ئايرىم شەھەرلەردە ئاندىساندا پەيدا بولغان بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالىزم دەۋرى 16-ئەسىردىن باشلانغان. بۇ دەۋر باشلانغان يەرلەردە يانچىلىق تۈزۈم ئاللىقاچان بىكار قىلىنغان ۋە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى بولغان مۇستەقىل شەھەرلەرمۇ خارابلىشىپ قالغانىدى.

ئىپتىدائىي جۇغلانمىنىڭ تارىخىدا، ئەمدى شەكىللىنىۋاتقان كاپىتالىستلار سىنىپىغا تۈرتكىلىك رول ئوينىغان ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھەممىسى تارىختا دەۋر بولۇلگۈچ ئىشلار ئىدى؛ لېكىن بۇنىڭدا ناھايىتى كۆپ كىشىلەرنىڭ زورلۇق بىلەن بىردىنلا ئۆز تىرىكچىلىك ۋاستىلىرىدىن ئايرىلىپ، قانۇنىدا ھىمايە قىلىنمايدىغان پرولېتارلار سۈپىتىدە ئەمگەك بازىرىغا تاشلىنىشى ھەممىدىن مۇھىم ئامىل بولدى. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى يەنى دېھقانلارنى يەردىن مەھرۇم قىلىش پۈتۈن جەريانىنىڭ ئاساسىنى شەكىللەندۈردى. بۇنداق مەھرۇم قىلىش تارىخى باشقا-باشقا مەملىكەتلەردە باشقا-باشقا تۈس ئالغان، تۈرلۈك تەرتىپكە ئاساسەن، تۈرلۈك تارىخىي دەۋرلەردە ھەر خىل باسقۇچلاردىن ئۆتكەن. بۇ تارىخ پەقەت ئەنگلىيەدىلا تىپىك شەكلىگە ئىگە، شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئەنگلىيىنى مىسال قىلىپ ئالىمىز.(189)

(189) كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ھەممىدىن بۇرۇن راۋاجلانغان ئىتالىيەدە يانچىلىق مۇناسىۋەتلەرمۇ ھەممىدىن بۇرۇن يىمرىلدى. بۇ يەردە يانچىلار مەلۇم نەق يەرگە ئىگە بولماي تۇرۇپلا ئازاد بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئازادلىق ئۇلارنى دەرھال قانۇنىدا ھىمايە قىلىنمايدىغان پرولېتارلارغا ئايلاندۇردى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ پرولېتارلار يەنە كۆپ قىسمى رىم دەۋرىدىن تارتىپ

2. يېزا ئاھالىسىنىڭ يەردىن مەھرۇم قىلىنىشى

ئەنگلىيىدە يانچىلىق تۇزۇم ئەمەلىيەتتە 14-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا يوقالغان. ئۇ ۋاقىتلاردا، بولۇپمۇ 15-ئەسىردە، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئاھالىلەر (190)نىڭ ئىگىدارچىلىقى تېخى فېئودالىلىق ۋېۋىسكىنىڭ ئارقىسىدا يوشۇرۇنۇپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنىلا ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئەركىن دېھقانلار ئىدى. چوڭراق فېئودال سۈيۇرغاللىقلاردا، ئۆتمۈشتە ئۆزىمۇ يانچى بولغان لاۋازىملار ئەركىن ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلغانىدى. دېھقانچىلىقتىكى يالالانما ئىشچىلار ئىككى خىل كىشىنى

ساقلىنىپ كەلگەن شەھەرلەردە ئۆزىگە تەيىار بېگى خوجايىنلارنى تېپىۋالدى. 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا باشلانغان دۇنيا بازىرىدىكى ئىنقىلاب[463] شىمالىي ئىتالىيىنىڭ سودا ئۇستۇنلۇكىنى بۇزۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، ئەكس تەرەپكە قاراپ ئېلىپ بېرىلغان ھەرىكەت مەيدانغا كەلدى. شەھەر ئىشچىلىرىنىڭ تۇركۇم-تۇركۇملەپ يېزىلارغا ھەيدىلىشى ئۇ يەرلەردىكى باغۇنچىلىك شەكلى بويىچە ئېلىپ بېرىلۇاتقان كىچىك كۆلەمدىكى تېرىقچىلىق ئىشلىرىغا مىسلى كۆرۈلمىگەن گۈللىنىشلەرنى ئېلىپ كەلدى.

(190) «ئۆز يېرىنى ئۆزى تېرىيدىغان ھەم ھاللىق تۇرمۇش بىلەن قانائەتلىنىدىغان ئۇششاق يەر ئىگىلىرى... شۇ چاغلاردا ئاھالە ئىچىدە ھازىرقىدىن كۆپ سالماقنى تەشكىل قىلاتتى... ئۆزىنىڭ پارچە Freehold [ئەركىن يەر] <Freehold— تامامەن ئەركىن باشقۇرۇلىدىغان مال-مۈلۈك>لىرىنى تېرىپ كۈن كەچۈرىدىغان يەر ئىگىسىدىن ئاز دېگەندە، 160 مىڭى بولۇپ، ئۇلار بالاچاقىسى قوشۇلۇپ ئومۇمىي ئاھالىنىڭ يەتتىدىن بىر قىسمىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلاتتى. بۇ ئۇششاق يەر ئىگىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى... 60—70 فوند ستېرلىڭ چامىسىدا ئىدى. ھېسابلاپ كۆرۈلگەندە، ئۆزىنىڭ يېرىنى تېرىيدىغان كىشىلەرنىڭ سانى باشقىلارنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئالغۇچىلاردىن كۆپ بولغان.» (ماكولاي. «ئەنگلىيە تارىخى»، 1854-يىل لوندون 10-نەشرى، 1-توم، 333—334 -بەتلەر) —17-ئەسىرنىڭ كېيىنكى 30 نەچچە يىلىدا ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ يەنە بەشتىن تۆت قىسمى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. (شۇ كىتابنىڭ 413 -بېتى). — ماكولاي تارىخنى سىستېمىلىق يوسۇندا ئويدۇرۇپ چىقارغۇچى سۈپىتىدە بۇنداق پاكىتلارنى مۇمكىنقەدەر «قىرقىۋەتكەن»لىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ سۆزىنى دەلىل كەلتۈردۇم.

ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، بىرى، بوش ۋاقىتلىرىدا چوڭ يەر ئىگىلىرىگە ئىشلەيدىغان دېھقانلار ئىدى، يەنە بىرى، نىسپىي ئېيتقاندىمۇ، مۇتلەق قىلىپ ئېيتقاندىمۇ سانى ئاز بولغان ھەقىقىي مەنىدىكى مۇستەقىل يالالانما ئىشچىلار سىنىپى ئىدى. ھەتتا كېيىنكىسىمۇ ئەمەلىيەتتە ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار ئىدىي، چۈنكى ئۇلار ئىش ھەققى ئېلىشتىن تاشقىرى، يەنە تۆت ئاكر ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك تېرىلغۇ يەر ۋە ئۆيگە ئىگە بولغانىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇلار ھەقىقىي دېھقانلار بىلەن بىللە جامائەت يەرلىرىدىنمۇ ئورتاق پايدىلىناتتى، ئۆز چارۋا ماللىرىنى شۇ يەرلەردە باقاتتى ۋە ئوتۇن، تورف قاتارلىق يېقىلغۇ ماتېرىياللىرىنى شۇ يەرلەردىن ئالاتتى.(191) ياۋروپادىكى ھەممە مەملىكەتلەردە، فېئودالىلىق ئىشلەپچىقىرىش يەرلەرنى مۇمكىنقەدەر كۆپرەك ۋاسسالارغا تەقسىم قىلىپ بېرىش بىلەن خاراكتېرلىنەتتى. فېئودالىلارنىڭ ھوقۇقى، ھەممە پادىشاھلارنىڭكىگە ئوخشاش، ئۇلارنىڭ يەر ئىجارىسىنىڭ ئاز-كۆپلۈكىگە قاراپ ئەمەس، بەلكى ئۇلارغا قاراشلىق پۇقرالارنىڭ سانىغا قاراپ بەلگىلىنەتتى، پۇقرالارنىڭ سانى بولسا ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارنىڭ سانىغا باغلىق ئىدى، (192) شۇنىڭ

(191) شۇنى ھەرگىز ئەستىن چىقارماسلىق كېرەككى، ھەتتا يانچىلارمۇ ئۆز ئۈيلىرىگە يانداش بولغان پارچە يەرلەرنىگلا ئىگىسى بولۇپ قالماستىن (گەرچە ئۇلار ئىجارە تۆلەش مەجبۇرىيىتى بار مۈلۈكدار بولسىمۇ)، بەلكى جامائەت يەرلىرىنىڭمۇ كوللېكتىپ ئىگىسى. «ئۇ يەر «سلېزىيە»دىكى دېھقانلار يانچىلار ئىدى.» بىراق بۇ يانچىلار جامائەت يەرلىرىگە ئىگىدارچىلىق قىلىدۇ. «تا بۈگۈنگە قەدەر سلېزىيىلىكلەرنى جامائەت يەرلىرىنى بۆلۈشكە كۆندۈرۈپ بولمىدى، نېيىماركتا بولسا ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن بۆلۈنمىگەن بىرمۇ يېزا قالمىدى.» (مىرابو. «ئىمپېراتور فرىدرىخ زامانىدىكى پروۇسسىيە پادىشاھلىقى»، 1788-يىل لوندون نەشرى، 2-توم، 125—126-بەتلەر)

(192) يەر ئىگىلەش ساپ فېئودالچە تەشكىل قىلىنغان ۋە ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى ناھايىتىمۇ كەڭ راۋاجلانغان ياپونىيە ياۋروپادىكى ئوتتۇرا ئەسىر مەنزىرىسىنى كۆپىنچىسى بۇرژۇئا ىر تەرەپلىمە قارىشلىرى بىلەن تولغان بارلىق تارىخىي ئەسەرلىرىمىزگە قارىغاندا تېخىمۇ ئەينەنرەك

ئۇچۇن، ئەنگلىيەنىڭ يېرى نورمانلار بېسىپ كىرگەندىن[464] كېيىن ناھايىتى چوڭ بارون سۇيۇرغاللىقلىرىغا بۆلۈنگەن ۋە ئۇلارنىڭ ھەربىي كۆپىنچە 900 كونا ئانگلوساكسون سۇيۇرغاللىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇششاق دېھقان ئائىلىلىرى يەنىلا مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدە بار ئىدى، پەقەت بەزى جايلاردىلا بىرقەدەر چوڭراق فېئودال سۇيۇرغاللىقلار قىستۇرۇلۇپ تۇراتتى. بۇ ئەھۋاللار 15-ئەسىرنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان شەھەر ھاياتىنىڭ گۈللىنىشى بىلەن قوشۇلۇپ كاتتا سوراقچى فورتېسكيۇ ئۆزىنىڭ «ئەنگلىيە قانۇنىنىڭ ئەۋزەللىكى توغرىسىدا» دېگەن كىتابىدا ئىنتايىن قايىل قىلارلىق قىلىپ تەسۋىرلىگەن خەلق بايلىقىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى، لېكىن بۇ ئەھۋاللار كاپىتال بايلىقىنى چەتكە قاقاتتى.

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۇچۇن ئاساس سالغان ئۆزگىرىشنىڭ مۇقەددىمىسى 15-ئەسىرنىڭ كېيىنكى 30 نەچچە يىلى ۋە 16-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى نەچچە ئون يىلى دەۋامىدا يۈز بەرگەنىدى. فېئودال مۇلازىملىرى (بۇ فېئودال مۇلازىملىرى، خۇددى جانابى جامېس ستيۇئارت توغرا كۆرسەتكەندەك، «ھەممە يەردە بىكاردىن-بىكار ئۆي ۋە قەلئەلەر تولۇپ كەتكەنىدى»[465]) نىڭ تارقىتىۋېتىلگەنلىكى نەتىجىسىدە قانۇندا مۇھاپىزەت قىلىنمايدىغان نۇرغۇنلىغان پرولېتارلار ئەمگەك بازىرىغا تاشلاندى. گەرچە بۇرژۇئازىيە تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى بولغان پادىشاھ ھاكىمىيىتى مۇتلەق ھاكىمىيەتكە ئىنتىلگىنىدە بۇ مۇلازىملارنىڭ تارقىتىلىشىنى زورلۇق بىلەن تېزلەتكەن بولسىمۇ، لېكىن پادىشاھ ھاكىمىيىتى ھەرگىز بۇ ئىشنىڭ بىردىنبىر سەۋەبچىسى ئەمەس ئىدى. توغرىسىنى ئېيتقاندا، خان جەمەتى ۋە

كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىرنى قۇربان قىلىش ھېسابىغا «ئەركىن روھ»نى ناماياں قىلىش— ئىنتايىن قۇلاي ئىش.

پارلامېنت بىلەن قەيسىرانە قارشىلاشقان چوڭ فېئودالار دېھقانلارنى (يەرگە بولغان فېئودالىق ھوقۇقتىن فېئودالارغا ئوخشاش بەھرىمەن بولۇپ كەلگەن دېھقانلارنى) ئۆز يېرىدىن ھەيدەپ چىقىرىش، ئۇلارنىڭ قولىدىكى جامائەت يەرلىرىنى تارتىۋېلىش چارىسى ئارقىلىق تېخمۇ كۆپ پرولېتارىياتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئەنگلىيەدە، بولۇپمۇ فولاندىر يۇڭ توقۇمچىلىق كارخانىسىدا قول سانائەتنىڭ گۈللىنىشى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن يۇڭ باھاسىنىڭ ئاشقانلىقى بۇنىڭغا بىۋاسىتە تۈرتكە بولدى. كونا فېئودال ئاقسۆڭەكلەر كەڭ كۆلەمدىكى فېئودالىق ئۇرۇش[466] تا يوقالدى، يېڭى فېئودال ئاقسۆكەكلەر بولسا ئۆز زامانىنىڭ پەرزەنتلىرى بولۇپ قالدى، بۇ زامان ئۇچۇن ئېيتقاندا، پۇل بارلىق ھوقۇقنىڭ ھوقۇقى ئىدى. شۇڭا تېرىلغۇ يەرلەرنى قوي باقىدىغان يايلاققا ئايلاندۇرۇش فېئودالارنىڭ شوئارى بولۇپ قالدى. ھاررىسون ئۆزىنىڭ «ئەنگلىيەنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» (ھولىنشېد سالنامىسىنىڭ باش جىلتىغا بېسىلغان) دېگەن ئەسىرىدە، ئۇششاق دېھقانلارنى يەردىن مەھرۇم قىلىشنىڭ مەملىكەتكە قانچە زور بۇزغۇنچىلىق كەلتۈرگەنلىكىنى تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. ئۇ: «بىزنىڭ چوڭ بۇلاڭچىلىرىمىز ھېچنېمىگە پىسەنت قىلمايۋاتىدۇ! » دەپ يازىدۇ. دېھقانلارنىڭ ھويلىلىرى ۋە ئىشچىلارنىڭ ئۆيلىرى زورلۇق بىلەن چۈۋۈپ تاشلاندى ياكى تاشلۇۋېتىلدى. ھاررىسون مۇنداق دەيدۇ:

«ھەربىر رېتسار سۇيۇرغاللىقىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىنى ئىلگىرىكى مال-مۈلۈك تىزىملىكى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، سانسىز ئۆيلەرنىڭ ۋە ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنىڭ يوقلىپ كەتكەنلىكىنى، ھازىر يەرلەرنىڭ ئازغىنا كىشىنى بېقىۋاتقانلىقىنى، گەرچە بىر قىسىم يېڭى شەھەرلەر گۈللىنىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن نۇرغۇن شەھەرلەرنىڭ زاۋالغا يۈز تۇتقانلىقىنى كۆرىمىز... مەن قوي باقىدىغان يايلاقنى دەپ شەھەر ۋە يېزىلارنىڭ ۋەيران قىلىنغانلىقىنى ۋە پەقەت غوجىلارنىڭلا ئۆيلىرى ساقلىنىپ قالغانلىقى ئۇستىدىمۇ بەزى ئەھۋاللارنى سۆزلەپ بېرىشىم مۇمكىن.»

بۇنداق كونا سالنامە ئاپتورلىرىنىڭ ئاغرىنىشىدا ھامان مۇبالىغە

بولسمۇ، لېكىن ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئىنقىلابنىڭ شۇ زامانىدىكى كىشىلەردە قالدۇرغان تەسىرىنى توغرا تەسۋىرلەپ بېرىدۇ، كاتتا سوراقچى فورتېسكيۇنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن كاتتا سوراقچى توماس مورنىڭ ئەسەرلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، 15-ئەسىر بىلەن 16-ئەسىر ئوتتۇرىسىدا بىر خەندەك بارلىقىنى روشەن كۆرىمىز. تورنتون ئەنگلىيىدە ئىشچىلار سىنىپى ھېچقانداق ئۆتكۈنچى باسقۇچنى بېسىپ ئۆتمەيلا، ئۆزىنىڭ ئالتۇن دەۋرىدىن تۆمۈر دەۋرگە كىرىپ قالدى، دەپ توغرا ئېيتقان.

قانۇنچىلىق بۇ ئۆزگىرىشتىن چۆچۈپ كەتتى. بۇ قانۇنچىلىق مەدەنىيىلىكى «خەلق بايلىقى»نىڭ يەنى كاپىتالنىڭ شەكىللىنىشىنى، خەلق ئاممىسىنىڭ رەھىمسىز ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىشىنى ۋە ئۇلارنىڭ نامراتلىشىشىنى ھەممە دۆلەت سىياسىتىنىڭ ئاخىرقى چېكىگە دەپ ھېسابلايدىغان دەرىجىگە تېخى يەتمىگەنىدى. باكون ھېنرىVII ھاكىمىيىتى تارىخىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«شۇ ۋاقىتلاردا «1488-يىلدا» تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ ئاز سانلىق پادىچىلارلا باشقۇرىدىغان يايلاقلارغا (قوي باقىدىغان يايلاق قاتارلىقلارغا) ئايلاندۇرۇلۇۋاتقانلىقى توغرىسىدا كىشىلەرنىڭ ئاغرىنىشى بارغانسېرى كۆپەيمە كەتكەنىدى؛ قەرەللىك، ئۆمۈرلۈك ۋە يىللىق ئىجارە يەرلەر (ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان نۇرغۇن دېھقانلار يىللىق ئىجارە يەرگە تايىنىپ ھايات كەچۈرەتتى) سۈيۇرغاللىققا ئايلاندۇرۇلدى. بۇ ھال خەلقنى خارابلاشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن شەھەرلەر، چېركاۋلار ۋە ئوشرىلەرنىمۇ خارابلاشتۇردى... پادىشاھ ۋە شۇ ۋاقىتتىكى پارلامېنت بۇ ئىللەتنى توگىتىش ئۈچۈن، ئاپىرىن ئوقۇشقا ئەرزىگۈدەك ئەقىل-پاراسەت كۆرسەتتى... ئۇلار تەدبىر قوللىنىپ، جامائەت يەرلىرىگە قارىتىلغان ئادەم ئۇرۇقىنى قۇرىتىدىغان بۇلاڭچىلىقنى توستى ۋە شۇنىڭغا ئەگىشىپلا كېلىدىغان ئادەم ئۇرۇقىنى قۇرىتىدىغان يايلاقنىڭ شەكىللىنىشىنى توستى.»

ھېنرىVIنىڭ 1489-يىلى ئېلان قىلىنغان 19-نومۇرلۇق پەرمانىدا، 20 ئاكىردىن ئارتۇق يېرى بار دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرىنى بۇزۇپ تاشلاش مەنئى قىلىنغان. ھېرىVIIنىڭ 25 -يىلى ئېلان قىلىنغان پەرمانىدا، بۇ

قانۇن پېكىباشتىن بەلگىلەنگەن، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

«كۆپلىگەن ئىجارە يەر ۋە چارۋا مال، بولۇپمۇ قوي پادىلىرى ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ قولىغا توپلانماقتا، شۇنىڭ ئۈچۈن يەر ئىجارىسى ئۆچقاندەك ئۆرلىدى، تېرىلغۇ يەرلەر قاقاسلىقتا ئايلىنىپ كەتتى، چېركاۋلار ۋە ئۆيلەر ۋەيران بولدى، ئۆز ئائىلىلىرىنى باقالمايدىغان كىشىلەر كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق دەرىجىدە كۆپەيدى.»

شۇنىڭ ئۈچۈن قانۇندا، تاشلىنىپ قالغان دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى قايتىدىن قۇرۇش، تېرىلغۇ يەرلەر بىلەن يايلاقلارنىڭ نىسبىتىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى بېكىتىش بەلگىلەندى. 1533-يىلدىكى بىر پەرماندا، نۇرغۇنلىغان مۇلۇكدارلارنىڭ قويلىرى 24 مىڭغا يەتكەنلىكىگە نارازىلىق بىلدۇرۇلگەن، شۇنىڭ بىلەن قويلارنىڭ سانىنى 2 مىڭدىن ئاشۇرماسلىق چەك قىلىپ قويۇلغان. (193) ھالبۇكى، خەلقنىڭ ئاغرىنىشلىرىمۇ، ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانلار بىلەن دېھقانلارنى تالان-تاراج قىلىشنى مەنئى قىلىش توغرىسىدا ھېنرىVII دىن بۇيانقى 150 يىل ئىچىدە ئارقا-ئارقىدىن ئېلان قىلىنغان قانۇنلارمۇ ئوخشاشلا ھېچقانداق ئۈنۈم بەرمىدى. بۇلارنىڭ ھېچقانداق ئۈنۈم بەرمەسلىكىدىكى سىرنى باكون ئۆزى سەزمىگەن ھالدا بىزگە بىلدۇرۇپ قويىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «مەدەنىيەت ۋە ئەخلاققا دائىر ماقالىلار»نىڭ 29-پاراگرافىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«ھېنرىVII نىڭ پەرمانىنىڭ پىششىق ئويلانغان ۋە ماختاشقا ئەرزىيدىغان يېرى شۇكى، ئۇ مەلۇم ئۆلچەمدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ۋە دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرىنى بەرپا قىلدى، يەنى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ۋە دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرى ئۈچۈن مەلۇم مىقداردا يەر قالدۇردى، شۇنداق

(193) توماس مور ئۆزىنىڭ «ئۇتوپىيە» دېگەن ئەسىرىدە «قويلار ئادەملەرنى يەپ قويىدىغان» ئاجايىپ بىر مەملىكەت توغرىسىدا سۆزلەيدۇ («ئۇتوپىيە»، روبىنسون تەرجىمىسى، لوندون نەشرى، 1869-يىل، 41-بەت).

قىلىپ، ئۇلار خېلى باي بولغان، قۇللۇق ئورۇندا تۇرمايدىغان پۇقرالارنى يېتىشتۇرۇپ تۇرۇشى مۇمكىن ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ساپاننى يالالانما ئىشچىنىڭ قولىغا ئەمەس، بەلكى مۇلۇكدارنىڭ ئۆز قولىغا تۇتقۇزاتتى.(193a)»

لېكىن، كاپىتالىستىك تۈزۈم دەل خەلق ئاممىسىنىڭ قۇل ھالىتىدە بولۇشىنى، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يالالانما ئىشچىلارغا ئايلىنىشىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ كاپىتالغا ئايلىنىشىنى تەلەپ قىلىدى. مانا شۇ ئۆتكۈنچى دەۋر داۋامىدا، قانۇنچىلىق يېزا ئىگىلىك يالالانما ئىشچىسىنىڭ ئۆيىگە تۆت ئاكىردىن يەر قالدۇرۇشقىمۇ تىرىشتى ۋە يالالانما

(193a) باكون ئەركىن، ھاللىق دېھقانلار بىلەن مۇنەۋۋەر پىيادە ئەسكەرلەر ئوتتۇرىسىدا باغلىنىش بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. «قاۋۇل ئەرلەرنىڭ نامراتلىشىپ قالماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ۋە پادىشاھلىقتىكى يەرلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارنىڭ، يەنى ئاقسۆڭەكلەر بىلەن كەپىدە تۇرىدىغان كەمبەغەل دېھقانلار(cottagers) ۋە يالالانما دېھقانلار ئارىسىدىكى ئوتتۇراھال كىشىلەرنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇش ئۈچۈن، ئىجارىگە بېرىلىدىغان يەرلەرنى بېتەرلىك مىقداردا ساقلاش كېرەك، بۇ پادىشاھلىقنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى ۋە سالاپىتىنى ساقلاپ قېلىشتا ئىنتايىن مۇھىم... چۈنكى ئەڭ نوپۇزلۇق ھەربىي مۇتەخەسسىسلەر بىردەك... ئارمىيىنىڭ ئاساسىي كۈچى پىيادە ئەسكەرلەر، دەپ ھېسابلايدۇ. لېكىن مۇنەۋۋەر پىيادە ئەسكەرلەر قوشۇنى قۇرۇش ئۈچۈن، قۇللۇقتا ياكى نامراتلىقتا ئۆسكەن كىشىلەر ئەمەس، بەلكى ئەركىن ۋە ھاللىق شارائىتتا ئۆسكەن كىشىلەر كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەگەر بىر دۆلەتتە ئاقسۆڭەكلەر بىلەن يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان بولسا، يېزا ئاھالىسى بىلەن دېھقانلار ئۇلارنىڭ ئەمگەكچىلىرىدىن ياكى يالالانما دېھقانلىرىدىن، شۇنىڭدەك كەپىدە تۇرىدىغان كەمبەغەل دېھقانلىرىدىن يەنى قونالغۇ جايى بار دېۋانىلەردىن ئىبارەت بولسا، بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، بىر مۇنەۋۋەر ئاتلىق ئەسكەرلەر قوشۇنىغا ئىگە بولۇشى مۇمكىن بولار، لېكىن قالتىس قەيسەر پىيادە ئەسكەرلەر قوشۇنىغا ئىگە بولۇش زادى مۇمكىن بولماس... فرانسىيە، ئىتالىيە ۋە باشقا مەملىكەتلەردە دەل شۇنداق ئەھۋاللارنى كۆرىمىز، ئۇ يەرلەردىكى ئاھالىلەر ئەمەلىيەتتە ئاقسۆڭەكلەردىن ۋە نامرات دېھقانلاردىن تەركىب تاپقان... شۇڭا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پىيادە ئەسكەرلەر يىگى ئۈچۈن، شۇبتساريە قاتارلىق مەملىكەتلەرنىڭ كىشىلىرىنى يالالۇبلىشقا مەجبۇر بولغان، نەتىجىدە بۇ مەملىكەتلەردە ئاھالە كۆپ بولسىمۇ، ئەسكەرلەر ناھايىتى ئاز بولۇشتەك ئەھۋال شەكىللەنگەن.» (ھېنرىVII ھاكىمىيىتى دەۋرى»، تولۇق تېكىستى كېنىپتىنىڭ 1719-يىلى يازغان «ئەنگلىيە» دېگەن كىتابىدىن كۆچۈرۈپ بېسىلغان، 1870-يىل لوندون نەشرى، 308-بەت)

ئىشچىنىڭ ئۆز ئۆيىنى باشقا ئادەملەرگە ئىجارىگە بېرىشىنى مەنئى قىلدى.1627-يىلى، چارلىسI زامانىدا، فونتمىللىق روگېر كروكېر ئۆزىنىڭ فونتمىلدىكى سۇيۇرغاللىقىدا ئۆي سېلىپ، ئۇنىڭغا مەڭگۈ قاراشلىق نەرسە سۈپىتىدە تۆت ئاكر يەر ئاجراتمىغانلىقى ئۈچۈن جىنايەتكار ھېسابلانغانىدى؛ 1638-يىلى، چارلىسI زامانىدا، كونا قانۇننى، بولۇپمۇ تۆت ئاكر يەر توغرىسىدىكى قانۇننى نازارەت ئاستىدا ئەمەلگە ئاشۇرۇش مەقسىتىدە پادىشاھلىق ھەيئىتى تەيىنلەنگەنىدى؛ كرومۋېل لوندون ئەتراپىدىن تۆت مىل دائىرە ئىچىدىكى جايلاردا، تۆت ئاكر قوشۇمچە يېرى بولمىغان ئۆيلەرنى سېلىشنى مەنئى قىلغان. 18-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، يېزا ئىگىلىك ئىشچىسى ئۆز ئۆيىگە بىر ئاكردىن ئىككى ئاكرغىچە قوشۇمچە يەر ئاجرىتىپ بېرىلمىسە، سوتقا ئەرز قىلاتتى. ھازىر بولسا، ئەگەر ئۆيى يېنىدا كىچىككىنە باغچىسى بولسا، ياكى ئۆيىدىن نېرىراق جايدا ئازراق يەرنى ئىجارىگە ئالالسا، ئۇ ئۆزىنى بەختلىك ھېسابلايدۇ. دوختۇر خانتېر مۇنداق دېگەنىدى:

«پومپىچكلار بىلەن ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ھەرىكىتى ئوخشاش. ئۇلار ئۆي يېنىدا بىرنەچچە ئاكر يەر بولسا، ئىشچىلار بەكمۇ مۇستەقىل بولۇپ كېتىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. »(194)

16-ئەسىردە، دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغانلىقى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنلا چېركاۋ يەر مۇلۇكلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە بۇلاڭ-تالاڭ قىلىنغانلىقى ئارقىسىدا، خەلق ئاممىسىنى زورلۇق بىلەن تالان-تاراج

(194) دوختۇر خانتېر: «ئامېرىكا سەھىيە، 7-نومۇرلۇق دوكلات. 1864-يىل»، 134-بەت. «كونا قانۇنلار»دا بەلگىلەنگەن يەر مىقدارى ھازىر ئىشچىلار ئۈچۈن ئىنتايىن كۆپ بولۇپ قالغاندەك تۇرىدۇ، ھەتتا ئۇلارنى ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانلارغا ئايلاندۇرۇپ قويۇشمۇ مۇمكىن.» (گېورگې روبېرتس. «ئەنگلىيىنىڭ جەنۇبىي ۋىلايەتلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ ئۆتكەن ئەسىرلەردىكى ئىجتىمائىي تارىخى»، 1856-يىل، لوندون نەشرى، 184-بەت).

قىلىش جەريانى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە يېڭى تۈس ئالدى. دىنىي ئىسلاھات ۋاقتىدا، كاتولىك دىنى چېركاۋلىرى ئەنگلىيە يەرلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىغا ئىگىدارلىق قىلىدىغان فېئودالداردىن بولۇپ قالغانىدى. خانىقاغا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا قارىتىلغان زۇلۇم ئۇنىڭدا ياشاپ كەلگەنلەرنى پرولېتارىيات قاتارىغا قوشتى. چېركاۋغا قاراشلىق يەر مۇلۈكلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى پادىشاھنىڭ ئارزۇلۇق ئاچكۆز ئەمەلدارلىرىغا ھەدىيە قىلىپ بېرىلگەن ياكى ھايانكەش ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىگە ۋە شەھەر ئاھالىسىگە ئىنتايىن ئەرزان باھادا سېتىۋېتىلگەنىدى، ئۇلار كونا ئاتا مىراس ئىجارىكەشلەرنى كۆپلەپ ھەيدەپ چىقارغان ۋە ئۇلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنى قوشۇۋەتكەنىدى. قانۇندا كاپالەتلەندۈرۈلگەن نامرات دېھقانلارنىڭ چېركاۋ ئۆشرىسىنىڭ مەلۇم قىسمىغا ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىمۇ يوشۇرۇن ئېلىپ تاشلاندى. (195) شاھانۇ ئېلىزابېت بىر قېتىم ئەنگلىيىنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن: «كەمبەغەللەر ھەممىلا يەردە ئازاب-ئوقۇبەت چەكمەكتە[467]» دەپ خىتاپ قىلغان. ئېلىزابېت پادىشاھلىقىنىڭ 43-يىلىدا، ھۆكۈمەت ئاخىرى قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك كەمبەغەللەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى رەسمىي ئېتىراپ قىلىپ، خەيرىيەت سېلىقى ئېلىشنى ماقۇللاشقا مەجبۇر بولغان.

«بۇ قانۇننى تەييارلىغۇچىلار ئۇنى تەييارلاشتىكى سەۋەبلەرنى چۈشەندۈرۈشتىن خجىل بولغان ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئىلگىرىكى ئادەتلەرگە قارىماستىن، ھېچقانداق ئىزاھلىق مۇقەددىمە قوشمايلا ئېلان قىلۇەتتى.»(196)

(195) «پېقىرلارنىڭ چېركاۋ ئۆشرىسىنىڭ مەلۇم قىسمىدىن بەھرىمەن بولۇش ھوقۇقى كونا پەرمانلاردا ئوچۇق بەلگىلەنگەن.» (تاككېت. «ئەمگەكچى ئاھالىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە ھازىرى»، 2-تۇم، 804—805-بەتلەر.)

(196) ۋىلىيام كوببېت. «پروتېستانت ئىسلاھاتى تارىخى»، 471-پاراگراف.

چارلىسI نىڭ 16-يىلى جاكارلانغان 4-نومۇرلۇق پەرماندا بۇ قانۇن مەڭگۈلۈك قانۇن دەپ ئېلان قىلىندى، ئەمەلىيەتتە بۇ قانۇن پەقەت 1834-يىلدىلا يېڭى ۋە تېخمۇ مۇنتىزىم شەكىل ئالدى.(197)

(197) پروتېستانت «روھى»نى تۆۋەندىكى پاكىتلاردىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. جەنۇبىي ئەنگلىيىدىكى بىرقانچە يەر ئىگىسى بىلەن باي ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى باش قوشۇپ مەسلىھەتلىشىپ، ئېلىزابېتنىڭ خەيرىيەت قانۇنىنى تولۇغرا چۈشەندۈرۈش تۇغرىسىدا ئون مەسىلە تۈزۈپ چىققان. بۇ ئون مەسىلە ئۇستىدە ئۇلار شۇ زامانىدىكى مەشھۇر قانۇنشۇناس، ئوردا ئادۋوكاتى سىنىگگې (كېيىنرەك جامېسI زامانىدا سودىيە بولغان)دىن پىكىر سورىغان. «9-مەسىلە مۇنداق: مەزكۇر چېركاۋ تەۋەسىدە، بەزى باي ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى پەرمانىنى ئىجرا قىلىش جەريانىدا يولۇققان ھەرقانداق قىينچىلىقنى يېڭىشنىڭ دانا پىلانىنى ئويلاپ چىقتى. ئۇلار بۇ چېركاۋ تەۋەسىدە تۇرمە سېلىشنى تەكلىپ قىلدى. بۇ تۇرمىگە قامىلىشقا رازى بولمىغان كەمبەغەللەرگە قۇتقۇزۇش پۇلى بېرىلمەيدۇ. ئىككىنچىدىن، يېقىن ئەتراپتىكى ئاھاللەرگە خەۋەر قىلىنىشى لازىمكى، بۇ چېركاۋ تەۋەسىدىكى كەمبەغەللەرنى ئىجارىگە ئالماقچى بولغانلار ئۆزى تۆلەشنى خالىغان ئەڭ تۆۋەن باھانى، پېچەتلەنگەن ئالاقە ئارقىلىق مەلۇم ۋاقىت ئىچىدە مەلۇم قىلسۇن. بۇ پىلاننى تەييارلىغۇچىلار قوشنا ۋىلايەتلەردە ئىشلەشنى خالىمايدىغان، لېكىن ئەمگەك قىلماي، يەر ياكى كىمە ئىجارىگە ئېلىش يولى بىلەن كۈن كەچۈرەي دېسە، شۇنىڭغا تۇشلۇق مۇلكى ياكى ئىناۋەتسىز يوق كىشىلەر بار، دەپ قارايدۇ. دالالەت قىلىنسا، بۇنداق كىشىلەر چېركاۋ تەۋەسىگە ناھايىتى پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ بېرەلەيدۇ. ئەگەر كەمبەغەللەر يالليغۇچىنىڭ ھەمايىسى ئاستىدا ئۆلۈپ قالسا، بۇنىڭ گۇناھى شۇ يالليغۇچىغا چۈشىدۇ، چۈنكى چېركاۋ تەۋەسى بۇ كەمبەغەللەرگە نسبەتەن ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىپ بولغان. بىراق بىز ھازىر ئىجرا قىلىنۇاتقان پەرمانىنىڭ ئاشۇنداق دانا تەدبىرلەرنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشىغا يول قويماسلىقىدىن ئەنسىرەيمىز، لېكىن سىلەر شۇنى بىلىشىڭلار كېرەككى، بىزنىڭ ۋىلايىتىمىزدىكى ۋە قوشنا ۋىلايەتلەردىكى باشقا ھەممە ئەركىن دېھقانلار پىكىرىمىزگە قوشۇلىدۇ ۋە ئۆزلىرىنىڭ تۆۋەن پالاتادىكى ئەزالىرىنى كەمبەغەللەرنى تۇرمىگە قامىشىغا ۋە مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىشقا رۇخسەت قىلىدىغان، شۇنىڭ بىلەن تۇرمىگە قامىلىشنى رەت قىلغان ھەرقانداق كىشىنى ئېقتىسادىي يارىدەم تەلەپ قىلىشتىن مەھرۇم قىلىدىغان قانۇن لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. بىز شۇ يول بىلەن كەمبەغەللەرنى ئېقتىسادىي يارىدەم تەلەپ قىلىپ يۇرمەيدىغان قىلىپ قويۇلۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز.» (ر. بلاكبې. «قەدىمكى ۋە ھازىرقى سىياسىي ئەسەرلەر تارىخى»، 1855-يىل لوندون نەشرى، 2-تۇم، 84—85-بەتلەر) —شوتلاندىيىدە يانچىلىق تۈزۈم ئەنگلىيىدىن بىرنەچچە ئەسىر كېيىن بىكار قىلىنغان. 1698-يىلدا سولتۇنلۇق ئېلىتچىر شوتلاندىيە پارلامېنتىدا تېخى مۇنداق دېگەنىدى: «شوتلاندىيىدە تىلەمچىلەرنىڭ سانى كەم دېگەندە 200 مىڭ چامىسىدا بار. پرىنسىپ جەھەتتىن مۇھىمۇرىيەتچى بولغان مېنىڭ بۇنداق ھادىسىنى تۇگىتىشتە ئوتتۇرىغا قويۇشۇم مۇمكىن بولغان

دىنىي ئىسلاھاتنىڭ بۇ بىۋاستە تەسىرلىرى ئۇنىڭ ئەڭ ئۇزاق داۋاملىشىدىغان تەسىرى ئەمەس ئىدى. چېركاۋ ئىگىدارچىلىقى قەدىمكى يەر ئىگىدارچىلىقى مۇناسىۋەتلىرىنىڭ دىنىي قورغىنى ئىدى. بۇ قورغاننىڭ غۇلاپ چۈشۈشى بىلەن، مۇشۇ مۇناسىۋەتلەرمۇ داۋاملىشالمىدى.(198)

17-ئەسىرنىڭ كېيىنكى نەچچە ئون يىلدا ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار، يەنى مۇستەقىل دېھقانلار ئىجارىكەش دېھقانلار سىنىپىدىنمۇ كۆپرەك ئىدى. ئۇلار بۇرۇن كرومۋېلنىڭ ئاساسىي كۈچى ئىدى، ھەتتا ماكولايمۇ ئۇلارنىڭ ھاراقكەش ئاقسۆڭەكلەرگە ۋە ئۇلارنىڭ چاكارلىرىغا ھەم خوجايىنلارنىڭ قويۇپ بەرگەن توقاللىرىنى ئۆز ئەمرىگە ئېلىشقا مەجبۇر بولغان يېزا پوپلىرىغا قارىغاندا پايدىلىق ئورۇندا تۇرغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغاندى. ھەتتا يېزا ئىگىلىك يالانما ئىشچىلىرىمۇ

بىردىنبىر چارە يانچىلىق تۈزۈمنىڭ كونا ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، مۇستەقىل تىرىكچىلىك قىلالايدىغانلارنىڭ ھەممىسىنى قۇلغا ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت.» ئېدىن «كەمبەغەللەرنىڭ ئەھۋالى» دېگەن كىتابنىڭ 1-توم 1-باب، 60—61-بەتلىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «دېھقانلارنىڭ ئەركىنلىكى— ئىقتىسادىي يارىمگە موھتاج بولغان نامراتلىقنىڭ باشلىنىشى... كارخانا قول سانائىتى ۋە سودا— مەملىكىتىمىزدىكى كەمبەغەللەرنىڭ ھەقىقىي ئاتا-ئانىلىرى.» ئېدىنىنىڭ ۋە «پرىنسىپ جەھەتتىن جۇمھۇرىيەتچى بولغان» ھېلىقى شوتلاندىيىلىكنىڭ خاتالىقى شۇنىڭدەكى، يانچىلىق تۈزۈمنىڭ بىكار قىلىنغانلىقى ئەمەس، بەلكى دېھقانلارنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىقىنىڭ بىكار قىلىنغانلىقى دېھقانلارنى پرولېتارغا، ئىقتىسادىي يارىمگە موھتاج بولغان كەمبەغەللەرگە ئايلاندۇرۇپ قويدى.— فرانسىيىدە مەھرۇم قىلىش پۈتۈنلەي باشقا ئۇسۇل بىلەن ئەملگە ئاشۇرۇلدى، لېكىن 1566 -يىلدىكى مولىن پەرمانى بىلەن 1656-يىلدىكى پەرمان ئەنگلىيىنىڭ خەيرىيەت قانۇنىغا تۇغرا كېلىدۇ.

(198) روگېرس ئەپەندى شۇ ۋاقىتتا گەرچە پروتېستانت ئەنئەنچىلىرىنىڭ يۇرتى بولغان ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سىياسىي ئىقتىسادچى پروفېسسورى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ «ئەنگلىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك تارىخى ۋە باھا تارىخى»① دېگەن كىتابنىڭ سۆز بېشىدا دىنىي ئىسلاھاتنىڭ خەلق ئاممىسىنى نامراتلاشتۇرۇۋەتكەنلىكىنى تەكىتلىدى.

① مۇشۇ تومنىڭ 1240-1249-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

يەنىلا جامائەت يەرلىرىنىڭ ئىگىلىرى ئىدى. 1750-يىلى بولسا ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار يوقالدى،(199) 18-ئەسىرنىڭ كېيىنكى نەچچە ئون يىلدا دېھقانلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى جامائەت يەرلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئىزلىرىمۇ قالمىدى. بىز بۇ يەردە يېزا ئىگىلىك ئىنقىلابىنىڭ ساپ ئىقتىسادىي سەۋەبلىرى ئۈستىدە توختالمايمىز. بىز پەقەت بۇ ئىنقىلابنىڭ زورلۇق ۋاستىلىرىنى تەتقىق قىلىپ ئۆتىمىز.

ستيۇئارت خاندانلىقىنىڭ تىرىلىش ۋاقتىدا، يەر ئىگىلىرى قانۇن چىقىرىش يولى بىلەن بۇلاڭچىلىق قىلاتتى، بۇ بۇلاڭچىلىق قۇرۇقلۇقتا قانۇنىي رەسمىيەتسىزلا بىۋاستە ئورۇنلىناتتى. ئۇلار فېئودالىق يەر تۈزۈمىنى بىكار قىلدى، يەنى يەردىن ئېلىنىدىغان دۆلەت بېجىنى ئېلىپ تاشلىدى، دۆلەتنىڭ بۇ زىيىنىنى دېھقانلارغا ۋە باشقا خەلق ئاممىسىغا سېلىق سېلىش ئارقىلىق «تولدۇردى»، ئۇلار يەر مۇلۈككە ھازىرقى زامانغا خاس خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىقنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى (ئۇلاردا يەر مۇلۈككە نىسبەتەن پەقەت فېئودالىق ھوقۇقلا بار ئىدى)، ئاخىرىدا، ئۇلار مۇقىم ئولتۇراقلىشىش توغرىسىدىكى قانۇننى بۇيرۇق بىلەن مەجبۇرىي يولغا قويدى. ئەھۋال مۇناسىپ ھالدا ئۆزگەرتىلۈندى، تاتار بورىس گودۇنوۋنىڭ بۇيرۇقى رۇسسىيە دېھقانلىرىغا قانداق تەسىر

(199) سافغولكلىق بىر مۆتىۋەر زات يازغان «يېمەكلىكلەر باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كەتكەنلىكى توغرىسىدا جانابى بانبۇرىغا خەت»نىڭ 1795-يىل ئېپىۋېچ نەشرى، 4-بەت. ھەتتا يەرنى كەڭ كۆلەمدە ئىجارىگە بېرىش تۈزۈمىنىڭ ئەشەددىي ھامىسى، «نۆۋەتتىكى ئاشلىق باھاسى بىلەن دېھقانچىلىق مەيدانلىرى كۆلىمىنىڭ ئۆزگىرىشى ئۈستىدىكى تەتقىقات» (1773-يىل لوندون نەشرى، 139-بەت) دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى[ج.ئاباسنوت]مۇ مۇنداق دەيدۇ: «مەن بىزنىڭ ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلىرىمىزنىڭ، يەنى ئەمەلىيەتتە مەملىكىتىمىزنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ كەلگەن بۇ كىشىلەرنىڭ يوقلىپ كەتكەنلىكىدىن ئىنتايىن قايغۇرىمەن؛ ئۇلارنىڭ يەرلىرىنىڭ ھازىر مونوپول پومېشچىكلارنىڭ قولىدا ئىكەنلىكىنى ھەم ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىلىۋاتقانلىقىنى، لېكىن بۇ يەرلەرنى ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانلارنىڭ خۇددى ھەي دېسە لەۋەي دەپ تۇرىدىغان قۇل دېھقانلارغا ئوخشاش ئېغىر شەرتلەر بىلەن ئىجارىگە ئېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئېچىنىمەن.»

كۆرسەتكەن بولسا[468]، مەزكۇر قانۇنمۇ ئەنگلىيە دېھقانلىرىغا شۇنداق تەسىر كۆرسەتتى.

«شانلىق ئىنقىلاب»[469] پايدىخور پومېشچىكلار ۋە كاپىتالىستلارنى ئورانگې ۋىليام Ⅲ (200) بىلەن بىللە ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقاردى. ئۇلار بىر يېڭى دەۋر ئېچىپ، دۆلەت يېرىگە قارىتىلغان بۇلاڭچىلىقنى ئىلگىرىكى چەكلىك دائىرىدىن زور دەرىجىدە كېڭەيتتى. بۇ يەرلەر ھەدىيە قىلىپ بېرىلدى، ئىنتايىن ئەرزان سېتىلدى، ياكى بۇۋاستە تالان-تاراج قىلىش ئۇسۇلى بىلەن خۇسۇسىي يەرلەرگە قوشۇۋېتىلدى.(201) بۇلارنىڭ ھەممىسى قانۇن-قائىدىلەر پۈتۈنلەي بىر تەرەپتە قايرىلىپ قالغان شارائىتتا ئىشقا ئاشۇرۇلدى. مانا شۇنداق ئالدامچىلىق ئۇسۇل بىلەن قولغا كىرگۈزگەن دۆلەت يەرلىرى ۋە چېركاۋدىن تارتىۋېلىنغان يەرلەر جۇمھۇرىيەت ئىنقىلابى[470] دا يەنە قولدىن كەتمىگەچكە، ئۇ ھازىرقى ئەنگلىيە مۇشتۇمزورلار ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى

(200) بۇ بۇرژۇئا قەھرىمانىنىڭ خۇسۇسىي ئەخلاقىنى تۆۋەندىكى پۈتۈك كۆرسىتىپ بېرىدۇ: «1695-يىلدا ئىرېلاندىيىنىڭ بىپايان يەرلىرى ئورکىنىي خانىمغا ھەدىيە قىلىپ بېرىلگەن، بۇ پادىشاھ مېھرىمۇھەببىتىنىڭ ۋە خانىمنىڭ تەسىرىنىڭ ئاشكارا ئىسپاتى... ئورکىنىي خانىمنىڭ قەدىرلىك خىزمىتى ئېھتىمال، شەھۋانە كالپۇكنىڭ خىزمىتى بولسا كېرەك.» (ئەنگلىيە مۇزېيىدىكى سلون توپلىغان 4224-نومۇرلۇق قوليازما، ئۇنىڭغا: «سومېرس، ھالىفاكس، ئوكسفورد ۋە كاتېپ ۋېرنون قاتارلىق كىشىلەرنىڭ كىنەز شرېۋسبۇرىگە يازغان خېتىدە تەسۋىرلەنگەن پادىشاھ ۋىليام، ساندېرلاند قاتارلىق كىشىلەرنىڭ مەجەزى ۋە قىلقىلرى» دەپ ماۋزۇ قويۇلغان. ئۇنىڭدا مەخپىي خەۋەرلەر تولۇپ يېتىپتۇ.)

(201) «پادىشاھلىق يەرلەرنىڭ قانۇنسىزلىق بىلەن (بىر قىسمىنى سېتىش، بىر قىسمىنى ھەدىيە قىلىپ بېرىش ئارقىلىق) ئۆتۈنۈپ بېرىلىشى ئەنگلىيە تارىخىدا شەرمەندە بىر بابنى تەشكىل قىلدى... دۆلەت ئۇچۇن چوڭ بىر ئالدامچىلىق بولدى.» (ف. ۋ. نېۋمان. «سىياسىي ئىقتىسادتىن لېكسىيىلەر» 1851-يىل، لوندون نەشرى، 129—130-بەتلەر)—[ھازىرقى ئەنگلىيە چوڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ يەرلەرنى قانداق قولغا كىرگۈزگەنلىكىگە دائىر مۇپەسسەل مەلۇمات، مەرتۇلۇك بىر كىشى [ن. ھ. ئېۋانس] يازغان، 1879-يىلى لوندوندا نەشر قىلىنغان «بىزنىڭ كونا ئاقسۆڭەكلىرىمىز» دېگەن كىتابقا قارالا.— ف. ئې.]

ئاقسۆڭەكلەر سۇيۇرغاللىقنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلدى.(202) شەھەر ئاھالىسىدىن كېلىپ چىققان كاپىتالىستلار يەرنى ساپ تاۋارغا ئايلاندۇرۇش، يېرىك دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ كۆلىمىنى كېڭەيتىش، قانۇندا مۇھاپىزەت قىلىنمايدىغان پرولېتارلارنىڭ يېزىدىن ئېقىپ كېلىشىنى كۈچەيتىش ۋەھاكازالار ئۈچۇن، شۇنداق قىلىشقا ئىلھام بەرگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يېڭى يەر ئاقسۆڭەكلىرى يېڭى بانكا ماگناتلىرىنىڭ، يەنى ئەمدىلا تۇخۇمدىن چىققان پۇل مۇئامىلىسى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ۋە شۇ چاغدا قوغدىنىش چېگرا بېجىنىڭ مەدەتكارلىقىغا تايانغان يېرىك قول سانائەت كارخانا ئىگىلىرىنىڭ تەبىئىي ئىتتىپاقچىسى ئىدى. ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسى شۆبىتسىيىنىڭ شەھەر ئاھالىلىرىگە ئوخشاش، ئۆز مەنپەئەتىنى قوغداپ توغرا قىلدى، بىراق شۆبىتسىيە شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ قىلغىنى ئۇنىڭ ئەكسىچە ئىدى، يەنى ئۇلار ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي تىرىكى بولغان دېھقانلار بىلەن بىرلىشۇبلىپ، پادىشاھنىڭ مۇشتۇمزورلار ھۆكۈمىتىنىڭ قولىدىن پادىشاھلىق يەرنى زورلۇق بىلەن قايتۇرۇۋېلىشىنى (1604-يىلى باشلانغان، كېيىنرەك چارلىس X ۋە چارلىس XI زامانىدا يەنە داۋاملاشقان) قوللىدى.

جامائەت يېرى—بايا ئېيتقان دۆلەت يېرىگە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان يەر—فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ساقلىنىپ قالغان قەدىمكى گېرمان تۈزۈمىدىكى يەر ئىدى. بىزگە مەلۇم، جامائەت يېرىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋېلىشقا ياندىشىپ، كۆپىنچە چاغلاردا، يەرلەرنى يايلاققا ئايلاندۇرۇش ئەھۋاللىرى يۈز بەردى، بۇ ئىش 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا باشلىنىپ، 16-ئەسىردىمۇ داۋام قىلدى. بىراق، ئۇ ۋاقىتلاردا بۇ جەريان شەخسىي زورلۇق سۈپىتىدە داۋام قىلغانىدى،

(202) ئې. بېركىنىڭ كىنەز بېتھوۋرد جەمەتى توغرىسىدىكى كىتابچىسىگە قارالا.[471] «لىبرالنىزم قۇشقىچى» جانابى جون روسسېل بۇ ئائىلىنىڭ ئەۋلادى.

قانۇنچىلىق بۇ زورلۇقتا قارشى 150 يىل كۆرەش قىلىپمۇ قىلچە نەتىجە چىقىرالمىغاندى. 18-ئەسىردىكى ئالغا بېسىش شۇ بولدىكى، گەرچە چوڭ ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى ئۆز نۆۋىتىدە ئۆزىگە خاس بولغان خۇسۇسىي چارىلىرىنى(203) ئىشقا سالغان بولسىمۇ، قانۇننىڭ ئۆزى خەلق يېرىنى بۇلاشنىڭ قورالىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇنداق بۇلاشنىڭ پارلامېنت شەكلى «جامائەت يەرلىرىنى قوتانلاش قانۇنى»دىن ئىبارەت، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ پومېشچىكلارنىڭ خەلقنىڭ يېرىنى خۇسۇسىي مۇلۈك تەرىقىسىدە ئۆزلىرىگە ھەدىيە قىلدۇرۇشىغا ۋاستە بولۇپ بېرىدىغان قانۇن، خەلقنى تالان-تاراج قىلدىغان قانۇندۇر. جامائەت يەرلىرىنى فېئودالالارنىڭ ئورنىنى ئالغان چوڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ خۇسۇسىي بېرى دەپ دەۋا قىلغۇچى جانابى ف. م. ئېدېن «جامائەت يەرلىرىنى قوتانلاش ئۈچۈن ئومۇمىي خاراكتېرلىك پارلامېنت پەرمانىنى تۈزۈپ چىقىش»نى تەلەپ قىلىپ، يەنى جامائەت يەرلىرىنى خۇسۇسىي يەرگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن پارلامېنتنىڭ پەۋقۇلئاددە تەدبىر قوللىنىشى كېرەكلىكىنى ئىقرار قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن، مەھرۇم قىلىنغان كەمبەغەللەرنىڭ «زىيان»لىرىنى قانۇنىي يول بىلەن «تۆلەپ بېرىش»نى تەلەپ قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئاشۇنداق ساختا ئاساسلىرىنى ئۆزى رەت قىلدۇ.(204)

ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارنىڭ ئورنىنى ئىختىيارىي

(203) «ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى كەپىدە تۇرىدىغان كەمبەغەل دېھقانلار چارۋا مال ياكى ئۆي قۇشلىرىنى باقسا ساڭدىن يەم-بوغۇز ئوغرىلايدۇ، دېگەن باھانە بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىدىن باشقا ھېچقانداق جانۋارلارنى ساقلىشىنى مەنئى قىلىدۇ. ئۇلار يەنە: ئەگەر كەپىدە تۇرىدىغان كەمبەغەل دېھقانلارنى ئىشچان بولسۇن دېسەڭ، ئۇلارنى نامراتلىق ھالىتىدە تۇتۇپ تۇرۇشۇڭ كېرەك، دەيدۇ. ئەمەلىيەتتە ئىش شۇنداقكى، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى ئەنە شۇ ئۇسۇل بىلەن جامائەت يەرلىرىگە دائىر ھەممە ھوقۇقنى تارتىۋالدۇ.» («بوز يەرلەرنى قوتانلاشنىڭ ئاقىۋىتى ئۈستىدىكى سىياسىي تەھلىل»، 1785-يىل لوندون نەشرى، 75-بەت).

(204) ئېدېن. «كەمبەغەلنىڭ ئەھۋالى»غا سۆز بېشى [17—19-بەتلەر].

ئىجارىكەشلەر، يەنى بىر يىللىق مۇددەت بىلەن يەر ئىجارىگە ئالغۇچى ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانلار، قۇللارغا ئوخشاش پۈتۈنلەي چوڭ پومېشچىكلارنىڭ ئىلكىدە بولغان كىشىلەر ئالغاندىن كېيىن، دۆلەت ئىلكىدىكى يەرلەرنىڭ تالان-تاراج قىلىنىشى، بولۇپمۇ جامائەت يەرلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز تۇرىدە بۇلاڭ-تالاڭ قىلىنىشى 18-ئەسىردە كاپىتال ئىجارە مەيدانلىرى (205) ياكى سودىگەرلەر ئىجارە مەيدانلىرى(206) دەپ ئاتالغان چوڭ ئىجارە مەيدانلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ھەمدە بىزا ئاھالىسىنىڭ پرولېتارىياتقا ئايلىنىشىغا، ئۆلارنىڭ «ئايرىلىپ» چىقىپ، سانائەت تەرەپكە ئۆتۈشىگە تۈرتكە بولدى.

لېكىن، 18-ئەسىرنىڭ كىشىلىرى خەلق بايلىقى بىلەن خەلق كەمبەغەللىكىنىڭ بىر ئىش ئىكەنلىكىنى 19-ئەسىرنىڭ كىشىلىرىدەك ئېنىق بىلمەيتتى. شۇ سەۋەبتىن، شۇ چاغدىكى ئىقتىسادىي ئەسەرلەردە «جامائەت يەرلىرىنى قوتانلاش» توغرىسىدا ئىنتايىن كەسكىن مۇنازىرە بولغاندى. مەن قولۇمدىكى كۆپلىگەن ماتېرىياللار[472] دىن شۇ چاغدىكى ئەھۋالنى جانلىق چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان بىرنەچچە ئابزاس سۆزنىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

بىر يازغۇچى غەزەب بىلەن مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«خاتفورد ۋىلايىتىنىڭ كۆپلىگەن چېركاۋ تەۋەلىرىدە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەربىرى 50—150 ئاكر كېلىدىغان 24 ئىجارە مەيدانى بىرلەشتۈرۈلۈپ ئۈچ ئىجارە مەيدانى قىلىنغان».(207)

(205) «Capital farms.» («ئۇن بىلەن ئاشلىقنىڭ قىممەتلىشىپ كېتىشى ھەققىدىكى ئىككى پارچە خەت»، بىر كارخانا ئىگىسىنىڭ ئەسىرى، 1767-يىل لوندون نەشرى، 19—20-بەتلەر).

(206) «Merchant-farms.» («نۆۋەتتە ئاشلىق باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشىدىكى سەۋەبلەر توغرىسىدا»، 1767-يىل لوندون نەشرى، 111-بەت، ئىزاھ)، بۇ ئىمزاسىز ئېسىل ئەسەرنىڭ ئاپتورى پوپ ناسانىئېل فورستېر.

(207) توماس رايت. «چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ مونوپولىيىسى توغرىسىدا ئوچۇق سۆزلەنگەن قىسقىچە نۇتۇق»، 1779-يىل نەشرى، 2—3-بەتلەر.

«نورتگىمپتون ۋىلايىتى بىلەن لېستېر ۋىلايىتىدە جامائەت يەرلىرىنى قوتانلۇقلاش ئىنتايىن ئەۋج ئېلىپ كېتىپتۇ، يەر قوتانلاش ئارقىسىدا پەيدا بولغان يېڭى سۇيۇرغاللىقلارنىڭ كۆپ قىسمى يايلاققا ئايلاندۇرۇلۇپتۇ، نەتىجىدە نۇرغۇنلىغان سۇيۇرغاللىقلاردا، ئىلگىرى 1500 ئاكر يەر تېرىلىدىغان بولسا، ئەمدى 50 ئاكرغىمۇ يەتمەيدىكەن... ئىلگىرىكى ئۆيلەر، ئامبارلار، ئاتخانىلار ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ خارابلىرى» بولسا ئىلگىرىكى ياشىغان ئاھالىدىن قالغان بىردىنبىر ئىز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «بەزى جايلاردا، يۇز ئۆي ۋە ئائىلە ئازىيىپ... سەككىز ياكى ئون ئۆيگە چۈشۈپ قالغان... تېخى 15—20 يىل ئىلگىرىلا يەر قوتانلاش باشلانغان چېرىكاۋ تەۋەلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە، يەر ئىگىلىرىنىڭ سانى ئىلگىرى ئوچۇق يەرلەردە تېرىقچىلىق قىلىپ كەلگەن يەر ئىگىلىرىنىڭ سانىدىن ناھايىتى ئاز بولغان. شۇنداق ئەھۋالمۇ كۆپ ئۆچرايدۇكى، يېقىندىلا قوتانلانغان چوڭچوڭ سۇيۇرغاللىقلارنى 4—5 باي چارۋىدار يۇتۇۋالغان، بۇ يەرلەر ئىلگىرى 20—30 ئىجارىكەش دېھقان ۋە شۇنچىلىك سانىدىكى كىچىكرەك مۇلۇكدارلار ھەم باشقا ئاھاللەرنىڭ قولىدا ئىدى. بۇ كىشىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى ئۆزى ئىگىدارچىلىق قىلىپ كېلىۋاتقان يەرلەردىن ھەيدەپ چىقىرىلغان، شۇ قاتاردا، ئۇلارغا ئىشلەپ كۇن كەچۈرۈپ كەلگەن بىرمۇنچە ئائىلىلەرمۇ ھەيدەپ چىقىرىلغان.»(208)

پومېشچىكلار يەر قوتانلاش باھانىسى بىلەن ئەتراپىدىكى بوز يەرلەرنىلا ئەمەس، بەلكى كۆپىنچە، شەخسلەر جامائەدىن مەلۇم مىقدارىدا ھەق تۆلەش يولى بىلەن ئىجارىگە ئېلىپ تېرىۋاتقان يەرلەرنى ۋە ئورتاق تېرىلىۋاتقان يەرلەرنمۇ ئىگىلىۋالغان.

«مەن بۇنىڭدا ئوچۇق يەرلەرنىڭ ۋە تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ قوتانلانغانلىقى توغرىسىدا سۆزلەۋاتىمەن. ھەتتا يەر قوتانلاشنى ئاقلاۋاتقان يازغۇچىلارمۇ يەر قوتانلاشنىڭ چوڭ ئىجارە مەيدانلىرىنىڭ مونوپوليىلىك ئورنىنى كۈچەيتكەنلىكىنى، تۇرمۇش ۋاستىلرىنىڭ باھاسىنى ئۆستۈرگەنلىكىنى، ئاھالىنى ئازايتۇەتكەنلىكىنى... ھەتتا بوز يەرلەرنىڭ ھازىرقىدەك قوتانلىنىشمۇ كەمبەغەللەرنى تېرىكچىلىك ۋاستىلرىنىڭ بىر قىسمىدىن مەھرۇم قىلغانلىقىنى ۋە ئەسلىدە ناھايىتى چوڭ بولغان ئىجارە مەيدانلىرىنى تېخمۇ كېڭەيتۇەتكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلماقتا.»(209)

(208) پوپ ئاددىگىتوننىڭ «يەر قوتانلاشنى قوللاش ۋە ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇشنىڭ ئاساسلىرى ئۈستىدە مۇھاكىمە» دېگەن كىتابىنىڭ برقانچە بېرىگە قاراڭ، 1772-يىل لوندون نەشرى، 37—43-بەتلەر.

(209) دوكتۇر ر. پرايس. «قەرزگە ۋارىسلىق قىلىشقا باھا»، ۋ. مورگان تارقاتقان، 1803-يىل لوندۇن نەشرى، 2-توم 155—156-بەتلەر. فورستېر، ئاددىگىتون، كېنت، پرايس ۋە جامېس

دوكتۇر پرايس مۇنداق دەيدۇ:

«ئەگەر يەر ئاز ساندىكى چوڭ ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ قولىغا كىرىپ قالسا، ئۇ ھالدا، ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانلار (ئىلگىرى ئۇ «ئۆزلىرى تېرىيدىغان يەردىن ئېلىنىدىغان مەھسۇلاتقا ۋە جامائەت يېرىدە بېقىلىدىغان قوي، ئۆي قوشى، چوشقا قاتارلىقلارغا تايىنىپ ئۆزلىرىنىڭ ۋە ئائىلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى قامدايدىغان، شۇڭا تېرىكچىلىك ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىشقا ئانچىمۇ ھاجىتى چۈشمەيدىغان نۇرغۇنلىغان ئۇششاق يەر ئىگىلىرىنى ۋە ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانلار»نى كۆزدە تۇتقان) باشقىلارغا ئىشلىمىسە تۇرمۇشنى قامدىيالمايدىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزلىرىگە كېرەكلىك ھەممە نەرسىنى بازاردىن سېتىۋالىدىغان بولۇپ قالىدۇ... ئېھتىمال، ئەمگەك كۆپىيىدۇ، چۈنكى ئەمگەككە زورلاش تېخمۇ كۆپىيىدۇ... شەھەرلەر ۋە قول سانائەت كارخانىلىرى بارغانسېرى كېڭىيىدۇ، چۈنكى ئىش ئىزدەپ يۇرگەن تېخمۇ كۆپ ئادەملەر ئۇ يەرلەرگە بېرىشقا مەجبۇر قىلىنىدۇ. مانا بۇ—ئىجارە مەيدانلىرىنىڭ كېڭىيىشى مۇقەررەر تەسىر كۆرسىتىدىغان يول، شۇنداقلا ئۇ كۆپ يىللاردىن بۇيان بۇ پادىشاھلىقتا ئەملىيەتتە تەسىر كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان يول.»(210)

ئۇ يەر قوتانلاشنىڭ ئومۇمىي نەتىجىلىرىنى تۆۋەندىكىچە يېغىنچاقلايدۇ:

«ئومۇمەن ئالغاندا، خەلقنىڭ تۆۋەن قاتلاملىرىنىڭ ئەھۋالى ھەممە جەھەتتىن دېگۈدەك يامانلاشتى، ئۇششاق يەر ئىگىلىرى ۋە ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانلار مەدىكارلىق ۋە ياللانمىلىق ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ شۇ ئەھۋالدا تېرىكچىلىك قىلىشى تېخمۇ قىيىن بولۇپ قالدى. »(211)

ئاندېرسوننىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ چىققىلار ھەم ئۇلارنى ماك كوللوخ تۇزگەن «سىياسىي ئىقتىسادقا دائىر ئەسەرلەر» (1845-يىل لوندون نەشرى) دېگەن كىتابلار تىزىملىكىدىكى خۇشامەتچىلىكتە ئۇچىغا چىققان تېتقىسز گەپلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭلار.

(210) دوكتۇر ر. پرايس. «قەرزگە ۋارىسلىق قىلىشقا باھا»، 2-توم 147—148-بەتلەر.

(211) دوكتۇر ر. پرايس. «قەرزگە ۋارىسلىق قىلىشقا باھا»، 2-توم 159—160-بەتلەر. بۇ بىزگە قەدىمكى رىمنى ئەسلىتىدۇ. «بايلار تەقسىم قىلىنمىغان يەرلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلىۋالدى. ئۇلار شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتكە ئاساسەن، بۇ يەرلەرنىڭ قايتىدىن

راست، جامائەت يەرلىرىنىڭ تالان-تاراج قىلىنىشى ۋە شۇنىڭغا ياندىشىپ كەلگەن يېڭا ئىگىلىك ئىنقىلابى يېڭا ئىگىلىك ئىشچىلىرىغا ئىنتايىن قاتتىق تەسىر كۆرسەتتى، ئېدىبىنىڭ ئۆز سۆزىگە قارىغاندا، يېڭا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى 1765—1780-يىللىرى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىنمۇ تۆۋەنلەپ كېتىشكە باشلىغان، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئىش ھەققىنى ھۆكۈمەتنىڭ خەيرىيەت خراجىتىدىن تولدۇرۇپ تۇرۇشقا توغرا كەلگەن. ئۇ، ئۇلارنىڭ ئىش ھەققى «مۇتلەق زۆرۈر تۇرمۇش ئېھتىياجىنىلا قامداشقا يېتەتتى»، دەيدۇ.

ئەمدى بىز يەر قوتانلاشنىڭ ھەمايىچىسى دوكتور پرايسنىڭ مۇخالىپى بولغان بىر كىشىنىڭ پىكرىگە قۇلاق سالايلى.

«كىشلەرنىڭ ئەمدى ئوچۇق يەرلەردە ئۆز ئەمگىكىنى ئىسراپ قىلمايدىغان بولۇپ قالغانلىقىغا قاراپ، ئاھالە كېمىيىپ كەتتى، دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىش توغرا ئەمەس... ئەگەر ئۇششاق

تارتۇبلىنمايدىغانلىقىغا ئىشەندى، شۇڭا ئۆيچۆرىسىدىكى كەمبەغەللەرنىڭ يەرلىرىنىڭ بىر قىسمىنى ئۇلارنىڭ رازىلىقى بىلەن سېتىۋالدى، بىر قىسمىنى بولسا زورلۇق بىلەن تارتىۋالدى، شۇنداق قىلىپ، ئۇلار ئەمدى پارچە يەرلەرنى ئەمەس، بەلكى كەڭ يەرلەرنى تېرىيدىغان بولدى. شۇ چاغدا ئۇلار دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرىدا قوللارنى ئىشلىتەتتى، چۈنكى ھۆرلەر ھەربىي خىزمەتكە ئېلىنغانلىقتىن، ئۇلار ئۆچۈن ئىشلەپ بېرەلمەيتتى. قۇلغا ئىگە بولۇشنىڭ ئۇلار ئۈچۈن يەنە شۇنداق چوڭ پايدىسى بار ئىدىكى، قوللار ھەربىي خىزمەت ئۆتىمگەنلىكتىن، بىمالال بالا تېپىپ، كۆپ باللىق بولۇۋېرەتتى. شۇنداق قىلىپ، كۆچلۈكلەر پۈتۈن بايلىقنى ئىگىلىۋالدى، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرى قۇلغا تولۇپ كەتتى. بىراق ئىتالىيانلار بولسا نامراتلىق، باج-سېلىق ۋە ھەربىي خىزمەتنىڭ ئازابىدىن بارلىبارا كېمىيىپ كەتتى. تىنچلىق دەۋرى كەلگەندە، ئۇلار يەنە پۈتۈن ئىشسىزلىق ئازابىغا ئۇچرايتتى، چۈنكى يەرلەرگە بايلار ئىگىدارچىلىق قىلاتتى ھەم تېرىقچىلىقتا ھۆرلەرنى ئەمەس، بەلكى قوللارنى ئىشلىتەتتى.» (ئاپپىئان «رىمدىكى ئېچىكى ئۇرۇش»، 1-توم 7-بەت) بۇ يەردە ئېيتىلغانلار لىتسىنىي قانۇنى[473] ئېلان قىلىنىشتىن ئىلگىرىكى دەۋرگە تەئەللۇق ئەھۋالدۇر. ھەربىي خىزمەت رىم پېقىرلىرىنىڭ زاۋالغا يۈز تۇتۇشىنى زور دەرىجىدە تېزلەتتى، ھەربىي خىزمەتنىمۇ بۇبۇك چارلىزنىڭ ئەركىن نەسىل دېھقانلىرىنىڭ بېقىندا دېھقانلارغا ۋە يانچىلارغا ئايلىنىشىنى زور كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈرۈشىدىكى ئاساسىي ۋاستە بولدى.

دېھقانلار باشقىلار ئۈچۈن ئىشلەشكە مەجبۇر بولغان ئادەملەرگە ئايلاندۇرۇلغاندىن كېيىن تېخىمۇ كۆپ ئەمگەكنى ئىشقا سېلىشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلغان بولسا، ئۇ خەلق «بۇنداق ئۆزگىرىشنى باشتىن كەچۈرۈپ بولغان دېھقانلار ئەلۋەتتە بۇ خەلق جۇملىسىگە كىرمەيدۇ»نىڭ كۆتۈشكە تېگىشلىك مەنپەئىتى... ئەگەر ئۇلارنىڭ بىرلەشكەن ئەمگىكى بىرەر ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانىدا ئىشلىتىلمىدىغان بولسا، مەھسۇلات تېخىمۇ كۆپ بولىدۇ: ئۇنداقتا كارخانا قول سانائىتى ئۆچۈن قوشۇمچە مەھسۇلات ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن مەملىكەتنىڭ ئالتۇن كانلىرىدىن بىرى بولغان كارخانا قول سانائىتى ـ ئىشلەپچىقىرىلغان ئاشلىق مىقدارىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ مۇناسىپ ھالدا كۆپىيىدۇ.»(212)

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئاساسىنى قۇرۇشقا كېرەكلا بولسا، سىياسىي ئېقتىسادچىلار «مۇقەددەس ئىگىدارچىلىق»قا قىلىنغان ئەڭ نومۇسسىز ھاقارەتكە ۋە شەخسكە قىلىنغان ئەڭ قوپال زورلۇققا ستوئىكلارچە[474] خاتىرجەملىك بىلەن قارايدۇ. تورىچىلار پارتىيىسىنىڭ تۇسىنى ئالغان «مېھرىبان» جانابى ف. م. ئېدىبن بۇنىڭ بىر مىسالى. 15-ئەسىرنىڭ كېيىنكى 30 نەچچە يىلىدىن 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە، خەلقنى زورلۇق بىلەن مەھرۇم قىلىش بىلەن بىللە خەلقنى قىلىنغان بىر قاتار بۇلاڭچىلىق، ۋەھشىيلىكلەر ۋە جەۋر-زۇلۇملار ئېدىبىنىڭ تۆۋەندىكىدەك «كۆڭۈلدىكىدەك» خۇلاسىگە ئېلىپ كەلدى:

«تېرىلغۇ يەر بىلەن يايلاق ئوتتۇرىسىدا مۇڭايىق نىسبەت بەلگىلەش زۆرۈر ئىدى. پۈتۈن 14-ئەسىردە ۋە 15-ئەسىرنىڭ كۆپ قىسمىدا، ئىككى، ئۈچ ھەتتا تۆت ئاكر تېرىلغۇ يەرگە ئاران بىر ئاكر يايلاق توغرا كېلەتتى. 16-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇ نىسبەت ئۆزگىرىپ، ئۈچ ئاكر يايلاققا

(212) [ج. ئاربىسنوت] «نۆۋەتتىكى ئاشلىق باھاسى بىلەن دېھقانچىلىق مەيدانلىرى كۆلىمىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا تەتقىقات» 124-، 125-، 128-، 129-بەتلەر. بىز تۆۋەندە شۇنىڭغا ئوخشايدىغان، لېكىن خاھىشى قارىمۇ قارشى بولغان مۇنداق سۆزنى ئۇچرىتىمىز: «ئەمگەكچىلەر ئۆز ئۆيلىرىدىن ھەيدەپ چىقىرىلغان ۋە ئىش ئىزلەپ شەھەرلەرگە بېرىشقا مەجبۇر بولغان؛ لېكىن بۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىلغان، كاپىتالمۇ شۇ تەرىقىدە ئۆسۈپ بارغان». ([ر. ب. سېلبي] «دۆلەتتىكى خەۋپ»، 1843-يىل لوندون 2-نەشرى، 14-بەت.)

ئىككى ئاكر تېرىلغۇ يەر، كېيىنرەك ئىككى ئاكر يايلاققا بىر ئاكر تېرىلغۇ يەر توغرا كېلىدىغان بولدى، ئاخىر بېرىپ، ئۇچ ئاكر يايلاققا بىر ئاكر تېرىلغۇ يەر توغرا كېلىدىغان مۇڭاپىق نىسبەتكە يەتتى.»

19-ئەسىرگە كەلگەندە، كىشىلەر تەبىئىي ھالدا دېھقانلار بىلەن جامائەت يېرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنىمۇ ئۇنتۇپ قالدى. يېقىنقى ۋاقىتلاردىكىسىنى سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ تېخىمۇ ھاجىتى يوق؛ يېزا ئاھالىسى 1801-يىلدىن 1831-يىلغىچە ئۆزىدىن تارتقۇزۇپ قويغان ۋە پومېشچىكلار پارلامېنت ئارقىلىق پومېشچىكلارغا ھەدىيە قىلغان 3 مىليون 511 مىڭ 770 ئاكر جامائەت يېرى ئۈچۈن بىرەر تىيىن ھەق ئالغانمىدى؟①

ناھايەت، دېھقانلارنى يېرىدىن ئاخىرقى قېتىم كەڭ كۆلەمدە مەھرۇم قىلىش جەريانى ئاتالمىش Clearing of Estates (سۈيۇرغالنى تازىلاش، ئەمەلىيەتتە ئادەملەرنى سۈيۇرغالدىن تازىلاپ چىقىرىش)تىن ئىبارەت بولدى. «تازىلاش—» ئەنگلىيىنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان بارلىق مەھرۇم قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى. بىز يۇقىرىدا ھازىرقى ئەھۋال توغرىسىدا توختالغاندا كۆرۈپ ئۆتتۇق، تازىلايدىغان مۇستەقىل دېھقان قالمىغاچقا، ئەمدى ئىش كىچىك ئۆيلەرنى «تازىلاش»قىچە بېرىپ يەتتى، نەتىجىدە يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ئۆزلىرى ئىشلەۋاتقان يەردە ھەتتا زۆرۈر بولغان تۇرار جايىمۇ تاپالمايدىغان بولدى. بىز ھازىرقى زامان رومانلىرىدا جەننەت دەپ تەسۋىرلەنگەن شوتلاندىيە ئېگىزلىكىگە نەزەر سالىدىغانلا بولساق، «سۈيۇرغالنى تازىلاش»نىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى بىلۋالالايمىز. ئۇ يەردە بۇ جەريان ئۆزىنىڭ سىستېمىلىقلىقى، غايەت زور دائىرىدە بىردىنلا ئورۇنلانغانلىقى (ئىرېلاندىيىدە پومېشچىكلار بىرنەچچە يېزىنى بىرلا ۋاقىتتا تازىلىۋەتكەن؛ شوتلاندىيە ئېگىزلىكىدە بولسا كۆلىمى

① مۇشۇ تومنىڭ 1239-1305-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۆزگۈچىدىن

گېرمانىيىنىڭ بىرنەچچە بەگلىكىگە تەڭ كېلىدىغان يەر بىراقلا تازىلىۋېتىلگەن)، ئۇنىڭدىن قالسا، تارتىۋېلىنغان يەر ئىگىدارلىقىنىڭ ئالاھىدە شەكلىدە بولغانلىقى بىلەنمۇ خاراكتېرلىنەتتى.

شوتلاندىيە ئېگىزلىكىدىكى كېلتىلار ئۆزى ئولتۇرغان يەرگە ئىگىدارلىق قىلىپ تۇرغۇچى كلانلاردىن① ئىبارەت ئىدى. ئەنگلىيە ئايال پادىشاھى نامدا پۈتۈن مەملىكەت زېمىنىنىڭ ئىگىسى بولغانغا ئوخشاش، كلان ۋەكىلى، يەنى ئۇنىڭ باشلىقى ياكى «كاتتىلرى» ئاشۇ يەرنىڭ ئاتاقتىكى ئىگىسى ئىدى. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بۇ «كاتتىلار» ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى ئۇرۇشلارنى مۇۋەپپەقىيەتلىك باستۇرغان، ئۇلارنىڭ شوتلاندىيە ئويمانلىقىغا قىلىپ كەلگەن ئۇزلۇكسىز تاجاۋۇزىنى توسقان بولسىمۇ، لېكىن كلانلارنىڭ باشلىقلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى بۇلاڭچىلىقلىرىدىن قىلچە ۋاز كەچمىدى؛ ئۇلار پەقەت بۇنىڭ شەكلىنلا ئۆزگەرتتى، خالاس. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئابرۇيىغا تاينىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئاتاقتىكى ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ھوقۇقىغا ئايلاندۇردى، ئۇلار كلان ئەزالىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغانلىقتىن، كلان ئەزالىرىنى ئوچۇقتىن-ئوچۇق زورلۇق بىلەن ھەيدىۋېتىشنى قارار قىلدى. پروفېسسور نېۋمان مۇنداق دەيدۇ:

«ئەنگلىيە پادىشاھى خۇددى شۇنداق ھوقۇققا ئىگە بولۇۋالغاندەك، ئۆز پۇقرالىرىنى دېگىزغا ھەيدىۋېتىشى مۇمكىن ئىدى.»(213)

شوتلاندىيىدە تەخت تاماخورلىرىنىڭ ھىمايىچىلىرى قوزغىغان ئەڭ ئاخىرقى قوراللىق قوزغىلاڭدىن[475] كېيىن باشلانغان بۇ ئىنقىلابنىڭ

(213) ف. ۋ. نېۋمان. «سىياسىي ئىقتىسادتىن لېكسىيىلەر»، 1851-يىل، لوندون نەشرى، 132-بەت.

① يەنى ئۇرۇقداشلىق. — تۆزگۈچىدىن

دەسلەپكى باسقۇچلىرىنى بىز جانابى جامېس ستيۇئارت(214) بىلەن جامېس ئاندېرسون(215) ئەسەرلىرىدىن كۆرۈۋالالايمىز. 18-ئەسىردە، يەردىن ھەيدەپ چىقىرىلغان گېللارنى[477] گلاسگو ۋە باشقا سانائەت شەھەرلىرىگە زورلۇق بىلەن ئاپىرىۋېتىش ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ مۇھاجىر بولۇپ چەت ئەلگە كېتىشىمۇ مەنئىي قىلىنغان ئىدى.(216) 19-ئەسىردە ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان ئۇسۇلغا(217) كەلسەك، بۇنىڭغا كىنەز ساتېرلاند خانىمنىڭ «تازىلاش»لىرىنى مسال كەلتۈرۈش كۇپايە. ئىقتىسادىي پەندىن خەۋىرى بار بۇ خانىم ھوقۇق تۇتۇشى بىلەنلا، ئىقتىسادىي جەھەتتىن تەلتۆكۈس داۋالاش ئېلىپ بېرىشنى ھەم پۈتۈن ۋىلايەتنى—ۋىلايەتتىكى

(214) ستيۇئارت مۇنداق دەيدۇ: «بۇ يەرلەردىن ئېلىنىدىغان ئىجارە ‹ئۇ تۆكسىنلار[476] كلانلار باشلىقىغا تۆلەيدىغان تارتۇق-سېلىقنى خاتا ھالدا ئىقتىسادىي كاتېگورىيە قىلىپ كۆرسىتىدۇ› شۇ يەرلەرنىڭ كۆلىمىگە قارىغاندا ئىنتايىن ئاز؛ بىراق ئىجارە مەيدانلىرى باققان ئادەمنىڭ سانىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، شوتلاندىيە ئېگىزلىكىدىكى بىر پارچە يەرنىڭ ئەڭ مۇنبەت رايونلاردىكى ئوخشاش قىممەتكە ئىگە يەرلەرگە قارىغاندا ئون ھەسسە كۆپ ئادەمنى باققانلىقىنى بايقىشىڭ مۇمكىن.» (جامېس ستيۇئارت. «سىياسىي ئىقتىساد پرىنسىپلىرى ئۇستىدىكى تەتقىقات»، 1767-يىل، لوندون نەشرى، 1-توم، 16-باب، 104-بەت).

(215) جامېس ئاندېرسون. «مىللەتنىڭ ئىگىلىك تىكلەش روھىنى قوزغىتىش تەدبىرلىرى توغرىسىدا»، 1777-يىل ئېدىنبۇرگ نەشرى.

(216) 1860-يىلى زورلۇق بىلەن مەھرۇم قىلىنغانلار تۇرلۇك يالغان-ياۋداق ۋەدىلەر بىلەن كاناداغا ئاپىرىپ قويۇلغاندى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى تاغلارغا ۋە قوشنا ئاراللارغا قاچقان. ساقچىلار تۇتۇش ئۈچۈن قوغلاپ كەلگەندە، ئۇلار ساقچىلار بىلەن ئېلىشىپ، قېچىپ كەتكەن.

(217) ئا. سمىتنىڭ ئىزاھچىسى بۇكانان 1814-يىلى مۇنداق دەپ يازغانىدى: «شوتلاندىيە ئېگىزلىكىدىكى جايلاردا كونا ئىگىدارلىق ھالىتى زورلۇق كۈچ تەرىپىدىن كۇندىن-كۇنگە ۋەيران قىلىنماقتا... پومېشچىكلار ئاتا مىراس ئىجارىكەشلەر «بۇ كاتېگورىيە بۇ يەردىمۇ خاتا ئىشلىتىلگەن›گە ئېتىبار بەرمەستىن، يەرلەرنى ئەڭ كۆپ ھەق تۆلىگەنلەرگە بەرگەن، ئەگەر بۇ ئىجارىكەشلەر ئىسلاھاتچى بولسا، ئۇ دەرھال يېڭى تېرىلغۇ تۇزۇمىنى قوللانغان بولاتتى. ئىلگىرى ئۇششاق دېھقانلار جايلاشقان يەرلەردە، يەردىن چىقىدىغان مەھسۇلاتقا لايىق ئادەم جايلاشقان ئىدى؛ تېرىلغۇ ئىشلىرى ئىسلاھ قىلىنغان ۋە يەر ئىجارىسى ئاشقان يېڭى تۇزۇمدە، كىشىلەر ئىلاج بار كەمرەك چىقىم قىلىپ، كۆپرەك ھوسۇل ئېلىشقا تىرىشقان، شۇڭا، كېرەكسىز بولۇپ قالغان

ئاھالە ئىلگىرىكىگە ئوخشاش چارىلەر بىلەن 15 مىڭغا چۈشۈرۈلگەن ئىدى—يايلاقلا ئايلاندۇرۇشنى قارار قىلدى. 1811-يىلدىن 1820-يىلغىچە، بۇ 15 مىڭ ئاھالە—ئۇچ مىڭچە ئائىلە-كەينى-كەينىدىن قوغلىۋېتىلدى ۋە يوقىتىلدى. ئۇلارنىڭ ھەممە يېزىلىرى ۋەيران قىلىندى ۋە كۆيدۇرۇۋېتىلدى، ئۇلارنىڭ ھەممە يەرلىرى يايلاقلا ئايلاندۇرۇلدى. برىتانىيە ئەسكەرلىرى بۇيرۇقلا بىنائەن ۋەزىپە ئىجرا قىلغاندا، يەرلىك ئاھالە بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى. بىر مومای ئۆز ئۆيىنى تاشلاپ كېتىشتىن باش تارتقانلىقى ئۈچۈن ئۆيىنىڭ ئىچىدىلا كۆيدۇرۇۋېتىلدى. بۇ خانىم ئاشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق، قەدىمدىن بۇيان كلانلارغا مەنسۇپ بولۇپ كەلگەن 794 مىڭ ئاكر يەرنى ئۆز مۈلكى قىلىۋالدى. ئۇ ئۆز يەرلىرىدىن ھەيدەلگەن ئاھاللەرگە دېگۈدەك بويىدىن ھەربىر ئائىلىگە ئىككى ئاكر ھېسابىدا 6 مىڭ ئاكر چامىسىدا يەر ئاجرىتىپ بەردى. بۇ 6 مىڭ ئاكر يەر ئەزەلدىن تارتىپ بوز يەر بولۇپ، ئىگىلىرىگە ھېچقانداق دارامەت بەرمەيتتى. بۇ كىنەز خانىم شۇنچىلىك كەڭ قورساقلىق قىلدىكى، نەچچە يۈز يىللاردىن بۇيان ئۆز جەمەتى ئۇچۇن قان تۆكۈپ كەلگەن كلان ئەزالىرىغا بۇ بوز يەرلەرنىڭ ھەربىر ئاكرىنى ئوتتۇرا

كىشىلەرنىڭ ھەممىسى قوغلۇۋېتىلگەن... ئۆز يۇرتىدىن قوغلانغان كىشىلەر تىرىكچىلىك يولى ئىزدەپ سانائەت شەھەرلىرىگە كەتكەن...» (داۋىد بۇكانان. «ئا. سمىتنىڭ ‹خەلق بايلىقى نەزەريىسى توغرىسىدا›»: 1814-يىل ئېدىنبۇرگ نەشرى، 4-توم، 144-بەت) «شوتلاندىيە ئاقسۆڭەكلىرى دېھقانلارنىڭ ئائىلىلىرىنى خۇددى ياۋا ئوتلارنى يۇلۇپ تاشلىغاندەك تالان-تاراج قىلغان، يېزىلار ۋە ئۇنىڭ ئاھاللىرىگە خۇددى ھىندىستانلار ۋەھشىي ھايۋانلارنىڭ ئۆۋۈسىدىن ئۆچ ئالغاندەك مۇئامىلە قىلغان... ئادەم ئۆزىنى بىرەر قوينىڭ يۇڭىغا ياكى بىرەر قوينىڭ پۇتىغا ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئەرزان نەرسىگە ساتقان... موگغۇللار جۇڭگونىڭ شىمالىي ئۆلكىلىرىگە بېسىپ كىرگەندە، ئۇ يەردىكى ئاھاللەرنى يوقىتۇۋېتىش ۋە ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى يايلاقلا ئايلاندۇرۇش ئۇسۇلىدە مەسلىھەتلەشكەن. شوتلاندىيە ئېگىزلىكىدىكى نۇرغۇن پومېشچىكلار بۇ لايىھىنى ئۆز زېمىنىدا ئۆز قېرىنداشلىرىغا قارىتا ئەملىگە ئاشۇرغان.» (گېئورگ ئېنسور. «ھەرقايسى مەملىكەت ئاھاللىرى ئۇستىدىكى تەتقىقات»، 1818-يىل لوندون نەشرى، 215—216-بەتلەر)

ھېساب بىلەن 2 شىللىڭ 6 پېنىستىن ئىجارىگە بېرىدى. ئۇ كىلانلاردىن تارتىۋالغان ھەممە يەرنى مال باقىدىغان 29 چوڭ ئىجارە مەيدانىغا بۆلدى، مال باقىدىغان ھەربىر ئىجارە مەيدانىدا بىردىن ئائىلە تۇرغۇزدى، بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئەنگلىيىلىك ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ يالالانما دېھقانلىرى ئىدى. 1820-يىلغا كەلگەندە، 15 مىڭ گېلىنىڭ ئورنىنى 131 مىڭ تۇياق قوي ئىگىلىدى. دېڭىز بويىغا ھەيدەلگەن يەرلىك ئاھاللەرنىڭ بىر قىسمى بېلىقچىلىق بىلەن كۈن كەچۈرۈشكە ھەربىكەت قىلىپ كۆردى. ئۇلار ھەم سۇدا، ھەم قورۇقلۇقتا ياشايدىغان جانۋارلارغا ئايلاندى، بىر ئىنگلىز يازغۇچىسىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇلار تىرىكچىلىكىنىڭ يېرىمىنى قورۇقلۇقتا، يېرىمىنى سۇدا ئۆتكۈزەتتى، لېكىن بۇ ئىككى خىل تىرىكچىلىك قوشۇلۇپمۇ ئۇلارنى توق تورمۇشقا ئىگە قىلالمىدى.(218)

بىراق، سەممىي گېللار كىلانلارنىڭ «كاتتىلىرى»غا تاغلىق رومانتىكلارچە چوقۇنغانلىقى ئۈچۈن، تېخمۇ قاتتىق ئازابئوقۇبەتكە دۇچار بولدى. «كاتتىلار»نىڭ بۇرنىغا بېلىق ھىدى پۇراپ قالدى. ئۇلار بۇنىڭدىن بىرەر پايدىلىق نەرسىنىڭ بارلىقىنى بىلىپ قالدى-دە، شۇنىڭ بىلەن دېڭىز بويىدىكى جايلارنى لوندوندىكى چوڭ بېلىق سودىگەرلىرىگە

(218) ھازىرقى كىنەز ساتېرلاند خانىم ئامېرىكا جۇمھۇرىيىتىدىكى قۇل نېگىرلارغا خەيرىخاھلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، «توم تاغنىڭ ئۆيى»نىڭ ئاپتورى بېچېر ستوۋې خانىمنى لوندوندا داغدۇغىلىق قارشى ئالغاندا،— جەنۇب بىلەن شىمال ئۇرۇشى[8] مەزگىلىدە، باشقا ئاقسۆڭەك خېنىملارغا ئوخشاش، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەنە شۇ خەيرىخاھلىقىنى ئائىلىق ھالدا يادىدىن چىقىرىۋەتكەنىدى، ئۇ چاغدا بارلىق «ئالىيجاناب» ئىنگلىزلارنىڭ يۇرتىكى قۇلدارلارغا خەيرىخاھلىق قىلاتتى،— مەن «نيۇيورك مۇنبىرى» گېزىتىدە ساتېرلاندنىڭ قۇللىرىنىڭ ئەھۋالىنى تەسۋىرلىگەنىدىم.[478] (كارىي 1853-يىلى فلادېلفىيىدە نەشر قىلىنغان «قۇل سودىسى» دېگەن كىتابنىڭ 202—203-بەتلىرىدە مېنىڭ ماقالەمنىڭ بىر قىسمىنى دەلىل كەلتۈرگەن.) مېنىڭ ماقالەم شوتلاندىيىدە چىقىدىغان گېزىتلەرنىڭ بىرىدە كۆچۈرۈپ بېسىلغان ھەم بۇ گېزىت بىلەن ساتېرلاندنىڭ خوشامەتچىلىرى ئۇنتۇرىسىدىكى قاتتىق مۇنازىرىگە سەۋەب بولغانىدى.

ئىجارىگە بەردى. گېللار يەنە ھەيدەپ چىقىرىلدى.(219)

ناھايىتە، قوي باقىدىغان يايلاقلارنىڭ بىر قىسمى ئۈچۈچىلىق مەيدانىغا ئايلاندۇرۇلدى. كۆپچىلىككە مەلۇمكى، ئەنگلىيىدە ھەقىقىي ئورمان يوق. ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بۇغا باغلىرىدىكى بۇغلار گويا ئۆي ھايۋانلىرىدەك ياشايدۇ، ئۇلار خوددى لوندوندىكى شەھەر پارلامېنتىنىڭ ئەزالىرىغا ئوخشاش سەمرىپ كەتكەن. شۇڭا، شوتلاندىيە ئاشۇنداق «ئالىيجاناب شەھۋەتپەرەسلىك»نىڭ ئەڭ كېيىنكى پاناھ جايى ئىدى. 1848-يىلى سومېرس مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«شوتلاندىيە ئېگىزلىكىدە ئورمانلارنىڭ كۆلىمى زور دەرىجىدە كېڭەيدى. گېپىكىنىڭ بىر تەرىپىدە گلېفېشى يېڭى ئورمىنى، يەنە بىر تەرىپىدە ئادۆبركى يېڭى ئورمىنى كۆرىمىز. يەنە شۇ لىنىيىدە، بىلەك ئېدىرلىقىدا كەڭ كەتكەن بىنەم يەرلەر يېقىندا ئورمانزارلىققا ئايلاندۇرۇلغان. ھازىر شەرقتىن غەربكە قاراپ، ئابېردىن ئىتەكلىردىن تا ئوبەن قىيالىرىغىچە بىر تۇتاش ئورمان بەلبېغى سوزۇلغان، ھالبۇكى، ئېگىزلىكنىڭ باشقا جايلىرىدا يەنە لوك-ئاركېيگ، گلېنگارى ۋە گلېنمورستون قاتارلىق يېڭى ئورمانلىقلار بىنا قىلىنغان... گېللار ئۆز يەرلىرىنىڭ يايلاققا ئايلاندۇرۇلۇشى ئارقىسىدا... تېخمۇ ئۇنۇمسز يەرلەرگە ھەيدەلدى. ئەمدى قويلارنىڭ ئورنىنى بۇغلار ئېلىشقا باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن گېللار تېخمۇ نامراتلاشتى... بۇغا ئورمانلىقى (219a) بىلەن خەلقنىڭ بىللە ياشىشى مۇمكىن ئەمەس. ھامان بىرى ئورۇن بوشتىشى كېرەك. ئەگەر كەلگۈسىدىكى 25 يىلدا، ئۇ مەيدانىنىڭ سانى ۋە كۆلىمى ئۆتكەن 25 يىلدىكىگە ئوخشاش ئېشىپ بارىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، گېللارنىڭ نەسلى ئۆز زېمىنىدا قورۇيدۇ. شوتلاندىيە ئېگىزلىكىدىكى يەر ئىگىلىرى ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان بۇ ھەربىكەتكە، بىر تەرەپتىن، مودا

(219) بېلىق سودىسى توغرىسىدىكى بۇ قىزغىنلىق ماتېرىياللارنى داۋىد ئۇركارتنىڭ «خەتئالاقىلەر. يېڭى توپلام» دېگەن كىتابىدا ئۇچرىتىمىز.— ناسسائۇ. ۋ. سېنيور يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن تەۋەررۈك ئەسىرىدە «ساتېرلاند ۋىلايىتىدە قوللانغان بۇ چارىلەرنى تارىختىن بۇيانقى ئەڭ پايدىلىق ‹تازىلاش›لاردىن بىرى، دەپ ئېيتقان» («ئېرىلاندىيە توغرىسىدا خاتىرە، سۆھبەت ۋە قىسقا ئوبزورلار»، 1868-يىل لوندون نەشرى [282-بەت]).

(219a) شوتلاندىيىدىكى «بۇغا ئورمانلىقى»دا بىرەر تۇپ دەرەخمۇ يوق. كىشىلەر قاقاس تاغلاردىكى قويلارنى ھەيدەپ چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بۇغلارنى ھەيدەپ كېلىشكەن ۋە ئۇنى «بۇغا ئورمانلىقى» دەپ ئاتاشقان. شۇڭا، ئورمان بىنا قىلىش ئۈستىدە گەپ ئېچىشنىڭمۇ ھاجىتى يوق!

قوغلىشش، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئارزۇلىرى، ئوۋچىلىق ھەۋەسلىرى، ۋەھاكازالار سەۋەب بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ پايدىنلا كۆزلەپ بۇغا سودىسى ئېلىپ بارغانلىقى سەۋەب بولغان. چۈنكى، ئەمەلىيەتتە، بىر پارچە تاغلىق يەرنى ئوۋ مەيدانى قىلىش، كۆپ ھاللاردا، ئۇنى قوي باقىدىغان يايلاققا ئايلاندۇرغاندىن كۆپ پايدىلىق بولغان··· ئوۋ قىلىش ئۇچۇن جاي ئىزدەپ يۈرگەن ئوۋ ئىشقۇزارلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، باھانىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشى يەقەت ئۇنىڭ ھەمياننىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە باغلىق··· شوتلاندىيە ئېگىزلىكىنىڭ بېشىغا چۈشكەن كۇلپەتلەر نورمان پادىشاھىنىڭ سىياسىتى دەستىدىن ئەنگلىيىنىڭ بېشىغا چۈشكەن كۇلپەتلەردىن كەم ئەمەس. بۇغىلارنىڭ ئازادە يايلىشى ئۇچۇن تېخىمۇ كەڭ جاي بېرىلدى، لېكىن ئادەم بارغانسېرى تار دائىرىگە تىقىپ قويۇلدى··· خەلق ئەركىنلىكتىن كەينى-كەينىدىن مەھرۇم قىلىندى ··· زۇلۇم كۈندىن-كۈنگە كۈچەيدى. پومپىچكلار تازىلاش ۋە خەلقنى ھەيدەپ چىقىرىشنى، خۇددى ئامېرىكا ۋە ئاۋسترالىيە قىتئەلىرىدىكى جاڭگاللاردا دەرەخلەر ۋە چاتقاللارنى يوقاتقانغا ئوخشاش، مۇقىم پرىنسىپ سۈپىتىدە، يېزا ئىگىلىكىنىڭ زۇرۇر ئېھتىياجى سۈپىتىدە ئەمەلگە ئاشۇرماقتا؛ بۇ جەريان جىمجىت، رەتلىك ھالدا داۋام قىلماقتا.»(220)

---

(220) روبېرت سومېرس. «شوتلاندىيە ئېگىزلىكىدىن كەلگەن خەتلەر، ياكى 1847-يىلدىكى قەھەتچىلىك»، 1848-يىل لوندون نەشرى، 12—18-بەتلەرنىڭ بىرقانچە جايىغا قارالسۇن. بۇ خەتلەر دەسلەپ «تايمىس گېزىتى»گە بېسىلغان. ئەنگلىيە ئىقتىسادشۇناسلىرى گېللارنىڭ بېشىغا چۈشكەن 1847-يىلدىكى ئاچارچىلىقنى ئۇلارنىڭ ئاھالە ئوشۇقچىلىقىدىن بولغان دەپ چۈشتى. مەيلى قانداق بولمىسۇن، گېللار ئۆزلىرىنىڭ ئوزۇق-تۈلۈكلىرىنى «بېسىپ چۈشكەن» ئىمىش. — «سۈيۇرغالىنى تازىلاش» ياكى گېرمانىيىدە ئېيتىلىۋاتقان «Bauernlegen» 30 يىللىق ئۇرۇشتىن كېيىن گېرمانىيىدە ئاجايىپ كەڭ ئەۋج ئېلىپ كەتتى، 1790-يىلى پادىشاھ سايلاش ھوقۇقىغا ئىگە ساكسونىيە بەگلىكىدىمۇ دېھقانلار قوزغىلىڭغا سەۋەب بولدى[479]. دېھقانلارنى مەھرۇم قىلىش بولۇپمۇ گېرمانىيىنىڭ شەرقىي قىسمىدا بەكرەك ھۆكۈم سۈردى. پروۇسسىيىنىڭ كۆپ قىسىم ئۇلكىلىرىدە، فرىدرىخ II دېھقانلارنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى بىرنەچچە بولۇپ كاپالەتلەندۈردى. ئۇ سىلېزىيىنى بېسۋالغاندىن كېيىن، پومپىچكلارنى دېھقانلارنىڭ ئۆيى، ئامبار ۋە باشقا ئەرسىلىرىنى قايتىدىن سېلىپ بېرىشكە، دېھقانلارنى چارۋا مال ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى بىلەن تەمىنلەشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇنىڭ ئارمىيىسى ئۇچۇن ئەسكەر، ئۇنىڭ خەزىنىسى ئۇچۇن باج-سېلىق تۆلىگۈچىلەر كېرەك ئىدى. لېكىن فرىدرىخ II نىڭ قالايمىقان مالىيە تۈزۈمى ۋە مۇستەبتلىك، بيۇروكراتلىق ھەم فېئودالىلىقتىن ئىبارەت ئارىلاشما ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا، دېھقانلارنىڭ زادى قانداق خۇشال-خۇرام تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكىنى فرىدرىخنىڭ مۇخلىسى مرابونىڭ تۆۋەندىكى سۆزلىرىدىن كۆرۈشكە بولىدۇ: «كەندىر گېرمانىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى دېھقانلارنىڭ ئەڭ چوڭ بايلىقلىرىدىن بىرى. بىراق ئەپسۇسكى، ئىنسانلار ئۈچۇن ئېيتقاندا، بۇ بەختلىك تۇرمۇشنىڭ يولى بولماستىن، پەقەت نامراتلىقتىن ساقلىنىشنىڭ ۋاستىسى. بۇ ۋاستە باج-سېلىقلار، ھاشالار ۋە ھەر خىل

چېركاۋ بەر مۇلۇكلىرىنى تالان-تاراج قىلىش، دۆلەت يەرلىرىنى ئالدامچىلىق بىلەن سېتىپ بېرىش، جامائەت يەرلىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ

مەجبۇرىي ئالۋاڭلار گېرمانىيە دېھقانلىرىنى خانۇەيران قىلىۋەتتى، ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار يەنە سېتىۋالغان نەرسىنىڭ ھەممىسگە ۋاستىلىك باج تۆلەيدۇ··· لېكىن ئۇلارنى تەلتۆكۈس گۇمران قىلغىنى شۇ بولدىكى، ئۇلار ئۆزىنىڭ مەھسۇلاتىنى ئۆزى خالىغان جايدا، ئۆزى خالىغان شەكىل بىلەن ساتالمايتتى؛ ئۇلار يەنە ئۆزلىرىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئەرزانراق باھا بىلەن ساتقىنغان سودىگەرلەردىن سېتىۋېلىشقىمۇ پېتىنالمايتتى. مانا شۇ سەۋەبلەردىن ئۇلار ئاستىدائىستا لېكىن تەبىئىي ھالدا گۈمران بولدى، ئۇلار يېپ ئېگىرمسە، بۇاستە باجنى ئۆز ۋاقتىدا تۆلىيەلمەيتتى؛ يېپ ئېگىرىش ئۇلارنىڭ قوشۇمچە كىرىم مەنبەسى بولۇپ قالدى، چۈنكى بۇ ئىش ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرىنى، بالا-چاقىلىرىنى ۋە چاكار-دېدەكلىرىنى ھەتتا ئۆزلىرىنى پايدىلىق ئىش بىلەن تەمىنلەيتتى. بىراق شۇنداقتىمۇ ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى يەنىلا ئىنتايىن ئېچىنارلىق ئىدى! يازدا، ئۇلار جىنايەتچىلەرگە ئوخشاش تېرىلغۇ ۋە يېغىم ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى، كەچ سائەت توققۇزدا يېتىپ، ئەتىگەن سائەت ئىككىدە تۇراتتى، شۇنداق قىلغانىدىلا ئىشلارنى قىلىپ بولالايتتى؛ قىشتا، ئۇلار ئۆزاقراق دەم ئېلىپ، دەرمان توپلىشى كېرەك ئىدى، بىراق ئۇلار باج تاپشۇرۇش ئۈچۇن مەھسۇلاتنى ساتىدىغان بولسا، ئاشلىقى ئوزۇقلۇق ۋە ئۇرۇققا يەتمەي قالاتتى. شۇنىڭ ئۈچۇن، بۇ يېتىشسىزلىكنى تولدۇرۇش ئۈچۇن يېپ ئېگىرىشكە··· ئېگىرگەندىمۇ ئىنتايىن تىرىشىپ ئېگىرىشكە توغرا كېلەتتى. شۇڭا، دېھقانلار قىش كۈنلىرى يېرىم كېچىدە ياكى سائەت بىرلەردە يېتىپ، ئەتىگەن سائەت بەش ياكى ئالتىدە تۇراتتى، ياكى كەچتە سائەت توققۇزدا يېتىپ، ئەتىگەن سائەت ئىككىدە تۇراتتى؛ يەكشەنبە كۈنلىرىنى ھېسابلىمىغاندا، ئۇلار ئۆمۇر بويى ھەر كۈنى شۇنداق قىلاتتى. ئاشۇنداق داۋاملىق ئۈيقۇغا قانماسلىق ۋە ھەددىدىن زىيادە ئەمگەك قىلىش نەتىجىسىدە كىشىلەر ماغدۇرىدىن كېتىپ قالاتتى؛ شۇنىڭ ئۈچۇن، يېزىدىكى ئەر-ئاياللار شەھەرلەردىكىگە قارىغاندا خېلى چاپسان قېرىپ كېتەتتى» (مرابو. «ئىمپېراتۇر فرىدرىخ دەۋرىدىكى پروۇسسىيە پادىشاھلىق تۈزۈمى»، 3-توم، 212- ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەتلەر).

2-نەشرىگە قوشۇمچە ئىزاھات: 1866-يىل 3-ئايدا، روبېرت سومېرسنىڭ يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئەسىرى ئېلان قىلىنىپ 18 يىلدىن كېيىن، پروفېسسور لېئون لېۋى ماھارەت جەمئىيىتىدە[281] قوي باقىدىغان يايلاقلارنىڭ بۇغا ئورمانلىقىغا ئايلاندۇرۇلغانلىقى توغرىسىدا دوكلات قىلغان، ئۇ شوتلاندىيە ئېگىزلىكىنىڭ تېزدىن چۆللىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى بايان قىلىپ مۇنداق دېگەن: «ئاھالىنى ئازايتىش ۋە يەرنى قوي باقىدىغان يايلاققا ئايلاندۇرۇش چىقىمسىز دارامەت ئېلىشنىڭ ئەڭ قۇلاي ۋاستىسى بولۇپ قالدى··· قوي باقىدىغان يايلاقلارنى بۇغا ئورمانلىقىغا ئايلاندۇرۇش شوتلاندىيە ئېگىزلىكىدە ئومۇمىي ھادىسە بولۇپ قالدى. ئىلگىرى قويلارغا جاي بوشتىش ئۈچۈن ئادەملەر ھەيدەپ چىقىرىلغىنغا ئوخشاش، ئەمدى قويلارنى ياۋايى ھايۋانلار ھەيدەپ چىقارماقتا··· فومار ۋىلايىتىدىكى گراف دالھوسى سۈيۇرغاللىقىدىن تا جون ئوگروس

قىلىش، فېئودالالار ۋە كىلانلار مۈلكىنى تالان-تاراج قىلىش ئۇسۇلى ۋە رەھىمسىز تېررورلۇق ۋاستىلىرى بىلەن ھازىرقى زامان خۇسۇسىي مۈلكىگە ئايلاندۇرۇش—مانا بۇلار دەل ئېپتىدائىي جۇغلانمىنىڭ بەلەن ئۇسۇلىدۇر. بۇ ئۇسۇللار كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكىنى زېمىنغا ئىگە قىلدى، يەرنى كاپىتالغا قوشۇۋەتتى ۋە شەھەر سانائىتىنى قانۇندا

سۈيۇرغاللىقىغچە ھەممىسى ئورمانلىققا ئايلانغان. بۇنىڭ «بۇ ئورمانلارنىڭ» كۆپىدە تۈلكە، مولۇن، ئاغمىخان، كوزەن، لاتچا ۋە ياۋا توشقان ياشايدۇ؛ بېقىندا بۇ ئورمانلاردا يەنە توشقان، تېيىن ۋە چاشقانلار پەيدا بولدى. شوتلاندىيىنىڭ سانلىق مەلۇماتىدا ئاجايىپ باي ۋە پايانسىز يايلاق دەپ قارالغان ئىنتايىن كەڭ يەرلەر ھازىر يا تېرىلمىدى، يا ياخشىلانمىدى، پەقەت ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ يىلدا بىرەر مەزگىل ئۇ قىلىشى ئۈچۈنلا ئىشلىتىلەكتە.»

لوندوندىكى «ئىقتىسادشۇناسلار» ژۇرنىلىنىڭ 1866-يىل 6-ئايىنىڭ 2-كۈنى نەشرىدىن چىققان بىر سانىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «شوتلاندىيىدىكى بىر گېزىتتە ئۆتكەن ھەپتىدە مۇنداق خەۋەر بېسىلغان: «ساتېرلاند ۋىلايىتىدىكى قوي باقىدىغان ئەڭ ياخشى يايلاقلاردىن بىرىنىڭ ئىجارە مۇددىتى بېقىندا توشقاندى، بىرەيلەن ئۇنى 1200 فوند ستېرلىڭغا يىللىق ئىجارىگە ئالماقچى بولغاندى، بىراق بۇغا ئورمانلىقنىڭ ئايلىنىپ كەتتى»! » ئەينى زاماندىكى نورمان ئىستىلاچىلىرى... يېڭى ئورمان بىنا قىلىش ئۈچۈن 36 يېزىنى ۋەيران قىلىۋەتكەنگە ئوخشاش... ھازىرمۇ بۇنداق فېئودالىلىق تۇغما خۇسۇسىيەت قايتا باش كۆتۈرمەكتە... شوتلاندىيىدىكى بەزى ئەڭ مۇنبەت رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 2 مليون ئاكر يەر پۈتۈنلەي چۆلگە ئايلاندۇرۇلدى. گلېن-تىلتە ئۆسىدىغان ياۋا ئوتلار پېرت ۋىلايىتىدە ئوزۇقلۇقى ئەڭ ياخشى بولغان ئوتلاردىن ئىدى؛ بېن-ئولدېرىدىكى بۇغا ئورمانلىقى كەڭ بەدىنوك رايونى بويىچە ئەڭ ياخشى ئوتلاق ئىدى؛ بىلەك تېغىدىكى ئورمانلىقنىڭ بىر قىسمى شوتلاندىيىدە قاراباش قوي بېقىشقا ئەڭ مۇۋاپىق يايلاق ئىدى. ئوۋ ئىشقىۋازلىرى ئۈچۈن قاقاسلىققا ئايلاندۇرۇلغان يەرلەرنىڭ كۆلىمى پۈتۈن پېرت ۋىلايىتىنىڭ كۆلىمىدىنمۇ كەڭ بولدى، بۇ پاكىتتىن بىز بۇنداق قاقاسلىقنىڭ زادى قانچىلىك كۆلەمدە ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز. بېن-ئولدېر ئورمانلىقىدا 15 مىڭ تۇياق قوي بېقىش مۇمكىن، لېكىن بۇ ئورمانىنىڭ كۆلىمى شوتلاندىيىدىكى پۈتۈن ئوۋچىلىق رايونىنىڭ ئاران 30دىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇنىڭدىن يەرلەرنى زورلۇق بىلەن چۆلگە ئايلاندۇرۇۋېتىشنىڭ مەملىكەتكە قانچىلىك زور زىيان كەلتۈرگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ... مانا شۇ ئوۋچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ھەممىسى تامامەن ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلمەيدۇ... بۇ يەرلەر شىمالىي دېڭىز ئاستىغا پېتىپ كەتكەن بىلەن باراۋەر. بۇنداق سۈنئىي قاقاسلىق ياكى چۆللۈك قانۇنىنىڭ كەسكىن ۋاستىلىرى ئارقىلىق يوقىتىلىشى كېرەك.»

مۇھاپىزەت قىلىنمايدىغان پرولېتارىيات بىلەن تېگىشلىك دەرىجىدە تەمىنلەپ تۇردى.

3. مەھرۇم قىلىنغانلارنى جازالاش ئۈچۈن 15-ئەسرنىڭ ئاخىرىدىن بۇيان چىقىرىلغان قانلىق قانۇنلار، ئىش ھەققىنى پەسەيتىش ئۈچۈن چىقىرىلغان قانۇنلار

فېئودال مۈلازىملارنىڭ تارقىتىۋېتىلىشى ۋە يەرلەرنىڭ ئارقىدىن زورلۇق بىلەن تارتىۋېلىنىشى ئارقىسىدا ھەيدەپ چىقىرىلغان كىشىلەر، قانۇندا مۇھاپىزەت قىلىنمايدىغان بۇ پرولېتارىيات يېڭى گۈللەنگەن كارخانا قول سانائىتىدىن ئۆزى دۇنياغا كەلگىنىدەك ئۇنداق تېز ئورۇن ئالالمىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، كۆنۈپ قالغان تۇرمۇش بولدىن بىردىنلا چىقىرىپ تاشلانغان بۇ كىشىلەرمۇ يېڭى ئەھۋالدىكى ئىنتىزامغا بىردىنلا ماسلىشىپ كېتەلمىدى. ئۇلار تۇركۈم-تۇركۈملەپ تىلەمچىگە، ئوغرىغا ۋە سەرگەردانغا ئايلاندى، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى بۇ يولغا ئۆزىنىڭ يامان ئادىتى تۈپەيلىدىن كىرىپ قالغان بولسا، زور كۆپچىلىكى شارائىتىنىڭ مەجبۇر قىلىشى بىلەن كىرىپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، 15-ئەسرنىڭ ئاخىرىدا ۋە پۈتۈن 16-ئەسىر داۋامىدا، غەربىي ياۋروپانىڭ ھەممە يېرىدە سەرگەردانلارنى جازالايدىغان قانلىق قانۇنلار ئېلان قىلىندى. ھازىرقى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەجدادلىرى دەسلەپتە نائىلاج سەرگەردان ۋە كەمبەغەل بولۇپ قېلىپ جازالانغاندى. قانۇن ئۇلارنى يوقىلىپ كەتكەن كونا شارائىتتا ئەمگەك قىلىۋېرىشنى خالىمىغان «ئىختىيارىي» جىنايەتچىلەر دەپ قارىدى.

ئەنگلىيىدە، بۇ قانۇن ھېنرىVII زامانىدا باشلانغاندى.

ھېنرىVIII زامانىدا، 1530-يىلى قېرى ۋە ئىشقا يارىمايدىغان تىلەمچىلەرنىڭ تىلەمچىلىك قىلىشىغا ئىجازەت بېرىلگەن. لېكىن ساغلام

ۋە كۆچلۈك سەرگەردانلار بولسا قامچىلانغان ۋە قامالغان. ئۇلار ھارۋىنىڭ كەينىگە باغلاپ قويۇلۇپ، پۈتۈن ئەزايى قانغا بويالغىچە قامچىلانغان، ئاندىن كېيىن ئۇلاردىن ئۆز يۇرتلىرىغا ياكى يېقىنقى ئوچ يىلدا ئولتۇراقلاشقان جايلىرىغا قايتىپ كېتىپ «ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىش»قا قەسەم ئىچىلغان. نېمە دېگەن دەھشەتلىك مەسخىرەھە!

ھېنرىVIII نىڭ 27-يىلىدا، ئىلگىرىكى قانۇن-پەرمانلار يەنە بىر قېتىم تەكىتلەنگەن ۋە يېڭى مادداىلار قوشۇلۇپ تېخىمۇ كۈچەيگەن. سەرگەردانلار ئىككىنچى قېتىم قولغا چۈشسە، يەنە قامچىلانغان ھەم قۇلقىنىڭ يېرىمى كېسىپ تاشلانغان؛ ئۈچىنچى قېتىم قولغا چۈشسە، ئېغىر جىنايەتچى ۋە جەمئىيەت دۈشمىنى سۈپىتىدە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان.

ئېدۋاردVI تەختكە چىقىپ بىرىنچى يىلى (1547-يىلى) ئېلان قىلىنغان پەرماندا شۇنداق بەلگىلەنگەنكى، ئەمگەكتىن باش تارتقان كىشى ئاقنانچى دەپ مەلۇم قىلىنسا، ئۇ كىشى مەلۇم قىلغۇچىنىڭ قۇلى قىلىپ بېرىلىدۇ. خوجايىن ئۆز قۇلىغا بولكا، سۇ، ئاداپ ۋە ئۆزى مۇۋاپىق كۆرگەن گۆش ئۈۋاقلىرىنى بېرىشى كېرەك. خوجايىن قۇلنى قامچىلاش ۋە كىشەنلەش يولى بىلەن كىشىنى بىزار قىلىدىغان ئەمگەككە مەجبۇرلاشقا ھەقلىق. ئەگەر قۇل قېچىپ 14 كۈن يوقاپ كەتسە، ئۆمۈرلۈك قۇل دەپ ھۆكۈم قىلىنىدۇ ھەم پېشانىسگە ياكى مەڭزىگە «S» بەلگىلىك① تامغا بېسىلىدۇ؛ ئەگەر ئۇ ئۈچىنچى قېتىم قېچىپ كەتسە، ۋەتەنگە خائىنلىق قىلغان جىنايەتچى سۈپىتىدە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ. خوجايىن قۇلنى پۈتۈنلەي باشقا كۆچمە مۈلۈك ۋە ھايۋانلارغا ئوخشاش ساتالايدۇ، مىراس سۈپىتىدە ھەدىيە قىلىۋېتەلەيدۇ، ئىجارىگە بېرەلەيدۇ. قۇللار ئۆز خوجايىنلىرىغا قارشى چىقىش نىيىتىدە

① S ھەرپى ئىنگلىزچە «slare» («قۇل») دېگەن سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى. — تۆزگۈچىدىن

بولسىمۇ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ. ئامانلىق سوراقچىلىرى خوجايىنلارنىڭ ئەرزىگە ئاساسەن، قاچاق قۇللارنى تۇتۇپ بېرىشى كېرەك. ئەگەر سەرگەردانىنىڭ ئۇچ كۈن ئىش قىلماي يۈرگەنلىكى سېزىلىپ قالسا، ئۇ ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇلىدۇ، ئۇنىڭ مەيدىسىگە «V» بەلگىلىك① تامغا بېسىلىدۇ ھەم كىشەنلەپ كوچىدا ياكى باشقا يەرلەردە ئەمگەككە سېلىنىدۇ. سەرگەردان ئۆز يۇرتىنى يالغان مەلۇم قىلسا، بۇ قىلمىشى ئۈچۈن شۇ يەرنىڭ، شۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ ياكى جامائەت تەشكىلاتىنىڭ ئۆمۈرلۈك قۇلى بولۇش جازاسى بېرىلىدۇ ۋە «S» بەلگىلىك تامغا بېسىلىدۇ. سەرگەردانىنىڭ بالىلىرىنى ئېلىپ كېتىپ، ئوغۇل بولسا 24 ياشقىچە، قىز بولسا 20 ياشقىچە شاگىرت قىلىشقا ھەممە كىشى ھەقلىق. ئۇلار قاچسا، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ياشقا يەتكىچە ئۆز ئۈستىلىرىغا قۇل بولىدۇ. ئۈستىلار ئۇلارنى خالىغانچە كىشەنلىيەلەيدۇ، ئۇرالايدۇ ۋە باشقا جازا بىلەن جازالىيالايدۇ. قۇللارنى ئاسان پەرق ئېتىش ۋە تېخىمۇ ئىشەنچلىك تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن، ھەربىر خوجايىن ئۆز قۇلىنىڭ بوينىغا، قولى ياكى پۇتىغا تۆمۈر ھالقا سېلىپ قويسا بولىدۇ.(221) بۇ پەرماننىڭ ئاخىرقى قىسمىدا، كەمبەغەللەر ئۆزلىرىگە تاماق ۋە ئىش بېرىشنى خالىغان جايلار ياكى شەخسلەر ئۈچۈن ئىشلىشى كېرەك، دەپ بەلگىلەنگەن. بۇنداق چېركاۋ تەۋەلىرىنىڭ قۇللىرى سەرگەردان دەپ ئاتىلىپ، ئەنگلىيىدە تا 19-

(221) «قول سانائەت ۋە سودا توغرىسىدا» (1770-يىل نەشرى)نىڭ ئاپتورى مۇنداق دەيدۇ: «ئېدۋاردVI زامانىدا، ئىنگلىزلار كارخانا قول سانائىتىنى مۇكاپاتلاشقا ۋە كەمبەغەللەرنى ئىشلىتىشكە ھەقىقەتەن ئىنتايىن ئەستايىدىل دېگۈدەك كىرىشكەن. بۇنى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان پەرماندىن—ھەممە سەرگەردانلارغا كۆيەك تامغا بېسىش بەلگىلەنگەن پەرماندىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.» (5-بەت)

① V ھەرپى ئىنگلىزچە «vagabond» («ئاقنانچى») بىلەن «vagrant» («سەرگەردان») دېگەن سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى. — تۆزگۈچىدىن

ئەسىرگىچە ساقلىنىپ كەلدى.

ئىلىزابېت زامانىدا، 1572-يىلدىكى پەرماندا مۇنداق بەلگىلەنگەن: تىلەمچىلىك قىلىشقا ئىجازەت ئالمىغان، يېشى 14تىن ئاشقان تىلەمچىلەر ئۆزىنى بىر يىل ئىشلىتىشنى خالايدىغان ئادەم تاپالمىسا، قاتتىق قامچىلىنىدۇ ۋە ئوڭ قولىقىغا تامغا بېسىلىدۇ؛ قايتا تىلەمچىلىك قىلغان ۋە يېشى 18دىن ئاشقان ھەم ئىككى يىل ئىشلىتىشنى خالايدىغان ئادەم چىقمىغانلار ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ؛ تىلەمچىلىكنى ئۇچىنچى قېتىم تەكرارلىغانلار ۋەتەنگە خائىنلىق قىلغان جىنايەتچى سۈپىتىدە قىلچە رەھىم قىلماستىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ. ئىلىزابېتنىڭ 18-يىلىدا ئېلان قىلىنغان 13-نومۇرلۇق پەرمان بىلەن 1597-يىلدىكى پەرمانمۇ مۇشۇ تېپقا كىرىدۇ.(221a)

جامېسI زامانىدا، بىكار يۈرگەن ۋە تىلەمچىلىك قىلغان كىشى سەرگەردان ھېسابلىناتتى. ئاددىي سوتنىڭ [480] ئامانلىق سوراقچىلىرى

(221a) توماس مور ئۆزىنىڭ «ئۇتوپىيە» دېگەن ئەسىرىدە[41—42-بەتلەر] مۇنداق دەيدۇ: «شۇنداق قىلىپ، ئاچكۆز ئادەملەر ئۆز يۇرتىنىڭ ھەققىي ۋاباسى، ئۇ نەچچە مىڭ ئاكر يەرنى ئىگىلەپ، ئەترابىنى قاشالىۋالىدۇ، ياكى زورلۇق بىلەن ۋە ناتوغرا ۋاستىلەر بىلەن مۇلۇكدارلارنى بارلىق مال-مۈلۈكىنى سېتىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. قولدىن كېلىدىغانلىكى ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، يۇ كەمبەغەل، سادىدا بەختسىزلەرنى كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىدۇ! بۇلارنىڭ ئېچىدە ئەرلەر، ئاياللار، ئەر-خوتۇنلار، يېتىملەر، تۇل خوتۇنلار، قۇچاقتا بالىسى بار نائۇمىد ئانىلار ۋە پۇلى ئاز، جان سانى كۆپ (چۈنكى دېھقانچىلىق نۇرغۇنلىغان ئەمگەك كۈچىگە موھتاج ئىدى) ئائىلىلەر بار. مەن دەيمەن، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تۇغۇلغان يۇرتىدىن ھەيدەپ چىقىرىلىپ، ماكان تاپالماي يۇرىدۇ؛ ئۇلارنىڭ پۈتۈن ئۆي سايمانلىرى كۆپ پۇلغا يارىمسىمۇ، لېكىن باشقا ئەھۋال ئاستىدا ئانچەمۇنچە پۇلغا يارايتتى؛ بىراق ئۇلار ئۇشتۇمتوت ھەيدەپ چىقىرىلغاچقا، ئۇنى ئىنتايىن تۆۋەن باھادا سېتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇلار سەرگەردانلىق قىلىپ بىر تىينمۇ پۇلى قالمىغان چاغدا، ئوغرىلىق قىلىپ قانۇن بويىچە دارغا ئېسىلىشتىن، تىلەمچىلىك قىلىشتىن باشقا يەنە نېمە قىلسۇن؟ لېكىن ئۇلار تىلەمچىلىك قىلسا، سەرگەردان دەپ قارىلىپ، ئىش قىلماي بىكار يۈرگۈچى دېگەن بەتنام بىلەن تۇرمىگە تاشلىنىدۇ. ئۇلار ئىش تېپىش ئۈچۈن تىرىشىپ كۆرسىمۇ، لېكىن ئۇلارغا ھېچكىمنىڭ ئىش بەرگۈسى كەلمەيدۇ. «توماس مور ئېيتقان نائىلاج ئوغرىلىق قىلغان بۇ نامرات

ئۇلارنى ئاممىنىڭ ئالدىدا ئۇرۇشقا، 1-قېتىم قولغا چۈشكەنلەرنى ئالتە ئاي، 2-قېتىم قولغا چۈشكەنلەرنى ئىككى يىل تۇرمىگە سېلىشقا ھوقۇقلۇق ئىدى. سەرگەردانلار تۇرمىدىكى چاغدا، ئامانلىق سوراقچىلىرى ئۇلارنى خالىغانچە ئۇراتتى، قانچىلىك ئۇرۇشنى خالىسا، شۇنچىلىك ئۇراتتى... ئۇچىغا چىققان خەۋپلىك سەرگەردانلارنىڭ سول مۈرىسىگە «R» بەلگىلىك① تامغا بېسىلاتتى ۋە ئۇلار مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىناتتى؛ ئەگەر ئۇلار يەنە تىلەمچىلىك قىلىپ قولغا ئېلىنسا، قىلچە رەھىمشەپقەت قىلىنماستىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىناتتى. بۇ نىزاملار تاكى 18-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە كۈچكە ئىگە بولۇپ كەلدى ۋە شاھانۇ ئاننانىڭ 12-يىلى 23-نومۇرلۇق پەرمان ئېلان قىلىنغاندا ئاندىن بىكار قىلىندى.

فرانسىيەدىمۇ خۇددى شۇنداق قانۇنلار بار بولۇپ، 17-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا، پارىژدا سەرگەردانلار پادىشاھلىقى قۇرۇلغانىدى. لۇئىXVI

مۇساپىرلار ئېچىدە «ھېنرىVIII زامانىدا 72 مىڭ چوڭ-كىچىك ئوغرى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان» (ھولىنشېد. «ئەنگلىيىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» 1-توم 186-بەت). ئىلىزابېت زامانىدا، «قاتىرىسىغا دارغا ئېسىلغان سەرگەردانلار ھەر يىلى 300 ياكى 400 كىشىگە يەتكەن» (ستراپىپ. «شاھانۇ ئىلىزابېتنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدىكى دىنىي ئىسلاھات، دۆلەت دىنى ھەرىكىتى ۋە ئەنگلىيە چېركاۋلىرىدىكى باشقا ۋەقەلەر يىلنامىسى»، 1725-يىل 2-نەشرى، 2-توم). يەنە شۇ ستراپىپنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، سومېرسېت ۋىلايىتىدە بىر يىل ئىچىدىلا 40 كىشى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان، 35 كىشىگە تامغا بېسىلغان، 37 كىشى قامچىلانغان ۋە «ئۇچىغا چىققان مۇتتەھەم»دىن 180 كىشى قويۇپ بېرىلگەن. بىراق ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئامانلىق سوراقچىلىرىنىڭ بېپەرۋالقى ۋە خەلقنىڭ نادانلارچە ھېسداشلىقى ئارقىسىدا، بۇ ئەيىبكارلارنىڭ سانى ئەھمىيەتتىكى جىنايەتچىلەرنىڭ بەشتىن بىر قىسمىغىمۇ يەتمىگەن.» ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «ئەنگلىيىنىڭ باشقا ۋىلايەتلىرىدىمۇ ئەھۋال سومېرسېت ۋىلايىتىدىكىدىن ياخشى بولۇشى ناتايىن، نۇرغۇن ۋىلايەتلەرنىڭ ئەھۋالى ھەتتا بۇنىڭدىنمۇ يامان ئىدى.»

① R ھەرپى ئىنگلىزچە «rogue» («سەرگەردان») دېگەن سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپىي. ـتۇزگۇچىدىن

نىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا (1777-يىل 7-ئاينىڭ 13-كۈنىدىكى پەرماندا)، 16 ياشتىن 60 ياشقىچە بولغان ساغلام كىشىلەردىن تىرىكچىلىك ۋاستىسى ياكى كەسپى بولمىغانلار ئېغىر ئەمگەككە تۇتۇلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. چارلىز V نىڭ 1531-يىل 10-ئايدا نىدېرلاندلار ئۈچۈن چىقارغان پەرماندا، گوللاندىيە شتاتلىرى ۋە شەھەرلىرىنىڭ 1614 -يىل 3 -ئاينىڭ 19-كۈنىدىكى 1-نومۇرلۇق ئېلانىدا، بىرلەشمە ئۆلكىلەرنىڭ 1649 -يىل 6-ئاينىڭ 25-كۈنىدىكى ئۇقتۇرۇشىدا ۋە باشقىلاردا شۇنىڭغا ئوخشاش بەلگىلىمىلەر بار ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، زورلۇق بىلەن يەردىن مەھرۇم قىلىنغان، ھەيدەپ چىقىرىلىپ سەرگەردانغا ئايلانغان يېزا ئاھالىلىرى ئاشۇنداق غەلىتە، ۋەھىمىلىك قانۇنلار، شۇنىڭدەك قامچا، تامغا ۋە قىيىن-قىستاقلار دەستىدىن يالالانما ئەمگەك تۇزۇمىنىڭ زۆرۈر ئىنتىزاملىرىغا ئادەتلىنىشكە مەجبۇر بولدى.

بىر قۇتۇپتا، ئەمگەك شارائىتلىرى كاپىتال سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ، يەنە بىر قۇتۇپتا، ئەمگەك كۈچىدىن باشقا ساتىدىغان ھېچنەرسىسى يوق ئادەملەر تۇرىدۇ، بۇ تېخى ھېچگەپ ئەمەس. بۇ تېخى ئۇلارنى ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئۆزلىرىنى سېتىشقا مەجبۇر قىلىپ كېتەلمەيدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا ئىشچىلار سنىپى بارغانسېرى راۋاجلىنىپ بارىدۇ، ئۇلار ئۆز تەربىيىلىرى، ئەنئەنىلىرى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرى تۈپەيلىدىن، بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تەلىپىنى بەرھەق تەبىئىي قانۇنىيەت دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ. تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا خاس تەشكىلاتلار بارلىق قارشىلىقلارنى تارمار قىلىدۇ؛ نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنىڭ ئۆزلۈكسىز بارلىققا كېلىپ تۇرۇشى ئەمگەك بىلەن تەمىنلەش ۋە ئەمگەككە بولغان تەلەپنىڭ قانۇنىيىتىنى، جۈملىدىن ئىش ھەققىنى كاپىتالنىڭ كۆپىيىش ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان دائىرە

ئىچىدە چەكلەپ تۇرىدۇ؛ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئاۋازسىز زورلۇقى كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلار ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. ئىقتىسادتىن تاشقىرى بۇاستە زورلۇق، ئەلۋەتتە، يەنە ئىشلىتىلىدۇ، لېكىن ئىستىسنا تەرىقىسىدىلا ئىشلىتىلىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا، ئىشچى «ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەبىئىي قانۇنىيەتلىرى» ئىلكىدە بولىدۇ، يەنى كاپىتالغا بېقىندى بولۇپ قالىدۇ، بۇ بېقىندىلىق ئىشلەپچىقىرىش شارائىتلىرىدىن كېلىپ چىقىدۇ، شۇ شارائىتلار تەرىپىدىن كاپالەتلەندۈرۈلىدۇ ھەم ئەبەدىيلەشتۈرۈلىدۇ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش تارىختا ئەمدىلا ۋۇجۇدقا كەلگەن دەۋردە بولسا ئەھۋال باشقىچە ئىدى. يېڭىدىن گۇللىنىۋاتقان بۇرژۇئازىيە ئىش ھەققىنى «بەلگىلەش»، يەنى ئىش ھەققىنى پۇل تېپىشقا پايدىلىق بولغان دائىرىدە مەجبۇرىي يوسۇندا چەكلەپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئىش كۈننى ئۇزارتىش ۋە ئىشچىنىڭ ئۆزىنى نورمال دەرىجىدىكى بېقىندى ھالەتتە تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەت ھاكىمىيىتىگە موھتاج بولدى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلاندى. بۇ—ئاتالمىش ئىپتىدائىي جۇغلانمىنىڭ مۇھىم بىر ئاملى.

14-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا پەيدا بولغان يالالانما ئىشچىلار سنىپى شۇ ۋاقىتلاردا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەسىردە ئاھالىنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى؛ ئۇنىڭ ئورنى يېزىلاردىكى مۇستەقىل دېھقانلار ئىگىلىكى بىلەن شەھەرلەردىكى كەسىپداشلار ئۈيۇشمىسى تەشكىلاتىنىڭ كۈچلۈك ھمايىسىگە ئېرىشتى. يېزىلار بىلەن شەھەرلەردە يالالىغۇچىلار بىلەن ئىشچىلار ئىجتىمائىي جەھەتتىن يېقىن ئىدى. ئەمگەكنىڭ كاپىتالغا بولغان بېقىندىلىقى پەقەت شەكىل جەھەتتىلا ئىدى، يەنى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزى تېخى ئالاھىدە كاپىتالىستىك خاراكتېردا ئەمەس ئىدى. كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان ئاملىرى ئۇنىڭ ئۆزگەرمەس ئاملىرىدىن كۆپ ئېشىپ كەتكەنىدى. شۇڭا، يالالانما ئەمگەككە بولغان تەلەپ كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىغا ئەگىشىپ تېز ئېشىپ

باردى، يالالانما ئەمگەكنىڭ كۆپىيىشى بولسا تەلەپنىڭ ئارقىسىدىن ئاستا ئەگىشىپ باردى. كېيىن كاپىتال جۇغلانمىسى فۇندىغا ئايلانغان مىللىي مەھسۇلاتنىڭ كۆپ قىسمى ئۇ چاغدا يەنىلا ئىشچىنىڭ ئىستېمال فوندى ئىدى.

باشتىلا ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى نەزەردە تۇتقان ۋە ئۆزىنىڭ تەرەققىياتىدا ئىشچىلار بىلەن ئىزچىل دۇشمەنلىشىپ كەلگەن يالالانما ئەمگەك توغرىسىدىكى قانۇنچىلىق(222) ئەنگلىيىدە ئېدۋارد III زامانىدا 1349-يىلى چىقىرىلغان ئىشچىلار توغرىسىدىكى قانۇندىن باشلىنىدۇ. فرانسىيىدە، 1350-يىلى پادىشاھ جون نامىدىن چىقىرىلغان پەرمانىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىدىكى قانۇنچىلىق تەڭ راۋاجلىنىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ مەزمۇنىمۇ ئوخشايدۇ. ئىشچىلار توغرىسىدىكى قانۇنلارنىڭ ئىش كۈنىنى مەجبۇرىي ئۇزارتىشقا ئۇرۇنغانلىقى ئۇستىدە قايتا توختالمايمەن، چۈنكى بۇ مەسىلە يۇقىرىدا (8-بابنىڭ 5-پاراگرافىدا①) سۆزلەنگەن.

ئىشچىلار توغرىسىدىكى قانۇن تۆۋەن پالاتانىڭ جىددىي تەلىپى ئارقىسىدا چىقىرىلغانىدى. تورىچىلاردىن بىرى سادىلىق قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

«بۇرۇن كەمبەغەللەر شۇنچىلىك كۆپ ئىش ھەققى تەلەپ قىلاتتىكى، بۇ ھال سانائەت بىلەن بايلىقنى خەۋپ ئاستىدا قالدۇراتتى. ھازىر ئۇلارنىڭ ئىش ھەققى شۇنچە ئازكى، بۇمۇ

(222) ئا. سمىت مۇنداق دەيدۇ: «قانۇن چىقىرىش ئورگىنى ھەر قېتىم يالالغۇچىلار بىلەن ئۇلارنىڭ ئىشچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ماجىرالارنى ياراشتۇرۇشقا ئۇرۇنغاندا، ئۇنىڭ مەسلىھەتچىلىرى ھامان يالالغۇچىلار ئىدى.»[481] . لىنگې مۇنداق دەيدۇ: «قانۇننىڭ روھى مۇلۇكچىلىك ھوقۇقىدىن ئىبارەت.»[428]

① مۇشۇ تومنىڭ 497-بېتى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر قانچە بەتلىرىگە قاراڭ. — تۆزگۈچىدىن

سانائەت بىلەن بايلىقنى خەۋپ ئاستىدا قالدۇرماقتا، بىراق بۇنداق خەۋپ ئىلگىرىكىگە ئوخشىمايدۇ، بەلكى ئۇنىڭدىن ئېشىپ چۈشىدۇ.»(223)

قانۇندا شەھەر بىلەن يېزا ئۇچۇن، ئىشقا قاراپ ھېسابلىنىدىغان ئەمگەك بىلەن كۈنلۈك ئەمگەك ئۇچۇن ئىش ھەققى نورمىسى بەلگىلەنگەن. يېزا ئىشچىلىرى بىر يىللىق مۇددەت بىلەن يالالنىشى، شەھەر ئىشچىلىرى «ئەركىن بازار»دا يالالنىشى كېرەك. قانۇندا بەلگىلەنگەن ئىش ھەققىدىن ئارتۇق تۆلىگەنلەر تۇرمىگە چۈشىدۇ، لېكىن ئارتۇق ئىش ھەققى ئالغانلار ئارتۇق ئىش ھەققى تۆلىگەنلەردىنمۇ قاتتىق جازالىنىدۇ. مەسىلەن، ئېلىزابېتنىڭ شاگىرتلار توغرىسىدىكى قانۇنىنىڭ 18- ۋە 19-مادىدىلىرىدا، نورمىدىن ئوشۇق ئىش ھەققى تۆلىگەنلەرنى ئون كۈن، نورمىدىن ئوشۇق ئىش ھەققى ئالغانلارنى 21 كۈن تۇرمىگە سېلىش بەلگىلەنگەن. 1360-يىلدىكى پەرماندا تېخىمۇ ئېغىر جازا بەلگىلەنگەن، ھەتتا يالالغۇچىلارغا قانۇندا بەلگىلەنگەن ئىش ھەققى نورمىسىغا بىنائەن تەن جازاسى ئارقىلىق بولۇشغا ئەمگەككە سېلىش ھوقۇقى بېرىلگەن. تامچىلار بىلەن ياغاچچىلارنى بىرلەشتۇرگەن بىرلەشمىلەر، شەرتنامىلەر ۋە قەسەملەرنىڭ ھەممىسى ئىناۋەتسىز قىلىنغان. 14-ئەسىردىن 1825-يىلغىچە، يەنى جەمئىيەتلەرگە ئۇيۇشۇشنى مەنئى قىلىش قانۇنلىرى[364] ئەمەلدىن قالغىچە، ئىشچىلارنىڭ جەمئىيەتلەرگە ئۇيۇشۇشى ئېغىر جىنايەت ھېسابلىنىپ كەلگەن. 1349-يىلى ئىشچىلار توغرىسىدا چىقىرىلغان قانۇنلار ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان بارلىق قانۇنلارنىڭ روھى دۆلەتنىڭ گەرچە ئەڭ يۇقىرى ئىش

(223) [ج. ب. بايلىس «سودا ئەركىنلىكىدىكى كاززاپلىق»، ئاپتورى بىر ئادۋوكات، 1850- يىل لوندون نەشرى، 206-بەت. ئۇ زەردە بىلەن قوشۇمچە قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بىز ھەمىشە يالالغۇچىلار ئۈچۇن خىزمەت قىلىشقا تەييار تۇرۇپ كەلدۇق؛ يالالنما ئىشچىلار ئۈچۇن ئازتولا ئىش قىلالمايمزمۇ؟»

ھەققىنىڭ چېكىنى بەلگىلەپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەڭ تۆۋەن ئىش ھەققىنىڭ چېكىنى ئەزەلدىن بەلگىلەپ بەرمىگەنلىكىدە ئېنىق ئىپادىلەندى.

ھەممىگە مەلۇمكى، 16-ئەسىردە ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن يامانلىشىپ كەتتى.① پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى ئۆستى، لېكىن ئۇنىڭ ئۆسۈشى پۇلنىڭ پاخاللىشىشى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا مال باھاسىنىڭ ئۆرلىشىگە يەتمىدى. شۇڭا، ئىش ھەققى ئەمەلىيەتتە تۆۋەنلىگەنىدى. بىراق، ئىش ھەققىنى تۆۋەنلىتىشنى مەقسەت قىلغان قانۇنلار يەنىلا كۆچكە ئىگە ئىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، «ھېچكىم ئىشلىتىشنى خالىمىغان» كىشىلەرنىڭ تېخى قۇلقى كېسىلەتتى ۋە ئۇلارغا تامغا بېسىلاتتى. ئېلىزابېتنىڭ 5-يىلى ئېلان قىلىنغان شاگىرتلار توغرىسىدىكى 4-نومۇرلۇق پەرماندا ئامانلىق سوراقچىسىغا شاگىرتلار ئۈچۈن مۇئەييەن ئىش ھەققى بەلگىلەش ۋە ئۇنى پەسىللەرگە ھەم مال باھاسىغا قاراپ تەڭشەپ تۇرۇش ھوقۇقى بېرىلگەنىدى. جامېس I ئەمگەككە دائىر بۇ بەلگىلىمنى توقۇمچىلىق ئىشلىرىغا ۋە باشقا ھەر خىل ئىشچىلارغا قوللانىدى.(224) گېئورگي II ئىشچىلارنىڭ جەمئىيەتلەرگە ئۈيۈشۈشىنى مەنئى قىلىش قانۇنىنى ھەممە كارخانا قول

(224) جامېس I نىڭ 2-يىلى ئېلان قىلىنغان 6-نومۇرلۇق پەرمانىنىڭ بىر بەلگىلىمسىدە شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، بەزى توقۇمچىلىق خوجايىنلىرى ئامانلىق سوراقچىسى سۈپىتىدە ئۆز كارخانىلىردا ئىش ھەققى نورمىسىنى رەسمىي بەلگىلىگەن. گېرمانىيىدە، بولۇپمۇ 30 يىللىق ئۇرۇشتىن كېيىن ئىش ھەققىنى چۈشۈرۈش توغرىسىدا پاتىپات پەرمانلار چىقىرىلىپ تۇرغان. «ئاھالىسى شالاڭ رايونلاردا مالايلار ۋە ئىشچىلارنىڭ يېتىشمەسلىكى پومېشچىكلارنى تازا قىينىماقتا ئىدى. ھەممە يېزا ئاھالىسىنىڭ ئۆز ئۆيىنى بويتاق ئەر ۋە تۇل ئاياللارغا ئىجارىگە بېرىشى مەنئى قىلىنغان؛ شۇنداق ئۆي ئىجارىگە ئالغۇچىلار ئۇچراپ قالسا، ھۆكۈمەتكە خەۋەر قىلىش كېرەك ئىدى، ئەگەر ئۇلار مالاي بولۇشنى خالىمىسا، مەيلى ئۇلار بىرەر ئىش بىلەن، دېھقانلارغا كۈنلۈكچى بولۇش بىلەن، ياكى پۇل ۋە ئاشلىق سودىسى بىلەن كۈن كەچۈرگەن بولسۇن، ئوخشاشلا تۇرمىگە تاشلىناتتى. («ئىمپېرىيىنىڭ سىلېسىيگە قارىتىلغان ئىمتىيازى ۋە پەرمانى»،

① مۇشۇ تومنىڭ 1320-1321-يىللىرىغا قارالسۇن. — تەرجۈمىدىن

سانائەتلىرىگە قوللانىدى.

ھەقىقىي كارخانا قول سانائىتى دەۋرىدە، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى خېلى زورايغانلىقتىن، ئىش ھەققىنى قانۇن بىلەن بېكىتىپ قويۇش ئاقمايدىغان ۋە ھاجەتسىز بولۇپ قالغانىدى، لېكىن كىشىلەر كونا قورال ئامبىرىدىكى بۇ قورالنى ھەر ئېھتىمالغا قارشى يەنە ساقلاپ تۇرماقچى بولدى. گېئورگي III نىڭ 7-يىلى، لوندون ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى نىمكار ماشىنچىنىڭ كۈنلۈك ئىش ھەققى ئۈچۈن، دۆلەت ماتىمى كۈنلىرىدىن باشقا كۈنلەردە 2 شىللىڭ $7\frac{1}{2}$پېنىستىن ئوشۇق پۇل بېرىش مەنئى قىلىنغانىدى؛ گېئورگي III نىڭ 13-يىلى ئېلان قىلىنغان 68-نومۇرلۇق پەرماندا ئامانلىق سوراقچىلىرىغا يېپەك توقۇمچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ ئىش ھەققىنى بەلگىلەش ھوقۇقى بېرىلدى؛ 1796-يىلى ئامانلىق سوراقچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى توغرىسىدىكى بۇيرۇقنىڭ دېھقانچىلىقتىن باشقا ساھەدىكى ئىشچىلارغىمۇ مۇۋاپىق كېلىش-كەلمەسلىكى يۇقىرى سوتنىڭ ئىككى قېتىم ھۆكۈم چىقىرىشى بىلەن بەلگىلىنەتتى؛ 1799-يىلى، پارلامېنتنىڭ بىر پەرماندا، شوتلاندىيە كان ئىشچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى ئېلىزابېتنىڭ پەرمانىغا ھەم شوتلاندىيىنىڭ1661- ۋە 1671-يىللاردىكى ئىككى پەرمانىغا بىنائەن بەلگىلىنىدۇ، دەپمۇ بەلگىلەنگەنىدى. بۇ مەزگىلدە ئەھۋالدا

1-باب، 125-ماددا) پۇتۇن بىر ئەسىر داۋامىدا، پادىشاھلارنىڭ بۇيرۇقلىرىدا، ئېغىر شەرتلەرگە بويسۇنمىغان، قانۇندا بەلگىلەنگەن ئىش ھەققىگە نارازى بولغان رەزىل، مۇتتەھەم ئۇششۇقلار ئۆزلۈكسىز ھالدا قاتتىق ئەيىبلەنگەن؛ ھەربىر پومېشچىكنىڭ مەمۇرىي رايون بەلگىلىگەن ئىش ھەققىدىن ئوشۇق ئىش ھەققى تۆلىشى مەنئى قىلىنغان. لېكىن ئۇرۇشتىن كېيىن، مالايلارنىڭ شارائىتى بەزىدە 100 يىلدىن كېيىنكى شارائىتتىن ياخشىراق بولدى؛ 1652-يىلى سىلىسىيدە مالايلار ھەپتىدە ئىككى قېتىم گۆش يەيتتى، بىزنىڭ بۇ ئەسىرىمىزدە بولسا، سىلىسىيىنىڭ مەلۇم يەرلىرىدە مالايلار ھەر يىلى ئاران ئۈچ قېتىم گۆش يەيدۇ. ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئىش ھەققىمۇ ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەسىرلەردىكىگە قارىغاندا يۇقىرى ئىدى.» (گ. فرېيتاگ)

قانچىلىك ئۆزگىرىش بولغانلىقىنى ئەنگلىيىنىڭ تۆۋەن پالاتاسىدىكى ئاقسۆڭەك لوردلار بىلەن ئورتاق بىر ۋەقە چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ يەردە 400 نەچچە يىلدىن بۇيان ئىش ھەققىنىڭ ئېشىشىغا ھەرگىز يول قويمايدىغان ئەڭ يۇقىرى چەك قانۇن چىقىرىش يولى بىلەن بەلگىلىنىپ كەلگەنىدى، 1796-يىلى ۋىتبرېد بېزا ئىگىلىك مەدىكارلىرىنىڭ ئىش ھەققى ئۈچۈن قانۇنىي يول بىلەن ئەڭ تۆۋەن چەك بەلگىلەشنى تەكلىپ قىلدى. پىت بۇنىڭغا قارشى چىقتى، لېكىن «كەمبەغەللەرنىڭ ئېچىنىشلىق ئەھۋالدا» ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى. ئاخىرى، ئىش ھەققى بەلگىلەش توغرىسىدىكى قانۇنلار 1813-يىلى بىكار قىلىندى. كاپىتالىستلار زاۋۇتلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ خوسۇسىي قانۇنى بىلەن باشقۇرىدىغان ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئىش ھەققىنى خەيرىيەت سېلىقىغا تايىنىپ زۆرۈر بولغان ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدە تولۇقلاپ بېرىدىغان بولغاندىن بۇيان، بۇ قانۇنلار غەلىتە كۆلكىلىك نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى. لېكىن ئىشچىلار توغرىسىدىكى قانۇننىڭ يالغۇچىلار بىلەن يالغانما ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى شەرتنامىگە ھەم شەرتنامىنى بىكار قىلىش مۇددىتىگە ۋە باشقىلارغا دائىر تارماقلىرى تا ھازىرغىچە تامامەن كۆچكە ئىگە بولۇپ كەلدى، بۇ تارماقلاردا، شەرتنامىگە خىلاپلىق قىلغان يالغۇچىلار پەقەت ھەق تەلەپ جاۋابكارلىقىغا تارتىلىدۇ، شەرتنامىگە خىلاپلىق قىلغان ئىشچىلار بولسا جىنايى ئىشلار جاۋابكارلىقىغا تارتىلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەنىدى.

جەمئىيەتلەرگە ئۇيۇشۇشنى مەنئى قىلىش توغرىسىدىكى شەپقەتسىز قانۇنلار 1825-يىلى پرولېتارىياتنىڭ خەۋپلىك ھەرىكىتى ئالدىدا بىكار قىلىندى. شۇنداق بولسىمۇ، پەقەت ئۇنىڭ بىر قىسمىلا بىكار قىلىندى. كونا پەرمانلارنىڭ بەزى چىرايلىق قالدۇقلىرى تېخى 1859-يىلى يوق قىلىندى. ئاخىرى، 1871-يىل 6-ئاينىڭ 29-كۈنى چىقىرىلغان پارلامېنت پەرمانى ئىشچىلار بىرلەشمىسىنى قانۇنىي جەھەتتىن ئېتىراپ قىلغان

چېغىدىلا، بۇ سىنىپىي قانۇنچىلىقنىڭ ئاخىرقى ئىزلىرى يوقالدى، دەپ ھېسابلىغانىدى. لېكىن پارلامېنتنىڭ شۇ كۈنى چىقىرىلغان باشقا بىر پەرماندا (زوراۋانلىق، تەھدىت ۋە زىيانكەشلىك قىلمىشلىرىنى جازالاش توغرىسىدىكى جىنايى ئىشلار قانۇنىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش ھەققىدىكى پەرمان)، ئەمەلىيەتتە، كونا ھالەتنى يېڭى شەكىل بىلەن ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇنداق پارلامېنت نەيرىڭى ئارقىسىدا، ئىشچىلارنىڭ ئىش تاشلىغان ياكى ئىتتىپاقداشلار ئىش توختاتقان (ئىتتىپاق تۈزگەن زاۋۇت ئىگىلىرى زاۋۇتلارنى بىرلا ۋاقىتتا تاقىغان) چاغلاردا پايدىلىنىدىغان ۋاستىلەر ئادەتتىكى قانۇنلار بويىچە ئەمەس، پەۋقۇلئاددە جىنايى ئىشلار قانۇنى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدىغان بولدى، يەنە كېلىپ بۇ جىنايى ئىشلار قانۇننىڭ چۈشەندۈرۈش ھوقۇقى بولسا ئامانلىق سوراقچىسى بولۇۋالغان زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. شۇنىڭدىن ئىككى يىل بۇرۇن، خۇددى شۇ تۆۋەن پالاتانىڭ ۋە خۇددى شۇ جانابى گلادستوننىڭ ئۆزى ئىشچىلار سىنىپىغا قارشى قويۇلغان بارلىق پەۋقۇلئاددە جىنايى ئىشلار قانۇننىنى بىكار قىلىش توغرىسىدىكى قانۇن لايىھىسىنى ھەممىگە ئايان بولغان توغرا پوزىتسىيە بىلەن ئوتتۇرىغا قويغانىدى. لېكىن بۇ قانۇن لايىھىسى پەقەت ئىككى قېتىم ئوقۇپلا قويۇلدى، شۇنداق قىلىپ، بۇ قانۇن لايىھىسى تاكى «بۇيۇك لىبېرالستلار پارتىيىسى»[482] تورىچىلار پارتىيىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۆزىنى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقارغان پرولېتارىياتقا قەتئى تۈرده قارشى تۇرغانغا قەدەر تاشلاپ قويۇلدى. «بۇيۇك لىبېرالستلار پارتىيىسى» بۇ خائىنلىقى بىلەن قانائەتلەنمەستىن، يەنە ئىزچىل تۈرده ھۆكۈمران سىنىپلار ئالدىدا قۇللارچە باش ئېگىپ غالچىلىق قىلىپ كەلگەن ئەنگلىيە سوراقچىلىرىنىڭ ئاللىقاچان كۆچىدىن قالغان «مەخپىي ھەرىكەتلەر»نى مەنئى قىلىش قانۇنىنى[483] قايتىدىن ئىزدەپ تېپىشىغا ۋە بۇ قانۇن ئارقىلىق ئىشچىلارنىڭ جەمئىيەتلەرگە ئۇيۇشۇشىغا تاقابىل تۇرۇشىغا يول

قويۇپ بەردى. بىز شۇنى كۆرمەكتىمىزكى، ئەنگلىيە پارلامېنتى 500 يىلدىن بۇيان، كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلارغا قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلغان مەڭگۈلۈك «ئىشچىلار بىرلەشمىسى» ئورنىنى پەسكەشلىك ۋە نەپسانىيەتچىلىك بىلەن ئىزچىل ساقلاپ كەلدى، كېيىن ئاممىنىڭ بېسىمى ئاستىدىلا، ئىش تاشلاشقا ۋە ئىشچىلار بىرلەشمىسىگە قارشى قانۇنلاردىن نائىلاج ۋاز كەچتى.

فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسى ئىنقىلاب بورنىنى باشلىنىش بىلەنلا ئىشچىلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئەمدىلا قولغا كىرگۈزگەن جەمئىيەتلەرگە ئۇيۇشۇش هوقۇقىدىن يەنە مەھرۇم قىلدى. بۇ بۇرژۇئازىيە 1791-يىل 6 -ئاينىڭ 14-كۈنى پەرمان چىقىرىپ، ئىشچىلارنىڭ ھەرقانداق تەرىقىدە جەمئىيەتلەرگە ئۇيۇشۇشنى «ئەركىنلىككە ۋە ئىنسانىي ھوقۇق خىتابنامىسگە نىسبەتەن تاجاۋۇزچىلىق» دەپ ئېلان قىلدى ۋە ئۇلارغا 500 لىۋر جەرىمانە قويۇش ھەم بىر يىللىق پۇقرالىق ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىش جازاسى بېرىشنى بەلگىلىدى.(225) كاپىتال بىلەن ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى دۆلەتنىڭ ساقچىلىق ۋاستىسى بىلەن كاپىتال ئۇچۇن پايدىلىق دائىرىدە چەكلىگەن بۇ قانۇن بىرقانچە قېتىملىق

(225) بۇ قانۇننىڭ 1-ماددىسىدا مۇنداق دېيىلدۇ: «تەبىقىسى ياكى كەسپى بىرخىل بولغان شەھەر ئاھاللىرىنىڭ ھەر خىل بىرلەشمىلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش فرانسىيە ئاساسىي قانۇننىڭ تۆپ ئاساسلىرىدىن بىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەرقانداق باھانە ياكى ھەرقانداق شەكىل بىلەن بۇنداق بىرلەشمىلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەنئى قىلىنىدۇ.» 4-ماددىسىدا مۇنداق دېيىلدۇ: «بىرخىل كەسىپ، ھۈنەر ياكى قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان شەھەر ئاھاللىرى ھۈنەر ياكى ئەمگەكتىن بىردەك باش تارتىش ئۈچۈن، ياكى ئۆزلىرىنىڭ ھۈنىرى ياكى ئەمگىكىنى مەلۇم مىقداردىكى ھەققە تۇغرىلاش ئۈچۈن ئۆزئارا مەسلىھەتلەشسە ياكى پۈتۈشسە، بۇنداق مەسلىھەتلىشىش ۋە پۈتۈشۈشلەر... ئاساسىي قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىق، ئەركىنلىك ۋە ئىنسانىي ھوقۇققا تاجاۋۇز قىلغانلىق، دەپ قارىلىدۇ...» شۇڭا، كونا ئىشچىلار قانۇنىدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئوخشاش، پۈتۈنلەي دۆلەت ئىشلىرىغا دائىر جىنايەت، دەپ قارىلىدۇ («پارىژ ئىنقىلابى»، 1791-يىل پارىژ نەشرى، 3-تۇم 523-بەت)

ئىنقىلابنى ۋە بىرنەچچە قېتىملىق سۇلالە ئۆزگىرىشىنى باشتىن كەچۈردى. ھەتتا تېررورچى ھۆكۈمەتمۇ[484] ئۇنىڭغا تېگىلمىدى. بۇ قانۇن پەقەت بېقىندىلا جىنايى ئىشلار قانۇنلىرى توپلىمىدىن[485] ئېلىپ تاشلاندى. بۇ بۇرژۇئا پەۋقۇلئاددە تەدبىرنى قوللىنىشنىڭ ئەڭ تىپىك باھانىسى بولدى. دوكلاتچى لېشاپېلىيېر مۇنداق دەيدۇ: «ئىش ھەققىنى ھازىرقىدىن بىرئاز ئۆستۈرۈپ، ئىش ھەققى ئالىدىغان كىشىنى زۆرۈر تۇرمۇش ۋاستىلىرى بېتىشمەسلىك تۈپەيلىدىن پېتىپ قالغان مۇتلەق، قۇللارچە دېگۈدەك بېقىندىلىق ھالىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش لازىم بولسىمۇ»، لېكىن ئىشچىلار ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتى تۇغرىسىدا ئۆزئارا مەسلىھەتلەشمەسلىكى، ئۆزلىرىنىڭ «مۇتلەق، قۇللارچە دېگۈدەك بېقىندىلىق ھالىتى»نى يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئورتاق ھەرىكەت قوللانماسلىقى كېرەك، چۈنكى ئۇلار بۇنداق قىلسا «ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى خوجايىنى، ھازىرقى كارخانا ئىگىسىنىڭ ئەركىنلىكى» (ئىشچىلارنى قۇللۇق ھالەتتە تۇتۇپ تۇرۇش ئەركىنلىكى!)گە زىيان يەتكۈزىدۇ، چۈنكى جەمئىيەتلەرگە ئۇيۇشۇش ئارقىلىق بۇرۇنقى ئۇيۇشما خوجايىنلىرىنىڭ مۇستەبىتلىكىگە قارشى تۇرۇش—پەرەز قىلىپ بېقىڭلار! —فرانسىيە ئاساسىي قانۇنى بىكار قىلغان ئۇيۇشمىلارنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنلىك بولاتتى! (226)

4. كاپىتالىستىك ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى

بىز قانۇندا مۇھاپىزەت قىلىنمىغان پرولېتارلارنىڭ قانداق قىلىپ

(226) بۇشې بىلەن رۇلاۋېزنې: «پارلامېنت تارىخى»، 10-تۇم، 193—195-بەتلەرنىڭ بىرنەچچە يېرىگە قارالسۇن.

زورلۇق بىلەن بارلىققا كەلگەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ يالالانما ئىشچىلارغا ئايلاندۇرۇپ قويغان قانلىق ئىنتىزامىنى، دۆلەتنىڭ ئەمگەكنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى ساقچىلىق ۋاستىلىرى ئارقىلىق كۈچەيتىش يولى بىلەن كاپىتال جۇغلانمىسىنى ئاشۇرۇشتەك ئېپلاس ھەرىكەتلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ چىقتۇق. ئەمدى، كاپىتالىستلار دەسلەپتە قەيەردىن پەيدا بولدى؟ دېگەن سوئال تۇغۇلدۇ. چۈنكى، يېزا ئاھالىلىرىنى مەھرۇم قىلىش تۇغرىدىن-تۇغرا چوڭ يەر ئىگىلىرىنىلا پەيدا قىلدى. ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىغا كەلسەك، ئۇنى ئېنىقلاشقا مۇمكىن، چۈنكى بۇ—نۇرغۇن ئەسىر داۋام قىلغان ئۇزۇن بىر جەريان. يانچىلارنىڭ ئۆزىنىڭمۇ، ئۇلاردىن باشقا يەنە ئۇششاق ئەركىن يەر ئىگىلىرىنىڭمۇ ئىگە بولغان مال-مۈلكى تولىمۇ پەرقلىق ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئىنتايىن پەرقلىق بولغان ئىقتىسادىي شارائىتتا ئازاد بولدى.

ئەنگلىيىدە، ئەڭ ئېتىدائىي شەكلىدىكى ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسىنىڭ ئۆزىمۇ يانچىلارنىڭ لاۋازىمى ئىدى. ئۇنىڭ ئورنى قەدىمكى رىمنىڭ فىللىكۇسلىرىغا① ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ھەرىكەت دائىرىسى تارراق ئىدى. 14-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، لاۋازىملارنىڭ ئورنىنى پومېشچىك ئۇرۇق-ئۇلاغ ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدىغان ئىجارىكەش دېھقان ئالىدۇ. بۇنداق ئىجارىكەش دېھقاننىڭ ئورنى دېھقاننىڭ ئورنىدىن ئانچە كۆپ پەرق قىلمايدۇ، بىراق ئۇ يالالانما ئەمگەكنى كۆپرەك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇ ئوتاقچى دېھقانغا ۋە يېرىم ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسىگە ئايلىنىدۇ. دېھقانچىلىق ئۈچۈن زۆرۈر كاپىتالنىڭ بىر قىسمىنى ئۇ توپلايدۇ، قالغان قىسمىنى بولسا پومېشچىك يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. ئومۇمىي

① مۇشۇ تومنىڭ 318-بېتىگە قارالسۇن. —تۈزگۈچىدىن

مەھسۇلاتنى ئىككى تەرەپ توختامدا بەلگىلەنگەن نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىدۇ. ئەنگلىيىدە بۇنداق شەكىل ناھايىتى تېز يوقىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئىشچى يالالاش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ كاپىتالىنى كۆپەيتىدىغان ۋە قوشۇمچە مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمىنى يەر ئىجارىسى سۈپىتىدە پۇل ياكى ماددىي نەرسە شەكلى بىلەن پومېشچىككە بېرىدىغان ھەقسىز ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى ئالىدۇ.

15-ئەسىردە، مۇستەقىل دېھقانلار ۋە ھەم يالالىنىپ ئىشلەيدىغان، ھەم ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان يالالانما دېھقانلار ئۆز ئەمگىكى بىلەن بېيىۋاتقان چاغلاردا، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ ئەھۋالىمۇ، ئىشلەپچىقىرىش دائىرىسىمۇ ئوتتۇرا ھال ئىدى. 15-ئەسىرنىڭ كېيىنكى 30 نەچچە يىلدا باشلانغان ۋە 16-ئەسىردە پۈتۈن بىر ئەسىر دېگۈدەك (لېكىن كېيىنكى نەچچە ئون يىل بۇنىڭ سىرتىدا) داۋام قىلغان يېزا ئىگىلىك ئىنقىلابى يېزا ئاھالىسىنى خانۇەيران قىلۇەتتى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سۈرئەتتە ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنى بېيىتىۋەتتى.(227) جامائەت يايلاقلىرى قاتارلىقلارنىڭ تالان-تاراج قىلىنىشى ئارقىسىدا، دېھقانچىلىق مەيدانى سوۋۇخوز ئىگىلىرى ئۆز چارۋىلىرىنىڭ سانىنى ھېچبىر چىقىم قىلماي دېگۈدەكلا زور دەرىجىدە كۆپەيتىۋالدى، بۇ چارۋىلار يەنە ئۇلارنىڭ تېرىقچىلىق ئىشلىرى ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپ ئوغۇت يەتكۈزۈپ بەردى.

16-ئەسىرگە كەلگەندە، ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان يەنە بىر مۇھىم ئامىل قوشۇلدى. ئۇ چاغلاردا ئىجارە توختاملىرىنىڭ مۇددىتى

(227) ھارىرسون ئۆزىنىڭ «ئەنگلىيىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «ئىلگىرى يەر ئىجارىسى ئۈچۈن ناھايىتى تەستە 4 فوند ستېرلىڭ تۆلەپ كەلگەن ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى، ھازىر 40، 50، 100 فوند ستېرلىڭ تۆلىمەكتە، شۇنداق بولسىمۇ، ئىجارە مۇددىتى توشقاندا قولدا ئالتە-يەتتە يىللىق ئىجارە ھەققى قالمىسا، ئۆز تىجارىتىنى پايدىسىز ھېسابلايدۇ.»

ناھايىتى ئۇزاق بولۇپ، كۆپىنچە 99 يىلغا يېتەتتى. ئەتىۋار مېتاللار قىممەتلىك، جۈملىدىن پۇل قىممەتلىك ئۇزلۇكسىز چۈشۈشى ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىگە ئالتۇن مېۋە ئېلىپ كەلدى. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن باشقا ئەھۋاللارنى تىلغا ئالمىغاندىمۇ، بۇنداق چۈشۈش ئىش ھەققىنىمۇ تۆۋەنلىتىۋەتتى.① ئىش ھەققىنىڭ بىر قىسمى ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ پايدىسىغا ئايلاندى. ئاشلىق، قوي يۇڭى، گۆش باھاسىنىڭ، قىسقىسى، ھەممە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى باھاسىنىڭ توختىماي ئۆرلىشى نەتىجىسىدە، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى ئۆزلىرىنىڭ پۇل كاپىتالىنى ھېچبىر كۈچ سەرپ قىلمايلا كۆپەيتىۋەردى، لېكىن يەر ئىجارىسىنى پۇلنىڭ بۇرۇنقى قىممىتى بويىچە تۇرۇلگەن توختامغا ئاساسەن تۆلەپ كەلدى.(228) دېمەك، ئۇلار بىر ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئۆزىنىڭ يالالانما ئىشچىلىرىنىڭ ۋە

(228) 16-ئەسىردە پۇل قىممىتىنىڭ چۈشۈشىنىڭ جەمئىيەتتىكى سىنىپلارغا بولغان تەسىرى توغرىسىدا مۆتىۋەر زات ۋ. س يازغان «ھەرقايسى ساھەدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ يېقىندىن بۇيانقى بەزى ئاغرىنىشلىرى ئۈستىدە قىسقىچە تەكشۈرۈش» (1581-يىل لوندون نەشرى) دېگەن ئەسەرگە قارالسۇن. بۇ ئەسەر دىئالوگ شەكلىدە يېزىلغانلىقى ئۈچۈن، خېلى ۋاقىتقىچە شېكسپىيرنىڭ ئەسىرى دەپ قارىلىپ كەلگەن، تېخى 1751-يىلى شېكسپىيرنىڭ نامىدا يېڭى نەشرىمۇ چىققان. ئۇنىڭ ئاپتورى ۋىلىيام ستافففورد ئىدى. كىتابنىڭ بىر يېرىدە بىر رېتسار مۇنداق مۇھاكىمە قىلدۇ:

رېتسار: «سىز مېنىڭ دېھقان قوشنام، سىز سودىگەر تەخسر، سىز ئاقكۆڭۈل مىسكەر ۋە باشقا قول سانائەتچىلەر، سىلەر ئۆز مەنپەئىتىڭلارنى قانداق قوغداشنى بىلىسىلەر. چۈنكى، بارلىق بۇيۇملارنىڭ باھاسى ئىلگىرىكىدىن قانچىلىك ئاشسا، سىلەرمۇ ئۆزەڭلارنىڭ ساتىدىغان تاۋارلىرىڭلارنىڭ ۋە ئەمگىكىڭلارنىڭ باھاسىنى شۇنچىلىك ئاشۇرىسىلەر. لېكىن بىزنىڭ نەرسە سېتىۋالغاندا تارتقان زىيىنىمىزنى قاپلاش ئۈچۈن يۇقىرى باھا بىلەن ساتقۇدەك ھېچقانداق نەرسىمىز يوق.» يەنە بىر يېرىدە رېتسار دوكتورغا مۇنداق سوئال قويىدۇ: «ئېيتىپ بېرىڭچۇ، سىز بۇ يەردە كىملەرنى نەزەردە تۇتىسىز؟ بىرىنچىدىن، سىزنىڭ قارىشىڭىزچە قانداق كىشىلەر زىيان تارتمايدۇ؟» دوكتور: «مېنىڭ نەزەردە تۇتقىنىم ئالدى-ساتتى بىلەن تىركىچىلىك قىلمىغانلار، چۈنكى ئۇلار قىممەت باھادا سېتىۋالىدۇ، يەنە قىممەت باھادا ساتىدۇ.» رېتسار: «ئىككىنچىدىن، سىز قانداق

① مۇشۇ تومنىڭ 1028-1029-بەتلىرىگە قارالسۇن. —— تۈزگۈچىدىن

پومبىشچىكلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوربان قىلىش ھېسابىغا بېيىپ كەلدى. شۇڭا، 16-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئەنگلىيىدە شۇ چاغنىڭ ئۆزىدە ناھايىتى باي ھېسابلىنىدىغان «كاپىتالىستىك ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى» سىنىپىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.(229)

كىشىلەرنى پايدا ئالىدۇ دەپ قارايسىز؟» دوكتور: «ئۆزى تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان يەر ياكى دېھقانچىلىق مەيدانىغا كونىچە ھەق بويىچە ئىجارە تۆلەيدىغان بارلىق كىشىلەر پايدا ئالىدۇ، چۈنكى، ئۇلار كونىچە ھەق بويىچە تۆلەيدۇ، يېڭى باھا بويىچە ساتىدۇ، يەنى ئۇلار يەرگە ناھايىتى ئاز پۇل تۆلەيدۇ، بۇ يەردىن چىققان ھەممە مەھسۇلاتلارنى بولسا قىممەت باھادا ساتىدۇ...» رېتسار: «سىزنىڭچە، بۇ كىشىلەر ئالغان پايدىدىن كۆپرەك زىيان تارتىدىغانلار كىملەر؟» دوكتور: «بۇلار—ھەممە ئاقسۆڭەكلەر، مۆتىۋەرلەر ۋە باشقا بارلىق مۇقىم يەر ئىجارىسى ياكى مائاشقىلا تايىنىپ كۈن كەچۈرىدىغانلار، ئۆز يېرىنى ئۆزى تېرىمايدىغانلار ياكى ئالدى-ساتتى بىلەن شۇغۇللانمايدىغانلار.»

(229) فرانسىيىدە، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا فېئودالالارغا ئىجارىباج باشقۇرۇپ بېرىدىغان ۋە يېغىپ بېرىدىغان غوجىدارلار ئۆزۈن ئۆتمەيلا سودا-سانائەتچى بولۇۋالدى، ئۇلار قاقتى-سوقتى قىلىش، ئالداش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن كاپىتالىستقا ئايلاندى. بۇ غوجىدارلار بەزىدە ئېسىلزادىلەر بولۇپ قالاتتى. مەسىلەن: «بۇ ھېسابات بېزانسوندىكى قورغان بېگى، رېتسار جاك دې تورېس 1359-يىل 12-ئاينىڭ 25-كۈنىدىن 1360-يىل 12-ئاينىڭ 28-كۈنىگىچە ئۆزى تۆلەيدىغان يەر ئىجارىسى توغرىسىدىكى ھېسابات بولۇپ، بۇ ھېسابات كىنەز ۋە گراف بۇرگونسكىنىڭ دىۋوندىكى ھېسابچىسىغا تاپشۇرۇلدى.» (ئالبكىسس مونتېئىل «تۇرلۇك تارىخىي قوليازمىلار ئۈستىدىكى تەتقىقات»، 234- ، 235-بەتلەر) دېمەك، ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەرقايسى جەھەتلىرىنىڭ ناھايىتى چوڭ قىسمى ئارىلىقتىكى كىشىلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىدۇ. مەسىلەن، ئىقتىسادىي جەھەتتە، تىجارەتنىڭ مېغىزىنى سەرراپلار، سودا سارىيىدىكى دەللاللار، چوڭ-كىچىك سودىگەرلەر چاقىدۇ؛ ھەق تەلەپ قانۇنى جەھەتتە، ئادۋوكاتلار دەۋاگەر بىلەن جاۋابكارنى قاقتى-سوقتى قىلىدۇ؛ سىياسىي جەھەتتە، پارلامېنت ئەزاسى سايلىغۇچىدىن، ۋەزىر پادىشاھدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ؛ دىنىي جەھەتتە، «ۋاستىچىلەر» تەگرىنى ئەھمىيەتسىز ئورۇنغا سۈرۈپ قويىدۇ، ۋاستىچىلەرنى بولسا پوپلار ئەھمىيەتسىز ئورۇنغا سۈرۈپ قويىدۇ، پوپلار بولسا ئۆز نۆۋىتىدە ئاقكۆڭۈل پادىچى بىلەن ئۇنىڭ پادىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇقەررەر ۋاستىچى بولىدۇ. فرانسىيىدىمۇ ئەنگلىيىدىكىگە ئوخشاش چوڭ فېئودال سۈيۇرغاللار يېزا ئاھالىلىرى ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىسىز شارائىتنىتا سان-ساناقسىز ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا بۆلۈندى. 14-ئەسىردە، ئىجارە مەيدانلىرى (ياكى terriers fermes) پەيدا بولدى. ئۇلارنىڭ سانى ئۇزلۇكسىز كۆپىيىپ، 100

5. يېزا ئىگىلىك ئىنقىلابىنىڭ سانائەتكە بولغان ئەكسى تەسىرى. سانائەت كاپىتالىنىڭ ئىچكى بازىرىنىڭ شەكىللىنىشى

بىزگە مەلۇم بولدىكى، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ ئارىلاپ-ئارىلاپ ۋە قايتا-قايتا تالان-تاراج قىلىنىشى ۋە ئۆز يەرلىرىدىن ھەيدەپ چىقىرىلىشى شەھەر سانائىتى ئۈچۈن پۈتۈنلەي كەسىپداشلار ئۈيۈشمىسى مۇناسىۋىتىنىڭ سىرتىدا تۇرىدىغان زور تۇركۈمدىكى پرولېتارلارنى ئۆزۈلدۈرمەي يەتكۈزۈپ بېرەتتى.① بۇ ئاجايىپ ئەھۋال قېرى ئا. ئاندېرسون (جامېس ئاندېرسون بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قويۇلمىسۇن)نى ئۆزىنىڭ سودا تارىخى[486] دېگەن كىتابىدا خۇدا بېرىپ ئارىلاشقان، دەپ ئىشىنىشكىمۇ مەجبۇر قىلغانىدى. بىز يەنە ئىپتىدائىي جۇغلانمىنىڭ بۇ مۇھىم ئامىلى توغرىسىدا توختىلىشىمىز كېرەك. گوفرۇئا سېن-ھىلائىر دۇنيادىكى ماددىلارنىڭ بىر جايدىكى زىچلىقىنى ئۇنىڭ يەنە بىر

① مۇشۇ تومنىڭ 1313-1328-بەتلىرىگە قارىڭ. -تۈزگۈچىدىن

جايدىكى شالاڭلىقى بىلەن چۈشەندۈرىدۇ(230)، لېكىن مۇستەقىل ۋە ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان يېزا ئاھالىسىنىڭ شالاڭلىشىشىغا پەقەت سانائەت پرولېتارىياتىنىڭ زىچلىقىلا ماس كېلىپ قالغان ئەمەس. تېرىقچىلىق قىلىدىغان كىشىلەر ئازايسىمۇ، لېكىن يەردىن چىقىدىغان مەھسۇلات بۇرۇنقىدەكلا كۆپ بولۇۋەردى ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولدى، چۈنكى يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق مۇناسىۋىتىدە ئىنقىلاب بولۇش بىلەن بىللە تېرىقچىلىق ئۇسۇلى ئۆزگەردى، ھەمكارلىق كېڭەيدى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى مەركەزلەشتى ۋەھاكازالار، چۈنكى يېزا ئىگىلىك يالىلانما ئىشچىلىرى يالغۇز ئەمگەك سىجىللىقىنى(231) كۆچەيتىشكىلا مەجبۇر قىلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئەمگەك قىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش دائىرىسىنى تارايتىشقىمۇ مەجبۇر قىلىندى. شۇڭا، بىر قىسىم يېزا ئاھالىسىنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشى بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ ئىلگىرىكى تۇرمۇش ۋاستىلىرىمۇ بۆلۈنۈپ چىقتى. بۇ تۇرمۇش ۋاستىلىرى ئەمدى ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ ماددىي ئامىلىغا ئايلاندى. ھەيدەپ چىقىرىلغان دېھقانلار بۇ تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىنى ئۆزلىرىنىڭ بېكى خوجايىنى بولغان سانائەت كاپىتالىستلىرىدىن ئىش ھەققى شەكلىدە ئېلىشى كېرەك. دۆلەت ئىچىدە سانائەتكە يېزا ئىگىلىكى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان خام ئەشيالارنىڭ ئەھۋالىمۇ تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ ئەھۋالىغا ئوخشاش بولدى. ئۇ ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ بىر ئامىلىغا ئايلاندى.

مەسىلەن، شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، فرىدرىخ II زامانىسىدا پۈتۈنلەي چىگە يىپ ئىگىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ۋىستفالىيە

مىڭدىنمۇ كۆپ ئېشىپ كەتتى. ئۇلار مەھسۇلاتنىڭ 1/12دىن 1/5گىچە بولغان قىسمىنى يەر ئىجارىسى سۈپىتىدە پۇل ياكى ماددىي بۇيۇملار بىلەن تۆلەپ تۇردى. terriers يەرنىڭ قىممىتى ۋە كۆلىمىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ، سۇيۇرغال ۋە ئىككىنچى دەرىجىلىك سۇيۇرغال(fiefs, arriere-fiefs) ۋەھاكازالارغا بۆلۈنەتتى، بىراق يەرلەرنىڭ كۆلىمى بەزىدە بىرنەچچە ئارپانلا بولاتتى. بۇ terriers ئىگىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆز يەرلىرىدىكى ئاھالىلەرگە نىسبەتەن مەلۇم دەرىجىدە ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى؛ بۇنداق ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى تۆت دەرىجىگە بۆلۈنەتتى. يېزا ئاھالىلىرىنىڭ ئاشۇ ئۇششاق زالىملارنىڭ زۇلۇمىغا ئۇچرىشى چۈشىنىشلىك ئىدى. مونتېئىل: شۇ چاغلاردا فرانسىيىدە 160 مىڭ سوت بار ئىدى، ۋەھالەنكى ھازىر ئامانلىق سوتى قوشۇلۇپ 4 مىڭلا بولسا كۇپايە قىلىدۇ، دەيدۇ.

(230) ئۇنىڭ «تەبىئەت پەلسەپىسى ھەققىدىكى بىلىش» دېگەن ئەسىرىنىڭ 1838-يىل پارىژ نەشرىگە قارىڭ.

(231) بۇنى جانابى جامېس ستيۇئارت سېۋالېر تەكتىلىگەنىدى[487].

دېھقانلىرىنىڭ بىر قىسمى زورلۇق بىلەن مەھرۇم قىلىندى، يەرلىردىن ھەيدەپ چىقىرىلدى، قېيقالغان يەنە بىر قىسمى بولسا چوڭ ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ مەدىكارلىرىغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چىگە يىپ ئىگىرىش ۋە توقۇش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان چوڭ فابرىكىلار بارلىققا كەلدى، «بۆلۈنۈپ چىققان كىشىلەر» بۇ فابرىكىلاردا يالليىپ ئىشلىدى. كەندىرنىڭ رەڭگى بۇرۇنقىسىغا پۈتۈنلەي ئوخشاش، ئۇنىڭ بىرەر تالاسىدىمۇ ئۆزگىرىش بولمىدى، لېكىن ئۇنىڭ تېنىگە بىر يېڭى ئىجتىمائىي جان كىردى. ئۇ ئەمدى قول سانائەت كارخانا ئىگىلىرىنىڭ ئۆزگەرمەس كاپىتالىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى. ئىلگىرى كەندىر نۇرغۇنلىغان ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئارىسىدا تارقالغان بولۇپ، ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار كەندىرنى ئۆزلىرى ئۆستۈرۈپ ھەم ئائىلىدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە ئازىدىن ئىگىرىپ ۋە توقۇپ كەلگەنىدى؛ ئەمدى بولسا بۇ كەندىر بىر كاپىتالىستنىڭ قولىغا يىغىلدى ۋە بۇ كاپىتالىست باشقىلارنى ئىگىرىش ۋە توقۇشقا سالىدىغان بولدى. چىگىدىن يىپ ئىگىرىش جەھەتتە سەرپ قىلىنىدىغان ئارتۇقچە ئەمگەك سانسىزلىغان دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ ئارتۇقچە دارامىتى سۈپىتىدە گەۋدىلىنەتتى، فرېدرىخ II زامانىدىمۇ پروسسىيە پادىشاھىغا تاپشۇرۇلىدىغان باج-سېلىق سۈپىتىدە گەۋدىلىنەتتى. ئەمدى ئۇ ئاز ساندىكى كاپىتالىستلارنىڭ پايدىسى سۈپىتىدە گەۋدىلەنمەكتە. ئۇرچۇق ۋە دەستگاھلار بۇرۇن بېزىلاردا تارقالغان بولسا، ئەمدى ئىشچىلار ۋە خام ئەشيالارغا ئوخشاش ئاز ساندىكى چوڭ ئەمگەك لاگىرلىرىغا مەركەزلەشتى. ئۇرچۇق، دەستگاھ ۋە خام ئەشيالار توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ مۇستەقىل تىرىكچىلىك ۋاستىسىدىن ئەمدى ئىشچىلارغا قوماندانلىق قىلىدىغان (232) ۋە ئۇلارنىڭ ھەقسىز ئەمگىكىنى

(232) كاپىتالىست مۇنداق دەيدۇ: «جاپا چېكىپ سىلەرگە قوماندانلىق قىلغان ئەجرىمگە بار

شىلۇالىدىغان ۋاستىگە ئايلاندى. چوڭ قول سانائەت كارخانىلىرىنىڭ، چوڭ ئىجارە مەيدانلىرىغا ئوخشاش، نۇرغۇنلىغان ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ بىرلىشىشى ۋە نۇرغۇنلىغان مۇستەقىل ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مەھرۇم قىلىنىشى ئارقىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىنى بايقىۋالغىلى بولمايدۇ. لېكىن بۇ، خالىس تەكشۈرگۈچىنى ئېزىقتۇرالمايدۇ. ئىنقىلاب ئارسلانى مىرابو زامانىدا، كىشىلەر چوڭ قول سانائەت كارخانىسىنى، بىز ھازىر بىرلەشمە ئېكىنزار دېگەندەك، manufactures reunies، يەنى بىرلەشمە قول سانائەت كارخانىسى دەپ ئاتايتتى. مىرابو مۇنداق دەيدۇ:

«كىشىلەر بىرنەچچە يۈز ئادەم بىر باشلىنىڭ قوماندانلىقىدا ئىشلەيدىغان، ئادەتتە بىرلەشمە قول سانائەت كارخانىسى دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ قول سانائەت كارخانىلىرىغىلا دىققەت قىلىدۇ؛ لېكىن ئادەمى كۆپ، ئىشچىلار تارقاق ھالدا مۇستەقىل ئىشلەيدىغان قول سانائەت كارخانىلىرىنى بولسا، گويا ھېچبىر نەزەر سالمىسمۇ بولىدىغاندەك، پۈتۈنلەي ئېتىبارسىز ئورۇنغا سۈرۈپ قويىدۇ. بۇ ئىنتايىن چوڭ خاتالىق، چۈنكى پەقەت شۇلارلا خەلق بايلىقىنىڭ تازا مۇھىم تەركىبىي قىسمى ... بىرلەشمە كارخانىلار بىر-ئىككى كارخانا ئىگىسىنى بېيىتىدۇ، لېكىن ئىشچىلار بولسا كارخانا ئىگىلىرىنىڭ پايدىسىدىن قىلچىمۇ بەھرىمەن بولمايدىغان، ئازدۇر-كۆپتۇر ھەق ئېلىش بىلەن چەكلىنىدىغان كۈنلۈكچىدىنلا ئىبارەت. بۇنىڭ ئەكسىچە، تارقاق كارخانىلاردا ھېچكىم بېيىپ كېتەلمەيدۇ، لېكىن نۇرغۇنلىغان ئىشچىلار بايىاشات تۇرمۇش كەچۈردىدۇ... ئىشچان، ئىقتىسادچىل ئىشچىلارنىڭ سانى كۆپىيىۋېرىدۇ، چۈنكى ئۇلار ھالال تۇرمۇش كەچۈرۈش ۋە ئەمگەك قىلىش ئۈزلىرىنىڭ ئىش ھەققىنى بىرئاز ئۆستۈرۈشىنىڭ ئەمەس، بەلكى ئۆز ئەھۋالىنى تۈپتىن ياخشىلاشنىڭ ۋاستىسى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ؛ ئىش ھەققىنىڭ بىرئاز ئۆستۈرۈلۈشى كەلگۈسى ئۇچۇن ھەرگىزمۇ مۇھىم ئىش ئەمەس، كۆپ دېگەندە، ئۇ پەقەت ئىشچىلارنىڭ ئاران جان بېقىۋاتقان تۇرمۇشىنى بىرئاز ياخشىلايدۇ، خالاس. ئادەتتە ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن ئايرىم، تارقاق قول سانائەت كارخانىلىرىلا ئەركىن قول سانائەت كارخانىلىرى بولالايدۇ.»(233)

يوقى ئازغىنە نەرسەكىلارنى بەرسەكىلار، سىلەرنى ماكا خىزمەت قىلىش شەرىپىگە مۇيەسسەر قىلمەن.» (ج. ج. رۇسسو: «سىياسىي ئىقتىساد توغرىسىدا»، [1760-يىل جەنۋە نەشرى، 70-بەت])

(233) مىرابو. «ئىمپېراتور فرېدرىخ زامانىدىكى پروسسىيە پادىشاھلىقى»، 1788-يىل لوندون

بىر قىسىم يېزا ئاھالىلىرىنىڭ مەھرۇم قىلىنىشى ۋە ھەيدەپ چىقىرىلىشى سانائەت كاپىتالى ئۈچۈن ئىشچىلارنى ۋە بۇ ئىشچىلار ئۈچۈن تۇرمۇش ۋاستىلىرى بىلەن ئەمگەك ۋاستىلىرىنى ئاجرىتىپ بېرىپلا قالماي، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئېچكى بازارلارنىمۇ ۋۇجۇدقا كەلتۈردى.

ئەمەلىيەتتە، ئۇششاق دېھقانلارنى يالالانما ئىشچىغا، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ۋە ئەمگەك ۋاستىلىرىنى كاپىتالنىڭ ماددىي ئاملىغا ئايلاندۇرىدىغان ۋەقەلەر ئۆز نۆۋىتىدە كاپىتال ئۈچۈن ئېچكى بازارلارنىمۇ تەييارلاپ بەردى. ئىلگىرى دېھقان ئائىلىلىرى ئۆزى ئىستېمال قىلىدىغان تۇرمۇش ۋاستىلىرى ۋە خام ئەشيالارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئۆزلىرى ئىشلەپچىقىراتتى ۋە پىششىقلاپ ئىشلەيتتى. ھازىر بۇ خام ئەشيا ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرى تاۋارغا ئايلاندى؛ قول سانائەت كارخانىلىرى بولسا چوڭ ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ بۇ تاۋارلارنى ساتىدىغان بازىرىغا ئايلىنىپ قالدى. يىپ، كاناپ، يىرىك يۇڭ توقۇلما بۇيۇملىرى (بۇرۇن بۇ نەرسىلەرنىڭ خام ئەشياسى ھەربىر دېھقان ئائىلىسىدە بار بولۇپ، ئۇلار بۇ نەرسىلەرنى توقۇپ ئۆزلىرى ئىستېمال قىلاتتى) ئەمدى كارخانا قول سانائىتىنىڭ مەھسۇلاتىغا ئايلاندى، دېھقانچىلىق رايونلىرى بولسا دەل مانا شۇ نەرسىلەر سېتىلىدىغان بازار بولۇپ قالدى. ئىلگىرى زور تۇركۈمدىكى ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تىجارەت قىلىشى ئارقىسىدا

نەشرى، 3-تۇم، 20—109-بەتلەرنىڭ بىرقانچە يېرىگە قارالسۇن. مىرابو تارقاق كارخانىلارنى «بىرلەشكەن» كارخانىلاردىن تېجەشلىك، ئىشلەپچىقىرىش كۆچى يۇقىرى، دەپ ھېسابلىدى، بىرلەشكەن كارخانىلارنى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن پارنىكتا ئۆستۈرۈلگەن سۈنئى ئۆسۈملۈك دەپ قارىدى. بۇنى قۇرۇقلۇقتىكى كۆپ قىسىم قول سانائەت كارخانىلىرىنىڭ شۇ چاغدىكى ئەھۋالى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

پەيدا بولغان نۇرغۇنلىغان تارقاق ئىستېمالچىلار ئەمدى سانائەت كاپىتالى تەمىنلەيدىغان غايەت چوڭ بازارلارغا مەركەزلەشتى.(234) شۇنىڭ بىلەن ئىلگىرىكى مۇستەقىل دېھقانلارنىڭ مەھرۇم قىلىنىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئايرىۋېتىلىشى بىلەن بىللە، يېزىلاردىكى قوشۇمچە ئىگىلىكمۇ يوقىلىپ باردى، كارخانا قول سانائىتىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىن بۆلۈنۈپ چىقىش جەريانى كېلىپ چىقتى. دېمەك، يېزىلاردىكى ئائىلە قول سانائىتى يوقالسا، ئاندىن بىرەر مەملىكەتنىڭ ئېچكى بازىرى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى لازىم تاپقان دائىرىگە ۋە تۇراقلىققا ئېرىشەلەيدۇ.

لېكىن، ھەقىقىي كارخانا قول سانائىتى دەۋرى تۈپ ئۆزگىرىش پەيدا قىلمىدى. شۇنى ئەستە تۇتۇشىمىز كېرەككى، شەھەر قول سانائىتى بىلەن يېزىلاردىكى ئائىلە قوشۇمچە كەسپىنى كەڭ ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان كارخانا قول سانائىتى مىللىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كىچىككىنە بىر قىسمىغلا بېرىپ تاقالدى.① ئۇ شەھەر قول سانائىتى بىلەن يېزىلاردىكى ئائىلە قوشۇمچە كەسپىنى مەلۇم شەكىلدە، مەلۇم سانائەت تارماقلىرىدا ۋە مەلۇم جايلاردا يوقاتقان بولسا، شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە يەنە باشقا جايلاردا قايتىدىن پەيدا قىلدى، چۈنكى ئۇ ئۆزىنىڭ

(234) «بىرەر ئىشچى ئائىلىسى ئۆزى شۇغۇللىنىۋاتقان تۈرلۈك ئىشلارنىڭ ئارىلىقلىرىدا، جاپاغا چىداپ ئىشلەپ، ھەش-پەش دېگۈچە 20 قاداق يۇڭ بىلەن بىر ئۆينىڭ بىر يىللىق كىيىم-كېچەكنى جۆندەۋالسا، خەقنىڭ دەققىتىنى قوزغاپ كەتمەيدۇ. لېكىن بۇ ئائىلە شۇ يۇڭنى بازارغا ئاپارسا، بۇ يۇڭ فابرىكىغا بارسا، كېيىن دەللالنىڭ قولىغا، ئۇنىڭ قولىدىن سودىگەرنىڭ قولىغا ئۆتسە، ئۇ ھالدا، بىرمۇنچىلىغان سودا ھەرىكىتى يۈز بېرىدۇدە، بۇنىڭغا كېتىدىغان نورمال كاپىتال يۇڭنىڭ قىممىتىدىن 20 ھەسسە كۆپ بولىدۇ... شۇنداق قىلىپ، ئىشچىلارنىڭ سىنىپى بەختسىز زاۋۇت ئاھالىسىنى، تەييارتاپ سودىگەرلەر سىنىپىنى ۋە ساختا سودا، پۇل، مالىيە تۈزۈملىرىنى دەپ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىندۇ.» (داۋىد ئۇركارت. «ئادەتتىكى پاراڭ» 120-بەت)

① مۇشۇ تومنىڭ 697-699-بەتلىرىگە قارالسۇن. —تۈرگۈچىدىن

خام ئەشيالىرىنى مەلۇم دەرىجىدە پىششىقلاپ ئىشلەپ بېرىشتە ئۇلارغا موھتاج ئىدى. شۇڭا ئۇ يېڭى بىر ئۇششاق دېھقانلار سىنىپىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى، تېرىقچىلىق ئۇلار ئۈچۈن قوشۇمچە كەسىپ بولدى، سانائەت ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ، بۇاستە ياكى سودىگەرلەر ئارقىلىق قول سانائەت كارخانىلىرىغا سېتىلىدىغان مەھسۇلات تەييارلاش بولسا ئۇلارنىڭ ئاساسىي كەسپى بولدى. مانا بۇ—ئەنگلىيە تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان ئادەملەرنى ھە دېگەندىلا گاڭگىرىتىپ قويىدىغان ئەھۋاللارنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى، گەرچە ئاساسلىق سەۋەب بولمىسمۇ. ئەنگلىيە تارىخىنى تەتقىق قىلۇاتقان ئادەملەر 15-ئەسىرنىڭ كېيىنكى 30 يىلىدىن باشلاپ، يېزىلاردا كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ كۈنسايىن تەرەققىي قىلۇاتقانلىقى ۋە دېھقانلارنىڭ كۈنسايىن يوقىلۇاتقانلىقى ئۈستىدە بولۇۋاتقان ئۇزلۇكسىز (بەزىدە توختاپ قالغان) شىكايەتلەر ۋە ئاغرىنىشلارنى كۆرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ دېھقانلارنىڭ سانىنىڭ ئازىيىۋاتقانلىقىغا، شارائىتىنىڭ كۈنسايىن يامانلىشۋاتقانلىقىغا قارىماي، ئۇزلۇكسىز تۇرده قايتىدىن پەيدا بولۇۋاتقانلىقىنىمۇ كۆرىدۇ.(235) بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەب شۇ يەردىكى، ئەنگلىيىده تۇرلۇك دەۋرلەرده، بەزىده دانلىق زىرائەتلەر ئىگىلىكى ئاساس قىلىنسا، بەزىده چارۋىچىلىق ئاساس قىلىندى، بۇنىڭ بىلەن دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش دائىرىسىمۇ شۇنىڭغا قاراپ ئۆزگىرىپ باردى. پەقەت يىرىك سانائەتلا ماشىنا ئارقىلىق كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكىگە مۇستەھكەم ئاساس سېلىپ بەردى، ئىنتايىن كۆپ ساندىكى يېزا ئاھالىسىنى تەل-تۆكۈس مەھرۇم قىلىپ، يېزا ئىگىلىكى بىلەن يېزىلاردىكى ئائىلە قول سانائىتىنى تامامەن

(235) كرومۋېل زامانى بۇنىڭدىن مۇستەسنا. جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغان مەزگىللەردە، ئەنگلىيىده ھەرقايسى تەبىقىدىكى خەلق ئاممىسى تېۈدور پادىشاھلىقى زامانىدا گىرىپتار بولغان چۈشكۈنلۈكتىن قۇتۇلۇپ، ئۆزلىرىنى ئوڭشۇۋالغانىدى.

ئايرىپ تاشلىدى، يېزىلاردىكى ئائىلە قول سانائىتىنىڭ ئاساسىنى— ئىگىرىش بىلەن توقۇشنى قوموۇرۇپ تاشلىدى.(236) شۇنداق قىلىپ، يىرىك سانائەتلا پۈتۈن ئىچكى بازارنى سانائەت كاپىتالىغا بويسۇندۇرۇپ بەردى.(237)

(236) ماشىنىلارنىڭ ئىشلىتىلىشى ئارقىسىدا، ھەققىي كارخانا قول سانائىتىدىن، يېزا ياكى ئائىلە سانائىتىنىڭ يوقىلىشىدىن يىرىك يۈك سانائىتىنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى تاكىپت بىلەتتى. (تاكىپت «ئەمگەكچى ئاھاللەرنىڭ ئۆتمۈشى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى»، 1846-يىل لوندون نەشرى، 1 -توم، 142—143-بەتلەر) «ساپان بىلەن بويۇنتۇرۇقنىغۇ خۇدا يارىتىپتۇ، پالۋانلار ئىشلىتىپتۇ — دەستگاھ، ئۇرچۇق ۋە چاقنىڭ پەيدا بولۇشى ئۈنچىلىك ئېسىل ئىش ئەمەسمىكەن؟ سىلەر چاق بىلەن ساپاننى، ئۇرچۇق بىلەن بويۇنتۇرۇقنى ئايرىۋەتتىڭلار، نەتىجىده فابرىكا بىلەن دارىلئاجىز، قەرز بىلەن بوھران، بىر-بىرىگە دۈشمەن بولغان ئىككى خىل ئاھالە، يەنى يېزا ئىگىلىك ئاھالىسى بىلەن سودا ئاھالىسى كېلىپ چىقتى.» (داۋىد ئۇركارت. «ئادەتتىكى پاراڭ»، 1855-يىل لوندون نەشرى، 122-بەت) بىراق كارىي چېقىپ، ئەنگلىيە باشقا ھەممە مەملىكەتنى نوقۇل يېزا ئىگىلىك مەملىكىتىگە ئايلاندۇرۇپ، ئۆزى ئۇلارنىڭ فابرىكا خوجايىنى بولماقچى، دەپ ئەنگلىيىنى ئەيىبلىدى. ئۇنىڭ بۇنداق ئەيىبلىشى ئەلۋەتتە ئاساسسىز بولمىسا كېرەك[488]. كارىي، تۇركىيە مانا شۇنداق ۋەيران بولغان، چۈنكى «ئەنگلىيە» ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، تۇركىيىنىڭ يەر ئىگىلىرى بىلەن دېھقانلىرىنىڭ ساپان بىلەن دەستگاھنى، بولقا بىلەن تىرنىنى تەبىئىي ھالدا بىرلەشتۇرۇشىگە ئەزەلدىن يول قويمىغان» («قول سودىسى»، 125-بەت)، دەپ ھېسابلىدى. ئۇنىڭچە، تۇركىيىنى خانۇەيران قىلغان باش جىنايەتچىلەرنىڭ بىرى—ئۇركارتنىڭ ئۆزى، چۈنكى ئۇركارت ئەنگلىيىنىڭ مەنپەئەتىنى كۆزلەپ، تۇركىيىده سودا ئەركىنلىكىنى تەرغىپ قىلغانىدى. بىراق، ئەڭ قىزغىن شۇكى، كارىي (ئېيتىپ قويايلىكى، ئۇ روسسىيىنىڭ ئەڭ چوڭ مالىيى) بۇ ئاجرىلىش جەريانىنى قوغدىنىش تامۇژنا بېجى تۈزۈمىدىن① پايدىلىنىپ توسماقچى بولدى، ئەمەلىيەتتە، بۇ باج تۈزۈمى بۇ جەريانىنى تېزلىتەتتى.

(237) ئەنگلىيىنىڭ مېھرىبانلىق ئۇقتىسادشۇناسلىرى (مەسىلەن، مىل، روگبىس، گولدۇين سمىت، فاۋسېت قاتارلىقلار) ۋە لىبىرال فابرىكا خوجايىنلىرى (مەسىلەن، جون برايت ئۇقىمىدىكىلەر)، خۇددى خۇدانىڭ قابىلدىن ئۈنۈك ئىنىسى ھابىلنىڭ ئىزىدىرىكىنى سۈرۈشتە قىلغىنىدەك[489]، ئەنگلىيىنىڭ يەر ئاقسۆڭەكلىرىدىن، بىزنىڭ مىڭلىغان-مىليونلىغان ئەركىن دېھقانلىرىمىز نەگە كەتتى؟ دەپ سورايدۇ. ئەمىسە ئۇزۇڭلار نەدىن كەلدىڭلار؟ ئاشۇ ئەركىن دېھقانلارنىڭ يوقىلىشىدىن كەلدىڭلار-دە، شۇنداق بولغاندىن كېيىن، سىلەر نېمە ئۈچۈن مۇستەقىل ئۇرچۇقچىلار، توقۇمىچىلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر نەگە كەتتى: دەپ سورىمايسىلەر؟

① مۇشۇ تومنىڭ 1041-، 1380-بەتلىرىگە قارالسۇن.

6. سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى

سانائەت(238) كاپىتالىستلىرى ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىگە ئوخشاش تەدرىجىي پەيدا بولغان ئەمەس. شەكسىزبۇھسىزكى، بەزى ئۇششاق كاسىپلار ئۈيۇشمىلىرىنىڭ ئۈستىلىرى ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك ئۇششاق مۇستەقىل قول سانائەتچىلەر ھەتتا يالالنما ئىشچىلارمۇ كىچىك كاپىتالىستقا ئايلاندى، كېيىن يالالنما ئەمگەك ئۇستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىنى ۋە شۇنىڭغا مۇۋاپىق جۇغلانمىنى پەيدىنپەي كېڭەيتىش ئارقىسىدا كەمكۈتسىز كاپىتالىستقا ئايلاندى. ئوتتۇرا ئەسىر شەھەرلىرىنىڭ گۈدەكلىك دەۋرىدە، قېچىپ كەتكەن يانچىلارنىڭ قايسىسى خوجايىن، قايسىسى مالاي بولۇش مەسلىسى، كۆپ ھاللاردا، ئۇلارنىڭ بالدۇر ياكى كېيىن قاچقانلىقىغا باغلىق ئىدى، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ گۈدەكلىك دەۋرىدە ئەھۋال كۆپىنچە شۇنداق ئىدى. بىراق، بۇ ئۇسۇلنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى ئاستىلىقى 15 -ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى ھەر خىل بۇيۇك كەشپىياتلار[490] ئارقىسىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى دۇنيا بازىرىنىڭ سودىغا بولغان تەلىپىگە زادى ئۇيغۇنلىشالمىدى. ئەمما، ئوتتۇرا ئەسىر شەكلى ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل كاپىتال قالدۇردى، بۇ كاپىتاللار بىرىبىرى بىلەن تولمۇ ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ھالەتلەردە ۋايىغا يەتتى ھەمدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى دەۋرى يېتىپ كەلگىچە كاپىتال، يەنى جازانە كاپىتالى ۋە سودا كاپىتالى دەپ ئاتالدى.

(238) بۇ يەردە «سانائەت» [Industrie] دېگەن سۆز «يېزا ئىگىلىكى»گە نىسبەتەن ئېيتىلغان. «كاتېگورىيە» مەنىسىدىن ئېيتقاندا، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىمۇ فابرىكا ئىگىلىرىگە ئوخشاشلا سانائەت كاپىتالىستى [industrieller Kapitalist] جۈملىسىگە كىرىدۇ.

«ھازىرقى ۋاقىتتا، جەمئىيەتتىكى ھەممە بايلىق ئاۋۋال كاپىتالىستلارنىڭ قولىغا كىرىدۇ... كاپىتالىست يەر ئىگىلىرىگە يەر ئىجارىسى تۆلەيدۇ، ئىشچىلارغا ئىش ھەققى تۆلەيدۇ، باج-سېلىق ۋە ئۆشرە يىغقۇچىلارغا تەلەپ قىلغان نەرسىنى تۆلەيدۇ، ئۆزلىرىگە بولسا يىللىق ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى، ئەمەلىيەتتە ئەڭ كۆپ ۋە كۈندىن-كۈنگە ئېشىپ بارىدىغان قىسمىنى ئېيقالىدۇ. ئەمدى كاپىتالىستلارنى پۈتكۈل ئىجتىمائىي بايلىقنى بىرىنچى بولۇپ ئىگىلىۋالىدىغان مۇلۇكدار دەپ قاراشقا بولىدۇ، گەرچە ھېچقانداق قانۇندا ئۇلارغا بۇنداق ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى بېرىلمىگەن بولسىمۇ... ئىگىدارچىلىق جەھەتتىكى بۇنداق ئۆزگىرىش كاپىتالنىڭ ئۆسۈم ئېلىشى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىقىدۇ... شۇمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇكى، پۈتكۈل ياۋروپادىكى قانۇن چىقارغۇچىلارنىڭ ھەممىسى بۇ ئىشنى جازانىخورلۇقنى بىكار قىلىدىغان قانۇن ئارقىلىق توسۇش كويىدا بولدى... كاپىتالىستلارنىڭ مەملىكەتنىڭ ھەممە بايلىقىنى تىزگىنلەش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشى ئىگىدارچىلىق جەھەتتە ئېلىپ بېرىلغان ئۆزۈل-كېسىل ئىنقىلاب بولدى؛ لېكىن بۇ ئىنقىلاب قايسى قانۇنغا ياكى قايسى بىر يۇرۇش قانۇنلارغا تايىنىپ ئېلىپ بېرىلدى؟»(239)

ئاپتور ئىنقىلابنىڭ قانۇن ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلمايدىغانلىقىنى بىلىشى كېرەك.

جازانىخورلۇق ۋە سودا ئارقىلىق ھاسىل بولغان پۇل كاپىتالنىڭ سانائەت كاپىتالىغا ئايلىنىشىغا يېزىلاردىكى فېئودالىق تۈزۈم بىلەن شەھەرلەردىكى كاسىپلار ئۈيۇشمىسى تۈزۈمى توسقۇنلۇق قىلدى.(240) بۇ چەكلەشلەر فېئودال مۇلازىملارنىڭ تارقىتىلىشى، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ مەھرۇم قىلىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ ھەيدەپ چىقىرىلىشى ئارقىسىدا يوقلىپ كەتتى. يېڭى كارخانا قول سانائىتى دېگۈز پورتلىرىدا

(239) «مۇلۇككە بولغان تەبئىي ۋە سۈنئى ھوقۇق سېلىشتۇرمىسى»، 1832-يىل لوندون نەشرى، 98—99-بەتلەر. بۇ ئىزاسىز ئەسەرنىڭ ئاپتورى—ت. خودسكىن.

(240) ھەتتا 1794-يىلدىلا، لىدستىن شەھىرىدىكى ئۇششاق باپكارلارمۇ ھەرقانداق سودىگەرنىڭ فابرىكا ئىگىسگە ئايلىنىشىنى چەكلەش توغرىسىدا قانۇن چىقىرىشنى تەلەپ قىلىپ، ئۆز ۋەكىللىرىنى پارلامېنتقا ئەۋەتكەنىدى. (دوختۇر ئايكىن «مانچېستېر شەھىرى ئەتراپىدىكى 30 مىلدىن 40 مىلغىچە بولغان جايلار»).

ياكى كونا شەھەرلەرنىڭ ۋە ئۇ شەھەرلەردىكى كاسىپلار ئۇيۇشمىلىرىنىڭ كونترول‌لۇقىدا بولمىغان ئىچكى جايلاردا قۇرۇلدى. شۇ سەۋەبتىن ئەنگلىيىدە، ئۇيۇشما ئىمتىيازلىرىدىن بەھرىمەن بولغان شەھەرلەر بۇ يېڭى سانائەت مەنبەلىرىگە قارشى كەسكىن كۈرەش قىلغانىدى.

ئامېرىكىدا ئالتۇن-كۈمۈش كانلىرىنىڭ تېپىلىشى، يەرلىك ئاھاللەرنىڭ قىرىلىشى، قۇل قىلىنىشى ۋە كانلارغا كۆمۈلۈشى، شەرقىي ھىندىستانىنى بويسۇندۇرۇش ۋە تالان-تاراج قىلىشنىڭ باشلىنىشى، ئافرىقىنىڭ سودا خاراكتېرىدا نېگىرلارنى ئوۋلايدىغان جايغا ئايلىنىشى— كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىنىڭ تاڭ نۇرىدىن دېرەك بەردى. بۇ بەلەن جەريان—ئىپتىدائىي جۇغلانمىنىڭ ئاساسىي ئامىلى. بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا ياۋروپا ئەللىرىنىڭ يەر شارىنى جەڭ مەيدانى قىلغان سودا ئۇرۇشى بولدى. بۇ ئۇرۇش نېدېرلاندىنىڭ ئىسپانىيىدىن ئايرىلىپ چىقىشى[491] بىلەن باشلىنىپ، ئەنگلىيىنىڭ ياكوبىنچىلارغا قارشى ئۇرۇشىدا[403] ئىنتايىن زور دەرىجىدە كېڭەيدى ۋە جۇڭگو بىلەن بولغان ئەپيۇن ئۇرۇشىدا داۋاملىشىپ باردى، ۋەھاكازالار.

ئىپتىدائىي جۇغلانمىنىڭ تۈرلۈك ئامىللىرى ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە، گوللاندىيە، فرانسىيە ۋە ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا ئازدۇر-كۆپتۇر ۋاقىت تەرتىپى بويىچە ئالاھىدە تەقسىملەندى. ئەنگلىيىدە، بۇ ئامىللار 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمى، دۆلەت قەرزى تۈزۈمى، ھازىرقى زامان باج تۈزۈمى ۋە قوغدىنىش تاموژنا بېجى تۈزۈمى بولۇپ سىستېمىلىق يىغىنچاقلاندى. بۇ ئۇسۇللارنىڭ بىر قىسمى ئەڭ دەھشەتلىك زورلۇقنى ئاساس قىلدى. مەسىلەن، مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمى دەل شۇنداق بولدى. بىراق، بۇلارنىڭ ھەممىسى فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئايلىنىش جەريانىنى زور كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈرۈپ، ئۆتۈش ۋاقتىنى قىسقارتىشتا دۆلەت ھاكىمىيىتىدىن، يەنى مەركەزلەشكەن ۋە ئۇيۇشقان

ئىجتىمائىي زورلۇقتىن پايدىلاندى. زورلۇق—يېڭى جەمئىيەتكە ھامىلدار بولغان كونا جەمئىيەتنىڭ تۇغۇت ئانىسى. زورلۇقنىڭ ئۆزى بىرخىل ئىقتىسادىي كۈچ.

خرىستىئان دىنىنى مەخسۇس تەتقىق قىلىۋاتقان ۋ. ھوۋىت خرىستىئان مۇستەملىكىچىلىكى توغرىسىدا مۇنداق دېگەنىدى:

«خرىستىئان ئىرقى دەپ ئاتالمىدىغان ئىرقلارنىڭ دۇنيانىڭ ھەرقايسى يەرلىرىدە ئۆزلىرى قۇل قىلالىغان ھەممە مىللەتكە قىلغان ۋەھشيانە ۋە دەھشەتلىك زوراۋانلىقلىرى دۇنيا تارىخىدا ھەرقانداق دەۋرىدىكى ھەرقانداق ۋەھشي، نادان، شەپقەتسىز، ئۇياتسىز ئىرقنىڭكىدىن ئېشىپ چۈشىدۇ.»(241)

17-ئەسىردىكى تىپىك كاپىتالىستىك مەملىكەت گوللاندىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك تارىخى «ۋاپاسىزلىق، پارىخورلۇق، قىرغىنچىلىق ۋە ئىپلاسلىقلارنى قالتىس كېلىشتۇرۇپ سۈرەتلەپ بېرىدۇ.»(242) ئەڭ كۆپ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغىنى شۇكى، گوللاندلار ياۋا ئارىلىنى قولغا ئىگە قىلىش ئۈچۈن، سىلىببىس ئارىلىدا ئادەم ئوغرىلاش تۈزۈمىنى يولغا قويىدى. بۇ مەقسەتتە بىر تۈركۈم ئادەم ئوغرىسى يېتىشتۇرۇلدى. ئوغرىلار، تەرجىمانلار ۋە قەللاپلار بۇنداق سودىنىڭ ئاساسىي ۋەكىللىرى ئىدى، يەرلىك شاھزادىلەر بولسا ئاساسىي قەللاپ ئىدى. ئوغرىلاپ كەلگەن ياشلار قۇرامغا يېتىپ قۇل كېمىسىگە سىلىنغىچە، سىلىببىستىكى

(241) ۋىليام ھوۋىت. «مۇستەملىكە ۋە خرىستىئان دىنى. ياۋروپالىقلارنىڭ بارلىق مۇستەملىكە خەلقلىرىگە بولغان مۇئامىلىسى توغرىسىدا ئاممىباپ تارىخ»، 1838-يىل لوندون نەشرى 9-بەت. قۇللارغا مۇئامىلە قىلىش توغرىسىدا، شارل كومتېنىڭ «قانۇن چىقىرىش توغرىسىدا» (1837-يىل بريۇسسېل 3-نەشرى) دېگەن كىتابىدا خېلى جىق ماتېريال بېرىلگەن. بۇرژۇئازلارنىڭ دۇنيانى ئۆزى خالىغىنىچە ۋە ئۆزىنىڭ قىياپىتى بويىچە ئۆزگەرتىشكە چامىسى يەتكەن جايلاردا ئۆزلىرىنى ۋە ئىشچىلارنى نېمىگە ئايلاندۇرۇپ قويغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى تەپسىلىي تەتقىق قىلىپ چىقىش كېرەك.

(242) ياۋا ئارىلىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باش ۋالىيسى توماس ستانفورد رافلېس «ياۋا تارىخى»، 1817-يىل لوندون نەشرى [2-توم، 190-، 191-بەتلەر]

مەخپىي تۇرمىگە قامىلاتتى. بىر رەسمىي دوكلاتتا مۇنداق دېيىلدۇ:

«مەسىلەن، ماكاسار شەھرىنىڭ ھەممە يېرىدە بىر-بىرىدىن دەھشەتلىك مەخپىي تۇرمىلەر بار، بۇ تۇرمىلەرگە پۈتىدقولى كىشەنلەنگەن، ئائىلىسىدىن مەجبۇرىي ئايرىلغان بەختسىزلەر، ئاچكۆزلۈك ۋە زوراۋانلىقنىڭ قۇربانلىرى تولۇپ كەتكەن.»

گوللاندلار مالاككانى بېسۋىلىش ئۈچۈن، پورتۇگالىيەنىڭ باش ۋالىيسىغا پارا بەرگەن. 1641-يىلى باش ۋالىي ئۇلارنىڭ شەھەرگە كىرىشىگە ئىجازەت بەرگەن. ئۇلار پارا بەرمەكچى بولغان 21 مىڭ 875 فوند ستېرلىڭ پۇلنى «تېجەپ قېلىش» ئۈچۈن، دەرھال باش ۋالىينى ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ ئۇلتۇرگەن. ئۇلار قەدىمى يەتكەنلا يەرنى خانىۋەيران قىلىپ، ئادەملەرنى توزىتىۋەتكەن. ياۋانىڭ بانيۇۋانگى ئۆلكسىدە 1750-يىلى 80 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە بولغان بولسا، 1811-يىلى ئاران 8 مىڭى قالغان. نازاكەتلىك سودا دېگەن ئەنە شۇ!

ھەممىگە ئايانكى، ئەنگلىيە شەرقىي ھىندىستان شىركىتى[146] شەرقىي ھىندىستاندا سىياسىي ھۆكۈمرانلىققا ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، چاي سودىسىدا، جۈملىگو بىلەن بولغان سودىدا ۋە ياۋروپا بىلەن بولغان مال توشۇش ئىشلىرىدا مونوپولىيە ھوقۇقىغىمۇ ئىگە بولۇۋالدى. ھىندىستانىڭ دېڭىز ساھىللىرىدىكى ۋە ھەرقايسى ئاراللار ئوتتۇرىسىدىكى سۇ قاتنىشىنى شۇنىڭدەك ھىندىستانىڭ ئىچكى جايلىرىدىكى سودىنى بولسا شىركەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك خىزمەتچىلىرى مونوپولىيە قىلىۋالدى. تۇز، ئەپيۇن، سپارى ۋە باشقا تاۋارلارغا بولغان مونوپولىيە پۈتمەس-تۈگىمەس بايلىق مەنبەسى بولۇپ قالدى. بۇ خىزمەتچىلەر ئۆزلىرى باھا بەلگىلەپ، بىچارە ھىندىلارنى خالىغىنچە قاقتى-سوقتى قىلاتتى. باش ۋالىيمۇ بۇ خۇسۇسىي سودىغا قاتناشاتتى. ئۇنىڭ ئالخىمكلارىدىنمۇ ئەقىللىق بولغان مۇخلىسلىرى يوق يەردىن ئالتۇن ئوندۇرىدىغان شەرت ئاستىدا توختام قوبۇل قىلاتتى. ئىنتايىن زور

بايلىقلار يامغۇردىن كېيىنكى بامبۇك نوتىسىدەك تېز ئۆسمەكتە ئىدى، ئىپتىدائىي جۇغلانما بىر شاللىغمۇ سەرپ قىلىنماستىن ئەمەلگە ئاشماقتا ئىدى. ۋاررېن ھاستىنگسنىڭ سوت خاتىرىسىدە بۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ. مىسال ئۈچۈن ئېيتايلى. ساللۇەن دېگەن بىر كىشى خىزمەت بىلەن ھىندىستانىنىڭ ئەپيۇن ئىشلەپچىقىرىدىغان رايونىدىن خېلى يىراق بىر جايغا بېرىپ، ئەپيۇن توختامنى قوبۇل قىلىدۇ. ساللۇەن بۇ توختامنى بىن دېگەن كىشىگە 40 مىڭ فوند ستېرلىڭغا ساتىدۇ، بىن بولسا ئۇنى شۇ كۈنلا باشقا بىرسىگە 60 مىڭ فوند ستېرلىڭغا سېتىۋېتىدۇ. بۇ توختامنى سېتىۋالغان ۋە ئورۇنلىغان ئاخىرقى كىشى بولسا بۇنىڭدىن يەنىلا ناھايىتى كۆپ پايدا ئالغانلىقىنى ئېيتىدۇ. پارلامېنتقا يوللانغان بىر مەلۇماتقا قارىغاندا، 1757-يىلدىن 1766-يىلغىچە شەرقىي ھىندىستان شىركىتى ۋە ئۇنىڭ خىزمەتچىلىرى ھىندىلاردىن مەجبۇرلۇق بىلەن 6 مىليون فوند ستېرلىڭ ھەدىيە ئالغان! 1769-يىلدىن 1770-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىنگلىزلار ھەممە گۈرۈچنى سېتىۋېلىپ بېسىپ قويۇش ۋە كىشىنى چۆچۈتكۈدەك يۇقىرى باھادا سېتىش يولى بىلەن سۇنئى ئاچارچىلىق پەيدا قىلغان.(243)

غەربىي ھىندىستانغا ئوخشاش ئېكسپورت سودىسى ئۇچۇنلا تېرىقچىلىق قىلىدىغان مۇستەملىكىلەردە، مېكسكا ۋە شەرقىي ھىندىستانغا ئوخشاش باشقىلار خالىغىنچە خامتالاش قىلىدىغان ھەم بايلىقى مول، ئاھالىسى زىچ مەملىكەتلەردە، يەرلىك ئاھالىنىڭ كۆرىدىغان كۈنى ئەلۋەتتە ھەممىدىن دەھشەتلىك ئىدى. بىراق، ھەقىقىي مۇستەملىكىلەردىمۇ ئىپتىدائىي جۇغلانمىنىڭ خرىستىئانلىق خاراكتېرىنى

(243) 1866-يىلى ئورىسسا شتاتىدىلا 1 مىليوندىن ئارتۇق ھىندى ئاچلىقتىن ئۆلگەن. شۇنداقتىمۇ، بەزىلەر يەنە ئاچلىقتىن ئۆلەي دەپ قالغانلارغا ئاشلىقنى يۇقىرى باھادا سېتىپ، شۇ پول بىلەن ھىندىستانىنىڭ خەزىنىسىنى تولدۇرماقچى بولغان.

ئىنكار قىلغىلى بولمايتتى. پروتېستانتنىڭ ئېھتىياتچان چوڭ ئۇستازلىرى، يېڭى ئەنگلىيە پۇرىتانلىرى[492] 1703-يىلى ئۆزلىرىنىڭ قانۇن چىقىرىش پارلامېنتىدا بىر ھىندىئانىنىڭ باش تېرىسىنى سويغانلار ۋە قىزىل تەنلىكتىن بىرنى ئەسىرگە چۈشۈرگەنلەرگە 40 فوند ستېرلىڭ مۇكاپات بېرىشنى قارار قىلغاندى؛ 1722-يىلى ھەربىر باش تېرىسگە بېرىلىدىغان مۇكاپات 100 فوند ستېرلىڭغا ئۆستۈرۈلگەن؛ 1744-يىلى، ماساچۇسېتس قولتۇقىدىكى بىر قەبىلە توپىلاڭچى دەپ ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، 12 ياشتىن يۇقىرى ئەرلەرنىڭ ھەربىر باش تېرىسى ئۈچۈن يېڭى پۇل ھېسابىدا 100 فوند ستېرلىڭ، ھەربىر ئەر ئەسىر ئۈچۈن 105 فوند ستېرلىڭ، ھەربىر ئايال ياكى بالا ئەسىر ئۈچۈن 55 فوند ستېرلىڭ، ھەربىر ئايال ياكى بالىنىڭ باش تېرىسى ئۈچۈن 50 فوند ستېرلىڭ مۇكاپات بېرىش بەلگىلەنگەن! بىرقانچە ئون يىلدىن كېيىن، مۇستەملىكچىلىك تۈزۈمى بۇ تەقۋادار پروتېستانتلارنىڭ پېشقەدەم كۆچمەنلىرىنىڭ[493] ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلغان ئەۋلادلىرىدىن ئۆچ ئالدى. ئۇلار ئىنگلىزلار كۈشكۈرتكەن ۋە سېتىۋالغان كىشىلەر تەرىپىدىن ئاي پالتا بىلەن چېپىپ تاشلاندى. ئەنگلىيە پارلامېنتى ساقچى ئىتى بىلەن تۈتۈپ ئۆلتۈرۈشنى ۋە باش تېرىسىنى سويۇشنى «خۇدا ۋە تەبىئەت بىزگە ئاتا قىلغان ۋاستە» دەپ ئېلان قىلدى.

مۇستەملىكچىلىك تۈزۈمى سودا ۋە دېڭىز قاتنىشىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. «مونوپول شىركەتلەر» (لوتېرىنىڭ سۆزى)[256] كاپىتال جۇغلاش ئۈچۈن كۈچلۈك ۋاستە بولدى. مۇستەملىكىلەر تېز پەيدا بولۇۋاتقان كارخانا قول سانائىتىنى بازارغا ئىگە قىلدى، بازارلارنىڭ مونوپولىيە قىلىنىشى ئارقىلىق تېزلىشىۋاتقان جۇغلانمىنى تەمىن ئېتىپ تۇردى. ياۋروپادىن باشقا جايلاردا بۇاستە تالان-تاراج قىلىش، قول قىلىش ۋە ئادەم ئۆلتۈرۈپ مېلىنى تارتىۋېلىش ئارقىلىق قولغا چۈشۈرۈلگەن بايلىقلار ئايىغى ئۆزۈلمەستىن غوجا

دۆلەتلەرگە ئېقىپ تۇردى ۋە ئۇ يەردە كاپىتالغا ئايلاندى. مۇستەملىكچىلىك تۈزۈمىنى بىرىنچى بولۇپ تولۇق تەرەققىي قىلدۇرغان گوللاندىيە 1648-يىللا ئۆز سودىسىنى گۈللەندۈرۈپ ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكۈزگەن. ئۇ:

«شەرقىي ھىندىستان سودىسىنى ۋە ياۋروپانىڭ غەربىي جەنۇب قىسمى بىلەن شەرقىي شىمال قىسمى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىلىرىنى تەنھا ئۆزى دېگۈدەكلا ئىگىلىۋالغاندى. ئۇ بېلىقچىلىق، دېڭىز قاتنىشى ۋە كارخانا قول سانائىتى جەھەتتە باشقا ھەرقانداق دۆلەتتىن ئېشىپ چۈشەتتى. بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ كاپىتالى، ئېھتىمال، ياۋروپادىكى باشقا بارلىق دۆلەتلەر كاپىتالىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىدىنمۇ كۆپ بولسا كېرەك.»[494]

گىيۇلىج شۇنى قوشۇپ قويۇشنى ئۇنتۇپ قالغانكى، گوللاندىيىنىڭ خەلق ئاممىسى 1648-يىللا ياۋروپادىكى باشقا ھەممە دۆلەتلەرنىڭ خەلق ئاممىسىدىن زىيادە ئەمگەك قىلاتتى، بەكرەك نامرات ئىدى، قاتتىقراق جەۋرى-زۇلۇم چېكەتتى.

ھازىرقى كۈندە، سانائەتتىكى زومىگەرلىك سودىدىكى زومىگەرلىكنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ھەقىقىي كارخانا قول سانائىتى دەۋرىدە بولسا سودىدىكى زومىگەرلىك سانائەتتىكى ئۈستۈنلۈكنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئىدى. شۇڭا، مۇستەملىكچىلىك تۈزۈمى ئەينى زاماندا ھەل قىلغۇچ رول ئويناندى. ياۋروپادىكى كونا خۇدالار بىلەن بىر قاتاردا مېھرابقا ئولتۇرۇۋالغان بۇ «بات خۇدا» بىر كۈنى كونا خۇدالارنىڭ ھەممىسىنى بىراقلا ئاغدۇرۇپ تاشلىدى[495]. مۇستەملىكچىلىك تۈزۈمى ئىنسانىيەتنىڭ ئاخىرقى ۋە بىردىنبىر مەقسىتى پۇل تېپىش، دەپ ئېلان قىلدى.

جامائەت ئىناۋەتلىك قەرزى تۈزۈمى يەنى دۆلەت قەرزى تۈزۈمى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىلا گېنۇيە ۋە ۋېنېتسىيىلەردە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، كارخانا قول سانائىتى دەۋرىگە كەلگەندە پۈتكۈل ياۋروپاغا تارقالدى. مۇستەملىكچىلىك تۈزۈمى ۋە ئۇنىڭ تاشقى سودىسى بىلەن سودا

ئۇرۇشى—جامائەت ئىناۋەتلىك قەرزى تۆزۈمىنىڭ پارىنكى. شۇڭا بۇ تۆزۈم ئاۋۋال گوللاندىيىده تىكلەندى. دۆلەت قەرزى يەنى دۆلەتنىڭ ئۆتۈنۈشى، مەيلى مۇستەبىت دۆلەتتە، ئاساسىي قانۇنلۇق دۆلەتتە بولسۇن ياكى جۇمھۇرىيەتچى دۆلەتتە بولسۇن، ھامان كاپىتالىستىك دەۋرگە ئۆز تامغىسىنى باسىدۇ. ئاتالمىش خەلق بايلىقى ئىچىده ھازىرقى زامان خەلقىنىڭ ھەققىي ئومۇمىي مۈلكى بولغان بىردىنبىر قىسمى ئۇلارنىڭ دۆلەت قەرزى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.(243a) شۇڭا بىر دۆلەتتىكى خەلقنىڭ قەرزى قانچە كۆپ بولسا، شۇ دۆلەت شۇنچە باي بولىدۇ، دېگەن بۇ ھازىرقى زامان نەزەرىيىسى تامامەن لوگىكىغا ئۇيغۇن. جامائەت ئىناۋەتلىك قەرزى كاپىتالنىڭ ئەقىدىسى بولۇپ قالدى. دۆلەت قەرزىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئارقىسىدا، كەچۈرگۈسىز گۇناھ ئەۋلىيالىغا ھاقارەت قىلىش ئەمەس، بەلكى دۆلەت قەرزىنىڭ ئىناۋەتسىنى تۆكۈش بولۇپ قالدى.

زايوم ئىپتىدائىي جۇغلانمىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ۋاستىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. ئۇ خۇددى سېھرىگەرلىك ھاسىسىغا ئوخشاش، ئۇنۇمسز پۇلنى ئۇنۇم يارىتىش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىدۇ ۋە ئۇنى شۇ تەرىقىده كاپىتالغا ئايلاندۇرىدۇ، يەنە كېلىپ سانائەتكە، ھەتتا جازانىغا كاپىتال سېلىشتا ساقلانغىلى بولمايدىغان جەۋرى-جاپا ۋە خەۋپ-خەتەردىن خالىي قىلىدۇ. دۆلەتكە قەرز بەرگۈچىلەر ئەمەلىيەتتە ھېچ نەرسە تۆلىمەيدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ قەرز بەرگەن پۇللىرى قولدىن-قولغا ئۆتكۈزۈشكە ئاسان بولغان زايوم چەكلىرىگە ئايلانغان، بۇ زايوم چەكلىرى ئۇلارنىڭ قولىدا پۈتۈنلەي شۇ مىقداردىكى نەق پۇلغا ئوخشاش رول ئويناىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بىكار تەلەپ جازانىخورلار سىنىپى بارلىققا كېلىدۇ. ھۆكۈمەت

(243a) ۋىلىيام كوببېت، ئەنگلىيىده ھەممە جامائەت ئاپپاراتلىرى «پادىشاھ جەمەتىنىڭ دېيىلىدۇ، ئەمما قەرز بولسا «دۆلەتنىڭ» بولىدۇ، دەيدۇ.

بىلەن پۇقرا ئوتتۇرىسىدا دەللالىق قىلىدىغان زەردارلار تازا بېيىپ كېتىدۇ، ھەر قېتىملىق دۆلەت قەرزىنىڭ كۆپ قىسمى باج ھۆددىگەرلىرى، سودىگەرلەر ۋە خۇسۇسىي زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ قولىغا كاپىتال سۈپىتىده ئاسماندىن چۈشكەندەك چۈشىدۇ، بۇلارنى ئېغىزغا ئالمىغاندىمۇ، دۆلەت قەرزى يەنه ھەسسىدارلىق شىركەتلىرىنى، تۇرلۇك باھالىق چەك سودىسىنى، چەك ھايانكەشلىكنى، قىسقىسى، سودا بىرژىسى ھايانكەشلىكنى ۋە ھازىرقى زامان بانكا ھۆكۈمرانلىقىنى ئەۋج ئالدۇرىدۇ.

دۆلەت نامى بىلەن نىقابلانغان چوڭ بانكىلار پەيدا بولغان كۈندىن باشلاپلا خۇسۇسىي ھايانكەشلەرنىڭ شىركىتىدىن ئىبارەت ئىدى، ئۇلار ھۆكۈمەتنى قوللايتتى، قولىغا كىرگۈزۈۋالغان ئىمتىيازلار ئارقىلىق ھۆكۈمەتكە پۇل قەرز بېرىپ تۇرالايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ بانكىلارنىڭ پاي چېكى باھاسىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆرلىشى دۆلەت قەرزىنىڭ جۇغلانمىسىنى تازا دەل كۆرسىتىپ بېرەتتى، بۇ بانكىلارنىڭ تازا راۋاجلىنىشى ئەنگلىيە بانكىسى قۇرۇلغان ۋاقىتتىن (1694-يىلدىن) باشلاندى. ئەنگلىيە بانكىسى ئۆزىنىڭ بىرىنچى تىجارىتىنى سەككىز پرسەنت ئۆسۈم بىلەن ھۆكۈمەتكە قەرز بېرىشتىن باشلىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ بانكا پارلامېنتتىن بېرىلگەن ھوقۇققا بىنائەن، شۇ كاپىتال بىلەن پۇل قۇيىدۇ ۋە بۇ كاپىتالنى يەنه بانكا چېكى شەكلىده ئاممىغا قەرز بېرىدۇ. ئۇ مۇشۇ بانكا چېكى ئارقىلىق، قەرەللىك چەكلەرگە پۇل بېرىش، مالىلارنى رەنگە ئېلىش، قىممەت باھالىق مېتاللارنى سېتىۋېلىش قاتارلىق ئىشلارنى بېجىرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئاردىدىن كۆپ ۋاقىت ئۆتمەيلا بانكا ياسىغان بۇ ئىناۋەتلىك قەرز پۇللار يەنه قۇيما پۇلغا ئايلىنىدۇ، ئەنگلىيە بانكىسى بۇ قۇيما پۇل بىلەن دۆلەتكە قەرز بېرىدۇ ھەم دۆلەتكە ۋاكالىتەن زايوم ئۆسۈملىرىنى تۆلەيدۇ. ئۇ بىر قولى بىلەن بەرسە، يەنه بىر قولى بىلەن تېخمۇ

كۆپ ئالىدۇ، بۇمۇ ئازلىق قىلىدۇ؛ ئۇ ئالىدىغان چاغدا، قەرزنىڭ ئاخىرقى تېيىنى تۆلىنىپ بولغىچە ئۆزىنى خەلق ئالدىدا ھەقدار ھېسابلايدۇ. بۇ بانكا بارلىرىغا دۆلەتنىڭ قىممەت باھالىق مېتالىنىڭ تەبىئىي ئامبىرى ۋە پۇتۇن سودا ئىناۋەتلىك قەرزلىرىنىڭ مەركىزى بولۇپ قالىدۇ. ئەنگلىيىدە، كىشىلەر ئايال داخانلارنى كۆيدۈرۈۋېتىشنى مەنئى قىلغان چاغدا، يالغان بانكا چېكى ياسىغۇچىلارنى دارغا ئېسىش باشلاندى. بانكا دوكارلىرى، زەردارلار، جازانىخورلار، دەللاللار، چەك ھايانكەشلىرى ۋە سودا بىرژىسىدىكى بۆرىلەرنىڭ بىردىنلا كۆتۈرۈلۈپ كېتىشىنىڭ شۇ زامان كىشىلىرىدە قانداق تەسىرات قالدۇرغانلىقىغا كەلسەك، بۇنىڭغا شۇ زامانىدىكى ئەسەرلەر، مەسىلەن، بولىڭبروكنىڭ ئەسەرلىرى ئىسپات بولالايدۇ.(243b)

دۆلەت قەرزى بىلەن بىللە خەلقئارا ئىناۋەتلىك قەرز تۈزۈمىمۇ پەيدا بولدى. خەلقئارا ئىناۋەتلىك قەرز تۈزۈمى، كۆپىنچە، يا ئۇ، يا بۇ دۆلەتنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلانمىسىنىڭ يوشۇرۇن مەنبەلىرىنىڭ بىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كەلدى. مەسىلەن، زاۋالغا يۈز تۇتقان ۋېنېتسىيەنىڭ گوللاندىيىگە ئىنتايىن كۆپ پۇل قەرز بېرىشى ئارقىسىدا ۋېنېتسىيەنىڭ بۇلاڭچىلىق تۈزۈمىنىڭ قاباھەتلىكى گوللاندىيە كاپىتال بايلىقىنىڭ يوشۇرۇن ئاساسى بولدى. گولاندىيە بىلەن ئەنگلىيەنىڭ مۇناسىۋىتىمۇ شۇنداق بولدى. 18-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، گوللاندىيە كارخانا قول سانائىتى جەھەتتە تولىمۇ ئارقىدا قېلىپ، ھۆكۈمران ئورۇندىكى سودىگەرسانائەت دۆلىتى بولماي قالدى. شۇڭا، 1701—1776-يىللىرى گوللاندىيىنىڭ ئاساسىي تىجارەتلىرىدىن بىرى كاپىتالنى كۆپلەپ قەرزگە

(243b) «ئەگەر تاتارلار بۇگۈنكى ياۋروپانى قاپلاپ كېتىدىغان بولسا، ئۇلارغا بىزنىڭ بۇ يەردىكى زەردارلارنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشىمىز ناھايىتى قىيىن بولاتتى.» (مونتېسكيو. «قانۇننىڭ روھى توغرىسىدا»، 1769-يىل لوندون نەشرى، 4-توم، 33-بەت).

بېرىش، بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ كۈچلۈك رىقابەتدىشى بولغان ئەنگلىيىگە قەرز بېرىش ئىدى. ھازىر ئەنگلىيە بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىمۇ شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرمەكتە. بۇگۈن ئامېرىكىدا پەيدا بولغان نۇرغۇن نامەلۇم كاپىتاللار تېخى تۇنۇگۈنلا ئەنگلىيىدە كاپىتالغا ئايلانغان بالىلار قېنى ئىدى.

دۆلەت قەرزى يىللىق ئۆسۈم قاتارلىق چىقىملارنى دۆلەت دارامىتى بىلەن قاپلايدىغان بولغاچقا، ھازىرقى زامان باج-سېلىق تۈزۈمى دۆلەت قەرزى تۈزۈمىنىڭ زۆرۈر قوشۇمچىسى بولۇپ قالدى. قەرز ئېلىش ھۆكۈمەتكە پەۋقۇلئاددە چىقىملارنى قاپلاش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ. باج تۆلىگۈچىلەرمۇ دەرھال ئېغىرچىلىق ھېس قىلمايدۇ، لېكىن قەرز ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا باجنى ئاشۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىككىنچى تەرەپتىن، قەرزنىڭ ئۆزلۈكسىز كۆپىيىشى بىلەن باجنىڭ ئېشىپ بېرىشى ھۆكۈمەتنى يەنە يېڭى پەۋقۇلئاددە چىقىمغا دۇچ كەلگەندە ھامان ئۇستىلەپ قەرز ئېلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئەڭ ئېھتىياجلىق تۇرمۇش ۋاستىلىرىدىن باج ئېلىشنى (شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنى قىممەتلەشتۈرۈشنى) مەركەز قىلغان ھازىرقى زامان مالىيە تۈزۈمى باجنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئېشىپ بېرىشىنىڭ ئامىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. ھەددىدىن تاشقىرى كۆپ باج ئېلىشنى تاسادىپىي ئىش دېگەندىن كۆرە، پرىنسىپ دېگەن تۈزۈك، شۇڭا، بۇ تۈزۈمنى ئاۋۋال ئورناتقان گوللاندىيىدە، بۇيۇك ۋەتەنپەرۋەر دې ۋىتتې ئۆزىنىڭ ھېكمەتلىك سۆزىدە[496]، بۇ تۈزۈمنى يالانما ئىشچىلاردا ئىتائەتچانلىق، ئاددىي-ساددىلىق، تىرىشچانلىقنى ۋە··· ھەددىدىن زىيادە ئېغىر ئەمگەككە تەبيار تۇرۇش روھىنى يېتىشتۇرىدىغان ئەڭ ياخشى تۈزۈم، دەپ ئالاھىدە ماختايدۇ. بىراق، بۇنىڭدا بىزنى بۇنداق تۈزۈمنىڭ يالانما ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالىغا يەتكۈزگەن يامان تەسىرىدىن كۆرە، ئۇنىڭ كاساپىتىدىن دېھقانلارنىڭ، قول سانائەتچىلەرنىڭ، قىسقىسى، بارلىق تۆۋەن قاتلام

ئوتتۇرا بۇرژۇئازلارنىڭ زورلۇق بىلەن مەھرۇم قىلىنىشى كۆپرەك قىزىقتۇرىدۇ. بۇ ھەقتە ھەتتا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئارىسىدىمۇ ئىختىلاپ يوق. ھازىرقى زامان مالىيە تۈزۈمىنىڭ مەھرۇم قىلىش رولى شۇ تۈزۈمنىڭ بىر تەرکىبىي قىسمى ئارقىلىق، يەنى قوغدىنىش تاموژنا بېجى ئارقىلىق كۈچەيتىلدى.

بايلىقنىڭ كاپىتالغا ئايلىنىشىدا ۋە ئاممىنىڭ مەھرۇم قىلىنىشىدا زايومنىڭ ۋە ئۇنىڭغا ماسلىشىپ كەلگەن مالىيە تۈزۈمىنىڭ ئوينىغان چوڭ رولى كۆرۈنۈپ، دوبلىداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نۇرغۇن يازغۇچىلارنىڭ ھازىرقى خەلقنىڭ نامراتلىشىپ كېتىشىدىكى تۈپ سەۋەبلەرنى زايوم ۋە مالىيە تۈزۈمىدىن ئىزدەپ يۈرۈشىگە سەۋەپ بولدى.

قوغدىنىش تاموژنا بېجى تۈزۈمى①—فابرىكا ئىگىلىرىنى پەيدا قىلىدىغان، مۇستەقىل ئەمگەكچىلەرنى مەھرۇم قىلىدىغان، خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى كاپىتالغا ئايلاندۇرىدىغان، كونا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ھازىرقى زامان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئۆتۈشىنى مەجبۇرىي قىسقارتىدىغان سۇنئىي ۋاستە. ياۋروپا ئەللىرى مۇشۇ ئىختىرادىن ئوكچە پايدىلىنىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن بىر-بىرىگە ئورا كولىدى، ئۇلار مەنپەئەتپەرەسلەرنىڭ مالىيى بولۇۋالسلا، ئاشۇ مەقسەتتە قوغدىنىش تاموژنا بېجىدىن ۋاستىلىك پايدىلىنىپ، ئېكسپورت يارەم پۇلى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن بۇۋاستە پايدىلىنىپ ئۆز مەملىكىتىنىڭ خەلقىنىلا تالان-تاراج قىلىپ قالماستىن، بەلكى ئۆزلىرىگە بېقىندى بولغان قوشنا مەملىكەتلەرنىڭ بارلىق سانائىتىنى زورلۇق بىلەن ۋەيران قىلىپ تاشلايدۇ، مەسىلەن، ئەنگلىيە ئىرېلاندىيىنىڭ يۇڭ توقۇمچىلىق كارخانا

① مۇشۇ تومنىڭ 1041-بېتىگە قارالسۇن. ـ تۈزگۈچىدىن

قول سانائىتىنى ۋەيران قىلدى. ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدا كولىبرت يول ئېچىپ[497] بەرگەندىن كېيىن، بۇ جەريان تېخمۇ كۆپ ئاددىيلاشتى. بۇنىڭدا سانائەتچىلەرنىڭ ئېپتىدائىي كاپىتالنىڭ بىر قىسمى توپتوغرا دۆلەت خەزىنىسىدىن كەلدى. مىرابو مۇنداق دەپ جار سالدۇ:

«يەتتە يىللىق ئۇرۇشتىن ئىلگىرى ساكسونىيە كارخانا قول سانائىتىنىڭ گۈللىنىشىدىكى سەۋەبلەرنى بۇنداق يىراقتىن ئىزدەپ يۈرۈشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ 180 مىليون دۆلەت قەرزىگە نەزەر سېلىنسلا بولدى!»(244)

مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمى، دۆلەت قەرزى تۈزۈمى، ئېغىر باج تۈزۈمى، قوغدىنىش تاموژنا بېجى تۈزۈمى، سودا ئۇرۇشى قاتارلىقلار— ھەقىقىي كارخانا قول سانائىتى دەۋرىنىڭ بۇ يۇمران بىخلىرى يىرىك سانائەتنىڭ گۈدەكلىك دەۋرىدىلا تازا ئۆسۈپ يېتىلدى. يىرىك سانائەت ئۆزىنىڭ دۇنياغا كەلگەن كۈنىنى پادىشاھ ھېرودچە باللارنى كەڭ كۆلەمدە بوۋلاش[330] يولى بىلەن تەبرىكلىدى. پادىشاھلىق دېگىز ئارمىيىسىنىڭ ئۆز ئەسكەرلىرىنى زورلۇق بىلەن ئالغىنىغا ئوخشاش، فابرىكىلارمۇ ئىشچىلارنى زورلۇق بىلەن ئالدى. سېر ف. م. ئېدېن15-ئەسىرنىڭ كېيىنكى 30 نەچچە يىلىدىن باشلاپ تا ئۆزى ياشىغان زامانغىچە، يەنى 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە يېزا ئاھالىسىنىڭ يەرلىرىنىڭ تارتىۋېلىنىشى تۇپەيلىدىن كىلىپ چىققان پاجىئەلەرگە پەرۋا قىلمىغان، كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكىنى بەرپا قىلىش ۋە «تېرىلغۇ يەر بىلەن يايلاق ئوتتۇرىسىدا مۇۋاپىق نىسبەت بەلگىلەش» ئۈچۈن «زۆرۈر»① بولغان بۇ جەريانىنى مەنۇنىيەت بىلەن

(244) مىرابو «ئىمپېراتور فىردىرىخ دەۋرىدىكى پرۇسسىيە پادىشاھلىقى» 6-توم، 101-بەت.

① مۇشۇ تومنىڭ 1333-بېتىگە قارالسۇن. ـ تۈزگۈچىدىن

تەبرىكلىگەن بولسىمۇ، لېكىن كارخانا قول سانائىتى ئىشلەپچىقىرىشىنى فابرىكا ئىشلەپچىقىرىشىغا ئايلاندۇرۇش ۋە كاپىتال بىلەن ئەمگەك كۈچى ئوتتۇرىسىدا مۇۋاپىق نىسبەت بەلگىلەش ئۈچۈن باللارنى بۇلاش ۋە قۇل قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا ئۆزىنىڭ ئىقتىسادشۇناسلىق جەھەتتىكى ئۆتكۈرلۈكىنى كۆرسىتەلمەي قالدى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

«خالايقنىڭ مۇنداق بىر مەسلىنى ئويلاپ كۆرۈشى زۆرۈر بولسا كېرەك: ئەگەر كارخانا قول سانائىتى كېچىك ئۆيلەردىكى ۋە كەمبەغەللەر ھۇنەر ئۆگىنىش ئورۇنلىرىدىكى نامرات باللارنى بۇلاپ كەلگەندە ھەم ئۇلارنى يېرىم كېچىگىچە دەم ئالدۇرماي توپ-توپى بىلەن ئىشلەتكەندە ئاندىن ئۆز تىجارىتىنى ئوڭۇشلۇق داۋاملاشتۇرالايدىغان بولسا، ئەگەر بۇنداق كارخانا قول سانائىتى ياش-قۇرامى ۋە ھەۋەس-ئىشتىياقى ئوخشىمايدىغان ئەر-ئاياللارنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، ئۇلارنىڭ يامان ئادەتلەرنى يوقىتۇرۇۋېلىپ، ئەخلاق جەھەتتىن مۇقەررەر بۇزۇلۇشغا، ئەيىش-ئىشرەت، كەيپ-ساپاغا بېرىلىشگە سەۋەبچى بولىدىغان بولسا، بۇنداق كارخانا قول سانائىتى دۆلەت ۋە شەخسنىڭ ئورتاق بەخت-سائادىتىنى ئاشۇرالامدۇ؟»(245)

فېلدېن مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«دېرب ۋىلايىتى ۋە نوتتىنگېم ۋىلايىتىدە، بولۇپمۇ لانكا ۋىلايىتىدە، سۇ چاقپىلىكىنى ماگدۇرالايدىغان دەريا بويلىرىدا قۇرۇلغان چوڭ فابرىكىلاردا يېڭى ئىختىرا قىلىنغان ماشىنىلار ئىشلىتىلدى. شەھەرلەردىن يىراقتا بولغان بۇ جايلارغا بىردىنلا مىڭلىغان-ئون مىڭلىغان ئادەم كېرەك بولۇپ قالدى؛ بولۇپمۇ ئاھالىسى ئاز، يېرى ئۇنۇمسىز بولغان لانكا ۋىلايىتىگە ئادەم ئەڭ ئېھتىياجلىق بولدى. بارماقلىرى ئىنچىكە ۋە ئەپچىل باللارغا نىسبەتەن ئېھتىياج تېخىمۇ چوڭ بولدى. شۇڭا لوندون، بىرمىنگان قاتارلىق جايلارنىڭ چېركاۋ تەۋەلىرىدىكى كەمبەغەللەر ھۇنەر ئۆگىنىش ئورۇنلىرىدىن شاگىرت «!» ئېلىش بىر مەھەل تازا ئەۋج ئالدى. شۇنداق قىلىپ، يەتتە ياشتىن 13—14 ياشقىچە بولغان مىڭلىغان-ئون مىڭلىغان ئىگەچاقسىز باللار شىمالغا توشۇلدى. ئادەتتە، خوجايىنلار «يەنى قەللاپلار» ئۆز شاگىرتلىرىنى فابرىكىغا يېقىن جايدىكى شاگىرتخانىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، كىيىم-كېچەك ۋە يېمەك-ئىچمەك بىلەن تەمىنلەيتتى. ئۇلارنىڭ ئەمگىكىنى نازارەت قىلىش ئۈچۈن نازارەتچى قويىاتتى. بۇ نازارەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى باللاردىن شىلىڭلىنغان مەھسۇلات مىقدارى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولاتتى. شۇڭا بۇ نازارەتچىلەر باللارنى ئىمكانقەدەر

(245) ئېدېن. «كەمبەغەللەرنىڭ ئەھۋالى»، 2-توم، 1-باب 420-422-بەتلەر.

كۆپرەك ئىشلىتىشكە قىزىقاتتى. نەتىجىدە باللارنىڭ رەھىمسىزلىك بىلەن خورلىنىشى مۇقەررەر ئىدى... نۇرغۇنلىغان فابرىكا رايونلىرىدا، بولۇپمۇ لانكا ۋىلايىتىدە فابرىكا ئىگىلىرىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ قالغان بۇ ئىگەچاقسىز بىگۇناھ باللارنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن ئېچىنىشلىق ئىدى. ئۇلار ھەددىدىن تاشقىرى ئېغىر ئەمگەك ئازابى دەستىدىن ئۆلۈپمۇ كېتەتتى... ئۇلار تاياق ئاستىغا ئېلىناتتى، كىشەنلىنەتتى، ھەر خىل يوللار بىلەن قاتتىق خارلىناتتى؛ ئۇلارنىڭ كۆپى ئاچلىقتىن قۇرۇق سۆڭەك بولۇپ قالغان بولسىمۇ، يەنىلا قامچا ئاستىدا ئىشلەيتتى... ئۇلار بەزىدە ھەتتا ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇر بولاتتى! ... دېرب ۋىلايىتى، نوتتىنگېم ۋىلايىتى ۋە لانكا ۋىلايىتىدىكى ئالەمدىن ئايرىلىپ تۇرغان گۈزەل رومانتىك جىلغىلار ئادەملەرنى ئازابلايدىغان ھەتتا كۆپ ھاللاردا خارلاپ ئۆلتۈرىدىغان قورقۇنچلۇق جايغا ئايلىنىپ قالدى! ... فابرىكا ئىگىلىرى غايەت زور پايدا ئالاتتى. بىراق بۇ پايدا ئۇلارنىڭ بۇرىدەك ئاچكۆزلۈكىنىلا قوزغايتتى. ئۇلار كېچىدە ئىشلەشنى يولغا قويۇشقا باشلىدى، يەنى بىر تۈركۈم ئادەم كۈندۈزى ئىشلەپ ھالىدىن كەتكەندىن كېيىن، تەيياراپ قويۇلغان يەنە بىر تۈركۈم ئادەمنى كېچىسى ئىشقا سالاتتى؛ كېچىسى ئىشلىگەن ئىشچىلار ئەمدىلا بوشتىپ قويغان كارۋاتنا كۈندۈزى ئىشلىگەن ئىشچىلار كېلىپ ياتاتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە شۇ تەرىقىدە ئالمىشىپ تۇراتتى، شۇڭا لانكا ۋىلايىتىدە، كارۋات مەڭگۈ سووۇمايدۇ، دېگەن گەپ تارالغان.»(246)

(246) جون فېلدېن «فابرىكا تۈزۈمىنىڭ ئاپىتى»، 5—6-بەتلەر. فابرىكا تۈزۈمىنىڭ دەسلەپكى يىرگىنىشلىكى توغرىسىدا دوختۇر ئايكىننىڭ «مانچېستېر شەھىرى ئەتراپىدىكى 30 مىلدىن 40 مىلغىچە بولغان جايلار» دېگەن كىتابىنىڭ 219-بېتىگە ۋە گىسبورنېنىڭ «بۇيۇك برىتانىيە يۇقىرى ۋە ئوتتۇرا قاتلام ئىجتىمائىي سىنىپ كىشىلىرىنىڭ بۇرچى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىنىڭ 1795-يىل نەشرى، 2-تومغا قارالسۇن.— پار ماشىنىسى زاۋۇتلارنى يېزىلاردىكى شارقىراتما بار جايدىن شەھەر مەركىزىگە كۆچۈردى، بۇنىڭ بىلەن «تەركىي دۇنياچىلىققا خوشتار» مەنپەئەتپەرەسلەر بالا ئىشچىلارنى ئاسانلا تاپالايدىغان بولغانلىقتىن، قۇللارنى كەمبەغەللەر ھۇنەر ئۆگىنىش ئورۇنلىرىدىن زورلۇق بىلەن ئېلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى قالمىدى.— سېر ر. پېل («كاززاپ ۋەزىر»نىڭ ئاتىسى) 1815-يىلى باللارنى مۇھاپىزەت قىلىش توغرىسىدىكى قانۇن لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، ف. خورنېر (چوكا ئالتۇن كومىتېتىنىڭ[498] مەشھۇر ئەزالىرى، ريكاردونىڭ يېقىن دوستى) تۆۋەن پالاتادا مۇنداق دېگەنىدى: «كۆپچىلىككە مەلۇمكى، بىر توپ زاۋۇت باللىرى (ئەگەر شۇنداق دېيىشكە بولسا) خانۇەيران بولغۇچىنىڭ مۇلكىنىڭ بىر قىسمى قاتارىغا قويۇلۇپ، ئۇنىڭ كۆچمە مۇلكى بىلەن بىللە ئاشكارا ئېلان ئارقىلىق ئېلىشىغا سېتىلدى. ئىككى يىلنىڭ ئالدىدا «1813-يىلى» خانلىق سوت مەھكىمىسى[499] كىشىنى تولىمۇ غەزەپلەندۈردىغان بىر دېلونى تەكشۈردى. بۇ بىر توپ بالا توغرىسىدىكى دېلو ئىدى. لوندوندىكى چېركاۋ تەۋەلىرىدىن بىرى بۇ باللارنى بىر زاۋۇت ئىگىسگە بەرگەن، بۇ زاۋۇت ئىگىسى ئۇ باللارنى يەنە باشقا بىر زاۋۇت ئىگىسگە بېرىۋەتكەن. كېيىن بەزى خەير-ساخاۋەتچى بۇ باللارنىڭ ئاچارچىلىقتىن ئۆلەي دەپ

كارخانا قول سانائىتى دەۋرىدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ياۋروپا جامائەتچىلىكى ھايا ۋە ۋىجدانىنىڭ ئاخىرقى قالدۇقىنى تاشلىۋەتتى. ھەرقايسى ئەللەر كاپىتال جۇغلانمىسى ئۈچۈن ۋاستە بولغان ھەممە ئىپلاسلىقلارنى قىلچە نومۇس قىلماستىن ماختىدى. مەسىلەن، ئا. ئاندېرسون ياۋاشنىڭ ساددىلىق بىلەن يازغان سودا يىلنامىسىنى ئوقۇپ كۆرۈڭلار. بۇ يىلنامىدە ئەنگلىيىنىڭ ئۈتۈرىخت تىنچلىق سۆھبىتىدە ئاسىنتو شەرتنامىسى[500] ئارقىلىق ئىسپانىلارنىڭ قولىدىن ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئىسپانىيىگە قاراشلىق جايلار بىلەن ئافرىقا ئۈتتۇرىسىدا نېگىر سودىسى ئېلىپ بېرىش ئىمتىيازىنى تارتىۋالغانلىقى ئەنگلىيە دۆلەت سىياسىتىنىڭ غايىت زور غەلبىسى، دەپ تازا ماختالدى، بۇنىڭدىن ئىلگىرى بولسا ئەنگلىيە پەقەت ئەنگلىيىگە قاراشلىق غەربىي ھىندىستان بىلەن ئافرىقا ئۈتتۇرىسىدىلا شۇنداق سودىنى ئېلىپ باراتتى. ئەنگلىيە ئامېرىكىدىكى ئىسپانىيىگە قاراشلىق جايلارغا 1743-يىلغىچە ھەر يىلى 4 مىڭ 800 نېگىر يەتكۈزۈپ بېرىش ھوقۇقىغا ئېرىشتى. بۇ ھال ئەينى ۋاقىتتا يەنە ئەنگلىيىنىڭ ئەتكەسچىلىكى ئۈچۈن رەسمىي نىقاپ بولۇپ بەردى. لۇبرېئول قول سودىسى بىلەن راۋاج تاپتى. قول سودىسى ئۇنىڭ ئېتىدائىي جۇغلاش ئۇسۇلى بولدى، لۇبرېئولنىڭ «مۆھتەرەم كىشى»لىرى تا ھازىرغىچە قول سودىسىنى مەدھىيىلەيدىغان پىنداروس بولۇپ كەلمەكتە؛ قول سودىسى—يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن دوختۇر ئايكىننىڭ 1795-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرىگە قاراڭلار «سودا تەۋەككۈلچىلىكىنى ئەسەبىيلەشتۈردى، قالتىس

قالغانلىقىنى كۆرگەن. پارلامېنت تەكشۈرۈش ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى بولغان بۇ ئادەم كىشىنى تېخىمۇ غەزەپلەندۈرىدىغان يەنە بىر دېلونىمۇ بىلىدىكەن. بۇنىڭدىن بىرنەچچە يىل ئىلگىرى لوندوندىكى مەلۇم بىر چېركاۋ تەۋسى لانكا ۋىلايىتىدىكى بىر زاۋۇت ئىگىسى بىلەن توختام تۈزۈپ، ئۇنىڭدا زاۋۇت ئىگىسى سېتىۋالىدىغان ھەر 20 قاۋۇل بالىغا بىر دۆت بالىنى قوشۇپ سېتىۋېلىش بەلگىلەنگەن.»

دېگىزچىلارنى بارلىققا كەلتۈردى ۋە ئىنتايىن كۆپ پۇل ئېلىپ كەلدى». لۇبرېئول 1730-يىلى 15، 1751-يىلى 53، 1760-يىلى 74، 1770-يىلى 96، 1792-يىلى 132 كېمىنى قۇل سودىسىغا ئىشلەتتى.

پاختا توقۇمىچىلىق سانائىتى ئەنگلىيىدە بالىلارنى قۇل قىلىش تۈزۈمىنى پەيدا قىلىش بىلەن بىللە، ئامېرىكىدا شۇ كەمگىچە ئازدۇر-كۆپتۇر ئائىلە باشلىقلىقى تۈسىنى ئالغان قۇللۇق ئىگىلىكىنىڭ سودا خاراكتېرىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىگە ئايلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. قىسقىسى، يېڭى قۇرۇقلۇقتىكى ئاشكارا قۇللۇق ياۋروپادىكى يالىلانما ئىشچىلارنىڭ يوشۇرۇن قۇللۇقى ئۈچۈن ئاساس بولۇپ بېرىشى لازىم ئىدى.(247)

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ «مەڭگۈلۈك تەبىئىي قانۇنىيىتى»نى تولۇق نامايان قىلىش، ئەمگەكچىلەر بىلەن ئەمگەك شارائىتىنىڭ ئايرىلىش جەريانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ۋە بىر قۇتۇپتا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى كاپىتالغا ئايلاندۇرۇش، يەنە بىر قۇتۇپتا خەلق ئاممىسىنى يالىلانما ئىشچىغا، ئەركىن «ئەمگەكچى كەمبەغەل(248) »گە ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ھازىرقى زامان تارىخىدىكى بۇ مۆجىزە مۇشۇنداق

(247) 1790-يىلى، ئەنگلىيىگە قاراشلىق غەربىي ھىندىستاندا بىر ھۆرگە ئون قۇل، فرانسىيىگە قاراشلىق غەربىي ھىندىستاندا بىر ھۆرگە 14 قۇل، گوللاندىيىگە قاراشلىق غەربىي ھىندىستاندا بىر ھۆرگە 23 قۇل توغرا كېلەتتى. (ھېنرى برۇم «ياۋروپا زوراۋانلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى ئۈستىدە تەتقىقات»، 1803-يىل ئېدىنبۇرگ نەشرى، 2-توم 74-بەت)

(248) «ئەمگەكچى كەمبەغەل» دېگەن سۆز يالىلانما ئىشچىلار سىنىپى كىشىلەرنىڭ دەققەتىنى ئېتىبارىنى قوزغىغان چاغدىن باشلاپ ئەنگلىيە قانۇنىدا پەيدا بولغان. «ئەمگەكچى كەمبەغەل» بىر تەرەپتىن «بىكارچى كەمبەغەل»، تىلەمچى قاتارلىقلارغا نىسبەتەن ئېيتىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن مال-مۈلۈكلىرى تېخى پۈتۈنلەي تالان-تاراج قىلىنىپ كەتمىگەن، ھېلىمۇ ئەمگەك ۋاستىلىرىگە ئىگە بولۇپ تۇرغان ئەمگەكچىلەرگە نىسبەتەن ئېيتىلغان. «ئەمگەكچى كەمبەغەل» دېگەن سۆزنى كالىپىپىر، ج. چايلد قاتارلىقلاردىن تارتىپ تا ئا. سمىت ۋە ئېدىنبۇرغچە بولغان

مۇشكۈلاتلارنى باشتىن كەچۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ[501]. ئەگەر ئوگىنىرنىڭ سۆزى بويىچە، پۇل «دۇنياغا كەلگەندە يۇزىنىڭ بىر تەرىپى داغ(249)» بولسا، ئۇ ھالدا، كاپىتال دۇنياغا ئاپىرىدە بولغاندا، بېشىدىن تاپىنىغىچە بولغان ھەممە تەر تۆشۈكلىرىدىن قان ۋە زەرداپ تېمىپ تۇراتتى.(250)

كىشىلەر قانۇن ساھەسىدىن سىياسىي ئىقتىساد ساھەسىگە كۆچۈرۈپ ئىشلەتكەن. بۇنىڭدىن «قەبىھ سىياسىي ساختىپەز» ئىبارىسى بۇركىنىڭ «ئەمگەكچى كەمبەغەل» دېگەن سۆزىنى «قەبىھ سىياسىي ساختىپەزلىك» دەپ چۈشەندۈرۈشتىكى ياخشى نىيىتىنىڭ زادى نېمە ئىكەنلىكىگە باھا بەرگىلى بولىدۇ. ئامېرىكىدا پاراكەندىچىلىك① باشلانغاندا شىمالىي ئامېرىكا مۇستەملىكىسىگە سېتىلىپ، ئەنگلىيە مۇشتۇمزورلىرىغا قارشى لىبېرالىزمچى رولىنى ئويناغان بۇ خۇشامەتچى ئەنگلىيە مۇشتۇمزورلىرىغا سېتىلغاندا، فرانسىيە ئىنقىلابىغا قارشى خۇددى شۇنداق رومانتىك رول ئويناندى؛ ئۇ ئىنتايىن ئاددىي بۇرژۇئاز ئىدى: «سودا قانۇنىيىتى تەبىئەت قانۇنىيىتىدۇر، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ خۇدانىڭ قانۇنىيىتىدۇر» (ئې. بۇركې. «غۇربەتچىلىك توغرىسىدا پىكىر ۋە تەپسىلىي مۇلاھىزە»، 1800-يىل لوندون نەشرى، 32-بەت). خۇدا ۋە تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىگە سادىق بولغان بۇ ئادەمنىڭ ھامان ئۆزىنى ئەڭ پايدىلىق بازاردا سېتىشى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس! بۇ ئىدىئوند بۇركىنىڭ ئۆزى لىبېرالىست بولغان دەۋردىكى ئەڭ ياخشى تەرىپلىرىنى تاكىر پوپنىڭ ئەسىرىدىن تاپقىلى بولىدۇ. تاكىر پوپ ھەم تورىچى ئىدى، لېكىن باشقا تەرەپلىرىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇ ئادىل ئادەم ۋە ناھايىتى قابىلىيەتلىك ئىقتىسادشۇناس ئىدى. نوموئىسزلىق ۋە غۇرۇرسىزلىق تازا ئەۋج ئېلىۋاتقان ھەمدە «سودا قانۇنىيىتى»گە ئىخلاس بىلەن ئېتىقاد قىلىنىۋاتقان چاغدا، ئۆزلىرىنىڭ ۋارىسلىرىدىن بىرلا جەھەتتە—قابىلىيەت جەھەتتە پەرق قىلىدىغان بۇرۇك ئىقتىسادىكلەرنى قايتىلاقايتا پاش قىلىش مەسئۇلىيىتىمىز بار!

(249) مارىيە ئوگىنېر. «جامائەت ئىناۋەتلىك قەرزى ۋە ئۇنىڭ ئۆتمۈشى ھەم ھازىرى توغرىسىدا»[1842-يىل پارىژ نەشرى، 265-بەت.]

(250) «ئوبزورچىلار» پەسىللىك ژورنىلىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «كاپىتال پاراكەندىچىلىك ۋە جېدەل-ماجىرادىن قاچىدۇ، ئۇنىڭ تەبىئىتى—قورقۇنچاقلىق. بۇ راست، لېكىن بۇ تېخى ھەققەتنىڭ ھەممىسى ئەمەس. تەبىئەت ھاۋاسىز بوشلۇقتىن قورقمايدۇ، كاپىتال پايدىنىڭ يوقلۇقىدىن ياكى بەك ئازلىقىدىن قورقىدۇ. مۇۋاپىق مىقدارىدا پايدا بولسلا، كاپىتال دادىل بولۇپ كېتىدۇ. ئۇ ئەگەر 10% پايدا بولسا، چوقۇم ھەممە يەرگە ئىشلىتىلىدۇ؛ 20% پايدا بولسا، جانلىنىپ كېتىدۇ؛ 50% پايدا بولسا، قارامىلىق قىلىدۇ؛ 100% پايدا ئۈچۈن، بارلىق كىشىلىك

① 1775-يىلىدىن 1783-يىلغىچە داۋام قىلغان شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنى كۆرسىتىدۇ. -تۈزگۈچىدىن

7. كاپىتالستىك جۇغلانمىنىڭ تارىخىي يۈزلىنىشى

كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلانمىسى، يەنى كاپىتالنىڭ تارىخىي مەنبەسى زادى نېمە؟ ئۇ قۇللار ۋە يانچىلارنىڭ بىۋاستە يالانما ئىشچىلارغا ئايلىنىشى ئەمەس ئىكەن، شۇ سەۋەبتىنمۇ نوقۇل شەكىل ئالمىشىشى ئەمەس ئىكەن، ئۇ پەقەت بىۋاستە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مەھرۇم قىلىنىشى، يەنى ئۆز ئەمگىكىنى ئاساس قىلغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ يىمىرىلىشى دېگەن سۆز.

جامائەت مۇلۇكچىلىكى ۋە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكنىڭ قارىمۇقارشىسى بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئەمگەك ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەكنىڭ تاشقى شارائىتلىرى خۇسۇسىيلارغا تەئەللۇق بولغان جايدىلا مەۋجۇت بولىدۇ. لېكىن خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ خاراكتېرى بولسا بۇ خۇسۇسىيلارنىڭ ئەمگەكچى ياكى ئەمگەكچى ئەمەسلىكىگە قاراپ پەرقلىنىدۇ. خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ دەسلەپتە ئىپادىلەنگەن سان-ساناقسىز تۈسلىرى ئىككى قۇتۇپ ئوتتۇرىسىدىكى تۈرلۈك ئۆتكۈنچى ھالەتلەرنىلا ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئەمگەكچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغە بولغان

قانۇنلىرىنى دەپسەندە قىلىشتىن يانمايدۇ؛ 300% پايدا بولسا، ھەرقانداق جىنايەت ئۆتكۈزۈشتىن، ھەتتا دارغا ئېسىلىشتىنمۇ باش تارتمايدۇ. ئەگەر پاراكەندىچىلىك ۋە جېدەل-ماجىرا پايدا كەلتۈرىدىغانلا بولسا، ئۇ پاراكەندىچىلىك ۋە جېدەل-ماجىراغا ئىلھام بېرىدۇ. ئەتكەسچىلىك ۋە قۇل سودىسى بۇنىڭ ئىسپاتى.» (ت. ج. دۇننىڭ «ئىشچىلار بىرلەشمىسى ۋە ئىش تاشلاش»، 1860-يىل لوندون نەشرى، 35—36-بەتلەر)

خۇسۇسىي ئىگىدارلىقى—ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسى، ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش بولسا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ۋە ئەمگەكچىنىڭ ئەركىن ئىندىۋىدۇئاللىقىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ زۆرۈر شەرتى. دەرۋەقە، بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قۇللۇق تۈزۈمىدىمۇ، يانچىلىق تۈزۈمىدىمۇ، شۇنىڭدەك باشقا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتلەردىمۇ مەۋجۇت. بىراق، ئەمگەكچىلەر ئۆزى پايدىلىنىدىغان ئەمگەك شارائىتلىرىنىڭ ئەركىن خۇسۇسىي ئىگىسى بولغان، دېھقانلار ئۆزى تېرىيدىغان يەرنىڭ ئەركىن خۇسۇسىي ئىگىسى بولغان، قول سانائەتچىلەر ئۆزى ئەپچىللىك بىلەن ئىشلىتىدىغان قورال-سايمانلارنىڭ ئەركىن خۇسۇسىي ئىگىسى بولغان جايدىلا، بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئاندىن تولۇق راۋاجلىنىدۇ، ئۆزىنىڭ ھەممە كۆچمەن نامايان قىلىدۇ، مۇۋاپىق بولغان تېپىك شەكىلگە ئىگە بولىدۇ.

بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى يەر ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ تارقاق بولۇشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئۇ ھەم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ توپلىنىشىنى چەتكە قاقىدۇ، ھەم ھەمكارلىششىنى، بىرخىل ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئىچىدىكى ئىش تەقسىماتىنى، جەمئىيەتنىڭ تەبىئەت ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىشى ۋە ئۇنى تەڭشىشىنى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئەركىن راۋاجلىنىشىنى چەتكە قاقىدۇ. بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدا تەبىئىي پەيدا بولغان تار چېگرىغىلا ماس كېلىدۇ. ئۇنى ئەبەدىيلەشتۈرۈشكە ئۇرۇنۇش، خۇددى پېككېر ئادىللىق بىلەن كۆرسەتكەندەك، «ئومۇمىي مۇرەسسە—مادارانى يولغا قويۇشقا بۇيرۇق بەرگەنلىك[502]» بولىدۇ. ئۇ تەرەققىي قىلىپ مەلۇم دەرىجىگە يەتكەندە، ئۆزىنى يوقىتىدىغان ماددىي ۋاستىلەرنى تەييارلاپ قويىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، جەمئىيەتتە بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئاسارىتىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى ھېس قىلغان كۈچلەر ۋە قاتلام

ھېسسىياتلار ھەرىكەتكە كېلىشكە باشلايدۇ. بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى مۇقەررەر يوقىتىلىدۇ ۋە يوقىتىلماقتا. ئۇنىڭ يوقىتىلىشى، شەخسلەرنىڭ تارقاق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مەركەزلەشكەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئايلىنىشى، شۇنىڭ بىلەن كۆپ ساندىكىلەرنىڭ ئۇششاق مۇلۇكچىلىرىنىڭ ئاز ساندىكىلەرنىڭ چوڭ مۇلكىگە ئايلىنىشى، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ يېرى، تۇرمۇش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك قوراللىرىدىن مەھرۇم قىلىنىشى—خەلق ئاممىسىنىڭ مۇشۇنداق قورقۇنچلۇق ۋە دەھشەتلىك تۇردە مەھرۇم قىلىنىشى كاپىتال تارىخىنىڭ مۇقەددىمسىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنداق مەھرۇم قىلىش بىر قاتار زورلۇق ئۇسۇللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بىز بۇ ئۇسۇللاردىن كاپىتالدا ئىپتىدائىي جۇغلانمىنىڭ ھاسىل بولۇشىدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغانلىرىنلا تەكشۈرۈپ چىقتۇق. بۇ ۋاستە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىش ئەڭ پەسكەش، ئەڭ ئېپلاس، ئەڭ رەزىل، ئەڭ قەبىھ ئاچكۆزلۈكنىڭ تۈرتكىسى ئارقىسىدا، ئەڭ شەپقەتسىز، ۋەھشىيانە ئۇسۇللار بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇلدى. خۇسۇسىيلارنىڭ ئۆز ئەمگىكىگە تايىنىپ قولغا كەلتۈرگەن خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكى يەنى ئايرىم-ئايرىم مۇستەقىل ئەمگەكچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئەمگەك شارائىتى بىلەن بىرلىششىنى ئاساس قىلغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تەرىپىدىن، يەنى باشقىلارنىڭ ئەمگىكىنى، لېكىن كۆرۈنۈشتە ئەركىن بولغان ئەمگىكىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى ئاساس قىلغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تەرىپىدىن سقىپ چىقىرىلاتتى.(251)

بۇ ئايلىنىش جەريانى كونا جەمئىيەتنى بويىغا ۋە توغرىسىغا تولۇق

(251) «بىز پۈتۈنلەي يېڭى ئىجتىمائىي ھالەتنە تۇرماقتىمىز... بىز ھەرقانداق مۇلۇكچىلىكنى ھەرقانداق ئەمگەكتىن ئاجرىتىشقا تىرىشىمىز.» (سىسموندى «سىياسىي ئىقتىسادنىڭ يېڭى پرىنسىپلىرى»، 2-توم 434-بەت)

يىمىرگەن، ئەمگەكچىلەر پرولېتارلارغا ئايلانغان، ئۇلارنىڭ ئەمگەك شارائىتلىرى كاپىتالغا ئايلانغان، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئورۇن ئالغان هامان، ئەمگەكنىڭ يەنمۇ ئىجتىمائىيلاشتۇرۇلۇشى، يەر ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە يەنى ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئايلاندۇرۇلۇشى، شۇنىڭ بىلەن خۇسۇسىي مۇلۇكدارلارنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلەپ مەھرۇم قىلىنىشى يېڭى شەكىل ئالىدۇ. ئەمدى مەھرۇم قىلىنىدىغىنى مۇستەقىل ئوقەت قىلىدىغان ئەمگەكچىلەر ئەمەس، بەلكى نۇرغۇن ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان كاپىتالىستلار.

بۇنداق مەھرۇم قىلىش كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزىدىكى ئىچكى قانۇنىيەتلەرنىڭ رولى ئارقىلىق يەنى كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى ئارقىلىق بولىدۇ. بىر كاپىتالىست نۇرغۇن كاپىتالىستنى يۇتىدۇ. بۇنداق مەركەزلىشىشكە ياكى ئاز ساندىكى كاپىتالىستلارنىڭ كۆپ ساندىكى كاپىتالىستلارنى مەھرۇم قىلىشغا ئەگىشىپ، كۆلىمى ئۆزلۇكسىز كېڭىيىپ بارىدىغان ئەمگەك جەريانىنىڭ هەمكارلىق شەكلى كۈندىن-كۈنگە راۋاجلىنىدۇ، ئىلىم-پەن تېخنىكا ساهەسىدە كۈندىن-كۈنگە ئاڭلىق تەتبىق قىلىنىدۇ، يەردىن كۈندىن-كۈنگە پىلانلىق پايدىلىنىلىدۇ، ئەمگەك ۋاستىلىرى كۈندىن-كۈنگە پەقەت كوللېكتىپلا ئىشلىتەلەيدىغان ئەمگەك ۋاستىلىرىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ، بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىرلەشكەن ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەنلىكى ئۈچۈن كۈندىن-كۈنگە تېجىلىدۇ، هەرقايسى ئەل خەلقلىرى كۈندىن-كۈنگە دۇنيا بازىرى تورىغا ئېلىپ كىرىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستىك تۈزۈم كۈندىن-كۈنگە خەلقئارالىق خاراكتېر ئالىدۇ. بۇ ئايلىنىش جەريانىدىكى پۈتۈن پايدىنى تالان-تاراج ۋە مونوپولىيە قىلغۇچى كاپىتال دۆكالىرىنىڭ ئۆزلۇكسىز ئازىيىشىغا ئەگىشىپ، نامراتلىق، زۇلۇم، قۇللۇق، چېكىنىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە ئۆزلۇكسىز كۈچەيىپ بارىدۇ، كۈندىن-كۈنگە زورىيىۋاتقان ۋە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش

جەريانىنىڭ ئۆز مېخانىزمى تەرىپىلەۋاتقان، بىرلەشتۈرۈۋاتقان، ئۈيۇشتۇرۇۋاتقان ئىشچىلار سىنىپىنىڭ قارشىلىقىمۇ ئۆزلۇكسىز ئېشىپ بارىدۇ. كاپىتالنىڭ مونوپولىيە قىلىنىشى بۇنداق مونوپولىيە بىلەن بىللە ۋە بۇنداق مونوپولىيە ئارقىسىدا گۈللەنگەن ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بويۇنتۇرۇقىغا ئايلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ئۆزلىرىنىڭ كاپىتالىستىك قېپىغا سىغمايدىغان دەرىجىگە يېرىپ يېتىدۇ. بۇ قاپ يېرىلىدۇ. كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ماتەم سىگنالى چېلىنىدۇ. مەھرۇم قىلغۇچىلار مەھرۇم قىلىنىدۇ.

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىن كېلىپ چىققان كاپىتالىستىك ئۆزلەشتۈرۈش ئۇسۇلى، جۈملىدىن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك شەخسلەرنىڭ ئۆز ئەمگىكىنى ئاساس قىلغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى1 -قېتىم ئىنكار قىلىش بولۇپ هېسابلىنىدۇ. لېكىن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش تەبىئىي جەريانىنىڭ مۇقەررەرلىكى تۈپەيلىدىن ئۆزىنى-ئۆزى ئىنكار قىلىدۇ. بۇ، ئىنكارنى ئىنكار قىلغانلىق بولىدۇ. بۇنداق ئىنكار خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى يېڭىباشتىن ئورناتمايدۇ، بەلكى كاپىتالىزم دەۋرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئاساسىدا، يەنى هەمكارلىشىش ۋە يەرگە شۇنىڭدەك ئەمگەكنىڭ ئۆزى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئومۇمىي ئىگىدارلىق قىلىش ئاساسىدا شەخسىي مۇلۇكچىلىكنى يېڭىباشتىن ئورنىتىدۇ.

شەخسلەرنىڭ ئەمگىكىنى ئاساس قىلغان تارقاق خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىككە ئايلىنىشى، ئەمەلىيەتتە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلغان كاپىتالىستىك مۇلۇكچىلىكنىڭ ئومۇمىي مۇلۇكچىلىككە ئايلىنىشىغا قارىغاندا، تەبىئىيكى، تولىمۇ ئۇزاق، تولىمۇ مۇشكۈل، تولىمۇ قېيىن جەريان. ئالدىنقىسىدا ئاز ساندىكى بۇلاڭچىلار خەلق ئاممىسىنى مەھرۇم قىلغاندى، كېيىنكىسىدە

بولسا خەلق ئاممىسى ئاز سانلىق بۇلاڭچىلارنى مەھرۇم قىلىدۇ.(252)

(252) «بۇرژۇئازىيە مەقسەتسىز ھالدا ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ قويۇپ، ئەمدى قارشى چىقىشقا چامىسى يەتمەي قالغان سانائەت تەرەققىياتى ئىشچىلارنىڭ رىقابەت ئارقىسىدا كېلىپ چىققان تارقاقلىقى ئورنىغا جەمئىيەتلەرگە ئۆيۈشۈش ئارقىلىق ئېرىشكەن ئىنقىلابىي ئىتتىپاقلىقنى دەسستىدۇ. شۇنداق قىلىپ، يېرىك سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن، بۇرژۇئازىيە ئىشلەپچىقىرىشتا ۋە مەھسۇلاتنى ئۆزلەشتۈرۈشتە دەستەك قىلغان ئاساسنىڭ ئۆزىمۇ ئۇنىڭ تاپىنى ئاستىدىن قومۇرۇپ تاشلىنىدۇ. ئۇنىڭ ھەممىدىن ئاۋۋال ئىشلەپچىقارغىنى ئۆزىنىڭ گۆركارى. بۇرژۇئازىيىنىڭ ھالاك بولۇشى ۋە پرولېتارىياتنىڭ غەلبە قىلىشى ئوخشاشلا مۇقەررەر... ھازىر بۇرژۇئازىيە بىلەن قارىمۇقارشى بولغان سىنىپلار ئىچىدە پەقەت پرولېتارىياتلا ھەقىقىي ئىنقىلابىي سىنىپ. قالغان سىنىپلار يېرىك سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا كۆندىن-كۈنگە زاۋالغا ۋە ھالاكەتكە يۈز تۇتۇپ باردۇ، پرولېتارىيات بولسا يېرىك سانائەتنىڭ ئۆزىنىڭ مەھسۇلى. ئارىلىقتىكى تەبقە يەنى ئۇششاق سانائەتچىلەر، ئۇششاق سودىگەرلەر، قول سانائەتچىلەر ۋە دېھقانلار بۇرژۇئازىيە بىلەن كۈرەش قىلىشتا، ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇنداق ئارىلىقتىكى تەبىقلىك ھاياتىنى ساقلاپ قېلىشنى، ھالاكەتتىن ساقلىنىشنى كۆزدە تۇتىدۇ... ئۇلار ھەتتا ئەكسىيەتچى، چۈنكى ئۇلار تارىخنىڭ چاقىنى ئارقىغا بۇراشقا كۈچەپ ئۇرۇنىدۇ.» (ك. ماركس ۋە ف. ئېنگېلس «كوممۇنستىك پارتىيە خىتابنامىسى» 1848-يىل لوندون نەشرى، 11-، 9-بەتلەر)[372]

25-باب
ھازىرقى زامان مۇستەملىكىچىلىك نەزەريىسى توغرىسىدا[253]

سىياسىي ئىقتىساد بىر-بىرىگە پەقەت ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى پرىنسىپ جەھەتتىن ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن. بۇنىڭ بىر خىلى — ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ ئۆز ئەمگىكىنى ئاساس قىلىدۇ، يەنە بىر خىلى— باشقىلارنىڭ ئەمگىكىنى ئېكسپىلاتسىيە قىلىشنى ئاساس قىلىدۇ. سىياسىي ئىقتىساد كېيىنكىسى ئالدىنقىسى بىلەن بىۋاستە قارىمۇقارشى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئالدىنقىسىنىڭ قەبرىسى ئۈستىدە راۋاجلىنىدىغانلىقىنى يادىدىن چىقارغان.

غەربىي يېۋروپادا — سىياسىي ئىقتىسادنىڭ يۈرتىدا، ئىپتىدائىي جۇغلانما جەريانى ئاز-تولا تاماملاندى. بۇ يەرلەردە كاپىتالىستىك تۈزۈم پۈتۈن مىللىي ئىشلەپچىقىرىشنى يېكى ئۆزىگە بىۋاستە بويسۇندۇرۇپ بولدى يېكى بۇ خىل مۇناسىۋەتلەر ئانچە تەرەققىي قىلمىغان جايلاردا ئۇ يەنە ھېچبولمىغاندا ئۆزى بىلەن بىللە داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، كونىراپ قالغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا تەئەللۇق بولغان، چىرىك

(253) بۇ يەردە دېيىلمۇاتقىنى ھەقىقىي مۇستەملىكە جايلار يەنى ئەركىن كۆچمەنلەر ئۆزلەشتۈرگەن بوز يەرلەردۇر. ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئامېرىكا يەنىلا يېۋروپانىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ تۇرماقتا. بۇنىڭدىن باشقا بۇ يەردە يەنە قوللۇق تۈزۈمنىڭ بىكار قىلىنىشى تۈپەيلىدىن، مۇناسىۋەتلەر تامامەن ئۆزگەرگەن ئەشۇ كونا تېرىقچىلىق مۇستەملىكىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىجتىمائىي تەبىقىلەرنى ۋاستىلىك كونترول قىلىپ تۇرىدۇ. پاكىت سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ ئىدىئولوگىيىسىگە قانچە روشەن ھالدا قارشى تۇرغانسېرى، سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلار ھەدەپ كۆچەپ كاپىتالىزمدىن بۇرۇنقى دۇنيانىڭ قانۇن قاراشلىرى ۋە ئىگىدارلىق ھوقۇقى قاراشلىرىنى ئاللىقاچان يېتىلىپ بولغان كاپىتال دۇنياسىغا تەتبىق قىلىدۇ.

مۇستەملىكىلەردە بولسا ئەھۋال باشقىچە. ئۇ يەرلەردە كاپىتالىستىك تۈزۈم نەدىلا بولسا مۇنداق بىر خىل ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ توسقۇنلۇقىغا دۇچ كېلىدۇ، بۇ خىل ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئۆز ئەمگىك شارائىتىغا ئىگە بولغانلىقتىن، ئۆز ئەمگىكى بىلەن كاپىتالىستلارنى ئەمەس، ئۆزلىرىنى بېيىتىدۇ. ئۇ يەرلەردە بىر-بىرىگە تامامەن قارشى بولغان بۇ ئىككى خىل ئىقتىسادىي تۈزۈم ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر ئۇلارنىڭ كۈرىشى داۋامىدا ئەمەلىي ئىسپاتلىنىدۇ. كاپىتالىستلار مېتروپولىيەلەرنىڭ كۈچىنى ئۆزىگە ئارقا تىرەك قىلىۋالغان جايلاردا، كاپىتالىستلار ئۆز ئەمگىكىنى ئاساس قىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە ئىگىدارلىق ئۇسۇلىنى زوراۋانلىق بىلەن يوق قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ. ئوخشاشلا مەنپەئەت، مېتروپولىيىدە كاپىتالنىڭ خۇشامەتچىلىرى بولغان سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلارغا نەزەرىيە جەھەتتىن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن ئۇنىڭ قارىمۇ قارشى تەرىپىنى بىردەك دېگۈزىدۇ، مۇستەملىكىلەردە بولسا ئۇلارغا «پاكىتنى ئوچۇق-ئاشكارا ئېچىپ تاشلاتقۇزۇپ»، بۇ ئىككى خىل ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ قارىمۇ قارشى ئىكەنلىكىنى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن جاكارلاتقۇزىدۇ. بۇ مەقسەت بىلەن، ئۇ ئەمگەكچىلەرنى مەھرۇم قىلماي تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى مۇناسىپ ھالدا كاپىتالغا ئايلاندۇرماي تۇرۇپ، ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ھەمكارلىشىش، ئىش تەقسىم قىلىش، شۇنىڭدەك ماشىنىلارنى

زور كۆلەمدە ئىشلىتىش ۋەھاكازالار مۇمكىن ئەمەس دەپ ئىسپاتلايدۇ. ئاتالمىش مىللىي بايلىق مەنپەئىتى ئۈچۈن ئۇ خەلقنى نامراتلاشتۇرىدىغان سۈنئىي ۋاستىلەرنى ئىزدەيدۇ. بۇ يەردە، ئۇنىڭ ئۆزىنى قوغدايدىغان ساۋۇت-دۇبۇلغىلىرى بوشاپ كەتكەن پىلكىتەك يېرىلىپ پارە-پارە بولىدۇ.

ئې. گ ۋېكفيۇدنىڭ زور تۆھپىسى ئۇنىڭ مۇستەملىكىلەر توغرىسىدا بىرەر يېڭى نەرسە بايقىغانلىقى بولماستىن(254)، بەلكى ئۇنىڭ مۇستەملىكىلەردە مېتروپولىيىدىكى كاپىتالىستىك مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى ھەقىقەتنى بايقىغانلىقىدىن ئىبارەت. چېگرا بېجىنى قوغداش تۈزۈمى دەسلەپ(255) مېتروپولىيىلەردە كاپىتالىستلارنى پەيدا قىلىشقا ئۇرۇنغاندەك، ئەنگلىيەمۇ بىر مەھەل قانۇن چىقىرىش ۋاستىسى ئارقىلىق ۋېكفيۇدنىڭ مۇستەملىكىچىلىك نەزەرىيىسىنى يولغا قويۇپ، مۇستەملىكىلەردە يالانما ئىشچىلارنى پەيدا قىلىشقا ئۇرۇندى. ۋېكفيۇد بۇنى «Systematic colonization» (سىستېمىلىق مۇستەملىكىچىلىك) دەپ ئاتىدى.

ئەڭ ئاۋۋال، ۋېكفيۇد مۇستەملىكىلەردە بىر ئادەمنىڭ پۇل، تۇرمۇش ۋاستىلىرى، ماشىنا شۇنىڭدەك باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولغىنى بىلەن، يالانما ئىشچىلاردىن ئىبارەت بۇ تولۇقلىما يەنى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئۆزىنى سېتىشقا مەجبۇر بولغان ئادەملىرى بولماي تۇرۇپ كاپىتالستقا ئايلىنالمايدىغانلىقىنى بايقىدى. ئۇ كاپىتالنىڭ بىر خىل بۇيۇم ئەمەسلىكىنى، بەلكى بۇيۇمنى ۋاستە قىلغۇچى ئادەم بىلەن ئادەم

(254) ۋېكفيۇد ئوتتۇرىغا قويغان مۇستەملىكىنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى ئازغىنە دانا پىكىرلەرنىڭ ھەممىسنى ئاقساقال مىرابور، دېھقانچىلىق ھېرىسمەنلىرى ۋە ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى ئەنگلىيە ئىقتىسادشۇناسلىرى ئوتتۇرىغا قويغان.

(255) كېيىن بۇ خىل تۈزۈم خەلقئارا رىقابەت كۈرۈشى داۋامىدا بىر خىل ۋاقىتلىق زۆرۈرىيەت بولۇپ قالدى. ئەمما مەيلى ئۇنىڭدىكى مۇددىئانىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئاقىۋىتى بەربىر ئوخشاش.

ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت(256) ئىكەنلىكىنى بايقىدى. ئۇ خۇرسىنغان هالدا بىزگە مۇنۇلارنى ئېيتىپ بەردى: پىل ئېپەندى 50 مىڭ فوند ستېرلىڭ قىممىتىدىكى تۇرمۇش ۋاستىلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئەنگلىيىدىن يېڭى گوللاندىيە①نىڭ ئاققۇ دەريىسى بويىغا ئېلىپ كەتتى. پىل ئېپەندى تولىمۇ يىراقنى كۆزلەيدىكەن، ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئىشچىلار سىنىپىدىن يەنە ئەرئايال ۋە باللار بولۇپ، 300 كىشىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتكەن. لېكىن، بارار جايىغا يېتىپ بېرىشى هامان «جانابى پىلغا ئورۇن سېلىپ بېرىدىغان ياكى دەريادىن سۇ ئەكىلىدىغان بىر خىزمەتكارمۇ قالمىغان»(257). بەختسىز پىل ئېپەندى هەممىنى ئالدىن كۆرەلىگەن بولسىمۇ، پەقەت ئەنگلىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئاققۇ دەريىسى بويىغا ئېلىپ چىقىشنى ئۇنتۇغان!

ۋېكفىيۇدنىڭ تۆۋەندىكى كەشپىياتلىرىنى چۈشىنىش ئۈچۈن ئىككى نۇقتا ئوستىدە ئىزاھ بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. بىزگە مەلۇمكى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرى بىۋاستە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مۈلكى بولۇپ، ئۇلار كاپىتال بولالمايدۇ.② شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلار يەنە ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان ۋە

(256) «نېگىر هامان نېگىردۇر. ئۇلار پەقەت مۇئەييەن مۇناسىۋەتلەر ئاستىدىلا ئاندىن قۇل بولىدۇ. يىپ ئىگىرىش ماشىنىسى—پاختىنى ئىگىرىدىغان ماشىنا. پەقەت مۇئەييەن مۇناسىۋەت ئاستىدىلا ئاندىن كاپىتال بولىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەتلەردىن ئايرىلسا، ئۇ كاپىتال بولالمايدۇ، خۇددى ئالتۇننىڭ ئۆزى پۇل بولمىغاندەك ياكى قەنتنىڭ باهاسى قەنت بولمىغاندەك... كاپىتال بىر خىل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىدۇر.» (كارل ماركس «يالانما ئەمگەك ۋە كاپىتال»، 1849-يىل 4-ئاينىڭ 7-كۈنى «يېڭى رېين گېزىتى» 266-نومۇرلۇق)

(257) ئې. گ. ۋېكفىيۇد «ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا» 2-توم 33-بەت.

① ئاۋسترالىيەنىڭ ئىلگىرىكى ئاتىلىشى. — تۆزگۈچىدىن

② مۇشۇ تومنىڭ 1307-1311-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۆزگۈچىدىن

ئىشچىلارغا هۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ۋاستە بولىدىغان شارائىت ئاستىدىلا، ئاندىن كاپىتال بولالايدۇ. ئەمما، سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ كاللىسىدا ئۇلارنىڭ بۇ كاپىتالستىك روهى بىلەن ئۇلارنىڭ ماددىي سوبىستانسىيسى شۇ قەدەر زىچ بىرلەشكەنكى، هەرقانداق ئەهۋال ئاستىدا، هەتتا ئۇلار كاپىتالنىڭ دەل قارىمۇقارشى تەرىپى بولۇپ تۇرغان چاغدىمۇ ئۇ ئۇلارنى كاپىتال دەپ ئاتايدۇ. ۋېكفىيۇدمۇ مانا شۇنداق قارايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ بىر-بىرىگە باغلىق بولمىغان، مۇستەقىل ئىگىلىك باشقۇرىدىغان نۇرغۇنلىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي ئىگىدارلىقىدىكى بۇ خىل تارقاق ئەهۋالنى كاپىتالنىڭ تەڭ تەقسىم قىلىنىشى، دەپ ئاتىدى. سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ ئۇسۇلى فېئودال قانۇنشۇناسلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ، كىيىنكىسى ساپ پۇل مۇناسىۋىتى ئۇستىگىمۇ ئۆزىنىڭ فېئوداللىق قانۇن ماركسنى چاپلۇۋالىدۇ.

ۋېكفىيۇد مۇنداق دەيدۇ:

«ئەگەر كاپىتال جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرىغا تەڭ ئۇلۇش بويىچە بۆلۈپ بېرىلسە ئىدى، هېچكىمۇ ئۆزىنىڭ پايدىلىنىشى مۇمكىن بولغان كاپىتالدىن ئارتۇق جۇغلانمىنى خالمايتتى. ئامېرىكا قىتئەسىدىكى يېڭى مۇستەملىكىلەرنىڭ ئەهۋالى مەلۇم دەرىجىدە ئەنە شۇنداق بولۇۋاتىدۇ. ئۇ يەردە يەر ئىگىدارلىق هوقۇقىغا بولغان قىزغىنلىق يالانما ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا توسقۇن بولماقتا.»(258)

دېمەك، ئەمگەكچىلەر ئۆزى ئۈچۈن جۇغلانما توپلىيالايدىكەن —ئۆزى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىگىدارى بولسىلا، بۇ نۇقتىنى ئىشقا ئاشۇرالايدۇ،— ئۇنداقتا كاپىتالستىك جۇغلانما ۋە كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى بۇنىڭ

(258) ئې. گ. ۋېكفىيۇد «ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا» 1-توم 17-بەت.

ئۇچۇن زۆرۈر بولغان يالانما ئىشچىلار سىنىپى يوق. ئۇنداق بولسا، كونا ياۋروپا ئەمگەكچىلىرى ئەمگەك شارائىتىدىن قانداق مەھرۇم قىلىندى، كاپىتال ۋە يالانما ئەمگەك قانداق پەيدا بولدى؟ بۇنىڭدا ئىنتايىن ئىپتىدائىي بولغان ئىجتىمائىي شەرتنامگە تايىنىلدى.

«ئىنسانلار...كاپىتال جۇغلىنىشقا تۇرتكە بولىدىغان بىر ئاددىي ئۇسۇلنى قوللاندى»، تەبىئىيكى، بۇ خىل جۇغلانما ئادەم ئاتا زامانىدىن باشلاپلا ئىنسانلار تەرىپىدىن ئۆز ھاياتلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋە بىردىن بىر مەقسىتى قىلىنغانىدى؛ «ئىنسانلار ئۆزلىرىنى كاپىتال ئىگىدارى ۋە ئەمگەك ئىگىدارى دەپ ئايرىشقان... بۇ خىل ئايرىش ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن كېڭىشىش ۋە بىرىكىشنىڭ نەتىجىسىدىن ئىبارەت.»(259)

قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىنسانلارنىڭ زور كۆپچىلىكى «كاپىتال جۇغلاش» ئۈچۈن ئۆز-ئۆزىنى مەھرۇم قىلدى. بۇنداقتا، بىز ئىشىنىشىمىز كېرەككى، بۇ خىل ئۆز نەپسىگە ھاي بېرىدىغان ئەسەبىي تەبىئي تۇيغۇ خۇسۇسەن مۇستەملىكىلەردە جەزمەن ئەڭ تولۇق ئىپادىلىنىدۇ، چۈنكى، پەقەت شۇ يەردىلا بىر خىل ئىجتىمائىي شەرتنامىنى خام خىيالدىن رېئاللىققا ئايلاندۇرالايدىغان ئادەم ۋە شارائىت مەۋجۇت. لېكىن، نېمە ئۈچۈن يەنە تەبىئىي مۇستەملىكىچىلىككە قارىمۇ قارشى بولغان «سىستېمىلىق مۇستەملىكىچىلىك» تەشەببۇس قىلىنىدۇ؟ بىراق، بىراق:

«ئامېرىكىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ھەرقايسى شتاتلاردا ئوندىن بىر ئاھالە يالانما ئىشچى كاتېگورىيىسىگە كىرەمدۇيوق، گۈمانلانماي بولمايدۇ...ئەنگلىيىدە...زور بىر قىسىم خەلق ئاممىسى — يالانما ئىشچىدۇر.»(260)

(259) ئې. گ. ۋېكفىيۇد «ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا» 1-توم 18-بەت.
(260)يۇقىرىقى كىتابنىڭ 42-، 44-بەتلىرى.

ئەمگەكچى ئاھالە ئىچىدە كاپىتالنى دەپ ئۆز-ئۆزىنى مەھرۇم قىلىش ئۈمىدىدە بولىدىغانلار ھەقىقەتەن ناھايىتى ئاز، ۋېكفىيۇدمۇ قوللۇق تۇزۇم—مۇستەملىكە بايلىقىنىڭ بىردىن بىر تەبىئي ئاساسى دەپ ھېسابلىدى. ئۇنىڭ سىستېمىلىق مۇستەملىكىچىلىكى جىددىي ئېھتىياجغا تاقابىل تۇرۇش ۋاستىسىدىنلا ئىبارەت. چۈنكى، ئۇنىڭ تاقابىل تۇرماقچى بولغىنى قوللار بولماستىن، بەلكى ھۆرلەردۇر.

«سانت دومىنگوغا تۇنجى تۇركۈم بېرىپ جايلاشقان ئىسپانىيە كۆچمەنلىرى ئىسپانىيىدىن بىرمۇ ئىشچىغا ئېرىشەلمىدى. لېكىن، ئىشچى (قوللۇق تۇزۇم) بولمىسا، كاپىتال ھالاك بولىدۇ، ھېچبولمىغاندا كىچىكلەپ ھەربىر ئادەم ئۆز قولى بىلەن ئىشلىتىشكە بولىدىغان ئىنتايىن كىچىك سانغا ئايلىنىپ قالىدۇ. ئەمەلىيەتتە، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەنگلىيەلىكلەر قۇرغان مۇستەملىكىلەرنىڭ ئەھۋالى ئەنە شۇنداق بولدى. ئۇ يەردە زور مىقداردىكى كاپىتال يەنى ئۈرۈقلۇق، چارۋا ۋە سايمانلار يالانما ئىشچىنىڭ كەمچىل بولغانلىقىدىن بۇزۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەربىر كۆچمەننىڭ ئىگىلىگەن كاپىتالى ئۇنىڭ ئۆز قولى بىلەن ئىشلىتەلەيدىغان كاپىتالدىن ھېچقانچە كۆپ بولمىدى.»(261)

بىزگە مەلۇمكى، خەلق ئاممىسىنى يەردىن مەھرۇم قىلىش كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئاساسى.① بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەركىن مۇستەملىكىنىڭ ماھىيىتى—زور مىقداردىكى يەرلەر يەنىلا خەلقنىڭ مۈلكى ئىكەنلىكىدە. شۇڭلاشقا، ھەربىر كۆچمەن بىر قىسىم يەرلەرنى ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي مۈلكى ۋە شەخسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسىگە ئايلاندۇرالايدۇ، ھەم كېيىن كەلگەن كۆچمەنلەرنىڭمۇ بۇنداق قىلىشىغا توسقۇن بولمايدۇ.(262) مانا بۇ — مۇستەملىكىنىڭ

(261) ئې. گ. ۋېكفىيۇد «ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا» 2-توم 5-بەت.
(262) «يەر مۇستەملىكىچىلىكىنىڭ مۇھىم ئاملى بولۇش ئۇچۇن، تېرىلمىغان يەر بولۇشى زۆرۈر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى خۇسۇسىي مۈلۈككە ئۆزگەرتىشكە بولىدىغان جامائەت مۈلكى بولۇشى كېرەك.» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 125-بەت).

① مۇشۇ تومنىڭ 1307-، 1340-بەتلىرىگە قارالسۇن. — تۈزگۈچىدىن

گۈللىنىشىدىكى سىر، شۇنداقلا مۇستەملىكىنىڭ كونا كېسىلى — كاپىتالنىڭ كىرىشىگە قارشىلىق كۆرسىتىشىنىڭمۇ سىرى.

«يەر ئىنتايىن ئەرزان، ھەممە ئادەم ئەركىن، ھەربىر ئادەم خالىسلا بىر پارچە يەرگە ئىگە بولالايدىغان جايلاردا، ئەمگەك ئىنتايىن قىممەت بولۇپلا قالماستىن — ئەمگەكچىنىڭ ئۆز مەھسۇلاتى ئىچىدە ئىگىلىگەن زور ئۈلۈشىگە قارىتىپ ئېيتقاندا — بەلكى قانداق باھا قويغان بىلەنمۇ بېرىكمە ئەمگەككە ئېرىشىش ناھايىتى قىيىن.»(263)

چۈنكى مۇستەملىكىلەردىكى ئەمگەكچىلەر ئەمگەك شارائىتى شۇنىڭدەك، ئۇلارنىڭ نېگىزى يەنى يەردىن تېخى ئايرىلغان ئەمەس، ياكى بۇ خىل ئايرىلىش پەقەت ئارىلاپ ياكى ئىنتايىن چەكلىك دائىرىدىلا مەۋجۇت، شۇنىڭ ئۈچۈن، دېھقانچىلىق تېخى سانائەتتىن ئاجرالمىغان، يېزا ئائىلە سانائىتىمۇ تېخى يوقالمىغان. ئۇ يەرلەردە كاپىتال ئۈچۈن ئىچكى بازار نەدىن كېلىدۇ؟

«ئامېرىكا قىتئەسىدە قۇللار ۋە ئۇلارنىڭ خوجايىنى يەنى كاپىتال بىلەن ئەمگەكنى بىرلەشتۈرۈپ چوڭ كارخانا قىلىپ باشقۇرىدىغان كىشىلەردىن باشقا، بىر بۆلەك مەخسۇس دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالە يوق. ئەركىن ئامېرىكىلىقلار يەرنى ئۆزى تېرىيدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە باشقا نۇرغۇن كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلار ئىشلەتكەن بىر قىسىم ئائىلە سايمىنى ۋە قوراللارنى ئادەتتە ئۇلار ئۆزلىرى ياسايدۇ. ئۇلار ھەمىشە ئۆزلىرى ئۆي ياسايدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ سانائەت بۇيۇملىرىنى يېراق بازارلارغا ئاپىرىدۇ. ئۇلار يىپ ئىگىرگۈچى ۋە توقۇغۇچىدۇر، ئۇلار ئۆزلىرى ئىستېمال قىلىدىغان سوپۇن، شام، ئايىغ ۋە كىيىم-كېچەكلەرنى ئۆزلىرى ئىشلەپچىقىرىدۇ. ئامېرىكا قىتئەسىدە يەر تېرىش كۆپىنچە تۆمۈرچى، تۇغمەنچى ياكى ئۇششاق سودىگەرلەرنىڭ قوشۇمچە كەسپىدىن ئىبارەت.»(264)

مۇشۇ غەلىتە ئادەملەر ئارىسىدا نەدىنمۇ كاپىتالىستلار «نەپسىنى

(263) ئې. گ. ۋېكفىيۇد «ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا» 1-توم 247-بەت.
(264) ئې. گ. ۋېكفىيۇد «ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا» 1-توم 21- ، 22-بەتلەر.

يىغىدىغان ئورۇن» بولسۇن؟

كاپىتالىستلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاجايىپ يېرى، يالالانما ئىشچىلارنى ئۆزلۈكسىز تەكرار پەيدا قىلىپلا قالماستىن، بەلكى كاپىتالنىڭ جۈغلىنىشىغا مۇناسىپ ھالدا يالالانما ئىشچىلارنىڭ نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنى ھەمىشە پەيدا قىلىدىغانلىقىدا. بۇنداقتا، ئەمگەكنىڭ تەمىنلەش بىلەن تەلەپ قانۇنىيىتى نورمال ئىزىنى ساقلاپ قالىدۇ، ئىش ھەققىنىڭ ئۆزگىرىشى كاپىتالىستلىك ئېكسپىلاتاتسىيە رۇخسەت قىلغان دائىرىدە چەكلىنىپ تۇرىدۇ، ئاخىردا، ئىشچىلارنىڭ كاپىتالىستلارغا نىسبەتەن كەم بولسا بولمايدىغان ئىجتىمائىي بېقىندىلىقى يەنى مۇتلەق بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ. سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلار ئۆز دۆلىتىدە يەنى مېتروپولىيىلەردە، بۇ خىل مۇتلەق بېقىندىلىق مۇناسىۋەتنى سېتىۋالغۇچى بىلەن ساتقۇچى ئوتتۇرىسىدىكى ئەركىن پۇتۇم مۇناسىۋىتى دەپ چىرايلىق سۆزلەر بىلەن تەسۋىرلەيدۇ، ئوخشاش مۇستەقىل تاۋار ئىگىلىرى يەنى كاپىتال تاۋار ئىگىلىرى بىلەن ئەمگەك تاۋار ئىگىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئەركىن پۇتۇم مۇناسىۋىتى دەپ تەسۋىرلىشىدۇ. لېكىن مۇستەملىكىلەردە بۇ گۈزەل خام خىيال بەربات بولدى. بۇ يەرگە كەلگەن ئىشچىلارنىڭ بىرمۇنچىسى بالاغەتكە يەتكەن كىشىلەر بولغاچقا، بۇ يەردە مۇتلەق ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى مېتروپولىيىلەرگە قارىغاندا كۆپ تېز بولدى، بىراق ئەمگەك بازىرىدا تەمىنلەش ھامان ئېھتىياجنى قاندۇرالمىدى. ئەمگەكنىڭ تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج قانۇنىيىتى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. بىر تەرەپتىن، كونا چوڭ قۇرۇقلۇقتىن ئېكسپىلاتاتسىيىگە تەشنا بولغان ۋە نەپسىنى يېغىشنى تىلەيدىغان كاپىتال كىرگۈزۈلسە، يەنە بىر تەرەپتىن، يالالانما ئىشچىلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قائىدىلىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشى ئىنتايىن جاھىل، قىسمەن يېڭىپ بولماس توسالغۇغا دۇچ كەلدى. كاپىتالىستلىك جۈغلانمىغا مۇناسىپ ئوشۇقچە يالالانما ئىشچىلارنى نەدىنمۇ پەيدا

قىلالىسۇن! بۇگۈنكى ياللانما ئىشچى، ئەتىسى مۇستەقىل ئىگىلىك باشقۇرىدىغان دېھقان ياكى قول ھۈنەرۋەنگە ئايلىنىدۇ. ئۇ ئەمگەك بازىرىدىن يوقىلىدۇ، لېكىن، ئۇ كەمبەغەللەر ھۈنەر ئۆگىنىش ئورۇنلىرىغا بارغىنى يوق. ياللانما ئىشچىلار ئۇزلۇكسىز ھالدا مۇستەقىل ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا ئايلىنىدۇ، ئۇلار كاپىتال ئۇچۇن ئەمەس، ئۆزى ئۇچۇن ئىشلەيدۇ، كاپىتالىست غوجاملارنى بېيىتماي، ئۆزلىرىنى بېيىتىدۇ؛ بۇ خىل ئۆزگىرىش ئەكسىچە ئۆز نۆۋىتىدە ئەمگەك بازىرىنىڭ ئەھۋالىغا ئىنتايىن زور زىيانلىق تەسىر كۆرسىتىدۇ. ياللانما ئىشچىلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىشى تېخىمۇ تۆۋەنلەپلا قالماستىن، بەلكى ياللانما ئىشچىلار نەپسىنى يەڭگان كاپىتالىستلارغا نىسبەتەن بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى يوقىتىش بىلەن بىرگە، ئۇلارغا نىسبەتەن بېقىندىلىق ھېسسىياتىنىمۇ يوقىتىدۇ. بىزنىڭ ئې. گ. ۋېكفيۇدىمىز ئاشۇنداق باتۇرانىلىق، قىزغىنلىق بىلەن، ئاشۇنداق تەسىرلىك قىلىپ تەسۋىرلەپ كۆرسىتىۋاتقان خىلمۇخىل نۇقسانلار مانا شۇلاردىن كەلگەن.

ئۇ زارلانغان ھالدا، ياللانما ئەمگەك بىلەن تەمىنلەش ۋاقىتسىز، تەرتىپسىز، يېتەرسىز بولۇۋاتىدۇ، «ھەمىشە تولمۇ ئاز بولۇپلا قالماي، بەلكى كاپالەتسىز قېلىۋاتىمىز» دەپ شىكايەت قىلىدۇ.(265)

«ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدا تەقسىم قىلىنىدىغان مەھسۇلاتلار ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، بىراق ئىشچىلارغا تەگگەن قىسمى ناھايىتى كۆپ بولغانلىقتىن، ئۇلار ناھايىتى تېزلا كاپىتالىست بولۇپ قالدى... ناھايىتى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن كىشىلەر ئاڭسىدىمۇ پەقەت ئاز ساندىكىلىرى زور بايلىق توپلىيالىشى مۇمكىن.»(266)

ئىشچىلار كاپىتالىستلارنىڭ ئۆز نەپسىگە ھاي بەردىم دەپ تۇرۇپ

(265) ئې. گ. ۋېكفيۇد «ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا» 2-توم 116-بەت.
(266) ئې. گ. ۋېكفيۇد «ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا» 1-توم 131-بەت.

ئىشچىلارنىڭ زور بىر قىسىم ئەمگەك ھەققىنى بەرمەسلىكىگە ھەرگىز يول قويمايدۇ. كاپىتالىستلار ھەرقانچە ھىيلىگەرلىك قىلىپ، ئۆزىنىڭ ياللانما ئىشچىلىرىنى ئۆزىنىڭ كاپىتالى بىلەن بىرگە ياۋروپادىن ئەكىرگىنى بىلەنمۇ ئۇ ھېچنېمىگە ئەسقاتمايدۇ.

«ئۇلار ناھايىتى تېزلا ياللانما ئىشچىلىقتىن مۇستەقىل دېھقان بولۇپ قالدۇ. ھەتتا ياللانما ئەمگەك بازىرىدا ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى خوجايىنىنىڭ رىقابەتچىسى بولۇپ قالدۇ.»(267)

شۇنداق، بۇ نېمىدېگەن قورقۇنچلۇق ئىش! چېچەن، قابىل كاپىتالىستلارنىڭ ئۆزىنىڭ قېممەتلىك پۇلىغا ياۋروپادىن رىقابەتچى ئەكىرگىنىنى تېخى! بارى تۇغۇشتى! ۋېكفيۇدنىڭ مۇستەملىكىلەردىكى ياللانما ئىشچىلاردا بېقىندىلىق مۇناسىۋەت ۋە بېقىندىلىق ھېسسىيات كەمچىل دەپ ئاغرىنىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. ئۇنىڭ شاگىرتى مېرىۋېيىل مۇنداق دەيدۇ: مۇستەملىكىلەردە ئىش ھەققى يۇقىرى بولغانلىقتىن ئۇ يەردە

«نىسبەتەن ئەرزان، ئىتائەتچان ئەمگەك بولغان بولسا، كاپىتالىستلارغا شەرت قويىدىغان سىنىپ ئەمەس، بەلكى كاپىتالىستلارنىڭ شەرتىنى قوبۇل قىلالايدىغان سىنىپ ... بولغان بولسا دەيدىغان ئىستەك بار. كونا مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەردە ئىشچىلار گەرچە ئەركىن بولغىنى بىلەن، ئۇ تەبىئىي قانۇنىيەت بويىچە كاپىتالستقا بېقىنىدۇ؛ مۇستەملىكىلەردە بۇ خىل بېقىندىلىق مۇناسىۋەت جەزمەن سۇنئىي ۋاستە ئارقىلىق ئورنىتىلىشى كېرەك.»(268)

(267) ئې. گ. ۋېكفيۇد «ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا» 2-توم 5-بەت.
(268) مېرىۋېيىلنىڭ «مۇستەملىكە قىلىش ۋە مۇستەملىكە توغرىسىدا نۇتۇق» 2-توم 235-، 237-، 314-بەتلىرىگە قارالسۇن. ھەتتا ئەركىن سودىنىڭ ئىللىق تەشەببۇسچىلىرىدىن بولغان چاكنا ئىقتىسادشۇناس مولنارمۇ مۇنداق دەيدۇ: «قۇللۇق تۇزۇم يوقالغان، بىراق مۇناسىپ مىقداردىكى ئەركىن ئەمگەك مەجبۇرىي ئەمگەكنىڭ ئورنىغا دەسسىمىگەن مۇستەملىكىلەردە ھەر كۇنى كۆز ئالدىمىزدا يۈز بېرىپ تۇرۇۋاتقان پاكىتنىڭ ئەكسىچە ھادىسىلەرنى كۆردۇق. ئادەتتىكى ئىشچىنىڭ سانائەت كارخانا ئىگىلىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلۇاتقانلىقىنى كۆردۇق، ئۇلار كارخانا ئىگىلىرىدىن

ۋېكفيۇدنىڭ نەزىرىدە مۇستەملىكىلەرنىڭ بۇ خىل نۇقسانلىرىنىڭ ئاقىۋىتى نېمە؟ ئىشلەپچىقارغۇچى بىلەن مىللىي مال-مۈلۈكنى «چېچىۋېتىدىغان ياۋۇز تۈزۈم.»(269) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى سان-ساناقسىز مۇستەقىل ئىگىلىك باشقۇرغۇچى ئىگىدارلار ئارىسىدا چېچىلىپ كەتسە كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشىنى بۇزىدۇ، بىرىكمە ئەمگەكنىڭ بارلىق ئاساسىنمۇ بۇزىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كۆپ يىللارنى باشتىن كەچۈرىدىغان، ئۇزاققىچە تۇراقلىق كاپىتال سېلىشقا توغرا كېلىدىغان كارخانىلارنىڭ ھەممىسى ئىگىلىك باشقۇرۇش داۋامىدا توسالغۇغا دۇچ كېلىدۇ. ياۋروپادا كاپىتال بىرەممۇ كېچىكمەيدۇ، چۈنكى ئىشچىلار سىنىپى ئۇنىڭ جانلىق قوشۇمچە نەرسىسى، ئۇ ھامان ئېھتىياجدىن ئېشىپ تۇرىدۇ، ھەمىشە ئۇنىڭ خىزمىتىگە تەييار ھالەتتە

مەھسۇلاتنىڭ ئۆزىگە تېگىشلىك قانۇنلۇق قىسمىدىن كۆپ ئارتۇق ئىش ھەققى تەلەپ قىلدى. چۈنكى، پلانتاتسىيە ئىگىلىرى شېكەر سېتىپ ئېرىشكەن باھا، ئۆستۇرگەن ئىش ھەققى قىسمىنى تولدۇرۇشقا يەتمەيدۇ، شۇڭا بۇ ئېشىپ كەتكەن قىسمىنى دەسلەپتە ئۆزىنىڭ پايدىسىدىن چىقىرىپ تولدۇردى. كېيىن، ئۆزىنىڭ كاپىتالى بىلەن تولدۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. نۇرغۇن پلانتاتسىيە ئىگىلىرى مۇشۇنداق ۋەيران بولغاندى. يەنە بەزى پلانتاتسىيە ئىگىلىرى كۆز ئالدىدا يېقىنلاپ قالغان ۋەيران بولۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ كارخانىلىرىنى تاقاشتى. شۇبھىسىزكى، پۈتۈن ئەۋلاد كىشىلەر ھالاك بولغاندىن كۆرە كاپىتال جۇغلانمىسىنىڭ ھالاك بولغىنىنى كۆرگەن ياخشى (مولنار ئەپەندى نېمىدېگەن مەرت ھە؟)؛ بىراق ئىككىلىسى ھالاك بولمىسا تېخى ياخشى ئەمەسمۇ؟ (مولنار «ئىقتىساد ئىلمى تەنقىدىي» 1846-يىل پارىژ نەشرى 51-، 52-بەتلەر) ھەي جانابى مولنار، ھەي جانابى مولنار! ئەگەر ياۋروپادا «كارخانا ئىگىلىرى» ئىشچىلارنىڭ قانۇنلۇق قىسمىنى كېمەيتەلمىسە، غەربىي ھىندىستان ئىشچىلىرى كارخانا ئىگىلىرىنىڭ قانۇنلۇق قىسمىنى كېمەيتەلمىسە، ئۇنداقتا، ئون ۋەسىيەتنامە، مۇسا ۋە پەيغەمبەرلەرنىڭ[416] ۋە تەمىنلەش-تەلەپ قانۇنىيىتىنىڭ ھالى نېمە بولىدۇ! سوراپ باقايلى، سەن ئېتىراپ قىلغان ياۋروپا كاپىتالىستلىرىنىڭ ھەر كۈنى بۇ «قانۇنلۇق قىسمى»نى بەرمەيۋاتقانلىقى يەنە نېمە بولدى؟ قارشى تەرەپتە، مۇستەملىكىلەردە ئىشچىلار «ساددا»لىقىدىن كاپىتالىستلارنى «ئېكسپىلاتاتسىيە» قىلىشقا ئۆتتى، شۇڭا جانابى مولنار ساقچىنىڭ ۋاستىسى بىلەن باشقا سورۇنلاردا ئۆزلىكىدىن رول ئوينايدىغان تەمىنلەش-تەلەپ قانۇنىيىتىنى ئىزغا سالغۇسى كەلدى.

(269) ئې. گ. ۋېكفيۇد «ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا» 2-توم 52-بەت.

تۇرىدۇ. لېكىن مۇستەملىكە ئاللەردىچۇ! ۋېكفيۇد كىشىنى ئىنتايىن ئېچىندۇرىدىغان غەلىتە بىر ئىشنى دېدى. ئۇ كانادا ۋە نيۇيورك شتاتىدىكى مەلۇم كاپىتالىستلار بىلەن سۆزلىشىپتۇ. ئۇ يەرلەردە كۆچمەنلەر دولقۇنى پات-پات توختاپ قالىدىكەن ھەمدە «ئوشۇقچە» ئىشچىلارنى چۆكتۈرۈۋالىدىكەن. ئەپسانە تىياتىردىكى بىر پېرسوناژ ئاھ ئۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ:

«بىزنىڭ كاپىتالىمىز ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىتتا تاماملىغىلى بولىدىغان نۇرغۇن خىزمەت بىلەن شۇغۇللانماقچى، لېكىن بىز بىزدىن تېزلا ئايرىلىپ كېتىدىغان ئىشچىلارنى بىلىپ تۇرۇپ، مۇشۇ خىزمەتلەرنى باشلىيالامدۇق؟ ئەگەر بىز مۇشۇ كۆچمەنلەرنىڭ ئەمگىكىنى قولىمىزدا ھەقىقىي ئىگىلەپ تۇرالساق، ئۇلارنى خۇشاللىق بىلەن دەرھال يۇقىرى باھادا ياللاپ ئىشلىتەتتۇق. ھەقىقەتەن، ئەگەر ئېھتىياجىمىزغا ئاساسەن بېگى تەمىناتقا ئېرىشىشكە كاپالەت بولسا، ئۇلار بىزدىن جەزمەن ئايرىلىدىغان بولسىمۇ، بىز يەنىلا ئۇلارنى ياللىغان بولاتتۇق.»(270)

ۋېكفيۇد ئەنگلىيىنىڭ كاپىتالستىك يېزا ئىگىلىكى ۋە ئۇنىڭ «بىرىكمە» ئەمگىكىنى ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ تارقاق دېھقانلار ئىگىلىكى بىلەن ناھايىتى ئوبدان سېلىشتۇرغاندىن كېيىن، ئىشىنىڭ ئەكس تەرىپى ئاشكارا بولدى. ئۇ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى خەلق ئاممىسىنى بايلىقى، مۇستەقىل، ئىشچان ۋە بىر قەدەر تەربىيە كۆرگەن كىشىلەر قىلىپ تەسۋىرلىدى. لېكىن،

«ئەنگلىيە دېھقانچىلىق ئىشچىلىرىنى بولسا بىچارە، نامرات، قۇتقۇزۇشقا موھتاج كەمبەغەللەر قىلىپ تەسۋىرلىدى...شىمالىي ئامېرىكا ۋە بەزى يېگى مۇستەملىكىلەردىن باشقا، يەنە قايسى دۆلەتتە يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان ئەركىن ئەمگەكنىڭ ئىش ھەققى ئىشچىلار ئۈچۈن ئەڭ زۆرۈر تىرىكچىلىك ۋاستىسىدىن بەكمۇ ئارتۇق بولغىنى بار؟...شەك-شۇبھىسىزكى، ئەنگلىيىنىڭ تېرىلغۇ ئاتىئۈلۈغى بىر خىل قىممەتلىك مۆلۈك بولغىنى ئۈچۈن، يەيدىغىنى ئەنگلىيە دېھقانلىرىنىڭكىدىن كۆپ ياخشى»(271).

(270) ئې. گ. ۋېكفيۇد «ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا» 2-توم 191-، 192-بەتلەر.

بىراق ھېچقىسى يوق، مىللىي بايلىق بىلەن خەلق نامراتلىقى ئەسلىدىلا بىر ئىش.

مۇستەملىكىلەرنىڭ كاپىتالىزمغا قارشى ساقايماس كېسىلىنى زادى قانداق قىلىپ ساقايتقىلى بولىدۇ؟ ئەگەر بارلىق يەر-زېمىن بىردىنلا خەلق مۈلكىدىن خۇسۇسىي مۈلۈككە ئايلاندۇرۇلسا، بۇنداقتا ئەلۋەتتە ئاپەتنىڭ يىلتىزىنى يوقاتقىلى بولاتتى، بىراق، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، مۇستەملىكىمۇ يوقىلاتتى. بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقىدىغان ياخشى تەدبىر بولۇشى كېرەك. ھۆكۈمەت تېخى ئۆزلەشتۈرۈلمىگەن يەرلەر ئۈچۈن تەمىنلەش-تەلەپ قانۇنىيىتىگە بېقىنمايدىغان بىر خىل باھانى بېكىتىشى كېرەككى، بۇ سۈنئىي باھا كۆچمەنلەرنى يېتەرلىك پۇل تېپىپ يەر سېتىۋېلىپ(272)، مۇستەقىل دېھقانغا ئايلىنىشتىن بۇرۇن، خېلى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە يالالانما ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قىلىشى كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن، ھۆكۈمەت يالالانما ئىشچىلارغا بىر قەدەر تەستە تۆلىيەلەيدىغان باھا بويىچە يەر سېتىپ ئېرىشكەن فوندنى يەنى مۇقەددەس تەمىنلەش-تەلەپ قانۇنىيىتىگە خىلاپلىق قىلغانلىقى تۈپەيلى ئىش ھەققىدىن شىلۇېلىپ ئېرىشكەن پۇل فوندنى ئىشلىتىپ

(271) ئې. گ ۋېكفىيۇد «ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا» 1-توم 24- ، 47-، 246- بەتلىرى.

(272) «سىلەر تېخى ئىككى قولدىن باشقا ھېچنېمىسى يوق كىشىلەر يەر ۋە كاپىتالنى ئىگىلىشى ئارقىسىدا ئۆزىگە ئىش تاپىدۇ ۋە ئۆزى ئۈچۈن كىرىم قىلىدۇ ... دەيسىلەر، دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە، يەرنى ئايرىم شەخسلەرنىڭ ئىگىلىۋېلىشى ئارقىسىدا ئۆز قولدىن باشقا ھېچنېمىسى يوق كىشىلەر پەيدا بولدى... سىلەر بىر ئادەمنى ھاۋاسىز بوشلۇققا كىرگۈزۈپ قويىسىلار، ئۇلارنى نەپەس ئېلىش ئۈچۈن زۆرۈر ھاۋادىن مەھرۇم قىلغان بولىسىلەر. يەرنى تارتىۋالغاندىمۇ شۇنداق قىلغان بولىسىلەر... دېمەك، سىلەر ئۇلارنى ھېچقانداق بايلىق يوق بوشلۇققا قالدۇرىسىلار، ئۇ سىلەرنىڭ ئىرادىگىلار بويىچە ياشاشقا مەجبۇر بولىدۇ.» (كولىن «سىياسىي ئىقتىساد ئىلمى. ئىنقىلاب ۋە ئاتالمىش سوتسىيالىستىك ئۇتوپىيە مەنبەسى». 1857-يىل پارىژ نەشرى، 3-توم 267- ، 271- بەتلەرگە قارالسۇن)

ھەمدە مۇشۇ فوندنىڭ كۆپىيىش دەرىجىسىگە ئاساسەن، نامراتلارنى ياۋروپادىن مۇستەملىكىلەرگە كىرگۈزۈپ، كاپىتالىست بەگزادىلەر ئۈچۈن يالالانما ئەمگەك بازىرىنى تولۇقلىشى كېرەك. بۇنداق ئەھۋالدا «بۇ تولىمۇ گۈزەل دۇنيادا ھەممە كامالەتكە يەتكەن بولىدۇ»[177]. مانا بۇ «سىستېمىلىق مۇستەملىكىچىلىك»نىڭ ئەڭ چوڭ سىرى. ۋېكفىيۇد كۆرەڭلەپ ۋارقىراپ مۇنداق دەيدۇ:

«بۇ پىلانغا ئاساسەن ئەمگەك بىلەن تەمىنلەش جەزمەن ئۈزلۈكسىز ۋە تەرتىپلىك بولىدۇ؛ چۈنكى، بىرىنچىدىن، ھەرقانداق ئىشچى ئەمگىكىگە تايىنىپ پۇل تاپماي تۇرۇپ، ھەممىسى يەرگە ئېرىشەلمەيدۇ. كۆچمۈرۈپ كېلىنگەن بارلىق ئىشچى ئىش ھەققىنى دەپ بىرلىشىپ ئەمگەك قىلىدۇدە، شۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرىنىڭ خوجايىنلىرى ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپ ئەمگەكنى ئىشقا سالىدىغان كاپىتال ئىشلەپچىقىرىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، يالالانما ئەمگەك ئىشلىتىشتىن ۋاز كەچكەن ھەمدە يەر ئىگىسىگە ئايلانغان ھەربىر كىشى دەل يەر سېتىۋالغانلىقى ئۈچۈن مۇستەملىكىلەرگە پېڭى ئەمگەكچىلەرنى كىرگۈزۈش ئۈچۈن فوند تەمىنلەيدۇ.»(273)

دۆلەت زورلۇق بىلەن بەلگىلىگەن يەر باھاسى ئەلۋەتتە «تولۇق باھا» بولۇشى شەرت، يەنى، «ئىشچىلار يالالانما ئەمگەك بازىرىدا ئۆزىنىڭ ئورنىغا باشقا بىرسى دەسسىمەي تۇرۇپ، مۇستەقىل دېھقان بولالمايدىغان دەرىجىدە يۇقىرى بولۇشى كېرەك»(274). مانا شۇ «يەرنىڭ تولۇق باھاسى» ئىشچىلارنىڭ يالالانما ئەمگەك بازىرىدىن يەر بېشىغا قايتىپ كېلىشى ئۈچۈن كاپىتالىستلارغا تۆلىگەن قايتۇرۇۋېلىش پۇلىنى سىلىقلاش بىلەن ئاتىغاندىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئاۋۋال ئىشچى كاپىتالىست غوجاملار ئۈچۈن «كاپىتال» يارىتىشى، شۇنىڭدەك كاپىتالىست غوجاملارنى تېخىمۇ كۆپ ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلالايدىغان قىلىشى كېرەك، ئاندىن كېيىن ھۆكۈمەتنى ئىشچى تەمىنلىگەن راسخوت

(273) ئې. گ. ۋېكفىيۇد «ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا» 2-توم 192-بەت.

(274) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 45 -بەت.

ئارقىلىق ئىشچىنىڭ ئەسلىدىكى كاپىتالىست غوجاملىرى ئۈچۈن چەت ئەلدىن ئىشچىنىڭ «سىياقداش»ىنى ئەمگەك بازىرىغا ئەكىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم.

ئەڭ تىپىك ئەھمىيەتلىك بولغىنى شۇكى، ۋېكفېيۇد ئەپەندى بېكىتكەن مەخسۇس مۇستەملىكىلەردە ئىشلىتىلىدىغان «ئېپتىدائىي جۇغلانما» ئۇسۇلىنى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى كۆپ يىل قوللاندى. بۇ ئۇسۇل ئەلۋەتتە پىل بانكا قانۇنىغا[153] ئوخشاشلا نۇمۇسسىزلارچە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. نەتىجىدە، كۆچمەنلەر ئېقىمى ئەنگلىيە مۇستەملىكىسىدىن ئامېرىكىغا قاراپ بۇرالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ياۋروپا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىي قىلىشى شۇنىڭدەك ھۆكۈمەت زۇلۇمىنىڭ ئېغىرلىشىشى ۋېكفېيۇدنىڭ لايىھىسىنى ئوشۇقچە قىلىپ قويىدى. بىر تەرەپتىن، يىلدىن-يىلغا ئامېرىكىغا زور تۇركۈملەپ ئۆزۈلمەي ئېقىپ بېرىۋاتقان ئادەملەر ئېقىمى ئامېرىكىنىڭ شەرقىي قىسمىدا توختاپ تۇرۇپ قالغان ھەمدە چۆكتۈرۈۋېتىلگەن، چۈنكى ياۋروپادىن كەلگەن كۆچمەنلەر دولقۇنى كىشلەرنى تېز سۈرئەت بىلەن شەرقتىكى ئەمگەك بازىرىغا تاشلىدى. غەربكە قاراپ ئاققان كۆچمەنلەر دولقۇنى كىشلەرنى ئېقىتىپ كېتىشكە ئۈلگۈرەلمىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئامېرىكا جەنۇبىدىكى ئۇرۇشنىڭ[8] ئاقىۋىتى غايەت زور دۆلەت قەرزى ھەمدە ئېغىر باج-سېلىقلارنى پەيدا قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئەڭ رەزىل پۇل مۇئامىلە ئاقسۆڭەكلىرى شەكىللىنىپ، زور بىر قىسىم جامائەت يەر-زېمىنلىرىنىڭ تۆمۈرىيول، كان قاتارلىق تىجارەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھايانكەش شىركەتلەرگە بېرىۋېتىلىشىگە سەۋەب بولدى، ـــ قىسقىسى، كاپىتالنىڭ ئەڭ تېز مەركەزلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇڭا بۇ چوڭ جۇمھۇرىيەت كۆچۈپ كەلگەن ئىشچىلارنىڭ جەننىتى بولماي قالدى. گەرچە مائاشىنىڭ تۆۋەنلىشى ۋە يالالانما ئىشچىلارنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى ياۋروپانىڭ ئۆلچەملىك سەۋىيىسىگە چۈشمىگەن

بولسىمۇ، ئۇ يەردە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلانماقتا، ۋېكفېيۇد ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ مۇستەملىكىدىكى ئېچىلمىغان يەرلەرنى ئاقسۆڭەكلەرگە ۋە كاپىتالىستلارغا قالايمىقان ھەدىيە قىلىشتەك نومۇسسىز ئۇسۇلىنى ۋاقىراپ ئەيىبلىدى، بولۇپمۇ ئاۋسترالىيەدە(275) بۇنىڭغا قوشۇلۇپ ئالتۇن كانلىرى جەلپ قىلغان ئادەملەر ئېقىمى، شۇنىڭدەك ئەنگلىيە تاۋارلىرىنىڭ ئىمپورت قىلىنىشى بىلەن ئەڭ كىچىك قول سانائەتچىلەرگە قارىتىلغان رىقابەت باشلاندى، مانا بۇلار «ئىشچىلارنىڭ نىسپىي ئوشۇقچىلىقى»نى يېتەرلىك دەرىجىدە كەلتۈرۈپ چىقاردى، نەتىجىدە ھەربىر پوچتا كېمىسى دېگۈدەك ئاۋسترالىيە ئەمگەك بازىرىدا ئىشچىلار ئوشۇقچىلىقى بولۇۋاتقان شۇم خەۋەرنى ئېلىپ كەلدى. ئۇ يەرنىڭ بەزى جايلىرىدا ئىپپەتسىزنومۇسنى سېتىش لوندون چۆپ بازىرى[503] دىكىگە ئوخشاش ئەۋج ئالغاندى.

لېكىن، بىز بۇ يەردە مۇستەملىكە ئەھۋالىنى تەتقىق قىلمايمىز. بىزنىڭ قىزىقىدىغىنىمىز پەقەت كونا قۇرۇقلۇقتىكى سىياسىي ئىقتىسادنىڭ يېڭى قۇرۇقلۇقتا ئاچقان ھەمدە يۇقىرى ئاۋازدا ئېلان قىلغان سىردۇر: كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە جۇغلاش ئۇسۇلى، شۇنداقلا كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ـــ ئۆز ئەمگىكىنى ئاساس، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنىڭ يوقۇلۇشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ، يەنى ئەمگەكچىلەرنى مەھرۇم قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ.

(275) ئاۋسترالىيە ئۆزىنىڭ قانۇن چىقارغۇچىسى بولۇش بىلەنلا ئەلۋەتتە كۆچمەنلەرگە پايدىلىق بولغان قانۇن بېكىتىشى لازىم ئىدى. بىراق، ئەنگلىيىنىڭ يەر-زېمىنى كەلسەكەلمەس ئىئانە قىلىۋېتىشى بىر توسالغۇ بولۇپ قالدى. «1862-يىلىدىكى يېڭى يەر-زېمىن قانۇنىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق مەقسىتى——كۆچمەنلەر ئۈچۈن تېخىمۇ قۇلايلىق شەرت ھازىرلاپ بېرىش.» (جامائەت يەر-زېمىن ۋەزىرى گ. دافېينىڭ «ۋېكتورىيە يەر-زېمىن قانۇنى قوللانمىسى» 1862-يىل لوندون نەشرى [3-بەت])

ئىزاھات

ئىندېكس

1 . «كاپىتال»—ماركسنىڭ ئۆمۈربويى ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىنىڭ مېۋىسى ۋە ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى. ماركس بۇ ئەسەرنى يېزىش ئۈچۈن، 40-يىللارنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ تا ۋاپات بولغىنىغا قەدەر 40 يىل ۋاقىت سەرپ قىلغان.

ماركس 1843-يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا شۇ چاغدىكى تۈزۈم ۋە بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادىنى تەنقىد قىلىدىغان چوڭ ئەسەر يېزىش مەقسىتىدە پارىژدا سىياسىي ئىقتىسادنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى دەسلەپكى تەتقىقات نەتىجىلىرى «1844-يىلدىكى ئىقتىسادشۇناسلىق پەلسەپىسىگە دائىر قولىيازمىلار»، «نېمىس ئىدىئولوگىيىسى»، «پەلسەپە نامراتلىقى»، «يالالانما ئەمگەك ۋە كاپىتال»، «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتابنامىسى» قاتارلىق ئەسەرلەردە ئەكس ئېتىدۇ. بۇ ئەسەرلەردە كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ قائىدىسى، كاپىتالىستلارنىڭ مەنپەئىتى بىلەن يالالانما ئىشچىلارنىڭ مەنپەئىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەسسە قىلىپ بولمايدىغان قارىمۇقارشىلىق، كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر بىلەن ئىجتىمائىي سىياسىي مۇناسىۋەتنىڭ ئانتاگونىيىلىكلىكى ۋە ۋاقىتلىقلىقى ئېچىپ بېرىلگەن.

ماركس 1848—1849-يىللىرىدىكى ئىنقىلاب تۈپەيلىدىن ئىقتىسادشۇناسلىق ئۇستىدىكى تەتقىقاتىنى ۋاقتىنچە ئۈزۈپ قويغان. 1849-يىل 8-ئايدا نائىلاج لوندوندا مۇھاجىر بولۇپ تۇرۇپ قالغان ۋە ئۇ يەردە بۇ تەتقىقاتىنى داۋاملاشتۇرغان. ئۇ بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى، خەلق ئىگىلىكى تارىخىنى ۋە نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ بولۇپمۇ شۇ چاغدىكى تېپىك كاپىتالىستىك دۆلەت ئىەنگلىيىنىڭ ئىقتىسادىنى چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق تەتقىق قىلغان. شۇ مەزگىلدە، ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مەنبەسى ۋە مۇھىم ئالاھىدىلىكى، يەر مۇلۇكچىلىكىنىڭ تارىخى ۋە يەر ئىجارىسىگە دائىر نەزەريە، پۇل ئوبوروتى بىلەن باھانىڭ تارىخى ۋە ئۇنىڭغا دائىر نەزەريە، ئىقتىسادىي كرىزىس، تېخنىكا تارىخى ۋە ھۈنەر-سەنئەت تارىخى، مۇستەملىكىچىلىك قاتارلىق مەسىلىلەرگە قىزىققان.

ماركس ئىنتايىن مۇشكۈل شارائىتتا ئىشلىگەن. ئۇنىڭ نامراتلىققا قارشى ئۇزلۇكسىز كۈرەش قىلىشىغا توغرا كەلگەن ھەمدە ئۇ پۇل تېپىپ تۇرمۇشنى قامداش ئۈچۈن تەتقىقات خىزمىتىنى پات-پات توختىتىپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. ماركس ماددىي شارائىت ئىنتايىن ناچار ئەھۋالدا ئۇزاق مۇددەت ئىشلەپ ھەددىدىن زىيادە چارچاپ كەتكەنلىكتىن ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولغان. شۇنداق بولسىمۇ، 1857-يىلغا كەلگەندە غايەت زور تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلەپ بولغان، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ توپلىغان ماتېرىياللىرىنى سىستېمىلاشتۇرۇپ رەتلەش ۋە ئۆمۈملاشتۇرۇش باسقۇچىغا قەدەم قويۇشىغا ئىمكانىيەت تۇغۇلغان.

1857-يىل 7-ئايدىن 1858-يىل 6-ئايغىچە، ماركس تەخمىنەن 50 باسما تاۋاقلىق قولىيازما يازغان، بۇ ئەمەلىيەتتە كېيىنكى كۈنلەردىكى «كاپىتال»نىڭ دەسلەپكى نۇسخىسى بولۇپ قالغان.

ماركس بۇ قوليازمىلارنى يېزىش داۋامىدا، سياسىي ئىقتىسادقا دائىر چوڭ ئەسەر يېزىش پىلانىنى تۈزۈپ چىققان. بۇ پىلان تەدرىجىي تۈزىتىش كىرگۈزۈش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش داۋامىدا، كېيىن ئالتە قىسىم قىلىپ بېكىتىلگەن: (1) كاپىتال (بەزى مۇقەددىمە خاراكتېرلىك باب-بۆلۈملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ؛ (2) يەر مۇلۇكچىلىكى؛ (3) يوللانما ئەمگەك؛ (4) دۆلەت؛ (5) خەلقئارا سودا؛ (6) دۇنيا بازىرى. بۇنىڭ ئىچىدە، 1-كىتاب «كاپىتال» تۆت بۆلۈمگە بۆلۈنگەن: a. كاپىتال ئۇمۇميلىقى؛ b. رىقابەت؛ c. ئىناۋەت؛ d. پاي كاپىتالى. بىرىنچى بۆلۈم يەنە ئۈچ قىسمغا بۆلۈنگەن: كاپىتالنىڭ هاسىل قىلىنىش جەريانى؛ كاپىتالنىڭ ئوبوروت قىلىنىش جەريانى؛ ئىككىسىنىڭ بىرلىكى، ياكى كاپىتال ۋە پايدا، ئۆسۈم. ئاخىرقى بۇنداق بۆلۈش كېيىن «كاپىتال»نى ئۈچ تومغا بۆلۈشنىڭ قۇرۇلما ئاساسى بولۇپ قالغان.

ماركس ئۆزى يازغان كىتابنى دەسلەپتە قىسمغا بۆلۈپ نەشر قىلدۇرۇش قارارىغا كەلگەن، 1-كىتابچە «بىرقەدەر مۇكەممەل ئەسەر بولۇشى كېرەك ئىدى»، ئۇ 1-قىسمىنىڭ بىرىنچى بۆلۈمىنلا ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، بۇ بۆلۈم ئۈچ بابقا بۆلۈنگەن: (1) تاۋار؛ (2) پۇل ياكى ئاددىي ئوبوروت؛ (3) كاپىتال. لېكىن سياسىي جەھەتتىن ئويلىشىپ 1-كىتابچىنىڭ ئاخىرقى بېكىتىلگەن نۇسخىسغا يەنى «سياسىي ئىقتىساد تەنقىدى» دېگەن كىتابقا 3-باب كىرگۈزۈلمىگەندى. ماركس ھەقىقىي جەڭ مۇشۇ بابتىن باشلىنىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن، ئۇ، ھۆكۈمەت تەرىپىنىڭ مەتبۇئات تەكشۈرۈشى جەھەتتە ساقلىنىۋاتقان، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ كۆڭلىگە ياقمايدىغان يازغۇچىلارغا ساقچىلار زىيانكەشلىك قىلىۋاتقان ۋە خىلمۇخىل سۈيىقەستلەر يۈز بېرىۋاتقان ئەھۋالدا شۇنىڭدەك كەڭ جامائەتچىلىك بۇ بېگى ئەسەر بىلەن تېخى تونۇشمىغان ئەھۋال ئاستىدا، بۇ بابنى باشتىلا نەشر قىلىش مۇۋاپىق ئەمەس، دەپ ھېسابلىغان، «1-كىتابچە» ئۈچۈن ماركس تاۋار ھەققىدە مەخسۇس بىر باب يازغان ھەمدە 1857—1858-يىللىرىدىكى قوليازمىنىڭ پۇل توغرىسىدىكى بىر بابىنى ئەستايىدىل ئۆزگەرتىپ چىققان.

«سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى» دېگەن 1-كىتابچە 1859-يىلى دۇنياغا كەلگەن. ماركس شۇنىڭدىن كېيىن ناھايىتى تېزلا 2-كىتابچىنى، يەنى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان 1857-يىللىرىدىكى قوليازمىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى تەشكىل قىلغان كاپىتال ھەققىدىكى بابنى نەشر قىلىشنى پىلانلىغان. لېكىن ئاردىن ئۆزۈن ئۆتمەي، لۇئى بوناپارتنىڭ يوللانما پايلاقچىسى ك • فوگتنىڭ تۆھمەت خاراكتېرلىك ھۆجۇمىنى مەتبۇئاتتا پاش قىلىش ۋە باشقا جەددىي ئىشلارنى قىلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاچقا، تەنقىدات خىزمىتىنى توپتوغرا بىر يېرىم يىل توختىتىپ قويۇشقا مەجبۇر بولغان. 1861-يىل 8-ئايغا كەلگەندىلا، «2-كىتابچە»نى يېزىشقا كىرىشكەن. ئۇ 1862-يىل 12-ئاينىڭ 28-كۈنى ل • كۇگېلمانغا يازغان خېتىدە مۇنداق دېگەن: «ئىككىنچى قىسمى ئاخىرى پۈتتى، پاكىز كۆچۈرۈش ۋە باسمىغا بېرىشتىن ئىلگىرىكى تۈزىتىش كىرگۈزۈش ئىشلا قالدى. بۇ قىسمى تەخمىنەن

30 باسما تاۋاق چىقىدۇ. ئۇ 1-كىتابچىنىڭ داۋامى بولۇپ، «كاپىتال» دېگەن ماۋزۇ بىلەن ئايرىم نەشر قىلىنىدۇ، «سياسىي ئىقتىساد تەنقىدى» پەقەت قوشۇمچە ماۋزۇ قىلىنىدۇ.» لېكىن، ئەمەلىيەتتە شۇ چاغدا، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، 1863-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرى ماركس يەنە بىر قوليازمىنى تاماملىغان، ئۇنىڭ ھەجمى 1857—1858-يىللىرىدىكى قوليازمىدىن خېلى چوڭ بولۇپ، جەمئىي 23 خاتىرە دەپتەر، تەخمىنەن 200 باسما تاۋاق چىقىدۇ. بۇنىڭ تەخمىنەن يېرىمى (6—18 خاتىرە دەپتەرلەر) دە ئىقتىسادشۇناسلىق تەلىماتىنىڭ تارىخى بايان قىلىنغان، «قوشۇمچە قىممەت نەزەريىسى» دېگەن كىتاب نامى بىلەن نەشر قىلىنغان. باشقا خاتىرە دەپتەرلەردىكى مەزمۇن مەلۇم دەرىجىدە ئۇچ تومىلۇق «كاپىتال»دىكى مەسىلىلەرگە چېتىلغان. 1861—1863-يىللىرىدىكى بارلىق قوليازما «كاپىتال»نىڭ ئىككىنچى ئورىگىنالى دەپ قارالغان.

ماركس كېيىنكى يېزىقچىلىق جەريانىدا، ئۆزىنىڭ ئەسىرىنى ئۈچ بۆلەككە بۆلۈشنى قارار قىلغان. قوليازمىنىڭ نەزەريە تارىخىغا ئائىت قىسمى تۆتىنچى ھالقىنى، يەنى ئاخىرقى ھالقىنى تەشكىل قىلىشى كېرەك ئىدى. ماركس 1866-يىل 10-ئاينىڭ 13-كۈنى كۇگېلمانغا يازغان خېتىدە «پۈتۈن ئەسەر تۆۋەندىكى بىرقانچە قىسمغا بۆلۈنىدۇ: 1-قىسىم، كاپىتالنىڭ هاسىل قىلىنىش جەريانى. 2-قىسىم، كاپىتالنىڭ ئوبوروت قىلىنىش جەريانى. 3-قىسىم، ئومۇمىي جەريانىنىڭ ھەر خىل شەكىللىرى؛ 4-قىسىم، نەزەريە تارىخى» دېگەن. ماركس بۇ ئەسەرنى قىسمىلارغا بۆلۈپ نەشر قىلدۇرماقچى بولغان ئىلگىرىكى پىلانىدىنمۇ ۋاز كېچىپ، ئالدى بىلەن ئۇنى ئاساسىي جەھەتتىن پۈتتۈرۈش، ئاندىن كېيىن نەشر قىلدۇرۇش قارارىغا كەلگەن.

شۇنداق قىلىپ، ماركس 1861—1863-يىللىرىدىكى قوليازمىغا ئاساسەن، قوليازمىدا تېخى تولۇق بايان قىلىنمىغانلىرى ئۈستىدە داۋاملىق كۆچ سەرپ قىلىشقا كىرىشكەن. ئۇ يېزا ئىگىلىكى، كاپىتال ۋە پۇل ئوبوروتى مەسىلىلىرى توغرىسىدىكى نۇرغۇنلىغان ئىقتىسادىي ۋە تېخنىكىۋى ئەسەرلەرنى تولۇقلاپ تەتقىق قىلغان، ستاتىستىكا ماتېرىياللىرى، پارلامېنت ھۆججەتلىرى، سانائەتتىكى باللار ئەمگىكى ۋە ئەنگلىيە پرولېتارلىرىنىڭ ئۇلتۇراقلىشىش ئەھۋالىغا دائىر ھۆكۈمەت مەلۇماتلىرى ۋەھاكازالارنى تەتقىق قىلغان. ماركس ئىككى يېرىم يىل (1863-يىل 8-ئايدىن 1865-يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە) ۋاقىت سەرپ قىلىپ، ھەجمى ناھايىتى چوڭ بېگى قوليازمىنى تاماملىغان، ئۇچ تومىلۇق نەزەريىۋى ئەسەر— «كاپىتال»نىڭ مۇكەممەل ئىشلەنگەن تۇنجى نۇسخىسى ئەنە شۇ. پۈتۈن ئەسەر تاماملانغاندىن (1866-يىل 1-ئاي) كېيىنلا، ماركس ئاندىن باسمىغا بېرىش ئالدىدىكى ئاخىرقى پىششىقلاش ئىشىغا كىرىشكەن. ئېنگېلسنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن ماركس پۈتۈن ئەسەرنى بىراقلا باستۇرماستىن، ئالدى بىلەن 1-تومنىلا باستۇرۇش قارارىغا كەلگەن. ماركس بۇ قېتىمقى ئاخىرقى پىششىقلاش ئىشنى ئىنتايىن ئىنچىكىلىك بىلەن ئىشلىگەن، بۇ ئىش، ماھىيەتتە، پۈتۈن 1-تومنىڭ بېكىتىشتىن تۈزىتىلىشى بولغان. مۇكەممەل، تولۇق ۋە ئېنىق بايان قىلىش ئۈچۈن، ماركس «كاپىتال»

1-تومنىڭ بېشىدا 1859-يىلى نەشر قىلىنغان «سىياسىي ئۇقتىساد تەنقىدى» دېگەن 1-كىتابچە ئۈچىدىكى ئاساسلىق مەسىلىلەرنى قايتا قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتۈشنى لازىم تاپقان. ھازىرقى نەشرىدە ئاشۇ مەسىلىلەر پۈتۈن 1-بۆلۈم «تاۋار ۋە پۇل»نى تەشكىل قىلىدۇ.

«كاپىتال»نىڭ 1-تومى نەشر قىلىنغان (1867-يىل 9-ئاي) دىن كېيىن، ماركس نېمىسچە ئىككىنچى نەشرىنى ۋە چەت ئەل تىلىدىكى تەرجىمىلىرىنى نەشرگە تەييارلاش ئۈچۈن داۋاملىق تۇرىدە 1-تومغا تۈزىتىش قىلغان. ئۇ، ئىككىنچى نەشرىگە (1872-يىل) نۇرغۇن تۈزىتىش كىرگۈزگەن، رۇسچە تەرجىمىسىنى نەشر قىلىش ھەققىدە مۇھىم يوليورۇق بەرگەن. رۇسچە تەرجىمىسى 1872-يىلى پېتېربۇرگدا نەشر قىلىنغان، ئۇ «كاپىتال»نىڭ چەت ئەل تىلىدىكى تۈنجى تەرجىمىسى ئىدى. ماركس 1872—1875-يىللىرى يەنە كىتابچىلارغا بۆلۈپ نەشر قىلىنغان فرانسۇزچە تەرجىمىسىنى خېلى زور دەرىجىدە پىششىقلىغان ۋە تەھرىرلىگەن.

يەنە بىر تەرەپتىن، «كاپىتال»نىڭ 1-تومى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ماركس باشقا تومىلارغا داۋاملىق تۈتۈش قىلىپ، پۈتۈن ئەسەرنى تېزلىكتە پۈتتۈرۈشنى ئويلىغان. لېكىن ئۇ بۇنى ئورۇنلاپ بولالمىغان. ئۇنىڭ نۇرغۇن ۋاقتىنى خەلقئارا ئىشچىلار جەمئىيىتى باش ھەيئىتىنىڭ ھەر جەھەتتىكى پائالىيەتلىرى ئېلىپ كەتكەن. سالامەتلىكىنىڭ ياخشى بولمىغانلىقىمۇ ئۇنىڭ خىزمىتىنى بارغانسېرى كۆپلەپ ئاقسىتىپ قويغان. ماركسنىڭ يۆكسەك، ئىلمىي ئەستايىدىللىق روھى ۋە قىلچىمۇ بېپەرۋالىق قىلمايدىغان پوزىتسىيىسى، ئۆز-ئۆزىنى قاتتىق تەنقىد قىلىشتىكى تەلەپچانلىقى—خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك، ماركس دەل ئاشۇنداق ئۆز-ئۆزىنى تەنقىد قىلىش روھى بىلەن «ئۆزىنىڭ ئۇقتىسادشۇناسلىق جەھەتتىكى ئۇلۇغ كەشپىياتلىرىنى ئېلان قىلىشتىن ئىلگىرى ئەڭ مۆكەممەل دەرىجىگە يەتكۈزۈشكە ئىنتىلگەن»—ئۇنى ئۇ ياكى بۇ مەسىلىنى تەتقىق قىلغاندا ئۈزلۈكسىز ھالدا يېڭىلاپ تەكشۈرۈپ تولۇقلاپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغاندى. بۇ ئىجادىيەت خىزمىتى جەريانىدىمۇ نۇرغۇن يېڭى مەسىلىلەر يۈز بەرگەن.

«كاپىتال»نىڭ كېيىنكى ئىككى تومىنى ماركس ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئېنگېلس باسمىغا تەييارلىغان ۋە نەشر قىلدۇرغان. 2-توم 1885-يىلى، 3-توم 1894-يىلى نەشر قىلىنغان. شۇنداق قىلىپ ئېنگېلس ئىلمىي كومىۋىنزم خەزىنىسىگە ببباھا تۆھپە قوشقان. بۇنىڭدىن باشقا، ئېنگېلس يەنە «كاپىتال» 1-تومىنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسى (1887-يىلى) نى تەھرىرلىگەن، «كاپىتال» 1-تومىنىڭ نېمىسچە 3-نەشرى (1883-يىلى) ۋە 4-نەشرى(1890-يىلى) نى تەييارلىغان. ئېنگېلس «كاپىتال»نىڭ 1-تومىنى 4-نەشرىگە تەييارلاش ۋاقتىدا ماركسنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، تېكست ۋە بەت ئاستى ئىزاھلىرىنى ئاخىرقى قېتىم تەھرىرلەپ چىققان.

«كاپىتال»نىڭ ئەڭ بالدۇرقى خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسى 1930-يىل 3-ئايدا شاڭخەي كۇنلۇن كىتابخانىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «كاپىتال»نىڭ 1-توم 1-كىتابچىسى بولۇپ، ئۇنى

چىن چىشيۇ تەرجىمە قىلغان. «كاپىتال» 1-تومىنىڭ خەنزۇچە تولۇق تەرجىمىسىنىڭ تۇنجى نۇسخىسىنى خۇ ۋەيلۇ، ۋاڭ سىخۇا بىرلىشىپ تەرجىمە قىلغان، دۇنيا داڭلىق ئەسەرلەر تەرجىمە نەشرىياتى نامىدىن 1936-يىل 6-ئايدا نەشر قىلىنغان. «كاپىتال» ئۈچ تومنىڭ تولۇق تەرجىمە نۇسخىسىنى گو دالى، ۋاڭ يانەن تەرجىمە قىلغان، ئايرىم-ئايرىم ھالدا 1938-يىل 8-ئايدا ۋە 9-ئايدا شاڭخەي كىتاب ئوقۇش-تۇرمۇش نەشرىياتى نەشر قىلغان.

بۇ تۇم «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»نىڭ خەنزۇچە 1-نەشرى 23-تومى ئاساسدا، «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»نىڭ 1991-يىلى تارىخى ئىسپاتلانغان نەشرى 2-قىسمىنىڭ 10-تومى يەنى 1890-يىلى ئېنگېلس تەھرىرلەپ نەشر قىلدۇرغان نېمىسچە 4-نەشرىگە ئاساسەن قايتىدىن تەھرىرلەنگەن. 4-نەشرىگە ئىلگىرى «كاپىتال»نىڭ 1-تۇم فرانسۇزچە نۇسخىسىنىڭ كىرىش سۆزى ۋە خاتىمىسى شۇنىڭدەك ئىنگلىزچە كىرىش سۆزى كىرگۈزۈلمىگەن، ھازىر ئادەتتىكى نەشرلىرىدە بۇ ئەسەرلەر بولغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، مۇشۇ تومغا كىرگۈزدۇق ھەمدە ئەسلىي تېكستكە ئاساسەن قايتا تەھرىرلىدۇق. — 7.

2. «كاپىتال»نىڭ 1867-يىلدىكى نېمىسچە 1-نەشرى 1-تۇم 1-بابىنىڭ تېمىسى «تاۋار ۋە پۇل» بولۇپ، ئۇنىڭدا «سىياسىي ئۇقتىساد تەنقىدى» 1-كىتابچىسىنىڭ 1859-يىلى بېرلىن نەشرىدىكى مەزمۇنلار بايان قىلىنغان. ماركس 1866-يىل 10-ئاينىڭ 13-كۈنى ل • كۈگېلمانغا يازغان خېتىدە مۇشۇ بايانىنى قىلىشنىڭ سەۋەبىنى ئېيتىپ ئۆتكەن. كېيىن، «كاپىتال»نىڭ 1873-يىلدىكى نېمىسچە 2-نەشرىگە تەييارلىق قىلىۋاتقاندا، ماركس ئۆزىنىڭ ئەسىرىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىنمۇ خېلى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتكەن. ئۇ ئىلگىرىكى 1-بابنى ۋە قوشۇمچىنى مۇستەقىل ئۇچ باب قىلىپ ئۆزگەرتكەن، بۇ ئۇچ باب مەزكۇر كىتابنىڭ 1-بۆلۈمىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ تۈزىتىشلەرنىڭ كونكرېت ئەھۋالى توغرىسىدا، «2-نەشرىگە ئاخىرقى سۆز» (مۇشۇ تومنىڭ 20—21-بېتى) گە قارڭ. —7.

3. پۈتۈنلەي چىقىرۋېتىلگىنى «سىياسىي ئۇقتىساد تەنقىدى» 1-كىتابچىسىدىكى «تاۋار تەللىلى توغرىسىدىكى تارىخ»، «پۇل ئۆلچەم بىرلىكى توغرىسىدىكى تەلىمات» ۋە «ئوبوروت ۋاستىسى ۋە پۇل توغرىسىدىكى تەلىمات»تىن ئىبارەت ئۈچ پاراگراف («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-تۇم، 445—447-، 470—481-، 552—582-بەتلەرگە قارڭ). ماركس 1863—1865-يىلى سىياسىي ئۇقتىساد قولىيازمىسىنى يېزىۋاتقاندا ئۆزىنىڭ دەسلەپكى ھەربىر باب نەزەريە قىسمىنىڭ كەينىگە نەزەريە تارىخى قوشماقچى بولغان پىلانىدىن ۋاز كېچىپ، نەزەريە تارىخىنى «كاپىتال»نىڭ 4-قىسمىدا بايان قىلىشنى پىلانلىغان، بۇ قىسمى كېيىن «قوشۇمچە قىممەت نەزەريىسى» دېگەن نام بىلەن كىتاب بولۇپ ئېلان قىلىندى. —7.

4. بۇ يەردە ف • لاسسالىنىڭ «باستيا-شۇلتسي-دېلىچ ئەپەندى، ئۇقتسادچى جۇلياڭ، ياكى كاپىتال ۋە ئەمگەك» دېگەن كىتابنىڭ 3-بابى «ئالماشتۇرۇش، قىممەت ۋە ئەركىن رىقابەت» كۆزدە تۇتۇلدۇ (مۇشۇ كىتابنىڭ 1864-يىل بېرلىن نەشرىنىڭ 120—158-بەتلىرىگە قارالسۇن)، لاسسال ئۇنىڭ 149-بېتىدە ماركسنىڭ 1859-يىلدىكى «سياسىي ئىقتساد تەنقىدى» دېگەن كىتابىنى كۆرۈپ بېقىشنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

لاسسالنىڭ كۆچۈرگەنلىكى توغرىسىدا، ماركسنىڭ 1864-يىل 6-ئاينىڭ 3-كۈنى ئېنگېلسقا ۋە 1866-يىل 10-ئاينىڭ 13-كۈنى ل • كۇگېلمانغا يازغان خېتىگە قارالسۇن. —8.

5. ئىسىملا ئالماشتۇرۇلسا، بۇ ئىش دەل جانابىڭىزغا ئېيتىلغان بولىدۇ (Mutato nomine de te fabula narratur)، بۇ سۆز هوراتسىيىنىڭ «ھەجۋىي شېئىرلار» 1-توپلام 1-شېئىردىن ئېلىنغان. —9، 502.

6. ئەنگلىيە ئەمەلىي سوتسىئولوگىيە ستاتىستىكىسىنى گېرمانىيەدىن خېلى بالدۇر قوللانغان. 1662-يىلى لوندون شەھىرىدىكى ئەمەلدار ج • گرانت تۇنجى بولۇپ ھېسابلاشنى نوپۇس ستاتىستىكىسىدا كونكرېت قوللانغان. لېكىن سىياسىي ئارىفمېتىكا (ستاتىستىكا) نىڭ ھەققىي ئىجادىيەتچىسى ۋ • پېتتى بولۇپ، ئۇ 1676-يىللى يازغان «سىياسىي ئارىفمېتىكا» دېگەن ئەسىردە ئىجتىمائىي ئىقتسادقا دائىر مەسىلىلەرنى ئارىفمېتىكىلىق ئۇسۇل بىلەن تەھلىل قىلغان. —10.

7. **ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى** يەنى 1775—1783-يىللىرىدىكى شىمالىي ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى كۆزدە تۇتىلىدۇ، بۇ ئەنگلىيىنىڭ شىمالىي ئامېرىكىدىكى 13 مۇستەملىكىسى ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا قىلغان ئۇرۇش. يەتتە يىللىق ئۇرۇشتىن كېيىن، ئەنگلىيە شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكىلەرگە بولغان زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيىنى كۈچەيتىپ، شۇ جايدىكى يېڭى گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيە ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىغان. شىمالىي ئامېرىكا مۇستەملىكىلىرى ۋەكىللىرى 1774-يىلى 1-نۆۋەتلىك قۇرۇلتاي يىغىنى چاقىرىپ، ئەنگلىيە پادىشاھلىقىغا سۇنىدىغان مۇراجىئەتنامە بىلەن ئەنگلىيە ماللىرىنى بايقوت قىلىدىغان قانۇن لايىھىسىنى ماقۇللىغان. ئۇرۇش 1775-يىل 4-ئاينىڭ 19-كۈنى لېكسىتوندا پارتلىغان، 5-ئاينىڭ 10-كۈنى فىلادېلفىيىدە چاقىرىلغان 2-نۆۋەتلىك قۇرۇلتاي يىغىنىدا قۇرۇلتاي ئارمىيىسى تەشكىللەش قارارى قىلىنىپ، ۋاشىنگتون باش قوماندانلىققا تەيىنلەنگەن. 1776-يىل 7-ئاينىڭ 4-كۈنى، ئەنگلىيىگە قارشى ئېلىپ بېرىلۋاتقان ئۇرۇش داۋامىدا چاقىرىلغان قۇرۇلتاي يىغىنىدا «مۇستەقىللىق خىتابنامىسى»

ماقۇللىنىپ، ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكارلانغان. 1781-يىل 9-ئايدا ئەنگلىيە ئارمىيىسىنىڭ ئاساسلىق قوشۇنى يورك بازىرىدا تارمار قىلىنىپ، كېلىشىم تۈزۈشكە مەجبۇر بولغان، ئاخىر 1783-يىل 9-ئايدا ئۇرۇش قىلغان ئىككى تەرەپ پارىژ سۇلھ كېلىشىمگە ئىمزا قويغان. كېلىشىمدە ئەنگلىيە ئامېرىكىنىڭ مۇستەقىللىقىنى رەسمىي ئېتىراپ قىلغان، غەلبە قازانغان شىمالىي ئامېرىكا خەلقى ئامېرىكا قىتئەسىدە تۇنجى بۇرژۇئا جۇمھۇرىيىتىنى قۇرغان. —11.

8. **ئامېرىكا جەنۇب-شىمال ئۇرۇشى** يەنى 1861—1865-يىللىرىدىكى ئامېرىكىنىڭ ئىچكى ئۇرۇشى كۆزدە تۇتىلىدۇ. 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىدىكى ئېكىنزارلىق خوجايىنلىرى يولغا قويۇۋاتقان قۇللۇق تۈزۈم بىلەن شىمالدىكى بۇرژۇئازىيە يولغا قويۇۋاتقان ياللانما ئەمگەك تۈزۈمى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى كەسكىنلەشكەن. 1860-يىل 11-ئايدا، قۇللۇق تۈزۈمىنى چەكلەشنى تەشەببۇس قىلىدىغان جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسىنىڭ نامزاتى لىنكولن زۇڭتۇڭ بولۇپ سايلىنىپ، ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇلدارلار **قۇللۇق تۈزۈمىنى قوغداش يۇزىسىدىن ئىسيان** كۆتۈرگەن. 1861-يىل 2-ئايدا، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ مۇستەقىللىق ئېلان قىلغان جەنۇبتىكى 11 شتات مونتگومېرى يىغىنىدا ئامېرىكا **جەنۇب ئىتتىپاقىنى** قۇرۇپ، دۆلەتنى ئاشكارا پارچىلىغان ھەمدە شۇ يىلى 4-ئاينىڭ 12-كۈنى سۇمتېر قەلئەسى (جەنۇبىي كارولىنا شتاتىدا) نى توپقا تۇتۇپ، ئىچكى ئۇرۇش قوزغىغان. 1865-يىل 4-ئايدا، جەنۇب ئىتتىپاقىنىڭ پايتەختى رىچموند ئىشغال قىلىنىپ، جەنۇب ئىتتىپاقىنىڭ بىرلەشمە ئارمىيىسى تەسلىم بولۇپ، ئۇرۇش ئاخىرلاشقان. شىمالدىكى شتاتلار جەنۇب-شىمال ئۇرۇشىدا غەلبە قىلىپ، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداپ قالغان ھەمدە كاپىتالىزمنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلىغان. —11، 15، 313، 359، 482، 538، 568، 674، 743، 797، 808، 849، 998، 1063، 1338، 1410.

9. **ئالىي چېركاۋ مەزھىپى**—ئەنگلىيە دۆلەت چېركاۋىدىكى بىر مەزھەپ، 19-ئەسىردە بارلىققا كەلگەن، ئۇنىڭ ئېتىقادچىلىرىنىڭ كۆپى يەر ئاقسۆڭەكلىرى ۋە پۇل مۇئامىلە ئاقسۆڭەكلىرى. ئۇ قەدىمكى ھەشەمەتلىك مۇراسىملارنى ساقلاپ قېلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، كاتولىك دىنى بىلەن بولغان ئەنئەنىۋى باغلىنىشنى تەكىتلەيدۇ. ئەنگلىيە دۆلەت چېركاۋىدا ئالىي چېركاۋ بىلەن قارىمۇقارشى بولغان يەنە بىر مەزھەپ—تۆۋەن چېركاۋ مەزھىپى (ئىزاھ 448گە قارالسۇن) بار، ئۇنىڭ ھمايىچىلىرى ئاساسلىقى بۇرژۇئازىيە ۋە تۆۋەن قاتلام پوپلار بولۇپ، يېڭى دىن تۈسىنى ئالغان. —15، 1139، 1196.

10. **39 قائىدە**—ئەنگلىيە دۆلەت چېركاۋىنىڭ ئېتىقاد پروگراممىسى. ئايال پادىشاھ ئېلىزابېت 1 نىڭ رىياسەتچىلىكىدە تۈزۈلگەن. 1562-يىلى ئايال پادىشاھ كېلەنمو تەيىارلىغان 42 ماددىلىق كۆپىينى

تەكشۈرۈپ تەستىقلىغان، كېيىن 39 ماددىغا قىسقارتىلغان. 1563-يىلىدىن باشلاپ، بارلىق روھانىيلار خىزمىتىگە چۈشكەندە چوقۇم مۇشۇ قائىدىلەرگە ئەمەل قىلىمەن، دەپ قەسەم بېرىدىغان بولغان، 1571-يىلى ئەنگلىيە دۆلەت چېركاۋى قانۇن لايىھىسى ماقۇللاپ، بۇ 39 قائىدە ئەنگلىيە دۆلەت چېركاۋىنىڭ رەسمىي قائىدىسى بولۇپ قالغان. —15.

11. كۆك تاشلىق كىتاب— (Blue Books) ئەنگلىيە پارلامېنتى ياكى ھۆكۈمىتىنىڭ شۇنىڭدەك ھۆكۈمەتنىڭ پارلامېنتقا سۇنغان ھۆججەت ياكى دوكلاتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. ئۇنىڭ مۇقاۋىسى كۆك تاشلىق بولغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان، ئەنگلىيە 17-ئەسىردىن باشلاپ كۆك تاشلىق كىتاب ئېلان قىلىشقا باشلىغان، ئۇ ئەنگلىيىنىڭ ئىقتىسادىي تارىخى ۋە دىپلوماتىيە تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئاساسلىق ھۆكۈمەت ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. —15، 43، 477، 922.

12. ماركس ئۆزىنىڭ پىلانىنى ئورۇندىيالمىغان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، «كاپىتال»نىڭ 2-3 ۋە 3-قىسمى ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى سۈپىتىدە 2-تۇم 3 ۋە 3-تۇم قىلىنىپ، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 1885-يىلى ۋە 1894-يىلى ئېنگېلس تەرىپىدىن تەھرىرلىنىپ نەشر قىلىنغان. ئېنگېلس «كاپىتال» نىڭ 4-تومىنى نەشر قىلالمىغان. —16، 661.

13. «يولۇڭغا مېڭىۋەر، خەقلەر نېمە دېسە دەۋەرسۇن!»

(Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!) دانتېنىڭ «ئىلاھ كۈيى» دېگەن ئەسىردىكى «مەھشەرگاھ قەسىدىسى» 5-ناخشىسىنىڭ بىر جۈملىسىگە (Vien dietro a me, e lascia dir le genti!) تەقلىد قىلىنغان. —16.

14. «كاپىتال» 1-تومىنىڭ فرانسۇزچە نەشرى توققۇز توپلام (44 كىتابچە) غا بۆلۈنۈپ 1872-يىلىدىن 1875-يىلغىچە نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان. 1872-يىل 2-ئاينىڭ باشلىرىدا، ج • روي فرانسۇزچە نەشرىنىڭ تەرجىمىسىنى ئىشلەشكە باشلىغان. شۇنداق قىلىپ، ئۇ 1871-يىل 12-ئاينىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، ماركستىن نېمىسچە 2-نەشرىنىڭ قوليازمىسىنى تاپشۇرۇۋالغان. 1872-يىل 2-ئايدا، ماركس فرانسۇزچە تەرجىمىسىنى تەھرىرلەشكە باشلىغان؛ 5-ئايدا، ئۇ باش قىسمىدىن نەچچە تاۋاقنى تاپشۇرۇۋالغان. شۇ يىلى، ماركس تورلۇك خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەن بىرگە، «كاپىتال» نىڭ فرانسۇزچە نەشرى بىلەنمۇ ھەپلىشىپ كەتكەن. ئۇ نېمىسچە 2-نەشرىنىڭ «ئاخىرقى سۆز»

نى يېزىشتىن ئىلگىرى، فرانسۇزچىسىنىڭ 1-توپلىمى دۇنياغا كېلىپ، 2-توپلىمى 1873-يىل 2-ئاينىڭ بېشىدا نەشردىن چىققان. «كاپىتال» 1-تومىنىڭ فرانسۇزچە نەشرىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى، 43-تومىغا كىرگۈزۈلگەن. —18، 34، 39.

15. پرۇسسىيە-فرانسىيە ئۇرۇشى —1870—1871-يىللىرى فرانسىيە بىلەن پرۇسسىيە ياۋروپا قۇرۇقلۇقىنىڭ زومگەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئۇرۇش. فرانسىيە گېرمانىيىنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى چەكلەش ھەمدە رېين دەرياسىنىڭ سول ۋادىسىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، 1870-يىل 7-ئاينىڭ 19-كۈنى پرۇسسىيگە ئۇرۇش ئېلان قىلغان. ئۇرۇشتا، فرانسىيە ئارمىيىسى ئارقا-ئارقىدىن مەغلۇپ بولغان. 1870-يىل 9-ئاينىڭ 2-كۈنى ناپالېئون III سىداندا تەسلىم بولغاندىن كېيىن، فرانسىيە II ئىمپېرىيىسى بىتچەت بولغان؛ پرۇسسىيە ئارمىيىسى توختىماي ئىلگىرىلەپ فرانسىيىنىڭ نۇرغۇن زېمىنىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، پارىژ پرولېتارىياتى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، پارىژ كوممۇنىسىنى قۇرغان. فرانسىيە بۇرژۇئازىيە ھۆكۈمىتى پرۇسسىيىنىڭ ياردىمىدە كوممۇنىنى باستۇرغان. 1871-يىل 5-ئاينىڭ 10-كۈنى ئىككى تەرەپ فرانكفورت سۆلھە كېلىشىمىنى ئىمزالىغان، پرۇسسىيە ئالساس-لوررايىغا ۋە 5 مىليارد فرانك تۆلەم پۇلىغا ئېرىشكەن، پرۇسسىيە-فرانسىيە ئۇرۇشى ئارقىلىق، پرۇسسىيە گېرمانىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشىنى تاماملاپ، گېرمانىيە ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. —19.

16. س • مايىر «ۋېيناداىكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەر. بىر ئىش بەرگۈچى»نىڭ ئەسىرى»، 1871-يىل ۋېينا نەشرى. —19.

17. بۇ ئاخىرقى سۆزنىڭ باش تۆت ئابزاسى «كاپىتال» 1-تومىنىڭ نېمىسچە 3-نەشرى (1883-يىل) ۋە 4-نەشرى (1890-يىل) دە چىقىرىۋېتىلگەن. —19.

18. ئوردىشۇناسلىق—گېرمانىيىنىڭ 16—18-ئەسىرلەردىكى مەمۇرىيەت، مالىيە، ئىقتىساد ۋە باشقا پەنلەردىن تەركىب تاپقان بىر پۈتۈن دەرسلىكى بولۇپ، ئەينى چاغدىكى گېرمانىيە بېۋروكرات نامزاتلىرى ئۆتۈش شەرت بولغان تەلىم-تەربىيە دەرسى ئىدى. ئۇ نۇرغۇنلىغان ياۋروپا ئەللىرىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئالىي مەكتەپلىرىدە، شۇنىڭدەك كېيىنكى چاغلاردىكى بۇرژۇئا ئالىي مەكتەپلىرىدە ئۆتىلەتتى. —20.

19 · «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم 455-بەتكە قارالسۇن. —21.

20 · ماركسنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 14-خاتىرە دەپتەر، 782—850a-بەتلەر، يەنى «رىكاردو ئېقىمنىڭ يىمىرىلىشى»دىكى «(1) ل • تروىس»، «(2) جامېس مىل»، «(3) ئۇرۇش توغرىسىدىكى ئەسەر»، «(4) ماك كوللوخ»تىن ئىبارەت تۆت پاراگرافقا قارالسۇن. —21.

21 · ماركسنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 14-خاتىرە دەپتەر، 852—890-بەتلەر، يەنى «رىكاردو نەزەريىسى ئاساسىدا سىياسىي ئىقتىساد پروبلېمالىرى ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى تۇرايلى»دىكى «(1) كىتابچە «پۇقرالار نامرات‌لىقنىڭ سەۋەبى ۋە ئۇنى ھەل قىلىش چارىسى»»، «(2) رەۋېنستون»، «(3) خودسكىن»دىن ئىبارەت ئۈچ پاراگراف شۇنىڭدەك 18-خاتىرە دەپتەرنىڭ 1084—1086-بەتلىرىگە قارالسۇن. —21.

22 · **مۇقەددەس ئىتتىپاق**—ياۋروپا مۇستەبىت پادىشاھلىرىنىڭ ياۋروپا ھەرقايسى ئەللىرىدىكى تەرەققىيپەرۋەر ھەرىكەتلەرنى باستۇرىدىغان ۋە فېئودال پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ساقلاپ قالدىغان ئەكسىلئىنقلابىي ئىتتىپاق. مەزكۇر ئىتتىپاق ناپولېئون I ئۆستىدىن غەلبە قىلغاندىن كېيىن، چار روسىيە پادىشاھى ئالېكساندىر I ۋە ئاۋستىرىيە باش ۋەزىرى مېتېرنىكنىڭ تەشەببۇسى بىلەن 1815-يىل 9-ئاينىڭ 26-كۈنى پارىژدا قۇرۇلغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇقەددەس ئىتتىپاق كېلىشىمىمۇ ئىمزالانغان. ياۋروپادىكى پادىشاھلىق دۆلەتلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇشۇ ئىتتىپاققا قاتناشقان. بۇ دۆلەتلەرنىڭ پادىشاھلىقى ۋېينا يىغىندا يېڭىباشتىن ئايرىلغان چېگرىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى ئىنقلابنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئىقتىساد، ھەربىي ۋە باشقا جەھەتلەردە بىر-بىرىگە ياردەم بېرىش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان. مۇقەددەس ئىتتىپاق ياۋروپا ھەرقايسى ئەللىرىنىڭ بۇرژۇئا ئىنقلابى ۋە مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، ئايرىم-ئايرىم نەچچە قېتىم يىغىن ئاچقان. ياۋروپا ھەرقايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە مىللىي ئىنقلابىي ھەرىكەتلەرنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن، 1830-يىلىدىكى فرانسىيە ئىيۇل ئىنقلابىدىن كېيىن مۇقەددەس ئىتتىپاق ئەمەلىيەتتە پارچىلىنىپ كەتكەن. —22.

23 · **ئاشلىق قانۇنى**—ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى چوڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن 1815-يىلىدىن باشلاپ يولغا قويغان پەرمان، ئۇنىڭ مەقسىتى چەت ئەلدىن ئاشلىق كىرگۈزۈشنى چەكلەش ياكى مەنئى قىلىش. ئاشلىق قانۇنىدا ئەنگلىيىنىڭ ئۆز ئاشلىقىنىڭ باھاسى بىر كۋارتېر

ئاشلىق 80 شىللىڭدىن تۆۋەن بولغاندا، ئاشلىق كىرگۈزۈش چەكلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. 1822-يىلى بۇ قانۇنغا بەزى تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن، 1828-يىلى سېيرىلما نسبەت يولغا قويۇلغان يەنى دۆلەت ئىچى بازىرىدا ئاشلىقنىڭ باھاسى چۈشكەندە، ئاشلىق ئىمپورت قىلىنىدىغان ئۆستۇرۇش، ئەكسىچە ئەنگلىيىنىڭ ئاشلىق باھاسى ئۆسكەندە، ئاشلىق ئىمپورت قىلىنىدىغان چۈشۈرۈش يولى تۇتۇلغان. ئاشلىق قانۇنىنىڭ يولغا قويۇلۇشى نامرات قاتلامدىكىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا ئېغىر تەسىر كۆرسەتكەن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، سانائەت بۇرژۇئازىيىسىگمۇ پايدىسىز بولغان، چۈنكى ئۇ ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسىنى ئۆستۇرۇۋېتىپ، ئىچكى سودىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇن بولغان. ئاشلىق قانۇنى سانائەت بۇرژۇئازىيىسى بىلەن يەر ئاقسۆڭەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ كۈرەش مانچېستېردىكى زاۋۇت ئىگىلىرى ر • كوبدېن بىلەن ج • برايت 1838-يىلى قۇرغان ئاشلىق قانۇنىغا قارشى ئىتتىپاقنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئەركىن سودا شوئارى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلغان. 1846-يىلى 6-ئايدا ئەنگلىيە پارلامېنتى ئاشلىق قانۇنىنى بىكار قىلىش لايىھىسىنى ماقۇللىغان. —22، 533، 1245.

24 · **ئاشلىق قانۇنىغا قارشى ئىتتىپاق**—ئەنگلىيە سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ تەشكىلاتى بولۇپ، 1838-يىلى مانچېستېردىكى زاۋۇت ئىگىلىرى ر • كوبدېن بىلەن ج • برايت قۇرغان. ئاشلىق قانۇنى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى چەت ئەلدىن ئاشلىق كىرگۈزۈشنى چەكلەش ۋە مەنئى قىلىشنى مەقسەت قىلىپ، چوڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش يۈزىسىدىن 1815-يىلىدىن باشلاپ يولغا قويغان پەرمان. ئىتتىپاق سودىدا پۇتۇنلەي ئەركىن بولۇشنى، ئاشلىق قانۇنىنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلغان، ئۇنىڭ مەقسىتى دۆلەت ئىچىدىكى ئاشلىقنىڭ باھاسىنى تۆۋەنلىتىش ئارقىلىق، ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى تۆۋەنلىتىش، يەر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىقتسادىي ۋە سىياسىي ئورنىنى ئاجىزلىتىش ئىدى. ئىتتىپاق چوڭ پومېشچىكلارغا قارشى كۈرەشتە ئىشچىلار بىلەن سانائەت ئىگىلىرىنىڭ مەنپەئىتى بىر، دەپ جاكارلىغان. لېكىن دەل شۇ چاغدا ئەنگلىيىدىكى ئىلغار ئىشچىلار مۇستەقىل، سىياسىي خاراكتېرلىك ئىشچىلار ھەرىكتى (نىزامنامىچىلەر ھەرىكتى) نى قانات يايدۇرۇۋاتقان. 1846-يىلى ئاشلىق قانۇنى بىكار قىلىنغاندىن كېيىن، ئىتتىپاقمۇ تارقىتىلغانلىقىنى جاكارلىغان، ئەمەلىيەتتە ئىتتىپاقنىڭ بەزى شۆبىلىرى تا 1849-يىلغا قەدەر ساقلىنىپ قالغان. —23.

25 · بۇ باش ۋەزىر ر • پېل 1842- ۋە 1844-يىلى يولغا قويغان مالىيە ئىسلاھاتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ بارلىق ئېكسپورت بېجىغا شۇنىڭدەك خام ئەشيا ۋە يېرىم پىششىقلانغان مەھسۇلاتلاردىن ئېلىنىدىغان تامۇژنا بېجىنى بىكار قىلغان ياكى كېمەيتكەن. دۆلەت مالىيە كىرىمىنىڭ كېمەيىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن كىرىم بېجىنى يولغا قويغان. كېيىن 1853-يىلى، خام ئەشيا ۋە يېرىم پىششىقلانغان مەھسۇلاتلاردىن

ئېلىندىغان بارلىق تاموژنا بېجى بىكار قىلىنغان. —23.

26. ج • س • مىل ۋەكىللىكىدىكى ئارىلاشمىچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى توغرىسىدا ماركسنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما»، 7-خاتىرە دەپتەرنىڭ 318—331-بەتلىرى بىلەن 8-خاتىرە دەپتەرنىڭ 332—345-بەتلىرىگە قارالسۇن. —23.

27. ماركس بۇ يەردە ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ 1859-يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرى «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى»نىڭ 1-كىتابچىسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ نەشر قىلىنغانلىقى توغرىسىدا بەزى گېرمانىيە گېزىتلىرىدىلا قىسقا خەۋەر بېرىلگەن. —25.

28. بۇ يەردە ج • دېسىگېننىڭ ماقالىسى «كارل ماركس ‹كاپىتال • سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى› 1867-يىل ھامبۇرگ نەشرى» كۆزدە تۇتۇلدۇ، بۇ ماقاله 1868-يىلى «دېموكراتىيە» ھەپتىلىك گېزىتىنىڭ 31-، 34-، 35-ۋە 36-سانلىرىغا بېسىلغان. 1869—1876-يىللىرى بۇ گېزىت «خەلق دۆلىتى گېزىتى» دېگەن يېڭى نام بىلەن چىقىرىلغان. 1870-يىلىنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ 1872-يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، «خەلق دۆلىتى گېزىتى» دىسگېننىڭ تۆۋەندىكى ماقالىلىرىنى باسقان: «مىللىي ئىقتىسادشۇناسلىق مەسىلىسى» (1870-يىلى 1-، 2-، 24-، 25-ۋە 26-سانلىرى)؛ «ئىجتىمائىي دېموكراتىك دىن» (1870-يىلى 65-، 66-ۋە 67-سانلىرى، 1871-يىلى 37-، 38-، 62-ۋە 63-سانلىرى)؛ «ھېنرىش • ف • چېيبلىغا يازغان ئوچۇق خەت» (1872-يىلى 31-سانغا)؛ «بۇرژۇئا جەمئىيىتى» (1872-يىلى 75-ۋە 77-سانلىرىغا بېسىلغان». —25.

29. بۇ يەردە 1867—1883-يىللىرى پارىژدا نەشر قىلىنغان ژۇرنال «دەلىل پەلسەپسى • ئوبزور» كۆزدە تۇتۇلدۇ. بۇ ژۇرنالنىڭ 1868-يىل 11—12-ئايلىرىدىكى 3-سانىدا «كاپىتال»نىڭ 1-تومى ئوستىدە ئاپتورى دەللىچى پېيلاسوپ ئا • كونتنىڭ مۇرىدى ئې • ۋ • دېلوبېرتنىڭ قىسقا ئوبزورى ئېلان قىلىنغان. —26.

30. ن • زىبېر «رىكاردونىڭ قىممەت ۋە كاپىتال نەزەريىسىنىڭ ئەڭ يېڭى قوشۇمچىسى ۋە شەرھىسى»، 1871-يىل كىيېۋ نەشرى، 170-بەت. —27.

ماركس 1872-يىل 12-ئاينىڭ 12-كۈنى ن • ف • دانىئېلسونغا يازغان خېتىدە زىبېرنىڭ بۇ كىتابىنى بەك كۆرگۈسى بارلىقىنى ئېيتقان، 1873-يىل 1-ئاينىڭ 18-كۈنى دانىئېلسونغا يازغان خېتىدە بۇ كىتابنى تاپشۇرۇۋالغانلىقىنى تىلغا ئالغان. —27.

31. بۇ يەردە جۇلىس فائۇھېر «مىللىي ئىگىلىك ۋە مەدەنىيەت تارىخى پەسسىللىك ژۇرنىلى» (بېرلىن)1868-يىل (5-يىللىق توپلىمى)، 20-توپلىمنىڭ 216-بېتىدە ئېلان قىلغان ۋە ئې • ك • دىيۇرىك «زامانىۋى بىلىم ھەققىدە قوشۇمچە ماتېرىيال» (خىلدېۋرگخاۋزېن) 1867-يىل 3-تۇپلام، 3-قىسمىنىڭ 182-بېتىگە بېسىلغان «كاپىتال» توغرىسىدىكى قىسقا ئوبزورلار كۆزدە تۇتۇلدۇ. —27.

32. بۇ يەردە ئى • ئى • كائۇفمان يازغان «كارل ماركسنىڭ سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدىگە بولغان قاراش» دېگەن ماقالە كۆزدە تۇتۇلدۇ. —27.

33. «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 412—414-بەتلىرىگە قارالسۇن. —28.

34. ماركس 1868-يىل 3-ئاينىڭ 6-كۈنى ل • كۇگېلمانغا يازغان خېتىدىمۇ ئۆزىنىڭ دىئالېكتىكىلىق ئۇسۇلىنىڭ گېگېلنىڭكىگە ئوخشىمايدىغانلىقىنى ئېيتقان. —31.

35. بۇ يەردە گېرمانىيىنىڭ بۇرژۇئا پەيلاسوپلىرى ل • بۇشنېر، ئا • ۋ • لانگې، ئې • ك • دىيۇرىك، گ • ت • فېشنېر قاتارلىق كىشىلەر كۆزدە تۇتۇلدۇ. —31.

36. گ • ۋ • ف • گېگېلنىڭ «پەلسەپە قامۇسى پروگرامىسى»نىڭ 1-قىسمى «لوگىكا ئىلمى»، 1840-يىل بېرلىن نەشرى، 19-بېتىگە («گېگېل ئەسەرلىرى»، 6-توم) قارالسۇن. —31.

37. قولىيازما شەكلىدە ساقلىنىپ قالغان 2-تومدا كاپىتالنىڭ ئوبوروت جەريانى (2-كىتابچە) ۋە ئومۇمىي جەريانىنىڭ ھەر خىل شەكىللىرى (3-كىتابچە)نى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك ئىدى، مۇشۇ تومنىڭ خەنزۇچە 16-بېتىگە قارالسۇن. —39.

38. بۇ يەردە ماركس ئۆزى ئىشلەتكەن «كاپىتال» نېمىسچە 2-نەشرى كۆزدە تۇتۇلدۇ. ماركسنىڭ بۇ كىتابقا تۇزىتىش كىرگۈزگەنلىكى توغرىسىدا «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 1989-يىلى تارىخى ئىسپاتلانغان نەشرى 2-قىسىم، 8-توم «غەيرىي تېكىست جەدۋىلى»نىڭ 854—945-بەتلىرىگە قارالسۇن. —40.

39. «**ئىش بەرگۈچى**» ۋە «**ئىش ئالغۇچى**» دېگەن ئاتالغۇلار —1882 1870-يىللىرى، ئا • ئې • ف • شكافۇ، ك • ستراۋېۋگېر، ف • بېس، س • مايېر، ھ • ۋ • سېبىل، ل • برېنتانو، ئا • ھېلد، ۋ • بومېرت، گولتز بارون، ئا • ۋاگنېر، م • ۋېبرسې، ج • پرىنزسمت ۋە ك • ۋاركلار ئىشلەتكەن، «1870-يىل 6-ئايدا ئېچىلغان بۇن ئىشچىلار مەسلىسى يىغىنى خاتىرىسى» (1870-يىل بېرلىن نەشرى، تۆزگۈچى كومىتېت كاتىپى ل • ناگەر) دېگەن كىتابنىڭ 1—3-بەتلىرىدىمۇ ئىشلىتىلگەن. بۇ ئىككى ئاتالغۇ ئايرىم-ئايرىم كاپىتالىست بىلەن يالالانغان ئىشچىلارغا ئىشلىتىلگەن. 1867-يىلىدىن ئىلگىرى، ماركس ئۆزى قالدۇرغان «كاپىتال» 1-توم قولىيازمىسىنىڭ «ئالتىنچى باب. بۇاستە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ نەتىجىسى» 139-ئىزاھاتتا مۇنداق يازغان: «ھازىر نېمىسچىدا، كاپىتالىست يەنى ئىش ئالغۇچى نەرسىنىڭ ئادەملەشتۇرۇلۇپ ئاتىلىشى [Arbeitsgeberئىش بەرگۈچى]، ئەمگەك چىقارغۇچى ئەمەلىي ئىشچى Arbeitsnehmer [ئىش ئالغۇچى] دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ.» —41.

40. «**يېڭى 2/3**» —17-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، گېرمانىيە بەگلىكلىرىدە ئوبوروت قىلىنغان بىر خىل كۈمۈش پۇل بولۇپ، قىممىتى 2/3 تالېرغا تەڭ كېلىدۇ. —41.

41. «كاپىتال» نېمىسچە 2-نەشرىنىڭ كىرىش سۆزى ئاخىرقى سۆز قاتارىدا ئېلان قىلىنغان، مۇشۇ تومنىڭ 17—33-بەتلىرىگە قارالسۇن. بىر تەرەپلىمە قارايدىغان، بىلىمسىز ۋە ئىقتىدارسىز يازغۇچىلار توغرىسىدا، مۇشۇ تومنىڭ 32-بېتىگە قارالسۇن. —43.

42. «كاپىتال»نىڭ 2-تومى 1885-يىل 7-ئايدا نەشر قىلىنغان، ئۇ ماركسنىڭ ئەسلىي پىلانىدىكى 2-كىتابچىسى ئىچىدىكى قىسمەن مەزمۇننى، يەنى كاپىتالنىڭ ئوبوروت جەريانى قىسمىنلا ئۆز ئىچىگە ئالدۇ (مۇشۇ تومنىڭ 16-بېتىگە قارالسۇن). —43.

43. «كاپىتال» 1-تومنىڭ ئىنگلىزچە نەشرىنى س • مور بىلەن ئې • ئېۋېلىڭ نېمىسچە 3-نەشرىگە ئاساسەن تەرجىمە قىلغان، ئېنگېلس تەھرىرلەپ بېكىتكەن. ئۇ 1887-يىلىنىڭ باشلىرىدا، ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ ئەنگلىيىلىك نەشرىياتچى ۋ • س • سوننونشېئىن تەرىپىدىن لوندوندا نەشر قىلىنغان. —44.

44. «كاپىتال» 1-تومنىڭ ئىنگلىزچە نەشرىنىڭ بابلىرىنىڭ رەت نومۇرى نېمىسچە نەشرى بىلەن بىردەك ئەمەس. —45.

45. بۇ ماركسنىڭ «كاپىتال» 1-تومنىڭ ئامېرىكا نەشرىگە قىلغان تۆزىتىش پىكرى»نى كۆرسىتىدۇ. بۇنى ماركس شۇ چاغدا ئامېرىكىدا ئىنگلىزچە نەشرىنى نەشر قىلىش ۋاقتىدا يازغان. ئۇ بۇ قولىيازمىنى ف • ئا • زورگېغا ئەۋەتىپ بەرگەن. لېكىن كىتابنى نەشر قىلىش پىلانى ئىشقا ئاشمىغان. زورگې ئېنگېلسنىڭ 1-تومنىڭ ئىنگلىزچە نۇسخىسىنى تەھرىرلەۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، بۇ قولىيازمىنى ئېنگېلسقا ئەۋەتىپ بەرگەن. بۇ قولىيازما «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»نىڭ 1989-يىل تارىخى ئىسپاتلانغان نەشرىنىڭ 2-قىسم 8-توم 25—36-بەتلىرىگە كىرگۈزۈلگەن. —46.

46. ئېنگېلس ھايات ۋاقتىدا «كاپىتال»نىڭ 2- ۋە 3-قىسىم ئىنگلىزچە نەشرىنى نەشر قىلىش ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان. —49.

47. «**ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىنجىلى**» ف • مېرىڭنىڭ «گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى تارىخى»، 1898-يىل شتۇتگارت نەشرى، 2-توم، 227-بېتىگە قارالسۇن: «جون فىلىپ بېكېر «كاپىتال»نى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىنجىلى، دەپ ئاتىغان» دەپ يېزىلغان. مېرىڭ بۇ يەردە بېكېرنىڭ بىر پارچە ماقالىسى (1868-يىلى، «پېشۋا» ژۇرنىلى، 8-سانى) دىكى بىر ئابزاسنى كۆرسىتىدۇ: «تىلغا ئېلىنغان ئەسەرنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرىنى ئاخىر ئەمدى مەتبۇئاتتا باسىدىغان بولدۇق، بۇ ئارقىلىق ئارزۇ-تىلەكلىك زاتلارنى، بولۇپمۇ بارلىق ئىشچىلار بىرلەشمىسىنى بۇ سوتسىيالزمنىڭ ئىنجىلىنى، بۇ يېڭى ئىنجىل قامۇسىنى سېتىۋېلىشقا رىغبەتلەندۈرىمىز.» مېرىڭ «گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى تارىخى توغرىسىدا. تارىخىي ئىزدىنىش» (1877-يىل، ماگدېبۇرگ نەشرى) نىڭ 70-بېتىدىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش سۆزلەر بار: «ئالاھەزەل بىرلا ۋاقىتتا، ماركس ھامبۇرگدىكى مېيسنېردا ئۆزىنىڭ ئۆلۈغ ئەسىرىنىڭ 1-تومىنى، شۇنداقلا ھازىرغا قەدەر بىردىنبىر تومى: «كاپىتال»، كوممۇنىزمنىڭ ئىنجىلى»نى نەشر قىلدۇرغان. —49.

48. ماركسنىڭ «كاپىتال»نىڭ 1-توم 2-نەشرىگە تۆزىتىش كىرگۈزۈش پىكرى جەدۋىلى» كۆزدە تۇتۇلدۇ، «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 1989-يىل تارىخى ئىسپاتلانغان نەشرى، 2-بۆلەك، 8-توم، 5—24-بەتلەرگە قارالسۇن. —52.

49. ماركس كىتاب نامىنى ئەمەس، بەت نومۇرىنى خاتا يېزىپ قويغان. —56، 1107.

50 . بەزى بۇرژۇئا ۋەكىللىرى ماركسقا ۋ • گلادستوننىڭ 1863 -يىل 4 -ئاينىڭ 16 -كۈنىدىكى نۇتقىدىن كەلتۈرگەن نەقىلنى قەستەن ئويدۇرۇپ چىقارغان، دەپ قايتا-قايتا بۆھتان چاپلىغان. ئېنگېلس بۇ بۆھتانىنى ئېچىپ تاشلاش ئۈچۈن، «بريتانىيە ماركسقا ھۇجۇم قىلدى. نەقىلنى ئويدۇرۇپ چىقاردى دېگەن مەسىلە توغرىسىدا. بۇ ئىشنىڭ جەريانى ۋە ھۆججەتلەر» دېگەن ماقالىنى مەخسۇس يازغان، بۇ ئەسەر 1891 -يىلى ھامبۇرگدا نەشر قىلىنغان. —56 .

51 . **«پاپا لاسكېرنىڭ ببېبلغا قارشى يېگانە ئىجادىيىتى»** تۆۋەندىكى ئىشنى كۆرسىتىدۇ. 1871 -يىل 11 -ئاينىڭ 8 -كۈنى ئىمپېرىيە پارلامېنت يىغىندا، بۇرژۇئا پارلامېنت ئەزاسى، مىللىي لىبېرالستلار پارتىيەسىنىڭ ئەزاسى لاسكېر ببېبلغا قارشى مۇنازىرىدە ناۋادا گېرمانىيە ئىشچىلىرى پارتىيەسى ئەزالىرىنى دورايدىغان بولسا، «دۆرۈس ۋە مۇلكى بار پۇقرالار ئۇلارنى كالتەكلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ» دېگەندى. لېكىن بۇ سۆز ئېلان قىلىنمىغان. تېز خاتىرىلەش خاتىرىسىدە، «ئۇلارنى كالتەكلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ» دېگەن سۆز «ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇقى بىلەن باستۇرۇۋېتىدۇ» دەپ ئۆزگەرتىلگەن. ببېبل بۇنداق يالغانچىلىقنى ئېچىپ تاشلىغان. لاسكېر ئىشچىلار ئامىمىسى ئىچىدە مەسخىرە ئوبيېكتى بولۇپ قالغان. لاسكېرنىڭ بويى پاكار بولغاچقا، ئۇنىڭغا «پاپا لاسكېر» دەپ مازاق خاراكتېرلىك لەقەم قويۇلۇپ قالغان. —58 .

52 . ئېنگېلس شېكسپېرنىڭ «ھېنرى IV » دېگەن ئەسىرىنىڭ ئالدىنقى بۆلىكى، 2 -پەردە 4 -كۆرۈنۈشتىكى بىر جۈملە سۆزنى كۆچۈرۈپ ئىشلەتكەن. دراما‌دىكى پېرسونا‌ژ پوچى، توخۇ يۈرەك فوستاق ئۆزىنىڭ دۈشمەننى قىلىچ بىلەن مەغلۇپ قىلغانلىقىنى دەپ كېلىپ: «مەن مۇشۇنداق تەرىزدە تۇرۇپ، قىلىچنى ئۇيان ئوينىتىپ-بۇيان ئوينىتىپ، دۈشمەننى مۇنداق يەڭدىم.» دەپ پو ئاتقان. —62 .

53 . «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2 -نەشرى، 31 -تۇم 419 -بەتكە قارالسۇن. —69 .

54 . **قانۇن تەقلىدىيچىلىكى** (fictio juris) ، ئەسلىي قانۇندىكى بىر پرىنسىپ بولۇپ، رېئاللىقتا مەۋجۇت بولمىغان ئەھمىيەتنى قانۇندا مەۋجۇت ئەھمىيەت قاتاردا بىر تەرەپ قىلىش دېمەكتۇر. تېكىستتىكى مەنىسى رېئاللىققا زىت كېلىدىغان قىياسنى كۆرسىتىدۇ. —71، 1063 .

55 . س • باتېلنىڭ «شۇدبۇلاس» ناملىق داستانىنىڭ 2 -بۆلەك 1 -شېئىرىدىكى بىر مىسرانى كۆچۈرۈپ قوللانغان. —72 .

56 . ئې • كارترۇئىلىت 1785 -يىلى مېخانىك رەخت توقۇش ماشىنىسىنى كەشىپ قىلغان. 19 -ئەسىرنىڭ 20 -يىللىرى ۋە 30 -يىللىرى، پار كۈچى بىلەن رەخت توقۇش ماشىنىسى كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغان. —78 .

57 . «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2 -نەشرى، 31 -تۇم، 422 -بەتكە قارالسۇن. «قىممەت سۆپىتىدە» دېگەن سۆز ئۇنىڭدا «ئالماشتۇرۇش قىممىتى سۆپىتىدە» دەپ ئېلىنغان. —79 .

58 . ۋ • جەكوب «قىممەت مېتال ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ئىستېمالى ھەققىدىكى تارىخىي تەتقىقات» (ئىككى تومالۇق تورپىلام) ، 1831 -يىل لوندون نەشرى. ماركس 1857—1858 -يىللىرىدىكى ئىقتىسادشۇناسلىق قولىيازمىسىدا جەكوبنىڭ تۆۋەندىكى سۆزىنى بۇاستە نەقىل كەلتۈرگەن: «ئېھتىمال ھەرقانداق بىر دەۋرده، قىممەت مېتالنىڭ ئىشلەپچىقىرىش خراجىتى ئۈلارغا تۆلەنگەن قىممەتتىن ئېشىپ كەتسە كېرەك.» «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2 -نەشرى، 31 -تۇم، 279 -بەتكە قارالسۇن. —80 .

59 . گ • مېرىۋېيل «مۇستەملىكە قىلىش ۋە مۇستەملىكە توغرىسىدا نۇتۇق»، 1841 -يىل لوندون نەشرى، 1 -تۇم، 52 -بەتكە قارالسۇن. ماركس 1857—1858 -يىللىرىدىكى ئىقتىسادشۇناسلىق قولىيازمىسىدا مۇنۇ سۆزنى بۇاستە نەقىل كەلتۈرگەن: «ئېشۇبگىن (1823 -يىلى) مۇنداق مۆلچەرلىگەن: برازىلىيىدە، 80 يىل ئىچىدە قېزىلغان ئالماسنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 18 ئاي ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىلغان قۇم شېكەر يېكى قەھۋەنىڭ قىممىتىگە يېتەيدۇ.» «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2 -نەشرى، 31 -تۇم، 246 -بەتكە قارالسۇن. —80 .

60 . «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2 -نەشرى، 31 -تۇم، 427 -بەت ۋە كېيىنكى نەچچە بەتكە قارالسۇن. —82 .

61 . **قەدىمكى ھىندىستان كومۇنىسى** — قەدىمكى ھىندىستان جەمئىيىتىدىكى تېپىك ئەمگەك تەشكىلاتى شەكلى بولۇپ، ئۇ ئېپتىدائىي جەمئىيەت پارچىلىنىپ، سىنىپىي ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت بارلىققا كەلگەن مەزگىلدە پەيدا بولغان. ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ بىرلەشمىسى بولغان يېزا جامائەسى شۇ جايدىكى دېھقان ۋە باشقا مەلۇم شەكىلدە يېزا ئىگىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان كىشىلەردىن تەركىب تاپقان. ئۇ بارلىق رايونلاردىكى سۇنئىي سۇغىرىش ۋە سۇ چىقىرىشنى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ

ھەممىسنى دېگۈدەك مۇستەقىل تەشكىللەيدۇ. يېزا جامائەسى ھاۋا كىلىماتى ۋە جۇغراپىيىلىك ئورۇننىڭ چەكلىمىسگە ئۇچرىغانلىقتىن ئالاھىدە بىر تۈزۈمنى، يەنى قول سانائەتنى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى قاتارىغا قوشىدىغان تۈزۈمنى شەكىللەندۈرگەن. يېزا جامائەسىنىڭ ئېتىدائىي شەكلى خېلى ئۇزاقلارغىچە ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ كەلگەن. تەخمىنەن ملادىدىن ئىلگىرىكى 1-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مال-مۈلۈك پەرقى (يېزا جامائەسى ئىچىدە سىنىپ بارلىققا كېلىشكە باشلىغان) كۆرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن يېزا جامائەسى ئەزالىرىنىڭ يەردىن ئالدىن بەھرىمەن بولۇش ھوقۇقىنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى (سالاھىيەت تۈزۈمىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە قول سانائىتىنىڭ داۋاملىق يېزا ئىگىلىكىنىڭ چەكلىمىسگە ئۇچرىشى) يېزا جامائەسىنىڭ ئاخىرى پارچىلىنىشىنى توسۇپ قالغان. ماركسنىڭ «برىتانىيەنىڭ ھىندىستانىدىكى ھۆكۈمرانلىقى» دېگەن ماقالىسى («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 12-توم، 137—144-بەتلىرى) ۋە 1857—1858-يىللىرىدىكى ئىقتىسادشۇناسلىققا دائىر قولىيازمىسى («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 30-توم، 467-، 476—478-بەتلىرى)گە قارالسۇن. —83، 167، 677.

62. ۋ • پېتتىنىڭ «**ئەمگەك—بايلىقنىڭ ئاتىسى، زېمىن—بايلىقنىڭ ئانىسى**» دېگىنى توغرىسىدا ئۇنىڭ «باج-سېلىق توغرىسىدا» 1667-يىل لوندون نەشرى، 47-بەتكە قارالسۇن. ماركس 1857—1858-يىللىرىدىكى ئىقتىسادشۇناسلىققا دائىر قولىيازمىسىدا پېتتىنىڭ بۇ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرگەن («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 333-، 428-بەتلەرگە قارالسۇن)؛ ئۇ 1875-يىلى 4—5-ئايلاردا يازغان «گېرمانىيە ئىشچىلار پارتىيىسى پروگراممىسقا ئىزاھ» دېگەن ماقالىسىدە ئەمگەك—بارلىق بايلىقنىڭ مەنبەسى، دېگەن نۇقتىنىزەرگە رەددىيە بەرگەن. —86.

63. «**خۇدانىڭ قوزىسى**»، «ئىنجىل. يوھان ئىنجىلى»، 1-باب، 29-پاراگرافقا قارالسۇن. —102.

64. «**پارىژ ھەققىگە بىر قېتىم ئىبادەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ**» (Paris vaut bien une messe) ھېنرى IV نىڭ سۆزى. 1593-يىلى، پارىژ خەلقى ئۇنى پادىشاھ دەپ ئېتىراپ قىلىشقا ماقۇل بولغان، ئۇ پروتېستانت دىنىدىن كاتولىك دىنىغا كىرىش كېرەكلىكىنى ئۇققاندا، شۇنداق دېگەن. —103.

65. **ربفلېكسىيلىك قائىدە** توغرىسىدا، گېگېلنىڭ «لوگىكا ئىلمى»، 1-توم «ئوبېيكتىپ لوگىكا»نىڭ

2-قىسمى «ماھىيەت توغرىسىدا» 1834-يىل بېرلىن نەشرى («گېگېل ئەسەرلىرى»، 4-توم)غا قارالسۇن. —112.

66. ئارىستوتېل «نىكماخ ئېتىكا»، ئى • بېككېر تۈرگەن «ئارىستوتېل ئەسەرلىرى»، 1837-يىل ئوكسفورد نەشرى، 9-توم، 99-، 100-بەتلەر. —116.

67. ف • ل • ئا • فېررىئېر بىلەن چ • گانىلنىڭ سودا ھېرىسلىقى نۇقتىسىنەزىرى توغرىسىدا ماركسنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما) («9-خاتىرە دەپتەرنىڭ 391-بېتى ۋە 8-خاتىرە دەپتەرنىڭ 358—361-بەتلىرىگە قارالسۇن. —119، 156.

68. ماركس ئېيتقان **زامانىۋى ئەركىن ئىلىپساتارلار**، ف • باستىيادىن باشقا گېرمانىيە ئەركىن سودا تەرەپدارلىرى مۇرىتلىرىدىن يەنە ۋ • پرىنز-سمىس، ۋ • بومىت، ج • فائۇھېر، ئو • مىشائېيلىس، م • ھىرش، ھ • شۇلتسې-دېلىچ قاتارلىق كىشىلەر بار. ئۇلار ئىشچىلارغا لېكسىيە سۆزلەپ بەرگەن، بەزىلىرى ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتىنى ئىشچىلار ئۈيۈشمىلىرىدا تەشۋىق قىلغان. —119.

69. **لامبارد كوچىسى** لوندوننىڭ سىدى رايونىدىكى بىر كوچا بولۇپ، بەزى چوڭ بانكىلار مۇشۇ يەرگە جايلاشقان؛ ئۇ لوندون پۇل مۇئامىلە بازىرىنىڭ مەنداش سۆزى. —119.

70. بۇ ماركسنىڭ ھ • د • ماكلېئودنىڭ 1866-يىلى لوندوندا 2-قېتىم نەشر قىلىنغان «بانكا نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتى» دېگەن كىتابىغا بەرگەن باھاسى. «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 538-بەت؛ ماركس 1868-يىل 3-ئاينىڭ 6-كۈنى ئېنگېلسقا يازغان خېتىدىمۇ مۇشۇ كىتاب توغرىسىدا باھا بەرگەن. —119.

71. ھومېر يازغان «ئىلئادا»نىڭ 7-بابىغا قارالسۇن. —121.

72. ماركس بۇ يەردە ئېيتقان **رىكاردو ئېقىمىدىكىلەر** ر • توررېنس، ج • مىل ۋە ج • س • مىل ۋەكىللىكىدىكى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇلار د • رىكاردونىڭ ئاساسلىق ئەسىرى «سىياسىي ئىقتىساد ۋە باج-سېلىق پرىنسىپلىرى» 1817-يىلى لوندوندا نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، كلاسسىك بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقى ئورنىغا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنى دەسستىپ، رىكاردو نەزەرىيىسىدىكى ئاساسىي قارىمۇقارشىلىقنى بۇرژۇئاچە ئۆسۈلدا ھەل قىلىشقا ئۇرۇنغان. بۇنىڭ

نەتىجىسى خۇددى ماركس ئېيتقاندەك رىكاردو ئېقىمىدىكىلەرنىڭ يىمرىلىشى ئۈ ئۆزى ھەل قىلىپ بولالمايدىغان ئىككى مەسىلىدىن بولغان: «(1) كاپىتال بىلەن ئەمگەك ئوتتۇرىسىدا قىممەت قانۇنىيىتى بويىچە ئالماشتۇرۇش؛ (2) ئادەتتىكى پايدا نورمىسىنىڭ شەكىللىنىشى. قوشۇمچە قىممەت بىلەن پايدىنى تەڭ قىلىپ قويغان. قىممەت بىلەن خراجەت باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشەنمىگەن» (ماركسنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)»، 14-خاتىرە دەپتەر، 851-بەت). رىكاردو ئېقىمىدىكىلەر ئۇستىدىكى تەپسىلىي ئانالىز ئوغرىسىدا ماركسنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)»، 7-خاتىرە دەپتەر 319-بەت — 8-خاتىرە دەپتەر، 347-بەتكە قارالسۇن. —123، 581، 956.

73. بۇ يەردە ماركسنىڭ «پەلسەپە نامراتلىقى. پرۇدون ئەپەندىنىڭ «نامرات پەلسەپە»سىگە جاۋاب»، 1-باب، 2-پاراگرافى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇنىڭدا ماركس تۆۋەندىكى ئەسەرنى تىلغا ئالغان: ت. خودىسكىنىڭ «ئاممىباب سىياسىي ئىقتىساد»، ۋ. تومپسوننىڭ «بايلىقنىڭ ئىنسانلارنىڭ بەختىگە ئەڭ زور تۆرتكە بولىدىغان تەقسىمات پرىنسىپى ئۈستىدە تەتقىقات»، ت. ل. ئېدمېڭس «ئەمەلىي، مەنىۋى ۋە سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق». ئۇ يەنە برايىنىڭ «ئەمگەككە بولغان ئادالەتسىزلىك ۋە ئۇنى ھەل قىلىشنىڭ چارىسى» دېگەن كىتابىدىن تەپسىلىي نەقىل كەلتۈرگەن. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى»نىڭ 1-قىسمىدا بولسا ج. گرايىنىڭ «ئىجتىمائىي تۈزۈم» دېگەن كىتابىدىن نەقىل كەلتۈرگەن («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-تۇم، 478—480-بەتلەر.) —133.

74. ماركس بۇ يەردە تىلغا ئالغان **پرۇدون ئېقىمىدىكىلەر** فرانسىيىنىڭ ئۇششاق بۇرژۇئازىيە سوتسىيالزمچىسى، ھۆكۈمەتسىز پ. ي. پرۇدوننىڭ ھىمايىچىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. پرۇدون كاپىتالزمنى ئۇششاق بۇرژۇئازىيە مەيداندا تۇرۇپ تەنقىد قىلغان، ئۇششاق خوسۇسىي مۇلۈكچىلىكنىڭ مەڭگۈ گۈللىنىشىنى خام خىيال قىلغان؛ پرۇدون ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ خوسۇسىي مۇلۈكچىلىكىنى قوغداش ئۈچۈن، «ئالماشتۇرما بانكا» تەسىس قىلىش ۋە ئۆسۈمسىز قەرز تارقىتىشنى تەرغىب قىلغان؛ ئۇلار كاپىتالزمنىڭ «ناچار» تەرەپلىرىنى ئىسلاھ ئارقىلىق تۈگىتىشنى، كاپىتالزمنىڭ «ياخشى» تەرەپلىرىنى ساقلاپ قېلىشنى تەشۋىق قىلغان؛ ئۇلار پرولېتارىياتنىڭ زوراۋانلىق ئىنقىلاب ۋە سىياسىي كۈرەش ئېلىپ بېرىشىغا قارشى تۇرۇپ، ھەرقانداق ھۆكۈمەت ۋە دۆلەتنى بىكار قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان. 19-ئەسىرنىڭ 50-ۋە 60-يىللىردا، ئۇلار فرانسىيە ئىشچىلار ھەرىكىتىدە ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر قوزغىغان. ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ تەنقىد قىلىشى بىلەن، بولۇپمۇ

1859-يىلى نەشر قىلىنغان «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى»نىڭ 1-قىسمى («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى 31-تۇم، 411—582-بەتلەرى) دا تەنقىد قىلىنىشى بىلەن «پرۇدوننىڭ يېلتىزىدىن يوقىتىلغان» (ماركسنىڭ 1859-يىل 7-ئاينىڭ 22-كۈنى ئېنگېلسقا يازغان خېتى). پارتۇ كومموئنىستىنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىسى پرۇدوننىڭ ئۇششاق بۇرژۇئاچە خىيالىي سوتسىيالزم قارىشىغا رەددىيە بەرگەن. كومموئنا «پرۇدوننىڭ سوتسىيالزم تەلىماتىنىڭ قەبرىسى» بولۇپ قالغان (ماركس «فرانسىيە ئىچكى ئۇرۇشى»غا قارالسۇن). لېكىن پرۇدوننىڭ بەزى مۇھىم ئىدىيىلىرى، ئالايلۇق، ئۇنىڭ سوتسىيالزم قارىشى ۋە ئۇنىڭ دۆلەتچىلىككە قارشى ئىدىيىسى ھەققىدە تۆرلۈك ھۆكۈمەتسىزلەر ئارىسىدا ئىنكاس بار. —134.

75. گېتېنىڭ «فائۇستى» 1-پەردە 4-كۆرۈنۈش «فائۇستنىڭ كۇتۇپخانىسى». —134.

76. «**سەزگىلى بولىدىغان ئەمما ئادەتتىكى سىزىمدىن تاشقىرى نەرسە**» توغرىسىدا گېتېنىڭ «فائۇستى» 1-پەردە 16-كۆرۈنۈش «مارتېنىڭ باغچىسى»غا قارالسۇن. —138.

77. ياۋروپادا 1848—1849-يىللىرىدىكى ئىنقىلاب مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن سىياسىي ئەكسىيەتچىل دەۋر كۆرۈلگەن. ئەينى چاغدا، ياۋروپادىكى ئاقسۆڭەكلەر ۋە بۇرژۇئازلار ئەرۋاھىيەرەستلىككە، بولۇپمۇ ئۈستەل ئۈسۈلى بىلەن ئىلاھ چۈشۈرۈش ھېكمىتىگە بېرىلىپ كەتكەن، جۈگگودا بولسا تەيىنگو ئىنقىلابىي ھەرىكىتى پارتلىغان. ئېنگېلس ئۆزىنىڭ «تەبىئەت دىئالېكتىسى»نىڭ «ئەرۋاھ دۇنياسىدىكى تەبىئەت توغرىسىدا تەتقىقات» دېگەن ماقالىسىدە ئەرۋاھىيەرەستلىك ئۈستىدە چوڭقۇر تەھلىل يۈرگۈزگەن. —138.

78. «**پىشانىگە پوتولگىنى شۇ**»، بۇ ھەقتە «ئىنجىل. يوھان بىشارەتلىرى» 14-باب، 1-9-پاراگرافلىرىغا قارالسۇن. —143، 156، 685.

79. ماركس روبىنزون ھېكايىسى ئۈستىدە توختالغىنىدا، بۇ يەردە د. رىكاردونىڭ ئەسىرى «سىياسىي ئىقتىساد ۋە باج-سېلىق پرىنسىپلىرى»، 1821-يىل لوندون 3-نەشرى، 1-بابنى، بولۇپمۇ 1-بابنىڭ 3-پاراگرافىنى كۆرسىتىدۇ. ماركس 1857-يىل 8-ئايدا يازغان «مۇقەددىمە»دە روبىنزون ھېكايىسىنىڭ بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادىدا ئوينىغان رولىنى ئەتراپلىق بايان قىلغان («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 30-تۇم، 24—25-بەتلەرگە قارالسۇن). ئېنگېلسنىڭ 1869-يىل 11-ئاينىڭ 19-كۈنى ماركسقا يازغان خېتىدىمۇ بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بايانلار بار. —148.

80. «**ئۇۋېن ئەپەندىنىڭ پاراللېلوگرامى**» توغرىسىدا د • رىكاردونىڭ ئەسىرى «بېزا ئىگىلىكىنىڭ قوغدالما تامۇژنا بېجى توغرىسىدا»، 1822-يىل لوندون 4-نەشرى، 21-بەتكە قارالسۇن. روبېرت ئۇۋېن ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئىسلاھات توغرىسىدىكى خىيالىي پىلانىنى شەرھلىگەندە ئىسپاتلاپ ئۇقتسادىي جەھەتتىن ۋە ئائىلىۋى تۇرمۇش بەرپا قىلىش نۇقتىسىدىن قارىغاندا، پاراللېلوگرام ياكى كۆزدىرات شەكىللىك تۇرالغۇلارنى سېلىش ئېڭ مۇۋاپىق بولىدۇ، دەپ ھېسابلىغان. «ئۇۋېننىڭ پاراللېلوگرامى» دېگەن بۇ ئاتالغۇ مۇشۇنىڭدىن كەلگەن. —148.

81. «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 454—455-بەتلەرگە قارالسۇن. —148.

82. «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 426-بەتكە قارالسۇن. —150.

83. قەدىمكى ئاسىيا ۋە قەدىمكى زامانلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى 1857—1858-يىللىرىدىكى ئۇقتسادشۇناسلىق قولىيازمىسىدا بايان قىلىنغان، «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 30-توم، 487—488-بەتلەرگە ۋە 31-توم 413-بەتكە قارالسۇن. —153.

84. قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپى ئېپىكۇروس سانسىزلىغان دۇنيا بار. ئۇ دۇنيالار ئۆزلىرىنىڭ تەبىئىي قانۇنىيىتى بويىچە بارلىققا كېلىدۇ ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئىلاھ مەۋجۇت بولغىنى بىلەن ئۇ مۇشۇ دۇنيالارنىڭ سىرتىدا، دۇنيالارنىڭ يوچۇقلىرىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئۇ كائىناتنىڭ تەرەققىياتى ۋە كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا ھېچقانداق تەسىر كۆرسەتمەيدۇ دەپ ھېسابلايدۇ. —153.

85. ماركس 1843-يىلىنىڭ ئاخىرىدا يازغان «رەيگېلنىڭ قانۇن پەلسەپىسىگە تەنقىد»كە مۇقەددىمە دە بۇ ئىدىيە ئۆز ئىچىگە ئېلىنغان. —154.

86. ماركس تىلغا ئالغان مۇشۇ كىتابنىڭ 3-ۋە 4-قىسمىدا د • رىكاردونىڭ قىممەت مىقدارىغا باھا بەرگەن جايلىرى توغرىسىدا «كاپىتال (1863—1865-يىللىرىدىكى ئىقتىسادشۇناسلىقىغا دائىر قوليازما)»نىڭ 3-قىسىم، 2-باب «5. ئىش ھەققىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئۆسۈشى ياكى چۈشۈشىنىڭ تۇرلۇك تاۋارلار ئىشلەپچىقىرىشىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 1992-يىل تارىخى ئىسپاتلانغان نەشرى، 2-بۆلەك 4-توپلام 2-قىسمى 273—278-بەتلىرى) شۇنىڭدەك «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى

(1861—1863-يىللىرىدىكى قوليازما)»نىڭ 7-خاتىرە دەپتىرىنىڭ 650—652-بەتلىرى، يەنى «رىكاردونىڭ قوشۇمچە قىممەت نەزەريىسى»دىكى «(1) ئەمگەك مىقدارى ۋە ئەمگەك قىممىتى» دېگەن پاراگرافقا قارالسۇن. —154.

87. **چېركاۋ پېشۋالىرى** ملادى 2—6-ئەسىرلەردە خرىستىئان دىنى ساھەسىدىكى ئەڭ بالدۇرقى گۇرۇپپا تىلى ۋە لاتىن تىلى يازغۇچىلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى كېيىنكى دەۋرلەردە خرىستىئان دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى ۋە ئىلاھىيەتكە بىرقەدەر چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. چېركاۋ پېشۋالىرىنىڭ قارىشىدا ئەڭ تۆپ نەرسە—بىلىم ۋە ئەقلىي قابىلىيەتنى كەمسىتىش، شەرتسىز ئېتىقادنى مەدھىيىلەش، «يات دىن»، يەنى خرىستىئان دىنىدىن باشقا دىن ۋە پەلسەپىلەرگە، بولۇپمۇ قەدىمكى ماتېرىيالىزمغا دۈشمەنلىك بىلەن قارىشى. —157، 162.

88. «**ئىقتىسادشۇناسلار**» (économists) ئىلگىرىكى دېھقانچىلىق ھېرىسمەنلىرىنىڭ ئاتىلىشى. ئالاھەزەل 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، بۇ ئاتالغۇ مەلۇم بىر ئىقتىساد تەلىماتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى چۈشەندۈرۈشكىلا ئىشلىتىلىپ قالماي، بەلكى تۇرلۇك ئىقتىسادشۇناسلىق تەلىماتلىرىنىڭ يازغۇچىلىرى ئارىسىدا كەڭ قوللىنىلغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە ف • كۇناي ۋە ئۇنىڭ مۇرىتى پ • س • د • دېنمۇرلارمۇ ئۆزلىرىگە «دېھقانچىلىق ھېرىسمەنلىرى» دېگەن نامنى قوبۇلالغان. —157، 173.

89. ماركسنىڭ «پەلسەپە نامرائىلقى»، 2-باب، 1-پاراگرافىدىكى «يەتتىنچى، يەنى ئاخىرقى ئىزاھ»قا قارالسۇن. —157، 1195.

90. ئامېرىكىدىكى نېمىسچە بۇ گېزىت بەلكىم كارل ھېينىتزېن بوستوندا نەشر قىلغان «پېشۋا»نى كۆرسەتسە كېرەك. مەزكۇر گېزىتنىڭ 1859-يىل 7-ئاينىڭ 12-كۈنىدىكى 26-سان 2-بەت 4-ستون ۋە 3-بەت 1-ستون «نەسرلەر» نامىلىق مەخسۇس ستوندا «كارل ماركس ئەپەندى» دېگەن ماقالە ئىمزاسىز ئېلان قىلىنغان. بۇ ماقالىدە «ئىجتىمائىي ئىنقىلاب دەۋرى يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرىدۇ» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 411—413-بەتلەرگە قارالسۇن) دېگەن سۆزدىن باشقا، ماركسنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى»نىڭ «مۇقەددىمە»سىدىكى ئەسەرنىڭ پۈتۈن پىلانى ۋە ماتېرىيالىستىك تارىخىي قاراش توغرىسىدىكى ئاساسىي تونۇش شەرھلەنگەن بىر پۈتۈن مۇناسىۋەتلىك مەزمۇن كۆچۈرۈپ بېسىلغان. ئۇنىڭغا ئۇلاپلا، ئاپتور چاكىنا ماتېرىيالىزم قارىشىنى ماركسقا زورلاپ تاڭغان، «بىر تۇردىكى ئاياللارنىڭ كەيپىياتى بىر پادىشاھلىقنى

ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، بىر خىلدىكى بەگلەرنىڭ كەيپىياتى دۇنيانىڭ بىر بۆلىكىنى ئېغىر بۇزۇۋەتتى، بىر خىلدىكى ئىسلاھاتچىلارنىڭ ئىدىيسى پۈتكۈل دۇنيانى روھلاندۇرۇۋەتتى ھەمدە پۈتكۈل «ئىقتىسادشۇناسلىق»نى ۋە بارلىق «ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى»نى تاشلىۋەتتى» دېگەنلەرنى يازغان. ھېيئىزېننىڭ «كاپىتال»غا بولغان ئىنكاسى توغرىسىدا ماركسنىڭ 1869-يىل 11-ئاينىڭ 6-كۈنى ئېنگېلسقا يازغان خېتىگە قارالسۇن. —157.

91. «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 412-بەتكە قارالسۇن. —157.

92. ماركسنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)»، 14-خاتىرە دەپتىرىنىڭ 836-بېتىگە قارالسۇن. —160.

93. شېكسپىرنىڭ «بىكارچىلىقتىن زېرىكىش» دېگەن ئەسىرىنىڭ 3-پەردە 3-كۆرۈنۈشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. —160.

94. لاندى پارىژ شەھىرىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى جايىنىڭ نامى، 12—19-ئەسىرلەردە بۇ جايدا ھەر يىلى بىر قېتىم چوڭ بازار بولاتتى. —161.

95. باراۋەرچىلەر—17-ئەسىردىكى ئەنگلىيە ئىنقىلابى دەۋرىدە يەرسىز ياكى يېرى ئاز دېھقانلار مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان رادىكال ئېقىم، ئۇنىڭ تولۇق ئاتلىشى ھەقىقىي باراۋەرچىلەر بولۇپ، يەر كولىغۇچىلار دەپمۇ ئاتالغان. ئۇلار يەرگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى بىكار قىلىپ، ئىپتىدائىي باراۋەر كومۇنىزم ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلغان ھەمدە بۇ خىل ئىدىيىنى ئومۇم ئىگىدارچىلىقىدىكى بوز يەرلەرنى كوللېكتىپ ئېچىش يولى بىلەن ئەملگە ئاشۇرۇشقا ئۇرۇنغان. —162.

96. سېنىكلار ملادىدىن ئىلگىرى 3-ئەسىردە قەدىمكى يۇنانىدا رېئاللىزمنى تەشەببۇس قىلغۇچى پەلسەپە ئېقىمى بولۇپ، ئۇ ھاياسىزلار دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىدۇ، ئۇنى ئانتىستاينى بەرپا قىلغان. بۇ ئېقىم تەبىئەتنى قەدىرلەيدۇ، بىراق تەبىئەت بىلەن جەمئىيەتنى قارىمۇقارشى قىلىپ قويۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى تەبىئىي بولمىغان، ئەھمىيەتسىز دەپ قارايدۇ، ئۇ شەھەرلەردىكى كەمبەغەللەرنىڭ ۋە قىسمەن ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنغان ھۆرلەرنىڭ چوڭ قوللىدارلارنىڭ ئەيش-ئىشرەت ۋە كەيپ-ساپا تۇرمۇشىغا بولغان پاسسىپ قارشىلقىنى، بايلىقنى كەمسىتىپ،

ئىددىي-سىددا تۇرمۇشنى قەدىرلەشنى ئەكس ئەتتۈرگەن، سېنىكلارنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك ئىپادىسى مەقسەتلىك ھالدا ئۆرپ-ئادەتنى بۇزۇش ۋە ئوينىشقاندەك ئىش قىلىشتىن ئىبارەت. —162، 813.

97. گېتېلىنىڭ ئەسىرى «فائۇستى»نىڭ 1-پەردە 3-كۆرۈنۈش «فائۇستنىڭ كۆتۈبخانىسى» كۆزدە تۇتۇلىدۇ. —165.

98. «ئىنجىل • يوھان بىشارەتلىرى»نىڭ 17-باب، 13-پاراگراف ۋە 13-باب 16—17-پاراگرافلىرىغا قارالسۇن.

«بىشارەتنامە» (ياكى «يوھان بىشارەتلىرى») «ئىنجىل»گە كىرگۈزۈلگەن دەسلەپكى مەزگىللەردىكى خرىستىئان دىنىي ئەسەرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، 1-ئەسىردە يېزىلغان. «بىشارەتنامە»نىڭ ئاپتورى رىم ئىمپېرىيىسىگە بولغان نەپرىتىنى بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭغا «ھايۋان» بەلگىسىنى قويغان ھەمدە ئۇنى ئالۋاستىنىڭ نامايەندىسى دەپ قارىغان. ماركس بۇ يەردە نەقىل كەلتۈرگەن بۇ سۆزدە پۈلنى كۆزدە تۇتىدۇ. —165.

99. «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 480-بەت ۋە كېيىنكى نەچچە بەتكە قارالسۇن، ئۇنىڭدىن باشقا ماركسنىڭ پرۇدونىزمچى ل • ئا • دارىمونغا قارىتىلغان تەنقىدى («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 30-توم، 59—88-بەتلەر)گە قارالسۇن. —166.

100. ئىنكا دۆلىتى جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ غەربىدىكى قەدىمىي دۆلەت بولۇپ، ئۇنىڭ پادىشاھى ئىنكا، پۈقرالىرى بولسا ئىنكالار دېيىلىدۇ. 11-ئەسىردىن كېيىن، ئايماراۋ قەبىلىسى بىلەن كاچىيۇياسى قەبىلىسى پېرۇنىڭ كۆزكو جىلغىسىدا ئارقا-ئارقىدىن قوشنا رايونلارنى قوشۇۋېلىپ، 15-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قۇللۇق تۈزۈمىدىكى قۇدرەتلىك دۆلەت قورغان. لېكىن ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ نۇرغۇن قالدۇقلىرىنى ساقلاپ قالغان. ئىنكا جەمئىيىتىدە چىڭ مەمۇرىي تۈزۈم بار، ئۇ ئاقسۆڭەكلەر، پۈقرالار ۋە قۇللار دېگەن ئۈچ سىنىپقا ئايرىلغان. جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي بىرلىكى مۇنداق: ئوخشاش ئەجدادلىق بەزى ئائىلىلەردىن تەركىب تاپقان ئورۇقداشلىق كومۇنىسى ياكى يېزا جامائەسى (Aylla) يەر ۋە چارۋا-ماللارغا ئورتاق ئىگىدارچىلىق قىلغان. 16-ئەسىردە، ئىنكا دۆلىتى تازا رونىق تېپىپ ھازىرقى پېرۇ، ئېكۋادور، بولۇۋىيە ۋە چىلىنىڭ شىمالىغچە كېڭەيگەن، 1533-يىلى ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلغان. —167.

101 · «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 216-بەت ۋە 475—476-بەتلەرگە قارالسۇن. —170·

102 · «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 550-بەتكە قارالسۇن. —170·

103 · «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 548—552-بەتلەرگە قارالسۇن. —171·

104 · **«تەلىماتلار مەجمۇئەسى»** رىم ھەق تەلەپ قانۇن كودېكسىنىڭ ئاساسلىق قىسمى بولۇپ، رىم قانۇنشۇناسلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى قۇلدارلارنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان مەزمۇنلار جەملەنگەن. ئۇ ۋىزانتىيە پادىشاھى يۇستىنىئان I ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلدە تۈزۈلگەن، مىلادى 533-يىلى قانۇن سۈپىتىدە ئېلان قىلىنغان. «تەلىماتلار مەجمۇئەسى» تۆۋەندىكى قاراشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: پۇل ئابستراكت قىممەت مقدارى، قىممەت مېتال ئالتۇن-كۈمۈشمۇ ئوخشاشلا مەۋھۇم قىممەتكە ئىگە، ئۇنىڭ قىممىتىنى دۆلەتنىڭ ئالىي ھوقۇق ئورگىنى خالىغانچە بېكىتىدۇ. —173·

105 · فلىپ VI • ۋالوئا ئەنگلىيەگە قارشى كۆپ قېتىم ئۇرۇش قوزغىغان، شۇڭا ئۇ كۆپ قېتىم باج ئېلىشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن، بۇنىڭ بىلەن قۇيما پۇلنىڭ سۈپىتى چۈشۈپ كەتكەن. —173·

106 · بۇ سۆز كونستانتىن II مىلادى 356-يىلى ئېلان قىلغان پادىشاھ پەرمانى («دىئودوس قانۇن كودېكسى»نىڭ 9-باب، 23-پاراگراف، 2-بۆلىكى) دىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن. «دىئودوس قانۇن كودېكسى» شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى دىئودوس II ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋردە تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا 4-ئەسىر ۋە 5-ئەسىردىكى پادىشاھلارنىڭ يارلىقلىرى كىرگۈزۈلگەن. —174·

107 · «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 478—481-بەتلەرگە قارالسۇن. —179·

108 · ر • ئۆۋېن كەلگۈسىدىكى بىر جەمئىيەتتە ئەمگەك قىممىتى بانكنوت شەكلىدە ئىپادىلىنىدىغان قەغەز پۇل دۆلەتنىڭ ئىچكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا ۋە مال ئالماشتۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ، ئۇنىڭ تارقىتىلىشى

جەزمەن ھازىرقى زاپاسقا ئۇيغۇن كېلىشى شەرت، قەغەز پۇل پەقەت ئەمەلىي قىممەتنىكى مەھسۇلات بىلەن ئالماشتۇرۇلغاندىلا ئاندىن ئۇنىڭغا ئېرىشكىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. —179·

109 · ۋ • ئې • پارىي «دېگىز قاتنىشى كۇندۇلۇك خاتىرىسى. ۋ • ئې • پارىي خېكلار ناملىق پاراخوت بىلەن گرېب ناملىق پاراخوتقا قوماندانلىق قىلىپ، ئاتلانتىك ئوكيان بىلەن تىنچ ئوكيانىنىڭ غەربىي شىمال لىنىيىسىنى ئېچىش بويىچە قىلىنغان يېراق دېگىز قاتنىشى (1819—1820-يىللار)»، 1821-يىل لوندون 2-نەشرى، 277—278-بەتلەر. 180·

110 · «ئامېۋى سەھىيە. مەركىزىي مەخپىي كېڭەش سەھىيە تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى» 1864-يىل لوندون نەشرى، 12—17-، 232—233- ۋە 248-بەتلەرگە قارالسۇن. —181·

111 · «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 470—481-بەتلەرگە قارالسۇن. —181 ، 190·

112 · «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 469—470-بەتلەرگە قارالسۇن. —183·

113 · قەدىمكى ئەپسانىلەردە، ئىنسانىيەت تارىخى بەش دەۋرگە بۆلۈنگەن. ئالتۇن دەۋر بىلەن كۈمۈش دەۋر شۇ بەش دەۋر ئىچىدىكى ئىككى دەسلەپكى دەۋر ئىكەن. ئەڭ بەختلىك ھېسابلىنىدىغان ئالتۇن دەۋردە، كىشىلەر خاتىرجەم ياشايمىش، پەقەت كېيىنكى نەچچە دەۋرگە كەلگەندە، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ باشقىچە بولۇپ كېتەرمىش. 5-دەۋر يەنى ئاخىرقى دەۋر—قارا تۆمۈر دەۋرى—باراۋەرسىزلىك، زوراۋانلىق ۋە قىرغىنچىلىقتا تولغان دەۋر بولارمىش. بۇ بەش دەۋر توغرىسىدىكى رىۋايەت ھەققىدە گرېتسىيىلىك تارىخىي داستان شائىر خېسىئود ۋە رىملىق لىرىكلىق شائىر ئوۋىدىئوسلارنىڭ ئەسەرلىرىدە بايانلار بار. —187·

114 · 1707-يىلىدىكى ئەنگلىيە بىلەن شوتلاندىيىنىڭ بىرلىشىشنى كۆرسىتىدۇ، مۇشۇ قېتىمقى بىرلىشىشنىڭ نەتىجىسىدە شوتلاندىيە ئاخىر ئەنگلىيەگە قوشۇلۇپ كەتكەن. مۇشۇ قېتىمقى بىرلىشىشتىن كېيىن شوتلاندىيە پارلامېنتى تارقىتىۋېتىلگەن، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتسادىي سودىكىلىشمۇ شۇنىڭ بىلەن تەڭ تۈگىگەن. —188·

115. «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 466-بەتكە قارالسۇن. —188.

116. «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 469-بەتكە قارالسۇن. —190.

117. گ • ۋ • ف • گېگېلنىڭ ئۇقۇمىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى مۇقەررەرلىكتىن ھۆرلۈككە ئۆتۈش دېگەن قارىشى ھەققىدە ئۇنىڭ «پەلسەپە قامۇسى پروگراممىسى»نىڭ 1-قىسمى «لوگىكا ئىلمى» 147-پاراگراف 1834-يىل بېرلىن نەشرى («گېگېل ئەسەرلىرى»، 6-توم)گە قارالسۇن. —194.

118. دانىشمەن جېروم «يېۋستوسيانا يازغان خەت—ئىپپەتنى ساقلاش توغرىسىدا». —194.

119. دانتېنىڭ «ئىلاھ كۆيى • بېھىش قىسمى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 24-ناخشىسى. —195.

120. ماركسنىڭ ف • لاسسالنىڭ بۇ ئەسىرىگە، بولۇپمۇ مۇشۇ ئىزاھاتىغا بولغان چۈشەندۈرۈشى توغرىسىدا ماركسنىڭ 1858-يىل 2-ئاينىڭ 1-كۈنى ۋە 1859-يىل 2-ئاينىڭ 25-كۈنى ئېنگېلسقا يازغان خېتىگە قارالسۇن. —199.

121. تاۋارنىڭ خەتەرلىك سەكرىشى توغرىسىدا ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى. 1-كىتابچە»دا سۆزلەپ ئۆتكەن، بۇ ھەقتە «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 483-بەتكە قارالسۇن. —200.

122. «**ئىنئام قىلىنغان ئاتىنىڭ چىشىغا قارىما**»—رىمنىڭ قەدىمكى تۇراقلىق ئىبارىسى. دانىشمەن جېروم ئۆزىنىڭ «ئېپخېسۇسلار مەكتۇپى»غا بەرگەن ئىزاھاتىنىڭ مۇقەددىمىسىدە بۇ تۇراقلىق ئىبارىنى ئىشلەتكەن. —201.

123. ماركس 1878-يىل 11-ئاينىڭ 28-كۈنى «كاپىتال»نىڭ رۇسچە تەرجىمانى ن • ف • دانىئېلسونغا يازغان خېتىدە بۇ جۈملىنى :«ئەمەلىيەتتە، ھەربىر يارداننىڭ قىممىتى كاناپنىڭ ئومۇمىي مىقدارىغا سەرپ قىلىنغان ئىجتىمائىي ئەمگەك مىقدارىنىڭ بىر قىسمىنىڭ ماددىي نامايەندىسىدۇر.» دەپ ئۆزگەرتىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ماركس «كاپىتال» 1-توم نېمىسچە 2-نەشرى، ئۆزى ئىشلەتكەن نۇسخىسىغىمۇ مۇشۇنداق تۈزىتىش كىرگۈزگەن، ئۇ پەقەتلا باشقىلارنىڭ پوچۇركىسى ئىدى. لېكىن

«كاپىتال» 1-توم نېمىسچە 3-نەشرى ۋە 4-نەشرىگە تۈزىتىش كىرگۈزمىگەن. —203.

124. «**چىن سۆيگۈ يولى تۈپتۈز بولمايدۇ**» (The course of true love never does run smooth)، بۇ توغرىلىق شېكسپىرنىڭ «تومۇز كېچىدىكى چۈش» دېگەن ئەسىرىنىڭ 1-پەردە 1-كۆرۈنۈشىگە قارالسۇن. —203.

125. «**شائىرنىڭ پارچىلانغان پۈت-قولى**» (Disjecta membra poetae) —ھوراتسىنىڭ «ھەجۋى شېئىرلار»، 1-توم، 4-شېئىرىدىكى بىر جۈملە سۆز. —203، 651، 691، 877.

126. «سېتىش سېتىۋېلىش دېمەكتۇر» دېگەن بۇ سۆز ف • كۇسناي بېۋاستە ئېيتقان سۆز بولماستىن، بەلكى پ • س • دۇپونت دېنمۇرنىڭ «كۇسناي دوختۇرنىڭ تەلىماتى، ياكى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادشۇناسلىق پرىنسىپى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» دېگەن ئەسىرىدە دېيىلگەن سۆز، «دېھقانچىلىق ھېرىسمەنلىرى»، قوشۇمچە ئو • دەيئېرنىڭ كىرىش سۆزى ۋە ئىزاھاتى، 1846-يىل پارىژ نەشرى، 1-بۆلۈم 392-بېتىگە قارالسۇن. —205.

127. **پۇلنىڭ سېسىق ھىدى بولمايدۇ** (non olet) دېگەنلىك «بۇ خىل باجنىڭ سېسىق ھىدى بولمايدۇ! » دېگەنلىكنى كۆرسىتىدۇ، بۇنى رىم پادىشاھى ۋېسپاسىئان ئوغلىغا دېگەن سۆز، چۈنكى ئۇنىڭ ئوغلى ئۇنىڭ مەخسۇس ھاجەتخانا بېجى ئېلىشىغا قوشۇلمىغان. —208.

128. «**ئابىھايات سۇيى**» توغرىسىدا «ئىنجىل. يوھان ئىنجىل»نىڭ 4-باب 14-پاراگرافىغا قارالسۇن. —213.

129. «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 490—493-بەتلىرىگە قارالسۇن. —215.

130. ج • ب • ساينىڭ «سىياسىي ئىقتىساد توغرىسىدا»، 1817-يىل پارىژ 3-نەشرى، 2-توم، 33—52-بەتلەرگە قارالسۇن، ئۇ بۇ ئەسەردە كرىزىس توغرىسىدا توختالغان. ئۇنىڭغا ئوڭلاپلا، 2-توم، 3-كىتابىدىكى «سىياسىي ئىقتىسادنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە»، 459-بەتتە: «تاۋار: سېتىش ئۈچۈن سېتىۋېلىنغان مەھسۇلاتتۇر.» دەپ يازغان. —216.

131 · «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 563-بەتكە قارالسۇن. —232.

132 · «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 554—560-بەتلەر، 564-بەت ۋە كېيىنكى نەچچە بەتكە قارالسۇن. —234.

133 · ج • س • مىللىنگ «سياسىي ئىقتىساد قائىدىلىرى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي پەلسەپىدىكى قوللىنىلىشى»، 1848-يىل لوندون نەشرى، 1-توم مۇقەددىمىسىنىڭ 3—4-بەتلىرىگە قارالسۇن. —234.

134 · ئا • ۋېللىڭتون ئەنگلىيە ئارمىيىسىگە قوماندانلىق قىلىپ، 1808—1815-يىللىرى ناپالېئون I گە قارشى قىلغان ئۇرۇشنا شانلىق نەتىجە قازانغاندى، ۋەھالەنكى ئەنگلىيىنىڭ گېنېرالى ۋ • فېنۋېك (كارس بارونى) 1855-يىل 11-ئاينىڭ 27-كۈنى ئۇ مۇداپىئە كۆرۈشكە رەھبەرلىك قىلغان كارس شەھرىنى رۇسسىيە ئارمىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. —234.

135 ئا • ھ • مېۋللېر «دۆلەت ئىدارە قىلىش سەنئىتى پرىنسىپى»، 1809-يىل بېرلىن نەشرى، 2-قىسىم، 280-بەت. —235.

136 · ۋاڭ ماۋىيىننىڭ پۈل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش تەشەببۇسى ۋە ئۇنىڭ 1853-يىلى ۋە 1854-يىلى (شيەنفېڭ 3 - ۋە 4-يىلى) ئىككى قېتىم پادىشاھقا سۇنغان مەلۇماتىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى توغرىسىدا گو مورونىڭ 1936-يىل 10-ئايدا يازغان «كاپىتال»دىكى ۋاڭ ماۋىين» («گو مورو ماقالىلىرى»، 11-توم، 1958-يىل خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى نەشرى، 28—34-بەتلەر) ۋە ۋۇ خەننىڭ 1937-يىل 3-ئايدا يازغان «ۋاڭ ماۋىين ۋە شيەنفېڭ دەۋرىدىكى پۈل تۈزۈمى ئىسلاھاتى» («ۋۇ خەن تارىخشۇناسلىق ماقالىلىرىدىن تاللانما»، 2-توم، 1986-يىل خەلق نەشرىياتى نەشرى، 184—210-بەتلەر) گە قارالسۇن. —239.

137 · رۇسسىيە ھۆكۈمىتى 1861-يىلى بېيجىڭغا ئەلچى ئەۋەتكەن. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، يەنى 1715-يىلىدىن باشلاپ، «رۇسسىيە ئورتودوكسىيە دىنىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق تەرغىبات ئۆمىكى» (دىن تارقاتقۇچى ئۆمىكى، تەرغىبات ئۆمىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئەمەلىيەتتە ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ۋەكىلى رولىنى ئۆتەپ كەلگەن. بۇ جايدىكى «ئەلچىخانا» ئەسلىي «تەرغىبات ئۆمىكى» بولۇشى كېرەك. بۇ يەردىكى جۈملىگە توغرىسىدىكى ئەسەرلەر تەرغىبات ئۆمىكى تۈزگەن ماقالىلەر توپلىمى

«چارروسسىيە بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق تەرغىباتچىلىرىنىڭ ماقالىلەر مەجمۇئەسى» 3-تومنى كۆرسىتىدۇ. مەزكۇر «مەجمۇئە» رۇسچىدىن نېمىسچىغا تەرجىمە قىلىنغاندا، ئۇنىڭغا «چارروسسىيە بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىنىڭ جۇڭگو توغرىسىدىكى ئەسەرلىرى» دەپ نام قويۇلغان. —239.

138 · ئىنگلىزچە «sovereign» دېگەن سۆز ھەم «پادىشاھ»، «ئىمپېراتور» دېگەن مەنىنى، ھەم بىر فوند ستېرلىڭ ئالتۇن پۇلنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ. —239.

139 · گ • ۋ • ف • گېگېلنىڭ بارلىق چەكلىمىلەرنىڭ ھەممىسى يوقالدى دېگەن قارىشى توغرىسىدا ئۇنىڭ «لوگىكا ئىلمى» 1-توم «ئوبېيكتىپ لوگىكا»، 1-بۆلۈم «مەۋجۇدىيەت توغرىسىدا» 1833-يىل بېرلىن نەشرى، 421—455-بەتلىرى («گېگېل ئەسەرلىرى»، 3-توم) گە قارالسۇن. —240.

140 · پ • بۇئاگىلبېرنىڭ «فرانسىيىنىڭ تەپسىلاتى» دېگەن ئەسىرى توغرىسىدا «18-ئەسىردىكى مالىيە ئىقتىسادشۇناسلىرى» 1843-يىل پارىژ نەشرى، 213-بەتكە قارالسۇن. «سياسي ئىقتىساد تەنقىدى، 1-كىتابچە»نىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالىدىن پارچىلار» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 337-بەت) گە قارالسۇن. —245.

141 · **«نەرسىنىڭ نېرۋىسى»** (nexus rerum) تۈرلۈك نەرسىلەرنىڭ باغلىنىشى، ئاساسلىق نەرسە، دېگەن مەنىدە. بۇ يەردە پۇلنى كۆرسىتىدۇ. —246.

142 · ماركسنىڭ پۇلنى **«رەنە بۇيۇم»** ياكى «ئىجتىمائىي رەنە بۇيۇم» دەپ ئاتىشىدا، بىر تەرەپتىن ئارىستوتېلنىڭ ئىشلەتكەن سۆزى («نىكماخ ئېتىكىسى» 5-توم، 8-باب، 14-پاراگرافقا قارالسۇن)، يەنە بىر تەرەپتىن ئەنگلىيە ئىقتىسادشۇناسى ج • ببرىسنىڭ پۇلغا بەرگەن تەبىرى (ج • بېللېرس «كەمبەغەللەر، سانائەت، سودا، مۇستەملىكە ۋە ئەخلاقي چوشكۇنلىششى» 1699-يىل لوندون نەشرى، 13-بەتكە قارالسۇن) كۆزدە تۇتىلىدۇ. ماركس «بەتتە خاتىرە دەپتەر ئىندىكسى»دە ئارىستوتېلنىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرگەن («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 311-بەتكە قارالسۇن)، بۇ ئىزاھاتتا بېللېرسنىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرگەن.

ماركس ئۆزىنىڭ 1851-يىلى يازغان «لوندون خاتىرىلىرى»نىڭ **«تامامىلانغان پۇل سىستېمىسى»**، 90-پاراگرافى («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 1986-يىل تارىخى ئىسپاتلانغان نەشرى، 4-بۆلۈم، 8-توم، 48-بەت) دا ج • گ • بۇشنىڭ نۇقتىنەزىرىنى مۇنداق قىسقىچە يېغىنچاقلاپ ئۆتكەن: «پۇل—بۇرژۇئازىيە جەمئىيىتىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك رەنە بۇيۇم.» (ج • گ •

بـۇش «دۆلـەت ئـىـقـتـسـادى ۋە سودا نۇقتىسىدىن ئېيتىلغان پۈل ئوبوروتى» 1800-يىل هامبۇرگـــكىل 2-نەشرى، 1-توم، 298—299-بەتلەرگە قارالسۇن) ، ماركس «لوندون خاتىرىلىرى» نىڭ 6-خاتىرە دەپتىردە ج • لوكىنىڭ 1691-يىلىدىكى «ئوسۇمنى چوشۇرۇش ۋە پۇل قىممىتىنى ئۆستۈرۈشنىڭ ئاقىۋىتى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىردىكى «پۇل—رەنە بۇيۇمدۇر» دېگەن سۆزنى كۆچۈرگەن (« لوك ئەسەرلىرى» (تۆت توپلام) 1768-يىل لوندون نەشرى، 2-توم، 15-بەتكە قارالسۇن) . يەنە «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» ، خەنزۇچە 2-نەشرى، 30-توم، 110-بەتكە قارالسۇن.
—246 .

143 . فوكس زېمىنىدىكى دېلفوي ئاپوللو ئىبادەتخانىسى تاجاۋۇز قىلغىلى بولمايدىغان، بىتەرەپ ئىبادەتخانا دەپ قارىلىپ كەلگەن. بۇ ئىبادەتخانا نۇرغۇنلىغان ھەدىيىلەر ۋە قىممەت نەرسە-كېرەكلەر بىلەن مۇھىم بىر مالىيە مەركىزى بولۇپ قالغان. ملاددىدىن ئىلگىرى 356-يىلى فوكسلىقلار ئىبادەتخانا رايونىنى ئىشغال قىلغان ۋە تالان-تاراج قىلغان، بۇ چوڭ كۆلەملىك ھەربىي كۈرەش (يەنى ملاددىدىن ئىلگىرىكى 356—346-يىللىرىدىكى 3-قېتىملىق مۇقەددەس ئۇرۇش) كە سەۋەب بولغان، ماكېدونىيە پادىشاھى فىلىپ II مۇ بۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان. نەچچە يىلدىن كېيىن (ملاددىدىن ئىلگىرى 338-يىلىدىكى كايرونىيە ئۇرۇشى) ، ئۇ مۇشۇ ئۇرۇشتا غەلبە قازانغانلىقى ئۈچۈن تەسرىنى يەنمۇ كېڭەيتىپ، گرېتسىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. —248 .

144 . **مـۇقـەددەس قـەدە ھ،** ئـوتتۇرا ئەسىردىكى رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ھەزرەت ئەيسانىڭ ئۇممەتلىرى ئەيسانىڭ كرىستتىن ئېقىپ چوشۇۋاتقان قېنىنى قاچىلىغان مۇقەددەس قەدەھ ئىكەن. ئـوتـتـۇرا ئەسىردىن كېيىن، چېركاۋ مۇقەددەس قەدەھنى ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن ياساشنى بەلگىلىگەن. ناۋادە كۈمۈشتىن ئىشلەنگەندىمۇ، ئۇنىڭ ئىچىگە يەنە ئالتۇندىن ھەل بېرىش، بەزى ئالتۇن قەدەھلەرگە يەنە مەرۋايىت-ياقۇتلاردىن كۆز قويۇش بەلگىلەنگەن. —249 .

145 . «بىز بايلاردىن بولايلى ياكى بايلاردەك كۆرۈنەيلى .» دىدرونىڭ «1767-يىلىدىكى سالون»دىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن. —251 .

146 . **شەرقىي ھىندىستان شىركىتى** ئەنگلىيىنىڭ 1600—1858-يىللىرىدىكى سودا شىركىتى، ئۇ ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستان، جۇڭگو ۋە ئاسىيادىكى باشقا مەملىكەتلەردە مۇستەملىكىچىلىك-بۇلاڭچىلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزۈش قورالى بولغان. بۇ شىركەت 18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ھەربىي قوشۇن ۋە كېمە ئەترىتىگە ئىگە ناھايىتى زور ھەربىي كۈچكە ئىلىلانغان. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى

ھىندىستاننى ئىشغال قىلىش مەقسىتىنى شۇ شىركەتنىڭ نامىنى سېتىپ ئەمەلگە ئاشۇرغان. شىركەت ھىندىستان بىلەن بولىدىغان سودىنى مونوپولىيە قىلىش ھوقۇقىنىمۇ ۋە بۇ دۆلەتنىڭ ئەڭ مۇھىم مـەمۇرىي ھوقۇقىنىمۇ ئۈزاق مۇددەت كونترول قىلىپ كەلگەن. 1857—1859-يىللىرىدىكى ھىندىستان مىللىي ئازادلىق قوزغىلىڭى ئەنگلىيىلىكلەرنى ئۆزلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىق شـەكلىنى ئۆزگەرتىشكە: شىركەت تارقىتىلدى، ھىندىستان ئەنگلىيە پادىشاھلىقىنىڭ تەۋەلىكىدە بولىدۇ، دەپ ئېلان قىلىشقا مەجبۇر قىلغان. —252، 1374 .

147 . «شەرقىي ھىندىستان (ئالتۇن-كۈمۈش نوكچىسى) . ھۆرمەتلىك ئاۋام پالاتاسىنىڭ 1864-يىل 2-ئاينىڭ 8-كۈنىدىكى سوئالىغا جاۋاب» ، 3-بەت. —253 .

148 . «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» ، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 534-بەتكە قارالسۇن. —257 .

149 . «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» ، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 541-بەتكە قارالسۇن. —260 .

150 . «مـاركـس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»نىڭ تارىخى ئىسپاتلانغان نەشرىگە كىرگۈزۈلگەن «كاپىتال» ، 1-توم، 1—4-نەشرلىرىدە، 1-نەشرىدە بۇاستە «ئوڭ تاناسپ» دەپ ئۆزگەرتىلگەندىن باشقا، قالغان نەشرلىرىنىڭ ھەممىسىدە «تەتۈر تاناسپ» دەپ ئېلىنغان، لېكىن تۈزگۈچى ئىزاھات قىسمىدا مۇنداق دەپ چۈشەندۈرۈش بەرگەن: «ماركس بۇ يەردە پۇل ئوبوروتىدىكى ئادەتتىكى قانۇنىيەتنى كـۆرسىتىدۇ (مۇشۇ تومنىڭ 141—144-بەتلىرىدىن پايدىلىنىڭ) . بۇنىڭدىن تۆلەم مۇددىتى ئۈزاقراق بولغان ئەھۋال ئاستىدا، ئوبوروتنىڭ پۈل ۋاستىسى كۆپىيىدىغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. ئىزاھات (107) دىمۇ مۇشۇ نۇقتا چۈشەندۈرۈلگەن.» —265 .

151 . ماركس بۇ يەردە ۋ • پېتتىنىڭ ئەسرى «ئىرېلاندىيە توغرىسىدا سىياسىي تەھلىل. 1672-يىلى» 1691-يىـــل لوندون نەشرىنىڭ قوشۇمچىسى «ئۇقۇمـۇشـلـۇق زاتـلارغـا»دىـن نـەقـــل كـەلـتـۈرگـەن. —266، 271، 513 .

152 . «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» ، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 550-بەت ۋە كېيىنكى نەچچە بەتكە قارالسۇن. —267 .

153 . ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بانكنوتنى ئالتۇنغا ئالماشتۇرۇشتىكى قىيىنچىلىقنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ل •

پىلنىڭ ئىجادىي پىكرىگە ئاساسەن، 1844-يىلى ئەنگلىيە بانكىسى ئىسلاهات قانۇنىنى يولغا قويۇپ، ئەنگلىيە بانكىسىنى ئىككى مۇستەقىل بۆلەككە، يەنى بانكا بۆلۈمى ۋە تارقىتىش بۆلۈمىگە بۆلگەن هەمدە بانكنوتقا مەلۇم ساندىكى ئالتۇننى كېپىل قىلىش بەلگىلەنگەن. ئالتۇن كېپىللىكى بولمىغان بانكنوتلارنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى 14 مىليون فوند ستېرلىڭ بىلەن چەكلەنگەن. لېكىن 1844-يىلى يولغا قويۇلغان بانكا قانۇنى ئۇنۇملۇك بولمىغان، ئەمەلىيەتتە ئوبوروت قىلىنۇاتقان بانكنوتنىڭ سانى كېمىنى تولۇقلايدىغان فوندقا ئەمەس، ئوبوروت ساهەسىدىكى بانكنوتقا بولغان ئېهتىياجغا باغلىق بولۇپ قالغان. ئىقتىسادىي كرىزىس يۈز بەرگەن مەزگىلدە، پۇلغا بولغان ئېهتىياج ناهايىتى زور بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەنگلىيە هۆكۈمىتى 1844-يىلىدىكى قانۇنىنى يولغا قويۇشنى ۋاقتىنچە توختىتىپ، ئالتۇن كېپىللىكى بولمىغان بانكنوتنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى ئاشۇرغان. ماركس «كاپىتال»نىڭ 3-توم، 34-بابىدا 1844-يىلىدىكى بانكا قانۇنىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭ ئەهمىيىتى توغرىسىدا مەخسۇس باها بەرگەن.

ماركسنىڭ ئەنگلىيە بانكا تۈزۈمىنىڭ تەرەققىياتىنى تەپسىلىي تەتقىق قىلغانلىقى ۋە 1844-يىلى پىل بانكا قانۇنىنىڭ ئەهمىيالى توغرىسىدا ئۇنىڭ 1850—1853-يىلى يازغان «لوندون خاتىرىلىرى» دىكى ئالاقىدار بۆلەكلىرىگە («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 1983-يىلى تارىخى ئىسپاتلانغان نەشرى، 4-بۆلەك، 7-توم، 89—94-، 108—109-بەتلىرى؛ 1986-يىل تارىخى ئىسپاتلانغان 4-بۆلەك، 8-توم، 113-111—-، 251- ۋە 269-بەتلەر) شۇنىڭدەك «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 569-، 579-بەتلىرىگە قارالسۇن. —267، 788، 1410.

154. «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 563-بەت ۋە كېيىنكى نەچچە بەتكە قارالسۇن. —268.

155. د. رىكاردونىڭ «نوكچا ئالتۇن-كۈمۈش باهاسىنىڭ يۇقىرى بولۇشى بانكنوتنىڭ كۇرسى چۈشكەنلىكىنىڭ ئىسپاتى» 1811-يىل لوندون تۇنجىسى كىرگۈزۈلگەن 4-نەشرىگە قارالسۇن. —268.

156. «**ئوبوروتتىكى پۇل پرىنسىپى**» (Currency principle) ياكى «ئوبوروتتىكى پۇل نەزەرىيىسى» (Currency theory) —19-ئەسىردە ئەنگلىيىدە كەڭ تارقالغان بىر خىل پۇل نەزەرىيىسى، بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ 1825-يىلى باشلانغان كاپىتالىزمنىڭ دەۋرىيلىك تەرەققىياتىغا بولغان ئىنكاسى. ئۇ رىكاردونىڭ پۇل سانى نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلىپ، تاۋارنىڭ قىممىتى ۋە باهاسى ئوبوروت ساهەسىدىكى پۇلنىڭ سانىنى بەلگىلەيدۇ، دەپ هېسابلايدۇ. ئۇلارنىڭ

مەقسىتى پۇل ئوبوروتىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاپ قېلىش ئىدى هەمدە بۇ مەقسەتكە يېتىشنىڭ بىردىنبىر ۋاستىسى بانكنوتنىڭ زۆرۈر بولغان ئالتۇن كاپالىتى ۋە بانكنوتنىڭ تارقىتىلىش مىقدارىنى قىممەت مېتاللارنىڭ ئىمپورت-ئېكسپورت ئەهۋالىغا قاراپ تەڭشەپ تۇرۇشتىن ئىبارەت، دەپ قارىغان. مۇشۇنداق خاتا نەزەرىيىنى ئالدىنقى شەرت قىلىش ئاساسىدا، «ئوبوروتتىكى پۇل نەزەرىيىسى» ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىدىن بولىدىغان ئىقتىسادىي كرىزىسكە ئۇلار جاكارلىغان پۇل ئوبوروتى قانۇنىيىتىنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغانلىقى هەل قىلغۇچ سەۋەب بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ نەزەرىيىنىڭ ۋەكىللىك شەخسلىرى س. ج. لويد (1850-يىلىدىن باشلاپ ئوۋېرستون بارون بولغان)، ر. تورېنس، گ. ۋ. نورمان، ۋ. كلاي، گ. ئابباسنوت قاتارلىق كىشىلەردىن ئىبارەت. ئۇلار مېتال ئوبوروتىدىكى ئابستراكت قانۇنىيەتنى بانكنوتى تارقىتىشقىچە كېڭەيتىشنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇلار مېتال پۇلدىن باشقا، يەنە بانكنوتنىمۇ «ئوبوروتتىكى پۇل» (ئوبوروت ۋاسىتىسى) دەپ ئاتىغان. ئۇلار قىممەت مېتال ئارقىلىق بانكنوتى ئۇچۇن يېتەرلىك بولغان تەييارلىق فوندى قۇرۇشقا، شۇ ئارقىلىق مۇقىم بولغان پۇل ئوبوروتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا بولىدىغانلىقىغا ئىشەنچ باغلىغان، بانكنوتنى تارقىتىشنى قىممەت مېتالنىڭ چىقىرىلىشى، كىرگۈزۈلۈشىگە قاراپ تەڭشەش كېرەك، دەپ قارىغان. ئەنگلىيە هۆكۈمىتى مۇشۇ نەزەرىيىگە ئاساسەن ئېلىپ بارغان سىناق (جۈملىدىن 1844-يىلى ۋە 1845-يىلىدىكى بانكا قانۇنى) نىڭ هېچقانداق ئۈنۈمى بولمىغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ نەزەرىيىنىڭ ئىلمىي ئاساسى يوقلۇقى، ئەمەلىيەتتىمۇ مەسىلىنى هەل قىلغىلى بولمايدىغانلىقى ئىسپاتلانغان («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 577-بەتلەرگە قارالسۇن). —268، 1146.

157. ج. ر. ماككۇللوخنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد ئەسەرلىرى. هەرقايسى پەن كىتابلىرى كاتالوگى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 1845-يىل لوندون نەشرى، 181-بېتىگە قارالسۇن. —269.

158. ج. ستيۇئارتنىڭ ئالتۇن-كۈمۈشنىڭ ئالاهىدىلىكى—دۇنيا پۇلى دېگەن قارىشىغا ئۇنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد پرىنسىپلىرى ئۇستىدىكى تەنقىقات» دېگەن ئەسىرى، 1770-يىل بېرلىن نەشرى، 2-توم، 370-بېتىگە قارالسۇن؛ ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى»، 1-كىتابچىسىدە ستيۇئارتنىڭ بۇ قارىشىنى تىلغا ئالغان. («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 562-بەتكە قارالسۇن). —270.

159. «پۇل تاپقۇچى پۇل»، (money which begets money) بۇ سۆز ئا. سمىتنىڭ «خەلق بايلىقىنىڭ خاراكتېرى ۋە سەۋەبى ئۇستىدىكى تەتقىقات»، 1802-يىل لوندون نەشرى، 87-بەتتىن

نەقىل كەلتۈرۈلگەن، ماركسنىڭ «1844-يىلى ئىقتىساد پەلسەپىسى قولىيازمىسى»دىن پايدىلىنىڭ. —289.

160. فرانسىيە تەنقىقات يۇرتىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ فرانسىينىڭ ئالىي ئىلىم-پەن ئاپپاراتى بولۇپ، بىر قانچە بۆلەك يەنى بىرقانچە ئىنستىتۇتتىن تەركىب تاپىدۇ. دېستۇت دې تراسي ئېتىكا ۋە سىياسي ئىنستىتۇتىنىڭ ئاكادېمىكى. —304.

161. «بۇ يەر رودۇس، مۇشۇ يەردە سەكرە!» (Hic Rhodus, hic salta!) —ئېزوپ مەسەلى «لاپچى»دىن ئېلىنغان. بىر لاپچى ئۆزىنى رودۇس ئارىلىدا يېراقتىن-يېراققا سەكرىگەنمەن، دەپ ماختىنىپ كەتكەنكەن. باشقىلار مۇشۇ گەپ بىلەن ئۇنىڭغا رەددىيە بەرگەن، ئۇنىڭ كۆچمە مەنىسى مۇشۇ يەردە ئۆزۈڭنىڭ ھۈنىرىڭنى كۆرسىتىپ باق!دېگەن سۆز. —310.

162. روشەنكى بۇ يەردە ئا • پاۋلىنىڭ «ئەمەلىي قوللىنىلىدىغان كلاسسىك قەدىمىي قامۇس» 1839—1852-يىللىرى ستۇتتگارت نەشرى، 1—6-توپلامنى كۆرسىتىدۇ. ماركس 1857-يىل 7-ئاينىڭ 16-كۈنى ۋە 9-ئاينىڭ 25-كۈنى ئېنگېلسقا يازغان خېتىدە بۇ ئەسەرنى تىلغا ئالغان. —312.

163. كۇزا سىياسي ئۆزگىرىشى—رۇمىنىيە تارىخىدىكى مۇھىم ۋەقە. 1859-يىل 1-ئايدا، داڭلىق ئىجتىمائىي-سىياسي پائالىيەتچى ئا • كۇزا ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ مولدوۋا ۋە ۋالاچيا بەگلىكىنىڭ شاھى بولۇپ سايلانغان. ئۇزاق مۇددەت ئوسمان ئىمپېرىيىسىگە قارايدىغان بۇ ئىككى دونايى دەريالىق بەگلىكى 1862-يىلى بىرلىشىپ، رۇمىنىيەنىڭ بىرلىككە كېلىشى ئۈچۈن ئاساس سالغان، كۇزا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، بىر قاتار بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىشقا نىيەت قىلغان. لېكىن ئۇنىڭ سىياسىتى پومېشچىك ۋە بىر قىسىم بۇرژۇئازىيىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. پومېشچىكلار ۋەكىلى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن مىللىي پارلامېنتتا ھۆكۈمەت ئۆتتۈرىغا قويغان يەر ئىسلاھاتى لايىھىسى رەت قىلىنغاندىن كېيىن، كۇزا 1864-يىلى سىياسي ئۆزگىرىش قىلىپ، مىللىي پارلامېنتنى تارقىتىۋېتىپ، يېڭى ئاساسىي قانۇننى ئېلان قىلغان، سايلىغۇچىلارنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتكەن. بۇ خىل يېڭى سىياسي ۋەزىيەت ئاستىدا ئېلىپ بېرىلغان يەر ئىسلاھاتىدا يانچىلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش ۋە يەر سېتىۋېلىپ دېھقانلارغا بۆلۈپ بېرىش بەلگىلەنگەن. —313، 446.

164. قەرز ئورنىغا ھاشار (peonage) —ھاشار ئارقىلىق قايتۇرۇلىدىغان قەرز شەكلى، ماركس

1867-يىل 10-ئاينىڭ 11-كۈنى ل • كۇگېلمانغا يازغان خېتىدە بۇنى شەرھلەپ ئۆتكەن. —313.

165. ۋ • پېتتىنىڭ «ئىرېلاندىيە توغرىسىدا سىياسي تەھلىل»، 1691-يىل لوندون نەشرى، 64-بەت، مۇشۇ تومنىڭ 592-بېتىدىكى ئىزاھات (1)گە قارالسۇن. —319.

166. ئىبرەم باغ توغرىسىدا «تەۋرات • ئالەمنىڭ يارىتىلىشى»نىڭ 2-باب، 8-پاراگرافىغا قارالسۇن. —327.

167. ج • ېنتام—ئاتالمىش يارىملىق پەلسەپە، يەنى مەنپەئەتپەرەسلىك ۋەكىللىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭ ئۆچۈن ئىبتىقاندا، شەخسىي مەنپەئەتى—بارلىق ھەرىكەتلەرنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى. ۋاھالەنكى، بارلىق مەنپەئەتلەر، ناۋادا ئۇنى توغرا چۈشىنىدىغان بولساق، ئۇلار ئېچكى جەھەتتە ماسلاشقان ھالەتتە تۇرىدۇ. ھەرقايسى يەككىلەرنىڭ توغرا چۈشىنىشىدىكى مەنپەئەت دەل ئىجتىمائىي مەنپەئەتدۇر. —328.

168. «پىرېستابىلىزم» (prästabilierte Harmonie)—گ • ۋ • لېيبنىز ئىشلەتكەن سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ پەلسەپىسى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىندىۋىدۇئالىزمى بويىچە، ھەرقايسى يەككىلەرنىڭ ماسلاشقان تەرتىپىنى خۇدا ئالدىن بەلگىلەپ قويغان بولىدۇ، ئۇنداق بولمايدىكەن، دۇنيادىكى شەيئىلەر بىر-بىرىدىن ئايرىم ھالەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. —328.

169. «ئىنجىل. مەتتەي ئىنجىلى»، 6-باب، 23-پاراگرافى ۋە «ئىنجىل. لوقا ئىنجىل»، 12-باب، 25-پاراگرافى. —335.

170. ئا • ر • ج • تۇرگونىڭ بۇ ئەسىرى 1766-يىلى يېزىلغان. ماركس بۇ يىلنى مۇشۇ كىتابنى ئېلان قىلىش يىلى قىلغان. ئەھمىيەتتە بۇ كىتاب پ • س • دۇپونت دې نېمۇئۇس تەرىپىدىن 1769—1770-يىللىرى تۇنجى قېتىم ئېلان قىلىنغان. ماركس بۇ يەردە ئې • دەيبېر 1844-يىلى پارىژدا نەشر قىلغان نۇسخىسىدىن نەقىل كەلتۈرگەن. —336.

171. «a toolmaking animal» (قورال-سايمان ياسايدىغان ھايۋان) دېگەن سۆز ت • ېنتلېينىڭ ئەسىرى «ماشىنا ئىشلىتىش ئارقىلىق ئىش ۋاقتىنى قىسقارتىشنىڭ پايدىسى ۋە سىياسەتلىرى توغرىسىدىكى خەت-چەكلەر»، 1780-يىل لوندون نەشرىدىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن. ماركس

1859—1863-يىللىرى لوندوندا يازغان 7-خاتىره دەپتىرىنىڭ 155-بېتىدە، مۇشۇ ئەسەرنىڭ 2—3-بەتلىرىدىكى بىر ئابزاسنى كۆچۈرگەن: «كىشىلەر ئادەمگە نۇرغۇن ئوسۇللار بىلەن تەبىر بەردى a toolmaking animal ... ياكى engineer «فرانكلىن»، بۇلار بەزى كىشىلەر تەرىپىدىن ئادەمگە بېرىلگەن ئەڭ ياخشى، ئەڭ ئالاھىدىلىككە ئىگە تەبىر ھېسابلىنىپ قوللىنىلماقتا.» —336.

172 . گ • شتورخنىڭ «سىياسىي ئۇقتىساد دەرسلىكى، ياكى خەلقنىڭ بەختىنى بەلگىلەش پرىنسىپى توغرىسىدا»، 1823-يىل پارىژ نەشرى، 1-توم، 229—238-بەتلەر. —340.

173 . ئا • شېربۇلېنىڭ «بايلىق ياكى نامراتلىق. ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ نۆۋەتتىكى تەقسىملىنىشىدىكى سەۋەب ۋە نەتىجە»، 1841-يىل پارىژ نەشرى، 14-بەت. —340.

174 . بۇ ئىنجىلنىڭ كېيىنكى دەستۇرىدىن كۆچۈرۈپ ئىشلىتىلگەن سۆز: «ئىلاھقا ئىشەنمەيدىغان كىشى ياخشى بولدا كېتىۋاتقىنى بىلەن، لېكىن ئۇنىڭ ئاخىرى باردىغان يېرى تېگى يوق دوزاقتۇر.» («كېيىنكى دەستۇر. سىلا ئەيسا پاراسەت دەستۇرلىرى» ياكى «بېنسىرا ئەقلىيە سۆزلىرى»، 21-باب، 10-پاراگراف). —359.

175 . «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 430-بەتكە قارالسۇن. —361.

176 . «**ئۇنى كۆلۈمسىرەتكەن نەرسە دەل ئەنە شۇ**» دېگەن سۆز گېتتىنىڭ «فائۇستى» 1-پەردە 3-كۆرۈنۈش «فائۇستنىڭ كۇتۇپخانىسى»دىن كۆچۈرۈلگەن. —364.

177 . «**بۇ تولىمۇ گۈزەل دۇنيادا ھەممە كامالەتكە يەتكەن بولىدۇ**» (Tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles) دېگەن بۇ سۆز ۋولتېرنىڭ «مۆمىنلەر» ناملىق ھېكايىسىدىكى ھېكمەتلىك سۆز. —365، 1409.

178 . «**گويا ئاشقەتەك**» گېتتىنىڭ «فائۇستى» 1-پەردە 5-كۆرۈنۈش «لېيپسىگتىكى ئۈۋېبي ۋە مەيخانا»غا قارالسۇن. —366.

179 . «**ئەمگەكچى پەقەتلا سۆزلىيەلەيدىغان قورالدىن ئىبارەت**»—قەدىمكى رىم يازغۇچىسى ماركۇ تېرېنتىۇس ۋارونىڭ سۆزىنى كۆچۈرۈپ ئىشلەتكەن. ئۇ «يېزا ئىگىلىكى توغرىسىدا» 1-توم، 17-باب، 1-پاراگرافىدا مۇنداق دېگەن: قۇللار— «سۆزلىيەلەيدىغان قورال»، ھايۋانلار— «ئاۋاز چىقىرالايدىغان قورال»، ساپاندا— «ئاۋازسىز قورال». ماركس بۇ يەردە دۇرېئۇ دېلامارېنىڭ «رىملىقلارنىڭ سىياسىي ئۇقتىسادى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 1840-يىل پارىژ نەشرىدىن نەقىل كەلتۈرگەن. «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 247-بەتكە قارالسۇن. —368.

180 . ماركسنىڭ «كاپىتال (1863—1865-يىللىرىدىكى سىياسىي ئۇقتىسادقا دائىر قولىيازما)»، 3-كىتاب («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 1992-يىل تارىخى ئىسپاتلانغان نەشرى، 2-بۆلەك، 4-توم، 2-قىسىمغا قارالسۇن. —403، 734، 761، 841، 896، 1046.

181 . «**ھېچنەرسىدىن ھېچنەرسە يارىتىپ بولمايدۇ**» دېگەن سۆز لۇكرېتىۇسنىڭ «ماددا خاراكتېرى توغرىسىدا» 1-توم، 156—159-قۇرلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن. —404.

182 . **فۇكىدىد**—قەدىمكى يۇنان تارىخشۇناسى، ماركس بۇ يەردە ۋىلھېلم روشېرنى كىنايە قىلىپ ۋىلھېلم فۇكىدىد روشېر دەپ ئاتىغان، چۈنكى بۇ چاكسنا ئۇقتىسادشۇناس ئۆزىنىڭ ئەسىرى «خەلق ئىگىلىكى پرىنسىپى» 1-نەشرىنىڭ مۇقەددىمىسىدە، ماركس ئېيتقاندەك: «كىچىك پېئىللىق بىلەن ئۆزىنى ئۇقتىسادشۇناسلىقتىكى فۇكىدىد، دەپ ئاتىغان». روشېر فۇكىدىدنىڭ ئەسىرىدىن نەقىل كەلتۈرگەندە مۇنداق ئىپادە بىلدۈرگەن: «مەن ئالاھىدە ئۇستاز دەپ تەرىپلەيدىغان قەدىمكى تارىخشۇناسلارغا ئوخشاش، مېنىڭ ئەسىرىمنىڭمۇ ...گە پايدىسى بولۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن.» ۋەھاكازالار. (ماركسنىڭ «سىياسىي ئۇقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)»، 15-خاتىره دەپتەر، 922-بەتكە قارالسۇن). —408.

183 . گېرمانىيە يازغۇچىسى ۋە ئەدەبىيات تەنقىدچىسى ح • چ • گوتشىد ئەدەبىيات ساھەسىدە بەلگىلىك ئىجابىي رول ئوينىغانىدى، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ يېڭى ئەدەبىيات ئېقىمىغا نىسبەتەن بىنورمال كاجلىق قىلغان. شۇڭا ئۇنىڭ ئىسمى ئەدەبىيات ساھەسىدە تەكەببۇر ۋە قاشاڭلىقنىڭ مەنداش سۆزى بولۇپ قالغان. —408.

184 . ماركس «كاپىتال»نىڭ نېمىسچە 1-نەشرىدە مۇشۇ يەردىكى ئىزاھاتتا كەلتۈرگەن توقۇمچىلىق

ساھەسىدىكى بىر مەسىال بولۇپ، ئۇ ئۇنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)»، 2-خاتىرە دەپتەر، 87-بېتىدىن كۆچۈرۈلگەن. نېمىسچە 2-نەشرىدە تۇنجىلگەن (31)-ئىزاھاتتىكى مەزمۇن ئېنگېلسنىڭ ماتېرىيالىغا ئاساسەن يېزىلغان. ماركسنىڭ 1865-يىل 11-ئاينىڭ 20-كۈنى ۋە 1868-يىل 5-ئاينىڭ 7-كۈنى ۋە 16-كۈنى ئېنگېلسقا يازغان خېتىگە قارالسۇن. —413.

185. ۋ • جەكوبىنىڭ «ئەنگلىيە يېزا ئىگىلىكى قوغدالما تامۇژنا بېجىغا موھتاج توغرىسىدا قايتا مۇلاھىزە. پارلامېنت ئەزاسى س • ۋىتبرېد ئەپەندىگە يېزىلغان خەت»، 1815-يىل لوندون نەشرى، 33-بەت. —413.

186. ماركسنىڭ «كاپىتال (1863—1865-يىللىرىدىكى ئىقتىسادشۇناسلىققا دائىر قولىيازما)» 3-كىتاب («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 1992-يىل تارىخى ئىسپاتلانغان نەشرى، 2-بۆلەك، 4-توم، 2-قىسىم، 2-باب «پايدىنىڭ ئوتتۇرىچە پايدىغا ئايلىنىشى») گە قارالسۇن. —414.

187. 1833-يىلدىكى زاۋۇت قانۇنى «بىرلەشمە پادىشاھلىق زاۋۇتلىرىدىكى بالىلار ۋە ئۆسمۈرلەرنىڭ ئەمگەك سېجىللىقىنى بەلگىلەش توغرىسىدىكى پەرمان. (1833-يىل 8-ئايىنىڭ 29-كۈنى)» («ئامېرىكا ئاددىي قانۇنلار توپلىمى»، 1833-يىل لوندون نەشرى، 103-بابقا قارالسۇن) نى كۆرسىتىدۇ. ماركس مۇشۇ تومنىڭ 520—532-بەتلىرىدە 1833-يىلدىكى زاۋۇت قانۇنى ئۈستىدە مەخسۇس مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن. —422، 523.

188. **چىلىيا** سۆزىنىڭ مەنبەسى گرېكچە چىلىياس (Chilias)، بىر مىڭ دېگەن مەنىدە). چىلىيا ئەقىدىسى قۇللۇق تۈزۈم يىمىرىلىش مەزگىلىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، خرىستوسنىڭ قايتا پەيدا بولۇشى ۋە دۇنيادا ئادىل، باراۋەر ھەم بەختلىك بولغان «مىڭ يىللىق پادىشاھلىق»نى تەشۋىق قىلىدىغان دىنىي مىستىكىزم تەلىماتىدۇر. ئۇ دېھقانلار ۋە شەھەردىكى كەمبەغەللەرنىڭ روھىي ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇ خىل ئېتىقاد خرىستىئان دىنىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىردە كەڭ تارقالغان، كېيىن ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۈرلۈك دىنىي مەزھەپلەرنىڭ تەلىماتلىرىدا دائىم كۆرۈلۈپ تۇردى. —430.

189. ئان • يۇر «زاۋۇت پەلسەپىسى: ياكى بۇيۇك برىتانىيە زاۋۇت تۈزۈمىنىڭ ئىلمىي، ئەخلاقىي ۋە سودا ئىقتىسادى توغرىسىدا»، 1835-يىل لوندون نەشرى، 406-بەت. —430.

190. ئەنگلىيىنىڭ ئون سائەتلىك ئىش تۈزۈمى قانۇن لايىھىسى توغرىسىدا مۇشۇ تومنىڭ 307—337-بەتلىرى، ئېنگېلسنىڭ «ئەنگلىيىنىڭ ئون سائەتلىك ئىش تۈزۈمى قانۇنى» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 10-توم، 299—310-بەتلىرى) ۋە ماركسنىڭ «خەلقئارا ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇش خىتابنامىسى» ۋە «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)»، 5-خاتىرە دەپتەر، 217—218-بەتلەرگە قارالسۇن. —430، 529.

191. **كىچىك شىللىڭچىلار** (little shilling men) بېرمىنھام ئېقىمىدىكىلەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ 19-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بېرمىنھامدا پەيدا بولغان ئىقتىسادشۇناسلىق ئېقىمى. ئۇلار ئۇقۇمىدىكى پۇل ئۆلچەم بىرلىكى توغرىسىدىكى نەزەرىيىنى تەشۋىق قىلغان، يەنە كېلىپ مۇناسىپ ھالدا پۇلنى پەقەتلا «ھىسابلاش بىرلىكى» دەپ قارىغان، پۇلنىڭ ھىسابلاش بىرلىكى (مەسىلەن فوند ستېرلىڭ، شىللىڭ) نىڭ مەلۇم مىقدارىدىكى قىممەت مېتال بىلەن باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلغان. بېرمىنھام ئېقىمىنىڭ ۋەكىللىرى ت • ئاتۇۋۇد، م • ئاتۇۋۇد قېرىنداشلار، ر • سېۋۇنبېر ۋە باشقا كىشىلەر ئەنگلىيە پۇل ئۆلچەم بىرلىكىنىڭ ئالتۇن مىقدارىنى تۆۋەنلىتىش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان، بۇ لايىھە «كىچىك شىللىڭ لايىھىسى» دەپ ئاتالغان. بۇ ئېقىمنىڭ نامىمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، «كىچىك شىللىڭچىلار» ھۆكۈمەتنىڭ ئوبوروتتىكى پۇل مىقدارىنى ئازلاتماقچى بولغان تەدبىرىگىمۇ قارشى تۇرغان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ نەزەرىيىسىنى قوللىنىپ، باھانى ئۆستۈرۈش يولى بىلەن سانائەتنى گۈللەندۈرۈپ، دۆلەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك رونىق تېپىشىغا كاپالەتلىك قىلىشقا بولىدۇ، دەپ قارىغان. ئەمەلىيەتتە، ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان پۇلنىڭ كۆرسىنى چۈشۈرۈش چارىسى پەقەتلا دۆلەت ۋە شەخسنىڭ قەرزىنى كۆرسى چۈشكەن پۇل بىلەن قايتۇرۇش ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاپ بېرىپ، تۈرلۈك قەرزگە ئاساسلىق ئېرىشكۈچى، يەنى دۆلەت خەزىنىسى ۋە چوڭ كارخانا خوجايىنلىرىنى مەلۇم مەنپەئەتكە ئېرىشتۈرگەن. ماركس ئۆزىنىڭ ئەسىرى «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى» 1-كىتابچىسىدا بۇ ئېقىم توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتكەن. («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 31-توم، 476—477-بەتلەرگە قارالسۇن). —438.

192. **«پۇل مەسىلىسىدە ئىنساپ-تەۋپىقتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ»** دا • ھانسېمانىنىڭ 1847-يىل 6-ئاينىڭ 8-كۈنى پروسسىيە بىرلەشمە پارلامېنتىدا سۆزلىگەن نۇتقىدىكى بىر جۈملە سۆز، «1-نۆۋەتلىك پروسسىيە بىرلەشمە پارلامېنتىدا سۆزلىنىگەن نۇتۇقلار ۋە نۇتۇق سۆزلىگۈچىلەر»، 1847-يىل بېرلىن نەشرى، 417-بەتكە قارالسۇن. ماركس «بۇرژۇئازىيە

ۋە ئەكسىلئىنقىلاب»، 4-پاراگرافنىڭ باش قىسمىدىمۇ بۇ سۆزنى نەقىل كەلتۈرگەن. —441.

193. مارکسنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)»، 3-خاتىره دەپتەر، 106-بېتى («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 32-توم، 217—218-بەتلىرى) ۋە 20-خاتىره دەپتەرنىڭ 1314-بېتىدە ئىش ھەققى تۈزۈمى ۋە نورمال كۈندىلىك ئىش تۈزۈمى توغرىسىدا مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن. —441.

194. «**تەشكىلىي قائىدە**»(Règlement organique)—دونايىدىكى ئىككى كىنەزلىك (مولدوۋا ۋە ۋالاچىيا)نىڭ تۈنجى ئاساسىي قانۇنى. 1828—1829-يىللىرى رۇسسىيە-تۈركىيە ئۇرۇشى ئىياغلاشقاندىن كېيىن، رۇسسىيە ئارمىيىسى بۇ ئىككى كىنەزلىكنى ئىشغال قىلىۋالغان. بۇ ئاساسىي قانۇننى مۇشۇ ئىككى كىنەزلىكتىكى رۇسسىيە مەمۇرىيەت دائىرىلىرىنىڭ باشلىقى پ • د • كىسىلېۋ 1831-يىلى يولغا قويغان. تەشكىلىي قائىدىگە ئاساسەن، ھەربىر كىنەزلىكنىڭ قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى چوڭ يەر ئىگىلىرى سايلاپ چىققان پارلامېنتقا تاپشۇرۇلىدىغان، مەمۇرىيەت ھوقۇقى بولسا يەر ئاقسۆڭەكلىرى، راھىبلار ۋە شەھەردىكى ۋەكىللەر سايلاپ چىققان ئۆمۈرلۈك بەگلەرگە تاپشۇرۇلىدىغان بولغان. قائىدىدە ئەسلىدىكى فېئودالىلىق تۈزۈم، جۈملىدىن ئالۋان-ياساق تۈزۈمى ساقلاپ قېلىنغان، شۇنداق قىلىپ چوڭ ئاقسۆڭەكلەر ۋە يۇقىرى قاتلام راھىبلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنى مۇستەھكەملەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەشكىلىي قائىدىدە يەنە بىر قاتار بۇرژۇئازىيە ئىسلاھاتى بەلگىلەنگەن: دۆلەت ئىچىدىكى تاموژنا بېجىنى بىكار قىلىش، سودا ئەركىنلىكىنى يولغا قويۇش، ئەدلىيە بىلەن مەمۇرىيەتنى ئايرىش، ۋەھاكازالار. 1848—1849-يىللىرىدىكى ئىنقىلاب مەزگىلىدە، تەشكىلىي قائىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. —448.

195. بۇ «زاۋۇت ئەمگەك نىزامىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش توغرىسىدىكى پەرمان. (1850-يىل 8-ئاينىڭ 5-كۈنى)»نى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدا ئىش كۈنىنىڭ ۋاقتى بەلگىلەنگەن.

ماركسنىڭ بۇ يەردە پايدىلانغىنى ئېھتىمال 1859-يىل 8-ئاينىڭ 9-كۈنى بېسىلغان تۆۋەن پارلامېنت قارار چىقارغان «زاۋۇت قانۇنى»نىڭ 3—5-بەتلىرى بولسا كېرەك. —451، 506، 553.

196. بۇ ئىزاھاتنى ئۆزگەرتكەن ئەھۋال توغرىسىدا ماركسنىڭ 1866-يىل 2-ئاينىڭ 10-كۈنى ئېنگېلسقا يازغان خېتىگە قارالسۇن، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «مەن «ئىش كۈنى» دېگەن پاراگرافنى تارىخىي يوسۇندا كېڭەيتتىم، بۇ مېنىڭ ئەسلىدىكى پىلانىمدىن ھالقىپ كەتكەن ئىش بولدى. مېنىڭ ھازىر

«ئۇنىڭغا قوشقان، مەزمۇنۇم سىزنىڭ 1865-يىلىغا قەدەر بولغان كىتابئىزنىڭ (قىسقارتىلغان) مەزمۇنىغا بولغان تولۇقلما (بۇنى ئىزاھاتنا كۆرسىتىپ ئۆتتۇم)».

«ئىش كۈنى» دېگەن پاراگراف «كاپىتال»نىڭ 1-توم نېمىسچە 1-نەشرىدىكى 3-بابنىڭ تەركىبىي قىسمى، نېمىسچە 2-نەشرىنىڭ 3-بۆلەك، 8-بابى. —452.

197. فائۇھېرنىڭ نېمىسچىسى Faucher، ئۇ fauchen (ھۆركىرەش) بىلەن يىلتىزداش سۆز. ماركس 1867-يىل 11-ئاينىڭ 30-كۈنى كۇگېلمانغا يازغان خېتىدە بىر مەتبۇئات خاتالىقى ئۈستىدە توختالغاندا، «فائۇھېر سىياسىي ئىقتىساد ساھەسىدىكى ئەل كېزەر دىن تارقاتقۇچى». ئۇ كىشى روشېر، ل، مولل قاتارلىقلارغا ئوخشاش «بىلىملىك» گېرمانىيە ئىقتىسادشۇناسلىرى ھېسابلانمايدۇ... شۇڭا مەن ئۇنى ئەزەلدىن ئىسمىدىكى Faucher دەپ قارىمای، پېئىلدىكى fauchen (ھۆركىرەش) دەپ قارايمەن.» —452.

198. ج • چاۋسېرنىڭ «خوراز ۋە تۈلكە» توغرىسىدا درايدېننىڭ «قەدىمكى ۋە ھازىرقى مەسەللەر»، 1713-يىل لوندون نەشرى، 280-بەتكە قارالسۇن. —456.

199. «تولۇق كۇنلۇك ئىشچى» بىلەن «بېرىم كۇنلۇك ئىشچى»نىڭ پەرقى توغرىسىدا «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. 1858-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنى»، 1858-يىل لوندون نەشرىگە قارالسۇن. —458.

200. **مەركىزىي مەخپىي كېڭەش** ئەنگلىيە پادىشاھلىقىغا قارايدىغان ئالىي مەسلىھەت ئورگىنى بولۇپ، كابىنېت ۋەزىرى ۋە باشقا ئەمەلدارلار شۇنىڭدەك دىن ساھەسىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ۋەكىللەردىن تەركىب تاپىدۇ. ئۇ ئەڭ دەسلەپ 13-ئەسىردە قۇرۇلغان. ئۇ ئۇزاق مەزگىل پادىشاھقا ۋەكىللىك قىلىپ، پارلامېنتنىن ئۆتكۈزمەيلا قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ كەلگەن. 17-ئەسىردىن ئىلگىرى دۆلەتنى ئىدارە قىلىش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىغان، 18-، 19-ئەسىرلەردە، پارلامېنت تۈزۈمىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە كابىنېت ھوقۇقىنىڭ كۈچەيىشىگە ئەگىشىپ، مەركىزىي مەخپىي كېڭەشنىڭ رولى تېزدىن تۆۋەنلەپ، پەقەتلا مۇستەملىكە، دىن ۋە مەمۇرىيەت ئىشلىرى ئۈستىدىكى ئەرزىيەتلەرنى قوبۇل قىلىش ۋە قاراپ چىقىش ھوقۇقىلا ساقلاپ قېلىنغان. ھازىرقى ئەنگلىيىدە ئۇنىڭ ئەمەلىيەتتە ھېچقانداق رولى قالمىدى. —460، 751، 865، 1210.

201. بۇ ماتېرىيالنىڭ ئەمەلىي مەنبەسى «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى (1862-يىلى).

1-نومۇرلۇق دوكلات»، 1863-يىل لوندون نەشرى، 9-بەت. —460.

202. «ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى»دىكى «باشقا ئەمگەك تارماقلىرى» دېگەن پاراگرافقا قارالا. —460، 479.

203. «**يەنە شۇ كرىسپىنۇس**»(Ecce iterum Crispinus)—يۇۋېنالىسنىڭ «ھەجۋى شېئىرلار» 4-مىسرالىسنىڭ باش جۈملىسى، ھەجۋى شېئىرلارنىڭ 1-بۆلۈكىدە ئەسلىي رىم پادىشاھى دومىتسىئاننىڭ ئوردا ۋەزىرى كرىسپىنۇسنى قاتتىق سۆككەن بىر پارچە شېئىر بار ئىدى. بۇ سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى: «يەنە شۇ نېمە ئىكەنغۇ»، «يەنە مۇشۇ نەرسە ئىكەنغۇ». —466.

204. ماركس مۇشۇ تومنىڭ 324-ئىزاھاتى (51) ۋە ئۇ 1862-يىل 10-ئايدا يازغان «بولكا پىشۇرۇش» دېگەن ماقالىسىدە بولكىغا يالغان نەرسە ئارىلاشتۇرۇلغانلىق توغرىسىدا سۆزلەپ ئۆتكەن. —469.

205. پروتاگوردان قەدىمكى يۇنانىنىڭ سوفىزم پەيلاسوپى، ئۇ مادىدا ئۇزلۇكسىز ئاقما ھالەتتە تۇرىدۇ، ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، لېكىن بىلىش نەزەرىيىسى جەھەتتە، ئۇ ھەقىقەتنىڭ ئوبيېكتىپلىقىنى ئىنكار قىلىپ، ئادەمنىڭ ھەر بىر بىلىشنىڭ نىسپىيلىكىنى يېقىلايدۇ. ئۇنىڭچە بولغاندا، بىلىشنىڭ مەزمۇنى بىلدۈرگۈچى ئادەم تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ: «ئادەم بارلىق شەيئىلەرنىڭ ئۆلچىمىدۇر، مەۋجۇت نەرسە، مەۋجۇت ئۆلچەمدۇر، شۇنداقلا مەۋجۇت بولمىغان نەرسە، مەۋجۇت بولمىغان ئۆلچەمدۇر.» —469.

206. ئىلىئاتلار—ملادىدىن ئىلگىرى 6-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 5-ئەسىرگىچە دەۋر سۈرگەن قەدىمكى يۇنان پەلسەپىسى دائىرىسىدىكى ئىدىئالىستىك مەزھەپ. بۇ مەزھەپنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن شېنوپخون، بارمېند ۋە زېنونلار بار. ئىلىئاتلار ھەرىكەت ۋە ھادىسىنىڭ كۆپ خىللىقى رېئاللىقتا مەۋجۇت بولماستىن، بەلكى پەقەتلا تەسەۋۋۇردا مەۋجۇت بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقچى بولغان. —470.

207. چوڭ زاسداتىللار ئۆمىكى—1933-يىلدىن ئىلگىرى ئەنگلىيىدىكى زاسداتىللار ئۆمىكى بولۇپ، يۇرت ئاتىسى يۇرت ئىچىدىن 12 دىن 23 كىچە بولغان «ساپ دىل، سەممىي كىشى»نى تاللاش بىلەن تەشكىل قىلىنىدۇ. زاسداتىللار ئۆمىكىنىڭ فۇنكسىيىسى دىلو ئۇستىدە ئالدىن تەكشۈرۈش

ئىلىپ بېرىش ھەمدە جاۋابكارنى جىنايى ئىشلار سوتىغا سۈنۈش-سۈنماسلىقنى قارار قىلىشتىن ئىبارەت. —474.

208. ئەنگلىيە دۆلەت دىنى يەكشەنبە كۈنىنى شەيئات كۈنى قىلىپ بەلگىلىگەن بولۇپ، بايرام مەزگىلى جەھەتتە يەھۇدىي دىنىغا (جۈمە ئاخشىمىدىن شەنبە ئاخشىمغىچە بولغان ئارىلىق شەيئات كۈنى ھېسابلىنىدۇ) ئوخشىمغىنى بىلەن، بىراق شەيئات كۈنى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر ئوخشاشلا چىڭ: شەيئات كۈنى ھەرقانداق ئادەم سودا قىلىشقا ياكى سايا‌ھەت قىلىشقا بولمايدۇ، يۈك كۆتۈرۈشكە، ياكى يۈك ئارتىلغان ھايۋانلارنى ھەيدەپ كېلىشكە رۇخسەت قىلىنمايدۇ؛ ھېچقانداق نەرسىنى ئۆيدىن ئېپ چىقىشقا بولمايدۇ، بولۇپمۇ تۇرلۇك ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىش مەنئى قىلىنىدۇ. —476، 498.

209. ئەنگلىيە يېزا ئىگىلىك پرولېتارىيات ھەرىكىتى يەنە **سۇئىن قوزغىلىڭى** كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇ 1830—1833-يىللىرىنىڭ باشلىرىدا ئەنگلىيىنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىي جەنۇبىدىكى نۇرغۇن ۋىلايەتلەردىكى يالالانما دېھقانلار ئۆزلۈكىدىن ئېلىپ بارغان ھەرىكەت بولۇپ، بۇ ھەرىكەت ئىقتىسادىي كرىزىس ۋە ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ دان ئاقلاش ماشىنىسىنى ئىشلىتىشى بىلەن كېلىپ چىققان يالالانما دېھقانلارنىڭ نامراتلىشىش ۋە ئىشسىز قېلىش ئەھۋالىنىڭ كۆپىيىشى تۈپەيلىدىن قوزغالغان. قوزغىلاڭ قىلغان يالالانما دېھقانلار دان ئاقلاش ماشىنىسىنى ئىشلىتىشكە قارشى تۇرغان ۋە ئىش ھەققىنى كۆپەيتىشنى تەلەپ قىلغان ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، «كاپىتان سۇئىن» دېگەن يالغان نام بىلەن ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى ۋە پومېشچىكلارغا تەھدىت خېتى يازغان، زىرائەت دۆۋىلىرىنى كۆيدۈرۈۋەتكەن، دان ئاقلاش ماشىنىلىرىنى بۇزۇۋەتكەن، لوردلار گرېپىنىڭ خۇيۇق پارتىيىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن يېزا پرولېتارلىرىنىڭ بۇنداق پاراچە-پۇرات، تارقاق قوزغىلاڭلىرى رەھىمسىز تۇردە قوراللىق باستۇرۇلغان. —476، 1244.

210. 1872-يىل 3-ئاينىڭ ئاخىرى، ۋورۇنىك ۋىلايىتىدە يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى بىرلەشمىسى قۇرۇلۇپ، ئۇ يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈشنى تەلەپ قىلغان ئىش تاشلاشقا رەھبەرلىك قىلغان. بۇ قېتىمقى ئىش تاشلاش ناھايىتى تېزلا ئەتراپتىكى ئوتتۇرا ۋە شەرقىي قىسمىدىكى ۋىلايەتلەرگىچە كېڭەيگەن. 1872-يىل 5-ئايدا، ج • ئاچىينىڭ رەھبەرلىكىدە مەملىكەتلىك يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى بىرلەشمىسى قۇرۇلغان، 1873-يىلنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا ئۇنىڭ ئەزاسى تەخمىنەن 100 مىڭغا يەتكەن. —477.

211. مـاركـسنىڭ بۇ ئوبى ئەھلگە ئاشمىغان. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ يەردىكى 2-توم «كاپىتال»نىڭ 2 - ۋە 3-قىسمىنى كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ تومنىڭ 16-بېتىگە قارالسۇن. —477.

212. ماركس بۇ يەردە ئۆزىنىڭ ت • كالىلنىڭ «زامانىمىزدىكى ئوبزور. (1) نۆۋەتتىكى دەۋر. (2) ئولگە تۇرمە» ناملىق كىتابىغا بولغان تەقرىزىنى كۆرسىتىدۇ («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 10-توم، 311—323-بەتلىرىگە قارالسۇن). «تالانت يوقلىپ، چوقۇنۇشلا قالدى» دېگەن بۇ سۆز ئېھتىمال شېللىرنىڭ «ئاختا قىلىنغان ئەر ۋە ئەرلەر» دېگەن شېئىردىن كۆچۈرۈلگەن بولسا كېرەك. —481.

213. ۋ • ستىرانچ «ساغلام بولۇشنىڭ يەتتە ئامىلى»، 1864-يىل لوندون نەشرى 84-بەت. —485.

214. 1866-يىلىدىكى كرىزىستىن ئىلگىرى، ئەنگلىيىنىڭ سودا-سانائىتى گۈللەپ رونىق تاپقان ۋە نۇرغۇنلىغان پاي شىركەتلىرى ئارقا-ئارقىدىن قۇرۇلغان، ھەتتا ج • راسسېل كابىنېتىدىكى لېبىرال بۇرژۇئالار 1865-يىلىدىكى بۇ تەرەققىياتنى پوتكۇل جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى، دەپ ھېسابلىغان.

ماركس بۇ يەردە بايان قىلغان «تەرەققىيات يىلى»دىكى ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا، ئېنگېلس كېيىن ئۆزىنىڭ ئەسىرى «ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ ئەھۋالى»، 1892-يىلى نېمىسچە نەشرىنىڭ مۇقەددىمىسى»دە مۇنداق يازغان: «ماركسنىڭ «كاپىتال»، 1-تومىدا 1865-يىلىنىڭ ئالدى-كەينىدىكى، يەنى ئەنگلىيىنىڭ سانائىتى رونىق تېپىپ پەللىگە يەتكەن مەزگىلدىكى ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىلىنغان.» —496.

215. «**بىرىتونلار مەڭگۈ، مەڭگۈ قۇل بولمايدۇ!**» (Britons never, never shall be slaves!) —تېكست يازغۇچى ج • تومسون ۋە كومپوزىتور ت • ئاخن 1740-يىلى يازغان ناخشا «ھۆكۈمرانلىق قىل، بريتانىيە!»نىڭ ئاخىرقى بىر مىسراسى. —497.

216. **ئېكسېتېر زالى** لوندوندىكى بىر ئىمارەت بولۇپ، ھەر خىل دىنىي تەشكىلاتلار ۋە خەيرىيەت تەشكىلاتلىرى يىغىن ئۆتكۈزىدىغان جاي. —498.

217. «**مەن ئۇلگەندىن كېيىن جاھانىنى توپا بېسىپ كەتسۇن!**» (Après moi le dèluge!) ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ سۆز فرانسىيە پادىشاھى لۇئىس X V ئۆزىنىڭ ييقىن-ئىشەنچلىك ئادەملىرىنىڭ نەسىھىتىگە جاۋابەن ئېيتقان سۆز ئىكەن، ئۇلار ئۇنىڭغا كاتتا زىيانەت ۋە بايرام-تەبرىكلەش مۇراسىملىرىنى ئۆتكۈزۈۋەرمەسلىك ھەققىدە نەسىھەت قىلىدىكەن، ئۇنداق بولمىغاندا دۆلەت قەرزى ئېشىپ، دۆلەتكە خەۋپ يېتىدۇ، دەپ قارىغان. —507.

218. گېپتى «زۇلايكاغا». —508.

219. «**بىر پىيالە قىزىل پۇرچاق ئۈمىچى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق ھوقۇقىنى سېتىمىش**»—ئىنجىل ھېكايىسىدىن ئېلىنغان تەمسىل: بىر كۈنى، ياقۇب قىزىل پۇرچاق ئۈمىچى قاينىتىپتۇ، ئاكىسى ئېساۋ ئوۋدىن چارچاپ قايتىپ كېلىپ، ياقۇبقا پۇرچاق ئۈمىچى ئېچىپ دەپتۇ. ياقۇب ئۇنداق بولسا چوڭ ئوغۇللۇق نامىنى ماڭا ئۆتكۈزۈپ بېرىسەن، دېگەندە، ئېساۋ قەسەم بېرىپ ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغۇللۇق ھوقۇقىنى سېتىۋېتىپتۇ. («تەۋرات. ئالەمنىڭ يارىتىلىشى»، 25-باب، 29—34-پاراگرافلار). بۇ سۆز ھازىر ئادەتتىكى كىنايە سۆز بولۇپ قالدى. —510.

220. 1347—1350-يىللىرى غەربىي ياۋروپادا **چۇما ئەدەپ كەتكەن**. ھازىرقى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، شۇ چاغلاردا چۇمادىن تەخمىنەن 25 مىليون ئادەم ئۆلگەن بولۇپ، غەربىي ياۋروپا ئۇمۇمىي ئاھالىسىنىڭ تۆتتىن بىرىنى ئىگىلىگەن. —511، 1291.

221. ئاللانىڭ ئالتە كۈندە ئاسمان، يەر، دېڭىز ۋە باشقا بارلىق مەۋجۇداتنى ياراتقانلىقى، يەتتىنچى كۈنى ئارام ئالغانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر «تەۋرات. تەركىي مىسر»، 20-باب، 1—17-پاراگرافلارغا قارالسۇن. —517.

222. بۇ ماتېرىياللارنى ماركس ئېھتىمال ئېنگېلىسنىڭ «ئەنگلىيە ئىشچىلار سنىپىنىڭ ئەھۋالى»دىكى بىر پاراگراف «ئايرىم ئەمگەك تارماقلىرى، تار مەنىدىكى زاۋۇت ئىشچىلىرى» دىن نەقىل كەلتۈرگەن بولسا كېرەك، ئۇنىڭدا 1802-يىلىدىكى شاگىرت قانۇنى ۋە 1819-[ئېنگېلس ئۇنى 1818-يىلى، دەپ خاتا پىزىپ قويغان]، 1825-، 1831-يىلى ۋە 1833-يىلىدىكى زاۋۇت قانۇنى تىلغا ئېلىنغان. يەنە ماركسنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)»، 20-خاتىرە دەپتەر، 1243-بەتكە قارالسۇن. —523.

223 · 1833-يىل 6-ئاينىڭ 25-كۈندىكى 1-نومۇرلۇق دوكلات، يەنى تۆۋەن پالاتانىڭ قارارىغا ئاساسەن 1833-يىل 6-ئاينىڭ 28-كۈنى بېسىلغان «زاۋۇت تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ مەركىزىي باھالاش ھەيئىتىنىڭ 1-نومۇرلۇق دوكلاتى». بۇ يەردىكى خەت «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ ئايال پادىشاھ جانابلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلار ۋەزىرىگە سۇنغان دوكلاتى. 1848-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنىگىچە بولغان بېرىم يىل»، 1849-يىل لوندون نەشرى، 141-بېتىدىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن. —525.

224 · «**خەۋپ سۇسلۇق قىلىشتا**»، بۇ سۆز رىم تارىخشۇناسى تىتۇس لىۋىسنىڭ «رىمنىڭ شەھەر قۇرۇلغانىدىن بۇيانقى تارىخى»، 38-توم، 25-باب، 13-پاراگرافىدىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن. —526.

225 · «بىرلەشمە پادىشاھلىقنىڭ بالىلارنىڭ ئەمگىكىنى تەڭشەش توغرىسىدىكى قانۇن لايىھىسى» كومىتېتنىڭ دوكلاتى. قوشۇمچە گۈۋاھلىق سۆز»، تۆۋەن پالاتانىڭ قارارىغا ئاساسەن 1832-يىل 8-ئاينىڭ 8-كۈنى بېسىلغان. —526.

226 · **ئازادلىق پەرمانى** ئېھتىمال ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ 1831-يىل 11-ئاينىڭ 2-كۈنى ئېلان قىلغان ھىندىستاننىڭ غەربىدە ياشاۋاتقان 14 ياشتىن يۇقىرى نېگىرلارنىڭ ئەمگەك ۋاقتىنى 9 سائەت بىلەن چەكلىگەن، 14 ياشلىقلارنىڭكىنى 6 سائەتتىن چەكلىگەن بەلگىلىمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك. —527.

227 · **جەگەننات**—ھىندى دىنىدىكى چوڭ ئىلاھلارنىڭ بىرى بولغان ۋىشنۇنىڭ نامايەندىسى. جەگەننات چوقۇنغۇچى دىنىي مەزھەپنىڭ ئالاھىدىلىكى دىنىي مۇراسىملاردىكى ئىنتايىن ھەشەمەتچىلىك ۋە چېكىدىن ئاشقان دىنىي ئەسەبىيلىكتىن ئىبارەت، بۇنداق ئەسەبىيلىك مۇرىتلارنىڭ ئۆزىنى ئۆزى قىيناش ۋە ئۆزىنى ئۆزى نابۇت قىلىشلىرىدا ئىپادىلىنىدۇ. چوڭ نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزۈلگەن كۈنلەردە، بەزى مۇرىتلار كۆپىنچە ۋىشنۇنىڭ مەبۇتى سىلىنغان ھارۋىنىڭ چاقى ئاستىغا ئۆزىنى تاشلاپ ئۆلۈۋالىدۇ. —528، 1105، 1194.

228 · ئەنگلىيە نىزامنامە ھەرىكىتىدىكى پروگراممۇ خاراكتېرلىك ھۆججەت **خەلق نىزامنامىسى** كۆرسىتىدۇ، ئۇنى 1837-يىلى تۆۋەن پالاتادىكى ئالتە پارلامېنت ئەزاسى ۋە لوندون ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئالتە ئەزاسىدىن تەشكىل تاپقان بىر كومىتېت ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە 1838-يىل

5-ئاينىڭ 8-كۈنى پارلامېنتقا سۇنۇشقا تەييارلىغان لايىھە قانۇنىدا ھەرقايسى جايلاردا ئاممۇي يىغىنلاردا ئېلان قىلغان. نىزامنامە ئالتە تۈرلۈك تەلەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئومۇمىي سايلام ھوقۇقى (21 ياشقا توشقان ئەرلەر)، پارلامېنتنى ھەر يىلى بىر قېتىم ئۆزگەرتىپ سايلاش، مەخپىي بېلەت تاشلاش، ھەرقايسى سايلام رايونلىرى بىردەك باراۋەر بولۇش، پارلامېنت ئەزاسى نامزاتىنىڭ مال-مۈلۈك سالاھىيەت چەكلىمىسىنى بىكار قىلىش، پارلامېنت ئەزالىرىغا مائاش بېرىش. 1839-، 1842- ۋە 1849-يىلى پارلامېنتنىڭ ئۈچ قېتىملىق يىغىنىدا ئاساسىي نىزامنامچىلار سۇنغان خەلق نىزامنامىسىنى ماقۇللاش ئۈلتىماسىنى رەت قىلغان. —529.

229 · ئاشلىق قانۇنىغا قارشى ئىتتىپاق (ئىزاھ 24 كە قارالسۇن) نى ھىمايە قىلغۇچىلار ئىشچىلارنى قۇتراتقۇلۇق تەشۋىقاتى ئارقىلىق سودا ئەركىنلىكىنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن ئىشچىلارنىڭ ئەمەلىي ئىش ھەققى ئۆسىدۇ، ئىشچىلار بۇرۇنقىدىن بىر ھەسسە چوڭ بولغان (big loaf) چوڭ بولكىغا ئېرىشىدۇ، دەپ ئىشەندۈرۈشكە ئۇرۇنغان. ئۇلار تېخى مۇناسىۋەتلىك سۆزلەر بىزنىلغان بىر كىچىك، بىر چوڭ بولكىنى كۆتۈرۈپ يۈرۈپ كوچىلاردا قۇتراتقۇلۇق قىلغان. رېئال تۇرمۇش بۇ ۋەدىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ يالغانلىقىنى ئېچىپ تاشلىغان. ئاشلىق قانۇنىنىڭ بىكار قىلىنىشى بىلەن مۇستەھكەملەنگەن ئەنگلىيە سانائەت كاپىتالى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ جانجان مەنپەئىتىگە ھۇجۇم قىلىشقا باشلىغان. —530، 848.

230 · خرىستىئان دىنىنىڭ «مەڭ يىللىق پادىشاھلىق» توغرىسىدىكى دىنىي ئەقىدىلىرىگە ئاساسەن، ئاخىر زامان بولۇشتىن ئىلگىرى، خرىستوس ئۆزى ھۆكۈمران بولۇپ دۇنيانى مەڭ يىل سورايدۇ. بۇ مەزگىلدە، خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەۋلىيالار تىرىلىدۇ ھەمدە خرىستوس بىلەن بىرگە ھۆكۈمران بولىدۇ؛ ئالۋاستىلار ۋاقتىنچە سولۇنۇپ قۇلۇپلىنىدۇ، ئىنجىل دۇنياغا ئوڭۇشلۇق تارىلىدۇ. «ئىنجىل. يوھان بىشارەتلىرى»، 20-باب، 3-، 4-پاراگرافلار. —530.

231 · **پۈقىرالار ئۈيۈشمىسىنىڭ ئەزاسى**—18-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقلابى مەزگىلىدە، پۈقرالار ئۈيۈشمىسى (1792—1795-يىللىرى فرانسىيە جۇمھۇرىيىتى مىللىي پارلامېنتى) ھەرقايسى ئۆلكە ۋە ئارمىيىدە تۇرغۇزغان ئالاھىدە ئىجازەتلىك تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىل. —536.

232 · ئەنگلىيە پارلامېنتىنىڭ 3-قېتىم يەنى ئاخىرقى قېتىم خەلق نىزامنامىسى (ئىزاھ 228گە قارالسۇن) نى رەت قىلغانلىقىنى يوشۇرۇن كۆرسىتىدۇ. نىزامنامە تەرەپدارلىرى ئەسلىي 1848-يىل 4-ئاينىڭ

10 -كۈنى لوندوندا چوڭ كۆلەملىك كوچ كۆرسىتىش نامايىشى ئۇيۇشتۇرۇشنى، نامايىشچى ئامما پارلامېنت بىناسىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، خەلق نىزامنامىسىنى ماقۇللاشنى تەلەپ قىلىدىغان ئىلتىماسىنى ئوچىنچى قېتىم سۇنۇشنى بەلگىلىگەن. ھۆكۈمەت بۇ نامايىشنى چەكلىگەن ھەمدە ئارمىيە ۋە ساقچى يۆتكەپ توسقان. نىزامچىلارنىڭ نۇرغۇن رەھبەرلىرى، مەسىلەن ئا • ئوكونور مەۋقەسىدىن تەۋرەنگەن، ئۇلار نامايىش قىلىشتىن ۋاز كەچكەن ھەمدە نامايىشچى ئاممىنى تارقىلىشقا دەۋەت قىلغان. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى نامايىشنىڭ مەغلۇب بولغانلىقىدىن پايدىلىنىپ ئىشچىلارغا قارشى تۇرغان ۋە نىزامچىلارنى باستۇرغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە چوڭ كۆلەملىك قولغا ئېلىش باشلىنىپ، ئەڭ داڭلىق، ئەڭ ئاكتىپ ۋە ئەڭ رادىكال 500 چە ئادەمنى قولغا ئالغان، بۇنىڭ ئىچىدە جونېسمۇ بار بولۇپ، ئۇ 1848 -يىل 6 -ئايدىن 1850 -يىل 7 -ئايغىچە قامالغان. ئېنگېلس «1845 -يىلى ۋە 1885 -يىللىدىكى ئەنگلىيە»دە نىزامچىلارنىڭ بۇ قېتىمقى ھەرىكىتىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى تىلغا ئالغىنىدا «ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ھەرىكىتى ئارقا سەھنىگە ئىتتىرىلىپ قويۇلدى، كاپىتالىستلار سىنىپى ئومۇمىيۈزلۈك غەلبە قازاندى» دېگەن. —537.

233. بۇ يەردە پارىژ ئىشچىلىرىنىڭ 1848 -يىل 6 -ئاينىڭ 23—26 -كۈنلىرىدىكى قەھرىمانە قوزغىلىڭى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇ قوزغىلاڭ چوڭ بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ ئىشچىلار ھەرىكىتىگە قارشى تۇرغانلىقى ھەمدە ئىشچىلارغا ئىش تېپىپ بېرىش مەقسىتىدە قۇرۇلغان دۆلەت ئىشخانىلىرىنى تاقىۋېتىشكە بۇيرۇق چۈشۈرگەنلىكىدىن كېلىپ چىققان. 6 -ئاينىڭ 25 -كۈنى قوزغىلاڭنى باستۇرغان گېنېرال بريا فۇنتاينېبلېئو قاراۋۇل پونكتىدا قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەن، شۇڭا ئىككى قوزغىلاڭچىغا كېيىن ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن. تۆت كۈن قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلغاندىن كېيىن 45 مىڭ ئىشچى كاۋنياك گېنېرالنىڭ قىسمى تەرىپىدىن باستۇرۇلغان، بۇ ئالدى بىلەن كۈرەش قىلىۋاتقان ئىشچىلارنى ئەمگەكچى دېھقانلاردىن ئايرىۋېتىش يولى بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇلغان. قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇبىيىتى ياۋروپا مقياسىدىكى ئىنقىلابىي كۈچلەرنى ئاجزلىتىپ، ئەكسىلئىنقلابچىلارنىڭ قايتۇرما ھۇجۇمى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن. ماركس «1848 -يىلىدىن 1850 -يىلىغچە فرانسىيىدە بولغان سىنىپىي كۈرەش» دېگەن ئەسىرىدە شۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە مۇنداق كۆرسەتكەن: «بۇ ھازىرقى جەمئىيەتنى ئايرىپ تۇرىدىغان ئىككى سىنىپ ئوتتۇرىسىدا بولغان تۇنجى قېتىملىق چوڭ كۆلەملىك ئۇرۇش. بۇ بۇرژۇئازىيە تۈزۈمىنىڭ ھايات-ماماتى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان كۈرەش.» «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2 -نەشرى، 10 -توم، 153 -بەتكە قارالسۇن. —538.

234. جىنايەت گۇماندارلىرىنى جازالاش قانۇنى (loi des suspects)، جەمئىيەت ئامانلىقىنى

ساقلاش قانۇنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ (lois de sūureté publique)، ئۇ 1858 -يىل 2 -ئاينىڭ 19 -كۈنى فرانسىيە قانۇن چىقىرىش ئورگىنى ماقۇللىغان قانۇن. مەزكۇر قانۇن پادىشاھ ناپولېئون III ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمىتىگە ئىككىنچى ئىمپېرىيىگە دۈشمەنلىك بىلەن قارايدىغان بارلىق گۇماندىق ئۇنسۇرلارنى تۇرمىگە تاشلاشقا ياكى فرانسىيە ۋە ئالجىرىيىنىڭ چەت رايونلىرىغا پالاشقا، ياكى فرانسىيىدىن تولۇق قوغلاپ چىقىرىشقا بولىدىغان چەكسىز ھوقۇق بەرگەن. —538.

235. شېكسپىر «ۋېنىتسىيە سودىگىرى»، 4 -پەردە، 1 -كۆرۈنۈش. —542، 543.

236. ئون تاختىغا ئويۇلغان قانۇن—رىم قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتتە ئەڭ قەدىمىي قانۇن ھۆججىتى «12 مىس تاختىغا ئويۇلغان قانۇن»نىڭ دەسلەپكى لايىھىسى بولۇپ، مىلادىدىن ئىلگىرى 451 -يىلى تۈزۈلگەن. بۇ قانۇن خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ھىمايە قىلىدۇ، ئۇنىڭدا قەرزنى قايتۇرمىغانلىكى كىشىنى ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قىلىپ، قۇل قىلىش ياكى ئۆلتۈرۈپ جەستىنى پارچىلىۋېتىش كېرەك، دەپ بەلگىلەنگەن، ئۇ رىم خۇسۇسىي قانۇنىنىڭ باشلىنىشى ھېسابلىنىدۇ. —543.

237. س • ن • ھ • لىنگې «ھەق تەلەپ قانۇنى توغرىسىدا، ياكى جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى»، 1767 -يىل لوندون نەشرى، 2 -توم، 5 -كىتاب، 20 -بابقا قارالسۇن. —543.

238. گېرمانىيە پەيلاسوپى گ • ف • دوم ئۆزىنىڭ ئەسىرى «خرىستىئان دىنىنىڭ قەدىمكى مۇقەددەس رەسمىيەتلىرى»، 1847 -يىل ھامبۇرگ نەشرى، 1 -توم، 33—34 -بەتلىرىدە خرىستىئان دىنىنىڭ دەسلەپكى مۇرتلىرىنىڭ مۇقەددەس زىيارەت ئۆتكۈزۈلگەندە ئادەم گۆشى يېگەنلىكىنى ئىسپاتلىغان. ماركس 1847 -يىل 11 -ئاينىڭ 30 -كۈنى لوندوندا نېمىس ئىشچىلىرى مائارىپ جەمئىيىتىدە قىلغان نۇتقىدىمۇ بۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدى. —543.

239. ئاتا مىراس سوت پومپىچكىلار سوتىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇلار فېئودال يەر ئىگىدارلىق ھوقۇقى دائىرىسىدە تۆۋەنرەك ئەدلىيە ھوقۇقى (مال-مۈلۈك ئەدلىيە ھوقۇقى، مىراس ئەدلىيە ھوقۇقى ۋە يەر مۈلۈك ئەدلىيە ھوقۇقى)نى ئىگە بولىدۇ. بۇنداق سوت ئۆز ھوقۇقىنى كۆپ ھاللاردا، ئاتا مىراس سوديە (يېزا باشلىقى ياكى خوجدار)غا ھاۋالە قىلىش يولى بىلەن يۈرگۈزىدۇ. —546.

240. ش • فۇرىې تەسۋىرلىگەن كەلگۈسى جەمئىيەتتە، كىشىلەر بىر ئىش كۈندە نەچچە خىل ئەمگەك

بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، يەنى ئىش كۈنى بىرقانچە «قىسقا ۋاقىتلىق ئىش» (courtes seances) تىن تەركىب تاپىدۇ، ھەر بىر ئىش بىر يىرىم سائەتتىن ئىككى سائەتكىچە بولىدۇ. فۇرىيې مۇنداق ھېسابلايدۇ، مۇشۇنداق ئىشلىگەندە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى زور دەرىجىدە ئاشىدۇ، ئەڭ نامراт ئەمگەكچىمۇ ئىلگىرىكى ھەرقانداق كاپىتالىستقا قارىغاندا ئۆزىنىڭ بارلىق ئېھتىياجىنى تېخىمۇ تولۇق قاندۇرالايدۇ. —549.

241. «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 10-توم، 307-بەتكە قارالسۇن. —551.

242. **فېۋرال ئىنقىلابى** 1848-يىل 2-ئايدا پارتلىغان فرانسىيە بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىنى كۆرسىتىدۇ. پۈل مۇئامىلە بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلغان «ئىيۇل خاندانلىقى» ئىنتايىن ئەكسىيەتچىل سىياسەتنى يولغا قويۇپ، ھەرقانداق سىياسىي ئىسلاھات ۋە ئىقتىسادىي ئىسلاھاتقا قارشى تۇرۇپ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلغان، پرولېتارىيات ۋە دېھقانلارغا بولغان ئېكسپلاتاتسىيىنى كۈچەيتىپ، پۇتۇن مەملىكەت خەلقىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىغان؛ بىراق ئىگىلىكىدە ھوسۇلنىڭ كېمىيىشى ۋە ئىقتىسادىي كرىزىس دەۋرىدىكى زىددىيەتنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتكەن. 1848-يىل 2-ئاينىڭ 22—24-كۈنلىرى پارىژدا ئىنقىلاب پارتلاپ، «ئىيۇل خاندانلىقى» ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، بۇرژۇئا جۇمھۇرىيەتچىلىرىنىڭ ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، فرانسىيە 2-جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكارلانغان. ئۇ ياۋروپادا 1848—1849-يىللىرى بولغان زور ئىنقىلاب ئىچىدىكى تۇنجى ئىنقىلاب ھېسابلىنىدۇ. پرولېتارىيات ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيە شۇ ئىنقىلابقا ئاكتىپ قاتناشقان، لېكىن ئىنقىلابنىڭ مېۋىسى بۇرژۇئازىيىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن. —567.

243. بۇ 1866-يىل 8-ئاينىڭ 20—25-كۈنلىرى بالتىموردا چاقىرىلغان ئامېرىكا ئىشچىلار قۇرۇلتىيىنى كۆرسىتىدۇ. قۇرۇلتايغا ئىشچىلار بىرلەشمىسىگە ئۇيۇشقان 60 مىڭدىن ئارتۇق ئىشچىنىڭ 60 ۋەكىلى قاتناشقان. قۇرۇلتايدا قانۇندا سەككىز سائەتلىك ئىش تۈزۈمىنى بەلگىلەش، ئىشچىلارنىڭ سىياسىي پائالىيىتى، كوپېراتىپ، بارلىق ئىشچىلارنى ئىشچىلار بىرلەشمىسىگە ئۇيۇشتۇرۇشقا ئوخشاش مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا، قۇرۇلتايدا ئىشچىلار سىنپىنىڭ سىياسىي تەشكىلاتى — مەملىكەتلىك ئەمگەكچىلەر ئىتتىپاقى قۇرۇش قارار قىلىنغان. —568.

244. بۇ يەردە نەقىل كەلتۈرۈلگەن خەلقئارا ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى جەنۇبە ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ قارارى ماركسنىڭ 1866-يىل 8-ئاينىڭ ئاخىرى يازغان «بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا ۋاقتىلىق مەركىزىي

كومىتېت ۋەكىللىرىگە بېرىلگەن يوليورۇق» دېگەن ماقالىسىگە ئاساسەن تەييارلانغان. —569.

245. «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 2-نەشرى، 10-توم، 299-بەتكە قارالسۇن. —570.

246. **«ئۆزلىرىنى ئازابلايدىغان زەھەرلىك يىلان»** — ھاينېنىڭ «ھېنرىخ» (شېئىرلار توپلىمى «دەۋر شېئىرلىرى») ئىچىدىكى مىسرا. —570.

247. **چوڭ نىزامنامە** (Magna Charta)، يەنى ئەركىن چوڭ نىزامنامە (Magna Charta Libertatum) بولۇپ، ئۇنى رېتسارلار ۋە شەھەر ئاھالىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ئەنگلىيە چوڭ فېئوداللىرى ۋە ئارخىيېپىسكوپى ئەنگلىيە پادىشاھى «يەرسىز پادىشاھ جون»غا تۇتقان. 1215-يىل 6-ئاينىڭ 15-كۈنى ئەنگلىيە پادىشاھى «يەرسىز پادىشاھ جون» ئىمزا قويغان شۇ چوڭ نىزامنامىدە پادىشاھنىڭ ھوقۇقىغا چەك قويۇلغان، ئۇنىڭدا ئالدى بىلەن چوڭ فېئودالار ۋە ئاقسۆڭەكلەرگە نەپ تەگكەن، ھەتتا ئۇلارنىڭ فېئودالىق ئىمتىيازىغا دەخلى يەتكەندە، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ خانلىققا قارشىلىق كۆرسىتىشكە بولىدىغانلىقىمۇ بەلگىلەنگەن. رېتسارلارغا ۋە شەھەر ئاھالىلىرىغىمۇ ئازراق يول قويۇلغان، لېكىن نىزامنامىدە ئاساسلىق ئاھالە ئامىمىسغا ۋە يانچىلارغا ھېچقانداق ھوقۇق بېرىلمىگەن. ماركس بۇ يەردە ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنپىنىڭ كاپىتالغا قارشى ئۇزاق مۇددەت قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلىش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن ئىش كۈنىگە چەك قويۇش قانۇنىنى كۆرسىتىدۇ. —571.

248. بۇ 1789-يىل 8-ئاينىڭ 26-كۈنى پارىژدا ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى خەلق پارلامېنتى ماقۇللىغان ئىنسانىي ھوقۇق خىتابنامىسىنى يەنى «ئىنسانىي ھوقۇق ۋە پۇقرالىق ھوقۇق خىتابنامىسى»نى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدا ئەركىنلىك، مال-مۇلۇككە ئىگە بولۇش، بىخەتەر ياشاش ۋە ئېزىلىشكە قارشى تۇرۇش ئىنسانلارنىڭ تارتىۋېلىشقا بولمايدىغان تەبىئىي ئىنسانىي ھوقۇقى دەپ جاكارلانغان. —571.

249. **نېمىدېگەن زور ئۆزگىرىش-ھە!** (Quantum mutatus ab illo!) ۋېگېر «يانياش ناخشىسى» 2-توم 274-بەتكە قارالسۇن. —571.

250. ئىرخىمېد: ئەگەر مۇستەھكەم تايىنىش نۇقتىسى بولىدىغان بولسا، ئالەمنىمۇ پۇتۇنلەي ئاغدۇرۇۋېتەتتىم! » دېگەن. —576.

251. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى — (1863—1861-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 14-خاتىرە دەپتەر 851—782-بەتلەرگە قارالسۇن. —581.

252. «**ھەقىقەتەن ھېچنېمىنى ئۆگىنەلمىدۇق**» دېگەن بۇ سۆز فرانسىيەنىڭ دېڭىز ئارمىيە گېنېرال پولكوۋنىكى مالېت-دىلىياگنىڭ بىر پارچە خېتىدە كۆرۈلگەن(«مالېت-دىلىياگ ئەسلىمىلىرى ۋە خەت-چەكلىرى، فرانسىيە ئىنقىلابى تارىخى» 1851-يىل پارىژ نەشرى، 2-توم 197-بەت) . بۇ سۆز ئىنتايىن كەڭ تارقالغان بولۇپ، بەزىلەر تالېران شۇنداق دېگەن دەپمۇ قارايدۇ. بۇ سۆز 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى داۋامىدا ھېچقانداق ساۋاق ئالمىغان خانىپەرەسلەر پارتىيىسىگە قارىتا ئېيتىلغان. —581.

253. چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ھادىسلەرنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىگە يېپىشۋېلىپ، ھادىسنىڭ قانۇنىيىتىگە قارشى تۇرىدىغانلىقى توغرىسىدا ماركسنىڭ 1868-يىل 7-ئاينىڭ 11-كۈنى ل. كۇگېلمانغا يازغان خېتىگە شۇنىڭدەك ماركسنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861–1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 15-خاتىرە دەپتەر 920–921-بەتلەرگە قارالسۇن. —581.

254. ب • سپىنوزا «ئېتىكا»(بىرىنچى بۆلەك، تولۇقلانمىسى)دا، نادانلىق—ھەرگىز تولۇق ئاساس بولالمايدۇ، دېگەن. بۇ سۆز راھىبچىلىق مەقسەت نەزەريىسىنى نېمەت قىلىدىغان تەبىئەت قارشىنىڭ ۋەكىللىك ئەربابلىرىغا قارىتا ئېيتىلغان، ئۇلار «خۇدانىڭ ئىرادىسى» ھەممە ھادىسلەرنىڭ يۈز بېرىشىدىكى سەۋەبنىڭ سەۋەبى دەپ قارايدۇ، ئۇلارنىڭ دەللىلەشتە قوللىنىدىغان بىردىنبىر ئۇسۇلى باشقا ھادىسلەرنىڭ سەۋەبى جەھەتتىكى نادانلىققا ئىلتىجا قىلىشتۇر. —581.

255. گ • ۋ • ف • گېگېلنىڭ سانىنىڭ سۈپەتكە ئۆزگىرىشىگە دائىر كۆزقارىشى توغرىسىدا ئۇ يازغان «لوگىكا» 1-توم «ئوبېيكتىپ لوگىكا» 1-قىسىم «مەۋجۇدىيەت نەزەريىسى» 1833-يىل بېرلىن نەشرى («گېگېل ئەسەرلىرى» 3-توم) غا قارالسۇن. ماركس 1867-يىل 6-ئاينىڭ 22-كۈنى ئېنگېلسقا يازغان خېتىدە ئۆزىنىڭ بۇ يەردە قول سانائەتچى ئۈستىلار كاپىتالىستقا ئايلانغان ئەھۋالىنى گېگېلنىڭ كۆزقارىشى ئارقىلىق تەسۋىرلىگەنلىكىنى تىلغا ئالغان.

ئېنگېلس مۇشۇ بەتنىڭ ئاستىدىكى ئىزاھاتتا (205a) شۇنىڭدەك كېيىن يازغان «دىۋرىڭغا قارشى» دېگەن كىتابىدا سان سۈپەتكە ئۆزگىرىدىغان دىئالېكتىك تەرەققىياتنى خەمىيۇي جەريانغا ئاساسەن تەسۋىرلىگەن. —584.

256. م • لىۋېر «سودا ۋە جازانىخورلۇق توغرىسىدا»، «قەدىرلىك مارتىن لىۋېر دوكتور ئەپەندى ئەسەرلىرى توپلىمى 6-قىسىم» 1589-يىل ۋىتتېنبېرگ نەشرى 296-بەتكە قارالسۇن. —585، 1376.

257. ئا • كېتېلېنىڭ ئوتتۇرىچە ئىندىۋىدۇئال ھەققىدىكى مۇھاكىمىسى توغرىسىدا ئۇ يازغان «ئادەملەر ۋە ئادەملەر ئىقتىدارىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ياكى ئىجتىمائىي فىزىكا توغرىسىدا» 1842-يىل ئېدىنبورگ نەشرى 9-بەتكە قارالسۇن. —612.

258. ۋ • روشېر «خەلق ئىگىلىكى سىستېمىسى» 1-توم «مىللىي ئىقتىسادشۇناسلىق قائىدىسى» 1858-يىل ستۇتتگارت-ئاۋگسبۇرگدا كۆپەيتىپ بېسىلغان 3-نەشرىنىڭ 88–89-بەتلىرى. —614.

259. ماركس «كاپىتال (1863—1865-يىللىرىدىكى ئىقتىسادشۇناسلىققا دائىر قولىيازما)» 3-قىسىم («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 1992-يىل تارىخى ئىسپاتلانغان نەشرى، 2-بۆلەك 4-توم 2-كىتاب 1-باب «قوشۇمچە قىممەتنىڭ پايدىغا ئايلىنىشى»).

ئېنگېلس «كاپىتال» 1-توم نېمىسچە 4-نەشرىنىڭ كوررېكتورلۇقىنى كۆرۈشتىن ئىلگىرى، بۇ ماقالىنى ۋە «كاپىتال» 3-كىتابنىڭ 2–4-بۆلۈملىرىنى كۆرۈپ بولغان ۋە نەشرگە بېرىشكە تەييارلىغان. ئېنگېلسنىڭ 1890-يىل 4-ئاينىڭ 9-كۈنى ف • د • نايۇېنخۇسقا يازغان خېتىگە قارالسۇن. —617، 496.

260. ئارىستوتېل «نىكولماخ ئېتىكىسى» دا ئادەملەرنى شەھەر ئاھالىسى دەپ تەرىپىلىگەن (zoon politicon). «politicon»دېگەن سۆزنىڭ «دۆلەتتىكى»، «شەھەردىكى» دېگەن مەنىلىرى بار، چۈنكى قەدىمكى يۇنانلار، شەھەر بىلەن دۆلەت بىر ئۇقۇم ئىدى، ئۇلار (polis) دېگەن بىر سۆز بىلەن ئىپادىلىنەتتى. ئادەمنىڭ تەرىپى توغرىسىدا، ماركسنىڭ 1857—1858-يىللىرىدىكى ئىقتىسادشۇناسلىققا دائىر قولىيازمىسىنىڭ «كىرىش سۆز» قىسمىدىمۇ بايانلار بار («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى، 30-توم 25-بەتكە قارالسۇن). —619.

261. خيالىي سوتسىيالىزمچىلار ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، رودبل شەھىرى (مانچېستېرنىڭ شىمالى) دىكى ئىشچىلار 1844-يىلى ئادىل پېشۋالار جەمئىيىتى قۇرغان. دەسلەپتە ئۇ بىر ئىستېمالچىلار ھەمكارلىق جەمئىيىتى ئىدى، ئۇزاققا بارماي كېڭىيىپ، ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق

ئاپپاراتىغا ئايلانغان. رودىل شەھىردە پىشۋالار جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئەنگلىيە ۋە باشقا دۆلەتلەردىكى ھەمكارلىق ھەرىكەتلىرى يېڭى دەۋرگە قاراپ قەدەم تاشلىغان. —629.

262. ئاۋ • كونت ئۆزىنىڭ 1830–1842-يىللىرى نەشر قىلىنغان «دەللىلەنگەن پەلسەپە دەرسلىكى» دېگەن ئەسىردە دەللىچىلىككە ئىسپات كۆرسەتكەن، ئۇنىڭدا پەن ئاساسەن رېئال مەۋجۇت شەيئى يەنى ئەمەلىي («دەللىلەنگەن») نەرسە شۇنىڭدەك ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى تەكشۈرۈش ۋە چۈشەنىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، دەپ يەكۈنلەنگەن. كونت ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي غايىسى بولغانلىقىچىلار بىلەن كاپىتالىستلارنى ئىناقلاشتۇرۇشنى چەقىش قىلىپ، ھەرقانداق نەزەرىيىۋى پائالىيەت ۋە ئەمەلىي پائالىيەت كاپىتالىستىك تۈزۈمنى مۇستەھكەملەشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك، دەپ قارىغان. 1848—1849-يىللىرىدىكى ئىنقلابتىن كېيىن، ئۇنىڭ كۆزقارىشى فرانسىيە ۋە باشقا دۆلەتلەردىكى بۇرژۇئازىلار سىنىپلىرى دائىرىسىدە كەڭ تەسىر قوزغىغان. ماركس 1866-يىل 7-ئاينىڭ 7-كۈنى ئېنگېلسقا يازغان خېتىدە كونتقا بولغان قارىشى ئۆستىدە توختالغان. —631.

263. ئاسسىيادىكى زور كۆلەملىك قەدىمىي قۇرۇلۇشلار. مەسىلەن، ئاسسىرىيەنىڭ نىنۋىيەدىكى ئىبادەتخانىلىرى، بابىلوندىكى ئىشتار شەھەر دەرۋازىسى ۋە جۇڭگودىكى سەددىچىن سېپىلى؛ مىسىردىكى داڭلىق گىزا ئەلئېھرامىلىرى، ئېترورىيەدىكى ملاددىدىن ئىلگىرى 4—7-ئەسىرلەرگە تەۋە ئىبادەتخانا ۋە قەبرىلەر. —632.

264. پاي شىركىتى توغرىسىدا، ماركس «كاپىتال (1863—1865-يىللىرىدىكى ئىقتىسادشۇناسلىققا دائىر قولىيازما)» 3-قىسمىدا بايان قىلىنغان («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 1992-يىل تارىخى ئىسپاتلانغان نەشرى، 2-قىسىم 4-توم 2-بۆلەك 14-باب، 6-پاراگرافقا قارالسۇن). —634.

265. كلاسسىك ئورتاق گەۋدە توغرىسىدا، «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى، 30-توم 472-بەتكە قارالسۇن. —635.

266. ماركس بۇ يەردە ئا • سمىت ئۆزىنىڭ مۇھىم ئەسىردە سۆزلىگەن يېگانە ياساشقا دائىر 18 تۈرلۈك مەشغۇلاتنى كۆرسىتىدۇ («خەلق بايلىقىنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە سەۋەبلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 1802-يىل پارىژ نەشرى، 1-باب 13-بەتكە قارالسۇن). —641.

267. ۋ • پېتتىنىڭ ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ ئىش تەقسىماتى توغرىسىدىكى كۆزقارىشى توغرىسىدا ئۇنىڭ ئەسىرى «ئىنسانلارنىڭ كۆپىيىشى توغرىسىدا» («سىياسىي ئارىفمېتىكىلىق ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» 1699-يىل لوندون نەشرى 35-بەتكە قارالسۇن). —650.

268. نيورنبېرگدىكى قۇراشتۇرۇش ئىشچىسى ۋە سائەتچى ب • ھلەيئېن 1510-يىلىنىڭ ئالدى-كەينىدە ياساپ چىققان پۈرژېنلىق كىچىك يانچۇق سائىتىنى كۆرسىتىدۇ. —650.

269. بۇ مسال «ھەرقايسى دۆلەتلەر سانائىتى» 1855-يىل لوندون نەشرى 202–204-بەتلەردىن ئېلىنغا. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەرنىڭ 1183-بېتىدە بۇ سانلارنىڭ كۆچۈرۈلمىسى بار. —657.

270. ماركس بۇ يەردە ي • ھ • م • ۋ • پوپپېنىڭ «تېخنولوگىيە تارىخى» 1810-يىل گىوتىنگېن نەشرى 2-توم 198-، 381—384- ۋە 386-بېتىدىكى بايانلارنى ئاساس قىلغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەرنىڭ 1170–1171-بەتلىرىدە تېخنولوگىيىگە دائىر كۆچۈرمىلەر بار. —661.

271. ماركس بۇ يەردە ي • ھ • م • ۋ • پوپپېنىڭ «تېخنولوگىيە تارىخى» 1807-يىل گىوتىنگېن نەشرى، 1-توم 109-بېتىدىكى بايانلارنى ئاساس قىلغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەرنىڭ 1163- ۋە 1164-بەتلىرىدە سۆز تۇغمىنى ھەققىدە كۆچۈرمىلەر بار. ماركس 1863-يىل 1-ئاينىڭ 28-كۈنى ئېنگېلسقا يازغان خېتىدە بەزى ئەھۋاللار ئۈستىدە توختالغان. —661.

272. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861–1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 8-خاتىرە دەپتەرنىڭ 347-بېتىگە، 9-خاتىرە دەپتەرنىڭ 394–414-بەتلىرىگە، 14-خاتىرە دەپتەرنىڭ 778–779-بەتلىرىگە شۇنىڭدەك «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى 32-توم 308–314-بەتلىرىگە قارالسۇن. —662.

273. ئېنگېلس بۇ يەردە ماركسنىڭ «لۇيىس • ھ • مورگان (قەدىمكى زامان جەمئىيىتى) دىن كۆچۈرمىلەر» دېگەن كىتابىنى نەقىل كەلتۈرگەن. —667.

274. 1861-يىلىدىن 1865-يىلغىچە بولغان ئامېرىكا جەنۇب-شىمال ئۇرۇشى تۇپەيلىدىن (8-ئىزاھقا قارا‌ڭ) 1861-يىلىدىن باشلاپ پاختىغا بولغان ئېھتىياج زور كۆلەمدە ئېشىپ كەتكەن. —669.

275. ماركس بۇ يەردە ي • ھ • م • ۋ • پوپپېنىڭ «تېخنولوگىيە تارىخى» 1807-يىل گېتتىگېن نەشرى، 1-توم 413—414-بەتلىرىدىكى بايانلارنى ئاساس قىلغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861–1863-يىللىرىدىكى قوليازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1175-بەتكە قارا‌ڭ. —671.

276. **ھەممىنىڭ ھەممىگە قارشى ئۇرۇشى** (Bellum omnium contra omnes) دېگەن بۇ سۆزنى ئەنگلىيلىك پەيلاسوپ ت. ھوببېس قوللانغان، بۇ سۆز ئۇنىڭ 1642-يىلى يازغان «پۇقرا ھەققىدە» دېگەن ئىلمىي ماقالىسىدىكى كىتابخانلارغا يازغان كىرىش سۆزىدە («ھوببېسنىڭ پەلسەپە ئەسەرلىرى توپلىمى» 1668-يىل ئامستېردام نەشرى 1-توم 7-بەت) شۇنىڭدەك ئۇ ئىنگلىزچە يازغان «لۇتتەن: ياكى ئېكلېسىيە دۆلىتى ۋە شەھەر ئاھالىسى دۆلىتىنىڭ ماھىيىتى، شەكلى ۋە ھوقۇقى» 1651-يىل لوندون نەشرى، لاتىنچە تەرجىمە نۇسخىسدا ئۇچرايدۇ («ھوببېس پەلسەپە ئەسەرلىرى توپلىمى» 1668-يىل ئامستېردام نەشرى 2-توم، 83-بەت). —676.

277. ماركس «پەلسەپە نامراتلىقى» 2-باب، 2-پاراگراف «ئىش تەقسىماتى ۋە ماشىنا»غا قارا‌ڭ. —677، 683، 688، 789.

278. ماركس ھىندىستان كوممۇنىسى ئۈستىدە توختالغاندا، بۇ يەردە ئېيتىلغان ئەسەرلەرنىلا ئاساس قىلىپ قالمايى، يەنە ت • لوۋېرس يازغان «ياۋالار تارىخى» 1817-يىل لوندون نەشرى، 1-توم 285-بەتتىكى ماتېرىياللاردىنمۇ پايدىلانغان. ماركس «برىتانىيىنىڭ ھىندىستاندىكى ھۆكۈمرانلىقى» دا («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى، 12-توم 137–144-بەتلەر) شۇنىڭدەك 1853-يىل 6-ئاينىڭ 14-كۈنى ئېنگېلسقا يازغان خېتىدە لوۋېرسنىڭ «ياۋالار تارىخى» دېگەن كىتابىدىن پايدىلانغان. —679.

279. لاپلاتا ۋادىسىدىكى دۆلەتلەر ئارگېنتىنا، ئۇرۇگۋاي، پاراگۋايلارنى كۆرسىتىدۇ. —684.

280. رېۋايەت قىلىنىشىچە، ملادىدىن ئىلگىرى 494-يىلى رىمدا پۇقرالار بىلەن ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدا تۇنجى قېتىم زور توقۇنۇش يۈز بەرگەن، ئاقسۆڭەك مېنېنىي ئاگرىپپا قوزغىلاڭ كۆتەرگەن ھەمدە

مۇقەددەس تاغقا چىقىپ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ زۇلۇمغا قارشى تۇرغان پۇقرالارغا نەسىھەت قىلغان، ئۇ پۇقرالارنى ئەپلىشىپ قېلىشقا كۆندۈرۈش ئۈچۈن، ئۇلارغا تەن ئەزالىرىنىڭ ئاشقازانغا قارشى چىقانلىقى توغرىسىدىكى چۆچەكنى ئېيتىپ بەرگەن. ئۇ شۇ چاغدىكى جەمئىيەتنى جانلىق ئورگانىزمغا ئوخشىتىپ، پۇقرالارنى شۇ ئورگانىزمنىڭ قولى، ئۇلار بۇ ئورگانىزمنىڭ ئاشقازىنىنى يەنى ئاقسۆڭەكلەرنى باقىدۇ. قول بىلەن ئاشقازان بىربىرىدىن ئايرىلسا، جانلىق ئورگانىزم مۇقەررەر ئۆلىدۇ، دېمەك، پۇقرا ئۆزىنىڭ مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلمىشنى رەت قىلسا، رىم دۆلتى يوقىلىدۇ، دېگەن. —684.

281. **ماھارەت ۋە قول سانائەت جەمئىيتى** (Society of Arts and Trades) 1754-يىلى لوندوندا قۇرۇلغان بۇرژۇئاچە خەير-ساخاۋەت خاراكتېرىدىكى مائارىپ تەشكىلاتى. 19-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدا شاھزادە ئالبېرت بۇ جەمئىيەتنىڭ رەھبىرى بولغان. بۇ جەمئىيەت: «ماھارەت، قول سانائەت ۋە سودا ئىشلىرىغا ئىلھام بېرىش» ھەمدە «نامراتلارغا تۇرمۇش يولى تېپىپ بەرگەن، سودا ئىشلىرىنى كېڭەيتىپ دۆلەتنى بېيىتقان كىشىلەر»نى مۇكاپاتلاشنى تەنتەنىلىك ھالدا ئۆزىنىڭ نىشانى دەپ ئېلان قىلغان. جەمئىيەت ئەنگلىيىدىكى ئاممىۋى ئىش تاشلاش ھەرىكىتىنىڭ ئەۋج ئېلىپ كېتىشىنى ۋە نىزامنامچىلارنىڭ ئىشچىلار پارلامېنتى قۇرۇش تەييارلىقىنى توسۇش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، ئىشچىلار بىلەن كارخانا خوجايىنى ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشتۇرگۈچى بولۇشقا ئۇرۇنغان. ماركس 1854-يىل 2-ئاينىڭ 7-كۈنى يازغان «كۆك تاشلىق كىتاب. — 2-ئاينىڭ 6-كۈنىدىكى پارلامېنت مۇنازىرىسى. —گراف ئورلوۋنىڭ ۋەزنېمىسى. —بىرلەشمە ئارمىيە فلوتىنىڭ ھەرىكىتى. — ئىرېلاندىيە بىرىگادىسى. — ئىشچىلار پارلامېنت يىغىنىنىڭ ئېچىلىشى توغرىسىدا» تا ئۇنى «ماھارەت ۋە ئادەم ئالدايدىغان جەمئىيەت» دەپ ئاتىغان («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى، 13-توم 68-بەتكە قارا‌ڭ). —689، 710، 737، 1341.

282. گ • ۋ • ف • گېگېل «قانۇن پەلسەپىسى قائىدىسى» 1840-يىل بېرلىن 2-نەشرى، 247-بەت 187-پاراگرافنىڭ ئىزاھىغا قارا‌ڭ («گېگېل ئەسەرلىرى» 8-توم). —690.

283. ۋ • روشېر «مىللىي ئىقتىسادشۇناسلىق قائىدىسى» 1858-يىل شتۇتگارت—ئاۋگسبۇرگ تولۇقلانغان 3-نەشرىگە قارا‌ڭ. —691.

284. «بەخت توغرىسىدا سۆھبەت» (1741-يىل لوندون نەشرى) «ئۈچ پارچە ئىلمىي ماقالە»نىڭ 3-پارچىسىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇنى «خاتىرىلەر ۋە خەت-چەكلەر» (1844-يىل لوندون نەشرى

1 —4-توم) نى ئېلان قىلغان دىپلومات گراف مالمېسبۇرى جامېس خارىرس ئەمەس، ئۇنىڭ ئاتىسى جامېس خارىرس يازغان. ماركس بۇ يەردە نەقىل كەلتۈرگەن سۆز «ئۇچ پارچە ئىلمىي ماقالە» 1772-يىل لوندوندا تۇنۇلغان 3-نەشرى، 292-بەتتە. —693.

285. ئارخىلوكۇسنىڭ «ھەربىر ئادەم ئوخشاش بولمىغان ئىش ئورنىدا ھۆرۈر ئالىدۇ» دېگەن بۇ سۆزى سېپتۇس ئېمپىرىكۇسنىڭ ئەسىرى— «ماتېماتىكلارغا قارشى تۇرايلى»نىڭ 11-توم، 44-بېتىدىن ئېلىنغان. —693.

286. **«ئۇ ھەممە ئىشنى قىلالايدۇ، لېكىن بىر ئىشنىمۇ پۈختا قىلالمايدۇ.»** دېگەن بۇ سۆز خومىروسنىڭ «مېرجىتەيس» دېگەن ئەسىردىن ئېلىنغان، ماركس ئۇنى يالغان پلاتونچىلار بىلەن قىلغان سۆھبەت «ئالكىبىئادىس ئىككىنچى»دىن نەقىل كەلتۈرگەن، تەھرىر ۋ • خاملتون «ستېۋېنارت ئەسەرلىرى» 8-توم، 311-بەتكە بەرگەن ئىزاھقا قارالسۇن. —693.

287. **30 زالىم ئاغدۇرۇپ تاشلانغان دەۋر** ملاددىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىرنىڭ ئاخىرىنى كۆرسىتىدۇ، شۇ چاغدا قەدىمىي ئاۋېنادا 30 زالىم يولغا قويغان تېررورلۇق تۈزۈم ئاغدۇرۇلۇپ، قۇلدارلىق دېموكراتىك تۈزۈم قايتىدىن ئورنىتىلغان. شۇ چاغلاردا ئاۋېنادا سودا كاپىتالى بىلەن جازانە كاپىتالى تەرەققىي قىلغان. —694.

288. بۇ سۆز پلاتوننىڭ «غايىۋى دۆلەت» 2-كىتاب c—11.370b دىن ئېلىنغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)»دىمۇ مۇشۇ سۆزنى قوللانغان («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى، 32-توم 320-بەتكە قارالسۇن). —694.

289. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)»، («ماركس ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى، 32-توم 321-بەتكە قارالسۇن). —695.

290. **پلاتون تىلغا ئالغان غايىۋى دۆلەت** قەدىمىي گرېتسىيلىك پەيلاسوپ پلاتون ئۆزىنىڭ «غايىۋى دۆلەت» دېگەن ئەسىردە تەسۋىرلىگەن غايىۋى قۇللۇق تۈزۈم جۇمھۇرىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق دۆلەتتە، ئەركىن شەھەر ئاھالىسى ئۇچ تەبىقىگە بۆلىنىدۇ، قۇللار بۇ ئۇچ تەبىقە ئىچىگە كىرمەيدۇ، ھەرقايسى تەبىقىلەر ئوتتۇرىسىدا ئىش تەقسىماتى قاتتىق ئايرىلغان بولىدۇ. ئاز ساندىكى پەيلاسوپلار

باشقۇرۇش فۇنكسىيەسىنى ئىجرا قىلىدۇ، ئارمىيە ئۇرۇش قىلىدۇ ۋە شەھەر ئاھالىسىنىڭ ھاياتى ھەم مال-مۈلكىنى قوغدايدۇ، دېھقانلار، قول ھۈنەرۋەنلەر تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن خەلقنى تەمىنلەيدۇ. —695.

291. ئا • يۇر «زاۋۇت پەلسەپىسى: ياكى بۈيۈك برىتانىيە زاۋۇت تۈزۈمىگە دائىر ئىلىم، ئەخلاق ۋە سودا ئىگىلىكى توغرىسىدا» 1835-يىل لوندون نەشرى، 21-بەت. —699.

292. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1237-بەتكە قارالسۇن. —702.

293. «ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سانائىتى» 1855-يىل لوندون نەشرى، 164—165-بەتلەر. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861–1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1176-بەتكە قارالسۇن. —703.

294. 19-ئەسىردىكى تەبىئىي پەن ماتېرىيالىزمنى كۆرسىتىدۇ، ئۇنىڭغا گېرمانىيىلىك زوئولوگ ك • فوگت، گوللاندىيىلىك فىزىئولوگ ج • مولېسچوت ۋە گېرمانىيىلىك تېۋىپ ل • بۈچنېرلار ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇلار خەلق ئاممىسى ئىچىدە ئاتېئىزم ۋە تەبىئىي پەن تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشقا ئۇرۇنغان، لېكىن جەمئىيەت تارىخىغا دائىر ماتېرىيالىستىك نۇقتىنەزەر، دىئالېكتىك پىكىر قىلىش ئۇسۇلى توغرىسىدا سۆزلىمىگەن. ئۇلار دارۋىنىزم بىلەن زىچ باغلانغان بولغاچقا، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى دارۋىنىنىڭ نەزەريىسى بويىچە چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ. ئېنگېلس «كارل ماركس ‹سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى. دەسلەپكى نۇسخىسى›» دېگەن ماقالىسىنىڭ 2-قىسمىدا، بۈچنېر قاتارلىقلارنىڭ تار ھەم چاكىنا پىكىر قىلىش ئۇسۇلىنى تەنقىد قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ماتېرىيالىستىك تارىخىي قاراشنى تەپسىلىي تونۇشتۇرغان. —704.

295. **ئىسسىقلىق دۋىگاتېلى** (kalorische Maschine) ئادەتتىكى گاز جىسمىنىڭ ئىسسىقلىقتىن كېڭىيىپ سوغۇقتىن تارىيىش قائىدىسى ئاساسىدا ياسالغان ماشىنا بولۇپ، ھور ماشىنىسىغا قارىغاندا كىچىكسىز ھەمدە قۇۋۋىتى تۆۋەن. ئىسسىقلىق دۋىگاتېلىنى 19-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدا ج. ئېرىكسون كەشپ قىلغان، لېكىن ئۇ 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئەمەلىي قىممىتىنى يوقاتقان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861–1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1176-بەتكە قارالسۇن. —704، 857.

296. ماركس بۇ يەردە «ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سانائىتى» 1855-يىل لوندون نەشرى، 145—146-بەتلەردىكى ماتېرىيالنى ئاساس قىلغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1184-بەتكە قارالسۇن. —705.

297. ماركس بۇ يەردە «ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سانائىتى» 1855-يىل لوندون نەشرى، 222–250-بەتلەردىكى ماتېرىياللارنى ئاساس قىلغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861–1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1206–1211-بەتلەرگە قارالسۇن. —706.

298. ماركس بۇ يەردە ج • ھ • م • ف پوپېينىڭ ئەسىرى «تېخنولوگىيە تارىخى»نىڭ 1807-يىل گېيوتىڭگېن نەشرى، 1-توم 271-بېتىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861–1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1172-بەتنىڭ ئاخىرىغا قارالسۇن. —706.

299. **ژېننى ماشىنسى** ج. ھارگرېئاۋېس 1764—1767-يىللىرى كەشپ قىلغان ھەمدە ئۇنى ئۆز قىزىنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتىغان ئىگىرش ماشىنىسىنى كۆرسىتىدۇ. —706.

300. «**كالىنى پايخانغا سالغاندا، ئۇنىڭ ئاغزىغا كۆشەك سالما**»، «تەۋرات. دېئۇتېرونومىئون» 25-باب 4-پاراگرافقا قارالسۇن. —707.

301. ماركس بۇ يەردە «ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سانائىتى» دېگەن ئەسەرنىڭ 1855-يىل لوندون نەشرى، 252-بېتىدىكى ماتېرىيالالارغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1167-بەتكە قارالسۇن. —707.

302. ماركس بۇ يەردە ج • ھ • م • ف • پوپېينىڭ ئەسىرى—«تېخنولوگىيە تارىخى»نىڭ 1807-يىل گېيوتىڭگېن نەشرى، 1-توم 105-بېتىدىكى بايانغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1167-بەتكە قارالسۇن. —707.

303. ماركس بۇيەردە ج • ھ • م • ف • پوپېينىڭ ئەسىرى—«تېخنولوگىيە تارىخى»نىڭ 1807-يىل گېيوتىڭگېن نەشرى، 1-توم 132–134-بەتلەردىكى بايانغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1211-بەتكە قارالسۇن. —708.

304. ماركس بۇ يەردە ج • ھ • م • ف • پوپېينىڭ ئەسىرى—«تېخنولوگىيە تارىخى»نىڭ 1807-يىل گېيوتىڭگېن نەشرى، 1-توم 105-بېتىدىكى بايانغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1211-بەتكە قارالسۇن. —708.

305. ماركس بۇ يەردە ئا • يۇرنىڭ ئەسىرى—«تېخنىكا لوغىتى»نىڭ 1843-يىل بىراگ نەشرى 1-توم 423—430-بەتلەردىكى بايانغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1203-بەتكە قارالسۇن. —708.

306. ماركس بۇ يەردە ج • ھ • م • ف • پوپېينىڭ ئەسىرى—«تېخنولوگىيە تارىخى»نىڭ 1907-يىل گېيوتىڭگېن نەشرى، 1-توم 138–140-بەتلەردىكى ۋە 147–149-بەتلەردىكى بايانلارغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1165—1166-بەتلەرگە قارالسۇن. —711.

307. ماركس بۇ يەردە ج • ھ • م • ف • پوپېينىڭ ئەسىرى—«تېخنولوگىيە تارىخى»نىڭ 1807-يىل گېيوتىڭگېن نەشرى، 1-توم 173–174-بەتلەردىكى بايانلارغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1166–1167-بەتلەرگە قارالسۇن. —712.

308. ماركس بۇ يەردە «ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سانائىتى» دېگەن ئەسەرنىڭ 1855-يىل لوندون نەشرى، 227-بېتىدىكى ماتېرىيالغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1204- ۋە 1207-بەتلەرگە قارالسۇن. —713.

309. ماركس بۇ يەردە «ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سانائىتى» دېگەن ئەسەرنىڭ 1855-يىل لوندون نەشرى،

198-بەتتى ۋە 200-بەتتىكى ماتېرىيالغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1183-بەتكە قارالسۇن. —714.

310. «خەلقئارا كۆرگەزمە»، 1862-يىل 9-ئاينىڭ 19-كۈنى «تۆۋەن گېزىتى» (لوندون) نىڭ 11889-سان 5-بەت 6-ستونى. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 13-خاتىرە دەپتەرنىڭ 747-بېتىدە مۇشۇنىڭغا دائىر ماتېرىياللار بار. —714، 723.

311. ماركس بۇ يەردە «ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سانائىتى» دېگەن ئەسەرنىڭ 1855-يىل لوندون نەشرى، 155—156-بەتلىرىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1184-بەتكە قارالسۇن. —722.

312. ش. فۇرىيې ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ھەر بىر مەزگىلدىكى ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى «تۆگۈن»، يەنى ھەممە شۇنى دەۋر قىلىدىغان تۇرغۇن نۇقتا دەپ ئاتىغان(فۇرىيې «ئومۇمىي بىرلىك توغرىسىدا» 2-توم، «فۇرىيې ئەسەرلىرى» 1841-يىل پارىژ 2-نەشرى، 3-توم 304-بەتكە قارالسۇن). —723.

313. ماركس بۇ يەردە «ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ سانائىتى» دېگەن ئەسەرنىڭ 1855-يىل لوندون نەشرى 238—239-بەتلىرىنى ئاساس قىلغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1185- ۋە 1209-بەتلەرگە قارالسۇن. —725.

314. ماركس بۇ يەردە «ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سانائىتى» دېگەن ئەسەرنىڭ 1855-يىل لوندون نەشرى، 222-247-بەتلىرىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1206—1211-بەتلەرگە قارالسۇن. —726.

315. ماركس بۇ يەردە «ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سانائىتى» دېگەن ئەسەرنىڭ 1855-يىل لوندون نەشرى،

225-بەتتىكى ماتېرىيالغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1206-بەتكە قارالسۇن. —726.

316. ماركس بۇ يەردە «ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سانائىتى» دېگەن ئەسەرنىڭ 1855-يىل لوندون نەشرى، 223-، 227-، 228-بەتلىرىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1207—1206-بەتلەرگە قارالسۇن. —726.

317. «**كىشى قولىدا يارىتىلغان ئىجادىي بۇيۇم**» شىللېر يازغان «قوڭغىراق ناخشىسى» دىكى بىر مىسرا. —728.

318. ژ. ب. سايا ئا. سمت بىلەن قممەت ۋە بايلىققا دائىر كۆزقاراش توغرىسىدا ئېلىپ بارغان بەس-مۇنازىرىدە ماشىنا مۇلازىمىتىنى پايدا قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاشۇ قممەتنى يارىتىدۇ، دېگەن. ئۇنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىنىڭ 1817-يىل پارىژ نەشرى 1-توم 4-بابىغا قارالسۇن. —731.

319. ي. بانىس ھېسابى، ئۇنىڭ ئەسىرى—«پاختا سودىسى. بلاكبۇرنې ئەدەبىيات، ئىلىم-پەن، مېخانىكا ئىلمىي جەمئىيەتلىرىنىڭ ئەزالىرىغا سۆزلىگەن مۇشۇ مەسىلىگە دائىر ئىككى قېتىملىق نۇتۇق» 1857-يىل بلاكبۇرنې—لوندون نەشرى 48-بەتكە قارالسۇن. —732.

320. ماركس بۇ يەردە «ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سانائىتى» دېگەن ئەسەرنىڭ 1855-يىل لوندون نەشرى، 231—228-بەتلىرىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1207-بەتكە قارالسۇن. —733.

321. ر. دېكارتنىڭ ھايۋانات ئاددىي ماشىنا ھېسابلىنىدۇ، دەيدىغان كۆز قارىشى توغرىسىدا. ئۇنىڭ ئەسىرى—«ئىنسانىيەت توغرىسىدا» 1664-يىل لېيدېن نەشرىگە قارالسۇن. —734.

322. ك. ل. ف. خاللېرنىڭ ھايۋانات ئادەمنىڭ يارەمچىسى دەيدىغان كۆزقارىشى توغرىسىدا ئۇنىڭ ئەسىرى—«دۆلەت ھەققىدىكى ئىلمىنىڭ جانلىنىشى» 1816-يىل ۋېنىتېرتۇر نەشرى، 1-توم

332 -بەتكە ۋە 378 -بەتنىڭ ئاستىدىكى 8 -ئىزاھقا قارالسۇن. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863 -يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19 -خاتىرە دەپتەر 1162 -بەتكە قارالسۇن. —734.

323. ف • بىكوننىڭ ئىشلەپچىقىرىش فورمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئادەملەرنىڭ تەبىئەتكە بولغان ئەمەلىي ھۆكۈمرانلىقى تەپەككۇر ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى دەيدىغان قارىشى توغرىسىدا ئۇنىڭ ئەسىرى—«يېڭى ئەسۋابلار» 1793 -يىل بېرلىن نەشرى، «كىرىش سۆز»نىڭ 13 -بېتىگە، ۋە «پەند-نەسىھەت» 81گە، 102 -بەتكە قارالسۇن. —735.

324. رەختكە گۈلنى قول بىلەن ئەمەس ماشىنا بىلەن باسىدىغان ھالەتكە ئۆتكەن ئەھۋال توغرىسىدا، ئېنگېلسنىڭ ئەسىرى—«ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى»دىكى «باشقا ئەمگەك تارماقلىرى» دېگەن پاراگرافقا قارالسۇن. —736.

325. ي • ئۇئىتنى كەشپ قىلغان چىگىت ئايرىش ماشىنىسى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرگەن ئەھۋال توغرىسىدا ماركس 1861 -يىل 11 -ئاينىڭ 1 -كۈنى ئەترapىدا يازغان «ئەنگلىيەدىكى كرىزىس» دېگەن ئەسەرگە ۋە «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863 -يىللىرىدىكى قولىيازما)» 5 -خاتىرە دەپتەر 208 -بەتكە قارالسۇن («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2 -نەشرى، 32 -توم 391 -بەتكە قارالسۇن). —737.

326. ماركس بۇ يەردە «بومباي سودا جەمئىيىتى. 1859—1860 -يىللىرىدىكى دوكلات»تىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863 -يىللىرىدىكى قولىيازما)» 5 -خاتىرە دەپتەر 209 -بەتكە قارالسۇن («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2 -نەشرى، 32 -توم 391 -بەت). —737.

327. ج • ف • ۋاتسوننىڭ دوكلاتىدا (1861 -يىل 4 -ئاينىڭ 19 -كۈنى «ماھارەت جەمئىيىتى ژۇرنىلى» (لوندون) نىڭ 408 -بېتىگە بېسىلغان) تىلغا ئېلىنغان شۇ ماتېرىياللار توغرىسىدا ماركس 1859—1863 -يىللىرى لوندۇندا يازغان 7 -خاتىرە دەپتەر 207 -بەتكە قارالسۇن. بۇ يەردە 1861 -يىل 1860 -يىل بولۇپ خاتا يېزىلىپ قالغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863 -يىللىرىدىكى قولىيازما)» 5 -خاتىرە دەپتەرنىڭ 209 -بېتىدىمۇ بۇ ماتېرىيال بار («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2 -نەشرى، 32 -توم 391 -بەت). —737.

328. 1842 -يىلدىكى كانچىلىق قانۇنىدا كان قۇدۇقىدا ئايالالار ۋە باللارنى (ئون ياشتىن تۆۋەن) ئىشلىتىشكە يول قويۇلمايدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. موشۇ تومنىڭ 919—920 -بەتلىرىگە قارالسۇن. —741.

329. **گودفرتىي روھلاندۇرۇش دورىسى** ئەپيۇندىن ياسالغان سالامەتلىككە زىيانلىق تىنچلاندۇرغۇچى دورا. ئېنگېلس «ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى»نىڭ «نەتىجە» پاراگرافىدا گودفرتېينىڭ ئىشچىلارنىڭ سالامەتلىكى ۋە ھاياتىغا يەتكۈزگەن زىيىنىنى بايان قىلغان. —743.

330. «**پادىشاھ ھېرودچە بۇلاڭچىلىق**» ماركس بۇ سۆزنى كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا بالا ئىشچىلارنىڭ جىسمانىي جەھەتتىن نابۇت قىلىنغۇدەك دەرىجىدە قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىدىغانلىقىغا تەمسىل قىلغان. پادىشاھ ھېرودنىڭ باللارنى قىرغانلىقى توغرىسىدا «تەۋرات. مەتتەي ئىنجىلى» 2 -باب 16—18 -پاراگرافلارغا قارالسۇن. —757، 1383.

331. سىنيور ھېسابلاشتا ئاۋانسلانغان ئومۇمىي كاپىتالنىڭ مىقدارى 100 مىڭ فوند سىتېرلىڭغا ئەمەس، ئەكسىچە ھەر بىر ئىشچى ئىگىلەيدىغان 100 فوند سىتېرلىڭلىق ئۇلۇشكە ئاساسلانغان. («زاۋۇت قانۇنىنىڭ پاختا توقۇمچىلىق كەسىپىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرى توغرىسىدىكى خەت-چەكلەر» 1837 -يىل لوندون نەشرى 14 -بەتكە قارالسۇن). ماركس لوندوندا خاتىرىلىگەن 11 -خاتىرە دەپتەرگە سىنيورنىڭ ئەسىرىدىكى ئاساسىي مەزمۇنلارنى كۆچۈرگەن چاغدا ئۇنى تۈزەتكەن. («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2 -نەشرى، 31 -توم 235 -بەت ۋە 32 -توم 379 -بەتكە قارالسۇن). —761.

332. «**تۇنجى مۇھەببەت مەزگىلى**» شىللېر يازغان «قوڭغىراق ناخشىسى»دىكى بىر مىسرا. —762.

333. «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. تەكشۈرۈش 1856 -يىل 10 -ئاينىڭ 31 -كۈنىگىچە بولغان يېرىم يىل ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغان» 1857 -يىل لوندون نەشرى 12 -بەت. ماركس 1857 -يىل 4 -ئايدا يازغان «ئەنگلىيىنىڭ زاۋۇت تۈزۈمى» دېگەن ئەسەردىمۇ بۇنىڭغا دائىر ستاتىستىكىلىق ماتېرىيال بار. —778.

334. ماركس بۇ يەردە «ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سانائىتى» دېگەن ئەسەرنىڭ 1855-يىل لوندون نەشرى 156-بېتىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1176-بەتكە قارالسۇن. —780.

335. ماركس «پەلسەپە نامرات‌لىقى»نىڭ 2-باب 2-پاراگرافىدىكى «ئىش تەقسىماتى ۋە ماشىنا» قىسمىنىڭ ئاخىرىدا، ئا. يۇرنىڭ ئەسىرى—«زاۋۇت پەلسەپىسى»دىكى بىرقانچە سۆزنى نەقىل كەلتۈرگەن. —785.

336. ئا. يۇر «زاۋۇت پەلسەپىسى: ياكى بۇيۇك بىرتانىيە زاۋۇت تۈزۈمىگە دائىر ئىلىم، ئەخلاق ۋە سودا ئىگىلىكى توغرىسىدا» 1835-يىل لوندون نەشرى 22-بەت. —787.

337. «ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى» دېگەن ئەسەردىكى «ئايرىم ئەمگەك تارماقلىرى تار مەنىدىكى زاۋۇت ئىشچىلىرى» دېگەن پاراگرافقا ھەمدە ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 20-خاتىرە دەپتەر 1245-بېتىنىڭ باش تەرىپىگە قارالسۇن. —790.

338. «ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى» دېگەن ئەسەردىكى «ئايرىم ئەمگەك تارماقلىرى تار مەنىدىكى زاۋۇت ئىشچىلىرى» دېگەن پاراگرافقا قارالسۇن. —790، 793.

339. **ھوقۇق ئايرىش تۈزۈمى** ش. مونتېسكيۇ ئۆزىنىڭ «قانۇن روھى ھەققىدە» دېگەن كىتابىدا ئوتتۇرىغا قويغان دۆلەت ھوقۇقىنى قانۇن چىقىرىش، مەمۇرىيەت ۋە ئەدلىيە بويىچە ئايرىيدىغان ئۈچ خىل ھوقۇق توغرىسىدىكى تەلىمات كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ئۈچ خىل ھوقۇق ئۆز رولىنى مۇستەقىل جارى قىلدۇرىدۇ، بىر بىرى بىلەن تەڭپۇڭلۇقنى ساقلايدۇ، بىر بىرىنى نازارەت قىلىدۇ. بۇ تەلىماتتا فرانسىيىدە مۇتلەق ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرىدىغان ئىستىبدادلىق تۈزۈم شارائىتىدىكى ھوقۇقتا چەك قويۇش مەقسەت قىلىنىدۇ. —792.

340. «**ئىللىق تۈرمە**» (les bagnes mitigés)، ش. فورېي زاۋۇتنى شۇنداق ئاتىغان، ئۇنىڭ ئەسىرى—«ياڭغان، تارقاق، رەزىل، ساختىپەز كەسىپلەر ۋە ئۇنىڭ بىلەن قارىمۇقارشى تۇرىدىغان تەبىئىي، بىرلەشكەن، جەلپكار، ھەققىي، ئىشلەپچىقىرىش مقدارى ئۈچ ھەسسە ئاشقان كەسىپلەر»

نىڭ 1835-يىل پارىژ نەشرى 59-بېتىگە قارالسۇن. —797.

341. ماركس بۇ ئىزاھاتا تىلغا ئالغان س. لانچېلوتتىنىڭ كىتابى «ھازىرقى زامان—بۇرۇنقى ئىدىيىدىن قېلىشمايدىغان ئىدىيە» دېگەن كىتابنى كۆرسىتىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدىكى نەقىللەر توغرىسىدا ج. بېكمەننىڭ ئەسىرى—«كەشپىيات تارىخى ئەسەرلىرى» 1786-يىل لېيپزىگ نەشرى، 1-توم 125—129-بەتلەرگە قارالسۇن. ج. ھ. م. ف. پوپپېنىڭ ئەسىرى «تېخنولوگىيە تارىخى» 1807-يىل گىيوتتىڭگېن نەشرى، 1-توم 490-بېتىدىمۇ گېرمانىيىلىكلەرنىڭ لېنىتا توقۇش ماشىنىسىنى ئۆزگەرتكەنلىكىگە دائىر ئەھۋاللار سۆزلىنىدۇ. —798.

342. ماركس بۇ يەردە ج. ھ. م. ف. پوپپېنىڭ ئەسىرى—«تېخنولوگىيە تارىخى» 1807-يىل گىيوتتىڭگېن نەشرى، 1-توم 269-بېتىگە ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1172-بەتكە قارالسۇن. —800.

343. **لۇددىتلار ھەرىكىتى** ئەنگلىيىدە 18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى—19-ئەسىرنىڭ بېشىدا ئىشچىلار ماشىنىلارنى ۋەيران قىلىۋاتقان ھەرىكەتنى كۆرسىتىدۇ. شۇ ھەرىكەت رىۋايەتتىكى ئىشچىلارنىڭ داھىيسى ن. لۇددىتنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان، ئېيتىلىشىچە، ماشىنىنى تۇنجى قېتىم بۇزۇپ تاشلىغان كىشى شۇ ئىكەن. شۇ ھەرىكەت تەخمىنەن 1760-يىللىرى شېففىلد ۋە نوتتىنھاملاردا كۆتۈرۈلگەن، 1811—1817-يىللىرىدىكى كرىزىس مەزگىللىرىدە پۈتۈن ئەنگلىيىگە كېڭەيگەن. —800.

344. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى 1812-يىلى خ. ئا. سىدمائۇس ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى بولغان، خ. ل. كاستلېرى تاشقى ئىشلار ۋەزىرى بولغاندىن باشلاپ، ئىشچىلار ماشىنىلارنى ۋەيران قىلىدىغان ھەرىكەتنى دەھشەتلىك باستۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە فرانسىيىگە قارشى ئۇرۇش، يەنى ئاتالمىش ياكوبىنچىلارغا قارشى ئۇرۇش قوزغىدى (403-ئىزاھقا قارالسۇن). —800.

345. **1834-يىلدىكى نامراتلارغا ياردەم بېرىش قانۇنى** «ئەنگلىيە بىلەن ئۇيۇشلىسنىڭ نامراتلارغا ياردەم بېرىش قانۇنىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش ۋە ئۇنى تېخىمۇ ياخشى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى پەرمان»نى كۆرسىتىدۇ، بۇ پەرمان 1834-يىل 8-ئاينىڭ 14-كۈندىن باشلاپ كۈچكە ئىگە بولغان، بۇنىڭدىن ئىلگىرى 1601-يىلى كۈچكە ئىگە بولۇپ، كېيىن چوڭراق تۈزىتىش كىرگۈزۈلمىگەن نامراتلارغا ياردەم بېرىش قانۇنى يولغا قويۇلغان. 1832-يىلى ئەنگلىيە پارلامېنتى

بىر كومىتېت بەلگىلەپ، شۇ چاغدىكى نامراتلارغا ياردەم بېرىش قانۇنىنى ۋە ئۇنىڭ يولغا قويۇلۇش ئەھۋالىنى تەھلىل قىلغان ھەمدە نامراتلارغا ياردەم بېرىش قانۇنىنىڭ يېڭى بىر نۇسخىسىنى تەييارلىغان. بۇ كومىتېت نامرات خەلققە قىلىنغان شۇ چاغدىكى ياردەمنى ئەنگلىيىدە نامرات ئاھالىنىڭ كۈندىن-كۈنگە كۆپىيىپ كېتىشىگە ئاساسلىق سەۋەب بولغان، دېگەن ۋە: نامراتلارغا ياردەم بېرىش قانۇنىنىڭ مۇھىم ۋاستىسى سۈپىتىدە نامراتلار ھۈنەر ئۆگىنىش ئورنى (Workhouse) قۇرۇش ھەم مەركەزدە بىر مەمۇرىي ئورگان تەسىس قىلىش كېرەك ئىكەن دېگەن مۇھىم خۇلاسىگە كەلگەن. 1834-يىلدىكى نامراتلارغا ياردەم بېرىش قانۇنىدا كومىتېتنىڭ تەۋسىيىسى ئەمەلگە ئاشقان، ئەمگەك ئىقتىدارى بار كىشىلەرگە ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا ھەرقانداق قۇنۇقۇزۇش پۇلى ياكى ئوزۇق-تۈلۈك بېرىش چەكلەنگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار نامراتلار ھۈنەر ئۆگىنىش ئورنىدا مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىنغان. ھۈنەر ئۆگىنىش ئورنىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئىنتايىن ناچار، ئىش بەك ئېغىر، ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمى تۆۋەن بولغاچقا، ئۇ يەردە يولغا قويۇلغان تۈزۈم جىنايەتچىلەرنى جاپالىق ئىشقا مەجبۇرلايدىغان تۈرمە تۈزۈمىدىن ئانچە قېلىشمايدۇ، شۇڭا ئۇ يەر «كەمبەغەللەرنى سولايدىغان باستىلىيە تۈرمىسى» دەپ ئاتالغان. —804، 1242.

346. بۇ جايدىكى ماتېرىيال ئېنگېلس 1867-يىل 1-ئاينىڭ 29-كۈنى ماركسقا يازغان خەتتىن ئېلىنغان. —809.

347. تۆۋەندىكى جەدۋەللەرگە يېزىلغان ماتېرىياللار ت • براسسېينىڭ ئەسىرى— «ئەمگەك ۋە ئىش ھەققىگە دائىر مەلۇماتنامە» 1872-يىل لوندون نەشرى، 124—125-بەتلىرىدىن ئېلىنغان. —810.

348. ب • گاسكېل «قول سانائەت ئىشچىلىرى ۋە ماشىنا» 1836-يىل لوندون نەشرى، 23-، 34—35-بەت. «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى، 32-توم 389-بەتكە قارالسۇن. —811.

349. ماركس كۆرسەتكەن جايدىكسى ب • گاسكېل ئەسىرىنىڭ 1-نەشرى، لېكىن ئۇنىڭ نەقىل كەلتۈرگىنى 1836-يىلى لوندوندا «قول سانائەت ئىشچىلىرى ۋە ماشىنا» دېگەن تېمىدا نەشر قىلىنغان 2-نەشرى. —812.

350. ماركس بۇ يەردە «ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سانائىتى» دېگەن ئەسەرنىڭ 1855-يىل لوندون نەشرى 232-بېتىدىكى ماتېرىيالغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى

(1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1208-بەتكە قارالسۇن. —812.

351. ج • نىسمىسنىڭ ئىسپات سۆزى ھەققىدە ت • براسسېينىڭ ئەسىرى «ئەمگەك ۋە ئىش ھەققىگە دائىر مەلۇماتنامە» 1872-يىل لوندون نەشرى 129—130-بەتلەرگە قارالسۇن. —812.

352. «يامان ئىشنى ياخشى گەپ بىلەن ياپقىلى بولىدۇ» (Nominibus mollire licet mala) ئۆۋىدىئۇسنىڭ ئەسىرى— «مۇھەببەت دەستۇرى» 2-توم 657-بېتىدىن ئېلىنغان. —819.

353. ئەنگلىيىدە 1801-يىلدىن باشلاپ، مال-مۈلۈك ستاتىستىكىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نوپۇس تەكشۈرۈش ئىشى (6-ئىزاھقا قارالسۇن) ھەر ئون يىلدا بىر قېتىم ئېلىپ بېرىلغان. —826.

354. «پاختا قىسچىلىقى»، 1863-يىل 4-ئاينىڭ 28-كۈنى «تايمىس گېزىتى»نىڭ 24544-سان 8-بەت 5-ستونىغا بېسىلغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 20-خاتىرە دەپتەر 1270-بەتكە قارالسۇن. —827.

355. ماركس بۇ سانلارنى «نوپۇس تەكشۈرۈش» دېگەن ئەسەرنىڭ 1861-يىل لوندون نەشرى، 34-بېتىدىكى ماتېرىيالغا ئاساسەن ھېسابلاپ چىققان. ئۇنىڭدا تۆۋەندىكى سانلار بېرىلغان: «كۆمۈر گاز قۇرۇلمىلىرى، كۆمۈر گازغا ئىشلىتىدىغان جابدۇقلاردا، —ماشىنا ياسايدىغان 88 كىشى؛ كۆمۈر گاز ئىشلەپچىقىرىش 83 كىشى؛ كۆمۈر گاز قۇرۇلمىلىرىغا ئىشلەيدىغانلار 5469 كىشى؛ كۆمۈرگاز سائىتى، دىستىللياتور، گاز ئۆلچىگۈچلەردە ئىشلەيدىغان ئىشچى 314 كىشى؛ كۆمۈر گاز تۈرۈبىسىدا ئىشلەيدىغان ئىشچى 565 كىشى؛ كۆمۈر گاز زاۋۇتىنىڭ مۇلازىمەت تارمىقىدا 8672 كىشى بار. » ماركس خاتا ھېسابلاپ قويغان، بۇ سانلارغا ئاساسەن چىقىرىلغان ئومۇمىي سان 15 مىڭ 191 كىشى بولىدۇ. —831.

356. ماركس بۇ سانلارنى «نوپۇس تەكشۈرۈش» دېگەن ئەسەرنىڭ 1861-يىل لوندون نەشرى 37-بېتىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسەن ھېسابلاپ چىققان. ئۇنىڭدا تۆۋەندىكى سانلار بېرىلغان: «تۆمۈرىول دىرىكتور بۆلۈمىگە قاراشلىقلار 247 كىشى؛ يولۇچىلار پويىزىغا ئىشلىتىلىدىغان پولات تاختا ۋە ئامورتىزاتور ياسايدىغان ئىشچىلار 99 كىشى؛ يولۇچىلار پويىزى، ۋاگون ياسايدىغان ئىشچىلار 774 كىشى؛ تۆمۈرىول شىركىتىنىڭ خىزمەتچىلىرى، دەرۋازىۋەن ۋە مۇلازىمەتچىلەر 26

مىڭ 846 كىشى؛ تۆمۈرىولنى ھۆددىگە ئالغۇچى سودىگەر 649 كىشى؛ پويىز شوپۇرى، ئوت قالغۇچى بولۇپ 10 مىڭ 414 كىشى؛ تۆمۈرىول ئىشچىلىرى 27 مىڭ 773 كىشى؛ تۆمۈرىول چىرىقى ياسايدىغان ئىشچىلار 5 كىشى؛ مەنسەپدار، ئىش بېجىرگۈچى ۋە پويىز ئىستانسىسىنىڭ باشلىقلىرى 14 مىڭ 539 كىشى؛ تۆمۈرىول ساقچىسى 1444 كىشى؛ تۆمۈرىول سېگنال چىرىغى ياسايدىغان ئىشچىلار 8 كىشى؛ پويىز چاقى ياسايدىغان ئىشچىلار 54 كىشى؛ باشقا ئالاقىدار خادىملار 47 كىشى.» ماركس خاتا ھېسابلاپ قويغان، مۇشۇ سانلارغا ئاساسەن چىقىرىلغان ئومۇمىي سان 82 مىڭ 779 كىشى بولىدۇ. —831.

357. «نوپۇس تەكشۈرۈش»نىڭ 1863-يىل لوندون نەشرى 37-بېتىدە مۇشۇ سانائەت تارماقلىرىنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرى بار، لېكىن ئۇ ماركس چىقارغان ئومۇمىي سان ئەمەس. ماركسنىڭ ئۇنى «زاۋۇت. قەدىرلىك تۆۋەن پالاتانىڭ 1861-يىل 4-ئاينىڭ 24-كۈنىدىكى سوئالىغا جاۋاب» 1862-يىل لوندون نەشرى 31-بېتىدىن ئالغانلىقى ئېنىق. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1217-بەتكە قارالسۇن. —832.

358. «نوپۇس تەكشۈرۈش»نىڭ 1863-يىل لوندون نەشرىدە بۇ سانلىق مەلۇمات يوق. ماركسنىڭ ئۇنى «زاۋۇت. قەدىرلىك تۆۋەن پالاتانىڭ 1861-يىل 4-ئاينىڭ 24-كۈنىدىكى سوئالىغا جاۋاب» نىڭ 1862-يىل لوندون نەشرى 31-بېتىدىن ئالغانلىقى ئېنىق. ئۇ يەردە 18 ياشتىن يۇقىرى ئەرلەردىن 177 مىڭ 596 كىشى بارلىقى سۆزلەنگەن. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1217-بەتكە قارالسۇن. —832.

359. «نوپۇس تەكشۈرۈش»نىڭ 1863-يىل لوندون نەشرى 37–39-بەتلىرىدە، 53-، 55-، 65-بەتلىرىدە مۇشۇ سانائەت تارماقلىرىنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرى بار، لېكىن ئۇ ماركس چىقارغان ئومۇمىي سان ئەمەس. —832.

360. ش. گانىل «سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ تۇرلۇك سىستېمىلىرى توغرىسىدا» 1821-يىل پارىژ 2-نەشرى، 2-توم 212-بەت. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 8-خاتىرە دەپتەر 368-بەتكە قارالسۇن. —834.

361. «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. تەكشۈرۈش 1856-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنىگىچە بولغان يېرىم يىل ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغان» 1857-يىل لوندون نەشرى 16-بەت. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد

تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1224-بەتكە قارالسۇن. — 837.

362. «زاۋۇت تەكشۈرگۈچىنىڭ دوكلاتى. تەكشۈرۈش 1856-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنىگىچە بولغان يېرىم يىل ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغان» 1857-يىل لوندون نەشرى 31-بەت. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 19-خاتىرە دەپتەر 1218-، 1222-بەتلەرگە قارالسۇن. —839.

363. تۆۋەندىكى ماتېرىياللار پارلامېنتنىڭ «ئاشلىق، ئوزۇق ۋە ئون. قەدىرلىك تۆۋەن پالاتانىڭ 1867-يىل 2-ئاينىڭ 18-كۈنىدىكى سوئالىغا جاۋاب» دېگەن ھۆججەتتىدىن ئېلىنغان. —843.

364. **جەمئىيەتكە ئۈيۇشۇشنى چەكلەش قانۇنى** ئەنگلىيە پارلامېنتى 1799-يىلى ۋە 1800-يىلى ماقۇللىغان پەرمان. پەرماندا ھەرقانداق ئىشچىلار تەشكىلاتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە پائالىيەت ئېلىپ بېرىشى چەكلەنگەن. 1824-يىلى پارلامېنت بۇ پەرماننى ئەمەلدىن قالدۇرغان، لېكىن يەنە شۇ 1824-يىلى يېمەكلىكلەرنىڭ باھاسى ئۆسۈپ كەتكەنلىكتىن جايلاردا ئىشچىلار كەينى-كەينىدىن ئىش تاشلىغان، كاپىتالىستلار جەمئىيەتگە ئۈيۇشۇشنى قايتا چەكلەشنى تەلەپ قىلغان، 1825-يىلى ۋ. خاسكىسسون ئىشچىلارنىڭ جەمئىيەتكە ئۈيۇشۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرىدىغان كومىتېت قۇرۇش تەكلىپىنى بەرگەن، ئاخىردا، ئىشچىلارنىڭ كۈرەش قىلىشى ئارقىسىدا، جەمئىيەتكە ئۈيۇشۇشنى چەكلەش توغرىسىدىكى قانۇن لايىھىسى ماقۇللانمىغان. 1825-يىل 7-ئاينىڭ 6-كۈنى جەمئىيەتكە ئۈيۇشۇش قانۇنى (ياكى ئىشچىلار بىرلەشمىسى قانۇنى دەپ ئاتالغان) ماقۇللانغان، بۇ قانۇندا موشۇ پەرمانلارنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقى قايتا ئېتىراپ قىلىنغان. لېكىن، 1825-يىلدىكى جەمئىيەتكە ئۈيۇشۇش قانۇنىغا ئاساسەن، ئىش ھەققى ۋە ئەمگەك ۋاقتىنى بەلگىلەش مەقسىتىدە قۇرۇلغان ئاشۇنداق ئىشچىلار جەمئىيەتلىرىلا جازالانماي قېلىپ، دائىرىدىكىلەر ئىشچىلار بىرلەشمىلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى يەنىلا قاتتىق چەكلىگەن. بولۇپمۇ ئىشچىلارنى بىرلەشمىگە قاتنىشىشقا ۋە ئىش تاشلاشقا سەپەرۋەر قىلىدىغانلىكى ئىشلار «مەجبۇرلاش» ۋە «زوراۋانلىق» ھېسابلىنىپ، جىنايى ئىشلار قاتارىدا چارە كۆرۈلگەن. —847، 1351.

365. «پاختا قىسچىلقى»، 1863-يىل 4-ئاينىڭ 28-كۈنى «تايمىس گېزىتى»نىڭ 24544-سان 8-بەت 5-ستونىغا بېسىلغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى

قولیازما) » 20-خاتىرە دەپتەر 1270—1272-بەتلەرگە قارالسۇن. —847.

366. ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە 1860-يىل 1-ئاينىڭ 23-كۈنى ئىمزالىغان سودا كېلىشىمنى كۆرسىتىدۇ. فرانسىيە مۇشۇ كېلىشىمگە ئاساسەن ئەنگلىيىگە فرانسىيىنىڭ مودا كىيىم-كېچەك ۋە زىبۇ-زىننەتلىرى، يىپەك توقۇلمىلىرى، زىننەت بۇيۇملىرى، كەشتە بۇيۇملىرى ۋە ھۈنەر-سەنئەت بۇيۇملىرى قاتارلىق مالالارنى ئېكسپورت قىلغان چاغدا، ئۇنىڭ كۆپ قىسمىنى بېجى كەچۈرۈم قىلىناتتى. شۇ سەۋەبتىن، فرانسىيە ئەنگلىيە تاۋارلىرىنى ئىمپورت قىلىشنى چەكلەش بەلگىلىمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تاۋار باھاسىنىڭ 30%ى بويىچە ئەڭ يۇقىرى نورمىدا باج ئالغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا فرانسىيە ئەنگلىيىدىن ئىمپورت قىلىنىدىغان كۆمۈرنىڭ بېجىنى تۆۋەنلىتىپ ھەر 100 كىلوگرام كۆمۈردىن 15 سانتىم باج ئالغان.

بۇ سودا كېلىشىمگە دائىر تەپسىلىي ئەھۋاللار توغرىسىدا ماركس 1860-يىل 1-ئاينىڭ 28-كۈنى يازغان «فرانسىيە-ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدىكى يېڭى كېلىشىم»گە قارالسۇن. —849.

367. ئەنگلىيە ئاسىيا بازارلىرىنى ھېچ تەپ تارتماستىن ئىگىلىۋالغان ئەھۋاللارنى كۆرسىتىدۇ. شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ جۇڭگوغا بولغان سودا مونوپولىلىۋقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن (1833-يىلى) كېيىن، ئەنگلىيە خۇسۇسىي سودىگەرلىرى جۇڭگو بازارلىرىنى ھەدەپ ئىگىلىدى. ئۇلار ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ پۇتۇن كۈچى بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا، جۇڭگوغا ئەتكەسچىلىك يولى بىلەن كۆپلەپ ئەپيۇن يۆتكەپ، جۇڭگو خەلقىنى زەھەرلىدى. ئارقىدىنلا ئەپيۇن ئۈرۈشنى قوزغاپ، جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، جۇڭگونى تالان-تاراج قىلىدىغان تەڭسىز شەرتنامىلەرنى ئىمزالاشقا قىستىدى.

ئەنگلىيە ھىندىستاندا ئاساسەن ئەرزان پاختا رەختلەرنى كۆپلەپ يۆتكەپ كېلىش ئارقىلىق بازار كېڭەيتتى. ھىندىستانلىق باپكارلارنىڭ قولدا توقىغان پاختا رەختلىرى ئەنگلىيىدە ئىشلەپچىقىرىلغان ماشىنىدا توقۇلغان پاختا رەختلەر بىلەن رىقابەتلىشەلمەيدىغان بولغاچقا، نۇرغۇن ئادەم ئىشسىز قېلىپ ئاچلىقتىن ئۆلگەن. —855.

368. ماركس بۇ يەردە «ھەرقايسى ئەللەر سانائىتى» 1855-يىل لوندون نەشرى 392-، 394-بەتلىرىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (3861—1863-يىللىرىدىكى قولیازما) » 19-خاتىرە دەپتەر 1177-ۋە 1179-بەتلەرگە قارالسۇن. —859.

369. ماركس بۇ يەردە كۆرسەتكەن ئەھۋال توغرىسىدا «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى. 2-نومۇرلۇق دوكلات» 1864-يىل نەشرى 39-بەت 296-، 299-نومۇرلارغا قارالسۇن. —873.

370. مەركىزىي رويخەت ئىدارىسىنىڭ باشلىقى—ئەنگلىيە نوپۇس تىزىملاشقا مەسئۇل مەركىزىي ئىدارە ئەمەلدارىنىڭ نامى. بۇ ئىدارە ئۆزىنىڭ ئادەتتىكى رولىدىن باشقا، يەنە ھەر ئون يىلدا بىر نۆۋەت نوپۇس تەكشۈرىدۇ. —880، 1204، 1228، 1249.

371. پارلامېنت ھۆججىتى— «زاۋۇت. ھۈرمەتلىك تۆۋەن پالاتانىڭ 1861-يىل 4-ئاينىڭ 24-كۈنىدىكى سوئالغا جاۋاب»نى كۆرسىتىدۇ.(1862-يىل 2-ئاينىڭ 11-كۈنى بېسىلغان) 9-بەت. —885.

372. «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتابنامىسى» 1-پاراگراف «مۇلۇكدار ۋە پرولېتار»غا قارالسۇن. —908، 1394.

373. «سىلەرنىڭ تىرىكچىلىك بىساتىمنى تارتىۋالغىنىڭلار—جېنىمنى ئالغىنىڭلار»، شېكسپىر «ۋېنتسىيە سودىگىرى» 4-پەردە 1-كۆرۈنۈشتىن كۆرۈڭ. —908.

374. «ئىشىكنى قىلە، موزدۇز! » (Ne sutor ultra crepidam!) بۇ قەدىمكى يۇنان رەسسامى ئاپېللېسنىڭ ئۆز رەسمىنى تەنقىد قىلغان موزدۇزغا بەرگەن جاۋابى، ئۇ موزدۇز رەسىملىقنى زادىلا چۈشەنمەيدىكەن، پەقەت رەسمىدىكى ئاياغنىڭ بەزى نۇقسانلىرىنى بايقىغانىكەن. لاۋ پلىنى «تەبىئەت تارىخى تەزكىرىسى» 35-توم 85-بەتكە قارالسۇن. —910.

375. ماركس بۇ نىيىتىنى ئەملگە ئاشۇرالمىغان. —917.

376. روبېرت ئوۋېننىڭ زاۋۇت تۈزۈمى ئىجتىمائىي ئىنقىلابنىڭ باشلىنىشى دېگەن قارىشى توغرىسىدا ئۇنىڭ ئەسىرى «مانچېستېردا سۆزلەنگەن ئالتە نوتۇق» 1833-يىل مانچېستېر نەشرى 56—58-بەتلەرگە قارالسۇن. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1857—1858 يىللىرىدىكى قولیازما) » («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى 31-توم 109—110-بەتلىرىگە قارالسۇن) دە مۇناسىۋەتلىك قىسىملىرىنى نەقىل ئالغان. —933.

377. 1878-يىلدىكى زاۋۇت قانۇنى ۋە ئىشخانا قانۇنى—زاۋۇت ۋە ئىشخانىلارغا ئالاقىدار قانۇنلاردىن بىرىكتۈرۈلۈپ تۈزىتىلگەن قانۇن. (ۋېكتورىيە 41-يىلى ماقۇللانغان. 16-باب)، «زاۋۇت ۋە ئىشخانا قانۇنى، 1878-يىلى، ئالېكساندېر رېدگراۋنىڭ مۇقەددىمىسگە قوشۇمچە» 1879-يىل لوندون نەشرىگە قارالسۇن. ماركس بۇ كىتابنى ساقلىغان ھەم رېدگراۋنىڭ ئىزاھىنىڭ يېنىغا سىزىپ قويغان. —933.

378. ل • د • لاۋېگنېنىڭ ئەسىرى «ئەنگلىيە، شوتلاندىيە ۋە ئىرېلاندىيىنىڭ يېزا ئىقتىسادى»نى كۆرسىتىدۇ، 1855-يىل ئېدىنبۇرگ—لوندون نەشرى. —935.

379. جامېس ئاندېرسوننىڭ تۆۋەندىكى ئەسەرلىرىنى كۆرسىتىدۇ: «ئاشلىق قانۇنىنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدا تەتقىقات. شوتلاندىيىنىڭ يېڭى ئاشلىق قانۇنى لايىھىسى ھەققىدە»، 1777-يىل ئېدىنبۇرگ نەشرى؛ «يېزا ئىگىلىكى ۋە يېزا ئىشلىرى توغرىسىدىكى ماقالىلەر توپلىمى»، 1775—1796-يىللىرى ئېدىنبۇرگ نەشرى، 1—3-تومлар؛ «ھازىرغا قەدەر ياۋروپانىڭ يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولۇۋاتقان سەۋەبلەر توغرىسىدا تەتقىقات»، 1779-يىل ئېدىنبۇرگ نەشرى؛ «ئاگرونومىيە، تەبىئەتشۇناسلىق، ھۈنەر-سەنئەت ۋە ھەرخىل ۋەسقىلەر توغرىسىدا» 1799—1802-يىللىرى لوندون نەشرى، 1—6-تومлар. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 11-خاتىرە دەپتەر 495- ۋە 559-بەتكە قارالسۇن. —938.

380. ت • ر • مالتۇسنىڭ باشقىلارنىڭ نوپۇس نەزەريىسىنى كۆچۈرۈۋالغانلىقىغا دائىر ئەھۋاللار توغرىسىدا ئۇنىڭ ئەسىرى «يەر ئىجارىسىنىڭ ماھىيىتى، ئۆسۈشى ۋە ئۇنى تەكشەش پرىنسىپى توغرىسىدا تەتقىقات» 1815-يىل لوندون نەشرىگە قارالسۇن، ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 11-خاتىرە دەپتەر 495 ۋە 499-بەتكە قارالسۇن. —938.

381. ئې • ۋېست «كاپىتالنىڭ يەرگە ئىشلىتىلىشى ۋە ئاشلىق ئىمپورتىنى قاتتىق چەكلەش خاتالىقى» 1815-يىل لوندون نەشرى. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 11-خاتىرە دەپتەر 495-بەتكە قارالسۇن. —938.

382. د • رىكاردو «سىياسىي ئىقتىساد ۋە باج-سېلىق قائىدىسى»، 1817-يىل لوندون نەشرى. ماركس

«سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 10-خاتىرە دەپتەر 452—453-، 483-، 485-بەتلەر، 11-خاتىرە دەپتەر 495—496-، 564-بەتلەر. —939.

383. ج • مىل «سىياسىي ئىقتىساد پرىنسىپلىرى» 1821-يىل لوندون نەشرى. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 14-خاتىرە دەپتەر 799—800-بەتلەرگە قارالسۇن. —939.

384. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللاردىكى قولىيازما)» 7-خاتىرە دەپتەر 300—318-بەتلەر، 8-خاتىرە دەپتەر 347—376-بەتلەر ۋە 9-خاتىرە دەپتەر 377—408-بەتلەرگە قارالسۇن. —944.

385. «**خۇددى كىچىك بالىنى يېتىلەپ يۈرگەندەك، ئادەمنى تەبىئەت يېتىلەپ يۈرىدۇ.**» بۇ مىسرا 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن گېرمانىيە شائىرى ف • ل • ستولبېرگنىڭ «تەبىئەتكە» ناملىق شېئىرىدىن ئېلىنغان. —951.

386. پ • ج • پرۇدون «ئىقتىسادىي زىددىيەت سىستېمىسى ياكى نامراتلىق پەلسەپىسى» 1846-يىل پارىژ نەشرى 1-توم 73-بەت. —954.

387. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 14-خاتىرە دەپتەر 852-، 859-بەتلەر ۋە 22-خاتىرە دەپتەر 1374-بەت. —956.

388. ماركس 1878-يىل 11-ئاينىڭ 28-كۈنى ن • ف • دانىئېلسونغا يازغان خېتىدە بۇ ئالىزاسنى مۇنداق ئۆزگەرتىش تەكلىپىنى بەرگەن: «ملنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىر خىل تارىخىي شەكلىگە قانداق قارايدىغانلىقىنى يەنە بىر روشەن دەلىل ئارقىلىق چۈشەندۈرۈش كېرەك. ئۇ: «ئاز بىر قىسمىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، شەيئىلەرنىڭ ھازىرقى ھالىتى ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلار سىنىپ سۈپىتىدە قارمۇقارشى تۇرغان جايدا ھۆكۈمرانلىق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ، يەنى، كاپىتالىست ئىشچىنىڭ ئىش ھەققىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق خراجەتنى ئالدىن تۆلەيدۇ دەپ پەرەز قىلىمەن، دەيدۇ. مىل ئەپەندى خۇشاللىق بىلەن ئىشىنىدۇكى، ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلار سىنىپ سۈپىتىدە زىتلىشىپ تۇرغان ئىقتىسادىي تۈزۈم شارائىتىدىمۇ كاپىتالىستلارنىڭ بۇنداق قىلىشىنىڭ مۇتلەق

زۆرۈرىيىتى يوق.» —959.

389. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 6-خاتىرە دەپتەر 220-بەت، 7-خاتىرە دەپتەر 636—639-بەتلەرگە قارالسۇن. —969.

390. ماركس «كاپىتال (1863—1865-يىللىرىدىكى ئىقتىسادشۇناسلىققا دائىر قولىيازما)» 3-قىسىم («ماركىس-ئېنگلىس ئەسەرلىرى» 1992-يىلى تارىخى ئىسپاتلانغان نەشرى 2-قىسىم 4-توم 2-كىتاب 1-باب «قوشۇمچە قىممەتنىڭ پايدىغا ئايلىنىشى»؛ 2-باب «پايدىنىڭ ئوتتۇرىچە پايدىغا ئايلىنىشى») غا قارالسۇن. —970.

391. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 11-خاتىرە دەپتەر 498—508-بەتلەرگە قارالسۇن. —978.

392. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 10-خاتىرە دەپتەر 445—489-بەتلەر، 11-خاتىرە دەپتەر 490—495-، 515—522-بەتلەرگە قارالسۇن. —983.

393. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 20-خاتىرە دەپتەر 1279-بەتكە قارالسۇن. —986.

394. ئادام سمىتنىڭ كاپىتالنىڭ ئەمگەكنى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىغا دائىر قارىشى توغرىسىدا ئۇنىڭ ئەسىرى 1802-يىلى پارىژدا نەشر قىلىنغان «خەلق بايلىقىنىڭ خاراكتېرى ۋە سەۋەبى ھەققىدە تەتقىقات» 1-توم 59-بەتكە ۋە كېيىنكى بەتلىرىگە قارالسۇن. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 1-خاتىرە دەپتەر 49-بەت («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى 32-توم 104-بەت)، 6-خاتىرە دەپتەر 247-بەت ۋە كېيىنكى بەتلەردىمۇ بۇنىڭغا ئائىت ماتېرىياللار بار. —987.

395. ئىجتىمائىي كېلىشىم كۆزقارىشى كىشىلەرنىڭ كېلىشىشىدىن ئىجتىمائىي تۈزۈمنى بولۇپمۇ دۆلەت ماھىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئىنسانىيەتنىڭ ئېتىدائىي ھالىتىنى يوقىتىدىغان تەلىمات. ئۇ تۈغما ئىنسانىي ھوقۇق ئاساسىدا، ئاساسلىقى خالىلىق ھاكىمىيەتنى خۇدا ئاتا قىلغان دېيىلىدىغان فېئودال مۇستەبىتلەرچە دوگمىغا قارشى تۇرىدۇ. خان ھۆكۈمرانلار خەلق بىلەن بولغان كېلىشىمگە خىلاپلىق

قىلدى دەپ قاراپ، بۇرژۇئا ئىنقىلابىغا يان باسىدۇ. ت • خوبېۋس، پ • گاساندى، ب • سپىنوزا، ج • لوك، خ • گروتىئوس، ج • ج • رۇسسىئو، ئا • ن • راجشېف، ت • جېففېرسون، ت • فان قاتارلىقلار بۇ كۆز قاراشنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى. —992.

396. ماركس: «پەلسەپە نامرانلىقى» 1-باب 2- پاراگراف «قىممەت ياكى ئۇنۇمۇبۇرسال قىممەت يارىتىش». —993.

397. «**زۆرۈر باھا**»—ف.كېۇسنىاي «سودا ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر ئەمگىكىگە دائىر سوئال-جاۋابلار»، «دىھقانچىلىق ھېرىسمەنلىرى» 1846-يىل پارىژ نەشرى 1-قىسىم 35-بەتتىن ئېلىنغان؛ «تەبئىي باھا»—ئادام سمىت «خەلق بايلىقىنىڭ خاراكتېرى ۋە سەۋەبى ھەققىدە تەتقىقات» ي • ل • ماك كۇللوخ تۈزگەن، 1828-يىل ئېدىنبۇرگ نەشرى 1-توم 107-بەتتىن ئېلىنغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 6-خاتىرە دەپتەر 243-بەتكە قارالسۇن. —994.

398. «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى 31-توم 456-بەت. —997.

399. بۇ رىم قانۇنىدىكى توختام مۇناسىۋىتىنىڭ تۆت خىل فورمۇلا. ئەسلىي تېكست مۇنداق: Do ut facias, facio ut facias, facio ut des, do ut des. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1857—1858-يىللىرىدىكى قولىيازما)» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى 30-توم 458-بەت) ۋە «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 21-خاتىرە دەپتەر 1326-بەتكە قارالسۇن. —999.

400. ماركسنىڭ ئىقتىسادشۇناسلىققا دائىر ئەسىرىنى ئالتە قىسىم قىلىپ يازماقچى بولغانلىقى ھەققىدە ئۇ 1859-يىلى يازغان «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى»نىڭ «كىرىش سۆز» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى 31-توم 411–415-بەتلەر) گە قارالسۇن. ئۇنىڭ پىلانچە 3-قىسىم «يالانما ئەمگەك»تىمۇ ئىش ھەققىنىڭ ھەر خىل ئالاھىدە شەكىللىرىنى تەتقىق قىلماقچى بولغان. «كاپىتال»دا ئىش ھەققى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي شەكىللىرىگە دائىر بايانلار بولسىمۇ، ئەمما ئىش ھەققىنىڭ ھەر خىل ئالاھىدە شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان «يالانما ئەمگەك» قىسمىنى يازمىغان. —1003.

401 · ماركس «يالالانما ئەمگەك»تە ئاساسەن رىقابەتنىڭ ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت بۇ تاۋارنىڭ سېتىلىش ھاھاسىنىڭ شەكىللىنىشىگە بولغان تەسىرى توغرىسىدا تەپسىلىي توختالمىچى بولغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما) » 5-خاتىرە دەپتەر 219-بەت ۋە 20-خاتىرە دەپتەر 1257-بەتلەرگە قارالسۇن. —1015·

402 · «ئومۇمىي سودىنىڭ خۇسۇسىيتى ھەققىدە» (1756-يىل ئامستېردام نەشرى) نىڭ ئاپتورى رىچارد كانتىللون. بۇ كىتابنىڭ ئىنگلىزچە نۇسخىسىنى رىچارد كانتىللوننىڭ فىلىپ كانتىللون ئىسىملىك بىر تۇغقىنى تەرجىمە قىلغان. —1028·

403 · **ياكوبىنچىلارغا قارشى ئۇرۇش** 1792—1815-يىللىرىدا ئەنگلىيە، پرۇسسىيە، ئاۋسترىيە ۋە رۇسسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر قاتناشقان ياۋروپا دۆلەتلىرى ئىتتىپاقىنىڭ فرانسىيە جۇمھۇرىيىتى ۋە ناپالېئون فرانسىيىسىگە قارشى ئۇرۇشلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇرۇش داۋامىدا ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئەمگەكچىلەرگە قارشى تېررورلۇق ھاكىمىيەت قۇرغان. ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىرى ھەر خىل خەلق قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرغان ھەم ھەر قانداق ئىشچىنىڭ تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇشىنى چەكلەش بۇيرۇقى ئېلان قىلغان. بۇرژۇئازىيە بۇ مەزگىلدە ئىش ۋاقتىنى 10 سائەتتىن 12 سائەت، 14 سائەت ھەتتا 18 سائەتكە ئۇزارتىشنى تەلەپ قىلغان. —1029، 1115، 1242، 1372·

404 · 1861—1865-يىللىرىدىكى ئامېرىكا جەنۇب-شىمال ئۇرۇشى (8-ئىزاھقا قارالسۇن) مەزگىلىدە، شىمالىي شتاتلار دېگىز ئارمىيىسى جەنۇبىي شتاتلارنى قامال قىلغان، ئامېرىكىنىڭ پاختا بىلەن تەمىنلىشى ئۇزۇلۇپ قېلىپ، پاختا كرىزىسى كېلىپ چىققان، بۇنىڭ بىلەن ياۋروپادىكى نۇرغۇنلىغان پاختا توقۇمچىلىق سانائىتى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قېلىپ، ئىشچىلار ئىچىنىشلىق كۈنگە قالغان. —1063·

405 · ئوردا ياساۋۇللار نەۋكىرى كارپو—شىللېرنىڭ «سۈيقەست ۋە مۇھەببەت» تراگېدىيىسىدىكى پېرسوناژ. 3-پەردە 2-كۆرۈنۈشتە كارپو نېمىس شتات شاھىنىڭ بىر ۋەزىرى پىلانلىغان سۈيقەستكە قاتنىشىشنى رەت قىلىدۇ. بۇ چاغدا ۋەزىر ئەسلىمىدىن ئىستېپا بېرىمەن دەپ تەھدىت سالىدۇ، ئەگەر شۇنداق بولسا كارپومۇ مەنسىپىدىن قالاتتى، كارپو قورقۇپ كېتىپ ۋارقىراپ «ئۇنداقتا مەنچۇ؟ —سىلىگە ھېچگەپ ئەمەس، سىلىزە! ئۆزلىرى ئۇقۇمۇشلۇق ئادەم، ئەمما مەنچۇ، تووۋا! ناۋادا ئالىيلىرى ئەسلىمىنى ئېلىۋەتسە، قانداق قىلىمەن؟» دەيدۇ. —1066·

406 · **نېمىس ئىشچىلىرى جەمئىيىتىنى** ماركس ۋە ئېنگېلس 1847-يىل 8-ئاينىڭ ئاخىرلىرى بىرىۋىسىلدا قۇرغان، ئۇنىڭ تولۇق نامى بىرىۋىسىل نېمىس ئىشچىلىرى مائارىپ جەمئىيىتى بولۇپ، بېلگىيىدە مۇھاجىر بولۇپ تۇرۇۋاتقان گېرمانىيە ئىشچىلىرىنى سىياسىي جەھەتتىن تەربىيىلەش ۋە ئۇلارغا ئىلمىي كۆمۈنىزم ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىش مەقسەت قىلىنغان. ماركس، ئېنگېلس ۋە ئۇلارنىڭ سەداشىلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە بۇ جەمئىيەت بېلگىيىدىكى گېرمانىيە ئىنقىلابىي پرولېتارلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرىدىغان قانۇنلۇق مەركەز بولۇپ قالغان. جەمئىيەت مۇنەۋۋەرلىرى كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقىنىڭ بىرىۋىسىل ياچېيكىسىغا كىرگەن. بۇ جەمئىيەت بىرىۋىسىل دېموكراتىيە جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىدا ئالاھىدە رول ئوينىغان. 1848-يىلىدىكى فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ فېۋرال ئىنقىلابى (242-ئىزاھقا قارالسۇن) دىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي، جەمئىيەت ئەزالىرى بېلگىيە ساقچىلىرى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنغان ۋە چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان، جەمئىيەت بىرىۋىسىلدىكى پائالىيىتىنىڭ توختىتىلغانلىقىنى ئېلان قىلغان. —1070·

407 · س • د • سىسموندىنىڭ ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئايلىنىشىنى بۇرمىسمان شەكلىگە كەلتۈرۈش قارىشى توغرىسىدا ئۇنىڭ ئەسىرى—«سىياسىي ئىقتىساد بېڭى قائىدىسى، ياكى بايلىق بىلەن نوپۇسنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا» 1827-يىل پارىژ نەشرى 1-توم 119-بەتكە قارالسۇن. —1075·

408 · يەھۇدىيلارنىڭ ئەجدادى ئىبراھىمنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن پۈتۈن يەھۇدىي مىللىتى بارلىققا كەلگەنلىكىگە دائىر ئەھۋاللار توغرىسىدا «ئىنجىل. مەتتەي ئىنجىلى» 1-بابقا قارالسۇن. —1076·

409 · ج • ۋ • ف • گېگېل «قانۇن پەلسەپىسى قائىدىسى» 1840-يىل بېرلىن 2-نەشرى 203-پاراگرافقا 259-بەتنى تولۇقلىغان («گېگېل ئەسەرلىرى» 8-توم) · —1089·

410 · ج • س • مىلنىڭ ئەسىرى—«يەكۈنلەنگەن ۋە ئومۇملاشتۇرۇلغان لوگىكا سىستېمىسى، ئىسپاتلاش پرىنسىپى بىلەن ئىلمىي تەتقىقات ئۇسۇلىنىڭ مۇناسىۋىتى» (ئىككى توملۇق توپلام) 1843-يىل لوندون نەشرىنى كۆرسىتىدۇ. —1092·

411 · ماركسنىڭ «كاپىتال. سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى» 2-توم 2-كىتاب «كاپىتالنىڭ ئوبوروت جەريانى»، فرېدرىخ ئېنگېلس تۇزگەن، 1885-يىل ھامبۇرگ نەشرى 341—489-بەتلەرگە قارالسۇن. —1093·

412. ف • كۇسناي 1758-يىلى ۋېرسالدا نەشر قىلىنغان «ئىقتىساد جەدۋىلى» ئەسىردە ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە ئوبوروتنى تۇنجى قېتىم جەدۋەل ئارقىلىق چۈشەندۈرمەكچى بولغان. ماركس ئېگېن دەيدېر 1846-يىلى پارىژدا نەشر قىلغان «ئاساسلىق ئىقتىسادشۇناسلار ماقالىلىرى توپلىمى» 2-توم «دېھقانچىلىق ھېرسىمەنلىرى»دە كۇسنايىنىڭ ئەسىرىدىن پايدىلانغان. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللىرىدىكى قولىيازما)» 10-خاتىرە دەپتەر 422-بەت ۋە كېيىنكى بەتلەردە ۋە 1863-يىل 7-ئاينىڭ 6-كۈنى، 1877-يىل 8-ئاينىڭ 8-كۈنى ئېنگېلسقا يازغان خېتىدە ئىقتىساد جەدۋىلىنى شەرھلىگەن. —1093.

413. «**ھېچقانداق قەرەلى يوق**»—بۇ سۆزنى سىلىزىيىلىك چوڭ يەر ئىگىسى فېلىكس لىكنوۋسكى 1848-يىل 7-ئاينىڭ 25-كۈنى فرانكفورت مىللىي قۇرۇلتىيىدا پولشانىڭ مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش تارىخىي ھوقۇقىغا قارشى پىكىر بايان قىلغاندا ئاغزىدىن چۈشۈرمىگەن سۆز. ئۇ ھەر قېتىم بۇ سۆزنى دېگەندە نېمىس تىلى گرامماتىكا قائىدىسىگە خىلاپ ھالدا ئىككى ئىنكار شەكلىنى بىرلا ۋاقىتتا ئىشلىتىپ، «Keinen Datum hat» نى «Keinen Datum nicht hat» دېگەن، شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن زالدىكىلەر قاقاھلاپ كۈلۈپ كەتكەن. لىكنوۋسكىنىڭ سۆزى توغرىسىدا ماركس، ئېنگېلسلار 1848-يىل 8-ئاينىڭ 7-كۈنىدىن 9-ئاينىڭ 6-كۈنىگىچە يازغان «فرانكفورتتا ئېلىپ بېرىلغان پولشا مەسىلىسى توغرىسىدىكى مۇنازىرە» 7-فراگرافقا قارالسۇن. —1095.

414. «**ئادەمىلەرگە خاس ھېسداشلىق**»—بۇ شىللېرنىڭ داستانى «تۆتقۇن»دىن ئېلىنغان. —1097.

415. گېتتىنىڭ «فائۇستى» نامىلىق ئەسىرىنىڭ 1-بۆلۈم 2-كۆرۈنۈش «شەھەر دەرۋازىسى ئالدىدا»دىن ئېلىنغان مىسرا. —1098.

416. خرىستىئان دىنى رىۋايەتلىرىگە ئاساسلانغاندا «تەۋرات»نى مۇسا ۋە باشقا پەيغەمبەرلەر يازغانىكەن. «**مانا بۇ موسا ۋە پەيغەمبەرلەر**» دېگەن بۇ سۆزنىڭ مەنىسى مۇنداق: مانا بۇ —ئاساسلىق نەرسە! مانا بۇ بىرىنچى نەسىھەت. —1100، 1406.

417. ج • ب • سايىنىڭ «**بايلار مەبلەغنى نامراتلارنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە**

توپلايدۇ» دېگەن سۆزى ج • گ • ك • ئا • ھ • كولىن «سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق» 1857-يىل پارىژ نەشرى 3-توم 341-بەتتىن ئېلىنغان. —1101.

418. **ئىيۇل ئىنقىلابى** 1830-يىل 7-ئايدا پارتلىغان فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىنى كۆرسىتىدۇ. 1814-يىلى ناپالىئون بىرىنچى ئىمپېرىيىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، چوڭ يەر ئاقسۆڭەكلىرى مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بوربون خانلىقى تىرىلگەن، ئۇ فېئودال مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىنى بېسىپ، سۆز، نەشر ئەركىنلىكىنى چەكلەپ، بۇرژۇئازىيە بىلەن ئاقسۆڭەك يەر ئىگىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كۈچەيتىپ، خەلقنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىغان. 1830-يىل 7-ئاينىڭ 27-كۈنىدىن 29-كۈنگىچە ئىنقىلاب پارتلاپ، بوربون خانلىقى ئاغدۇرۇپ تاشلانغان. ئىنقىلاب مېۋىسىنى پۇل مۇئامىلە بۇرژۇئازىيىسى ئىگىلىۋېلىپ، ئورلېئان كىنەزى لۇئى فىلىپ باشچىلىقىدا پۇل مۇئامىلە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىيۇل خانلىقى قۇرۇلغان. —1103.

419. 1831-يىلىدىكى لىئون يىپەكچىلىك ئىشچىلار قوزغىلىڭى ۋە ئەنگلىيە يېزا ئىگىلىكى ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى كۆرسىتىدۇ. —1103.

420. **بەلگىلىمە ئىنكار قىلىش دېمەكتۇر** (determinatio est negatio)—بۇ ب • سپىنوزانىڭ بىر تېمىسى، ئۇ 1674-يىل 6-ئاينىڭ 2-كۈنى مەلۇم بىرسىگە يازغان خېتىدە مۇشۇ تېما ئارقىلىق «چەكلەش ئىنكار قىلىش دېمەكتۇر»نى ئىپادىلىگەن (سپىنوزانىڭ «خەت-چەكلەر توپلىمى»دىكى 50-خەتكە قارالسۇن). ماركس بۇ يەردە گېگېلنىڭ مەشھۇر ئىزاھى بويىچە نەقىل ئالغان. «پەلسەپە ئەسەرلىرى تىزىمى» 1-بۆلۈم «لوگىكا» 1840-يىل بېرلىن نەشرى 180-بەت («گېگېل ئەسەرلىرى» 6-توم)؛ «لوگىكا» 1-توم «ئوبيېكتىپ لوگىكا» 1-بۆلۈم «مەۋجۇدىيەت» 1833-يىل بېرلىن نەشرى 117-بەت («گېگېل ئەسەرلىرى» 3-توم)؛ «پەلسەپە تارىخىدىن لېكسىيەلەر» 1-توم 1833-يىل بېرلىن نەشرى 294-بەت («گېگېل ئەسەرلىرى» 13-توم) غا قارالسۇن. —1104.

421. بۇ نەقىل ئا • پوتتېر ئەسىرى «سىياسىي ئىقتىساد: ئۇنىڭ ئوبيېكتى، قوللىنىلىشى ۋە قائىدىلىرى. ئامېرىكىلىقلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈش» 1841-يىل نيۇيورك نەشرىدىن ئېلىنغان. كىرىش سۆزدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ كىتابنىڭ كۆپ قىسمى ئاساسەن 1833-يىلى ئەنگلىيىدە نەشر قىلىنغان ج • سكروپېنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد قائىدىلىرى» نامىلىق

ئەسرىنىڭ ئالدىنقى ئون بابى ئاساسدا پىششىقلاپ ئىشلەنگەنىكەن. —1105.

422. 1862-يىل 9-ئاينىڭ 22-كۈنى ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىنىڭ زۇكۇتۇكى ئا.لىنكولن «نېگىر قۇللارنى ئازاد قىلىش خىتابنامىسى»نى ئېلان قىلغان، خىتابنامە 1863-يىل 7-ئاينىڭ 1-كۈندىن باشلاپ كۈچكە ئىگە بولغان. 1865-يىل 1-ئايدا ئاساسىي قانۇن تۈزىتىلمىسىنىڭ 13-ماددىسىدا قۇللۇق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرغان. —1106.

423. ئىقتىسادىي كرىزىس تۈپەيلىدىن، بېلگىيىنىڭ سالىروۋا رايونىدا زاۋۇت خوجايىنلىرى 1867-يىلىنىڭ باشلىرىدا مېتاللۇرگىيە ئىشچىلىرىنىڭ ۋە تارماق كان ئىشچىلىرىنىڭ ئىش ھەققىنى 10% تۆۋەنلىتىۋەتكەن. ئىش ھەققى تۆۋەنلەش بىلەن بىرگە بولكا ۋە ئۇننىڭ باھاسى ئۆسۈپ كەتكەن. بۇ رايوندىكى مېتاللۇرگىيە ئىشچىلىرى 1867-يىل 2-ئاينىڭ 1—3-كۈنىگىچە ئىش تاشلاپ، ئىلگىرىكى ئىش ھەققىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلغان. 2-ئاينىڭ 2—8-كۈنىگىچە نۇرغۇن كان ئىشچىلىرى ئىش تاشلاپ، ئۇلار باھاسىنى تۆۋەنلىتىشنى تەلەپ قىلغان. ئىش تاشلىغۇچىلار 2-ئاينىڭ 2-كۈنى مارسنادىكى ئۇن زاۋۇتىنى ئىگىلىۋالغان. شەھەر باشلىقى ئىش تاشلىغۇچىلارغا ئوق چىقىرىشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، نۇرغۇن كىشى زەخمىلەنگەن، ئارىسىدا ئۇچ ئىشچى ئېغىر زەخمىلەنگەن. —1110.

424. «ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى»نىڭ كىرىش سۆزىگە قارا. —1121.

425. **«قەلەم تەۋرەتمەيدىغان كۈنى يوق»** (nulla dies sine linea)، ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ قەدىمكى يۇنانىنىڭ داڭلىق رەسسامى ئاپېللېسنىڭ سۆزى ئىكەن، ئۇ ھەر كۈنى ئاز-تولا رەسىم سىزىپ تۇرىدىكەن. —1128.

426. ماركس «كاپىتال. سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى» 2-توم 2-كىتاب «كاپىتالنىڭ ئوبوروت جەريانى»، فرېدرىخ ئېنگېلس تۈزگەن، 1885-يىل ھامبۇرگ نەشرى 130–140-بەتلەرگە قارا. —1130.

427. **ئۆزىگە خاس مۇلۈك** (Peculium)—قەدىمكى رىم قانۇنىدا ئائىلە باشلىقى بىر ھۆرگە ياكى قۇلغا ئىگىدارلىق قىلىشقا ياكى باشقۇرۇشقا بەرگەن بىر قىسىم مۇلۈك. ئەمەلىيەتتە ئۆزىگە خاس مۇلۇككە ئىگە بولغانلىق قۇلنىڭ ئۆز ئىگىسى بىلەن بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىدىن قۇتۇلغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ، ئۆزىگە خاس مۇلۈك قانۇندا يەنىلا قۇلدارغا تەۋە بولىدۇ. مەسىلەن،

ئۆزىگە خاس مۇلۈككە ئىگە بولغان قۇل ئۆچىنچى كىشى بىلەن سودىلىشالايدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئالدىغان پايدىسى ئۆز جىسمانىي ئەركىنلىكىنى سېتىۋېلىشقا يەتمىگۈدەك دەرىجىدىلا چەكلىنىدۇ. ئالاھىدە پايدىلىق سودا ۋە ئۆزىگە خاس مۇلۈكنى زور دەرىجىدە ئاشۇرۇش ئۈسۈللىرىنى ئائىلە باشلىقى ئۆزى بىر قوللۇق بېجىرىدۇ. —1131، 1142.

428. س • ن • ھ • لىنگېنىڭ **«قانۇننىڭ روھى مۇلۈكچىلىك ھوقۇقىدىن ئىبارەت»** دېگەن سۆزى توغرىسىدا ئۇنىڭ ئەسىرى «ھەق تەلەپ قانۇنى ھەققىدە، ياكى جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي قائىدىسى» 1767-يىل لوندون نەشرى 1-توم 236-بەتكە قارا. —1138، 1350.

429. «تەۋرات. ئالەمنىڭ يارىتىلىشى» 1-باب 28-پاراگراف. —1140.

430. ۋ • ر • مرابونىڭ ئەسىرى «خەلق دوستى» 1755-يىل پارىژ نەشرىنى كۆرسەتسە كېرەك. مرابو بۇ كىتابىدا دۆلەت بايلىقى ئىمكانقەدەر كۆپ سانلىق نوپۇسنى مەنبە قىلىشى كېرەك دەپ قارىغان. ف • كۇسناي بۇ كۆز قاراشقا قوشۇلمىغان. 1757-يىل 7-ئاينىڭ 27-كۈنى مرابو بىلەن ئېلىپ بارغان مۇھاكىمىدە كۇسناي مرابونى دېھقانچىلىق ھېرىسمەنلىرى تەلىماتىغا ئىشەنمەيدىغان، مرابو كۇسنايىنىڭ شاگىرتى بولۇپ قالغان. —1140.

431. ت • چالمېرسنىڭ ئەسىرى «سىياسىي ئىقتىسادنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئەخلاق ئەھۋالى ۋە كەلگۈسى ئۈستىگە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا» 1832-يىل گلاسگوۋ 2-نەشرىنى، بولۇپمۇ 11-توم 344-، 346-بەتلەرنى كۆرسەتسە كېرەك. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللاردىكى قولىيازما)» 9-خاتىرە دەپتەر 417-بەتكە قارا. «باستېرلار تەگرىنىڭ ئۈزۈملىرىدىمۇ خۇشال-خۇرام ئىشلەيدۇ»، «ئىنجىل» 20-باب 1-پاراگرافقا قارا. —1142.

432. ئادام سمىتنىڭ ئىش ھەققى نىسبىتىگە دائىر زورلاۋانلارچە توقۇنۇش توغرىسىدىكى قارىشىنى ئۇنىڭ ئەسىرى «خەلق بايلىقىنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە سەۋەبى توغرىسىدا تەتقىقات» 1776-يىل لوندون نەشرى 8-باب «ئىش ھەققى»، بولۇپمۇ 81–83-بەتلەرگە قارا. —1144.

433. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى» 1-كىتابچە 2-باب c پاراگراف «ئوبوروت ئۇسۇلى ۋە پۇل تەلىماتى توغرىسىدا»نىڭ ئاخىرقى بىرقانچە بېتى («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە

2 -نەشرى 31 -توم 574 -بەت ۋە كېيىنكى بەتلەر) گە قارالسۇن. —1146.

434. ئادام سمت «خەلق بايلىقىنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە سەۋەبى توغرىسىدا تەتقىقات» 1814 -يىل ئېدىنبۇرگ نەشرى 1 -توم 142 -بەت. —1149.

435. ئېنگېلس «مىللىي ئىقتىسادشۇناسلىق تەنقىدىگە دائىر تېزىس» ئاخىرقى قىسمى. —1172.

436. 1849 -يىلدىن 1859 -يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئەنگلىيە قىرىم ئۇرۇشى (1853—1856 -يىللىرى)، جۇڭگو بىلەن بولغان ئۇرۇش (1856—1858 -يىلىرى ۋە 1859—1860 -يىللىرى)، پېرسىيە بىلەن بولغان ئۇرۇش (1856—1857 -يىللىرى) قاتارلىق ئۇرۇشلارغا قاتناشقان. ئۇنىڭدىن باشقا، 1849 -يىلى ھىندىستانىنى بېسىۋالغان، 1857—1859 -يىللىرىدا قوشۇن ئەۋەتىپ ھىندىستان مىللىي ئازادلىق قوزغىلىڭىنى باستۇرغان. —1179.

437. ئادام سمت «خەلق بايلىقىنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە سەۋەبى توغرىسىدا تەتقىقات» 1 -توم 8 -باب، ئې • گ • ۋېكفىيۇد تۈزگەن، 1835 -يىل لوندون نەشرى 1 -توم 195 -بەت. —1190.

438. ج • ستيۇئارت «سىياسىي ئىقتىساد قائىدىلىرى ھەققىدە تەتقىقات» 1770 -يىل دۇبلىن نەشرى 1 -توم 39 -، 40 -بەتلەر. —1197.

439. **ئەركىن سودا نەزەريىسى** بۇرژۇئا خەلق ئىگىلىكى تەلىماتىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، 18—19 -ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەنگلىيە بۇرژۇئا مۇتەپەككۇرلىرى ھەدەپ تەرغىپ قىلغان. ئادام سمت ۋە رىكاردو ئۇنىڭ ئەڭ داڭلىق ۋەكىللىرى. بۇ تەلىمات ئەركىن سودىغا قويۇلىدىغان تەلەپنى نەزەريە جەھەتتىن دەللەپ، تامۇژنا بېجى، ئىمپورت-ئېكسپورتنى مەنئى قىلىشقا ئوخشاش ھەرقانداق چەكلەش چارىلىرى ئارقىلىق ئەركىن سودىغا توسالغۇ بولۇشقا بولمايدۇ، دەپ قارىغان. 1846 -يىلى ئەنگلىيە ئاشلىق قانۇنىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، (23 -ئەسىرگىچە قارالسۇن) ئەركىن سودىغا دائىر بىر چوڭ توسالغۇنى تۈگەتكەن. ماركس بۇنىڭدا ئەركىن سودا ۋەكىللىرىنىڭ ۋەدىسىنى مەڭ يىللىق دىنىي پادىشاھلىق (230 -ئەسىرگىچە قارالسۇن) نىڭ ۋەدىسى بىلەن سېلىشتۇرغان. —1199.

440. بۇ نەقىلگە دائىر بىر بەس مۇنازىرە بولغان. ئېنگېلس 4 -نەشرگە يازغان كىرىش سۆز ۋە ماركس 1872 -يىلى يازغان «بريېنتانونىڭ ماقالىسىگە جاۋاب»، «بريېنتانونىڭ 2 -ماقالىسىگە جاۋاپ» بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. كېيىنكى ئىككى پارچە ماقالىنى ماركس بريېنتانو «كېيۇڭا. ئىشچىلار مەسلىسى ژۇرنىلى»دا ئېلان قىلغان ئىككى ماقالە—«كارل ماركس قانداق ئىسپاتلايدۇ»، «كارل ماركس قانداق ئاقلايدۇ»غا جاۋابەن يازغان؛ ئېنگېلسنىڭ «بريېنتانو ماركسقا ھۇجۇم قىلدى» ناملىق ماقالىسى ۋە ماركس 1872 -يىل 5 -ئاينىڭ 23 -كۈنى ئادولف فرىدرىخ زورگېغا يازغان خەتتىمۇ بۇ مۇنازىرە تىلغا ئېلىنغان. ماركس «خەلقئارا ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلغانلىق خىتابنامىسى»دىمۇ بۇ بىر ئابزاسنى نەقىل كەلتۈرگەن. —1205.

441. ن • بوئالونىڭ «ھەجۋى شېئىرلار توپلىمى»دىكى 8 -شېئىر. —1207.

442. ئېنگېلسنىڭ «ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى»نى كۆرسىتىدۇ. —1209.

443. ئادام سمت «خەلق بايلىقىنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە سەۋەبى توغرىسىدا تەتقىقات»، 1814 -يىل ئېدىنبۇرگ نەشرى 1 -توم 6 -بەت. —1210.

444. ئەنگلىيە يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئۇزۇقلىنىش ئەھۋالى توغرىسىدا ماركس «خەلقارا ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلغانلىق خىتابنامىسى»غا قارالسۇن. —1212.

445. **پوتوس كانىلقى** بولۇۋېسنىڭ جەنۇبىدىكى كۆمۈش رودىسى مول كان رايونى بولۇپ، 1545 -يىلى بايقالغان، 17 -ئەسىردە ئەڭ مۇھىم كۆمۈش رودا مەركىزى بولۇپ قالغان، ئۇ تەمىنلىگەن كۆمۈش مىقدارى ئېنى ۋاقىتتا دۇنيا ئومۇمىي كۆمۈش مىقدارىنىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلاتتى. —1216.

446. ماركس ج • ئې • س • روجېسنىڭ «ئەنگلىيە يېزا ئىگىلىك تارىخى ۋە باھا تارىخى» ناملىق ئەسىردە ماتېرىيال نۇرغۇن ئىكەن دەپ قارىغان. ئۇ 1866 -يىل 12 -ئاينىڭ 17 -كۈنى ۋە 1867 -يىل 1 -ئاينىڭ 19 -كۈنى ئېنگېلسقا يازغان خېتىدە بۇ كىتابنى تىلغا ئېلىپلا قالماي، بەلكى بۇ كىتابقا «كاپىتال»دىنمۇ ئورۇن بېرىش كېرەك، دېگەن. —1240.

447. ئا • ك • ئاشلبي (لوردِ شېفتسبېرى) 1844-يىلدىن 1846-يىلىنىڭ باشلىرىغچە تۆۋەن پالاتادا ئىش كۆرىنىن 10 سائەتكە قىسقارتىش قانۇن لايىھىسىنى كۆپ قېتىم ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭدىن بۇرۇن، 1840-يىلى ئاشلېينىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن خانلىق كومىتېت قۇرۇلۇپ، 1833-يىلدىكى زاۋۇت قانۇنىنى ئەمەلىيلەشتۈرمىگەن سانائەت تارماقلىرىدىكى ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرگەن. 1842-يىلى ئۇ ئىيالار ۋە 13 ياشتىن تۆۋەن بالىلارنىڭ كان قۇدۇقلىرىدا ئىشلىشىنى چەكلەش توغرىسىدىكى قانۇن لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. 1845-يىلى ئۇ يەنە نېپىز گۈللۈك رەخت زاۋۇتلىرىدا بالا ئىشچىلارنى ئىشلىتىشنى چەكلەش قانۇن لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. —1245.

448. **تۆۋەن چېركاۋ مەزھىبى** ئەنگلىيە دۆلەت دىنى جەمئىيىتىدىكى بىر مەزھەپ. 19-ئەسىردە ئالىي چېركاۋ مەزھىبى (و-ئىزاھقا قارالسۇن) بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، دىنىي جەمئىيەتنىڭ ھوقۇقى ۋە نوپۇزىنى زىيادە تەكىتلەشكە ۋە كاتولىك دىنى كونا تۈزۈملىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە قارشى تۇرغان مەزھەپ تۆۋەن چېركاۋ مەزھىبى دەپ ئاتالغان. بۇ مەزھەپ ئاساسەن بۇرژۇئازىيە ۋە تۆۋەن دەرىجىلىك روھانىيلار ئارىسىدا تارقالغان. بۇ مەزھەپ قائىدە-يۇسۇنلارنى ئاددىيلاشتۇرۇش، بۇرژۇئازىيىچە خرىستىئان دىنى ئەخلاقىنى تەرغىب قىلىش ۋە ئاز-تولا خەير-ساخاۋەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشنى تەرغىب قىلغان. لوردِ شېفتسبېرى (لوردِ ئاشلبي) شۇ ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ، تۆۋەن چېركاۋ مەزھىبىدە قالتىس يۈز تاپقاچقا، ماركس ئۇنى شۇ مەزھەپنىڭ «پاپىسى» دەپ مەسخىرە قىلغان. —1246.

449. **ئەركىنلىك ئېقىمى**—ئىقتىسادىي لىبېرالىزم، ئىشلەپچىقىرىش ۋە سودىنىڭ چەكسىز ئەركىن بولۇشىنى قوغدايدىغان ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ ئاتلىشى. ئۇلار ئۆزلەش مەزگىلىدە تۇرۇۋاتقان ۋە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان قىسمەن بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇلار كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ توسالغۇسىز يۈرۈشۈشىگە دۆلەتنىڭ ئېچىكى-تاشقى جەھەتتىن كاپالەتلىك قىلىشنى ئۈمىد قىلىدۇ. بۇرژۇئا لىبېرالىزمنىڭ «ئۆز ئەركىگە قويۇۋېتىش» (laissez faire, laissez aller) شوئارى ئۇلارنىڭ سودا ئەركىنلىكىنى تەشەببۇس قىلىدىغان، دۆلەتنىڭ ئىقتىساد دائىرىسىدىكى ھەر قانداق ئىشقا ئارىلىشىشىغا قارشى تۇرىدىغان كۆز قارىشىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەركىنلىك ئېقىمىدىكىلەرنىڭ كۆز قارىشى يەنى ئەركىن سودا نەزەريىسى (439-ئىزاھقا قارالسۇن) دېھقانچىلىق ھېرىسمەنلىرىنىڭ ئەسەرلىرى، ئادام سمىت، داۋىد رىكاردولارنىڭ ئەسەرلىرىدىن كەلگەن. —1250.

450. «**ئۆتمۈشنى مەدھىيىلىگۈچى**»—ھوراتسي «شېئىر ھەققىدە بايان» 173-قىسمىغا قارالسۇن.

—1250.

451. ماركس «خەلقئارا ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلغانلىق خىتابنامىسى»دىمۇ بۇ ماتېرىياللارنى نەقىل كەلتۈرگەن. —1251.

452. «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى 11-توم 228–235-بەتلەرگە قارالسۇن. —1274.

453. ش • فورېينىڭ «ئەر-ئايالغا ئاشكارا ئىش» دېگەن سۆزىگە دائىر ئۇنىڭ «ئىقتىسادىي ۋە ھەمكارلىق ئاساسىدىكى پېڭى دۇنيا» ناملىق ئەسىرىنىڭ 5-بۆلۈم 36-بابىنىڭ تولۇقلىمىسى ۋە 6-بۆلۈمنىڭ خاتىمىسىگە قارالسۇن. —1278.

454. سوۋدوم ۋە گومورو زىناخورلۇق گۇناھىغا پاتقان شەھەرلەر. «ئىنجىل. ئالەمنىڭ يارىتىلىشى» 18-باب 19-پاراگرافقا قارالسۇن. —1278.

455. ماركس قالدۇرغان قولىيازمىلار ئىچىدىكى ئېرىلاندىيە مەسىلىسىگە ئائىت تۆت ۋاراق تىزىس، ئەسلىدە 1867-يىل 11-ئاينىڭ 26-كۈنىدىكى خەلقئارا ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى باش كومىتېتىنىڭ يىغىنىدا سۆزلەشكە تەييارلانغان، ئەمما ماركس شۇ كۈنى سۆزلىمىگەن. بۇ تىزىس مۇشۇ بابنىڭ كېيىنكى بىرقانچە بېتىدىكى ئوخشاش ئەمەلىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ماركس 1867-يىل 12-ئاينىڭ 16-كۈنى لوندون نېمىس ئىشچىلىرى ئۇيۇشمىسىدا بەرگەن دوكلاتىنىڭ تىزىسى (جەمئىي 10 بەت)دىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش مەسىلە بايان قىلىنغان. —1282.

456. «**ھەرھالدا بۇ ئالىيجانابنىڭ ھەممىتىگە ئاپىرىن!**» بۇ سۆز گېتتېنىڭ «فائۇست» (ئاسمان مۇقەددەمىسى) دىكى مەپىستوفېلدىنىڭ سۆزى. —1303.

457. «**نەپسى بارغانسېرى يوغىناۋاتقان**» (L'appetit vient en mangeant) ف • رابېلنىڭ ساتىرىك رومانى «گىگانت ئادەم قىسسەسى» 1-توم 5-بابتىن ئېلىنغان. —1306.

458. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «كاپىتال»نىڭ 3-قىسمى يەنى «1863—1865-يىللاردىكى

ئىقتىسادشۇناسلىققا دائىر قولىيازما» 3-قىسمىنى كۆرسىتىدۇ (مۇشۇ تومنىڭ 16-بېتىگە قارالسۇن)، ئەمما «1863–1865-يىللاردىكى ئىقتىسادشۇناسلىققا دائىر قولىيازما»دىمۇ، ياكى ئېنگېلس تۇزگەن «كاپىتال»نىڭ 3-تومىدىمۇ بۇ جەھەتتىكى بايانلار يوق. —1306.

459. فېئىنى جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى—ئىرېلاندىيە ئۇششاق بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرى. تۇنجى تۈركۈم فېئىنى جەمئىيىتى ئەزالىرى تەشكىلاتى 1857-يىلى ئىرېلاندىيە ۋە ئامېرىكىدا قۇرۇلۇپ، ئامېرىكىدا ئىرېلاندىيە مۇھاجىرلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرغان. فېئىنى جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى، ئىجارىكەش دېھقانلارنى شۇلار ئۆزى تېرىۋاتقان يەرنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندۇرۇشنى... تەشەببۇس قىلغان؛ ئۇلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش يولى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي پروگراممىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئۇرۇنغان، ئەمما غەلىبە قىلالمىغان. 60-يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا فېئىنى جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى كەڭ كۆلەمدە باستۇرۇلغان. 70-يىللاردا بۇ ھەرىكەت مەغلۇب بولغان. —1307.

460. «تەقدىر ئازابىدىن، قېرىنداشلار قىرغىنچىلىقى گۇناھىدىن، قالدى رىملىقلار ئازاب-ئوقۇبەتكە» (Acerba fata Romanos agunt scelusque fraternae necis) ھوراتسىينىڭ «لىرىك شېئىرلار توپلىمى»دىكى 7-شېئىردىن ئېلىنغان. —1307.

461. ئادامنىڭ قاپاق ئاپلىسىنى ئوغرىلىقچە يەۋالغانلىقى ھەققىدىكى رىۋايەت «تەۋرات. ئالەمنىڭ يارىتىلىشى» 3-بابقا قارالسۇن. —1308.

462. ماركس «كاپىتال» 1-توم فرانسۇزچە نەشرىنىڭ بۇ بېرىگە گېتتىنىڭ «ھېكمەتلىك سۆزدەك سوئال-جاۋاب شەكلىدىكى دىنىي ئەقىدە»سىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق ئىزاھ بەرگەن: «باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى: ئويلاپ باق، بالام! بۇ سوۋغاتلار نەدىن كەلگەن؟ بالا: ئەسلىدىنلا ئۆزۈمنىڭ بولۇشى ناتايىن، دادام بەرگەن. ئوقۇتقۇچى: دادىڭغا نەدىن كەلگەن؟ بالا: بوۋام بەرگەن. ئوقۇتقۇچى: ھە، بەللى! ئۇنداقتا بوۋاڭغا نەدىن كەلگەن؟ بالا: بولاشتىن كەلگەن.» —1309.

463. 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا باشلانغان **دۇنيا بازار ئىنقلابى** جۇغراپىيىلىك چوڭ بايقاش كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىقتىسادىي ئاقىۋەتنى كۆرسىتىدۇ. ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنىڭ بايقىلىشى،

غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىنىڭ ۋە ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ بايقىلىشى بىلەن سودا يوللىرىدا ئۆزگىرىش بولغان. ئىتالىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى سودا شەھىرى گېنۇيە، ۋېنېتسىيە قاتارلىق شەھەرلەر ئۆزلىرىنىڭ چېگرا سودىسىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىدىن ئايرىلىپ قالغان. بۇنىڭ ئەكسىچە، پورتۇگالىيە، گوللاندىيە، ئىسپانىيە ۋە ئەنگلىيە ئاتلانتىك ئوكيان بويىغا جايلاشقانلىقىدىن نەپ ئېلىپ، دۇنيا سودا ساھەسىدە مۇھىم رول ئويناشقا باشلىغان. —1314.

464. غەربىي قىسمىدىكى نورمانلارنىڭ يەنى دانىيلىك ۋە نورۋېگىيىلىكلەرنىڭ ئىرېلاندىيە، شوتلاندىيە ۋە ئەنگلىيىنى تالان-تاراج قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. 9-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە نورمانلار ئەنگلىيىگە تاجاۋۇز قىلىشنى باشلىغان، دەسلەپتە بۇلاڭچىلىق قىلغان، كېيىن ئەنگلىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدا كۆچمەنلەر رايونى قۇرغان. —1316.

465. ج • ستيۇئارت ئېيتقان ھەممىلا يەردە ھېچقانداق پايدىسى يوق ئۆي-ئىمارەت، قەسر-ساراي سېلىۋەتكەن فېئودال ۋاسسال ھەققىدە ئۇنىڭ ئەسىرى «سىياسىي ئىقتىسات قائىدىلىرى ھەققىدە تەتقىقات» 1770-يىل دۇبلىن نەشرى 1-توم 52-بەتكە قارالسۇن. —1316.

466. ئەنگلىيە فېئودالىزم كرىزىسى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ خانلىق ۋە دۆلەت ئەمەلىنى تالىشىش كۈرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ كۈرەش ئەنگلىيىدىكى ئىككى فېئودال جەمەتىنىڭ خانلىق تالىشىپ ئېلىپ بارغان ئەترگۈل ئۇرۇشى (1455–1485-يىللار) بىلەن يۇقىرى پەللىگە يەتتى. ئۇنىڭ بىرى لانكاستېر جەمەتى بولۇپ، جەمەت بەلگىسى قىزىل ئەترگۈل، يەنە بىرى يورك جەمەتى بولۇپ، جەمەت بەلگىسى ئاق ئەترگۈل ئىدى، لانكاستېر جەمەتى ئىقتىسادى بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان جەنۇبتىكى قىسمەن چوڭ فېئوداللار، رېتسارلار ۋە شەھەر ئاھالىسى تەبىقىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان؛ يورك جەمەتى شىمالدىكى چوڭ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. شۇ ئۇرۇش لانكاستېر جەمەتىدىكى ھېنرى VI دەۋرىدە باشلىنىپ، يورك جەمەتىدىكى چارلز III نىڭ ئاغدۇرۇلۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان. ئۇرۇش كونا فېئودال جەمەتلەرنى دېگۈدەك تولۇق يوقىتىپ، نەتىجىدە ئەنگلىيىدە يېڭى بىر خانلىق تودۇر خانلىقى قۇرۇلغان، ھېنرى VII تەختتى ئىگىلەپ مۇستەبىت ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىنى ئورناتقان. —1317.

467. «نامراتلار ھەممىلا يەردە ئازاب-ئوقۇبەت چەكمەكتە» (Pauper ubique jacet) ئۇۋدېئوس «مەۋسۇم خاتىرىسى» 1-توم 218-بېتىدىن ئېلىنغان. —1322.

468. 1579-يىلى ف • ئۇئانوۋېچ ھۆكۈمرانلىقىدا (روسسىيىنىڭ شۇ مەزگىللەردىكى ئەھەلىي ھۆكۈمرانى پورىك گودۇنوۋ ئىدى) ئېلان قىلىنغان قاچقۇن دېھقانلارنى تۇتۇش بۇيرۇقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇ بۇيرۇق بويىچە يەر ئىگىسىنىڭ ياۋۇزلارچە قۇل قىلىشىغا ۋە ھېسىمغا چىدىمايالا قېچىپ كەتكەن دېھقانلار بەش يىلغىچە تۇتۇلۇپ، ئەسلىي ئىگىسىگە مەجبۇرىي قايتۇرۇلىدۇ. ئۇ بۇيرۇقنىڭ مەقسىدى —يانچىلىق تۇزۇمىنى ئۇزۇلۇكسىز كېڭەيتىش، دېھقانلارنىڭ نىسپىي ئەركىنلىكىنى چەكلەش ئىدى. —1326.

469. «**شانلىق ئىنقىلاب**» 1688-يىلى ئەنگلىيىدە بولغان سىياسىي ئۆزگىرىشنى كۆرسىتىدۇ. شۇ سىياسىي ئۆزگىرىشتە ستيۇئارت خانلىقىنىڭ خانى جامىس II قوغلىنىپ، گوللاندىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھۆكۈمدارى ئۇرانگې ۋىليام III نىڭ ئەنگلىيە پادىشاھى بولغانلىقى ئېلان قىلىنغان، 1689-يىلىدىن باشلاپ ئەنگلىيىدە يەر ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن چوڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ مۇرەسسەلىشىشى ئاساس قىلىنغان ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈم ئورنىتىلغان. خەلق ئاممىسى قاتناشمىغان شۇ سىياسىي ئۆزگىرىشنى بۇرژۇئا تارىخچىلىرى «شانلىق ئىنقىلاب» دەپ ئاتىغان. —1326.

470. **جۇمھۇرىيەت ئىنقىلابى** 1642–1646-يىللىرىدىكى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىنى كۆرسىتىدۇ، شۇ ئىنقىلابنىڭ نەتىجىسىدە 1649-يىلى ئەنگلىيىدە جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان. —1326.

471. 1796-يىلى لوندوندا نەشر قىلىنغان «مۇھەررەم ئېدىنبۇند بېركىنىڭ كىنەز بىدفۇرد بىلەن گراف لادىبرداللىڭ شۇ نۆۋەتلىك پارلامېنتىنىڭ قەرەللىك يىغىنى ئۈتكۈزۈلگەندە، يۇقىرى پارلامېنتتا ئۆزىنى ۋە ياشانغاندا بېقىلىش پۇلى مەسىلىسى توغرىسىدا ئەيىبلىگەنلىكى ۋەجىدىن ئالىيجاناب لوردقا يازغان خېتى» ناملىق زەربە خاراكتېرلىك كىتابچىنى كۆرسىتىدۇ. —1327.

472. ماركس 1863-يىلى لوندون مۇزېيىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا يازغان سەككىز ئايرىم خاتىرە — «تولۇقلىما خاتىرە دەپتەر» (Beihefte)نى كۆرسىتىدۇ، بۇ خاتىرە دەپتەرلەر A، B، C، D، E، F، G، H ھەرپلىرى بىلەن پەرقلەندۈرۈلىدۇ، تېكست ئاستىدىكى نەقىل «تولۇقلىما خاتىرەB»دىن ئېلىنغان. —1327.

473. **لىتسىنىي قانۇنى** ملاددىدىن بۇرۇن 367-يىلى قەدىمكى رىمدا ماقۇللانغان قانۇن، ئۇ يەنە لىتسىنىي يەر قانۇنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ قانۇن ئومۇم ئىگىدارلىقىدىكى يەرنى شەخسكە بېرىش ھوقۇقىغا

مەلۇم چەكلىمە قويغان ھەم بىر قىسىم قەرزنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى بەلگىلىگەن. بۇ قانۇن چوڭ يەر ئىگىلىرى ۋە ئاقسۆڭەكلەر ئىمتىيازىنىڭ زورىيىپ كېتىشىگە قارشى تۇرۇپ، پۇقرالارنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى ۋە سىياسىي ئورنىنىڭ كۈچىيىپ قالغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئەنئەنىۋى رىم رىۋايەتلىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇ قانۇننى خەلقپەرۋەر ئەمەلدار لىتسىنىي بىلەن ساكسىدىنىي تۈزگەن ئىكەن. —1332.

474. **ستوئىكلار ئېقىمى** ملاددىدىن بۇرۇنقى 4-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا قەدىمكى يۇنانىدا بارلىققا كەلگەن پەلسەپە ئېقىمى؛ بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسچىسى زېنو دائىم ئافىنانىڭ بازىرىدىكى بىر گالېرىيىدە لېكسىيە سۆزلىگەچكە، گالېرىيىچىلەر (گالېرىيە يۇنانچە stoa دېيىلىدۇ) دەپمۇ ئاتالغان.

ستوئىكلار ئېقىمى پەلسەپىسى لوگىكا ئىلمى، فىزىكا ۋە ئېتىكا ئىلمى دەپ ئايرىلغان. ئېتىكا ئىلمى مەركەز قىلىنغان، لوگىكا ئىلمى ۋە فىزىكا ئىلمى ئېتىكا ئىلمىگە ئاساس بولغان. بۇ ئېقىم ئاساسەن تەقدىرگە بويسۇنۇشنى ھەم قوبۇق دېنىي تۇس ئالغان پانتېئىزم ئىدىيىسىنى تەرغىب قىلىدۇ. ئۇنىڭدا ماتېرىيالىزم خاھىشمۇ، ئىدېئالىزم ئىدىيىسىمۇ بار. كېيىنكى مەزگىلدىكى ستوئىكلار ئېقىمى پىشانىگە پۇتۇلگەننى كۆرۈش، تەقدىرگە بويسۇنۇشنى تەرغىب قىلىپ، كىشىنىڭ ھاياتى گۇناھ ۋە ئازاب-ئوقۇبەتكە تولغان بولىدۇ، پەقەت سەۋر-تاقەت قىلىش ۋە نەپسىنى يېغىش ئارقىلىقلا ئازاب-ئوقۇبەت ۋە گۇناھتىن قۇتۇلۇپ، روھىي خاتىرجەملىك ۋە بەختكە ئېرىشكىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. كېيىنكى مەزگىلدىكى ستوئىكلار ئېقىمى خرىستىئان دىنىنىڭ گۈللىنىشىگە ئىدىيىۋى شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن. —1333.

475. بۇ—ستيۇئارت خانلىقىنىڭ قوللىغۇچىلىرى 1745—1756-يىللىرى ئاتالمىش «ياش تەخت تاماخورى» رىچارت ئىدۋارتنى ئەنگلىيە پادىشاھى قىلىشنى تەلەپ قىلىپ قوزغىغان قوزغىلاڭنى كۆرسىتىدۇ. شۇ قوزغىلاڭ شوتلاندىيە ۋە ئەنگلىيە خەلق ئاممىسىنىڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ زۇلمىغا ئۇچراۋاتقانلىقىغا ۋە يەككە دېھقانلارنى قوغلاشقا قارشى تۇرىدىغانلىقىنىمۇ ئەكس ئەتتۈردى. قوزغىلاڭنىڭ ئەنگلىيىنىڭ مۇنتىزىم ئارمىيىسى تەرىپىدىن باستۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، كلان تۈزۈمى شوتلاندىيە ئېگىزلىكىدە تېزدىن يىمىرىلىپ، دېھقانلارنىڭ يەردىن ھەيدىلىش ئەھۋالى تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. —1335.

476. **تۇكسمن** كلان تۈزۈمى شوتلاندىيىدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان مەزگىللەردە كلاننىڭ باشلىقى—لېرد («بېگىم»)نىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدىكى كىچىك ئاتامانلارنىڭ نامى. لېرد پۇتۇن كلاننىڭ مال-مۈلكى بولغان يەر «تۇك»نى شۇلارنىڭ باشقۇرۇشىغا بەرگەن. ئۇلار لېردقا ناھايىتى

ئاز باج تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭ هوقۇقىنى ئېتىراپ قىلغانلىقىنى ئىپادىلىگەن. تۆكسىمنىمۇ بۇ يەرلەرنى يەنە ئۆز مالايلىرىغا بۆلۈپ بەرگەن. كلان تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ لېرد يەر ئىگىسگە ئايلانغان، تۆكسىمن ئەمەلىيەتتە كاپىتالىستىك ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسگە ئايلانغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىلگىرىكى باج تاپشۇرۇش يەر ئىجارىسى تۆلەشكە ئۆزگەرتىلگەن. كلان تۈزۈمىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۆكسىمن رولى توغرىسىدا ماركس «سايلام. ــمالىيە قېينچىلىقى. ــساترلاند كىنەز خانىم ۋە قۇللۇق تۈزۈم»(«ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»خەنزۇچە 2-نەشرى 11-توم 609–610-بەتلەر)گە قارالسۇن. ــ1336.

477. **گېلار** شوتلاندىيىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي قىسمىدىكى تاغلىق رايونلاردا ياشايدىغان يەرلىك ئاھالە، قەدىمكى كېلتلارنىڭ ئەۋلادى. ــ1336.

478. ماركس 1853-يىل 2-ئاينىڭ 9-كۈنى «نيۇيورك كۈندىلىك سۆھبەت گېزىتى»دە ئېلان قىلغان ماقالە ــ «سايلام. ــمالىيە قېينچىلىقى. ــساترلاند كىنەز خانىم ۋە قۇللۇق تۈزۈم»(«ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى 11-توم 607–615-بەتلەرگە قارالسۇن) نى كۆرسىتىدۇ. ــ1338.

479. يېزا ئىگىلىك ئاھالىسى ئەھۋالىنىڭ ئۆزلۈكسىز يامانلىشىۋاتقانلىقى ۋە فرانسىيە ئىنقىلابى (1789ــ1795-يىللىرى)نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى سەۋەبىدىن، ساكسونىيە كىنەزلىكىدىكى دېھقانلار 1790-يىل 8-ئايدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. فېئودالالار قوغلاپ چىقىرىلغان ياكى قېچىپ كەتكەن. 8-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا دېھقانلار چوڭ يېزا ئىگىلىك رايونلىرىنىڭ خوجايىنى بولۇپ قالغان. شەھەر ئاھالىسىنىڭ قوللىشى ۋە رەھبەرلىكى كەمچىل بولغانلىقتىن 1790-يىل 9-ئاينىڭ باشلىرىدا قوزغىلاڭ قوراللىق باستۇرۇلغان. ــ1390.

480. **ئاددىي سوت** (Petty Sessions) ئەنگلىيە ئامانلىق سوت مەھكىمىسىنىڭ قەرەللىك سوتى بولۇپ، بۇنداق سوت ئاددىيلاشتۇرۇلغان دەۋا تەرتىپى بويىچە كىچىك دېلولارنى قاراپ چىقىپ بىر تەرەپ قىلىدۇ. ــ1346.

481. ئادام سمىت «خەلق بايلىقىنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە سەۋەبى توغرىسىدا تەتقىقات» 1814-يىل ئېدىنبۇرگ 1-نەشرى 1-توم 237-بەت. ــ1350.

482. بۇ ــ ئەنگلىيە لىبېرالستلار پارتىيىسىنى كۆرسىتىدۇ. 1832-يىلى ئەنگلىيە پارلامېنت ئىسلاھاتىدىن كېيىن 19-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىنىڭ ئاخىرى ۋە 60-يىللىرىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئەنگلىيىدە لىبېرالستلار پارتىيىسى ۋە مۇتەئەسسىپلەر پارتىيىسىدىن ئىبارەت ئىككى پارتىيە شەكىللەنگەن. لىبېرالستلار پارتىيىسى سودا-سانائەت بۇرژۇئازىيىسىگە ۋەكىللىك قىلغان يېڭى خۇيۇق پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى، لىبېرالستلار ئېقىمى (449-ئىزاھقا قارالسۇن) ۋە پىلچى سول قانات تورىچىلاردىن تەشكىللەنگەن. لىبېرالستلار پارتىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەنگلىيىنىڭ ئىككى پارتىيىلىك تۈزۈمىدە خۇيۇق پارتىيىسىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن. ــ1355.

483. ئەنگلىيىدە ئوتتۇرا ئەسىردىلا «**مەخپىي هەربىكەت**»نى چەكلەش قانۇنى بار ئىدى. بۇ قانۇن «بارلىق مەخپىي هەربىكەتنى ئورۇنلۇق بولۇشقا قارىماي» چەكلەيتتى. تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇشنى چەكلەش قانۇنى (364-ئىزاھقا قارالسۇن) ماقۇللىنىشتىن بۇرۇن ۋە بىكار قىلىنغاندىن كېيىن، ئىشچىلار تەشكىلاتلىرى ۋە سىنىپىي كۈرەش «مەخپىي هەربىكەت»نى چەكلەش قانۇنى بويىچە باستۇرۇلغان. ــ1355.

484. 1793-يىل 6-ئايدىن 1794-يىل 6-ئايغىچە ھۆكۈم سۈرگەن فرانسىيە ياكوبىنچىلار ئىستىبداد ھۆكۈمىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئىنقىلابىي ئۇششاق بۇرژۇئازىيىگە ۋەكىللىك قىلغان. م • روبىسپېر، ن • ل • سانتجوست ئۇنىڭ رەھبەرلىرى ئىدى. ــ1357.

485. ناپالېئون ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەن 1810-يىلدىكى **جىنايى ئىشلار قانۇنى** (Code penal) نىڭ 414ــ416-ماددىلىرىدا تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇشنى چەكلەش بەلگىلەنگەن. 1864-يىل 5-ئاينىڭ 25-كۈندىكى بىر قانۇندا ئىش تاشلاشنى چەكلەش بەلگىلىمىسى ئەمەلدىن قالغان. 1884-يىل 3-ئاينىڭ 21-كۈندىكى بىر قانۇندا ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنغان. ــ1357.

486. ئا • ئادېرسوننىڭ ئەسىرى ــ «سودا مەنبەسىنىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى يىلنامە تارىخى» 1764-يىل لوندون 1-نەشرى 1-توم 22-بېتىدىكى 15-ئەسىر ئىقتىسادىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكىگە ئالاقىدار قىسمىدا «ئىلاھنىڭ شاپائىتى» سۆزلەنگەن. ــ1362.

487. ج • ستيۇئارت «سىياسىي ئىقتىساد قائىدىلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 1770-يىل دۇبلىن نەشرى 1-توم 1-قىسىم 16-باب. ــ1363.

488. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى. بىرىنچى كىتابچە» 2-باب دەسلەپكى نۇسخا ئۈزۈندىسى» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 2-نەشرى 31-توم 364-بەت). —1369.

489. خۇدا بۇ سىرنى قابىلدىن سۇرۇشتە قىلغان رىۋايەت توغرىسىدا «تەۋرات. ئالەمنىڭ يارىتىلىشى» 4-باب 9-پاراگرافقا قارالسۇن. —1369.

490. ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنىڭ بايقالغانلىقىنى شۇنىڭدەك غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرى ۋە ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ بايقالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. —1370.

491. **نېدېرلاندنىڭ ئىسپانىيىدىن قۇتۇلغانلىقى** نېدېرلاند بۇرژۇئا ئىنقىلابى (1566—1609-يىللىرى) نىڭ نەتىجىسى. نېدېرلاند ئىنقىلابى دۇنيا تارىخىدا تۇنجى قېتىم غەلبە قازانغان بۇرژۇئا ئىنقىلابى. 16-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا نېدېرلاند شەھەر-يېزا كاپىتالىزمى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، مېتروپولىيە دۆلەت ئىسپانىيە مۇستەبتىلىكىنىڭ ۋە ئۇنىڭ تۆۋرۈكى بولغان كاتولىك دىنى جەمئىيىتىنىڭ قاتتىق توسالغۇسىغا ئۇچراپ، سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللىي زىددىيەت كۈنسېرى كەسكىنلەشكەن. 1566-يىلى تېغ ئۈچى بۈاستە كاتولىك دىنى جەمئىيىتىگە قارىتىلغان ئىكونوكلازم ھەرىكىتى يۈز بەرگەن، 1567-يىلى باھاردا ئۇ ھەرىكەت باستۇرۇلغان. 1572-يىلى شىمالدىكى ئۇلكىلەردە چوڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن ھەم ئورانگېدىكى ۋىللىيامنى شىمالىي ئۆلكىلەرنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ بەلگىلىگەن. جەنۇبتىكى ئىنقىلاب ۋەزىيىتىمۇ كۈنسېرى كۈچەيىپ، 1576-يىلى بىرىۇسسېل قوزغىلىڭىدا ئىسپانىيىنىڭ نېدېرلاندتىكى ھۆكۈمرانلىق ئورگىنى ئاغدۇرۇپ تاشلانغان. غەربىي جەنۇبتىكى بىرقانچە ئۆلكىدىكى ئاقسۆڭەكلەر ئىنقىلابنىڭ داۋاملىق چوڭقۇرلىشىشىدىن تەشۋىشلىنىپ، 1579-يىل 1-ئاينىڭ 6-كۈنى ئارراس ئىتتىپاقى تۈزۈپ، ئىسپانىيە دائىرىلىرى بىلەن مۇرەسسە قىلغان. شۇ يىلى 1-ئاينىڭ 23-كۈنى يېڭى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان شىمالدىكى يەتتە ئۆلكە ئوترېخت ئىتتىپاقى تۈزۈپ، بىرلەشمە ئۆلكىلەر جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشقا ئاساس سالغان. 1581-يىلى شىمالدىكى ئۆلكىلەردىن تەشكىللەنگەن ئوچ دەرىجىلىكلەر يىغىنى ئىسپانىيىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولغانلىقىنى جاكارلاپ، بۇرژۇئا بىرلەشمە ئۆلكىلەر جۇمھۇرىيىتىنى رەسمىي قۇرغان. گوللاندىيە ئۆلكىسىنىڭ ئىقتىسادىي-سىياسىي ئورنى ئەڭ مۇھىم بولغاچقا گوللاندىيە جۇمھۇرىيىتى دەپ ئاتالغان.

1609-يىلى ئىسپانىيە گوللاندىيە بىلەن 12 يىل ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالاشقا

مەجبۇر بولغان، ئەمەلىيەتتە گوللاندىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلغان. —1372.

492. **پۈرىتانلار** ئەنگلىيە خرىستىئان دىنى(پېڭى دىن)نىڭ بىر مەزھىپى—كالۋىن مەزھىپىنىڭ مۇرىتلىرى. ئەنگلىيە دىن ئىسلاھاتىدا قۇرۇلغان ئەنگلىيە دۆلەت دىنى جەمئىيىتى رىم پاپىسغا بېقىنماي، ئەنگلىيە پادىشاھىنى دىنىي جەمئىيەتنىڭ باشلىقى قىلدى، ئەمما كاتولىك دىنىنىڭ ئېپىسكوپلۇق تۈزۈمى، مۇھىم دىنىي ئەقىدە ۋە مۇراسىم-ئادەتلىرىنى ساقلاپ قالدى. شۇڭا دىنىي جەمئىيەت فېئودال پادىشاھلىق ھوقۇقىنىڭ مۇھىم قورالى بولۇپ قالدى. 16-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا رادىكال كالۋىن دىنىنىڭ ئەنگلىيىدە تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، پۈرىتانلار دۆلەت دىنى جەمئىيىتىنىڭ ئېچكى قىسمىدا بىر مەزھەپ سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى، ئۇلار ج • كالۋىننىڭ تەقدىر نەزەريىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە كاتولىك دىنىنىڭ دىنىي مەرتىۋە تۈزۈمى ۋە چاكىنا قائىدە-يوسۇنلىرىغا قارشى چىقتى. ئۇلار دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت پرىنسىپى بويىچە دىنىي جەمئىيەت تەشكىلاتى قۇرۇشنى، تجارەت قىلىپ بېيىشقا، قەرز پۇل بېرىپ ئۆسۈم ئېلىشقا رۇخسەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شۇڭا بۇ بۇرژۇئازىيىنىڭ تەلىپىگە تېخىمۇ ئويغۇن كەلدى. —1376.

493. **پۈرىتانلارنىڭ كۆچمەن ئەجدادى** (pilgrim fathers) 16-ئەسىرنىڭ ئاخىرى 17-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەنگلىيىدە زىيانكەشلىككە، زۇلۇمغا ئۇچراپ شىمالىي ئامېرىكىغا كۆچۈپ كەتكەن ئەنگلىيىلىك پۈرىتانلارنى كۆرسىتىدۇ. شۇندىن باشلاپ ئەنگلىيە شىمالىي ئامېرىكىغا كۆپلەپ ئادەم كۆچۈرگەن، بۇ كۆچمەنلەر شۇ چاغلاردىكى پېڭى ئەنگلىيىنىڭ ھەرقايسى شتاتلىرىدا بۇرژۇئازىيىنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساس سېلىپ بەرگەن. —1376.

494. گ • گېۋلىخ «ھازىرقى ئاساسلىق سودا دۆلەتلىرىنىڭ سودا، سانائەت ۋە دېھقانچىلىق تارىخىدىن بايان» 1830-يىل بېرىنا نەشرى 1-توم 371-بەت. —1377.

495. ماركس بۇ يەردە د • دىدېروئنىڭ «رامونىڭ جىيەن ئوغلى»دىكى: «سىرتتىن كەلگەن بىر ئىلاھ مۇلايىملىق بىلەن نەزىر-چىراغ سۈپىسىدا يەرلىك مەبۇدنىڭ يېنىدىن ئورۇن ئالىتۇ؛ ئۇنىڭ ئورنى ئاستا-ئاستا مۇستەھكەملىنىپتۇ، بىر كۈنى ئۇ يېنىدىكى مەبۇدنى بىلكى بىلەن نوقۇپتىكەن، ئۇ مەبۇد گۈپپىدە قىلىپ ئۆرۈلۈپ كېتىپتۇ» دېگەن بىر ئابزاس سۆزنى ئىشلەتكەندەك قىلىدۇ. —1377.

496. ماركس بۇ يەردە نەقىل كەلتۈرگەن د • ۋىتنىڭ نەسىھىتى «گوللاندىيە جۇمھۇرىيىتى ۋە فرېسلاندنىڭ

غەربىي قسمىدىكى ئەڭ مۇھىم سياسىي پرىنسىپ ۋە نەسىھەت» ناملىق كىتابنى كۆرسىتىدۇ، بۇ كىتاب 1662-يىلى لىيدېندا تۇنجى نەشر قىلىنغان. شۇ چاغدا كىشىلەر ۋېنتسىيە بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى دەپ قارىغان. ھازىر تەكشۈرۈپ ئېنىقلىنىشچە بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى گوللاندىيىلىك ئىقتىسادشۇناس، قوشۇمچە كارخانىچى پ • ف • د • خورنبېر ئىكەن، ي • د • ۋېت پەقەت ئۇنىڭ ئىككى بابىنىلا يازغان ئىكەن. ماركس «سياسىي ئىقتىساد تەنقىدى (1861—1863-يىللاردىكى قولىيازما)» 23-خاتىرە دەپتەر 1438-بەت b گە قارالسۇن. —1381.

497. ئېنىقكى ج • ب • كولبېرت قۇرغان فېئودال خانلىق تۈزۈمى ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان سودا ھېرىسلىقى ئىقتىسادىي سىياسەت سىستېمىسىنى كۆرسىتىدۇ. دۆلەت ۋە فېئودال ھۆكۈمرانلارنى يۇقىرى كىرىمگە ئىگە قىلىش ئۇچۇن، كولبېرت فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىمايدىغان سودا-سانائەت كەسىپىدىن يۇقىرى باج ئالغان. بۇنداق باج كىرىمىنى ئاشۇرۇش ئۇچۇن خانلىق بىر يۈرۈش ئەمر-پەرمانلارنى ئېلان قىلىپ، ئىشخانا قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن، ئوبېيېكتىپ جەھەتتە كاپىتالىزم ئاممىلىرىنىڭ پىشىپ يېتىلىشىگە تۈرتكە بولغان. —1383.

498. **چوكا ئالتۇن كومىتېتى** (Bullion komitee) ئەنگلىيە تۆۋەن پالاتاسى 1810-يىلى تەسىس قىلغان كومىتېت بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى بانكنوتىنىڭ قىممىتى چۈشۈش، قىممەت مېتاللارنىڭ باھاسى ئۆرلەش سەۋەبىنى تەتقىق قىلىپ، ئوبوروت ۋاستىسىنى ۋە ئەنگلىيىنىڭ باشقا دۆلەتلەر بىلەن بولغان پېرېۋوت نىسبىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىشتىن ئىبارەت. —1385.

499. **خانلىق سوت مەھكىمىسى** ئەنگلىيىنىڭ يۇقىرى سوت مەھكىمىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، 1873-يىلىدىكى ئىسلاھاتتىن كېيىن ئالىي سوت مەھكىمىسىنىڭ شۆبىسى قىلىنغان. ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇ ئىزچىل ھالدا جىنايى ئىشلار ئالىي سوت مەھكىمىسى ھەم بارلىق جىنايى ئىشلار دىلوسى ۋە ھەق تەلەپ دىلوللىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نارازىلىق ئەرز سوت مەھكىمىسى بولۇپ، تۆۋەن دەرىجىلىك ئەدلىيە ئاپپاراتلىرىنىڭ ھۆكۈمگە قايتا قاراپ چىقىشقا ھوقۇقلۇق ئىدى. —1385.

500. **ئاسېنتو شەرتنامىسى**—ئەنگلىيە بىلەن ئىسپانىيە خانلىق ۋارىسلىقىنى تالاشقان ئىسپانىيە ئۇرۇشى (1701—1714-يىللىرى) دا 1713-يىل 3-ئاينىڭ 26-كۈنى ئىمزالانغان. شۇ شەرتنامە بويىچە ئەنگلىيىلىكلەر ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئىسپانىيىگە تەۋە ئۆلكىلەردە قۇل سودىسى قىلىشقا ھوقۇقلۇق بولغان. بۇ شەرتنامە 1713-يىل 7-ئاينىڭ 13-كۈنى ئىمزالانغان ئۇترېخت سۈلھ

كېلىشىمنىڭ 12-تارمىقىدا ئېتىراپ قىلىنغان. —1386.

501. **«مۇشۇنداق ئازابنى تارتىش كېرەك بولدى»** (Tantae molis erat) ۋىرگىلنىڭ «يانياس ناخشىسى» 1-توم 33-مىسرالىرىدىن ئېلىنغان. —1388.

502. **«ئۇمۇمىيۈزلۈك مۇرەسسە-مادارانى يولغا قويۇش بۇيرۇقى»** ك • پېككور «ئىجتىمائىي ئىقتىساد ۋە سىياسىي ئىقتىساد يېڭى نەزەرىيىسى، ياكى ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار ھەققىدە مۇھاكىمە» 1842-يىل پارىژ نەشرى 435-بەتكە قارالسۇن. —1390.

503. چۆپ بازىرىنىڭ ئەسلىسى Haymarket بولۇپ، ئۇ يەر لوندوننىڭ غەربىي رايونىدىكى ئاۋات كوچا. —1411.

本书根据人民出版社2004年1月第1版北京第1次印刷版本翻译出版。
بۇ كىتاب خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 2004-يىل 1-ئايدا نەشر قىلىنغان 1-نەشرى بېيجىڭ 1-باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

كاپىتال

1-توم

تەرجىمە قىلغۇچى: جۇڭگو مىللەتلەر تەرجىمە مەركىزى
نەشر قىلغۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى
ۋە تارقاتقۇچى
سانقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
تىزغۇچى: جۇڭگو مىللەتلەر تەرجىمە مەركىزى
باسقۇچى: يىخۇي باسما چەكلىك شىركىتى
2008-يىل 4-ئايدا 1-قېتىم نەشر قىلىندى
2008-يىل 4-ئايدا بېيجىڭدا 1-قېتىم بېسىلدى
تىراژى: 1000 - 0001
باھاسى: 85.00 يۈەن

图书在版编目(CIP)数据

资本论.第1卷:维吾尔文/中央马列编译局编;中国民族语文翻译中心译. -北京:民族出版社,2008.2
ISBN 978-7-105-09087-7

Ⅰ.资… Ⅱ.①中…②中… Ⅲ.马克思著作-马克思主义政治经济学-维吾尔语(中国少数民族语言)
Ⅳ.A123

中国版本图书馆CIP数据核字(2008)第018726号

ISBN 978-7-105-09087-7
9 787105 090877 >

中国民族语文翻译中心译
民族出版社出版发行
(北京市和平里北街14号 邮编100013)
http: www.mzcbs.com
中国民族语文翻译中心微机照排
北京艺辉印刷有限公司印刷 各地新华书店经销
发行部电话:64211734 维文室电话:58130610
2008年4月第1版 2008年4月北京第1次印刷
开本:850×1168毫米 1/32 印张:47.75
印数:0001 - 1000册(上、下)(精装)
ISBN 978-7-105-09087-7/A·97

民文(维14) 定价:85.00 元